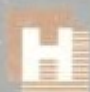
TARIK ZAFER TUNAYA

TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLER

CİLT:III

İTTİHAT VE TERAKKİ

BİR ÇAĞIN, BİR KUŞAĞIN, BİR PARTİNİN TARİHİ

HÜRRİYET VAKFI YAYINLARI

Toplumların tarihi yarattıkları büyük eserlerle aydınlanır. Yüzyılların bile eskitemediği ve nesilden nesile aktarılan bilgi, sanat ve kültür hazineleri bir toplum için vazgeçilmez bir öğrenme, gelişme ve yeni eserler yaratma kaynağıdır.

Bu nedenle kültür, sanat, edebiyat tarihinin temel taşlarından mahrum bir toplum, çağdaşlık düzeyine ulaşmak gücünden de mahrumdur.

Ülkemiz topraklarına yüzyıllardır ekilen kültür tohumları, bir yandan Türk-İslam sentezinin en olgun örneklerini verirken, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar süren dönemde Batıya açılan kapılar, kültürümüze değişik boyutlar getirmiştir. Cumhuriyet döneminin gelişmeleri ise, kuşaklar arasında daha öncelerden süregelmiş kültür kopukluklarının giderilmesi gayretini yoğunlaştırmamızı kaçınılmaz bir gerek olarak ortaya çıkarmıştır.

Bütün bunların yanında, dünü bugüne getirir ve geçmiş yüzyılların kültür birikimini bugünkü nesle tanıtırken çağımızın bilim, sanat ve kültür verilerinin de ihmal edilemeyeceği kesindir.

Haberleşmenin böylesine geliştiği günümüz dünyasında, toplumların kendi kültür ve sanatını bilmeleri kadar başka ülkelerin kültür ve sanatını da bilmesi ve hangi ülkede yaşarsa yaşasın insanoğlunun değer taşıyan ürünlerinden haberdar olmaları kaçınılmazdır.

İşte bu nedenle "Hürriyet Vakfı Yayınları" arasında, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinin önemli eserlerinin yanı sıra ülkemizden ve Batıdan çağdaş eserler de yer alacaktır. Bu arada sanat ve kültür tarihimizde önemli yeri olan, sanat değeri ve tarihi öneminin ötesinde bir yaşam şeklini belirleyen minyatürlü eserlere, müzelerimizin tarih ve sanat zenginliklerini sergileyen kataloglara da bu yayınlar arasında yer verilecektir.

Böylece hem gelecek kuşaklara bırakılan kıymetli belgeler, hem de Batı dünyasına ulusal kültürümüzün tarihsel gelişimini tanıtacak birçok eser yayımlanmış olacaktır.

Bu tür yayınların seçilmesinde taşınması beklenecek sorumluluğu, alanlarının en güvenilir ve seçkin uzmanlarından oluşan bir kurulla paylaşmış bulunuyoruz. Yayımlanacak eserlerin seçilmesinde tarafsızlığın ancak bu yolla gerçekleştirilebileceği inancımızdandır bu tercihimiz.

Yıllarca değil yüzyıllarca devamını hedeflediğimiz bu yayınların meydana getireceği kitaplığın, gelecek kuşaklar için bugününden de büyük bir değer ve önem taşıyacağına inanıyoruz.

"Hürriyet Vakfı Yayınları", bu tür yayınların, kazanma amacının ötesinde bir anlayışla gerçekleştirilmesi gereğinin inanç ve bilinci ile kararlaştırılmıştır. Temennim, Vakfımızın bu bilinç altında paha biçilmez yüzlerce eser yayınlayabilmesi ve Türk okurunu her geçen yıl daha zengin bir kitaplığa kavuşturmasıdır.

Erol SİMAVİ

TÜRKİYE'DE
SİYASAL PARTİLER

YAYIN KURULU:

Orhan BİRGİT

Ferit EDGÜ

Arslan KAYNARDAĞ

Prof.Dr. Şerif MARDİN

Prof.Dr. Tahsin YÜCEL

Doğan HIZLAN (Sekreterya)

Basım Sorumlusu:

Enver ERCAN

Kapak ve Sayfa Düzeni:

Aydın ERKMEN

Dizgi/Baskı:

Hürriyet Ofset-Sefaköy

1.Baskı: Temmuz 1989

5.000 Adet.

TARIK ZAFER TUNAYA

TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLER

CİLT III

İTTİHAT VE TERAKKİ

Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi

HÜRRİYET VAKFI YAYINLARI

YAZARIN YAYINLANMIŞ KİTAPLARI

Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Fikir Cereyanları, (Teksir) İstanbul, 1948.

Türkiye'de Siyasî Partiler, İstanbul, 1952.

Hürriyetin İlânı, İstanbul, 1959.

Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılışma Hareketleri, İstanbul, 1960.

İslamcılık Cereyanı, İstanbul, 1962.

Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, 1.Baskı 1964, 2.Baskı 1981.

Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, 1.Baskı 1966, 2.Baskı 1969, 3.Baskı 1975, 4.Baskı 1980, 5.Baskı 1982, (Son iki baskı *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku* adıyla yayınlanmıştır).

Türkiye'nin Siyasi Gelişmeleri, İstanbul, 1970.

İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa, 1.Baskı 1979, 2.Baskı 1988.

Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt I., 1.Baskı 1984, 2.Baskı 1988.

Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt II., 1986.

Medeniyetin Bekleme Odasında, İstanbul, 1989.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM
BİRİKİM

Birinci Kesim

İkinci Kesim

İKİNCİ BÖLÜM
İTTİHAT VE TERAKKİ, SADRIÂZAMLAR VE PADİŞAHLAR

Birinci Kesim

İkinci Kesim

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İTTİHAT VE TERAKKİ, SEÇİMLER VE MECLİSLER

Birinci Kesim

İkinci Kesim

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İTTİHAT VE TERAKKİ VE YAPISAL SORUNLAR

Birinci Kesim

İkinci Kesim

BEŞİNCİ BÖLÜM
İTTİHAT VE TERAKKİ, ORDU VE PARAMİLİTER YAN KURULUŞLAR

Birinci Kesim

İkinci Kesim

ALTINCI BÖLÜM
İTTİHAT VE TERAKKİ VE İDEOLOJİK SORUNLAR

Birinci Kesim

İkinci Kesim

YEDİNCİ BÖLÜM
İTTİHAT VE TERAKKİ VE İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN SOSYOEKONOMİK DEĞİŞMEZLERİ

ONBİRİNCİ BÖLÜM
İTTİHAT VE TERAKKİ VE SAVAŞLAR II

Harb-i Umumi (Sarıkamış'tan Mondros'a)

Birinci Kesim

İkinci Kesim

Üçüncü Kesim

Dördüncü Kesim

ON İKİNCİ BÖLÜM
SONA DOĞRU

Birinci Kesim

İkinci Kesim

Üçüncü Kesim

Dördüncü Kesim

SON TÁBLO

BELGELER

KAYNAKÇA

VE DİZİNLER

ÖNSÖZ

Tanzimatın yüz ellinci yıldönümü, Fransız İhtilâli'nin iki yüzüncü yıldönümü, İkinci Meşrutiyet'in seksen birinci yıldönümü... Bu kitap bu üç yıldönümünün bütünleştiği bir zamanda çıkıyor.

Tarihe bakmak, uzaya giden bir füzeden dünyayı seyretmek gibi bir şey olmalı. Tarihin derinliklerinde Mustafa Reşit Paşa, Robespierre ve Enver Paşa, sanki bir odada oturmaktalar, aralarındaki zaman mesafesi ne olursa olsun geçmiş onları birleştiriyor. Belki kapı açılacak, Napoléon'la Lenin içeriye girecekler. Ve insana öyle geliyor ki; aynı odada oturan bu kişiler birbirlerine anılarını anlatmaktalar.

İttihat ve Terakki, siyasal tarihimizde ilginç bir sorunsalı ifade eder. İmparatorluğun son on yıllık batış sürecinin talihsiz baş aktörü olarak hâlâ tazeliğini koruyan bir konudur.

Hâlâ Enver Paşa'ya, Talât Paşa'ya sövenler, onları katiller sürüsünün çobanları olarak anımsayanlar var. Osmanlı Devleti'ni İttihatçılar mı batırdı, ülkenin Kuzey Afrika'daki, Rumeli'deki topraklarını, Trablusgarp ve Balkın Savaşları sonunda onlar mı yitirdi? Harb–i Umumi'ye bilerek ve isteyerek onlar mı girdi. Ve Arap dünyasının ülkeden kopmasına onlar mı neden oldu? Ermeni tehcirinin "tertipçisi" onlar mı?

Böylesine soruları istediğiniz kadar çoğaltabilir ve istediğiniz yanıtları da, kültürünüz,ç ıkarlarınız, hayalleriniz müsaade ettiği oranda verebilirsiniz. Bu da yapılmıştır... İçerde ve dışarda bugün de alabildiğine yapılmaktadır. Ben de bu tartışma ortamına giriyorum. Uzun bir zamandan beri İttihat ve Terakki konusuna büyük ilgi duydum. Daha da ötesi bu konuya âşık oldum. Ama gördüm ki yapılması gereken yalnızca bir siyasal partinin romanını yazmak değildir. "Batış yılları" aynı zamanda bir çözülme yıllarıdır. Balkanların ve komitaların yanı sıra Arap vilayetlerinin, Kafkaslardan öteye bütün o bölgelerin tarihleri de incelenmelidir.

Emperyalizmin tüm çeşitleriyle irdelenmesi gerekir. Bu ağır işin üstesinden gelinebilir miydi? Denemek istedim. Belki yirmi beş yıldır arıyorum ve inceliyorum. Tarifsiz zorluklar içinde bunaldığımı itiraf etmem gerek.

Aslında İttihat ve Terakki hakkında yazılanların bir bölümü bilimsellikleri az, dedikoduları çok denemelerdir. İttihatçılardan bugüne, bu dedikoduların, suçlamaların ve yakıştırmaların yanında çok az belgesel nitelikte malzeme kalmıştır. Dr.Nâzım Bey'in bir valiz dolusu belgeyi

damadına verdiği, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde söylenmiştir, ama bunlardan bir tanesi bile bulunamamıştır. Belki bir gün bunlar ortaya çıkar. O zaman yazmış olduklarım tamamlanır. Ama bugün okuyucularımdan özür dileyerek bu kadarla yetinmelerini isteyeceğim.

Bu kitap bir monografi olarak neden ve nasıl siyasal partiler ciltleri arasına girmiştir. Okuyucularıma bu konuda bilgi vermek istiyorum. Türkiye'de Siyasal Partiler'*in ikinci baskısını yazıyordum. Yurt dışına bir geziye çıkmam gerekti. Gitmeden önce Mete Tunçay ve Zafer Toprak arkadaşlarıma manüskriyi bıraktım. Dönüşte bana bir öneride bulundular. İttihat ve Terakki bölümü bir kitap içinde fazla uzun olacaktı. Ayrı bir cilt halinde ele alınması daha uygun olurdu. Bu bakımdan kitabımın doğumu bu önerinin sonucu olmuştur. İşe başladığım zaman konuyu daha ayrıntılı ele almanın gerekliliğini anlamak zor olmadı. Bu çalışma böylece gelişti.*

Manüskriyi Şükrü Hanioğlu arkadaşımın yardımıyla gözden geçirdik. Kitabın diğer ciltler arasında yer alması, onun yardımıyla gerçekleşti. Bu yardımları hiç unutmuyorum ve özellikle teşekkürlerimi yineliyorum.

Belki, bu kadar geniş bir kitabın yazılması yerine daha küçük ve sınırlı bir çalışma yapmak düşünülebilirdi. Fakat İttihat ve Terakki sadece bir "fırk–i siyasiye" (siyasal parti) değildi. Bir tarih döneminin ve de bir kuşağın bütün sorunlarını yüklenmiş ve yansıtmış bir "Cemiyet"ti. Bir partiden öte bir şeydi.

Büyük bir hızla oluşan bir tarih dönemecinin romanı son on yıla nasıl sığdırılmıştı. Çoğumuz bunun farkında mıyız? Bu on yıl içinde (1908–1918) Osmanlı dahil üç imparatorluk yıkılmış, büyük savaşlar yapılmış, dünya değişmiş ve sonunda Falih Rıfkı Atay'ın renkli üslubuyla "Ahmet kumarda kaybedilmişti." Yeni devletler, başta Avrupa olmak üzere, dünya haritalarında büyük değişiklikler yaratmışlardı. İnsanlar ideolojik bir dünyada yaşamaya başlamışlardı.

Bu hengâme içinde yeni ve milli bir devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti' nin temelleri atılıyordu. On yıldır, Osmanlı'nın sosyal ve siyasal yaşamına egemen olan İttihat ve Terakki tarihe göçme hazırlıkları içindeydi. İttihatçı lider takımının büyükleri ülke dışına kaçmışlardı. Fransız işgal kumandanı General Franchet d'Esperey beyaz atının üstünde İstanbul'a girerken "Pera vatandaşları" onu hararetle alkışlıyorlardı. Kısacası dünya değişiyordu. Bu yeni dünyaya geçişi hızlandıran olayların ne kadarının faturası İttihat ve Terakki'ye çıkarılabilir. Dahası var. Harb–i Umumi son bulmuştu, ama birtakım sorunlar hâlâ ortadaydı. Bunlar da İttihat ve Terakki'nin damgasını taşıyorlardı ve bugün bile hâlâ çözümsüz kalmış olarak karşımızdalar. Özellikle Kafkaslarda yaratılmış olan yeni bir Makedonya' nın temel unsurlarını oluşturuyorlar.

Aslında, bu serinin üçüncü cildi elinizdeki kitap olmayacaktı. Bu kitap yerine, Müdafaa–i Hukuk Dönemi *cildinin çıkacağını bildirmiştik.* İttihat ve Terakki *cildinin üçüncü sırayı almasının nedenini benimle yapılan bir röportajda anlatmıştım (Atilla Özkırımlı,* Tarihe Not Düşmek, *s.119).*

Bu kitap bu koşulların içinde doğdu. Belirttiğim gibi İttihat ve Terakki çok uzun incelemelere kucak açmış bir konudur. Kuşkusuz birçok eksiklik vardır. Bunların tamamlanmasını gelecek kuşakların araştırmacılarına

bırakıyorum. Ve onları bugünden selamlıyorum.

Bu kitapta, öteki çalışmalarımda olmayan bir özellikten söz etmek isterim. O da, çoğunlukla ünlü karikatürist Cem'in çizgileriyle konuyu daha canlı tutacağımızı düşünmemizdir. Bu karikatürlerde altyazıların aynı zamanda Fransızca olması da dikkat çekicidir. Bunların bazılarını dilimize çevirdik.

Şunu da ilave edeyim ki, bu kitap bir belge kitabı değildir. Okuyucular konuya ilişkin belgelerin büyük kısmını birinci ve ikinci ciltlerde bulacaklardır. Bu ciltteki belgelerin az olması böyle bir nedene bağlanmıştır.

★

Belirttiğim nedenler dolayısıyla bir ekip kendi kendine kuruldu, gereksinmelere göre şekillendi ve genişledi. En azından yirmi beş yıldır bu kitap için topladığım ve eski harflerle yazdığım fişleri, metinleri ve belgeleri okuyup, gerektiğinde bugünkü yazıya çevirmek gibi çok zor bir işi Yücel Demirel ve Rıdvan Akın üstlendiler. Bu iki arkadaşım kitabın çıkmasında en büyük yardımcılarım olmuşlardır. Onlar olmasaydı kitabın yayınlanması mümkün olmayabilirdi. Sayın İsmet Kalaycıoğlu bizlere her an yardıma hazır olmuş ve hiçbir suretle unutulmayacak katkılarda bulunmuştur.

Çok eski arkadaşım Burhan Oğuz, yabancı dildeki kaynakları ve arşiv belgelerini Türkçe'ye çevirmek işini üzerine aldı. Çok sevgili can dostum Mehmet Akdoğan zaman zaman yazılmış olan bölümleri okuyarak bizi aydınlattı. Almanca kitaplardan çeviriler ve özetler yaptı. Ne yazık ki, şimdi hayatta değil, değerli yardımlarıyla çıkan bu kitabı okuyamayacak. Dr.Sacit Kutlu arkadaşımız da çeviri ve özetleme işlerinin bir bölümüne katıldı. Her zamanki gibi kaynaklara erişme konusunda Erol Şadi Erdinç'in unutulmaz yardımlarını gördük. Reşat Kaynar dostum geniş bilgisiyle, eski metinleri okumakta bizden yardımlarını esirgemedi. Enver Ercan da kitabın basımındaki büyük yardımlarıyla bize katıldı.

Şükrü Hanioğlu, bu çalışmada da Osmanlıca metinlerin transkripsiyonunu üstlendi. Özellikle tükenmiş olmaları dolayısıyla bulamadığım kimi kaynakları sağlamakta büyük yardımlarını gördüğüm emekli Orgeneral Sayın Necdet Üruğ'un yardımlarını da her zaman hatırlayacağım.

Sayın Erol Simavi'ye, Hürriyet Vakfı'na, eşsiz yardımlarından dolayı Vakıf Genel Müdürü Orhan Birgit dostumuza ve ayrıca Doğan Hızlan'a saygı dolu teşekkürlerimi iletmek isterim.

Bütün bunların üstünde eşim Melahat Tunaya'nın özverisini ve vefa dolu yardımlarını unutmamak, benim için bir borçtur.

Bütün dostlarıma yardımları için sonsuz teşekkürlerimi yineliyorum.

Bu kitap, içtenlik dolu bir dostluğun kanıtıdır.

TARIK ZAFER TUNAYA

Ayaspaşa, İstanbul
19 Haziran 1989

BU CİLDİN HAZIRLANMASINDA YARDIMCI OLANLAR[1]

(Soyadı sırasına göre düzenlenmiştir)

Feroz AHMAD
Rıdvan AKIN
Mehmet AKDOĞAN(*)
Sina AKŞİN
Dündar AKÜNAL
Zeki ARIKAN
Orhan BİRGİT
Doğan CAN
Ahmet DEMİREL
Tansel DEMİREL
Yücel DEMİREL
Paul DUMONT
Enver ERCAN
Aydın ERDEM
Erol Şadi ERDİNÇ
Muzaffer GÖKMAN
Gencay GÜRÜN
Şükrü HANİOĞLU
Doğan HIZLAN
Selim İLKİN
Ersin KALAYCIOĞLU
İsmet KALAYCIOĞLU
Sami KARAÖREN

Reşat KAYNAR
Orhan KOLOĞLU
Yuluğ Tekin KURAT
Sacit KUTLU
Metin MARTI
Uğur NURSAL
Burhan OĞUZ
Mesut ÖNEN
Erol ÖZBİLGİN
Adnan ÖZYALÇINER
Erhan PALDIMOĞLU
Bahri SAVCI
İlhan SELÇUK
Sennur SEZER
Erol SİMAVİ
Vural SUİÇMEZ
Bülent TAHİROĞLU
İlhan TEKELİ
Helmuth TOEPFER
Zafer TOPRAK
Melahat TUNAYA
Mete TUNÇAY
Seyfettin TURHAN
Necdet ÜRUĞ

[1]Bu kitabın I. ve II. ciltlerinde bize yardımcı olan dostlarımızı hiçbir zaman unutmuyoruz ve şükranla anıyoruz. Bu isimler özellikle III. ciltle ilgilidir.

* İşaretliler hayatta değildir.

KISALTMALAR

AF	Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi– Paris)
A.g.e.	Adı geçen eser
ATD	Askerî Tarih Dergisi
ATBD	Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
AÜSBFD	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi
BBA	Başbakanlık Arşivi
BDK	Beyazıt Devlet Kütüphanesi
bk.s.	Bakınız sayfa
BTT	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Kitaplığı
DHÖZC	Divan–ı Harb–i Örf–i Zabıt Ceridesi (1919)
EGM	Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi
FDK	Fatih Devlet Kütüphanesi
HTU	Hakkı Tarık Us Kitaplığı
HTVD	Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
IWM	Imperial War Museum (İmparatorluk Savaş Müzesi–Londra)
İA	İslam Ansiklopedisi
İB	İstanbul Barosu Dergisi
İBK	İstanbul Belediye Kütüphanesi
İÜHFM	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
İÜSBFD	İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergis
LBA	Londra Büyükelçiliği Arşivi
MAZC	Meclis–i Âyan Zabıt Ceridesi
MMZC	Meclis–i Mebusan Zabıt Ceridesi
MEH	Matbuat–ı Ecnebiye Hulâsaları
PBA	Paris Büyükelçiliği Arşivi
PRO	Public Record Office (İngiltere Devlet Arşivi–Londra)
TBMMTD	Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TDK	Türk Dil Kurumu
TİTE	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TTOK	Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü
TTK	Türk Tarih Kurumu
Sİ	Sene–i İçtimaiye
İçt.	İçtima

GİRİŞ

Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi

"...Diyordum ki eğer Kanun-ı Esasi yürürlüğe girer ve milletin mebusları milletin en büyük tabakasından olan aydın fikirli ileri gelenleri, hanedan ve eşrafı bir mecliste toplanırsa milletin tekmil yaraları tedavi olur. Ben böyle düşünüyordum ve bir vakitte mebus olmayı bile hatırıma getirmiyordum, fakat kaza, ne ise beni de mebus yaptı. Aranızda bulundurdu. Efendiler bilir misiniz ne kadar bozuldum... Bendeniz o kadar büyüdüm, o kadar terakki ettim ki, adeta yirmi senelik canciğer ahbaplarımı altımda karınca gibi görüyorum... O kadar büyüdüm ki, dokuz defa sadrıâzamlığa ve bu milletin kaderini eline alan bir muhterem yaşlı vezire adeta son derece ters bir muamele yapmayı vazife zannettim efendiler. Bendeniz on kuruşa nikâh kıyarken, burada devletin koca antlaşmalarını red veya kabul edecek kadar... iktidarım yok iken... üç senede altı tane kabine devirdim, elimi kaldırdıkça sadrıâzam yuvarlanıyor."

(İpek Mebusu Hafız İbrahim Efendi)

"Meşrutiyet Madalyası" (Kalem, *1 Nisan 1909, No:31)*

GİRİŞ

BİR ÇAĞIN,
BİR KUŞAĞIN,
BİR PARTİNİN TARİHİ

TÜRKİYE'nin yakın tarihine egemen olmuş ve damgasını vurmuş ilk ve en büyük bir siyasal örgüt vardır: İttihat ve Terakki.

1906'dan 1918'e kadar –ve daha sonra– İttihat ve Terakki sözcüklerinin (birlik ve ilerleme anlamına) yer değiştirerek simgeledikleri bu örgütün adı ilk olarak 1889'da duyulur. Bu yılda "Mekteb–i Tıbbiye–i Şahane" öğrencilerinden küçük bir grup "İttihad–ı Osmani" (Osmanlı Birliği) adıyla gizli bir "Cemiyet" kurarlar. İstibdat rejimine karşı bir dernektir bu. Aynı yıl Paris'te kurulan "İttihat ve Terakki Cemiyeti" ile birleşirler ve bu adı benimserler.

Birkaç yıl sonra, Abdülhamit ülke içindeki örgütü etkisiz duruma getirir. Üyelerini dağıtır, sürgüne yollar. Paris'teki şube iç yapı sarsıntılarına, bölünmelere, çekişmelere karşın sınırlı yayınlarıyla ülke içindeki aydın kesimle bağlantı kurar, birçok yerde şubeler açar, fakat bu kesimle bütünleşemez. Bununla beraber Avrupa'da Jön Türk akımının başını çeker.

Bir iç dinamik simgesi olarak asıl "İttihat ve Terakki" 1906'da Selanik'te 3. Ordu subaylarının girişimiyle kurulur. O zaman adı "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"dir. İlk kurucular on kişidir. Subaylarla bürokratların oluşturduğu kurucu grup, kısa sürede büyür ve yayılır. 1907 yılında Paris örgütü ile anlaşır. Önce "Terakki ve İttihat" sonra da "İttihat ve Terakki" adını alır. Üyelerine ve militanlarına "İttihatçı" denecektir.

Tarihin Abdülhamit istibdadı karşısına çıkardığı bu örgüt, Balkan Yarımadası'nda oluşmuştur. Osmanlıların Rumeli, Balkanlıların da Makedonya dedikleri bu bölgede vığıl vığıl milliyetler kaynaşmakta ve yarattıkları milliyetçi akımlar birbirleriyle çarpışmaktadır: Panhelenizm, Panslavizm, uzantılarıyla Pangermanizm. Bunlar kendi içlerinde bölünme ve çatışma halindedirler. Siyonizm de bu gidişe hiçbir surette yabancı kalmamıştır. Yabancı adlandırmasıyla Pantürkizm (Türkçülük) bu karmaşık ortam içinde yerini hayli geç olarak alacaktır.

Çeteye çıkmak ve komitacılık Balkanlıların sanatı olmuştur.

Yunanlılar, Arnavutlar, Sırplar, Karadağlılar, Rumenler, özellikle Bulgarlar ve bağımsızlık "mücadelesi"nin simgesi Makedonyalılar hem Osmanlı ile, hem de birbirleriyle sonsuz ve acımasız çatışma içindedirler. Türkler de "çeteye çıkma" adayıdırlar.

Balkanlıların Türklerle kurdukları diyalog, istibdat rejimine karşı savaşta olumludur. Onlar da kendilerini hürriyetçi bir gelişmenin yapısal öğeleri saymaktadırlar. Ne var ki, istibdat yıkılıp "Hürriyet" ilan edilince, bu kez bağımsızlık çatışmalarında eski cephe arkadaşları Jön Türklerle karşı karşıya geleceklerdir.

"Düvel–i Muazzama" (süper devletler anlamına: Başta İngiltere, Fransa ve diğerleri) Balkanlarda rekabet halindedirler. Aralarındaki tek ortak nokta Osmanlı İmparatorluğu'nu "Islahata" zorlamaktır. Aslında bu kendilerinin de inanmadıkları bir tezdir.

Osmanlı İmparatorluğu, yirminci yüzyılın başında, kapitülasyonların kıskacı içinde bir "yarı sömürge"dir. Sosyal, kültürel ve ekonomik kesimler çağdaş uygarlığa oranla geri kalmışlığın ve dışa bağımlılığın en belirgin tablolarını içerir. Tüm sorunları koyu bir isdibdat rejimi örtmektedir.

İttihat ve Terakki bu ortam içinde doğmuş, bu beşik içinde gelişmiştir. 1908 yılının 23 Temmuz'unda (eski tarihle 10 Temmuz 1324) istibdat rejimini –yalnızca bu adı taşıyan siyasal rejimi– yıkmıştır. Bu tarihten başlayarak, İttihat ve Terakki eskisi gibi kalan sosyal ve ekonomik koşullara bağımlı Osmanlı Devleti'nin yazgısıyla bütünleşmiştir.

1908'de (otuz yıllık Abdülhamit parantezinden sonra) ikinci kez açıldığı için İkinci Meşrutiyet olarak adlandırılan dönem başlar. Bir adı da "Hürriyetin İlanı" olan yeni dönem on yıl sürer ve Mondros Mütarekesi ile (30 Ekim 1918) tarihe göçer.

İttihat ve Terakki de aynı çizgiyi izler. Bu on yılın iniş çıkışlarına uyarak bir siyasal örgütün ilginç gelişme eğrilerini gösterir. Tarih, İttihatçıları bir yol ağzına getirmiştir ve işlevlerini de saptamıştır. İmparatorluğu çokuluslu etnik kadrosuyla ve ülkesiyle "muhafaza etmek"; aynı kadro içinde demokratik bir rejim kurmak; ve bu kocamış yapıyı sosyoekonomik planda kalkındırmak. İttihat ve Terakki bu on yılın (1908–1918) tüm siyasal yaşamına egemendir. Klasik istibdat ilkelerini ve değerlerini sarsan İttihatçılar, Abdülhamit "idaresini" yıkmakla özgürlük rejimini (Meşrutiyeti) getirebilmişler midir? Kuşkusuz hayır. Bunlar Büyük Fransız Devrimi'nin ilk prensiplerine bağlı "hürriyetçi, adaletçi, müsavatçı, uhuvvetçi" Osmanlı kadrosu içindeki Jakobenlerdir.

İlk beş yılda (1908–1913) Osmanlı Devleti'nde ilk kez ortaya çıkan çoğulcu bir siyasal hayat içinde, İttihatçıların kendilerinin olan bir siyasal iktidar oluşturdukları söylenemez. Bu dönemi hemen baştan başa kapsayan sıkıyönetim iklimi içinde İttihat ve Terakki "egemen parti" durumundadır. Batılı tanımlardan daha da öte, yarattığı siyasal iktidarın askeri niteliği ağır basar. Çünkü hareketin yaratıcısı Ordu'dur. İlk beş yılda İttihat ve Terakki yavaş yavaş Osmanlı ülkesinin tedavi kabul etmez koşulları içinde zayıflar. Karşısındaki muhalefet çığlaşır. Muhalif olan bireyler ve dernekler bir araya gelerek İttihat ve Terakki gibi türdeş olmayan bir muhalefet partisi kurarlar: Hürriyet ve İtilaf Fırkası. Üyelerine İtilafçı denecektir.

İttihatçılar askeri bir hareket sonunda (Halâskârân Hareketi)

Meclis'teki çoğunluklarına rağmen iktidarı bırakmak zorunda kalırlar. Kısa bir muhalefetten sonra (6 ay), "Babıâli Vakası" ile (23 Ocak 1913) iktidarı yeniden ele geçirirler. Mahmut Şevket Paşa Suikasti'ni (12 Haziran 1913) izleyen beş yıl içinde artık iktidar onlarındır. Tek parti rejimini kurmuşlardır. Osmanlı yakın tarihinde ilk kez açtıkları çoğulculuğu kendi elleriyle kapayarak tekçi bir siyasal hayatta karar kılmışlardır. Ve son'un başlangıcına gelmişlerdir. "Harb-i Umumi" yenilgisinden sonra, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ertesi günü, İttihat ve Terakki son kongresini yapar ve dağılır.

Bu bir "fesih" midir? Bir dönüşüm müdür? Bir intihar mıdır?

İttihatçılar, İttihat ve Terakki'nin tarihe göçmesini istememişlerdir. Ve partilerini Teceddüt Fırkası'na dönüştürmüşlerdir. İttihatçı liderler ülke dışına kaçarlar. Artık resmen İttihat ve Terakki yoktur. Ama İttihatçılar vardır. İttihatçılar, ülkenin her yanında örgütlenmiş oldukları ve ayakları yere bastığı için havada kalmamışlardır. Taban sağdır, canlıdır.

Avrupa'ya kaçmış olan liderler Almanya, Sovyet Rusya ve Orta Asya jeopolitiğinde eylemcidirler. İttihat ve Terakki'yi ayakta tutarak, bir gün Anadolu'da görünme umudunu yitirmemişlerdir.

Bu kitle, Müdafaa-i Hukuk örgütünün kuruluşunda ön planda rol oynayacaktır. TBMM'nin birinci döneminde eski İttihatçı mebusların sayısı azımsanamaz. Bunlardan bir kısmı Enver Paşa bekleyişi içindedirler. Fakat Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi önlenir.

İstiklal Savaşı sonrası, İttihatçıların bazı büyük isimleri Mustafa Kemal Paşa ekibiyle çalışmak istemezler ve Halk Fırkası'na sempati duymazlar. Terakkiperver Fırka'da kendi yerlerini ararlar. Fırkanın kapatılmasından sonra, İzmir Suikasti'ne karıştıkları ve hükümet darbesine giriştikleri nedeniyle İstiklal Mahkemesince İzmir'de ve Ankara'da yargılanırlar. İdam ve ağır hapis cezalarına çarptırılırlar. Eylemci İttihatçılar tarihe karışır.

Mütareke döneminden başlayarak, tüm İttihatçıların Mustafa Kemal Paşa'ya ve Cumhuriyet yönetimine karşı olduklarını ileri sürmek gerçeklere uygun düşmez. Tersine, İttihatçıların bir bölümü bu yönetimle kaynaşmışlardır. Hem Cumhuriyet Halk Fırkası'nda, hem de yönetici kadroda önemli görevlere getirilirler.

1908'den 1918'e değin, İttihat ve Terakki, kendisini değiştiren ve kendisinin değiştirdiği koşullar içindedir. Çoğulcu bir rejimden tekçi bir rejime geçiş çizgisi üzerinde, iç yapısındaki çelişkileri ve çatışmaları çözememiştir. (Cemiyet–Fırka ikilemi bunların başında gelir.) Etnik ve milliyetçi çekişmeler, seçimler, parlamento, yürütme (Padişah ve Kabineler) ile diyalog, ideoloji, muhalefet anlayışı, anayasal rejim, ordu ile ilişki, paramiliter kuruluşlar, savaşlar, dış politika gibi sorunlar karşısında cephe tayin etmesi hızlı ve dönemeçli bir gelişmenin sınır taşlarıdır. Aynı zamanda ve dolaysız şekilde Meşrutiyet rejiminin de oluşmasını saptayıcıdır. İttihat ve Terakki'nin devletle bütünleşmesinin ortaya koyduğu en güçlü sonuç, İttihatçıların Meşrutiyet'in her şeyinden sorumlu tutulmalarıdır. Karşılarındaki muhalefet de bu

bütünleşme oranında amansız, intikamcı ve yıkıcı olmuştur. Bu sorumluluğun bir başka görünüşü olarak, İttihat ve Terakki 4 kez yargılanmıştır.

İlk yargılama, Meclis–i Mebusan'ın 5. Şubesi tarafından Divaniye Mebusu Fuat Bey'in "takrir"i dolayısıyla yapılmıştır (Ekim–Kasım 1918). Gerçi bu bir "tahkikat"tı. Fakat sorumlu İttihatçılara yöneltilmiş olan sorular, basit bir soruşturmanın sınırlarını aşmış ve tarihi bir yargılama boyutlarını kazanmıştır. Mebusan feshedildiği için de sonuçsuz kalmıştır.

İkinci yargılama Mütareke Divan–ı Harb–i Örfisi tarafından 1919 Mayıs'ında başlamıştır. İttihatçılar çok ağır koşullar altında, idam dahil çeşitli ağır hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Bu arada işgal kuvvetlerince içlerinden gruplar halinde Malta'ya sürülenleri olmuştur.

Son yargılamalar İstiklal Mahkemesi'nce üstlenilmiştir (1926 Haziran–Ağustos). Mahkeme İzmir'de suikaste karışanları yargılamış ve on iki kişi idama mahkûm edilmiştir. Yargılamanın ikinci kısmına Ankara'da devam edilmiştir ve aralarında Cavit Bey'in de bulunduğu beş idam cezası daha verilmiştir.

İttihat ve Terakki gibi büyük ve köklü bir örgütün yarattığı "İttihatçılık Şiarı" (inancı) bir sosyal sınıf bilinci olmamıştır. İttihat ve Terakki'nin de terimin tüm anlamıyla bir sınıf partisi olmadığı açıktır.

Türkiye'nin yakın tarihinde ilk olarak yaygın, disiplinli, coşkulu, hırçın, acımasız ve de tecrübesiz bir kitle örgütü ve partisi modelini İttihat ve Terakki yaratmıştır. Bu tablo onun kusurlarını perdelemez. Fakat siyasal partiden de öte, kitleleri eyleme geçirebilen bir politik güç olduğunu da kanıtlar. İttihatçılar, ihtiyatlı bir deyimle, yukardan aşağıyacı, "halka rağmen devrim" yöntemine inanmış bir ekip olmuşlardır. Vesayetçi, kendi karizmasına "iman eden", muhalifliği vatan hainliği sayabilen tutumları bu özelliğinin öğeleri sayılabilir. Bu durum bağlandıkları anayasa teorisini, siyasal rejim tercihini de etkilemiştir.

İttihatçılar, yazgısına egemen oldukları ülke gibi, az gelişmiş, dış baskılara boyun eğmiş, sivil rengi silik bir siyasal iktidar oluşturmuşlardır.

İttihatçılık, komitacılık–partizanlık karışımı bir olgudur. Bu durum tüm bir kuşağı, bir kültürü ve bir "kafa"yı simgeler.

İttihatçılar uzun bir süre tarihin kapısından içeri girmek istememişlerdir ve güncelliklerini korumakta inatçı olmuşlardır.

Bundan sonra çevrilecek sayfalarda, kısa çizgilerle belirtmeye çalıştığımız şemanın ayrıntılı gelişmeleri izlenecektir. İttihat ve Terakki, oluştuğu ortamda, yarattığı eylemler içinde tarihsel kişiliğini "inşa ederken" ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Birikim

BİRİNCİ KESİM

BİRİKİM

HEMEN her Osmanlı subayının evinde Makedonya'dan bir hatıra vardır. Bu anılar anlatıla anlatıla askerlerin ve İttihatçıların romanını oluştururlar. "Ben Manastır dağlarında eşkiya takibinde iken..."

Bu eşkiyalar Osmanlı ordusuna ve padişahına isyan etmiş Balkanlı şairler, filozoflaşmış komitacılar ve hiçbir zaman azalmamış "haydutlar"dır. Ve karşı tarafı temsil ederler. Balkanlı, savaşlar içinde birbirlerini öldürerek kaynaşan bu insanlar daha sonra Vidin'de, Sofya'da, Rusçuk'ta, Atina'da isimlerini ve heykellerini taşıyan sokaklardan ve meydanlardan geçerek bir tarih oluşturacaklardır. Ve Osmanlı subaylarının belleklerini ve de emeklilik hikâyelerini dolduracaklardır.

İttihat ve Terakki bu savaşım içinde doğmuştur ve Balkanlı bir nüfus kâğıdına sahiptir. Bu da İttihat ve Terakki'nin köklerini Balkanlarda araştırmayı zorunlu kılar. İttihat ve Terakki Makedonyalıdır.

Balkanlar ve Savaşlar

Balkanlar bir ideolojiler tablosudur. Altı etnik unsurun çarpıştığı bu ülke parçalarında cereyan etmiş olan olayları kısaca anlatmak olanaksızdır. Ama denemeye değer.

Batı müdahalesi, ayrılıkçı ülke parçası ve Osmanlı yönetimi. Bu üç unsur bir araya geldiği zaman kıyamet kopmuştur. Ve bir barut fıçısı patlamıştır. Olayların akışına göre ayrılıkçı unsurlar başta Osmanlı İmparatorluğu ile sonra da kendi aralarında çarpışırlar. Bu durum, 1878 Berlin Antlaşması gibi uluslararası bir plana kadar getirilir ve sonra da Avrupa'nın büyük devletleri hakemlik yaparak sonucu ilan ederler. Bu sonuç bir imtiyazlılık, özerklik ya da bağımsızlıktır.

Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve son olarak Arnavutluk bu yoldan 400 yıllık Osmanlı idaresinden ve Yunanlı deyimiyle "Türkokrasi"den kurtuluşlarını ilan etmişlerdir. Ne var ki hiçbir suretle "Türkokrasiden kurtuluş" diye adlandırdıkları olay onları başka devletlerin emperyalist isteklerinden ve uygulamalarından kurtaramamıştır. Berlin Antlaşması bir meleklerarası sözleşme değildir. Karıştırıcı bir niteliğe sahiptir. Üstelik Ermenileri de harekete getirerek Anadolu güneydoğusundan Kafkaslara değin yeni Makedonyalar yaratılmasının tohumlarını atmıştır ve bunları sürekli beslemiştir.

Balkanlar bu görünüşüyle bir isyanlar ve ihtilaller bölgesidir. Gerçi ihtilal Batı uygarlığının bir kurumudur, fakat Balkanlı isyanlar ve

gerilla eylemleri Batı'daki ihtilalci oluşlardan farklıdırlar. Bunlarda ilk görülen ulusal ve dinsel unsurların bir kültür arayışı içinde bilinçlendirilmesidir.

Balkanlar imparatorluğun yumuşak karnı olmuştur. Batı fikirlerinin ve Fransız ihtilal ilkelerinin milletleşen kitlelere ulaşabilmesi ve ulusal bilinçlerinin oluşmasında bir mayalandırma sağlaması aynı zamanda jeopolitik koşullara da uygun düşmüştür. Bu Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısında yepyeni bir ideolojinin doğması idi.

Türklerin bu kör dövüşü içindeki rolleri ne olmuştur? Önce devletin adı Osmanlı İmparatorluğu idi. Bir federasyon mu, yoksa konfederasyon mu ya da İngiliz Milletleri Topluluğu gibi kendine özgü bir formül ifade edip etmediği tartışılabilir. Yapısı bakımından bu üçüncü kategoriye giren bir imparatorluk ve çokulusluluk şekli olmuştur. Bu durum 1912 yılında bile her şey çökerken savunulacaktır. Fakat herhalde Osmanlı hâkimiyeti altında bir devletler ve milletler topluluğuna doğru gittiği gerçektir. Zamanla bu topluluk, şekli anlamını yitirir. Milliyet mücadeleleri içinde Osmanlı Türkleri bu çekişmelerin ortasında XIX. yüzyılın tılsımlarını arıyorlardı. Jön Türkler olarak çokuluslu bir kadro içinde hürriyetçi (Meşrutiyetçi) bir rejimin kurulmasını istemişlerdir. Bu aşamada Jön Türkler Balkanlı milletlerin çarpışmasından ortak bir nokta bulmuşlardır ve kendileri gibi Balkanlıların da Abdülhamit ismiyle simgelenen rejimine karşı çarpıştıklarını anlamışlar ve ucundan bu kavgadaki yerlerini almışlardır. Balkanlılarla amaç birliği edinen Türkler aynı mücadele içinde olmakla birlikte bir süre sonra dışında kaldıklarını anlayacaklardır. Çünkü Balkanlıların ayrılıkçı, kısaca Osmanlı ülkesinden kopma isteğinde olmalarına karşılık Türkler böyle bir amaç peşinde değildirler.

Selanik ve İttihat ve Terakki

Balkanlılar Osmanlı Türklerinden daha avantajlı idiler. Bir kere Hıristiyandılar. Evvela Bulgarlar sonra da Yunanlılar Batı'nın müdahalesini Avrupa kamuoyunu inandırıcı tertiplerle Balkanlara çekebilmişlerdir. Bu alanda en ilginç müdahale örneği Viyana sayfiyelerinden biri olan Mürszteg'in adını taşıyan bir antlaşmadır. 1903'te imzalanmış olan bu "program"a göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki egemenliği sıfıra indirilmiş durumda idi. Bu antlaşma ile Batı mali, idari ve hatta siyasi bakımlardan Rumeli'yi derinlemesine kontrolü altına almıştı. Bu yabancı kontrol sistemi Rumeli'ye (Balkanlara) biraz daha Avrupalılık ve serbestlik getirmişti. Fakat buna karşılık Balkanların bir parçası bulunduğu Osmanlı ülkesini biraz daha sömürgeleştirmişti. Bu çelişki Türk unsurlarında bir duyarlık ve isyancılık havası uyandırmış ve Abdülhamit rejimine karşı gerilimi artırmıştır.

Selanik, Makedonya'nın merkezi sayılan bir deniz kentidir. Batı'nın serbestliğine ve kozmopolitliğine –çokulusluğuna– uygun bir giysi olarak bir ticaret ve siyaset merkezi. Tarihsel gelişmeler içinde yeni bir etkin unsur buraya yerleşmiş ve bu Akdeniz kentine hâkim olmuştu. Yalnız ticaret alanında değil, aynı zamanda hürriyetçi gelişmeler ve mücadeleler safında yer almıştı. Bu etkinliğini özellikle kapalı kuruluşlar olan ve gizli olarak kapitülasyonların gölgesinde çalışan Mason

localarında göstermekteydi. Gerçi Manastır ve Kosova bölgelerinde de bu genel duyarlık vardı. Fakat Selanik, Osmanlı Avrupası'nın merkezi olarak, daha elverişli koşullara sahipti. Günlük yaşamda bu kolaylıkla görülüyordu. Bu durumu padişaha verilen jurnallerden de anlamak zor değildi. Bu jurnallerden birinde Orfeon kıraathanesinde Fransızca *Le Matin* Gazetesi okunduğu haber veriliyordu. Zamanın gözlemcilerine göre Olimpos Meydanı'ndaki Yonyo ve Kristal gazinolarında Cercle ve Salonique kulübünde açık açık konuşulmaktadır. Mason localarındaysa her şey konuşulabilmektedir. Localar istibdat rejimini yıkmak isteyenlerin planlama ve yüreklenme merkezleri olmuşlardır (bk.s.321) ve Abdülhamit rejimini ciddi olarak kuşkulandırmışlardır.

İşte Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, bir gizli cemiyeti yaşatmak için her olanağı verebilen bu kentte 1906 yılının Eylül ayında kurulmuştur. 1907'de İttihat ve Terakki adını alacak bu Osmanlı komitesi, büyük bir hızla yayılmıştır.

Cemiyet'in bir Heyet-i Âliyesi (yüce kurulu) vardır. Sonradan Merkez-i Umumi adını alan bu kurulun ilk 10 üyesi şunlardır:

Asker üyeler:
Kaymakam Bursalı Tahir Bey
Binbaşı Naki Bey
Erkân-ı Harp Yüzbaşı Edip Servet Bey
Yüzbaşı ve Müşiriyet Yaveri Kâzım Nami Bey
Yüzbaşı Ömer Naci Bey
Mülâzim İsmail Canbolat Bey
Hakkı Baha Bey
Sivil üyeler:
Mehmet Talât Bey
Rahmi Bey
Mithat Şükrü Bey [1]

Osmanlı siyasal tarihinde çok önemli bir aşamanın temsilcileri olan ilk "Heyet-i Âliye"nin çoğunluğu askerdir ve 3. Ordu subaylarıdır (7 üye). Ancak üç üyesi sivildir ve memurdur. Daha sonra bu organ, Merkez-i Umumi adını almıştır. Üyelerin hemen tümü tarikat mensubudur ve bir kişi dışında hepsi Masondur.[2]

Tahir Bey 1 numaralı, Naki Bey 2 numaralı, Talât Bey 3, Mithat Bey de 4 numaralı üyelerdir. Mithat Şükrü Bey, aynı zamanda heyetin hesap işleriyle görevlendirilmiştir. Adı geçen üyelerden sonra, Cemiyet'e giren üyelerin numaralarına yüzer sayı eklenmiştir. Bu da yeni gireceklere, üye sayısının kalabalıklığını göstermeye yarıyordu[3].

Üyelerin adları gizlendiği için, bazı "rumuzlar" kullanılmıştır. Örneği "vicdani kardeşimiz" deyimi başkanlık işleriyle, "mihrabi karde-

1 *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt I, s. 510,

2 O kişi de Bursalı Tahir Bey'dir. Torunu Haluk Şaman kendisinin de Mason olduğunu belirterek, büyükbabasının bu kurumla ilgili olmadığını bize sözlü olarak belirtmiştir.

3 Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, s.422.

şimiz" de sekreterlik işleriyle uğraşacak üyeleri ifade etmekteydi.[4] Üyelerin Mason olup olmadıklarına göre de ayrı deyimler kullanıldığına değinilmiştir (bk.s.322).

Cemiyet gizlilik esasına titizlikle bağlanmıştır. Bu bakımdan, Selanik İttihatçılarının başarılı bir yeraltı çalışması yaptıkları açıktır.

Paralellikten Kaynaşmaya

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, kuruluşundan kısa bir süre sonra, hızla gelişen yeraltı çalışmaları sonunda kök salmış ve yayılmıştır. O kadar ki, "Rumeli'de İttihatçı olmayan bir subay bulmak imkânsız" hale gelmiştir. Merkezi Selanik olan Cemiyet, hürriyetçi (Abdülhamit rejimine karşı) bir akımın başeylemcisi olmuştur.

Büyüme hızı, imparatorlukta hiçbir ihtilalci örgüte nasip olmayan şekilde artan Cemiyet, kendisine rakip olabilecek her kuruluştan daha güçlü olduğu için, istibdat rejimine karşı en güçlü cepheyi ve örgütlenmeyi kurmuştur. Durumun doğal sonucu olarak da, kendisiyle paralele girmiş olan ülke dışı ve içi gizli derneklerle birleşmiştir. Bu birleşme, bölgesel nitelikteki, daha küçük çapta örgütleri, kendi yapısı içine alan bir kaynaşma olmuştur.

İlk kaynaşma 1907 yılında, Paris Terakki ve İttihat Cemiyeti ile gerçekleşmiştir. Paris grubu temsilcisi Dr. Nâzım, "Hoca Mehmet Efendi" takma adıyla ve değişik bir hüviyetle Selanik'e gelmiştir. Ve bir teklif getirmiştir: İki derneğin birleşmesi ve yeni kuruluşun adının da İttihat ve Terakki olması. İsim, yurt ve dünya çapında tanındığı için tercih edilmesi önerilmiştir.

Birleşme girişimi, bir ihtilal taktiği olarak, 1889'da olduğu gibi, yine Paris'ten geliyordu. Teklif, Heyet-i Âliye'de görüşülmüş, gizli oylama sonunda kabul edilmiştir. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin adı Terakki ve İttihat Cemiyeti olmuştur.[5] 1908'in ilk günlerinde bu ad İttihat ve Terakki'ye çevrilmiştir. İttihatçılık Balkanlı özelliğinin yapısı, bir siyasi mesleğin de adı olmuştur.

İki kuruluş, durumu yazılı bir anlaşmaya bağlamışlardır. Paris, şube olarak devamda sakınca görmemiştir.[6] Selanik Heyet-i Âliyesi de Merkez-i Umumi adını almıştır. Böylece, dıştan iç'e, ve içten dış'a gelişen iki akım, birleşmişlerdir.

Cemiyet'in, yapısı içine aldığı bir dernek de, Şam'da kurulmuş olan Mustafa Kemal Bey'in Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'dir.

4 Aynı eser, s.422. Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti,* s.175.
Bazı ünlü üyelerin üye numaraları:
Cemal Paşa: 150,
Enver Paşa: 152,
Karasu Efendi: 171,
Mustafa Kemal Bey (Atatürk): 322,
Cavit Bey: 295.

5 Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki,* s.238– *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, s. 49. Cilt 1.

6 Aynı eser, s. 49.

Yeraltı Eylemleri

Cemiyet aslında Balkanlı bir ihtilal kurumu örneğinde doğmuş ve gelişmiştir. Cemiyet mensuplarının Osmanlı hayatında çok rastlanılan bir taklit yöntemine başvurmadığı açıktır. Meşrutiyet siyasal partilerinin genellikle Batı'dan taklit ederek aldıkları program taslakları vardır. Bunun en açık örneği, 1908'de kurulan Osmanlı Ahrar Fırkasıdır.[7] Fakat Cemiyet Balkanlı örneğini doğal bulduğu için Paris ve Londra örneklerine başvurmamıştır. İlginç olan bir sorun da Paris şubesinin ne dereceye kadar Selanik'teki Cemiyet üzerinde etkin olduğudur. Eski bir İttihatçının yargısına göre bu etkinlik sıfır derecededir. Aslında bu iddia yanlış sayılmamalıdır. 17 yıl evvel kurulan Paris şubesinin 1906'da Selanik'te ortaya çıkan Cemiyet ile bareber 1908 hareketini gerçekleştirdiğini kabul etmek zordur. Paris'teki Cemiyet'in etkisi hiçbir zaman inkâr edilemez. Fakat bu etkinlik 1908 başkaldırmasını yaratacak güçte değildi. Her ne kadar yüksekokul oğrencilerine ve çevrelerine nüfuz etmişse de bu çevrelerin dışına çıkamamıştır ve de teorik kalmıştır.[8]

1889'da doğanlar Balkanlardaki harekete katılacak yaşa gelmişlerdi. Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile organik bağ yoktu. Ama adını aldıkları Paris şubesi ihtilalci bir sürekliliğin ifadesi olarak yaşatılmıştır. Ahmet Rıza Bey'in belirli bir süre İttihatçılar tarafından el üstünde tutulması da bu bağlılığın eseri sayılabilir (bk.s. 184). Kaldı ki Paris şubesi olayları ne de olsa gerçekçi bir gözle izlemiş Balkanlardaki ihtilalci potansiyelin fikir ve örnek olarak önemsenmesini ve izlenmesini şubelerine öğütlemiştir.[9]

Aslında Cemiyet'in gizli bir ihtilal komitesi olarak kurulduğu ve çalıştığı lise derecesindeki öğrencilere 1912 yılında açıkça öğretilmektedir.[10] Nitekim Enver Paşa da aynı kanıdadır.

Konunun sınırlarını aşmadan Osmanlı Hürriyet ya da asıl adıyla Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin 1906–1908 yılları arasındaki etkinliklerinin ve eylemlerinin başarılı bir çizgide yürüdüğü daha önce belirtilmiştir.

Bu sırada dramın en heyecanlı olayı patlak vermiştir. Esrarlı havası içinde Reval'de üç devletin hükümdarının buluşması Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayıcı sayılmış, Cemiyet tarafından duvarlara bildiriler asılmış, konsoloslara teminat verilmiştir.

İlginç olan bir olay Vilayat-ı Selase'de (Manastır, Kosova ve

7 Aynı eser, s. 142–154.

8 Celal Bayar'a göre: "Esas itibariyle Paris'de, Avrupa'nın diğer merkezlerinde, hâsılı memleket dışında çalışan Genç Türklerin toplu veya fert olarak hiçbirinin, az önce söylediğimiz gibi, İkinci Meşrutiyet'in ilânında fiilî bir tesir ve nüfuzları olmamıştı". (*Ben de Yazdım*, Cilt 1, s. 182–183).

9 Bu konuda şu esere bk.: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Umuru Dahiliye Şubesi Müdürü Dr. Bahattin Şakir'in 1906 Mart'tan 1907 Teşrinisaniye kadar yapılan muhabere kopyası (Paris).

10 Faik Reşit Unat, Atatürk'ün İkinci Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge, *Belleten*, sayı 26 (1962), s. 339–348.

Selanik) yeni bir "hakimiyet-i siyasiye" operasyonu yapılmak istenmesi olmuştur. Bu bunalımlı bölgelerin sükunete kavuşturulması için buraya bir yabancı vali atanması girişimidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti güçlü örgütlenmesine dayanarak derhal tepki göstermiş ve girişimin yapıcılarını korkutarak durdurmuştur. Ne var ki bu meydan okuyuş Yıldız'ı da telaşa düşürmüş ve olup bitenleri incelemek üzere yüksek rütbeli kumandanları ve memurları görevlendirmiştir. Fakat başarılı olamamıştır. Yeraltı eylemlerine başlayan Cemiyet, düzenlediği suikastlerle Nâzım Paşa'yı yaralamış, Saray meseleyi soruşturmak üzere Selanik'e İsmail Mahir, Yusuf ve Recep Paşaları göndermiştir. Bu heyet tahkikatı yapacağı yere ulaşamadan geri çevrilmiştir. Metroviçe Fırkası Kumandanı Şemsi Paşa Arnavut muhafızları arasında Manastır telgrafhanesinden çıkarken Mülâzım Bigalı Atıf (Kamçıl) tarafından öldürülmüştür (7 Temmuz 1908).

İhtilalci dalgalar fırtınaya dönüşmektedir. İttihat ve Terakki Balkanlı bir yöntemi padişaha karşı kullanacaktır. Fedailerden Enver Bey (Paşa) Tikveş bölgesinde, Salahaddin ve Hasan Tosun Beyler Arnavutluk'ta, Kolağası Niyazi ve Eyüp Sabri Beyler Resne ve Ohri taraflarında çeteler kurarak dağa çıkmışlardır.

Firzovik'te bir sabah namazında toplanan 20.000 kadar Arnavut Saray'a Meşrutiyetçi beklentilerini bildiren bir telgraf çekmiştir.

Bu usul daha da geliştirilerek yoğunlaşmıştır ve 10 Temmuz'dan bir gün önce İttihat ve Terakki Cemiyeti kendilerini susturmaya gelen askeri birlikleri kendine çevirmeyi başarmıştır.[11] 10 Temmuz Hareketi başlamak üzeredir.

11 E.E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, s. 155. - Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılab Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 423.

İKİNCİ KESİM

SU YÜZÜNE ÇIKIŞ

1908 yılının 23 ve 24 Temmuz'unda, Rumeli Müfettiş–i Umumisi Hüseyin Hilmi Paşa, Sadrıâzam Sait Paşa'dan durumun açıklanması için şifreli iki telgraf alır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın birbirini tamamlayıcı yanıtları, İttihat ve Terakki'nin su yüzüne çıktığı günlerdeki kişiliği ve gücü bakımlarından anlamlıdır.

Sadrıâzam her iki telgrafında da, devam eden Abdülhamit iktidarının direktiflerini vermektedir: Kanun–ı Esasi Padişah'ın isteğiyle ("İradât–i Seniyye–i Cenâb–ı Tacidari"den olarak) yürürlüğe konduğuna tüm ülkede, bu arada "Selanik, Kosova ve Manastır vilayat–ı şahanesinde dahi" ilan edildiğine göre, ortaya çıkmış olan cemiyetlerin hemen dağıtılması emredilmektedir.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanıtı hayli ilginç ve öğreticidir.[12] Çünkü, bir gün öncesine değin padişahın sadık bendesi ve kulu olan bir yüksek memurun, bir ihtilal ortamı içindeki psikolojisini yansıtır. Paşa, bazı ana çizgiler üzerinde durur:

Temmuz'un 8'inden 10'una (1324) kadar ortaya çıkan olaylar, İslam ve Osmanlı tarihinde görülmemiş şeylerdir. Dağıtılması emredilen cemiyetler asker, memur ve halktan oluşmuş bir teşkilattır. Eğer kapatılması istenen bu cemiyetler İttihat ve Terakki ve tüm ülkeye yaygın şubeleriyse, bu örgüt çok geniştir. İçinde bir yandan valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar, zabıta (polis) memurları vardır. Bir yandan da müşirler, birinci ferikler, yüksek rütbeli subaylar, kısaca "Orduyu Hümayunun bir nefer bile istisna edilmeksizin hey'at–i umumiyesi" (bütünü) ve "ahalinin kısmı küllisi" (büyük çoğunluğu) bu örgütlenme içindedir.

Hüseyin Hilmi Paşa, "dünle bugün" arasındaki bunalımı şöyle anlatır: "Vükelâ ve devlet büyüklerinin bir kısmı beni padişaha ihanet ve sadakatsizlikle suçlarken, Cemiyet tarafından da 'adi Saray casusu' olarak gösteriliyor ve tehdit ediliyordum."

Hüseyin Hilmi Paşa, çok yakın bir geleceğin sadrıâzam adayı olduğunu henüz aklından geçirmediği için, bir burukluk içinde devam eder:

"Padişah İradesi'ni, halka müjdeledikten çok kısa bir süre sonra, Cemiyet'in sorumluları benimle görüşmeye geldiler. O zaman

12 Uzunçarşılı, *Belleten,* Cilt XX / 77 (1956), s.5–6, 111–Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki,* s. 26–32.

Cemiyet'in üç Rumeli vilayetinde olduğu kadar öteki vilayetlerde de aynı güçlü durumda olduğunu anladım. Anadolu'dan gönderilen Redif taburları bile, Cemiyet'e karşı silah kullanmamaya yemin ettirilmişlerdi."

Abdülhamit Paşasını hayrete düşüren bir durumdu bu: "...Akla ve hayale gelmeyen bu hal ve hârikanın karşısında tabii şaştım, dondum kaldım. Cemiyet'e önceden girmiş değildim ve varlığını da bilmiyordum. Cemiyet açıkça ortaya çıktıktan sonra, bana üyelik teklif etmediği gibi, namusluluğundan emin olduğu kişilere yaptığı gibi, bana yemin bile ettirmedi. Şimdi Cemiyet'in dışında, devlete ve memlekete görevinde devam eden bir memurum."

Kendi yerini yeni oluşlar içinde saptadıktan sonra, Hüseyin Hilmi Paşa, bazı yargılara varır: "Dersaadet (İstanbul) ve öteki vilayetler bir yana, yalnız "Vilayat–ı Selase"de (Selanik, Kosova, Manastır) bugün İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni "3. Orduyu Hümayun'la müslim ve gayri müslim üç buçuk milyon ahali teşkil ediyor." Sonuç: "Böylesine güçlü bir cemiyeti dağıtmak hayaldir. Kurucular dürüst ve ciddi insanlar... Tek amaçları, devleti kurtarmak ve yüceltmektir. Bu amaca da 'saye–i şahanede' (Padişahın gölgesinde) ulaşmak emelindedirler. Kendileriyle ilişki kurulursa, her türlü anlaşmazlık ve karışıklık önlenmiş olur."

Paris şubesi hakkında ise paşanın gözlemi açıktır: "...Paris'teki Cemiyetin hiçbir hükmü tesiri olmayıp nüfuz ve iktidarın suret–i umumiyede Selanik Cemiyet–i Merkeziyesinde bulunduğuna dahi kanaat hasıl ettim."

Paşanın asıl gözlemine gelince, o da şudur: Gerçi Kanun–ı Esasi yeniden yürürlüğe konmuştur ve Meclis–i Mebusan'ın yeniden "küşadına" müsaade çıkmıştır. Cemiyet asıl hedefe vasıl olduğunu biliyor. Fakat, bu karardan cayıldığı takdirde, "kuvayi askeriye ve ahali ile Dersaadet'e doğru yürümeye kat'iyen karar verdiklerini" Cemiyet ileri gelenleri (erkânı) kesin olarak bildirmişlerdir.

Bu açıklamalardan varılacak en köklü sonuç odur ki, "Cemiyet'in dağıtılması maddeten gayrı kabildir" Cemiyet'in kuruluşunu sağlayan yüce amaçlar (Paşanın deyimiyle: "makasid–i ulviye") milletin zihninden sökülüp atılamaz. Devlete ve padişaha bağlı ve bu kadar güçlü bir cemiyetin varlığı karşısında yapılacak iş, "devletçe muvafık görülecek bir şekil ve usul tahtında" devamını kabul etmekten başka bir şey olamaz. Daha başka bilgi isteniyorsa, her türlü "izahat kendilerinden doğrudan doğruya" alınabilir.

Böylece, devletin yüksek ve resmi bir ağzı, ilk kez hareketin patlak vermesinden beş gün sonra, daha beşiğinde, İttihat ve Terakki ile Saray'ı karşı karşıya getirmiş ve aracılık görevini kabul etmemiştir. Cemiyet de durumdan yararlanmasını bilmiştir.

Balkanlarda Bayram Havası

İkinci Meşrutiyet ne zaman başlar?

Geçmiş dönemlerin başlangıç tarihleri bir bakıma kolay saptanabilir. Bu kolaylık, her zaman isabetli olmasa bile, büyük patlamalara adlarını veren olayların başlangıç noktası sayılmalarından doğmakta

ve dönemlere somut, elle tutulur bir nitelik kazandırmaktadır.

Tarihçiler ve siyaset yazarlarına göre, İkinci Meşrutiyet dönemi, 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908)'de başlatılır. Bir bakıma bu saptama yanlış değildir. Hukuksal bakımdan da doğrudur.

Çünkü Sultan Hamit 1293 (1876) Kanun-ı Esasisinin yeniden yürürlüğe konacağını (ya da koyacağını) 11 Temmuz günü yayımladığı bir İrade ile resmen ilan etmiştir.[13]

Sosyal ve siyasal gelişmeleri izleyen incelemelerin yazarları bu tarihi 1889'dan da gerilere götürebilirler. Onlar da haklıdır. Bu kadar uzağın ayrıntılarına girmeyeceğiz:

Reval Buluşması (10 Haziran 1908), Rumeli'deki ihtilalcilerin yüzlerini değiştirmiştir. 10 Haziran'la 10 Temmuz (23 Temmuz 1908) arasındaki bir buçuk ay içinde çok şeyler olmuştur. Ve bir "devir", bıçakla kesilir gibi, kendinden önceki "devir"den kopmuştur. 10 Temmuz'dan önce, başhafiye Fehim Paşa gibi konuşuluyordu. 10 Temmuz'da herkes sanki birer Namık Kemal'dir.

Alt yazıda (Muvazene-i meşrutiyet", çocuğun üzerinde "Yeni Türkiye", kitabın üzerinde "Kanun-ı Esasi" yazmaktadır. (Kalem, *4 Eylül 1324, No:3, s.10)*

13 11 Temmuz 1324 tarihli bütün gazeteler bu irade-i seniyyeyi yayınlamışlardır.

O gün Manastır'da bazı eylemler olmuştur. Mekteb–i Harbiye Ders Nâzırı Vehip Bey (sonra Paşa) ünlü söylevini vermiştir. Aynı akşam şehir parkında üç yüz kadar subay askeri bandoya zorla Fransız milli marşı Marseyez'i (Marseillaise) çaldırmışlardır. [14] Manastır valisi istifa zorunda bırakılmıştır. Subaylar Yıldız'dan ayrı olarak "Hürriyeti ilan etmişler" [15], "heykel–i istibdadı" yıkmışlardır.

O gün Selanik'te de çılgınlığa varan bayram gösterileri, tüm kenti kaplamıştır. Her köşe başında, her kahvede "hatipler" vardır. Türkçe, İspanyolca, Fransızca ve Rumca söylevler vermektedirler. Polis memurları, hiçbir şeye karışmayan dinleyiciler arasındadırlar. Duvarlara yapıştırılmış bildirilerin başında, elleri tabancalarının kabzasında, "fedailer" nöbet tutmaktadır. Bildirileri meraklılara yorumlamaktadırlar. 1789'un fikirleri sanki her yerden fışkırmaktadır.

Lokantalar bedava yemek vermektedirler. Olimpos Meydanı'na çıkan sokaklar hıncahınç doludur. Gece yarısı, çılgınlık son haddine varmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa, Abdülhamit'in İradesini halka bildirdiği zaman, padişah kulları çoktan vatandaş olmuşlardı. Bildiri Marseyez nağmelerinin verdiği coşku ile dinleniyordu. Düşmanlar kardeş olmuşlardı. "Kaplanlar, kurtlar, tilkiler ve kuzular hep beraber otlamaktaydılar." [16]

Aynı günlerde Paris Jön Türkleri de, başkentin ihtilalci mitinglere alışık République Meydanı'nda Marianne anıtına, büyük bir çelenk koymuşlardır. [17]

Her şey, yarım yamalak Fransızcayla, gizlice ele ne geçirilebildiyse okunan Fransız gazetelerinin, Zola'ların, Annales'lerin, Illustration'ların penceresinden dünyaya bakmış insanların, kendi içlerinde yaratabildikleri ufukların boyutlarına göre oluşuyordu. 3. Ordu "zabitleri", bütün İttihat ve Terakki kuşağı adına, Fransız İhtilaline saygı duruşundaydılar. Henüz 1789'daydılar. Avrupa'yı baştan başa sarsmış olan 1848 ihtilalleri sanki yapılmamıştı.

Sultan Hamit'i deviren hareket, özü bakımından yerlidir. Üslubu

14 Bu olay Fransız politika adamlarınca daima anımsatılmıştır. Örneğin eski başbakanlardan Edouard Herriot, Lozan Antlaşması'nın Fransız parlamentosunda görüşülmesi sırasında olayı örnek vermiştir: "...Türkler 1908 ihtilalini yaptıkları zaman Marseyezi terennüm etmişlerdir. O vakit memleketlerini müstakil bir hale getirmek istemişler ve parasal yardım sağlamak için Fransa'ya başvurmuşlardır. O zaman Avrupa Türkiye'nin boğazına atılmış, Avusturya Bosna–Hersek'i ilhak etmiştir." (*Ayın Tarihi*, C.4, sayı 11, 12, 13, s. 103, Ankara 1340–1924).

15 *Musavver Salname–i Servet–i Fünun 1326–1910*, s.93 – Paul Risal, *Salonique, La Ville Convoitée*, s. 308.

16 P. Risal, a.g.e., s.314.

17 Meşrutiyetin ilk ve ünlü dergilerinden *Resimli Kitap*'ta République anıtının bir klişesi vardır. Resmin iki yanında, Türkçe ve Fransızca açıklamalar yayınlanmıştır. Türkçe yazı: "Kanun–ı Esasi'nin ilanı üzerine Genç Türkler tarafından üzerine bir iklil (çelenk) vazolunan, Paris'te Republik meydanında bâki hürriyet heykelidir." (Sayı 1, 1324–1908, s.48).

bakımından Balkanlıdır. Kılıfı ise Osmanlıdır.

Geleceği planlamadan, Fransa'dan ödünç alınan onun bile unuttuğu çağdaşlığını yitirmiş bir ideoloji ile kurulu düzeni yıkmak...

İttihat ve Terakki kuşağının en büyük eksiği ve başarısızlığı da bu olguda saklıdır. Abdülhamit rejimi otuz yıllık bir dönemde, kendi kendisini yıkma olanağını vermiştir. Ne var ki yerine konulacak rejimi kurma gücünü vermemiştir. Yeni emperyalist politikalar bu yönde istibdatçı yönetimin en büyük desteği olmuşlardır.

Jön Türkler, yurtsever ve yıkıcı oldukları halde yapıcı ve kurucu olamamışlardır.

Hürriyet topları atılırken Enver Bey (Paşa), Müfettiş–i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa'ya çektiği telgrafa şu satırları da eklemiştir: "Hastayı tedavi ettik." [18] Bu "hasta adam", devletiyle, toplumuyla Osmanlı İmparatorluğu idi. Ama tedavi reçetesi hazır değildi.

İlk neden, istibdat rejimlerinin genel politikasından doğar. Şöyle ki, bu rejimler tekçi hürriyetsiz bir siyasal hayat içinde, insanlarına geleceği arama ve düşünme, bugünü aşma olanağı vermezler. Öğretim sistemleri sadık bürokratlar yetiştirme amacına yönelik olur. Toplumdan çok, egemen oldukları bir mekanizma haline getirdikleri devleti ve ülkesini korumak isterler.

Buna rağmen, oluşan özgürlükçü hareketler sonunda yıkıldıkları zaman, belki devlet bir siyasal iktidar sistemi olarak kurtulur, ama toplum tüm geriliğiyle ortaya çıkar.

İkinci neden burada açıklık kazanıyor.

Geri kalmış –ya da bıraktırılmış– toplumu kurtarmak birkaç haftalık iş değildir. Devleti kurtaranlar toplumu da kurtardık sanırlar. Bunun çok zor, uzun vadeli bir iş olduğunu anladıkları gün, aşağılık duygusuna kapılmamalarına olanak yoktur.

İttihat ve Terakki, geri kalmış bir toplumun karşısına kurtarıcı olarak çıktığı gün, yenilmeye başlamıştır. Sorunun daha ilginç yönü, toplum kendisini anlamamış, kamuoyu desteği uzun sürmemiştir. Meşrutiyet insanları, yaratıcılıklarını yitirmiştiler. Gerçi Kanun–i Esasi'yi unutmamışlardı, fakat özgürlükçü rejimin, kalkındırıcı akımlardan yoksun ve ruhsuz bir mekanizma ile kurulamayacağını bilememişlerdir.

"Az bilgi, çok kin"le istibdat rejimini yıktıkları zaman, kendilerini anarşik bir çoğulculuk içinde bulmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda oluşan hürriyet edebiyatı ve fikir akımları genel çizgileriyle ve gerçek içtenlikleriyle bir yakınma, suçlama ve övgü sınırları içinde gelişmiştir. Her aşamada, bir uçtan öbür uca kolaylıkla kayan insanlar, kimi zaman göklere çıkartıcı övgülerde, kimi zaman da yerin dibine batırıcı lanetlemede ustalık göstermişlerdir.

Örneğin, 10 Temmuz'un ilk yıldönümünde Meclis–i Mebusan'a çeşitli yerlerden çekilmiş telgraflarda bu durum açık açık okunur. 10

18 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, C.1, s. 564.

Temmuz "Osmanlı mutluluğunun başlangıcıdır" (mebde–i saadet–i Osmaniyan). Ve benzer kutlayıcı doğu klişeleri: "mebde–i fevz ü felâh–ı Osmaniyan", "iyd–i ekber–i Osmaniyan", "saadet–i sermedi–i mülk ü millet", "mebde–i tarih–i saadet–i mülk ü millet", "iyd–i mübeccel–i millî." [19]

Aynı fikir sistemi içinde Meşrutiyet'in "ebediyet"i imajı da yaratılmıştır. Nitekim, rejimin çatırdadığı 1911 yılında, Mebusan Meclisi'nde Emniyet Umum Müdürlüğünün Meşrutiyet rejiminin varlığı için gerekli olduğunu söyleyen umum müdüre, Karahisar–ı Şarki Mebusu Ömer Feyzi Hoca şu cevabı verir: "Meşrutiyetin bekasından (yaşamının süreceğinden) şüpheniz mi var?" [20]

Meşrutiyetin Garpçılık, İslamcılık, Meslekçilik, Türkçülük, Sosyalizm başlıkları altındaki fikir akımları –bunların dışında kalan yazarlar da–yaratıcılık, tutarlılık ve gerçekçiliğin *dışında* kalmaya adeta uğraş göstermişlerdir.

Meşrutiyetin aydını bu çerçeve *içinde* tutsak kalmıştır.

İlk olaylardaki ve belgelerdeki görüş açısı budur ve daha öteye de gidememiştir.

İki belge, ilk olarak "Hürriyeti İlân" eder. Manastır'da Vehip Bey'in nutku ve Sultan Hamit'in İradesi.

Bir Nutuktan Taşan Fikirler

10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) bir perşembe günüdür. Öğle üzeri, Manastır "Mekteb–i Harbiye Ders Nâzırı" Erkân–ı Harp Binbaşısı Yanyalı Vehip Bey (Paşa), hemen Hürriyet adı verilen meydanda, "60 Numaralı top arabası üzerine çıkarak" Hürriyeti resmen ilan etmiş ve yorumlamıştır.

Nutuk, birçok bakımdan tarihsel bir değer taşır. [21] Önce, Vehip Bey, sözlerine "Mukaddes vatandaşlar ve muazzez kardeşler" diye başlamıştı. *Oysa, daha üç gün önce Firzovik'te "besa edenler"in,* Yıldız'a çektikleri telgrafın imza yerinde "Kosova vilayeti ahalisi kulları" yazılıydı. Serezliler, "Serez Sancağı umum ahali–i mutia ve sadıka kulları"ydılar. 9 Temmuz'da "kul" sayılan Osmanlılar, artık "vatandaş"tılar. Vehip Bey, "vatandaşın saltanatı"nı ilan ediyordu. [22]

Nutuk, İstanbul'daki havanın tersine, Rumeli'nin beklediği bir olaydı. 1889'dan beri, ülke dışında açık, içinde gizli olarak yayınlanmış yazıların ve bildirilerin üslubunu taşıyordu. Meşrutiyet'i, Rumeli'de ilan eden bu nutkun *ilk* olmasındaki özellik açıktır.

Hürriyetçi ve İttihatçı ekibin, henüz siyasal hayata karışmadığı ve iktidarı kurmadığı bir ön dönemde geleceğe yansıttığı doktrinin bazı çizgilerini verdiği için... Meşrutiyet ne demekti? Geleceğin Jön Türk

19 *Takvimı Vekayi*'deki kutlama mesajları (Sayı 279, 281, 1325–1909)

20 MMZC 1326–1327, D I, Sİ 3, 111 içt., s. 3407

21 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız Cilt 1, s.62–63'te nutkun tamamı belge olarak verilmiştir.

22 Tarık Zafer Tunaya, "Vatandaşın Saltanatı" (*Vatan*, 22 Ekim 1950).

hükümetleri neyi yıkıp neyi kuracaklardı? Vatandaş bundan ne kazanacaktı?

Vehip Bey'le beraber, bütün bir kuşak konuşmaktadır:

Hürriyet'in İlanı, uzun çabaların, "otuz bir yıllık" savaşın sonucudur. Söyleve önce bir romantizm hâkimdir. San'a zindanlarında, Diyarbekir, Erzurum, Akka kalelerinde, Fizan'da sürgün hürriyet kahramanları artık kurtulmuştur. Meşrutiyetin duygusal tanımlaması şudur: "... Yetimlerimizin gözyaşlarını dindirecek, kimsenin hakkını kimseye kaptırmayacak, bizi insan gibi yaşatacak meşru meşveret usulüdür ve bu isteklerimizi tüm halinde sağlayacak Kanun-ı Esasi' dir." Böylece, İslam siyaset prensipleri de gerçekleşecekti.

Vehip Bey, ihtilalci "toplumsal sözleşme" fikrini de ortaya atmıştır: Osmanlı ülkesini kaplayan çeşitli unsurlar, birbirinin canını, ırzını "aynı şiddet ve asabiyetle müdafaa ve muhafaza etmeyi hırz-ı can (kendi canları gibi koruma) bilirler."

Söylevin en ilginç yönü, ateşi bacaya sıçratmama eğiliminde görülür. Vehip Bey'e göre, Meşrutiyet, "Kanuni Sultan Süleyman devrinden beri padişahla millet arasına çekilen kafesi" kırmıştır. "Padişahımızın etrafını alan hain, rezil, bedtıynet, sefil, deni herifler kahrolsun."

Vehip Bey, Meşrutiyeti, halka "manevi ve ahlaki", etik bir olay olarak anlatmıştır. Otuz yıl savaşılan, ancak kıldığı cuma namazı meşru gösterilebilen, "hal'i vâcip bir istibdat heykeli" olarak tanıtılan Abdülhamit, birdenbire dokunulmazlık kazanarak adeta kutsallaşıyor, bütün kusurlar "Padişahımız"la "necip milletimiz" arasındaki çevreye yükleniyordu.[23] *Eski* Padişah'la *yeni* "vatandaş" diyaloğu kuruluyordu. Böylece, hürriyetçilerin ilk isteği, devlet sisteminde köklü bir değişim değildi. Monarşik yapının, otuz küsur yıl, "beyni" durumundaki padişahı sıkı sıkıya muhafaza ederek, ister istemez, sınırlı bir reforma varılıyordu.

Nutuk, büyük bir heyecanla izlenmiş, alkışlanmış, sonunda kendiliğinden oluşan bir toplumsal sözleşme yapılmıştır. Meydanda toplanan kitle, Kanun-ı Esasi'yi korumak için and içmiştir (ahd ü misak olunmuştur). Dualar edilmiştir.

Osmanlılar için yeni hayat, tüm zorluklarıyla başlamıştır bile...

Yıldızın Dili

Sadrıâzam (Avlonyalı) Ferit Paşa 6 Temmuz 1908 tarihinde Manastır Valisi Hıfzı Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta şöyle der: "Halkın birtakım siyasal isteklere akıl erdirmesi uzak olduğundan, bu gibi

23 Bu görüş, Meşrutiyetin ilk günlerinde genelleştirilmiştir. Bir örnek olmak üzere, Selanik'te çıkan *Yeni Asır* Gazetesi'nin 11 Temmuz 1324 tarihli "ilave"sinde, Kanun-ı Esasi başlıklı yazı gösterilebilir (Yazının klişesi ve açıklanması için bk. Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihimizde İlave,* s.46) - Ahmet Refik de aynı kanıdadır (a.g.e, s. 13).

istekler kışkırtıcıların eseridir.Bunların araştırılıp bulunması gerekir."[24]

Sultan Hamit de, gelişen olayları izliyordu ve Yıldız bu gelişmelerden haberdardı. Abdülhamit, hürriyetçi gelişmeler için, ünlü paşalarını Çadır Köşkü'nde toplayarak bir çeşit anket yapmış ve yeterli cevaplar alamamıştı. Hatta Serasker Rıza Paşa, "ceza kanunu gereğince işlem"i bile önermiştir. [25]

Abdülhamit'in yalnızlığı bir kez daha ve kaderinin dönüm noktasında belirmiştir. Özellikle, Rum çetecilerinin de, İttihatçıları desteklediğini öğrenince, belli taktiğine başvurarak, Rumları İttihatçılarla çarpıştırma yolunu seçmiştir. [26]

Yıldız'ın, halkın siyasal bilgisinin kıt olduğu hakkındaki görüşü doğruydu. Çünkü kendi eseriydi. Fakat, hürriyetçi gelişimi hesaplamaktan kendisinin de "uzak" olduğu bir tarih gerçeğidir. Makedonya Sorunu, bir "ıslahat meselesi" olmaktan birdenbire çıkarak, bir hürriyet savaşı niteliği kazanmıştır. Ve yabancı devletleri de şaşırtıp korkutmuştur.

Rumeli'den gelen 67 telgraf, Meclis-i Vükelâ'da okunmuştur. Bu sefer Sadrıâzam Sait Paşa'dır. Vükelâ, 10 Temmuz tarihli bir mazbatayla durumun ağırlığını padişaha bildirmiştir.

Mazbata'ya göre Kanun-ı Esasi zaten yürürlükteydi. Geçici bir süre için Meclis-i Mebusan tatil edilmişti. Ne var ki, kan akabilir, yabancı "müdahalesi" olabilirdi. Bunları önlemek için, Meclis-i Mebusan'ın açılması, seçim "mevzuatına" uyulması mutlaka gerekliydi. Gizli cemiyet de böylece dağılabilirdi. [27]

Padişah, kendisine arzedilen Mazbata'nın altına, "Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî Tahsin Paşa"nın imzasıyla İradesini belirtiyordu. [28]

11 Temmuz Cuma günü sabahı, tümü de birbirine benzeyen kuru gazetelerin "tebligat-ı resmiye" sütununa kayıtsızca bakan İstanbullular birden dona kalmışlardır. Bir gün önce Kanun-ı Esasi sözünü sarfedenleri en ağır cezalara çarptıran Sultan Hamit yönetimi, o kanunu yeniden yürürlüğe koyuyordu: "Tesis-i celil-i hazret-i hilafetpenahî olan Kanun-ı Esasi'nin tekrar mer'iyeti ve Meclis-i Umumi'nin içtimaa daveti hususunda irade-i âtıfet'i mutade-i hazret-i şehriyârî şerefsudûr buyurulmuştur." [29]

Rumeli'den farklı olarak, İstanbul bu haberi, şaşkınlık ve inançsız-

24 Osmanlıcası: "...Efrad-ı ahalinin birtakım metalib-i siyasiyeye akıl erdirmeleri müsteb'ad olduğu cihetle metâlib-i vâkıanın talimat ve teşvikata mübteni olduğu bedihî ve asıl müşevvik ve muharriklerin taharri ve keşfi muktezidir" (Telgrafın tam metni için bk. *Hatırat-ı Niyazi,* s.226).

25 Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları,* s.250.

26 *Hatırat-ı Niyazi,* s.226.

27 Mazbatanın metni için bk. *Düstur,* İkinci Tertip, C. 1, s. 1-2- Server Feridun, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler,* s.26.

28 Server Feridun, *a.g.e.,* s.26.

29 Belirtildiği gibi, 11 Temmuz 1324 tarihli bütün gazetelerde bu satırlar okunabilir.

lıkla karşılamıştır. Ferit Paşa'nın yerine Sait Paşa'nın getirilmesi, Yıldız'da bir şeyler döndüğünü göstermişti. Ama, kimse bu kadarını beklemiyordu. İstanbul'da bir sessizlik ve güvensizlik havası esiyordu.[30] İstanbul, işe bir gün sonra başlamıştır.[31]

Sessizlik ve güvensizlik havası hızla kaybolunca, yerini anarşiye varan ve gösterilerle sürdürülen bir eylemciliğe bırakmıştır.

Kısa bir süre sonra, 19 Temmuz 1324 İradesinde, Abdülhamit, kendisine kadar vardırılmayan saldırılardan kuvvet alarak, kendi kendini inkâr edercesine, otuz yıllık istibdadın yapıcısı ve beyni değilmiş gibi hareket ediyordu. Kendi rejimini kendi elleriyle yıkacağına söz veriyordu. Bu bir intihar belgesidir.[32] Ve tarihsel bir komedidir.

İngiliz büyükelçisinin deyimiyle "yaşayan en büyük aktör" olan Sultan Hamit'e göre, Tanzimat Fermanı "revabıt–ı vatandaşî"yi (vatandaşlık bağlarını) güçlendirmişti. Kanun–ı Esasi de kendisince, bir bahşiş gibi "kariha–i zatiye"sinden (kendi fikrinin eseri olarak) ilan edilmiştir. Fakat, çeşitli gizli ve maksatlı düşmanlıklar (agraz–ı muhtelife) kamu yararını baltalayınca, Meclisin tatili hakkında ihtarlar çoğalmıştır. Meclis bu nedenlerle "tatil" edilmişti.

Sultan Hamit, bu tatilin otuz yıl sürdüğünü unutmuş görünerek, süreyi bir olgunlaşma aşaması saymaktadır: "...O vakitten şimdiye kadar geçen ahval ile efkâr ve temayülât–ı umumiyenin neticesinde memleketin meşrutiyet idaresine kabiliyeti görülmüştür."

Kanun–ı Esasi de yeniden yürürlüğe konmuştur. Birkaç ay sonra, Osmanlı Meclis–i Umumisi'nde (parlamento) aynı görüş yinelenecektir.

Sultan Hamit'in, kendi kendini suçlaması, önemli sonuçlarla belirir. İstibdat rejiminin en korktuğu basın hürriyete kavuşuyor, sansür kaldırılıyor, mabeyin hakimiyeti yıkılıyor, hafiyelik tarihe karışıyordu. Tahsisatı kaldırılıyordu.

Ters Yönde Gelişmeler

"Ya Kanun–ı Esasi Ya Ölüm" sloganıyla 10 Temmuz'da Manastır' da verilen nutuk hürriyetin zorla alındığını ilan etmiştir. Abdülhamit

30 Mehmet Ali Aynî, *Milliyetçilik,* s.3–Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet Hatıraları, *Fikir Hareketleri,* sayı 76, s.374–*Musavver Salname–ı Servet–i Fünun 1326,* s.83 – Recai G. Okandan, *Umumî Amme Hukukumuzun Anahatları,* s. 256, *Hürriyetin İlanı* kitabımız, s. 11.

31 Nitekim, 1909 yılında, Meclis–i Mebusan'da şu ilginç konuşma geçmiştir:
"Zöhrap Efendi (İstanbul) – Bizim inkılâbımız 11 Temmuz'dan başlıyor.
Trayan Nali (Manastır) – On Temmuz'dan.
Zöhrap Efendi – Pekâlâ On Temmuz'dan, Rumelililer için On Temmuz'dan başlasın.
Reis (Ahmet Rıza Bey) – Yalnız Rumeli için değil, umum Osmanlılar için On Temmuz'dan itibaren..." (*TV* 1325, No: 224, 74 içt., s. 9). On Temmuz'un milli bayram sayılması tartışmaları için bk. TV. 1324, sayı 105, s. 8 vd.

32 Belge için bk. Server Feridun, a.g.e., s.27–28– Recai Okandan, a.g.e., *s.259,*

ise Kanun-ı Esasi'yi hâlâ kendi isteğiyle verdiğini ileri sürmekteydi. Hürriyetçileri, "bazı eşirra ve avenesi" (edepsizler ve suç ortakları) olarak belirlediği telgrafların mürekkebi kurumadan, artık onlarla beraberdi. Ve "onlardan" -bir kelime için sürgüne gönderdiği insanlardan- esirgediği tüm özgürlükleri bir anda, korku ve dehşet içinde akıtıyordu. Kendisine çok az şey bırakarak... Üstelik, "kutsal kişiliğini" çevreleyen ekibini İttihatçı gladyatörlerin önüne atarak... Yeni bir Jön Türk ekibiyle beraber olabilmeyi kabul edecek kadar kendisini tarihe gömüyordu.

İlginç olay şudur: Alınan hürriyet 10 Temmuz'da, verilen hürriyet de 11 Temmuz'da ilan edilmiştir.

İkinci Meşrutiyet'in siyasal hayatı, ilk günlerde, hukukun izleyemeyeceği fiili bir hızla birdenbire değişmiştir. Bu değişim bir otorite bunalımı içinde olmuştur. Halk Abdülhamit'in polislerini tanımadığı için, hürriyet sarhoşluğu kolaylıkla anarşik bir ortama dönüşmüştür. Öylesine değişmiştir ki, hükümet, toplantıların yirmi dört saat öncesinden bildirilmesi zorunluluğunu koymuş ve ilk hürriyet sınırlamalarına başlamıştır. (13 Şubat 1324).

Otuz yıl, tekçi bir siyasal hayatın kapalı çemberinde sıkıştırılmış insanlar, bir patlama sonucu, kendilerini her şeyi yapabileceklerini sandıkları bir tepe üstünde bulmuşlardır. Osmanlı Türkleri, henüz tek tektirler ve bütünleşmiş değildirler. Gayrimüslim azınlıklarsa cemaatlerini ve cemiyetlerini zaten kurmuşlar, sürekli ve organik bir bütünleşme içindeydiler. Türkler, başlangıçta ancak kesintili, hırçın ve uçucu heyecan kaynağı mitinglerle bir araya gelebiliyorlardı.

Meşrutiyet'in siyasal hayatındaki plüralizm (çoğulculuk) ilk anlarda bu biçimde doğmuştur. Ve, herkes siyaset yapmaktadır. Yakın tarihimizde ilk açık ve yoğun siyasallaşma (politizasyon) olayı, 10 Temmuz'la başlamıştır.[33]

Durumu, zamanın yazarları henüz yakınmaya varmayan bir gözlem olarak belirtmişlerdir. Her şey siyaset'tir. "Her tarafta bir politika vardır."[34] İlk hürriyet yılında, en olumlu hareket "bürokrasiye indirilen şiddetli yumruktur" diyen bir yazar, taklidin zararlarından da söz ederek şöyle der: "Partiler, grevler, cemiyetler, sahneler, hatipler, muharrirler, ilmî, sınaî, ticarî teşebbüsler, mitingler, işte bütün bunlar medeniyeti garbiyeyi (Batı uygarlığını) memleketimizde temsile çalıştığımızı ispat eder. Fakat dikkat edelim, bir zaman hayat ve vahdet-i güzînimiz ne kadar mucib-i felâket olduysa, bugünkü taklidimiz de o derece bâis-i mazarrat olabilir."[35]

33 Bu terim hakkında bk. Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, s. 89 vd.

34 Hakkı Behiç, "Samimi Şikayetler" (*Salname-i Servet-i Fünun 1325*, Sayı 295, s. 231-234) - Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s. 27-29.

35 Mehmet Rauf; Bir Senelik İnkılâp, Ne Yaptık Ne Yapmadık (*Resimli Kitap 1325*); Sayı 10, s. 973.

Günlük gazetelerde yapılan bir anket de aydın sayılan kişilerin siyasallaşma olayı içine girdiklerini açıkça göstermiştir. [36]

Bir bakıma hakkını arayan bir yığın vardır. Bu da belki henüz bilinçlenmemiş bir uyanma, bir gerinmedir. Sonraları, ünlü Maliye Nâzırı Cavit Bey şöyle diyecektir:

"Meşrutiyet'in ferdasında memleketin genişleyen ve kabaran ihtiyaçları vardı.O vakte kadar sessiz ve sâmit (suskun) duran dudaklar açılır, o vakte kadar kapalı olan gözler yine birdenbire açılır ve hepsi hükümete karşı hakkını istemek üzere geliyordu." [37]

Büyük bir bayram sevinci içinde İttihat ve Terakki artık su yüzüne çıkmıştır ve siyasal hayatın düzenleyicisi durumuna getirilmiştir. O şimdi bir "cemiyet-i mukaddese"dir ve bilmediği, kestiremediği ve de çözemediği sorunlara doğru hızla ilerlemektedir.

"Cemiyet-i Mukaddese": İlk Görünüşler ve Davranışlar

Cemiyet, gizlilikten ve illegal bir yeraltı örgütü olmaktan kurtulmuştur.Hüseyin Hilmi Paşa'ya görünen temsilciler, Selanik'ten İstanbul'a gelmişlerdir. İlk geliş 19 Temmuz'dadır.

İstanbul'a gelen ilk grupta Talât, Rahmi, Necip, Hüseyin Beyler vardır. Asker üye Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Hakkı Baha (Pars) Bey'dir. Grup İstanbul halkının gösterileriyle karşılanmıştır. İlk grubu, kişisel gelişler ve başka gruplar izleyecektir. [38]

İlk grup, İstanbul "teşkilatına" hâkimdir ve İttihat ve Terakki üyeleri istibdat polisinin boşluğunu ve hareketsizliğini doldurucu, başkentteki iktidar bunalımını kanalize eden bir siyasal kuvvettir. Açık olmakla beraber henüz fiilidir.

İttihat ve Terakki'nin hükümet alanına ilk karışması İstanbul'dan önce, Selanik'te başlamıştır. O, sarayla, büyük şehirlerin anarşik bayram havası içinde mucizeler bekleyen aydın, memur, subay tabakası arasında bir çeşit barometre görevini yüklenmiştir. Fiili, fakat fevkalade canlı, dinamik ve disiplinli bir siyasal kuvvettir. Bir kamuoyu yapıcısıdır. Halkın tek ve meşru temsilcisi olarak Saray'ın karşısındaki yerini almaya başlamıştır. Siyasal ve sosyal sorunlara şekil verecektir.

Daha ilk günlerde, kendisini devlet otoritesiyle özdeşleştiren belgeler bu durumu açıkça göstermektedir. 13 Temmuz'da, henüz ilk İttihatçılar heyeti İstanbul'a gelmeden önce, Yıldız'a çekilmiş olan telgraf, Hüseyin Hilmi Paşa'nın gözlemlerinde ne kadar haklı olduğunu göstermiştir. Abdülhamit'e alışık olmadığı bir üslupla Cemiyet

36 Ahmet Emin Yalman, Nisan 1909 - Ekim 1911 arasındaki dönemde, altı günlük gazete seçmiş ve bunlarda iç ve dış politikaya ayrılan konuları belirtmiştir. Tevfik Çavdar, durumu eleştirel açıdan ele almıştır (*Milli Mücadele Başlarken,* s. 112).

37 *MMZC,* DI, Sil, 45. İçt. s. 1247.

38 *Nevsal-i Osmani* (1325-1909) "Bir senelik bazı vekayi-i dahiliye" başlığı altında, bu gelişleri kronolojik bir sırayla belirtmiştir. (s. 201-204).

Merkez-i Umumisi bir taraf ve kuvvet olduğunu hatırlatmıştır.[39] Cemiyet üç nokta üzerinde duruyor ve bunların derhal yerine getirilmesini emir verir gibi sert bir dille istiyordu: 1. Genel af yalnız üç vilayeti değil, "bütün memâlik-i Osmaniye"yi kapsamalıydı. Çünkü "hâlâ Anadolu ve Afrika'da inleyen" sürgün ve mahpus vatandaşlar vardı; 2. Yabancı gazetelerin ülkeye sokulması için Maarif ile Posta ve Telgraf Nezaretleri emir vermeliydiler; 3. "Hile ve desise ile İstanbul'a aldırılmış olan" topçu Miralay Rıza ve Manastır Adliye Müfettişi Mustafa Nedim, Selanik'e geri gönderilmeliydi.

Telgraf, "bütün bu mantıksızlıklara nihayet verilmesini" ve yapılan işlemlerin "Merkez-i Umumi'ye bildirilmesini" istiyordu. Sadece bu belge, Hürriyet'in ilanı sonunda, Yıldız'da toplanmış siyasal iktidarın ne derece iflasa mahkûm olduğunu gösterebilir değerdedir.

Aynı tarihte, Kâmil Paşa hükümetinin bir kararı, yine benzer bir durumu açıklar. Bu karara göre, İttihat ve Terakki Cemiyetinden iki kişi dahiliye nazırına başvurarak, Cemiyetin yeni Heyet-i Vükelâ'ya güvenleri olduğunu bildirmişler ve bir olayı anlatmışlardır. Bazı erkekler "nisvan-ı İslamiyenin" (müslüman kadınlarının) bulunamayacakları yerlerde beraber görülmüşlerdi. Bu yasağı hatırlatanlara kötü cevaplar vermişlerdir. Bu durumun önlenmesi gerektiği gibi, bazı kişilerin bizzat Yıldız'a giderek padişahı rahatsız etmeleri de önlenmelidir. Meclis-i Vükelâ gerekli tedbirlerin alınmasına karar vermiştir.

İttihat ve Terakki'nin ülkeye yaygın kolları yer yer su yüzüne çıkarken, o anda kuruluveren yeni şubeleriyle Yıldız'ı çileden çıkaracak boyutlar kazanmaktaydı. Çeyrek yüzyılı aşkın bir savaşın en güçlü ve tek temsilcisi olarak tanınması yanında, İttihat ve Terakki'nin asıl özelliği "mukaddes" sayılmasıydı. Cemiyet "devletin ruhu" (ruh-i devlet) idi ve ondan yana olmamak vatanperver olmamak anlamınaydı.[40]

Kısaca, "Cemiyet" olarak anılan İttihat ve Terakki, efsaneli gizliliğinden çıkarak, "fiili" somutluğu içinde görülünce, ilk günlerin anarşik ortamında resmi bir makam kişiliği kazanmıştır. Öteki cemiyetler adeta uydu durumunda kalmışlardır. Ve kamuoyunda çizilen portreleri, Cemiyet'in yanında ve gölgesinde biçimlenmektedir. Bu durum,

39 Selanik'ten İstanbul'a gelerek Sait Paşa'yı ziyaret eden İttihat ve Terakki temsilcilerinin bu hareketleri Sadrıâzam üzerinde nasıl bir baskı oluşturduğunu gösterir (*Sait Paşa'nın Hatırâtı*, Cilt 2, Kısm-ı sani, s.462 vd.). Bu baskıların II. ve III. Ordularla ve de halk gösterileriyle güçlendirilerek yapıldıklarını Talât Paşa *Hatıralarında* belirtmiştir (s.35-36).

40 *Şura-yı Ümmet* Gazetesi'nde çıkan imzasız bir yazıdan birkaç satır: "... İttihat ve Terakki yekdiğerinin lâzım ve melzumudur. Terakki istersek ittihat etmeliyiz; ittihat edersek terakkimiz de temin edilir. İttihat ve Terakki taraftarı olmamak vatanı sevmemektir. İttihat ve Terakki Kanunu Esasimizin birinci maddesinde tasvir olunan haldir ki ruh-ı devlettir" (İttihat ve Terakki'nin Siyasi Programı No: 140, s.2-3).

Avrupa'dan ülkeye taşınan muhalefeti sürdürecektir.

Cemiyet, Temmuz ayının sonuna doğru bazı sorunlara dikkati çekmiştir. Onun bu imtiyazlı durumundan faydalanarak, resmi makamlarla diyalog kurmak isteyenlere ilk uyarma yapılmıştır. [41] Sonra da, Cemiyet'i kalkan yaparak, kanunlara uymayanlar uyarılmıştır. [42] Ve yine Cemiyet üyesi bulunmayan bazı kişilerin, yerli–yabancı basına Jön Türklük adına beyanat vermeleri de kınanmıştır. [43]

Hürriyeti ilan eden Cemiyetin, Paris şubesiyle ilişkisi, 1908'den sonra ortaya yeni bir mesele daha çıkarmıştır. Şöyle ki, Paris şubesine cephe alan Prens Sabahattin grubu (Teşebbüs–i Şahsî ve Adem–i Merkeziyet Cemiyeti) ile Cemiyet arasındaki diyalog nasıl kurulacaktı?

Cemiyet, 10 Ağustos 1324 (23 Ağustos 1908) tarihli ve Prens'in İstanbul'a dönüşünden üç gün önce bir bildiri yayınlamış ve iki önemli olayı kamuoyuna bildirmiştir. İlk olay, *"Teşebbüs–i Şahsî ve Adem–i Merkeziyet Cemiyeti"* ile birleştiğini ilan etmesidir. Fakat, bu gerçek bir kaynaşma olmamıştır. İkinci olay da, adını Terakki ve İttihat'tan

41 *"İttifak"* Gazetesi 1324, No: 3, s. 2'de şu ilanı yayınlamıştır: "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından lecelmaslaha hükümet nezdinde gönderilecek zevat mutlaka vazife–i memuresini mübeyyin itimatname–i mahsusu hâmil olacağından böyle bir varakayı haiz olmayanların beyanat ve metalibatı kat'iyyen nazar–ı itibar ve iltifata alınmaması ve bu gibilerin hükûmetçe tevbih ve tedibleriyle haklarında takibat–ı kanuniye icra edilmesi ilan olunur."

42 İttihat ve Terakki Cemiyeti Dahilî Merkez–i Umumisinin "Umuma ihtar"ından: "Şimdiye kadar her yerde pek çok defalar beyan ve tekrar olunduğu üzere (Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti) millete hukuk ve hürriyetini bahşeden Kanun–ı Esasînin temami–i tatbik ve devam–ı mer'iyetini istihsal maksad–ı meşruu ile teessüs etmiş bir cemiyet–i milliyedir... Devlet–i Aliyyenin mevcut olan kavanin ve nizamatı Meclis–i Mebusan tarafından tadil ve tagyir edilmedikçe tamamiyle meriyülicradır ve herkes, bütün Osmanlılar ona tebaiyete mecburdurlar. Umum ahali hükûmetle olan münasebetlerinde kat'iyen cemiyetten müdahale beklememeli, bu bapta hiçbir suretle Cemiyete müracaat etmemelidirler" (İttihat ve Terakki, No: 2, 27 Temmuz 1324).

43 "İhtar–ı Mahsus": "...hariçte kalan ve teşkilâtımıza merbut bulunmayan birtakım eşhas ceraid–i ecnebiye muhabirlerine Genç Türklük namına takip ettiğimiz program haricinde idare–i kelam eyleyerek ezhan–ı umumiyeyi teşviş ve iğlak ediyorlar. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin bu gibi kimselerle asla merbutiyeti olmadığını ve halkın bunların beyanatını cemiyetin ifadatı gibi telâkki eylememelerini tavsiye ederiz" (*İttihat ve Terakki*, No: 5, 13 Ağustos 1324)– Hüseyin Cahit Yalçın, *Talât Paşa* (İstanbul 1943), s.16–17. Aynı yazarın başka bir yazı dizisinde Fırka ile Meşrutiyet olayları arasındaki ilişki bakımından çok yararlı bilgiler vardır. (Meşrutiyet Hâtıraları (*Fikir Hareketleri* dergisinin çeşitli sayılarına bakılabilir).

"Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti"ne dönüştürmesidir. [44]

Cemiyet, öteki dernek ve grupları kendi içinde toplama amacındadır ve kaplayıcı bir politika izlemiştir. Bu bir kaynaşma olmamıştır. Sadece, rakiplerden kurtuluş ve anarşik bir çeşitlenmeyi önleme amacına dayandığı açıktır.

10 Temmuz'u izleyen günlerde, yavaş yavaş otuz yıllık uykudan silkinen halk "devr–i sâbık" memurlarına itaat etmemeye başladığı için, Cemiyet, bu gibi hallerin önlenmesi amacıyla hükümetten kara ve deniz birliklerinin yardımını istemek gereğini duymuştur. [45] İlk davranışlarıyla da Meşrutiyet'in yeni başlayan siyasal yaşamı içindeki –daha doğrusu tarih içindeki– yerini almıştır.

44 Osmanlı İttihat ve Terakki İstanbul merkezinden: "Şimdiye kadar Paris'te Adem–i Merkeziyet ve Teşebbüs–i Şahsî ve Meşrutiyet namı altında sarf–ı mesai eden Cemiyet ile Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti arasında itilaf ve itimad–ı nam hasıl olduğundan fi mabaad her iki cemiyetin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti namı ve programı altında çalışacakları ilan olunur" (10 Ağustos 1325 tarihli *Sabah*, *Hürriyet*, *Tanin* ve diğer gazetelere bakılabilir).

45 *Mizan*, *Tanin*'in 29 Temmuz 1324 tarihli sayılarına bakılmalıdır .

İKİNCİ BÖLÜM

İttihat ve Terakki
Sadrıâzamlar ve Padişahlar

BİRİNCİ KESİM

İTTİHAT VE TERAKKİ VE SADRIÂZAMLAR

SİYASAL HAYAT VE SADRIÂZAMLAR

İTTİHATÇILAR siyasal iktidara âşıktırlar. Kendilerini onun dışında "tasavvur" edememişlerdir ve iktidarı kendileri için biçilmiş bir kaftan bilmişlerdir.

Yürütme (İcra) İttihat ve Terakki'nin kendisini en serbest hissettiği, en rahat nefes alabildiği alandır. Bu tutku, karizmasının yapısal öğesidir.

İttihat ve Terakki'nin gerçek kimliği yürütme alanında canlılık ve renklilik kazanır. Bir İttihatçı için, kendisini muhalefette hissetmek kadar kahredici bir şey olamaz. Karizması gereği, İttihatçı muhalefete alternatif gözüyle bakmadığı için kendisini iktidarın doğal kullanıcısı olarak kabul eder.

İttihat ve Terakki'nin anayasal anlayışı, ikici parlamentarizme uyumlu düşmemiştir. Yasama–yürütme diyaloğunun dayandığı karşılıklı eşitlik mekanizması onu yormuştur. Eylemciliğini durdurucu olmuştur. 1878 kâbusundan gelme, Meclis'in, Padişah karşısında ağır basıcı olması fikrinden 1911'de kolaylıkla vazgeçmiştir. Çünkü saraya egemen olunca, Meclis'te çoğalan muhalefete de egemen olabilmek için bu mekanizmanın ögelerini, yürütmenin yetkilerini artırmakta görmüştür.

İkinci Meşrutiyet'in beş yıl kadar süren ilk yarısında (1908–1913) siyasal çizgi ve istek değişmezlik gösterir. Hangi parti iktidara geçerse, Meclis'e "hâkim" olmak için padişahın ve ek olarak Âyan'ın yetkilerini artırmak istemiştir. Karşı partiler, daha muhalefette iken bu önerilere sahip çıkmışlardır.

Böylece İttihatçıların birinci isteği Meclis'e yürütme (padişah + kabine) yolu ile egemen olmaktır.

Bu istek doğal olarak iki sorunun çözülmesi ile ilgilidir. Kabine güçlü olmalıdır ve dahası "kendinden", yani partililerden olmalıdır.

İttihat ve Terakki, iktidar partisi olduğu ve başlangıçta kalabalık bir çoğunluğa sahip bulunduğu halde, kabinelerini (ve de Sadrıâzamları) kendi içinden kuramamıştır. Sonuçta fiilen tek parti rejimini kurduğu tarihe değin (1913) hiçbir surette güçlü kabine oluşturamamıştır ve gittikçe kabaran muhalefet karşısında İttihatçı olmayan Sadrıâzamlar –Cemiyet'e olan bağlılıklarına rağmen– onun olamamışlardır.

İttihatçılar ağır eleştirilere uğrattıkları eski rejim paşalarına bile

"muhtaç" olmuşlardır. Örneğin 1908'de istifasını istedikleri (Küçük) Sait Paşa'ya Kâmil Paşa'yı tercih etmişlerdir. Daha sonra tutumları tamamen tersine dönmüştür. "Kâmil Paşa olmasın da, kim olursa olsun" formülüne geçmişlerdir. [1]

Baş gerekçe olarak "Abdülhamid'e galebe çalmanın, ananelere galebe çalmaktan daha kolay olduğunu" ileri süreceklerdir.[2] Bu bir ihtilalcilik hatasıdır ve kendileri de itiraf etmişlerdir.

"Tarihte bütün bir devlet iktidarını teslim alıp da hükümeti eski devir adamlarına bırakan başka bir inkılâp fırkası olmuş mudur, bilmiyorum. İttihat ve Terakki Büyük Harb'in ortalarına kadar, bir türlü sadrıâzamlığı kendine layık görmemiştir." [3]

Falih Rıfkı Atay'ın cumhuriyet rejimi yıllarında, geriye bakıştan ortaya çıkardığı bir gözlemdir bu ve Sait Halim Paşa'yı safdışı bırakıcı bir görüştür. Şu halde asıl İttihatçı Sadrıâzam Talât Paşa'dır ve bu mevkie 1917'de geçmiştir.

Talât Paşa'nın görüşü ise pek masumca sayılmaz. Ona göre, Kâmil Paşa'nın ikinci kabinesine kadar, "...İttihat ve Terakki Cemiyeti, o zamana kadar müstakil bir kabine teşkil etmeye cesaret edememiş ve sadece muhtelif kabineleri desteklemiştir."[4]

Talât Paşa'nın kabine kurulmasını bir cesaret meselesi sayması ne denli su götürür bir açıklamadır tartışılabilir. Fakat asıl katılınamayacak düşüncesi, kendi dışlarında kurdukları kabinelerin sorumluluklarını paylaşmakta tereddüt göstermesidir. Talât Paşa'nın İttihat ve Terakki kontrolü altındaki (gereğinde istifaya zorladığı) kabinelerin sorumluluğunu paylaşmama iddiası siyaset mantığına aykırı düşer.

En açık ve seçik ve de doğru olanı Cavit Bey'in dile getirdiği pişmanlıkta aranmalıdır. Sait Paşa'nın istifasından sonra, bunalım içinde hatıra defterine yazdığı satırlar çok anlamlıdır:

"Bir blöfün kurbanı olduk. Bizimle hemhis ve hemfikir olmayan adamlarla teşrik-i mesai (iş birliği) etmenin cezasını çektik. Mahmut

1 Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, C.3, s.47.

2 Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in çok ilginç görüşü: "... İttihat ve Terakki memlekette bir yenilik, bir inkılâp getirmek istiyor, fakat bunun ne olduğunu, ne olması lazım geleceğini kendisi de sarih surette bilmediği gibi yapılacak şeyleri de başkalarından bekliyordu... Kendi hayallerinin tahakkuku vazifesini yıktığı rejimin paşalarına, yüksek rütbeli memurlarına tevdi ediyordu... Abdülhamid'e galebe çalmak, ananelere galebe çalmaktan çok daha kolay olmuştu. ("10 Yılın Hikâyesi", *Yedigün*, Sayı 165, s.28–29). Hüseyin Cahit Bey bu konudaki açıklama ve yorumlarını birkaç yerde yinelemiştir (Age, Sayı 142, s. 29; Sayı 146, s.25; Sayı 148, s.30; Sayı 165, s.30; Sayı 176, s.29).

3 *Zeytindağı*, s.17

4 *Talât Paşa'nın Hatıraları*, s.37

Şevket, Hurşit, Asım... Elimizde kuvvei teşriiye (Yasama kuvveti) varken bizden bir heyet yapamadık. Hep nim (yarım) tedbirlerimiz ne netice vermişse bu defaki hareketimiz de aynı neticeyi verdi. Fakat âti (gelecek) itibarıyle korkuyorum ki bu defaki zararımız daha çok fazla olmasın." [5] İtiraflar çoğaltılabilir. [6]

Açıklarını kapamak amacıyla İttihat ve Terakki bir önlem düşünmüştür. Eski ekol nâzırların yanına genç "siyasi müsteşarlar" atamak. Bir siyaset–hatta devlet– adamlığı stajı olarak bu genç elemanlar Heyet–i Vükelâ'ya girerek devletin yüksek düzeydeki yönetimi hakkında bilgi ve deneyim kazanacaklardır. Gerektiğinde meclislerle hükümet adına, diyalog kuracaklardır. Nitekim Tahir (Taner), Yusuf Kemal (Tengirşenk) Beyler gibi Batı'da öğrenim görmüş genç müsteşarlar bu düşüncenin başarılı uygulayıcıları olmuşlardır.

Eskiler bu yöntemi benimsememişler ve direnmişlerdir. Üstelik Mahmut Şevket Paşa gibi aleyhtarları da olmuştur.

İttihat ve Terakki'nin İkinci Meşrutiyet kabinelerine karşı tutumu iki şekilde gelişmiştir.

İlk dönemde kurulan kabinelere sahip çıkmamakla beraber onları yakından –muhalefetin gözünden kaçmayacak derecede– kontrol altında bulundurmuş, İttihatçı nâzırların sayısı da giderek artırılmıştır. 1908–1912 döneminde, çoğulcu bir siyasal hayat içinde kurulmuş olan Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Tevfik Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Sait Paşa kabineleri bu gruptandır. [7] Bu kabinelerin Merkez–i Umumi ile olan ilişkileri, açıklığı ve hukuksallığı (anayasallığı) az, siyasallığı fazla sorunlar ve çabuk hırpalayıcı dedikodular ve durumlar yaratmıştır.

Bu dönemin bir özelliği de kabinelerin çekilmelerinde görülür; Kâmil Paşa'nın –ve yalnız onun– Mebusan'ca güvensizlik oyu sonucu düşürülmesine karşılık, öteki kabinelerin tümü Merkez–i Umumi içinde alınan, *Meclis dışı* kararlar sonunda çekilmeye zorlanmışlardır.

1912 yılında kurulan Gazi Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşalar kabineleri bu çizginin dışında kalmışlardır. Bu süre içinde İttihat ve Terakki muhalefettedir, fakat Meclis'te –on beş muhalif bir yanasılme çoğunluğa sahiptir. Bu yüzden Mebusan feshedilecektir. Balkan Savaşı yılına değin meclissiz, "kanun–ı muvakkat"lerin bol olduğu bir dönem başlatılmış olacaktır.

5 Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadr–ı âzamlar ve Başvekiller,* C.5, s. 325

6 *Le Temps* muhabiri *Jean Rodes*'la konuşmasından: "... Yalnız bir şeye müteessirim... O da vaktıle idare–i umuru ele almamaklığımızdır. Çünkü böyle yapsaydık hadise–i irtica vukua gelmeyecekti. Fakat âleme karşı kendimizin bir fikr–i menfaatle hareket etmediğimizi göstermek istiyorduk" (İrtica olayıyla Yemen'de çıkan isyan kastedilmiştir) (Hüseyin Cahit Yalçın: Aynı Eser, Sayı 176, s.29).

7 Prof.Dr. Sina Akşin de bu kanıdadır. (*100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* s. 84–85)

KÂMİL PAŞA VE İTTİHAT VE TERAKKİ

KIBRISLI Mehmet Kâmil Paşa (1832–1913) İkinci Meşrutiyet'in odağında en tartışmalı devlet adamlarından biridir. İkinci Abdülhamit döneminin bu ünlü sadrıâzamı, karşısında birdenbire açılan çoğulcu siyasal hayatın dalgaları arasında, ilk kez tanışacağı meclisler, partiler, muhalefetler gibi –kendisi için yepyeni– politik olgulara uymakta hayli zorlanmıştır.

Kâmil Paşa, İkinci Meşrutiyet'in ilk kabinesini kurduğu zaman "ihtiyar sadrıâzam" sayılıyordu ve yetmiş iki yaşındaydı. Ayrıca "Tanzimat döneminin son büyük vezirlerinden biri" olarak nitelendiriliyordu. [1]

Kâmil Paşa, aslında, Abdülhamit rejiminin siyasal iniş çıkışları ve "mukayeseleri" içinde değerlendirilmelidir.

Bu rejimin çok ünlü iki sadrıâzamı vardır: *(Küçük) Mehmet Sait Paşa ve Kâmil Paşa.* Padişah bu elemanlarını dama taşı gibi birbirine seçenek olarak kullanmasını bilmiştir ve ikisini de sürekli olarak el altında bulundurmuştur. Bu onun bir siyaset ilkesi olmuştur. Velinimetleri Hünkârın gazabından korunmak için Kâmil Paşa'nın İzmir İngiltere konsoloshanesine, Sait Paşa'nın İstanbul'da İngiltere sefarethanesine kaçıp sığınmaları bile Yıldız'ın bu ilkesini bozmamıştır.

Bu rekabet Meşrutiyet hayatına da taşınmıştır ve iktidarla muhalefetin tercihlerini yansıtmıştır. Eski rejim "ricalinden" vazgeçemeyen İttihat ve Terakki Sait Paşa'yı tutmuştur. Muhalefet de –ideolojik özelliği ne olursa olsun– "Kâmil Paşa'cı" olmuştur. Nesl–i Cedit Kulübü, Fedakâran–ı Millet Cemiyeti, Ahrar Fırkası,Osmanlı Demokrat Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, İttihad–ı Muhammedî Fırkası, Ahali Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, tümünün çığlaşmasından oluşan Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve nihayet Halâskâr Zâbitan grubu Kâmil Paşa'nın manevi liderliğini benimsemişler, sadrıâzamlığını istemişlerdir. Osmanlı parlamentosu içindeki gruplar dışındaki bu kesime bağlı dernekler, tek ya da toplu tüm muhalefet aynı çizgide olmuştur. Ve bütün muhalifler ve muhalefet kitlesi Kâmil

1 *Türk Yurdu* Dergisi Kâmil Paşa'nın ölüm haberini kısacık bir satırla vermiştir: "Tanzimat devresinin son büyük vezirlerinden Kâmil Paşa da vefat etti. Cenab–ı hak rahmet eylesin" (C.5, s. 1008)

Paşa'yı ve Prens Sabahattin'i kendilerine bayrak edinerek İttihat ve Terakki'nin karşısına çıkarmışlardır.[2]

Öteki kutup İttihat ve Terakki de Sait Paşa'yı –ihtiyatlı bir bağlanışla– muhalefetin karşısına çıkarmıştır.

Her iki yaşlı vezir siyasal hayattaki kutupların temsilcileri olmuşlardır.

1. Kâmil Paşa Kabinesi'nin Kuruluşu (1908)

Kâmil Paşa kabinesi kurulduğu zaman 2. Meşrutiyet ilan edileli 13 gün olmuştu. Sait Paşa'nın istifası üzerine Abdülhamit Kâmil Paşa'yı sadrıâzamlığa getirmiş ve onu yaşamının en büyük şoku ile karşılaştırmıştır.

İkinci Meşrutiyet'in ilk seçimi bu kabine zamanında yapılacaktır. Otuz iki yıllık aradan sonra Osmanlı parlamentosu (Meclis–i Umumi) onun zamanında açılacaktır. Meclis tarafından güvensizlik oyu ile düşürülen ilk –ve son– sadrıâzam da o olacaktır. Osmanlı toplumunun her kesimindeki ve etnik bölümlerindeki çatışmalar, kavgalar keşmekeşi ortasında, anarşik bir çoğulculuk içinde ilk kez o kalacaktır.

Kâmil Paşa ilk kabinesine çok yakın bir geleceğin –tümü de eski ekolden– sadrıâzam adaylarını almıştır: Hüseyin Hilmi Paşa (Dahiliye) İbrahim Hakkı Paşa (Maarif) Ali Rıza Paşa (Harbiye) gibi. Ayrıca iki de İttihatçı nâzır vardır: Manyasizade Refik Bey (Adliye) ve Abdurrahman Şeref Bey (Maarif).

Kanun–ı Esasi'de henüz değişiklik yapılmamış olduğu için (1909'da yapılacaktır) kabinenin Meclis–i Mebusan'a karşı sorumlu olduğu, program okuma, güvenoyu vb. gibi sorunları düzenleyici maddeler yoktur, olanlar da yetersizdirler. Fakat Kâmil Paşa bir "beyanname" okutmuş ve güven oyu almıştır. Hakkında bir "istizah" verilmiş ve güvensizlik oyu sonucu düşürülmüştür.

Kabinenin çalışmaları, Meclis'in açılışına kadar ve sonra olmak üzere iki bölümde incelenmelidir.

Meclis–i Umumi Açılıncaya Kadar

Kâmil Paşa kabinesi kurulduktan altı ayı pek az aşkın bir süre içinde çok hırpalanmıştır ve Mebusan Meclisi karşısına anarşik bir çoğulculuk içinde, bocalamış ve şaşırmış bir durumda çıkmıştır.

Bu süre içinde gerçi bir savaş olmamıştır, fakat etnik karışıklıklar ve sarsıntılar vardır: Avusturya–Macaristan'ın Bosna–Hersek'i ülkesine katması, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı, Arnavutluk'ta kıpırdanmalar, Millî Aşireti'nin ayaklanması, Arap ülkelerindeki kızışmalar gibi...

Bu meclissiz dönem iç politika olaylarıyla da yüklüdür ve bunlar adım adım bir muhalefetin nasıl oluştuğunu gösterirler: Basının bir bölümü Kâmil Paşa kabinesi ile çatışma halindedir. Hükümet gazete

1 [illegible]

2 Cemal Paşa, *Hatıralar*'ında aynı kanıdadır. (s. 41 vd.)

kapatma yoluna gitmiştir. (*Hukuk-ı Umumiye* gibi). Grevler yayılmaktadır. "Tensikat" (memurların azaltılması) uygulanmaktadır. Çeşitli propagandalar ideolojik yönleri sergilemektedir, yeni ve küçük siyasal partiler ortaya çıkmaktadır. "İrtica" olayları bu ortamın doğal ürünleri olarak tırmanmaktadır. Hükümet, Nazif Süruri, Üryanizade Cemil Molla ve Murat Beyler gibi tanınmış kişileri yargılamasız sürgüne göndermektedir.

Ordu politika içindedir. Askeri okullarda gösteriler artmaktadır. Avcı taburlarının Selanik'ten İstanbul'a getirilmesi iyi karşılanmamıştır.

Bu arada padişah yaverlerinden İsmail Mahir Paşa'nın öldürülmesi ayrı bir sarsıntı yaratacaktır.

Bu birikimin baskısı altında genel seçimler yapılacak ve gerginliklere yeni boyutlar kazandıracaktır. Rumlar düzenledikleri protesto gösterileriyle bir tür etnik temsil istemekte, Rumca'nın Türkçe gibi resmi dil olmasını önermektedir. Bu isteklerinin habercisi olarak Patrik'i devreye sokmakta, Babıâli önünde "nümayiş" yapmaktadır. Öneriler kabul edilmediği takdirde seçimlere katılmama tehdidinde bulunmaktadır.

Rumlar Ermenileri ve Arnavutları da aynı konularda kışkırtmaktadır. [3]

Bu çok yönlü olaylar yığını içinde İttihat ve Terakki zorlanarak karşı koyacaktır. Çünkü büyüyen muhalefetin tek hedefi Kâmil Paşa değildir. Bir kısım basın İttihatçılara ateş püskürmektedir. Daha Meclis'e kavuşmadan İttihat ve Terakki kuşağında çatlaklar belirmiştir. Cemiyet–Fırka ikilemi ciddi tartışma konusudur. "Devrim ortak bir eser değil miydi?" sorusu sorulmaya başlanmıştır.

İttihat ve Terakki, bir yandan siyasal yaşamın genelinde çarpışırken, bir yandan da Kâmil Paşa ile çatışmaktadır. Daha doğrusu çatışmaya hazırlanmaktadır. Bu arada, İbrahim Hakkı Bey'in (Paşa) Dahiliye Nâzırlığı'na "itiraz" etmiştir. (Daha sonra sadrıâzamlığa getirecektir). Kabineye hâkim değildir.

Daha başlangıçta, ne Kâmil Paşa, ne de Cemiyet için, öylesine anarşik olaylar iyi bir karşılama töreni olmamışlardır.

Meclis Açıldıktan Sonra

Meclis–i Mebusan (ve Âyan) bu ortam içinde açılmıştır. Meşrutiyet iyi başlamamıştır. Gelecek günler meclissiz dönemden daha farklı olmayacaktır. Anarşik ortam Meclis–i Mebusan içine kayacak ve olayların devamı yasama kesimi içinde gelişecektir.

Kabinesindeki iki İttihatçı nâzıra karşın, Kâmil Paşa'nın İttihatçılarla arası hızla açılacaktır.

Çeşitli kaynaklar, Meşrutiyetin başlangıcında İttihatçılarla Kâmil

3 Hüseyin Cahit Bey bu konuda ayrıntılı açıklamalar yapmaktadır (On Yılın Hikâyesi, *Yedigün*, Sayı 133, s. 17). Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.1, K.1, s. 132.

Paşa yakınlaşmasından söz ederler. Örneğin Halil (Menteşe) Bey'e göre, "Hürriyet'in İlanı" günlerinde, Paşa'nın, Sait Paşa yerine sadrıâzamlığa getirilmesini "Cemiyet" tavsiye etmiştir. [4] Ne var ki siyasal koşullar *ara açmaya* yetecek kadar bol ve güçlüdür.

İlk anlaşmazlık, Meclis'in ilk çalışma günlerinde uç vermiştir. İttihat ve Terakki padişahın (Abdülhamit II) ilk olarak –Mebuslardan önce– yemin etmesini istemiştir. Kâmil Paşa bu yeminin 1876'da (1. Meşrutiyet Meclisi açılırken) yapıldığını ileri sürerek isteği geri çevirmiştir. Halil Bey'in ısrarına kızmış ve İttihatçılarca bağışlanamayacak görüşünü bildirmiştir:

"Canım siz ne oluyorsunuz, bu Meşrutiyeti Padişahımız Efendimiz lütfettiler." Bu yanıt sivil, asker İttihatçı lider takımını fevkalade öfkelendirmiş, özellikle Hafız Hakkı Bey'in (Paşa) sert karşılığında ifadesini bulmuştur.[5]

Anlaşmazlık "itimatsızlığa" dönüşmüştür ve tırmandırıcı olaylar birbirini izlemiştir. Bunların başında Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa'nın nüfuz ticaretine ve birtakım siyasal olaylara karışması gelir. Bu arada babasıyla İttihatçılar arasında aracılık önermesi bardağı büsbütün taşırıcı olur.

Sadrıâzamın, Londra'daki Balkan Komitesi'nin kurucuları *Buxton* kardeşlere evinde ziyafet vermeyi reddetmesi ayrı bir düşmanlık nedeni olmuştur. Rahmi Bey'in (Selanik) Mabeyn'e giderek Abdülhamit'e şikâyet etmesi üzerine,Paşa ziyafeti vermeye mecbur olmuştur.[6]

İttihatçılar Padişah'tan Kâmil Paşa'nın istifasını da istemişlerdir. Başvuru sonuç vermemiştir.

Bu arada oğul paşa Padişahın yaverliğine atanmıştır. Bu sefer de Sultanahmet Meydanı'nda İttihatçılar aleyhine bir miting düzenlenmesi için parasal yardımda bulunduğu söylentileri çıkmıştır. [7]

Kabine "umumi mahallerde" yapılacak toplantıları sınırlandırıcı önlemler almıştır.

Karşı (yabancı) basın ve Beyoğlu (azınlık) gazeteleri –başta Levant Herald– İttihat ve Terakki'ye ateş püskürmeye başlamışlardır. Daily Mail'e göre, Padişah'tan Meşrutiyet'i geri alması istenecektir. Le Temps'in gözlemi de ilgi çekicidir: Bu şahıslara karşın İttihat ve Terakki savaş meydanında kalacaktır. [8]

4 *Halil Menteşe'nin Anıları,* s.152.

5 Hüseyin Cahit Yalçın, age, sayı 49, s.30. Hafız Hakkı Bey'in (Paşa) yanıtı: "... Paşa hazretleri, Padişahla millet arasına nifak sokacak bu gibi şeyleri ağzınızdan işitmek değil, hatta fikrinizden geçirmeyin" (Hüseyin Cahit Yalçın, Age, *Yedigün,* Sayı 150, s. 29).

6 *Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin Hatırat–ı Siyasiyesi,* s.13– Hüseyin Cahit Yalçın, Age, *Yedigün,* Sayı 150, s.29.

7 *Halil Menteşe'nin Anıları,* s.152

8 *Yedigün,* Sayı 146, s. 22

2. Mebusan'da Meydan Savaşı

Mebusan Meclisi yeni bir savaş meydanı olarak açılmıştır. İttihat ve Terakki'nin ezici çoğunluğu karşısında –Ahrar'dan sık sık söz edilmesine karşın– partiler yoktur. Yoktur, ama savaş siperleri kurulmuştur. Araplık, Balkanlılık, Müslümanlık, Hıristiyanlık ve bunlar içindeki akımlar (Siyonizm, Helenizm, Slavizm ve de şubeleri, Ermeni sorunları) silahlarını bilemektedirler. Meşrutiyet ve Hürriyet ilan edileli altı ay olmuştur.

Silahların hemen tümü İttihat ve Terakki'yi hedef alacaklardır. Kâmil Paşa bu tırmanma hazırlığı içindeki kesimin lideri sayılmaktadır.

İttihat ve Terakki, Hüseyin Cahit Bey'in tanımıyla "bal yapmayan arılardan oluşan bir kovan" manzarasındadır.[9] Henüz partileşmemiş, başı sonu belirlenmemiş, türdeşlikten uzak bu topluluk Meclis'te kendini savunurken de pek güçlü değildir. Fakat büyük çoğunluğa güvenecektir.

"Yaşasın Kâmil Paşa"

İlk imtihan Hüseyin Cahit Bey'in "istizah"ı (gensorusu) ile verilecektir (30 Aralık 1908). Açılıştan on bir gün sonra... Çünkü İttihatçılarla Kâmil Paşa'nın arası, daha önceden açılmıştır ve Meclis içinde devam etmektedir.

İstanbul mebusu önergesinde "siyaset–i hariciye ve dahiliye hakkında" açıklama istemektedir. Girit sorununu da bu paketin içine dahil etmektedir. Belirttiğimiz gibi, Kâmil Paşa kabinesi parlamenter rejim ilkelerine göre kurulmamış olduğu için, 1876 sistemi içinde önerge Heyet–i Mebusan Nizamname–i Dahilisi'ne göre verilmiştir.[10]

Kâmil Paşa "beyanatta bulunacağını" vaat etmiştir, fakat Meclis'teki havayı ılımlılaştırmayı düşünerek konuşma tarihini iki kez ertelemiştir.

Nihayet 1908 yılının son günü (31 Aralık) hükümet "Beyannamesini" okumuştur.

Kâmil Paşa, bir parlamento içinde, ilk ve son kez söylediği iki cümleden sonra sözü Sadaret Başkâtibi (Ali) Fuat (Türkgeldi) Bey'e

9 Hüseyin Cahit Yalçın, Age, *Yedigün,* sayı 144, s. 28.

10 Meclis–i Mebusan'daki gelişmeler zamanın gazetelerinde yayınlanmıştır. Fakat en güvenli kaynak Meclis–i Mebusan Zabıtlarıdır. Görüşmeler ilk olarak *Takvim–i Vekayi*'de yayınlanmıştır. (124, 125, 126, 127, 132. sayılar). Daha sonra *Meclis–i Mebusan Zabit Ceridesi*'nde yayınlanmıştır. Bu zabıtlar Türk harfleriyle TBMM tarafından yayınlanmıştır. Bizi ilgilendiren konu C.1'dedir (Ankara 1982, s.570'den itibaren izlenmelidir. (Kitabın başında gösterilen kısaltmalardan da anlaşılacağı gibi TBMM tarafından bastırılan zabıtlar "MMZCB" olarak gösterilecektir) – Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in Meşrutiyet Hatıraları da iyi bir kaynaktır.

bırakmış, o da "Beyanname-i Sadr-ı âzami"yi okumuştur. [11]

Kâmil Paşa'nın okuttuğu bildiri bir kabine programı niteliğine sahiptir [12] ve ılımlı bir üsluptadır. Bu bakımdan İttihat ve Terakki'yi kızdırmamıştır.

Bildiride "altı aylık Meşrutiyet"in modasına uyularak, eski rejim eleştirilmiştir. Ayrıca, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'la ilgili olarak "hâkimiyet-i siyasiye" kuralının gereği tazminat sorununa yer verilmiştir. Bildiride "Bulgaristan Devleti" ile ilişkilerden söz edilirken mebusların hâlâ gerçeği kabul edemediklerini kanıtlayıcı "Bulgaristan devlet değil" sadaları işitilmiştir. [13]

Kâmil Paşa bu konularda Avrupa'nın adaletçi kamuoyuna (Avrupa efkâr-ı umumiye-i âdilesi) ve büyük devletlerin "muavenet ve müzaheretine" dayanılmasını, İngiltere dostluğunun kazanılmasını öğütlemiştir. Girit konusunda da teminat vermiştir. Bildirinin okunması "fevkalade sürekli uzun alkışlar" ve "yaşasın Kâmil Paşa, yaşasın!" sesleri arasında bitmiştir.

Mebuslar söz almışlar, çeşitli konuları dile getirmişlerdir. İzahat kâfi görülerek takrirler verilmiştir. İsmail Kemal Bey ve on arkadaşı takrirlerinde "itimat (güven) ve müzakereye devam" önermişlerdir. İttihatçı cepheden Emrullah Efendi'nin takriri şartlıdır ve pek yakını göstermektedir. "Tatbikat beklenerek itimat". [14] İlk takrir kabul edilmiştir.

Büyük "tezahüratı" ve uzun alkışları Kâmil Paşa "temennalarla" karşılamaktadır. Birinci raund Kâmil Paşa ve yandaşlarınca kazanılmıştır. Fakat sorun kapanmamıştır ve gündemdedir.

"Bu Adamın Manevraları"

Kâmil Paşa'nın icraatını İttihatçılar adım adım izlemekte ve kendilerini küplere bindirecek olaylar karşısında tepkilerini esirgememektedirler: Zaten Rumeli'den getirilmiş olan ve bazı çevreleri rahatsız eden Avcı Taburları'nın Yanya'ya gönderilme kararı; ordu-donanma ve askeri mekteplerdeki huzursuzluk gösterileri ve nihayet Harbiye Nâzırı Ali Rıza Paşa'nın kendisine sorulmadan, Mısır Fevkalâde Komi-

11 31.12.1324 (13.1.1908) toplantısının 2. celsesinde programı okunmadan önce Kâmil Paşa Sadaret Mektupçusu ile "Kürsi-i hitabet'e" çıkar ve şu sözleri söyler: "Umur-ı dahiliye ve hariciye hakkında izahat vereceğim. Benim sesim müsait olmadığı için Mektupçu Bey Heyet-i âliyenize izahatımı verecektir." Kâmil Paşa'nın, Meclis zabıtlarında, bundan başka bir konuşmasına rastlanmamaktadır) (MMZCB, CI, s. 165). Yine bk. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 13 vd.

12 Zamanın deyimiyle "Beyanname-i Sadr-ı âzami"nin metni için bk. MMZCB 1324, CI, s.165-170.

13 MMZCB, Aynı cilt, s.171.

14 Bu konuda sekiz "takrir" verilmiştir. Beş takririn konusu kabinedeki değişiklik hakkındadır. Bir tanesi Ali Rıza Paşa'nın istifası, iki tanesi de önemli kanun tasarılarının hâlâ Meclis'e getirilmemesiyle ilgilidir. Takrir sahiplerinden en ünlüleri Gümülcineli İsmail Bey ve Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi'dir (MMZCB, s. 570-573).

serliği'ne atanması, Bahriye Nâzırı Arif Hikmet Paşa'nın da görevinden alınması bardağı taşıran damlalar olmuştur. Bu nâzırların yerine Harbiye'ye Nâzım Paşa'nın, Bahriye'ye de Hüsnü Paşa'nın getirilmeleri işleri büsbütün kızıştırmıştır. Kabineden üç nâzır istifa etmiştir. [15] Eski nâzırların protestolarına donanmanın da hareketleri eklenince İttihat ve Terakki kendisine yumuşak davranmayan Kâmil Paşa'yı daha da sarsmıştır.

Meclis-i Mebusan'da bu konuda gensoru önergeleri birbirini izlemiştir. Tümü de "Kabinedeki tebeddül", nâzırların çekilmelerine ilişkin olan bu önergeler [16] üzerine görüşme günü saptanmış, Sadrıâzam'a bildirilmiştir.

Kâmil Paşa eski yöntemine başvurarak Meclis'in kararlaştırdığı günde gelmemiş, nezaretlerden birer yüksek memur göndermiştir. Mebuslar elektrikli bir hava içindedirler ve bütün gece toplantı halinde kalarak Sadrıâzam'ı bekleyeceklerini kahramanlık ve Meşrutiyet "hitabeleriyle" sık sık belirtmektedirler. [17] "Bu adam" dedikleri Kâmil Paşa'nın "manevraları" ve "oyunları" dile getirilmektedir. Sanki otuz iki suskunluk yılının intikamını almaktadırlar. Bu heyecan içinde Mısır Fevkalâde Komiserliği'ni lağvetmişlerdir.

"İstifalar dolayısıyla yeni kabinenin bu pek esaslı tahavvülden ötürü itimada layık olup olmadığının kararlaştırılmasını" isteyen önergeler üzerinde konuşurlarken mebuslar "adem-i itimat" (güvensizlik) oyu sorununu açıkça kürsüye getirmektedirler.

Artık Kâmil Paşa boy hedefidir. Kendisini çok az sayıda mebus savunmaktadır. Bazı savaş gemileri Sirkeci'ye dayanmıştır. Ordu parlamento ile *bağlantısını* kurmuştur.

Mahir Sait Bey (Ankara) bağırır:

"Askerler siyasete karışamaz efendim"

Yanıt Abdullah Azmi Bey'den (Kütahya) gelecektir:

"Askerler Meclis-i Mebusan'a istida (dilekçe) vermekten memnu

15 İstifa eden üç nâzır: Hüseyin Hilmi Paşa (Dahiliye), Manyasizade Refik Bey (Adliye), Hasan Fehmi Paşa (Şura-yı Devlet Reisi). Hüseyin Hilmi Paşa istifanamesinde Abdülhamit'i hal ederek, yerine Veliahd Yusuf İzzettin Efendi'yi geçirme söylentisinin Sadr-ı âzam tarafından -Dâhiliye Nâzırı olduğu halde- kendisine bildirilmemesini istifa nedeni saydığını belirtmiştir (Hikmet Bayur, *Age*, s. 188).

16 Bu konuda bk. not 14.

17 Yusuf Kemal Bey'in (Tengirşenk) (Sinop) konuşmasından: "Bugün millet-i Osmaniyenin hayatından pek mühim, pek tarihî bir gündür? Teklif ediyorum, Sadrıâzam Paşa gelsin, bize izahat versin. Meclis müçtemian Sadr-ı âzam Paşa'yı bekleyecektir. Bugün hayat ve memat günüdür, gelsin, izahat versin (Alkışlar, şedit alkışlar, gürültüler)" (MMZCB, C.I, s.593). Hüseyin Cahit Bey'in gerçekçi bir gözlemi daha: "Meşrutiyet' in ilk zamanlarında bir nutuk hastalığı vardı. Kimisi söz söylemek illetine tutulmuştu, kimi de dinlemeye. Abdülhamit zamanındaki otuz senelik sükutun acısı çıkıyordu." Yazar şu soruyu sorar: "Böyle insanlar olmasaydı acaba politika yapılabilir miydi?" (Age, *Yedigün*, sayı 161, s. 29, 30)

mudur efendim."

(Babanzade) İsmail Hakkı Bey (Bağdat), uzun ve ilginç konuşmasını şöyle bitirecektir:

"...İşte bu esbaba binaen hepinizden, yaralı biri gibi yerde yatan, çırpınan vatanımızın selameti namına, bir şey istirham ederim ki, Sadr-ı âzam'a adem-i itimat beyan edilip, Padişah'tan evvelâ muhterem ordumuzun süngüsüne, sonra donanmamızın topuna istinaden yeni bir başvekilin tayinini istirham ederiz. (Alkış).[18] Habib Efendi (Bolu) çok serttir: Hakaik meydana çıkarsa "Sadrıâzam da Ada misafirleri meyanına girecektir. (Alkışlar)".[19]

Bu arada 102 imzalı bir güvensizlik önergesi verilmiştir. Paşa tekrar Meclis'e çağırılmıştır.

Kâmil Paşa'dan bu sefer bir tehdit yazısı gelmiştir. Buna göre galeyanın sorumlusu önerge sahipleri olacak, görüşme ertelenmediği takdirde "Mühr-i Hümayun"u hemen zât-ı şahaneye geri verecek ve hazırladığı demeci basına açıklamak zorunda kalacaktır.[20] Tehdit etkili olmamıştır. Güvensizlik önergesi oya sunulmuştur.[21] Sonuç: 262 mebustan 198'i Kâmil Paşa'ya güvensizlik oyu vermiştir. 8 mebus lehtedir.[22]

Emanuel Karasu Efendi'nin Kâmil Paşa hakkında meclis tahkikatı açılması önerisi kabul edilmemiştir.[23] Sadrıâzam çekilmek zorunda kalmıştır. Mührü kendisi Mabeyn'e teslim etmek istediğini bildirerek önce vermemiş, Padişah'ın ısrarı üzerine gönderdiği kişiye teslim etmiştir.[24] Kâmil Paşa ikinci raundda yenilmiştir. Yenilgi ordu ve donanmanın desteği ile olmuştur.

Kâmil Paşa kabinesinin öyküsü başladığı gibi bitmemiştir. O bir kez daha -ve son kez- Balkan Harbi'nin dumanları arasında İttihat ve Terakki'nin karşısına çıkacaktır.

Türkiye'nin yakın tarihinde -belirttiğimiz gibi- ilk olarak bir Sadrıâzam Meclis tarafından düşürülmüş oluyordu.[25] Bu olay Meşrutiyet'in sonuna değin bir kez daha yinelenmeyecektir. Bundan böyle Sadrıâzamlar Meclis dışı tertiplerle çekilmeye mecbur kalacaklardır.

18 MMZCB, CI, s.606

19 Aynı eser, s. 605.

20 Kâmil Paşa'nın Mebusan'a gönderdiği iki yazının da metinleri için bk. MMZCB, C.I, s.610.

21 Önerge altında isim ve imza yoktur. Yalnızca "102 mebus" yazılıdır (TV1324, Sayı 127, s.5-6).

22 Kâmil Paşa'ya güven oyu veren sekiz mebus: Rıfat Ağa (Halep), İsmail Kemal (Berat), Müfit (Ergiri), Abdülhamid (Hama), Aziz Paşa (Berat), Seyid Muhammed Abdurrahman (Hudeyde), Yorgaki ve Muhittin (Niğde) (TV 1324, aynı sayı, s.6).

23 TV 1324, No: 127, s. 5-6.

24 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, CIII, s. 1402.

25 Bu durum Cumhuriyet rejiminde de uzun bir süre devam etmiş ve gelenekleşmiştir. Tek parti rejiminin özellikleri bu sürece egemen olmuştur.

3. *Kâmil Paşa ve Tarih*

Meşrutiyet siyasal hayatında Kâmil Paşa, iktidar–muhalefet çatışması içinde 1908'den itibaren yerini almıştır. Kâmil Paşa'nın öteki sadrıâzamlardan farkı İttihat ve Terakki karşısındaki muhalefetin simgesi oluşundadır.

İttihatçılar Kâmil Paşa'dan Kurtulmuşlar mıydı?

Olayın özelliği, mebusların nasıl hızla sinirlenerek bölünmeye ve hizipleşmeye hazır olduklarını gösteren ilk kanıt oluşundadır. İttihatçılar da bu kanıdadır. Kâmil Paşa'ya karşı İttihatçılar da Sait Paşa'ya sarılacaklardır. Başlangıçta Kâmil Paşa'nın Cemiyet ileri gelenleriyle arası açık değildir ve sık sık onlara hükümet işleri hakkında bilgi vermiş ve fikirlerini almıştır. Fakat ara açılınca, iktidar–muhalefet diyaloğu bozulmuş ve Kâmil Paşa ile İttihatçılar birbirlerinin "hasm–ı cânı" (can düşmanı) kesilmişlerdir.

Örneğin bir yazara göre, Kâmil Paşa Mebusan'ın istediği gün gelseydi, İttihatçıların Meclis binası içine ve dışına yerleştirdiği fedailer tarafından öldürülecekti. Bu konuda hazırlık yapılmıştı.[26] Paşa'nın torunu böyle bir durumdan söz etmez.[27] Bu çelişkili değerlendirmelerden de anlaşıldığına göre Kâmil Paşa İttihat ve Terakki için büyük bir düşman sayılmıştır.

Kâmil Paşa'nın düş kırıklığına uğrattığı *Tanin* "başmuharriri"nin (Hüseyin Cahit Bey) ilginç gözlemi şudur:

"... Kâmil Paşa'nın temsil ettiği o miskin Babıâli siyasetini İttihat ve Terakki defnetti".[28]

Ne var ki büyük bir geminin batışı gibi Paşa sulara gömülürken İttihat ve Terakki'yi de çekmiştir:

"... Okkalı Vezir'le birlikte okkanın altına gittik".[29]

Bu yargı da *Tanin* başyazarına aittir. İttihat ve Terakki'nin yüksek plandaki isimleri Kâmil Paşa hakkındaki tanımlamalarını hiçbir zaman olumlu bir değerlendirmeye dayamış değillerdir ve tümü de birer suçlamadır.

Cavit Bey'den bir örnek:

"... Seksen yaşında gevşetmediği bir hırs–ı cah ve gayz ile vatanın en müthiş felaketlerini ihzar eyledikten sonra orada, kendi memleketinde perestiş ettiği İngiliz sancağı altında hayatına hâtime veren bu adamı, Osmanlı tarihini bitarafâne yazanlar ne kadar tel'in edeceklerdir! Bu akibet bir sene evvel hülûl etmiş olsaydı, mukadderat–ı millet ne kadar değişecek ve belki bugün her devletin önünde ezilen büzülen bir Osmanlılık yerine yüksek bir Osmanlılık tecelli edecekti. Otuz senelik silsile–i mesaibin en büyük bir mücrimi sahne–i hayattan

26 M.Selahattin, *Bildiklerim*, s.18.
27 Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 169.
28 *Age, Yedigün*, Sayı 191, s.136.
29 *Age*, Sayı 131, s. 20–21

çekilip gitti. Fakat etrafında ne kadar matemler, ne kadar tamir edilmez yaralar açtıktan sonra." [30]

İttihatçı fırçasıyla çizilen Kâmil Paşa portresinin oluşmasında oğlu Sait Paşa'nın katkısı büyük rol oynamıştır.

Kesin olarak varılacak yargı şudur ki; Kâmil Paşa günlük politik olaylar içinde sık görülmemekle beraber İttihatçıların karşısında olduğunu her fırsatta göstermiştir. 1911'de Padişah'a sunduğu bir "Ariza" ile İttihatçıları tarih önünde mahkûm etmek istemiştir. [31] 1912'de Halâskârân grubu onun sadrıâzamlığını şart koşmuştur. [32] Nitekim, aynı yıl, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan sonra sadrıâzamlığa getirilecek, Babıâli Olayı ile çekilecektir. İttihatçılar ondan yine kuşkuludurlar. Kendi varlıkları bakımından haksız da değildirler. Zira, Kâmil Paşa, büyük devletlerin –özellikle İngiltere'nin– müdahalesiyle tekrar tekrar hükümet kurmak istediğini açıklamıştır. [33] Kâmil Paşa'nın İttihatçıların oklarına böylesine hedef olmasına karşılık kendisi de, 1912 sadrıâzamlığında, muhalefete geçmiş –ya da düşmüş– olan İttihatçıları şiddetle takip ettirmiş kimilerini hapse attırmıştır (Bk.s. 422) Bu operasyonlar sonucu İtihatçıların -kendi deyimiyle: "Hasbahçe güllerinin" sonunu da ilan etmiştir:

"... Artık âtisi (geleceği) filan kalmadı. Onlar bir fırka-i ihtilâliye idi; merkezi Selânik'ti. Selânik gitti, onlar da defolup giderler". [34]

İntikamcı bir tutumdu bu.

Fransa Büyükelçiliği'nin ikinci adamı Boppe'un yorumu da farklı değildir:

"... Bir gün bunların intikamını almak umudunu yitirmediği halde, o olup bitenleri tam bir Doğu felsefesiyle karşılamıştır." [35]

İlginç olan odur ki, İttihatçılar onun bir vatan haini olarak tarihe geçmesinde ısrar etmişler ve belgelemeye çalışmışlardır. Ve de bu

30 *Cavit Bey'in Hatıraları*, Defter 10, s. 147 (T.T.K.)

31 Padişaha yazılmış bu ilginç belge Kâmil Paşa'nın İttihat ve Terakki'ye karşı yöneltiği suçlamaların 1911 yılının sonlarındaki birikimidir. Trablusgarp Savaşı sırasında kaleme alınmıştır. Kâmil Paşa'ya göre İtalya Devleti, Osmanlı Devleti'ne karşı değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhinde olarak ilan-ı harp eylemiştir. Paşa İttihat ve Terakki'nin Abdülhamit rejimini aratır bir istibdat kurduğunu ve askerî bir ihtilalle ortadan kaldırılacağını, Rumeli'nin elden gideceğini belirttikten sonra İttihat ve Terakki'nin siyaseti bırakıp hayır işleriyle meşgul olmasını öğütlemektedir. (Belgenin tam metni için bk. *Salname-i Servet-i Fünun 1328*, s. 232–234; Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrıazam Kamil Paşa, Siyasi Hayatı*, s.308–312) Demetrius Georgiades Fransızca metnini vermiştir (*La Régénération de la Turquie Est-elle Possible?*, s. 160–191).

32 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, cilt 1, s. 327

33 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.192

34 Ali Fuat Türkgeldi, Age, s.76–Yusuf Hikmet Bayur, Age, C II, K4, s.285

35 AF, Turquie, Cilt 9, 9 Haziran 1913 tarihli rapor.

yargıyı teşkilata yaymışlardı. [36] Günün intikamcı çatışmaları içinde Kâmil Paşa'ya vurulan bu damga gerçeği yansıtmayacaktır. Çünkü İttihatçılar da, hemen aynı tarihlerde, Edirne'yi geri alabilmek amacı ile muhtaç oldukları parasal desteği sağlamak için Reji'den borç almışlardır. [37] (Bk.s.468).

Bir Kuşağın Paşaları

Kâmil Paşa kuşağının devlet ve siyaset adamları iç içe fakat birbiriyle çelişen iki yaşam içinde gelişmek zorunda kalmışlardır. Hem Abdülhamit, hem de Hürriyet paşasıdırlar. Çokuluslu bir imparatorluğun istibdat rejiminde yetiştikten sonra Meşrutiyet rejimine uymak zorunda kalmış olan bu insanların başarıları, hataları, düşün yapıları, özel hayatları, her şeyleri bu değişiklik içinde şekillenmiştir. Kendi kendilerini aşamayacak, seçenek aramayacak bir kuşağın devlet yönetimindeki bilgisizliği ve yetersizliği, bu insanları unutulmaktan kurtarmış, Meşrutiyet tarihi içindeki yerlerini, bu nedenle almışlar ve beklemedikleri yeni olanaklara kavuşmuşlardır.

Kâmil Paşa da, rakibi Sait Paşa da Türkçülerin ileri sürdükleri gibi Tanzimat "ricalinden" değildirler (Bk.s. 39 not1).Abdülhamitçi rejiminin en yüksek ve ileri düzeydeki elemanlarındandırlar. Bu ricalin

Her çivinin üzerinde bir yayın organının ismi yer alıyor. Alt yazıda "müşkil bir raks-ı siyasi" yazmaktadır. (Kalem, *18 Eylül 1324, No:5, s.4*).

36 Mühim bir vesika: Kâmil Paşa aleyhine İttihat ve Terakki Teşkilâtına bir tamim (*İkdam,* 26 Ağustos 1328, s.3).

37 *Halil Menteşe'nin Anıları,* s. 164–165.

kamuoyu ile pek az ilişkisi vardır. Portreleri çok sınırlı gazeteler yolu ile yalnız ve yalnız sansür vizasına göre çizilmiştir.

Bu sınıf paşalar tutumları, "Lâyihaları" yabancı elçilikler "nezdindeki itibarları ile" Abdülhamit'i çileden çıkarmakla beraber, Hünkâr onları her zaman için –dış politikasının güncel koşullarına göre– elinin altında tutmuştu. Zirveye çıkarılacakları zaman bu insanlar tâyin hatt–ı hümayunlarındaki övgülerle karşılanırlar. "Mücerreb (deneyimli) sadakat ve ehliyetinden" ötürü "mesned–i sadaret uhdelerine ihale" edilir. Azledildikleri zaman da "küfran–ı nimet" olmakla suçlanırlar. [38] Abdülhamitçi siyaset adamlarının ortak alın yazısıdır bu. Bu insanlar aynı zamanda Saray adamlarıdır. Diyaloglarını Padişahın Mabeyn grubunun özelliklerine göre kurarlar. Kâmil Paşa modelinde olanlar, Mabeyn'in ellerindeki anayasal yetkileri alarak fiili ve gerçek hükümeti Saray'da oluşturduklarını protesto eden liberal düşünceli insanlardır. İstibdatçı kafese sığmamışlardır. Fakat yine de Meşrutiyetçi rejim mekanizmasından çok, padişahı ılımlılaştırmayı düşünmüşlerdir. Tepkiyi her zaman Saray'dan, yabancı çevrelerden beklemişler, oluşumuna hemen hiç katılmadıkları ülke kamuoyuna yabancılaşmışlardır. Yıllar ve yıllar tekçi bir siyasal hayat içinde çalışmışlardır. Ne var ki "müesseselerini" tanımadıkları çoğulcu Meşrutiyet hayatı içinde aynı şekilde değerlendirilmelerine olanak yoktur. Örneğin Kâmil Paşa tüm "tecrübedideliğine" (uzun deneyimli) rağmen Meşrutiyet içinde bocalamıştır. Partili, parlamentolu, açık muhalefetli, serbest basınlı, polemikli, mitingli, gösterili bir yaşam içinde, eski portresinden çok uzağa düşmüş değildi, tartışmaya ve ikna etmeye, kulis yapmaya dayalı klasik parlamento çalışmalarına yanaşmamasını yalnızca sesinin kısıklığı ile doğrulamaya olanak yoktur. Bu bakımdan Abdurrahman Şeref Bey'in yargısına katılmamak elde değildir: "...Parlamenter bir ministro (Nâzır) olmak evsafını haiz değildi". [39]

Bu yargı da Sait Paşa'yla arasındaki farkı belirtmek amacıyla verilmiştir. İttihat ve Terakki'nin muhalefete oranla, daha kazançlı olduğunu kabul etmek yanlış olmaz.

Kâmil Paşa'nın yine Sait Paşa ile karşılaştırıldığında, kişiliğinde iktidara "kanuni ve saygıdeğer bir nitelik" kazandırabilme gücüne sahip olduğu iddia edilebilir mi? Soruyu Feroz Ahmad'ın değerlendirmesini tartışma planına getirmek için sormakta yarar var. [40] Kuşkusuz

38 Mahmut Kemal İnal'ın, Kâmil Paşa'ya ayırdığı bölümdeki açıklamalarında ve belgelerinde bu deyimlere ve sözcüklere sık sık rastlanır (Age, özellikle, s.1418 vd).

39 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri,* s.372

40 Feroz Ahmad'ın yargısı: "Türkiye'de devlet idaresinin yabancılar tarafından desteklenmesi Kâmil Paşa'nın siyasal fikirlerinin temel unsurlarından biridir. İnal ve H.K. Bayur tarafından yazılan biyografilerinde bu noktaya değinilmemesi, Kâmil Paşa'nın ne yazılarında ne de konuşmalarında bu düşüncesini açıklamamış olmasındandır" (Age, s. 192).

Abdülhamit sisteminin ünlü bir elemanı olan Kâmil Paşa'nın bazı nitelikleri yanında, Meşrutiyet döneminde bu yönü pek görülmemiştir. Ne var ki, bu dönemde insanlar ne kadar bağımsız olurlarsa olsunlar, Sadaret makamında iç ve dış baskılardan kurtulamazlar. İç baskı kendisini parlamentoda –çalıştığı takdirde– destekleyen parti ya da gruplardır. Bu baskıdan er veya geç kurtuluş –istifa bir yana– olmamıştır.

Kâmil Paşa ile Sait Paşa'nın ortak yanlarından biri de, Padişah'ın gazabına uğramamak için yabancı elçiliklere sığınmalarıdır. Sait Paşa İstanbul'da İngiltere Büyükelçiliği'ne, Kâmil Paşa da İzmir'de aynı devletin konsolosluğuna kısa bir süre sığınmışlardır.[41]

Muhalefetin Kâmil Paşa'ya tanıdığı üstünlüklerden birisi de ihtiyar sadrıâzamın dış politikadaki ustalığıdır. Bu noktada söz konusu edilen sadrıâzamların özellikleri üzerinde, kısa da olsa, durmak gerekir. İyi sayılan her Osmanlı sadrıâzamı, dış politikanın iki ilkesine kesin olarak bağlı kalmak zorundadır. İlkelerden birincisi "rekabet–i düveliye"ye (devletlerarası rekabet) dikkatle bağlanmaktır. İkinci ana ilke "Hâkimiyet–i Siyasiye"dir (Bk.s. 394). Hiçbir sadrıâzam bu temel taşlarını yerinden oynatamaz. Fakat esası bozmamak koşulu ile bazı kişisel tercihleri olabilir. Abdülhamit dış politika bu temellere otuz yılı aşkın bir süre sadık kalmış ve bu alanda hayli gelişmeler kaydetmiştir. Abdülhamit'e atfedilen dış politika ustalığı bu ilkeler yönündeki uygulamalarından ötürüdür. Bu gerçek bir kez saptanınca herhangi bir sadrıâzam gibi Kâmil Paşa'nın da ana çizgi dışında kalabileceği düşünülemez. Çünkü doğrudan doğruya padişahın kontrolü altındadır. Bir noktayı daha belirtmekte yarar var. O da, Abdülhamit'siz İkinci Meşrutiyet'te de, bu ilkelere uyulmuştur. Kâmil Paşa da tartışmasız benimsenmiş bu dış politikanın gerçekleştiricilerinden biri olmak zorunda idi. Kişisel özellikleri arasında İngiltere yanlılığı başta gelmiştir. Bu bakımdan "Türkiye'de (Osmanlı İmparatorluğu'nda demek daha doğru olur) devlet idaresinin yabancılar tarafından denetlenmesi Kâmil Paşa'nın siyasal fikirlerinin temel unsurlarından biridir" kanısına varan Feroz Ahmad haksız sayılmamalıdır. Dayandığı belgeler gelenekçi ve kemikleşmiş bir tarih anlayışının da artık değişmesi gerektiğini doğrulamaktadır.[42]

Bu nokta biraz daha incelenirse görülecektir ki, Kâmil Paşa yabancı müdahalesinin yalnızca mali (ve ekonomik) olmasından yakınmaktadır. Bu baskının eğitimci, kültürel ve reformcu (ıslahatçı) olmasını da arzulamaktadır. Bir Fransız yazarı ile (Stephane Lausanne) yaptığı konuşmada, Osmanlı ülkesindeki yabancı "müteşebbislerin" "Cava'nın

41 Abdurrahman Şeref Bey'e göre "...İkisi de ecnebi himayesine dehalet etmek mecburiyetinde bulunmuşlardır" (Age, s. 363).

42 Yazar Mahmut Kemal İnal ve Hilmi Kâmil Bayur'u kastetmektedir (Age, s. 192).

çiftlik ağaları" (Les Planteurs de Java) gibi ceplerine girecek parayı düşünen ve bunu elde eder etmez memleketi terk eden kişilere benzediklerinden söz etmiştir. Kâmil Paşa'ya göre, Avrupa imtiyaz isteklerini reformcu yönde devam ettirmeliydi. Tarihin yargısı Batı'nın lehinde olmayacaktı. [43]

Kâmil Paşa iki noktayı hafife almıştır. Bir kez, Batı'yı mahkûm edecek tarihi –özellikle bu düşüncesini açıkladığı zaman– Batılılar yazacaktı. İkincisi Kâmil Paşa'nın Batı emperyalizminden insancıl bir program beklemesi, köle tüccarının duasından farksızdı. [44] Yabancı kurumlar, çeşitli şekilleriyle zaten ülkede egemendiler. Yabancı egemenliğinin yabancılar tarafından kaldırılmasını istemek garip bir çelişkiden öteye geçemezdi. Bu tür yakarışlar Meşrutiyet paşalarını yirminci yüzyıl başlarındaki fikir düzeyine ulaştıramamıştır. Bulundukları düzey siyasetname ve nasihatname boyutlarını aşamamıştır. [45] Oysa bu dönemde (İkinci Meşrutiyet'te) pek sistemli olmasa bile bir Batılılaşma fikri gelişmiştir [46] ve çeşitli ideolojik düşünce akımları toplumun dertlerine çare aramışlardır. [47] Kâmil Paşa'nın dış politikadaki üstadlığı zamanının bürokratları tarafından da eleştirilmiştir. [48] Dış politikada asıl sorun "hâkimiyet–i siyasiye" uygulamalarından çıkmıştır. Belirtildiği gibi, Osmanlı politikasında bir "müessese" statüsü kazanmış olan bu ilke önünde sonunda ülke terklerine varmıştır. Kâmil Paşa ise en son örneği Edirne planında görüldüğü gibi bu konuda hayli cömert sayılmıştır. Bu tür pazarlıklarda terklere rıza göstermesi âdeta ismi ile kaynaşmıştır. [49] Özellikle Edirne sorunundaki

43 Stephane Lausanne (Lozan)'ın gözlemi: "(Kâmil Paşa) endişeli olmakta haklıydı, çünkü câmi avlularını birkaç kan damlası lekelese de, İstanbul'da ve Galata'da Avrupa'nın el sürülmemesini istediği iki sağlam bina vardır: Düyun–u Umumiye ve Banka (Osmanlı Bankası)" (Age, s. 131–132).

44 Ünlü Alman şairi Heinrich Heine'in "Esirci" şiirini anımsatan bir durumla karşılaştırma yapılabilir. Esirci Afrika'dan Amerika'ya satmak için gemi dolusu zenci götürmektedir. Tanrı'dan hiçbir eksik vermeden götürebilmesi için yardım isteyerek dua etmektedir ve alacağı para ile hayaller kurmaktadır. Biz bu yazıyı Türkçeye çevirmiştik. Bk. *Gündüz* Dergisi, C.2, sayı 7, 15 Birinciteşrin 1936, s. 200.

45 Kur'an ilkelerinden sonuçlar halinde çıkarılmış siyasal fikirlerin ve öğütlerin skolastik bir görüşle düz yazı, öyküler, fıkralar ve şiirle ilkel bir şekilde anlatımını kapsayan, birbirine çok benzeyen kitaplar ve kitapçıklar. Bunların arasında bazıları zamanının siyasal ideolojisini yansıtacak kadar değerlidir (Nizamülmülk'ün eseri gibi). bu konuda şu kitabımıza bk. *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 53–56).

46 Prof. Niyazi Berkes bu olayı derinliğine incelemiştir. Bk. *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 229.– *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 343–369.

47 Peyami Safa: *Türk İnkılâbına Bakışlar*, s. 15–67, *Kamu Hukumumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları–Türkiye'de Siyasal Partiler* adlı kitaplarımız.

48 Mahmut Kemal İnal, Age, s. 1368 vd. Lütfi Simavi, Age s. 78.

49 Abdurrahman Şeref Bey'in görüşü: "...Eğer talii yâver olaydı son sadaretinden beş altı ay evvel vefat ederdi. Çünkü Kâmil Paşa sağ olsa Balkan felâketleri başımıza

tutumu kendisine pek pahalıya malolmuş ve "mülkü (vatanı) satıyor" iddiası ortaya atılmıştır. Mebusan Meclisi'ndeki konuşmalarda, Kâmil Paşa'nın Bosna–Hersek sorununu tazminata bağlamış olarak çözdüğü ileri sürülmüştür. Bundan yararlanan Sait Paşa da "mülk para ile satılmaz" sloganını ortaya atmıştır. (Bk.s.95) Ne var ki, İttihat ve Terakki de bu gibi hallerde daha farklı bir yol izlemiş değildir. Trablusgarp'ın İtalyanlara teslimi değişik bir çözüm değildir. Sait Paşa'nın önerdiği Mısır modeli de aynı çözüm kategorisindendir. Daha sonra şark vilayetleri (Vilayet–ı Sitte) de aynı şekilde 1914 Yeniköy Antlaşması'yla benzer bir düzenlemeye bağlanmıştır (Bk.s. 396).

Bununla beraber, İttihatçıların politikasında milliyetçi ögelerin ön plana çıkmakta olduğu bir gerçektir. Kâmil Paşa'nın bir özelliği de sürekli olarak iktidara yeniden gelmeyi tasarlamış olması ve umudunu, başta İngilizler olmak üzere, yabancı müdahalesine bağlamasıdır. [50] Bu durum yabancı diplomatların da dikkatini çekmiştir. [51] Kâmil Paşa –rakibi Sait Paşa gibi– İkinci Meşrutiyet sahnesinin baş aktörlerinden biridir. Farklı yanı, yeni bir siyasal hayatın koşullarına uymakta zorlandığıdır. Kâmil Paşa ölümüne değin İttihatçılarca alerjik ve tehlikeli sayılmıştır. İstanbul'da kalmasına izin verilmemesi, Âyan'da yer almamış olmasının baş nedeni bu olmalıdır.

Muhalefet tarafından bir kalkan gibi kullanılması Meşrutiyet siyasal hayatının renkli çizgilerinden biridir. Örneğin Cavit Bey'den üstün sayılması da ilginç bir muhalefet savıdır. [52] O da yeniden iktidara gelme umudunu yitirmeyecektir.

Babıâli Olayı'ndan kaynaklanan sonu onu Kıbrıs'a yerleşme zorun-

gelmesdi itikadı (inancı) kolay kolay zihinlerden silenmeyecek ve türab–ı kabrine (mezarının toprağına) milletin sirişk–i tahassürü (özlem gözyaşları) akıp duracaktı" (Age s. 371).

50 Feroz Ahmad, Age, s. 192

51 Kahire'deki Fransa Büyükelçisi A. Defrance 28 Ocak tarihli raporunda, Mısır Başvekili Muhammed Said'in kendisine anlattığı bir olaydan söz eder: Kâmil Paşa, geçen yıl (1912) Port–Said'te İngiltere Kralı ile görüşmüş, tekrar iktidara geçerse bir işareti ile, İngiltere kabinesinden her türlü maddi manevi yardımı elde edebilecek durumda imiş. Oysa, diyor elçi, İngiltere Osmanlı'ya karşı Balkanlı devletleri desteklemektedir." (AF Turquie, Vol 9.)

52 1327 (1911) bütçesi konuşmalarında Gümülcineli İsmail Bey'in değerlendirmesi: "...Belki 324 (1908) bütçesinin dört beş aylık zamanı ki millet–i Osmaniye'de anarşinin hükümferma olduğu bir zamandır... (Bu zamanın şerefi) daha hafif şeraiti ihtiva etmekte olan 7 milyon küsur bin lira istikrazla Hazinenin açığını kapayan ve bu 324 senesini idare eden Kâmil Paşa hazretlerine aittir. Bu şeref, bu iftihar sırf ona aittir" (MMZC 1326, DI, Sİ 3, 49. içt, s. 1364) (İsmail Bey'in Kâmil Paşa'nın düşürülmesine neden olan istizah takririni verdiğini, bu konuda en sert konuşmalardan birini yaptığı anımsanmalıdır).

da bırakmış ve İstanbul'da kalması önlenmiştir. [53] Kıbrıs'ta ölmüştür (14 Kasım 1913). Zamanın gazetelerinde cenaze merasimine geniş yer verilmiştir. İçinde bulunduğu koşullar ve olaylar bugün de tartışılmaktadır. Ve yazarlar Cumhuriyet rejimindeki ideolojik cephelerine göre Osmanlı yakın tarihini yorumlamaktadırlar.

53 Paşa'nın büyük oğlu Şevket Bey'e yazdığı 12 Nisan 1913 tarihli mektuptan: "Oğlum Şevket Bey, Dersaadete adem–i duhulüm kararı ne sebebe mebni olduğu telgrafla Sadaretten sorulmuştu.Cevabın şimdi alınan telgrafnamenin sureti bera–yı malumat buraya dercedildi: "(Gayet müstaceldir). İskenderiye'de Sadr–ı sâbık Kâmil Paşa hazretlerine cevap: Şu sırada Dersaadete teşrif etmemeleri münasip olur efendim. Sadr–ı âzam Mahmut Şevket." Bu tensibe göre tehir–i azimetimiz muvakkat ve kendilerince bazı mahzur mütalaâ olunmasına mebni olduğu anlaşıldı. Bizce ehemmiyeti yoktur. Kâmil" (Hilmi Kâmil Bayur, Age, s. 396–397). Durum Fransa Sefaret Müsteşarı *Boppe*'un gözünden kaçmamıştır ve Paris'e çektiği telgrafta Kâmil Paşa'ya ilişkin fikirlerini de eklemiştir. (Bk. not 35'teki belge)– Feroz Ahmad sorunu yabancı kaynaklardan da yararlanarak ve ayrıntılı olarak incelemiştir. (*Age*, s. 193–195)– İstanbul Muhafızı Cemal Paşa'ya göre bu karar hayli sorun yaratmıştır (*Hatıralar*, s. 41–47).

II

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA VE İTTİHAT VE TERAKKİ

KAMİL Paşa'nın romanını Hüseyin Hilmi Paşa (1855–1921) sürdürecektir. 1908'in 23 Temmuz'unda İhtilalcilerle Yıldız arasında kendini yapayalnız bulan Paşa, Kâmil Paşa kabinesinde bir süre Dahiliye Nâzırlığı'nda bulunmuştur.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın dramı 1324 Şubat'ında başlar. Ve sadrıâzamlık dönemleri –31 Mart kesintisi dışında– on ay kadar sürer.[1] İstifasından sonra (12 Ocak 1910) 1912'de Büyük Kabine'de Adliye Nâzırı'dır. Daha sonra Viyana Sefir–i Kebiri'dir. Yaşamını burada tamamlar.

1. Kabinenin Kuruluşu ve Özellikleri

İttihatçı bir mebusun padişahtan (henüz Sultan Hamit'tir) "istirham ettiği" "Ordunun süngüsüne, donanmanın topuna dayanarak" seçmesini istediği sadrıâzam modeli Hüseyin Hilmi Paşa olabilir miydi? O istibdat rejiminin dengeli sayılabilecek bir yüksek bürokratıydı ve Rumeli–i Şahane'nin Umumi Müfettişiydi. Makedonya'nın durumu hakkında bilgi almaya gelen bir Fransız yazarına "Ben burada tımarhane bekçisi miyim, bu kudurmuşların birbirini parçalamalarını önlüyorum" demişti.[2] Oysa, o keşmekeş içinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti de vardı ve yeraltı çalışmaları yapıyordu. Aynı yazar imparatorluğun en hareketli yılı olan 1911 tarihli bir etüdünde Hüseyin Hilmi Paşa'yı değerlendirirken bir başka türlü düşünecektir. Şöyle ki Paşa Akdeniz Adaları Osmanlısı olduğuna göre, (Midilli Adası'nın Sarlice–Şiryane köyündendir) bir Yunanlı inceliğini yaşlı bir Türk'ün enerjisiyle karıştırmaktadır. Çok zeki, mükemmel bir sahne kurgucusudur ve çok sayıda memurun azil kâğıtlarını imzalaması insana reformcu çalışmalar yapan bir kişi izlenimini vermektedir. Yıldız'la Avrupa'nın kontrol ajanları arasında kalması şu veya bu taraftan olmasını zorlaştırıyordu. Fakat aradan ustaca sıyrılmasını

1 Paşa'nın ilk kabinesi 1 ay 27 gün iş başında kalmıştır. Otuzbir Mart olayı ile çekilmiş, hareket bastırıldıktan sonra ikinci kabinesini kurmuştur. Bu kabine de 7 ay 7 gün görevde kalmıştır. Ayrıca, İbrahim Hakkı Paşa, kabinesi kuruluncaya kadar da müstafi olarak on beş gün iş başındadır (İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, s.370, 381 (1. baskı).

2 René Pinon: *L'Empire Ottoman*, s.158.

başarmış ve bir devlet adamı imajını vermiştir.[3]

Hüseyin Hilmi Paşa'ya "devlet adamlığı" niteliği 1902'deki Makedonya bunalımı karşısındaki olumlu tutumu dolayısıyla tanınıyordu. Ve Abdülhamit kendisine hitaben yazdığı 1909 tarihli Hatt–ı Hümayun'da "Kâmil Paşa'nın hasbellüzum vuku–ı infisaline mebni mesned–i sadaret, sadakat ve ehliyetine mebni uhdesine ihale ve tevcih edildiğini" bildirmekteydi. Acaba ordunun kılıcına ve donanmanın topuna dayanılarak aranan sadrıâzam bulunmuş muydu?

Neden Hüseyin Hilmi Paşa?

Hangi nedenler İttihat ve Terakki'yi Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrıâzamlığını kabule sevketmiştir.

Tezler çeşitlidir.

Bir görüşe bakılırsa, Dahiliye Nâzırlığı'na adaylığı da İttihatçılar tarafından ileri sürülecektir ve daha o zamandan Kâmil Paşa'ya rakip olarak gösterilmiştir.[4] Başka bir görüş daha ayrıntılıdır. İttihatçılar kendisini Rumeli Umumi Müfettişliğinde iken tanımışlardır. Saray'la ihtilâlciler (İstibdat'la Meşrutiyet) arasında birkaç ay bocalamış, fakat her iki tarafta da güven uyandırmıştır.[5] Bir görüş de hiç lehinde sayılamaz. Yıldız'da İzzet Holo Paşa'nın adamlarından iken İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne "hûlül" etmiş, adamı olmuş ve böylece yükselmiştir.[6] Bu son görüş üzerinde ayrıntılı ve olumsuz açıklamalar da verilmiştir.[7]

Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi kuruluşundan (1 Şubat 1324–14 Şubat 1909) üç gün sonra, program niteliğindeki "beyannamesini" okunmuştur. Metin çok kısadır ve doğrudan doğruya sadrıâzam tarafından okunmuştur.

Meşrutiyet'in her sadrıâzamı gibi, Hüseyin Hilmi Paşa, kapitülasyonlar ve "istikrazlar" baskısı altında ve bugünün deyimiyle az gelişmiş bir ülkede izlenmesi imkânsız bir politikayı sürdürme vaadinde bulunmuştur. Programda ülkenin sorunları, kabinenin görev bölümüne göre değil, soyut bir şekilde ve çok özet olarak sergilenmiştir.[8]

Sadrıâzam hangi fırkadan olurlarsa olsunlar, mebuslardan özveri istemiştir. Avrupa devletleriyle mukayese yaparak, arada aşamalar olduğunu belirtmiş ve her milletin "sevk–i tabiisine" ve hususiyetine göre kavanin ve nizamat konulması gerektiğini vurgulamıştır. Yoksa başka memleketlerde uzun zamanda oluşmuş şeylerin ülkede kısa bir zamanda yapılamayacağını da sözlerine eklemiştir. Ayrıca Kanun–ı

3 Aynı yazarın "*La Question de Macèdaine et des Balkans*" adlı etüdü (*Questions de Politique Entrangère en Europe* kitabı içinde, s. 201).

4 Bu sav genellikle İbn–ül Emin Mahmut Kemal İnal'a aittir. (*Age*, C.3, s. 1665).

5 Mahmut Kemal İnal, *Age*, s. 1664.

6 Ahmet Reşit Rey, *Canlı Tarihler* (Mahmut Kemal İnal'den, *a.g.e.* 1665)

7 Örneğin M. Selâhattin'e göre bu kabine bir "câniler kabinesidir" (*Bildiklerim*, s. 28–29).

8 TV 1324, sayı 133, s.6.

Esasi'nin hükümlerini teoriden çıkarıp uygulama planına koymak gerektiğini de vurgulamıştır. Hayli kısa olan bu programa iki bakımdan eleştiri yapılmıştır. İlk olarak söz alan bir mebus, programın lâyik niteliğine dokunarak, kanunların yapılmasında "ahkâm–ı şeriyyeden", "Fıkh–ı Şerif"in "Devlet–i Osmaniye'nin merkez–i kavanini (kanunların odağı)" olduğunun bir kez de sadrıâzamın ağzından işitilmesini istemiştir. Takrir sahibi Mustafa Asım Efendi'ye Hüseyin Hilmi Paşa, çok anlamlı bir yanıt vererek "çağdaşlaşma" (ya da Batılılaşma) sorununu parlamentoya getirmiştir: "Kanunlarını aynen alacağız, aynen kabul edeceğiz demedim. Demek, lazım gelen esaslar eğer varsa, onları iktibas edeceğiz, esaslar yoksa başka bir şeyi almayacağız. İkincisi yine diyorum ki, burada her millet sevk–i tabiisine göre işe mübaşeret eder ve kavanin ve nizamatı kendi ahval–i hususiyesi tevfik eder (uydurur). Fransa'da câri olan bir kanunu tercüme edip de aynen kabul etmek gibi, gayet abes bir söz söylemedim. Sarihtir." [9]

(Kalem, *12 Şubat 1324, No:29, s.5*)

9 TV 1324, sayı 133, s.7.

Yanıt İttihat ve Terakki ideolojisine aykırı düşmemiştir. İkinci eleştiri siyasal açıdan daha önemlidir. Kâmil Paşa'cı İsmail Bey (Berat) önergesiyle iki nokta üzerinde durmuştur: Hüseyin Hilmi Paşa'nın Kanun-ı Esasi'ye aykırı olarak düşürülmüş olan Kâmil Paşa'nın yerini alması ve bu kabinede de Harbiye Nâzırı olan Ali Rıza Paşa'nın yetersizliği. İsmail Kemal Bey bu "hususların" Meclis gündemine geçmesini önermiştir. Takrir ekseriyet-i azîme ile reddolunmuştur.[10] Olumlu takrirler de verilmiştir. Reisin açık oya başvurması üzerine eller kalkmış ve "aynı ekseriyet-i azîme" ile kabineye "beyan-ı itimat" olunmuştur.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın kabinesi, Kanun-ı Esasi henüz değişikliğe uğramadan, çok daha parlamenter bir usulle kurulmuştur. Kabinede istifaları anlaşmazlık yaratmış olan Harbiye ve Bahriye Nâzırlarıyla, iki İttihat ve Terakki mensubu eski Nâzırlar da muhafaza edilmiştir. Kabine kuruluşundan bir ay sonra 31 Mart'ta olayların başladığı gün çekilmeye zorlanmıştır. Bu ara kabine, Tevfik Paşa'ya kurdurulmuştur. Olaylar bastırıldıktan sonra Hüseyin Hilmi Paşa, yeniden kabine kurmaya memur edilmiştir (23 Nisan 1325)

İttihat ve Terakki bu kabineye daha fazla ağırlık koymuştur. Talât Bey (Paşa) Dahiliye, Cavit Bey Maliye Nâzırı olmuşlardır. Öteki üyeler İttihat ve Terakki sempatizanlarıdır (Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa, Adliye Nâzırı Necmettin Molla gibi). Ali Rıza Paşa'nın yerine Salih Paşa getirilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa ikinci kabinenin "beyannamesini" (programını) kabinenin kuruluşundan uzunca sayılacak bir süre sonra okumuştur. Okunan metin gayet kısadır. Acı bir açışla başlar iç ve dış politikada ise olduğu gibi ilk programa yollama vardır. Beyannamenin belki de tek özelliği bu sefer başarı dileklerine dinsel bir renk verilmiş olmasıdır.[12]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın her iki kabinesi tek kabine sayılabilirse de, Osmanlı anayasa sistemi içinde bu görüş yerinde sayılamaz. Asıl sorun, Hüseyin Hilmi Paşa'nın kabineleriyle İttihat ve Terakki'nin ilişkisidir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın, hiçbir konuşmasında İttihat ve Terakki'ye sempati beslediğini gösterecek bir işaret yoktur. Üstelik ilk programında tüm Meclis'in yardımına ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Fırka ileri gelenleri de "şimdiki kabinenin Fırka'ca seçilmiş bir kabine" olmadığını açık açık belirtmişlerdir.[13] Ne var ki Cemiyet'in

10 TV 1324, aynı sayı, s.7

11 MMZCB, DI, Si 1, 78. içt, s. 635-636

12 Program metninden: "Rehber-i harekât ve icraatımız olan Kanun-ı Esasi'ye tatbikan teşekkül eden Kabinemiz, inayet-i sübhaniye ile ruhaniyet-i mukaddese -i nebeviyyeden istiâne ve istimdat ile..." (Aynı Eser, s. 636).

13 Besarya Efendi Âyan'da kabinenin bir Fırka hükümeti olmadığını açıklamıştır (TV1325, Sayı 409, s.10). Yusuf Kemal Bey daha önce aynı şekilde konuşmuştur (TV 1324, Sayı 142, s.11).

karşısında henüz organize olmamakla beraber tırmanmaya başlayan muhalefet Hüseyin Hilmi Paşa'yı İttihatçıların emrinde sayacak ve öyle tanıtacaktır. İlginç olan, İttihatçılar –hatta tarafsızlar– arasında da bu kabinelerin İttihatçı olduklarının ileri sürülmüş olmasıdır. Ansiklopedik bir eserde "hakiki İttihat kabinelerinin" Hüseyin Hilmi Paşa ile başladığı yazılıdır.[14] Meşrutiyet sonrası yazılan hatıratlarda da eski bir İttihatçı aynı kanıdadır.[15] Böylece amansız muhaliflerle bir fikir beraberliği kurulmuştur.

Hüseyin Hilmi Paşa bu yorumlardan (belki de suçlamalardan) kurtulamamıştır. Fakat kabinelerini İttihat ve Terakki'nin isteklerine aykırı olarak kurabilmesi olanaksızdı. İttihatçılar egemen olmaya başladıkları bir ortamda yine de eski ekolün hayli genç sayılabilecek bir mensubuna (elli üç yaşındadır) çekingenlikleri gereği "hayır" dememişlerdir.

2. *Mebusan'daki Dalgalanmalar İçinde*

Kâmil Paşa olayı ile Osmanlı çoğulculuğu içinde ilk kez filizlenmeye başlayan açık muhalefet, Hüseyin Hilmi Paşa döneminde zayıf olmakla beraber somutlaşmaya başlamıştır. Bu dalgalanmalar karşısında Paşa pek şanslı değildir. Bununla beraber bazı ilginç çıkışları da yok değildir. Örneğin Sivas Mebusu Fazıl Arif Efendi'nin eleştirisine verdiği yanıtta sert bir üslup vardır. Sivas Mebusu sadrıâzamın memur maaşlarının azlığını belirten konuşmasını eleştirirken milletin açlığından, fukaralığından söz ederken sadrıâzam gibi "elinde baston makamına gelen", etrafı cariyelerle çevrili, lüks hayat yaşayan yüksek memurlara takılıyordu.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın cevabı: "...Memleketin saadet ve selâmeti için yasamadan ılımlı bir ödenek isteyen sadrıâzam küçük yaşından bu ana kadar bir köylü gibi yaşamaya alışmış, her türlü meşakkatle yaşayabilmiş bir adamdır (alkışlar). Ve ne de şimdiye kadar ne mürebbiye, ne sâzende, hiçbir şey bulundurmamıştır. Bugünkü yaşantısına bakılsa, bir kaymakam değil, bir köylü ağa durumundadır."[16]

Bu tür sahneler sınırlıdır. Hüseyin Hilmi Paşa ve kabineleri, İttihat ve Terakki çoğunluğunu kapsayan Mebusan Meclisi ile iki kez çatışmaya girmiştir. Bu çatışmaları yaratan iki konu "Lynch (linç) Meselesi" ve "İspirtolar Kanunu"dur.

"Lynch Meselesi" ve Bölünmeler

Lynch Meselesiyle ilgili gensoru önergesini İttihat ve Terakki'nin Anayasa Hukuku uzmanı (ve Mekteb–i Mülkiye'nin Hukuk–ı Esasiye

14 *Musavver Muhit–ül Maarif*, CI, s. 583 (Bu ansiklopedik yapıtı çıkaranlar: Ali Seydi, Ali Reşat, Mehmet İzzet– Fouille).

15 Hüseyin Cahit Yalçın, On Yılın Hikâyesi, *Yedigün* Sayı 173, s.29; Sayı 175, s.21

16 TV1325, Sayı 312, s.4 (Kısmen konuşulan dile aktarılmıştır).

hocası) Babanzade İsmail Hakkı Bey vermiştir. Kendisi Bağdat mebusu olduğu için önerge aynı zamanda "mahalli" (yerel) bir sorunu da yasama alanına getiriyordu: "İki büyük nehirde seyr–i sefainin taht–ı inhisara vaz'ı istihbar kılındığından keyfiyetin Meclis–i Milli'ce tasdiki iktiza ettiği halde, henüz ol baptaki mukavelename hakkında makam–ı sadaretten istizah takriri." [17] Osmanlı parlamentosunda heyecanlı oturumlar yaşanmıştır. [18] Görünürde sorunun hukuksal yönü üzerinde durulmuştur: Devlete mali taahhüt yükleyen imtiyaz mukaveleleri Meclis'in tasvibine sunulmalıydı. Hüseyin Hilmi Paşa ve kabine arkadaşları Lynch mukavelenamesini bu kategori içinde görmedikleri için, Meclis'in tasdikine sunulmasından yana değildirler. Bu noktada İttihat ve Terakki çoğunluğu içinde de fikir birliği yoktu. Halil Bey (Menteşe) ve arkadaşları verdikleri bir önergeyle, Lynch sözleşmesinin tasdik için Meclis'e sunulması koşuluyla, hükümet açıklamasının yeterli görülerek gündeme geçilmesini istemişlerdir. İlk önergenin sahibi İsmail Hakkı Bey, kabine içinde de fikir ayrılığı olduğunu belirterek sorunun kapatılmamasını önermiştir. [19] Sonunda Halil Bey'in önergesi kabul edilmiştir. [20]

İkinci birleşimde (celsede) Âyan'dan gelen bir yazı işleri karıştırmıştır. "Müstacelen" (ivedilikle) gönderilen bu yazıda Âyan, Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından verilmiş olan bir önerge üzerine, tek kanun maddesi önermektedir: Yeni bir kanun yapılıncaya kadar, hemen her türlü imtiyazın Meclis–i Umumi'nin tasdikine bağlanması. [21] O zaman Hüseyin Hilmi Paşa istifa edeceği tehdidinde bulunmuştur. [22] Maliye Nâzırı Cavit Bey de sadrıâzamı destekleyerek, Meclis arzu ederse kendisini "can çekişen" (hâl–i ihtizarda) bir kabine üyesi olarak dinleyebileceğini söylemiştir. Cavit Bey kabinede bulunduğu süre

17 Konuşulan dile aktarılışı: İki büyük nehirde vapur işletmesi tekeli kurulacağı haber alındığından durumun milli meclisçe (parlamento) tasdiki gerektiği halde bu konudaki anlaşma metni hakkında Sadr–ı âzamlık makamından, gensoru önergesi (önerge 1909 Kasım ayında kabul edilmiştir, TV1325, Sayı 345).

18 Lynch meselesi konuşmaları 13. içtimada başlamış, 14. içtimada tamamlanmıştır (28–30 Teşrinisâni 1325–1909) (TV1325, Sayı 406, 407, 408, 409).

19 TV 1325, sayı 396.

20 TV, 1325, sayı 406.

21 TV, 1325, sayı 406, s.6.

22 Hüseyin Hilmi Paşa'nın konuşmasından: "...İmtiyazların Meclis–i Umumi'ye arzını emreder bir kanun elyevm olmadığı cihetle itası takarrür etmiş olan ve teminat–ı maliyeyi tazammun etmeyen (gerektirmeyen) imtiyazların ve imtiyazlarla sair mukavelâtın yeniden bir kanun vaz'ına kadar Meclis–i umumiye takdim lazım geleceği nazariyesini kabulde mazuruz. Bunda Meclis–i âlinizce ısrar buyurulduğu takdirde böyle bir esasın kabul ve tatbikinden memleketin ahval–i iktisadiye ve sairesince tevellüt edecek mazarratın mes'uliyetini kat'iyen deruhte ve kabul edemeyeceğimizden istifayı, menfaat–i vatan namına tercih ederiz" (TV 1325, Sayı 406, s.7).

içinde yetmişten fazla vergi muafiyeti verildiğini, hükümetin bunları kendi yetki alanı içinde saydığını belirtmiştir. Zira bu gibi sözleşmeler süratle yapılmalıydı ve bunları Meclis yapamazdı. [23] Ve rest çekilmiştir: Gerekirse başka bir hükümet, bu yolda hareket edebilecek yeni bir hükümet kurabilirdi. Bu sözler üzerine Rıza Nur Bey, hükümetin düşmüş olduğunu vurgulamıştır. [24] Konuşmalar bir celse daha sürecektir. Bu sırada Fırka mekanizması işletilmiş ve Halil Bey yeni bir önerge vermiştir. Buna göre, hükümetin son önerisi Lynch tarafından kabul edildiği takdirde, birleşmenin mali bir taahhüt yönü kalmayacağından ve özel bir kanun yapılıncaya kadar, bu gibi sözleşmelerin Meclis-i Mebusan'a gönderilmeyip, hükümetçe yapılabileceği kabul edilerek gündeme geçilmesi önerilmiştir. [25]

Hüseyin Hilmi Paşa çeşitli önergeler içinden bu önergeyi kabul edebileceğini bildirmesi üzerine, açık oylamaya geçilmiş ve önerge büyük çoğunlukla (8 oya karşı 168 oyla) kabul edilmiştir. [26] Bu işlem aslında bir güvenoyu olmuştur. Ne var ki, bu sorundan sonra, İttihatçıların Hüseyin Hilmi Paşa'ya karşı güvenleri azalmıştır. Çünkü Lynch sorunu İttihatçı çoğunluk içinde bölünmelere neden olmuştur. Böylece bu çoğunluğun iğreti, her zaman kopmalara hazır yapısı bir kez daha ortaya çıkmıştır. "Lynch Meselesi" gerçekte Hüseyin Hilmi Paşa–İttihat ve Terakki yakınlığının sonu olmuştur. Konu yeniden ele alınacaktır. (Bk.s.356)

Geri Alınan bir "Kanun"

İkinci bir sorun, temelinden sarsılmış olan kabineyi yıkmaya yetmiştir. O da "İspirtolar Kanunu"dur. Bir devletin tarihinde, tüm baskıların yanı sıra kapitülasyonların yasama alanını ne denli etkileyebileceğini ve Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin programını sunarken sık sık söz ettiği, devletin "haysiyetini" ne denli kırdığını bu örnek kadar kanıtlayıcı bir olaya rastlanamaz. Adı uzun olmakla beraber [27] "Müs-

23 Cavit Bey'in konuşmasından "...Siz diyorsunuz ki, küçük büyük her çeşit imtiyaz mukaveleleri mutlaka meclisin tasdikine sunulmak gerekir. Biz bunu kabul etmiyoruz. Biz diyoruz ki vatanın bugünkü ve gelecekteki menfaatleri her türlü iktisadi teşebbüslerin ve icraatın büyük bir süratle yapılmasına bağlıdır. Eğer küçük büyük bütün imtiyazlar sizin tasvibinize sunulursa, ne kadar iyi niyet sahibi olursanız olunuz geceleri de gündüze katarak çalışınız, altı aylık toplantı döneminizde dört mukavele çıkarmaya muvaffak olamazsınız. Bu insan gücünün dışındadır" *(TV 1325, Sayı 406, s.10).*

24 Cavit Bey: "...Eğer siz başka içtihat ediyorsanız, o halde her mukavelenemayi meclisinizin enzar-ı tasdikine arzedecek bir hükümet getirirsiniz" (.............)
Rıza Nur Bey: "Takriri kabul ettik. Binaenaley hükümet-i hâzıra sâkıttır (düşmüştür)" (TV1325, aynı sayı, s.10)

25 TV1325, Sayı 409, s.6

26 TV1325, aynı sayı, s.7

27 "İspirtoların meşrubât-ı küuliye istihsalinde içtimal olunamamasına ve mağşuş

kirat Nizamnamesi" olarak ta anılan bu kanunun yapılış talihsizliği Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi zamanına rastlamıştır. Kanun tasarısı (lâyiha) ilk olarak, 1. dönemin 134. birleşiminde Mebusan Meclisi'ne getirilmiştir. [28] Mesele, Mebusan'da açıklanan ana çizgileriyle şudur: Alkollü içki ithali önlenemez. Fakat hiç olmazsa kalitesine dikkat edilerek sınırlandırılabilir. Osmanlı ülkesine ithal edilecek ispirto, sanayide kullanılıyor diye gümrükten geçirilmektedir. Fakat rakı "imalinde" kullanılmaktadır. Ne var ki, adi alkolden yapılan bir kadeh rakı bir fıçı rakıdan doğacak zararı verir. Kötü ve kalitesiz ispirtodan yapılan rakılar öylesine tehlikelidir. Rakı bir yana, ülkede üretilen on milyon kuruşluk sirke de, bu berbat ispirtodan yapılmaktadır.

Tasarı üzerindeki gayet yumuşak ve bilimsel konuşmalar uzun sürmemiştir ve maddelere geçilmesi kabul edilmiştir. 1. maddeye göre sanayide kullanılan ispirtodan içki yapılması yasaklanacaktır. 2. maddeye göre, üzüm ve onun dışındaki maddelerden yapılmış içkilerin Osmanlı ülkesine ithali yasaktır. [29]

Tasarı gerekli işlemler sonunda yasalaşmıştır. Fakat olaylar ters biçimde gelişmiştir. *Lynch* sorununun mürekkebi bile kurumadan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi kanunu Mebusan'a getirmiştir ve uygulamanın ertelenmesini (kısaca: geri alınmasını) önermiştir. Yürürlüğe girmiş, *Takvim-i Vekayi*'de günlerce yayınlanmış olan bir kanunun kaldırılmasının nedeni ne olabilirdi? Sorunun gerçek yanıtı, 1918 yılında verilecektir. [30] 1909 yılındaysa gerçeklerden korkulduğu için üstü kapalı geçilmiştir. Maliye Nâzırı Cavit Bey'in açıklamaları ve yorumları, kısmen de olsa, gerçeğin onur kırıcı yönünü ortaya koymuştur. 1861 Ticaret antlaşmalarına göre tuz, tütün, barut, silah ve cephaneden gayrı maddeler serbestçe ithal edilmek zorundadır. Bu kurala uyulduğu oranda, yabancı devletlerden anlayış görülecek ve yeni antlaşmalar yapılabilecekti. Kanunun bu haliyle yürürlükte kalması "bize karşı tedbirler" alınmasına neden olacaktır. Oysa iktisadi bir savaşa "dayanamazdık." [31] İttihatçı çoğunluk içinde hoşnutsuzluklar başlamıştır. Gittikçe kabaran muhalefet, boşalmak için bu fırsatı haklı olarak kaçırmamıştır.

Önce niçin dış politika hesaplanmadan bu tür bir yasa yapılmıştı? "Sel önünden kütük kaparcasına kanun yapılıyordu". Cavit Bey

meşrubât-ı küuliye sarf ve istihlâkinin men'ine dair kanun."

28 TV1325, Sayı 343, 344

29 TV1325, Sayı 344, s.1–2

30 1334 (1918) yılında Müskirat vergisi kanunu görüşmelerinde Cavit Bey konuyu yeniden ele alır: "... Gümrüklere hâkim olmadığımızdan ve yabancı ispirtolarla yerli ispirtolar arasında rekabet sağlamaya kudretimiz yetmediğinden idi ki, memlekete yabancı ispirtoların ithalini yasaklamak suretiyle o derdi defetmek çaresini aramıştık. Bugün mesele o halde değildir? Çünkü hükümet gümrük tarifesine tamamen hâkimdir" (MMZC 1334, DIII, Si4, 71. içt. s. 1303).

31 TV1325, Sayı 412, s.4–5

kendi sözleriyle hırpalanacaktır: "Siyasi istibdadı kırmıştık, ama mali istibdadı bir türlü kıramıyorduk". Boşo Efendi'ye göre, Millet-i Osmaniye şâyân-ı dayak" değildi.[32] Akıntıya kürek çekiliyordu. Yapılan kanunlar geri alınamazdı. "...Koca bir Millet Meclisi'nde kanun yapılıp da uygulanamazsa haysiyet de kalmazdı."[33]

Kütahya Mebusu Ferit Bey'in vardığı sonuç: "...Şunu itiraf etmeli ki, bugün Meclis-i Mebusan kendi kendine ve kendi kuvvetine -yani teşri kuvvetine- beyan-ı taziyet eylemek (başsağlığı dilemek) gibi elim bir durumdaydı."[34]

Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa bu sıkıştırmalar sonunda baklayı ağzından çıkaracaktır. İspirto ithal edilen memleketlerin protestosuyla karşılaşılmıştı. Devletler, bu kanunu yürürlükteki antlaşmalara aykırı bulmuşlardı.[35] Sonunda, verilen bir önerge ile, hükümetin açıklamaları yeterli görülerek, kanunun bir an önce ıslâh edilmek üzere komisyona gönderilmesi ve gündeme geçilmesi önerilmiştir. Önerge kabul edilmiştir.[36] Bu, kabinenin beynine sıkılan son kurşundu. Çok geçmeden Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası öğrenilmiştir (28 Aralık 1909). İktidar kapısının eşiğinde İbrahim Hakkı Paşa'nın profili belirmiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstifası

Hüseyin Hilmi Paşa, Meclis içinde nasıl bir muhalefetle karşılaşmıştır?

İkdam yazarının "teşhisi" yerindedir: 1- İttihat ve Terakki Fırkası çoğunluğunun bir kısmı, 2- Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, 3- Rum mebuslardan bazıları, 4- Ermeni mebuslardan bazıları, 5- Ahrar'dan ve bitaraflardan bir kısım mebusan.

Yazar şu yargıya varmıştır: "İşte görülüyor ki, bu bir ekseriyet-i muvakkatedir (geçici bir çoğunluk). Sırf Lynch meselesi münasebetiyle husule gelmiştir."[37] *İkdam* yazarının unuttuğu unsurlardan biri de Araplar ve Arnavutlardır. Böylece olaylar Hüseyin Hilmi Paşa'nın karşısına sayıca azımsanmayacak bir muhalefeti, "Hürriyetin İlânı"ndan bir süre sonra çıkarmışlardır.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrıâzamlığa getirilişi kadar, istifası da kamuoyunu hayli işgal edecek derecede problemli olmuştur. Fakat istifa konusunda daha etraflı bilgilere sahibiz. Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası Meclislerde duyulduğu zaman, mebuslar pek şaşırmış sayılamazlar. İstifaya rağmen her iki Meclisin de toplantı halinde bulunabileceğini kararlaştırmışlardır.[38] Kâmil Paşa'nın düşürülmesi Meşrutiyet-

32 Boşo Efendi ve Ferit Bey'in (Kütahya) sözleri ilginçtir (TV1325, Sayı 413, s.5-6; Sayı 414 s. 2.

33 Nesim Masliyah Efendi'nin konuşmasından (TV1325, Sayı 413, s.4)

34 TV1325, Sayı 413, s.9

35 TV1325, aynı sayı, s.11

36 TV1325, Sayı 414, s.2

37 *İkdam* Gazetesi "Kabine sukut ederse" başlıklı başyazısı (30 Teşrinisâni 1325)

38 TV1325, Sayı 420, s.11

in ilk "tatbikatından" olduğu için, Hüseyin Hilmi Paşa için de aynı yolun izleneceğini düşünen bir mebusun beklenmedik bir olay karşısında istifanın "adem-i itimat (güvensizlik) neticesi" olmadığını belirtmesine karşılık, Meclis Reisi "resmen istifa etmiştir" yanıtını vermiştir.[39] Sorun Ayan'da da tartışılmıştır.[40] Paşa'nın istifası daha sonra yeni tartışmalara yol açacaktır ve unutulmayacaktır.[41] İçinde bulunan koşullara göre, bundan böyle sadrıâzamların bu -biraz da esrarlı- yeni usulle çekilmeleri bir gelenek olacaktır. Hüseyin Hilmi Paşa olayı geleneğin ilk halkasıdır. Mebuslar buna alışacaklardır. Bir kere İttihat ve Terakki'ye dayanmakla beraber, Fırka'nın lider takımı içinde Paşa'nın muhalifleri vardır. Bunların başında da Lynch önergesini veren (Babanzade) İsmail Hakkı Bey vardır ve sadrıâzamla arasının ne denli açık olduğu kamuoyuna yansımıştır. İsmail Hakkı Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'yı Meclis'te jurnalcilikle suçlamıştır.[42] Daha sonra tartışmaları Bağdat'ta çıkan olayların eleştirisi izlemiştir. Hüseyin Hilmi Paşa bunların "o havali mebuslarından bazıları ile sermayedarların" eyleminden doğduğunu söylemiştir. İsmail Hakkı Bey sadrıâzamdan söylediklerini ispat etmesini istemiştir. Cevap alamayınca yayınladığı bir açık mektupla bu suskunluğun ne anlama geldiğini "efkâr-ı umumiyenin mahkeme-i takdirine bıraktığını" belirtmiştir.[43] Yine İsmail Hakkı Bey istifada İttihat ve Terakki'nin etkisi olduğunu kabul etmiştir ve Paşa'nın "pencereden atlamaktansa kapıdan çıkmayı yeğlediğini, meşrutiyet rejimlerinde bunun doğal olduğunu" belirtmiştir.[44] Fırka Reisi Halil Bey (Menteşe) de Paşa'ya pek sempati göstermemiştir. Yayınladığı bir beyannameye göre, Fırka'da kabinenin düşürülüp düşürülmemesine ilişkin bir toplantı yapılmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yıldız'a giderek Padişah'a Mühr-i Hümayun'u geri verdiği bu toplantı sırasında duyulmuştur. İttihat ve Terakki'nin kabineyi istifaya zorladığı dedikodusu da buradan çıkmıştır. Bu bilgisizce bir yakıştırmadır.[45]

Gazetelerden istifanın İttihat ve Terakki ile Paşa arasındaki sürtüşmeden ve hangi nedenlerden çıktığı tartışılırken "Merkez-i Umumi Murahhas-ı Mes'ulü" Ömer Naci Bey bir "tekzip" (yalanlama)

39 TV1325, Sayı 420, s.1

40 Besarya Efendi'nin Âyan reisine sorusu (TV1325, Sayı 420, s.11).

41 Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadrıâzamlıkta izleyen İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin programı eleştirilirken özellikle Lütfi Fikri, İsmail Kemal ve Ferit Beyler tarafından hırpalayıcı sözler söylemiştir (MMZC, DI, Si 1, 29. içt, s. 61, 62, 65, 66).

42 Hüseyin Hilmi Paşa bir konuşmasında "jurnalciler ortaya çıksın" demesi üzerine İsmail Hakkı Bey'in karşılığı: "Sadr-ı âzam'dan başlamalı" (TV1325, Sayı 395, s.9).

43 *Yeni Tanin,* 23 Kânunuevvel 1325.

44 İsmail Hakkı Bey'in iki makalesi: Buhran-ı Vükelâmız-Buhran'ı Vükelâ'nın Hitamı (*Tanin,* 17, 18 Kânunuevvel 1325).

45 Beyanname (*Yeni Tanin* 25 Kânunuevvel 1325, s.1)

yayınlamıştır. Buna göre Avrupa gazetelerinden bazılarının kabinenin istifasını Cemiyet'in etki ve baskısına bağlamaları yanlıştır. Kendisi böyle bir müdahaleden haberdar değildir ve "Paşa hazretlerini" bu konuda tanıklık etmeye çağırmıştır. [46] Hüseyin Hilmi Paşa da geç olmakla beraber verdiği yanıtta Cemiyet'e mal edilen her türlü rivayeti yalanlamış bundan cemiyetin bile haberi olmadığını ve "Ömer Naci Bey'in beyanatı tamamen muvafık–ı sıhhat ve hakikat bulunduğunu ilan ederim" demiştir. [47]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sait Paşa kabinesinde Hariciye Nezareti teklifini kabul etmemiştir. [48] Âyan âzalığına atanmıştır. Siyasal hayattan çekildi sanılan bir anda, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kurduğu Büyük Kabine'de Adliye Nâzırlığına getirilmiştir. Tamamen İttihat ve Terakki aleyhtarı bir tutum içinde bulunmuştur. Bu kabineyi izleyen ikinci Kâmil Paşa kabinesinde görev kabul etmemiştir. Viyana büyükelçiliğine atanmış ve ülkeye dönmeyerek bu şehirde ölmüştür (1921). [49]

Hüseyin Hilmi Paşa siyasal hayatta kısa sürelerle göründüğü için

46 Tekzib'in metni: "Avrupa gazetelerinde bazıları Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin istifasını İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tesir ve tazyikine hamletmişlerse de Cemiyet def'atle ilan edildiği veçhile umur–ı hükümete kat'iyyen müdahale etmemektedir. Merkez–i Umumi'nin Murahhas–ı Mes'ulü olmak sıfatıyla böyle bir müdahaleden haberim olmadığı gibi diğer iki refikimin dahi hiç bir teşebbüs icra ettiğini bilmiyorum. Binaenaleyh bizzat Hüseyin Hilmi Paşa hazretlerini bu hususta işhad eder (tanık gösterir) ve müşarünileyhin bu ercaf–i kâzibeyi (yalan ve uydurma) red ve tekzibe müsaraat eyleyeceğini hiss–i hakikatperverilerinden beklerim. İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez–i Umumi Murahhas–ı Mes'ulü Ömer Naci" (*Yeni Tanin*, 23 Kânunuevvel 1325).

47 Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanıtı: "Hizmet–i sadaretten istifamın güya İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından vuku bulmuş bir tazyik neticesi olduğuna dair Avrupa gazetelerinde münderiç neşriyata karşı Cemiyet–i muhteremenin Merkez–i Umumi âzası ve Murahhası Ömer Naci Bey'in Dersaadet gazetelerine gönderdiği tekzibnameyi okudum. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından hiç bir suretle düçar–ı tazyik ve tesir olmadığımı ve aramızda ihtilâf zuhur etmediğini ve istifa–yı vâki kendimce gördüğüm lüzuma mustenit olup kararımdan Cemiyet'in malûmatı bile olmadığını ve Ömer Naci Bey'in beyanatı tamamen muvafık–ı sıhhat ve hakikat bulunduğunu ilan ederim. 24 Teşrinisani 1325, Hüseyin Hilmi" (*Yeni Tanin*, 24 Kânunuevvel 1325).

48 Mahmut Şevket Paşa'nın ünlü "istizah" (gensoru) işlemi sırasında sadrıâzam Sait Paşa'nın konuşmasında kendisine (Hüseyin Hilmi Paşa'ya) yalnız Dâhiliye değil Hariciye Nezaretini de teklif ettiğini söyler ve devam eder: "... muvafakkatlerine bedel muhalefetlerine tesadüf ettim" (MMZC 1325, DI, Sil, 13. içt, s.256).

49 Hüseyin Hilmi Paşa'nın ülkeden ayrıldıktan sonraki yaşam bölümüyle ilgili bilgiler yeterli sayılamaz. Mahmut Kemal İnal dahi bu bölüm üzerinde pek az bilgi vermiştir. Ölümü üzerine yazılmış küçük bir yazı için bk. *Milli Nevsal* 1340–1924, s.348.

olacak, İkinci Meşrutiyet sadrıâzamları içinde kendisinden uzun uzun söz edilmemiştir. Bununla beraber görevinden kısa bir süre içinde çekilme nedeni tartışılmıştır. İlk yorumlar İttihat ve Terakki ile ilişkilerindedir. Rumeli vilayetleri müfettişliği gereği İttihat ve Terakki'nin (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti), yeraltı çalışmalarına karşı koyma durumunda olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın arası Yıldız'la iyidir. Fakat sonra Cemiyet'le anlaşmıştır. Daha sonra da Sadaretten çekilmesini İttihatçılar istemişlerdir. Bu isteği doğuran her şeyden önce *Lynch* sorunu olmuştur. Genel kanı da budur. Başka bir yorum da Paşa'nın mutlak meşrutiyet rejimini yanlış anlaması ve başka hataları yanında "mebusların adeta esiri olduğu cihetle muvaffak olamayacağının tabii" sayılmasıdır.[50] Bu yorumlar Hüseyin Hilmi Paşa'yı başarısız ve unutulmuş bir sadrıâzam olarak tarihe teslim etmişlerdir.

50 Lütfi Simavi, Age, s.77–80

III

İBRAHİM HAKKI PAŞA VE İTTİHAT VE TERAKKİ

1. *Osmanlı Bürokratı*

İBRAHİM Hakkı Paşa (1863–1918) klasik bir Babıâli bürokratıdır. Birkaç yabancı dil bilmesi[1], ona Mabeyn'in (Yıldız'ın) kapılarını açmıştır [2] ve hem iç, hem de dış memuriyetlerinde başarı ve yükselme sağlamıştır. Kâmil Paşa kabinesinde nâzırdır. [3] Roma ve Berlin Sefir-i Kebiridir (1908). Babıâli hukuk müşaviri (1894) ve Rumeli Vilâyatı Teftiş Heyeti üyesidir (1895). Dış ilişkileri düzenleyici çeşitli komisyonlarda iyi bir müzakerecidir. Masonluğu bir hayli eskidir. [4] Ve 1910 yılında sadrıâzamdır. Fakat İbrahim Hakkı Paşa'nın asıl özelliği Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk ve Hamidiye Ticaret Mektebi'nde sosyal nitelikli çeşitli dersler okutmuş bir hoca olmasıdır.

1 Mahmut Kemal İnal'a göre "Fransızca ve İngilizce söyler ve yazardı. Areb (Arap), Fürs (Fars), Alman ve İtalyan lisanlarına da âşina olduğu mervidir (rivayet edilir)" (Age, s.1782) –*İkdam* (3 Ocak 1910) Jön Türk Gazetesi'nden naklen verdiği biyografide aynı bilgiyi vermiştir. Yeni Tanin'de de bir biyografi vardır (21 Kânunu evvel 1325) (Her üç biyografi de özellikle 1913 yılına kadarki bölüm için ayrıntılı sayılabilir).

2 1 sayılı nottaki kaynaklara göre, 1884 (1298) yılında Hariciye Mektubî Kalemine, bir yıl sonra da Saray'a "mütercim" (çevirmen) olarak atanmıştır. Çevirdiği kitaplar arasında Abdülhamit'in çok sevdiği romanlar, özellikle polis romanları da vardır. Muhalifleri kendisini bu bakımdan suçlamayı ihmal etmemişlerdir. Örneğin Edmond Chazel (Şazel) tarafından yazılmış olan "*Zamane Türkleri*" adlı eserden: "Binbir gece masallarından bıkıp usanan efendisini eğlendirmek için Fransızca'dan birkaç roman tercüme eden Hakkı bey, saraya çağırılmadan evvel hürriyet taraftarı idi... Orta boylu, kara sakallı, şişman, nâzik, ne Allah'a ve ne de Şeriat'a inanır sahtekârın biridir... Mamafih denaet (alçaklık) gibi bir meziyeti (niteliği) haiz iken cehli terekkisine mani olamaz" (s.22–23) (Refik Nevzat ve C.Zeki çevirisi).

3 Kâmil Paşa kabinesinde Maarif Nâzırlığı ve vekâleten Dahiliye Nâzırlığı'nda bulunmuş, daha sonra, Dahiliye Nâzırlığı'na ve vekâleten Maarif Nâzırlığı'na getirilmiştir (Mahmut Kemal İnal, A.g.e. s.1765 – Hüseyin Cahit Yalçın, *On Yılın Hikâyesi*, *Yedigün* sayı 139,s.30)

4 1861 yılında Ermeniler tarafından kurulan, Fransız Büyük Locası'na bağlı *Ser* (sevgi anlamına) Locasına girmiştir. (İlhami Soysal, *Türkiye'de ve Dünyada Masonluk ve Masonlar*, s.380)–M.Ertuğrul Düzdağ, *Türkiye'de Masonluk Meselesi*, s.53.

1886'da başlayan hocalığı 1908 yılına değin aralıksız yirmi iki yıl sürmüştür. İbrahim Hakkı Paşa'nın portresindeki en renkli yönü özgeçmişinin bu çizgisidir ve onu herkesin susmaya mahkûm edildiği bir rejim içinde, nazik konuları medeni bir cesaretle anlatan bir hoca olarak tanıtmıştır. Zamanın yüksek "tahsil" gençliğince bir "ideal hoca" katına yükseltilmiştir. Abdülhamit rejiminde eşine pek rastlanmayan açık fikirli hocanın yetiştirdiği talebeler onun hayranıydılar. [5] Roma dönüşünde İstanbul'da karşılanması büyük bir gösteri olmuştur. [6] Sadaret merasimi de çok parlak geçmiştir. [7] Bir kısım muhalefet de bu niteliklerini yadsımamıştır. [8]

İmparatorluğun bunalımdan bunalıma düştüğü bir dönemde, Hakkı Paşa'nın Sadrıâzamlığa getirilmesi bu niteliklerine bağlanmalıdır. Bir sadrıâzam için henüz çok genç sayılabilecek yaşı, dürüstlüğü ve "enkaz-ı istibdattan" (istibdat rejimi yıkıntılarından) sayılmaması [9], "jurnalci" ve "hafiye" olarak suçlanmaması, iç ve dış politikada engin deneyimlere sahip kabul edilmesi de kişiliğinin bürokratik özelliklerine

5 Bu konuda 9 sayılı notta verilen Halil Bey'in konuşmasına bakılmalıdır.

6 *Yeni Tanin,* 28 Kânunuevvel 1325.

7 *Yeni Tanin* "Sadaret merasimini" ayrıntılı olarak vermiştir (13 Kânunusani 1909)– *Salname-i Servet-i Fünun 1328,* s.442, 432–*Sabah,* 31 Kânunuevvel 1325.

8 İsmail Hakkı Bey'in fikri: "... Bir rub'u (çeyrek) asırdan beri devletin pek mühim ve nazik işlerinde bulunmuştur ve hatta devr-i istibdatta bile birçok işlerde bulunmuş ve bunların cümlesinde hem ibraz-ı rüyet etmiş ve hem de istihsal-i muvaffakiyet eylemiştir." Ferit Bey'e göre: "Sadrıâzam Paşa gibi büyük bir Hukuk-ı Esasiye ve Siyasiye muallimi tarafından riyaset edildiği kabine" *(MMZC 1325, DI, Si1, 29 içt, s.62, 65).*

9 Halil Bey 5 sayılı notta verilen Mebusan'daki konuşmasının baş kısmı: "... Sadr-ı âzam Paşa hazretleri, Meşrutiyetin en meşrutiyetçi bir sayfasını parlamentomuz hayatında açması dolayısıyla bugün en meşrutiyetperver bir Sadr-ı âzam durumundadır. Sadr-ı âzam Paşa'nın "istibdat enkazından" deyimiyle istibdat zamanı ricalinden olduğunu ve bu deyim içinde toplanacak birtakım kişiler arasına kendisinin de sokulmasını katiyen doğru bulmuyoruz. Sadr-ı âzam Paşa hazretlerinin geçmişteki hayatı göz önünde bulundurulacak olursa, gerek öğretici, gerekse yazar olarak geçmişte bizim gençlerimizin kalbinde pek büyük saygı ve övgü kazanmış olduğunu yüksek okulllarımızda tahsil edip burada bulunan sayın şahısların hepsi tasdik eder (hay hay sesleri)

Trayan Nali Efendi-Şahidiz.

"Halil Bey (devâmla)- Ben de o mektep kürsülerinde bir süre bulundum. Öteki arkadaşlarımız gibi, daimi olarak değilse de, kendi derslerinde bir müddet bulundum. Mekteb-i Hukuk'ta bütün hocalardan çok, Hakkı Paşa hazretleri gençlerin kalplerinde yer etmiştir. O hissi kendim de taşıdım. Hakkı Paşa hazretlerinin öyle saygı ve övgü toplaması güçlü olmasından değil, gençlerin kalplerine soktuğu özgür öğretimden ötürüdür. Şu halde, gerek geçmişteki gerek meşrutiyet hayatından ötürü biz Sadrıâzam Paşa hazretlerine karşı vuku bulan "enkaz-ı istibdat" deyimini reddederiz" (MMZC 1326-1910 D1, Si2. 14içt, s.379-380).

eklenince, Kâmil ve Hüseyin Hilmi Paşalardan sonra sadrıâzamlığa getirilmesinin nedenleri kolaylıkla anlaşılacaktır. Bununla beraber baş nedenin, İttihat ve Terakki'nin kendisini hâlâ tek başına siyasal iktidarı oluşturacak güçte görmemekte olmasıdır. Paşa bir "fırkacı" olarak tanınmıyordu.

Kabine ve Programı: "Adl ü İhsan"

Takvim 1325 *yılının* 12 *Kânunusâni'sini* (25 Ocak 1910) gösterdiği zaman, Osmanlı Meşrutiyeti tam bir buçuk yılını doldurmuş oluyordu. Bu süre içinde birçok şey hayli sarsıntı vererek gelip geçmişti: Ülke içinde siyasal kutuplaşmanın şekillenmesine kısa bir süre kalmıştır (Hürriyet ve İtilaf Fırkası 1911 Kasım'ında kurulacaktır). [10] Parlamento dışındaki bu oluşma yanında, parlamento içi dengelerde de değişimler görülmektedir. Muhalifler derlenip toparlanarak Muhalefet olmuşlardır. Ve bu kitle giderek kabarmaktadır. İttihat ve Terakki reisinin övgüyle söz ettiği o büyük çoğunluk sarsılmakta, hizipleşme bütün boyutlarıyla eşikte belirmektedir.

Osmanlı parlamentosundaki gruplaşma ve hizipleşmelerin en görünür nedeni milliyetçi çatışmalarla ortaya çıkmaktadır. Bu birikim sonucu, muhalefet, İttihat ve Terakki karşısında adeta çığlaşmaktadır.

Mebusan'da ve Âyan'da parlamenter usullerde gelişme vardır. İlk acemilik gitmiş, herkes cephesini ve cephe içindeki yerini saptamıştır. İktidar–muhalefet diyaloglarında "sual ve istizah takrirleri" (soru ve gensoru önergeleri) sert tartışmalarla yüklü olarak birbirini izlemektedir. Mebuslar parti ya da grup disiplinine alışmaktadırlar. Yalnızca istibdat rejimini kötülemekle yetinmemekte, başka sorunları da dile getirmektedirler. Mebusan'da parti sayısı hayli azdır. Parti olarak yalnızca Mutedil Hürriyetperveran Fırkası vardır. Birkaç eski Ahrar'cı da buna eklenebilir. Ayrıca belirttiğimiz gibi Rum, Arap, Ermeni, Balkanlı etnik gruplaşmalar gerçek birer siyasal birimdir. Hakkı Paşa zamanında durum daha da gelişme gösterecektir.

İbrahim Hakkı Paşa, bu ortamda, programını kendisinden pek çok şey bekleyen iktidar partisi çoğunluğu ile solda oturan, kendisini her an hırpalamaya hazır iki blokun yer aldığı Mebusan Meclisi'nde bizzat okumuştur[11]. Program "malûm" söylenmesi gerekli sayılan fakat yerine getirilmesi olanaksız şeyleri vaat ettiği için, hayalci de sayılabilirdi: "... Çeyrek yüzyıl en dehşetli bir istibdat altında ezildikten sonra, ancak birbuçuk yıldır hürriyetine kavuşan memleketimizde yapılacak işlerin çokluğu en yüksek çabaları bile düşündürecek derecede" idi. Yapılacak işlerin başında memleketin "terakkiyatını" yasaklayan kapitülasyonlardan kurtulmak, yabancılara verilen imtiyazlar hakkında özel bir kanun yapmak gibi önlemler geliyordu.

Hakkı Paşa, ilk olarak, parlamenter rejim yöntemlerine uygun bir

10 Bu konuda bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler*, CI, s.286–310.

11 Program metni için bk TV 1325, Sayı 438–*Yeni Tanin* 11 Kânunusâni 1325.

program okumuştur ve bir de slogan bulmuştur: "Adl ü İhsan" (adalet ve bağış) çünkü diyecektir, "Cenab–ı Hak adl ile ihsanı birlikte" emretmiştir. "Şiddet ve merhamet beraber gitmelidir." [12] Eleştiriler ilk kez şiddetli fakat merhametsiz bir gladyatör gösterisi ile başlamıştır. Okların ilk hedefi Fırka–Cemiyet ilişkilerine de yöneltilmiştir. Arenada en sert hücumları yapan Lütfi Fikri Bey'in eleştirisi bu konuda bir örnektir. Konuşmacıya göre Hakkı Paşa'nın Meclis'ten güven istemesi gereksizdir: "... Demek istiyorum ki, kendilerini kim çağırdıysa, Hüseyin Hilmi Paşa'yı kim azlettiyse, bu programı onların yanında okumak, onların güvenini almak gerekir... Daha açık konuşmak gerekirse, derim ki, meclisin güveni isteniyorsa, maateessüf bu kabinenin mevkii için Meclis güveninin hiç tesiri olmuyor." Bu sözler (Babanzade) İsmail Hakkı Bey'i sinirlendirirken Lütfi Fikri Bey devam edecektir: Bu kabinede Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin önemli bir bölümü vardı: "Güven almak, şahsını beğendirmekle oluyor." [13] O zaman Arif İsmet Bey (Biga) söze karışır: *"Tuvalet mi yapsınlar?."* [14]

Lütfi Fikri Bey açıklamalarında daha da ileri gidecektir. Şöyle ki bir zamandan beri garip bir çevre oluşmuştu. Çırağan yangını [15] inşallah bu mikropları yakmıştır da, her şey gerçek ve hürriyetli bir meşrutiyet havası içinde yaşar. O zaman bu güzel sarayın yanmasına üzülmeyecektir. [16] Muhalefetin üzerinde durduğu sorun açıktır: Hüseyin Hilmi Paşa'nın ne kabahati vardı ki? Kabinesinin büyük kısmı yeni kabinedeydi. Hükümeti kontrol hakkı, Meclis'ten çıkmış, "Meclis dışı imtiyazlı bir zümrenin eline geçmişti." [17]

Mutedil Hürriyetperveran'dan Şevket Paşa (Divaniye) karamsardır ve "istikbalin maziden farkı olmayacağına" inanmaktadır. [18] Boşo Efendi'nin yargısı iğneleyicidir: Kabinenin programı Padişah nutkunun "ikinci kopyası" (nusha–i saniyesidir), o halde hükümet hâkim partinin (fırka–i galibenin) oyu ile yetinmelidir. [19] Bu hırpalayıcı sözler, Hakkı Paşa'dan çok İttihat ve Terakki'yi hedefliyordu. Fırka adına Halil Bey eleştirileri yanıtlayanların başında gelir, Anayasa hukuku bilgisini ortaya koyar ve Fransa'dan örnek verir. Briand

12 *MMZC 1325*, DI Si 2, 29 içt. s.58.

13-14 Aynı eser s.61.

15 Osmanlı parlamentosunun her iki meclisi de Çırağan Sarayı'nda toplanmaktaydı. Bu saray İbrahim Hakkı Paşa'nın kabinesi döneminde de yanmıştır (19 Ocak 1910). (*Resimli Kitap* 1325, 3. cildinde Saray'ın iç ve dış çeşitli fotoğrafları yayınlanmıştır, s.190–191, 194–195, 201 vd. Bu derginin 17. sayısının kapağında Sarayın temsili bir resmi vardır).

16 Yangın, bazı muhaliflerce, Hakkı Paşa'nın uğursuzluğuna bağlanmıştır.

17 Aynı Eser, s.67.

18 Ve sözlerini şöyle tamamlar: "... (Sizin de) itimat reyi aldıktan bir hafta sonra istifaya davet gibi esas–ı meşrutiyeti... ihlal edecek ahvale maruz olmamanızı selâmet–i vatan namına temenni edecektir" (Aynı Eser, s.61).

19 Aynı Eser, s.64.

kurduğu kabinede yalnız Clemenceau'yu dışarda bırakmıştı. Ayrıca "mikrop" sözcüğünü reddeder. [20]

Lütfi Fikri Bey ısrarlıdır: "Ben demek istiyorum ki, meşrutiyetimize hafi (gizli) kuvvetler hükmediyor." [21]

İttihat ve Terakki lider takımından İsmail Hakkı Bey de programın savunucularındandır ve Kâmil Paşa'nın Beyannamesiyle karşılaştırma yapar. [22] Rıza Nur Bey'in yargısı: "Bu parlak bir program değildir." [23]

Mebuslar, Fırkalaşmadan (bölünmelerden) yakınmaktadırlar: Memlekete hizmet için fırkacı çatışmalar kalkmalıdır. [24] Muhalif fırka kurmanın zamanı değildi. İsmail Hakkı Paşa (Tokat) uyarır: "Ey rüfeka-i kiram (soylu arkadaşlar), iki fırka oluyorsunuz." [25] En isabetli gözlem de herhalde buydu. Mebuslar bölünüyordu. Doğaldı. Gerçek odur ki, İkinci Meşrutiyet'te ilk olarak ayrıntılı ve kapsamlı program tartışmaları Hakkı Paşa kabinesiyle başlamıştır. Hakkı Paşa ne de olsa İttihatçı çoğunluğun kendisine arka çıkacağından emindi, üstelik yanıtları tutarlıydı..."(Beni) bir namuslu adam dinliyorum diye dinleyiniz ve sözüme güveniniz (daima öyle sesleri). Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin düşmesinde meşrutiyete aykırı bir şey görseydim, onun yerine Vükelâ kurmayı kabul etmezdim... (Eğer Hakkı Paşa hemfikir olmadığını bile bile bazı adamları kabineye almışsa) ... Ona güven vermeyiniz. Çünkü o adam değildir (Alkış)" ve Rıza Nur Bey'e ünlü yanıtı : "Allah parlak program yapmaktan beni korusun." [26]

Programı oylama sonucu: 34 muhalife karşı, 187 olumlu oyla kabineye güven verilmiştir. [27] İlk kez muhalefet, sayısal boyutla, Meclis içinde kendini göstermiştir.

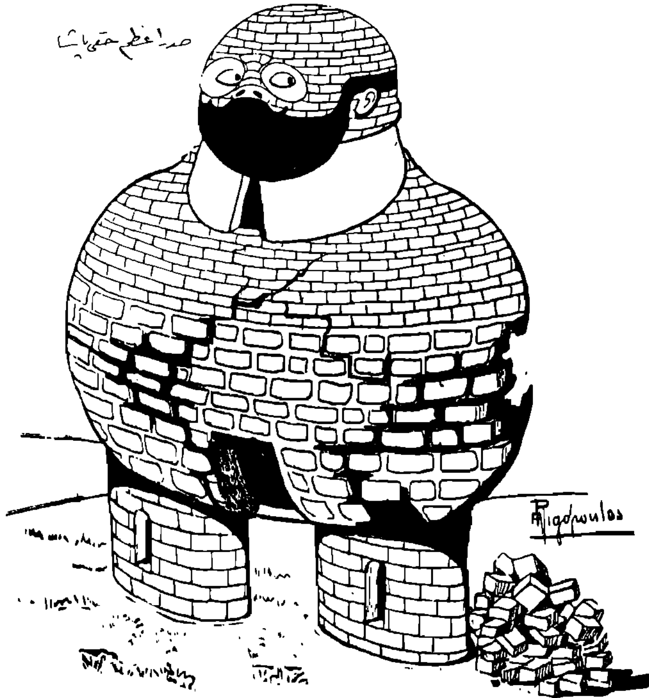
İbrahim Hakkı Paşa, 1914 yılına değin, en uzun ömürlü kabinenin başında kalma rekorunu kırmıştır (1 yıl 9 ay kadar). Çok fazla hırpalanmakta bu kazancın epeyce ağır faturası olmuştur. Sürekli olarak Mebusan'la kurduğu bir çatışma havası içinde kalmıştır. İlk kez karşılaşılan 34'lük muhalefet çeşitli oylamalarda gitgide artmıştır. Nedenlerine gelince, Hakkı Paşa kabinesi de, İkinci Meşrutiyet'in üçüncü hükümeti olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sıkı kontrolü altında sayılmıştır. Muhalefetin en büyük kozu bu sorunda yoğunlaşmıştır. Zaten "Cemiyet-Fırka" ikilemi 1908'den başlayarak, muha-

20 Aynı Eser, s. 67.
21 Aynı Eser, s. 67.
22 Ve şu sonuca varır: "... Cemiyet işi, Fırka işi değil, bu hamiyet işidir. Vatan işidir. Binaenaleyh Fırka nizaını (çekişmesini) atıp da nasılsa vücuda gelmiş bir kabineyi tahkim edelim" (Aynı eser, s.71).
23 Aynı Eser, s.75.
24 Mustafa Asım Bey'in konuşmasından, Aynı eser, s.71.
25 Aynı Eser, s.74.
26 Aynı Eser, s.76.
27 Aynı Eser, s.76.

lefet tarafından siyasal hayat üzerinde bir baskı mekanizmasının ana parçaları olarak sürekli şekilde ve geliştirilerek ileri sürülmüştür. "Cemiyet" parlamento dışında idi ve ihtilalci tabiatını devam ettiren, hâlâ esrarlı ve gizli bir kuruluştu. Asıl İttihatçılar fedaileriyle beraber oradaydılar. Ve Parlamento içindeki "Fırka"yı (partiyi) baskı altında tutuyorlardı. Hakkı Paşa, Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki tarihinin değişmezlerinden biri olan bu tartışmanın dışında kalamazdı. "Fırka" Mebusan'daki İttihatçı çoğunluktu.

1910 yılının Aralık ayında bu çoğunluk henüz gücünü yitirmemişti. Fırka reisine göre (Halil Bey) İttihat ve Terakki'nin "... hemen Meclis–i Mebusan'ın yarısını aşan bir çoğunluğu" vardı. [28]

Muhalefetin savına göre, "Cemiyet" işte bu kitleyi o yoldan da kabineyi etkisi altında tutuyordu. Doğal olarak, Hakkı Paşa ve kabinesinin de İttihat ve Terakki'nin egemen olduğu ve denetlediği bir kabine olduğu bu yoldan ileri sürülmüş ve suçlanmıştır. Sadrıâzam kuklalaştırılıyordu.

Alt yazıda "Hâlâ ayakta!" yazmaktadır. (Kalem, *Mayıs 1327, No:125, s.1).*

28 MMZC 1326, DI, Si 2, s.373.

2. Kabine ve İttihat ve Terakki İlişkileri

Hakkı Paşa'nın bu konudaki sözleri, kabinesiyle "Cemiyet" arasındaki bağlantıyı belirler. Hakkı Paşa'ya göre, Meclis–i Mebusan'da "çoğunluk İttihat ve Terakki'de olduğundan" sorun açıklık kazanacaktır:

"Meclis–i Mebusan'da İttihat ve Terakki Fırkası diye bir fırka var. Bu heyet–i Vükelâ da Fırka'nın programını kabul etmiş, bu fırkanın güvenine dayanarak (mesuliyeti) üzerine almış adamlardandır. Biz Fırka'nın programı içinde, isteğine uygun, güvenini çekici bir surette hareket ettikçe, memuriyet makamında kalırız. Dayandığımız çoğunlukla ilişkilerimizde uygunluk olmazsa, o güveni kaybetmişsek, iktidar mevkiinde kalamayız. Fakat siyasi düşüncemiz aynıdır... Güya Vükelâ (Nâzırlar) üzerine baskı yapılıyor imiş. Hem ben yeminle söylerim ki, Sadrıâzamlığa geldiğim günden beri İttihat ve Terakki Cemiyeti namıyla kimse gelip bana bir şey söylememiştir." [29]

Hakkı Paşa, Avrupa basınındaki kasıtlı haberlere değinerek, Fırka Reisi Halil Bey'in kendisini ziyarete gelmesini doğal saydığını da sözlerine ekleyecektir. [30]

Bu sözler Cemiyet'le kabine arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu resmen kanıtlamıştır. Fırka Reisi Halil Bey'in Sadrıâzamı öven konuşması da ayrı bir kanıt sayılacaktır (Bk. s.68 not 9).

Asıl kanıt, kabinedeki İttihatçı nâzırların çokluğudur. [31] Bu durum önceki kabinelerle arasında en esaslı farkı oluşturmuştur.

"Sual" ve "İstizah"ların Geçit Resmi

Hakkı Paşa döneminde Mebusan'ın çok hareketli, mebusların da sualci ve istizahçı olarak kabineyi (ve de sadrıâzamı) sıygaya çektiklerini anımsamak gerekir. 1325 yılı sonundan (1910 yılı başı) 1327 Eylül'ünün ikinci yarısına değin (1911 yılı Ekim'i başı), iktidar–muhalefet diyalogları Meclis'i bir sövgü ve kavga alanına dönüştürmüşlerdi. Tokatlama, düello çağrıları, hakaretler gibi olaylar hareketliliğin tuzu biberi olmuşlardır. [32] Asıl hareketlilik soru ve gensoru yollarıyla yansı-

29-30 Aynı Eser, s.342.

31 Talat Bey (Dahiliye), Cavit Bey (Maliye) Emrullah Efendi (Maarif) Hallacyan Efendi (Ticaret ve Nafıa), Şerif Haydar Bey (Evkaf). Daha sonra Tâlat Bey Fırka reisi olunca, Halil Bey Dahiliye Nâzırlığına geçecektir.

32 Serez Mebusu Derviş Bey'in Berat Mebusu İsmail Kemal Bey'i tokatlaması, Sadrıâzam Hakkı Paşa'nın İsmail Kemal Bey'in üzerine yürümesi sırasında olmuştur (21 Şubat 1326 - 6 Mart 1910). Üsküp Mebusu Sait Efendi'nin sözü: "Bu Osmanlı Arnavutlara Meclis'in bir yadigârıdır (armağınıdır)" (MMZC 1327, DI, Sil, 52. içt, s. 1480). Bu konudaki resmi bildiri *Türkiye'de Siyasal Partiler,* C. I'de belge olarak yayınlanmıştır. (s. 306). Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat Bey Meclis–i Mebusan'a gönderdiği bir telgrafla olayın her parlamenter rejimde olabilecek kadar normal olduğunu fakat bir "milliyet meselesi halini almaması gerektiğini" belirtmiş-

mıştır. İki yıla yakın bir süre boyunca belli başlı 15 gensorunun açtığı tartışmalar parlamentonun en bunalımlı zamanlarındaki hırçınlığını ve ne gibi sorunlarla uğraştığını belirlemek bakımından ilginçtir. Ve daha iki yıl önce Osmanlı Devleti'nin tarihinde ilk kez açılan çoğulcu siyasal hayatın, bu kadar kısa bir süre içinde hem konu, hem de gerilim bakımından nereye kadar gittiğini saptayıcı kilometre taşlarıdır. Gensorular iki sıkıyönetim (idare-i örfiye) sorunları yanında "Cemiyet-i hafiye" (gizli dernek ve Rıza Nur Bey), tutuklama olaylarını, bütçe tartışmalarını kürsüye getirmişlerdir. Belki de basit görünebilecek bu konular çok kısa bir zamanda sert gerilimler yaratmış ve şahsiyata (sen ben kavgasına) dönüşmüşler ve konuşmalar asıl konuyu unutturmuştur. Bu arada gensoru dışında kalan çatışmalar da olmuştur. Chester Projesi; Cavit-Zöhrap sosyalizm tartışması; Hakkı Paşa-Rıza Tevfik ve Kozmidi karşılaşması; Hasan Bey'in (Priştine) Arnavutluk olaylarıyla ilgili önergesinden doğan Talat Bey (Paşa) - Boşo çatışması; meşhur tokatlama olayı, 1327 bütçesi konuşmaları hep bu kabine zamanında çıkmıştır. Tümü de İttihatçı çoğunluk adına hücumlara hedef olan Hakkı Paşa'nın kişiliğini ve Vükelâ'sını yerden yere vururcasına hırpalamıştır.

İkinci Meşrutiyet'in en canlı ve gürültülü parlamento çatışmaları Hakkı Paşa zamanında görülür. Hareketliliğin en yüksek noktasına erişen Meclis hayatı, bu kabineden sonra duraklayacak ve iniş gösterecektir.

3. *Bir Sadrıâzamın Özel Hayatı*

Devlet yönetiminin en yüksek mevkiinde bulunan bir yetkilinin özel yaşamı siyasal alanda nasıl bir etki yaratır ve değerlendirilir? Bu sorunun yanıtı, kuşkusuz İbrahim Hakkı Paşa'nın biyografisi incelenirken araştırılabilir. Çünkü başından sonuna kadar muhalefetin Sadrıâzam'a yönelttiği en büyük eleştiri kendisinin Beyoğlu'nda "piyasa etmesi" (dolaşması) ve örneğin Beyoğlu tünel çevresinde ünlü Lebon Pastanesi'nde ya da başka bir yerde sokaktaki vatandaş gibi oturup içmesidir. [33] Paris'te müzikhollerde gezdiği de söylenmiştir. [34] Buna, olaylar karşısındaki soğukkanlılığı vurdumduymazlık ve umursamazlık olarak yorumlanıp eklenirse Hakkı Paşa'nın içinde bulunduğu zor durum daha iyi anlaşılır. Kendisine yüklenen en büyük suçlama karşısında, yapılan uyarılara kulak vermemesi ve "alışsınlar" demesi de etrafı büsbütün kızdırmıştır. Zamanın yazarları, daha geç tarihler-

tir. (*Tanin* 28 Şubat 1326, s.3) - Hüseyin Cahit Yalçın, Tanıdıklarım (*Yedigün,* Sayı 190, s. 18) - Yine Nesim Ruso-Lütfi Fikri arasındaki -gerçekleşmemiş- düello olayı için bk. *Tanin,* 6 Mart 1327, s.3.

33 Paşa Lebon pastanesinin devamlı müşterilerindendir. (Said N. Duhani, *Eski İnsanlar, Eski Evler,* 2. baskı. s.56).

34 Paris'te Şerif Paşa'nın çıkardığı Fransızca *Mécheroutiette* Dergisi'nde "L'Expérience de Hakki Pacha" (Hakkı Paşa'nın Tecrübesi) başlıklı yazıda bu konu alaylı bir üslupla ele alınmıştır (Mart 1913, Sayı 40).

de ele aldıkları bu durumu, Sadrıâzam'ın en büyük "zaafı" saymışlardır. Özellikle (İbnül Emin) Mahmut Kemal İnal 1951 yılında bile hiddetini saklayamamıştır ve Trablusgarp ve Bingazi vilayetlerinin yitirilmesini Hakkı Paşa'nın bu tabiatına bağlamıştır: "Bir Sadrıâzamın Beyoğlu'nda ecnas–ı nasdan mürekkep (her çeşit insandan oluşan) halk arasında itile dürtüle yaya gezmesi ve adi tiyatrolara gitmesi bu memlekette hiçbir zaman görülüp işitilen hadiselerden olmadığı için halk nazarında adeta kıyamet alâmetlerinden addolunacak derecede garip görüleceği bedihidir (açıktır). Hele ne yapayım halk alışsın demek, halkın kendi huzuzatını (hazduyduğu şeyleri) hoş görmesini istemek ve halkı istihfar ve istihkar etmektir ki, (küçümsemek ve hafife almak) bu hodgâmane (egoistçe) ve mütehakkimane (tepeden bakan) lâfı halkın şiddetle reddetmeye hakkı vardır".

Yazarın –yine 1951 yılında ve kırk yıl sonra– vardığı sonuç: "İşte eğlence ardında dolaşmak, umur–ı devletten (devlet işlerinden) ziyade huzuzu nefsiyeye (kendi zevklerine) ehemmiyet vermek... İki vilayetin ebedi ziyaını (kaybını) intaç etmişlerdir ki bu netice–i faciaya (feci sonuca) herkesden ziyade Hakkı Paşa'nın dil hun (çok üzgün) olduğuna ihtimal vermek suretiyle hüsni zanda bulunmak istiyorum".[35]

Bu tür aleyhte verilmiş yargılar çoğunluktadır. Paşa'nın lehinde olanlar da varolduğu gibi yarı iyi, yarı kötü düşünenler de olmuştur.[36]

Fakat genelde Hakkı Paşa'nın bu durumu hiçbir suretle bağışlanmamıştır. Trablus Savaşı, "Osmanlı Afrikası"nın elden çıkmasıyla sonuçlanınca ve Paşa da büyük bir çöküntü içinde istifa edince, eleştiriler ve suçlamalar gökyüzüne yükselmiş ve bu durumuna akılsızlığı, laubaliliği, bilgisizliği de eklenmiş, tümünün üstüne "uğursuzluğu" kondurulmuştur.[37] "Hüseyin Hilmi Paşa'ya rahmet okutan" Hakkı Paşa'nın oynadığı "vodvil"in son perdede "faciaya" dönüştüğü vurgulanmıştır.

Tarihin Payı

Hakkı Paşa'yı klasik istibdat rejimi paşalarından ayıran özelliklerin başında Batıyı tanımak ve Batılı düşünceye sahip olabilmek gelir.

35 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, bu tür suçlamaları ve dedikoduları –kendisi de katılarak– büyük bir merakla toplamış ve uzun uzun tartışmıştır. Hakkı Paşa'nın aleyhinde bulunan, onu yetersiz bulanlar arasında (Küçük) Sait Paşa, Necmettin Molla, Lütfi Simavi, Ahmet Reşit (Rey), Halit Ziya Uşaklıgil, M. Selahattin Beylerden parçalar seçmiş bunları kitabında, kimilerini doğrudan doğruya metinde kimilerini dip notlarında yayınlamıştır (Age, s. 1772 vd.). Unuttuğu ya da yayınlamak istemedikleri de vardır (örneğin Yorgi Boşo Efendi'nin fikirleri gibi.).

36 Aynı şekilde lehte olan yargı ve yorumlar da vardır. Sayın İnal bunları da ele almıştır. Bazı yorumlar iyi kötü karışımıdır. En lehte olanlar arasında Halil Menteşe ve Abdurrahman Şeref Beyler vardır. Ahmet Cevdet Bey (İkdam'cı) ortalama yargılardadır. (M.K. İnal, a.g.e, s. 1172 vd.)

37 M.Selahattin, *Bildiklerim,* s.29–34 M.Kemal İnal bunlara ilaveler yapmıştır, Age, s.1766–1777, 1790.

Fakat o yine de Meşrutiyet aydınlarının düşünce çerçevesi dışına çıkamamıştır. İkinci Meşrutiyet "siyasilerinin" içinde bulundukları psikolojik durum onları uzağı görmekten, yeni ufuklara yöneltmekten alıkoymuştur. Çünkü günlük politika tahminleri, onları günlük önlemler düşünmeye, dış borçlanma arayışları gibi, İngiliz–Alman–Fransız sermaye temsilcileri arasında rekabet yaratma gibi uğraşılara ve çabalamalara götürmüştür. Cavit Bey'in Paris'te Hakkı Paşa'nın Londra'da bu işle görevlendirilmeleri müzakerecilik ve pazarlık yeteneklerine bağlanmıştır.

Bu arayışlar bir devletin yaşama koşulu olarak kabul edilince, başka her türlü yaratıcı politikayı önlemiştir. Büyük ve uzun "nutuklarında" Meşrutiyet'in kalburüstü politikacıları uzağı keşfedici klasik çemberleri kırıcı çözümler getirmekte aciz kalmışlardır. Hakkı Paşa'nın Roma Sefiri olmasına karşın, Trablus Savaşı'nın kapı eşiğine geldiğini görememiş olması, kendi çapında bir kimse için çok büyük bir kusur sayılsa bile, Meşrutiyetçi bir kafa için fazla şaşırtıcı sayılmayabilir.

Önemli olan zaten hazır olan İtalya'nın zamanlamasını hesaplayabilme sorunu idi. Bu da yalnızca bir kişinin değil, bir "devletin" politikası olarak saptanabilmelidir. Bu günlük önlemlerle oynak bir yapı üzerinde bocalayan hükümetlerin işi değildir. Kaldı ki, İtalya'nın karar tarihi bilinseydi bile, yapacak pek az şey vardı. Aslında önce de belirtildiği gibi, asıl hesaplanması gereken diplomasinin ardındaki şeylerdir.

İbrahim Hakkı Paşa'nın siyasal düşünceleri üzerinde de kısaca durmak gerekir. Paşa gürültülü ve çalkantısı hiç bitmeyen bir parlamentonun çalışmalarına katılmış –tokatlama olayında olduğu gibi– kavgalara karışmış, sık sık konuşmuş ve kendisini mebusların dışında görmemiş olan bir Sadrıâzam ve hükümet adamıdır. Bu bakımdan –Kâmil, Hüseyin Hilmi, Sait Paşalar gibi– siyasal kişiliğini tam olarak Abdülhamit rejimi içinde kazanmış değildir. Parlamento içindeki konuşmaları çeşitli sorunlara bakışı açısından gözardı edilemez. O, parlamento tutanaklarında çok şey bırakmıştır. Örneğin Hakkı Paşa da yabancı sermayeden yanadır. Kapitülasyonlarla açıkça savaşmayı göze alamadığı için, klasik Osmanlı çizgisi dışına çıkamamışsa da, durumundan acı acı yakınmıştır. Ekonomik bağımsızlığa sahip olunmadığını söyleyen bir mebusa bu konudaki ıstırabını açıklar.[38]

38 Manastır Mebusu Mehmet Vasıf Efendi'nin sözlerine karşı, İbrahim Hakkı Paşa'nın yanıtından: "... İşte beyefendi, bütün hissiyatımıza dokunan hamiyetimizi galeyana getiren budur. Zâtıâliniz bu işlerle belki mebusluk hasebiyle yeni meşgul oluyorsunuz. Fakat bendeniz onbeş sene hukuk müşavirliği ettiğim için onbeş sene vicdanımı müteessir eden ve beni üzen bu halleri ve bizim insanlar arasında niçin dûn (aşağı) bir mevkide kaldığımızın esbabını düşünerek, düşünmeye mecbur olarak muazzep olurdum (ıstırap çekerdim)" (MMZC 1326, DI, Si 3, 53. içt. s. 1500).

Niye "bizim memleketimiz" birkaç yıl içinde bir Batılı büyük devlet gibi olamaz? Hakkı Paşa bu durumun nedenlerini de kısa bir analizden geçirir.[39] Hakkı Paşa bir bakıma bütün Müslümanlar sosyalist sayılabileceği için, Osmanlı ülkesinin sosyalizme muhtaç olmadığı kanısındadır. Ne var ki, Hakkı Paşa, sendikaları grevci oldukları için ülke içine sokmamak kararındadır.[40] İşçi (amele) sınıfının devlet yönetimine faal olarak katılmasından yana değildir ve iyi muamele edilerek yetiştirilmesini öngörmektedir.[41] Fakat Adam Smith

39 "...Evvelce de demiştim ki memleketimiz gayet vâsidir (geniştir). Memleketimizi yakından gördüğümüz memleketlerin hiçbiriyle kıyas etmek doğru olmaz. Mesela bugün Memalik-i Osmaniye denilen memleket Fransa değildir, İngiltere değildir, Almanya da değildir. O hükümetlerin herhangi köşesine gitseniz aynı hükümeti, aynı ahlâkı, aynı âdatı (adetleri), aynı inzibat ve aynı ahlâkı müesses (kurulmuş) görürsünüz. Bizim memleketimizde böyle değildir. Bizim memleketimizde, doğrusu aranırsa, idarenin bozukluğu yalnız devr-i istibdatta husule gelmiş (oluşmuş) değildir... Niçin? Çünkü hükümet müzakereye, istişareye müstenit bir hükümet olmamış... Yani diyebilirim ki, tarihimizin şerefli zamanına çıkalım mesela 1000 tarihinden (yaklaşık 1584'ten) beri gelelim. İşte o müddetten beri devletimiz ancak iki senedir ki hakiki surette işe başlamıştır... Bu memleket hemen birdenbire sair devletler gibi mütemeddin (uygar) olamaz... Onun için kemal-i teessürle söylediğim şu hal, memleketin anâsır ve ecza-yı muhtelifesi (çeşitli öğeleri ve parçaları), ahvâl-i içtimaiyesinin (toplumsal sorunlarının) yekdiğerine benzememesinin bir neticesidir" (MMZC 1326, DI, 10.içt. s.206).

40 Vlâhof ve Vartkes Efendilere yanıtından: "... Ben zannediyorum ki, biz sosyalist olmaya muhtaç değiliz. Çünkü sosyalistlikte iki cihet vardır. Bir kere Müslümanlar bir bakıma tamamen sosyalisttir. O durum nedir? Sosyal ilişkilerin merhamet esasına ve herkesin tabii hukuku esasına dayanması, kimsenin kimseyi engellememesi, imkânları çok olan adamların az olana yalnız kanun gözüyle bakmaması, merhamet, şefkat gözüyle de bakmasıdır. Bu noktada hepimiz sosyalistiz. İhtimal ki Avrupa'da herkes bu noktada sosyalist değildir. Çünkü Avrupa'da sermayedarların (kapitalistlerin) işçiye karşı tabiatı başkadır... Bizim herkesin insan olmak sıfatıyla tamamen müsavi olduğunu nazar-ı itibara alarak öyle yapmamız lazımdır... Avrupa'da sosyalizm bu derece ileri gitmiştir. Yani sosyalizm Avrupa'da, kişilerin hak, hürriyet ve müsavatından başlayarak hürriyet hakkını başkasının elinden almaya kadar gitmiştir. Sendikalar yapılarak, bazı ahval-i hususiyede, çalışmak isteyen adama da, mani olmaya kadar gitmiştir. Hükümet bu konuda, bu noktada, bu şekilde sendika ve sosyalistliğin kurulması taraftarı değildir." (MMZC 1326, DI, Si3 s.355).

41 (Bu sınıfın ihtiyacını gidermelidir) "...Yalnız birdenbire Avrupa'da olduğu gibi o amele sınıfı ki fukara sınıfıdır, fukara-yı ahalidir, onlara kabil-i icra olmayacak, hükümet vücude getiremeyeceği âmâli (emellerini) vermemelidir... Eğer amele sınıfının bir ihtiyacı varsa, o ihtiyacı is'af edecek (yerine getirecek) kavanin-i devleti vücude getirmeliyiz. Telaşla o adamlara fazla ümitler, fazla hülyalar vermemeliyiz. Çünkü o zaman bir bedbaht sınıfı vücude getiririz" (MMZC 1326, DI, Si 3, s.355).

devrinin hayli uzakta kaldığını da kabul etmektedir.[42] Hakkı Paşa görüldüğü gibi, zamanın koşulları dikkate alındığında Osmanlı yönetici kesimi içinde çok yönlü, Batıyı bilen bir siyaset adamıydı. İttihatçı liderlerin çoğunda eksik olan yönlere sahip bir devlet adamı... O da büyük konuşan Meşrutiyet "ricalinden" sayılmalıdır. Sürekli olarak Divan–ı Âli'ye gitmekten söz etmiştir.[43] Sonunda bu yüksek mahkemeye sevkedilmek istenmesi ilginçtir.[44] Trablus Savaşı dolayısıyla fena halde sarsılmış ve kendisini tarihe bakarak, "boynu vurulacak vezir–i âzamlara" benzetmiştir.[45] Bu savaş dolayısıyla istifa etmiştir.[46]

42 "... Yirmi yirmibeş seneden beri dünyada evvelce bilinmeyen bir şey çıktı ki evvel yoktu. Dünyada eskiden hakikaten İlm–i Servet–i Milel (Milletlerin Zenginliği) nin müessisi olan Adam Smith Servet–i Milel'i tesis ettiği vakit, yani tasnif tedvin (ayırmak ve toplamak) ettiği vakit inanmıştı ki dünyada fiyatları arz ve talep tayin eder... Fakat yirmi yirmibeş seneden beri Amerika'da bir şey çıktı. Demin ismi söylendi Trust (Tröst) denildi. Bu trust nedir? Çok olan adamlar bir maksad–ı muayyen için birleşirler. Bendeniz Amerika'da bulunduğum zaman bizzat bunun misalini gördüm. Bütün et sanayii icra eden Amerika'da dört ev (firma anlamına) vardır" (MMZC 1327, DI, Si 3, 112. içt., s.344).

43 Lütfi Fikri Bey'e bir yanıtından: *"Olur efendim Divan–ı Âli'ye gideriz beis yok"* "Divan–ı Âli'ye gönderirsiniz" (MMZC 1326, DI, Si 3, 12. içt., s. 2918, 316) – Başka bir konuşmasından: "Hükümete edilen itirazlar pek şiddetli olmuştur. Yani adeta cani makamında kaldık. Divan–ı Âli lakırdıları sık sık tekrarlanıyor. Üç senede kimseyi Divan–ı Âli'ye göndermedik deniyor... Eğer vükelâlığa gelmek mutlaka Divan–ı Âli'ye gitmek içinse, doğrusu daha başka edecek cihetleri de olmadığından rağbetsizlik doğurur. Mutlaka Divan–ı Âli'ye adam sevketmek heyet–i âliyeniz için bir haz olmasa gerekir. Ümit ederim ki, hiçbir vakitte o mecburiyette bulunmazsınız. Hayırlısı budur (Alkışlar)" (MMZC 1327, DI, Si 3, 97. içt., s.2903).

44 İbrahim Hakkı Paşa kabinesine ilişkin "ithamname" Sait Paşa kabinesinin programı ve güvenoyu kapsamına alınmıştır. Hazırlayıcı iki Trablusgarp Mebusu Naci ve Sadık Beylerdir. Sait Paşa gizli celse istemiş, derhal kabul edilmiştir. İlk tartışmalar şiddetli olmuş. Emrullah Efendi (Kırkkilise)'nin önerisi üzerine kabineye güven verilerek gündeme geçilmiştir (MMZC 1327, DI, Si 3, 2.içt, s.8,11, 16–30). "Takrir" yeniden Meclis'e getirilmiştir. Hakkı Paşa "tahkikat–ı câriyenin (yürürlükteki soruşturmanın) tamamlanmasını kendisi istemiştir. Hangi encümene havale edileceğinin kura ile saptanması büyük çoğunlukla kabul edilmiştir. Kura sonucu 3. Şube'ye havale edilmiş (Aynı Eser, s. 95–96) – Bu konuda Lütfi Fikri Bey'in başyazısı: Hakkı Paşa ve Divan–ı Âli (*İfham* 1912, Sayı 74–258).

45 Necmeddin Molla'ya söylediği söz: "Eski zamanlarda benim vaziyetime düşen Sadr–ı âzamların kafasını padişahlar binek taşında kestirirlerdi (!), ben o vaziyetteyim" (Mahmut Kemal İnal, Age, s.1779–1780).

46 Hakkı Paşa'nın 16 Eylül 1327 (29 Eylül 1911) tarihli istifanamesi: İtalya matbuatının neşriyat–ı müheyyicesiyle başlayarak altı gün mukaddem Trablusgarp'a nakliyat–ı askeriye icraiyesinden sarf–ı nazar olunması talebini hâvi İtalya Mastlahatgüzarlığı'ndan alınan nota ile mahiyeti anlaşılamayan mesele hakkında hükümet–i

Hakkındaki Divan-ı Âli'ye sevki için yapılan tahkikatın hızlandırılmasını özellikle istemiştir.

Siyasal mesleği istifasıyla son bulmamıştır. Cavit Bey'le beraber borç aramak için Avrupa'ya gönderilmiştir. Berlin sefir-i kebirliğine, bu görevdeyken Âyan âzalığına atanmıştır.[47] Brest-Litovsk Antlaşması hazırlığında Osmanlı delegasyonuna katılmıştır. Berlin'de ölmüştür (1918).[48]

Hakkı Paşa'yı sadrıâzamlığa getiren Osmanlı istibdat dönemindeki yirmi dört yıllık parlak hizmetleriydi.[49] Fakat Meşrutiyet'in yaklaşık iki yılı bunların tümünü unutturmuş ve onu bu dönemin en çok hırpalanmış bir sadrıâzamı olarak tarihe geçirmiştir. Parlak bir mazinin her zaman bir başarı koşulu olmadığını kanıtlayarak o yine "mazisiyle", eski portresiyle baş başa kalmıştır.

mezkurenin dün gönderdiği ültimatomun Trablusgrap'ın yirmidört saatte tahliyesini havi olması ve verilen cevapta bir şekl-i muvafık ile müzakere-i siyasiye icrası teklif olunmuşsa da İtalya Hükümeti'nce bu cevap makam-ı redde telâkki olunarak Hükümet-i Seniyye'ye ilan-ı harbedilmiş ve Preveze'de bir torpidonun topa tutulması suretiyle de fiilen ilan-ı muhasamat kılınmıştır. Şu ahval-i mühimme karşısında hey'at-ı Vükelâ'nın mevkii pek ziyade ehemmiyet kesbetmiş ve bu sebeple hakkında emniyet-i umumiyenin insilâb-ı cereyanı husule geleceği tabii bulunmuş olmasına mebni bu pek mühim ve nazik bir zamanda devam-ı memuriyetimin muvafık-ı maslâhat olamayacağı görüldüğünden bugüne kadar cereyan eden ahval ve muamelâtın mes'uliyeti tamamen şahsıma ait olmak üzere kabine siyasetinden affımı taleb ederim" (*Tanin* 18 Eylül 1327, s.2).

47 Berlin sefir-i kebirliğine tayin iradesi 9 Temmuz 1331 (1915) tarihlidir (TV 14 Temmuz 1331, Sayı 2244) - Hakkı Paşa Âyan âzalığına "Berlin sefareti uhdesinde kalmak" şartıyla tayin edilmiştir (MMZC 1332, DIII, Si 3, 29. içt., s.291- Memnuniyetini ve şeref duygusunu bildiren telgraf (Aynı eser, s.339) - Tahlif edilmesi (MAZC 1333, DIII, Si 1, 31. içt., s.2).

48 Mahmut Kemal İnal, Age, s. 1782.

49 İlk olarak 1884 yılı Eylül'ünde Hariciye Mektubi Kalemi'ne girdiğine göre.

IV

SAİT PAŞA VE İTTİHAT VE TERAKKİ

17 Eylül 1327 (30 Eylül 1911) tarihli Pâdişah İradesi'nde şu satırlar okunur:

"Vezir–i Meali Semirim Sait Paşa,

İbrahim Hakkı Paşa'nın vuku–ı istifası cihetiyle mücerreb olan reviyyet ve hamiyyet ve vukuf ve ehliyetinize binaen mesned–i sadaret uhdenize tefviz ve Meşihat–ı İslâmiyeye Musa Kâzım Efendi (ibkaen) tâyin olunmuştur..." [1] Ve satırlar devam eder.

(Küçük) Mehmet Sait Paşa'nın (1838–1914), [2] Abdülhamit dönemi dahil, 8. kabinesi bu Hat'la kuruluyordu. [3] Hangi nedenler, Meşrutiyet'in "ilk ve gerçek Pâdişahı sayılan Sultan Reşat'ı (V.Mehmet), ağabeyi Abdülhamit'in 7 kez, dama taşı gibi, sadrıâzamlığa getirdiği Sait Paşa'yı, aynı mevkie getirmeye zorlamıştı? Nasıl oluyordu da 1909 yılında halkın baskısıyla istifaya zorlanan ve onbeş günde çürümüş olan (Bk.s.83 n 18) yetmiş üç yaşındaki Sait Paşa'nın Hatt–ı Hümayunda herkesçe bilindiği belirtilen "denenmiş bilgi, vatansever-

1 Sadrıâzamlığa atama (tevcih) İrade'leri daima bu şekilde başlar. "Vezir–i Meali Semirim" yaklaşık bir çeviri ile "Yüce arkadaşım Vezirim" anlamındadır.

2 Sait Halim Paşa da "Mehmet Sait" olarak imza atmıştır. Ayrıca Mabeyn'de "İngiliz" ya da "Eğinli" Sait Paşa'dan da ayırmak için Sait Paşa'ya "Küçük Sait Paşa" denmiştir. Başka lâkapları da vardır, (Şâpur Çelebi gibi). Doğum tarihine gelince, Pakalın'a göre 1840, İnal'a göre 1838'dir. Biz sonuncuyu seçtik.

3 Sait Paşa'nın çok çekici biyografisinden ve özgünlüğünden ötürü, kendisi hakkında çok geniş yayın yapılmıştır. Bu yayınların çokluğu öteki sadrıâzamlara oranladır. Kaynakların başında kendi *"Hatırat"*ı gelir. Verdiği ayrıntılar dengeli sayılamaz fakat bütün bir devri aydınlatacak derecede değerlidir (*Sait Paşa'nın Hatıratı,* CI, 1328–1912, CII de aynı tarihli. Yazarın çıkaracağını bildirdiği CIII yayınlanmamıştır. Notlarda kısaca Hatırat olarak geçecektir). Bunun dışında çok sübjektif olarak yazılmakla beraber değeri yadsınamayacak ikinci kaynak İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın büyük eseridir. (*Osmanlı Devrinde Son Sadrıâzamlar,* Cüz VII, VIII. İstanbul 1944). Yine *Mehmet Zeki Pakalın*'ın eseri de düzenli olmamakla beraber yararlı bir derlemedir (*Son Sadrıâzamlar ve Başvekiller,* Cilt 5). İkinci Meşrutiyet döneminde Sait Paşa'ya ilişkin vazgeçilmez kaynak Meclis–i Âyan ve Mebusan (MMZC) Zabıt Cerideleridir. Bunların dışındaki kaynaklar dip notlarında ve Kaynakça'da gösterilmiştir.

lik ve yeteneği"ne, onu kaldırıp atanlar, yeniden muhtaç duruma düşmüşlerdi?

Oysa Sait Paşa, kendisinde topladığı açıklanan niteliklerin tümünü istibdat ekolünde kazanmıştı. Siyasal kişiliğini Abdülhamit rejimine borçluydu. İttihat ve Terakki'nin yeteneklerine ve "tecrübesine" avuç açtığı, yakın tarihimizin bu çok ilginç insanını tanımak için daha gerilere gitmemiz gerekecektir.

1.İstibdat Birikimi

Sait Paşa'nın siyasal portresinde sürekli olarak belirtilen özellik dokuz kez sadrıâzamlık yapmış olmasıdır. Bunun yedisi Abdülhamit döneminde olmuştur. İstibdat rejiminde bir siyaset adamının yetişmesine hâkim olan öge, bu rejimin temsilcisi olan Pâdişah'tır. Devlet onunla ifade edilir (Zât-ı Şâhane'nin devleti'dir) ve sadrıâzamı ile bağlantıyı o kurar. Sait Paşa ile Abdülhamit arasındaki diyaloğun ilginç özellikleri vardır. Bir seferinde Abdülhamit Sait Paşa üzerine küçük bir hançerle yürümüştür (1879). [4] Bir keresinde Sait Paşa "Mühr-ü Hümayun"u vaktinde teslim edemediği için, Pâdişah yan cebinde taşıdığı küçük bir tabancayı alnına dayamış, sonra da Harem dairesinde bir odaya götürerek onsekiz saat hapsetmiştir. Ertesi gün sadrıâzamlığa getirmiştir [5] (1884). Pâdişah Sait Paşa'yı gözaltında tutmak için Saray bahçesindeki Çit köşkünde sürekli olarak oturmasını ve danışmanlık yapmasını istemiş, Sait Paşa İngiltere sefaretine sığınmış ve altı gün kalmıştır [6] (1895). Yine Mabeyn'de bekletildiği odada zehirli bir kahve verilerek öldürülmek istenmiştir [7] (1891). Evi

4 (Sait Paşa'nın kaleminden: "...Saray'a çağrıldım. Gittiğimde huzur-ı Hümayuna ihzar olundum. Islahat mazbatasının içeriğinden dolayı şiddetli bir muameleye uğradım). Bu muamele-i şedidenin büyüğü Zat-ı Şahanenin belinde olan küçük hançeri sell ile (sıyırarak) üzerime hücum etmesidir. (*Hatırat,* CI, s.31).

5 Abdülhamit Sait Paşa'dan Mühr-i Hümayun'u geri istemiş, Paşa da evindeki çantasında unutmuş ve Mabeyn'e gidip getirme izni istemiştir. Olayın gerisini Sait Paşa şöyle anlatır: "...Ama kendileri daha ziyade mütehevvir (kızgın) olarak pantolonun yan ceplerine doğru meşin bir mahfaza içinde taşıdıkları küçük bir rüvelveri çıkarıp başımda tuttular... Tekrar avdet ve mahut rüvelveri başıma tutarak (mührüm çantadan çıkmazsa buradan ölün çıkar) diye takriata mübaşeret buyurdular (şiddetli azarlama)", "...Ve bizzat önüme düşerek ve beni Harem'le kendi daireleri beyninde (arasında) bir odaya getirerek orada hapsetmiş ve kapıyı kilitleyerek gitmişler idi. Onsekiz saat mevkuf bulunduktan sonra haneme duhule mezun oldum. Gecesi yine celbolundum fakat bu defa hizmet-i sadaretle mükellef oldum. (Ödevlendirildim)" (Aynı eser, s.87-İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Aynı Eser, s. 1014-1015).

6 *Hatırat,* C, I, s.353-360, C. II s. 13-14-İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Aynı Eser, s. 1030 vd.

7 "...Kahve ile beni tesmim etmek (zehirlemek) istediler". Ayrıca kahveyi içmeyerek mendiline döktüğünü yazmıştır. (Aynı Eser, C.1 s.249).

gözaltına alınmış, peşine hafiyeler takılmıştır. Nişantaşı'ndan Büyükdere'ye ya da Büyükada'ya gitmesi, evine ziyaretçi kabul etmesi, yabancı elçi ve diplomatlarla temas etmesi, kızının cenaze törenine katılması, oğlunu evlendirmesi engellenmiş ve yasaklanmıştır.[8] Bulgaristan'la "Şarki Rumeli"nin birleşmesini engellemek için asker sevketmeyi önerdiğinden Saray'da hapsedilmiştir[9] (1886). Yedi kez başvekil atanan Sait Paşa'nın "meslek kazaları" bunlardır. Mahmut Kemal İnal'ın deyimi ile "Padişah ile veziri şüphe ve korku ülkesinin de (vehim vesvese ve su–i zan mülkünün de) Padişahı ve veziri oldukları için" birbirlerinden iyilik beklemedikleri kadar birbirlerinden de ayrılmamışlardır. Ve Sait Paşa bu çatışmalar iklimi içinde yetişmiştir. Otuz dokuz yaşından (1877) yetmiş yaşına değin (1908) otuz bir yıllık bir çatışmanın içinde "sıyak–ı ahvale nazaran" (olayların gelişmesine göre) devlet hizmetinde bir daha bulunamayacağına kesinlikle inandığı zamanlar olmuştur.[10] Oysa, zor zaman adamı olarak Rumeli'nin meşrutiyetçi baskıları karşısında Abdülhamit yine onu sadrıâzamlığa getirmiştir ve 23 Temmuz 1908 kapısından bu sıfatla ikinci Meşrutiyet'e devredilmiştir.

2.Meşrutiyet İkinci Kez Başlarken

"10 Temmuz" hareketi başlarken Abdülhamit Sait Paşa ile Kâmil Paşa'yı Saray'a çağırmış ve kabineyi kurma tercihini kendilerine bırakmıştır. İş Sait Paşa'ya düşmüştür. Rumeli vilayetlerindeki ayaklanma gerilimini belirten 77 telgraf Saray'ın beklemediği bir hızla Mabeyn'de panik yaratmıştır. Üstelik tehlike ve tehdit taşıyıcısı da olmuştur. Halklaşan insanlar Kanun–ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması için saat belirtiyorlardı. Aksi halde Veliahd'a biat edilecek ve hutbeler onun adına okutulacaktı.[11] Sait Paşa 9 Temmuz'da acele Yıldız'a çağırılınca kabineyi kurmakta serbest bırakılmamıştır. Padişah başkumandan sıfatıyla, evvelki kabinede aynı görevleri yapan Harbiye (Ömer Rüştü Paşa) ve Bahriye (Hasan Rami Paşa) Nâzırlarını yerlerinde bırakmıştır. Öteki nâzırlar da bilinen ve yeni kamuoyunca tutulmayan kişilerdir.[12]

Sait Paşa'nın İttihat ve Terakki ile ilk teması bu heyet kanalıyla

8 Paşa hafiyelerden ve jurnalcilerden sürekli olarak yakınmıştır (Örneğin Aynı Eser, CII, s, 6–7, 290, 302, 314). Yine Aynı Eser'de, C, II, bk. s.79, 82–83, 85, 260, 274.

9 "...Elhasıl o gece Filibe'de bir Prens mühim bir Slav hükümeti esasını kuruyor ve buna mümanaat (engellemek) isteyen bir adam İstanbul Sarayında bu iz'açlara (sıkıntılara) uğruyor" (Aynı Eser, CI, s.240).

10 Aynı Eser, C.I, s.365

11 Bu konuda bk. Sait Paşa, *Hatırat* C, II, kısım 2, s. 445–449– Ahmet Refik, *Inkılâb–ı Azim*, s.88–89)– Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve İkinci Meşrutiyet*, s.60–61– *Hürriyet'in İlânı* kitabımızda bu duruma değinmiştik, s.7–8– Ayrıca bu konu ile bazı belgeleri serinin 1. cildinde ele aldık (*Türkiye'de Siyasal Partiler*, CI, s61. vd.)

12 Atama İradesi'nde bu durum açıkça görülür (Mahmut Kemal İnal, Age, s. 1061)– Sait Paşa, Age, s. 461–462.

olmuştur ve iki ateş arasında kalmıştır. Bir yanda anarşik çoğulculuğun simgesi halk (sivil, asker, mektepli) gösterileri (mutasarrıf, hatta valileri ve memurları yerlerinden kovmalar, sokak toplantıları, hapisanelerden kaçmalar) giderek artmıştır. Gözlemcilere göre "yeni" halk budur ve eski tebaa ve "Pâdişah kölesi" olmaktan çıkmıştır. [13] Gösteriler Babıâli önüne kadar gelmiştir. Abdülhamit bu kalabalığın dağıtılmasını Sait Paşa'dan istemiştir. Bir yandan da Rumeli'den gelen İttihat ve Terakki temsilcileri, 2 ve 3. orduların da kendilerinden olduklarını öne sürerek kabineyi yeterli bulmamaktadırlar. Sait Paşa'yı kötü, hırsız, yaşlı insanları seçmekle suçlamakta bunların değiştirilmesinde ısrar etmektedirler. [14] Padişahın özellikle Harbiye ve Bahriye Nâzırlarını sadrıâzama danışmadan kendiliğinden seçmiş olması da ayrı bir eleştiri konusu ediliyordu. Genel af çıkarılması gecikiyordu. Sait Paşa'nın yayınlattığı bir Hatt–ı Hümayun Kanun–ı Esasi maddelerini yinelemiş, bunalımı büsbütün artırmıştır. [15] Gemiyi önce Maliye (Ziya Paşa), Nafia (Naum Paşa), Zıraat (Tevfik Paşa) Nâzırları terk etmişlerdir. Bu yol ağzında Sait Paşa'nın kararı tutarlıdır. İstifasını verecek, tekrar Sadarete getirilirse istenilen şekilde bir kabine kurma olanağına kavuşacaktı. [16] Fakat Padişah sadrıâzamlığı Kâmil Paşa'ya "tevcih" edince iş değişmiştir. [17] Bu olay ilerde daha çetin sorunların kaynağı olacaktır.

Sait Paşa, çoğulcu bir rejimin, daha başlangıcında ve karmaşası içinde, ilk darbesini yemiş ve çekilmiştir. Hatta onbeş gün içinde "çürüdüğü" ileri sürülmüştür. [18] Âyan Reisliği'ne getirilmiştir. Burada

13 Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) hatırasında kalan Meşrutiyetin başındaki yeni halklaşmayı, Cumhuriyet dönemine şöyle aktarır: "...Aynı zamanda halk denilen nam ve nişanı meçhul kitlenin kuvveti artıyordu. Bu kuvvet kendisini kullandıkça daha şuur kesbediyor (bilinç kazanıyor), daha bir çok şeyler istemeye ve düşünmeye kalkıyordu. İstanbul'da sakin ve kansız bir ihtilâl hüküm sürüyordu". Yazara göre bu kuvvet karşısında "Bab–ı âli nihayet dişini çektirmeye rıza gösteren korkak ve mütereddit hastalar gibi arzu edileni yapmıyor değildi" (Meşrutiyet Hatıraları, *Fikir Hareketleri*, Sayı 76, s.375).

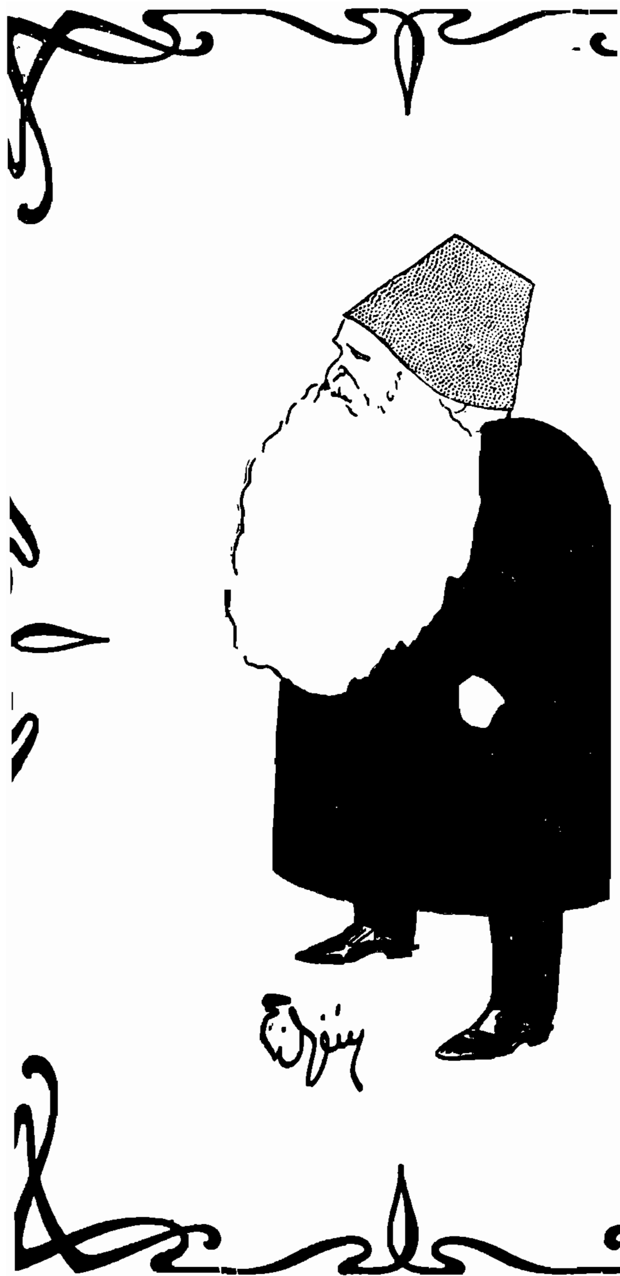
14 *Talât Paşa'nın Hatıraları*, s.35–36–Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 84–85.

15 Sait Paşa Hatırat'ında Saray'la alan diyaloğunu kısa notlara eklediği belgelerle beraber anlatmıştır, s.440–474–Sait Paşa'nın durumu Abdurrahman Şeref Bey'in eserinden izlenebilir *Tarih Musahebeleri*, s.348–351– Mahmut Kemal İnal da bu kısa dönemi söz konusu Hatt–ı Hümayun'la birlikte açıklamıştır (*Age*, s.1060–1073).

16 Sait Paşa, *Age*, s.463 not2–(Ortak istifaname sureti de aynı eserdedir, s.466–468).

17 Sait Paşa'ya göre Kâmil Paşa'nın Sadareti kabul etmemesi bir ürkeklik sonucuydu. Devrimlerin şiddeti başlangıç döneminde yöneticilere isabet ettiği bilindiği için, Kâmil Paşa bundan kaçınmış olmalıydı (*Hatırat*, s.443). Fakat Kâmil Paşa yağmurdan kaçarken doluya tutulmuştur.

18 Bu gözlem Abdurrahman Şeref Bey'e aittir (Age, s.351): "Onbeş günde Sait Paşa çürüdü ve mevkiini Kâmil Paşa'ya terk ile çekildi".

Le Président du Sénat.

(Kalem, *12 Mart 1325, No:30, s.1*).

hırpalanmaların hedefi olarak 1911 yılına kadar bekleyecektir. Bu yıl İttihat ve Terakki tarafından iş başına çağırılacaktır. Kendisi isteksizdir. [19]

İlk Saldırılar

Âyan Reisi Sait Paşa, yeni görevine kolaylıkla uyum göstermiştir. Geniş kültürüne dayalı kişiliği, sorunları kavramakta gösterdiği ustalık, tartışmalar arasına girerek –hatta söz keserek– yaptığı açıklamalar kendisine çok geçmeden otorite sağlamıştır. Sait Paşa bu görevinde –sonradan eleştirilecek– bazı gelenekler başlatmıştır. [20] İttihatçıların bu nedenle Sait Paşa'ya sempati beslediklerini ileri sürmek için vakit erken olmakla beraber, Sait Paşa–Ayastefanos Meclis–i Milli'sinden sonra– bu görevi ile siyasal hayattaki yerini kazanmaktadır. [21] Hem de durmak dinlenmek bilmeyen saldırılar karşısında.

113. Madde Yazarlığı

İlk saldırılardan biri istifasıyla beraber başlamıştır. Kâmil Paşa'nın oğlu birtakım kışkırtmalarla başı çekmiştir. Basında aleyhinde yazılar çıkmaya başlamıştır. Daha istifa bile etmeden başlayan bu kampanyayı sürdüren gazeteler arasında *Tanin* de vardır. Paşa hükümeti uyarmakla beraber, [22] bu yazıları kendisi yanıtlamayı tercih etmiştir. [23] Bunlar içinde Hatıratlar arası düelloları saymak gerekir. İlk yazılı

19 Mahmut Kemal İnal, Age, s.1151.

20 Bir örnek 1917 (1333) yılında görülür. Padişahın açış nutkuna verilecek yanıttaki (Ariza–i Cevabiye) yöntem, nutkun her cümlesine cevap verilmesi şeklinde olacağı iddiasını Damat Ferit Paşa eleştirir: "Meclis'te bu usul Sait Paşa zamanından kalma âsâr–ı gayrı makbuledendir (kabul edilmiş kalıntılardan değildir). Parlmanlar hürdür, müstakildir. Padişah hazretleri ne söylediyse ona cevap vermek mecburiyetinde değildir". Kendisini bu münasebetle eleştirenlere verdiği yanıttan: "...Bu teklife hayret ediyorum. Çünki bu hürriyet–i kelamın (söz hürriyetinin) takyidi (daraltılması) değil, zincirle bağlanması demektir... Sait Paşa merhumu bu meclisten benim kadar tanıyan yoktur... Kendisi tarihe aittir. "Homme public" olduğu için tenkitten beri değildir ve olamaz" (MAZC 1333, DIII. Sİ4, İçt. 5, s.40–41, 47–48)– Daha önce Sait Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi sırasında Mebusan'da da eleştirilmiştir.

21 31 Mart Hareketi üzerine dağılan Mebusan ve Âyan, bu hareketin sonuna doğru Ayastefanos'ta (bugünkü Yeşilköy) Meclis–i Milli olarak toplanmıştır. Başkanlık kürsüsüne Sait Paşa ve Ahmet Rıza Bey oturtulmuştur. Sait Paşa çifte başkanlık durumunu kabul etmemektedir. *Hatırat*'da (s.476) düştüğü not: "İttifak–ı ârâ ile Meclis–i Milliye riyasetim".

22 *Hatırat*'da yapılan başvuruların belgeleri verilmiştir, bk. s. 472–473.

23 Paşa verdiği yanıt yazılarını şu küçük kitapta toplamıştır" *"Sadr–ı Sâbık* Sait *Paşa'nın Gazetelerle Neşrettiği Mektupların Suretleridir.* Sene 1324–1908– (Yanıtladığı belli başlı dergi ve gazeteler: *Asker, Gazete, İkdam, Sabah, Servet–i Fünun, Tanin*).

saldırılardan biri zamanın ünlü yazarı ve kendisi gibi istibdat döneminde ün yapmış Ebuzziya Tevfik Bey'den gelmiştir. Alanında bir otorite olan Tevfik Bey, kendisini tanık tutarak, Sait Paşa'nın "mahud 113. madde"nin yazarı olduğunu helecanlı bir üslupla *"Asker"* mecmuasının ilk sayısında yazmıştır. [24] Bu derginin İttihatçı subaylar tarafından yayımlanması duruma ayrı bir özellik vermiştir. Garip ve intikamcı bir tutum içinde başlatılan ilk suçlama Sait Paşa'yı 1876 yılından başlayarak ele alıyor ve 1908 yılına, yazının yazıldığı tarihe kadar izliyordu. Daha sonra da değinileceği gibi, Paşa bunları belgelere dayanarak ve cidden büyük bir dirençle yanıtlama yolunu seçmiştir.

Damat Ferit Paşa "Lâyihası"

Mütareke dönemine değin mesleği Âyan Meclisi üyeliği olan Damat Ferit Paşa en sert bir İttihat ve Terakki muhalifidir. Zaten Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın da kurucularındandır [25] ve "Lâyihası" bu bakımdan ilginçtir. (Bk.s.190). Çünkü "Lâyiha" karşısına Sait Paşa çıkmıştır. 1876 Kanun-ı Esasisi 1909 yılında değiştirilmişti. Bu "tâdilat" yeni bir anayasa sayılacak kadar önemlidir. Damat Ferit Paşa Âyan Meclisi'nde verdiği "Lâyiha" ile, 1909 değişikliği üzerinden bir yıl bile geçmeden, Kanun-ı Esasi'de yeni değişikliklere ihtiyaç olduğunu belirtmiş ve kamuoyunu karıştırmıştır.

İşin ilginç yönlerinden biri, Âyan Meclisi'nde konuşulmadan Fransızca bir gazetede çıkan tercüme metni yayınlanmış, bu da hayli merak yaratmıştır. Damat Ferit Paşa, 1909'da getirilen parlamentarizm sisteminin bir "istikrarsızlık sebebi" olduğunu ileri sürerek Pâdişah ve Âyan Meclisi yetkilerinin artırılmasını önermiştir. [26] Bu öneri

24 Ebuzziya Tevfik Bey'in "Sait Paşa Hazretlerine" başlıklı makalesinden: "...Nihayet Kanun-ı Esasi tanzim olundu. Müsevvedatını ben tebyiz ettim. Hatta Matbaa-i Âmire'yi gece yarısı Sadr-ı âzamın emriyle tab'ına başladım. Nusha-i mukaddeme (İlk nusha) ise taraf-ı âlinizden musahhah (düzeltilmiş) olarak zuhur etti. Ezcümle ileride mevki-i tatbika koyacağınız meneviyatınızın (niyetinizin) tercüman-ı ebkemi (sessiz tercümanı) olan 113. bendi ilâve buyurdunuz. Siz Hatt-ı Hümayun ile gönderdiniz. Müsveddeler el'an Midhat Paşa merhumun taahihi ile mevcut ve bir yedd-i mutemedde". Yazının son satırları: "...Binaenaleyh ân-ı fitamınızdan (çocukluk çağınızdan) bugüne kadarki yetmişiki senedir nân-ı nimetiyle perverde olduğunuz bu memlekete cidden bir hizmet ve hamiyet göstermek isterseniz makam-ı Sadaretten çekiliniz" (*Asker,* Sayı 1, 21 Ağustos 1324, s.30)- Aynı mektubu Mehmet Zeki Pakalın da yayınlamıştır (Age, s. 179-201) (*Servet-i Fünun*'dan alıntı)- Yine günlük *Servet-i Fünun*'da çıkan imzasız başyazı: Sadr-ı âzam Sait Paşa Hazretlerine (22 Temmuz 1324).

25 *Türkiye'de Siyasal Partiler,* C.I, s.263-286.

26 Bu konuda kaynak olacak yazılardan birisi zamanın Fransa Büyükelçisi *Bompard*'ın Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği, 1 Mart 1910 tarihli telgraftır. Büyükelçiye göre Lâyiha'nın Fransızca metni "Agence Télégraphique Ottomane" (Osmanlı Telgraf

İttihat ve Terakki'nin "1910'daki anayasa teorisine" muhalifti. İttihatçılar derhal harekete geçmişler, hatta *Tanin* Âyan Meclisi'nin kaldırılmasını ya da ancak 1/3'ünün Hükümdar "canibinden nasbını" geri kalanın seçilmesini önermiştir. [27] Buna başka gazeteler de katılmışlardır. [28] Önerinin müzakeresi kabul edilmemiştir. Sorunun asıl özü, Âyan Reisi Sait Paşa'nın öneriye ve Damat Ferit Paşa'ya karşı koymasıdır. [29] Bu durum Paşa ile İttihat ve Terakki'yi ortak bir sorunda birleştirmiş oluyordu. Ne var ki, İttihatçılar Paşa'ya yakınlık göstermek bir yana, onun vergi borcunu yakalayarak mallarını haciz edeceklerdir.

Sait Paşa'nın Vergi Borcu ve Haciz

Yine 1910 yılında, (Lâyıha olayı sırasında) Âyan Reisi Sait Paşa'ya bir vergi borcu çıkarılmıştır. (114.889 kuruş tutan bu miktar, eskiden verilmemiş vergilerle daha da yükselmiştir). Paşa "hakkının pâyimal edildiğini (çiğnendiğini)" ileri sürerek ve şimdiye kadar böyle bir muameleye maruz kalmadığını" bildirerek itiraz etmiş ve vergiyi vermek istememiştir. Başta *Tanin* Gazetesi ve Maliye Nâzırı Cavit Bey olmak üzere, İttihat ve Terakki işi büyütmüş ve kamuoyuna duyurmuştur. Paşa da durumu Âyan kürsüsüne getirmiş ve yazdığı yanıtı gazetelere göndermiştir. Cavit Bey ağır bir yanıt vermiştir. [30] *Tanin*, Yedinci sadrıâzamlığı Paşa'ya kendilerinin sunacağının bilin-

Ajansı)'ndan alınmış ve Fransızca *Turquie* Gazetesi'nde yayınlanmıştır (16 Şubat 1910) (AF, Turquie, Vol. 7, s.30).

27 *Tanin*, Lâyiha'yı tam metin olarak, 5 Şubat 1325 (18 Şubat 1909) sayısında yayınlamıştır. Bu sayıda Hüseyin Cahit (Yalçın) imzalı bir başyazı vardır: Ferit Paşa'nın Lâyihası- yine bk. Ferit Paşa Lâyihası Hakkında (*Tanin*, 18 Şubat 1325)- Âyan Reisi Sait Paşa Hazretlerinin kendi kendisiyle mülâkatı (*Tanin* 14 Şubat 1910).

28 *İkdam*'ın bu konuda 1325 Şubat'ında yayınladığı başyazılar: Ferit Paşa Lâyihası Münasebetiyle (5 Şubat) Damat Ferit Paşa Hazretlerine Açık Mektup (6 Şubat) Damat Ferit Paşa Lâyihası Meselesi (7 Şubat), Damat Ferit Paşa Lâyihası (Anket) (8 Şubat), Meclis-i Âyan'da Ferit Paşa Lâyihası (10 Şubat).

29 Müzakerelere 9 Şubat 1325 (22 Şubat 1910) günü başlanmıştır. Lâyiha Âyan'da çok sert tepkilerle karşılanmıştır. Bazı üyeler salonu terk edeceklerini bildirmişlerdir. Sait Paşa Damat Ferit Paşa'nın nezaketle sözünü kesmiş ve özellikle etnik unsurlar arasında çatışma olmadığını belirterek: "...Her birisi saltanat-ı Osmaniye'nin tezayüd-i kuvveti meselesinde müttehid-ül efkârdır. Binaenaleyh bunlara âmal-i gayr-ı meşrua yahut âmâli sey'iye isnadı zannı (gayri meşru ya da kötü isteklerle suçlama düşüncesi) var ise, Meclis-i Âyan Reisi sıfatıyla kâmilen ve şediden reddederim (iştirak ederiz sesleri)... İhtilaf varsa aile beyninde dahi ihtilaf vuku bulabilir. İhtilaf varsa devletin mevcudiyetine taalluku olmayan mevadd-ı mütefferriadadır. Bunun da mevcut olduğunu bilmiyorum" demiştir. (MAZC, CI, 35. içtima, s.82).

30 Cavit Bey'in *Yeni Tanin*'e mektubu: "...Kanunun bana verdiği hakkı tenfizi sizin hakkınızda istimal eylemeye şahsınıza ve makamınıza olan hürmetim saikasıyla elim

mezliği içinde, hesap sorarak sorunu genişletmiştir ve bir Fırka görüşüne dönüştürmüştür. [31] Paşa'nın ismi Beyoğlu'nda resmi bildirilerle ilan edilmiştir. Bir heyet Paşa'nın Nişantaşı'ndaki konağına gitmiş ve bazı eşyalarını haczetmiştir. Sait Paşa *Tanin*'deki iddiaları cevaplamıştır. Ayrıca parayı ödemiştir. [32] Bu arada Şura–yı Devlet'e başvurmuştur. Bu küçük olay, sadrıâzamlığa çağırılmasından kısa bir süre önce bile, başta kendisine muhtaç olacak İttihat ve Terakki olmak üzere, Sait Paşa hakkındaki değişmez suçlamaların sürüp gittiğini göstermek bakımından anlamlıdır. İttihatçılar iktidarlarını güçlendirmek için anayasal mekanizmada Damat Ferit Paşa'nın önerilerine yakın bir değişiklik istedikleri zaman Sait Paşa'ya yaklaşacaklardır. O bütün bunlara Mebusan'da yanıt verme ve kendisini "tarih önünde" savunma olanaklarını bulacaktır.

3.Sait Paşa'nın Yeni Ufukları

İkinci Meşrutiyet, birincisinden çok farklıdır. Padişah Kanun–ı Esasi'yi "kariha–i zâtiyesinden" (kendi isteği ve düşüncesiyle) verdiğini söylemesine rağmen, [33] İkinci Meşrutiyeti halkın gün ve saat saptayıcı baskısı sonucu başlatmak zorunda kalmıştır. Sait Paşa, bu gerilim sürecinde henüz bir saray adamıdır. İstibdat'tan Meşrutiyet'e transfer olması Sait Paşa'yı yormamıştır ve yeniliğe kolaylıkla uyum göstermiştir. İttihat ve Terakki cephesinden olmayı kabul ederek. İttihat ve Terakki'nin çağrısını aldığı zaman Meclis–i Âyan Reisidir. Takvim 29 Eylül 1911'i göstermektedir ve Ramazan (Şeker) bayramının ilk günüdür. İtalya'nın Trablusgarb'a saldırmasıyla "Devlet–i

varmıyor. Onun için bir kere daha müracaat ile buna sebebiyet vermemenizi rica ediyorum. Aksi takdirde hükm–ü kanunun icrasına muztar kalacağım". Sait Paşa bu sırada Damat Ferit Paşa Lâyihası ile meşguldür. Haciz muamelesinden sonra, Sait Paşa'nın haksızlık iddiasına karşı aynı gazeteye bir cevap gönderir. Son satırları: "...Hata etmiş isem Meclis–i Mebusan'da icra ettirebileceğiniz bir istizah (gensoru) neticesinde mevkiimden sukut ederim (düşerim). Hareketim muvafık görülürse takdir edilirim" (*Yeni Tanin*, 5 Şubat 1910).

31 "Âyan Reisi Sait Paşa Hazretlerinin Kendi Kendisiyle Mülâkatı" başlıklı yazıdan: "...Altı defa ihzar ettikleri mevki–i sadaret esnasında biçare köylülerden vergi sopa ile tahsil olunmuştur. Müstebit bir hükümete kendi şahsi vergisini vermek istemeyen bir sadrıâzam o müstebit hükümet hesabına biçare kimsesizlerden de cebren vergi tahsil ettirmeli midir? Bir de şu vakayı haber alan ve muhakeme eden Osmanlılar düşünmezler mi ki, yalnız emlâk vergisi binlerce lira tutan ve bittabi esham ve tahvilât bundan hariç kalan bu azim servet nereden hâsıl olmuştur?" (*Tanin*, 14 Şubat 1910).

32 *Tanin*, 6 Şubat 1910, s.3

33 Bu ve benzeri deyimler Kanun–ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi olgusunu, halkın alması değil, Padişahın bir lûtuf ve merhamet eseri olduğunu vurgulayıcıdır ve ilk günlerin belgelerinde sık rastlanılan türdendir. Sait Paşa bazılarını vermiştir. Encümen–i Vükelâ Mazbatası bir örnektir (*Hatırat*, s. 457–458).

Aliyye"yi hızla sonuna yaklaştırıcı ağır süreç başlamıştır. Bu trajedinin ilk perdesidir. Sait Paşa iki kabine kuracaktır. Genişleyen Arnavutluk sorunu üzerine ikinci kabinesi döneminde istediği güvenoyunu ezici bir çoğunlukla alacaktır. Ertesi gün de istifasını verecektir. İttihat ve Terakki ile başlayan balayı bir yıl bile sürmeyecektir.

"Mücerreb olan reviyyet, hamiyyet" ve Trablusgarp

Adliye Nâzırı Necmettin Molla Bey'in Sait Paşa'nın sadrıâzamlığa getirildiği günü anlatan mektubuna göre, [34] o gün Dolmabahçe Sarayı'nda "Muayede Resmi" (Padişahla bayramlaşma töreni) yapılmaktadır. Devletin tüm ünlüleri oradadır. Ağır ve suskun bir havadır bu. Sadrıâzam İbrahim Paşa kahrından ölecek gibi bitkin, ağlamaklı bir haldedir. (Bk.s.75)

Devleti kurtaracak, önce oradakilere moral verebilecek bir kişi aranmaktadır. Gözler Sait Paşa'ya çevrilmiştir. Mahmut Şevket Paşa, Almanya'nın ağırlığını koymasını istemek üzere, Alman sefaretine gönderilir. Eli boş dönecektir. Sait Paşa suskunluğu bozar ve istibdat rejiminden öğrendiği "bir büyük devlete dayanacaksın" temel dersini [35] uygular: "İngiltere'den, Mısır'daki tarzda bir yöntemi Trablusgarp'ta kurması istense". Öneri hemen telgrafla Londra sefaretine bildirilir. Herhalde Lord Salisbury'nin bazı ilkelerini de anımsamıştır. [36] Bu sırada İbrahim Hakkı Paşa'nın istifası kabul edilmiştir ve Sait Paşa'nın Sadarete getirildiğini bildiren İrade hazırlanmaktadır. Herkes yorgun ve bitkin, sorumluluğu Sait Paşa'nın omuzlarına yüklerken şafak sökmektedir. Londra'dan yanıt gelmiştir: Çok geç.

Sait Paşa'yı Sadarete getiren İrade'deki "Mücerreb, reviyyet, hamiyyet ve vukuf ve ehliyet.." (denenmiş ileri görüşlülük, vatanseverlik ve bilgi ve yetenek) işte bu koşullar içinde belirtilmiştir. Sorunun yanıtı bunalım koşullarında saklıdır.

34 Mahmut Kemal İnal, 29–30 Eylül 1911 günlerinde İbrahim Hakkı Paşa'nın ruhsal çöküntüsünü, kabinesinin tutumunu ve Sait Paşa'nın atanmasını Nazırlardan Necmettin Molla'nın kendisine gönderdiği bir mektubu yayınlayarak anlatmıştır. Bu mektubun tarihi verilmemiştir. Biz de bu belgeden yararlandık (Age, s.1038–1087). Her ne kadar Mehmet Zeki Pakalın da Necmettin Molla'dan yararlanmışsa da (Age, s.252) aynı mektuptan söz etmemektedir, yine bk. Feroz Ahmad: *İttihat ve Terakki,* s.147.

35 Sait Paşa Abdühamit'in sorduğu bir soruya ("devletin başına gelen gaileler"den kurtulma çaresinin ne olduğu) yanıtından: "...Mütalâama göre bunun tebdiri büyük devletlerden biriyle ittifak etmektedir" (*Hatırat,* C.I, s.339).

36 Paşa'nın uzun meslek hayatından *Hatırat*'ına aktardığı ilkeler ilginçtir. Örneğin Lord Salisbury'nin sözleri: "Bu devletin kalmayacağına kaniiyet (inanç) günden güne tezayüt etmektedir" (s.271). "Rusya Devlet–i Osmaniye'nin sukutunu (düşmesini) isterse İngiltere buna kayıtsız gözle bakacaktır" (C. II, s.29). "Bir kavim mahvolduğu zaman malını, mülkünü bölmek için, vasiyetini ve mirasını dağıtmak için nizam yoktur" (C.I, s.251).

İttihat ve Terakki Ortamı

1911 yılı İttihat ve Terakki'nin güçlü bir dönemi değildir. Dışarda savaş devam ederken içerde "Hizb–i Cedit" yarası hâlâ kapanmış sayılamaz. Bir ay sonra muhalefet çığlaşarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurmaya hazırlanmaktadır. "Devlet–i Aliyye" bu sefer tam anlamıyla yalnız kalmıştır. Sait Paşa böyle bir zamanda sahnededir. Bu çapta bir devlet adamının yardımı İttihatçılar için her türlü değerlendirmenin üstünde olmalıydı. Fakat bu yardım İttihat ve Terakki'yi değil devleti kalkındırmalıydı. Ne var ki, Sait Paşa bu noktada objektifliğini koruyamamıştır. Ve adeta İttihat ve Terakki ile bütünleşmiştir. Sonuçta İttihatçılara yöneltilen eleştiriler kendi hakkındaki suçlamalarla kabartılarak, ağır hücumlara dönüştürülmüştür. Kabinesinde İttihatçı ve tarafsız görünen nâzırlar vardır: Musa Kâzım Efendi (Şeyhülislam), Emrullah Efendi (Maarif), Nail Bey (Maliye), Talât Bey (Paşa) (Dahiliye) ve de Harbiye Nezâretinde kıdemlileşen ve büyük sorunlar çıkaran Mahmut Şevket Paşa.

Sait Paşa'nın karşılaştığı ilk sorun da zaten Mahmut Şevket Paşa hakkındaki "istizah" olmuştur. İttihatçılar çok sert ve hakaretli geçen çatışmalar boyunca Mahmut Şevket Paşa'ya güçlü bir destek olmamışlardır. Sait Paşa, aksine, Harbiye Nâzırını desteklemiştir (Bk.s.131). Sait Paşa'yı asıl yoran sorun İttihatçıların "hayati" saydıkları Kanun–ı Esasi "tâdilatı" olmuştur. Mebusan'daki çoğunluklarını yitiren İttihat ve Terakki'nin, daha uslu ve sadık bir çoğunluk sağlama yöntemi sayılan Mebusan Meclisi'ni daha kolay feshetme yoluna başvurmaları Sait Paşa'yı ikinci bir kabine kurmak zorunda bıraktığı kadar, Osmanlı parlamentosunu uzun süre parti kavgası ile uğraştırmıştır. (Bk.s.168) Sait Paşa, bu çekişmeler ortasında çok hırpalanmıştır. Dokuz buçuk aylık bir dönemi kapsamış olan Sait Paşa kabineleri zamanında ortaya çıkan ana sorunlardan biri de askerlerin siyasetle uğraşmalarını yasaklayan kanunun çıkarılmasıdır. (Bk.s.254) Ve asıl büyük sorun, Arnavutluk, Balkanlar sorunudur. Halâskâr Zabitan Hareketi de bu soruna bağlı olarak çıkmıştır. Sait Paşa'nın istifası da bu olayla aynı zamanda gerçekleşmiştir (3 Temmuz 1912). Ve iktidar İttihatçıların büyük şaşkınlığı içinde muhalefete teslim edilmiştir. Gazi Ahmet Muhtar ve ezeli rakip Kâmil Paşalar eşikte beklemektedir.

"Ben Onlara İnanmıyorum"

Sultan Reşat, istifa ettiğini bildiren Sait Paşa'ya nedenini sormuş ve İttihatçıların kendisine inandıklarını söylemiştir. Fakat o kararlıdır. Yanıtı: "Artık ben onlara inanmıyorum." [37] Oysa bu yanıt düzeyine gelinceye dek Sait Paşa İttihat Terakki'ye ve kimi İttihatçılara güven duymuştur. Önce Sait Paşa'nın İttihat ve Terakki'ye olan bu durumu-

37 Sultan Reşat'ın Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi'ye aktardığı sözler (*Görüp İşittiklerim*, s.55).

nu örneklendirelim. Paşa, Cemiyet'le ilişkisini 1908 yılına kadar götürür ve "temiz bir amaçla kurulmuş İttihat ve Terakki Cemiyeti"ne kötü gözle bakılırken, temsilcilerini başkente davet ederek, Saray'la cemiyet arasında ilk diyaloğu kurduğunu belirtir. [38] Bu fikrini tekrarlayacak, İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet'i getirdiği için faydalı olduğunu meclis kürsüsünden de söyleyecektir. Onun asıl değerlendirmesi kişiliği ile ilgili savunmalarında da görülür:

"...Bilir misiniz bugün bu memlekette iki hükümet var diyorlar. Ondan sonra asıl etkin hükümet, gizli hükümettir diyorlar ve beni de ona yenilmekle suçluyorlar ve kınıyorlar. Burayı bilmeniz gerekir ki, ben ne İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensubum, ne de öteki fırkalara... Hangi fırkanın memleket menfaatlerine cidden çalıştığını görürsem ona taraftarım. Bugün ekseriyet fırkasına dayanıyorum ki, bu fırkanın usul ve kanun dışı hareketlerini öğrenirsem kat'iyen bu gibi durumları benimseyemem. Aksine o gibi durumların davacısı en önce ben olurum. Eğer namusuma güveniniz varsa (hiç şüphe yok sesleri), görevime atanmamdan bugüne kadar bana öyle bir müdahele ne gizli, ne açık ve ne de başka yoldan bir karışma olmamıştır. Bunu da insafınıza bırakırım ki, bir cemiyetten yakınmak başkadır, cemiyete mensup olan bazı kişilerden yakınmak başkadır. Eğer bu Cemiyet'in bu memlekete hizmetine inanmıyorsanız–ki ben inanıyorum, çünkü meşrutiyeti bu Cemiyet getirmiştir– o halde sayısı binlere varan üyelerinden yanlış hareketler doğarsa o cemiyete saldırmak hem caiz değildir, hem de doğru bir yol değildir... Yoksa suçlama (itham) denilen şey pek kolaydır."[39]

Sait Paşa'nın İttihat ve Terakki ile düşüncesi, yöntemi ve tabiatı bakımlarından bağdaşabileceğini ummak hayli iyimser bir görüştür. Zaten Fırka'dan söz ederken her zaman ihtiyatlı davranmıştır. [40] Bu da tabiatına uygundur. Övgülü bir dili çok nadir ve belki de birkaç İttihatçı için kullanmıştır. [41] Bunlardan birisi de Enver Bey (Paşa)'dir. Ve bu tutumu eleştirilmiştir. [42] Bütün bunlar İttihat ve Terakki ile bütünleşmiş olmasa bile bütünleşmeye çalıştığı gerçeğini örtemez.

Sonu Gelmeyen Hücumlar

Burada özellikle Mebusan Meclisi'nde, İttihat ve Terakki'ye karşı

38 *Hatırat,* CII, Kısım 2, s.417–418 *Sadr–ı Sabık Sait Paşa'nın Gazetelerle Neşrettiği Mektupların Suretleridir,* s. 7–8.

39 MMZC (1327–1911), DI, Si4, 12.içt.s234; 13.içt.s.256–257 .

40 Mahmut Kemal İnal, *Age, s. 1152.*

41 Kanun–ı Esasi tâdilatı sırasında verdiği bir yanıttan: "...İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine madde tayin olunmayarak vuku bulan makalatı da (sözleri de) vazife–i memuriyetime binaen şediden (şiddetle) reddederim (Merkezden bravo sesleri ve sol taraftan şiddetli gürültüler" (MMZC 1327, DI, Si4, 25.içt.s.568).

42 "...Bugüne kadar o genç zabitimizden pek büyük vatanperverlikler gördüm (Alkışlar)" (MMZC 1328. DII, Si1, 33. içt. s.680).

oluşan muhalefetin Sait Paşa'yı hırpalamak ve tarihe gömmek isteyen tutumundan kısa tablolar verilecek ve Sait Paşa'nın bunları karşılaması ve yanıtlama üslubu belirtilmeye çalışılacaktır. Bu duruma ayrıca "Muhalefet ve İttihat ve Terakki" bölümünde de değinilmiştir. (Bk.s 397). Sait Paşa'nın birinci kabinesine karşı ilk muhalefet iddiası bir İttihat ve Terakki kabinesi olmasıydı. Bu iddialara yanıtı:

"...Onları ben seçtim. Bunu başka bir etki ile yaptığımı sanmayınız. Ağızlarda dolaştığı gibi ben hiçbir cemiyete mağlub olur adamlardan değilim. Vakıa, nâçiz bir kimseyim. Fakat fikir bağımsızlığımı daima korurum. Hiçbir cemiyetin baskısına –tekrar ediyorum– yenilmem. O zâtları yerlerinde bırakışım yalnız vicdani duygularımın eseridir ve onun için de hâlâ doğru hareket ettiğim kanısındayım." [43]

Resmi yayınlarda çıkmış olan bu sözlerin gerçek olup olmadığı bazı noktaların aydınlanmasıyla ilgilidir. Eğer Sait Paşa, belirtildiği gibi, İttihat ve Terakki'nin hiçbir müdahelesine maruz kalmamışsa, İttihatçılardan daha koyu bir İttihatçı olması gerekir. Kanun–ı Esasi değişikliği üzerindeki ısrarı başka türlü açıklanamaz. Bu hareketi İttihat ve Terakki'nin paralelinde olmaktan çok öte, İttihat ve Terakki ile bir kaynaşma olarak nitelendirilebilir. İlk kabinesinin Cemiyet'in etiketini taşıdığı bu bakımdan yanlış sayılamayacaktır. İkinci kabinesini kurduğu zaman, programını okuyup güvenoyuna başvurmuş olmaması da bu bağlamda bir eleştiri konusu olmuştur. [44] Asıl eleştirilen istibdat rejiminin yönetiminde –hatta oluşmasında– birinci planda rol oynamış olan bir devlet adamının, bu rejimi yıkmak için, en azından yirmi yıl didinmiş ve yıkmış Jakoben ve ihtilalci bir harekete katılmasıydı. Sait Paşa bu bakımdan güvenle karşılanmamıştır. Üzerinde ibretle durulacak olaylardan biri de budur. İstibdat dönemindeki tutumu iyi bilinmediği için Sait Paşa muhalefetin oklarına sürekli olarak hedef olmuştur. Her fırsatta kendisine bu dönemdeki rolü anımsatılmış, ağır hakaretler yağdırılmıştır. Parlamentodaki hayatı Sait Paşa için bir hesap verme dönemi olmuştur. Otuz yıllık bir birikim içinde, Abdülhamit'le ilişkilerinin listesi çıkarılmış ve ona her şey sorulmuştur. O da tüm geçmişini, özel hayatını, malını mülküne kadar, büyük bir soğukkanlılıkla hiçbir zaman seviyesini düşürmeden, her soruyu sayılarla ve ayrıntılarla cevaplamıştır. Daima nazik, laubaliliğe kaçmayan bir üslupla konuşmuştur. Çoğu kez sözünü kesmek isteyenleri örtülü bir otorite ile yanıtlaması rastlanan sahnelerdendir. [45] Bu tür konuşmaların ilk stajını Âyan'da vermiş, Mebusan'da yaşına göre çok büyük bir direnme ile saatlerce konuşabilmiş, [46] kendini olduğu kadar arka-

43 MMZC 1327, DI, Si 4, 13. içt. s.256–257 .

44 MMZC 1328, DII, Si 1; 43. içt. s.834 (Vartkes Efendi'nin sözleri).

45 Bir örnek olarak İpek Mebusu Hafız İbrahim Efendi ile konuşması (MMZC 1328, D II, Si 1, 4. içt. s.23)– Abdurrahman Şeref Bey de aynı kanıdadır, Age, s.367.

46 Özellikle ilk kabinesinin programı dolayısıyla konuşması Lütfi Fikri Bey tarafından

daşlarını da savunmuştur. Monist (tekçi) bir rejim içinde otuz küsur yıl yoğurulduktan sonra, Mebusan'ın yıpratıcı ve harcayıcı çekişme ortamına uyum göstermiş olması doğrusu lehine kaydedilecek bir olaydır. Düşünmeli ki rakibi Kâmil Paşa aynı kürsüde birkaç dakika bile konuşmuş değildir. Sait Paşa kısa açık, slogan tipi cümleleri tercih eder. Örneğin tarih içindeki yerini saptayacaktır:

"Meşrutiyeti iadeye (geri getirmeye) benim kudretim kifayet etmedi." [47] Yine kısa sözlerle, yaşantısıyla iç içe geçmiş bir devrin tablosunu çizer:

"Ben 96'da (1296 = 1879) Başvekâlette bulunduğum altı ay içinde devletin teşkilâtını, kâmilen değiştirdim" "...Ben memuriyet mansıp harisi (tutkunu) değilim, hatta ihtiyar yaşımda değil, gençliğimde de değildim."[48] Lütfi Fikri Bey'e verdiği cevaptan: "...Ben kendisi için hata tabirini kullanamam, zira mesleğim böyle tabirlere müsait değildir. Terbiyem de müsait değildir." [49] Ve sloganları: "...Benim itikadımca memleket para ile satılmaz." [50] "*...Vatana hizmet etmeyi kastedenler, tahriklere tâbi olmazlar.*" [51] Kendisini Abdülhamitçi gösterenlere, Sait Paşa sürekli olarak hesap verme ihtiyacını duyar. Bir keresinde Mithat Paşa'yı tanık gösterir: "...Mithat Paşa hayatta olsaydı şahadet ederdi." [52] 1293 Kanun-ı Esasi'sinin hazırlanışı ve sistemi hakkında uzun açıklamalar yapar. 1848 Fransız kralcı anayasasını kitabında yayınlamıştır. [53] Tokat Mebusu İtilafçı Mustafa Sabri Efendi'nin ağır sataşmasına yanıtı: "...Siz nefsinizde gördüğünüz mebusluk kuvvetine dayanarak bana galebe etmek isterseniz, ben de bir Osmanlı ferdi

"konferans" olarak alaylı bir şekilde karşılanmış, basına da bu sözcük yansımıştır. Lütfi Fikri Bey'in konuşmasından: "...Halbuki bize okudukları programda ki – makale dediğim için kızmışlardı – ..." (MMZC 1327, D I, Si 4, 25. içt, s. 563). *Yeni İkdam*'ın başmakalesi: "Meclis-i Mebusan'daki Konferans" (22 Kânunu evvel 1327).

47 MMZC 1327, DI, Si 4, 12. içt, s.235

48 Aynı Eser, 4. içt, s.30

49 Aynı Eser, s.30

50 MMZC 1328, DII, Si1, 33. içt, s.29–Paşa bu sözünü yinelemiştir: "Para ile mülk satılmaz" (Aynı Eser, s. 681).

51 MMZC 1327, DI, Si4, 12.içt, s.30

52 Muhalefet Paşa'nın karşısına sürekli olarak Mithat Paşa'yı çıkarır. Paşa Mithat Paşa'yı bir çağdaşı olarak kabul etmektedir. Bir defasında şöyle söyleyecektir: "...Mithat Paşa'ya adavetim (düşmanlığım) olmadığı gibi ona muhabbet etmek için maddeten veya manen bir mecburiyetim yoktur" (*Sadr-ı sabık Sait Paşa'nın Gazetelerle Neşrettiği Mektupların Suretleridir,* s.68), Mahmut Kemal İnal, Age, s.1010–Paşa'nın bu konuda daha çarpıcı bir fikri vardır: "...Benim fikrime göre ise, Midhat Paşa'nın Avrupa'ya gidişine değin oradan gelişine teessüf etmelidir" (*Neşrettiği Mektuplar,* s.18).

53 Gazetelerle Neşrettiği Mektuplar kitapçığında bu tasarı tam metin olarak vardır. s.11,85–108.

(efrad-ı Osmaniyeden) bulunduğuma göre o galebeye her türlü mukavemete hazırım efendi (alkışlar)."[54] Jurnalcilik sözcüğüne ve sorunlarına çok alerji duyan Mebusan'da, bu konuyu en iyi bilen yetkili iki kişi vardır: Sait ve Mahmut Şevket Paşalar. Sait Paşa bu konuda gayet duyarlıdır. Soruna değinildiği zaman derhal Meclis kürsüsünde açıklama yapar:[55]

"Geçen gün İstanbul gazetelerinden birinde Tanin'de bir makale gördüm ki Mahmut Şevket Paşa, jurnallerin neşrine müsaade etmedi, şimdi gördüğü şey onun cezasıdır. Ben de bunu tamamen nefsülemre muvafık (aslına uygun) görüyorum. Eğer jurnaller neşrolunmuş olsaydı, cümleniz vâkıf olurdunuz ki bugün hamiyyet (vatanseverlik) iddia eden adamların mahiyeti ne imiş" (her taraftan alkışlar).

Harbiye Nazırı – Neşretmeye hazırız Paşa hazretleri.[56] Sait Paşanın bu konuşmalarından sonra, pek az kişi ancak gayet sudan cevaplar verebilmişlerdir. Aynı konuda Debre Mebusu Basri Bey de bir önerge vermiştir. Buna göre Sait Paşa'nın Abdülhamit'e Meşrutiyet aleyhinde rapor verdiğini iddia etmiş ve elindeki bu raporun okunmasını istemiştir. Çok sert tartışmalar arasında Sait Paşa nasıl Meşrutiyet yanlısı olduğunu belgeler ve tanıklar zikrederek Meşrutiyet lehindeki çırpınmalarını anlatmıştır.[57] Jurnaller hakkında uzun örnekli ve ibret verici açıklamalar yapmıştır.[58] (Bk.s.390) Bu savaştan da yenik çıkmamıştır.

"Memleket Para İle Satılmaz"

Sait Paşa'nın kendisinin neden olmadığı büyük bir dış sorunla karşı karşıya bırakıldığına (Trablusgarp Savaşı) kısaca değinilmişti ve bu konuda İtalya'nın bir tazminat önerisi rivayeti de ortaya çıkmıştır. (Bk.s. 452). Böyle bir durumun örneği Bosna–Hersek'in Avusturya–Macaristan tarafından ilhakı üzerine, bir tazminatla atlatılması olmuştur. Aynı uygulamanın Trablus için de söz konusu edilmesi Sait Paşa'yı sinirlendirmiştir:

"Artık mecburen söylüyorum...bâzı devletlerin istinâdettiği hal, Bosna–Hersek için ahiren (son zamanlarda) akdolunan mukaveledir. Hatta tâviz–i nakdi de (para ödünü) ona müsteniden beyan olunuyor. Benim itikadımca memleket para ile satılmaz (bravo sesleri). İşte

54 MMZC 1327, DI, Si4, 13. içt, s.255.

55 Verilen önerge üzerine kendisine jurnaller dolayısı ile gerekirse konuşmamakta serbest olduğu telkin edilmişse de, derhal konuşacağını ve yanıtlayacağını söylemiştir (Cavit Bey'in hatıra defterlerinden alıntı olarak Mehmet Zeki Pakalın, Age, s.243)– Ayrıca bk. Mahmut Kemal İnal, Age, s.1151.

56 MMZC 1327, DI, Si4, 12. içt, s.233–234.

57 MMZC 1327, DI, Si4, 4. içt. s.24–30, 12. içt. s.230–255.

58 Asaf Tugay, *İbret,* Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler (Bu kitapta gerçekten özgün bilgiler vardır)– Sait Paşa *Hatırat*'ında ve Mebusan'da bu konuyu yineleyerek işlemiştir.

açıktan söylüyorum, muvazaa–i nakdiye mukabilinde memleket terketmek o vakitten başladı". [59]

Paşa kendisiyle bütünleşmiş bu sloganı yineleyecektir. [60] Bu tutumda iki nokta önem taşır. Birincisi Sait Paşa'nın –Bosna–Hersek sorunu Kâmil Paşa döneminde olduğuna göre – rakibini kasdettiği ileri sürülerek eleştirilmiştir. O da "Kâmil Paşa mülkü para ile sattı sözünü asla söylemedim" diyerek muhaliflerini yanıtlamıştır. [61] Fakat ne olursa olsun hedefinin Kâmil Paşa'yı eleştirmek olduğu saklanır bir durum değildir. Bu eleştiri Sait Paşa'nın sadrıâzamlığı kabul ettiği gün, çok bitkin olmakla beraber İbrahim Hakkı Paşa'nın Kâmil Paşa hakkındaki alaylı sözlerini hatırlatmaktadır. [62] İkinci nokta daha geniş boyutludur. Dolmabahçe Sarayı'na danışılmak üzere çağrıldığı gün suskunluğunu bırakarak Trablus için de İngiltere'nin Mısır'daki yönetimini önermesi, klasik bir "Hâkimiyet–i Siyasiye" örneğidir (Bk.s. 394).Buna göre Trablusgarp İngiltere'ye terk edilecek, Osmanlı Devleti göstermelik bir egemenlik iddiası ile yetinecektir. [63] Bunun da Kâmil Paşa'nın Balkan Savaşları sonunda Edirne için tasarladığı plandan pek farkı yoktur ve bir çeşit imparatorluk ülkesini "tasfiye" hareketinden başka bir sonuç da vermemiştir. "Hâkimiyet–i Siyasiye" kavramının son devir Osmanlı devlet adamlarının zihniyetlerinde nasıl köklendiğini, meşrulaştığını ve kurumlaştığını ve bir kurtuluş politikası sayıldığını bu durum bir kez daha kanıtlamaktadır. [64]

59-60 Bk. not 50.

61 Debre Mebusu Basri Bey'in Kâmil Paşa'yı suçladığı savına verdiği yanıttan: "...Kâmil Paşa benim zamanımda yetişmiştir. Ben 96'da başvekil iken kendisini Dahiliye müsteşarı etmiştim. O vakitten şimdiye kadar zâtına ihtiram etmişimdir. Hususen meyanede (özellikle bu arada) otuzbeş senelik bir hakk–ı refakat (beraber olma hakkı) vardır. Bu kadar senelik hukuku pâyimal edenlerden (ayak altına alanlardan) değilim. Geçende söylediğim sözler eğer O'na aitse delaile müstenittir (kanıtlara dayalıdır), fakat ismini tasrih etmemiştim (açıklamamıştım)" (MMZC, 1327, DI, Si4, 13.içt, s.257)- Mahmut Kemal İnal bu sorunun perde arkasını anlatmıştır (Age, s.1151 vd,–Paşa başka bir konuşmasında "Kâmil Paşa mülkü para ile sattı sözünü asla söylemedim" demiştir. (MMZC 1327, DI, Si4, 27.içt, s.599).

62 Sait Paşa'nın 1911 de sadrıâzamlığa getirileceği sırada, çok bitkin ve karamsar bir durumda olan İbrahim Hakkı Paşa, bu durumuna karşın alaylı bir gözlemini Necmettin Molla Bey'e iletmekten de geri kalmaz "...Trablusgarp hadisesi üzerine yapılacak şeyin en kestirme yolunu Kâmil Paşa bulur, icabında Trablus'u da verir. Kendisine tariz için gelenlerin kulağına yavaşça (İngiltere, başvekilinin irşat ve ihtarını ettim, devletin diğer menafiini taht–ı temine aldım)" (Mahmut Kemal İnal, Age, s. 1085–1086).

63 Kâmil Paşa'nın tasarısı-için bk. s.48 not.31

64 Cavit Bey'in sorması üzerine Sait Paşa Trablusgarp ile ilgili düşüncelerini şöyle özetler: İtalya ile çıkarlarımıza uygun bir sulh yapılması, Padişahça yerli halk içinden bir Vali atanması, buradan yıllık bir vergi alınması, İtalyan askerinin

"Namusum Kadar Eminim"

Sait Paşa döneminin en ağır sorunlarından biri hiç kuşkusuz Arnavutluk sorunudur. İstibdat döneminde Sait Paşa'nın en fazla önem verdiği Rumeli Islahatı sorunu istifasına neden olmuştu. Sait Paşa Abdülhamit'e verdiği bir raporda "bu devletin mevcudiyeti Rumeli kıt'asının elimizde kalmasına mevkuftur (bağlıdır)" der.[65] Dış savaşın ağırlığı altında, Rumeli'de için için kanayan yara birden büyümüştür ve o da artık bir "dış" soruna dönüşmüştür. İttihat ve Terakki muhalifleri Balkanlarda yeni bir Jön Türk hareketi girişimindeydiler. Bir çeşit 23 Temmuz 1908 Manastır senaryosu, bazı subaylar tarafından hazırlanmıştı. Arnavutlar bu durumdan yararlanarak Sait Paşa kabinesine karşı bir ayaklanma eylemine geçmişler, kabineye isteklerini bildirir bir protesto gönderilmişti. Bunların başında kabinenin istifası gelmekteydi. Askeri birliklerde kaçma olayları vardı. İç huzursuzluk büyürken İtalyanlarla savaş da sürüyordu. İki ateş arasında Sait Paşa yine soğukkanlıdır. Her iki tehlikeyi iyimser sayılabilecek tablolara sığdırmasını bilmiştir. Mebusan'da durumu ayrıntılarıyla anlatır: İtalya'nın hücumu karşısında Boğazlar kapatılmış fakat devletlerin girişimi ve Osmanlı ticareti ağır basınca açılmıştır. İtalya, Adaları işgal etmişse de İzmir'de Garp Ordusu "teşkil" edilmiş, Biga Sancağı ve yöresinde büyük bir askeri kuvvet bulundurulmaktadır. Tazminat sorununa gelince kabul edilemez. Paşa'ya göre İngiltere ve Çarlık Rusya ile ilişkiler iyi yoldadır. Arnavutluk sorununa gelince, Paşa Arnavutların isteklerini bir bir saymıştır. Bu tehditler, Sait Paşa'ya göre "bâzı şahısların hususi menfaatleri" olarak görülmektedir. Paşa Heyet-i Vükelâ'yı suçlayan telgrafların Osmanlıca yanlışlarına bile dikkati çekmiş ve tehditlerin "şahsi garazların" ifadesi olduklarını belirtmiştir.[66] Paşa bu konuda pek gerçekçi sayılamaz. Büyük bir sorunu küçümsemektedir. Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa da durumu küçümsemektedir. Fakat Hariciye Nâzırı Asım Bey saflığın ve övgünün doruğuna çıkan sözlerini şöyle bitirecektir: "Efendiler, bu devletin âtisinden imanım kadar eminim. Kan, toprak kardeşi olan Osmanlılar, müttefik ve müttehid (birlik halinde) bulundukça, her fert kendine terettübeden vazife-i vataniye ve içtimaiyesini (sosyal görevini) gereği gibi ifa ettikçe, dünyada hiçbir harici düşmandan korkmamalıdır. Fakat dahilde tefrika (bölünme) karşısında titremelidir."[67]

Sait Paşa'nın Trablusgarp'a ilişkin sözleri ne kadar ciddi ve doyurucu sayılabilirse, Arnavutlukla ilgili beyanatı o kadar meselenin

çekilmesi, mümkünse Osmanlı askeri bulunması, ekonomik imtiyazların "tercihan" İtalya'ya verilmesi (Mehmet Zeki Pakalın'dan alıntı, Age, s. 233).

65 *Hatırat,* CII, kısım 2, s.286

66 MMZC 1328, DII, Sil, 33.içt.s.682-683.

67 Aynı Eser, s.684-*İktiham,* 2 Haziran 1328-*Tanin,* 3 Haziran 1328.

hafife alındığını gösterir. Belirtildiği gibi Rumeli ıslahatı konusunda ne kadar "hassas olduğu" bilinen ve o yüzden istifayı göze alan Sait Paşa'nın, 1912 Temmuz'unda, uyarıcı hiçbir niteliği olmayan sözlerle Arnavutluk problemini geçiştirmesi bir yılgınlık eseri sayılabilir. Üstelik Hariciye Nâzırı'nın çocuksu "nutku" da durumu büsbütün ciddilikten uzaklaştırmıştır. Kısa bir süre sonra başlayacak Balkan Savaşlarının ilk işaretlerini bu ve benzeri olaylarda görmemek siyasal miyopluktan da öte bir durumdur. Hariciye Nâzırı Asım Bey'in Osmanlı Devleti'nin geleceğine imanına olduğu kadar güven duyabilmesi için ileri sürdüğü şart önemli olduğu kadar hayalci idi: Osmanlıların kan ve toprak kardeşi olarak birlik halinde bulunmaları. Her tarafından yırtılmakta olan bir ülkede böyle bir koşulu düşünebilmek yersizdi ve bir çeşit mizahtı. Böyle bir birlik bulunmadığına göre, Osmanlı Devleti'nin "âtisi" kapkaranlıktı.

Bu konuşmalar 1913 yılı bütçesi içinde yapılmıştır. İlginç olanı bu sözlerden hemen sonra Sait Paşa'nın güvenoyu istemesidir. Bu yoldan iyiden iyiye filizlenmiş Halâskârân Hareketi'nin [68] ve de sonu görünen Afrika–yı Osmaniye yenilgisinin yarattıkları karışıklıklar arasında kabinenin ve sadrıâzamın gücü artırılabilecekti. İttihat ve Terakki'nin lider takımından İsmail Canbolat Bey önceden hazırlandığı belli olan taktik gereğince "kifayet–i müzakere" (yeterlik) önermiş ve "arkadaşlardan" onbeş kişinin imzaladıkları bir "takrirle" oylamaya geçilme önerisinin bulunduğunu bildirmiştir. [69]

Oylama sonucu oybirliğine yakındır (198 katılma üzerinden 4 muhalife karşı, 194 olumlu oy). [70] Heyecanlı hava içinde Ankara Mebusu Talat Bey (Talât Paşa değil) "İstisnasız ittifak" önermiştir. Fırka disiplininin beklenen sonucunu, beklenilmeyen sonuç izlemiştir. Sait Paşa oylamanın ertesi günü istifa etmiştir [71] ve İttihatçıları

68 *Türkiye'de Siyasal Partiler*, CI, s. 313–337.

69 Önergenin metni: "Dahili ve harici siyaset–i umumiye–i devlet hakkında vaki olan izahattan anlaşıldığı vechile hukuk ve menafi–i esasi–i Osmaniyenin temin ve muhafazası emrinde Hükümetçe müttehaz meslek–i kati–i azimkarane efkar ve âmâl–i umumiye–i milliyeye tevafuk eylemekte olduğundan beyanat–ı vâkıa kâfi görülerek Heyet–i Vükelâ'ya beyan–ı itimat ile ruzname–i müzakerata geçilmesini ve işbu takririn tayin–i esami ile reye vazedilmesini teklif ederiz".
"2 Temmuz 1328" (Münir (Çorum), Abdurrahman (Şam), Seyyit (İzmir), İlyas Sami (Muş), Ahmet Nesimi (İstanbul), İsmail Canbolat (İzmit), Mahmut Mahir (Kırşehir), Hâşim (İstanbul), Mehmet Sabri (Trablusşam), Ali Osman (Trabzon), Nuri (Kerbelâ), Habip (Bolu), Nâzım, İsmail (Havran), Reşit (Havran) (MMZC 1328, DII, Sil, 33. içt, s.693).

70 Dört muhalifin adları: Süreyya, Sami (Berat), Zeynelabidin (Konya), Abdullah Efendi (Adana) (Aynı Eser, s.693).

71 Önce bu konuda söylentiler çıkmıştır. İki gün sonra (35. İçtima) Reis kabinenin istifa ettiğini bildirmiştir (Aynı Eser, s.722). Resmiyete intikali daha sonradır. Saray'dan bildirilmesi ve yayını 5 Temmuz 1328 tarihli TV dedir (Sayı 1181).

şaşırtmıştır. Bütün ısrarlara rağmen yeni bir sadrıâzamlığı kabul etmemiştir. İttihat ve Terakki "dikensiz gül bahçesi" misali bir Mebusan içinde çok rahatsız ve hâlâ zayıftır. İttihatçı liderler Sait Paşa'dan ümidi kestikten sonra, şaşkınlığa kapılmışlardır. Güven duydukları hiçbir isim sadrıâzamlığı kabul etmemiştir. Kapıda bekledikleri açıkça görülen iki muhalif rakipten biri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya padişah sadrıâzamlık "tevcih" etmiştir. Bu tevcih koltuğun ucuna âdeta çöken Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya birden yaşlılığını unutturacaktır.[72] Paşa, Sait Paşa aleyhindeki çalışmalarının armağanına kavuşmuştur. Ardındaki pek çok sorunun ağırlığı altında çekilen Sait Paşa önünde de önemli sorunların doğurucusu oluyordu: İttihat ve Terakki'nin iktidardan uzaklaşması yanında Rumeli'yi elden çıkaran Balkan Savaşları bunlar arasındadır. Bu istifadan sonra Sait Paşa, eski yerine, Âyan Reisliği'ne dönecektir.

4.Tarih ve O

Sait Paşa'nın iki kabinesinin ömrü yaklaşık on ay tutmuştur (30 Eylül 1911'den 15 Temmuz 1912'ye kadar). Her iki kabine bir dış olayla (Trablusgarp Savaşı) bir iç olay (Halâskârân Hareketi) ve iki Mebusan feshi arasında gelişmiştir. Bir süre içinde Osmanlı siyasal hayatının en büyük olaylarından biri cereyan etmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulmuştur. Aynı süre içinde, 1327 (1911) yılı sonu ile 1328 (1912) yılı arasında, parlamento (Meclis-i Umumi) genel seçim dolayısıyla, dört ay kapalı kalmıştır. Yine genel seçim kadar önemli, Osmanlı siyasal rejiminin akışını değiştiren, İttihat ve Terakki'nin zayıflığını ortaya çıkaran ve tek oy farkla Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı ön plana çıkaran İstanbul ara seçimi de Sait Paşa'nın birinci kabinesi zamanında yapılmıştır. Bu olaylara ayrıca değinildiği için burada yalnızca anımsatılmıştır.[73]

Önemli bir nokta, Sait Paşa kabinelerinin Mebusan'la en sert diyalogları kurmuş olduklarıdır. Güvenoyu,[74] Gerenbe Metropolitinin öldürülmesi,[75] Mahmut Şevket Paşa hakkındaki "istizah" (gensoru), (22 Teşrinisâni 1327-5 Kasım 1911) (Bk.s.377), Kanun-ı Esasi tadilâtı (Bk.s.123), Arnavutluk sorunu, asker kişilerin siyasetle uğraşmalarını yasaklayan kanunun çıkarılması (Bk.s.254), Osmanlı Bankası ile ilgili

72 Lütfi Simavi, Age, Kısım 2, s.76-77

73 *Türkiye'de Siyasal Partiler,* C.I, s.271.

74 Birinci Sait Paşa kabinesinin güvenoyu sonucu: 125 olumlu, 60 güvensizlik oyu, muhalefetin kabarıklığı açıktır (MMZC 1327, DI, Si4, 7. içt, s.31).

75 Gerenbe'de öldürülen Metropolit dolayısıyla Rum mebuslar adına Yorgi Boşo Efendi'nin sorusu gensoruya dönüştürülmek istenmiş ve zorlukla önlenmiştir. Arap mebuslar Rum grubunu desteklemişlerdir (Aynı Eser, 7 içt, s.115-118). Boşo Efendi'nin Sait Paşa'ya ilişkin kanısı: "Sadr-ı âzam Paşa şimdiye kadar Meclis'e ne zaman kavga yapmak için geldi. Başka bir şey için gelmedi". (Aynı Eser, 33. içt, s.793).

Câvit Bey–Karasu Efendi tartışmaları, Halâskârân Zabitan Hareketi gibi olaylar ve Trablusgarp Savaşı kanalından Balkan Savaşlarının eşiğine varış yalnız İttihat ve Terakki'yi değil, koca devleti de sarsmıştır. Yalnızca belli başlılarını saydığımız bu olaylar–ve de saymadıklarımız– bir yıl bile tutmayan bir süre içinde patlak vermişlerdir. Bu kadar çok olay için bu çok kısa bir süredir. Ve bunlar çözüm bekleyen sorunlar olmaktan çok imparatorluğun ölüm habercileridir. Sait Paşa'nın yeteneği bunları çözemezdi. Öyle de olmuştur. Sait Paşa, tüm beklentilere karşın bu kör dövüşü içinde yapayalnız kalmıştır. Ne o İttihatçıları, ne de İttihatçılar onu kurtarabilmiştir.

Fikir Adamı Olarak

Sait Paşa hiç kuşkusuz bir fikir adamıdır ve bu da onu başka sadrıâzamlardan ayıran esaslı bir farktır. Yöneticilik, reformculuk, diplomatlık yeteneklerinin yanı sıra kedisine özgü bir tarih felsefesine sahip olması [76], olaylardan kurallar çıkarabilmesi [77], kendisine ileriyi keşfedebilme olanakları vermiştir. Gerçi düşüncelerinin doğal sonuçlarına vardığı söylenemeyeceği gibi, bunları kâğıda dökmesine hem ürkekliği, hem de içinde bulunduğu koşullar engeldir. İstibdat rejiminin en ilginç özelliği de düşüncenin açıklanmasını engellemiş olmasıdır. Saray entrikaları içinde gelişen bir "şahsiyet"e özgü aşırı korku ve evham karşılığında güvencesizlik ve kararsızlık Sait Paşa'da da bol bol vardır. Paşa'nın karakterindeki bu özelliği ünlü yazar Ahmet Rasim Bey çok anlamlı olarak özetlemiştir: "Bir şüphe bütün bu güçlü kanıtları (delâil–i kaviyyesi) arasında serseri bir halet–i ruhiye gibi gezinip duruyor." [78]

Örneğin böylesine keskin bir zekânın Osmanlı Devleti'nin sağlam bünyeli ve geleceği olduğuna inanması düşündürücüdür. [79] Bu iyimser-

76 Bu tarih görüşünün "kendine özgü" oluşu, Sait Paşa'nın kişiliğinden ve ortamından doğmaktadır. İleri sürdüğü fikirler istibdat rejiminin kurduğu çerçevenin dışına çıkamamıştır. Ancak *Hatırat*'ında geliştirebildiği görüşler bile her ne kadar önceki düşüncelerine oranla daha tutarlıysa da bu sefer de politik "zaruretlerin" sınırlamasıyla karşılaşmıştır. Örneğin Osmanlı Devleti'nin "mahkum–ı mevt" (Ölüme mahkum) olmadığını savunan– 1912 yılında yaptığı– bir açıklama da siyasal bir savunmadan öteye gidememiştir (Bk. not 79).

77 Bir önceki notun devamı sayılacak bu gözlem Sait Paşa'nın kültürel boyutlarına bağlanmalıdır. Hiç kuşkusuz bu gibi sonuçlara ulaşmada yabancı elçiler Paşa'nın yargıları üzerinde etkili olmuşlardır. Örneğin meşrutiyet rejiminin Osmanlı'ya ve Çarlık Rusya'ya uyup uymayacağı konusunda Elçi Lubanov ile tartışması (*Hatırat,* C. II, s.34–35).

78 Mehmet Zeki Pakalın'ın alıntısı (*Age,* s. 599).

79 Daha önce de değindiğimiz (Not 76) açıklama şudur: "...Oysa özel ve kötü niyet sahiplerinin fesatçı düşünceleri ya da yalancı yargıları gibi Devlet–i Osmaniye ölüme mahkûm değildir. Aksine kendisinde pek çok hayat nedenleri vardır (alkışlar). Bünyesi hâlâ sağlamdır, bileşimi sağlamdır. Eğer tabiatının biraz bozulduğu farzolu-

liğini Palmerston ve Salisbury'nin, Rus Çarlığının yargıları arasında açıkladığı unutulmamalıdır. Sait Paşa'nın yeğlediği çoğulcu bir siyasal hayat içinde kendini bulabilme koşullarına kavuştuğu akla gelebilirse de İkinci Meşrutiyet'in felaketli ortamında insana kendini kaybettirici bir unsur olduğu da unutulmamalıdır. Üstelik temsil ettiği İttihat ve Terakki Fırkası –giderek zihniyeti– bu durumu daha da zorlaştırıcı olmuştur. Sait Paşa aynı zamanda bir ediptir. Osmanlıcayı ağdalı üslubu içinde tüm kıvraklığıyla , şiiri ile düzyazısı ile büyük bir ustalıkla kullanmıştır. Fikirlerini "dilin kalemi, kalemin diliyle" (deyim kendisinindir) kimi zaman Saray üslubuna feda ederek, her zaman bir "dilci" titizliği ile seçmiştir. Abdülhamit'in kızdığı anlardan birinde "gazeteci lisanı" diye nitelemesi bu olguyu değiştirmeyecektir. [80] Sait Paşa, istibdat devrinin kadrosu içinde kazandığı kısa zamanda büyük değişiklikler yapan reformcu, "maarifçi" niteliklerini, [81] İkinci Meşrutiyet yıllarında uygulayamamıştır. Acaba bu niteliklere bir de "meşrutiyetçilik" eklenebilir mi?

Meşrutiyetçiliğin Savunulması

Sait Paşa'nın, parlamento içinde ve dışında savunmak zorunda kaldığı asıl konu Meşrutiyet ve Kanun–ı Esasi taraftarlığıdır. İstibdat döneminden belki de öldüğü ana kadar muhalifleri onu hep bu alanda suçlamışlardır: 113. maddenin yazarı olduğu, Meclis–i Mebusan'ı kapattırdığı, Padişah'a Meşrutiyet aleyhinde raporlar verdiği, hafiyeliğin ve jurnalciliğin kurucusu olduğu, Babıâli'nin yetkilerini Mabeyn'e taşıttığı, mevki düşkünlüğü ve kararsızlığı gibi ögelerden oluşan bir portre kamuoyunda daima yaşatılmıştır. Bizzat Abdülhamit'in bile onu kendi döneminin "Hüseyin Avni Paşa"sı olarak tanımladığı söylenmiştir. [82] Sait Paşa kaleminin ve soluğunun bütün gücüyle kendisini savunmuştur. Ne var ki umutsuzdur. [83] Sait Paşa bu konuda II.Abdülhamit'i sorumlu tutar:

"Zât–ı Şahane Kanun–ı Esasi'nin hürriyet–i vasiayı hâvi olduğun-

nursa da, o da başka şahısların kötülükleri ürünüdür. Bunda birkaç aylık kabinenin hiç sorumluluğu yoktur. Bu kabine millet–i Osmaniyenin hayatını yenilemek ve güçlendirmek istiyor" (MMZC 1328, D II, Sil, 33. içt, s.683). (Bu metin yargımızı kanıtlayacak güçte sayılmasa bile, hayli anlamlıdır. Ve de tarafımızdan bugünün konuşma diline uydurulmaya çalışılmıştır)– Paşa'nın Arnavutluk sorununa ilişkin açıklamaları da bu türdendir.

80 Bu niteleme Paşa'ya çok dokunmuştur, *Hatırat,* C II, kısım II, s. 231, 311– Sait Paşa bu tutumun bir çeşit intikamını almak için *"Gazeteci Lisanı"* başlıklı bir kitapçık yayınlamıştır (1327) ve isim zikretmeden durumu vurgulamıştır (s.5)– Mahmut Kemal İnal, *Age,* s.1248.

81 Bu konuda bk. Ercümend Kuran, *Küçük Said Paşa (1840–1914) As Turkish Modernist.*

82 *Hatırat,* C. II, kısım 1, s.13.

83 Mahmut Kemal İnal, *Age,* s. 1151

dan (geniş özgürlükleri içerdiğinden) tadilini teklif buyurdular." [84] Bu girişim Meclislerin kapatılmasından sonra devreye girecektir. Kanun–ı Esasili bir rejim isteyen devletlerin ortak ıslahatı da böyle bir rejime bağlamaları üzerine yeni bir Kanun–ı Esasi yapılması için Abdülhamit bir komisyon kurdurmuştur. (1896). Fakat Sait Paşa bu bahane ile eldeki Kanun–ı Esasi'nin bir kat daha sınırlanacağını düşünerek karşı çıkmıştır. [85] Daha önce örnek olarak verilen yazılarından ve sözlerinden de anlaşılacağı gibi zihnini en fazla uğraştıran sorun, bir "namus-u milli" sayarak sevdiği Padişah'tan –ya da onun mutlakiyetçiliğinden– yana olmadığını kanıtlamaktır. Bu tür hücumlar ve hırpalamalar Mebusan'da devam etmiş, özellikle Debre Mebusu Basri Bey'in bu amaçla verdiği önerge konuşmaların doruğa ulaşmasına neden olmuştur.[86] Bunlara Ergiri Mebusu Müfit Bey'le,[87] Serfiçe Mebusu Boşo Efendi'nin çok ağır eleştirileri de eklenmelidir. Ayrıca özel hayatına girilmiş, malının ve mülkünün hesapları ve maaşları sorulmuştur. O da bir bir yanıtlamış ve hakkında "Anket parlamenter" (Meclis araştırması) açılmasını istemiştir. [88] Bu sert tartışmalarda Sait Paşa, hayli yorulmuş ve hırpalanmışsa da, kendisini suçlayanlar kazançlı çıkmamışlar ve Paşa'ya yeterli yanıt verememişlerdir. İttihat ve Terakki'nin ünlü Maliye Nâzırı ve Paşa'nın mallarına bir yıl önce

84 *Hatırat,* C.I, s.83

85 *Aynı Eser,* s.83–84, C.II, s.29, 206–208

86 Debre Mebusu Basri Bey'in Sait Paşa'nın Abdülhamit dönemindeki meşrutiyet aleyhtarı çalışmalarını simgeleyen bir lâyihası hakkındaki önergesinin okunması ve gündeme geçirilmesi uzun tartışmalar sonunda reddedilmiştir. Fakat, ağır suçlamalar karşısında Sait Paşa'ya kendi biyografisini uzun uzun savunma olanağı vermiştir. Mebuslara kaynaklar göstererek bunları ve jurnalleri gidip okumalarını tavsiye etmiştir. Basri Bey'in bir yargısı "...Bizim Başvekilin hayat–ı siyasiyesine zerre kadar ihtiramım yok. Bir atom denilen cüz–i lâyetecezzi (parçalanamaz) kadar itimadım yok... Abdülhamit'in hayat–ı siyasiyesine benzetiyorum (soldan alkışlar). (MMZC 1327, DI, Si 4, 33. içt, s.760). Muhalifler yanıtlayamaz duruma düşmüşlerdir. Bu konuda, Mahmut Kemal İnal'ın açıklamaları da ilginçtir, Age, 1149–1150.

87 Ergiri Mebusu Müfit Bey Sait Paşa'yı çok sert konuşmalarla suçlamıştır. Bir örnek: "Siz Abdülhamit'in Sarayında bulundunuz, orada ihtiyarladınız (gürültüler)" (MMZC 1327, DI, Si 4, 31. içt, s.657)– Bir diyalog örneği daha: Sait Paşa maaşlarının hesabını verdikten sonra Müfit Bey'e şöyle der: "...Bunlar senin Yanya'da olan çiftliklerin gibi değildir.
"Müfit Bey–Ben beşyüz senelik Bey'im. Onu benim ecdadım kılıcı ile almış.
"Sait Paşa– Benim hakkı–ı mahsusum olan maaşlardan artırdığım paraya sen değil kimse karışamaz" (Aynı Eser, 27. içt, s.600)

88 Yukarıdaki (not 87) tartışma sonucu Paşa hakkında anket parlamenter açılmasını isteyerek "size selahiyet veriyorum" diyecek ve devam edecektir "Teklif ediyorum, Daire–i Askeriye'ye gidin. Binlerce kağıtları görün. O jurnalleri görün" (Aynı Eser, s.600).

haciz koyduran Cavit Bey dahi onun parlamenter ve münazaracı yönünü hayranlıkla övmüştür.[89] Bu kanısında yalnız değildir.[90] Olayların ardındaki gerçek, muhaliflerin İttihat ve Terakki'ye olan hınçlarını da Sait Paşa'dan çıkarmak istemeleri olmuştur.

Tarihin Yargıları

"Tarih sınırlı zamanların değil yüzyılların malı ve hakkı olduğundan ne oluyorsa o (kemâ hüvel vâki) yazılmalıdır." [91] Evinde yeterince aydınlatma olmadığından Ayasofya çevresindeki fenerlerin ışığında okuyan Sait Paşa tarih anlayışını bu tür cümlelerle simgeler ve tarihten korkar. Bir seferinde İbnülemin Mahmut Kemal İnal'a, *Hatırat*'ından parçalar okurken bu duygusunu açıklayacaktır: "Bir tarih yazacağınızı biliyorum. Lütfen beni muhafaza ediniz (koruyunuz)." [92] Bir devlet adamının tarih içindeki görünüşü kendi zamanının kamuoyunda oluşturulan portresinden epeyce farklıdır. Sait Paşa'nın tarih bilinci Abdülhamit'le kurulan diyaloğun baskısı altında gelişmiştir. Ne var ki Sait Paşa'nın siyasal görüşleri fiilen yaşamının sonuna gelmiş birbirine pamuk ipliği ile bağlı ulusların kendileri ve Merkez'le aralarındaki eylemler mekanizması içinde kristalleşmiş ve sınırlanmıştır.

"Hâkimiyet–i Siyasiye"ye inanması ve bunun en son Trablusgarb'a uygulanmasını önerişi düşüncesinin duracağı –ya da uzanabileceği– pratik ucu göstermektedir: Yeni oluşan emperyalizmin kanatları altında eski bir ülkenin yaşayabilmesi. Başta Fransa ve İngiltere olmak üzere, Sait Paşa, yabancıların da dikkatini çekmiştir. [93]

Padişahların Verdikleri ve Aldıkları

Osmanlı padişahları pratik önlemlere başvurmasını bilen sadrıâzamlara muhtaç oldukları için Abdülhamit de hiçbir zaman Sait Paşa'dan vazgeçmemiştir ve görevde olmadığı zamanlarda da ondan sözlü ya da yazılı "mütalaa" istemiştir. Sadrıâzamlık tevcihi iradelerinde bu du-

89 Mehmet Zeki Pakalın'dan (Age, s.236).

90 Abdurrahman Şeref Bey'e göre: "...Meclis–i Âyan riyaseti her gün iktidar (yetenek) ve kiyasetini (akıllıca davranışları) ibraz edecek (gösterecek) vesileler veriyordu" (Age, s. 367).

91 *Hatırat* C I, s.58

92 Mahmut Kemal İnal,Agé, s.1097

93 Bir örnek olarak o tarihte Fransa Büyükelçisi olan Maurice Bompard'ın Dışişlerine gönderdiği rapor gösterilebilir. Elçi'ye göre, "gölge halinde bir hükümdarın" yanıbaşında Sait Paşa'nın özellikleri: "Çevresinde olup bitenler hakkında incelikle tartışan, katıldığı olaylar hakkında ustaca fikir yürüten, hükümet etmeyi sadece yazımdaki ince farklardan ya da davranış ustalıklarından ibaret sanan bir Vezir–i Âzam Kabinesi için de Sefir–i Kebir'in düşündükleri: "Bir kabine ki Harbiye ve Bahriye Nâzırları dışında, karanlık ve iktidarsız kişilerden oluşmaktadır" (Rapor 31 Temmuz 1911 tarihli ve 356 sayılıdır. Bk. AFE Turquie, Vol).

rum az çok belirtilir. Dokuz kez bu tür iradelere konu olan Sait Paşa'ya, hemen her seferinde ayrı övgülerle ulaşılmıştır. İradelerdeki atama nedenlerine samimi olmayan süslü Şark üslubu hâkim olmakla beraber, 1879'dan 1912'ye değin dokuz iradede padişahlar Sait Paşa için şu tabirleri kullanmışlardır. Abdülhamit dönemindeki övgüler:[94] "Malum ve mücerreb olan hasafet ve dirayetiniz" (Bilinen ve denenmiş ileri görüşlülüğünüz ve akıllılık ve de becerikliliğiniz); "Derkâr olan sadakatiniz ve umur-ı siyasiyyede tecrübeniz" (Herkesçe bilinen bağlılığınız ve siyasal alandaki deneyiminiz); "Sizin reviyyet ve mesai-i sadıkaneniz" (Kavrayışlı düşünceniz ve bağlılıkla çalışmanız); "Cülusumuzdan beri müşahade olunan sadakatiniz ve ehliyet ve dirayetinize binaen" (Tahta çıktığımızdan beri gözlenen bağlılığınız, yeteneğiniz ve kavrayışlı düşüncelerinizden ötürü); "nezdimizde mücerreb olan ehliyet ve sadakatinize binaen" (denenmiş olan yetenek ve bağlığınızdan ötürü); "Sadakatinize mebni" (bağlılığınızdan ötürü). Bu medhiyelerin Abdülhamit'ten geldiği bir kez daha anımsanırsa ve her iki taraf arasındaki diyaloğun dramatik kopuklukları bunlara eklenirse durum kolaylıkla komediye dönüşebilir.

Mehmet Reşat iki kez bu tür övgülerde bulunmuştur: "mücerreb olan reviyyet ve hamiyyet ve vukuf ve ehliyetinize binaen" (Denenmiş olan kavrayışlı düşünce, vatan sevgisi, bilgi ve yetenek); "müsellem bulunan hamiyyet ve reviyyetiniz ve müşahed olan mesai-i cemile-i vatanperveraneniz cihetiyle" (Herkesçe bilinen vatan sevginiz kavrayışlı düşünceniz ve saptanmış olan güzel ve vatanseverce çalışmalarınızdan ötürü). Bu son övgü formüllerine aslında İttihat ve Terakki'nin de ortak olduğu kabul edilmelidir. Bunlar Sait Paşa'nın resmi tablosudur. Birbirinden farklı iki siyasal rejimin, birbirine hiç benzemeyen iki padişahın aynı Sait Paşa ile ilgili notları aynı niteliklere bağlı olarak verilmiştir. Uzağı görürlük, bağlılık (sadakat), akıllılık ve beceriklilik, vatanseverlik, tecrübe, yetenek ve bunların herkesçe bilinmesi ve tasdik ve tecrübe edilmiş olması.

İçtenlikleri tartışma konusu olabilecek bu övgüler gerçeğin ötesinde ve klişe halinde olsalar bile çoğu Sait Paşa'da vardı. Fakat Paşa'nın başka özellikleri de vardı. Yüreksizliği, herkesten şüpheciliği,[95] birçok çıkış noktası ve çözüm bulabildiği halde kararsızlığı da bu övgülere eklenmelidir. Eklenmiştir de. Ve elli yıllık bir dönemin en fazla yerilen devlet adamı olmuştur.[96]

94 Hatt-ı Hümayunların metinleri Mahmut Kemal İnal, Age'den izlenmiştir.

95 Mahmut Kemal İnal'ın görüşü: "...yabancılar şöyle dursun, eski aşinalarından, hatta kendi ailesinden bile şüphe eder, bir türlü emniyet edemezdi". Yazar buna korkaklığı da katmaktadır (Age, s. 1121, 1133).

96 Bu konuda Mehmet Zeki Pakalın'ın eseri (Age) ilginç bir gözleme olanak sağlamaktadır. Sait Paşa ile ilgili 5. cildin metni 867 sayfadır. Bu tüm içinde 346 sayfalık kısım Sait Paşa'nın ölümüne kadarki tarihsel anlatımdır. Geri kalan 521 sayfa

Sait Paşa'nın sadrıâzamlık önerisine karşı kayıtsız kaldığı gerçek sayılamaz. Aksine padişah emretmeden belirli sorunlarla ilgili"lâyiha"lar kaleme alarak unutulmaktan kurtulmak istediği açıkça anlaşılmaktadır. İttihat ve Terakki'ye "evet" demesinde de böyle bir duygunun etkisi düşünülebilir. Padişah İrade'lerini sabırsızlıkla beklediği Hatırat'ından anlaşılmaktadır. Üstelik Sultan Hamit'in "nimetlerini" reddetmediği gibi, gerekli gördüğü zaman Padişah'tan yararlanmak da istemiştir (Oğluna vezaret rütbesi talep ettiği gibi).

Ve... 2 Mart 1914

Sait Paşa, Meclis-i Umumi "3.Devre-i içtimaiyesine" başladığı zaman yoktur artık. 1914 Mart ayının ilk gününde hayata gözlerini yummuştur. İttihat ve Terakki'nin ideologları olan Türkçüler "bir Tanzimat adamının" yitirildiğini pek sıcak olmayan satırlarla yazmışlardır. [97] Âyan'ın yeni Reisi Rıfat Bey, 3.dönem açış nutkunda, Sait Paşa'nın ölümünü, onu anlatmaktan ve kadirbilirlikten çok uzak birkaç klişe sözcükle geçiştirmiştir. [98] Sait Paşa'nın tarih içindeki yerini gelecekteki araştırmalar daha yetkinlikte saptayacaklardır. Yakın tarihimizin bu çok ilginç siyasal karışım örneği, irdelenmeye değer.

Jakoben tabiatlarını hiçbir zaman terk etmemiş olan İttihatçılar -1911 yılına değin hırpalanmasına çalıştıkları ve o yıl birdenbire ve hayranlıkla ellerine sarıldıkları- bu özgün insana, olayların zoru ile sonunda kapılarını kapatmışlardır. Ama o dışarda kalmamıştır.

yazarın çok az olan kişisel açıklama ve değerlendirmeleri dışında Sait Paşa hakkında topladığı ve kimini aynen aldığı yazılardan ibarettir. Bunların da tümüne yakın kısmı Paşa'nın eleştirisine ayrılmıştır.

97 *Türk Yurdu*'nun değerlendirmesi: "Tanzimat ve Sultan Hamit devrelerinin büyük vezirlerinden Sait Paşa Hazretleri vefat etmiştir. Allah rahmet eylesin! (C.5, s.1008). Şu kitabımıza da bakılabilir: *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları* s. 166, not 102.

98 Rıfat Bey'in açış nutkundan: "...Muhterem arkadaşlarımızdan dört beş vücut zâyi ettik (yitirdik)... Bugün Sait Paşa Hazretlerinin hidemat-ı mebruresi (seçkin hizmetleri) cümlece malûmdur. Hususiyle gösterdikleri eser-i faaliyet ve dirayet herkesçe müsellemdir. Örnek bir zâtın gaybubetinden dolayı teessüf edilir" (MAZC 1330, D II, Sil, 2. içt, s. 5).

V

GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA VE İTTİHAT VE TERAKKİ

1. "O dakika"

YIL 1912, Temmuz'un 21'i. Yıldız Sarayı'nda, Mabeyn Başkâtibinin odasında tarih bir olayı saptamaktadır. Ünlü bir yazar ve romancı olan başkâtip "o dakika"yı unutmayacak, güzel olduğu kadar mizahçı üslubuyla canlandıracaktır.

"... İhtiyar müşir (mareşal) odamda iki pencere arasında kanepede oturuyordu. Biz ikimiz (öteki arkadaşı Başmabeyincidir), karşısında ayakta İrade tebliğ edecek vazife sahiplerine mahsus resmi bir vaziyette idik. Böyle zamanlarda lisanına fazla tutukluk gelen Başmabeyinci tane tane söyledi: Şevketpenah efendimiz Sait Paşa'nın istifası üzerine inhilal eden sadareti uhde–i fahimanelerine tevcih buyuruyorlar (sadrıâzamlık görevini yüksek sorumluluğunuza veriyorlar) dedi. O gözlüklerinin altında bulanık gözlerle, sanki bir rüyada mübeşşir bir melek tarafından verilen umulmamış bir müjde işitiyor zannolundu ve –gözlerimi açarsam bu güzel rüya siliniverecek!– korkusuyla bir saniye durduktan sonra oldukça zor bulunmuş bir kuvvet hamlesiyle ayağa kalktı; dizleri, elleri titriyordu. Kesik kesik, boğuk bir sesle: –Hikmet–i rabbaniye (Tanrı'nın hikmeti) dedi; demek bugün için nasib imiş."

Başkâtip ünlü Halid Ziya (Uşaklıgil) Bey'dir. Başmabeyinci de Lutfi Simavi Bey. Her ikisi de Sait Paşa'nın ikinci istifasından sonra, padişaha Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı tavsiye etmişlerdir. Sultan Reşat da emrini bildirmeye kendilerini memur etmiştir.

Kendisine verilen "Gazi" unvanıyla da çok hareketli ve parlak askeri hayatın ve zenginliğin doruğuna erişen Paşa'nın bu "kırk yıllık" bekleyişi, başkâtibi şaşırtmıştır:

"...Bu anda ne hissettim, bunu nasıl tasvir etmelidir? Öyle zannettim ki sadaret denilen şeyin bütün şatafatlı, sırmalı, yaldızlı elbisesi, göğsünü dolduran altın, gümüş, murassa (donanmış) nişanlarıyla beraber, efsunkâr bir nefesle boş kalıveriyor, içinde cism olarak ne varsa bir rüzgâr dalgasıyla uçup gidiyor ve o müdebdeb (debdebeli) elbise boş kalıvererek, kof bir kalıp şeklinde yerlere çöküyor". [1]

Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, C.III, s.49–50– Lütfi Simavi, *Sultan Mehmet Reşat Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim* (eski yazı) s.76–77.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839–1919), Osmanlı Devleti'nin şanlı biyografiye sahip askerlerindendir (Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa, Ethem Paşa gibi).[2] Sadrıâzamlığa getirilmeden önce Âyan Meclisi Reisidir ve sadrıâzamlığa getirilmesine kesin olarak engel olunmasını istediği Sait Paşa'nın aleyhinde açıktan muhalefet yapmaktadır.[3] Oysa Sait Paşa, kendisine üçüncü kez önerilen sadrıâzamlığı reddetmiş ve yerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı salık vermiştir.[4]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın sadrıâzamlığı çok kısa sürmüştür (4 ay 8 gün). Bu süre içinde Osmanlı İkinci Meşrutiyeti'nin en önemli olaylarından biri cereyan etmiştir. Balkan Harbi. Bu isim altında toplanan savaşlar sonucu Edirne'ye kadar Osmanlı Avrupası (tüm Rumeli) ve Ege adaları (Girit dahil) yitirilmiştir. Trablusgarb'ın elden çıkmasından sonra, Rumeli Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın çok kısa olan kabine süresi içinde Osmanlı için yok olmuştur.

Başka bir olay daha olmuştur. Kendisini siyasal iktidar dışında görmeye tahammül edemeyen İttihat ve Terakki, Mebusan'daki ezici çoğunluğa karşın, muhalefete düşmüştür. Böylesine bir tersine dönüş, siyasal hayatın 1908'den beri oluşan dengesini derinliğine bozmuştur. Balkan Savaşlarındaki acı yenilgi sahneleri bu bozukluğun sonuçlarından biridir. Yetmiş üç yaşındaki ikinci yaşlı ve ilk asker sadrıâzam (ilk yaşlı Sait Paşa'dır, ikinci asker Mahmut Şevket Paşa olacaktır) kısa sürede istifasını verecek ve nedenlerini etrafında çevrilen entrikalara dayandıracaktır.

Bu kadar sınırlı bir süre içinde, bu kadar olayın hızla gelişmesi çok sarsıntılı olmuştur. Ne var ki bu sarsıntılar asıl önemli olayı örtmemelidir. Bu olay değişen iktidarla İttihat ve Terakki arasındaki çatışmalardır. Nedense bu tablo üzerine pek eğilinmemiştir. Bu ihmal günümüze kadar Meşrutiyet siyasal hayatının oluşumunu izleyebilmek ve anlayabilmek olanağını kısıtlayıcı ve olumsuz bir etki yapmıştır.

Olayın ana çizgisi nedir?

Bu ana çizgi, iktidardan düşen İttihat ve Terakki ile yeni bir iktidar arasındaki sert diyaloglar ve çatışmalardır.

Yeni iktidar, aslında eski rakiplerin siyasal düşmanlıklar kesimidir. Bu kesimi Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve onu izleyen Kâmil Paşa

2 Mahmut Kemal İnal, Paşa'nın biyografisini vermiştir, *Osmanlı Devrinde Son Sadr–ı âzamlar*, Cild XII, s.1805–1812– Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi* (Çağdaş yöntemle yazılmış bu eserde Paşa hakkında ayrıntılı biyografik bilgiler ve kronolojik bir özgeçmiş tablosu vardır, s.475–477– *Söz* Gazetesi (1919) de Paşa'nın ölümü üzerine cenaze merasimi ve terceme–i hali'ne ait bilgiler vermiştir – yine *Takvim'i Vekayi*'de de biyografisi resmi olarak yayınlanmıştır (22 Kânunusani 1335, Sayı 3453).

3 Lütfi Simavi, Age, s.57– Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadr–ı âzamlar ve Başvekiller*, C.V, s.270– Rıfat Uçarol, Âyan'da Reis Sait Paşa ile çatışmalarından örnekler vermiştir. (Age, s.315–319)

4 Lütfi Simavi, Age,s.77.

kabineleri oluşturmuşlardır. İktidar kesimine Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın egemen olduğu, gerçeklere uymaz. Tersine her iki kabine de partiler dışı olma niteliklerini savunmuşlardır. Ama tek ve birleşik özellikleri İttihat ve Terakki karşısında olduklarıdır.

İttihatçılara gelince kendilerinin olmayan yeni iktidar karşısındadırlar, ilk ve de son kez muhalefet denemesine girişeceklerdir. Bu durum daha ayrıntılı olarak "İttihat ve Terakki ve muhalefet" bölümünde incelenmiştir. Belki de bu kabinelerle kurulmuş olan diyaloglar da bu bölümlerde incelenmek gerekirdi.

Yöntemimize uygun olarak biz sorunun bir yönünü burada ele almayı uygun bulduk. Kısaca sözü edilen diyaloglara şematik bir değinmede bulunmakta yarar var.

İttihat ve Terakki iki kabine ile değişik ilişkiler kuracaktır.

Gazi Paşa kabinesiyle kurulan diyaloğun hukuksal değeri –biçimsel de olsa– ağır basar. Bu aslında, kurtla kuzu öyküsünü hukuk kılıflarına sığdırma girişimleridir ve kabine tarafından düzenlenmiştir. Ahmet Muhtar Paşa kabinesi kesin olarak Meclis-i Mebusan'ı "feshetmek" kararındadır. Bunun için Meclis'le "ihtilaf" çıkarmak ister. Fakat İttihatçı Meclis güvenoyu vererek bu girişimleri önleyecektir. Bu yönde kabine başarısız kalınca, bu sefer Âyan'dan bir "tefsir" (yorum) kararı alarak Meclis'i dağıtacaktır. Tabii bu eylemler gürültüsüz olamazdı. Bununla beraber, Gazi Paşa'nın İttihatçılara düşmanlığı biraz daha az serttir. Biz bu diyalogları inceleyeceğiz.

İttihat ve Terakki ile Kâmil Paşa'nın ikinci kabinesi arasındaki ilişkiler tam bir savaştır. Kabine meclissiz bir dönemdedir ve hukukun oynayacağı rol sıfıra indirilmiştir. Kâmil Paşa, İttihatçılara karşı amansız bir mücadeleye giriştiği için eylemler fiili plana geçmiştir ve Babıâli Baskını ile sonuçlanmıştır.

Bu dönemin ilk kabinesiyle İttihat ve Terakki arasındaki çatışmalar İkinci Meşrutiyet siyasal hayatının mutfağına bir kez daha girme olanağı sağlayacağı için aydınlıklar getiricidir.

2. *"Büyük Kabine"nin Küçük İşleri*

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kurduğu kabineye "Büyük Kabine" adı verilmiştir. Kabinede üç eski sadrıâzam vardır: Kâmil Paşa Şûra-yı Devlet Reisi'dir; Hüseyin Hilmi Paşa Adliye, Ferit Paşa (Avlonyalı) Dahiliye Nâzırıdırlar. İttihatçıları uzun süre oyalamış olan Nazım Paşa Harbiye Nâzırlığına getirilmiştir. Kabineye "büyük" denilmesi alay konusu da olmuştur. [5] Mahmut Muhtar Paşa'ya

5 Şehbenderzade Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflası,* s.57. - 1914'de bu kabinenin Divan-ı Âli'ye sevkedilmesi kararlaştırıldığı zaman, Diyarbekir Mebusu (Pirinççizade) Fevzi Bey Büyük Kabine'nin yolsuzluğunu gösteren bir tasarıdan söz ederken, Sadık Efendi söze karışarak, "Büyük tabirini kullanamazsınız" deyince Feyzi Bey'in yanıtı: "Büyük tâbiri altında küçük kabine dedim" (MMZC 1330, DIII, Sil, 18.içt, s.202)

(sadrıâzamın oğlu) Bahriye Nazırlığı'nın verilmesinden ötürü de "Baba–Oğul" kabinesi de denmiştir.[6]

Muhalifler bu değişikliği "Beşinci On Temmuz" olarak kutlamışlardır.[7]

Mebusan'da Diyaloglar

Sait Paşa'nın çekilmesi İkinci Meşrutiyet'in anayasal gelişmeleri içinde yeni sahneler yaratmıştır. Belirtildiği gibi, ezici çoğunluğu İttihatçı olan Mebusan Meclisi karşısında, içinde tek İttihatçı bulunmayan bir kabine. Asıl muhalif bu "Büyük Kabine" sayılmalıydı. Çoğunluğun muhalefeti, azınlığın iktidarı gibi çelişik bir olay, iki taraf arasında sert diyaloglar yaratmıştır.

Gazi Ahmet Paşa'nın ilk işi, karşısında bir "heyula" gibi, blok halinde duran İttihat ve Terakki çoğunluğundan kurtulmak olacaktır. Bunun için de Mebusan'ın feshi yoluna gidecektir.[8]

Bu amaçla anayasa hukukunda "hile–i şer'iyeler"e başvuracaktır. Amacına varmak için ilk aradığı şey Mebusan'la kendi arasında bir anlaşmazlıktır. Ancak bu sayede Meclis'i dağıtacağını düşünmüştür. Bu amacına, Ahmet Muhtar Paşa kabinesi, beş aşamada erişmiştir.

1. Diyalog: Mebusan ve Halâskârân

Kabinenin ilanından bir gün sonra, "Halâskâr Zabitan" adlı gizli subaylar grubu, Meclis–i Mebusan Reisi Halil Bey'in evine bir mektup bırakmıştır. Mektup tehdit içermektedir. "Fındıklı Tiyatrosu" dediği Mebusan Meclisi kırksekiz saat içinde kendini dağıtmazsa bazı ölümler olacaktır.

Halil Bey, söz isteyenlere söz vermeden, başkanlık kürsüsünde ayağa kalkmış, heyecanlı konuşmasına başlamıştır:

"Mebusan Meclisi vatani ve kanuni görevini millete ilan eder".[9]

Sürekli ve şiddetli alkışlarla karşılanan bu sözler sonunda birçok mebus konuşmuştur: Bu yüce Meclis Osmanlı milletinin en namuslularından ve fedakârlarından kurulmuştur: "Kutsal görev uğrunda ölmek mukadderse, ondan hiçbir zaman çekinmeyeceklerdir." Fırka Reisi Seyyit Bey böyle söylüyordu.[10]

Ordu'nun durumunu ünlü hatip Ömer Naci Bey belirtmişti: Bunlar Osmanlı subayları olamazdı. Çünkü "yediyüz yıldan beri Osmanlı ordusu, ordu olalı... (içinden) imzasız tehdit savuran tek subay çıkmamıştır. Ordu, ölünceye öldürünceye kadar bizimle beraberdir."[11]

6 Mahmut Kemal İnal, *Age*, s.1820.

7 Lütfi Fikri Bey'in başyazısı (*İktiham*, 10 Temmuz 1328).

8 Fransa Büyükelçisi Maurice Bompard, olayları gayet yakından izlemiştir ve raporunda kronolojik bir şema vermiştir. (AF, AE Turquie, Vol 9, 8 Ağustos 1912 tarihli telgraf).

9 MMZC 1328, DII, Si 1, 40.içt (12 Temmuz 1328) s.768.

10 Aynı Eser, s.768.

11 Aynı Eser, s.769.

Vartkes Efendi tüm ihtilalciliği ile ortadadır. Beş yıldır mebustu. İlk kez Erzurum'dan çıktığı vakit söylediği gibi "ya hürriyet bayrağını elinde götürecekti, ya da kefeni olacaktı." Osmanlı milleti hiçbir zaman askeri bir hâkimiyet altına girmeyecekti. Meclis'i bir kadın gibi korkutmak isteyenler hain olduklarını ispat ediyorlardı. O "kırmızı mühürlü ihtilalciler, buradaki ihtilalcileri korkutamazlardı." [12]

Talât Bey (Paşa) "yeminimiz daha eskimedi" diyecektir. [13] Verilen önerge üzerine Harbiye Nâzırı'nın acele Meclis'e gelip açıklamada bulunması kabul edilmiştir.

İkinci celsede (oturumda) Nazım Paşa gelmiş, gayet kısa ve soğuk bir konuşma yapmıştır. Meşrutiyet'in başından beri bu oyuna başvurulmuştu. [14] Açıklama yeterli görülerek gündeme geçilmiştir. İttihatçı çoğunluk "mesele" çıkartmak istemiyordu. Olduğu yerde mıhlanmış kalmıştı. Bununla beraber coşkulu konuşmalarla morali güçlenmişti. Bu noktada cemiyet, fırkanın imdadına yetişmiştir. Halâskâr Hareketi'ni lanetleyen telgraflar gelmeye başlamıştır. Halâskârân Hareketi her tarafta "Cemiyet–i fesadiye", "Halâskâr maskesi altında türeyen birtakım menfaatperestler" gibi suçlayıcı sözlerle karşılanmıştır. Bir mebus "Anadolu galeyan halinde hepsi okunsun" diyordu. [15] İttihatçılar kendilerini yalnız hissetmiyorlardı. İkinci diyalog birkaç gün sonra kurulacaktır.

2. Diyalog

Büyük Kabine, on beş kişisi bir yana, baştan başa İttihatçı olan Mebusan Meclisi karşısına, 17 Temmuz 1328 (30 Temmuz 1912) günü çıkmıştır. Sürtüşme de o anda başlamıştır ve İttihatçıları karşısına almıştır. İttihat ve Terakki ilk kez muhalefet imtihanına girmiştir.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, hükümet "beyannamesinde" bunalımın nedenlerini dört noktada toplamıştır: 1– Seçimlerde memurların kanunsuz karışmaları, 2– Memuriyet atamalarında nizamlara uyulmamış olması, 3– Asker ve sivil memurların siyasal partilere girmeleri, 4– Kanun–ı Esasi'ye ve kanunlara aykırı işlemler. [16]

Bunlar doğrudan doğruya İttihat ve Terakki'nin suçlanışı ve mahkûm edilişiydi. Hükümet programın İttihat ve Terakki çoğunluğu tarafından kayıtsız ve şartsız kabulünü güvenoyu ile belirtmesini ve tasdikini istiyordu. Hem de "aynı içtimada", ara vermeden, "teneffüse" bile çıkmadan... Kabinenin sözcülüğünü, İttihatçıların istifaya zorladıkları, eski sadrıâzam, yeni Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa

12-13 Vartkes Efendi devam eder: "...Efendiler, biz ihtilâlci olduğumuz vakit böyle sahtekârlığı kullananları katlettirmişizdir... Siz eğer hakiki meşrutiyeti müdafaa etmek isterseniz, ölmek veya meşrutiyeti muhafaza etmek için burada yemin etmelisiniz. (Zaten yeminliyiz) sesleri" (Aynı Eser, s.770.)

14 Aynı Eser, s.771.

15 Aynı Eser, 42. içt (s.806,807,808); 44.içt, s.853

16 Aynı Eser, 43.içt, s.832

yapıyordu. Gazi Muhtar Paşa tehdide kadar gitmiştir:

"...Size haber veriyorum. Böyle uzun müddet yani saatlerle müzakereye devam etmek ve itimadın ne şekilde çıkacağını bilmemek bizim için hayırlı bir şey olmayacak. Haberiniz olsun." [17]

Hüseyin Hilmi Paşa'ya göre, Kanun-ı Esasi'de, kabine programının okunması diye bir "sarahat" ve "mecburiyet" yoktu. Bu sadece bir gelenekti: "Bize mutlaka bugün, Meclis kesinkes ne diyecekse demelidir. Bu isteğimizin kabul edilip edilmeyeceği de oylanmalıdır." [18] Vaktiyle, ikinci Sait Paşa hükümetine yöneltilen eleştiriler unutulmuyordu. Vartkes Efendi işin şakasındaydı: "...Acele işe şeytan karışır" diyordu. [19] Lazistan Mebusu Ahmet Efendi "hiç olmazsa yarım saat teneffüs müsaadesi verilsin" [20] derken, Rahmi Bey (Selanik) kızıyordu: "Teneffüs için müsaadeyi hükümetten mi alacağız? [21] Gazi Muhtar Paşa'nın cevabı: "Değil evladım, vaktimizin tahammülü olmadığını söylüyoruz." [22]

Fırka Reisi Talât Bey (Paşa) işi çok ciddiye almıştı:

"...Birtakım asilerin isteği üzerine (hükümet) Meclis'i feshe gidecektir. Onun için biz açık alınla milletin karşısına gidebilmek için program muhteviyatını birer birer tetkik ederek ve ona karşı birer birer cevap vererek mebusluk vazifemizi ifa etmeliyiz." Program hemen basılmalıydı. Dağıtılıp konuşmalara devam olunmalıydı. [23]

Cavit Bey heyecanlıydı.

(Babanzade) İsmail Hakkı Bey sinirliydi:

"...Hüseyin Hilmi Paşa hazretlerinin sözlerinden anlıyoruz ki, hükümet yalnız kanun namına Meclis'e gelmiyor. Meclis'i tehdit ediyor. [24]

Sadrıâzam "Bunu kabul etmeyiz" diyordu. İsmail Hakkı Bey'in sinirliliği devam ediyordu: "...Bütün cihana bağıracağım... Hükümet çekilmek istemekte elbette serbesttir," ama gündeme karışamazdı. [25] Heyecanlı sözler bitmemişti. [26] Muhalifler hemen su yüzüne çıkmıştı. Berat mebusu Süreyya Bey'den sonra Kayseri Mebusu Ali Galip Bey, celse aralığı istemiyordu. Çünkü "mebuslar obstrüksüyon yapabilirdi." [27]

17 Aynı Eser, s.836

18 Aynı Eser, 43. içt, s.834

19 Aynı Eser, s.834.

20 Aynı Eser, s.836.

21 Aynı Eser, s.836

22 Aynı Eser, s.836

23 Aynı Eser, s.836

24 Aynı Eser, s.836

25 Aynı Eser, s.836

26 Sivas Mebusu Şevki Bey, "istibdat" diye bağırıyordu. Rahmi Bey de, eski sadrıâzamla alay edercesine: "Yaşasın meşrutiyet namına söz söyleyen Hüseyin Hilmi Paşa" diyordu. (*Aynı Eser*, s.836).

27 Aynı Eser, s.837

İkinci celsede, Şahin Bey (Çamlık) programı, "şimdiye kadarki programların en açığı, hastalığı en iyi teşhis edeni"olarak niteliyordu.[28]

Ali Galip Bey onu bir reçete sayıyordu: "Teşekkür olunur ki, bu kabineyi bize Allah gönderdi." [29]

Hüseyin Hilmi Paşa, yeterlik teklif etmiştir. [30] Ve bir önerge verilmiştir: "gayri meşru hiçbir isteğe uymayıp bağımsız hareket edebilmek, Osmanlı bütünlüğünü bozacak teklifleri kabul etmemek, Trablusgarp'ı Osmanlı hâkimiyetinden çıkarmamak şartıyla hükümete güvenoyu verilerek gündeme geçirilmesinin açık oya konması. [31]

Hüseyin Hilmi Paşa, şartlı güven kabul etmeyeceklerini bildirmiştir. [32] Fakat, İttihatçılar tereddüttedirler. Onlara göre, kabine tarafsız değildi. Bu durum kabinenin bazı üyelerinden anlaşılıyordu. Hüseyin Hilmi Paşa bu sözleri de reddetmiştir. Kayıtsız şartsız güvenoyu isteğinde ısrarlıdır. [33] Cavit Bey, Fransızca terimi kullanarak "biz de size en bloc (An blok= blok halinde) oy veremeyiz" diyordu. [34] Hilmi Paşa ısrarlıydı.

Seyit Bey imzaların geri alındığını belirtmiş, oylamaya geçilmiştir.

Sonuç: 167 mebus katılmış, 9 boş ve çekimsere, 45 aleyhte oya karşı, 113 oyla kabineye güvenoyu verilmiştir. [35] Koca çoğunluğu ile İttihat ve Terakki gerilemiştir. Çünkü kabineye Mebusan'ı dağıtma fırsatı vermek istememektedir.

3. Diyalog: Halâskârân Hareketini Kınama

Halâskârlar Hareketi'nin tehdidi devam etmektedir. Hallacyan Efendi ve arkadaşları, hükümete bir gensoru önergesi verirler. İttihat ve Terakki Meclis'teki çoğunluğu ile bu hareketi kınamaktadır.

Önerge doğrudan doğruya yeni hükümete yönelmekte ve onu eleştirmektedir: Halâskâr Zabitan adı altında birtakım subaylar nizamnameler ve beyannameler yayınlamaya cesaret ettikleri halde, hükümet –özellikle Harbiye Nâzırı Nazım Paşa– bunlar hakkında hiçbir şey yapmamıştır. Nazım Paşa, bunları yanına çağırarak, ikramda bulunmuş karakollara göndermiştir. Söz verdiği halde Halil Bey'in evine tehdit mektubunu getiren subay hakkında hiçbir işlem yapmamıştır. Meclis-i Mebusan muhafız kıtasını, reise sormaksızın değiştirmiştir. Dağa çıktıkları söylenilen zabitler, ötede beride, hatta Meclis koridorlarında gezinmektedirler. Bu meseleler hemen Harbiye Nâzırın-

28 Aynı Eser, s.838

29 Aynı Eser, s.840 (İstiklal Savaşı başlarında Mustafa Kemal Atatürk'ün karşısına çıkan, Sivas Kongresini dağıtmaya kalkan Kayseri Valisi).

30 Aynı Eser, s.846

31 Aynı Eser, s.847

32 Aynı Eser, s.847

33 Aynı Eser, s.849

34 Aynı Eser, s.849

35 Aynı Eser, s.850

dan, gensoru yoluyla sorulmalıdır. [36] Berat Mebusu Süreyya Bey aleyhte konuşmasıyla Meclis'i karıştırmıştır. [37] Süreyya Bey, Hallacyan Efendi'ye "edebsiz" ve "namussuz" demiştir. O da onu jurnalcilikle suçlamıştır. Hakaretli konuşmalar devam etmiş, Süreyya Bey'e "takbih" cezası verilmiştir. [38]

4. Diyalog: Kanun-ı Esasi Değişikliği

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesiyle, İttihat ve Terakki çoğunluğu arasında son çatışma, yılan hikâyesine dönmüş olan Kanun-ı Esasi değişikliği ile ilgilidir. Son ve beşinci karşılaşmada Mebusan feshedilecektir.

Hükümet bir türlü anlaşmazlık çıkaramadığı için, bu sefer Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesinde yeni bir değişiklik önerisiyle gelmiştir. Buna göre, Padişah Mebusan Meclisi'ni "Âyan'a danışmadan" feshe gidemeyecekti. Oysa daha önce bu şarttan vazgeçilmişti.

Eski muhalefetin, son zamanlarda Âyan'ı bir güvence olarak kabul etme eğilimi, Gazi Ahmet Muhtar Paşa eliyle, yenilenmiş oluyordu. Mebusan -Padişah denkleminin Âyan- Padişah denklemine dönüştürülmesi böylece gerçekleşebilirdi ve ağırlık noktası değişebilirdi.

Çatışma bu noktada alevlenmiştir.

36 Önergenin metni şudur: "Halâskâr Zabitan Grubu namı altında birtakım zabitanın nizamnameler ve beyannameler tertip ve bunları matbuat ile neşre cesaret ettikleri halde bugüne kadar haklarında kanuni muamele yapılmak şöyle dursun, bilâkis kabinenin kurulduğu gece bu gruba mensup olduklarında şüphe olmayan zabitlerin, Nâzım Paşa tarafından Babıâli'ye celp ve yemek ikram edildikten sonra karakollara dağıtılması ve Halâskâr Zabitan mührü ile milletin mebuslar meclisini tehdit ve tahkir yollu yazıyı reisimizin evine veren zabit hakkında Meclis-i Mebusan huzurunda verilen teminata rağmen hâlâ kanuni bir muamele yapılmamış olması ve aksine bu alanda vazifesini yapanların azil veya azline teşebbüs edilmesi ve öteden beri Meclis i Mebusan'da bulunan askeri kıtanın talim ve terbiyeden mahrum kaldığı bahanesiyle Kanun ı Esasi'ye muhalif olarak Meclisi Mebusan Reisliği'nin muvafakati alınmaksızın değiştirilmesine teşebbüs ve diğer taraftan polis müdir-i umumiliği vekâletine tayin olunan zabit tarafından gece Meclise gönderilen polisler marifetiyle yine Halâskâr grubu zabitlerinden bir takımlarının Meclisi Mebusan idare heyetinin bilgisi ve izni olmadan Meclis içine alınmaları ve Manastır'dan kaçtıktan sonra dağlarda yakalanıp mahfuzen İstanbul'a gönderilen zabitlerin gazetelerle yapılan yalanlamaya rağmen ötede beride ve hatta Meclisi Mebusan içinde gezmelerine izin verilmesi ya zor ve baskı veya kayırma ve koruma altından cereyan etmiş birtakım üzücü olaylardan olmakla bu durumun Harbiye Nezaretinden sorulmasını teklif ederiz. 21 Temmuz 1328. İstanbul Mebusu Hallacyan, Serfiçe Mebusu Osman, Sinop Mebusu Hasan Fehmi, Lazistan Mebusu Ziya, Edirne Mebusu Talât, Musul Mebusu İbrahim, Kerbelâ Mebusu Nuri, Çorum Mebusu Mehmet Münir." (MMZC 1328, DII, Si.1 46.İçt., s.889-890).

37 Aynı Eser, s.889

38 Aynı Eser, s.891

İttihat ve Terakki sözcülerine göre "Âyan'la bilistişare" kaydı yeni bir öneriydi. İki ay geçmedikçe, Hükümet –Nizamname–i Dahili (İçtüzük)'nin 28. maddesine göre yeni bir öneri getiremezdi. Görünürde kabine, Mebusan'la bir "ihtilaf" (anlaşmazlık) yaratma eğilimindeydi. Sözcü (Babanzade İsmail Hakkı Bey), 1789 Fransız İhtilali döneminde, Mirabeau (Mirabo)'nun sözlerini, 1912'de kullanıyordu:

"Süngülerle gelsinler daha iyi." [39]

Serez Mebusu Mithat Şükrü Bey daha da eskiye giderek Cromwell zamanını anımsatıyordu:

"Meclis'i kapatsınlar, üzerine –Kiralık Hane– yazsınlar daha iyi." [40]

Program, hükümetin "geleceeğin biyografisi" (yaşam hikâyesi) idi. Hükümetin bağımsız hareket etme yetkisi yoktu. "Cebir ve ikrah" (zorlama) altında idi. Süngülerin tehdidi altında "asilerin zebunu" (mahkûmu) idi.Böyle bir Heyet–i Vükelâ'nın yapacağı kanun "batıl"dı (yok sayılırdı). Bu muydu "sükûn kabinesi? "Serapa (baştan başa) intikam kokusu neşreden" bir heyetti bu... [41]

Hükümetin sözcülüğünü bu sefer Gabriyel Noradongiyan Efendi yapıyordu. Hükümet çok ağır şekilde eleştiriliyordu: Osmanlı Devleti' nin tarihinde en feci bir dakikaydı bu... "Bakınız koca Rus ordusunu yenilgiye uğratan Seraskerimiz Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Grandük Nikolayef gibi seraskerleri hezimete uğratan bir kumandan... Bir isyan baskısı altında bulunuyorsunuz... Belki bugün bizim son günümüzdür, bunu millete demeliyiz." [42]

Şahin Bey (Çamlık) İttihatçıları suçluyordu: "Sizin kullanmak istediğiniz silahlar bugün size kullanılıyor." İttihatçılar, Meclis'i böyle feshetmişlerdi. Fakat Şahin Bey, Büyük Kabine'ye de çatıyordu. Bu fesih için bir bahaneydi. Ötesi "masal"dı. [43]

İsmail Hakkı Bey önerge yoluna başvurmuştur: Ertelenen öteki meselelerle beraber, esas meselenin incelenmesi Kanun–ı Esasi Encümeni'ne havale edilmesi ve konuşmaların yeterliğine karar verilmesi. [44] İsmail Hakkı Bey hükümetle bir anlaşmazlık çıkarmak niyetinde olmadıklarını belirterek İttihat ve Terakki'nin rolünü anlatmıştır: "...İttihat ve Terakki bu memlekette hükümeti yıkmak, sarsmak, anarşi sokmak için gelmemiştir." Hükümet bunu bir "ihtilaf" sayarak Meclis'i feshe giderse, "...o hükümet bizim gözümüzde ve milletin gözünde kazanmaya layık olduğu mevkiden çok aşağı düşer... Bu meşrutiyete bir darbedir... Onun için bunu biz encümenimizde incelemek istiyoruz." [45]

39 40 Aynı Eser, 44.içt,s.82

41 Aynı Eser, s.869

42 Aynı Eser, s.876

43 Aynı Eser, s.878

44 Aynı Eser, s.879

45 Aynı Eser, s.880

Sait Paşa deneyini unutur görünen İsmail Hakkı Bey, işin sonunu görmüştü.[46]

Hüseyin Hilmi Paşa'ya gelince ertelemeden yana değildi: Teklifin müstacelen (ivedilikle) incelenmek için encümene gönderilmesini kabul etmiyordu.

Kabine Meclis'i sıkıştırıyordu. "Erteleme kaydını koyarsanız red sayarız."[47]

Hükümet bu konudaki fikrini belirlemek için toplantıya çekilmiştir. Her ne kadar sadrıâzamda bir yumuşama görülmüşse de,[48] ısrarından vazgeçmemiştir ve red sayacağını yinelemiştir.[49] Sorunun bu açıklamalar içinde çözüldüğü söylenmiştir.[50] Fırka adına da aynı kabul geçerli sayılmıştır.[51]

Bu anlaşmazlığın "şimdilik" atlatılmasıydı.

5. Diyalog: Âyan'dan Gelen İmdat

Fesihte kararlı olan kabine, bu taktiğinde başarılı olamayınca, Kanun–ı Esasi'de bu konuda açıklık bulunmaması gerekçesiyle Âyan'a başvurmuştur. Âyan Meclisi, Meclis–i Mebusan'ın bir bakıma evvelki Meclis'in her ne kadar kalan süresini tamamlaması gerekliliği –hatta bir ölçüde tamamlamış sayılabileceği– konusunu ele almışsa da, asıl sorunun Sait Paşa kabinesi ile ortaya çıkan "Kanun–ı Esasi tâdilatı" anlaşmazlığı hakkında karar verme ve bu işlem için gerekli süre olduğu üzerinde durmuş, bu sorun da çözüme bağlanmış olduğuna göre, yeni bir seçim yapılarak yeni bir Meclis'in oluşması gerekeceği kararına varmıştır.[52] Böyle bir yorum Fransa Büyükelçisi'ni de şaşırtıcı olmuştur.[53]

Fesih İrade–i Seniyyesi'ni bildirmek üzere Mebusan toplantıya

46 Konuşmasının devamından: "...Bu ertelenen meseleden (mesele–i müstehire) dolayı, ihtimal ki hükümet bir ısrara düşer, çünki görüyoruz ki kanun maddesini tâdil etmek için, meclisi feshetmek için buraya geliyor" (MMZC 1328, DII, Si 1, 45. içt., s.880).

47 Aynı Eser, s.880

48 Sadrıâzamın sözlerinden: "...Kabul edip etmemek elinizdedir. Biz de sizin gibi vatan evlâdıyız. Başka bir noktadan ele almıyoruz. İtimat etmenizi rica ederim. ("Bu tarzda kabul ederiz" sesleri). (Aynı eser, s.883).

49 Aynı Eser, s.883

50 Aynı Eser, s.884

51 Aynı Eser, s.886

52 Konu bu kitabın çeşitli bölümlerinde ele alınmıştır. Sorunla ilgili belgeler için bk. TV 24 Temmuz 1328, Sayı 1197.

53 Fransız Elçisi Bompard, 6 Ağustos 1912 tarihiyle Dışişlerine çektiği telgrafta Âyan'ın kararını "plus que fantaisiste" (gereğinden fazla kaderci) bulmuştur (AF, Turquie Vol,9,6 Ağustos 1912 tarihli telgraf). Karar Âyan'da 1 çekimser, 5 muhalif oya karşı 28 oyla kabul edilmiştir (MAZC, DII, s.259). Âyan'ın birleşimi gizli olmuştur (32.içt.).

çağrılmışlardır. [54] Mebuslar daha önce davranarak Meclis'te toplanmışlar, kabineyi protesto etmişler ve güvensizlik oyu vermişlerdir. [55] Mebusan toplantılarını ertelemişlerdir. [56] Reis Halil Bey durumu bildirmek için padişahla görüşmek istemişse de huzura kabul edilmemiştir. [57]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa fesih iradesini ancak beş–on kişilik bir

(Kalem, *20 Ağustos 1325, No: 51, s.1*).

54 Gazi Ahmet Muhtar Paşa 22 Temmuz 1328 günkü toplantıda "Fesih Hatt–ı Hümayununu" okumuştur (TV, 24 Temmuz 1328, Sayı 1197).

55-56 Mebusan'ın bu hareketini doğru bulmayan Hatt–ı Hümayun metni için bk. TV 24 Temmuz 1328, Sayı 1197, s.3.

57 Heyet–i Vükelâ'nın Mebuslara çağrısı (TV 24 Temmuz 1328, Sayı 1197).

gruba, Meclis'in boş sıraları önünde okumuştur.[58] Sonra Âyan'a gidip yakınmalarını anlatmıştır.[59]

Âyan kararından memnundu. Fesih İradesi'ni dinledikten sonra Azaryan Efendi'nin sesi işitilmiştir: "Padişahım çok yaşa!"[60]

Kurt kuzuyu yemiştir.

Başka kurtlar da Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı parçalayacaklardır.

3.Balkan Felaketi İçinde Bir Hükümet

İttihatçı Meclis'ten kurtulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Balkan Harbi'nden kurtulamamıştır. Yaptığı ilk işler arasında "zamanında" yapılacağını vaat ettiği ve ilan ettiği genel seçimlerin belirsiz bir tarihe ertelenmesi vardır. Bütün gücüyle sempati toplamak için örfi idare rejimine son vermek istemiş, bu rejimin kaldırıldığı ilan edilmiş, fakat bir süre sonra aynı rejim geri gelmiş, örfi idare yeniden ilan edilmiştir.[61]

Kabinelerin değişmesiyle, koca devleti kemiren "değişmezler" yerli yerinde kaldığı için Osmanlı yönetenleri de, yönetilenleri de büyük bir yılgınlık ve aşağılık kompleksi içinde kalmaktaydılar.[62]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın üzerinde durduğu önemli olay, Mahmut Şevket Paşa'nın uykularını kaçıran olaydır: Askerlerin siyasetle uğraşmalarının engellenmesi. Âyan Meclisi'nde tasarı lehinde

58-59 Meclisi Mebusan'ın seddi (kapatılması) İrade-i Seniyye metni (Sait Paşa kabinesiyle Heyet i Mebusan arasında Kanun ı Esasi tâdilatından dolayı tahaddüs eden ihtilâf üzerine Meclis-i Mebusan'ın feshi cihetiyle yeniden intihap olunup 5 Nisan sene 1328 tarihinde ictima ve mucibi ihtilaf olan madde hakkında Kanun-ı Esasi'nin otuzbeşinci maddesi mucibince kararını ita etmiş olan Heyet-i Cedide-i Mebusan'ın müddet-i memuriyeti feshi intac eden İhtilâf hakkında sıfat-ı hikmetiyle bir rey ve karar itasına mahsus ve münhasır olduğu Heyet-i Âyan'dan Kanun-ı Esasi'ye tevfikan ve tefsiren tanzim olunan kararnamede beyan olunmuş ve bu karara göre Meclis-i Umumi'nin seddi ile Kanun-ı Esasi ahkâmına tevfikan intihabat-ı cedidenin icrasını irade eylerim.

"Bu irade-i Seniyyemizi icrasına sadrıâzam memurdur.

21 Şaban 330 ve 22 Temmuz sene 1328

Mehmet Reşat

Gazi Ahmet Muhtar" (MAZC, 1327-1330, DII, içt. 1,33. içt, s.260)

60 MAZC, DII, Si 1, s.260)

61 Bu konuda (Bk.s.256) Ayrıca, bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler,* C.I, s.313 vd.

62 Bu konuyu *"Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları"* başlıklı Doçentlik tezimizde ayrıntılı olarak ele almıştık Ayrıca *"Hürriyetin İlânı"* kitabımızda da yineledik. Meşrutiyet "Büyük Ümit"tir. Bunun ne denli uzak ve gerçekleştirilemez olduğu anlaşılınca, kısa sürede insanlar bir "hayal kırıklığı" çukuruna düşmüşlerdir. Hayal kırıklığını oluşturan ögeler şunlardır: "a- Sabırsızlık, b Anarşi; c Aşağılık duygusu; d- Şahsiyet; e Taklitçilik; f- İktisadi gerilik; g Cehalet; h- Aydınların sorumluluğu i- İktidarın yetersizliği. Nihayet acı ve beklenen son: Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" (s.56-68).

konuştuğu gibi, [63] bu konuda bazı hukuki ve fiili önlemler almış, yemin törenleri düzenlemiştir. [64]

Gazi Paşa 1909'dan beri Âyan Meclisi üyesidir. Bu Meclis'in Reis Vekili, 1911'de de –Sait Paşa'nın sadrıâzam olması üzerine– Reisi olmuştur. Bir fikir adamı olmadığı gibi –Sait Paşa modelinde– parlamenter bir siyaset adamı da değildir. On yıllık Âyan'lığında daha çok teknik sorunlarda birkaç kez konuşmuştur. [65] Hele 1332 (1916) yılında, Harb–i Umumi'nin en civcivli yılında önemli bir memleket sorununu ortaya koyduğu kanısındadır. Şöyle ki: "...Mesela Kızıltoprak'ta ve sair yerlerde birçok haşarat–ı muzırra (zararlı böcekler) vardır ki, Vilayet'in birçok memurları olduğu halde bakmıyorlar." [66] Lütfi Fikri Bey olayında (İstizah) coşkulu bir demokrasi konuşması yapmıştır. [67]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın çözümünü en fazla istediği sorun kuşkusuz Arnavutluk "meselesi" olmuştur. Fakat aldığı tüm önlemlere karşın, örfi idarenin kaldırılması ve "Arnavutluk'ta aff–ı umumi ilanı hakkında kanun–ı muvakkat" gibi, [68] Arnavutluk asıllı Âyan üyesi Reşit Akif Paşa'yı geniş yetki ile Arnavutluk'a gönderip yandaş toplamak gibi [69] önlemler de sorunu çözememiştir.

Hatta fazla bir iyimserlikle Müşir İbrahim Paşa'nın "...Ve Arna-

63 Rıfat Uçarol, Age, s.307–308

64 *Türkiyede Siyasal Partiler*, C I, s.332 (Bu sayfada askerlerin siyasetle uğraşmayacaklarına ilişkin yemin formülü de vardır, not 58) – Ayrıca bk TV 28 ve 31 Temmuz 1328, 1200 ve 1203. sayılar.

65 Rıfat Uçarol Paşa'nın Âyan Meclisi'ndeki faaliyetleri üzerinde durmuştur. Bunlar askeri, saat ve takvim, telif hakkı, vergilerle ilgili konulardaki konuşmalarıdır. Yazar, ayrıca bazı siyasal ve yönetim konusundaki görüşlerine de yer vermiştir (Age, s.306–324)

66 MMZC 1331, DIII, Si2, 34. içt, s.408

67 Besarya Efendi'nin itirazı üzerine (Âyan'ın niçin fevkâlade toplantıya çağrıldığı konusunda yaptığı konuşmadan: "...Bunu iyi bilmelidir ki, şurada min gayri haddin (haddim olmayarak) riyaset mevkiinde bulunuyorum. Lâkin ben elli beş seneden beri bu devletin hidematında, hatta hidemat–ı şakkasında kanımı, canımı heder ederek kullanılmış bir adamım ve yirmibeş otuz seneden beri de cebbar (dediği dedik) bir padişaha da kalemen (yazılı olarak) Kanun–ı Esasi gibi bir münciyi (kurtarıcıyı) daimi surette tavsiyeden hâli kalmadım. Bugünkü günde böyle bir tahaddüs ettiğini (ortaya çıktığını) işitir ve böyle bir riyaset mevkiinde bulunurum da bunu sükut ile geçiştiririm mi zannettiniz? Hüdanızda Kanun–ı Esasi'ye ufak bir darbe vurulacağını hissetsem belki hepinizin önünde ve birinci sırada ve derecede ben kanımı dökmeye hazırım, bunu böyle bilmelisiniz (alkışlar)" (MAZC, DIII, Si4, 9.içt,s.55).

68 Arnavutluk'ta Aff–ı Umumi İlânı Hakkında Kanun–ı Muvakkat, TV 12 Ağustos 1328, Sayı 1213 – İpek Divan–ı Harbi Örfi'si Meclis–i Vükelâ kararıyla lağvedilmiştir (*TV* 11 Temmuz 1328, Sayı 1186)

69 Haberi veren Fransa Büyükelçisi Bompard'dır (AF Turquie, Vol 9 – 14 Temmuz 1912 tarihli rapor).

vutluk kıyamı meselesinin bugünden itibaren hitam bulmuş addedilmesi lazım geleceği maruzdur" telgrafı bile gerçeği yansıtmamıştır.[70] Çünkü bu telgraftan kısa bir süre sonra Arnavutluk bağımsızlığını ilan etmiştir.

İkinci Meşrutiyet'te tarihin yolu değiştirilemezdi. "Talihsiz" sadrıâzamlar da bu yolda birbirini izlemeye mahkûmdu.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, tüm askeri ününe, rütbelerine ve nişanlarına karşın bunlardan biridir.

Balkanlıların saldırıları Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesini sarstıkça, içerdeki düşmanca eleştiriler entrikaya dönüşmüştür. Ufukta Kâmil Paşa'yı bekleyenler, yetmiş dördüne merdiven dayayan ihtiyar sadrıâzamın yerine "daha genç, daha bilgili, daha enerjik" bir kimsenin gelmesi gerektiğini açıkça söylemeye başlamışlardır.[71]

Oysa, bu yeni sadrıâzam da (Kâmil Paşa) yetmişin üstündedir. Ne daha bilgili, ne de daha enerjilidir. "Akıbeti" de farklı olmayacaktır.[72] Nitekim istifanemesinde üzüntüsü ve şaşkınlığı okunur.[73]

Gazi Müşir Ahmet Paşa'ya gelince, o çok kısa iktidar döneminde, "kırk yıllık" sadrıâzamlık düşüne herhalde pişman olmuştur.

70 *TV*, 9 Ağustos 1328, Sayı 1211

71 Mahmut Kemal İnal, *Age*, s.1823

72 Kâmil ve Nâzım Paşalar için Halil Bey'e "icabedince de sularını sıkıp limon posası gibi atarım" dediğini anımsatan Mahmut Kemal İnal'ın gözlemi: "Bu halde Gazi Paşa, Kâmil Paşa'nın değil, o gazinin suyunu sıkıp limon posası gibi atmış, yerine oturmuştur" (Age, s.1826.)

73 İstifanamesinin elyazısıyla fotokipisini Mahmut Kemal İnal yayınlamıştır. (Age, s.1822–1823–Rıfat Uçarol, age. s.439).

VI

MAHMUT ŞEVKET PAŞA VE İTTİHAT VE TERAKKİ

1. *Ortası Olmayan Bir Dünya*

"... Muhterem Osmanlı ordusuna, artık her şeyin tam ve mükemmel olduğunu görerek, İstanbul'a bu zulüm ve anarşi merkezine karşı feci olayın on ikinci günü sabahı "ileri!" kumandasını veren Mahmut Şevket Paşa, bu namus–u mücessem kumandan şüphe yok ki dünyanın en büyük adamlarından, en büyük kumandanlarından biridir..."

Bu satırlar, 1909 Mayıs'ı başında, Meşrutiyet'in ünlü dergilerinden birinde yayınlanmıştı.[1]

Aynı yıl, Ayastefanos'ta, 31 Mart Hareketi'ni bastırdıktan sonra, ayrı bir hükümet otoritesiyle "idare–i örfiye" (sıkı yönetim) ilan ettiğini Meclis–i Milli'ye (Âyan ve Mebusan'ın ortak toplantısına) bildiren de Mahmut Şevket Paşa'dır (Bk.s.406)

Bu yazı okunduktan, bu ve benzeri olaylar anımsandıktan iki yıl sonrasına, 1911 (1327) yılının değişik tablosu içine bakalım. Mebusan Meclisi'nin 11. birleşiminde, Edirne Mebusu (Filozof) Rıza Tevfik Bey'i dinleyelim:

"...Biz kat'iyen Meşrutiyeti müdafaa etmek ve icabederse gebermek fikrindeyiz ve böyle yemin ettik de buraya geldik. Binaenaleyh içi saman dolu umacıdan korkmuyoruz (Alkış, bravo sesleri). Bunu açık söylüyoruz. Anlıyor musunuz?"[2]

Bu sahnelerden varılacak sonuçlar çeşitlidir.

Önce İkinci Meşrutiyet siyasal hayatının hızlı bir değişiklik içinde, nasıl sadist bir adam harcama mekanizması kurduğu kanıtlanır. Sivrilen her insan, bu dönemde, kader sarkacının iki ucu arasına sıkışır: Kurtarıcı olarak övülür, hain ve zâlim olarak sövülür. Bunun "ortası" yoktur.

Sonra da hem ordunun, hem de İttihat ve Terakki'nin en zayıf döneminde olduğu da apaçık ortadadır.

Doğal olarak öteki ucun, muhalefetin gücünün doruk noktasında bulunduğu da kanıtlanmış olur. Aslında İttihatçılara karşı kabaran

1 *Resimli Kitap,* Sayı 8 (8 Mayıs 1325), s.748 – Ayrıca bk. *Mücahede–i Hürriyet Mahmut Şevket Paşa ve Hareket Ordusu.*

2 *MMZC* 1327, DI, Si4, 11.içt., s.99.

sert muhalefetin kısa zamanda – Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşundan kısa bir süre sonra – nasıl heterogen bir yığın halinde çığlaştığının açıklık kazandığına tanık olunmaktadır. İşte bu muhalefet bir ölüm kalım savaşına atılmıştır.[3] Mahmut Şevket Paşa'ya saldırarak hem Cemiyet'i, hem de Fırka'yı (İttihat ve Terakki'yi) alt etmek bir taşla iki kuş vurmak, İttihatçıları düştükleri yerden kalkamayacak hale koymak ve siyasal hayattan silmek istemektedir.

Mahmut Şevket Paşa'nın sadrıâzamlığına kadar köprülerin altından hayli su geçmiştir.

Paşa, Sait Paşa'nın ikinci kabinesinde de Harbiye Nâzırı iken, İttihatçıların baskısı altında istifa etmiştir. Sait Paşa'nın (ve ikinci *kabinesinin) istifasından sonra, İttihat ve Terakki muhalefete düşmüş*tür. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mebusan'ı feshetmiş ve Balkan Harbi patlak vermiştir.Onu izleyen Kâmil Paşa'nın ikinici kabinesi Babıâli Vak'ası sonunda istifaya zorlanmış, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa başta olmak üzere ölenler olmuştur.

Mahmut Şevket Paşa vakadan sonra sadrıâzamlığa getirilmiştir (10 Kânunusâni 1328–23 Ocak 1913).[4]

İttihat ve Terakki'nin tek parti rejimi de böyle başlamıştır.

2. "Vaka"dan Suikaste

Mahmut Şevket Paşa (1856–1913) "Hürriyetin İlanı"nı parlak bir geçmişle karşılamıştır.[5] Birinci Ferik rütbesinde ve Kosova Valisidir. 3. Ordu Kumandanlığı'na atandığı zaman – Hüseyin Hilmi Paşa'nın Dâhiliye Nâzırı olması ile – Rumeli Vilâyetleri Umumi Müfettiş muavinliğini de üstlenmiştir. Otuzbir Mart Olayı'nın patlak vermesi üzerine 2. ve 3. Ordulardan oluşan "Hareket Ordusu" kumandanıdır ve Osmanlı tarihinin en büyük gericilik eylemlerinden birini bastıran kumandan olarak İstanbul'a girmesi ona karizmatik kişiliğini ve gücünü sağlamıştır.

Ordu bu başarı sonucu politika sahnesinin en güçlü bir unsuru durumuna gelince Mahmut Şevket Paşa Meşrutiyetin en kuvvetli adamı olacaktır. Ordu başından sonuna dek bu rolünü terk etmeyecek ve İttihat ve Terakki ile kader birliği yapacağı için Paşa da bu kaynaşma ortamı içinde yerini alacaktır ve fırkalar arasındaki tercihini yapacaktır. Kumandanlık yanında Harbiye Nâzırlığına geçecek ve bu sıfatla ilk kez İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde görülecek ve kabinede

3 Bu konuda Rıza Nur Bey, Hüseyin Cahit Bey'le bir konuşmasını yayınlamıştır (*Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s.11) – Ayrıca *Türkiye'de Siyasal Partiler*, CI. s.267, not 14'te aynen verilmiştir..

4 Sadrıâzamlığa ilişkin Hatt-ı Hümayunların metinleri için bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadr-ı âzamlar*, s.1875, 1877 (Birinci Hat metninde Şeyhülislam adı yoktur. İkinci Hat'da Esat Efendi olarak vardır).

5 Paşa ile ilgili bibliyografyayı Mahmut Kemal İnal vermiştir, *Age*, s.1870–1872 – *Resimli Kitap* Sayı 8, 1908, s.748–749.

ordu ile ilişkiler kompleksi içindeki dengeyi temsil edecektir.

Mahmut Şevket Paşa kabinesi normal bir hükümet değildir. Bir askeri darbe sonucu kurulmuştur ve bir suikastle noktalanmıştır. Beş aya yakın (4 ay 19 gün) bir süre iş başında kalmış olan bu kabine – belirtildiği gibi – başlattığı rejim bakımından Meclissiz ve seçimsiz bir dönemde etkisini devam ettirmiştir. Ve bu özelliği göz önünde tutularak incelenmelidir.

Asıl ilginç sorun bu çok kısa dönem Mahmut Şevket Paşa'nın gölgeleşen portresini canlandırmaya yetmeyecektir.

Bunun nedeni Mahmut Şevket Paşa'nın siyasal yetersizliklerinde aranabilirse de başka nedenler de vardır.

Mahmut Şevket Paşa'nın temel isteklerinden biri ve de birincisi, daha önce de değinildiği gibi [6] ordunun siyasetten elini çekmesi, alışılmış deyimle askerin kışlasına dönmesiydi. Bu durumu Harbiye Nâzırlığına gelmeden önce de amaçlamıştır.

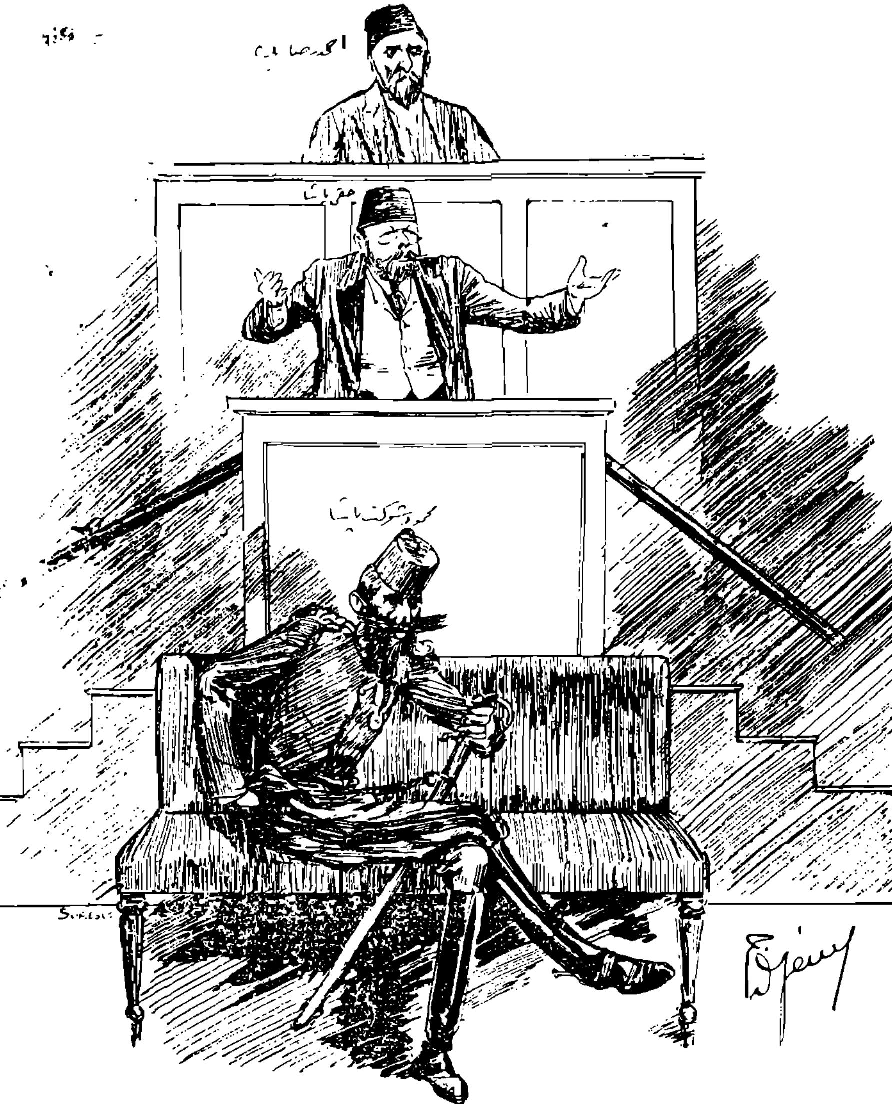
Harbiye Nâzırlığı sırasında güçlü bir muhalefetin şimşeklerini çekmiştir. Sıkıyönetim uygulamaları muhaliflerin en fazla sarıldıkları kozların başında gelmiştir. [7]

Hepsinin üstünde İttihat ve Terakki'nin orduya dayanan, onunla kaynaşık bir rejime yönelmesi ve bu rejimin temsilciliğini Mahmut Şevket Paşa'nın üstlenmesi, onu muhalefetin boy hedefi yapmıştır. İttihat ve Terakki'nin genel politikası başarılı sonuçlar vermeyince, gittikçe kabaran muhalefet zirvesine Sait Paşa hükümetleri döneminde ulaşmıştır. İttihatçılara karşı biriken muhalefet Mahmut Şevket Paşa'ya vargücüyle saldırmıştır.

Bu konuda en büyük fırsatı meşhur "İstizah" (gensoru) olayı sağlamıştır. Bu olayda Mahmut Şevket Paşa'nın "parlak mazisini" ve artık kuşkulu "istikbalini" ve tarih içindeki yerini saptayıcı önemli gerçekler vardır. Tarihçilerin nedense üzerinde pek az durdukları – ya da hiç durmadıkları – zamanın kamuoyunda derin yankılar uyandırmış bu "olaya" mutlak surette eğilmek şarttır. Bu inceleme yapılmadan Mahmut Şevket Paşa hakkında ileri sürülecek değerlendirme-

6 *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C I'de bu konuya değinilmiştir, s. 316.

7 Mebusan Meclisinde gittikçe kabaran muhalefet, Mahmut Şevket Paşa'ya en büyük güçlükleri çıkarmıştır. Buna karşılık Bahriye Nâzırına aynı muameleyi yapmamıştır. 1911 bütçesinde, Ahmet Rıza Bey'in bütün çabalarına rağmen, çok büyük engellemelerle karşılaşmıştır. Örneğin "zabitan" maaşlarına 20.000 kuruşluk bir artırma önerisi, Meclis reisinin de yardımıyla kabul edildiği halde, muhalif mebusların baskısı altında, Encümene havale ettirilmiştir (MMZC 1327, DI, Si 3, 63.içt., S.1802). Yine, askeri fabrikalarda işçilerin kurduğu yardımlaşma sandığı (Temini İstikbal Sandığı) için Paşa 100.000 kuruş istemişti. Tartışmalar karşısındaki sözlerinden: "...Vartkes Efendi olsa bana yardım eder... Hayırlı bir iştir. Bana yüzbin kuruş vermenizi teklif ederim.. İnsaniyetçi bir teşebbüstür. Size tekmil âmele evlâdı ve ailesi dua eder. Millete, size ve cümlemize..." (Aynı Eser, s.1806).

Yukarıdan aşağıya Ahmet Rıza Bey, İbrahim Hakkı Paşa (Sadrıâzam), Mahmut Şevket Paşa, Yukarıda; "müz'ic istizahlar münasebetiyle"; aşağıda, "–Ben de şaşırdım kaldım: Aşağı baksam sakalım, yukarı baksam bıyığım!" (Cem, *18 Teşrinisani 1326, No:4, s.6*).

ler gerçekten uzak ve yüzeysel kalmaya mahkumdur.

3. *"İstizah" Olayı*

Sait Paşa'nın sekizinci (İkinci Meşrutiyetteki ikinci) kabinesinin belirttiğimiz diyaloglarından en şiddetlisi olan bu çatışma Trablusgarp Savaşı sırasında cereyan etmiştir. Mebuslar birbiriyle kavga halinde iken, askerler de cephede dövüşmekteydiler. Dr.Rıza Nur konuşmaları sırasında parlamento içindeki "savaş"la Osmanlı Afrikası'ndaki savaşı karşılaştıracak ve Meclis'tekinin daha önemli olduğunu belirtecektir.

22 Teşrinievvel 1327 (5 Kasım 1911) tarihinde Meclis–i Mebusan'ın 2. Devre, 4. Sene–i İçtimaiyesi'nin, 10. İçtimaında tüm sertliği ile ortaya çıkan olay saatlerce sürmüştür.[8] ve Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'ya söylenmedik söz, yapılmadık hakaret kalmamıştır. Sonunda Paşa, "parlak mazisini" Mebusan binasında bırakarak, bilinmezlerle dolu karanlık bir geleceğe doğru emeklemeye başlamıştır.

Olayın Gelişmesi

Başlangıç noktasında "mesleği doğuştan muhalefet" olan Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey (1872–1934) vardır.[9] Lütfi Fikri Bey Ayastefanos'ta (Yeşilköy) oturmaktadır. Günlerden cumartesidir. (5 Kasım 1911)

Lütfi Fikri Bey şehre inmek üzere tren istasyonuna gelir. Yanına bir sivil yaklaşır. Polis memuru olduğunu ve "Müdiriyete" götürüleceğini söyler. Lütfi Fikri Bey "Yazılı bir emir var mı?" diye sorar. Memur "yok" der ve bir subayı gösterir.

Subay yanına gelir "divan–ı harb'e gideceksiniz" der, "hatırı için" divan–ı harbe gitmesini rica eder. Lütfi Fikri Bey, bunu yapamayacağını söyler. Trene biner.

Trende subay karşısına oturur ve ısrarlarına devam eder. Zor kullanmak durumunda kalacağını hissettirir. Lütfi Fikri Bey, genç subaya böyle bir şey yapmaması gerektiğini söyleyip, sonra "herkes çekilir tek sorumlu siz kalırsınız" diyerek direnmektedir ve "Ben istasyona çıkacağım yoluma devam edeceğim, siz gelip çevirir, cebir kullanırsanız" der ve ekler "Vapur beklerken telefon edip, emir alın, gelip beni götürün." Sirkeci istasyonunda takip edildiğini anlar. Her ne kadar istasyonda kendisini tanımazlarsa da, yakalanması için gerekli tertibat alınmıştır. Bir arabaya biner, Mebusan Meclisi'ne gelir.

8 İstizah takriri (gensoru önergesi), 10, 11, 12 ve 13. toplantıları doldurmuştur. Bazıları ikişer celse olmak üzere aşağı yukarı konuşmalar on sekiz saat sürmüştür (*MMZC* 1326, D I, Si. 4, s.180–263)

9 Bu konuda bir makalemize bakılabilir: Lutfi Fikri Bey (İnsan *Derisiyle Kaplı Anayasa*, kitabımızın içinde, s.183–191).

Lütfi Fikri Bey bu öyküsünü kendisi anlatmıştır.

Mebusan'daki Gelişmelerin Şeması

Tartışmalar, bu açıklamadan daha önce başladığı için dört içtimaın şemasını çizdikten sonra konuşmalara değinmekte yarar var.[11]

10. İçtima (22 Teşrini evvel 1327–5 Kasım): İlk adımda Mebusan'da ilk kez görülen bir önerge verilmiştir. Altında üç siyasal parti adına imzalar vardır. İşin ilginç yanı bu imzalar arasında İttihat ve Terakki de görülmektedir. Bütün meclis hayatında, İttihat ve Terakki'nin muhalif fırkalarla birleştiği ender önergelerden birisidir bu. (Hürriyet ve İtilaf Fırkası henüz kurulmamıştır, kısa bir süre, on beş gün sonra kurulacaktır).

Önergenin konusu Lütfi Fikri Bey olayıdır: Ortada Kanun-ı Esasi'yi ağır bir "ihlâl" vardı. Harbiye Nâzırının "şimdi" Meclis'e gelmesi ve bütün konuşmalardan önce, ivedilikle Meşrutiyet'e yapılan bu tecavüz hakkında açıklamada bulunması zorunluydu.[12]

Mebuslar, Harbiye Nâzırının (Mahmut Şevket Paşa) hemen Meclis'e gelmesini, reis tarafından çağırılmasını istemişlerdir. Fakat, nâzır, üçüncü celse yapıldığı halde yine gelmemiştir. Mebuslar ateş püskürmekte, Reis Ahmet Rıza Bey ise söyleyecek söz bulamamaktadır. Toplantı ertelenir.

11. içtima (23 Teşrinisani 1327): Mahmut Şevket Paşa'nın cevabı gelmiştir: Çarşamba günü (üç gün sonra) kendisi geleceğini ya da bir temsilci göndereceğini bildirmektedir. Mebuslar kaynaşma halindedirler. Şiddetli ve heyecanlı konuşmalar yapılır. Bir önerge verilir: Nâzırın isteğinin reddedilmesi ve açık oya konulması. Sonuç: 164 mevcut üzerinden, 133 oyla Nâzır'ın isteği reddedilir. Mahmut Şevket Paşa sarsılmıştır. Gönderdiği bu yazılı cevapta, belge toplayacağı için, çarşamba gününü "rica" eder. Kendi adına da Divanı Harp Reisi İdris Paşa'yı Mebusan'a gönderir. Mebuslar İdris Paşa'yı konuşturup

10 Lutfi Fikri Bey, 12. içtimada, olayı daha uzun ve ayrıntılı anlatmıştır. Biz kısalttık ve özetledik (MMZC, D I, Si 4, s.210–212).

11 MMZC 1326, DI, Si4, 10, 11, 12, 13. içtimalar s.184–263 *Salname-i Servet-i Fünun* 1328, s.422 Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa,* s.262–263.

12 Önergenin metni: "Meclis-i Mebusan Riyaseti Celilesine, Bugün Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in kendisinden istihbar ettiğimiz veçhile - Divanı Harbi Örfi tarafından celp ve tevkifine teşebbüs olunduğu ve Meclis-i Mebusan'ın müçtemi bulunduğu bir zamanda böyle bir muamelenin Kanun-ı Esasi'yi iptal ve şekl-i hükümeti tağyire doğru atılmış sarih ve cüretkâr bir hat ve olduğu cihetle şimdi Harbiye Nâzırının Meclise davetiyle bütün müzakerata takdimen ve tacilen bir meşrutiyet meselesi olan şu tecavüzün istizahını talep eyleriz.

22 Teşrinievvel sene 1327

Ahali Fırkası namına Gümülcineli İsmail, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Reisi Amasya Mebusu İsmail Hakkı, İttihat ve Terakki Fırkası İzmir Mebusu Seyit (ve diğer imzalar) (Aynı Eser, 10.içt., s.180).

sıygaya çekerler. Toplantının, çarşambaya ertelenmesi kabul edilir.

12. içtima (26 Teşrinisani 1327): Harbiye Nâzırı gelmiştir. Lütfi Fikri Bey olayı anlatır. Harbiye Nâzırı cevap verir. Sık sık sözü kesilmektedir. Çok ağır saldırılar yapılmaktadır. Mahmut Şevket Paşa diktatör olmadığını vurgulayacaktır. Reis Ahmet Bey tasdik eder. Mahmut Şevket Paşa açıkça İttihat ve Terakki'yi tutmaktadır. Ve son sözlerini söyler: "Efendiler, işte söyleyeceğim sözleri söyledim. İsterseniz bana itimat edersiniz, isterseniz etmezsiniz. Fakat sizi temin ederim, namusum hakkına ben bu nâzırlıkta hamiyeten (vatan sevgisiyle) duruyorum. Buna emin olunuz. Hiçbir emel taşımıyorum. Zira ben parlak bir mâziye mâlikim, bunu hiçbiriniz inkâr edemezsiniz. Ben eminim ki mâzim kadar parlak bir istikbale sahip olmayacağım... İstediğiniz gibi hükmedersiniz. Allahaısmarladık."[13]

Lütfi Fikri Bey suçlamaları tekrarlayarak cevap verir. İttihatçı mebuslarda, Harbiye Nâzırı lehinde bir eğilim belirir. Sözcüleri Emrullah Efendi'dir. Mahmut Şevket Paşa'ya karşı ağır saldırılar devam etmektedir. Hariciye Nâzırı (Rıfat Paşa), söze karışır: Kendisini kürsüden indirmek isterler. Sadrıâzam Sait Paşa uzun bir konuşma yaparak Mahmut Şevket Paşa'yı savunur. Mahmut Şevket Paşa yeniden suçlanır.

13. içtima (27 Teşrinievvel 1327 Perşembe): Üçüncü celsede tartışmalar yeniden başlar. Vartkes Efendi, Mahmut Şevket Paşa'yı savunur. Bu çok uzun bir konuşmadır. Sait Paşa üçüncü kez söz alarak Harbiye Nâzırı'nı savunur. Yorgi Boşo aleyhtedir ve şiddetli bir dille konuşur. Dahiliye Nâzırı (Celal Bey), "Diktatör yoktur" tezini savunur. Mahmut Şevket Paşa'ya güvensizlik oyu verilmesi için önergeler vardır (Gümülcineli İsmail Bey ve arkadaşları). Bu ve başka önergeler, çok sinirli bir hava içinde, oylanmak üzere iken, dramın düğümlerini çözen yeni bir olay bomba gibi patlar. Bingazi Mebusu Yusuf Şetvan Bey, Trablusgarp cephesinden gelmiştir. "Şiddetli alkışlar" arasında kürsüye çıkarılır ve böylesine nazik bir anda birlik öğütler. Meclis yumuşamıştır. Güvensizlik önergesi geri alınır. (Önce Ahali Fırkası adına İsmail Bey, sonra da Mutedil Hürriyetperveran adına Nâfi Paşa). İttihat ve Terakki bu noktada işe karışır. Seyyid Bey'in önergesi, "ekresiyeti azime ile", kabul edilir.[14] Mahmut Şevket Paşa kurtulmuştur. Isırıcı bir mizahla "Onu İtalyanlar kurtarmıştır."[15]

Aslında Meclis çoğunluğu karşısında ünlü bir generalin ağır bir yenilgisidir bu... İttihatçı çoğunluk önce Mahmut Şevket Paşa'nın hırpalanmasını seyretmiştir. Zaten gensoruya katılmıştır. Paşa adamakıllı sarsıldıktan ve İttihat ve Terakki'yi öteki tüm partilere tercih

13 MMZC, aynı cilt, 12.içt.s.215.

14 Aynı Eser, 13.içt., s.263.

15 Paris'te bir muhalefet cephesi ve partisi kuran Şerif Paşa'nın (Bk.Cilt I, s.219–236) yayın organı Fransızca *Mécheroutiette'te* çıkan yazıdan: "Les Italiens sauverent le ministere" (Sayı 25, Decembre 1911, s.59).

ettiğini çok açık bir şekilde söyledikten sonra imdadına koşmuştur. Bu sempatik bakışlardan sonra, artık tartışma havasına ve ayrıntılarına girilebilir.

"İçi Saman Dolu Umacı"

Bu bir devrin öyküsüdür.

Şimdi bu gensoru tartışmaları boyunca ileri sürülmüş olan görüşlere – daha doğrusu ağır suçlamalara – kısaca muhalefetin ortaya attığı savların üslubuna ve içeriğine dönebiliriz.

Bu eleştirilerin ekseninde rejimin demokratik Meşrutiyet'ten uzaklaştırılması ve hürriyetleri yok edici askeri bir niteliğe dönüştürülmesiyle ilgili eleştiriler vardır. Fakat bunların yanı sıra, insaf sınırlarını aşan bir yıpratma taktiği de açıktır. Ve Mahmut Şevket Paşa'lar, yaşantılarının hesabını vermek zorunda bırakılmışlardır. Asıl amaç, gittikçe zayıflayan İttihat ve Terakki'yi de, açılan bu yoldan cendererenin içine itmek, savunma durumuna sokarak sonunu hazırlamaktır. 1911 yılı, İkinci Meşrutiyet'in normal bir yılı değil, ağır bir bunalım dönemidir.

Belirtildiği gibi, muhalefetin ileri sürdüğü görüşleri ve ortaya koyduğu sorunları, genellikle, asıl hedef olan Mahmut Şevket Paşa ile Sadrıâzam Sait Paşa yanıtlamışlardır. Fikirlerini ve tutumunu kısaca gözden geçirdiğimiz Sait Paşa, Kanun-ı Esasi değişikliği tartışmalarına girmeden en büyük söz düellosunu bu konuşmalarında yapmış ve kişiliğinin, fikir yapısının özelliklerini de aydınlatmıştır. İttihatçılar bu düelloda güçlü bir atılganlık gösterememişlerdir. Ya da göstermemişlerdir.

Üzerinde durulmuş olan sorunları, verilen yanıtlarla beraber gözden geçirmek gerekecektir.

Harbiye Nazırının mutlaka çağrılmasını, Dr. Rıza Nur Bey, "Kâmil Paşa Vakası" ile karşılaştırmıştır. Ona göre, Nâzırı'nın hareketi bir "meşrutiyet darbesi"dir, kısaca bu bir "hükümet darbesi"dir. [16] Zöhrap Efendi de aynı kanıdadır. [17]

Buna karşılık, Mahmut Şevket Paşa'nın "bundan iki yıl önce bir meşrutiyet kurtarıcısı" olduğu da söylenmiştir. [18]

(Filozof) Rıza Tevfik Bey, Paşa'nın dış savaş yerine iç savaş seçtiğini, İtalyanlarla çarpışacak yerde İstanbul'da mebuslarla savaşmak istediğini belirtmiştir: "Harbiye Nâzırı bizimle elense etti, fakat ensemiz kalındır, onun için kımıldatamadı" diyen Filozof hayatının en büyük saldırısına geçer. [19] Ve bu saldırısıyla da, İttihatçı liderleri kışkırtmış olur: Mahmut Şevket Paşa "içi saman dolu" bir umacıdır.

16 MMZC, Aynı Cilt, 11.içt., s.182, 192.

17 Aynı Eser, aynı içt., s.194–197.

18 Aynı Eser, aynı içt., s.197.

19 Rıza Tevfik Bey'in konuşmasından: "Efendiler ben söyleyeyim size, bu bir elense etmektir. Harbiye Nâzırı Paşa hazretleri bizimle elense etti, fakat ensemiz kalındır,

Meşrutiyeti yaşamları pahasına korumakla yükümlü milletvekillerini korkutamaz.[20]

Mahmut Şevket Paşa, daha konuşmaya başlarken sözü kesilerek, şaşırtılmıştır. Ve itirafı: "... Benim burada nasıl bir heyecanla söz söylediğimi tasavvur ediniz."[21] Kısa fakat sert suçlamalar birbirini izlemektedir.[22]

Mahmut Şevket Paşa Diktatör müydü?

Muhalif gazeteler, durmadan bu temayı işlemişlerdir. Meclis'teki muhalifler de...

Paşa tatlı sert bir anlatımdan yanadır: "... Efendiler, sizin elinizi kaldırıp indirmenizle ben tamamiyle düşeceğimi bilirim ve buna inanıyorum. Fakat buna rağmen şimdiye kadar ben Osmanlı ordusunun Harbiye Nâzırıyım. Bu sıfat hâlâ üzerimdedir. Özellikle yüksek bir askeri niteliğe de sahibim. Ben şimdiki halde karşınızda, şu kürsü üzerinde Osmanlı ordusunu temsil ediyorum. Efendiler, onun için sizden şerefimi, askerlik şerefimi korumanızı istiyorum (hay hay sesleri)".

Ve diktatör olmadığını, böylesine yetkilere sahip olduğu halde bu yolu seçmediğini Paşa, şöyle anlatır:

"... Bana bir diktatör taslağı diyorlar. Ben, efendiler diktatörlük etmedim. Evet bu memlekette hükümdar ve hükümet mevcut olmadı-

onun için kımıldatamadı. Biz kat'iyen meşrutiyeti müdafaa etmek ve icap ederse gebermek fikrindeyiz ve böyle ettik de buraya geldik. Binaenaleyh içi saman dolu umacıdan korkmuyoruz (Alkış, bravo sesleri). Bunu açık söylüyoruz, anlıyor musunuz?... Burada askeri tahşit etmenin manası nedir? Harp burada değildir, burası makam-ı saltanat, makam-ı hilâfettir. Bizden mi korkuyor? Meclis-i Mebusandan korkuyorsa hakkı vardır, korkmalıdır. Çünkü Meclis-i Mebusanın kendisine hüsnü zannı yoktur. Anlıyor musunuz efendiler?

"Talât Bey (Paşa) - İyi ama, 31 Mart'ta sakalını traş edip kaçtığın vakit Mahmut Şevket Paşa bu memleketi müdafaa etti (gürültü).

....

"Rıza Tevfik- ...Ben kendi hesabıma korkmam. Ne isterlerse hazırım. Burada duruyorum. Bu sefer ben kaçmayacağım, Tâlat Bey sen kaçacaksın. Sana da cevabım bu (alkış) (Aynı Eser, aynı içt., s.199)

20 Bu tartışmalar boyunca, İttihat ve Terakki liderleri pek az konuşurlar. Bunlar Talât Bey, kısmen Halil Bey, Hallacyan ve Emrullah Efendiler, Seyyit Bey'dir.

21 *Aynı Eser,* s.12. içt., s.211 - Preveze Mebusu Hamdi Bey'in söz kesmesi üzerine: "...Susunuz da söyleyeyim (gürültü). Ee ben böyle dururum (gürültü) (Aynı Eser, 12.içt., s.213).

22 "Meclis inadı kabul etmez" (Ömer Fevzi Efendi), "Paşa hazretleri sen söylediğin sözü iyi söyle de anlayalım" (Zeynelâbidin Efendi), "Yalnız çalıştığınızı Trablus ispat ediyor" (Ferit Bey), "Bağırmayın" (Rıza Nur Bey), "Tarih de unutmaz" (Cemal Bey), "Paşa üç senelik hayatını pekâlâ biliyoruz" (Ömer Feyzi Efendi), "Kalayım da, kim olursa olsun (Ferit Bey). (Aynı Eser, 12.içt.).

ğı on, on beş gün içinde bu memleketin, bu hükümetin mukadderatını elimde bulundurdum. O vakit ben emrimle istediğimi kurşuna dizdirebilirdim. Bunu inkâr etmezsiniz. Fakat sizi temin ederim, o vakit dahi benim elime geçen kuvveti kat'iyen ve ebeden (sonsuza dek) kötüye kullanmadım." [23]

Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey, bu sözleri tasdik ederken, [24] İbrahim Vasfi Efendi sormaktadır: "O salâhiyeti size kim verdi? " [25]

Paşa, insanları lekeleme ve yıpratma taktiğinin bir Abdülhamit yöntemi olduğunu da sözlerine eklemiştir. Ve sonra, İttihat ve Terakki'ye yanaşmıştır. (bk.s.135).

Lütfi Fikri Bey'e göre diktatör ve diktatörlük vardı ve şu esaslara dayanıyordu:

Önce, örfi idare kişisel bir irade rejimi olarak işletiliyordu: "... gazeteleri kapatmak, cemiyetleri dağıtmak, hoşlanmadıkları insanları sürgüne göndermek... Bundan daha mükemmel bir şebeke kurulamaz... Örümceğin bile şebekesi, ağı bundan daha mükemmel olamaz."

Sonra da dikkatörlük neyse o vardı işte.. "... Diktatör kimdi? Keyfi muameleler yapan ve yaptığı muamelelerden kat'iyen mes'ul olmayan adam demektir? Şevket Paşa'da bu hali görmüyor musunuz? Paşa, kabinenin eleştirilmesini yasaklamıştır. Mebusan Meclisi konuşmalarının yayınlanmaması için divan–ı harpten karar istemiştir."

Ve sonuç: "... Eğer Meclis bu hükümetle beraber intihar etmek istemiyorsa, benimle beraber Meşrutiyeti kurtarır. Yok, eğer intihar ederse zarar yok. Devr–i sâbıkta on altı ay yattım. Bir sene de şimdi yatarım dedim."

Mahmut Şevket Paşa'nın "manevraları da", Lütfi Fikri Bey'e göre ortadaydı: Paşa kabine arkadaşlarını alıp Meclis'e getirmekle, kendi kişiliğiyle orduyu birleştiriyordu. Oysa o "askerliğin timsali değildi." [26] Üstelik İttihat ve Terakki'ye karşı bir manevra yapıyor, bunu yaparken de özel bir konuşmayı açığa vurarak, en basit ahlak kurallarını çiğniyordu. O Mahmut Şevket Paşa ki, şöhret hırslısı olarak mutlaka nâzır kalmak isteğindeydi. Sonra da, subayların siyasetle uğraşmasını engellemek yanlısı olduğunu söylüyordu. Bu tutkusu uğruna Trablusgarp'ı "müdafaasız" bırakmıştı. Lütfi Fikri Bey, Paşa'yı artık takdir etmiyordu. [27]

23 *MMZC*, aynı Cilt, 12. İçt., s.213.

24 "Ahmet Rıza Bey – Pek doğrudur efendim" (Aynı Eser, s.213).

25 Aynı Eser, s.213.

26 Aynı Eser, s.220.

27 "...Zabitanı siyasetle iştigalden menetmek istediği halde, mevkiinde kalmak için kendisi gidip kışlalarda siyasetle iştigal ediyor. Kendi lehine propaganda yapıyor, taraftar peyda ediyor... İşte efendiler o kanaatimin tesiriyle tekrar ediyorum. Namuslu bir adam olduğuma kani olan arkadaşlarıma hitap ediyorum. Ben o

Mütareke dönemindeki intikamcı kabinelerin Şeyhülislâmı Mustafa Sabri Efendi, [28] Lütfi Fikri Bey'i tamamlayacaktır. O da bir muhalif olarak örfi idareye saldıracaktır. Çünkü idare "milletin ahlakını zayıflatmıştı." Bugünkü çatışma kişiler arasında değildi: Meşrutiyetin kuvveti ile, Harbiye Nâzırı'nın kuvveti karşı karşıya idiler. Bu "sahte bir meşrutiyet"ti ve "açık bir istibdattan" çok daha tehlikeliydi. Açık istibdat, insanların özgürlüklerini elinden alırdı. Ama insanlar da bu uğurda savaşmayı göze alabilirlerdi. Ya sahte Meşrutiyet... Böyle bir rejim hem hürriyetleri yok ediyor, hem de bu durumun açıklanmasını yasaklıyordu. [29]

Başka bir muhalefet tezi olarak Mahmut Şevket Paşa'nın İngiliz politikasına taraftar olduğu ileri sürülmüştür. Hariciye Nâzırı bu sözlerin söylenmesini engellemek için söze karışmıştır. Fakat Rıfat Paşa, kürsüden inmeye zorlanmıştır. [30]

Tartışmaların kızıştığı Sadrıâzam Sait Paşa söz almıştır. Yıldırımları üzerine çeken bir kimseyi daha da alerji uyandıran bir kişinin savunmaya kalkması etrafı büsbütün karıştırmıştır. İlk eleştiri Sait Paşa'nın söze karışarak sıra beklememesi olmuştur. Paşa bunları yanıtlamıştır. [31] Sonra da Mahmut Şevket Paşa'yı savunmuştur.

Sait Paşa'ya göre, Mahmut Şevket Paşa'nın Otuzbir Mart zamanındaki tutumu olmasaydı bugün burada Meclis toplanamazdı. [32]

Sait Paşa hazin bir tabloya son fırçaları vuruyordu:

"... Üç sene önce onun Ayastefanos'ta gördüğüm hali ile şimdiki hali ve mevkii arasında müşahade ettiğim çok, çok büyük fark..." [33]

Diktatörlük sorununa gelince, [34] Sait Paşa'nın yargısı:

kanaatin tesiriyle bu zâtın şiddetle aleyhinde yazdım ve yazmakta devam edeceğim. Anladınız mı?" (Aynı Eser, s.220).

28 *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I. s.286.

29 Konuşmasının devamından: "...Yâni düşman yok zannedip de ona göre hareket eden ve düşmanın pususuna tesadüf etmek başkadır, düşmanı karşısında açıktan açığa görerek ihtiyata riayet noktası nazarından mevkii biraz daha emin olmak başkadır" (Aynı Eser, s.228).

30 Aynı Eser, s.222.

31 Sait Paşa'nın sözlerinden: "Reis beyefendi hazretleri, onu da rica ederim ki, ben söz söylediğim vakitte hakkıma riayet olunsun. Muhalif hareket edenler hakkında kanunun hükümleri tamamen tatbik olunsun. Çünkü zayıf bir hükümetin reisi hiçbir şey yapamaz" (Aynı Eser, s.233).

32 "...Pâyıtahtta o vakit hakan-ı sâbıkın kırk bin askeri vardı. Eğer bu asker kullanılmış olsaydı biz bu mecliste toplanamazdık. Onu iyi idare eden ve hakan-ı sâbıka o kuvveti kullandırmayacak surette kontrol altına alan ve uyanık bulunan Mahmut Şevket Paşa idi" (Sol taraftan: hayır Tevfik Paşa ile Nâzım Paşa idi, sesleri) (Aynı Eser, s.233).

33 Aynı Eser, s.233.

34 Sait Paşa'nın otuz yıllık istibdadı göz göre göre unuturcasına söylediği sözlerden:

"... Bugün eğer Mahmut Şevket Paşa ya da bir başkası çıkıp da diktatörlük edecek olsa, gayet yumuşak ve suskun bir adam olduğum halde, Heyet-i Veükelâ Reisi sıfatı ile, hemen hiç vakit kaybetmeden ama en ağır cezayı ben verirdim (Alkışlar)".

"Harbiye Nâzırı – Yaşayınız paşam." [35]

Hayatının yetmiş küsur yılını otokratik bir rejim içinde geçirmiş ihtiyar sadrıâzamın böyle bir savunma yapması ilginçtir.

Sıra jurnaller meselesine getirilmiş, muhalifler bu noktada susmak zorunda kalmışlardır. Mahmut Şevket Paşa da "yayınlamaya hazırız" demiştir. Bu baskı tehdidi ile jurnalcilik Kâmil Paşa'ya da sıçratılmıştır. [36]

Sait Paşa uygar ülkelerdeki çok partili siyasal hayata da değinmiştir. Ayrı hareket eden partilerin büyük ve "hayati" memleket sorunlarında hızla birleşebildiklerini vurgulamıştır. Ve sonra kendi hayatından, "93 Kanun-ı Esasi"ni yeniden yürürlüğe koyma çabalarındaki tutumundan söz etmiştir. Çünkü, devlet çok nazik bir durumdaydı. [37] Bu devlet mutlakiyet rejimi ile kurtulamazdı. Devlet de dağılırdı, toplum da...

Peşin yargılı muhalefetin bu sözlerden etkilenmiş göründüğü söylenemez.

Mahmut Şevket Paşa'ya saldırılar yeniden başlatılır: O nerede kuvvet görürse ona bağlanıyordu. Bir insan, ne kadar hizmet etmiş olursa olsun, bu karakterde oldu mu, güven yaratamazdı. "Kuvvetin Nâzırı olan bir zat, Meşrutiyetin Nâzırı olamaz"dı. Bu sözleri, vaktiyle onu öven bir mebus söylüyordu. [38]

Konuşma sırası Vartkes Efendi'ye gelince, yeni ve Mahmut Şevket Paşa lehinde bir parantez açılmıştır. Vartkes Efendi'ye göre, İstanbul'un kaderi düşman kapılara dayanmışken, Bizans tartışmalarıyla uğraşmaktı. [39] Lütfi Fikri Bey'in hareketi de Meşrutiyet'e bir darbeydi.

"...Memleketimizde bir diktatör olduğu söylendi ve diktatör olarak da Mahmut Şevket Paşa gösterildi. Efendiler, memlekette, memleket-i Osmaniye'de diktatör yoktur, bu milletin ahlakında diktatör kabul etmek yoktur. Mutâları (yöneticiler), âlem-i İslâma pek büyük hizmetleri olan ve bu devlete pek çok memalik (memleketler) kazandıran Hanedan-ı Osmani'de bilfiil saltanat eden zevattır" (Sürekli ve şiddetli alkışlar) (Aynı Eser, s.234).

35 Aynı Eser, s.234.

36 Aynı Eser, s.234.

37 Aynı Eser, s.235.

38 *Aynı Eser*, s.238-242. Preveze Mebusu Hamdi Efendi, 1909'da Mahmut Şevket Paşa gibi, "beşyüz senede bir görülen bir kahramana" maaş bağlanmasını önermişti.

39 "...Bilirsiniz ki daima sofizimle uğraşmak bu İstanbul'un tecellisidir. Bundan beş, altıyüz sene evvel buralarda, bizim askerimizle İstanbul muhasara olunduğu zamanlarda yunaniler de daima bu gibi meselelerle meşgul olurlardı.

"Konstantinidi Efendi (İstanbul) – Yunaniler değil, Bizanslılar..

Çünkü asıl o, bir iki yıl önce sendikalar, matbuat gibi kanunların hürriyetleri kısmalarından yana olmuştu.[40] Mahmut Şevket Paşa, hiçbir suretle diktatör olamazdı.[41] Kabahat yine "bizim"di:

"... Mahmut Şevket Paşa Selânik'ten geldiği zaman sen bizi kurtardın, diye kendisine gereğinden fazla saygı gösterdik, şimdi de gereğinden fazla saldırıyoruz. Ne evvelce o kadar fazla saygı gerekirdi ve ne de şimdiki bu fazla hücum gerekir."[42] Divan–ı harbin de, *Lütfi Fikri Bey*'in her iki tarafın da yaptıkları "ayıp"tı. Şimdi Trablusgarp sorunuyla uğraşmak zamanıydı.

Bu sırada "barıştıralım" sesleri yükselmişse de, muhalefet içini boşaltmaya devam edecektir.

Divan–ı harp, örfi idare ve Mahmut Şevket Paşa'nın bütünleşme halinde olduğunu söyleyen Basri Bey (Debre), istibdadın şekilden şekle sokulduğunu söylerken, Talât Bey (Ankara) Mahmut Şevket Paşa ve arkadaşlarını Divan–ı Âli'de görmek istediğini belirtiyordu.[43]

Sait Paşa, bir kez daha (üçüncü kez) söz alarak Mahmut Şevket Paşa'yı övmüştür.[44]

Onu Harbiye Nâzırının can düşmanı Boşo Efendi izleyecektir:

"... Biz muhalifler sizden istibdat yapıyorsunuz diye şikâyet ediyoruz. Siz örfi idareyi irtica olmuş diye koyuyorsunuz. Bu korku nerededir? Bu ihtilâli kim yapacak? Ya siz yaparsınız, ya biz... Bir adam ki elinde bir örfi idare var, O nasıl Meclis–i Mebusan'a karşı

Vartkes Efendi (devamla) – Trablusgarp bizim elimizden gidiyor (gitmedi sesleri) veyahut gitmek üzeredir (gitmez, gitmez sesleri). Rica ederim kelimelerle oynamayalım... Biz düşmanın tâ İstanbul önüne kadar mı gelmesini bekliyoruz?" (Aynı Eser, 13 içt., s.245).

40 Aynı Eser, s.246.

41 "...Muhalifler Mahmut Şevket Paşa'yı diktatörlükle itham ediyorlar. Rica ederim Mahmut Şevket Paşa darılmasınlar, vallahi bu sözlere hayret ediyorum. Eğer kendisinde iktidar olmuş olsaydı, Mahmut Şevket Paşa diktatör olabilirdi. Fakat kendisinin diktatör olmaya iktidarı yoktur... Mahmut Şevket Paşa kazandığı namusu, nâmı terakkiyi kendi eliyle ayağı altına alır mı? Fakat ben zannediyorum ki, Mahmut Şevket Paşa bu kadar akılsız olsun... Mahmut Şevket Paşa'nın epeyce aklı var, fakat diktatörlüğe aklı müsait değildir.
Rıza Nur Bey – Demek ki aklı olsaydı onu da yapar" (Aynı Eser, s.247)."

42 "...Öyle zannediyorum ki divan–ı harp Lütfi Fikri Beyi susturmak için korkutmak istemiştir (gülüşmeler)... Fakat böyle şakalar yapmak ayıptır (gülüşmeler)" (Aynı Eser, s.248).

43 Aynı Eser, s.254.

44 "...Efendiler, tabiat insanları, özellikle büyük askerleri yetiştirmekte pek hasistir. Bunun için Mahmut Şevket Paşa gibi bir zâtın yetişmesi önce tabiatın müsaadesine, sonra birçok tecrübenin yardımına muhtaçtır. Onun gibi bir zat elime geçtikten sonra, ben kendisinden yararlanmayı vatan menfaatlerinin gereğinden sayarım" (Aynı Eser, s.257).

mes'ul olabilir? Çünkü O herşeyin üstündedir." [45]

Boşo Efendi Mahmut Şevket Paşa'nın mizahlı bir portresini çizmiştir. [46] Paşa öylesine yüceltilmiş ki, neredeyse "ehl–i kitap" olduğumuzu unutarak "az kaldı putperest oluyorduk (gülmeler)." Güvenoyuna gelince, bu iş "yanımızdaki bir küçük odada hallolunuyor"du. İttihat ve Terakki liderlerinden Talât Bey (Paşa) bu noktada söze karışmıştır. [47]

Bu müthiş sahnelerin ağırlığı altında Mahmut Şevket Paşa efsanesi yıkılmıştı. Gazetelerde, dergilerde, evlerin ve kahvelerin duvarlarında asılı gür sakallı, uçları yukarı kıvrık bıyıklı, yana doğru hafif eğik kalpaklı, geniş ve parlak apoletli, nişan dolu göğsü sert bakışlı portresiyle "Hareket Ordusu Kumandanı, 1., 2., 3. Ordular Müfettiş–i Umumisi Birinci Ferik Harbiye Nâzırı Atufetlû Mahmut Şevket Paşa Hazretleri" en büyük savaşını Balkanlarda değil, Meclis–i Mebusan'da vermiştir. Koca Harbiye Nâzırı'nın ne mazisi, ne istikbali, ne askeri yetenekleri kendisini kurtarmaktan âcizdiler.

Neredeyse güvenoyuna başvurulacak ve düşürülecekti. Önergeler birbirini izlemekteydi.

Tam bu sırada, İbrahim Peygambere gökyüzünden indirilen koç gibi, Bingazi Mebusu Yusuf Şetvan Bey, alkışlar arasında salona girmiştir.

Trablusgarp cephesinden dönmüştür. Hemen kürsüye çıkarak düğümü çözmüştür. Devam eden şiddetli alkışlar arasında "günün önem ve anlamını" anlatan bir konuşma yaparak "birlik ve beraberlik" gereksinmesini vurgulamıştır. [48]

Bu sefer yeterlik önergesi verilmiştir.

Dr. Rıza Nur Bey yeterliğe karşıdır, çünkü:

"... Bu Trablus'tan daha mühim bir meseledir. Trablus meselesi teferrüattandır (gürültü). Savaşın büyüğü budur (gürültü). [49] Reis,

45 Aynı Eser, s.259.

46 "...Kumandan militer de o, Hareket Ordusu kumandanı da o, 1., 2., 3. Ordular müfettişi de o... Geçen sene söylediğim Nafia Nâzırı da o olmuş, çünkü bizden gemi istiyor. Maarif Nâzırı da olmuştu, askeri mükellefiyeti maarif meselesi sırasında hazır bulunup savunuyordu" (Aynı Eser, s.260).

47 Aynı Eser, s.260.

48 "...Sizden şimdi bir istirhamda bulunacağım. Bizim bu sırada birliğe, birleşmeye fevkâlade ihtiyacımız var (alkışlar). Eğer ufak tefek kusurlarımız varsa, bunu başka bir vakte bırakalım. Memleketimizin selâmetini sağlayacak tedbirler alalım. Rica ederim. Tehlikedeyiz... Bu çekişmeler Osmanlı Afrikası'nda bulunan savaşçılar üzerinde çok büyük ve kötü etkiler yaratıyor... Bu müzakereye bir nihayet verelim", "Bendeniz öteden beri muhalif bir mebus olmakla tanınmışım, bu konudaki açıklamalarım hiçbir zaman taraflı bir maksada dayanamaz" (*Aynı Eser*, s.262).

49 Aynı Eser, s.262.

Rıza Tevfik Bey'e söz vermemiştir.[50] Rıza Tevfik Bey cepheye gitmek istemektedir.[51]

Önergeler okunmuştur. Önce Ahali Fırkası Reisi Gümülcineli İsmail Bey ve arkadaşları "adem–i itimat" (güvensizlik) takririnden vazgeçmişlerdir.[52] Seyit Bey'in yatıştırıcı önergesi İttihatçıların kurtarma simidi gibi atılmıştır.[53]

Ve Mahmut Şevket Paşa kurtulmuştur. Büyük asker ve kumandan Meclis'in dalgalarına dayanamamıştı. Parlamentonun her çeşit karizmayı paramparça edecek güce sahip olduğunu hesaplayamamıştı. Sanki apoletleri sökülmüştü. İlk ve gerçek düşüşü de bu olayla olmuştu.

Âyan'daki Yansıma

"İstizah" sorunu Âyan'ı da harekete getirmiştir. Âyan Reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Meclis'i olağanüstü toplantıya çağırmıştır. Gazi Paşa, Sait Paşa aleyhinde olduğu için, kabinedeki bu saaftan yararlanmak istemiştir.

İlk sözü, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucularından Damat Ferit Paşa almış ve örfi idare yönetimini şekilde eleştirmiştir: Örfi idare sürekli bir siyasal rejime dönüştüğüne göre, temel hak ve hürriyetlere "tecavüz etmemelidir."[54] Damat Paşa ayrıca tek maddelik bir kanun da teklif atmıştır.[55]

İttihatçı Besarya Efendi, önce Meclisi "fevkalade içtimaa" çağıran ÂyanReisine, sonra da Damat Ferit Paşa'ya karşı çıkmıştır ve bu hareketi "meşrutiyete bir darbe olarak" olarak nitelemiştir. Reisin yanıtından sonra[56] toplantı Mebusan'daki sonucu beklemek üzere

50 "Rıza Tevfik Bey böyle bir zamanda muhalefet göstermeyin. Elinizi öpeyim. Savaş meydanından gelen Şetvan Bey'in sözleri üzerine muhalefetten vazgeçin" (Aynı Eser, s.262).

51 "Rıza Tevfik – Hayır! Siz beni gönderin, muharebeye gönderin gideyim ("Laftır bu" sesleri)
Haydar Bey (Saruhan – Yol açık gitsene.
Rıza Tevfik Bey – ..Harbiye Nâzırı Paşa burada dururken mi?" (Aynı eser, s.262)

52 Önergeden: "...Meclis–i Mebusan izahat–ı vakıayı gayri mukni addile Nâzırı müşarünileyhe işbu hareketinden dolayı adem–i itimat beyan eder ve keyfiyetin tayine esâmi ile reye vazını teklif eyleriz. 26 Teşrinievvel 1326" Aynı Eser, s.263 Bu önergeye İttihat ve Terakki katılmamıştır.

53 Aynı Eser, s.263.

54 MAZC 1327, DI, Si4, 8.içt., s.52.

55 Önerilen madde metni: "Örfi idarenin yetkisi yalnız emniyet (zâbıta) işlerinden doğacak meselelere ve memlekette asayişi bozmaya fiilen girişen kimselerle uğruşmaya inhisar edip meşrutiyetin herkese sağladığı temel haklara asla tecavüz edemeyeceğinden idare–i Örfiye Nizamnamesinin bu konuda yanlış anlaşılmayı önleyecek surette açıklanarak düzeltilmesi" (Aynı Eser, s.52).

56 Aynı Eser, s.52.

ertelenmiştir.

Ertesi içtimada Sait Paşa konuşmuştur. Damat Ferit ve (Avlonyalı) Ferit Paşalar konuşmayı yeterli bulmamışlardır. [57] "Mesele"nin doğrudan doğruya padişaha bildirilmesi, oylanarak kabul edilmiştir.

4. *İttihat ve Terakki ile Gelenler*

Mütareke dönemi Divan–ı Harb–i Örfi'sinde Âyan Meclisi'nin eski Reisi Rıfat Bey yargılanırken Mahmut Şevket Paşa hakkında verdiği ifadesinde "bitarafım" (tarafsızım) dediğini belirtir. [58]

Gerçekten öyle midir?

Kendisiyle çağdaş olmayanların incelemeleri sonucu: Hayır.

Aksine Paşa, belki işe böyle başlamış, fakat olayların zoru altında İttihat ve Terakki'nin kucağına atılma durumuna gelmiştir.

Mahmut Şevket Paşa'nın İttihat ve Terakki ile ilişkileri her zaman bir merak konusu olmuştur. Askerin siyasete karışmaması Mahmut Şevket Paşa'nın sarsılmaz bir yaşam ilkesi olmuş ve bundan hiçbir suretle vazgeçmemiştir.

Güçlü olduğu, Otuzbir Mart Olayı günlerinde, partiler üstü durumunu ve tutumunu resmen belirtmek gereğini duyması bir tutarlılık belgesi sayılmalıdır. Buna rağmen büyük bir hızla gelişen koşullar, Mahmut Şevket Paşa'yı politik yaşamın odağına getirmiştir. Bu durumdan hoşlanmadığını kabul etmek olanaksızdır. Bunun için de iktidar partisi kabinelerine katılmak ve Mebusan'ın İttihatçı çoğunluğundan çok şey beklemek zorunda kalmıştır. Meclis'le kurduğu diyaloglarda büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Trablusgarp savaşında kötü yönetimi ve ihmali bulunduğu ileri sürülmüştür. Savaş boyunca Harbiye Nezareti binasında çalışma odasında kurduğu portatif bir karyolada yatması bile mebuslar üzerinde olumlu bir etki yaratmamıştır. [59]

Mahmut Şevket Paşa, sonunda İttihat ve Terakki'yi "tercih ettiğini" açıkça belirtmek – ya da itiraf etmek – zorunda kalmıştır:

"... Zâten kendini bilen ordu büyükleri (ricâl–i askeri) siyasi konulara karışmazlar... Fakat Harbiye ve Bahriye Nâzırları bu durumda değildirler. Harbiye ve Bahriye Nâzırları devletin genel siyasetinden sorumludurlar ve bu haklarını Kanun–ı Esasi tasdik eder."

Paşa bu girişten sonra soruna açıklık getirir:

"... Fakat Harbiye ve Bahriye Nâzırları bir fırkaya girmemelidirler. Bu onlardan istenebilir. Lâkin bir fırkanın fikrini kabul edebilirler.

57 Aynı Eser, s.58.

58 DHÖ, s.138.

59 Divan–ı Harp Reisi İdris Paşa'nın Mebusan'daki konuşmasından: "...İnsaf buyurulsun efendim. Harbiye Nâzırı Paşa hazretlerinin meşguliyeti o kadar kesindir ki hatta vallahi billahı bayramdan beri evine henüz bir defa gidebilmiştir. Her vakit Harbiye Nezareti'nde yatar. İsterseniz geliniz görünüz ve yattığı yatak da bir seyyar karyoladır" (MMZC 1327, DI, Si 4, 11.içt., s.204).

Mesela bendeniz, bunu açıkça söylüyorum, İttihat ve Terakki Fırkası'nın programını kabul etmişimdir. İtikadım böyledir. Hürriyet ve İtilâf programını okudum. Onu kabul edemiyorum."

Paşa bu sözleri Âyan Meclisi'nde, askerin siyasetle uğraşmasını yasaklayacak bir tasarıyı savunurken söylüyordu ve şöyle devam ediyordu:

"Bir Nâzır için bundan fazla bir şey yapmak doğru olmaz. Bir fırkaya, bir cemiyete girmek ben İttihat ve Terakkidenim, yahut Hürriyet ve İtilaftanım demek kat'iyen câiz değildir. Ve hiçbir zaman da böyle olmamalıdır... Bazı gazeteler dediler ki zabitanı (subayları) siyasetten yasakladığı halde kendisi onunla uğraşıyor. Ben ona güldüm ve cevap vermeye bile tenezzül etmedim. Çünkü bu itiraz devletimizin bugünkü kanununu bilmeyerek söylenmiş bir sözden ibaretti. [60]

Bundan böyle Mahmut Şevket Paşa ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiyi dolambaçlı yollardan aramanın gereksizliği ortaya çıkmaktadır.

Mahmut Şevket Paşa, partiler üstü kalmayı bir partinin "faal" üyesi olup olmamakla görmüştür. Yoksa kendi siyasal tercihini 1911 yılında yapmıştır. Hürriyet ve İtilaf'ın programını beğenmemekle İttihat ve Terakki'ye yöneliyordu.

Bu tercihi, eğilimine daha da açıklık verecektir. Ünlü "İstizah" tartışmaları arasında Osmanlı partilerini (Ahali, Mutedil Hürriyetperveran, İttihat ve Terakki) karşılaştırarak, İttihat ve Terakki'nin üstünlüğünü belirtmiştir:

"... Mutedil Hürriyetperveran Fırkasında büyük bir kuvvet görmüyorum. Sizin fırkanız Ahali Fırkası'yla birleşse yine bir kuvvet olamaz... Ben bu memlekette şimdiki halde kuvveti İttihat ve Terakki Fırkası'nda görüyorum. Bir seçim yapılsa bile, ben eminim ki, İttihat ve Terakki Fırkası galebe edecektir."

"Basri Bey (Debre) – Onu zaman gösterecektir"

"Harbiye Nâzırı – Benim içtihadım böyle yahu!"

"Vasfi Efendi (Karesi)–Örfi idareyi kaldırıp da bir tecrübe etseniz Paşa hazretleri (gürültü)"

"Harbiye Nâzırı – Onun için dedim, eğer Kâmil Paşa Hazretleri İttihat ve Terakki Fırkasına dayanırsa, İttihat ve Terakki Fırkası onu başa (re'sikâra) geçirirse ben Kâmil Paşa hazretlerinin kabinesinde dahi *Harbiye Nâzırlığını kabul ederim, üzerime alırım dedim"*

"Ferit Bey (Kütahya) – Kalayım da, kim olursa olsun." [61]

Paşa kaderini, ordu da gücünü İttihat ve Terakki'ye bağlamışlardı. Bu üçlüye Sadrıâzam Sait Paşa'yı da katmak gerekir.

60 *MAZC 1327,* DII, Si 1, 20.içt, s.152.

61 Paşa, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Reisi İsmail Hakkı Paşa ile vaktiyle yaptığı bir konuşmayı anlatmıştır. İsmail Hakkı Paşa bu konuşmayı eksik anlattığını söylemiştir. Lütfi Fikri Bey ise özel bir onuşmanın bu şekilde açıklanmasını ahlak kuralları dışında bulmuştur.

Mahmut Şevket Paşa Sait Paşa kabinesinde de Harbiye Nâzırı'dır. Bir hayli hırpalanmış bir siyaset adamı olduğu kadar, Nâzım Paşa ile anlaşamamış İttihatçıların da güvenini yitirmiş ve yedek parça olarak bakılan bir politikacı durumundadır.

5. Asker ve Siyaset

Mahmut Şevket Paşa bu konuyu izleyecek ve kanun tasarısını nâzırlığının son işlemi olarak Meclis'e getirecektir. Uyandırdığı alerji İttihat ve Terakki'ye de bulaştığı için feda edilmesinde sakınca görülmemektedir. Cavit Bey gibi İttihatçı liderler onun karakterine de güvenmemekte, istifa edeceğine de inanmamaktadırlar.[62] Fakat istifasını vermiştir (*Bk.*s. 615).

Biraz da hayretle karşılanan bu istifanın nedenleri üzerinde durmak gerekir. Paşa'nın artık Meclis'e sempatik gelmeyen kişiliği dışında, baş nedenlerin Trablusgarp ve Arnavutluk olaylarında düğümlendiği açıktır. 23 Temmuz 1908 öncesine benzetilir şekilde, Rumeli'de subayların dağa çıkması haberlerini izleyen eylemler, kabineyi sarsmıştır. Sait Paşa olmak üzere, gerek Mahmut Şevket Paşa, gerekse Hariciye Nâzırı Asım Bey işi hafife almışlardır. Hareket bir türlü bastırılamamıştır.[63] Mahmut Şevket Paşa bir bakıma kabine arkadaşlarından evvel davranmıştır.

İstifa nedenleri arasında, İttihatçıların Nâzım Paşa'ya Harbiye Nâzırlığı teklifi için girişimleri de sayılabilir.[64] İttihatçıların böylesine yıpranmış ve zafer havasından arındırılmış bir Harbiye Nâzırı yerine, Nâzım Paşa gibi muhalefete (ve Kâmil Paşa'ya) yakın, daha taze bir ismi herhalde yeğ tutma eğilimindeydiler. Bu bir tercih sorunudur.

İstifa olayı bu tarihteki siyasal hareketliliği açıklayıcı olduğu için bunu araştırmanın aydınlatıcı yanları vardır.

Mahmut Şevket Paşa'nın "İstizah" olayından sonra kırık ve küskün olması istifasında önemli bir etken sayılabilir.

İttihatçıların yine İstizah olayına gevşek davranmaları ve Paşa'yı muhalefet gladyatörlerine bir süre teslim edip hırpalamalarına göz yummaları bunu bir "fırka meselesi" yapmamaları Paşa'nın feda edilmesinde sakınca görülmediği düşüncesine kapılmış olması da doğaldır.

Üstelik ortada bir Halâskâr Zabitan sorunu vardır ve kamuoyunu kasıp kavurmaktadır. Orduda huzursuzluk artmaktadır.

Bardağı taşıran damla olarak, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'yı hedef alan ordu içindeki suiistimal dedikodularının İttihat ve Terakki'nin Meclis grubunda da soru önergelerine konu olabileceği kuşkusu işleri büsbütün karıştırmıştır.[65]

62 Cavit Bey'in hatıralarından (Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadr-ı âzamlar ve Başvekiller*, C.5, s.314-316), *Mahmut Şevket Paşa ve Esbab-ı İstıfası*.

63 Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s.109.

64 Mehmet Zeki Pakalın, s.315.

65 Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey, "Levazımcı" İsmail Hakkı Paşa'nın fevkalade

İstifa nedenlerini Sait Paşa Mebusan'da anlatmıştır. Şöyle ki, Mahmut Şevket Paşa, getirdiği tasarının başka bir Harbiye Nâzırı tarafından uygulanmasını istemekteydi. Suiistimal meselelerine gelince, Mahmut Şevket Paşa'nın bunlara müsaade etmediğini, sorumluları şiddetle cezalandıracağını sözlerine eklemiştir. [66] Yine Sait Paşa, Harbiye Nezareti'nde yapılması düşünülen "ıslahatın" ana çizgileri hakkında bilgi vermiştir. [67]

Daha sonraki açıklamalara göre, kabine başka istifalar sonucu sarsılmış ve çekilmiştir. Hallacyan Efendi, bu sıralarda Paşa'nın istifasında asıl nedenin Halâskârân Hareketi olduğunu belirtecektir. [68]

Görülüyor ki, Mahmut Şevket Paşa'nın istifası bir cadı kazanı koşulları içinde ele alınabilir. İstifasından sonra Mahmut Şevket Paşa Âyan âzalığına atanmıştır [69] ve yeni görevinde de boş durmamıştır. [70]

Mebusan'ın ikinci kez feshinden sonra, Babıâli Vakası'na değin Mahmut Şevket Paşa bir siyasal tatildedir, İttihat ve Terakki de muhalefette. Paşa ara sıra anımsanır. Nitekim Beşiktaş Sarayı'ndaki şûraya (Kâmil Paşa kabinesi dönemi) davet edilmiş ve hırpalanmak istenmiştir.

Hatta, Padişahı ziyarete giden İttihatçı bir heyet, Nâzım Paşa'nın azledilerek yerine, Paşa'nın Başkumandan Vekâleti'ne getirilmesini önermiştir. [71]

İttihatçılar Babıâli Baskını'ndan sonra onu unutmayacaklardır. Alelacele, İttihatçı nâzırları bol bir kabinenin başına getirmişlerdir. Bu sefer hem sadrıâzam hem de Harbiye Nâzırıdır. [72] Kısa sürecek bu görevi bir suikaste kurban gitmesiyle son bulacaktır.

6. *Bir Suikastin Anatomisi*

Bu başlık şöyle olabilirdi: Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinde İttihat ve Terakki'nin parmağı var mıdır?

Soruya yanıt ararken, Paşa'nın 1908–1913 dönemi boyunca siyasal kimliğindeki gelişmeleri ve – doğal olarak – İttihat ve Terakki ile

namuslu, fakirlik içinde ölen bir kimse olduğunu belirtir: "...O bir ayağını harbederken kaybetmişti. O haysiyet ve namusunu son nefesine kadar muhafaza etmiş bir kahramandır. Zavallı İsmail Hakkı Paşa, senin için neler de söylenmişti" *Halil Menteşe'nin Hatıraları*, s. 178).

66 MMZC 1328. DII,Si1, 33.içt, s.682.

67 Aynı Eser, s.682.

68 Aynı Eser, 37.içt, s.739.

69 Atama İrade–i Seniyyesi Âyan Meclisi'nin 30 Haziran 1328 içtimaında okunmuş ve Paşa yemin etmiştir (*MAZC 1328*, DII, Si 1, 23.içt, s.195).

70 İlk söz alışı harp vergisi kanunu tasarısı konuşmalarında olmuştur (Aynı Eser, 25.içt, s.229).

71 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.71.

72 Hatt–ı Hümayun metni açıkça bunalımı göstermektedir. (Mahmut Kemal İnal, Age, s.1875–1876).

kurulmuş olan diyalogları ön planda anımsamak gerekir.

Bu da gösterir ki suikast basit bir sorun değildir, çok yönlü ve çok nedenlidir. Ve de geleceği bağlayıcı sonuçlar yaratmıştır.

Suikastın eylem ve olay olarak anlatımı "İttihat ve Terakki ve Muhalefet" bölümünde verildiği için (Bk.s.427), yukarıdaki soruya açıklayıcı yanıt aramak gerekecektir. Şöyle ki: İttihatçıların Babıâli Baskını ile ele geçirdikleri iktidarı temsil ile görevlendirdikleri Mahmut Şevket Paşa'ya karşı bir suikast yapılacağından haberleri var mıydı? Kendisine haber vermişler midir, yoksa bildikleri halde Paşa'dan kurtulmak için gevşek mi davranmışlardır?

Yalnızca bu soruya ya da sorunlara yanıt aranılacaktır.

Önce hemen belirtilmesi gerekli nokta şudur. Bu sorularla somutlaşan *kuşkular vardır. Suikastin yapılmasıyla katillerin kaçması arasındaki* süre içinde suikastçilerin serbest hareket etmiş olmaları ve Harbiye Nezareti yönünden gelen askeri kuvveti görünceye kadar kaçmamış olmaları şüphelerin ana kaynağıdır. [73]

Bir kere İttihatçıların genel olarak bir suikast ya suikastler haberini aldıkları kesindir. İstanbul muhafızı Cemal Bey (Paşa) ve Polis Müdürü Azmi Bey (Bk.s.430) suikastin hazırlayıcılığından şüphelendikleri Damat Salih, Gümülcineli İsmail ve eski sadrıâzam Kâmil Paşa'yı uyarmışlardır. Hatta Cemal Bey Kâmil Paşa'yı evinde gözetim altında tutmuştur. Bu konuda Mahmut Şevket Paşa'nın şimşeklerini üzerine çekince istifasını vermiştir. Daha sonra Sadrıâzam kendisini hareketlerinde serbest bırakınca, Kâmil Paşa'nın ülkeyi terk etmesini sağlamıştır.

Cemal Bey, doğrudan doğruya Mahmut Şevket Paşa'yı ve yaverlerini, suikastin yapıldığı gün uyarmıştır. Sadrıâzam paşa aldırmamıştır.[74]

Buraya kadarki açıklamalar bilinen şeylerdir. Fakat az bilinen, konunun tartışma ve açıklama platformuna getirilmiş olmasıdır.

Meclis-i Mebusan'da Suikast Tartışmaları

Bu platform Mebusan Meclisi'dir.

1330 (1914) bütçesi konuşmalarının en beklenmedik kısmında suikast olayı ele alınmış ve enine boyuna tartışılmıştır.

Sorun Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'nin bütçesi konuşulurken gündeme getirilmiştir.[75] Birinci Dünya Savaşı'nın Saraybosna suikasti ile fülen başlamış olması, mebuslara örnek bulmakta kolaylık sağlamıştır.

Emniyet-i Umumi bütçesi konuşulurken İttihatçı ve tokgözlülüğü ile tanınan Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey, emniyet (polis)

73 Bu iddialarla ilgili olarak Ziya Şakir, *Age*, s.257-259.

74 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.41-53.

75 Bu konudaki konuşma ve tartışmaların tümü için bk. *MMZC 1330 (1914)*, DIII, Sil, 32.içt., s.680 vd.

işlerinin iyi yürümediğini söylemiştir. Örnek olarak da Mahmut Şevket Paşa suikastini göstermiştir. Hüseyin Kadri Bey'in suçlaması şöyleydi: Hükümetin teşebbüsten önceden haberi olduğuna göre niçin önlem almamıştı ve sorumlular hakkında ne yapılmıştı? [76]

Dahiliye Nâzırı Talât Bey (Paşa) verdiği yanıtta, hükümetin haberi olduğunu kabul etmiştir. Paşa'yı övgüyle andıktan sonra, suikast girişiminin kendisine kesin olarak haber verildiğini, fakat uyarılmış olmasına karşı, Paşa'nın Harbiye Nezâretinin arka kapısından çıkmadığını, yolunu değiştirmek istemediğini vurgulamıştır. [77]

Hükümet sıygaya çekilmeye başlanmıştır.

Bağdat Mebusu Murat Bey, o gün Paşa'nın geçeceği yolda Polis Müdürü'nün niçin bulunmadığını sorunca, Talât Bey "Birçok polis vardı" demiştir. [78]

Bunun üzerine Çorum Mebusu Azmi Bey söz almıştır. "O zaman Polis Müdürü bendim" diye konuşmaya başlayarak şu bilgileri vermiştir: Hükümet böyle bir olay çıkacağını haber aldı. Fakat bu genel bir haberdi. Mahmut Şevket Paşa'ya bildirdi ve yolunu değiştirmesi istendi. Eğer önüne cenaze çıkmasıydı, Paşa'ya bir şey olmazdı. Kadere bir şey denilemez. Otomobil durmaya mecbur oldu. Katiller bu sırada vurdular. Polisler hayatlarını hiçe sayarcasına çalıştılar. Ele geçmeyen yalnız iki katil var.

Azmi Bey, şu bilgiyi de eklemiştir: İstanbul'un güvenliği için 1200 polis vardı. Olayın o noktada olacağını bilmiyorduk. Yalnız vakanın hazırlandığından haberdardık. [79]

Ubeydullah Efendi (Aydın) ve Vartkes Efendi (Erzurum) hükümeti korumak eğiliminde Arşidük Ferdinand'ın Saraybosna'da uğradığı suikasti hatırlatmışlardır.

Azmi Bey, Paşa'nın maiyetinin de bu sorundan haberdar olduğunu söylemiştir.

Bunun üzerine Halit Bey (Divaniye), bu kadar kısa bir yol üzerinde alınan tedbirlerin yetersizliğini ileri sürmüştür.

Olay sırasındaki Polis Müdürü Azmi Bey'in yanıtları: Bu yalnız Mahmut Şevket Paşa'ya karşı bir hareket değildi. "Umumi idi". "Biz yalnız bir güzergâhı düşünemezdik. Yalnız Babıâli güzergâhını düşünemezdik. İstanbul'un en önemli yerlerini düşünmek zorundaydık. Polis katilleri takip ederek yakalamıştır." [80]

Vartkes Efendi yatıştırıcılığını korumaktadır. Ona göre bu gibi vakalar her yerde olabilirdi. Abdülhamit kendisini gayet iyi koruduğu halde, yine bomba atılmıştı. "İşte Saraybosna misali", ortada belirli bir düşman yoktu. "Bomba atıldıktan sonra yol gösteren çok olur. Polis müdiriyetini itham edemem. 300, 400 kuruş aylıklı polislerle bu

76 Aynı Eser, s.680.

77 Aynı Eser, s.681.

78 Aynı Eser, s.681.

79-80 Aynı Eser, s.682.

kadar yapılabilir".

Halit Bey ısrarlıdır suçlamalarına devam eder. Şaşırtıcı dramatik bir olay da ortaya çıkmıştır.

"...Merhum vurulduktan sonra katil Tevfik kapıyı açıp birkaç el daha ateş etmiştir.

Kendi kardeşim olduğundan yüreğim yanıyor. Ailemiz matem içindedir". Polisin görevini yapmadığını millet bilmeliydi. "İşte bendeniz buradan bağırıyorum." [81]

Halit Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın kardeşiydi.

Hüseyin Kadri Bey, Paşa'nın günlük not defterinde haberin yazılı olduğunu söylemiştir, meselenin "burada kapanmasını" önermiştir. [82]

Azmi Bey son olarak olayın "Hükümetin manevi şahsiyetine yönelik ve genel nitelikte" olduğunu belirtmiştir. Suikastçiler yalnız Paşa'yı değil, İttihat ve Terakki lider takımından başka kimseleri de öldürmeyi planlamışlardı.

Meclis Reisi, bu konudaki konuşmaları otoriter bir şekilde durdurmuş, bütçe kabul edilmiştir.

Bu konuşmalar 1914 yılında suikastten yaklaşık bir yıl sonra muhalefetin yok denecek kadar az olduğu 3. Devre–i İçtimaiye de yapılmıştır. Bununla beraber kesinlik derecesinde bazı aydınlıklar getirdikleri de açıktır.

Suikast günümüze değ in kamuoyunca bilinen ve üzerinde konuşulan ve kendisinden sözettiren bir olaydır. Zaman zaman yapılmış olan tanımlamalarda zikredilmiştir. [83]

İşin çok önemli bir yanı Mahmut Şevket Paşa Vakası'nda yabancı parmağı bulunup bulunmamasındadır. Konu üzerinde henüz ciddi bir araştırma yapıldığı söylenemez. Bununla beraber iki ünlü İttihatçı, Meclis–i Mebusan Reisi Halil Bey (Menteşe) ve zamanın İstanbul Muhafızı Cemal Bey (Paşa) kesin olarak suikastte İngiltere Büyükelçiliği'nin rolü olduğunu belirtmişlerdir.Sefaret Baştercümanı Fitzmaurice Ataşemiliter Tyrrel başaktörlerden olmuşlardır. (Bk.s.429).

Sonraya Bırakılanlar

3. yasama döneminin başında Meclis muhalefetsiz sayılabilir. Bu durum suikastle başlamıştır ve 1918'e değin dört yıl sürecektir.

Mahmut Şevket Paşa'nın ölümü ile İkinci Meşrutiyet ikiye ayrılmıştır. 1908'de başlamış olan ve beş yıl süren çoğulcu çok partili Meşrutiyet kapanmıştır (1908–1913).

81.82 *Aynı Eser*, s.682 .

83 Gazi Mustafa Kemal Paşa *Nutuk*'ta bu konuya değinen bir belge yayınlamıştır. Bu da Mahmut Şevket Paşa suikastinde idama mahkûm olan Çerkes Hikmet'in Adapazarı'nda ortaya çıkmasıyla ilgilidir. (Vesika 174). Falih Rıfkı Atay *Zeytindağı*'nda Kavaklı Mustafa'nın Rus vapurundan zorla karaya çıkarılması sorununu anlatır (s.17–18)–Ali Rıza Öge, *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Bir Polis Şefinin Gerçek Hatıraları*, 198–211.

İttihat ve Terakki yasal olmamakla beraber fiili bir tek parti rejimi kurmuştur. bu da Mondros Mütarekesi'yle açılan döneme kadar beş yıl sürecek ve İkinci Meşrutiyet'in öteki yarısını (1913–1918) oluşturacaktır. İttihat ve Terakki artık tek başınadır ve özlediği bu durumdan emin olmak için vilayetlerde rakip kuruluşlar ve partiler bulunup bulunmadığını kontrol etmektedir.[84] Bundan böyle tek partili bir Meşrutiyet vardır.

İkinci gözlem Meşrutiyet'te uygulanan bir yöntem üzerinedir. İttihat ve Terakki, iktidarda ya da muhalefette olsun, her zaman eylemlerinin hukuk ve yasa kuralları içinde cereyan etmesini gözetmiş bir parti değildir. Bir o kadar da fiili yollardan yararlanma yoluna başvurmaktan hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Ve yalnız da değildir. Rakibi Hürriyet ve İtilaf için de aynı gözlem geçerlidir.[85] Nitekim suikast, Babıâli Baskını'na karşı aynı nitelikte fiili bir tepkidir.

İlginç olan odur ki, suikast olayını nefretle anlatanlar – Örneğin Cemal Paşa[86] – hiçbir zaman Babıâli Baskını'nın hukuksal yargılamasını yapmazlar. Muhaliflerden doğal olarak söz etmiyoruz. Fakat aynı nitelikte iki olaydan birini "meşru" ötekini "gayrımeşru" saymak, kendinden sonra gelen araştırıcıları bağlamaz. Tersi bir İttihatçı görüşüdür ve yanlıştır.

"İlginç" olarak nitelenen bu gözlem, Fransa Büyükelçiliği Müsteşarı Boppe'un raporunda güç kazanır: "Katlinin kendisini iktidara getirdiği Harbiye Nâzırı (Nâzım Paşa'yı) gizlice defneden kabine, bu kez kendi şefi katledilince ona muhteşem bir cenaze töreni yaptı."[87]

Olay ülke dışında geniş yankılar uyandırmıştır. Avrupa barışı bakımından tehlikeli sayanların yanı sıra,[88] olumlu bulanlar da olmuştur.[89]

7. *Mahmut Şevket Paşa: Islahatçılık ve Hayalcilik Arasında*

Askeri bir darbe sonunda kabineyi kurmakla görevlendirilen Mahmut Şevket Paşa "günü gününe yaşayan" (deyim Fransa Büyükelçisi M. Bompard'a aittir) hükümetin başında, o güne kadarkinden farklı bir politika izleyebilir miydi? Bu politikada kendi düşüncelerinin payı neydi? Ve bir soru daha: Mahmut Şevket Paşa'nın Osmanlı Devleti' nin geleceği ve yönetimi hakkında görüşleri nelerdi, bu bakımdan

84 *Türkiye'de Siyasal Partiler,* C.I, s.373–375

85 Tanınmış yazarlardan Şehbenderzade Ahmet Hilmi Bey bu kanıdadır (*Muhalefetin İflası* s.57). Aynı yönde Fransa Büyükelçisi Bompard, Hürriyet ve İtilafçı bir karşı komplo beklediğini hükümetine bildirmiştir (*AF*, Vol 9, 3 Mart 1913 tarihli raporu).

86 Age, s.50–56.

87 Müsteşar Boppe Hükümeti adına bu olayla ilgilenmiştir. Bu konuda 11 ve 13 Haziran 1913 tarihli iki raporu vardır. Alıntı ikinci rapordandır (Her iki yazı için bk. AF Vol 9, 1912–1913).

88-89 *AF* , aynı cilt 14 ve 21 Haziran tarihli raporlar.

İttihat ve Terakki – daha doğrusu İttihatçılarla – bağdaşık olabilir miydi?

İkinci Meşrutiyet'in bu tür ahret sualleri vardır. Bunları yanıtlamak da kolay değildir. Çünkü objektif incelemelerden yoksunuz. Elimizdeki tek olanak yabancı kaynaklardır. Onlar da değerlendirme bakımından pek yeterli sayılamaz. Bu durumda diplomatik olanlar en fazla güvenilirliğe sahiptirler. Önce gizlidirler, sonra da elçilerin ve konsolosların kişisel değerlendirmeleri yanında, çeşitli kaynaklardan toplanan saptamalar olay ve eylem gelişmeleri gerçeğe çok yakındır.

Fransız Bakışı: "Elveda Osmanlıcılık"

Fransız diplomatları raporlarında sorunların teknik diplomasi yazışmaları içinde kalmayarak toplumun siyasal psikolojisi ve sosyal koşulları bakımından da analizini yapmışlardır. [90] Bunun nedeni Fransız Dışişlerinin Osmanlı siyasal gelişmelerini çok yakından izlemesidir. Örneğin bu ilgi Mahmut Şevket Paşa'yı da içerir ve açıktır. Kabinelerdeki en ufak bir değişiklik ya da gelişme daha İstanbul'dan Paris'e bildirilmeden, Merkez'den sorulur ve telgrafla bildirilmesi istenir. [91] İstenen bilgiler arasında –belirtildiği gibi– Mahmut Şevket Paşada vardır. [92]

Yine belirtildiği gibi, olayları siyasal ve sosyal bağlamından ayırmayan Fransız diplomatları 1911 yılından itibaren Osmanlı Devletini ve halkını ön planda tutarak durum analizleri yapmışlardır.

Örneğin Bompard 1911 yılında Osmanlı politikasında derin bir değişiklik ve rahatsızlık saptamaktadır. Bu politika İslamcılıktır. Elçiye göre 1908 yılındaki tüm umutların, hürriyetlerin, müsavatların, uhuvvetlerin iflasıdır bu. Elçinin vardığı gözlem uzun bir "elveda" (Adieu)dır... İslam geri gelmektedir. "Dar ve mutlak kurallarıyla, bağnaz savaşçılığıyla, tekelci esprisiyle, hareketsizliğiyle, bizim (Batılı anlamına) fikirlerimiz yönündeki her türlü ilericiliğe karşı isyancı İslam geri gelmektedir. Ne var ki, bu henüz açığa vurulamıyor."[93]

Elçi daha derinlere gidecektir: Bir toplum huzurlu bir rejim kurulması için parlamenter müesseseleri feda edebilir. Bu müesseselerin ortadan kalkması yalnızca bazı fikir adamlarını (doktrinerler diyor) etkileyecek ve üzecektir, yoksa genelde anayasa teorileri hiçbir yankı

90 Suikast sırasında Fransa Büyükelçisi olan Maurie Bompard, Kahire Büyükelçisi A.Defrance, Sofya Büyükelçisi Paleologue ve çeşitli vilayetlerdeki konsolosların (Max Choublier, Larzecki, Jousselin, Ph.Dozon vb.) bu konulardaki raporları cidden aydınlatıcı olmuşlardır.

91 Örneğin Fransa Dışişleri Bakanı'nın 15 Şubat 1911 tarihli, "Türkiye'deki kabine bunalımı hakkında acele bilgi isteyen telgrafı. Bompard, raporun normal kurye ile gönderildiğini, telgrafı gerekli görmediğini bildirecektir. (AF 1911, Vol 8).

92 Mahmut Şevket Paşa'nın Talât Bey'in (Paşa) istifasından sonraki durumunu belirten 15 Şubat 1911 tarihli telgraf; Hakkı Paşa ile Mahmut Şevket Paşa arasındaki anlaşmazlığı soran 1 Mayıs 1911 tarihli telgraf (AF, aynı cilt).

uyandırmamaktadır. Örneğin seçmenler (1912 genel seçimlerinde) "fevkalâde câhildirler ve seçimlerden hiçbir şey anlamazlar". Elçiye göre, Türkiye'nin "kararlı, dinamik bir Sultana"[94] ihtiyacı var. Çünkü Sultan Reşat aslında bir gölgeden başka bir şey değildir. [95]

Bompard, İttihat ve Terakki'nin muhalefet anlayışını garipsediği kadar, parlamentarizm sorununu da Osmanlılar için ikincil plana atmaktadır. [95]

Elçi ve öteki diplomatlar Mahmut Şevket Paşa'yı bu bağlam içinde izlemişlerdir. Her ne kadar Bompard, daha geç bir tarihli makalesinde Paşa'yı hafife almışsa da [96] sadrıâzamlığa getirilmesinden itibaren Osmanlı politikasının daha da değiştiğini, "tamamen yeni bir espri"-nin hâkim olduğunu belirtmiştir. Bu "yeni bir Jön Türk politikasıdır". Paşa kurduğu hükümetle, şimdiye kadar yapılmayan bir şeyi yaptığını, ilk kez "halka ve kamuoyuna dayanmak gereğini duyduğunu" vurgulamıştır. Bu politikanın ilk uygulaması Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluşudur. İane şekline başvurulmuş, Avrupa kamuoyu kazanılmak yoluna gidilmiştir. Asıl önemlisi "Anadolu'daki hareketsiz halk uyandırılmak" istenmiştir. [97]

Paşa ile ilgili haberleri Rumeli vilayetlerinin konsolosları da Paris'e yetiştirmişlerdir. Örneğin Selanik'ten verilen bir habere göre, subaylar, Paşa'nın kendilerini siyasetle "iştigalden" (uğraşmaktan) yasaklamasını beğenmemektedirler. [98] Paşa'nın Anadolu'daki redifleri terhis etmesine Rumeli gazetelerinin çattıkları bildirilmiştir. [99] Yine Paşa'nın Miralay Sadık Bey'i "resen" emekliye çıkarması üzerinde durulmuştur. [100]

Bu ve benzeri haberler arasında çok önemli olanı Sofya'daki Fransa Elçisi Paleologue'nun imzasını taşır. Buna göre, Mahmut Şevket Paşa'nın çevresi Sultan Reşat'ın yerine enerjik bir hükümdar modeli olarak Abdülaziz'in oğullarından Abdülmecit Efendi'yi bulmuştur. Fakat bunun için Yusuf İzzettin Efendi'den başka, üç prensin daha bir yana bırakılması gerekmektedir. [101]

Fransız diplomatları Paşa'ya ilişkin en ufak bilgiyi dahi Paris'e iletmekte adeta yarışmaktadırlar. Bunlar arasına Kahire Elçisi Defrance'ı, Arap ülkelerindeki konsolosları da katmak gerekir. Özellikle suikast olayı bu yörede iyi izlenmiştir.

93-94 Bompard'ın 31 Temmuz 1911 tarihli uzun raporundan (AF, aynı cilt).

95 AF, Vol 9., 26 Kasım 1912 tarihli raporu.

96 Bompard. daha geç tarihte yazdığı bir incelemesinde Paşa'yı bir taşralı gibi görür (L'entrée en Guerre de la Turquie, *Revue de Paris*, 1 Temmuz 1921, s.65,72).

97 AF, Vol 9, 3 Şubat 1913 tarihli raporu.

98 AF, Vol 8, 25 Nisan 1911 tarihli raporu.

99 AF, aynı cilt, 24 Mayıs 1911 tarihli raporu.

100 AF, aynı cilt, aynı rapor.

101 AF, aynı cilt, 2 Ağustos 1911 tarihli rapor.

Elçi, Kayzer ve Paşa

Almanya Büyükelçisi Wangenheim'ın (Vangenhaym) Berlin'e (Wilhelmstrasse'ye) gönderdiği raporlarda Fransız esprisine benzemeyen bir anlatım vardır. Elçinin bazı şeyleri önceden keşfetme yeteneğine sahip olduğunu kabul etmek de yanlış olmaz.

Wangenheim'ın 26 Nisan 1913 tarihli raporu doğrudan doğruya Mahmut Şevket Paşa'nın imparatorluğun yönetimiyle ilgili planlarını kapsar.[102] Rapor Berlin'de Kayzer Wilhelm tarafından da okunmuştur ve elçiye yanıt şeklinde kendi elyazısı ile notlanmıştır. Alman hükümdarı elçisine sert ve tok yanıtlar vermektedir. Raporda elçi, Mahmut Şevket Paşa'ya birtakım sorular sormuş, yanıtlar almıştır.

Mahmut Şevket Paşa'nın siyasal düşünceleri nelerdir? Elden geldiğince bunlar saptanmaya çalışılmıştır. Fakat Paşa bir matematik ve teknik adamıdır.[103] Sait Paşa gibi tarihsel analiz ve sentezlerle

"Veni, vidi, vici"
(Geldim, gördüm, yendim)

102 Belgeyi Yusuf Hikmet Bayur aynen vermiştir ve yorumlamıştır (*Türk İnkılâbı Tarihi, C.II,* kısım 3, s.55-60) (Zikredilen sözler bu sayfalardan alınmıştır.)

103 Paşa'nın yayınlamış olduğu kitapların sayısı, Mahmut Kemal İnal'a göre, 10'dur. Bunların arasında Fransızca'dan çevrilmiş bir roman (*Alfons Kar*'dan *Ihlamurlar Altında*), bir de Osmanlı Askeri teşkilatı ve kıyafetleri hakkında 3 ciltlik bir eseri vardır. Ötekilerin tümü Logaritma cetveli ve silahlarla ilgili kitaplardır (*Age,* s.1881)

uğraşmaz. Bu nedenle toplu olarak siyasal fikirlerini bulmak zordur. Bu olanağı Wagenheim'in raporu bize sağlamaktadır.

Wangenheim'a göre, "İttihatçılar iktidarda kaldıkça Türk politikası Mahmut Şevket Paşa'nın politikası olacaktır".

Elçi'ye göre Mahmut Şevket Paşa'nın ilk siyasal kuralı şudur: "Bugüne kadar Türk siyaset adamlarının temel kuralı bir devlet grubuna dayanmaktı. Oysa Türkiye, müttefikleri için perişan bir yüktür. Bundan böyle tek isteğimiz büyük devletlerin bizi rahat bırakmalarıdır. Hiç olmazsa on yıl. Bu bir toparlanma ve örgütlenme fırsatı verecektir. Bunun için Rusya ve İngiltere başta olmak üzere, anlaşmazlıkları (özellikle sınır anlaşmazlıkları) düzelteceğim. Babıâli-nin bu sorunları büyülterek yığdığı dosyaları yakacağım.

Sadrıâzam ele aldığı ilk kuralı adeta sloganlaştıracaktır: "İngiltere'-nin Basra Körfezi, Rusya'nın Ermenistan, Fransa'nın Suriye hakkındaki arzularını yerine getirmeye çalışacağım".

İkinci slogan da şudur: "Türkiye yeniden dirilmesini Almanya ile İngiltere'ye dayanmak şartıyla umabilir". Kayzer Wilmhelm rapora kendi el yazısıyla fikrini yazar: "Olmaz! Ya öyle, ya böyle".

Mahmut Şevket Paşa, Kayzerle diyaloğa girdiğini bilemeyeceği için ekler: "...Alman–İngiliz anlaşmasının zemininin Türkiye olmasına gayret etmeliyim". Kayzerin bu sava bir işareti yoktur.

Asıl sorunlar iç politikada ortaya çıkacaktır.

Sadrıâzamın ilk gözlemi" "Bugünkü anayasanın (Kanun–ı Esasi) memleketin ihtiyaçlarına ve halkın entelektüel seviyesine uymadığı açıktır.

Kayzerin eki: "Devirmek!"

Yapılacak şey, "Padişah'ın mevkii yükseltilmeli, Meclis'inki alçaltılmalıdır".

Kayzerin notu: Doğru, Bizde de!".

Bu nokta ilginçtir. Çünkü Paşa Meclisleri sevmemektedir. Özellikle ek ödenek isterken ve istizah sırasında bu kanıya varmış olması mümkündür. Paşa, İttihat ve Terakki ile bu platformda anlaşmaktadır. Kayzer'le bir üçlü kurabilirler.

Mahmut Şevket Paşa Kanun–ı Esasi'yi, bu amaçla, değiştirecektir. Yalnız bu işle uğraşacak bir Temsilciler Meclisi çağırmak niyetindedir. Her halde Osmanlı parlamentosu (Meclis–i Umumi) toplanık olmayacaktır ki, bu işin Meclisi birkaç yıl meşgul edeceğini eklemiştir ve devam eder:

"...O sırada ben de, Meclis'ten müstakil olarak idari ıslâhatı gerçekleştiririm. Son yılların acı tecrübeleri yüzünden, adem–i merkeziyetçi idarenin taraftarı oldum" Kayzerin notu: "Yalnız bir dereceye kadar!".

Paşa'ya göre çeşitli etnik unsurları Osmanlılaştırmak (kendi deyimiyle: Osmanlı kılmaya çalışmak), sonra da memnun etmek yanlış bir yoldur. Bunun tersi doğrudur. ...kendi kendilerini idare etmelidirler. Daha sonra bu yetki belediyelere verilebilir.

Kayzerin notu: "Hele şuna bak! Bu da ne demek?".

Paşa için önemli olan kanunları doğru uygulayacak adamları bulmaktır.

Kayzer'in notu: "Olmaz!".

Paşa, Osmanlı bürokrasisinin, asker olsun sivil olsun, yetersizliğinden yakınmaktadır. "Elimizde usta ve namuslu bir memur sınıfı yok" diyecektir. Sonuç: Yabancı ülkelerden ıslahatçı uzman ithal edilmelidir. "Bunun için muhtelif kabinelerden ricada bulunacağım".

Ordunun ıslahatçısı, kuşkusuz Almanya olacaktır. Tepeden tırnağa reforma muhtaç olan ordu mensupları "siyasal fikirlerden uzak tutulacaktır."

Maarif ıslahatı için de Paşa'nın umutları Almanya'dadır. İtalya'dan Suriye için jandarma subayları getirtilecektir. Fransa' dan maliye ve haberleşme uzmanları çağırılacaktır. İngiltere'nin bu alandaki payı önemlidir: Bu ülkeden getirtilecek elemanlar önce Doğu ve Kuzey Anadolu ıslahatında ön planda rol oynayacaklardır ve şimdiden anlaşma yapılmıştır. Donanma da İngiltere'nin –eskiden olduğu gibi– Islahatçı uzmanlığına tevdi edilecektir. Gemilere Amiral Limpos'un önerisine uygun olarak faal hizmette bulunmayan İngiliz deniz subayları kumandan verilecektir.

Kayzerin bu son öneriye karşı notu: "Çok esefe şayan, hiç de pratik değil". Yine Kayzer İngiltere'ye verilen bu etki alanına da karşıdır: "Biraz fazla!" bulmaktadır.

Elçi bu konuda iyimserdir. İngiltere'nin "nüfuzu" Doğu ve Kuzey Anadolu ile sınırlı kalacağından mutlaka Çarlık Rusya aleyhine gelişebilir. Almanya bu görüşü kabul edebilir. Kaldı ki orduda başlıca etkinlik Almanya'da kalacaktır.

Kayzerin notu: "O bize karşı Bağdat hattını falan kullanacaktır".

Wangenheim'ın vardığı asıl sonuç önemlidir: "Orduyu kontrol eden kuvvet, Türkiye'de en büyük kudret olacaktır". Mahmut Şevket'in de bu düşüncede olduğu kabul edilebilir. Ordu Jön Türk hakimiyetinin gücü olabilir.

Kayzerin notu: "İnşallah olmaz."

Elçiye göre, Maarif sisteminin de Alman denetimi altına verilmesi kendilerine "bundan böyle Türk devlet mekanizmasını etkileme olanağı sağlayacaktı".

Asıl gerçek şuydu: "Mahmut Şevket'in mümkün olduğu kadar hükümet dizginlerini elinde tutması ve programını uygulaması Alman çıkarlarına uygun görünüyordu".

Uzun kalabilirdi de. Fakat "bir suikastçinin kamasına karşı emniyette değildi". Paşa'ya oranla Enver Bey'e gelince o bir meçhul olarak kalıyordu. Herhalde Afrika'ya dönecektir.

Kayzerin notu: "Hayır, önce O asılmalıdır." [104]

Bu notundan sonra Kayzerin çıkardığı değerlendirme anlamlıdır:

104 Bu konunda çevirmen de tereddüt göstermiş ve anlaşılmaz bulmuştur (Yusuf Hikmet Bayur, Age, s.58)

"Çok iyi, fakat çok hayal de var".

Mahmut Şevket Paşa'nın pek yayılmamış ve gölgede kalmış olan planları sürekli olarak Cumhuriyet rejimi içinde de haydi eleştirilmiştir. Bizzat Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), askerin siyasetle uğraşması işinde geç kaldığını belirtmiştir. [105] Mahmut Kemal İnal da kendisini hayalci bulmuştur. [106] Yusuf Hikmet Bayur, özetlediği bu programı iki noktada eleştirmiştir. Paşa'nın hem Türk olmayışı hem de Osmanlı Devleti'nin gerçek güç kaynaklarının nerede olduğunu anlamaması onu yanlışlar içine atmıştır. [107]

Wangenheim'in Mahmut Şevket Paşa ile Kayzer Wilhelm'i tarih içinde habersizce karşılaştırması gerçeklerin daha açıkça ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Garip olan bir noktaya parmak basmak gerekiyor. Paşa 1911 Kasımı'ndaki istizah tartışmalarında fazla İngilizci bulunarak eleştirilmişti. Wangenheim'a göre ise Almancıdır. Yine bir kara mizahla bu konuyu ele alanlar onu "Krupp ve Mavzer fabrikalarının bir yaratığı olarak nitelemişlerdir".

8. *"Hürriyet-i Ebediye" Tepesine Doğru*

Mahmut Şevket Paşa'nın cenazesi arkasından binlerce İstanbullu Şişli'nin ötesinde "Hürriyet-i Ebediye" (Ölümsüz Özgürlük) adını alan tepeye doğru yürümüştür. Orada Mahmut Şevket Paşa, zamanın basınına göre "çok güzel bir nutukla" açış törenini (10 Temmuz 1327-23 Temmuz 1911) yaptığı anıt-kabre defnedilmiştir. Bu anıtın adı "Abide-i Hürriyet"dir.

Mahmut Şevket Paşa'nın ölümüyle, İkinci Meşrutiyet renkli ve canlı, o kadar da "problem yaratıcı" bir temsilcisini yitirmiş oluyordu. İttihat ve Terakki de...

Otuzbir Mart Olayları bastırıldıktan sonra Mebusan'da Preveze Mebusu Hamdi Efendi bir önerge vermiştir. Hamdi Bey'e göre Paşa "irtica" olayını bastırdığı halde, büyük hizmeti takdir edilmemişti. "Böyle adamlar beş yüz senede bir olurdu." "Kendisinin ve ailesinin ebedi surette refah-ı hallerinin taht-ı temine alınması" gerekiyordu. Maaş tahsis edilmeliydi[108]

Paşa'nın çok sevdiği Vartkes Efendi'nin yanıtı: "Paşa şimdi kendi vazifesini yapıyordu". Öldükten sonra "millet takdir eder".

Anlamlı olan bu sahne, Paşa ölmeden cereyan etmiştir. Paşa'yı meşhur İstizah olayında en ağır şekilde suçlayanlardan biri de Hamdi

105 Mektup metni için bk. Mahmut Kemal İnal, Age, s.1871-1872

106 Age, s.1888 - Ali Fuat Türkgeldi, aynı şeyleri söylemekle beraber değerlendirici olmamışsa da genel olarak şu yargıya varmıştır: "...Mahmut Şevket Paşa, nasıl olursa olsun pürüzlü meseleleri temizlemek emelinde idi" (Age, s.99).

107 Age, s.59.

108 TV 1325, Sayı 410, s.5.

Bey olmuştur. Vartkes Efendi ise, aynı sevgi düzeyinde kalmasını bilmiştir.

1914 yılında, Meclis-i Umumi'nin 3. Dönemi açılırken, Mahmut Şevket Paşa da - Sait Paşa gibi- tarihe gömülmüştü. Ama unutulmamıştır. Padişah Meclisleri açış nutkunda ondan söz etmiştir [109] Mebusan'ın "ariza-i cevabiye"sinde memlekete zararlı "iç faillerin" saldırılarına kurban olan "şehid-i mağfur" Mahmut Şevket Paşa'nın "kalplerde ölmez bir ateşle yaşayacak hatıraları bizi selamet ve uyanıklık yoluna yönelten bir etken olacaktır" denmiştir. [110]

Âyan Reisi de Padişah'ın "teessüratına an samim iştirak eyleriz" duygularıyla bu dileğe katılmıştır. [111]

Ve son perdenin son tablosu "Sadr-ı sâbık Mahmut Şevket Paşa merhumun haremi Selime Dilşad hanıma hidemat-ı vataniye tertibinden maaş bağlanması hakkında kanun"la kapanmıştır. Tasarı her iki mecliste de tartışmasız kabul edilmiştir. [112]

Kendisini çok hırpırlamış olan Mebusan ve İttihatçılar, anısı önünde saygı ile eğilmişlerdir.

109 MAZC 1330, DIII, Si 1, 1.içt, s.1.

110 MMZC 1330, DIII, Si 1, 4.içt, s.26.

111 MAZC 1330, DIII, Si1, 2.içt, s.5.

112 MMZC 1330, DIII, Si1, 38.içt, s.839-*MAZC 1330,* DIII, Si1, 25.içt., s.293.

İKİNCİ KESİM

İTTİHAT VE TERAKKİ VE PADİŞAHLAR

Sarayın Arka Plana Geçmesi

MEŞRUTİYET rejiminin yapısında, özellikle ikili parlamenter rejiminde [1] padişah temel unsurdur. Bu rejimde, Yasama organı karşısında, padişah Yürütme organının asıl başıdır. Çünkü iki başlı Yürütme'nin öteki başı da hükümetin başkanı olan sadrıâzamdır. Yine parlamenter rejim gereği, her iki baş'ın statüleri değişiktir. Osmanlı anayasa tablosu içinde padişah "gayrı mesul"dür (sorumsuzdur) ve kişiliği kutsaldır. Sadrıâzam ise, Meclisler karşısında siyasal sorumluluğa sahiptir. [2] Şu anlamda ki Mebusan Meclisi çoğunluğunun güvenine sahip oldukça yerinde kalır, aksi halde güvensizlik oyu ile düşürülür. Oysa 1876'da, parlamenter rejim kabul edilmemiş olduğu için, sadrıâzamın böyle bir sorumluluğu yoktur. [3]

Osmanlı mutlak monarşisi 1876'da anayasal biçimde Meşrutiyet'e dönüşünce, padişah hukuksal statüsünden bir şey yitirmemiştir. Çünkü, siyasal –ve de samimi olmayan– bir "iddia" gereği padişah iyi, "etrafı" kötüydü. Meclis (Yasama organı) padişah değil, etrafının "suiistimallerini" denetleme işlevine sahip olmalıydı. [4] 1876 Kanun–ı Esasisi'nin padişahçı (tüm organların üstünde ve tümünün düzenleyicisi) olması, bu bakımdan zamanın liberal anayasa akımına hâkim bir fikrin ifadesi olduğu için, doğal karşılanabilir.

Ne var ki, böylesine bir tutum, parlamentarizm rejiminin yapısına aykırıdır. Bu nedenle 1908'den başlayarak padişahların siyasal rolleri zayıflamış, Saray siyasal hayatın odağı olmaktan çıkmıştır. Bu ağırlık daha çok sadrıâzamlara kaymıştır. Siyasal odağı bir süre görünmeyen

1-2-3 Parlamenter hükümet şeklinin genel esasları için şu kitabımıza bakılabilir: *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, 5.Baskı, (1982), s.397–413 – Osmanlı II. Meşrutiyetindeki parlamenter rejimle ilgili açıklamalarımız, aynı kitabın 3. baskısında verilmiştir: *Siyasal Müesseseler ve Anayasa Hukuku* (1975), s.188–204, 252–253, 424–435.

Bu konuda en iyi kaynak, 1876 yılında ilk kaynak sayılabilecek bir kitapçıktır. Bu broşürü bir incelememizde aynen yayınladık. Bk. Osmanlı Anayasacılık Hareketi ve "Hükümet–i Meşruta" (*Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, C 6, 1978, sayı:1044). Broşürün yazarı Ticaret Mahkemesi Reisi Esat Efendi'dir.

ya da görünmediği sanılan merkez–i umumi ile sadrıazam ve kabinesine devredilmiştir. Bu bakımdan padişahlar artık geri plandadırlar. İttihat ve Terakki'nin padişahlarla ilişkisi anayasal olduğu kadar, hatta daha da fazla, siyasal bir konudur.

İkinci Meşrutiyet dönemi üç padişahın hükümranlığı altında geçmiştir ve her biriyle İttihat ve Terakki arasında ilişkiler ilginç özellikler yaratmıştır.

I.İKİNCİ ABDÜLHAMİT

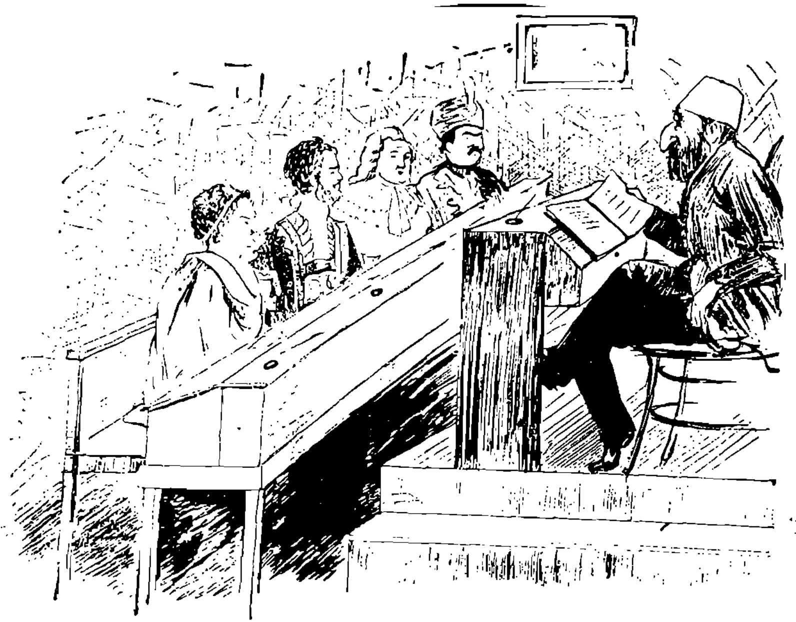
Birinci Meşrutiyet'in ilk hükümdarı olan İkinci Abdülhamit, İkinci Meşrutiyet'in de açılış "merasimini" yapmak zorunda kalmıştır. Çeyrek yüzyıl, adıyla bütünleşen istibdat rejimine karşı içte ve dışta savaşanlar, Abdülhamit'i dokuz ay tahtında bırakmışlardır. İttihatçılarla padişah arasında kurulmuş olan, iki ucun da tetikte bulunduğu diyalog, 31 Mart Olayı ile kopmuştur.

Abdülhamit olayda baş sorumlu görüldüğü için Meclis–i Umumice hal edilmiştir (27 Nisan 1909). Hal' kararı kendisine özel olarak seçilmiş bir heyet aracılığıyla bildirilmiştir [5] ve hemen sonra hakkındaki suçlamalar, araştırmalar bir çağlayan gibi boşalmaya başlamıştır. Padişahın gelirleri araştırılmıştır. Abdülhamit'in ülke içinde ve dışındaki mal, mülk ve değerli evrakının, mücevheratının hesabı çıkarılmıştır. Bu işlerin tartışılması Mebusan'ın toplantı gündemlerine alınmıştır. Basın olayı kamuoyuna geniş şekilde duyurmuştur. Yapılan araştırma sonunda, Abdülhamit'in Almanya'nın ünlü bankalarından Deutsche Bank (Doyçe Bank)'ta iki yüz bin markı ve değerli evrakı bulunduğu anlaşılmıştır. [6] Ve Alman hariciyesinin isteğine uygun olarak teminat verilerek, bunlar haczedilmiştir. [7] Padişahın mal ve mülkü hakkında defterler düzenlenmiş, kendisine giysi gibi eşyalar verilerek, ötekiler satılmak üzere muhafaza altına alınmıştır. Borçlarının ödenmesi, devlet hazinesinden kendisine verilmiş olan 150.000 liranın geri alınması kararlaştırılmıştır. Selanik'te sürgün edildiği Ala-

Heyet Emanuel Karasu, Aram Efendi, Esat Toptani, Arif Hikmet'ten oluşuyordu. (İsmail Hami, *Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* cilt.4, s.378). Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrâzamlar* cilt 2, s.1080.

BBA, Meclis–i Vükelâ Karar Defterleri, Nisan–Ağustos 1325.

Berlin Sefareti'nden bu konuda verilmiş olan bilgiye göre, Alman mahkemelerince haciz kararı alınabilmek için, bankadaki "mevduat" kadar ya da ondan fazla paranın devlete ait olduğunu ve buna rağmen padişah tarafından bankaya yatırılmış olduğunu kanıtlamak gerektiği belirtilmiştir. Bunun için de "kanuni sıfatı haiz" bir yahut iki memurun durumu yeminle bildirmeleri, bu bildirinin de Alman Konsoloshanesince mahkemeye gönderilmesi yeterliydi. Bunun üzerine Maliye Nâzırı Rıfat Bey'le Divan–ı Muhasebat Reisi Zühtü Bey, bu paranın "devlet hazinesine ait olan âşar vergisiyle ağnam rüsumundan" olduğunu yeminle bildirmiş, Alman konsoloshanesince tasdikli bir "beyanname" yapılarak gönderilmiş, para hacz altına alınmıştır (BBA, Meclis–i Vükelâ Karar Defterleri, 29 Nisan 1325 tarihli belge).

"Bir dershane-i istibdat" (Kalem, *28 Mayıs 1325, No:39, s.5).*

tini Köşkü'nün ilk iki aylık kirası kendi parasından ödetilmiştir. Mücevheratının Donanma Cemiyeti'ne verilmesi kararlaştırılmıştır.[8] Bunlar hal edilmesinin acı sonuçlarıydı.

1908'de, Abdülhamit'e dokunulmayarak Abdülhamitçi rejim tasfiye edilmek istenmiştir. 1909'daysa Abdülhamit hal edilerek tasfiye edilmiştir ve tasfiye hareketleri devam etmiştir. 1913'te bu kez Rumeli tasfiye edilmiştir ve Abdülhamit sürüldüğü Selanik'ten, Balkan Savaşı yenilgisinin onulmaz ortamı içinde, İstanbul'a iade edilecektir. İstanbul'da Beylerbeyi Sarayı'na nakledilen "mahlû" hakanın yaşamı burada sona ermiştir.[9]

İttihat ve Terakki Abdülhamit rejiminin sosyal etkileri içinde bunalmış ve bocalamıştır. Abdülhamit yönetiminin en ağır mirası

8 MMZC 1327 1328, D I, Sİ 4 , 27.içt., s.601.

9 Bu konuda ünlü tarihçi Ahmet Refik (Altınay) Bey'in şu makalesine bk.: Sultan Hamid-i Saninin Naaşı Önünde (*Ati* 1334, sayı 49) - Ölümü bildiren resmi tebliğ için bk. *Ati*, 10 Şubat 1334 - Celal Nuri, Sultan Hamid'in Tabutu Arkasında (*Ati* 1334, sayı 43).

insanları geleceği düşünmekten yasaklamasıydı. Bu rejim insan kafasının, düşüncesinin gelişmesini önlemiş bir rejimdir. Bu bakımdan bu tek boyutluluk durumu geleceği keşfetme ve geleceğe bakma olanaklarını ortadan kaldırmıştır. İttihatçılar da bu iklimin etkisinden kurtulamamışlardır. Abdülhamit'le olan diyalogları aslında bu alanda bir süre devam etmişti.

Yaşamı boyunca "Kızıl Sultan", "Pinti Hamit" ve koyu bir müstebit olarak tanıtılmasında İttihat ve Terakki'nin büyük rolü olmuştur. Fakat ölüm haberi Mebusan Meclisi'nde çok saygılı bir dille belirtilmiş ayakta dinlenmiş ve 11 Şubat celsesi de tatil edilmiştir.[10]

Bugünkü kuşaklar, İkinci Abdülhamit'i İttihatçıların görüş açılarından ve yorumlarından tanımışlardır. Onu savunanlar da bu şartlanmaya karşı tepkinin temsilcileri olmuşlardır. Hiç borçlanmadığı[11] ve ülkeden "bir karış bile toprak" vermediği[12] gibi iddialar bu duruma bağlanabilir.

İttihatçılar Abdülhamit'ten korkmuşlardır.[13] Bu nedenle onu yenik

10 Reis (ayakta) - Efendiler, Cenab-ı Hak ömür ve afiyet-i Şâhaneyi müzdad buyursun, Hakan-ı Sâbık Abdülhamit Han hazretleri dün irtihal-i dar-ı beka eylediler (Allah rahmet eylesin sadaları). Şevketmeab efendimiz biraderleri hakkında de'b-i dirin-i saltanat mucibince (eski saltanat kuralları gereğince) hükümdarâna mahsus bir alay-ı vâlâ ile cenaze merasimi ircası için ferman buyurduklarından Divan-ı Riyasetiniz, heyet-i celilenizi temsilen, bu merasime iştirak edecektir. Binaenaleyh celseyi tatil ediyorum (11 Şubat 1334 tarihli celse) (MMZC 1334, D III, Sİ 4, 48.içt., s.768) - Reisin sözlerinden "Binaenaleyh, sözcüğünün çıkartılmasına ertesi celsede karar verilmiştir." (Aynı eser, s.770)

11 Tüm tasarruf önlemlerine karşın 11 kez borçlanmıştır. Bu da gösteriyor ki bazı iddiaların konusu olarak ileri sürülen "istikraz kapılarını kapadı" görüşü gerçeklere tamamen aykırıdır. Bu görüş yaşamının büyük bir bölümünü Abdülhamit'e karşı savaşarak geçirmiş olan Bursalı Mehmet Tahir Bey'in (ilk on kurucudan) *Osmanlı Müellifleri* adlı kitabındaki imzasız biyografisinde yer almaktadır. (Cilt 1, Meral Yayınevi, s.7).

12 Profesör Enver Ziya Karal'ın kanısı bu görüşün ne kadar yanlış olduğunu kanıtlayıcıdır: "Abdülhamit II'nin devrinde imparatorluktan ayrılmış olan topraklar kendi devrinden önce ayrılmış olanlarla kendi devrinden sonra ayrılacakların toplamından kat kat fazladır. Denebilir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması ve dağılması işinin büyük kısmı onun devrinde ikmal edilmiş ve gelecek paylaşmalar için de elverişli bir zemin hazırlatmıştır." (*Osmanlı Tarihi*, C 8, s.576).

13 Hüseyin Cahit Yalçın'ın kanısı: "...Abdülhamit gibi kurnaz bir padişah Meşrutiyet rejiminde de memleketi yine elinde oynatabilirdi. Bütün bu karışık unsurlar, bu menfaatten başka bir şeye tapmayan politikacılar arasında Abdülhamit en büyük nâzım ve hakem olarak daima mevkiini muhafaza edebilirdi. Sıkışanlar ondan kuvvet almaya başvuracaklardı. O, çarpışan, boğuşan menfaatler ve fırkalar arasında hangi tarafa meylederse o tarafa galebe temin edebilecek bir mevkide bulunacaktı. Bunun için yine her istediğini yapabilecekti ve zevahiri kurtarmış olacaktı. İhtimal ki şimdi Abdülhamit de Meşrutiyet devinin kendisini yutmayacağına

düşürmüşlerdir. Fakat kurduğu siyasal rejimin uzun sürecek etkilerini de açıkça belirtmişlerdir.[14] Diplomatlığı uzun tartışmaların konusu olmuştur.[15]

II.BEŞİNCİ MEHMET (SULTAN REŞAT)

Beşinci Mehmet adıyla Abdülhamit'i izleyerek tahta çıkarılan bu padişahın İttihatçılarla ilişkisi hiçbir zaman sert olmamıştır. 1912–1913 yıllarında, İttihat ve Terakki'nin muhalefette kaldığı birkaç ay dışında, Sultan Reşat kolaylıkla İttihatçıların kontrolü altına girmiştir.

1909'da 31 Mart harabelerinin dumanları arasında, İttihatçılar, Meclis–i Mebusan'ın "ariza–i cevabiyesindeki" eğilime uyarak Sultan Reşat'ın "devrini" Üçüncü Selim devriyle karşılaştırmayı benimsemişlerdir.[16] Abdülhamit'e düşman bir meclisin bu fikre kesinlikle yatkın olması doğaldır.

Osmanlı tahtına çıktığı yıl altmış beş yaşında olan Sultan Reşat, İkinci Meşrutiyet'in en uzun süre tahtta kalan padişahı olmuştur. Ürkek ve silik kişiliği sert sürtüşmeler yaratmamıştır. Genellikle "fırkacılığı", özellikle de İttihatçıları sevmemesine karşın,[17] Meşrutiyet'in anarşik, tozu dumana karıştıran siyasal çoğulculuğu tahta çıkışıyla yaşıttır. İttihatçılar da, İttihatçı olmayanlar da onu çabuk anlamış ve değerlendirmişlerdir.[18]

14 Nisan 1325 (27 Nisan 1909)'de taht töreninde işe ilginç sözler söylemekle başlamıştır: "Asıl hürriyetin ilk padişahı olduğumdan

emniyet getirmiş ve vaziyeti, câhil, işlenmemiş fakat nâfiz zekâsıyla belki tamamen kavramıştı." (10 Yılın Hikâyesi, *Yedigün*, sayı 142, s.29).

14 Dâhiliye Nâzırı Halil (Menteşe) Bey'in Mebusan'daki konuşmasından: "...fakat biliyorsunuz ki...bütün itiyadat birdenbire sukut edemez. Herkeste bu hususta şahsi olan senelerden beri tesir yapan an'anat vardır. Onları birdenbire kırıp atmak mümkün değildir. Kabil değildir." (MMZC, Cilt 5, s.3027)

15 Örneğin M.Nermi, Abdülhamit'in diplomatlığı (*Cumhuriyet*, 17 Mart 1925). Yazar Galip Kemali'nin "Tarih–i Siyasimizden Birkaç Sayfa" başlıklı yazısına yanıtlar vermiştir. (*İstiklal*, 2 Mart 1925)

16 "...Ne beliğ bir ittifak–ı mes'uttur ki millet rüşd–ü siyasisini akıbet reşad–ı millet ile idrak eylemiştir" (TV 1325, sayı 390, s.5).

17 Lütfi Simavi, *Sultan Mehmet Reşad'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, 2. Kısım, s.92.

18 Hüseyin Cahit Yalçın: "...Abdülhamit'ten sonra tahta çıkacak şu şehzadenin harap ve bitkin hali beni o kadar müteessir etmişti ki oraya niçin gittiğimi bile unutarak düşünceli düşünceli Saray'dan ayrıldım." (a.g.e., sayı 140, s.29) – Cemil Topuzlu: "...Sultan Reşat çok korkaktı, her gelen hükümete boyun eğerdi" (*80 Yıllık Hatıralarım*, s.135) – Lütfi Simavi: "Sultan Mehmed Han–ı Hamis temiz yürekli, mütedeyyin, hüsnüniyet sahibi, hayırhah ve mütevekkil bir zat ise de zayıf, âciz ve ahval–i siyasete vakıf idi" (a.g.e., C II, s.94) – Nahid Sırrı Örik'in *Tasvir* 1948'de çıkan üç makalesi: Meşrutiyetin İlk Padişahı (23 Mart); 5.Sultan Mehmed'e Ait Hatıralar (30 Nisan); 5.Sultan Mehmet İçin Son Sözler. (17 Mayıs)

dolayı iftihar duyuyorum. Benden sonra gelen ikinci olacaktır." [19] Biat resminden sonra mutluluğunu belgeler: "Ben Meşrutiyet'in ve umum Osmanlılarla beraber bu kutsal makamın hizmetindeyim." [20]

Törenden sonraki sözleri: "Emel ve arzum devlet ve milletin refah ve saadetidir. Heyet–i Âyan, Mebusan ve Vükelâya teşekkür ederim."[21]

Osmanlı parlamentosunda yemin ettirilen Sultan Reşat, seyahatleriyle halk arasına çıkarılmış, özellikle Balkanlardaki ateşin düşürülmesi için İttihatçılarca "İttihad–ı Anasır" sembolü yapılmak istenmiştir. [22]

Sultan Reşat'ın savaş hükümdarı olduğu söylenebilir. Trablusgarp Savaşı'nı İttihatçılarla, Balkan Savaşlarını muhaliflerle, Birinci Dünya Savaşı'nı da yine İttihatçılarla birlik olarak ilan etmiştir. 1914 Cihad–ı Ekber bildirisinin kendisine kazanırdığı ikramiye "Gazilik" unvanı olmuştur. [23]

Bu savaşların tümünde ülke kayıplarını ve yenilgileri yaşamış, 1918 Mondros Mütarekesi'ni imzalamadan ölmüştür (3 Temmuz 1918). Bu şans Vahdettin'in olmuştur.

Sultan Reşat yalnız 1912–1913 yıllarının son ve ilk aylarında, Gazi Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşalar kabineleriyle çalışmıştır. Ömrünün bu süre dışında kalan kısmı, İttihatçıların tamamen kontrolü altında geçmiştir.

Abdülhamitçi ortam içinde deneyimlerden ve siyasal stajdan yoksun kaldığı için dinamik ve anarşik bir siyasal hayatın hakemi olma yeteneklerine sahip olamamıştır.

Cumhuriyet Korkusu

Abdülhamit zamanında açıkça beliren cumhuriyet ilan edilerek padişahlığı yahut Osmanlı hanedanını bertaraf etme kuşkusu Mithat Paşa'nın sürülme nedenlerinden biri olmuştur. Benzeri bir iddia Sultan Reşat döneminde söz konusu edilmiş, fakat bir söylenti olmaktan ileri gidememiştir. Böyle bir dedikoduyu Mahmut Şevket Paşa dile getirmiştir. Sadrıâzam olarak Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'yi ziyaretinde, Yusuf İzzettin Efendi geleneksel kuşkuyu yeniden dile getirerek, İttihatçıların padişahın zayıf kişiliğinden kurtulmak için Sultan Reşat'ı dışlayarak cumhuriyet ilan edeceklerini, kendisinin de saltanat sırasını yitireceğini, böyle bir haberin doğru olup olmadığını sorar.

19 *İkdam*, 15 Nisan 1325.

20 *İkdam*, aynı sayı.

21 *İkdam*, aynı sayı.

22 Örneğin İzmit gezisi (3 Ağustos 1326) - Edirne gezisi (14 Ekim 1326), Çanakkale Seyahati (23 Mayıs 1327) - Selânik (25 Mayıs 1327) – Üsküp (29 Mayıs 1327) – Arnavutluk (2 Haziran 1327) (Bu olayların ayrıntıları için bk. Lütfi Simavi, a.ge.)

23 Mebusan'a Padişah'ın bildirdiği belge 15 Eylül 1330 tarihlidir. (MMZC 1330, D III, Sİ 1, s.369,374)

Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa bu evhamlı padişah adayını tatmin etmek için, İttihatçıların cumhuriyet rejimini asla düşünmediklerine, namusu üzerine yemin etmiştir.[24] İttihatçıların arasında cumhuriyeti düşünmüş olanlardan söz edilmiştir. Bu konuda yeterli bilgiye sahip değiliz. Fakat şunu belirtmek gerekir ki Meşrutiyet'in siyasal iklimi içinde bu rejimin bir esintisi olmuştur. Meşrutiyet yılları boyunca İttihatçılar içinde bu düşünceye sahip olanların var olup olmadığı henüz kesin sonuca kavuşturulmuş sayılamaz. Bununla beraber Ankara rejimine karşı kurulan İttihatçı muhalefet tarafından saptanan 9 ilkenin birinci maddesinin saltanatın muhafazası olduğu anımsanmalıdır. İttihatçıların bir bölümü de cumhuriyeti yadırgamamış, hatta kuruluşuna katılmışlardır. Aslında Yusuf İzzettin Efendi'yi korkutan İttihatçıların bu tutumu, silik kişilikli bir padişahtan kurtulmaktan çok, açıkça İttihatçı bir padişahı Osmanlı tahtında görmeleri isteğinde ifadesini bulabilir. Ne var ki olaylar böyle bir gelişme izlememiş, Yusuf İzzettin Efendi'nin intiharı üzerine Sultan Reşat'ın ölümünden sonra (1918) onun yerine geçen VI. Mehmet (Vahdettin) katıksız bir İttihat ve Terakki düşmanı olmuştur.

III. ALTINCI MEHMET (VAHDETTİN)

Altıncı Mehmet (Vahidüddin ya da Vahdettin), Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiler ortamı içinde tahta çıkmış (4 Temmuz 1918) Osmanlı hanedanının sonuncu ve en talihsiz padişahlarından biridir. O da, 1918 yılında, 3. dönemin 5. toplantı yılı (sene–i içtimaiyesi), başlarken Mebusan ve Âyan üyeleri karşısında yemin etmiştir: "Şer'–i şerif ve Kanun–ı Esasi ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğime vallahi billahi".

Sonra da Meclis–i Umumi üyelerine: "Ey hüzzar–i kiram! Bu aynı kelimat–i kasemimi tekrar buyurmanızı talep ederim" demiştir. Talât Paşa yemini okumuş, Âyan ve Mebusan'ın "Vallahi billahi" sesleri arasında "resm–i tahlif" (yemin töreni) tamamlanmıştır.[25]

Vahdettin'in belirli özelliklerinden biri, Osmanlı hanedanının klasik ve teokratik monarşik iktidar teorisine olan inancıdır. Saltanatın tarihe göçme hazırlıkları arasında o hâlâ "Saltanatsız bir hilafet olamaz. Yürütme ve yaptırım gücünden yoksun bir halifeliğin varlığı kabul edilse bile ben kabul edemem. Hanedanımız arasında da böyle bir halifeliği benimseyecek bir kişi bulunamaz" inancındaydı. Bu yoldan Veliaht Abdülmecit Efendi'yi uyarıyordu.[26]

Padişah'ın ikinci özelliği, hiç kuşkusuz, İttihat ve Terakki düşmanlığı olmuştur. Önce, Harb–i Umumi'ye girişin –ve sonra da yenilginin– sorumlusu onlardı. "Eğer ben makam–ı saltanatta bulunsa idim bu vak'a–i elime kat'iyen husule gelmezdi."[27] "İttihatçılara harp ilan

24 *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s. 37.

25 MMZC 1334, D III, Sİ 5, 1.içt., s.2.

26 Tarık Mümtaz Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s.446.

27 Lütfi Simavi, a.g.e., s.193.

ettim. Onları sonuna kadar takip edeceğim". Bu sözler *New York Herald* Gazetesi'nin İstanbul muhabiri William Ellys'e yazılı olarak verilmiş bir "mülakat" içindedir. [28]

Talât Paşa'yı kısa bir süre için kabinesiyle iş başında bıraktığı zaman ilk işi, Enver Paşa'nın "Başkumandan Vekili" ünvanını geri almış ve bu görevi kendi ünvanları içine sokmuştur. Ve böylece İttihatçı cephede "ilk rahneyi" (deliği) açtığı kanısındadır. Tek isteği Sultan Reşat'a benzememek ve kukla olmamaktır. [29]

Vahdettin'in ilk yaptığı işlemlerden biri, İttihatçılara kendisi kadar düşman kesilmiş olan Ahmet Rıza Bey'i Âyan Meclisi reisliğine atamak olmuştur. Uzun süren bir muhalefet koridorundan geçtikten sonra, İttihatçılardan öç alırcasına, Ahmet Rıza Bey Vahdettin'in portresini, ilk şükran söylevinde, şöyle çizecektir.

"Cülus–i hümayunlarıyla memlekette kanun ve adalet devri başladığına ben de tamamen kaniim. (Yoksa böylesine zor bir zamanda)... Âyan reisliğini kabul eylemezdim. Padişahımızın yüce amaçlarını biliyorum. Yüce adları 'El Gazi' olmayacaktır... [30] Sultan Mehmet Vahidüddin–i Âdil olacaktır. Kaybedilen yerleri padişahımız Gazi sıfatıyla değil, Âdil sıfatıyla Halifelik ve Sultanlık makamına bağlamayı başaracaklardır... Yüce şefkatleri ve vahşice öldürülen Ermenilerin, asılan, sürülen Arapların, yetimlerini ve dullarını sefaletin toprağında bırakmayacaktır. Sürgünlerde artık ağlayan, inleyen kalmayacaktır." [31]

Bu sözler savaş yenilgisinden önce, mütareke döneminin havasını estirmekteydi.

Mebusan, İttihatçı çoğunluğu ile, Vahdettin hakkında aynı kanıyı besleyemezdi.

Padişah ilk parlamento nutkunda "Wilson Prensipleri"nden söz ediyor, "haysiyet ve şerefimizle mütenasip" bir barış istiyordu. "Vatanın" çok değerli kısımları henüz işgal altında değildi. [32]

İttihatçı Mebusan yenilginin bunalımı içinde, Vahdettin'e Ahmet Rıza Bey üslubu ile bir övgüde bulunmamıştır. "Ariza–i Cevabiye" sinde, ilk kez açıkça demokrasi konusuna değinmiştir: Milletimiz de kişiler ve milletlerarası hukuk bakımından zaten sahip bulunduğu demokrasi esaslarına bilimsel ve çağdaş (ilmi ve asri) bir şekil vermek azmindeydi. Böylece Vahdettin'in saltanat döneminde Osmanlılık için yeni bir hayatın açılmasına çalışılmalıydı. [33]

28 Lütfi Simavi, a.g.e., s.223.

29 İsmail Hakkı Oktay, *Yanya'dan Ankara'ya*, s.370.

30 Sultan Reşat'a verilmiş olan unvanı eleştirmektedir.

31 Nutkun metni için bk. MAZC 1334, D III, Sİ 5, 1.,2.içt., s.2,5.

32 MMZC 1334, D III, Sİ 5, 1.içt., s.1.

33 Mebusan'ın "Ariza–i Cevabiye"sinden: "(Harp sonunda)...Milletimiz dahi hukuk–ı efrad ve akvam itibariyle zâten muttasıf bulunduğu demokrasi esasatına ilmî ve asrî bir şekil vermek azminde ve bu suretle ahd–i hümayunlarında Osmanlılık için yeni

Ama bu hayat Ziya Gökalp Bey'in "Yeni Hayat"ı olamazdı. Çünkü bu ideoloji Vahdettin döneminde yargılanacaktır. Padişah ve Fransız hükümetine meclisi feshettiğini ve divan-ı harpler kurduğunu bildirmekten övünç duyduğunu iletecektir. [34]

Meclis fesihleri, İttihatçıların o kadar bel bağladıkları kaldırılan 35. maddesiz yalnız yeni 7. maddeye göre iki kez yapılmıştır.

Vahdettin Mondros Mütarekesi ile açılan devrenin padişahı olmuştur. Bir yandan da Anadolu'da örgütlenen Müdafaa-i Hukukçulara, İttihatçı ve Bolşevik sayarak, savaş açacaktır (17 Ekim 1922). [35]

Vahdettin "fırkalar" üstü ve dışı kalamamıştır. Yeni kurulan Hürriyet ve İtilaf liderlerini Saray'da kabul etmiştir. İttihat ve Terakki muhaliflerince göklere çıkarılmıştır. [36]

İttihat ve Terakki, kendisine hasım iki padişah arasında (Abdülhamit ve Vahdettin) ancak Sultan Reşat'la sürekli bir diyalog kurabilmiştir. Bu da dokuz yıl kadar sürmüştür (28 Nisan 1909-3 Temmuz 1918).

Abdülhamit İttihat ve Terakki'nin doğumunu ve örgütlenmesini, Vahdettin çözülmesini ve ölümünü görmüştür. Sultan Reşat ise gelişmesine tanık olmuştur.

İttihat ve Terakki'nin yalnızca padişahlarla değil, Osmanlı hanedanı ile ilişkileri de ilginçtir. Padişah ve ailesine ayrılacak tazminat sonucu bizzat kabine içinde anlaşmazlıklara, hatta tahsisatı öneren Maliye Nâzırı Cavit Bey'in teklifi kabul edilmeyince istifasına neden olmuştur. Sorun zorlukla kapanmış ve yabancı elçilerin de dikkatini çekmiştir [37]

Ayrıca Trablusgarp bölgesinde kurulması düşünülen bağımsız saltanatın başına Şehzade Osman Fuat Efendi'nin getirilmesi diyaloğun bir ifadesidir. (Bk.s. 447)

bir devre-i hayat açmaya muvaffakıyet emelinde bulunmaktadır." (MMZC 1334, D III, Sİ 5, 7.içt., s.46).

34 Vahdettin bu işlemlerini Fransa'ya güvendiğini kanıtlamak için belirtmiştir. (Duparc imzasıyla 29 Kasım 1919 tarihli rapordan AF).

35 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Vesika 76-77 - *Tercüman-ı Hakikat*'ın 18 Teşrinisâni 1338 tarihli sayısı - Halûk Y.Şehsuvaroğlu, Padişah Mehmet Vahdettin'in Hayatı ve Firarı. *Resimli Tarih Mecmuası*, sayı 11, s.404-407.

36 Lütfi Simavi, a.g.e., s.54-55.

37 Müsteşar Boppe'un Dışişlerine çektiği 1 ve 3 Mayıs 1910 tarihli telgraflar. (AF, Vol 7, s.44,45).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İttihat ve Terakki, Seçimler ve Meclisler

İTTİHAT VE TERAKKİ VE SEÇİMLER

İKİNCİ Meşrutiyet ilan edildiği zaman, 1876 ve 1877'den sonra, 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nun üçüncü genel seçimini yapmak gerekiyordu. Birinci Meşrutiyet parlamentosu "İntihab–ı Mebusan" (milletvekilleri seçimi) Kanunu'nu hazırlamıştı. Abdülhamit Kanun–ı Esasi'yi otuz bir yıllık erteleme uykusuna yatırdığı için, Meclis–i Umumi'nin kabul ettiği metin, "tasdiki âliye iktiran etmediği" (padişahın onayına sunulamadığı) için kanunlaşmamıştı.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile o zamana kadar bilinmeyen ya da unutulmuş olan bu durum birdenbire ortaya çıkmıştı. Kanunlaşmamış metni bulmak için bile, Sait Paşa'ya göre, hayli zorluk çekilmiştir.[1] Siyasal çekişmeler henüz yoğunluk kazanmadığı için bu buluş ortak bir başarıydı.

Meşrutiyet'in on yılı içinde dört genel seçim yapılmıştır. Bu arada 1911 ara seçimi de siyasal hayattaki sonuçları bakımından önemlidir.

1908 (1324) Genel Seçimi

İkinci Meşrutiyet'in ilk genel seçimi 1908 yılının Kasım–Aralık ayları içinde yapılmıştır. İstanbul'da oy verme 28 Teşrinisani (Kasım) Cuma günü Yeni Postahane binasında yapılmıştır.

Bir an için, ilk seçimin Osmanlılık idealine uygun olarak düzenli biçimde yapıldığı düşünülebilirse de, unsurları birbirine pamuk ipliğiyle bağlı bir imparatorluk ülkesinde, kendilerini azınlık sayan cemaatler

Zamanın Sadrıâzamı sıfatı ile Sait Paşa 1911 yılında Mebusan Meclisi'ndeki bir konuşmasında durumu şöyle anlatmıştır: "...Hatta bu defaki inkılapta vaktiyle Meclis–i Mebusan'da yapılmış bir intihap kanunu lâyıhası var dediler. Meşrutiyet akabinde sadarette bulunduğum cihetle sorduk. Babıâli'de yokmuş. Bulunamadı. Nihayet Selanik'te Müfti Efendi merhumun terekesinden bir suret çıkar da onu kaideten Meclis–i Umumi'nin içtimaında heyet–i mebusanın tasdik etmesi ve badehu Meclis–i Âyan'ın kabul ve tasdiki lazım gelirse de mesuliyetini heyet–i vükela deruhte etti, mevki–i icraya konuldu. O kanuna müsteniden heyet–i mebusan intihap olunmuştur. Halen yeni bir intihap kanunu buradan çıkıncaya kadar bu kanun mer'i olacaktır.
Nafi Paşa (Halep) –Bir matbuu da bende vardı.
Sadrıâzam –Zâtıâlinizde olduğunu ne bileyim? Fakat Selanik'te bazı erbab–ı hamiyet ve mütalaanın eline geçmiş de ortaya koydular.Biz de icra ettik" (MMZC 1327–1328, D II, Sİ 1, 27.içt., s.597) –Sait Paşa ayrıca bu konuyu Hatırat'ında da ele almıştır (C I, s.206 vd.).

ve bunlarla hâkim unsur sayılan Türkler arasındaki kavgalar hemen ateşlenmiştir. Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar kısa sürede Türkler aleyhine harekete geçmişlerdir. Hemen tümü ortak bir planla seçim öncesinde ve sonrasında Türklere ve özellikle İttihat ve Terakki'ye karşı gösteriler ve yayınlar yapmışlardır.

Rumlar İttihat ve Terakki Merkez–i Umumisi'ne verdikleri programda, "ekalliyetler" için nisbi temsil istemişlerdir. Beyoğlu seçimini kanunsuz ilan ederek, 9 Kasım 1908 günü protesto gösterileri yapmışlar, seçimin sekiz gün daha uzatılmasını, intihap yerlerinde Rum temsilciler bulundurulmasını ısrarla istemek üzere Babıâli önünde de gösterileri sürdürmüşlerdir. [2] Türkleri Osmanlı Devleti'nde "millet–i hâkime" sayan *Tanin* başmuharriri Hüseyin Cahit Bey'i (Yalçın) "şoven", "nasyonalist şef" olarak ilan etmeleri daha işin başındaki tutumlarının kanıtıdır. [3] Bu arada İttihat ve Terakki'nin dağılacağı haberini vermişlerdir. Cemiyet de karşılık vermiştir. [4] Bununla beraber, İstanbul'dan seçilenler arasında iki Rum mebus vardır. Bu arada Yunanlı gazeteler Epir bölgesinden Osmanlı Meclisi'ne üye göndermek gerekmeyeceğini belirtmişlerdir. [5]

Bulgarlar da Selanik'te topladıkları bir kongrede nahiyelere kadar "muhtariyet" ve haklarının korunmasını istemişlerdir. [6] Seçim sonucunu da iyi karşılamamışlardır. Örneğin Makedonya'da İştip halkı seçimden yakınmış, yasalara aykırı sayarak protesto etmiştir. [7]

Ermeniler, Osmanlılara daha dost olarak, duruma yaklaşmışlar ve iki mebus çıkarmışlardır.

Oy verme günü 31 Mart lideri Derviş Vahdeti de *Volkan* Gazetesi'ni yayınlamaya başlamıştır.

Takvim–i Vekayi seçim haberlerini ilk sayılarında vermeye başlamıştır. Taşra, hükümetçe yayınlanan tebliğe uyularak hazırlıklara başlandığını bildirmiştir. [8]

2 Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet Hatıraları (*Fikir Hareketleri,* sayı 89, s.166; sayı 90, s.181.)

3 Aynı eser, sayı 78, s.100; sayı 90, s.182; sayı 91, s.197–198; sayı 95, s.261–262.

4 İttihat ve Terakki'nin yalanlaması: "İttihat ve Terakki Cemiyeti dağılmamıştır. Zaten Heyet–i Merkeziye öteden beri gizli idi. İlân–ı Hürriyet'ten sonra sevk–i vukuat ile azalardan bazısının hüviyeti malum olmuştu. Halbuki Selanik'te inikat eden son kongrede cemiyetin meslek–i iptidaisi hilafında olarak merkez azalarının meydana çıkmasına hiçbir lüzum görülmemiş olduğundan muhafaza–i mektumiyete karar verilmiştir. İşte bütün şayiat bundan ibarettir" (*Tanin* 1324–1908, 26 Teşrinisani, sayı 116, s.3) –*Sabah* Gazetesi 1908'de Rumlarla ilgili haberler vardır (6803, 6882, 6883, 6885 sayılar).

5 *Hukuk–ı Umumiye,* 11 Teşrinisani 1324, s.3.

6 Hüseyin Cahit Yalçın, a.g.e., sayı 86, s.118.

7 A Resolution of the first meeting of the citizens from Shtip, held on September 13th, 1908, protesting against malpractices during the elections of the Ottoman Parliament, September 13th. 1908 (*Macedonia,* s.561–564).

8 Seçime ilişkin İrade–i Seniyye ve öteki belgeler için bk. Karakoç Serkis: Tahşiyeli Kavanin, C II, s.29 vd. –TV 15 Eylül 1324 tarihli 1. sayısında İntihab–ı Mebusan Kanunu'nu yayınlamaya başlamıştır. Yayın 5. sayıda tamamlanmıştır. 6. sayıda Dahiliye Nezareti'nin bu konuda göndermiş olduğu tamim ve tebliğ telgraflarının tümü yayınlanmıştır.

Daha sonra da çeşitli bölgelerden seçilmiş olan mebusların isimleri başkente bildirilmeye başlanmıştır. [9] Gazeteler nüfus istatistikleri vermişlerdir. [10]

İstanbul seçimi heyecanlı geçmiştir. "Payitaht" 10 mebus seçmiştir. [11] Bazı adaylıklar hayli tartışmalar doğurmuştur. [12]

Meşrutiyet'in ilk seçiminin tarihsel mesajı şu olmuştur: Birinci Meşrutiyet'in, son 1877 seçiminden itibaren otuz yıl, en azından 8 genel seçimlik bir dönemin istibdat yönetiminde geçmesinden sonra, Meclis'te hiçbir suretle türdeş olmayan, her an bölünmeye ve çatışmaya hazır, 200–300 arası bir mebus kitlesi oluşmuştur. Bu seçim henüz yerleşmiş çok partili bir rejim içinde yapılmış değildir. Bu bakımdan geçici olarak İttihat ve Terakki çatısı altında birleşmiş olan bu grup, muhaliflerini ve çelişkilerini kısa bir süre sonra, Sadrıâzam Kâmil Paşa'ya güvenoyu sorununda ortaya çıkaracaktır. Azınlık mebuslarına gelince, onlar zaten Osmanlı'dan ayrılma amacıyla Mec-

9 ilk seçim haberleri TV sayı 61 (27 Teşrinisani 1324)'ten itibaren verilmeye başlanmıştır. (Suriye, Basra, Halep vilayetleriyle öteki vilayet ve sancaklardan seçilenlerin listeleri kısmen bu sayıdadır).

10 Seçmenlerle ilgili olarak bilgi vermek için *Tanin* Gazetesi'nin (12 Teşrinisani 1324, No:102, s.4) Osmanlı İmparatorluğu nüfusu hakkındaki bir yazısını alıyoruz. Dinlere göre nüfus ayrımı şöyledir:
Müslüman: 20 ve küsur milyon
Rum : 2 ve küsur milyon
Ermeni : 1 ve küsur milyon
Musevi : 700.000

Tanin'e göre: "Nüfusu İslamiyenin bir kısmı da tahrire dahil değil, şu halde İmparatorluk nüfusu 30 milyona yakındır. Bu hesaba göre nispet tespit edilse dahi Rumlara yirmi, yirmi iki mebusluktan fazlası düşmeyecektir."
Aynı gazete başka bir sayısında (3 Kânunuevvel 1324, No:125, s.3) Rumeli'deki Vilayât–ı Selase'nin (Selânik, Kosova, Manastır) nüfuslarını da bildirmektedir, şöyle ki:

	Selanik	Kosova	Manastır	Toplam
Müslüman	51.125	874.184	513.002	1.897.311
Rum Patrikhanesine bağlı	326.030	238.210	347.978	912.218
Ekzarhlığa bağlı	229.422	200.443	189.155	619.020
Musevi	52.645	2.045	7.693	62.383

(Patrikhane sırasına Sırp ve Ulahlar da dahildir, böylece Rumların sayısı daha da azalabilir).

11 İstanbul'dan seçilen mebuslar "20 daire–i belediyeden intihap olunan 512 müntehib–i sani tarafından" seçilmişlerdir. Sonuçlar: Manyasizade Refik Bey (513), Hoca Nasuh Efendizade Mustafa Asım Efendi (475), Ahmet Rıza Bey (472), Reji Hukuk Müşaviri Faraci Efendi (461) Düyunu Umumiye Hukuk Müşaviri Hallacyan Efendi (455), Babıâli İstişare Odası Mümeyyizi Ahmet Nesimi Bey (425), Dava vekillerinden Kirkor Zöhrap Efendi (392), Vükela–yı deaviden Kostantin Kostantinidi Efendi (368), *Tanin* sermuharriri Hüseyin Cahit Bey (354), Dava vekillerinden Pandelaki Kozmidi Efendi (340), (TV No:64, 1 Kânunuevvel 1324, s.1).

12 Özellikle Ali Kemal Bey'in adaylığı İttihat ve Terakki'ce hayli sert karşılanmıştır. Ali Kemal Bey'le Dr. Bahattin Şakir'in hakaret davasında, Doktorun suçlamaları ilginçtir. *Şûra–yı Ümet–Ali Kemal Davası* s.138–139 – Hüseyin Cahit Yalçın a.g.e., sayı 78, s.100.

lis'e gelmişlerdir.

Bu koşullar içinde İttihat ve Terakki çok zor çalışacaktır.

1911 (1327) Ara Seçimi

Bir genel seçim kadar önemli olan bu ara seçimin özellikleri Meşrutiyet siyasal hayatının koşullarından doğmuştur. 1908'den beri, üç yıl içinde, İttihat ve Terakki karşısında çığlaşan bir muhalefet oluşmuştur. Parlamentodaki azınlık mebusları –Müslüman ve Hıristiyan– bu cephededirler. Küçük muhalefet fırkaları ve siyasal dernekler –Meclis içi ve dışı– birleşerek Meşrutiyet'in en güçlü ve kalabalık muhalefet partisini vücuda getirmişlerdir: Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 21 Kasım 1911 tarihinde kuruluşunu ilan etmiştir. Mebusan Meclisi'nde muhalif mebusların sayısı yaklaşık 70 kişilik bir grup oluşturmuştur.

1911 yılının Aralık ayında ortaya çıkan ara seçim, sonucu bakımından bomba etkisi yaratmıştır.

İstanbul Mebusu ve Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa Londra Büyükelçiliği'ne atanınca, ara seçim kaçınılmaz bir olay olarak siyasal gündeme gelmiştir. İttihatçılar Dahiliye Nâzırı Memduh Bey'i aday göstermişlerdir. İtilafçılar da genç ve tanınmamış bir gazeteciyi, Tunuslu Tahir Hayrettin Bey'i aday göstermişlerdir.

Oy sayım sonucu siyasal yaşamı yerinden oynatan bir patlama olmuştur. Memduh Bey 195, Tahir Hayrettin Bey 196 oy almışlardır.

Kuruluşundan bir ay kadar sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kazandığı bu zafer, İttihat ve Terakki için ağır bir yenilgi olmuştur. İstifalar başlamıştır. Mebusan Meclisi'ndeki çoğunluğu yitirmekte olduğunu gören İttihatçılar Kanun-ı Esasi'de değişikliğe gidecekler, bunu başaramayınca da Meclis'i feshedeceklerdir. (Bk.s.168)

1912 (1328) Genel Seçimi

Meşrutiyet'in ikinci genel seçimi büyük iç ve dış sarsıntılar içinde yapılmıştır. Bir yanda Trablusgarp Savaşı sürmektedir. Balkanlarda başkaldırmalar, İpek ve Yakova isyanlarıyla açığa çıkmıştır. Ordu içinde huzursuzluk vardır. Kanun-ı Esasi "tadilatı" Mebusan Meclisi'nde fırtınalar koparmış ve Meclis feshedilmiştir.

1912 yılı sonunda yapılan, "dayaklı ve sopalı" seçim olarak adlandırılmış olan bu seçimde, muhalefet çok küçük bir gruba indirgenmiş ve bir bakıma parlamento dışı bırakılmıştır. 270 İttihatçı üye karşısında, muhaliflerin sayısı 15'i ancak bulmuştur. [13]

Bu seçimin özellikleri arasında Türkler dışındaki etnik unsurların tutumu önemlidir. Örneğin Ermeniler ikiye ayrılmışlardır: Hınçaklar Hürriyet ve İtilafa, Taşnaklar İttihat ve Terakki listelerine girmişlerdir. Yahudilerin oyları İttihatçılara gitmiştir. Öteki azınlıklar genellik-

13 İkinci yasama dönemi Mebusanı'na İttihat ve Terakki tamamen hâkim olmuştur. Meclis'te muhalefet mebuslarının sayısı 15'te kalmıştır. Bu 15 isim "İçtimaat-ı Umumiye Kanunu'na müzeyyel madde" tasarısına red oyu verenlerin sayısıdır. Aynı isimler Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesinin değiştirilmesinde de vardır.

le muhalefet saflarında olmuşlardır.

Meşrutiyet'in en dedikodulu, en fazla suçlanan ve kanunsuz sayılan bu seçimi, [14] neredeyse silme bir İttihatçı çoğunluğunu Mebusan'a getirmiştir, fakat oluşturduğu Meclis ancak iki buçuk ay kadar çalıştıktan sonra feshedilmiştir. Özellikle seçim sırasında çıkan Eskişehir ve İzmir olayları sarsıcı olmuşlardır. [15] Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Balıkesir ve "mülhakatı" ahalisine yazdığı, Hürriyet ve İtilaf'ı kötüleyen bildirisi ortalığı karıştırmıştır. [16]

1914 (1330) Genel Seçimi

Üçüncü yasama dönemini açan bu seçim 1914 yılı Mayıs'ında yapılmıştır. İttihat ve Terakki tek parti rejimini kurduğu için, tamamen kendi hâkimiyeti altında yaptırdığı seçimle oluşturulan Mebusan Birinci Dünya Savaşı boyunca çalışmış ve süresi uzatılmış olarak Mondros Mütarekesi'nden sonra feshedilmiştir.

1919 Genel Seçimi

Bu seçimin yapıldığı tarihte İttihat ve Terakki son kongresini yaparak Teceddüt Fırkası'na dönüşmüş ve bu fırka da İstanbul Hükümeti tarafından feshedilmiştir. İttihatçıların bir kısmı Malta'ya sürülmüştür. Anadolu'nun büyük bir kısmı da yabancı kuvvetlerin işgali altına girmiştir. Buna karşın İstanbul seçimlerinde İttihat ve Terakki adayları çoğunluğu almıştır. İçlerinde Lütfi Fikri, Mişon Ventura gibi muhalif simalar seçimi kazanmışlarsa da istifa etmişlerdir.

16 Mart 1920'de Meclis basılıp, 11 Nisan'da feshedilince yeni bir seçim yolu açılmıştır. Bu seçim Osmanlı tarihinin son genel seçimi olmuştur.

Dört Seçimin Ortak Özellikleri

İkinci Muşrutiyet'in seçim "mevzuatına" göre dört seçim de İntihab-ı Mebusan Kanunu'na göre yapılmıştır. Tümü de iki derecelidir, seçme ve seçilme hakları yalnız erkeklere tanınmıştır.

Sosyoekonomik iki koşul seçme ve seçilme haklarını kıstığı gibi seçimlerin genelliğini de daraltmıştır. Şöyle ki: Seçme hakkına sahip olabilmek için devlete "doğrudan doğruya az çok vergi vermek" [17] ve bir de "başka kimsenin hizmetinde bulunmamak" gerekir. İkinci sınırlama "müntehib-i sani"lik (ikinci seçmenlik) için konmuştur.

14 *Türkiye'de Siyasi Partiler* kitabımız, s.188-189.

15 Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet Hatıraları (*Fikir Hareketleri*, sayı 166, s.150) *Mécheroutiette*, sayı 30 ve 40, s.43, vd., sayı 47, s.47; sayı 41, s.50 vd. - *Tanin*, 21, 24, 27 Mart 1328. Ayrıca bk.s.

16 *İkdam* (3 Eylül 1328), s.2.

17 Halep Mebusu Nafi Paşa'nın "300 kuruşa kadar olan ikametgâh vergisinin affı" ile ilgili önergesi üzerine, Karahisar mebusu Rıza Paşa'nın itirazı: Ahaliyi devlet vergilerinden ayrı tutarsak, onları belediye seçimlerinin de dışında bırakmış oluruz. Onların seçmen olma haklarını düşürmüş oluruz. "Münhetiplerimizin miktarına nakıse getiriyorsunuz" (MMZC 1326, D I, Sİ 3, 76. içt., s.1266-1267).

Daha sonra, üçüncü bir koşul olarak "Türkçe bilmek" eklenecektir.[18]

1912 yılında yeni bir yasaklama getirilmiştir. Askerlik hizmetinde bulunan deniz, kara ve jandarma subayları, astsubaylar ve erler, 1328 (1912) yılına değin oy verme hakkına sahiptirler. Bu tarihte, ordunun siyasete karışmasını önlemek –ya da son vermek– amacıyla bir "kanun–ı muvakkat" (geçici kanun) çıkarılmış, bu kişilerin seçme ve seçilme hakları kaldırılmıştır.[19]

Halâskârân Hareketi ve Balkan Savaşları bu durumun etkenleri olmuşlardır. Böylelikle Mahmut Şevket Paşa'nın, İttihatçılara rağmen, kısmen amacı gerçekleşmiştir.

Bu yasaklar dışında, seçme ve seçilme "ehliyeti" normal sınırlamalara bağlı bırakılmıştır.[20]

Osmanlı ülkesinin idarî bölünmelerinde vilayetler çok geniş oldukları için, seçim sancak birimine göre yapılmaktadır. Her sancak bir seçim dairesidir. Her nahiye de bir seçim şubesi... Seçim oranı, her 50.000 erkek nüfusa bir mebus esasına dayandırılmıştır. Böylelikle, seçme ve seçilme haklarına sahip kılınmayan kadınlar, temsil edilme durumunda değildirler. Oysa, Birinci Dünya Savaşı içinde, kadınların çalıştırılmasını öngören bir kanun çıkarmak zorunluluğu kabul edilmiştir.[21]

Seçim, nisbi değildir. Bununla beraber, bu usulü isteyenler de bulunmuştur.[22] Ayrıca, özellikle Müslüman olmayan azınlıklar, etnik esasları da savunmuşlardır.[23] Osmanlı seçimlerinin tümü çoğunluk usulüne göre ve iki dereceli olarak yapılmıştır.

18 Karakoç Serkis'in verdiği özet şemaları bu bakımdan ilginçtir (a.g.e. s.70).

19 "Berri ve bahri erkân, ümera, zâbitan, küçük zâbitan, jandarma ümera ve zâbitan ve efradı ile mensubîn–i askeriyenin hizmet–i askeriyede bulundukları müddetçe hakk–ı intihaplarını istimal edememeleri hakkında kanun–ı muvakkat" (25 Eylül 1328) (Kanunun notlu metni için bk. Karakoç Serkis, a.g.e. s.96)

20 Bu yasaklar Kanun–ı Esasi'nin 68.maddesi ile İntihab–ı Mebusan Kanunu'nun 17. maddesinde gösterilmişlerdir. (Aynı eser, s.70).

21 1916 yılında çıkarılmış olan Ziraat Mükellefiyeti Kanunu'nun 1.maddesine göre, askeri hizmet dışında kalmış, 14 yaşını bitirmiş kadınlar, Ziraat Nezaretince ... taraf–ı hükûmetten mükellef tutulacaklardır (MMZC 1332, D III, İ 3, 44. içt., s.620).

22 Lütfi Fikri, *İfham* Gazetesi'ne yazdığı bir başmakalede bu eğilimdedir (1328, No:261–77). Fakat bu konuda fazla ısrar edildiği görülmüyor.

23 *Azadamard* adlı Ermeni gazetesi "nisbî vekil–i murahhaslık" (orantılı temsilcilik) teklifini yapmıştır. Buna göre Meclis–i Mebusan'da, Âyanda ve kabinede mahkemelerde memleketteki (etnik) unsurların sayıları orantısında bulunmaları isteniyordu. Bu konuyu Hüseyin Cahit şu başmakalesinde ele almıştır: Nisbet i adediye (*Tanin*, 5 Mart 1327) –Ayrıca Ermeni mebuslardan Muradyan Efendi Mebusan Meclisi'nde bu eğilimi göstermiştir (MMZC 1326 1327, D I, Sİ 4, 43. içt., s.1203). Rumların da bu usulü istediklerine daha önce değinilmişti.

İKİNCİ KESİM

İTTİHAT VE TERAKKİ VE MECLİS–İ UMUMİ

I

MECLİS–İ MEBUSAN

OSMANLI parlamentosu 1876 Kanun–ı Esasisi'ne göre "Meclis–i Umumi" adıyla kurulmuş ve seçimler de 1876 İntihab–ı Mebusan Kanunu gereğince yapılmıştır. Meclis–i Umumi iki meclisten oluşmaktaydı: Meclis–i Mebusan ve Meclis–i Âyan, 1908–1918 yılları arasında tüm parlamento hayatı (Meclislerin toplantı halinde bulundukları süre) beş yılı aşmamıştır ve üç yasama döneminden (o zamanki deyimle Devre–i Teşriiye'den) oluşmuştur.[1]

1920 yılının ilk ayında başlayan 4. yasama dönemi, Mütareke süresinde olduğu için bu dönemin koşulları içinde ele alınması gerekir.[2]

1. Dönem

İlk yasama dönemi İkinci Meşrutiyet'in en dinamik, en verimli, gerçekten çoğulcu (çok partili) parlamento hayatını kapsar. Bu canlılık 1910 yılında yoğunluk kazanır. Bu dönem dört "sene–i içtimaiye"yi (toplantı yılını) kapsar.

1908 yılındaki ilk genel seçimde karizmatik görünümüyle, İttihat ve Terakki'nin en ciddi rakibi özellikle Rumlar olmuştur ve ikinci seçmenlerin hatırı sayılır bir bölümü İstanbul'dan İttihatçı adaylara oy vermemiştir.[3] Ahrar Fırkası, başka siyasal partiler arasında[4] örgütlü, fakat çok

s170da verdiğimiz tablodan Osmanlı parlamentosunun gelişmeleri izlenebilir.

Türkiye'de Siyasal Partiler kitabımız, Cilt 2.

Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul'daki durumu şöyle anlatır: "...Fakat İstanbul müntehib i sânileri içinde Cemiyet'in bazı namzetlerine rey vermeyenlerin sayısı 160 170 kadar vardı. Mesela 158 müntehib–i sâni bana rey vermemişti" (Meşrutiyet Hatıraları, *Fikir Hareketleri,* Sayı 50, s.182).–Ayrıca, Hüseyin Cahit Beyin yorumu yanında Şura–yı Ümmet'te çıkan bir makaledeki yorumdan alıntı için bk. *Tanin,* 22 Teşrinisani 1324.

1908 yılında İttihat ve Terakki'ye karşı partiler ve dernekler: Fedakâran–ı Millet Cemiyeti, Nesli Cedit Kulübü. 1909'da bu sayı artmıştır: Osmanlı Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihad–ı Muhammedî Fırkası, Heyet–i Müttefika–i Osmaniye, Mutedil Hürriyetperverân Fırkası, Islahat–ı Esasiye–i Osmaniye Fırkası (bu konuda *Türkiye Siyasî Partiler* kitabımıza bakılabilir). Aynı konu İttihat ve Terakki ve Muhalefet bölümünde ele alınmıştır.

zayıf bir rakipti, birkaç mensubu kazanmış sayılabilir[5], bununla beraber Kâmil Paşa'ya güvensizlik olayında görüleceği gibi ciddi bir muhalefet çekirdeğinin yapıcısı olmuştur. (Bk.s.146).

Her ne kadar, tüm seçilenler Cemiyet'in üyeleri hatta adayları değil idiyseler de, ona katılmayı bir yurt görevi saymışlardı. Çünkü İttihat ve Terakki kutsal bir dernekti. Mebusan'da henüz partiler (fırkalar) kurulmamıştı. Cemiyetin ideolojik karakteri de daha biçimlenmemişti.

İlk başkaldırmalar 31 Mart Olayı'ndan sonra başlamıştır.

İttihat ve Terakki'nin bir iki yıl Merkez–i Umumi üyelerinin adları açıklanmayan, gizli bir komite havası ve yönteminde ısrar etmesi iç ve dış sosyoekonomik koşullara eklenince, muhalefet mebuslarının sayısı hızla artmaya başlamıştır. Kanun–ı Esasi'nin 1909 değiştirmeleri fazla bir hırçınlık uyandırmamıştır. 1911 değiştirme girişiminde İttihatçılar tam sayının 2/3'sini sağlayamamışlardır.

1908'de İttihat ve Terakki'nin bir "fırka" olmadığını belirten Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, 1909'da 140'ı aşkın parlamentere sahip güçlü bir "fırka–ı siyasiye"den söz etmiştir. Tam sayının 280 kadar olduğu anımsanırsa, bu sayı fazla önemsenemez.

Son toplantı yılında büyüyen muhalefet hakkında önlemler almak isteyen İttihat ve Terakki Kanun–ı Esasi "tadilatını" gerçekleştiremeyince, değişmesini istediği 35. maddeden medet umarak Mebusan'ı feshetmiş ve 1. dönemi kapamıştır.

Bu dönemde tam sayının 281 olması gerektiği belirtilmişse de, seçilenlerin sayısı 275'te kalmıştır.[6]

2. Dönem

1912 (1328) yılında başlayan bu sakat dönem, dört ay kadar sürmüştür. 1912'nin "sopalı seçimi" sonucu, seçilen 270 mebustan muhalefette sayılacakların sayısı 15'i geçmez. (Bk. s.164)

Bu dönemin, Türkiye'nin Anayasa Hukuku tarihinde ilginç özellikleri vardır.

Başlangıçta, İttihatçı çoğunluk, 1. dönemde yarım kalan 1911 Kanun–ı Esasi değişikliğini kabul etmiştir[7], Sait Paşa kabinesine güvenoyu vermiştir. Halâskârân Hareketi üzerine, Sait Paşa istifa edince, Gazi Ahmet Paşa kabinesi kurulmuştur. Ayrı ideolojik tutumlarda hükümetle Mebusan birbirine karşı iki düşman cephe olmuşlardır. İttihatçı Meclis çoğunluğu sanki muhalefette kalmıştır.

5 Ahrar Fırkası adem–i merkeziyetçi, daha doğrusu Prens Sabahattinci bir partiydi. İstanbul adayları arasından hiçbirisi kazanamamıştır. Yalnız Ankara adayı Mahir Sait Bey kazanmıştır. (*Türkiye'de Siyasî Partiler* kitabımız, s.241, not 6). Bununla beraber birinci Kâmil Paşa kabinesine güvensizlik oyu verilmesi önerisine karşı olanlar Ahrar Fırkası'nın mensupları sayılmışlardır.

6 Bu konuda en iyi kaynak Meclis–i Mebusan'ın kendi yayınıdır: Meclis–i Mebusan Birinci Devre–i İçtimaiye 4 Kânunuevvel 1324–5 Kânunusani 1327, Meclis–i Mebusan Başkitabeti tarafından tertip edilmiştir. 1 Mart sene 1328 (İstanbul).

7 Fakat henüz Âyan'dan ve padişahın tasdikinden geçmemiş ve yasalaşmamıştır.

"Büyük Kabine" Kanun–ı Esasi'deki bir boşluktan yararlanma yoluna giderek Âyan'a başvurmuş, olumlu yorumunu alarak, Meclis–i Mebusan'ı feshetmiştir.

Dramın son perdesi, Meşrutiyet döneminin ikinci mebusan feshi olmuştur (4 Temmuz 1912).

Bu dönemde yasal tam sayı 286 olarak saptanmıştır. Fakat 278'i aşmamıştır[8].

3. Dönem

İttihat ve Terakki Babıâli Baskını'ndan sonra tek parti rejimi kurmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na girmiştir. 1914 ilkbaharında seçilmiş olan Mebusan, üçüncü döneme "fevkalade" (olağanüstü) toplantı süresiyle başlamıştır. 1918'de Kanun–ı Esasisi'nin 69. maddesinde değişiklik yaparak "fevkalade" bir toplantı süresiyle kendi dönemini bir yıl uzatmıştır.

Yapılan ilk iş tarihin yılan hikâyesine dönüşen Kanun–ı Esasi tadilatını tamamlamak olmuştur. (Bk. s.)

3. dönemin özellikleri üzerinde de durulmalıdır. Önce, bu dönemde tüm özellikleriyle bir savaş meclisi vardı. Bu mecliste, Mütareke dönemine değin, varlığı hiç fark edilmeyen bir muhalefet saklıdır. Muhalefet, özellikle Rumların doğrultusunda, milliyetçi bir planda birdenbire belirmiştir. Ve karşısında, aynı hızla, "Müdafaa–i Hukukçu" bir Türk milliyetçiliği de ortaya çıkmıştır.

Sultan Reşat'ı izleyen Vahdettin "ihtiyarla (Tevfik Paşa ile) hazırladığı" planı uygulamış[9], 35. madde de Kanun–ı Esasi'den "tayyedildiği" (kaldırıldığı) için, yalnızca 7. maddeye dayanarak Mebusan'ı feshetmiştir.

3. dönemin trajedisine ara verilmiştir. Bu dönemin tam sayısı 255 olarak saptanmıştır[10].

4. Dönem

İstanbul–Ankara diyaloğu sonucu 1919 genel seçimiyle kurulan bu dönem 1920 yılı başında açılmıştır. Tamamen değişik koşullar içinde çalışmış olan bu kısacık dönemi burada ele almıyoruz.

8 Meclis–i Mebusan İkinci Devre–i İntihabiye 5 Nisan sene 328–23 Temmuz sene 328 Meclis–i Mebusan kâtib–i umumîliği tarafından tertip edilmiştir (İstanbul) – Ayrıca bu dönem mebus sayısı hakkında Riyaset Divanı kâtiplerinden Abdülaziz Mecdi Efendi'nin sözleri: "...Bugün bizim muhasebe kalemimizdeki isimlerin kayıtlarına nazaran 278 mebusumuz var. Şu halde üçte iki ekseriyet 186 mebustur" (MMZC 1328, D II, Si 1, 25. içt., s. 563).

9 Lütfi Simavi Bey'e Vahdettin'in bu konudaki sözleri: "İhtiyarla tertip ettik. Meclis–i Mebusan'ı feshediyoruz cevabını verdim" (*a.g.e.*, s. 202).

10 Meclis–i Mebusan Üçüncü Devri–i İntihabiye Resmi ve Umumi fihristtir. Meclis–i Mebusan Başkitabeti tarafından üçüncü defa tanzim ve Meclis–i Mebusan matbaasında tab'edilmiştir.

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ

MECLİS TOPLANTILARI

Devre I:	Sene–i İçtimaiye 1:	18/12/1908–21/8/1909	(140 içtima)	
	Sene–i İçtimaiye 2:	14/10/1909–28/6/1910	(125 içtima)	
	Sene–i İçtimaiye 3:	14/10/1910– 2/6/1911	(114 içtima)	
	Sene–i İçtimaiye 4:	14/10/1911–18/1/1912	(47 içtima)	Fesih
Devre II:		18/4/1912–4/7/1912	(47 içtima)	Fesih
Devre III:	Fevkalâde süre:	14/5/1914–7/7/1914		
		14/12/1914–29/2/1915		
	Sene–i İçtimaiye 1:	28/9/1915–13/11/1915	(38 içtima)	
	Sene–i İçtimaiye 2:	14/11/1915–13/3/1916	(44 içtima)	
	Sene–i İçtimaiye 3:	14/11/1916–13/4/1917	(63 içtima)	
	Sene–i İçtimaiye 4:	1/11/1917–31/3/1918	(79 içtima)	
	Sene–i İçtimaiye 5:	10/10/1918–21/12/1918	(29 içtima)	Fesih

Tablo 1

Mebusan'ın Dönemleri Üzerine

Osmanlı Meclis–i Umumisi'nin iniş çıkışlarına şematik olarak bakılırsa, 1908–1918 yılları arasındaki on yıllık süre içinde İkinci Meşrutiyet dört buçuk yılı biraz aşkın parlamento hayatına sahip olmuştur.

1920 dönemi bu sayının dışında tutulmuştur.

Dönemlerin tümü de yasal süresinden önce fesihle son bulmuştur [11].

İttihat ve Terakki bunlardan yalnız 1. dönemi fesihle kapatmak olanağını bulmuştur. 2.dönem Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti zamanındaki fesihle son bulmuştur. 3. ve 4. (Mütareke) fesihleri Vahdettin'in Tevfik Paşa ve Damat Ferit Paşa ile anlaşmaları sonucu gerçekleşmiştir.

İttihat ve Terakki, kendi tarihinin bir cilvesi olarak, çok arzuladığı ve ısrarla savunduğu fesih yetkisini ancak bir kez kullanabilmiştir.

Bu arada toplantı yıllarının uzatılması, "fevkalade içtimalar" yoluna başvurulması da ilginçtir.

Şimdiye kadar Ayan ve Mebusan zabıtları üzerinde inceleme yapıl-

11 Yer yer belirtilmiş olan bu tarihler, tablodan izlenebilir.

madığı için [12], Osmanlı parlamentosunun çalışma yöntemleri, gelenekleriyle ilgili bilgilerden yoksun bulunduğumuz açıktır. Meşrutiyet parlamentosu, on yıllık bir dönem içinde bu sürenin yarısı kadar fiilen çalışarak ilk kez çokuluslu bir devletin parlamentosu görevini büyük zorluklar içinde yürütebilmiş ve Türkiye'nin çoğulcu siyasal hayatının simgesi ve başlatıcısı olmuştur.

İkinci Meşrutiyet parlamentosunun en ilginç yönü, siyasal hayatın güncelliğini yansıtabilecek esnek bir organ olmasıdır. Örneğin Lütfi Fikri Bey, 1911 yılı 5 Kasım günü Ayastefanos (Yeşilköy) istasyonunda bir subayın kendisini tutuklamak istemesi üzerine, subayla beraber aynı trenle Sirekci'ye gelir, vapura biner, Fındıklı'daki Meclis–i Mebusan binasına girer, aynı gün meclis kürsüsünde olayı anlatabilir. (Bk. s.123)

Her halde yirminci yüzyıl başlarında yasama meclislerinin kamuoyu yapıcılık işlevinin bugüne oranla daha güçlü ve etkili bulunmalarından olacak, Osmanlı Mebusanı'nın siyasal hayattaki merkezi rolü ağır basıcı ve çok etkili olmuştur.

Bu nedenle günlük gazetelerin hemen tüm sayfaları Meclis görüşmelerinin nakli ve yorumlarla dolu olarak yayınlanmışlardır. "Fırkacılık" Meclis salonundan kahveye, sokağa kısaca kamuoyuna bu yoldan aktarılmıştır ve siyasal hayatta sokaktaki insanın katılmasını birinci planda sağlamıştır. Özellikle savaş yıllarında gazetelerin ve gazetecilerin her şeyi yazamamalarına karşılık mebuslar her şeyi söyleyebilmekte, serbestçe kavga etmekte ve birbirlerini düelloya davet edebilmekteydiler.

Mebusan'da Yapısal Sorunlar

İkinci Meşrutiyet Mebusanı'nın, siyasal hayat içindeki yerini açıklıkla saptayabilmek için yapısal öğelerini incelemek şarttır. Bugünün incelemecileri için mebusların kişisel ve sosyal nitelikleriyle ilgili istatistik bilgiler yoktur. Bu bakımdan araştırıcı zor bir durumdadır.

12 Meclis–i Mebusan ve Âyan zabıtlarının bazı özellikleri vardır. Bir kere Âyan'ın ilk toplantı yılı müzakereleri gizli olduğu için zabıtları yayımlanmamıştır. Ancak 1909'dan –2. toplantı yılından– itibaren basıldıkları görülüyor. Önceleri, her iki Meclis'in zabıtları–günde 2500 tane basıldığı belirtilen *Takvim–i Vekayi*'nin metni içinde yayınlanıyordu. *Takvim–i Vekayi*'nin 434.sayısından itibaren (7 Kânunusani 1325) ayrı ilaveler olarak basılmaya başlanmıştır. Meclislerin kendi matbaaları yoktur. Bu bakımdan ilk toplantı yılının Mebusan zabıtları bu "ilave"lerin bir araya getirilmesiyle düzenlenmiştir. Ancak 1909 yılından başlayarak zabıtlar ayrı ciltler halinde Meclis matbaasında basılmaya başlanmıştır. Bunların fihristleri yoktur. Gündemler karışıktır. Konuları ve konuşmaları ayırıp bulmak zordur. 1914 yılından itibaren yeni şekilde, fihristli ve özetli olarak basılmıştır. Meclis–i Mebusan'ın Zabıt Kalemi Müdürü Abidin Dâver, Âyan'ınki de İsmail Müştak Beylerdir. Bu arada 31 Mart Olayı yüzünden basılamamış olan Meclis zabıtları daha sonra yayınlanmıştır (TV 1325, No 308, 309, 310). Halen TBMM tarafından bu zabıtların onaltı cildi TBMM tutanak dergisi yöntemine göre basılmaktadır. Ne yazık ki bir hayli yanlış yapılmıştır.

Kozmopolit Yapı ve Milliyetçilik Sorunları

Bu açıdan bakılınca ilk belirtilecek nokta, Osmanlı parlamentosunun çeşitli milliyetlerin temsilcileri mebuslardan oluşan bir etnik yapıya dayanmış olduğudur. Ve bu durum Mebusan'ın etnik "tabiat" örtüsünü açıkladığı kadar, İttihat ve Terakki'nin kuracağı siyasal cepheyi de saptayıcıdır.

Durum özellikle 1. dönemde tüm çeşitlenmeleri yansıtır. 1908'de şaşkınlıkla karışık bir bayram havası içinde Meclis'e koşuşmuş olan 275 kişiden 142'si Türk'tür. Bu sayıyı 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Musevi [13], 3 Sırp, 1 Ulah mebus izlemiştir. [14] Öteki 2. ve 3. dönemlerde de durum farklı değildir. Bu gerçek bir "Osmanlılık" tablosudur, çözülemez sorunları aksettiricidir.

Bu sorunlar İttihat ve Terakki karşısında oluşan muhalefet ve İttihat ve Terakki'nin ideolojisi bölümlerinde yer yer ele alınmıştır.

Burada ilk akla gelen, milliyetçi akımların devletin siyasal karar oluşturucu en yüksek organlarında, hangi derecede ortaya çıkmış olduklarıdır. Şu anlamda ki, Rumeli'de ve Arap bölgelerindeki Osmanlı'dan kopma ve bağımsızlık isteklerinin sonuçlarını İttihat ve Terakki yüklenmek zorunda kalmıştır.

Önce, Meclis'in yapısında büyük bir değişme olmuştur. Türk olmayan azınlık mebusları, tüm "millet-i Osmaniye"nin değil, seçildikleri bölgelerin temsilcileri olmuşlardır. Bu yoldan milli temsil (umumi vekâlet) teorisi yerine emredici etnik vekâlet müessesesi doğmuştur ve varolan ortam içinde yıldırım hızıyla gelişmiştir.

Sonra, bu durum nasıl ve ne zaman ortaya çıkmıştır?

Bir ana çizgiyi belirtmek (ve zaman zaman yinelemek) gerekliliği vardır.

Özellikle ilk dönemde -1912 yılına değin- açık bir kavimcilik (kavmiyet) istekleri ve çatışmalarına rastlanmaz. Oysa genel ideolojik sorunlar daha erken tartışma arenasına getirilmiştir.

İttihat ve Terakki bunları kışkırtmamış olsa bile, ister istemez kendisini bu boğuşmanın içinde bulmuştur.

Osmanlıcılık: Boşo ve Vartkes Efendilerden

Osmanlıcılık politika ve kavram olarak -sürekli bir tartışma konusu ve kozmopolitliğin siyasal formülü, İttihatçılara karşı bir kalkan gibi her zaman kolaylıkla kullanılmıştır.

İttihat ve Terakki'nin ideolojisi incelenirken üzerinde daha fazla durulmuş olan bu duruma kısaca değinmek yerinde olur. Ve sorun şudur:

Örneğin Girit konusunda Rum mebusların, Ermeni çıkarlarında Er-

13 Bu sayı Musevi nüfusuna oranla azdır. Çünkü tüm Musevilere seçmenlik hakkı verilmemekte idi.

14 Feroz Ahmed ve Dankwart Rustow'un ortak bir incelemesine göre Babil Kulesi'ne benzeyen Osmanlı Meclisindeki etnik durum açık olarak görülmektedir ("*İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler* 1908-1918", s.247).

menilerin, Arnavutluk savaşlarında Arnavut mebusların, nihayet sonuncu olarak ortaya çıkmış olan Arap mebusların Osmanlıcılıkta ortak bir görüşe sahip olmalarını düşünmek yersizdir. Ne var ki, Harb–i Umumi yenilgisine değin, bu konudaki ayrılıklar pek dile getirilmiş değildir. Çeteler ve kiliseler kanunlarında bile...

Osmanlıcılık, Osmanlı Devleti'nin bir etnik unsurlar birleşmesine (ittihad–ı anâsır) dayandığı tezini simgeleyen, dolayısıyla her kavmi barış içinde yan yana yaşatma amacında, yapısal bir birim sayan siyasal bir formül olarak daima savunulmuştur. Etnik ve milli çıkarın korunma sistemi bu formülden kaynaklandığı için tartışmasız bir ortaklığa sahip olduğu içtenlikle olmasa bile benimsenmiştir.

Konunun şampiyonlarından biri de Serfiçe Mebusu Yorgi Boşo Efendi'dir[15]: İttihatçı iktidara Osmanlı Devleti'ni şöyle tanımlar:

"...Devlet–i Osmaniye bir şirket şeklindedir. Bütün şerikler (ortaklar) umum sermayeleriyle girmelidirler bu şirket içine ki, o şirket âli (yüce) olabilsin. Bizim kendi sermayemiz nedir? Dinimiz, tedrisimiz (öğretimimiz). Başka bir şey yok..."[16]

1909'da söylediği bu sözleri 1912'de tamamlar:

"...Bu meseleyi bir an evvel hallediniz. Bizi, gayrimüslim olanları tamamiyle Osmanlı yapınız..."[17]

"Balkan Haçlı Seferi" ortamı içinde söylenecek sözler bunlar olabilir miydi? Olmalı mıydı?

1912 yılından sonra Boşo artık Meclis–i Umumi üyesi değildir. Çünkü artık Serfiçe de, Selanik de, Manastır da ülkeden kopmuştur.

Boşo Efendi de, zaman zaman İttihatçıların yaylım ateşine tutulmuştur.[18]

Osmanlı karışımı içinde Türklerin siyasal ve sosyal işlevi ne olmalıdır?

Birçok eleştiri arasında, Müslüman olmayan mebuslar –hatta Araplar ve Arnavutlar da dahil– iki noktada ısrar ediyorlar ve İttihatçı politikayı eleştiriyorlardı: Memuriyetlerin hep Türklere verilmesi ve Türkçe konuşulmayan bölgelere yerel dili bilmeyen memurların gönderilmesi... Ve de kanunların yalnız Türkçe olması...

İttihat ve Terakki'nin Dahiliye Nâzırı Halil Bey, 1911'de, birinci meseleyi cevaplarken şu tezi savunuyordu: Hür ülkelerde, memleketin asıl sahibi oranın fabrikalarına, arazilerine sahip olanlardır. "Ben, kendi unsurum namına memurluğa karşı bu eğilimi ve isteği bir eksiklik sayarım.

15 Yorgi Boşo'nun "Ben Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım" dediği söylenir. Mebusan zabıtlarında biz böyle bir söze rastlamadık. Bu sözün Meclis'te söylenip söylenemeyeceği meselesine gelince, daha ağırları söylenmiştir. Bizim burada belirtmek istediğimiz nokta Osmanlı Bankası'nın, Boşo'dan daha Osmanlı olduğudur.

16 TV 1325, No: 244, s.18.

17 MMZC 1328, D I, Sİ 4– 13. içt., s.261.

18 Boşo Efendi, Rumca *"Politikiepiteorisis"* adlı bir gazete çıkarıyordu. Bu gazetede çıkan makalesi büyük yankılar uyandırmıştır. (*Hikmet* 1911, No: 3, 30 Ağustos 1327).

Ve azalmasını dilerim."[19]

Görüleceği gibi, Halil Bey'in söz konusu ettiği bu eğilim, İttihat ve Terakki'nin yerli sermayedar ve tüccar yetiştirme eğiliminin bir yüzüydü.

Boşo Efendi'nin cevabı: "...Öteden beri memuriyet mesleği ile geçimlerini temin etmeye mahkûm olan Türk unsurunu bedbaht saymalıdır."[20]

Gümülcine Mebusu İsmail Bey ise bu sözlere şiddetle itiraz etmiştir.[21]

Boşo Efendi bu sözleri de cevaplandırırken şöyle diyordu:

"...Bugün gerçekten, İsmail Bey'in dediği gibi Türk ziraati vardır. Fakat acaba o ziraat, ziraat mıdır ve o ziraatle onlar yaşayabilecekler mi? Yoksa köleliğe mi mahkûm olacaklar. Sonra sanayi ve ticarette iştirakleri nedir?..."[22] Böylece, Boşo Efendi'yle Ziya Gökalp Bey arasında, bir görüş birliği ortaya çıkıyordu. (Bk.s.330).

Kanunların yalnız Türkçe değil, bölge diliyle de ilanını isteyen önergeye itiraz edilmişti. Bunun masraftan kaçınmak için mi yapılmak istendiği sorulunca:

"Cemal Bey (Kütahya)– Masraf için değil, birleşelim diyoruz.

Vartkes Efendi (Erzurum)– Birleşelim ne demektir, Türk mü olalım?

Cemal Bey– Yok öyle değil, hiç olmazsa lisanımız birleşsin.

Vartkes Efendi– Biz Osmanlıyız, Türk değiliz."[23]

Unsurlar beraberliği, yan yana ve huzursuz yaşamaktan ileri gidememiştir. Bütünleşmeye varması hayaldi. Bir "vatan–ı umumi" (genel) yurt kurmak da bu düşün öteki adıdır. Pek çok şey söylenmişti, fakat bu gerçeğin söylenmesi için Cihan Harbi yenilgisi beklenmiştir. Hiçbir etnik unsur Türklerin idaresi altında birlikte yaşama ilkesine inanmıyor ve böyle bir tutumu esnek olmayan bir şekilde reddediyordu. Bu da "hakimiyet–i siyasiye" bağının ne kadar çürük olduğunu gösteren bir kanıttı.

1918'de ise bütün felaketlerin tek sorumlusu olarak Türkler gösterilmiştir.

Aydın Mebusu Emanuelidi Efendi eski bir kini dile getirir:

"...Bugüne kadar ıslahat siyaseti iflas etmiştir. Islahattan yeniden

19 Halil Bey bu sözleri 1327'de (1911) Dahiliye bütçesi savunmasında söylemiştir (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 100. içt., s.2988).

20 Aynı eser, 99.içt., s.2988

21 İsmail Bey'in itirazı: "Boşo Efendi, Türkler hakkındaki fikrinizi umumi surette kabul edemeyiz. Çünkü memurlar bizim nüfusumuza göre yüzde iki raddesinde bile yoktur. Onun için umum Türk unsurunun memuriyetle geçindiği zehabını bırakmalısınız. Hatta sizden fazla olarak ziraat ve hasretle geçinmektedirler" (Aynı eser, 99 içt., s. 2988).

22 Ve Boşo devam eder: "...Bendeniz bunu hulûskârlık satmak için söylemiyorum. Bendeniz öyle diyorum ki, Türk unsuru her bir mesleğe alâkadar olmazsa, o vakit iştirak hasıl olmaz. Aramızda Türk tüccarları bulunduğunu ne zaman göreceğim? Ne vakit banka muamelâtı için bir Türk bankeri göreceğim? Her meslekte kuvvetlerimizi taksim etmeliyiz ve hepsini müşterek istifade ettirmeliyiz?" (Aynı eser, s. 2988).

23 MMZC 1326–1327, D I, Sİ 4, 42. içt., s. 1162.

bahsetmek caiz değildir. Çeşitli unsurlar, bugünkü şartlar altında beraber yaşayamazlar."[24]

Osmanlı Mebusanı'nın zihniyeti –ya da zihniyetleri– bu olmuştur. Aynı etki ve tepkiler Âyan'da da kolaylıkla izlenebilir.

Sonuca ve gözleme geçelim: Etnik çeşitlenme kozmopolit yapıyı türdeş olmayan bir insan yığınını, hizipleşme çatışmalarını, bölgecilik ve milliyetçilik kavgalarını getirmiştir. Birbirini doğuran bu olgular dış etkenlerle beslenince yapay bir Osmanlıcılık görüntüsü altında, etkisiz bir yönetimin ve giderek imparatorluğun çöküşünü hızlandırmışlardır. Bu unsarlar farklılıklarıyla Osmanlıcılık sistemini güçlendirme bir yana, çeşitli milletler olarak zayıf bir Osmanlılık çatısı altında muhtariyetten de öte bağımsızlığa ulaşmak isteğindeydiler.

İttihat ve Terakki bu inişi durdurabilir miydi?

Kültürel Yapı

Etnik koşullar içinde, Osmanlı Devleti'nin son demlerinde parlamentoyu oluşturan insanların "muhalifi" ve "muvafıkı" ile ülke ve dünya sorunlarına bakışları üzerinde de durmak gerekir.

Geçmişlerini (istibdat rejimini) eleştiren Jön Türk kuşağının geleceğe dönük projeksiyonları siyasal hayatın dayandığı birikim olduğuna göre bazı örneklerle bu kültür kesitlerini ortaya çıkarma girişimi belirli ışıklar getirecektir.

Bu örnekler, İttihatçılar ve muhalifleri, ayrıca etnik gruplar arasından seçilmeye çaba gösterilmiştir.

İlk olarak öğretim ve eğitim alanındaki fikirlere eğilelim.

Vahan Efendi (Van) kendi kuşağının "otuz üç yıllık cehaletini" Abdülhamit rejiminin "maarifine" bağlar. Çünkü Abdülhamit "ihtilalden fazla tedrisat–ı ibtidaiyeden" (ilk öğretimden) korkuyordu. İlk öğretim yaygınlaşsaydı, halkın gözlerini açacağı için büyük bir tehlike olacaktı. "Halk da ilk öğretimden faydalanarak kendi hukukunu anlayacak ve savunmaya alışacaktı. Bundan dolayı devr–i sabıkta ilk okullar yok gibiydi."

İttihat ve Terakki'nin 1906'daki ilk on kurucusundan biri olan Bursalı Tahir Bey, söze karışır: "Tüm öğretimden korkuyordu. Yalnız ilk öğretimden değil."[25]

Yüksek öğretime ne demeli?

İttihat ve Terakki'nin Maarif Nâzırları'ndan Emrullah Efendi'ye

24 MMZC 1334, D III, Sİ 5, 11. içt., s. 83.

25 Vahan Efendi'ye göre: Abdülhamit rejiminin ilkokulları "vatan evlatlarının ruhunu yavaş yavaş zehirleyerek onları bir istibdat aracı (âlet–i istibdat) yapmak amacına dönüktü", memur yetiştirmekle ödevliydi. Orta öğretim okullarına (mekâtib–i tâliye) girmek de, giriş ve para bakımlarından öylesine ağırdı ki "çalışkan ahali" ondan faydalanma durumunda değildi. "Meşrutiyetçi bir hükümet her şeyi çalışkan ahali eliyle ve o ahali için yapmalıdır. Binaenaleyh öğretim bile en fazla ahali (halk) için olmalıdır" (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 103. içt., s. 3121–3122).

göre, yüksek öğretim öyle bir müessesedir ki, istibdat rejimlerinin de işine yarar. Çünkü kendi memur takımını yetiştirmek için gereklidir. İstibdat rejimi bu nedenle yüksek öğretimine önem vermiş, ilk öğretimi ihmal etmiştir... Oysa devletin görevi halkı eğitmek ve köylüleri okutmaktı.[26]

Mebuslar, kendi görüşleriyle,en azından otuz yıllık ilk öğretimin rafa kaldırıldığı bir "neslin" çocuklarıydılar. Bu kuşaktan olanların seçtikleri temsilcilerdi. Yüksek tahsillilerse, rejimin bürokratlarıydı.

Osman Fevzi Efendi (Erzincan) eğitimin önemini belirtir: "...Bugünden itibaren tohum ekeceğiz. Madenler Gümüşhane yollarında bağırıyor, buradayız! diye."[27] Böylesine ciddi fikirler ileri sürülürken bir yandan da önergeler verilmiştir: Öğrenciler hâlâ konser ve tiyatro gibi şeylerle uğraşacak mı?[28] Mekteb-i Mülkiye'de din dersleri azaltılıp "ilm-i ahlak" dersi niçin kondu?[29]

İhtilal sosyolojisinin değişmez kurallarından birisi Osmanlı toplumuna yansımıştı: Değişim bilincine varmamış bir kadro ile büyük sosyal atılımlar yapmak. Mebuslar bu çelişmenin sarsıntısı içindeydiler. Geleceğin yapıcıları olmaktan çok geri kalmış toplumun "eşantiyonları" olduklarını biliyorlardı. Her an da itiraf etmişlerdir.

Özeleştiri örnekleri Mebusan'da çoktur.

Örneğin İttihat ve Terakki'den Hafız İbrahim Efendi'nin sözleri:

"...Diyordum ki eğer Kanun-ı Esasi yürürlüğe girer ve milletin mebusları milletin en büyük tabakasından olan aydın fikirli ileri gelenleri, hanedan ve eşrafı bir mecliste toplanırsa, milletin tekmil yaraları tedavi olur. Ben böyle düşünüyordum ve bir vakitte mebus olmayı bile hatırıma getirmiyordum, fakat kaza, ne ise beni de mebus yaptı. Aranızda bulundurdu. Efendiler bilir misiniz ne kadar bozuldum... Bendeniz o kadar büyüdüm, o kadar terakki ettim ki, adeta yirmi senelik canciğer ahbaplarımı altımda karınca gibi görüyorum... O kadar büyüdüm ki, dokuz defa sadrıâzamlığı ve bu milletin kaderini eline alan bir muhterem yaşlı vezire adeta son derece ters bir muamele yapmayı vazife zannettim efendiler. Bendeniz on kuruşa nikâh kıyarken, burada devletin koca antlaşmalarını red veya kabul edecek kadar... İktidarım yok iken...Üç senede altı tane kabine devirdim, elimi kaldırdıkça sadrıâzam yuvarlanıyor."[30]

Anlaşılmayan demokratikleşme süreci adına bu bir keşifti. Aslında siyasallaşmanın da kendisi idi. Durum gayet saf bir eda ile dile getirilmiş-

26 Emrullah Efendi'nin konuşmasından: "...Tâ ki onlar bu siyasî haklarını kullandıkları zaman ne derece kullandıklarını bilsinler... Bendeniz mekâtib-i iptidaiye (ilkokul) taraftarıyım. Çünkü halkı okutmalı, milleti okutmalı, köylüleri okutmalı... Çünkü onların okuması Meşrutiyetin kesin bir kuralıdır. Bunu hiç kimse inkâr etmez" (MMZC 1326, D I, Sİ 3, 23. içt., s. 625, 638).

27 TV 1324, No: 136, s.10.

28 TV 1324, No: 134, s.6-7.

29 Aynı sayı, s.7.

30 MMZC 1328, D I, Sİ 4, 33. içt., s.697-698.

tir: "...Bundan dört ay evveline bir bakarsak, siyaset mektep sıralarına kadar yayıldı. Şimdi de işçi tezgâhlarına kadar bulaşacak."[31]

Yukarıdaki gözlem eksiktir. Çünkü konuşmacı ordunun siyasallaştığını ya unutmuş, ya da olağan saymıştır.

Meşrutiyet'in ilk olgusu, hızlı siyasallaşma ve katılma birçok yazarın da dikkatini çekmiştir.[32]

Batı ve Teknolojisi: "Avrupa ve Biz"

Sınırlı bir grubu bir yana bırakırsak, Batı kültürünün Meşrutiyet Mebusanı'na egemen olmadığı kesindir.

Mebuslar Batı'ya Avrupa derler ve onun teknolojik üstünlüğünü, acımasızlığını ve sömürücülüğünü, kapitülasyonların ne olduğunu bilerek, hem eleştirirler, hem de ister istemez kabul ederler. "18 mil hızla giden vapurlarla yetinmedikleri için, bunları bize satanlar"[33] saf bir şekilde Batı ile biz arasında kurulan diyaloğu gösterir.

O biz ki, Nafıa Nâzırı Hulusi Bey'e göre "elektrik lakırdısını bile söylemesi epeyi bir cesarete bağlıydı" ve ancak "şimdi ağıza alınabiliyordu"[34]

Mebusların Batı teknolojisi ile ilk şoku Harb-ı Umumi'nin ilanından birkaç ay öncesine gider. 1914 yılının Şubat ayında gazeteler büyük manşetlerle şu haberi veriyorlardı: "Muavenet-i Milliye" adlı "tayyare" Fransız havacılarının bile geçmeye cesaret edemedikleri Toros Dağları' nın Dümbelek Boğazını geçmişlerdi. İki ünlü pilot, Fethi ve Sadık Beyler, depolarında bir damla benzin kalmadığı için Tarsus'a inmişlerdi.

Ve 14 Şubat gecesi Şam ile Kudüs arasında "Tâberiye" ilçesine bağlı Şemriye ve Jüliye nahiyelerinin kesiştikleri yerde, jandarmalar paramparça olmuş bir uçakla iki ceset buldular: "Osmanlı terakkisinin ilk kurbanları."[35]

Mebusan, Fethi ve Sadık Beylerin ailelerine maaş bağlayacaktır.[36]

31 TV 1325, No: 287, s.11.

32 *Hürriyet'in İlanı* kitabımız, s.15 – Hakkı Behiç, Samimi Şikâyetler (*Servet-i Fünun* 1324, No: 295).

33 Bu sözler Bahriye Nâzırı'nın şu konuşmasındadır ve Gülcemal vapurunun nasıl alındığını anlatır: "...Bugün 18 mil süratinde giden vapurlarla yetinilmiyor... Daha fazla 20, 22 mil süratte hareket edebilecek ve ortalama 10–15 bin ton büyüklükte vapurlar işletiyorlar. Onun için böyle 4–5000 tonluk vapurları satıyorlar" (MMZC 1327, Sİ 3, 66. içt., s.1876).

34 "...Malûmu âlileridir ki bundan onbeş sene evvel lâkırdısını söylemek epeyi bir cesarete bağlıydı. Bununla beraber Yunan muharebesinden sonra bir Arşimet Barteld'e İzmir ve Selânik vilayetlerinde elektrik müesseseleri kurmak için ve diğer bazı kişilere de cesaret geldi. Bu arada Bursa kasabasının da bir elektrik tramvayı kurmak ve Bursa kasabasında da bir elektrikle aydınlatılması için imtiyaz istekleri oldu." (TV 1324, No: 138, s.7).

35 *Tanin* (30 Kânunusani ve 14 Şubat 1329 tarihli sayılar).

36 Merhum yüzbaşı Fethi Bey'in pederiyle Mülazımıevvel Sadık Bey'in validesine

Batı ve teknolojisi ile fikir ilişkisi şaşırtıcı bir çelişki içinde ele alınmıştır. Karahisar Mebusu Rıza Paşa, otomobilleri fazla bulmaktadır.[37] Savaş vergisi konusunda Ankara Mebusu Talât Bey şimendiferleri sökmekten yanadır. Çünkü "asker taşımaktan başka işe" yaramamaktadırlar.[38] Üsküp–Gostvar demiryolu konuşmalarında Prezin Mebusu Destan Efendi ise tartışmaların en fazla kızıştığı bir anda üçüncü mevki vagonlarda aptesane yokluğundan yakınmıştır.[39]

Kirkor Zöhrap Efendi, İstanbul mebusudur. Yirmi altı yıllık avukattır, hemde Darülfünun Hukuk Şubesi'nde öğretim üyesidir. Mebusları politika kadar iktisatla da uğraşmaya özendirir: "Milletin birtakım maddi ihtiyaçlarıyla da uğraşalım. Politikacılık her gün milletten fedakârlık istenmesini gerektiriyor. Vergi fedakârlığı, şahıs fedakârlığı hep bütün memleketin servetini alıp götürüyor. Bu serveti yeniden geri vermek için biraz da memleketin maddi refahına,maddi saadetine hizmet eden kanunlarla uğraşmamız gerek."

Zöhrap Efendi'ye göre Kanun–ı Esasi "pek iyi bir şey"dir. Onun ilkelerini korumak da öyle... "Fakat onun yanında, onun üstünde bir milletin ekonomik durumu (ahval–i iktisadiyesi) vardır. Bu konuyla ilgili tasarılar hep politika uğruna "feda olup gitmiştir."[40]

Bu sözler 1912 tarihlidir.

Aynı dönemde bir başka eleştiri: "Bugün millet kan ağlıyor... Can boğazımıza geldiği zaman, vatan bütün acı içindeyken, Sanayii Teşvik Kanunu ile uğraşan bir meclise halk gülmekten başka bir şey yapamaz."[41]

Her iki konuşma da Trablusgarp ve Balkan Savaşları arasındaki sürede, ancak sanayileşmekle kalkınabilecek, iyi bir iktisat politikasını denetlemekle ödevli bir yasama organı içinde yapılıyordu. Konuşmacıların İttihatçı, Ermeni ya da Bulgar asıllı olmaları hiçbir değiştirici rol oynayamazdı. Batıya, çağdaş kalkınma yöntemlerine çok geride kalmış açılardan, aşağıdan yukarı bakmanın "faziletleri" tartışmaya değerdi. Bu sözler yabancı baskısından nefret eden mebusların, İkinci Meşrutiyet'in sosyoekonomik değişmeleri karşısındaki tepkileriydi. (Bk. s. 341 370)

hidemat–ı vataniye tertibinden maaş tahsisi hakkında kanun–ı muvakkat (22 Şubat 1329) (*Düstur* 1329, C.6, s.264).

37 "...Ya ziyaretçilerin gözlerine her gün cadı kelebeği gibi çarpan otomobillere ne diyeceksiniz? Bunlar bütün bütün çoğaldı (alkışlar). Bunlar nedir? Telefon şebekesi her tarafa yayılıp genişlediği halde ve cereyan hızlılığı sağlandığına göre, birkaç daire bir yana otomobillere ne lüzum var?" (MMZC 1330, D III, Sİ 1, 26. içt., s. 485).

38 Cavit Bey'in cevabı: "Öyle diyeceğinize her yerde şimendifer yapılsın deyiniz" (MMZC 1327, D I, Sİ 1, 30. içt., s. 608).

39 "...Efendim 3. mevkide aptesane yoktur. İhtiyacı olan fıkara rahatsız oluyor. Acele olarak birinci derecede fıkaranın ihtiyacını düşünelim. Bunu talep ederim" (MMZC 1328, D II, Sİ 1, 7. içt., s.67).

40 MMZC 1328, D II, Sİ 1, 16. içt., s. 266.

41 MMZC 1328, D II, Sİ 1, 5. içt., s. 52.

"Şahsiyat"

1908'de başlayan dinamik ve anarşik çoğulculuk, eylemlerin yanında kişisel çatışmaları da geliştirmiştir. Mebusan Meclisi'nde tokatlama, düello gibi olaylar arasında, hatta en başında zamanın diliyle "şahsiyat" (sen-ben kavgası) yer almıştır.

Çok gezmiş, dünyayı tanımış, "nüktedân" ve ilginç bir kişi olan Ubeydullah Efendi'nin (İzmir) bir konuşması uzun sözlere hacet bırakmaz. İbrahim Hakkı Paşa kabinesi zamanında, İttihat ve Terakki mensubu Ubeydullah Efendi'nin konuşmasına sinirlenen ünlü muhalif Lütfi Fikri Bey, onu hafiyelikle suçlamıştır. Aldığı yanıt:

"Bak dinle, ben buraya çıktığımda 'benim jurnalim yok, ben en güzel ahlak sahibiyim' demedim. Fakat ben de milletin içinden mebusum ve şu *kürsüde benim söz söylemeye hakkım var, diyorum... Ben şurada ahlak* satmaya çıkmadım. Söz söylemeye çıktım. O sözümde doğru bir şey varsa alırsınız, doğru bir şey yoksa, benim gibi doğru söylemeyenler çok bulunur, beni de onların sırasına koyarsınız... Siz benim şahsımla uğraşmayın. Ben şahsımı hiçbir suretle tezkiye etmedim (aklamadım); binaenaleyh ahlaklıyım iddiasında değilim, sizin bana ahlaksız demeye hakkınız yok... Bu devlet-i Osmaniye Tan (Le Temps) gazetesine politika beğendirmekle mükellef (ödevli) değildir."[42]

Sağ-Sol ve "Meclisin Bir Saati"

Bir Fransız yazarı otuz yıl sımsıkı kapatılmış Mithat Paşa Meclisi'nin, bu süre içinde yalnızca kırık camlı pencere kenarlarında yuvalarını yapan Ayasofya güvercinlerine açık olduğunu söyler ve Meclis "...Sol, orta ve sağ -henüz- hiçbir siyasal ayırıma cevap vermemektedir... Bir kürsü var, fakat konuşmacılar, kısaca yerlerinden konuşmayı yeğlemektedirler..."[43]

Uzun bir bekleyişten sonra efsaneleştirdikleri Meclis'te yerlerini alan "acemi" mebuslar, kısa bir süre içinde aynı fikirde olmadıklarını ve sanki birbirleriyle kavga etmeye mecbur olduklarını anlayınca efsane gerçeğe dönüşmüştür.

İttihat ve Terakki'nin Mebusan'daki yeri sağdadır. Muhalefetinki ise solda. Tutanaklara göre muhalifler konuşunca hep "soldan alkışlar", hükümet içinse "sağdan alkışlar" gelir. Ne zaman Vartkes, Zöhrap Efendiler konuşsa hep sol tarafın tasvibiyle karşılaşırlar. Örneğin, "amele-sermayedaran lâyihası"nda, Zöhrap Efendi'nin "soldan gelen gürültüler" içinde Riyasete karşı konuşması üzerine oluşan sahne:

42 MMZC 1327, D I, Sİ 3, 49. içt., s. 1385-1390.

43 1909 yılında Osmanlı parlamentosu üyeleri, Fransız parlamentosunun çağrılısı olarak Paris'e gittikleri zaman büyük törenle karşılanmışlar ve bu konuda Fransızca bir kitap yayınlanmıştır. Bu kitap için Fransız mebuslardan M. Joseph Reinach bir mektup göndererek Osmanlı parlamentosu ile ilgili görüşlerini açıklamıştı. Yukardaki sözler bu mektuptan alınmıştır (Les Parlementeires Russes et Ottoman en France, s. 95-102).

Osmanlıca alt yazı:
"Ne? Düello mu?"
Fransızca alt yazı:
"Kör şeytan!
Bu benim gazeteci
kalemime hiç
benzemiyor."
(Kalem, *No:119, s.6)*

Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey

— Diable! Ça ne ressemble point à ma plume de journaliste.

— نه ؟ ! دوئللومی ؟ ! . . .

"Abdullah Azmi (Kütahya)– (Sol tarafa hitaben) Neden gürültü ediyorsunuz? Şahsi düello istiyorsanız ben hazırım (Sol taraftan alkışlar ve handeler)"[44]

Mebusan'da bazı duygusal tablolar da eksik değildir. Örneğin, Meclis'in bir günlük, bir saatlik, bir dakikalık maliyeti hesaplanmıştır.

Üsküp Mebusu Sait Efendi'ye göre "Dagavaryan Efendi'nin takriri için dakikası iki lira olan kıymettar zamanımız" kaybedilmemelidir.[45] Bir başka Üsküp Mebusu Rıza Paşa'ya göre Mebusan'ın saati "iki yüz bu kadar liraya patlamaktadır."[46] Pançe Doref Efendi'nin uyarısı: "Nâzır Beyefendi, her gün devlete beş yüz liraya mal oluyoruz."[47]

İhtilal mi, Değil mi?

İkinci Meşrutiyet parlamentosu genellikle bir ihtilal edebiyatına yer vermiştir. İstibdadın yerin dibine batırılması, "İlân-ı Hürriyet"in göklere çıkarılması için Batı tarihinin büyük isimleri tanık gösterilmiş, Napolyon'dan Cromwell'e kadar "nirengi" noktası olmuşlardır.[48] Fransız

44 MMZC 1326, D I, Sİ 2, 80 içt. s.374
45 TV 1325, No: 423.
46 MMZC 1327–1328, DI, Sİ 4, 31 içt., s. 662.
47 MMZC 1325, D I, Sİ 1, 31. içt., s. 107.
48 Mebusların ve Âyan Meclis üyelerinin kültür düzeylerini saptamak bakımından başvurdukları örnek isimler o kadar çeşitli olmamakla beraber, ilginçtir. Örneğin

İhtilali'ne bağlılık ise her zaman tartışılmaz bir kutsallığa büründürülmüştür.[49] Namık Kemal'in Meclis'te özel bir yeri olmuştur.[50] Fransız kamu hukukçularından bazıları her zaman için geçerli bir değer taşımışlardır.[51]

Mebuslar Meşrutiyet rejiminin bir ihtilal olup olmadığını da tartışmışlardır.

Henüz Abdülhamit'in tahtından indirilmediği sıralarda, Meclis'te büyük bir "inkılap" (devrim) olarak yeniden bir hükümet hatta yeni bir devlet kurulduğu kanısı hâkimdir.[52] Âyan'da da, bir şeyhülislam adayı, "inkılap"ın henüz başında ve içinde bulunulduğunu belirtmiştir.[53]

İnkılap edebiyatı, eskiyi kötüleme konuşmalarının her türünde imdada yetişmiştir. İttihatçılar soyut formüller içinden bu gibi konuşmaları hiç kaçırmamışlardır.

Zöhrap Efendi, devrimci rejimler içinde etki–tepki sorununu ilk kez ortaya atmıştır: "Dikkat edilmeli ki, atacağımız adımlar geri gitmeyle sonuçlanmasın." Evrim mi, devrim mi?, sorusunu da yine o yanıtlamıştır:[54]

Damat Ferit Paşa Cromwell, Mostesquieu, Hegel, Locke'dan söz etmiştir (MAZC 1334, D III, Sİ 4, 43. içt., s. 602; 50. içt., s. 770)–Ferit Bey ve Vartkes Efendi, Molière'i anmıştır. (MMZC 1326, D I, Sİ 2, 80.içt., s.1373) - Fransız parlamentosunun ünlü genel sekreteri Eugene Pierre anılma rekoru kırmıştır. Her iki mecliste sık sık anılır.

49 İngiltere ve Fransa tarihlerinden her zaman örnekler seçilmiştir. Örneğin Babanzade İsmail Hakkı Bey (Bağdat), Ferit Bey'in Fransız İhtilalini küçümsemesini kastederek: "...Bundan başka Fransa inkılâb-ı kebirini yapan seçkinleri burada aşağıladı ve onları nazariyatçı, hayalci diye gösterdi... O nazariyatçılar olmasaydı bugün Avrupa bu uygarlık haline... erişebilir miydi?... Bu büyük gerçekler meydanda iken istibdat devam etseydi, Fransa ne hal alacaktı? Ferit Bey – Yavaş bir evrim ile. İ. Hakkı Bey –Tekâmül de bir nazariyedir. Bu sırada Mebusan Reisi, eski ve Parisli Jön Türk Ahmet Rıza Bey söze karışır: "O ihtilali yapanlar pek büyük adamlardı". İsmail Hakkı Bey –Onları da burada aşağıladılar... O teorilerdir ki bugün bütün Avrupa'yı bir cennet haline getirmiştir. Biz de o teorilere dayanarak meşrutiyeti bu memlekete sokmak ve bu memleketi de aynı ile Avrupa haline getirmek istiyoruz. Demek Ferit Bey bunları arzu etmiyorlar." (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 43. içt., s. 1194–1198).

50 Örneğin Girit'le ilgili bir konuşmasında Arif İsmet Bey (Biga): "...Bir aşiretten cihangirâne bir devlet çıkarmış olan bu seçkin milletin tarihi hayatı okunursa..." (TV 1325, No: 297, s.13). Mustafa Asım Efendi, Namık Kemal'in "ne mümkün zulm ile..." diye başlayan dizelerini okumuştur (TV 1325, No: 298, s.5).

51 Zöhrap Efendi, ünlü Fransız hukukçusu Esmein'den söz eder (MMZC 1327, DI, Sİ 3, 114. içt. s. 3577).

52 Örneğin Arif İsmet Bey'in (Biga) konuşmalarından (TV 1324, No: 140, s.4; No: 143, s.5

53 Musa Kazım Efendi'nin konuşmasından (TV 1325, No: 400, s.7).

54 Zöhrap Efendi, Kanun-ı Esasi'nin 64. maddesi ile ilgili konuşmasında şu gözlemi

"Eğer sürekli revolüsyonlar icat ederseniz, o nispette gerilemelerin ortaya çıkmasına sebep olursunuz."[55]

Osmanlı Meşrutiyetini, İngiltere ve Fransa örnekleriyle karşılaştırmanın yersizliği sık sık yinelenmiştir. Siyasal fikir akımlarının ve aydınların taklit aleyhtarlığındaki ortak fikirleri Mebusan'a da yansımıştır. Osmanlı Meşrutiyeti kendi öz koşulları içinde gelişmeliydi. Bu gelişme, İlmiyeci mebuslara göre "Meşrutiyet–i Şer'iye" olmalıydı.[56] Daha lâyik görüşte olanlar, toplum koşullarını taklit yoluyla zorlamanın aleyhindeydiler.[57]

Mebusan'da "Reislik" Sorunu

Mebusan Meclisi'nin başkanlığı, Meşrutiyet'in siyasal hayatında etkin bir merkez sayılmıştır. Özellikle İttihat ve Terakki, reisin tutumundan çok şey beklemiştir. Mebusan'ın üç döneminin reisleri de hep İttihat ve Terakki içinden seçilmişlerdir.[58] Reis vekilleri arasında 2 Rum (Aristidi Paşa, Emanuelidi Efendi), 1 Ermeni (Hallacyan Efendi), 4 Arap (Ruhiel Halidi, Süleyman el Bustanî, Emir Ali Paşa, Mehmet Fevzi Paşa) asıllı Mebuslar vardı.

Mebusan reisliği, Meşrutiyet'in siyasal hayatında, muhalefetin oluşmasında ilk ve başnedenlerden biri sayılmıştır. Örneğin Dr.Rıza Nur

anlatır: "...Her amelin (eylemin) bir aksülameli (tepkisi) var. Her fiile karşı bir fiil–i reddî gelir. Biz hürriyete doğru bir adım atıyoruz, derhal ric'ate (geriye) doğru bir kuvvet kendini gösteriyor. Milletin haklarını genişletmeye doğru bir adım atıyoruz, hemen millet haklarının sınırlanması için bir olay çıkıyor. Dikkat edilmeli ki atacağımız adımlar gerilemeyle sonuçlanmasın. Fransa'da 1789, sonra 1793, sonra 1802 geldi, 1830 geldi, 1848 geldi, 1851 geldi, nihayet 1870 geldi. Bugünkü şekil bir asırda oluştu" (MMZC 1326, D I, Sİ 3, 41. içt., s.1134).

55 Aynı konuşmanın devamından "... Bizim ufacık meşrutiyet tarihimizi ele alalım... Çeşitli Osmanlı milletlerinin dince, yaratılışça, coğrafyaca, gelenekçe, sonra medeniyet niteliklerince var olan çatışmaları henüz şiddetle ortada iken Avrupa'nın meşrutiyetçi olan devletlerinin en son şekillerini almak ve buna dayanarak Âyan'a başkaldırmak doğru değildir. Her millet kendi toplumsal hallerini göz önünde tutmalı, düşünmeli, başka bir millette gördüğü için Meşrutiyetin en son şeklini kendisine uygulamak ve bu şekli tutmak için örfi idare ilan etmek, bu ikisi bir yerde gitmez... (alkış)" (Aynı eser, s.1134).

56 Ankara Mebusu Talât Bey'in konuşmasından: "Çünkü o millete karşı dağlar gibi mesuliyeti sırtımızda taşıyan biziz... Bu kadar gerçek karşısında Avrupa'dan bize misal getiriliyor. Acaba bizim meşrutiyetimizde her nokta tamamiyle Avrupa'nın meşrutiyet usulüne uymalı mıdır? Ne kadar muzır, ne kadar israfla ilgili usul varsa, onları da oradan alalım mı? Bizim meşrutiyetimiz meşrutiyet–i şer'iyedir; meşrutiyeti meşruadır (alkışlar). Her hususta Avrupa'ya tâbi olamayız ve olmayacağız, kendimize mahsus şeriat–i mutahhar–ı islamiyeye dayanan bir meşrutiyet takip edeceğiz" (MMZC 1326–1327, D I, Sİ 3, 47. içt., s. 1323).

57 Genellikle Meclis'in büyük bir kısmı bu görüşte sayılabilir.

58 Tablo'dan izlenebilir. Ayrıca bk. bu kesimdeki 6., 8. ve 10. notlar.

MECLİS-İ MEBUSAN RİYASET DİVANLARI

BİRİNCİ DÖNEM

	Reis	Aldığı Oy Sayısı	1.Reis Vekili	Aldığı Oy Sayısı	2.Reis Vekili	Aldığı Oy Sayısı
1.Sene	Ahmet Rıza Bey (İstanbul)	205	Talât Bey (Paşa) (Edirne)	116	Aristidi Paşa (İzmir)	122
2.Sene	" "	164	Mustafa Asım Efendi (İstanbul)	80	Süleyman El Bustanî (Beyrut)	82
3.Sene	" "	124	Hayri Bey (Niğde)	110	" " "	99
4.Sene	" "	86	Ruhi El Halidi Bey (Kudüs)	84	Emanuelidi Efendi (İzmir)	84

İKİNCİ DÖNEM

	Reis	Aldığı Oy Sayısı	1.Reis Vekili	Aldığı Oy Sayısı	2.Reis Vekili	Aldığı Oy Sayısı
1.Sene	Halil Bey (Menteşe)	163	Mehmet Fevzi Paşa (Şam)	156	Hallacyan Efendi (İstanbul)	141

ÜÇÜNCÜ DÖNEM

	Reis	Aldığı Oy Sayısı	1.Reis Vekili	Aldığı Oy Sayısı	2.Reis Vekili	Aldığı Oy Sayısı
İçt.Fevkalâde	Halil Bey (Menteşe)	180	Emir Ali Paşa (Şam)	102	Hüseyin Cahit Bey (İstanbul)	104
1.Sene	" "	180	" " "	92	" " "	89
2.Sene	Hacı Adil Bey (Bursa)	151	" " "	143	" " "	136
3.Sene	" "	107	Hüseyin Cahit Bey (İstanbul)	127	Mehmet Fevzi Paşa (Şam)	113
4.Sene	" "	94	" " "	137	" " "	124
5.Sene	Halil Bey (Menteşe)		" " "	93	" " "	95

(Kalem, *19 Şubat 1324, No:27, s.1)*

Bey bu kanıdadır. [59] Bu makama yapılmış olan hücumlar ve eleştiriler, yalnız kişileri değil, partileri yıpratacak derecede ağır ve önemli sonuçlar doğurmuşlardır. Meclis reisliği aslında basit bir siyasal "mevki" sayılmamalıdır. Bir mebusun yaptığı hataların kolay unutulmasına karşılık, reislikten ayrılmış olan kişiye yıllarca sonra bile "evvelce yaptıklarını", "hafızasını yoklamasını" istemek siyasal bir gelenek olmuştur. Bu bakımdan üzerinde en fazla tartışma ve eleştiri yaratmış olan Ahmet Rıza Bey olmuştur.

İkinci Meşrutiyet yılları içinde, Ahmet Rıza Bey'in yaşantısı ikiye ayrılır. 1908–1912 arasında büyük ve ünlü bir İttihatçıdır ve kürsüden açıkça İttihat ve Terakki savunuculuğu yapmıştır. [60] Ve bütün I.dönem süresince değişmez "Mebusan Reisi" kalmıştır. II. dönemde, İttihatçılarla arası açıldığı için, mebus seçilmemiştir. Ayrıca, hakkında devlet malını kötüye kullandığı nedeniyle meclis soruşturması açılması isten-

59 "Meclis–i Mebusan'da Fırkalar Meselesi" adlı broşüre bakılabilir.

60 Örneğin, Reis atandığı zaman ilk söylevinde bu övgüyü yapmıştır (TV 1324, No: 77, s.3) – Yine Cemiyetler Kanunu konuşmalarında bir söze karışması ilginçtir:
Boşo Efendi –... Bazılarımız İttihat ve Terakki Cemiyetinden korkuyordu. Onlar da yine başka bir cemiyetten korkuyorlar.
Reis (Ahmet Rıza Bey) – İttihat ve Terakki Cemiyeti hiçbir cemiyetten korkmadı efendim.
Boşo Efendi –Menafi–i vatan namına korkuyordu (TV 1325, No: 259, s.5).

miştir.[61] İttihat ve Terakki'nin karşısına bu yoldan geçmiş olan Ahmet Rıza Bey'in siyasi hayatındaki ikinci bölüm Âyan azalığına atanmasıyla başlar (11 Kânunusani 1327–24 Ocak 1912).[62] O artık amansız bir muhaliftir. Ve çoğu zaman Âyan Meclisi'nde tek başına kalma pahasına, bu muhalefetini en hırçın, en sert bir şekilde, tek kişilik bir muhalefet partisi gibi sürdürmüştür. (Bk. s.504)

İkinci Meşrutiyet'in yasama hayatı başladığı zaman, Mebusan Meclisi'nin 1 numaralı adamı, Ahmet Rıza Bey, ülke dışında ve Sen Nehri kıyılarında, memleket gerçeklerinden uzakta geçmiş ondokuz yıllık tecrübeli bir Jön Türktü. Gizliden gizliye onun yazılarını, en azından sürgün tehdidi altında okumuş olanlar, başkanlık kürsüsüne ondan daha layık bir aday gösteremezlerdi.

Fakat, Kanun-ı Esasi henüz değiştirilmediği için ve Mebusan kendi reisini seçme hakkına sahip bulunmadığından, 5. içtimada (26 Aralık 1908) Ahmet Rıza Bey'i Mebusan Reisi atayan İrade-i Seniyye, kendisine Sadrıâzam Kâmil Paşa tarafından bildirilmiştir. Mebusan salonunu şiddetli bir alkış gürültüsü kaplamıştır. En yaşlı mebus Ali Naki Bey, geçici olarak oturduğu başkanlık kürsüsüne Ahmet Rıza Bey'i davet etmiştir.

Ali Naki Bey'e göre, genel olarak Osmanlı milletinin, özel olarak da Mebusan Meclisi'nin Ahmet Rıza Bey hakkındaki saygı ve sevgisi herkesçe biliniyordu. Şimdiye kadarki hizmetleri de öyleydi: "Kendilerinden hepimiz büyük hizmetler bekleriz."

"Sürekli alkışlar ve âmin sesleri"arasında başkanlık kürsüsüne geçen Ahmet Rıza Bey, Naki Bey'in elini öperek yerini almıştır. Sonra da ayağa kalkarak ilk nutkunu okumaya başlamıştır:

"Yirmi yıl evvel Hüdavendigâr vilayeti Maarif Müdürlüğünü terkederek hukuk-ı esasiye-i milliyemizi Paris'te müdafaaya başladığım zaman..."[63]

26 Aralık 1908'den, Mebusan'ın feshi tarihine değin (5 Kânunısani 1327–18 Ocak 1912), Ahmet Rıza Bey, yavaş yavaş başlayan ve 1910 yılından itibaren de hızla kabarmış olan muhalefetin hedefi olmuştur. Üç yıl içinde oklar kendisine çevrilmiştir. Başkalarına kızanlar da ona saldır-

61 Bu konuda verilen "takrir" Draç Mebusu Esat (Toptani) Paşa'nın imzasını taşır. Uzun konuşmalar sonunda Seyit Bey'in önergesi kabul edilmiştir. Takrirde, tahkikatın Meclis idare heyetine havale edilmesi öneriliyordu. Çok büyük çoğunlukla (14 oya karşı 94 oyla) bu önerge kabul edilmiştir (MMZC 1328, D II, Sİ 1, 59. içt., s. 747–760).

62 Âyan'a Sadrıâzam Sait Paşa imzasıyla atanmayı bildiren yazı, 11 Kânunusani 1328 (24 Ocak 1912) tarihlidir. Padişah iradesi bir gün önceki tarihi taşır. Fakat Meclis toplantı halinde olmadığı için, her iki yazı da 2. dönemin 1. içtimaında (7 Nisan 1328–20 Nisan 1912) okunmuştur. Ahmet Rıza Bey de o gün yemin etmiştir. (MAZC 1327–1328, D II, Sİ 1, s. 2).

63 Ve cümle şöyle tamamlanır: "...vatanımın bir gün elbet hür ve mes'ut olacağından emindim" (TV 14 Kânunuevvel 1324, No: 77, s.2–3).

mış, üstelik İttihat ve Terakki ile de bozuşarak, İsa'yı da Musa'yı da kızdırmış ve yıpranmıştır. Belki de unutulmanın kurbanı olmamak ve bir çeşit intikam almak için, Âyan'daki çok sert muhalefet cephesine geçmiştir.

İttihat ve Terakki'ye ilk muhalefetin nasıl ve ne zaman başladığını merak edenler, Mebusan Reisliği statüsü içinde meşrutiyetçi portresini çizmiş olan Ahmet Rıza Bey'in tutumunda subjektif bir neden görecekler dir.

Muhalefet, genelleştirilebilir bir kurala uygun olarak, subjektif uçlar vererek, elebaşılarla ortaya çıkar ve gelişir. Osmanlı Mebusanı'nda da aynı oluşumu izlemiştir.

İşte bir elebaşı: Serfiçe Mebusu Yorgi Boşo Efendi. Kendisini 1912 yılında şöyle tanıtır:

"...Meclis 324 senesi Kânunuevvelinin dördünde açıldı. Ben 18 Kânunuevvelde, yani iki hafta geçer geçmez size (İttihatçılara) muhalefet yaptım. Şeyhülmebusın (en eski mebus) Nâfi Paşa ise Şeyhülmuhalifın (en eski muhalif) de benim."[64]

Boşo Efendi, Başkanlık Divanı ile yarışırcasına, çoğunluğun olup olmadığını saymaktadır ve Mebusan Reisi, örneğin 1909 yılına "ekseriyetle kabul edildi" deyince, şu sözleri söylüyordu:

"Burada oynayacak mıyız? Biz burada eşek başı mıyız?"[65]

Bu kaba sözler yirmi yıllık bir Jön Türklük geçmişine dayanan Ahmet Rıza Bey'in sarıldığı efsanenin yıkılmasına yaramıştır.

Aynı üslupta Mebusan reisine hücum örneğin İlmiyeci bir mebustan da gelebilmektedir. Karahisarışarki Mebusu Ömer Feyzi Efendi'nin sert uyarılarına karşı, "ben vazifemi bilirim" diyen reise cevabı:

"Sen vazifeni bilir misin? Burada İsmail Kemal Bey dövüldüğü vakit Nizamname-i Dahili'yi niçin tatbik etmedin? Reis Bey! Biz buraya eşek diye mi toplandık? (gürültü)"[66]

Çok ünlü bir muhalefet elebaşısı daha: Lütfi Fikri Bey,

"İdare-i Örfiye"nin uzatılması konusunda bir zamanların Ahmet Rıza Beyi'nin, Meclis Reisi olarak ne kadar hırpalandığını gösteren örnek vermiştir."Makam-ı riyasete hürmet ediniz Lütfi Fikri Bey" sözüne cevap:

"O makama edilecek hürmete siz de liyakat göstermelisiniz."[67]

Zöhrap Efendi'nin sözleri:

"...Makamı riyasetin şerefini muhafaza etmiyorsunuz (gürültü). Bu kadar tahakküm olmaz. Artık yeter."[68]

Tokat Mebusu Mustafa Sabri Efendi'den:

"...Reis Bey vazifenizi suiistimal ediyorsunuz. Nizamname-i Da-

64 MMZC 1328, D I, Sİ 4 33. içt., s. 77.
65 TV 1325, No: 152, s. 6.
66 MMZC 1327, D I, Sİ 4, 66. içt., s.1869.
67 *Aynı eser,* 68. içt., 1938.
68 MMZC 1327, D I, Sİ 4, 24. içt., s. 521.

hili'yi kendi hakkınızda da tatbik ediniz."[69]

Bunlar muhalefetin, parlamentoda, sesi giderek yükselen bir orkestra gibi nasıl geliştiğini gösteren şiddet notalarıdır. Pâdişaha, sadrıâzam ve nâzırlara, iktidar partisine yapılmak istenen saldırılar, kolaylıkla Mebusan Meclisi Başkanına çevrilebilmiştir. Bu durum her toplantı yılı Ahmet Rıza Bey'e verilen oylarda da görülür.[70]

Ahmet Rıza Bey sert ve bükülmez tutumuyla ülke dışındaki Jön Türkler arasında gerçek liderlik doruğuna erişmiş bir kimsedir. Fakat II. Meşrutiyet'in siyasal iniş çıkışları içinde aynı durumu koruması zor olmuştur. Nitekim, daha sonra İttihat ve Terakki düşmanlığı onu, kısa bir süre bile olsa, Vahdettin'in övücülüğüne götürmüştür. (Bk. s.144).

Ahmet Rıza Bey'in reisliği, Mebusan'ın fevkalade dinamik ve çetin çatışmalarla dolu I.dönemini kapsamıştır. Bu ilginç insanın görevi ile bu dönem son bulduktan sonraki gelişmeler başka bir nitelikte ve değişik koşullar ortamında görülürler.

Daha sonraki Mebusan reislikleri Halil ve Hacı Adil Beyler arasında paylaşılmıştır. Her ikisi de tam İttihatçı olan bu iki ünlü siyaset adamının subjektif nitelikleri farklıdır.

Halil Bey, İttihat ve Terakki'nin organı olan "Meclis-i Umumi" üyeliklerinde ve nazırlıklarda bulunmuş, Fırka'nın en yüksek politik yönetimine katılmıştır. II. dönem reisliğinde, Sait Paşa'nın istifası üzerine hem Halâskârân Hareketine, hem de "Büyük Kabine"ye karşı 1912 genel seçiminin oluşturduğu İttihat ve Terakki çoğunluğunu –giderek Mebusan'ı– savunma gibi zor bir görevi yüklenmiştir. Fakat üç kez üstlendiği "riyaset" (başkanlık) mevkiinde çok kısa süreler kalmıştır.[71]

69 *Aynı eser,* 32. içt., s.673.

70 1910 yılında, Ahmet Rıza Bey 161 mevcut üzerinden 124 oy almıştır. Oylamaya katılanların sayısı 147 idi, ötekiler çekimser kalmıştı. I. Dönemin 4. toplantı yılı sonunda ise 157 mevcut üzerinden Ahmet Rıza Bey'in aldığı oy 86'dır. Yorgi Boşo Efendi durumu şöyle açıklar: "Hep İttihatçı namzed gösteriliyordu. Fırka programını kabul etmeyen fırkalar ona rey vermezlerse, ihtiram göstermemiş sayılmamalıdır" (MMZC 1327, D I, Sİ 4, 1. içt., s. 3) Ayrıca verilen tabloya bakılmalıdır.

71 *Halil Menteşe'nin Anıları,* s.27–28 (İsmail Arar'ın önsözü).

II.

MECLİS–İ ÂYAN

Osmanlı parlamentosunun ikinci meclisi Meclis–i Âyan'ın (Heyet–i Âyan) işlevi ve rolü bugüne dek açıklığa kavuşturulmuş değildir. Oysa, Âyan Osmanlı Anayasa sistemi içinde özel ağırlığa sahip bir yasama organı olduğu kadar, siyasal hayat içinde de etkin bir kuvvet olarak yerini almıştır.

Âyan Meclisi'nde Yapısal Sorunlar

1876 Kanun–ı Esasisi'yle kurulmuş olan Heyet–i Âyan, Meclis–i Umumi'nin bir parçasıdır. Birinci Meşrutiyet'e fiilen son buldurulup, Mebusan feshedildikten sonra, Mebusan'ın yeniden açılmasını beklemiştir. 1908'e kadar, otuz iki yıl süren bu bekleyiş sonunda sağ kalan eski üyeler ve yeni atanan otuz üye ile göreve devam etmiştir. [72]

Kanun–ı Esasi'nin 64. maddesine göre Âyan Meclisi'nin "müzakeratının aleni" (görüşmelerin açık) olacağı belli olmadığından, 2. toplantı yılına kadar toplantılarını gizli olarak yapmış, tutanakları da yayınlanmamıştır. (Bk. s.171). Daha sonra Âyan'ın açık toplantı yapma kararı Mebusan'a bildirilmiştir. [73] Nihayet 1909 değiştirmelerinde 121. madde olarak Kanun–ı Esasi'ye geçirilmiştir. [74]

İttihat ve Terakki bu tutumu destekleyerek, Âyan'ın siyasal hayatta açıklık kazanması gerçekleştirmiştir.

Asıl yapısal sorun, Âyan tam sayısında çıkmıştır. Kanun–ı Esasi gereğince (madde 60) bu sayı Mebusan'ın üçte birinden fazla olmamalıdır. [75]

72 1878'de Mebusan feshedilinci seçim bölgelerine gönderilmiştir. Âyan üyeleri ise 1908 yılına kadar bu sıfatlarını muhafaza etmişler ve maaşlarını almışlardır. Nitekim kanıt olarak Rıza Paşa'nın (Karahisarısahip) konuşması verilebilir: "...O vakit (1293'te) kurulmuş olan Meclis–i Âyan ve Mebusan'ın her gün açılmasını bekliyorduk. O vakit tayin olunan Âyan'dan hayatta bulunanlar 1324 içtimaına kadar maaş aldılar ve aynı zamanda o intihaptan bakiye kalan Âyan, intihap edilmeksizin 93 senesi Âyan'ı olmak üzere Meclis–i Âyan'a dahil oldular" (MMZC 1330, D III, Sİ 1, 3. içt., s.14).

73 TV 1324, No: 146, s.3

74 Tevfik Tarık, *Muaddel Kanunu Esasî,* s. 112.

75 Mebusan'ın sayısı 270–280 olduğuna göre Âyan'ın sayısı da 90'ı biraz aşabilmeliydi. Fakat bu sayı örneğin 1909'da 44, 1910'da 48, 1911'de 58, 1914'te 48'dir. Bu bakımdan Âyan'ın kendi tam sayısının hemen hemen yarısı ile oluştuğu ve çalıştığı görülmektedir. Zaten Mebusan Meclisi Âyan'ın bu kadar sayı olarak saptanmasından yana olmuştur.

Sayısı bu kadar kısılan Âyan Meclisi üyeleri kendi devamsızlıklarından yakınmışlardır.

Âyan Meclisi üyeliği hangi mesleklerle bağdaşabilirdi?

Bu sorunun sık sık sorulduğuna tutanaklarda rastlanmaktadır.

En önemli örnek, Âyan üyesi Uşakîzade Halit Ziya Bey'in, Mabeyn başkatipliğine atanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu görevin Âyanlıkla bağdaşıp bağdaşmadığı yalnız parlamentoyu değil, günlerce kamuoyunu meşgul eden bir sorun olmuştur. Tartışmalar 1911 yılında, Damat Ferit Paşa'nın verdiği bir "takrir" (önerge) ile açılmıştır. Kanun-ı Esasi Encümeni mazbatasında "padişah hangi memuriyeti uygun bulursa tayin ettiği kişiyi o memuriyette ibka eder" kararına varmıştır.[76]

İttihat ve Terakki'nin isteğiyle yaptırılmış olan bu atama lehinde ve aleyhinde elektrikli tartışmalar açılmıştır.[77] Sonunda Halit Ziya Bey'in, kendi talebiyle atanmadığı gerekçesiyle, her iki görevde kalması kabul edilmiştir.[78]

Âyan Meclisi bu konuda sürekli bir duyarlık göstermiştir.

Üyeler, her zaman için yaşlılıklarını öne sürmüşlerdir.[79]

Âyan Meclisi'nde Siyasal Sorunlar

Siyasal hayatta cereyan eden olaylar, Mebusan'daki heyecan ve hırçınlıktan hayli uzak olarak, Âyan'a da yansımıştır.

Âyan, Yürütme–Mebusan sarkacı içinde çalışmıştır. Kabine ve Mebusan çoğunluğu İttihatçı olunca, herhangi anayasal bir sorun çıkmamıştır. Nitekim 1912'deki ilk Mebusan feshinde (1327) kolaylıkla olumlu görüşü alınmıştır.

Fakat 1912'de, büyük çoğunluğu İttihatçı olan Mebusan, Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi karşısında kalınca, bir anayasal zorlamaya başvurulmuştur. Âyan Büyük Kabine'nin isteği yönünde görüş bildirmiştir.[80] Sonra, aynı Âyan, Babıâli Baskını'nı yapan İttihat ve Terakki ile 1918 feshine kadar çalışmıştır. Bu bakımdan tarafsız bir hakem rolü oynadığını söylemek güçtür.

Âyan Meclisi'ndeki siyasal sorunlar, kolaylıkla fırkalar arası niteliğe bürünmüştür. Bu sorunlara sık sık rastlanacağı için tümünü ele alma gereği yoktur. Birkaçına değineceğiz.

76 MAZC D I. Sİ 4, 7. içt., s. 29.

77 Aynı eser, 7. içt., s. 37 vd., 8. içt., 48 vd.

78 TV 1327, No: 976, s.1-3. No: 981, s.1-2.

79 Osman Paşa: "Eğer vücuda bakılacak olursa, biz hepimiz ihtiyar ve yıpranmış adamlarız" (MAZC 1334, D III, Sİ 3, 5. içt., s.22). Bu gibi sözlere, 1918 yılından önce rastlanmamaktadır. Fakat hastalık nedeniyle, kendisini acındırırcasına, Osmanlıca terimlerin her çeşidiyle, yazılı izin istekleri pek çoktur.

80 Sadrıâzam Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın isteği üzerine yapılan gizli celse sonunda "Kanun-ı Esasi Encümeni tarafından tanzim olunan mazbata bir rey-i müstenkife karşı ve 5 rey-i muhalife karşı, 28 reyle ve ekseriyetle kabul edilmiştir" (MAZC 1327, D II, Sİ 1, 32. içt., s. 259).

İlk sorun, herhalde, Damat Ferit Paşa'nın Âyan Meclisi'nin yetki ve görevlerine ilişkin "lâyihası" olmalıdır. Ferit Paşa, 1910 Şubat'ında, Kanun-ı Esasi'deki değiştirmelerden bir yıl sonra, Âyan'la ilgili olarak, yeni bir Kanun-ı Esasi değişikliği öneriyordu.

Garip olan, Ferit Paşa'nın lâyıhasını Âyan'da okumadan, metnin *Agence Télégraphique Ottomane* tarafından elde edilmesi ve tam olarak Fransızca yayınlanmış olmasıdır. [81]

Ferit Paşa, önerisini tarihsel bir bakış ve İttihat ve Terakki muhalefeti üzerine kurmuştur. Şöyle ki, yeni "tadilat" 1876 Kanun-ı Esasisi ile bağları koparmıştır. Padişahın yetkileri Mebusan'a geçmiştir. Âyan'ın rolü zayıflatılmıştır.

Oysa tarihe bakınız: Cromvell kral istibdadını yıkmıştır ama fırkacılık despotizmini de yıkmıştır. İngiltere böylece çift tehlikeden kurtularak özgürlük iklimi içinde gelişmesini sürdürmektedir. Fransa'ya gelince, bir yüzyılda 16 kez anayasa değiştirdi, geçmişle ilişkisini kestiği için, "bu yüce millet" hâlâ kendisine siyasal şeklini veremedi.

1909 değiştirmeleri yeniden ele alınarak tartışılmalıdır.

Milli hakimiyet ilkesi, çokuluslu Osmanlı ülkesinde yanlış uygulanmaktadır. Yasama'ya devredilmiş olan yetkiler, akılcı bir tutumla Padişah, Âyan ve Mebusan arasında bölüştürülmelidir. Din ile siyasetin arasını bulmak gerek. Aynı zamanda halife olan Padişahın durumu göz önünde tutulmalıdır.

Şarkla garp arasında fark vardır. Devlet telakkileri (anlayışları) farklıdır. Âyan Meclisi'nin bağımsızlığı, genel seçimlerle sağlanamaz. Fransa'daki sistem, ülkenin çıkarlarına aykırıdır. Parlamentarizm bir istikrarsızlık ve bunalım nedenidir. Güçlü bir icra (yürütme) gerekir. Mebusanı güçlendirmek yanlış yoldur.

Ferit Paşa şu sonuca varıyordu: Eğer bugün ülkede çatışmalar olmuyorsa, bu Mahmut Şevket Paşa ve ordu sayesindedir. 113. madde kaldırılsın, gerisi bugünkü sosyal durumumuz için yeterlidir.

Damat Ferit Paşa'nın raporu, önce Fransızları şaşırtmış ve kızdırmıştır. Elçi Bompard'ın telgrafı durumu açıklamıştır. [82]

Fakat asıl özellik, Damat Ferit Paşa'nın, bir yıl sonrasının Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucusu olarak, İttihat ve Terakki'ye karşı, tarihi istediği gibi yorumlayarak, geniş bir muhalefet programını sergilemiş olmasıdır.

Lâyiha üzerinde uzun tartışmalara girişilmiş, Sait Paşa özellikle aleyhte ve çok yerinde konuşmuştur. [83] "Takrir" oya konmuş, oybirliği ile reddedilmiştir. Hüseyin Cahit Bey'e göre bu sonuç "birinci sınıf bir gömme töreni" olmuştur. [84]

Önemli bir siyasal sorun da yine Âyan'da tartışılmıştır. Âyan

81 AF (2 Mart 1910), Vol 7., s.32.

82 Aynı yerde.

83 MACZ. C 1, 35. içt. s.82.

84 AF, 2 Mart 1910 tarihli rapor.

üyelerinin hiçbir fırkaya mensup olmamaları teklifini, Fuat Paşa (Keçecizade) bir takrirle Meclis'e sunmuştur.[85]

Önergeye önce Dilber Efendi karşı koymuştur: "Vazifemiz burada siyaset yapmaktır. Bu talep ile Meclis–i Âyan, Meclisi–i İdare (yönetim kurulu) derecesine iniyor. Kendileri bir fırka riyasetini deruhte ettiler." Dilber Efendi İttihat ve Terakki mensubu olduğunu belirterek, "böyle bir teklif Âyan'ın haysiyetine mugayirdir" diyecektir.[86]

Hürriyet ve İtilaf'ın eski reisi olarak, Fuat Paşa bu sefer yeni bir sorunu dile getirmiştir: "...Bizim fırka azaları muhallef (yemin ettirilmiş) değillerdir, halbuki ötekiler (İttihatçılar demek istiyor) tahlif (yemin) ile intisap etmişlerdir."[87]

Takririn ruznameye (gündeme) alınmasına oybirliği ile karar verilmiştir.

Birkaç toplantı sonra, takrir yeniden okunarak ele alınmıştır.

Bu seferki itiraz Süleyman El Bustanî Efendi tarafından gelmiştir: "Başka memleketlerin Âyan Meclisleri'nde fırkalar vardır. Âyan ve Mebusan birinci derecede siyasetle meşgul olurlar."

Lâyihanın "nazar–ı itibare alınmaması" önerilmiştir.

Dilber Efendi eski "reddiyesini" yinelemiştir: "Paşa hazretleri bu takriri geri alsınlar... Çünkü bizi siyasetle iştigalden menetmek vazife–i asliyemizden menetmek demektir."

Fuat Paşa ısrarlıdır: Âyan, padişah tarafından nasbolunur ve "muhallef"tir. "Fakat bu zevat bir fırkaya girince orada da tahlif olunuyorlar." "Binaenaleyh şu iki yeminin hangisini tutacaklardır?"

Besarya Efendi de itiraz etmiştir.

Fuat Paşa'nın cevabı: "İttihat ve Terakki cemiyet–i muhteremesinin programında vardır."

Tartışmaları uzatmamak isteyen, özellikle İttihatçı üyeler, önerinin yasa tasarısı haline getirilmesini isteyerek konuşmalara son vermişlerdir. Sorun yinelenmemiştir. Fakat İttihat ve Terakki'ye değişik yönlü bir cephe alınışını göstermesi bakımından ilginçtir.

Âyan Meclisi, 1914–1918 yıllarını kapsayan 4. dönemde, Mebusan'ın dikensiz gül bahçesi görünümüne karşılık, daha dinamiktir.

Âyan, her zaman siyaset sahnesinin başaktörlerinden birisi olmuştur.

85 Fuat Paşa, fırkadan İttihat ve Terakki'yi kastediyordu. Unuttuğu bir sorun da vardı: Kendisi Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın reisliğini yapmıştı.

86 Bu konudaki tartışmalar, 2. Dönemin 19, 23 ve 24. içtimalarında geçmiştir (MAZC 1328, D II, Sİ-1, 19. içt., s. 138-145, 23. içt., s. 197–198, 24. içt.).

87 Âyan yemini şöyledir: "Zât–ı hazret–i padişahî ve vatanıma sadakat ve Kanun–ı Esasi ahkâmına ve uhdeme tevdi olunan vazifeye riayetle hilâfından mücanebet eyleyeceğime vallahi billahi" (Bir örnek için bk. MAZC 1330, D III, Sİ 2. 1. içt., s.1).

III

MEBUSAN-ÂYAN ARASINDAKİ ÇATIŞMALAR

Osmanlı parlamentosu birbiriyle çatışmaya her zaman hazır iki "kardeşi" bir türlü barıştıramamıştır. "Mansup" (atanmış) Âyan'la, "müntehap" (genel seçimle oluşmuş) Mebusan'ın diyaloğu hayli sert olmuştu.

Bir Âyan azasının "komşumuz" dediği Mebusan'la, bir mebusun "büyük biraderimiz" olarak nitelediği Âyan arasındaki soğukluk giderilememiştir. Âyan, Mebusan'ı küçümsemiştir. Mebusan da Âyan'ı seçimle gelmedikleri için halkın temsilcileri olmayan, ikinci planda bir organ saymıştır.

Bu durumu kanıtlayan ilk girişim Mebusan tarafından gelmiştir. Kanun-ı Esasi Encümeni, 1909 "tadilat" önerisinde Âyan'ı ilgilendiren bazı değişiklikler istenmiştir. (Bk. s.379)

a) Âyan tam sayısı 45 olmalı ve üçte biri Padişah, üçte ikisi de Mebusan tarafından seçilmelidir. b) Âyan üyesi kendi talebiyle de olsa memuriyet kabul ederse üyeliği düşer. c) Yıllık ödenekleri azaltılmalıdır.

Teklif edilen maddeler bu şekilde kaleme alınmıştır.

İlk çatışma 1909 yılında başlamış oluyordu.

Âyan değişiklik önerilerinin bazı maddelerini görüşerek tamamlamıştı. Fakat, özellikle kendi seçimiyle ilgili değişiklik önerilerini ele almamıştı. Mebusan durumu Âyan'a bildirerek acele etmesini istemiştir. Bu arada Âyan, pek de hoş olmayan sözlerle eleştirilmiştir.[88]

Mebusan'dan gelen "uyarma" Âyan'ı çok sinirlendirmiştir.[89] Yorgi-

88 Örneğin Malatya Mebusu Tevfik Efendi'ye göre Âyan "ne öz, ne de üvey kardeşimizdir", "ne istinafımız, ne de temyizimizdir", "yalnız bize karşı, bize muarız bir heyettir. Öyle bir muarız ki bizden büyük tanınmış. Onlar aylık alıyorlar, biz tahsisat. Hem de bizim dört mislimizi alıyorlar", onlar "bizim rakibimizdir" (MMZC 1327, D I, Sİ 3, s.1203) Vartkes Efendi'nin fikri: "...Meclis-i Âyan'ın kuvve-i İcraiye (Yürütme) memurlarından olduğunu unutmamalı (gürültüler). Bu hâkimiyet-i milliyeyi ayak altına almak demektir. Meclis-i Âyan'ı Meclis-i Mebusan'a tercih etmek hâkimiyet-i milliyeye darbe vurmaktır" (MMZC 1325, D I, Sİ 1, 31. içt., s. 102).

89 Uyarma *"Sada-yı Millet"* Gazetesi'nde kamuoyuna yayımlanmıştır. Isparta Mebusu Eşref, Menteşe Mebusu İlhami, Karesi Mebusu İbrahim Vasfi, Karesi Mebusu (Abdülaziz) Mecdi imzalıdır. Mebusan kararıyla Âyan'a duyurulması istenen bu "ihtar" da, Meşrutiyetin temeli (üssülesası) olan Kanun-ı Esasî'nin alacağı şeklin bir an önce kesin leşmesi için Âyan'ın bu tadillerin müzakeresini tamamlaması

yadis Efendi, kendine özgü üslubu ile "kâğıdın" [90] gönderilmesi gerektiğini bildirmiştir. [91]

Yorgiyadis Efendi'nin ilk saldırısı olmadığı için, Mebusan bu sözleri sert tepkilerle karşılamıştır. [92] Hatta Yorgiyadis Efendi düelloya çağırılmıştır. [93] Bu arada Âyan'da da Yorgiyadis Efendi'ye, sözü geri aldırtılarak tartışmaya son verilmiştir. [94]

Tartışmalar zaman zaman değişik biçimlere bürünerek sürdürülmüştür. Örneğin, Zöhrap Efendi, Âyan'ın değerine inanır, fakat sorunu da açıklıkla ortaya koyar: Âyan'ın tayininde Heyet-i Vükelâ'nın müdahalesi vardır. Heyeti Vükelâ'yı, Meclis'in çoğunluğu kurduğuna göre, Âyan "Mebusan marifetiyle" seçilmiş olur. [95]

istenmiştir. (*Sada-yı Millet,* No:61, 17 Kânunusani 1325). Bu uyarma, iki meclis arasındaki çatışmanın daha 1909'da başladığını gösteriyor.

90 Mebusandaki konuşma dili, Âyan'a oranla çok sadedir ve halk deyimlerine yer verilir. Yine her iki mecliste bugün "tezkere", "yazı" dediğimiz şeylere o zamanın insanları "kâğıt" demekteydiler.

91 Yorgiyadis Efendi, Âyan azalığına Meşrutiyetin ilanından sonra atanmış olan 39 üyeden birisidir. Şura-yı Devlet azasıydı (TV 1324, No: 66, s.1). Genellikle, tutucu, padişahçı fikirlere sahip bir saltanat bekçisidir. Boşo Efendi'nin Âyan'daki eşi olmakla beraber, hukuk bilgisi yerinde, kendisiyle tutarlı ve ciddi olduğu görülür. Mebusan'a karşı her zaman eleştirici ve suçlayıcı olmuştur. Bu konudaki bir konuşmasından: "...Bugün bize gelen kâğıda cevap verelim mi? Kendileri vazifeleri dışında olan şeyi yapmakla terbiyeye aykırılık (muhalefet) etmiş olurlar. İşte Mebusan tarafından yapılmış olan teklifin terbiyeye aykırı olduğunun beyanıyla kâğıdın geri gönderilmesi gerekir. Öteki meselelerle ilgili fikirler gereksizdir" (MAZC 1325, D I, Sİ 1. 30. içt. s. 46).

92 MMZC 1325, D I, Sİ 1, 31. içt., s.98 vd. (Tarziye verilmesi oylanmış, 12 oya karşı, 72 oyla kabul edilmiştir).

93 Çağrı Basra Mebusu Zübeyrzade Ahmet Paşa tarafından yapılmıştır. Düelloya izin veren ülkelerden herhangi birinin seçimi Yorgiyadis Efendi'ye bırakılmıştır. Şahitlikleri Taşlıca Mebusu Vasfi Beyle Musul Mebusu Davut Efendi kabul etmişlerdir (MMZC 1325, D I, Sİ 1, s. 2).

94 Reis (Sait) Paşa -Öyle söz söyledi mi, burada durunuz.
Yorgiyadis Efendi -Vazifesini bilmeyen terbiyesizlik eder.
Reis Paşa -... Bu sözü söylediniz mi?
Yorgiyadis Efendi -Terbiyeye aykırıdır. Çünkü vazifeyi, Devletin sosyal kurallarını bilmemektir.
Damat Ferit Paşa -Milletvekillerine terbiyesizlik tâbirini isnat ettiklerini oybirliğiyle (bilittifak) reddetmeliyiz ve kendileri kusurlarını kabul etmiyor. Yorgiyadis Efendi sözlerini bilmemezlikle ilgili olarak söylediklerini kabul edince, üyeler yeterli bulmuşlardır (MAZC 1325, D I, Sİ 1, 30. içt., s. 46-47) - Durum Mebusan'a bildirilmiştir (MMZC 1325, D I, Sİ 1, 42. içt., s. 44).

95 Âyan'ın hukuksal ve siyasal niteliği 1911 yılında muhalefetle iktidar (İttihat ve Terakki) arasında uzun tartışmalara konu olmuştur. Muhalefet Âyan'dan yanadır ve bu görüşü Zöhrap Efendi temsil etmiştir. İktidarın sözcüsü de İsmail Hakkı Bey

Anayasa hukukçusu İsmail Hakkı Bey (Babanzade)Zöhrap Efendi'yi, önce ideolojisiyle tutarlı olmayışı nedeniyle eleştirmiştir.[96] Sonra da, "milletle Âyan arasında "fiili" bir bağlantı olmadığına göre, bu ikinci meclisin varlığı milli hakimiyet prensibiyle bağdaşamaz.[97] Bunlar "hırs-ı piriye" (yaşlılık hırsına) sahip adamlardır[98] ve boş oturmaktadırlar" demiştir.[99]
Tartışmaların değişik çatışma biçimlerine dönüşerek sürdürülmesi, iki meclis arasındaki işbirliğini ağırlaştırmıştır denemez. Fakat asabi bir hırçınlık her zaman vardır. Ve zincir halkalarına yenileri eklenmiştir. Âyan reisine verilen zamlar çok görülerek, indirilmesi kabul edilmiştir. Âyan Başkâtipliği maaşı da azaltılmıştır.[100] Reise otomobil "tahsisi" ise üst üste şartlara bağlanmıştır.[101]
Mebusan intikam yoluna gitmiştir. Devlet bütçesi üzerindeki hakimiyetine dayanarak, Mebusan'ın Âyan bütçesini kontrol edebileceği ve kısabileceği hakkındaki teklif gündeme alınmıştır.[102] Hatta, padişahça "nasbedilen" Âyan tahsisatının Saltanat Bütçesi "faslına" sokulması gerektiği savunulmuştur. Zira bunlar "Başmabeyinci ve başkâtip" durumunda olduklarından saray adamları sayılmalıydılar.[103] Mebusan teklifleri arasında, Âyan maaşlarının indirilmesiyle ilgili olanı hiç unutmamıştır ve yakınmıştır. Âyan, Mebusan'ın yetkilerinin kısılmasıyla ilgili her tasarıyı "dakikasında" çıkarmak için hiçbir fırsat kaçırmamıştır. Fakat, kendi yetkilerinin sınırlanmasına ilişkin tasarılar "altı senedir" Âyan'dan çıkmamıştır.[104]
İttihatçı Mebusan, Âyan'ın meşruluğunu tartışmaktaydı. Fakat onu küçümsemiştir. Aslolan, milletin vekilleri olduğuna göre... O Âyan ki, 1328 (1912) feshi için padişaha ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetine "evet" demişti, işte "bu kapı kapanmalı" ve "bu adamlar kovulmalı" idi.[105]

olmuştur (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 41. içt., s. 1132 vd., 43. içt., s.1201 vd.).

96 İsmail Hakkı Bey (Encümen adına) - Sosyalist olduğunuz halde Âyan'ı nasıl kabul edersiniz?" (Aynı eser, s.1133).

97 *Aynı eser,* s. 1136.

98 Zöhrap Efendi -...Âyan'da kimi görüyoruz. Tedkik edelim bir kere. Ekserisinin yaşlarını almış, dünya işlerinde istekleri sınırlıdır.
İsmail Hakkı Bey -Hırs-ı piriyi unutuyorsunuz (Aynı eser, s.1208).

99 MMZC 1328, D I, Sİ 4, 5. içt., s. 52.

100 MMZC 1327, D I, Sİ 3, 92. içt., s. 2726.

101 Ubeydullah Efendinin (Aydın) şartı: Âyan Reisine otomobil tahsisatını bir şartla kabul ederiz, Mebusan Reisine alınırsa... Cavit Bey, bunu Mebusan bütçesinde söz konusu edilebileceğini hatırlatınca, Sait Efendi (Mamuretülaziz): "O vakit bütün mebuslara birer otomobil almak lâzım gelir" demiştir. (MMZC 1330, D II, Sİ 1, 39. içt., s.926).

102 Aynı eser, 103.içt., s.3127.

103 MMZC 1327, D I, Sİ3, 43.içt., s.1217.

104 MMZC 1330, D III, Sİ 1, 39.içt., s.924.

105 *Aynı eser,* s. 924.

Mebusan, Âyan azalarının niteliklerine de "hücum" etmiştir. Avlonyalı Ferit Paşa [106], Yorgiyadis Efendi başta gelmiştir. Balkan Savaşı'yla Rumeli'ye elveda denildikten sonra Âyan'daki Sırplı üyelere "ne lüzum vardı?" Bunlar "memleketlerine gitsinlerdi." [107] Bu isteği Dahiliye Nâzırı Talât Paşa olumlu karşılamıştır [108] ve Sırplı üyeler istifalarını vermişlerdir. [109] Bu su yüzüne ancak çıkabilen bir milliyetçilik gösterisiydi.

Mebusan hakkındaki suçlamalar bizzat Âyan içinde de iyi karşılanmamıştır. Ve beklenmeyen sertliklere yol açmıştır. [110] Meclis-i Âyan, kendisiyle ilgili tayinlerin doğrudan doğruya (resen) "sâdır olacak irade-i seniyye"ye bağlanmasını çoğunlukla karar altına almıştır. [111]

Bu sinirli çatışmalardan bir tanesi de, 1914'te yeniden alevlendirilmiştir. Bu kez de, işin içine milliyetçi bir maya katılmıştır. "Aydın Millî Bankası" adıyla kurulan bankanın kuruluş tasarısına Âyan'da Yorgiyadis Efendi karşı çıkarak "...bu kanunun reddi değil, hatta birdenbire atılması icabeder" demiştir. (Bk. s.314)

Yorgiyadis Efendi Âyan'da şiddetle eleştirilmiş ve cezalandırılmıştır. Mesele, Mebusan'da da, çok acı bir üslupla eleştirilmiştir. [112]

106 Sudi Bey'in (Lazistan) konuşması (Aynı eser, s. 925).

107 Şekip Arslan Bey (Havran): "...Meclis-i Âyan azasının Milleti Osmaniye'den mürekkep olması tabiidir. Ve şarttır. İşitiyorum ki orada Üsküplü ve Sırbistanlı bir Sırp varmış. Bu adamın Meclis-i Âyan'da işi ne? Onun işi kalmadı. Memleketine gitsin" (Aynı eser, s. 925).

108 Dahiliye Nâzırı Talât Bey: Çare düşünülüyor efendim. (Aynı eser, s.925.),

109 Âyan üyeliğinden ilk olarak Temko Popoviç Efendi istifa etmiştir (MAZC 1331, D III, Sİ 1, 1. içt., s.60) Onu Besarya Efendi izlemiştir (Aynı eser,s.60). Padişahın istifaları kabul ettiği Sadrıâzam Sait Paşa tarafından Âyan'a bildirilmiştir (Aynı eser, s. 59-60).

110 Örneğin Besarya Efendi 1911 yılında Fuat Paşa'nın tasarılarını Mebusan'a hakaret sayarak, uyarmada bulunmuştur: "...Meclisimizle Mebusan arasında kızgınlık yaratacak hallerden çekinmemiz gerekir. Onlara, siz vekil değilsiniz demek kuvvetini bize veren şey nedir? Bunlar meşru, fevkalade meşru milletvekilleridir... Bunlar susarak karşılanacak şeyler değildir. Bu bir tahkirdir... Kendilerini sözlerini ispata davet ettim. Edemediler. Geri almalarını teklif ettim. Almadılar. Gûya bir fırka kurup yemin bile ediyormuşuz.

Reis Paşa -Daha yumuşak söylemenizi rica ederim.

Besarya Efendi -Paşa hazretlerine müstantiklik (sorgu hâkimliği) vazifesini kim verdi?

Fuat Paşa-Riyaset makamının iznini isterim. Çünkü sonra şiddetle karşı koyarım." (MAZC 1330, D II, Sİ 1, 24. içt., s. 206).

111 MAZC 1326, D I, Sİ3, 9.içt., s.62

112 Sadık Efendi'nin (Denizli) sözlerinden: "...Hükümetimizce milletin iktisadi hayatıyla ilgili kanun tasarısı düzenlenerek teklif edilmiş ve yüce Mebusan'da da bu tasdik edildikten sonra, Âyan Meclisine gönderilmiştir. Orada konuşulurken hasis, alçakça emellerle dolup taştığını utanmadan, arlanmadan o yüksek mecliste söyleyen Yorgi-

Âyan'ın da Mebusan'a karşı çıkışları yalnız söz düellosu alanında kalmamıştır.

1327 feshinden sonra yapılan 1912 seçimlerini Âyan kaygı ile karşılamıştır. Fuat Paşa, seçim dürüstlüğünün sağlanması için tarafsız bir yargıçlar heyeti kurulmasını önermiştir. Heyet, temyiz ve istinaf mahkemelerinin reislerinden ve azalarından kurulmalıydı. [113]

Seçimler sonunda II. dönem başlarken, "Ariza-i Cevabiye" konuşmalarında Damat Ferit Paşa, seçimlerin yapılışını ağır bir eleştiriden geçirerek,Meşrutiyeti tehlikeye sokan bir durum olarak nitelemiştir.[114] Dahiliye Nâzırı Memduh Bey'le bir söz düellosu bu eleştiriler üzerine açılmıştır ve Mebusan için pek iyi şeyler söylenmemiştir. [115] Mebusan'da, Damat Ferit Paşa'nın sözleri "umumi tasvip"le reddedilmiştir. [116]

Âyan-Mebusan çatışmasının, bugüne kadar incelenmediği ve bugünkü kuşaklara aktarılmadığı böylece ortaya çıkmaktadır. 1918 yılına değin diyalog, artan bir gerilim kazanmıştır. Ve çözülememiştir.

Oysa, daha 1909 yılında, Kanun-ı Esasi'ye, bu konuda açıklık olmayışından ötürü, Âyan'la Mebusan anlaşmazlığının çözümü için yeni bir madde eklenmesi önerilmiştir. [117] Bu değişiklik de gerekliydi. Bu yüzden birçok anayasal mesele çözümsüz kalmıştır. Örneğin, hükümetin kanun tasarılarını, ister Mebusan'a, ister Âyan'a vermesi gibi. [118]

Mütareke döneminde her iki Meclis arasındaki gerginlik daha da açık olarak somutlaşacaktır. Müdafaa-i Hukukçu Mebusan'ın karşısında, Âyan Padişahçı bir tutum takınacaktır.

yadis adında birisi... (Reis sözünü keserek, tahkir edemiyeceğini söyleyince) Sadık Efendi - O milleti tahkir etti.

Reis Âyan Meclisi ona cezasını verdi." (MMZC 1330, D III, Sİ 1, 39.içt., s.926).

113 MMZC, D II, 1327-1330, Sİ 1, 23.içt., s.196-197.

114 Damat Ferit Paşa'nın konuşmasından: "Seçmenler her taraftan baskı gördüler. Eğer bu durumlar gerçekse, meşrutiyetin ruhuna dokunur... Bu mesele çözülmedikçe bendeniz bu ariza-i cevabiyeye katılmıyorum. Rica ederim bu ifadelerim zabta geçsin" (MAZC 1328, D II, Sİ 1, 5.içt., s.31).

115 Dahiliye Nâzırı Memduh Bey bu iddiaların doğru olmadığını söyleyerek: "...Yani şurada bu olmuştur deyiniz. Yoksa bu sözlerin hiçbir değeri yoktur. Bu sözleri reddederim."

Damat Ferit Paşa -Değeri yoktur sözünü geri almanızı rica ederim. Bu gibi sözleri siz başka mecliste alışkanlığınıza uygun olarak söylüyorsunuz. Bu yüce mecliste bu şekilde söz söylenmez.

Memduh Bey -Her yerde söyleyebilirim. (Aynı eser, 5.içt., s.31).

116 Lazistan Mebusu Ziya Bey'in konuşması üzerine (MMZC 1328, D II, Sİ 1, 3.içt., s.20).

117 TV 1325, No: 243, s.2-4.

118 MMZC 1326, D I, Sİ 3, s. 35.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İttihat ve Terakki ve Yapısal Sorunlar

BİRİNCİ KESİM

İÇ YAPI VE ÖZELLİKLERİ

"İTTİHAT ve Terakki Cemiyeti" ülkenin hemen her yanına yaygın bir örgütün adıydı. Bu yargının ezbere söylenmediği ve doğru bir gözleme dayandığını anlayabilmek için elimizde çeşitli kanıtlar vardır. Bunlardan bir tanesi, önemli olaylar sırasında, Meclis–i Mebusan'a çekilen telgraflardır. Örneğin 31 Mart Olayı'nı protesto için çekilmiş telgraflar, Cemiyet'in en küçük ilçelere kadar, daha 1909'da kök saldığını gösterir. Girit meselesinde de öyledir. Ve 1910 Nisan ve Mayıs'ında, "ilhakı protesto" telgrafları daha geniş bir örgütlenmenin kanıtıdır. Bunlar günler ve günlerce *Takvim–i Vekayi*'de yayınlanmıştır. Meclis–i Mebusan'da –tümü olmasa bile– okunmaları hayli zaman almıştır.

1912'de İttihatçı çoğunluk (Fırka), Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesiyle Halâskârlar arasında sıkıştırıldığı zaman, Meclis yine böyle bir telgraf baskısı altında bırakılmıştır. Cemiyet, Fırka'nın imdadına yetişiyordu.

Bu geleneğin, mütarekede de sürdürüldüğü açıktır. Teknolojik düzeyi çok düşük olan telgraf çok işe yaramıştır.

I

CEMİYET–FIRKA İKİLEMİ

Sorun, İttihat ve Terakki denilen topluluğun yapısındaki *Cemiyet* ve *Fırka* ikilemidir.

Doğal olarak, bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Önce, bu ikilik niye? Sonra, İttihat ve Terakki bir cemiyet (dernek) mi, yoksa bir fırka (siyasal parti) miydi?

Bu tür sorular, bugün bile sorulmaktadır. Soranlar da, her zaman bir inceleme amacıyla sormamışlardır. İttihat ve Terakki'nin yapısal çelişkisini ortaya koymak istemişlerdir. Bir de, Mebusan içindeki mebuslarla, dışındaki yöneticiler arasındaki bağlantıyı ve etkileşimi belirtmek için sormuşlardır.

Bir teze göre, İttihat ve Terakki, hükümet işlerine karıştığı eleştirilerini perdelemek amacıyla, bu ikiliğe başvurmuş ve bundan yararlanmayı ummuştur. [1]

Bu görüşe pek hak verilemeyeceğini sanıyoruz. Aslında, Cemiyet önce yeraltında gizli olarak, özellikle 1906–1908 yılları arasında gelişmiş bir örgütlenmeydi. Makedonya komitacılığı örneğinde kurulmuş bu ihtilal şebekesi, bir siyasal parti değildi ve bir siyasal partiye dönüşmeyi de tasarlamamıştı. Şu halde sorunun ağırlığı, ihtilalci bir örgütten siyasal bir partiye geçişte düğümleniyordu.

1908 seçimlerinde, ezici bir çoğunluk kazanılınca, hatta Mebusan'da başka katılımlar da olunca, bu çoğunluğun adını ve niteliğini saptamakta zorluk çekilmişti. Yoksa, İttihat ve Terakki bu ikiliğe başvurmuş değil, bundan belki de kurtulmak istemiştir. Fakat bu işi başaramamıştır. Tüm örgütü Fırka diye adlandırsaydı ne olurdu? Belki de hiçbir şey değişmeyecekti.

İttihatçılar bu sorunu çözemeyince, omuzlarındaki bu ikilemin yükü altında daima ezilmişlerdir. Çünkü tüm eleştiriler bu zayıf noktada birleşiyordu.

Cemiyet ile Fırka arasındaki karşılaştırmada, Cemiyet daha ağır basıyordu. Bir kere kurtarıcı bir "maziye" sahipti. Daha eskiydi. Bir çeşit efsaneye bürünmüştü ve kutsallaştırılmıştı. Bu karizmatik görüntüsüyle ülkeye karış karış yayılmıştı. Kulüpler toplum içinde yerleşmişlerdi. "Cemiyet" bir altyapıydı. Tabandı ve sürekliydi.

Fırka'da ise bu nitelikler yoktu. Cemiyet'in patronluğu ve propa-

1 Sina Akşin, *"İttihat ve Terakki Üzerine"*, s.156.

gandası altında seçtirilmiş kişilerden oluşuyordu. Böylece mebuslar, Cemiyet'in "adamları" durumundaydılar. Bir bakıma *Fırka,* Cemiyet' in doğurduğu çocuktu. Üstelik geçiciydi ve değişkendi. Seçimler Cemiyet'i değiştirmiyordu. Fakat Fırka, Meclis çoğunluğu olarak kapsadığı kişiler bakımından değişkendi. Kopmalar ve başka partilere geçişler, bu çoğunluğu sayıca da değişikliğe uğratıyordu. Fırka bir üstyapıydı.

İşte bu ikilik, İttihat ve Terakki'nin sırtındaki kamburdu. Cemiyet-Fırka ilişkilerini, İttihatçılar çözememişlerdir, aslında bir siyasal parti olarak, ikisi arasında bütünleşmeye gidilemediği için, sorun bir yılan hikâyesine dönüşmüştür.

Cemiyet üst, Fırka da ast olunca, sorunların parlamento dışında kalan Cemiyet'te çözülme zorunluluğu doğmuştur. Aslında kongreler Cemiyet'in kongreleri olmuşlardır.

Önce, bu ikilik ve paralellik ne gibi çözümlere bağlanmıştır?

Cemiyet'in, 1908'de, gizlilikten çıktığı ilan edilmiştir, ama o yıl kongresi gizli yapılmıştır, hem de Merkez-i Umumi üyelerinin adları gizli tutulmuştur.

1909'da, Cemiyet ve Fırka'nın birbirinden her bakımdan ayrıldığı ilan edilmiştir. Her ikisi için de ayrı birer Dahili Nizamname yapılmıştır. Fırka, Cemiyet'in parlamentodaki grubu -ya da ekibi- olarak kabul edilmiştir. Lokali ayrı olacak, kirası üyelerce ödenecektir. 17 maddelik iç yönetmeliği (nizamname-i dahili) ile parlamento içi çalışmaları düzenlenmiştir. On kişilik bir *heyeti idaresi* (yönetim kurulu) vardır. [2] Bir de siyasal programı vardır.

Cemiyet'e gelince... Aynı adı taşımaktadır. Fakat, Fırka'dan kendi nizamnamesi ile ayrılmıştır. [3] Cemiyet'e demokratik bir yapı verilmiştir. En alt, taban birimi kulüplerdir. Kulüp, Cemiyet'in sosyal, kültürel, yardımlaşma alanlarında çalıştıracağı örgüt birimidir. Kulüplerde çalışmak ve buralara devam etmek için, İttihatçı olmak koşulu kaldırılmıştır. [4] Kulüpler sancak ve kazalarda kurulur. Kulüpler vilayetlerdeki Heyet-i Merkeziyelere, bunlar da Merkez-i Umumi'ye bağlanırlar. Merkez-i Umumi yapısal hiyerarşinin en yüksek organıdır.

Cemiyet'in en önemli organı Umumi Kongre'dir. Üç üyeden kurulu Merkez-i Umumi'yi o seçer. İlk olarak, 1909 Kongresi, Merkez-i Umumi seçimlerindeki gizliliği kaldırmıştır ve üyelerin isimlerini açıklamıştır. (Bk.s.229). Cemiyet, yoğunlaşan eleştiriler üzerine, açıklığa kavuşturulmuştur ve Cemiyetler Kanunu'na göre kurulması kararlaştırılmıştır.. Böylece, üzerinde çok tartışılan, Cemiyet'e girişteki "tahlif"

2 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, C 1, s.80 (Belge 13).

3 Aynı eser, s.80.

4 Hatta, İttihatçı olmayanlar para yardımı yapabilecek, konferanslar da verebileceklerdir.

(and içme) sistemine de son verilmiş olunuyordu. Bu değişmeler basında bir hayli yankı yaratmıştır.[5] Fırkalı gazetecilerce övülmüştür.[6] Cemiyet aktif politikadan çekilmişti, kimse de, bundan böyle, Cemiyet'in mebusları bir otomat gibi kullandığını ileri süremeyecekti.[7]

Ortada bir sorun kalıyordu: Cemiyet'le *Fırka* arasındaki bağlantının nasıl kurulacağı... Bu görev yalnızca Merkez–i Umumi'ye verilmiştir. Umumi Kongre'ye karşı sorumlu olan bu organ kanalı iledir ki, İttihat ve Terakki'nin iki unsuru temasa geçebilirler. Yine Merkez–i Umumi, öteki partilerle temasa geçebilme yetkisine sahip tek organdır.

1910 Kongresi'yle, Cemiyet–Fırka ilişkisine daha da açıklık getirilmiştir. Fırka, Cemiyet programının gerçekleştiricisi olmuştur. Merkez–i Umumi, isteklerini Fırka'ya iletecektir. Fakat kendisi siyasetle uğraşmayacaktır. Sonuçtan, Osmanlı kamuoyunu "haberdar" edecektir.

Merkez–i Umumi üyelerinin sayısı artırılmıştır. Üçten yediye çıkarılmıştır. (Bk.s.230).

Cemiyet 1326 yılında (1910) önemli hukuksal ve de bağımsız bir nitelik kazanmıştır. Şûra–yı devletçe kamu yararına çalışan bir dernek olarak kabul edilmiştir. Bu karar şu satırlarla son bulur:

"...Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti unvanıyla müteşekkil olan Cemiyet'in, menafi–i umumiyeye hâdim olduğunu salifüzzikr (yukarıda anılan) kanunun 17. maddesi mucibince maattakdir karar verilmiş olduğu Mülkiye Dairesi'nin bâ–buyruldî–i âli tebliğ buyurulan mazbatasında dermeyan kılınmış ve bera–yı malumat tebligat–ı umumiye icra edilmiştir."[8]

Cemiyet, böylece, kulüplerden oluşan yapısıyla, eğitimci görevini pekiştirmiş oluyordu.

1911 Kongresi'nde, Fırka'nın yapısında değişiklikler yapılmıştır. Merkez–i Umumi'nin üye sayısı, yediden on ikiye çıkarılmıştır. Umumi Kongre'ye parlamentodan katılacak Fırka mebuslarının sayısı, grubun onda biri oranına çıkarılmıştır. Fırka, bir yığın partisi niteliğine sahip kılınmıştır. Ayrıca, her yasama dönemi başında –dört yılda bir– tüm parlamento üyelerinin katılacakları bir genel kongre toplanacaktır.[9] Bu kararın gerekçesi şuydu: Fırkalı parlamenterlere oy vermiş olan tüm seçmenler de, dolaylı olarak, Fırka–Cemiyet çalışmalarına katılmış olacaklardı. Seçmenler, bir bakıma, doğal üye sayılmaktay-

5 *Üç Gazete* 1324, N:14, 16, 17 – *Şûra–yı Ümmet* 1324, No: 136, 139, 140 – *Sabah* 1324, No: 6825, 6796.

6 Babanzade İsmail Hakkı, Kanuna İttiba ve Şayan–ı İmtisal Bir Hareket (*Tanin,* 16 Teşrinievvel 1325).

7 Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakka Fırkası (*Tanin,* 13 Eylül 1325).

8 *Le Moniteur Oriental* bu haberi vermiştir. (17 Mart 1910).

9 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s.83 vd.

dılar.

Cemiyet'in Fırka ile "daha sıkı bir işbirliğini" kurmak amacı 1911'in elektrikli havası içinde düşünülüyordu. Bu nedenle, Cemiyet'in üyesi olan (İttihatçı) belediye reisleri, liva ve vilayet kongrelerinin doğal üyeleri sayılmışlardır. Yine Fırkalı gazetelerin temsilcilerine, hem bölge kongrelerine, hem de Umumi Kongre'ye katılma olanağı sağlanmıştır.

1911 Kongresi, Cemiyet–Fırka paralelliğini kaldırma ve bütünleştirme yoluna gitmiştir.

1912 Kongresi'nde, Cemiyet–Fırka ikiliği, arka planda kalmış, Merkez–i Umumi–Fırka çatışması ortaya çıkmıştır. Yine bu yıl, Fırka'ya bir açıklık verilmek istenmiştir. Fırka gizlilikle ilgisi olmayan, bir siyasal parti olarak nitelenmiştir.[10] Bu tarihte, İttihat ve Terakki' nin muhalefette bulunduğunu hatırlamakta yarar vardır.

İttihat ve Terakki'nin yeniden iktidara geçtiği ve çok karışık bir olaylar dizisi içinde yapılmış olan 1913 (1329) Kongresi'nde, en önemli karar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisini bir siyasal parti olarak ilan etmesi olmuştur:

"İttihat ve Terakki Cemiyeti, program ve atiyüzzikr (aşağıda gösterilen) nizamnameyi kabul eden efrad–ı Osmaniye ve gazeteler ve zümrelerden mürekkep bir fırka–i siyasiyedir."[11]

Böylece ilk kez İttihat ve Terakki bir kitle partisi olduğunu resmen kabul ediyordu. Kişileri, gazeteleri ve grupları (zümreleri) kapsayan geniş bir parti... Şu halde, bu siyasal parti, zümrelerden oluşmuş Cemiyeti de içine almış oluyordu.

Bu geniş blok içinde, merkez örgütlenmesi yine ikilidir:

a) İttihat ve Terakki Cemiyeti: Toplayıcı, kitleci bir dernektir. Yasama alanı dışında çalışır. İlk olarak bir genel başkanı (Reis–i Umumi), ayrıca bir genel sekreteri (Katib–i Umumi) vardır. Ve Merkez–i Umumi'ye sahiptir. Bu kişiler ve Merkez–i Umumi üyeleri, mebus ve Âyan olamazlar.

b) İttihat ve Terakki Fırkası: Her iki meclisteki İttihatçı mebus ve Âyan üyelerdir. Yasama alanında çalışmakla ödevlidirler. Seçim çalışmaları da yaparlar. Özellikle mebuslar, tatil sürelerinin üçte birinden fazlasını seçim bölgelerinde ya da ülkenin öteki yerlerinde geçireceklerdir. Halkı uyandırıcı çalışmalar yapacaklardır. Fırka'nın yürütücüsü Vekil–i Umumi'dir. Yönetim kurulu ise Kalem–i Umumi'dir.

Cemiyet–Fırka nerede birleşirler?

Her ikisini birleştirecek organın adı: Meclis–i Umumi'dir. Bu organın doğal üyeleri vardır: Reis–i Umumi, Kâtib–i Umumi ve Merkez–i Umumi Cemiyet'i temsil ederler. Fırka'yı da, Vekil–i Umumi (Mebusan'daki grup lideri) ve Kalem–i Umumi temsil eder. Ve

10 Aynı eser, s.103.

11 Aynı eser, s.110.

tümü de Meclis–i Umumi'nin doğal üyeleridir. Meclis–i Umumi'nin, seçimli üyeleri Umumi Kongre'ce seçilir. Zaten, Cemiyet'in de, Fırka'nın da organlarının tümünü Umumi Kongre seçer.

Örgütün Merkez'den aşağı doğru ikinci hiyerarşik kademesi Heyet–i Merkeziyelerdir. Her Sancak'ta, bir Kâtib–i Mesul yönetiminde bir Heyet–i Merkeziye kurulur. Bunlar Sancak kongrelerince seçilir. Heyet–i Merkeziyeler, her Sancak'ta kurulu olan kulüp'te çalışırlar. Merkez'le Heyet–i Merkeziye bağlantısını Muavinler sağlar.

Heyet–i Temsiliyeler, İttihat ve Terakki örgütünün, taban birimi gibi görülüyorsa da, örgüt burada bitmez. Sancaklar içi şebekeye "Mülhakat Teşkilatı" (çevre örgütü) denir. Her kasaba, böylece devreye girer ve hiyerarşiye bağlanır. Her kasabada bir muhabir (haberci) bulunur. Büyük kasabalarda, örgüt daha da yayılır: Her semtte bir muhabir olacaktır. Muhabirlerin çalışmalarını birleştirici ve merkeze bağlayıcı bir Ser Muhabir (Muhabirlerin başı) atanır.

İstanbul örgütü ayrı bir özellik taşır. Her belediye dairesinde bir kâtip ve Heyet–i İdare vardır. Bunların merkezi kulüplerdir. İstanbul'da Cemiyet'in büyük bir "mahfel"i (lokali) olacaktır. [12]

Bir yığın partisi haline getirildiği artık açıkça ilan edilen İttihat ve Terakki'nin kaplayıcı niteliği daha da artırılmıştır. İttihatçı olsun olmasın, "bütün ahali" yine kulüplere devam edebilirler. İttihatçılar, kendilerini destekleyici yan kuruluşları da, İttihat ve Terakki yapısına sokmuşlardır. Kendi patronajları altında, esnaf, amele (işçi), [13] spor, gençlik ve kültür derneklerini, paramiliter kuruluşlarını toplamak amacını gütmüşlerdir. (Bk.s.273).

1913 değişikliğinde, örgüt içi disipline de yer verilmiştir. Cemiyet aleyhtarlarının, örgütten çıkarılacakları belirtilmiştir. Disiplin, Fırka gazetelerini de bağlayıcıdır. [14]

Tekrarlamak ve özetlemek gerekirse: 1913 Kongresi İttihat ve Terakki için önemli bir tarihtir. Bu tarihte, artık Cemiyet yoktur. Cemiyet fırkalaşmıştır. Bir kitle partisine dönüştürülmüştür.

Bu değişim, aslında, bir çeşit ad değiştirmedir. Partileşme, Cemiyet örneğinde yapılmıştır. Yine hâkim olan Cemiyet örgütüdür. Ve yine, Fırka olmakla beraber, Cemiyet–Fırka ikiliği, geniş örgütün içine aktarılmıştır. Ortadan kalkmış değildir.

1913 yılında, İttihat ve Terakki, muhaliflerinden kurtulduğu için, tek parti durumundaydı. Tam bir iktidar partisi olmuştu. Yapısındaki

12 Aynı eser, s.117.

13 İttihat ve Terakki'nin özellikle esnaf ve hamallar kitlesini organize etmeye büyük önem verdiği ve bunda siyasal bir yarar gördüğü ileride gösterilmiştir.

14 Bu konuda bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler* Cilt 1, s.33–34, 110. Nizamnamenin ilgili maddesi: "Madde 1 – İttihat ve Terakki Cemiyeti program ve atiyüzzikr nizamnameyi kabul eden efrad–ı Osmaniye ve gazeteler ve zümrelerden mürekkep bir fırka–i siyasiyedir." (s.110).

ikiliği giderebilmek amacıyla, bir Reis-i Umumi'ye (Genel Başkan) sahip olmuştur ve Merkez-i Umumi'nin yetkilileri zayıflatılmıştır.

1916 Kongresi'yle Reis-i Umumi'nin yetkilileri artırılmıştır. Kalem-i Umumi kaldırılmıştır. Yerine Vekil-i Umumi'nin başkanlığı altında Âyan ve Mebusan Meclisleri'nde birer Heyet-i İdare kurulmuştur.[15] Ve bu son görünüşüyle 1918'de tarihe göçmüştür.

Görülüyor ki, başlangıçta gizli ve ihtilalci bir yeraltı örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908'de açılan plüralist siyasal hayat içinde, bir siyasal parti olamamıştır. Cemiyet-Fırka ikiliği yapısına hâkim olmuştur. Ancak 1913'te, kendisini açıkça bir siyasal parti olarak ilan ettiği zaman da, siyasal hayattaki plüralizm kalkmıştı. 1918 yılına değin tek parti olarak, Osmanlı Devleti'ni yönetmiştir. Fakat, yapısal birliğini yine kuramamıştır.

Bununla beraber, sonunda Cemiyet=Fırka formülüne varmış olan İttihat ve Terakki ülke içinde geniş ve yaygın bir örgüt kurabilmiştir. Özellikle, Balkanlarla Arap bölgeleri arasında kalan Trakya ve Anadolu'da, bu örgüt iyice yerleşmişti. Bu örgüttür ki, 1918-1922 Mütareke döneminde, yer yer Teceddüt Fırkası adını da alarak, Müdafaa-i Hukukçulara bir siyasal miras olarak bırakılmıştır. Ve bu hiç de kötü bir miras değildir. Hürriyet ve İtilafçıların kuşkusu ve korkusu, Anadolu ihtilalini İttihatçılık'la bir tutmalarının nedeni, böylelikle daha iyi anlaşılır.

1913 yılına kadar, Fırka, bugün anayasa sözlüğünde parti grubu denilen, bir yasama meclisi organıdır. Meclis dışında hiçbir örgüte sahip değildir. Durum daha 1908 Kongresi kararlarında, Cemiyet'in "Meclis-i Mebusan'da bulunacak azaları İttihat ve Terakki Fırka-i Siyasiyesi namı altında çalışacaklardır" prensibi konulmuştur.[16]

Anayasal gelişmelerde, pek az rastlanan bir örnek de, yakın tarihimizde görülmüştür. Parlamento dışında kurulu bir dernek, seçimlerde seçtirdiği mebuslarını bir siyasal parti sayarak, yasama alanını da kontrolü altına almak istemiştir. Bu ikileşme, Meclis-i Mebusan üzerinde baskı yapmak bakımından işine de, az çok yaramıştır.

Mebusan'daki grupla (Fırka ile), Cemiyet arasındaki ilişkiyi saptamak kolay değildir. Sonunda Cemiyet mi fırkalaşmıştır, Fırka mı cemiyetleşmiştir? Bunun için yeterli bir incelemeye sahip değiliz. Ama bazı gözlemlerimiz olabilir.

Cemiyet'in ve Fırka'nın en yüksek karar organı olan Merkez-i Umumi üyeliklerine 1913'te seçilenler arasında Ziya Gökalp Bey'i, Emrullah Efendi'yi,İzmir Müfettişi (Küçük) Talat (Muşkara) Bey'i, İstanbul Müfettişi (Kara) Kemal Bey'i görüyoruz. Fırka Reisi, bu tarihte, Sait Halim Paşa'dır. Bu isimler, İkinci Meşrutiyet'in kültür ve fikir akımlarını temsil eden kişilerdir. Bu duruma, İttihat ve Terakki'nin ideolojik niteliği açıklanırken değinilmiştir.

15 Aynı eser, s.118-120.

16 Aynı eser, s.63-64.

Burada üzerinde durmak istediğimiz sorun şu: Cemiyet, ideolojik bir çalışmanın kaynağı ve itici gücü olmuştu. Fırka ise böyle bir göreve sahip değildi. Bütün sorun, bu alanda da –ideolojik alanda da– Cemiyet'in yoğurduğu ideolojinin ne oranda Fırka'yı etkilemiş olduğudur. Hemen söylemek gerekir ki, bu etkileme sanıldığı ve beklenildiği kadar güçlü olmamıştır. Fakat, siyasal bakımdan aynı sonuca varılamaz. Çünkü, İttihat ve Terakki çoğunluğu, Cemiyet kongrelerinde onaylanan programı gerçekleştirmekle ödevliydi. Ve bunun gizli bir yanı yoktu.

Bir parti grubu olan Fırka'nın, bu niteliği muhalefet tarafından sürekli eleştiri ve tartışma konusu yapılmıştır. Önce, bu adda bir parti var mıdır, yok mudur? Bu soru sorulmuştur. Gerçekten, meclis dışında hiçbir örgütlenmeye sahip olmayan bir mebuslar grubunun, klasik anlamda bir parti olmadığı açıktı.

Fakat yine muhalefetin bir türlü kabul etmek istemediği sorun, grup disipliniydi. Muhalefet, İttihatçı grubun bu tutumunu sürekli bir eleştiri olarak ileri sürmüştür. Muhalefet kendi partileri adına konuşma, önerge verme yetkisini kendisinde bulduğu halde, İttihat ve Terakki grubunda –1911 yılına kadar sürekli kopmalara rağmen– bir birleşik hareketi kabul etmemiştir. Ve İttihatçı mebusları otomatlıkla suçlamıştır. Örneğin Boşo Efendi'nin, sorunların, genel kurula getirilmeden "yanımızdaki küçük odada halloluyor" demesi, bu eleştirinin en ağır bir şeklini gösterir (Bk.s.478). Yine Karesi Mebusu Vasfi Efendi'nin, parti grubunu ve disiplinini reddeden sözleri de ilginçtir.[17]

Gariptir ki, grup disiplini bir Fransız gazetecisi tarafından da eleştirilmiştir.[18] Hüseyin Cahit Bey, haklı olarak, bu durumun normal olduğunu ve Avrupa parlamentolarında da varlığını belirtmiştir.[19]

Osmanlı siyasal rejimi –adına ne dereceye kadar Meşrutiyet denebilirse– çok parti rejimini, uğrunda can bile feda edilecek bir *amaç* saydığı için, partileri tanımayan liberal devlet olmaktan uzaktı. Ne var ki, zamanın gereği, partilere özgü bir statü de düzenlenmiş değildi. Batı'nın bile yanaşmadığı böylesine bir tutum, Osmanlı rejiminden beklenemezdi.

İttihatçılar, özellikle başlangıçta, "Fırka" sözcüğünü pek kullanmak yanlısı olmamışlardır. Bu sözü ağızlarından çıkaranlar, hemen düzeltme yoluna gitmişlerdir.[20] Bu bir kusur muydu? Bu gibi sorunlar,

17 Vasfi Efendi şöyle söylüyordu: "Ekseriyet fırkası, itimat ve ademi itimat meselelerini Meclis'teki fırka ictimaına mahsus salonda görüşemez ve tatbik edemez" (MMZC 1327, D I, Sİ 4, 68. içt., s.1935).

18 *Débat* Gazetesi'nin İstanbul muhabiri grup kararları sistemini yadırgamıştır ve Avrupa'daki liberal rejimlerden farklı bulmuştur. (Hüseyin Cahit'in, *Meclisi Mebusan'* da Ekseriyet Ekalliyet başlıklı yazılarında ele alınmıştır) (*Tanin* 20 Kânunuevvel 1326, 3 Nisan 1327).

19 Aynı yazılara bakılmalıdır.

20 Mebusan Meclisi'nde "tevsii mezuniyet" (yetki genişliği) sorunu tartışılırken, Fırka

Osmanlı Parlamentosunda, çok parti rejiminin, hatta parti denilen "şey"in iyice bilinmemesinden doğuyordu. Örneğin, İttihat ve Terakki'nin genel bir program çizgisinden yoksun oluşu yanında çoğunluğunun azalması da eleştiri konusu yapılmıştır. Hatta bu durum "Avrupa'daki partiler gibi olmamaya" bağlanmıştır. Oysa, bir örnek olarak görülen Fransız Parlamentosunda partilerin kırıntılaşması bir gerçek iken, Osmanlı Mebusanı'nda İttihat ve Terakki'nin hep aynı kabarık sayısıyla devam etmesini istemek ve böyle olmadığı için onun bir parti olmadığını söylemek yersizdi ve yanlıştı. Ama Vartkes Efendi bu tezinde ısrarlıydı.[21]

İttihat ve Terakki'nin resmi ve hukuki belgelerindeki şemalara göre çalıştığını ileri sürmek gerçeklere uymaz. Bu kural her parti için geçerlidir. Böyle olmakla beraber, Osmanlı Devleti kadrosu içinde ilk kez açılmış olan ve hiçbir geleneğe sahip olmayan çok partili siyasal hayat içinde, İttihat ve Terakki'ye yöneltilen eleştiriler ve suçlamalar üzerinde biraz daha durmakta yarar vardır. Bu koca mekanizmanın gizli dehlizlerindeki itici kuvvetleriyle nasıl işlediği gerçekten merak edilecek bir konudur.

Biraz önce üzerinde kısaca durduğumuz eleştiriler, az çok olanı yansıtmışlardır. Fakat düşman ağızlardan çıktıkları için pek içten sayılamazlar. Öyle bir kaynak bulmalıyız ki, bize, yüzyıla yaklaşan bir zaman sonra doğruyu bildirsin. Bu konuda istediğimiz güçte ve nitelikte kaynaklara –belki de şimdilik– sahip değiliz.

Fakat bir kaynak bulduğumuzu sanıyoruz. Bilindiği gibi 1919 yılında –Mütareke döneminde– belli başlı İttihatçılardan bir kısmı tutuklanmış ve yargılanmıştır. İttihatçıları yargılayan (Nemrut) Mustafa Nazım Paşa'nın başkanlığındaki Divan–ı Harb–i Örfi, İttihat ve Terakki aleyhinde on yıldır (1908'den beri) yinelenen klasik suçlamaları esas alan sorular sormuştur. Bütün sorun, İttihat ve Terakki'nin yönetici organlarıyla hükümet arasındaki bağlantıyı saptamaktı. Nite-

Reisi Halil Bey şöyle der: "(Bu usulü) tamamen kabul ediyoruz ki bu, Fırkamızın programında tamamen sarihtir" sonra düzeltir ve "Meclis'in programı" diyerek "lisanım alışmış" demiştir (TV 1325, No: 395, s.16).

21 "...Avrupa fikriyle, anlaşılan fırkalar bizde yok... Efendiler önce 189, 200 kişi İttihat ve Terakki programını milletin huzurunda savundular. O vakit hepsi, biz İttihat ve Terakki Fırkası'nın adaylarıyız, diye ilan ettiler ve hepsi de İttihat ve Terakki programını savunacağız ve millete onunla hizmet edeceğiz dediler. Bugün bakınız, İttihat ve Terakki üyesi 220'den 110 tane kaldı. Yarısı bilmem ne nedenlerden ötürü geri döndü.

Boşo Efendi – Zaten program yoktu.

Vartkes Efendi– ...Eğer bizde gerçekten Avrupa fikriyle kurulmuş, iktidar mevkiine gelmiş bir fırka olsaydı, 220 mevcutla iktidar mevkiine gelen o fırka, meclis fesholununcaya kadar yine aynı mevcutla iktidar mevkiinde kalırdı" (MMZC 1327, D 1, Sİ 4, 36. içt., s.767-768).

kim, mahkûmiyet kararında da bu bağlantı –ya da baskı– hareket noktası olmuştur.

İşte bu sorgu ve yargılama boyunca, Mithat Şükrü Bey gibi bir Kâtib–i Umumi, Ziya Gökalp gibi bir Merkez–i Umumi üyesi, Musa Kâzım Efendi gibi bir Şeyhülislam, Rıfat Bey gibi bir Âyan Reisi, İbrahim ve Hâşim Beyler gibi eski nâzırlar, bunlara ek olarak Teşkilât–ı Mahsusa üyeleri ve Kâtib–i Mesuller verdikleri cevaplarda İttihat ve Terakki'nin nasıl çalıştığını belirtmişlerdir.

Bu cevapların ne dereceye kadar doğruyu yansıttıklarını tartışacak değiliz. Fakat, Divan–ı Harp tutanaklarında ilginç bulduğumuz noktaları, adeta cımbızla ayıklar gibi, saptama yoluna giderek, bazı aydınlıklara kavuştuğumuzu sanıyoruz.

Üzerinde çok durulan iki organ Merkez–i Umumi ile Meclis–i Umumi olmuştur.

Merkez–i Umumi: Mahkeme heyetine göre, Merkez–i Umumi özel şifresi olan, Babıâli Baskını'ndan tutulsun da Harb–i Umumi'nin ilanına, Teşkilat–ı Mahsusa'nın yönetimine ve Ermeni "tehcir ve taktili" (sürgün ve öldürmeleri) denilen hareketlere kadar her şeyin yapılmasına hâkim bir kuruldu.

Yargılanan İttihatçılar tüm olarak bu suçlamaları reddetmişlerdir. Merkez–i Umumi'nin özel şifresi yoktu. Hükümet işlerine karışmıyordu. Kâtib–i Mesullerin yazışma mercii olmuştu. Mebusan Meclisi'yle ilişkisi yoktu. Üyeleri Fırka toplantılarında bulunamazlardı. Ve yalnızca dış örgütü (teşkilât–ı hariciyeyi) yönetiyordu. Bunlar da Heyet–i Merkeziyeler ve kulüplerdi. Üyeleri maaş alıyorlardı. Harbe değin 30, harp yıllarındaysa 50 liraydı bu maaşlar. [22] İttihatçıları savunan dava vekillerinden Ali Haydar Bey'e göre, Merkez–i Umumi, Anglo–Amerikan partilerinde rastlanan koküs'lerin aynıydı. [23]

Merkez–i Umumi üyeleri mebus ve nâzır olamazlardı. Bu kural Ziya Gökalp Bey'e göre, 1911 yılından sonra değiştirilmişti. Balkan Savaşı'ndan sonra İttihatçı "erkân"ın mebus oldukları görülmüştür. [24]

Meclis–i Umumi: Ziya Gökalp Bey'e göre, "Fırka'nın dimağı" idi.[25] Ne var ki, son İttihatçı Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'ye göre "maskaralıktı." Hatta Hüseyin Cahit Bey, bu organın "lağvedilmesini" bile istemiştir. [26] 1913 (1329)'de kurulmuş olan bu organın üye sayısı 25–50 arasında değişmişti. Genellikle geceleri toplanan bu kurul Reis–i Umumi'nin çağrısı üzerine bir araya geliyordu. Vekil–i Umumi

22 Ziya Gökalp'in Divan ı Harp'teki ifadelerinden (DHÖ, s.80).

23 Ali Haydar Bey'in savunması için bk. DHÖ, s.198 Savunma avukatı olarak Ali Haydar Bey Ostrogorski'nin eserinden yararlanıyordu. Bu konuda bk. *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku* (5. bası, 1982), s.254 255.

24 Ziya Gökalp'in ifadelerinden (DHÖ, s.120).

25 Ziya Gökalp'in Divan ı Harp'teki ifadelerinden (DHÖ, s.82).

26 Musa Kâzım Efendi'nin Divan ı Harp'teki ifadelerinden (DHÖ, s.135).

de toplayabiliyordu. Gündemini de Reis-i Umumi hazırlıyordu. Konuşmaların düzgün ve ayrıntılı tutanakları yoktu ve bunlar bazen üyelerce imzalanıyordu. Asıl üzerinde durulan nokta, bu kurulda hiçbir zaman devlet işleri konuşulmamıştı. [27]

İttihat ve Terakki "Teşkilâtı": Siyasal planda özellikle türdeş olmayan bir partiyi vücutlandıran İttihat ve Terakki ilk kez bir örgüt de kurmuştur. Böylesine bir örgüt o zamanki adıyla, "Teşkilat" 1908'den evvel yoktur. Geniş Osmanlı ülkesinde, eşine rastlanmamış olan bu "ilişkiler ağı" İttihatçıları ülkeye padişahlardan daha hâkim bir şekilde yaymıştır. Bu teşkilatlanma süresince Balkanlılık etkisi açıktır. [28] İttihatçı liderlere göre, Cemiyet'in örgütü iki bölüme ayrılmıştır. Bir bölüm yasama alanındadır ve "Teşkilât-ı Teşriiye" olarak adlandırılır. Bu bölüm Mebusan ve Âyan Meclislerindeki fırkalı üyelerden oluşmuştur.

İkinci bölüm, "Teşkilât-ı Hariciye" adını almıştır. Cemiyet'in meclisler dışındaki örgütüdür. Belirttiğimiz gibi asıl ve güçlü taban da bu bölümdür. Kâtib-i Mesullerin, Müfettişlerin, Heyet-i Temsiliyeler yönetiminde, özellikle kulüplerden oluşan asıl faal alanı da budur.

Merkez-i Umumi -sonra da: Meclis-i Umumi- bu iki alan arasında özel bir yere sahip olmuşlardır. Lider takımı, bir yandan her biri elli bin erkek nüfusu temsil ederek seçilen mebuslar, bir yandan da tek tek toplanarak bütünleştirilmeye çalışılan Osmanlılar arasında, İttihatçı programın gerçekleşmesi için, hazır kuvvet aramışlardır. Hem İttihatçı halkı, hem de İttihatçı çoğunluğu kişiliklerinde birleştiren ve temsil eden büyük ve ünlü isimler, her iki bölümden de yararlanmayı ihmal etmemişlerdir. Örneğin, Sadrıâzam Sait Halim Paşa, Fırka Reis-i Umumisi olarak, Umumi Harbin ilanına yol açan Karadeniz olayının tepkilerini hafifletmek için, teşkilatın "aman harp ilan edildi diye" gösteri yapmamasını sıkı sıkı tembih ederken bu durumu işaret etmiştir. [29]

İttihatçılar aslında iki dünya ortasındaydılar. Cemiyet'in ve Fırka'nın ideolojisini yaparlarken halk cephesiyle parlamento cephesini birbirinden ayırmışlardır. Ziya Gökalp, milliyetçi-Türkçü akımı halk arasında yaymaya uğraşmıştır. Nitekim İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin gelir ve gider defterinde "Kızıl Elma nam eserin basılmasına mahsuben Matbaa-i Hayriye'ye" verilmiş olan önce 1.000 sonra da 1.500 kuruşun anlamı budur. [30] (Kara) Kemal Bay halka dönük bir ekonomik örgüt ve doktrin kuruyordu. (Bk.s.335). Cavit Bey ise hem yabancılara, hem de parlamentoya hitap ediyordu. (Bk.s. 331).

Muhaliflerin, daha sonra da divan-ı harpçilerin bütün aradıkları

27 Ziya Gökalp'in Divan-ı Harp'teki ifadelerinden s.80.
28 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız Cilt 1, s.502 vd. Ayrıca bk. s.
29 Bk. Beşinci Şube'de Sait Halim Paşa'nın ifadelerinden.
30 *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa* kitabımız, s.155.

da, kişiliklerinde hem halkı, hem de parlamentoyu bütünleştirmeye çalışan lider takımının bu ilişkiyi nasıl sağladıklarıydı.

Bir politikacının mahkemede verdiği ifadeyle, siyasal olaylar boyunca yaptığı konuşmalar arasındaki farkları, İttihatçılar özellikle ortaya koymuşlardır. Kendilerine Merkez-i Umumi'nin ve daha geniş bir kurul olan Meclis-i Umumi'nin hükümet ve parlamento üzerindeki baskıları sorulduğu zaman, bir ağızdan reddetmişlerdir. [31]

Bu arada, ülke üzerinde bir ağ gibi yayılmış olan Cemiyet'in önemi üzerinde durmak gerekir. İstanbul ve İstanbul dışındaki örgütün idarecileri olarak Kâtib-i Mesullerin, Murahhas-ı Mesullerin ağır basıcı rollerini belirtmekte yarar vardır. İttihatçılığın taşıyıcıları olarak bu insanlar, merkezin emirlerini büyük bir içtenlikle ülkenin en uzak köşelerine kadar yayıp, İttihat ve Terakki'ye her yere "nüfuz etme" olanağını vermişlerdir. En güvenilir kişiler arasından seçilmiş olan bu ikinci plandaki İttihatçılar, Cemiyet'in enerji kaynağı olmuşlardır. Örneğin, İstanbul'un iaşesinde Kemal Bey, bu örgütten yararlandığını açıkça 1332 (1916) Kongresi'nde bildirmiştir. [32] Ve böylece, resmi devlet memurlarının yanında, onlardan çok daha ruhlu ve canlı, çoğu zaman maaş almadan çalışan bir İttihatçı ekip kurulmuştur. Divan-ı Harp Reisi Mustafa Paşa'yı hayrete düşüren ve devlet içinde devlet olarak nitelediği örgüt buydu. [33]

Kâtib-i Mesullerin nasıl işbaşına getirildiklerine gelince, önceleri bölge halkından seçilme prensibi konmuştur. Merkez-i Umumi, "mahallince intihap olunan" bu kişileri Murahhas tayin ederdi. Sonradan bu usulden vazgeçilerek, bu kişilerin Merkez-i Umumi tarafından gönderilmesine karar verilmiştir. [34]

Kâtib-i Mesullerin, valilerden başlayarak devlet memurları üzerinde baskı yaptıkları iddiası bir yandan İttihatçılarca reddediliyordu. Ne var ki, doğrudan doğruya sorguya çekilmiş olan bu ekipten bazı kişiler, ne kadar ağır bastıklarını bizzat belirtmişlerdir. [35]

Dış örgütün başındaki bu insanların önemli rollerini belirten mahkeme, onları İttihat ve Terakki'nin suç ortağı sayıyor ve yapılanlara "fer'an zimethal" (Dolaylı katılma durumunda) olduklarını söylüyordu. Bu suçlamaya verilen cevaplar çok ilginçtir. [36]

31 Örneğin Ziya Gökalp'in kanısı (DHÖ, s.55).

32 *Tanin* 13 Teşrinievvel 1916, Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat* (1908 1918), s.394 398.

33 DHÖ, s.80.

34 Mithat Şükrü Bey'in Divan ı Harp'teki ifadesinden: "Mahallince nüfus sahi yerli ahaliden olmasın denildi." (DHÖ, s.19).

35 Kâtib i Mesullerin vazifeleri hakkında bk. DHÖ 170 175.

36 Örneğin Eskişehir Kâtib i Mesullerinden Zühdü Bey'in Divan ı Harp Reisin bu tarz suçlamasına verdiği yanıt: "...Bendeniz bir kâtib i mesulun memleketin umur i idaresinden mesul ve muakeb olacağını zannetmiyorum. İttihat ve Terakki teşkilatı bunu yapmamıştır, hükümet yapmıştır." (DHÖ, s.210)

İttihat ve Terakki'nin Bütçesi: İttihatçılar, politikalarını gerçekleştirmek için, parayı nereden buluyorlardı? Muhalefet, sonra da Mütareke Divan-ı Harpleri, bu meseleyi didik didik etmişlerdir. Bu konuda yeterli bilgimiz yoktur. Bununla beraber, İttihatçıların bu konuda fevkalade titiz oldukları açıktır. Çünkü, kanun dışı para edinmek "İttihatçılık şiarı"nı en fazla zedeleyen bir hareketti. Bu bir şeref ve namus meselesiydi. En zor zamanlarda, özellikle "Ermeni tehciri sırasında", sürülenlerin mal ve paralarının Fırkaca alındığı iddiasını, İttihatçılar şiddetle reddetmişlerdir. [37]

Fırka Kâtib-i Umumisi Mithat Şükrü Bey'in ve bazı Merkez-i Umumi üyelerinin belirttiklerine göre 1913'te (1329) Fırka'nın parasının birkaç bin lira kadar olduğu söylenmiştir. [38] Bu paranın nasıl toplandığı sorusuna da cevap olarak önce mebusların, sonra da üyelerinin "aidat"ı gösterilmiştir. Ayrıca, dış teşkilat da Merkez'e kendi masrafları çıktıktan sonra, kalanın bir bölümünü (dörtte birini) göndermekle ödevliydi. [39] Örneğin Edirne şubesinin aylık geliri 5-6000 kuruş, Bursa şubesininse 4.000 kuruşa kadar çıkmıştır. Fakat savaş yıllarında bir miktar azalıyordu. [40]

Âyan ve Mebusan Meclisleri'ndeki üyeler maaşlarının yüzde birini Fırka'ya vermekteydiler. [41] Ayrıca yardım ve bağışlar da (iane ve teberrular) yapılıyordu.

Asıl bütçeyi kabartan Cemiyet'in Selanik'teki "epeyce" sayılan emlakı olmuştur. Bir de Meşrutiyet'in ilanından sonra Abdülhamit, Cemiyet'e birkaç yüz bin liralık emlâk hediye etmişti. Mithat Şükrü Bey'e göre, Selanik'in elden çıkmasına değin bu önemli gelirden yararlanılmıştır. [42]

İttihat ve Terakki merkez ve şubelerinin hesaplarındaki düzgünlük üzerinde durmak gerekir. Örneğin İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin gelir ve gider defterinde, en ufak bir masraf bile yer almıştır.

Yine (Kara) Kemal Bey'in iaşe işlerinin yürütülmesi için kurduğu örgütlerin "temettülerinden" biriken yarım milyona yakın paranın hesabı da, 1916 Kongresi'nde verilmiştir. Ve hesap encümence aklanmıştır. [43] İttihat ve Terakki'nin kendisine bağlı yan kuruluşlarına

37 Reis Vehip Paşa tarafından ileri sürülen bu iddiayı Mithat Şükrü Bey'e söylüyor. O da "şiddetle reddederim. Yüzleşelim" diyor. (DHÖ, s.119-120). Ziya Gökalp Bey de "kati surette reddederim" demiştir. (DHÖ, s.125).

38 Mithat Şükrü Bey'in ifadelerinden. (DHÖ, s.557).

39 Mithat Şükrü Bey'in ifadelerinden. (DHÖ, s.55-56).

40 Edirne Müfettişi Abdülgani Bey'in ifadesi. (DHÖ, s.170).

41 Mithat Şükrü Bey'in ifadelerinden. (DHÖ. s.56).

42 Mithat Şükrü Bey'in ifadelerinden. (DHÖ. s.55).

43 *Tanin*, 15 ve 16 Teşrinisani 1332. Ayrıca bk. Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, s. 278.

verilen paralar da araştırılmıştır. Örneğin Teşkilât–ı Mahsusa için durum önemlidir. (Bk.s.275)

Siyasal Parti Olma Sorunları: İttihat ve Terakki ile ilgili olarak, üzerinde durulmuş olan ve en ağır eleştirilerin yapıldığı sorun bu noktada toplanmıştır.

Mütareke Divan–ı Harbi, peşin bir yargıya sahipti. Bizzat reisi, müddeiumumisi itham ve kararlarında bu durumu açıkça belirtmişlerdir. Onlara göre İttihat ve Terakki asla bir siyasal parti (zamanın deyimiyle; bir fırka–i siyasiye) olamamıştı. Bu durumun özelliği olarak da, yüzeyde görünen Cemiyet'in aslı ve kendisi değildi. Asıl Cemiyet, gizli kurulları, fedaileriyle vardı. Böylece, İttihat ve Terakki, iki yüzlü bir örgüttü. "Hafi" (gizli) bir komite ve onun görüntüsü olan sözde kanuna uygun bölümleri...

İttihatçılara açıkça söylenen bu sözler, tepkiyle karşılanmıştır. Örneğin Ziya Gökalp Bey'e göre, Meşrutiyet'ten sonra, İttihat ve Terakki "Avrupa fırkaları gibi" olmuştu. Kendisi bu duruma inanarak Diyarıbekir'de Fırka'ya girmişti. 1913'te ise artık "Fırka mahiyetini almaya azmetmişti." [44] (Küçük) Talat (Muşkara) Bey de aynı kanıdaydı. [45] Ziya Gökalp Bey, ayrıca Fırka ile Cemiyet'i ayırıyordu. Kendisi Cemiyet'teydi. "Biz program yaparız," Fırka'yı ise "her memlekette olduğu gibi reisleri idare eder" tezinde ısrar etmiştir. [46]

Daha ilginç bir açıklamayı Kâtib–i Umumi Mithat Şükrü Bey yapmıştır. Divan–ı Harp Reisi'nin sorusu şuydu: "İnkılâp vukua geldikten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti neden dolayı çalışmalarına devama lüzum gördü?"

Cevap: "Siyasi fırka olduğu için."

"Siyasi fırka şekline ne zaman girdi?" sorusuna da, Mithat Şükrü Bey şu cevabı verir: "İnkılâptan sonra o şekle girmeye çalıştı." [47]

Kendi liderlerine göre, İttihat ve Terakki disiplinli bir parti olmuştur. [48]

İttihat ve Terakki'nin yapısal durumu yanında, onun partiler yelpazesi içindeki yerini ve rolünü de incelemek gerekir. Kendi liderlerine ve üyelerine göre, İttihat ve Terakki bir "merkez partisi"dir. [49]

44 DHÖ s.83. Bu suretle "Balkanlılık modelinin" terk edilmiş olduğu görülmektedir.

45 DHÖ, s.64

46 DHÖ, s.81, 83.

47 DHÖ, s.17.

48 DHÖ, s.119 (Mithat Şükrü ve Atıf Beylerin ifadelerinden).

49 Fuat Hulusi (Demirelli) Bey'in (Trablusşam) konuşmasından: "...Efendiler, bu merkez fırkası henüz bu meclis açılmadan kurulmuştur. Yoksa Meclis i Mebusan açıldıktan sonra bazı arkadaşlarımızın kurmaya giriştikleri gibi, mebusluk gücünü kazandıktan sonra kurulmuş bir fırka değildir. Sun'i (yapma) bir fırka değildir, tabii (doğal) bir fırkadır. Milletin içinden çıkmış, ondan aydınlık ve güç almış bir fırkadır. Sabri Efendi Sonra da sine–i milleti tahrip etmiş bir fırkadır." (Aynı eser, 35. içt., s.730).

Trablusşam Mebusu Fuat Hulusi (Demirelli) Bey, bu kanısını Boşo Efendi'nin ileri sürdüğü bir görüşe katılarak da devam ettirir: İttihat ve Terakki, "cenahları" (sağ ve sol yanları) beslemiş bir merkez partisiydi.[50] Böylece, kendi çoğunluğundan kopan üyelerin iki yana kaydıklarını belirtmiş oluyordu.

Kendi üyelerine göre, İttihat ve Terakki hakkında varılmış bu yargı üzerinde biraz olsun durmak gerekir. Osmanlı ortamı içinde kurulan herhangi bir siyasal partinin programında birtakım değişmezler olmalıdır. Bunları, ister istemez, inansın inanmasın, programına koyacaktır: Önce, Osmanlı unsurlarını birleştirici (İttihad-ı Anârsırcı) olmak zorundadır. Sonra, İslamcı olmayı ihmal etmeyecektir. Ve nihayet, kapitülasyon rejimi içinde çalışacağını unutmaması gerekecektir. Yabancı sermaye, borçlanma gibi meselelerle bu yoldan bağlanacaktır. İdeolojisi bu çerçevenin sınırları içinde gelişmek zorundadır. Bunların dışına çıkmak hayalcilik olur.

Böylece, Meşrutiyet'in tüm partileri, ortak bir taban üzerinde kurulmak durumundadırlar. Ancak, bu ortak prensiplere, her parti merkeziyet adem-i merkeziyet, daha çok ve daha az liberal ve sosyal ekler yapabilir. Milliyetçi (Türkçü) prensipler de, bunlar arasındadır ve bir Osmanlı siyasal partisine göre esas sayılamaz.

Bu açıklamalardan bir siyasal partinin Meşrutiyet siyasal hayatında, gelişme ve hareket kabiliyeti de kendiliğinden ortaya çıkıyor.

Meşrutiyetin hiçbir partisi bu genel tutumun dışına çıkamazdı. İttihat ve Terakki de çıkamamıştır. İç yapısı da, Meşrutiyet'in bu emredici kuralları içinde kalmıştır.

İç yapı bakımından, İttihat ve Terakki, her parti gibi türdeş olamamıştır. Olmasına da imkân yoktu. Çünkü, bu durumu soyut kurtuluş ve Abdülhamit rejimini her çeşit unsurla birleşerek yıkma stratejisinden doğmuştu.

İttihat ve Terakki, türdeş olmayan kişilik ve portresiyle aynı zamanda bir kitle (yığın) partisi olmuştur. Duruma yer yer değinmiştik. İttihat ve Terakki, aslında, bir kadro partisi olmamıştır. Gerçi, içinden çıkardığı, ünlü isimlerin etkisi ve baskısı altında kalmıştır. Fakat, geniş örgütüyle, o, seçimden seçime harekete geçen bir ağır mekanizma değildi. Her zaman "faal"di. Zaten, kendi yarattıkları yanında, tarihin imparatorluğa çizdiği kader yolunun yarattığı olaylar içinde hareketsiz kalmasına imkân yoktu. Örgüt, her an istim üzerindeydi.

İttihat ve Terakki'nin demokratik bir yapıya, özellikle 1913'ten itibaren gitmek istediği açıktır. Aşağıdan yukarı, seçimle kurulan kademelerin, Umumi Kongre'de birleşmeleri bu durumu kanıtlar. Fakat, kâğıt üzerinde kurulu bu iç düzeni, ne dereceye kadar uyguladığını da sormak gerekir. Çünkü İttihat ve Terakki olağanüstü zamanların partisiydi. Sürekli olarak da bu "nazik zaman" edebiyatı

50 Aynı eser, s.730.

ve koşulları içinde çalışmıştır.

Bütün bu niteliklerine, İttihat ve Terakki'nin disiplinli bir parti olduğunu da eklemek gerekiyor. İttihatçılar, Jakobenliğin koşullarından olarak, gerektiğinde fedai sistemiyle bu disiplini sağlama yoluna gitmişlerdir. Fakat, nizamnamelerde yaptıkları değiştirmelerle, hukuk yoluyla da bu durumu sağlamak istedikleri açıktır.

İttihat ve Terakki'nin bir sınıf partisi olduğu da araştırılabilir. Soruna her zaman sosyoekonomik açıdan bakılmamıştır. Bazı araştırmacılara göre, İttihatçılık birtakım koşullara bağlı sayılmıştır: Türk olmak, diplomalı olmak, genç olmak, yönetici kattan olmak gibi... Bu niteliklere ordu mensubu (zâbit: subay) olmak gibi bir nitelik de eklenmiştir.[51] Bu saptamada gerçek payı büyüktür. Fakat, tam olması için bazı özelliklerin de hesaba katılması gerekir... Bir kere "tahsilli" ya da "diplomalı" olma koşulu, mutlak değildir. Zaten, Osmanlı Jakobenlerinin tutumuna da uygun düşmez.

İttihat ve Terakki'nin okumuşluğa (okuma yazmaya), maarife, okul açmaya karşı tutkuları çok açıktır. Bunun için mektep açmak, milli bir eğitim politikası uygulamak, Avrupa'ya öğrenci göndermek gibi meseleler hemen her kongrede önemle ele alınmıştır. İbrahim Hakkı Paşa'ya olan bağlılık bile, onun bir Darülfünun hocası olmasından doğuyordu. Fakat, belli başlı İttihatçıların "diplomalı" oldukları söylenemez. Talât Paşa, Kara Kemal gibi ünlü isimler ortadadır. Birçoğunun yüksekokul öğrenimi yoktu.

Ayrıca, İttihat ve Terakki, lâyikleşme eğilimine bağlı bir kuruluş olduğu için, medreselilerle pek dost değildi. Ne var ki, İlmiyecilere büsbütün de küskün değildi. Ziya Gökalp'in İttihatçı ideolojiyi Türkçü–İslamcı bir karışıma bağlaması durumu kanıtlar. Cemiyet'in ve Fırka'nın İlmiyeci üyeleri yok değildi.

Gençlik meselesine gelince, İttihat ve Terakki yan kuruluşlarında, yaş meselesine büyük önem vermiştir. Talât Paşa, 1914'te, jandarma bütçesi konuşmalarında şöyle diyordu: "Yirmi yaşında adam koca adamdır."[52] İttihat ve Terakki'nin en çok gençliğe önem verdiği açıktır. Ve onu en çok çekmiş olan nitelik de budur.

Bu nokta üzerinde fazla durmak istemiyoruz. Belirtmek istediğimiz husus odur ki, İttihatçılar, her yaştan ve her kategoriden, görüşlerini bir siyasal tarikat haline getirebilme psikolojisine sahip *herkesi,* içine almaya hazır bir topluluktu. Ve bunları "İttihatçılık şiarı" potasında eritme gücüne sahip olduğuna da kani idi (Bk.s.326).

51 Sina Akşin, aynı yazı, s.169.

52 MMZC 1914, D III, Sİ 1, 35. içt., s.745.

İTTİHAT VE TERAKKİ'DE

İÇ BÖLÜNMELER

1. *Hizb-i Cedit ve Hizb-i Terakki*

Böylesine türdeşlikten yoksun bir örgütün içindeki çelişmelerin, çekişmelere, kopmalara ve bölünmelere dönüşmemesi sosyolojik kurallara aykırı olurdu. Bu nedenle, İttihat ve Terakki kendi içindeki bölünmeleri ve kopmaları önleyememiştir.

Yakın tarihimizin bu en büyük siyasal partisinin 1908'deki performansını sürdüremeyeceği çok geçmeden anlaşılmıştır. Anlamlı bir örnek olmak üzere, *Lynch* görüşmeleri gösterilebilir. (Bk. s.356)

İttihat ve Terakki'den ilk ayrılmalar *Mutedil Hürriyetperveran ve Ahali fırkalarının* kurulmalarını sağlamıştır.[53] Bu bakımdan İttihat ve Terakki "doğuran partiler" arasına girer.[54]

Sağ uç: Hizb-i Cedit

Sözü edilen örgütlenmeler Cemiyet-Fırka dışı oluşumlar halinde büyürken, birdenbire ve İttihat ve Terakki'nin kendi içinde bir bölünme olmuştur: *Hizb-i Cedit.*

1911 yılında İttihat ve Terakki'nin Meclis'teki çoğunluğu içinde ortaya çıkan bir muhalif grup, Hizb-i Cedit (yeni grup) adıyla hücuma geçmiştir. Grup Miralay Sadık Bey ile Abdülaziz Mecdi Efendi liderliğinde, kendi partisinin siyasal ve sosyal politikasını eleştirmiştir. İsteklerini "Mevadd-ı Aşere" (on madde) isimli bir bildiride şöyle sıralamıştır:

1- Mebuslar imtiyaz ve başka çıkarlar peşinde koşmamalıdır; 2- Mebuslukla devlet memurluğu ayrılmalıdır; 3- Mebusların nâzır (Bakan) olabilmeleri için Fırkaca gizli oyla ve tam sayının 2/3 çoğunluğu ile saptanması usulü kabul edilmelidir; 4- Kanunlara uyulmalı ve nâzırların sorumluluğuna dikkat edilmelidir; 5- "İttihad-ı Anâsır"a (Osmanlı ülkesindeki etnik unsurlar arasında kaynaşmaya) çalışılmalı, ticaret, ziraat, sanayi ve maarif ihtiyaç oranında ilerletilmelidir; 6- Dinsel ve milli ahlak ve gelenekler "muhafaza" edilmekle beraber, Batı'nın medeni ilerilikleri Osmanlı ülkesinde geliştirilmelidir; 7- Anayasa'ya (Kanun-ı Esasi) uygun olarak, Osmanlı gelenekleri sürdürül-

53 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s.208-234.

54 Eski bir makalemizde bu konuyu ele almıştık: Doğuran Partiler (*Vatan*, 15 Mayıs 1949)

meli ve saklı tutulmalıdır; 8– Memurlar tayin ve azilleri bakımından ciddi bir statüye bağlanmalıdır; 9– Kanun–ı Esasi'de Hilafet ve saltanatla ilgili hakları (padişahın haklarını) güçlendirmek, bu amaçla yasama, yürütme ve yargı kuvvetleri (kuva–yı selase) arasındaki ilişkilerde değişiklik yapmalıdır; 10– Gizli ve özel amaçlarla kurulmuş olan derneklerin eylemleri yasaklanmalıdır. [55]

Bu bölünmenin nedenleri üzerinde durulmalıdır. Çünkü, Fırka'nın iç yapısında büyük bir çatlak yaratmıştır. Gerçi, mesele kapatılmış ve yeni bir partinin doğması önlenmiştir ama *Hürriyet ve İtilaf*'ın kurulmasında, İttihatçı liderlerin örtbas etmesine rağmen, önayak olmuştur.

Hizb–i Cedit, doğrudan doğruya Meclis'teki Fırka içinde patlak vermiş bir kutuplaşma hareketi olmuştur. Cemiyet'e fazla bir etkisi olmamıştır ve örgütün protesto telgraflarıyla karşılanmıştır. [56]

Bu hareketin öncülerini biliyoruz: Miralay Sadık Bey [57] ve Abdülaziz Mecdi Efendi. [58] Fakat üyeleri tamamen bilinmiyor. Yalnız, Hizb–i Cedit'ten, daha sonraları, her fırsatta söz edilmiştir. Zaman geçip de, ayrılık çizgileri kesinleştikçe, "ifşaat" da başlamıştır. "Hizbe sen girdindi, ben girmedim" gibi sataşmalara Mebusan konuşmalarında rastlanır. [59]

Hizbin ortaya çıkış nedenlerine gelince, çeşitlidir. Örneğin, Mahmut Şevket Paşa'ya göre, Hizip sorununda ordunun rolü olmuştur. [60]

55 Bu bildiri çeşitli yayın organlarında yer almıştır: *Tanin* (10 Nisan 1327), *İkdam* (20 Nisan 1327) Mehmed Selahattin, *Bildiklerim*, s.153 154.

56 Selanik'ten ve öteki vilayetlerden gelen protesto telgraflarını *Tanin* yayınlamıştır. (2 Mayıs 1327).

57 Sadık Bey üzerinde adeta oybirliği vardır. Sadık Bey'in bildirisi *Cenin*'de yayınlanmıştır (3 Mayıs 1327) Sait Paşa, Mebusan'da bu durumu belirtir (MMCZ 1327, D I, Sİ 4, 25. içt., s.568) Kangırı (Çankırı'nın eski adı) Mebusu Tevfik Efendi şu açıklamayı yapar: "...Biz biliyor musunuz ki bir hizip teşkil ettik. Hizbin yedincisi bendim. Ve başta da Sadık Bey vardı." (Aynı eser, s.568).

58 Abdülaziz Mecdi Efendi Karesi Mebusuydu ve Meclis–i Mebusan başkanlık divanı kâtiplerindendi. Ilmiye takımı içinde ünü vardı. Onun da hizbin kurucularından olduğu Meclis konuşmalarında açıklanmıştır. Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa'dan İstanbul'a taşınma tartışmaları sırasında Rıza Nur Bey, sözünü kesen Mecdi Efendi'ye baskı yaptığını söyleyince, Kozmidi Efendi (İstanbul) de söze karışır: "Tahakküm yalnız Hizb–i Cedit'te olacak değil ya" (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 104. içt., s.3142)

59 Örneğin Hacı Mustafa Efendi (Ankara): "...O vak'anın içinde dâiniz de vardım." (MMZC 1328, D II, Sİ 1, 23. içt., s.387–388) Vehbi Efendi'ye (Konya) Hizbe girdiği söylenince: "Ben Hizibe girmedim. Kat'iyen estağfurullah. Hayır, hayır ben girmedim. Bunu reddederim." (MMZC 1327, DI, Sİ 4, 36. içt., s.773).

60 Bu tezi ileri süren Mahmut Şevket Paşa, Âyan'da yaptığı bir konuşmada, ordunun politikadan ayrılmasını savunurken, Hizb–i Cedit'te subayların parmağı olduğunu,

Kendisinin de bu eyleme karıştığı söylenmiştir. Bolu Mebusu Habip Bey'e göre, işin içinde yabancı parmağı vardı, çünkü Hizipçiler Cumhuriyet kurulacağından korkuyorlardı. [61]

Hizb-i Cedit, İttihat ve Terakki'nin sağ kanadı oluyordu. Çünkü bu gruptan olanlar, İttihat ve Terakki'nin iki yönünü de -hem Batıcı, hem İslamcı yönlerini beğenmediklerini belirtmişlerdir. Mecdi Efendi "muhafazakâr" olduklarını bir muhalif gazeteye açıkça söylemiştir. [62] Ayrılık bir bakıma ideolojik bir nitelik taşıyordu. Hizipçiler özellikle, Fırka'ya hâkim olan Batılılık görüşüne karşıydılar. İslamcı yönü de zayıf buluyorlardı. [63]

Zaten, bildirideki istekler de durumu belirliyordu. Fakat bu istekler tutarsızdı. Kozmopolit bir Osmancılıkla, ümmetçi ve gelenekçi bir İslamcılığın, hangi sihirli değnekle bağdaştırılacağı ciddi bir sorundu.

Hizb-i Ceditçilerin "üç senedir, Merkez-i Umumi baskısıyla" Meclis'i idare eden bir gruba karşı eyleme geçtikleri söylenmiştir. [64] Bu nedenle Meclis'in, bir avuç İttihatçı'nın baskısından kurtarılması için padişaha ve Âyan'a daha fazla yetki verilmesinden yana oldukları bir gerçektir.

Hizb-i Ceditçiler, gizli cemiyetlerden özellikle Mason localarını, Cemiyet Merkez-i Umumisini kastediyorlardı. Ama İlmiyeci ve Hakkı Paşa kabinesinin Şeyhülislamı Musa Kâzım Efendi de fırkacıydı ve Mason'du.

bu eylemin de ordudan çıkma olduğunu belirtmiştir ve sözlerine şöyle devam etmiştir: "...O hizip meselesinde bendeniz de zimethal olduğum işaa edildi. Lakin sizi temin ederim, benim hizip meselesinde kat'iyen methalim yoktur. Böyle teşebbüslere müdahale etmeye, böyle şeyler yapmaya tenezzül bile etmem. Binaenaleyh kat'iyen bundan malumatım yoktur." (MAZC 1327 1330, D II, Sİ 1. 20. içt., s.149).

61 Muhittin, *Tanın'in Tarihçe i Sıyasıyesı* (1 Mart 1328 sayısına ilave).

62 Muhalif eğilimli *Sabah* Gazetesi'nde Abdülaziz Mecdi Efendi, durumu açıkça belirtmiştir (16 327 sayısı) Almanca *Osmanischer Lloyd* Gazetesi de hizbi tutucu bulmuştur (*Tanın*, 18 Nisan 1327) *Yeni İkdam* 1327, sayı 408.

63 Fırka Reisi Seyit Bey, Hizb i Cedit'i, tamamen fırka için bir anlaşmazlık sayıyordu: "...O unvan altında, o çatı içinde çıkacak hiziplerin içinde, hiçbirisinde şu unvanın dışına çıkacak bir durum olamaz. Onun için gerek Hizb i Atik olsun, gerek Hizbi Cedit olsun bütün amaç İttihat (birlik), ikincisi Terakki (ilerleme)'dir efendim." Ve şöyle devam ediyordu. "...Çünkü memleketin tüm Batı ilerlemelerinden yararlanması, ancak o medeni ilerlemeleri gerek İslam şeriatıyla ve gerek devletin konmuş kanunlarıyla ve kendisinin dinsel eğilimi ve duygularıyla ve millî gelenekleriyle bağdaşmasıyla kabil olacaktır... Onun içindir ki, bizim gerek Hizb-i Atik'imizin, gerek Hizb i Cedit'imizin, kısaca İttihat ve Terakki Fırkası'nın amacı, kendisinin faziletlerinden ve insanlık niceliklerinden oluşan millî ahlakını, müesseselerini ve İslam geleneklerini saklı tutmakla beraber Batı'nın medeni ve sınai ilerlemelerinden tüm olarak yararlanmaktır." (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 105. içt., s.3218).

64 Ferit Bey (Kütahya) bu kanıdadır. (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 105. içt., s.3205).

Hizb–i Cedit kavgası bir buçuk ay kadar (1911 yılının Nisan ve Mayıs ayları) kamuoyunu üzerine çekmiştir.Mizah dergilerine konu olmuş, "Fırka–i Tubâiye"den söz edilmiştir. [65]

Hizb–i Cedit "İttihadiyûn bünyesinden ayrılmak isteyenler" olarak doğru bir teşhisle tanımlanmıştır. [66]

Geri kalan ve Fırka'dan ayrılmak istemeyenlere "Hizb–i Atik" (Eski grup) denmiştir. Bu bir kutuplaşmaydı. İttihatçı liderler de bu durumu itiraf etmişlerdir ve bu yaranın kapandığını da söylemişlerdir.[67] Fakat doğrudan doğruya İttihat ve Terakki'nin iç yapısındaki bu büyük çatlak hiçbir suretle kapanmamıştır. Ve asıl büyük ayrılığın, Hürriyet ve İtilaf'ın öncüsü olmuştur. [68]

Hizb–i Cedit'le İttihat ve Terakki'de bir sağ uç kurulmuş oluyordu. Daha İslamcı ve tutucu bu kanadın ağır tepkisi kolay atlatılamamıştır.

Sol uç: Hizb–i Terakki (Terakkiperveran Fırkası)

Fırka'nın sağ kanadında somutlaşan tepkiye, karşı bir tepki olarak, İttihat ve Terakki'nin yapısı içinde sandığımız, yeni bir gruplaşma olmuştur: *Hizb–i Terakki.* İlerici olduğunu söyleyen bu grup hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Elimizde gerçi, bir "siyasi program" vardır. [69]

65 Bir mizah dergisi olan *Kalem* (Sayı 123, 21 Nisan 1327) de, Nevzuhur imzalı bir yazıdan: "... Tûbâ ağacı kökü gökte, dalları yerde kutsal bir yüce ağaçtır. Böylece dalları altına sığınmış olan zavallılar onun kökünü göremezler. Dalları Meclis'te olduğu halde kökü dışarıda saklıymış."

66 Bu türlü bir görüş için bk. *Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin Hatırat–ı Siyasiyesi,* s.27.

67 Bu konuda Seyit Bey'in konuşmasından: "...Şimdi bendeniz efendim bütün medeniyet dünyasına bütün varlığımla ve içtenliğimle bildiririm ki, bugünkü günde Devlet–i Aliyye'nin Meclis–i Mebusanında kurulmuş ve Osmanlı hükümetinin dayanağı bulunarak kendisince bir dayanak olmuş olan çoğunluk partisinde anlaşmazlık diye bir şey yoktur (Merkezden şiddetli ve sürekli alkışlar). Bu bir anlaşmazlık sonucuydu, serap gibi bir bunalım geldi geçti. Dostlarım, kat'i surette emin olmalısınız ki, bugünkü günde, bu çoğunluk partisinde bundan eser kalmamıştır. Ve bu hükümeti Osmaniye payidar oldukça o hükümetin dayandığı cemiyet de payidar olacaktır (merkezden alkışlar). Ve bugünkü günde o cemiyetin merkezinde bile değişme yoktur...

Mahir Sait Bey– Nasıl inanacağız?

Seyit Bey– Onu eserler gösterir efendim... Bir kişinin kalkıp da bir gazetede makale yazmasını anlaşmazlık mı sanıyorsun?... O bir buhran idi geldi geçti.

Rıza Tevfik Bey– Hoşgeldi, hoş geçti" (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 105. içt., s.3218).

68 Durumu, Ferit Bey (Kütahya) sağlıklı bir öngörüyle belirtmiştir: "...Haydi bunu bir çoğunluk partisinin sayın üyeleri inkâr etsinler, böyle bir şey yoktur, desinler. Böyle şey olduğu gelecek seneki içtimaımızda daha açık olarak belirecektir." (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 105. içt., s.3205).

69 Belge şu başlığı taşıyor: "Meclis–i Mebusan–ı Osmanide Terakkiperveran Fırkası'nın Siyasi Programı" ve "Nizamname–i Dahilisi." Bu belgeyi bize, eski Kırkkilise

Bu program 1909 (1325) tarihli İttihat ve Terakki programının hemen aynıdır. Yalnız bir iki ufak ek yapılmıştır. 6.maddenin sonuna, "gayrımüslim tebaaların da asker toplama kanununa tabi tutulacağı" fıkrası eklenmiştir. 7. madde ikiye bölünmüştür. 17. madde tamamen yeni olarak eklenmiştir: "Dinlerin serbestçe öğretimi ve uygulanması ve çeşitli cemaatlere verilmiş olan mezhep imtiyazlarının uygulama esasları saklı tutulacaktır." Dahili Nizamname'ye de bir madde konularak "bu iç programı kabul eden her mebus Fırkaya girebilecektir" denmiştir (16. madde).

1911 yılı Nisan ayında Manastır Mebusu Pançe Doref Efendi'nin, İttihat ve Terakki programına "ilavelerle" yeni bir fırka kuracağı havadisi vardır. [70] Daha sonra, başka bir gazetede, kurucu olarak yedi mebusun isimleri verilmiştir, Fırka'nın sol cenahını teşkil edecekleri belirtilmiştir. Gazete şu isimleri öne sürüyordu: Câmi Bey (Fizan), Ferit Bey (Kütahya), Mustafa Arif Bey (Kırkkilise), Mahir Sait Bey (Ankara), Rıza Tevfik Bey (Edirne), Kasım Zeynel Efendi (Cidde), Dr.Rıza Nur Bey (Sinop). [71] Bu isimlerin tümünün de muhalefete mensup oldukları ve İttihatçı olmadıkları göz önünde tutulursa, terakkiperveran girişiminin, İttihat ve Terakki *içinde* oluştuğunu kabul etmek zordur. Yine bu kişiler kurucu olarak kabul edilirse, niçin İttihat ve Terakki programını hemen aynen aldıkları anlaşılamaz. Bu bakımdan, *Jön Türk* Gazetesi'nin verdiği haber bir söylentiden öteye geçemeyecektir. Hizb-i Terakki'ye Hizb-i Cedit gibi, İttihat ve Terakki'nin içinde patlayan ve sonra da kaybolan daha zayıf bir girişim niteliği tanımak belki daha doğru olacaktır.

Gelişmeler ve Anlaşmaya Gidiş

Hizb-i Cedit hareketini çözmek kolay olmamıştır. Önce, Meclis-i Mebusan'ın 20 Mayıs 1327'de (2 Haziran 1911) tatile girmesi gerekiyordu. Osmanlı parlamento hayatında ilk kez ve benzeri olmayan bir işlem ortaya çıkmıştır. Hizb-i Cedit öne sürülerek, Meclis'in Haziran sonuna kadar uzatılması için 130 kadar imzalı bir önerge verilmiştir. [72] Ve yine ilk kez fırka grupları adına sözcülerin, partilerini "temsilen" konuşmaları usulü de kabul edilmiştir. [73] Önerge yüzünden muhalefetle tartışmalar çıkmıştır. [74] Önerge oylanmış ve zayıf bir çoğunlukla

(Kırklareli) Mebusu ve Dahiliye Nâzırı Mustafa Arif (Deymer) Bey vermiştir. Fakat kendisi de, uzun bir zaman geçtiği için gerekli açıklamayı yapamamıştır.

70 *Yeni İkdam*, 31 Mart 1327 (13 Nisan 1911).

71 *Tanin*, 2 Mayıs 1327, Jön Türk'ten naklen (1 Mayıs 1327).

72 Önergeyi verenler aynı zamanda önemli tasarıların görüşülmesini de bir neden olarak göstermişlerdir. İttihatçılarsa, Padişahın seyahatini bir neden olarak ileri sürüyorlardı. (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 105. içt., s.3201-3202).

73 Aynı eser, s.3202.

74 Önerge lehinde ve aleyhinde uzun uzun konuşulmuştur. Lehte olanların sözcüsü Lütfi Fikri Bey'di. "Çoğunluk uzatmadan yana olursa, hükümet Meclis'in güvenini

reddedilmiştir. [75]

İttihatçılar, Meclis'in tatilde bulunduğu bir dönemde sorunu çözme yoluna gitmişlerdir.

Belirttiğimiz gibi, 1911, İttihatçılar için tekin bir yıl olmamıştır. Hizipçilik kavgası bu yılın kongresinde, önemli bir gündem maddesi olarak ele alınmıştır. Ve sözde uzlaştırıcı bir karara bağlanmıştır. Hizb–i Ceditçiler ağır bastıkları için bir taraf olarak kabul edilmiştir. İki taraf arasında bir protokol yapılmıştır. [76] Bu arada Hizb–i Terakki' den söz edilmemiştir.

Kongre "10 madde"yi genellikle iyi karşılamıştır. Yalnız nâzırların gizli oyla seçimi Kanun–ı Esasi'ye aykırı görüldüğü için kabul edilmemiştir. Padişahın, Meclis üzerindeki yetkilerinin artırılması teklifine, İttihatçılar heyecanla sarılmışlardır.

Bu sırada, İbrahim Hakkı Paşa kabinesinden Maliye Nâzırı Cavit, Maarif Nâzırı İsmail Hakkı Beyler istifa ettirilmiştir. Talât Bey de Dahiliye Nâzırlığı'ndan ayrılmıştır. Bütün bunlar Beykoz'da verilen bir ziyafette tatlıya bağlanmak istenmiştir. [77]

Aslında, gövdede derinlemesine bir gedik açılmıştı. Muhalefet suları, buradan dolmaya başlamıştı. Anlaşmazlığı Hürriyet ve İtilaf'ın kurulması sonuçlandırmıştır.

Daha sonraki toplantılarda mesele hatırlanacak ve İttihat ve Terakki'nin yüzüne vurulacaktır. [78] Şunu da belirtmek gerekir ki, İttihatçılar Sâdık Bey'in kişiliğinde kötü ve yıkıcı bir muhalefet lideri örneği görmüşlerdir. [79]

2.Dorukta Olup Bitenler

İttihat ve Terakki'deki liderlik meselesinin kolektif bir nitelik

kaybetmiştir" diyordu ve 1875 Fransız Anayasası'ndan alınmış olan maddenin yorumunu yapmıştır. Seyit Bey ve Artas Efendi (Selanik) aleyhte konuşmuşlardır. Lütfi Fikri Bey'e göre, böyle bir işlem bir hükümet darbesi sayılırdı. (Aynı eser, s.3208–3209).

75 Önerge 96 oya karşı, ancak 110 oyla (14 oy farkla) reddedilmiştir. (Aynı eser, s.3220). Bu da, 1911 Haziran'ında muhalefetin güçlü olduğunu gösterir.

76 1911 Kongresi'nde kabul edilmiş olan anlaşma metni için bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s.100–103.

77 Bu aynı zamanda bir Fırka toplantısıydı. 14 Mayıs 1911'de verilen ziyafet sonunda Fırka Reisliği'ne Talât Bey seçilmiştir. Israrla istifa ettiği için yerine Seyit Bey getirilmiştir. (*Tanin,* 2 Mayıs 1327).

78 Örneğin Basri Bey (Debre) "Bu çatışmalar ve ayrılıklar nereden çıktı" deyince, (Babanzâde) İsmail Hakkı Bey'in cevabı: "Hizb–i Ceditten çıktı." (MMZC 1327, D I, Sİ 4, 35. içt., s.751) – Vartkes Efendi, İttihat ve Terakki'nin liberal ve daha ileri gitmesi istenen programından, Hizbi Cedit'in baskısı altında, geri döndüğünü ileri sürmüştür. (Aynı eser, 36. içt., s.768).

79 İsmail Hakkı Bey'e göre: "...Sadık Bey İttihat ve Terakki Fırkası içinde bir bölücülük ve fitne koparma ayartmalarında bulunduğu sırada saf kalpli vatansever

taşıdığı söylenir.[80] Yanlış değildir. Gerçi Talât–Enver–Cemal üçlüsü bu yargının sembolü olmuştur, ama iç hiyerarşiye asıl hâkim ve doruktaki organ her zaman için Merkez–i Umumi olmuştur. Merkez–i Umumi, İttihat ve Terakki'nin, fiili–hukuki karışımı politikasını tek ve en üstün kaynağıdır.

Bu konudaki pek sınırlı araştırmalarda, İttihat ve Terakki'nin iç yapısındaki iktidar çatışmalarının 1915'te güçlendiği de belirtilir.[81] O zaman akla şu soru geliyor: Böyle bir sorun daha önce de yok muydu? Ölüm kalım savaşı veren bir muhalefetin kabarması süreci karşısında, İttihat ve Terakki, hayli kurban vermiş ve safra atmıştı. İttihatçılar bu savaşları Mebusan'da vermişlerdir. Çoğunlukları zayıfladığı halde, kalan kısımlarıyla, az çok bir tümlük gösterebilmişlerdir.

Fakat 1913'te, iktidarı yeniden "feth"edince, kendi aralarındaki ayrılıklar su yüzüne çıkmıştır. Talât Paşa, İttihatçı takımın iç'e hâkim, örgütü elinde tutan en güçlü ve bir numaralı adamı olarak görünmüştür. Karşısındaki rakiplerin ikisi de askerdi. Talât Paşa'nın örgüte hâkim olmasına karşılık, Enver Paşa'nın da ordusu ve Teşkilât–ı Mahsusası vardı. Ve gerektiğinde, kabineye sormadan tek başına girişimler yapabilme gücünü, bu tabandan alabiliyordu. Nitekim, 1918'de, son iki kabine sorguya çekildiği zaman, soruşturmaların esası onun bu bağımsız ve sorumsuz sayılan davranışlarını aydınlatmaya yöneliktirler. Enver Paşa'nın, başkumandan vekili olarak, Alman genelkurmayınca da tutulması etkisini büsbütün artırmıştır.

Cemal Paşa'ya gelince, zor zamanların adamı olmuştur. Fakat açıkça bir hizbin başında görünmemiştir. Son olarak da, Birinci Dünya Savaşı'na girişten, birkaç gün sonra, 4.Ordu Kumandanlığı'na atanarak Suriye'ye gönderilmiştir.

İttihatçı liderler arasındaki görüş farkları –ki bunların 1913'ten itibaren belirdiği söylenir– nelerdi, henüz kesin çizgilerle bilmiyoruz. Yalnız, İttihat ve Terakki'nin iç yapısında, özellikle 1913'ten sonra, çıktığı az çok belli olan muhalefetleri inceleyenler, Suriye'deki Cemâl Paşa ile İstanbul'daki liderler arasında bir görüş ayrılığını mutlaka göreceklerdir. O da Ermeni Meselesi'dir.

"Cemal Projesi"

İttihatçı liderler arasındaki sürtüşmelerin, savaşın yönetimiyle ilgili

mebuslarımıza İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Yahudiler elinde oyuncak olduğunu, Türklerin ve Saltanat makamının tehlikede bulunduğunu söylemiş ve On Madde olarak belirlenen tekliflerinin gizli bir kısmı olmak üzere öteki unsurlara sezdirmeksizin yalnız Türk kavminin çıkarlarının sağlanmasına çalışacaktır fıkrasını sokarak bunu yeminlerle güvenceye bağlamıştı... Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın 'Bizim Osmanlılığımız Bank–ı Osmani'nin Osmanlılığına benzer', 'Bu memleketin asıl sahibi biz Rumlarız' diyen Boşo ve Kozmidi Efendilerle birleştiği görülünce..." (Muhalefetin Hakiki Çehresi, *Tanin,* 14 Mart 1328).

80 Feroz Ahmad, Aynı eser, s.234.

81 *Hatıralar ve Vesikalar* (Cemal Paşa'nın hatıratı üzerine tetkikler) s.378.

olmadığı sürekli olarak belirtilmiştir.

Cemal Paşa, İstanbul'daki hükümetin, özellikle Ermeni "tehciri" politikasını beğenmemekteydi.

4.Ordu Kumandanı bulunduğu Suriye ve yöresinde Ermenilere daha yumuşak davranmaktaydı. Ayrıca, ilerde çıkabilecek bir Arap ihtilalini önleyebilmek için Suriye'nin çeşitli bölgelerine Ermeniler'i yerleştirerek etkin barajlar kurmak istiyordu.

Ermeniler ve Ruslar, bu tutumdan faydalanarak, İttihat ve Terakki içinde çatlaklar yaratmak istemişlerdir. "Cemal Projesi" de bu suretle doğmuştur.

Projenin esası şudur: Cemal Paşa'ya Suriye Krallığını vaat ederek onu İstanbul'dan ayırmak hatta İstanbul'a isyan ettirmek.

İttihat ve Terakki, Mahmut Şevket Paşa suikastinden sonra, muhalefetsiz bir yönetim kurarken, böylece dış bir etkenle parçalanmak istenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı içinde, Türkiye üzerinde yapılmış olan gizli anlaşmalarla ilgili Rus belgeleri arasında, Çarlık Rusya Hariciye Nâzırı Sazonov'un, Paris, Londra, Roma Büyükelçilerine gönderdiği bir telgraftan bu durum anlaşılmaktadır.

Projenin İstanbul Ermenilerinin eseri olduğu söylenmiştir. [82] Bu belgeye göre: Cemal Paşa, babadan oğula geçmek koşuluyla sultan ilan edilecektir; sultanın yönetiminde Suriye, Filistin, Irak, Arabistan, Kilikya, Ermenistan ve Kürdistan eyaletlerinin bağımsızlıkları tanınacaktır. Projeye göre, bu koşullar gerçekleşirse, Cemal Paşa, hem İstanbul'a, hem de Almanlara savaş açmayı kabul edebilirdi. Bu bakımdan, Cemal Paşa ile ilk konuşmaları Ermeniler yapmalıydılar.

Proje İngiliz, Fransız (ve Arap) yayılma politikasına karşı geldiği için uygulanma aşamasına getirilmemiştir. Cemal Paşa'nın karakteri ve İttihatçılığı böyle bir girişime yanaşmasına engeldi. Zaten, hatıralarında, bu konuya dokunmamıştır bile.[83]

Aynı proje hazırlayıcılarının, ülke dışında örgütlendirilip eski muhaliflere kurdurmak istedikleri "Genç Türk Fırkası" ile de ilişkileri daha önce belirtilmişti. (Bk. s.430)

"Harb-i Umumi"ye Giriş Anlaşmazlığı

İttihat ve Terakki'nin üst kademesindeki en derin anlaşmazlık, kuşkusuz Birinci Dünya Savaşı'na giriş sorunundan doğmuştur. Başta Cavit Bey olmak üzere, bir grup savaşa girilmesine karşıydı. Bu bakımdan Enver Paşa'nın sorumsuz ve bağımsız hareket etmesini de eleştirmişlerdir. Ne olursa olsun, savaşa giriş kararı, İttihatçı liderlerin

82 Bu belgeler için bk *Anadolu'nun Taksimi - Hatıralar ve Vesikalar*, s.377-405 - Cemal Kutay, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s.192 vd. - Bu sorun hakkında en son olarak yayınlanan bir inceleme için bk. Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcancasia*, s.28-29.

83 Cemal Paşa, *Hatıralar*'ının bir bölümünü "Ermeni meselesi"ne ayırmasına karşın kendisine atfedilen bu projeye değinmemiştir.

arasını açmıştır. Sorun, savaşlarla ilgili bölümde açıklanmıştır. (Bk. s.525)

Bolu–Kastamonu Ormanları Çekişmesi

1918'de İttihatçı çoğunluğun kendi içinde belki de tek çekişme örneği vardır. Kereste tüccarlığı ve ormancılık yapan Kastamonu Mebusu Ömer Lütfü Bey Bolu ve Kastamonu ormanlarının bir kısmının, işletilmek üzere yabancı bir şirkete verilmiş olmasından yakınmıştır. Ömer Lütfü Bey, bu tür işletmelerin yabancılara verilmesini, ülkeye yabancı sermaye sokulmasını eleştirmiş ve bu işlerin Osmanlılara verilmesini savunmuştur.

Tümü İttihatçı olan mebuslar arasında açılan tartışmalar, ciddi bir yöne kayma eğilimi göstermiştir.[84]

Ömer Lütfü Bey'in önergesini Cavit Bey sert bir şekilde karşılamıştır. Maliye Nâzırı'na göre, Ömer Lütfü Bey kurulacak şirketin yönetim kuruluna hâkim olmak ve Osmanlı üyelerini kendi istedikleri arasından seçmek istiyordu. Hükümet de buna taraftardı. Fakat kendisi beklememişti. Oysa şirket faydalı iş görecekti.[85]

Divaniye Mebusu Fuat Bey'le Cavit Bey arasında kısa da olsa, sert bir söz düellosu olmuştur.[86]

Bu sorun, Brest–Litovsk Ateşkesi konuşmaları arasında ele alınıyordu.

Daha sonra aynı konu "Fırka odasında" (grupta) da ele alınmıştır. Tartışmalar orada da sürmüştür.[87] Burada da kalmamış, bu sefer ziraat ve ticaret bütçesinde de tekrar gündeme getirilmiştir. Ömer Lütfü Bey sorun çözüme bağlanmadan nezaret bütçesi görüşülmesin istiyordu. Fakat, önergesini geri almıştır. Zaten önergenin encümene gönderilmesi de kabul edilmemiştir.[88]

Mütarekenin Getirdiği Ayrılıklar

Umumi Harp yenilgisi birdenbire Meclis–i Mebusan'ı ve Âyan'ı karıştırmıştır. Sultan Reşat'sız ve Vahdettin'li bir siyasal hayat, İttihatçıları zayıf düşürmüştür. Liderlerin kaçması üzerine toksözlülüğü ile tanınan Divaniye Mebusu Fuat Bey'in, Sait Halim ve Talât Paşalar kabinelerinin Divan–ı Âli'ye sevkini isteyen önergesi kabul

84 Bu sorunun gelişmeleri için bk. (MMZC 1334, D III, Sİ 4, 62. içt., s.1063 vd.)

85 Aynı eser, s.1063.

86 Fuat Bey'in sözlerinden: "...Cavit Beyefendi hazretleri, Ömer Lütfi Beyefendi hazretlerinin nutuklarına karşı, evvela teessüf ve hayretle söze başladılar ve neticede Ömer Lütfi Bey'in ismini nutuklarının diğer kısımlarından ziyade zikr ve tekrar ederek –hâşâ Ömer Lütfi Bey'in mevkileri bundan çok yüksektir– kendi uşakları gibi payladılar.
Cavit Bey – Hâşâ" (MMZC 1334, D III, Sİ 4, 62. içt., s.1065).

87 Aynı eser, s.1076.

88 Aynı eser, s.1079.

edilerek, ilk "tahkikatın" 5.Şube tarafından yapılması –kura sonucu– kabul edilmiştir. Durumu Mütareke bölümünde izleyeceğiz.

Yakup Cemil Olayı

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yayılan 'münferid sulh' (ayrı barış) sorunları İttihatçı çekişmeler arasında ele alınabilir, İttihat ve Terakki'nin "silahşörlerinden" Yakup Cemil Bey'in hükümeti devirme girişimi bunlardan biridir. Bu girişim İttihat ve Terakki içindeki görünmeyen iç çatışmaları su yüzüne çıkarmış, tasfiyelere neden olmuştur.

Yakup Cemil Bey Teşkilât-ı Mahsusa'da çalışan tipik bir fedai idi. Babıâli Baskını sırasında Harbiye Nâzırı Nazım Paşa'yı öldürmüştü. Kafkasya'ya gönderilen 2 bin kişilik Teşkilât-ı Mahsusa "çetesi"ne başkanlık etmiş ve Ardahan ve Batum'u işgal ederek meşhur olmuştu.[89] Cesur, saldırgan, hırslı, söz dinlemeyen bir ihtiyat zâbiti (Binbaşı) olan Yakup Cemil Bey, Enver Paşa'nın çok yakın arkadaşıydı ve onun Harbiye Nâzırı olması için çalışmıştı. Kendisini, Talât Paşa'ya karşı olan grubun başı sayıyordu.

Savaşın iyi yönetilmediğini, cephelerde durumun iyi olmadığını ileri süren Yakup Cemil Bey'in, Enver Paşa ile arası bozulmuştu.[90] Bu sırada Sapancalı Hakkı Bey'den İtilaf Devletleri'nin ayrı barış önerilerinde bulunduklarını öğrenmiştir.[91] Bu konuşma Sapancalı Hakkı Bey'in Galata'daki yazıhanesinde olmuştur ve buraya gidip gelenler arasında Enver Paşa'ya yakın oldukları bilinen Hüsrev Sami ve Yenibahçeli Nail Beyler de vardı.[92] Yakup Cemil Bey bunların da bulunduğu bir anda 'ben artık İtilafçı oldum' diyerek (Hürriyet ve İtilaf yanlısı değil, İtilaf Devletleri yanlısı anlamında) hükümete ve İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'ne baskı yapmak niyetinde olduğunu belirtmiştir.[93] Sapancalı Hakkı Bey onu yatıştırmaya çalışmış fakat söz dinletememiştir. Yakup Cemil Bey kardeşi Seyyit Mehmet Bey'i Merkezi Umumi'ye bu önerilerini anlatmak için yollamış fakat alayla karşılanmasına sinirlenip Kara Kemal Bey'le bizzat görüşmek istemiştir. Kara Kemal Bey de yardımcılarından Memduh Şevket (Esendal) Bey'i Yakup Cemil'in yanına yollar.[94] Kara Kemal

89 Mustafa Ragıp (Esatlı), *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi, Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?* s.357; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s.138; Galip Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, s.299.

90 Mustafa Ragıp, age, s.363-364.

91 Sapancalı Hakkı Bey, Romanya'da un ticareti için bulunurken, İtilaf Devletleri ajanlarının sulh teklifleriyle karşılaşmış. Fakat aracılığı reddetmiştir. Bk. Ertürk, age., s.142; Vardar, age., s.310; Mustafa Ragıp, age, s.395.

92 Vardar, age, s.318.

93 Vardar, *age.*, s.335; Mustafa Ragıp, *age.*, s.426.

94 Memduh Şevket Bey'in Ardahan'a giden Teşkilât-ı Mahsusa adamları arasında olduğu belirtiliyor. Ertürk, age., s.138. Memduh Şevket Bey, Kara Kemal Bey –

Bey Memduh Şevket Bey'in getirdiği haberleri Talât Paşa'ya iletir. Bunun üzerine Talât Paşa, Yakup Cemil Bey ve arkadaşlarının bir hükümet darbesi hazırlığı içinde olduklarının ortâya çıkarılması için çalışmalar yapılmasını Kara Kemal Bey'den ister.[95]

Yakup Cemil Bey her önüne gelene ayrı barış olanağından söz etmeye devam eder, *Meserret Oteli*'ne topladığı silahlı adamlarla hükümeti devirmeye, ikinci bir Babıâli baskını yapmaya karar vermiştir. Kuracağı kabinenin üyelerini de belirlemiştir.[96] Hükümet bu çalışmaları yakından izletiyordu. Etrafı sarılı olduğu halde harekete geçmek isteyen Yakup Cemil Bey'in girişimi Sapancalı Hakkı Bey'in ikna etmesi sonucu, önlenmiştir.[97]

Meserret Oteli Olayı ve Yakup Cemil Bey'in temasları Enver Paşa'ya Kara Kemal Bey tarafından aktarılmıştır.[98] Hükümeti devirme girişimi içinde Enver Paşa'nın eski arkadaşlarının da bulunması Paşa'yı öfkelendirmiş ve Yakup Cemil Bey'in tutuklanmasını emretmiştir.[99] Olayla ilgili olarak tutuklananlar arasında Satvet Lûtfi (Tozan) Bey de (Prens Sabahattin'in Kâtib-i Hususisi) vardır. Dava sonunda Yakup Cemil Bey idama mahkûm edilmiş, arkadaşları çeşitli sürgün ve hapis cezalarına çarptırılmıştır. Satvet Lûtfi Bey beraat etmiştir.[100]

Dava sürerken Almanya'ya giden Enver Paşa maiyetindeki yetkili kişilerden Yakup Cemil Bey hakkındaki hüküm ne olursa olsun kendisi dönene kadar infazın ertelenmesini istemiştir.[101] Fakat bu durum Talât Paşa'ya iletilmesine karşın, Yakup Cemil Bey hakkındaki idam hükmü Talât Paşa'nın yazılı emriyle infaz edilmiştir.[102] Enver Paşa'nın dönüşü beklenmeden Yakup Cemil Bey kurşuna

Cavit Bey grupları arasındaki çatışmalar sonucu, Yakup Cemil ile olan ilişkisi nedeniyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. İlhan Tekeli-Selim İlkin, (Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsil-i Mesleki Programı, (*Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, s.293).

95 Talât Paşa bu görüşmede Kara Kemal'e (Makyavel'in bir sözünü hatırlatarak) şöyle demiştir:
"–Her suikast veya hükümeti devirme teşebbüsü, bir iktidar için hasımlarını temizlemenin ilk şartı ve mükemmel bahanesidir! O halde, Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı, Hüsrev Sami, Yenibahçeli Nail Beylerin, bütün bunların ekarte edilmesi için bundan ulvi bir fırsat olamazdı." Vardar, s.338.

96 Mustafa Ragıp, age., s.609-610.

97 Vardar, age., s.345; Ertürk, age., s.145; M.Ragıp, age., s.449.

98 Kara Kemal Bey'i Enver Paşa'ya Talât Paşa yollamıştır. Mustafa Ragıp, age., s.473.

99 Vardar, age. s.352; Ertürk, age., s.149; M.Ragıp, age., s.489.

100 Vardar, age. s.359; Ertürk, age., s.141; M.Ragıp, age., s.598-609.

101 Vardar, age., s.379; M.Ragıp, age., s.629.

102 Vardar, age., s.380; M.Ragıp, age. s.633.

dizilmiştir (12 Eylül 1916).[103]

Yakup Cemil Bey'in hükümeti devirme girişimi Enver Paşa'nın eski arkadaşlarının tasfiye edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu olaydan sonra Enver Paşa'nın Talât Paşa'ya olan bağlılığı tarihe karışmıştır.

103 Yakup Cemil Bey'in idamı halk arasında efsaneleştirilmiştir: Vücudundan sızan kanların toprakta İttihat ve Terakki yazısına benzer şekiller aldığı rivayet edilmiştir. Vardar, age., s.382; Ertürk, age., s.163., M.Ragıp, s.636.

İKİNCİ KESİM

KONGRELER VE YÖNETİCİ KADRO

I

İTTİHAT VE TERAKKİ KONGRELERİ

1908–1918 dönemi içinde İttihat ve Terakki'nin dokuz kongresi toplanmıştır. Kongreler genellikle ağustos–ekim ayları içinde yapılmıştır. Bunlardan 1324 (1908), 1325 (1909), 1326 (1910), 1327 (1911) kongreleri gizlidir ve Selanik'te toplanmışlardır. (1328 (1912), 1329. (1913), 1332 (1916) 1333 (1917) ve 1334 (1918) kongreleri İstanbul'da toplanmıştır ve açıktır.[1]

1913 (1329)–1916 (1332) yılları arasında kongre yoktur. 1918 (1334) Kongresi Mütareke döneminde toplanmıştır ve İttihat ve Terakki'nin son kongresi olmuştur. Cemiyet (ve Fırka) bu kongre ile kendini feshetmiş, yerini Teceddüt ve Hürriyetperver Avam adlı partilere bırakarak tarihe karışmıştır.[2]

İttihat ve Terakki kongreleri sonunda yayınlanan belgeler üç türde toplanabilir: Siyasal program, Kongre Kararları ile Nizamname ve Program değişiklikleri. Resmi sayılacak bu belgeler arasında kongre kararlarını açıklayan "İzahnameleri" de saymak gerekir. Çünkü bu tür belgeler de doğrudan doğruya kongre yayını olmuşlardır. Ayrıca başta *Tanin* olmak üzere, Fırka yanlısı gazetelerde çıkan açıklayıcı makaleleler de, bu belgeler arasına girecek değerdedirler.

Kongrelerin fonksiyonu, bir partinin ideolojisini (doktrini ve eylemci metotlarını) değişen koşullar içinde ve yeni sorunlar karşısında saptamaktadır. İttihat ve Terakki'nin içsel dinamizmini ve oluşumunu izleyebilmek için kongre belgelerine dayanan kısa bir incelemenin yararı açıktır.

1908 (1324) Kongresi

İttihat ve Terakki'nin ilk kongresi Selanik'te ve büyük bir gizlilik içinde toplanmıştır. Hürriyet'in ilk yılının zafer ortamında, Cemiyet'in kutsal sayıldığı bir dönemde, İttihat ve Terakki'nin gizli toplanması yadırganmamıştır. Bazı Rumca gazeteler, bu içe kapanıklığı bir dağılma işareti olarak görmüşlerdir. Fakat Cemiyet, gizliliği bir prensip

1 Bu konuda hiçbir monografi yoktur. Yalnız bir makale: Agâh Sırrı Levend, İttihat ve Terakki Kongreleri (*Memleket*, 16 Aralık 1947, s.2).

2 *Türkiye'de Siyasal Partiler*, kitabımız, Cilt 2, s.72 84.

olarak saklı tuttuğunu açıklamaktan çekinmemiş ve bunu ilan etmiştir. [3]

1908 Kongresi'nin kararları 13 maddelik bir belgeyle yayımlanmıştır. Kongrede Cemiyet için ayrıca 21 maddelik bir "siyasi program" da kabul edilmiştir. [4]Her iki metin de 1908 ortamının koşullarını yansıtmışlardır.

Kongre kararlarına göre: Abdülhamit, Kanun-ı Esasi'ye bağlı kaldığı sürece korunacaktır; İttihat ve Terakki üyeleri memleketin ilerlemesini sağlayacak aktif elemanlardır; Meclis-i Mebusan'daki üyeler "Fırka" adı altında çalışacaklardır; Ordu ile ilişkiler bir "talimatname" ile düzenlenecektir. Muhalefetin eleştirilerini karşılamak amacıyla, şahsi teşebbüs ve tevsii mezuniyet meseleleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Avrupa'ya her meslek ve sanat dalında uzman yetiştirmek amacıyla "liyakatli" eleman gönderilmesi kararlaştırılmıştır. [5] Vergiyi halka anlatmak içn gerekli teşebbüsler öngörülmüştür. Bu kararlar içinde, "yeni ve hafi" bir Merkez-i Umumi'nin seçildiği de hatırlanmalıdır (madde 12). [6] Yine Cemiyet'in "Nimazname-i Esasi"-sinde gerekli değişiklik ve ekler yapılmıştır (madde 9). [7]

Kongre'nin kabul ettiği siyasal programa gelince, önce bu programın "aynen kabul ve tasvip edildiği" kararlarda açıklanmıştır (madde 2). [8]

Siyasi program, özellikle Kanun-ı Esasi'de yapılması gerekli ekler ve değişiklikler üzerinde durmuştur: Servet şartı olmaksızın her 20 yaşındaki erkeğe seçme hakkının tanınması, Abdülhamit'in tanımadığı kamu hürriyetlerinin kabulü, mebusların kanun teklif etme hakkı gibi... Eşitlik, kanun önünde genelleştirilmiş, "gayrimüslimlerin" de askere alınmaları kararlaştırılmıştır. Bu Müslüman olmayan mebusların titizlikle üzerinde durdukları bir sorundu. Ordu ile Cemiyet arasındaki ilişkilerin saptanması bakımından önemliydi.

Siyasi program, eğitim ve öğretim sorununa ilk kez, istibdat rejiminde rastlanmayan bir boyut sağlıyordu. Bir yandan -kongre kararlarına göre- Avrupa'ya gençler gönderilecek, bir yandan da -siyasi programa göre- tüm okullar üzerinde devletin denetimi kabul

3 Yalanlamayı *Tanin* vermiştir: "İttihat ve Terakki Cemiyeti dağılmamıştır. Zaten Heyet-i Merkeziye öteden beri gizliydi. Hürriyetin ilânından sonra, olayların gelişmesi sonucu bazı üyelerin isimleri belli olmuştu. Halbuki Selânik'te toplanan son kongrede Cemiyet'in ilk tutumuna aykırı olduğu için Merkez üyelerinin meydana çıkmasına lüzum görülmemiş olduğundan gizliliğin devam ettirilmesine karar verilmiştir. İşte bütün söylentiler bundan (bu karardan) doğmuştur." (26 Teşrinisani Sayı: 1324)

4 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız Cilt 1, s. 63-65, 65-67.

5 Aynı eser, s.65

6 Aynı eser, s.64

7 Aynı eser, s.64.

8 Aynı eser, s.64 (1908 Kongre Kararları)

ediliyordu. Ve bu kayıt altında özel okulların açılmasına izin verilecekti.

Siyasi programın sosyoekonomik yönü çok zayıftır. Dikkate değer olan sorun, köylüleri toprak sahibi yapma prensibini, İttihat ve Terakki'nin, Hürriyetin İlanı ile yaşıt olarak ortaya atmış olduğudur.[9] Bunun dışında, ziraate ve öteki kesimlere pek yuvarlak sözcüklerle değinilmiştir.

İlk kongresinde, İttihat ve Terakki, ordunun siyasal hayat içindeki yeri üzerinde de durmuştur. Ama gerekli bir çözüm getirememiştir.

Yine, Cemiyet–Fırka ilişkisi de ele alınmıştı. Fakat, o da yeterli bir çözüme bağlanamamıştır.

1908 Kongresi, Cemiyet'in su yüzüne çıktığını göstermesi bakımından ilginçtir. Fakat bu siyaset minderine çıkış onu yine de gizlilikten arıtmış değildi. İlk kez, Makedonya komiteleri örneğinde bir örgüt, demokratik bir plüralizm içinde, çok parti rejiminin bir unsuru, bir siyasal kuruluş olmaktaydı. İhtilalci niteliğini, fiili şiddet araçlarını da kullanacaktı.

1908 Kongresi, birçok soruna el atmış, hiçbirini çözememiştir.

1909 (1325) Kongresi

1909'un Ekim ayında, İttihat ve Terakki'ye karşı insanlar ve fikirler yavaş yavaş ortaya çıkmışlardır. Ve bir artış temposu içindedirler. Bir yıl içinde, arkada bırakılan olaylar çok sarsıntılı olmuştur: Kâmil Paşa düşürülmüş, 31 Mart bastırılmış, vilayetlerdeki kıpırdanmalarla uğraşılmaktadır. Hükümet sıkıyönetim ortamı içinde çalışmaktadır. Mebusan'da ve Âyan'da, çalışmalar hırpalayıcı olmuştur. İttihat ve Terakki, çok hızlı gelişen olaylar içinde henüz bocalama işaretleri vermemektedir, ama iç yapı sorunlarıyla sarsılmaktadır. İki sorun, özellikle önemlidir: Cemiyet–Fırka ve Cemiyet–Ordu ilişkileri...

Bu kongre de, gizli olarak Selanik'te toplanmıştır. Hem Cemiyet, hem de Fırka için ayrı tüzükler kongrece kabul edilmiştir.[10] Her iki nizamnamenin özelliklerine değinmiştik. (Bk.s.201). Fırka için, ayrıca bir "Siyasi Program" onaylanmıştır.[11]

Cemiyet ilk kez gizlilikten çıkarılıyordu ve herhangi bir dernek gibi, Cemiyetler Kanunu'na göre kurulması gerektiği kabul ediliyordu. Bu kanun çıkana kadar da, Cemiyet'in tüm sorumluluğunu Kâtib–i Umumi yüklenecekti.

Cemiyet'in, gizlilikten çıktığının ilk kanıtı, Merkez–i Umumi üyeliğine seçilmiş olanların isimlerini açıklamış olmasıdır. Dr. Nâzım, Ömer Naci ve İhsan Namık Beyler, böylece ilk olarak adları açıklanan İttihat ve Terakki yöneticileri olmuşlardır. (Bk.s.239). Bu kongre, Cemiyet'e giriş gizliliğini de kaldırmıştır.

Bu kongreyle ilgili değerlendirmeye gelince... Hiç kuşkusuz, İttihat

9 Aynı eser, s.66 (14. madde).
10 Aynı eser, s.67–83.
11 Aynı eser, s.81–83.

ve Terakki'nin yapısal sorunlarına az çok bir çözüm getirmiştir.

Kongre, bir kapıyı kaparnıştı, ama pencereyi unutmuştu. Cemiyet–Fırka ilişkileri bakımından kulis hakkı "bâki kalmak üzere", ileri bir tarihe atılmıştı. Ne var ki, Cemiyet–Ordu sorununa bir çözüm getirilememişti. [12]

Kongre, sosyoekonomik sorunlar üzerinde durmamıştır.

1910 (1326) Kongresi

İktidara, İbrahim Hakkı Paşa kabinesiyle ısınmış olan İttihatçılar, 1910 Kongresi'ni sakin geçirmişlerdir.

Kongre genel nitelikte bir beyanname yayınlamıştır.[13] Cemiyet nizamnamesinin yalnız birkaç maddesine, o günün koşullarına göre pek önemli sayılamayacak, bazı değişiklikler getirilmiştir.

Beyannamede, kongrede iki sorun üzerinde önemle durulduğu açıklanmıştır: Cemiyet–Fırka ilişkisi ve maarif (milli eğitim). Sosyal sorunlar, ucundan ve soyut formüllerle ele alınmıştır.[14]

Cemiyet–Fırka bağlantısından söz etmiştik. (Bk.s.200).

Fırka'nın, Cemiyet programını gerçekleştirici fonksiyonu, onu bir ajan durumuna da sokuyordu. Her ikisi arasında, Merkez–i Umumi'ye oynak kemiği görevinin verilmesi, bu organı iç hiyerarşinin doruğuna çıkarıyordu. Merkez–i Umumi'nin yediye çıkarılan sayısına göre, seçilenlerin isimleri açıkça ilan ediliyordu (Bk.s.240).

Kongre, İttihat ve Terakki'nin "maarif"e verdiği önemi perçinlemiştir. "İttihat ve Terakki" adını taşıyan okul sayısının artırılması kararlaştırılmıştır. "Yeni kuşağın" ihtiyaçları yanında, kulüplerde "eski kuşağa" da gece dersleri verilmesi kabul edilmiştir.

Kongre beyannamesinde ilginç olan nokta, "millet–i Osmaniye"den söz edilmesidir. Bır yıl sonraki Kongre'de *Türkçülük* akımının öncülüğünü yapacak olan Cemiyet'in, bir yıl önceki tutumu dikkat çekicidir.

1911 (1327) Kongresi

Dördüncü Kongre de Selanik'te ve gizli olarak toplanmıştır. Fakat, İttihat ve Terakki'nin ilk ve büyük bir bunalım içine düştüğü bir sırada toplanan bu kongre, iki –belki de daha fazla– ateş arasında, çözülmedikleri için düğümlenmiş bir sürü eski sorunu ele aldığı gibi, Cemiyet'in (ve Fırka'nın) karşılaştığı yeni sorularla da uğraşmıştır.

Cemiyet, Hizb–i Cedit krizi ile iç yapısında sarsılmıştı. (Bk.s.215). Fakat, Cemiyet dışı tehlikeler de az değildi. Meclis içi ve dışındaki siyasal partiler–Mutedil Hürriyetperveran, Ahali Fırkaları– ve gayri–müslim" gruplar (Rum, Bulgar, Ermeni mebuslar) birleşerek Hürriyet

12 Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in şu makalelerine bakılmalıdır: Selanik Kongresi Münasebetiyle–Askerler ve Cemiyetler (*Tanin*, 13 ve 25 Teşrinievvel 1325).

13 *Türkiye'de Siyasal Partiler* C.1, s. 29.

14 Aynı eser, s.29.

ve İtilaf gölüne dökülmek üzereydiler. Hükümetler köklü iş görememenin bocalaması içindeydiler. Kısır parti çekişmeleri alıp yürürken, İtalya Trablusgarp'a saldırmıştı. Balkanlar karışıklık içindeydi. Kolera salgını ülkeyi kasıp kavurmaktadır.

Kongre bu koşulların boğucu atmosferinde toplanmıştır.

1327 Kongresi'nin yayınladığı "Mukarrerat" (Kararlar), siyasi program, program ve nizamname değişikliğini gösteren belgelerin yanı sıra, Maarif Nâzırı Emrullah Efendi'nin "İzahnamesi" de önem taşır. Ayrıca kongre sert bir bildiri de yayınlamıştır.[15]

1911 Siyasi Programı, yine ortalığı savaş meydanına dönüştürecek 35.maddenin değiştirilmesi önerisine ağırlık vermiştir. (Bk.s.377). Anayasal meselelerin yanı sıra, İttihat ve Terakki'nin siyasal proramlarında ilk kez görülen meseleler de ortaya çıkmıştır. Bu plandaki ilk sorun kapitülasyonların kaldırılmasıdır. Yine, tüm vergilerde reform yapılması öngörülmüştür. Bu arada "adaletsiz ve nisbetsiz" temettü vergisinin yabancılara da uygulanacağının açıklanması ilginçtir. Topraksız köylü sorunu yeniden ele alınmış, gayrimenkul mülkiyet hakkının köylüye zarar vermeyecek şekilde ayarlanması benimsenmiştir. Zirai (tarımsal) ilişkilerin düzenlenmesi, zirai kredilerin artırılması ayrıca ele alınmıştır. Milli eğitim alanında *Encümen-i Daniş* adıyla bir akademi kurulması kararlaştırılmıştır. Anonim şirketlerin zamanın ihtiyaçlarına göre yapılacak bir kanuna bağlanacağı belirtilmiştir.

Böylece İttihat ve Terakki ilk kez, kapitülasyonlara karşı cephe alma yoluna bu kongre ile girmiştir. Sosyal ve ekonomik politika yuvarlak tekerlemelerden kurtularak açık ve seçik prensiplere bağlanmıştır.

Tüm çalışmalar, feodal bir ziraat ekonomisi içinde bocalayan *köylü*'yü amaç seçmiştir. Aşiretlerin yerleşik kılınması tedbirlerinin yanı sıra (madde 16), "Çiftçiler, orakçılar, aylıkçılar ve yarıcılar arasındaki ilişkileri düzenleyecek ve saptayacak bir kanun yapılacağının" (madde 26) önerilmesi, İttihat ve Terakki'nin azgelişmişlik hastalığını teşhis yolunda bir adım olsun attığını göstermiştir. Kalkınmayı, yabancılara kadar yayılacak vergi reformuna ve kapitülasyonların "ilgasına" bağlaması, doğru bir yolun açıldığına işarettir.

Hizb-i Cedit'le varılan anlaşma protokolüne gelince (Bk.s.219), yalnız siyasal planda ve pamuk ipliğine bağlı bir çözümden ileri gitmemiştir. Nitekim, Hizb-i Ceditçilerden bir kısmı Hürriyet ve İtilaf'a geçeceklerdir.

Kongre kararları ilginç bir savunmayı da kapsar. Bu kararlarda program ve nizamnamedeki değişiklik gerekçeleri de açıklanmıştır. Aslında bu gerekçeler de yetersizdir, çünkü temel sorunların boyutları-

15 Maarif Nazırı Emrullah Efendi, *İzahname* (1330). Ayrıca Celal Nuri Bey'in Kongreye sunduğu muhtıraya bk. *1327 senesinde Selanik'te münakid İttihat ve Terakki Kongresine Celal Nuri Bey tarafından takdim kılınan muhtıradır.*

nı görmezlikten gelmişlerdir ve çözüm getirememişlerdir.

Kongre Fırka'nın yapısında değişmeler doğuran kararlar vermiştir. Merkez–i Umumi üyelerinin sayısı 12'ye çıkarılmıştır. Seçilen üyeler açıklanmıştır. Umumi Kongre'ye parlamentodan katılacak Fırka üyesi sayısı, grubun onda biri oranına çıkarılmıştır.

Bu değişikliklerin amacı "Cemiyet'in Fırka ile daha sıkı bir ilişki kurması" prensibine dayandırılmıştır. Böylece, Cemiyet'le Fırka bütünleşmesine doğru bir gelişme başlatılmıştır.

1911 Kongresi'nin aldığı önemli kararlardan birisi de, Kanun–ı Esasi'de, 7. ve 35. maddeler "tâdilatını" öngörmüş olmasıdır.[16]

Kongre, yerli muhalefet gazeteleri kadar, yabancı basının da dikkatini çekmiştir. Özellikle, yabancı basın, kongrenin başarısızlıkla sonuçlanacağını ileri sürmüşlerdir.[17] Bir zamanlar –daha üç yıl önce– "kutsal" sayılan Cemiyet'ten ayrılışı "vatan vazifesi" olarak niteleyen "istifanameler" devam etmektedir.[18]

Kongre sonunda, Cemiyet sert bir bildiri yayınlamıştır.[19]

1912 (1328) Kongresi

Bu kongrenin birçok özelliği vardır. Önce, İttihat ve Terakki'nin, Sait Paşa'nın Kanun–ı Esasi değişikliği fırtınalarından sonra, Halâskâr Hareketi'nin baskısı altında iktidarı bırakarak muhalefete geçtiği sırada toplanmıştır. İstanbul'da toplanan ilk ve açık kongre olmuştur.

Yine bu kongre, İttihat ve Terakki içindeki bölünmelerin kesinleştiği bir dönemde, Talât Bey (Paşa) grubu ile karşı grubun (Enver Paşa grubu) çatıştıkları bir kongre olmuştur.

Dört yıllık iktidardan muhalefete geçen ve iç çekişmelerle uğraşan İttihat ve Terakki, Trablusgarp Savaşı'nın doğurduğu dış sorunlarla da sarsılmıştır. Çünkü bunlardan sorumlu tutuluyordu.

Meclisi feshettirmiş olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın "Büyük Kabinesi", İttihatçılar karşısında yer almış, İttihatçı iktidarların valilerini, kumandanlarını ve memurlarını değiştirme, İttihatçı örgütüne karşı sıkı ve sert tedbirler alma yoluna gitmiştir. Ve yeni bir genel seçim hazırlığındadır. Genel bir jurnalcilik havası esmektedir. İttihatçılar, kongreden bir süre önce, sert bir bildiri yayınlayarak, hükümeti şiddetle eleştiriyor ve "Ramazan'ın 20'sinde Dersaadet'te" Cemiyet Umumi Kongresi'nin toplanacağı bildiriliyordu.[20]

20–29 Ağustos tarihleri arasında Nuruosmaniye Kulübü'nde toplanan kongre başkanlığına Hacı Adil Bey, başkan yardımcılıklarına da

16 "1876 Kanun–ı Esasî ve Türkiye'de Anayasa Geleneği" makalemiz, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* Cilt 1, s.38–39.

17 Nitekim *Paris Journal* bu kanaattedir (*Tanin 10 Kânunuevvel 1327*).

18 Bazı istifa örnekleri için bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız Cilt 1, s.124–125.

19 Beyanname *Tanin*'de yayınlanmıştır (23 Teşrinisani 1327) - Hüseyin Cahit, Cemiyetin Beyannamesi (*Tanin*, 24 Teşrinisani 1327).

20 Mustafa Ragıp (Esatlı), *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s.210–211.

Talât ve Seyit Beyler seçilmişlerdir. Kongreyi hükümet komiseri de izlemiştir.

Kongrenin özelliklerinden birisi de, 1327 Kongresi Nizamname değişikliğine göre, parlamento üyelerinin yüzde onunun (35 kişi) katılması gerekirken, Âyan ve Mebusan üyelerinin tümü getirilmiştir. İlk tartışma ve çarpışma da bu konuda çıkmıştır. Ve hemen Merkez–i Umumi–Fırka kavgasına dönüşmüştür.[21]

Enver Paşa hizbinin sözcüsü Sapancalı Hakkı Bey, yüzde on kontenjan dışındaki parlamenterlerin kongreyi terk etmelerini şiddetli bir eleştiriyle istemiştir. Gürültülü bir oylamadan sonra bu teklif kabul edilmemiştir.[22]

Daha sonra Merkez–i Umumi adına çalışma raporu okunmuştur.[23]

Rapor şu sorunlar üzerinde durmuştur:

İttihat ve Terakki iç ve dış düşmanlarla sarılı olduğu halde, gerçeğin zaferinden emindir.[24] Sait Paşa'nın anayasa değişikliği ile ilgili tutumu övülmektedir. İstifası korkudan ileri gelmemiştir. 1912 seçimiyle ilgili olarak ileri sürülen "gayrimeşruluk" iddiası tamamen yersizdir ve bir kıskançlığın eseri olmuştur.[25] Yeni Mebusan Meclisi öncekinden çok ileri bir kişiliğe sahiptir.[26] Bu meclisi feshetmekte Âyan "kanuni" değil "siyasi" bir karar almıştır.

Raporda, kısmi bir nizamname değişikliğinden söz edilmekte, İttihat ve Terakki'nin sosyal çalışmalarını sürdürdüğü belirtilmektedir. Avrupa'ya gönderilmiş olan gençlerden bir kısmı yurda dönmüştür, işbaşına geçeceklerdir. "İttihat Seyr–i Sefain Şirketi" savaş dolayısıyla kurulamamıştır.

Rapor iki sorun üzerinde, üyelerin dikkatini çekmiştir: Geçici olarak Selanik'ten İstanbul'a nakledilmiş olan Merkez–i Umumi'nin durumu ve yeni genel seçimlere katılıp katılınmayacağının kararlaştırılması.

Kongre, artık Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinde destek bulan "eski" muhaliflerin ve hükümetin ağır hücumları ve baskıları altında sürdürülmüştür. İttihatçı gazeteciler hapse mahkûm edilmiş ve tutuklanmıştır. Hüseyin Cahit, Cavit, Talât ve Orhan Beyler Bekirağa Bölüğü'ne, sonra da Umumi Hapishane'ye, halkın arasından konvoy halinde geçirilerek, götürülmüşlerdir. (Bk.s.423). Hüseyin Cahit Bey'in, hapisaneden yazı göndermesi yasaklanmıştır. Muhalefet ateş püs-

21 Aynı eser, s.216.

22 Nitekim *Tanın* de aynı haberi vermiştir (21 Ağustos 1328, s.1)

23 Aynı tarihli *Tanin,* raporun Nesimi Bey tarafından okunduğunu bildirmiş ve raporu tam olarak değil "mealen" vermiştir. Kongreyle ilgili belgeler azdır.

24 *Türkiye'de Siyasal Partiler,* c.1, s.30.

25 Aynı eser, s. 103.

26 Aynı eser, s. 103.

kürmektedir. *Tanin* kapatılmıştır ve başka isimlerle çıkarılmıştır.[27]

Kongre biterken, iki olay kamuoyunun dikkatini çekiyordu: Millî Meşrutiyet Fırkası kurulmuştur.[28] Arabacılar grev yapmışlardır.[29] Yeni Merkez-i Umumi üyeleri seçilmiştir.

Kongre "Mukarreratı" hayli geç yayınlanmıştır.[30]

Bu belgede, önce Meclis-i Mebusan'ın kapatılması, o güne kadarkinden değişik bir üslupla kaleme alınmıştır. Tüm olarak, herhangi bir siyasal programa yollama yapılmamış, dört sorun üzerinde durulmuştur: Birincisi, meclisin kapatılması meşru değildir. Yeni seçimler sorununa gelince, gerçek bir siyasal partinin denetiminden memleketi yoksun kılmamak için, seçime katılma kararı verilmiştir.[31] Oylama gürültülü olmuş ve tekrarlanmıştır.

İkinci sorun olarak, İttihat ve Terakki'nin gizlilikle ilişkisi olmayan bir siyasal parti olduğu açıklanmıştır.[32]

Üçüncü sorun, "Trablusgarp ve Bingazi"dir. İttihat ve Terakki bu eyaletlerde Osmanlı hâkimiyetinin "fiilen ve tamamen" sürdürülmesinde ısrarlıdır.[33]

Dördüncü sorun, Şeyh Abdülaziz Çaviş'in, Osmanlı ülkesine sığındığı halde, Mısır Hidivliği'ne teslim edilmesidir. Kongre bu işlemi protesto etmiştir.

Büyük çalkantılar içinde toplanıp dağılan kongrenin, ideolojik sorunlarla uğraşmadığı görülür.

1913 (1329) Kongresi

Bu kongrenin özelliği, İttihat ve Terakki'yi fiili tek parti rejimine dönüştüren olaylar içinde toplanmış olmasıdır. İttihatçılar Babıâli Vakası ile yeniden ve fiilen iktidarı ele geçirmişlerdir. Hükümeti devirme (taklib-i hükümet) olayı bastırılmıştır. Mahmut Şevket Paşa muhaliflerin suikastine kurban gitmiştir. Divan-ı Harb, sonra da sehpalar kurulmuştur. Yüzlerce muhalif Sinop'a sürülmüştür. Maliye Nâzırı Cavit Bey Paris'te borç aramakla meşguldür. Gıyaben idama mahkûm edilen bir grup muhalif, muhalefeti yurt dışına taşımışlar,

27 *Tanin*, 21 Ağustos 1328 (3 Eylül 1912)'de kapatılınca *Senîn* çıkmıştır. (22 Ağustos). O da aynı gün kapatılmıştır. Yerine *Cenîn* (23 Ağustos) çıkmıştır ve o da kapatılmıştır (30 Ağustos), yerini *Hak* almıştır. *Tanin*, 3 Eylül 1328'de tekrar çıkmaya başlamıştır.

28 *Tanin*, bu kuruluş haberini verirken yeni fırkayı "Milliyetperver Türk Fırkası" olarak adlandırıyordu (21 Ağustos 1328). Ve Ahmet Şerif imzalı yazı: "Milli Meşrutiyet Fırkası Münasebetiyle" (*Tanin*, 13 Eylül 1328).

29 *Tanin*, bu olayı bildiriyor (17 Eylül 1328, s.3).

30 Bu belge, *Tanin*'de, kongrenin bitiminden on dört gün sonra yayınlanmıştır (12 Eylül 1328).

31 Mustafa Ragıp (Esatlı), a.g.e., s.211-213.

32 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s. 105.

33 Aynı eser, s. 105.

yabancı hükümetlerle temas halindedirler.

Kısaca, İttihat ve Terakki iktidarda tektir ve yalnızdır. Muhalefet susturulmuştur. Balkan Harbi'nin felaketli ortamı sonunda, Balkanlılar payıtaht dolaylarına kadar sokulmuşlardır. Rumeli ve "barut fıçısı" Makedonya kaybedilmiştir. Selanik, artık Osmanlı ülkesinde yoktur. Son bir çaba ile Edirne geri alınabilmiş ve tersine bir zafer havası estirilmiştir.

1913 Kongresi böyle bir ortam içinde toplanmıştır. Kongreyle ilgili havadislere basında rastlanmamaktadır. [34] Yalnız, fırka yanlısı *Tanin* 1329 siyasi programı ile nizamnamesini yayınlamıştır. Ayrıca, yine bir izahname çıkarılmıştır.

Siyasal program, 1328 (1912) Kongresi'nin dağdağalı parantezini kapayarak, 1327 (1911)'de kabul edilmiş olan esasları devam ettirmektedir. Bu kongrenin en büyük özelliği, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisini ilk kez ve açıkça bir siyasal parti (fırka-i siyasiye) olarak ilan etmesidir. [35]

Trablus ve Balkan Savaşları'nda şekillenen milliyetçi akımın etkisi 1913 programını etkilemiştir. Antiemperyalizm, siyasal olduğu kadar ekonomik bir karakter kazanmıştır. Programın 2. maddesi bu durumu açıkça ortaya koyar:

"İttihat ve Terakki Fırkası, milli iktisat siyasetinin bağımsızlığını zorlaştıran ve yabancılarla ilgili mali ve iktisadi imtiyaz ve ayrılıkları (istisnaları) kaldırmaya çalışacağı gibi tüm kapitülasyonların da kaldırılması nedenlerini tamamlamayı en kutsal amaç sayar".

Programda ilk olarak *vatan* (madde 34) ve *iktisadı millî* (madde 2) terimlerinin kullanılmış olması ilginçtir.

Altı bölüme ayrılmış olan siyasal programın en geniş bölümü ekonomiye ayrılmıştır. "Kısm-ı iktisadı" başlıklı bu bölümde, geri kalmış bir sosyal yapının ana dertlerine değinildiği açıktır. Ziraat geliştirilecek, ziraatçilere düşük faizli, uzun taksitli borç verecek "kredi fonsiye" (itibari akar = toprak kredisi) bankası kurulacak. Ayrıca ziraat sendikaları da kurulacaktır. Köylüye, ürünü karşılığı kredi verecek olan Ziraat Bankası ıslah edilecektir. Ziraat alanındaki feodal bağlar da bu ıslahatın içindedir.

Programda adaletli vergi reformu öngörülmüştür.

Sanayi alanında, "Teşvik-i Sanayi Kanunu" uygulanmaya konulacaktır.

Ekonomik alanda öngörülen örgütlenmeler özellikle üzerinde durul-

34 Kongreyle ilgili hiçbir havadise rastlayamamış olmamız dikkatimizi çekmiştir. Yalnız *Tanin*, 2 ve 3 Teşrinievvel 1329 tarihli sayılarında, hiçbir yorum yapmadan önce siyasi programı, sonra da nizamnameyi (6 Ekim'den itibaren) yayınlamıştır. Merkez Umumî raporu elimize geçmemiştir. *İkdam* Gazetesi'nin bu tarihli sayılarında hiçbir havadis yoktur. Elimizde yalnız, 18 sayfalık bir İzahname vardır. Bu kongreyle ilgili yorumlara 1916 kongresi hakkında yazılan yazılarda rastlanır.

35 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s. 106.

maya değer: Ziraat sendikaları, esnaf cemiyetleri kurulacak, borsa–ticaret–ziraat odalarının sayısı artırılacaktır.

Ticaret alanında, anonim şirketlerle ilgili hükümler çağdaş koşullara uydurulacaktır.

İdare alanında (kısm–ı idari), özellikle "idari taksimat" üzerinde durulmuştur. Aşiretlerin yerleşik hale getirilmesi, bu bölümdeki önemli hükümlerden biridir. Daha önemlisi, idare alanındaki bir anayasal prensibin, bu bölümde değil de, programın 1. maddesi olarak ilan edilişidir: "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin idarı siyaseti yetki genişliği (tevsi–i mezuniyet) ve görev bölümü (tefrik–i vezaif) esasına dayanır". Böylelikle, kesin olarak, Prens Sabahattinci adem–i merkeziyet prensibi reddedilmiş oluyordu. Ve İttihat ve Terakki liderlerinden ve Merkez–i Umumı azası Ziya Gökalp Bey'le, ülke dışında gıyaben idama mahkum edilmiş muhalefet liderlerinden Prens Sabahattin Bey arasındaki fark da, derin bir ayrılık olarak belirtiliyordu. Her ikisinin kişiliğinde Türkçülük ve Meslekçilik akımları da ayrı fikir ve politika cepheleri olarak kurulmuşlardı. Sociologie (içtimaiyat)–Science Sociale (ilm–i içtimaî) diyalogu, yıllarca sürüp gidecektir.

Siyasal bölümde (kısm–ı siyası), 1911'de yapılmış olan Kanun–ı Esasi değişikliği, 1912'nin kısa ömürlü parlamentosunda kabul edilmişti. Cemiyet, değişikliğin Âyan'dan da geçirilerek kanunlaşmasına çalışılacağını bir siyasal görev saymış ve değişiklik metnini, dip notlu olarak, aynen vermiştir.[36].

Bu alanda, İttihat ve Terakki, yürütmeyi güçlendirme isteğindedir. Padişah'a Mebusan'ı fesih yetkisi tanınacak, muvakkat kanun (kanun gücünde kararname) ve güvenoyu müesseselerine açıklık getirilecektir. Mebuslar ve Âyan ticari işlere karışmayacaklardır.

Her zaman olduğu gibi, İttihat ve Terakki, ilk kongresinden beri izlediği Maarif (milli eğitim) meselesine bu kongre programında da ağırlık vermiştir.

1913 kongresiyle, İttihat ve Terakki örgütü daha kesin çizgiler kazanmıştır (Bk. s.203).

Önce, kişiler üye olabileceği gibi (Osmanlı tebaası olanlar) gazeteler ve zümreler de Cemiyet'in üyesi olabilir. İttihat ve Terakki, bu yoldan çatısı altında, kendiliğinden kurulmuş ya da kendi kurduğu kültür, yardım ve paramiliter (yarı askeri) dernekleri de toplama olanağı kazanmıştır.

1916 (1332) Kongresi

1916 Kongresi, "Harb–i Umumi" ortasında, yine iktidarda tek başına kalmış olan İttihat ve Terakki'nin, kamuoyuna hesap verme ihtiyacına dayanmıştır. Kongreyle ilgili belgeler ve yayınlar bir araya toplanmıştır.[37]

36 Aynı eser, s.106-107.

37 Kongreyle ilgili belgeler ve yazılar bir kitapçık halinde toplanmıştır. Bk. *1332 Senesi*

1913 yılından sonra –üç yıllık bir aralıktan sonra– yedinci kongresinde İttihat ve Terakki artık iktidarda tek parti olarak kalmanın alışkanlıkları içindedir. Bu bakımdan, kongrede okunan rapor, bir partiye ait olmaktan çok, bir hükümet programı niteliği taşımaktadır.

Raporun ilk satırları, 1913–1916 yılları arasında İttihat ve Terakki kongrelerinin niçin toplanmadıklarını açıklamıştır. 1330 (1914) Kongresi'nin savaş hazırlığı nedeniyle, 1331 (1915) Kongresi'nin de Birinci Dünya Savaşı nedeniyle yapılmadıkları açıklanmıştır.[38]

Üç yıldır, son verdiği plüralist (çok partili) rejim dışında, monist bir siyasal hayat içinde iktidarda tek başına kalan İttihat ve Terakki Fırkası'nın en yetkili organları, bu raporda, ilk kez Berlin Antlaşması'ndan 1916 yılına değin gelişmeleri incelemişlerdir. 1916 yılının tablosu hiç de iç açıcı değildir: Balkan Savaşı kaybedilmiştir. "Yüz-milyonlarca İslamın kanlarını emerek... Boğazların bekçisi zayıf bir halifelik isteyen" İngiltere, Osmanlı dostluğunu koparmıştır, Almanya'ya karşı Çarlık Rusya ile birleşmiştir. Almanya dosttur. Askeri heyetiyle ordunun, uzmanlarıyla ekonomik hayatın düzenlenmesinde aktif bir rol oynamaktadır.

Bu dostluk sayesinde kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılmıştır.

Umumi Harb'e giriş nedenleri ayrıca anlatılmıştır.

Rapor, özellikle ve ayrıntılı olarak Ermeni "tehciri", Suriye ve Hicaz olayları üzerinde durmuştur.

Ekonomik meseleler, savaş ekonomisi içinde ele alınmıştır. Önce, başkent İstanbul'un "iaşesi" için alınmış tedbirler açıklanmış ve bu alanda kurulmuş olan üç şirket, daha sonra da İaşe Komisyonu ile ilgili bilgiler verilmiştir (Bk.s.336).

Ziraat, ulaştırma ve nihayet milli eğitim meseleleri ve tedbirleri, geleceği de kapsayarak, açıklanmıştır.

Rapordan çıkarılabilecek en önemli sonuç artık İttihat ve Terakki'-nin Osmanlıcı (İttihad–ı Anâsırcı) ve liberal olmaktan çıkıp, Türkçü (Milliyetçi) ve devletçi bir tutuma girmiş olmasıdır. O kadar ki, Türkçülük ve lâyiklik, Fırka kabinesindeki şeyhülislamları bile sinirlendirmektedir.[39] Şeyhülislamı ve onun kişiliğinde tüm İlmiye'yi sinirli bir şaşırtmaya uğratacak hatta onları istifaya zorlayacak, (Bk.s.387), noktaları, siyasal programda önerilen ve kabul edilen değişikliklerle açıklamak zor değildir. Çünkü kongre, lâyikliğe doğru temelli bir adım atmıştı. Şeyhülislamlık (Meşihat–ı İslamiye) örgütü düzenleniyor, elinden yargı yetkisi alınıyor, medreselerin ıslahı isteniyordu. Ayrıca tüm mahkemelerin, yargı kuvvetinin tekeline sahip kılınan Adliye

İttihat ve Terakki Kongresi (332 senesi kongresi müzakeratıyla bu bapta yazılan makalâtı muhtevidir).

38 Aynı eser, s.5–6 – *Tanin*'de çıkan bir makaleden (16 Eylül 1332).

39 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.132.

Nezaretine bağlaması öngörülüyordu. Tüm okullar da Maarif Nezareti'ne bağlanıyordu. Evkaf Nezareti'ne bağlı olan öğretim müesseseleri de bunların dışında tutulmuyordu. [40]

Bu kongrede Reis–i Umumi'nin görev ve yetkisi artırılmıştır ve açıklık kazanmıştır. Kalem–i Umumi kaldırılmış, yerine Vekil–i Umumi'nin başkanlığı altında, Âyan ve Mebusan Meclislerinden birer Heyet–i İdare kurulmuştur. Böylece Fırka, daha disiplinli ve merkeziyetçi bir yapıya sahip olmuştur (Bk.s.203).

1916 Kongresi, İttihat ve Terakki'nin en dolgun kongresi sayılabilir. Fakat, İtilaf Devletlerince, yeni bir Talât–Enver çatışması sayılmıştır. [41]

1917 (1333) Kongresi

İttihat ve Terakki'nin sekizinci kongresi, İttihatçı "iktidar"ın son kongresi olmuştur. Kongre, Birinci Dünya Savaşı'nın en civcivli döneminde, bir yıl sonraki acı alınyazısı ufukta belirirken toplanmıştır. Gazeteler, tek parti basını halindedirler. "Kafkas cephesi", "Sinâ cephesi" haberleri, resmi tebliğler, savaş haberleri ve "vaziyet–i askeriye" özetleriyle doludurlar. O kadar ki gereğinde Amerika Birleşik Devletleri de savaşa girmiştir.

Talât Paşa sadrıâzamdır. Edward Grey, kongrenin toplanmasından onbeş gün önce "nihayet vefat etmiştir". [42] Çarlık Rusya, ihtilal sarsıntıları içindedir ve gazeteler bu konuda bol havadis vermektedir. Kongre başkanı Talât Paşa'dır.

Kongre raporunda, İttihat ve Terakki, iyimser bir hava içindedir. İlk olarak, niçin Harb–i Umumi'ye girildiği açıklanmıştır. [43] "Binlerce kilometre imtidat eden harp cepheleri"yle ilgili bilgiler raporda yer almıştır. [44] Dış politika durumunda, Çarlık Rusya'nın çöküşü ve yeni rejim üzerinde önemli durulmuştur. [45]

Ekonomik durumla ilgili uzun açıklamalar yanında, öğretim meseleleri yer almıştır.

Raporda, memlekette ilk kez bir yıllık programın tamamen gerçekleştirildiği ve belirli amaçlara "sessiz ve doğru" gidildiği belirtilmiştir. Siyasal programdan, *gerçekleştirilmiş olan* konuların, çıkarılması önerilmiştir.

Siyasal program, lâyik, milliyetçi ve sosyoekonomik yenilikleri öngörmüştür. Ayrıca hukuk alanında, özellikle aile hukukunda (evlilik, boşanma) köklü bir layikleşmeye yönelinmiştir. (Bk.s.387).

Kongrenin ilginç sahnelerinden birisi hiç şüphesiz, Reis–i Umumi

40 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız Cilt 1, s.119.

41 *Anadolunun Taksimi*, s. 279-280.

42 Edward Grey (*Tanin*'in başmakalesi, 3 Eylül 1333).

43 *Tanin* 19 Eylül 1333.

44 *Tanin* 19 Eylül 1333.

45 *Tanin* 9 Mayıs 1333.

(ve Sadrıâzam) Talât Paşa'nın kapanış "nutku" olmuştur. Tarihe göçmek üzere olan İttihat ve Terakki'nin, Osmanlı Devleti'nin kaderine hükmettiği dokuz yılın sonunda, ülke içine ve dışına bakışlarını yansıtan son resmi görüşlerini en yetkili İttihatçı'nın bu söylevinde aramak yerinde olacaktır.[46]

46 Bu konuda *Tanin*'de çıkan şu yazılara bk. 333 Kongresi (19 Eylül 1333) Sadrıâzam Paşa'nın Nutuklarından (26 Eylül 1333), Kongrenin Mukarreratı (1, 2 Teşrinievvel 1333).

II

YÖNETİCİ KADRO

VE ELEMANLAR

1917 Kongresi'yle, İttihat ve Terakki iktidar defterini kapatmak üzeredir. 1918 yılında, son kongresini toplayarak, kendi kendini feshedecek ve tarihe karışacaktır. Sekiz kongre, gittikçe artan bir tempoyla, İttihat ve Terakki'nin yapısındaki değişikliklerin işaret taşları olmuşlardır.

Yönetici kadroları Cemiyet–Fırka ayrımı içinde ele almak gerekmektedir. Bu konuda birkaç nokta üzerinde durulabilir. Bu kişiler parlamento içinde veya dışında olsalar da, özellikle parlamento içindekiler, İttihat ve Terakki ideolojisinin savunuculuğunu üstlenmişlerdir. Örneğin Türkçülük akımı daha çok fikir alanında ve organlarında (başta *Tanin* olmak üzere) Cemiyet gazetelerinde, *Genç Kalemler, Türk Yurdu, Küçük Mecmua* gibi dergilerde sergilenmiştir. Bazı mebusların fedailiği de üstlendikleri görülür.

Başta belirttiğimiz gibi asıl ayırım Cemiyet ve Fırka kesimlerine göredir.

Merkez–i Umumi Üyeleri

Fakat, Meclis dışıyla içi, Cemiyet'le Fırka arasında önceden söylediğimiz gibi, bir bağlantı fonksiyonuna sahip olan Merkez–i Umumi, hem bir iç organ, hem de bir siyasal büro niteliğine sahipti. Bu bakımdan, kongrelerce seçilmiş olan bu üyeler üzerinde durmak yapısal ve ideolojik bir önem taşır.

1908 (1324) Merkez–i Umumî üyeleri: Hüseyin Kadri, Mithat Şükrü, (Bleda), Hayri, Talât (Paşa), Ahmet Rıza, Enver (Paşa), Habip (Bolu) Beyler ve Hafız İbrahim Efendi (İpek). Bu heyet gizli bırakılmıştır.

1909 (1325) üyeleri üç kişidir: Dr. Nâzım, Ömer Naci, İhsan Namık Beyler. Bu heyet kamuoyuna açıklanmıştır.

1910 (1326) üyelerinin sayısı üçten yediye çıkarılmıştır: Hacı Adil, Hayri, Dr. Nazım, Mithat Şükrü, Eyüp Sabri, Ömer Naci, Ziya Beyler.

1911 (1327) üyelerinin sayısı yediden on ikiye çıkarılmıştır. 1910'daki isimlere, yeni beş üye eklenmiştir: Talât, Ahmet Nesimi, Dr. Hüseyinzade Ali (Turan), Ali Fethi (Okyar), Halil (Menteşe) Beyler.

1912 (1328) üyeleri: Sait Halim Paşa, Eyüp Sabri (Akyol), Dr. Bahattin Şâkir, Ziya Gökalp, Dr. Rüsuhi Beyler, Emrullah Efendi,

İzmir Müfettişi (Küçük) Talât Bey (Muşkara), Bursa Müfettişi Rıza Bey, İstanbul Müfettişi Kara Kemal Bey, Mithat Şükrü, Dr. Nâzım Beyler. [47]

1916 (1332) değişikliğine göre kurulmuş olan Meclis–i Umumi üyeleri: Hacı Adil, Hüseyin Cahit (Yalçın), Cavit Beyler, Hayri ve Atıf Efendiler.

Merkez–i Umumi üyeleri: Dr. Nâzım, Dr. Bahattin Şâkir, Eyüp Sabri, Ziya Gökalp, Rıza, Dr. Rüsuhî, Kara Kemal, Talât, Hilmi Beyler.

1917 (1333) Meclis–i Umumi üyeleri: Musa Kâzım Efendi, Sait Halim Paşa, Hacı Adil Bey, Hayri Efendi, Enver Paşa, Ahmet Nesimî Bey, Cemal Paşa, Cavit, Halil, Şükrü, Hüseyin Cahit, Mustafa Şeref (Özkan), Atıf Beyler.

Fırka Reis–i Umumileri de, merkez örgütü içinde yer almışlardır: Emrullah Efendi, Halil Bey, Seyit Bey, Sait Halim Paşa (1913, 1916), Talât Paşa (1916,1917).

Kâtib–i Umumiler: Dr. Nâzım Bey (1908), Hacı Adil Bey (1909, 1910), Mithat Şükrü Bey (1911, 1912, 1913, 1916, 1917).

Vekil–i Umumiler: Talât Bey (Paşa) (1913).

Meclis Reisleri: Ahmet Rıza, Hacı Adil, Halil Beyler.

Bu isimler ve seçimler, bize bazı gerçekleri gösteriyor. Önce, İttihat ve Terakki bir şef partisi olmamıştır. Yönetimi kolejyal diyebileceğimiz biçimde olmuştur. [48] Sonra da, yönetici kadro, değişmeyen, sürekli bir çekirdek gruba dayanmıştır. Zaten muhalefet kişi baskısında değil de, *gizli bir heyet* baskısından yakınmıştır. Merkez–i Umumi her zaman için, kişi isimlerini ikinci plana atabilmiş ve en üstün organ durumunda kalmıştır.

Büyük bir bunalım dönemi olan 1911 yılında, Merkez–i Umumi seçimi ilginçtir. Bir yıl önceki 7 üyeye dokunulmamış, bunlara beş yeni üye eklenmiştir.

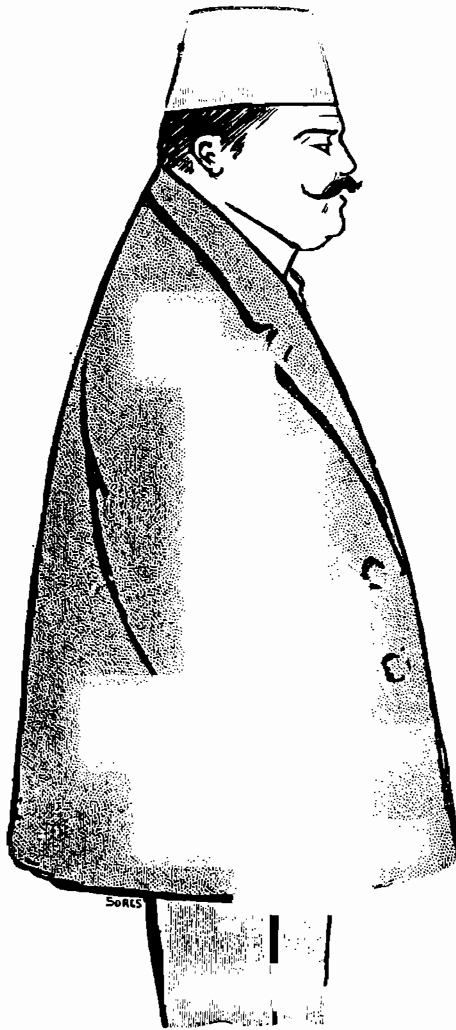
Merkez–i Umumi üyesi bulunmak bir bakıma ve belirli bir oran dışında, aynı zamanda nâzırlık yapmaya engeldi. İttihat ve Terakki'nin bu tedbiri, Merkez–i Umumi–Kabine dengesini sağlamak için aldığı söylenebilir. Söylenmiştir de. Ve yine bu dengenin karşılıklı bir denetleme kurduğu da ileri sürülmüştür. [49].

Bu görüşe katılmak zordur. Çünkü, asıl denetim görevini Merkez–i Umumi yüklenmişti ve bu bakımdan kabineye hâkimdi. Çünkü, sadrıâzam ve nâzır istifalarını sağlayabilmiş ve Meclis "müdahalesini" bir yana itebilmiştir. Bu bakımdan kabinenin, Merkez–i Umumi'yi denetlemesi, hayli zordu, hatta olanaksızdı. Kabineler, 1913 yılına

47 Mustafa Ragıp (Esatlı), a.g.e., s.222.

48 Kolejyal (Collegial) tek kişilik olmayan, kollektif organlar halinde yönetim tarzını belirtici bir terim olarak kullanılmaktadır.

49 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.237.

"İzmir mebus–ı muhteremi Seyit Bey
Eski kabinenin müdafi–i muktediri". (Kalem, *No:69, s.4*).

değin, Merkez–i Umumi'nin gözetimi altında kalmışlardır. Ancak bu tarihte, her iki organ arasında bir denetlemeden söz edilebilirse de, bu durumun ne denli gerçekleşmiş olduğu da soruşturulabilir. Çünkü, Mahmut Şevket Paşa kabinesiyle beraber, iktidar tamamen İttihat ve Terakki'ye geçtiği için, böylesine bir denetim anayasal olmaktan çok, bir iç sorun olmuştur. Kabineler Merkezi Umumi karşısında ağır basıcı olmamıştır.

Fiili bir anayasa organı niteliği kazandırılmış olan Merkez–i Umumi içinde, değişmeyen bir çekirdek gruptan söz edilmiştir. Bu küçük grup içinde Talât Bey (Paşa), Dr. Nâzım, Mithat Şükrü, Hacı Adil, Ziya Gökalp, Dr. Bahattin Şakir, Dr. Rüsuhî, Kara Kemal Beyler dikkati çekiyor.

Ahmet Rıza Bey, 1909'dan itibaren Merkez yöneticileri grubundan çıkarılmıştır. Ziya Gökalp Bey, ideolog olarak 1911'den itibaren bu grup içine alınmıştır. Cavit Bey ise 1916 yılında Meclis–i Umumi üyesidir.

İttihat ve Terakki'nin iç ilişkileri alanında ön planda gelen isimleri yalnız parlamentoda aramak doğru olamaz. Fakat, Ayan ve Mebusan Meclislerinde, Fırka sözcüsü olarak, bir iktidarın uğrayacağı en şiddetli saldırıları cevaplandıranlar arasında bazı isimler dikkati çeker. Örneğin, hem Bağdat (Divaniye) Mebusu, hem de Mekteb–i Mülkiye Hukuk–i Esasiye hocası Babanzade İsmail Hakkı Bey (1876–1913) ön planda sayılmalıdır. İsmail Hakkı Bey, Meşrutiyet parlamento hayatının en bunalımlı zamanlarında, esprili ve uzun konuşmalarıyla, anayasa hukuku bilgisinin, muhaliflerine oranla, üstünlüğünü ispat edebilmişti. Ne var ki, bu kültürü "İttihatçı şiarın" emri altına koymasını da bilmiştir. *Tanin* Gazetesi'ndeki yazılarıyla tanınan İsmail Hakkı 25 Ocak 1913 günü, Mülkiye'de ders verirken fenalaşarak ölmüştür. Dalgınlığı ile ün salan Maarif Nâzırı Emrullah Efendi (1858–1914) de, anayasal konularda sözcü olmuştur. Çeşitli gazetelerde özellikle *Tanin*'de çıkan çeşitli yazıları yanında toparlayamadığı "Muhitül Maarif" adlı ansiklopedik bir eseri vardır. Onun için maarif kökleri havada tersine çevrilmiş. Tûba ağacına benziyordu.[50] Hacı Adil Bey (Arda) (1869–1935), hukukçuluğu ile övünen ve "dokuz haneli bir köyde bile aç kalmayacağını" söyleyen bir Meclis reisidir. [51] İttihatçı liderler arasında İzmir Mebusu ve Fırka reislerinden Seyit Bey'in (?–1924) de özel bir yeri olduğu unutulmamalıdır. [52] Daha sonra –1920'de– İzmir Mebusu olarak TBMM'ye katılacak olan Seyit Bey, siyasal stajını Meşrutiyet Mebusanı'nda yapmış ve Âyan üyesi olarak sürdürmüştür. Seyit Bey, çok derin ve sağlam İslam Hukuku (Usul–i Fıkh) bilgisini, İttihat ve Terakki'nin lâyik ve milliyetçi doğrultusunda daima kullanabilmiş ve Şeriatçı İlmiye takımı karşısında her zaman galip gelmesini bilmiştir. Bu bilgisine anayasa hukukundaki yeterli açıklamaları da katılmalıdır. [53] Seyit Bey, kendilerini

50 Hüseyin Cahit Yalçın, Tanıdıklarım, *Yedigün* (No: 167, s.13).

51 MMZC 1328, D II, Sİ 1, 28.içt., s.540.

52 Hüseyin Cahit Yalçın'a göre Seyit Bey'in birleştirici özelliği açıktı ve "onun fırka reisliği zamanında sağlar da, sollar da bir araya toplanıyorlardı" (Tanıdıklarım, *Yedigün*, No: 183, s. 16).

53 Seyit Bey ilmiye sınıfından olduğunu her zaman anımsatmış ve bundan şeref duyduğunu söylemiştir. "Benim başımda sarık yok ama müteaddit kütüb–i fıkhiyeyi

Tanrının yeryüzündeki uygulayıcıları sanan birtakım kişilere, adeta ders vermiştir.

Bu isimleri sadece birkaç örnek olarak veriyoruz.

Cemiyet'in parlamento dışında ve içinde fedai, Teşkilât–ı Mahsusa'cı, hatip, gazeteci, Türkçü ve Turancı ideolojinin yapıcıları olarak birçok üyesini isim isim saymak zordur. Bunlar daha önce ele alınan konular içinde ve "iş başında" görüldükleri için üzerinde ayrıca durmuyoruz.

Bu isimler genellikle merkezde, İstanbul'dadırlar. Taşra örgütünde "sivrilen" kişiler hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Ancak, umumi kongrelere gönderilmiş olan temsilcilerin bu alanda belli başlı elemanlar arasında sayılmaları mümkündür. [54]

İttihat ve Terakki yöneticilerini, genellikle iki bölümde incelemek gerekir: Eylemciler ve doktrinciler. Bu özelliklerin her ikisini de kişiliklerinde toplamış olanlar da yok değildir. Fakat, biz siyasal portrelere hâkim çizgileri ön plana çıkaracağız.

İttihat ve Terakki'nin eylemci yönünü temsil eden isimler, "Niyaziler, Enverler" sınıfındandır. İsimleri kuşaktan kuşağa geçmiştir. O yıllarda doğan çocuklara bu isimler verilmiştir. Eylemci İttihatçılar, pek konuşmazlar ve konuştuklarından daha da az yazarlar.

Doktrinci İttihatçıların özelliklerine gelince... Fikirleriyle İttihat ve Terakki'nin ideolojisini saptamışlardır. Eylemcilerle doktrinciler arasındaki fark da ilginçtir. Eylemciler, ayrı ayrı birer "şef" olmamışlardır. Kararları kolektif olmuştur. Umumi Harb'e girişte olduğu gibi... Doktrincilere gelince, zaten sayıları birkaçı aşmamıştır. Fakat tek başlarına, İttihat ve Terakki'nin çeşitli alanlardaki ideolojik yönünü oluşturmuşlardır. Örneğin Cavit Bey tek başına, İttihat ve Terakki'nin mali –hatta ekonomik– politikasını çizmiştir. Ziya Gökalp Bey de, yine tek başına, Osmanlıların kavuşacağı ideal "yeni hayat"ın, yeni bir düzenin çerçevesini, sosyal ve kültürel "umdelerini" çizmiştir.

Bazı kişilikler üzerinde durmak ve yılların biriktirdiği dedikoduları bir yana iterek, daha az değinilmiş yönleri belirtmek, açıklık getirme bakımından önemli olabilir.

Talât Paşa

Talât Paşa, sürekli olarak mebusluk yapmıştır. Ama çok az konuşmuştur. Uzun konuşmalardan her zaman kaçınmıştır. Tartışmalara, kısa konuşmaları tercih etmiştir. Bununla beraber hakaretli çatışmalara da girdiği olmuştur. [55] 1912 yılına kadar, Mebusan Meclisi'nde,

hem müderrisîn ve muallimînden okumuş hem de müzakere etmiş adamım" (MMZC, D I, Sİ 1, 36.içt., s.222).

54 Taşra örgütlerinde birinci plana çıkan isimler üzerinde bilgimiz çok azdır.Böyle bir inceleme de henüz yapılmış değildir.

55 Bir örnek olmak üzere Arif İsmet Bey'le tartışmasından bir bölüm: Arif İsmet Bey "Dolandırıcı, edebsiz sensin, rezil de sensin", (Burada Boşo Efendi söze karışır)

mebus ve nâzır olarak, en uzun konuşmasını Posta ve Telgraf Nezâreti bütçesinde yapmıştır. Çünkü kendisi de, asıl ve ihtilalci mesleği yanında, gezici (seyyar) posta memurluğu görevinde bulunmuştur. Devletin yönetici mekanizmasında belki de en iyi bildiği konulardan biri buydu ve posta idaresindeki kusurların, memurların yetersizliğine bağlanmamasını savunmuştur. Ve hiçbir zaman "aslını" unutmayan bir insan olarak konuşur.[56]

Bazen, kısa konuşmalarında, psikolojik öğütler verdiği de olmuştur. Bu "tavsiyeler" ilk bakışta pek basittiler ama bir ihtilalcinin iç dünyasını dayandırdığı temel taşlarıydı. Bir ihtilalci şekille uğraşmamalıydı.[57] Ve soğukkanlılığını da hiçbir zaman kaybetmemeliydi.[58]

Talât Paşa'dan ideolojik açıklamalar beklemek doğru olamaz. Sosyal ve ekonomik alanda da zaten kendini hazırlamış değildir. 1912'ye değin, Meclis'te konuşkan bir lider olmaması, daha fazla Merkez-i Umumici ve kulis çalışmalarını tercih etmesinden ileri gelmiştir. 1913 yılında Rumların göçünü açıklarken sert çıkışların konuşmacısıdır. (Bk.s.478). Bilgisi bakımından da, örneğin hükümetçe getirilen kanun tasarılarını savunmakta hayli güçlük çektiği görülür. 1914 yılında, Âyan'da "Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi" bütçesi konuşulurken, çıkarılması gereken bir kanunu savunamamıştır ve Nail, Ahmet Rıza Beyler ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile giriştiği tartışmada çok zayıf kalarak, yenik duruma düşmüştür.[59] Cavit Bey'e, Maliye Nezareti' nde vekâlet ettiği sırada da aynı zayıf durumdadır.

Uzunca konuşmalara girişmesi sadrıâzamlığı ile başlamıştır. İttihat ve Terakki öz ve dolaysız iktidarını Talât Paşa'nın kişiliğine bağlı olarak kuruyordu. Bu dönem, gerçi Sait Halim Paşa kabinesiyle başlamıştı. Ne var ki, Sait Halim Paşa, bir Jakoben olamamıştır ve Türkçülükten yakınmıştır (Bk.s.548).

Talât Paşa, katıksız bir İttihatçı olarak, kabinesini kurduğu zaman,

Nâzır (Talat Bey) cevap verir: "Edebsiz, dolandırıcısın anladın mı (şiddetli gürültüler)." (MMZC, D I, Sİ 3, 18.içt., s.479-480.

56 "...(Posta ve Telgraf idaresindeki) bu adem-i tekemmül esbabını memurların kusurunda aramamalısınız. Çünkü gerek nezarette bulunduğum müddetçe gerek daha evvel bu meslekte hizmet ettiğim müddetçe memurlarının bihakkın vazifelerini ifa ettiklerini bilirim" (MMZC, D II, Sİ 1, 46.içt., s.894).

57 Bu konuda Muvakkat Kanunlar sorunu konuşulurken fikrini açıklamıştır: "...Bendeniz bu hususda ısrar edecek değilim. Çünkü şekle ait meselelerde ısrar etmek hiç adetim değildir". (MMZC, D III, Sİ 3, 52.içt., s.822).

58 Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesine güvenoyu verilip verilmeyeceği tartışmalarında iktidarı terk etmiş bir İttihatçı olarak şu muhafazakâr öğütlerde bulunur: "... Efendiler bugün millet bir inkılab hayatı yaşıyor. İnkılabda itidal demini muhafaza eden milletler daima kazanmışlar ve itidalini muhafaza edemeyen milletler daima kaybetmişlerdir." (MMZC, D II, Sİ 1, 43.içt., s.836).

59 MAZC 1331, D III, Sİ 2, 33.içt., s.384-385.

İttihat ve Terakki tüm ideolojik ağırlığı ile artık siyasal iktidarın kendisi idi. Sait Halim Paşa, bu geçişi sağlayan kanal olmuştu. Ve Talât Paşa'ya iki önemli miras bırakarak çekilmişti: Umumi Harb'in yönetimini ve Ermeni tehciri...

2 Şubat 1917'de, Talât Paşa, kabine beyannamesini okurken "yüklendiğimiz sorumluluğun ağırlığını tamamiyle müdrikiz" diyordu.

Çanakkale Zaferi kazanıldığı için düşmanla alay ediyordu: "...kahraman ordumuz karşısında tüm deniz ve kara kuvvetleriyle yenik olarak Çanakkale'den kaçan düşmanların şu gülünç tehditlerine karşı deriz ki, dünyada tek bir Osmanlı kaldıkça İstanbul'dan çıkmayacağız (Şiddetli ve sürekli alkışlar)". [60]

Talât Paşa "devri" 189 mebusun oybirliğiyle verdikleri güvenoyu ile açılmıştır. [61] Ve artık Talât Paşa, kişiliğinin tüm özelliklerini ve ağırlığını Osmanlı Devleti'nin son gelişmelerine katarak yurtdışına kaçtığı tarihe değin siyaset sahnesinin başaktörüdür. Ve olayların zoru altında artık bir fırkacı olmaktan çok, parlamento adamı olmuştur. Parlamentoda, Talât Paşa, en ağır muhaliflerini Âyan Meclisi'nde bulacaktır.

Talât Paşa üzerinde bu kadar kısa duruşumuzun nedeni ona her köşe başında rastlayacak olmamızdandır. (Örneğin Mütareke dönemindeki rolü için, (Bk.s.568).

60 MMZC 1332, D III, Sİ 3, 38. içt., s. 514.

61 Aynı eser, s.516.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İttihat ve Terakki, Ordu ve Paramiliter Yan Kuruluşlar

BİRİNCİ KESİM

ORDU İLE İLİŞKİLER

Asker ve Siyaset

İTTİHAT ve Terakki'nin, daha doğrusu İttihatçıların, en hayati, en ölüm–kalımlık sorunu ordu ve siyaset bağlantısında düğümlenmiştir. İkinci Meşrutiyet'in de başsorunu, iktidarla muhalefetin en sert gerilimi bu diyalogda saklıdır.

Gözlemlerin ve değerlendirmelerin temel gerçeği şudur: İkinci Meşrutiyeti Ordu (zamanın silahlı kuvvetleri) ilan etmiştir. İttihat ve Terakki'nin pek az sivil üyesine karşılık, subay üyesi çoktu. İlk 10 üyesinden sekizi askerdi. "Tahlif" (and içme töreni) askeri usullere göre yapılıyordu. Örgütlenme askerce bir disipline bağlıydı. Şemsi Paşa'yı öldüren Atıf (Kamçıl) Bey subaydı. 1908 Haziran'ında "dağa çıkan" "Niyaziler, Enverler" de subaydı.

Böylece, Meşrutiyet eylemleri askeri bir kaynaktan doğmuştur. Askerler daha başlangıçta –Cemiyet doğmadan önce– siyasallaşmışlardır.

Sivil (mülki) rejime dönüşüm sırasında, askerleri siyasal hayatın ve eylemlerin dışına çıkarmak zorluğu bir yana, her geçen gün bu olguların biraz daha içine itilmişlerdir. Bu da İttihat ve Terakki'nin yapısına uygun düşmüştür. İttihatçılar, sürekli bir *idare–i örfiye* (sıkıyönetim) rejimi içinde kendilerini daha serbest hissetmişlerdir. Kısaca, İkinci Meşrutiyet, *aslında yarı askeri bir siyasal rejim* kurmuştur.

Muhalefetin, yukarıdaki tabloda, oklarını isabet ettirmek istediği birden çok hedef vardır. Fakat, İttihatçılara karşı oluşan muhalefet çok kısa bir süre iktidara geçince, o da kendi paşalarını arama ve yaratma girişimlerinde bulunmuştur. O da ordudan siyasal hayatta destek aramıştır.

Bu sorunları daha ayrıntılı olarak ele almak gerekir.

1. Koşullar ve Özellikler

Siyasete Karışma Nedenleri

Askeri bir hareketle ilan edilen İkinci Meşrutiyet'in başlangıcında subaylar egemendir. [1] Her tarafta onlar vardı ve özellikle Rumeli'de,

1 İlk 10 kurucu için bk. Birinci cilt, s.21–22.

her köşede ilk kutlama "nutuklarını" onlar söylerler.

Meşrutiyet'in ilk aylarında subaylar önce "tahlif" edilerek (yemin merasimi ile) İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmaktadırlar. Örneğin, "Harbiye Nezareti meydanında (bugün İstanbul Üniversitesi bahçesi) I. Fırka'ya mensup dilâverler (yiğitler) tahlif edilerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dahil olmaktadırlar" [2]

Sonra da politikanın değişmez kurallarına kapılarak eylemlerde rol almaktadırlar. Örneğin Bahriye Nezareti'nde yemin eden suvariler ve öteki sınıf askerler "Bahriye Nâzırı gibi adam istemiyorlar", Midilli'de Kanun–ı Esasi'yi geç ilan ettiği gerekçesiyle mutasarrıfı yerinden attırıyorlardı. [3]

İttihat ve Terakki'nin asker kesimiyle bu iç içeliği yapısal özelliğini oluşturmuştur.

Bazı asker üyeler "Osmanlı ordusunun politikaya suret–i müdahalesi"ni (karışma şeklini) açıklama ve doğrulama gereğini, "ilân–ı Hürriyet"ten birkaç ay sonra duymuşlardır.

Örneğin geleceğin ünlü isimlerinden Erkân–ı Harp Binbaşısı Ali Fethi (Okyar) Bey durumu açıklayıcı bir amaçla şöyle yazar: "İlke olarak, iki bakımdan askerin politikaya karışması yasaklanmalıdır. Birincisi, bu karışma 'menafi–i milliyeye muzır netayic' (ulusal çıkarlara zararlı sonuçlar) doğuracağı için; ikincisi siyasal eylemlerin kızgınlığı içinde askerliğin özelliklerinin tüm nitelikleriyle muhafaza edilemeyeceği için".

Fakat "idare–i zalime–i mutlakanın" (Abdülhamit rejiminin) icra aleti olarak kullandığı ordu, kendisini intihara götürürken milleti de kesin bir ölüme sürüklüyordu. Millet, askerler gibi, sefaletin pençesinden kurtarılamıyordu. Böyle bir duruma karışmak siyasal bir sorundu. Osmanlı ordusu kamuoyunca kınanmak değil, "parlak bir hareket–i insaniyede" bulunduğu için kutlanmalıydı, çünkü "aferine lâyık olduğunu" kanıtlamıştı.

Zaten, istibdat rejimindeki karışıklıklar dolayısıyla ordu siyasetle doğrudan doğruya temasa gelmişti. Makedonya olayları, eşkıya takibi, çeteler orduyu askerlikten uzaklaştırmıştı. Orduda eğitim durmuştu.

Bu nedenlerle her ordu, ulusal çıkarlar karşısında ancak böyle hareket edebilirdi. Osmanlı ordusu, bu "müdahalesiyle" hiçbir zaman "asli" görevinden ayrılmıyordu. Nitekim bundan sonra görevi dışındaki sorunlara karışmaktan çekilecekti, "talim ve terbiyesi" ile uğraşarak yükselecekti. [4] Bu gözlem Balkan Savaşı sonrasında kanıtlanacaktır. (Bk. s.459).

Başka seçkin subaylar da durumu bu açıdan görmüşlerdir. Siyaset

2 *Musavver Servet–i Fünun* (22 Temmuz 1324, s.4).

3 Aynı yerde.

4 İnkılab–ı Ahirde Osmanlı Ordusunun Politikaya Suret–i Müdahalesi. (*Asker*, 1324, s.126–127).

adamları da bu kanıdadırlar.[5]

Osmanlı ordusunda olağanüstü övgülerle büyük ün yapmış olan Goltz Paşa da aynı kanıdaydı.

Ortaya çıkan gerçek anlamlıdır. İttihat ve Terakki yapısı itibariyle askeri (militaire) bir kuruluştur. Sivilleşmesi gerektiği zaman, içindeki ikiye bölünmezlik hemen belirmiştir. Sivil–asker diyaloğunun gerilim derecesi de daha başlangıçta anlaşılmıştır.

Karma (Askeri–Mülki) Bir Rejim

İttihat ve Terakki militarizmi bu özellikleri ve nitelikleriyle, İkinci Meşrutiyet'in doğumundan önce, Rumeli ortamının rahmindeyken vardı. Doğumdan sonra kaybolmamıştır.

Bu nedenle, değişmez iktidar partisi ve en büyük "siyasal kuvvet" olan İttihat ve Terakki'nin egemenliği altında İkinci Meşrutiyet, asker kesimin ağır bastığı, yarı askeri, bir çeşit karma siyasal rejim örneğini oluşturmuştur. Talât Paşa gibi sivil ve otoriter yöneticilerin yanında Goltz Paşa'nın bile diktatör niteliklerini övdüğü Enver ve Mahmut Şevket Paşaların beraberce çalıştıkları bir kadro hiçbir zaman işbaşından ayrılmamıştır.

Bu durumun ideologları da vardır.

İttihat ve Terakki'nin lider grubundan Bağdat Mebusu ve Mekteb–i Mülkiye–i Şahane'nin Hukuk–i Esasiye hocası Babanzade İsmail Hakkı Bey, bu asker–sivil yapışık kardeşliğini şöyle açıklar:

Askerlik, dünyanın en kutsal görevidir. Askerlik hayatı, Osmanlı Devleti'nin yapısını tamamen kaplamış olduğundan, ordunun siyasal hayatta da "bir rol oynamaması mümkün olamaz". "Ancak ordu ne vakit bu rolünü hakkı ile ifa etmiş, yani silahını silah tevcihi (yöneltmesi) lâzım gelen cihete tevcih eylemiş ise vücud–ı devlet dirilmiş, buna mukabil bu rolünü ne vakit su–i istimalâta uğratmış, yani silahını silah çevrilmemek lâzım gelen tarafa tevcih etmiş ise, vücud–ı devlet emraz ve mehalike (hastalıklara ve tehlikelere) dûçar olmuştur. Yeniçerilerin edvar–ı ahire–i tarihiyesi (son tarihsel devirleri) buna şahittir".

Sivil iktidar (kuvve–i mülkiye) siyasal hareketlerin odağıdır. "Siyaset dimağ, Ordu koldur. Kol dimağa hakim olursa hem dimağ muhtel (bozulur) hem kol mefluç olur (Felce uğrar)".

Babanzade organ teorisini (uzviyetçi teorisini) sürdürecektir: Dün-

5 Fırka Reisi İzmir Mebusu Seyyit Bey'in bir konuşmasından: "...İttihat ve Terakki Fırkası doğrudan doğruya ordudan doğmuş ve ordudan tevellüt etmiştir (oluşmuştur). Ordu serapa (baştan başa) İttihat ve Terakki Fırkası'dır" (MMZC, 1325, C II, s.385) – Kayseri Mebusu Ali Galip Bey'in gözlemi: "...Bidayet–i inkılapta Meşrutiyet'in, hukuk–ı esasiye–i milletin istirdadı için lüzum ve mecburiyet hisseden bir kısım zabitan o vakit bir fırka–i siyasiye olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmişler ve bilahare bazı menafi–i hususiye ile (kişisel çıkarlar) fazla bağlanarak ayrılamamışlardır" (MMZC, C 6, s.839, 1328–1912).

yada tüm yaratıklar görev ayrımı ve bölümüne tabidir. "Siyasete memur kimseler siyasetle, devletin istiklâlini ve şan ve şerefini fiilen muhafaza ve müdafaaya memur olanlar da yalnız icra ile iştigal ederler burada izzet-i nefs meselesi mevzuubahs olamaz".

Babanzade bu yazısını yazdığı tarihte Manastır'da yeni bir askeri başkaldırma olmuştu. Anayasa hukuku profesörü olarak, 1908 hareketini hoşgörmek, 1912 hareketini kınamak yazara zor gelmiştir. Sonunda yeni bir kanunla asker-siyaset ilişkisinin askerin politikaya karışmaması doğrultusunda, düzenlenmesini istemiştir. [6]

Bu yazıdan çıkarılabilecek asıl anlam, tıpkı kontrolsüz din-devlet ayırımı olarak yapılan bir lâyiklik tanımı gibi, devlet yapısının da ordu-sivil (eski deyimle: askeri-mülki) ikilemine dayandırılmasıdır. Fakat böyle bir düşüncenin sonucunu da unutmamak gereklidir. O da, ordunun da siyasal hayatın yapısal bir unsuru olarak kabul edilmesidir. Şu anlamda ki, ordu, dimağa bağlı kol olmakla yetinmeyerek, dimağın içine yerleşmiştir.

İttihat ve Terakki, aslında, özgürlükçü ve plüralist bir rejim yandaşı olmadığı için, devlet yönetiminde ordunun yardımına kendisini muhtaç görmüştür. Bu durumu muhalefet sürekli olarak belirtmiş ve işlemiştir. Özellikle hükümetin tek dayanağı (yegâne istinatgâhı) ordu olmaktadır. Ve Lütfi Fikri Bey'in acı eleştirisi:

"Siz daima askere muhtaçsınız". [7]

Bir başka ve ağır eleştiri de Boşo Efendi'den gelmiştir. Serfiçe mebusu, sürekli olarak kızdırdığı ve sinirlendirdiği Mahmut Şevket Paşa'nın otoriterliğini belirterek, her şeye Harbiye Nezareti'nin karıştığını söyler ve ekler: "...Tekmil Nezaretleri ilga edelim. Yalnızca bir Harbiye bırakalım da işlerimizi o tedvir etsin." (Bk. s. 131)

Sorunların daha da açıklık kazanması için gözlemimizi genişletebiliriz. Ordunun siyasallaşması, aslında "İttihatçılaşması" olmuştur. Buna karşılık, İttihatçılar da askerileşmişlerdir.

Bu karma rejim, İttihatçıların gizlilikçi, komitacı niteliklerine ve "şiar"larına uygun düşmüştür.

Militarist durum siyasal hayatın dengesini bozucu olmuştur. Muhalefet, ordu dengesinden yoksun olduğuna göre onu susturmak, kamuoyuna ve kamu hayatına hâkim olmak iktidar partisi için zor olmamıştır. Bu egemenlik, idare-i örfiye ve özel askeri mahkemeler (Divan-ı Harpler) aracılığı ile sağlanmıştır.

Karma rejimin kesimleri arasındaki (asker-sivil) diyalogunun asker yanı zaman zaman ağır basmıştır.

Bu durum ilk olarak 31 Mart'tan sonra ortaya çıkmıştır:

"...Hareket Ordusu'nun teşebbüsü ve galebesi neticesinde yeni bir vaziyet, yeni bir komplikasyon (karmaşıklık) daha hasıl olmuştu.

6 Asker ve Siyaset (*Tanin*, 17 Haziran 1328-1912).

7 MMZC, C 4, s.1349.

İttihat ve Terakki'nin sivil unsurları asker unsurlar karşısında adeta süt dökmüş kedi halinde kalmışlardı. Kabahatli gibi idiler... Şimdi bir hareket ordusu nüfuzu vardı ve bunun başında da Mahmut Şevket Paşa hâkimdi. Cemiyetin ismi bile pek zikredilmez olmuştu".[8]

2. Asker–Siyaset Diyaloğu

İttihat ve Terakki'nin yapısındaki "askerilik" önce kendisine yakın kumandanların, sonra da muhalefetin sürekli baskıları altında, "mülkiliğe" dönüşü zorunlu kılmıştır. Bu, aynı zamanda, ordunun kışlaya dönmesi askeri'nin mülki'ye "tâbi" olması demekti.

Fakat bunun için önce İttihat ve Terakki içindeki tüm yıldırımları üzerine çeken ikilemin dengelenmesi, değişmesi gerekiyordu. Bu alandaki gelişmeyi, ana çizgileriyle ve yakından izleyeceğiz.

1912'ye Kadar

Önce tarihsel bir gerçek olarak, ordunun politika alanı dışında tutulmasını isteyenler arasında başyerin Mahmut Şevket Paşa'ya ait olduğunu belirtmek gerekir. Fakat, 31 Mart Olayı'ndan önce de "Ordu-yu Hümayun'lara" ve gerekli yerlere Harbiye Nezareti'nin gönderdiği "tebligat"ta, "zabitlerin politika ile uğraşmamaları, mitinglere gitmemeleri, nutuk irad etmemeleri, askeri "silsileye" (hiyerarşiye) uymaları, makale yazmamaları, tiyatro sahnelerine çıkmamaları bildirilmişti.[9]

Harbiye Nâzırı olmadan belirlenen bu tutum Mahmut Şevket Paşa'nın düşüncesine uygundu. Daha 1908'de gördüğü manzaralar onun bu ayırıma kuvvetle bağlanmasına yetmişti. Fazla bir şey yapamadığını mebuslara açıkça bildirmiştir. Ve "mürteci" sayılmaktan çekinmiştir. (Bk. s. 131). Bu konuyu gündeme getirmek için de Goltz Paşa'ya makale yazdırılmasını, onun sözünün daha etkin olacağını düşünmüştür.[10] Ve etkisi de olmuştur.

Bununla beraber, "Örfi idare ve 3. Ordu ve Hareket Ordusu Kumandanı Birinci Ferik" olarak, bastırdığı 31 Mart Olayı'nın hemen sonrasında yayınladığı bir bildiride "Ordunun bir fırkaya (siyasal partiye) bağlı olarak çalıştığı" iddialarını yalanlamış ve "İttihat ve Terakki ile ilişkisini Meşrutiyet'in kurulması üzerine "kat' ve fek ettiğini" (kesip attığını) kamuoyuna duyurmuştur.[11]

Bu arada, İttihat ve Terakki'nin 1909 Kongresi'nde Mustafa Kemal Bey de (Atatürk) ayrılık tezini büyük tehlikelere göğüs gererek savunmuş, belli başlı İttihatçılarla kötü kişi olmuştur. İsmet Bey de

8 Hüseyin Cahit Yalçın, On Yılın Hikâyesi. (*Yedigün,* s.165).

9 Harbiye Nezareti'nin tebligatı. (10 Şubat 1324) (TV Sayı 136, 15 Şubat 1324).

10 MMZC, C 6 (1328-1912), s.386-387. Mahmut Şevket Paşa bu konuşmasında Goltz Paşa'ya kendisinin de mektup yazdığını, "size kimse mürteci diyemez" dediğini de belirtir.

11 Bildirinin metni için bk. TV, 21 Nisan 1325-1909, sayı 200, s.1.

(İnönü) aynı kanıdadır. [12]

Muhalefet, yer yer belirtildiği gibi, sürekli olarak ve en şiddetli saldırılarla İttihat ve Terakki kabinelerini hırpalamaktaydı. Bir açıdan, 3. Ordu'da 1906'da başlayan siyasallaşma, öteki ordulara da sirayet etmişti. [13] Başka bir açıdan bakanlara göre de, 1908'de istibdadı yıkmak için İttihat ve Terakki'ye giren zabitler daha sonra Cemiyet'e özel çıkarlarıyla bağlandıkları için ayrılamamışlardı (Bk.s. -19)

Zaman büyük bir hızla 1328 (1912) yılına doğru, İttihat ve Terakki'nin aleyhine ilerlemekteydi. Bu yılın haziran ayı ortasında, kamuoyunu sarsan haberlerden birisi bomba gibi patlamıştır.

Manastır'da 1908'den sonra ikinci bir "dağa çıkma" olayı ile karşılaşılıyordu. 12 zâbit ve 50-60 nefer, hükümete karşı bir çeşit isyan hareketine girişerek dağa çıkmışlardı. Bazı şartlar ileri sürmekteydiler. Bu da "Manastır hadisesi" idi.

Harbiye Nâzırı'na (Mahmut Şevket Paşa) göre "kendileri az ama yaptıkları iş büyüktü". Nâzır hareketin tüm orduda nefretle karşılandığını sözlerine ekliyordu. Ve ortamı elverişli bularak askerlerin siyasetle uğraşmalarını yasaklayıcı bir kanun tasarısını Meclis-i Mebusan'a getiriyordu.

Talihsiz Bir Tasarı

"Mensubin-i askeriyenin siyaset ile men'i iştigali zımnında askeri ceza kanunnamesine zeyl olmak üzere tanzim olunan lâyiha-i kanuniye". Tasarının başlığı buydu ve 13 Haziran 1328 (1912) tarihinde Mebusan Meclisi'ne, Sadrıâzam Sait Paşa'nın imzasıyla gönderilmiştir.

İttihat ve Terakki'yi temelinden sarsan gelişmelerin başöğelerinden biri olan bu tasarı, Meclis'te çok ilginç gelişmelere neden olmuştur.

Gelişmenin kronolojik şeması şöyledir:

Tasarı Mebusan'da, sonra da Âyan'da "müstaceliyetle" (ivedilikle) görüşülmüştür. Bu arada Sait Paşa istifa etmiş, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın "Büyük Kabinesi" kurulmuştur. Âyan'dan bazı değişikliklerle Mebusan'a gönderilen tasarı, yeni hükümetçe geri alınmış ve kanunlaşamamıştır.

Bununla beraber, tasarı ile ilgili olarak, Sait ve Muhtar Paşaların hükümet dönemlerini kapsayan parlamento konuşmalarının bazı gerekçelerin açıklanması bakımından, üzerinde durulması kesinlikle gerekir.

Sait Paşa hükümeti zamanlamanın uygun olduğu inancı içinde gerekçenin ana çizgilerini şöyle belirtmiştir: Manastır Olayı "bazı zabitanın" siyasal-partilere girip politika ile uğraştıklarını kanıtlamıştır. Askeri Ceza Kanunu'nda bu tür hareketler suç sayılmadığı için cezalandırılmış değildir. Oysa bu hareketler "cürüm" (suç) sayılmalıdır.

12 **Bu konuya Balkan Harbi ayırımında biraz daha ayrıntılı olarak değinilmiştir.**

13 *Şeyhülislam Merhum Cemalettin Efendi Hazretleri'nin Hatırat-ı Siyasiyesi*, s.60.

Önce Mahmut Şevket Paşa tasarısını büyük bir içtenlikle savunmuştur: "...Bu âciz, Meşrutiyetimizin ilânının üçüncü günü bunu idrak ettim."[14] diye başladığı konuşmasını, "...Bu kanun memleketi kurtaracak kanunların en mühimidir" diye noktalamıştır. [15]

Ve tartışmalar başlamıştır: "...Bu kanun muhalif fikirli subaylara uygulanırsa memleketin çökmesine imza atmış oluruz" (Çamlık Arnavutluk Mebusu Şahin Bey) [16] Fırkalar kendi prensiplerine değil askerin kuvvetine müracaat ediyorlar" (Vartkes Efendi) [17]

"Neden evvelce siyasete teşvik edilen zabitan bugün menediliyor?" (Kayseri Mebusu Ali Galip Bey) [18] "...Ordu serâpâ (baştan başa) İttihat ve Terakki Fırkasıdır" (İzmir Mebusu Seyit Bey)

Âyan'da Mahmut Şevket Paşa daha ayrıntılı açıklamalar yapmıştır:

"...Meşrutiyet ordusu istihsal olunamazdı... Hatta pekâlâ bilirim ki Meşrutiyet'in ilk günlerinde tayin kılınan Harbiye Nâzırı, bir binbaşının, bir kaymakamın tavsiyesi üzerine tayin edildi...

Meşrutiyet'in akabinde siyasetle iştigal eden askerler bundan men olunumazdı. Men'e kalksaydım... Mürteci addolunurdum. Belki de nefyedilirdim (sürülürdüm)... Onun için yapamadım..." [19].

Paşa, Mebusan'da söylediklerinden farklı konuşmuştur: Hizip meselesinde "Ordunun dahli vardı... İntihap (oy hakkı) ayrı olarak ele alınmalıdır... Subay seçemez, ama seçilebilir. Alman kanununda var. Moltke mebus olmuş. Fakat iyi değildir. Çünkü seçilecek adam nutuk irad edecektir... Biz zabitle bir nevi mukavele yapıyoruz... Fırkalar ellerini çekmeli..."

Bu son sözüne, (Keçecizade) Fuat Paşa'nın yanıtı: (Yalnız) "Bir fırka)".

Mahmut Şevket Paşa "Fırkalar diyorum".

Fuat Paşa: "(İttihat ve Terakki'den) başka fırka yok ki."

Mahmut Şevket Paşa: "Zat-ı devletiniz bir fırkanın reisisiniz paşam... Elini çekmeyen fırkaya Mebusan ve Âyan kendisi çektirmeli. O fırkanın eline vurmalı". [20]

Logofet Bey aleyhtedir: "Bu hak askarlerden alınmamalı, küçücük bir vak'adan büyük bir kitle cezalandırılmamalı".

Mahmut Şevket Paşa'nın verdiği cevap anlamlıdır: "Harbiye ve Bahriye Nâzırları, siyasi adamlardır. Bir fırkanın programını tercih edebilirler. Ama ona girmemeleri gerekir."

14 MMZC, C 6 (1328-1912), s.387.

15 age., s.387.

16 age., s.390.

17 age., s.397.

18 age., s.392 (Ali Galip Bey ordunun Cemiyet'e destek iken muhalif olduğunu da belirtir.).

19 MAZC, C II (1327-1330), s.148-152.

20 age., s.152.

Ve kendisini örnek gösterir. İttihat ve Terakki programını kabul etmiştir. Fakat Hürriyet ve İtilaf'ın programını kabul edememektedir (Bk. s. 135).

Daha sonra Harbiye Nâzır Vekili Hurşit Paşa, askerlerden seçme hakkının kaldırılması gerektiğini, "vatanın selâmeti için bu mahkûmiyete katlanmalıyız" diyerek savunmuştur. Ve konuşmalar, kurulmakta olan bir siyasal derneğe bile girilmesinin askerler için yasaklanması isteği ile bitmiştir.

Bu dramın son sahnesinde Harbiye Nâzır Vekili Hurşit Paşa durumu noktalamıştır. Paşa, padişahın bu konudaki beyannamesini okuduktan sonra şu konuşmayı yapar:

"Bir fırka çıkıyor, Vatanı biz kurtarıyoruz diyor. Diğeri geliyor: Vatanı kurtaran biziz diyor. Acaba bir üçüncü fırka da çıkıp: Hayır biz kurtarıyoruz demeyecek midir? Bir rütbede bulunan birçok zabitin müteaddit (çeşitli) fırkalara inkısamı (bölünmesi) onların beyninde uhuvveti (aralarındaki kardeşliği) kaldırır, mahveder. İtaat de işte buradan bozulur. Askeri düşünmüyor musunuz? Zâbit olmak aynı zamanda bir de menfaat mukabilidir (karşılığıdır). Fakat askerler, onlar hiçbir menfaat mukabili olmayarak buraya geliyorlar, yalnız vatan için her yere gidiyorlar ve ölüyorlar". [21]

Bu arada Mahmut Şevket Paşa istifa etmiştir. Sadrıâzam Harbiye Nâzırı bulamamaktadır.

Tasarı bazı değişikliklerle Mebusan'a gönderildiği zaman Sait Paşa da istifa etmişti. Muhtar Paşa kabinesi, görüşülmesi için süre istemiştir.

Bu süre içinde Mebusan olaylı bir şekilde feshedildiği için, tasarı kanunlaşamamıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın üzerine titrediği, "tam zamanıdır, bundan istifade edilmeli" dediği girişim başarıya ulamamıştır. Zaten İttihat ve Terakki muhalefettedir. Paşa, Bâbıali Baskını'ndan sonra, sadrıâzam olduğu zaman, başka önlemlerin alındığını görecektir.

Yabancı diplomatlar alaylı gözlemlerini hükümetlerine bildirmekteydiler. Manastır'daki Fransız viskonsolosuna göre "...Askerlere siyaseti yasaklayan kanun bir yana, böyle bir kanunun uygulama gücünün ne olacağını insan düşünüyor, hele Şark'ta."[22]

"Neue Freie Presse"nin Viyana muhabiri de fazla karamsar olmamakla beraber durumu ciddi görmekteydi. [23]

Büyük Kabine'nin Yeni Önlemleri

Silme İttihatçı bir Meclis'i kapatmak için bahane arayan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi, bir yandan kendi kazmalarıyla kendi

21 *Hak* (7 Temmuz 1328, s.1).

22 AF, Turquie, cilt 9, 30 Haziran 1912 tarihli rapor.

23 Fransa'nın Viyana Elçiliği Maslahatgüzarı'nın 19 Temmuz 1912 tarihli raporuna göre (AF, cilt 9, aynı yerde).

kuyularını kazan İttihatçıları muhalefete düşürmüştü. Bir yandan da, siyaset alanında memurları ve askerleri dışlama girişimlerine geçmişti.

Mebusan'ın kapatıldığı, İttihatçıların polisce takip edilip tutuklandıkları, Trablusgarp Savaşı'nın dumanları kaybolmadan Balkanlar üzerindeki bulutlar adamakıllı kararırken, Büyük Kabine bir dizi önlem peşinde olmuştur.

a) Bir "Meclis–i Vükelâ" (Bakanlar Kurulu) kararıyla "Memurların fırkalardan (aslında İttihat ve Terakki'den) yazılı olarak istifa ettiklerini bildirmeleri ve durumun nezaretlerde kaydedilmesi, aksi takdirde "bitaraf memurlarla değiştirilecekleri ve azledilebilecekleri ilân edilmiştir (28 Temmuz 1328–1912).[24]

b) Zabitanın tahlifine dair Harbiye Nezareti bir direktif yayınlamıştır. Subaylardan saptanmış bir formüle göre 31 Temmuz 1328 yazılı bir senet alınmıştır.[25] Padişah ayrıca sözlü bir yemin töreni de istemiştir.[26]

c) Memurların durumlarını saptayacak olan "Memurin–i Mülkiye Komisyonu"nun kuruluş ve görevleri hakkında İrade–i Seniyye çıkarılmıştır (13 Eylül 1328–1912)[27].

d) Tüm memurlar müstahdemler ile muallimlerin siyasal derneklere ve partilere girmelerini yasaklayan İrade–i Seniyye yayınlanmıştır (15 Eylül 1328–1912)[28].

e) Askerlik mensubu kişilerin (mensubin–i askeriye) siyasetle uğraşmalarıyla ilgili Askeri Ceza Kanununa "müzeyyel (ek)" kanun–ı

24 TV 1328, sayı 1200.

25 TV 1328, sayı 1202 – Yemin formülü: "Hafi veya celi (gizli veya açık) hiçbir cemiyet–i siyasiyeye dahil olmayacağımı ve devletin umur–ı dahiliye ve hariciyesine (iç ve dış işlerine) hiçbir sebep ve suretle kat'iyen müdahale etmeyeceğimi Cenab–ı Hak'ka kasem (yemin) ve namusla temin ederim." (*İkdam,* 30 ve 31 Temmuz 1328) – *Türkiye'de Siyasi Partiler* kitabımız, s.350, not 30).

26 Deniz ve kara birliklerine mensup bilumum erkân ve ümera (tüm yüksek rütbeli subaylar) ve zabitan ve sair mensubin ile kaffe–i efrad–ı askeriyeye yeniden and içilmiştir. And metni:

"Her hal ve mekânda Padişahıma ve vatanıma Kanun–ı Esasi ahkâmı dairesinde sadakatle ifa–yı vazife edeceğime ve kavanin ve nizamat–i mevzua–i devlete ve mafevklerimin evamirine itaat ve riayet eyleyeceğime ve hizmet–i askeriyede bulunduğum müddetçe fırka ve cemiyet–i siyasiden hiçbirine intisap ve dehaleten ve Devlet–i Osmaniye'nin dahili ve harici umur–i siyasiyesine vechen minelvücuh kat'iyyen müdahele etmeyeceğime.

Muhammediler (Müslümanlar) Kuran–ı Azimüşşan Hakkı için,

İseviler (Hıristiyanlar) İncil–i Şerif Hakkı için,

Museviler (Yahudiler) Tevrat–ı Şerif Hakkı için (vallahi billahi)."

Bu konuda bk. *Türkiye'de Siyasi Partiler* kitabımız, s.350, not 30.

27 TV, 5 Kânunuevvel 1328, sayı 1315.

28 TV, 5 Kânunuevvel 1328, sayı 1315.

muvakkat (geçici kanun) çıkarılmıştır (25 Eylül 1328–1912).[29]

F) Oy verme ayrı bir sorun olarak ele alınmıştır. Kara ve deniz subayları ile, astsubay ve jandarma subay ve erleriyle askerlik mensubu kişilerin askerlik görevinde bulundukları sürece oy haklarını kullanmamaları hakkında "Kanun–ı Muvakkat" yeni kurallar koymuştur (25 Eylül 1328–1912) [30].

g) Bütün bu önlemlere ek olarak bir bildiriyi de unutmamak gerekir. O da, daha sonra Babıâli Baskını'nda İttihatçılar tarafından öldürülen Kamil Paşa kabinesinin Harbiye Nâzırı Nazım Paşa'nın hiçbir partiye üye ve yandaş olmadığını açıklayıcı bildirisidir. [31].

Belgelerin tümü 9 Temmuz – 12 Ocak 1328 (1912), aşağı yukarı yedi aylık, İttihatçıların muhalefette kaldıkları bir dönem içinde yayınlanmışlardır. Fakat İttihat ve Terakki'nin "tabiatında" var olan özelliğini kaldıramamışlardır.

Zaten Mahmut Şevket Paşa kabinesiyle başlayan tekçi rejim, İttihat ve Terakki'nin rakipsiz egemenliğini de ilan ettiği için 1913–1918 arası dönemde asker–siyaset ayrılığı siyasal planda söz konusu edilmemiştir.

Sorun tartışma planına –tekçi rejim gereği– getirilmemiştir. Zaten Harb–i Umumi yılları içinde buna gerek de yoktu. Fakat Kara Kemal Bey, İaşe Nâzırı olarak, ekonomik açıdan "mesele"yi ele alacaktır. 1916 Kongresi sıralarında şöyle der:

"İttihat ve Terakki Cemiyeti iptida (başlangıçta) askere, sonra memura istinat etti. Askerin siyasetle iştigâli doğru bir şey olmadığı bütün cihanca müsellem olduğundan ergeç el çekileceği tabiidir" [32]

Bunları söyleyen Kara Kemal Bey, İttihatçıların yaratmak istedikleri milli burjuva sınıfının nasıl ortaya çıkacağını açıklamak istemiştir. Aslında bu açıklamanın bir aklama sayılamayacağı doğaldır. Olsa bile artık hayli geçtir.

Askerler ve Siviller

İttihat ve Terakki'nin yapısındaki asker–politika ayrılmazlığı, yönetici kadro içindeki asker ve sivil çatışmasını ortadan kaldırmış değildir. Yine asker ve sivil kesimlerin kendi içlerindeki çatışmalar da sürmüştür. Örneğin Enver–Talât çatışmaları yanında Enver–Cemal çatışmaları da vardır.

Asıl sorun, *Fırka* ve *Cemiyet* içindeki çatışmalar kadar önemli olan başka türden bir karşılaşmadır. Paşaların Mebusan ve Âyan Meclisleriyle kurdukları diyaloglar, Meşrutiyet siyasal yaşamının çok renkli tablolarını oluşturmuşlardır.

29 TV, 27 Eylül 1328, sayı 1251.

30 TV, 31 Temmuz 1328, sayı 1251, ayrıca bk. Karakoç Serkis, *Tahşiyeli Kavanin*, C II, s.32.

31 Metni için bk. TV, 7 Kânunusani 1328, sayı 1348.

32 Zafer Toprak, *Türkiye'de 'Milli İktisat'*, s. 3.

Bu soruna yer yer değinilmiştir. Bu bakımdan ayrıntılara girmeden bazı noktalara kısaca değinmekte yarar görülebilir.

Siyasal iktidardaki ilk askeri üstünlük 31 Mart Hareketi'yle ortaya çıkmıştır.

Hareket Ordusu aslında yüksek rütbeli subaylarca bir ölçüde Meşrutiyet'in "mülki" (sivil) yönünün kurtarılması olayıdır. Fakat bu kurtarıcı grup "Hareket Ordusu'nun İstanbul'u fethinden sonra, idare-i örfiyeyi ilan edenler... gayet hâlis ve samimi idiler... Fakat pek az vakit içinde işin tadına varmışlar, mutlak ve keyfi hareketin lezzetini almışlardır".[33]

Bu grup arasında imparatorluğun bir numaralı adamı Mahmut Şevket Paşa, kısaca diktatör yetkilerine sahip olmuştur. Bunu iyi ve kötü görünüşleriyle kendisi de söyler (Bk. s. 127).

Ünlü "istizah" (gensoru) olayında da görüleceği gibi bu durum öylesine güçlü bir asker yaratmıştı ki fırkanın isminden söz edilmez olmuştu. Fakat aynı kumandan, programına bağlı olduğunu açıkça söylediği İttihat ve Terakki Fırkası mebuslarınca da tutulmadığı için, bir hayli hırpalanmış, hakarete uğramıştır. Rıza Tevfik Bey'in sözleri, bu söylediklerimizin kanıtlanmasına fazlasıyla yeter: "...Biz kat'iyen Meşrutiyeti müdafaa etmek ve icap ederse gebermek fikrindeyiz ve böyle yemin ettik de buraya geldik. Binaenaleyh içi saman dolu umacıdan korkmuyoruz" (Bk. s. 126). Paşa Mebusan'dan sanki apoletleri sökülmüş gibi çıkmıştır. Hatta, bir suikast sonucu öldürülmesine İttihatçıların gözyumdukları bile söylenmiştir (Bk. s. 137).

İkinci örnek Enver Paşa'dır.

Yerli ve yabancı değerlendirmelere göre Osmanlı'nın büyük adamı sayılan Enver Paşa'yı saran efsane ve gizlilik bulutları günümüzde de dağılmış değildir.

Veliahd (ve son Halife) Abdülmecit Efendi'ye göre, "felâketler Enver'in Avrupa'ya gitmek üzere trene binmesiyle başlamıştır."[34]

Uzun bir süre imparatorluğun kaderine resmen hükmetmiş, Alman hayranlığı sonucu ülkeye "Enverland" dedirtmiş olan Enver Paşa, gerçek ve ideolojik anlamda diktatör niteliklerine sahip sayılmıştır. Bu niteliği de herhalde insanlara ve olaylara egemen olmak ve "Napolyon epopesini yaşatmak" tutkusundan kaynaklanmıştır.[35]

Cumhuriyet yıllarından geriye doğru yaşamlarını anımsama özlemi

33 Hüseyin Cahit Yalçın, On Yılın Hikâyesi, (*Yedigün*, sayı 165, s.30.)

34 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s.12 (ve Abdülmecit Efendi devam eder: "...Harbi isteyen de bilhassa bu subaydır... Onun çıldırmış olduğuna inanmıştım. Heyhat! Heyhat ki, kaderimizin mutlak hâkimiydi.")

35 Gözlemlerinde hayli ısırıcı olan Fransız Büyükelçisi M. Bompard'ın görüşü: "Kendisini tarihin büyük adamlarından biri olmaya adamış. Napolyon epopesini yaşatmaya çalışıyor." Maurice Bompard, L'Entrée en Guerre de la Turquie, *Revue de Paris*, 15 Temmuz 1921).

içinde olaylara bakanlara göre (örneğin Falih Rıfkı Atay):

"Enver'le Müslüman ortaçağı bütün yeşilliği ile devam ediyordu... Zafer bile neye yarayacaktı?... Türkiye'yi kurtarmak için Alman zaferi kâfi değildi. Enver'den de Almanlardan da kurtulmak lazımdı." [36]

Bu çalışmada Enver Paşa'yı değerlendirici görüşlere sıkça rastlanacağı için, biraz da onu parlamento ile kurduğu diyaloglar içinde görmek gerekiyordu.

Kayzer Wilhelm II'nin emirnamesiyle Hassa nişancı "Mayıs Böceği" Alayı maiyetine atanan [37] Enver Paşa, savaş yılları içinde parlamentoda –Mahmut Şevket Paşa kadar olmasa da– zaman zaman sinirlendirilmiştir. Ne var ki 1914 genel seçimleriyle kurulan Mebusan dikensiz gül bahçesi görünümünde olduğu için, Harbiye Nezareti'nin 1331 (1915) bütçesi on–on beş dakikada kabul edilmiştir.

Enver Paşa da Âyan Meclisi'nde Ahmet Rıza Bey'in ahret sorularından kurtulamamıştır. Harbiye bütçesine bir buçuk milyarlık bir ek isteyen nâzıra, Ahmet Rıza Bey sorar:

"Bu para nereden alınacak?... Birçok yerde asker çıplak, hayvanlar bile yiyecek bir şey bulamıyor. Hastanelerde ilaç yok. Malûmat verilmesini isterim".

Enver Paşa:

"Rıza Efendi'nin söylediği sözler cevaba değmez. Asker bazı yerde aç da kalır. Çünkü en büyük ve mukaddes vazifesi açlığa ve mahrumiyete katlanmaktır. Kendilerinin bu surette beyanatta bulunması dostlarımızı değil, düşmanlarımızı güldürecektir..."

Ahmet Rıza Bey'in karşılaması daha az sert değildir:

"...Harbiye Nâzırı Paşa'nın bir Âyan'a karşı kullandıkları lisan, lisan-ı edebiyeye muvafık değildir. İkincisi bendeniz gülünecek lâf söylemedim. Ağlanacak sözler söyledim... Sorduğum suallere cevap alamadığım için rey veremiyorum". [38]

Bu tarz hırçın bir politika içinde Enver Paşa'nın yaşayabilmesi herhalde zordu.

"Üsküdar mutasarrıfı olunca ilk işi entariyi kaldırmak (gecelik entarisiyle sokakta gezmeyi yasaklamak) olan" [39] Cemal Paşa da İttihatçı lider grubunun en önde gelen isimlerindendir. "Gurbet şehitlerinin" (yurtdışında öldürülen İttihatçıların) altıncısı sayılan [40] Cemal Paşa, bazı yabancı yazarlara göre "Mısır tahtını" ele geçirmeyi [41] isteyecek kadar ihtiraslıydı. Ama o, "...Harp hükümetinin en Avrupa

36 *Zeytindağı*, s.29.

37 Kayzer Vilhelm'in 15 Eylül 1916 tarihli emirnamesi.

38 MAZC, 1332. s.43–45, 85–89.

39 Hüseyin Cahit Yalçın, age., sayı 159, s.9.

40 *Tevhid-i Efkâr*, 30 Temmuz 1922., s.2.

41 Zamanın Fransız "Sefir-i Kebiri" Maurice Bompard bu kanıdadır. (L'Entrée en Guerre de la Turquie, *Revue de Paris*, s.275).

düşüncelisi olmakla beraber, kendi fırkacılığını hiçbir işinde unutmamıştır" [42]

Bu fırkacı paşaların birbirleriyle ve sivil kesimle çatışmalarına kişisel yönlerinin yansımaları düşünülürse, sahnede oluşacak mücadelenin gerilimi ve yoğunluğu anlaşılırlık kazanabilir.

3. *Özlenen Komutan Modeli: Goltz Paşa*

Colmar Baron Von Der Goltz (Golç) (1843–1916), 1883 yılında "üç aylığına Türkiye'ye" gelmiş, fakat oniki yıl kalmıştır. Başlangıçta Mekteb–i Harbiye ve Erkân–ı Harp Mektebi'nin yönetimiyle, bir süre sonra da tüm Osmanlı ordusunun "tensik" (düzenleme) planlarını hazırlamakla görevlendirilmiştir. Bu bakımdan, Abdülhamit döneminin tüm engellemelerine rağmen, Osmanlı ordusuna çok şeyler kazandırmış ve geleceğin kumandanlarının ve İkinci Meşrutiyet'i gerçekleştirenlerin yetişmelerinde büyük rol oynamıştır. Böylece Osmanlı askeri tarihi içindeki önemli yerini almış ve birçok olaya damgasını vurmuştur. "1908 İnkılabını" her zaman için olumlu bir hareket olarak değerlendirmiştir.

Goltz Paşa gerek kurmaylığı, gerekse askeri bilgisi ve yayınları ile Clausewitz [43] kuşağının ünlü isimlerinden sayılmıştır. Bu bakımdan Osmanlı ordusuna gelmiş olan ünlü Alman komutanlardan farklı karizmatik bir ağırlığı vardır. Nitekim 1898'de, Girit'e bir Hıristiyan vali atanması antlaşma hükümlerine göre kararlaştırılınca, Babıâli Kara Todori Paşa ile beraber Goltz Paşa'yı da aday göstermiştir. [47]

Birinci Dünya Savaşı'nda 6. Ordu Kumandanlığına atanmış ve Kayzer'in İran üzerindeki ihtiraslı yayılma planlarını gerçekleştirmekle görevlendirilmiştir. Fakat 1916 yılında ölmüştür.

Her zaman Türk dostu kaldığı, övgüleri yanında ılımlı bir üslupla eleştiriler de yaptığı yayınlarından anlaşılmaktadır.

Goltz Paşa hakkında, çok olmasa bile, özellikle yetiştirdiği Osmanlı subayları tarafından yazılmış çeviriler, makaleler [45] ve kitaplar

42 Falih Rıfkı Atay, age, s.39.

43 Carl Von Clausewitz (1780–1831) savaş teorileriyle ün yapmış bir Prusya generalidir.

44 Prof. Cemal Tukin'in *İslam Ansiklopedisi*'ndeki 'Girit' maddesi.

45 Goltz Paşa'nın *Asker* Dergisi'nde 1908–1909 (1324–1325) yılları arasında Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmış makaleleri: Golç Paşa ve Fuad Bey'in mektubu ve birinci makalesi, s.71–88. Golç Paşa'nın ikinci makalesi, s.91–96. – Keşf–i İstikbal, Şarkın Maneviyatı, s.113–122. Bir Mukayese–i Tarihiyye, s.219–224. – Türkiye'de İnkılab–ı Siyasi–i Dahili, s.513–524, 561–574. Goltz Paşa'nın yayınlanan ve çevrilen bazı kitapları: *Millet–i Müsellaha* (aslı olan Almancadan mütercimi müşarünileyhin muavinlerinden Yüzbaşı Tahir) (Konstantiniye 1301–1885); *Plevne* (aynı mütercim) (Dersaadet 1316–1900); *Devlet–i Aliyyenin Zaaf ve Kuvveti* (mütercimi Zaimzade Hasan Fehmi) (Mısr–el Kahire 1324–1908); *Genç Türkiye'nin Hezimeti ve İmkân–ı İtilası* (mütercimi H. Cevdet) (İstanbul 1332–1916).

vardır.[46]

Goltz Paşa'nın ilginç ve orijinal fikirleri arasında şu ikisi en fazla göze batmaktadır: "Şark uyanmaya başlıyor ve bir kere uyanınca artık bir daha uyumaz" (1909).[47] "...Bilakis Şark'ı bizimle beraber sürüklemeliyiz! Siyasi teşebbüslerle Romanya'dan Türkiye'ye cephane geçirilmesine muvaffak olamıyoruz. Bu meseleyi halledecek yalnız kuvvettir. Sırbistan ezilmelidir." (1915)[48]

Goltz Paşa'nın düşüncesinde Şark fevkalade yoğun bir anlam taşır. Goltz Paşa İkinci Meşrutiyet yıllarında Türklerin ve İttihat ve Terakki'nin karşısına çıktığı zaman Almanya'nın o zamanki geleceği ve yayılması için yapılmış planlarda ve geliştirilmiş akımlarda yönlendirici bir rol oynamıştı. Pancermenizm politikası içinde önemli etkisi olmuştur. Almanya'nın siyasal ve ekonomik gelişmesinin Orta Asya'dan İran'a ve Hindistan'a kadar bağlanmasında Kayzer Wilhelm ona büyük rol vermiştir. Bu arada Burhan Oğuz'a göre: "...Goltz'un Türkiye'deki faaliyeti bir (Alman) Doğu politikasının temellerini oluşturmuştur".[49]

Türklerin Yetenekleri

Goltz Paşa, Doğu'ya Osmanlı toprakları üzerinden yayılmak isteyen Alman yazarlarının açılarından bakmaktaysa da, Türklere ve yeteneklerine inandığını yineler:

"...Gençleşmiş olan Türkiye geçen üç sene içinde şayan-ı hayret hayat ve metanet eserleri gösterdi. Genç Türkiye, Bosna, Yunan ve Girit meseleleri ve 31 Mart askeri isyanı, Havran, Yemen, Asir, Arnavutluk fesatları gibi güçlükler karşısında kaldığı ve bunların çözümü ve yok edilmesi için kısmen seferberlik yapıldığı, mali sıkıntılar, korkunç yangın, kolera gibi afetlere ve felaketlere uğradığı halde bu güçlüklerin tümünü yenmeyi başarmıştır. Bu kadar değişikliklere ve inkılaplara ve ordunun oradan oraya sevkine rağmen Osmanlı ordusunun düzenlenmesi ve silahsızlanması sürekli ilerlemektedir".[50]

Goltz Paşa'dan yararlanılarak Osmanlı "Erkân-ı Harp" (kurmay) subayları da, yine *Asker* Dergisi'nde çeşitli yazılar yazmışlardır. Birkaç örnek verilebilir. Osman Senai: Von der Goltz Paşa Hazretleri'ne, s.251-254. -Ali Mümtaz, *Erkân-ı Harplik*, s.33-43. -Ahmet Fevzi, *Rusya Tarihinden Bir Sahife-i İbret*, s.104-144.

46 Goltz Paşa ile ilgili kitaplar: Adil Nami, *Osmanlılar Muharebelerini Nasıl Kaybettiler? Şimdi Nasıl Telafi ve Terakki Edebilirler? Von der Golç ve İmhof Paşaların Mütalaatı* (İstanbul 1331-1915) - Salih Mayakuşu; *Golç Paşa'nın Hatıratı* (İstanbul 1932) (Bölüm bölüm çevrilmiştir) A. Ziver, *Payıtahtın Nakli Meselesi* (İstanbul 1329-1913).

47 Keşf-i İstikbal, Şarkın Maneviyatı (*Asker*, s.113).

48 *Golç Paşa'nın Hatıratı*, s.19.

49 Burhan Oğuz, *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*, s.55.

50 Adil Nami, *"Osmanlılar Muharebelerini Nasıl Kaybettiler? Şimdi Nasıl Telafi ve Terakki Edebilirler? Von der Golç ve Imhof Paşaların Mütalaatı"*, s.13.

"Millet-i Müsellaha" (Silahlanmış Millet) eserinin yazarı olarak Goltz Paşa, savaşların vazgeçilmez bir gerçek olduğundan hareketle Plevne, Trablus ve Balkan Savaşlarında Türklerin yetenekli olduklarını kanıtlamaya çalışmıştır. (Bk. s 481)

Goltz Paşa'ya göre Osmanlı ordusu yeni savaş düzenine hazırlıklı olmalıdır. Batılı orduların karşılaştıkları engeller Osmanlı Devleti'nde yoktur. bu "istidat ve kabiliyet" subay ve erlerin "kanaatkâr" olmalarından doğmaktadır. Genç paşalar ordunun yönetimine getirilmelidir. Yalnız müslimler değil gayrımüslimler de, yalnız Türkler değil Araplar da askere alınmalıdır.

Ve Goltz Paşa'nın öğüdü ve uyarısı: Asker siyasetten uzak kalmalıdır. (Özellikle bu satırların Mahmut Şevket Paşa'nın teşviki ile yazdırıldığına inanmak mümkündür).

Goltz Paşa, zamanın Türk komutanlarından övgü ile söz etmektedir. Paşa, Osmanlı ordusunun yönetici grubu içinde özellikle Mahmut Şevket ve Enver Paşaların hayranıdır. İttihatçılarla ilişkilerine bu hayranlık yön vermiştir.

Goltz Paşa bazı öneriler de sunmaktadır. Türklerin, İslam dünyasının önderi oldukları bir gerçektir ve bu "mission"ları devam etmelidir. Ne var ki, hele Balkanları da yitirdikten sonra (1913'te), Osmanlı'nın Avrupa (Batı) ile ilişkisi kesildiğine göre, "payıtaht İstanbul" bırakılarak, Anadolu'ya Konya, Halep veya Şam'a nakledilmelidir (Bk. s. 480).

Goltz Paşa'nın Türkleri bu kadar sevmesine karşılık, belirttiğimiz gibi, seçkin komutanlar da onu övecek terim bulmakta zorluk çekmemişlerdir.

Bununla beraber Türklerin mareşallik unvanını esirgemedikleri bu ünlü Alman generalini beğenmeyen de yok değildir. Örneğin İzzet Fuat Paşa'ya göre gerçi bütün sadrıâzamlar Goltz'u beğeniyorlardı. Çünkü tümü de Cermenofil idiler ve bu bakımdan "Goltzist" bir akım peyda olmuştu. Ne var ki Goltz Paşa Mahmud Şevket ve Abdullah Paşa gibi yetenekleri aşağı derecede askerleri tutmuştu. O kendi fikrinin karşıtı olamayacağına inanmış bir kimse idi. Üstelik Goltz Paşa hakkındaki –Osmanlı kamuoyunun çok hassas olduğu– bir dedikodudan da söz etmiştir. Şöyle ki Goltz Paşa "fesi kaldırıp şapka giydirecek ve Osmanlı toplumunu Müslümanlıktan uzaklaştıracaktı; (*démusulmaniser*).[51]

Anarşinin tozu dumanı içinde, Goltz Paşa, bir ekol kurmuş, herkesin önünde saygı ile eğildiği bir inanç ve meşruluk kaynağı sayılmıştır.[52]

51 Fuad Pacha, *Paroles de Vaincu*, s.28–29, 301.

52 *Tesvir-i Efkâr'a* göre, "...Von der Goltz Paşa Osmanlı Ordusu'nu tensik ve hidmet-i devlet-i aliyyede istihdam edilmiş olan ecnebi zâbitanın en liyâkatlısı ve faziletlisi idi." Ayrıca aynı sayıda *Mecmua-i Ebuzziya*'dan bir alıntı da vardır. (23 Nisan 1916).

Fakat emperyalist bir Almanya'nın memuru olduğu da unutulmamalıdır. [53]

Stein Projesi

İkinci Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra, *Asker* Dergisi'nde toplanmış seçkin subaylardan bir grup, askeri konularda bir yayın ve fikir ailesi oluşturmuşlardır. [54] Askeri konular, memleketin sosyal ve ekonomik koşullarından soyutlanamayacağı ve subaylar da siyasetle uğraşmaktan kendilerini alamadıkları için, askerler de sosyoekonomik bir kalkınma programı üzerinde tercihlerini belirtmişlerdir.

Bu tercih, Goltz Paşa'dan esinlenerek onun ülkesindeki Prusyalı bir devlet adamının, Heinrich Karl Stein'in uygulamalarını açıklamak suretiyle kamuoyuna sunulmuştur.

Baron Stein (1757–1831), aydın despotluk adı verilen rejim yanlısı bir Prusyalı devlet adamıdır. Tilsit Antlaşması'ndan (1807) sonra, Başbakan ve Prusya kalkınmasının başmimarı sayılmıştır. 1807'de toprak köleliğini ve irsi kastların imtiyazlarını kaldırmıştır. Toplumun tüm sınıflarına toprak mülkiyeti edinme hakkı tanımıştır. Böylece yalnız asillere özgü bir hakkı yaygınlaştırmıştır. Asilleri sanayi ve ticarete yöneltmiştir. Yönetimde (bürokraside) geniş reformlara girişmiştir. Fakat Napolyon'un hışmına uğrayarak ülkesinden kaçmaya zorlanmış, Rus Çarlığına sığınmış ve umutları suya düşmüştür.

Asker Dergisi yazarının Stein'i tamamen başarıya ulaşmış gibi göstermesi dikkate değer. [55] Fakat bu girişimden bir daha söz edilmemiştir.

4. Harbiye Nâzırı ve Parlamento

İkinci Meşrutiyet'in 15 kabinesinde (1908–1918), Harbiye Nâzırlığı en önemli nezaret idi. Çünkü baştan başa savaş, isyan gibi hareketlerle bütünleşmiş olan ve sıkıyönetim düzeninden ayrılmayan bu dönemin karma rejimi içinde, devlet yönetiminde Harbiye Nâzırlarına çok iş düşmüştür.

İki İsim

Bu kabinelerde Harbiye Nâzırlığı görevini yedi paşa üstlenmiştir: Recep, Ali Rıza, Nâzım, Müşir Edhem, Salih, Mahmut Şevket ve Enver Paşalar. Bu isimler arasında son ikisi Mahmut Şevket ve Enver Paşalar hem en uzun süre bu nezarette kalmışlardır, hem de gerek

53 Atillâ İlhan bir yazısında, Goltz Paşa'nın Alman emperyalizminin ajanı olduğunu belirtmiştir. (Goltz Paşa'nın Sicili, *Milliyet,* 1 Kasım 1983).

54 *Asker*'in "Heyet–i Tahririyesi"ni (yazı kurulunu) oluşturan isimler: Erkân–ı Harbiye Kaymakamı Osman Senai Bey; Erkân–ı Harbiye Binbaşısı Ali Fuat Bey (Cumhuriyet döneminde Harp Akademileri Komutanı Erden Paşa), Erkân–ı Harbiye Binbaşısı Ali Mümtaz Bey, İstihkâm Kolağası Muallim Selim Sırrı Bey, Piyade Yüzbaşısı Nuri Bey, Bahriye Erkân–ı Harp Yüzbaşısı Veli Bey (Sayı 2, 1 Eylül 1324).

55 Osman Nuri, Tilsit Muahedesi ve Prusya İnkılabı (*Asker,* 1324, s.248–252).

kişilikleriyle gerek içinde bulundukları koşullar bakımından ülke ve dünya kamuoylarını en fazla ilgilendirmişlerdir. Mahmut Şevket Paşa, Trablus Savaşı boyunca Harbiye Nâzırı, Babıâli Baskını'ndan sonra Sadrıâzamdır. Enver Paşa, Tâlat Paşa'nın her iki kabinesinde de Harbiye Nâzırı'dır, ikinci kabinede başkumandan vekâletini de üstlenmiştir ve tüm Cihan Harbi süresince yerini korumuştur.

Osmanlı parlamentosunun (Meclis–i Umumi) iki meclisiyle diyalog bu iki nâzırın kişisel özellikleriyle renklenerek kurulmuştur. 1908–1918 arası Osmanlı Meclislerinin gözünde Harbiye Nâzırı modeli Mahmut Şevket ve Enver Paşalardır. Mahmut Şevket Paşa, 1908–1913 döneminde gerçek ve karmaşık bir çoğulcu rejimin parlamentosunda en uzun ömürlü Harbiye Nâzırı olarak görülür. Öldürülmesiyle, çok partili rejim de son bulur. 1914–1918 yasama dönemindeyse, Enver Paşa portresi egemendir.

Her iki nâzır arasında çok büyük farklar vardır. Mahmut Şevket Paşa fırkalar dışında, İttihat ve Terakki sempatizanı olmakla beraber, hiçbir fırka mensubu olmadığını ısrarla yineler. Enver Paşa, İttihatçı, Teşkilât–ı Mahsusa kurucusu olmaktan onur duyan, asker olarak politika ortamından dışarı çıkmak istemeyen bir nâzır örneği vermek ister. Mahmut Şevket Paşa düzenli bir ordu idealiyle doludur. Enver Paşa ne olursa olsun, nasıl olursa olsun zafer peşindedir ve ataktır. Bu iki insanın belki tek ortak yönü, her ikisinin de, yerli yabancı gözlemcilerce diktatör ya da bu niteliklere sahip olarak tanımlanmış olmalarıdır.

Mahmut Şevket Paşa'yı, Goltz Paşa ile karşılaştıranlar ona ünü bütün dünya tarihine geçen "hürriyet–i Osmaniye fatihi" de derler. [56] Goltz Paşa da onu Osmanlı ordusunun en ileri görüşlü generali ve "memleketin en iyi adamı" olarak nitelendirir.

Enver Paşa'ya gelince, Goltz Paşa'nın gözünde Osmanlılığın kaderindeki tüm sorumluluğu bilinçle kabul eden, "harekâtın ruhu"dur. [57]

İşte bu iki Osmanlı paşası, Mebusan ve Âyan karşısına çıkmışlar, yaradılışlarına ve mesleklerine aykırı saydıkları hırpalayıcı bir tartışma ve "müzakere" ortamı içinde hiç alışmadıkları, değişik türden bir "muharebe" san'atını öğrenmeye çalışmışlardır. [58] Mahmut Şevket

56 Deyim Ali Fuat Erden Paşa'ya aittir. (*Asker*, s.194).

57 Goltz Paşa'nın fikri: "Bundan başka benim Enver Paşa'ya karşı derin bir sevgim var. Çünkü o hakikaten fevkâlâde bir insandır. Hemen hemen 43 yaşlarında, kendisini büyük bir milletin ve devletin diktatörlüğü derecesine çıkaran büyük muvaffakiyetine rağmen samimiyetini ve mahviyetini kaybetmemiştir." (*Golç Paşa'nın Hatıratı*, s.13).

58 Mahmut Şevket Paşa'nın Askeri Tekaüt Sandığı ile ilgili konuşmasından: "...Efendim ben, bitirdiğim vakitte çıkarsınız burada istediğiniz kadar söylersiniz. Müsaade ediniz ben lakırdı söylüyorum. Şimdi hakk–ı kelam benimdir. Ben askerim, böyle şeylere alışık değilim. Sizin tarafınızdan söylendiği vakitte de dinlerim..." (MMZC, C 3, 1325, s.1530).

Paşa, özellikle 22 Teşrinievvel 1328 (5 Kasım 1912) "istizah"ında yenik düşmüştür.

Enver Paşa, zaferleri anlattığı zaman övgü ile karşılanır. 1918 yılında ise şimşekleri çeken, her şeyden sorumlu tutulan bir "vur abalıya" kampanyasının ortasında bocalayacaktır.

Her ikisi de, çok kısa bir zaman parçası içinde (on yıl) izlenemeyecek bir hızla oluşan değişmelerin ürünü olmuşlardır.

Nâzır ve İhtilal

Bazı mebuslara göre, nezaretler arasında Harbiye Nezareti "her şeye karışmaktadır". Özellikle Boşo Efendi bu kanıdadır:

"...Bir yerde ihtilal oluyor. Orada birtakım mahkemeler teşkil olunacak. Harbiye Nezaretine havale ediyoruz. Diğer tarafta polisin intizamsızlığını görüyoruz, onu da Harbiye Nezaretine tevdi ediyoruz. Bir gazetenin kapanması lazım geliyor. Onun da kapanmasını Harbiye Nezaretine tevdi ediyoruz. Demek bizde başka nezaretler kalmadı. Tekmil nezaretleri ilga edelim. Yalnızca bir Harbiye Nezareti bırakalım da işlerimizi o tedvir etsin."

Mahmut Şevket Paşa aynı fikirde değildir. İdare–i örfiye dolayısıyla işe karıştığını söyler ve ekler:

"...İhtilali bastırmak Harbiye Nâzırı'nın vazifesidir... Benim vazifemdir. Nerede bir ihtilal çıkarsa ben söndüreceğim, ezeceğim (alkışlar), madem ki beni Harbiye Nâzırı olarak burada tutuyorsunuz, başka bir vazifem yoktur. Eğer yapmazsam beni dışarı atınız".

Boşo Efendi:

"–Pekâlâ diğer nezaretleri ilga ederiz (gürültüler)". [59]

Boşo'nun şikâyeti, Harbiye'nin imtiyazlılığıdır. Örneğin Redif ihtiyat sayısını Harbiye Nâzırı, bütün ısrarlarına rağmen açıklamamaktadır. [61]

Harbiye Bütçesi Tartışmaları

Sait Paşa, son kabinesinde, Mahmut Şevket Paşa'nın istifasından sonra yalnız kaldığı bir sürede Harbiye Nezareti'nde yapılması düşünülen reformlar hakkında düşüncelerini dört noktada toplamıştır: 1– Harbiye Nezareti'nin mali yönetimi Maliye Nezareti'nin kontrolu altında olmalıdır; 2– Askeri "idare" için frenklerin "intendant" dedikleri ve hatta uzmanlık okulundan yetişmiş idare memurları olmalıdır; 3– Şûra–yı Askeri üyeleri artırılmalıdır; 4– Başka devletlerde olduğu gibi, Harbiye ile öteki nezaretler arasındaki ilişkiler düzenlenmelidir. [62]

59 MMZC, C 4, 1326, s.418–420.

60 Abdülaziz döneminde kurulan bir askeri sınıftır. Askere alınan bir kimse dört yıl "muvazzaf", iki yıl da "ihtiyat" askerliği yaparak, altı yıla tamamlar. Bundan sonra 14 yıl daha askerlik hizmeti ile yükümlü bulunur. Harp ve talime çağrılabilir. (Mithat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*).

61 MMZC, C 3, 1327, s.1937.

62 MMZC, C 6, 1328, s.682.

Harbiye Nezareti bütçesinin öteki bütçeler gibi "mülki" bir denetim dışında kalması her zaman için bir eleştiri konusuydu ve bu nezarete karşı beslenen kızgınlığın başnedeni olmuştur. Ve bu durum bir türlü düzeltilememiştir.

1911 yılında Maliye Nâzırı Nail Bey, yakında tâdilat maddeleri getirileceğini ve Harbiye bütçesinin de mülki müesseselerin tabi olduğu usullere bağlanacağını bildirmiş ve çok takdir görmüştür. Cavit Bey'le Mahmut Şevket Paşa'ya karşı olan bu tutum, Boşo'nun sorusuna yanıttı.

Boşo soruyordu:

"...Harbiye bütçesi Meclis–i âlinizde şimdiye kadar hiçbir sene tetkik olunamadı. 325'te de tetkik olunamadı, 326'da da tetkik olunamadı. (Sadrıâzamı çağırmışlar, gelmiş)... bize gösterilen dokuz milyon lirayı ispat edecek hiçbir rakam gösteremediler". Eski şartların devam edip etmeyeceği nâzırdan sorulur.

Nail Bey resti çeker:

"...Bendeniz o şartla Maliye Nezareti'nde kalamam. Devair–i mülkiye hakkında ne yapılıyorsa, devar–i askeriye hakkında da o yapılmalıdır... Herkes bize diyor ki, otuz milyon liralık bir bütçeniz var, on beş–on altı milyon lirasının hesabı sizde yoktur ve bu söz doğru". [63]

Mahmut Şevket Paşa'ya, Harbiye Nezareti bütçesinde sürekli olarak güçlük çıkarılmıştır. Bir ek tahsisat kabulünde bu açıktır:

"...Dünyada hiçbir Harbiye Nâzırı yoktur ki gaz fabrikası için Mebusan'dan para istesin. Fakat ben her gün o mevkide (durumda) bulunuyorum". [64]

Mebusan, Harbiye bütçesine karşı bu titizliğini Enver Paşa'ya da göstermiştir.

Enver Paşa, Harbiye Nezareti bütçesi üzerinde egemen olduğu zaman yıl 1914'tür. Savaş bunalımı başlamıştır ve o gayet âmirâne konuşur:

"...Bazı arkadaşları tabii istemeyerekten ordudan çıkarmaya mecbur oldum... Bir şey öğrenmemeye mahkûm olmuş yani çalışmamış olan arkadaşlara yeniden Kolordu ve Fırka Kumandanlığı vazifesini öğretmek hiç kimsenin iktidarı dahilinde değildir". [65]

Âyan'da da sorunlar aynı doğrultuda ele alınmıştır. (Bk. s.504).

Örfi İdare: 4. Kuvvet

İkinci Meşrutiyet'in bir özelliği de, İdare–i Örfiye (sıkıyönetim) ile bütünleşmiş olmasıdır. İlki, 12 Nisan 1325 (25 Nisan 1909)'te "3. Ordu, Hareket Ordusu Kumandanı Birinci Ferik Mahmut Şevket Paşa"tarafından ilan olunmuş ve Mebusan'da uzun tartışmalardan sonra kabul edilmiştir.

63 Aynı eser, s.456–461.
64 MMZC, C 4, 1327, s.1082.
65 MMZC, C 7, 1330, s.750.

Tartışmalar, örfi idarenin anayasa mekanizması içindeki yerinin saptanması üzerinde yoğunlaşmıştır. Eleştirilere göre, Yürütme organının yetkisini, henüz değiştirilmemiş olan Kanun-ı Esasi'nin "meşhur" 113. maddesine göre, bir ordu kumandanı kullanmıştır. [66].

Mahmut Şevket Paşa'nın bu işlemi karşısında, Âyan da, Mebusan da bir şey yapamamışlar, Hareket Ordusu bildirisini [67] örfi idare ilanını kabul zorunda kalmışlardır. [68]. Mahmut Şevket Paşa'nın telgrafı alkışlar içinde okunmuş, "vaktin geç olmasına bakılmayarak İstanbul'a girilip daire-i asliyede (Meclis binasında) buluşulması kararlaştırılmıştır.[69] Örfi idare "Dersaadet (İstanbul) ve civarı"nı kapsıyordu.[70]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi süresinde, 10 Temmuz 1328 (23 Temmuz 1912) tarihinden itibaren örfi idare kaldırılmıştır. [71] Fakat bir ay geçmeden "Dersaadet ve Bilad-ı Selâse (Galata, Üsküdar, Eyüp)' de 3 gün müddetle idare-i örfiye ilanı uygun görülmüş ve -Meclisler toplanık bulunmadıkları için- Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine mezuniyet verilmiştir. [72]

On dokuz gün sonra Rumeli ve İstanbul vilayetleriyle Çatalca sancağı dahilinde idare-i örfiye ilanı tensip olunmuştur. [73] Ve 1918'e kadar kaldırılmamıştır. [74]

66 İstanbul Mebusu Kozmidi Efendi'nin sözlerinden: "Kuvve-i icraiye bugün kumandanlığın elinde bulunuyor." (TV 1325, sayı 20, s.3).

67 "Hareket Ordusu tarafından neşrolunan beyannamenin muhteviyatını Meclis-i Umumi-i Millet tasvip eyler..." (kararın metni için bk. Yunus Nadi, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmani* (1325), s.183-184).

68 Örfi İdare Beyannamesi, 12 Nisan 1325 (25 Nisan 1909) tarihinden itibaren "İstanbul ve bilad-ı selase (Galata, Üsküdar, Eyüp) ile İzmit ve Çatalca sancaklarında ve Adalar, Beykoz ve Kartal ve Gebze kazalarını kapsıyordu." (Yunus Nadi, age, s.226-228). Uzun tartışmalar sonunda kabul edilen metin budur.

69 age., s.229.

70 age., s.227.

71 "Dersaadet ve civarında mukaddema ilan edilen ve ahiren temdit edilen idare-i örfiyenin On Temmuz tarihinden itibaren refi tensip edilmiştir. İşbu İrade-i Seniyyenin icrasına Dahiliye ve Harbiye Nâzırları memurdur. 9 Temmuz 1328. Mehmet Reşat (ve diğer imzalar) TV, 11 Temmuz 1328, sayı 1186).

72 "Dersaadet ve Bilad-ı Selase de ledelicap üç gün müddetle idare-i örfiye ilanı için Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine mezuniyet verilmiştir. İşbu iradenin icrasına Harbiye ve Dahiliye Nâzırları memurdur." (19 Eylül 1328) (Aynı imzalar).

73 "Rumeli ve İstanbul vilayetleriyle Çatalca Sancağı dahilinde idare-i örfiye ilanı tensip olunmuştur. Bu irade-i seniyye'nin icrasına Harbiye ve Dahiliye Nazırları memurdur." (24 Eylül 1328) (Aynı imzalar).

74 Nitekim, Mütareke döneminde Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbinde, sanık İttihatçı liderlerin avukatlarından Celalettin Arif Bey durumu açıklar: "...Burası 1325 senesinden beri idare-i örfiye altındadır. İstanbul'da ilan olunan idare-i örfiye bir zamanlar Gazi Muhtar Paşa kabinesi zamanında kaldırılmış ve fakat

Böylece, 31 Mart'ta izlenmeye başlanan yola dönülmüş ve örfi idare İkinci Meşrutiyet'in yapısal bir unsuru olmuştur. Sıkıyönetimin temel bir siyaset ilkesi haline getirilmesinde İttihat ve Terakki başrolü oynamıştır. Ve çoğulcu bir siyasal hayat 1909'dan 1918 yılına değin, iki ay bile tutmayan kısacık süre bir yana, dokuz yıl sıkıyönetim kontrolunda geçmiştir.

Bir irtica olayını önlemek amacıyla konmuş olan bu önlem, zamanla bir sıkıntı kuşağı gibi toplumu sarınca, önce muhalefet tarafından çok ağır eleştirilerin konusu olmuştur.

İttihat ve Terakki'nin böylesine bir idareyi destekleyen tezine karşı ünlü muhalif Lütfi Fikri Bey'in eleştirisi:

"...İdare–i örfiye kendisi için bir maksat olamaz. Ancak bir vasıta (araç) olabilir... Fakat eğer idare–i örfiye ilanı sırf kendisi için bir gaye olur ve öyle bir maksadın husulüne alet olarak kullanılmazsa o vakit bir zulümden ve istibdattan başka bir şey olamaz."

Lütfi Fikri Bey, Kont Cavour'un (Kavur) 1866'da söylediği bir sözü de İttihatçılara yakıştırmıştır: "En ahmak adam bile idare–i örfiye ile bir memleketi idare edebilir".

Lütfi Fikri Bey, 113. maddeden sürgünün değil idare–i örfiye fıkrasının kaldırılması gerektiğini bir espri olarak belirterek "her şeyin şiddeti inkırazı mucip olur (çöküntüyü getirir)" demiş ve şu sonuca bağlamıştır:

"...Her tarafta elektrikler artıyor, bir gün şerare (kıvılcım) çıkacak, hepimiz mahvolacağız. Buna emin olun!... Bunun sonu ne olacak? Biri galebe ederse öbürünü mahvedecek ve memleket harap olacak". [75]

İdare–i örfiyenin anayasa mekanizması içinde nasıl bir süreklilik niteliği kazandığını yine kıvrak bir hukukçu olan Lütfi Fikri Bey'den dinliyelim:

"...Siz tevkifin (tutuklamanın) ehemmiyeti yok diyorsunuz. (Babanzade İsmail Hakkı Bey'i göstererek) Hukuk–ı Esasiye muallimi buna ehemmiyet vermiyor. Beş gün yatmış, on gün yatmış ne çıkar diyor... Meşrutiyette biz üç kuvvet biliriz. Monteskiyö'den beri malum olan budur. İdare–i Örfiye'yi dördüncü bir kuvvet olarak kabul ediyor musunuz? (gürültü). Sizin böyle karışamayız demeniz İdare–i Örfiye'yi dördüncü bir kuvvet olarak kabul etmektir..."

İsmail Hakkı Bey– (Reise hitaben)– "Evvelâ bendenizle olan istihzasını menediniz" (alay etmesini önleyiniz).

Lütfi Fikri Bey– "...İşte o hükümet–i askeriye hükümetin mesuliyeti tahtında olup başka kuvvet değildir. Meşrutiyette dört kuvvet yoktur". [76].

memlekette görülen ihtilal izleri üzerine yeniden konmuştur." (*Tarih–i Muhakeme*, s.25).

75 MMZC, C 3, s.294–296, 299–300.

76 age., s.525.

Sorun bununla bitmez.

İttihatçıların kendi içlerinde de örfi idare muhalifleri vardır. Örneğin Hüseyin Cahit Bey:

"...Hareket Ordusunun İstanbul'u fethinden sonra, İdare-i Örfiyeyi ilan edenler eminim ki gayet halis ve samimi idiler... Fakat pek az vakit içinde, işin tadına vardılar, mutlak ve keyfî hareketin lezzetini aldılar".

Yazara göre sakin bir siyasal hayat olanaksızdı.

"...Çünkü idare-i örfiye rejimi altında yaşayan bir memleketten tabii bir hürriyet hayatının doğmasına imkan yoktur... Eğer İdare-i örfiye rejimi bir memleketi kendi kendisini sevk ve idareye kabiliyetli bir halk yetiştirebilseydi, asırlarca devam etmiş padişahlık idaresinin bunu yapmış olması icap ederdi. Hakikatte padişahlık ile örfi idare rejimi arasında ne fark vardı?". [77]

Bu ağır yargı, bir acı itiraf olduğu kadar, İttihat ve Terakki'nin yapısındaki özelliğin kanıtlanmasıdır da. Hareket Ordusu'nun yöneticileri, başta kumandanları Mahmut Şevket Paşa olmak üzere, Cemiyet'in başındakileri ciddilikten uzak, hükümeti de yetersiz buluyorlardı.

Bu ilk "zelzele" İttihat ve Terakki'yi sarsmıştı: Fakat dışarıya sızdırılmamış, Cemiyet de kendini toparlayabilmiştir. [78] Şu anlamda ki yapısındaki sivil ve asker kesimler birbirlerini dengelemekte ve "İttihatçılık Şiarı"nı (Bk. s 326) bir ideal olarak benimsemektedirler.

Alman Gözlemleri

Alman yargıları daha da ilginçtir. Bunlara *Almanca* ya da *Almancı* demek daha doğru olur.

1912'de Alman Büyükelçisi Wangenheim, Kayzer Wilhelm'e gönderdiği raporlarında gözlemlerini aktaracaktır. Bunlar doğru ile yanlış arasında bir zigzag çizerler.

"...İttihat ve Terakki kabinesi de ordu tarafından devrildi. [79] Şimdiki hükümet de [80] ordunun kontrolunda bulunuyor... Orduyu yönetici durumundan kimin uzaklaştıracağı kestirilemez. Bütün olasılıklara rağmen ordu daha uzun süre Türkiye'de son ve kesin karar unsuru olacaktır. Türkiye üzerinde etkili olmak isteyen yabancı hükümetler bunu hesaba katmak zorundadırlar."

Ve büyükelçinin dikkatini çeken, Harbiye Nezaretindeki değişikliktir:

"...(Bu değişiklik) Almanya için çok önemli bir olaydır, hatta hükümetin, cemiyetin elinden Hürriyet ve İtilafçılara geçişinden belki

77 Hüseyin Cahit Yalçın, On Yılın Hikâyesi, *Yedigün,* sayı 165, s.30-31.

78 age., *Yedigün,* sayı 172, s.28.

79 Elçi Halâskârân Hareketi'ni kastetmektedir.

80 Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi.

de daha önemlidir".[81]

Daha sonra, Mareşal Von Seeckt Birinci Dünya Savaşı sonunda yazdığı raporda çok daha kesin, kategorik değerlendirmelere varır:

"...Parti siyasetinin idaredeki tesirinden daha fena bir husus da ordunun kendini siyasete kaptırmış olması idi".[82]

Von Seeckt'e göre bu politizasyonun iç politika çekişmeleri dışında ayrı bir ağırlığı vardı:

"...İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden orduya geçen başka ve çok tehlikeli bir cereyan daha vardır. Bu cereyan Büyük Türkçülük cereyanıdır".

Kayzer Almanyası'nın, Türkleri Orta Asya'ya yöneltici kışkırtmaları gerçeği anımsanınca, bir Alman mareşalinin bu yargıya varması, Kafkasya'da Türk–Alman çarpışmalarının etkisine bağlanabilir. Asıl bu yargı tamamen politiktir. Von Seeckt'e göre bu cereyan (Türkçülük) orduyu etkisi altında bırakmakla kalmamış, yıkıcı sonuçlar doğurmuştur."[83]

Oysa, bir Türk mareşali (Fevzi Çakmak) tamamen aksi kanıdadır ve Balkan Savaşlarındaki yenilgiyi idealsizliğe bağlamaktadır.[84]

Mareşal Von Seeckt, hemen her şeyden İttihat ve Terakki'yi sorumlu tutan açıklamalarını bir kara mizahla tamamlar:

"...Bir kadavra ile evlenilmez(On ne se marie pas avec un cadavre)[85] ve doktor da ilaç ve tedavisinin tesiri olmadığından ötürü ölüyü

81 Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, s.97.

82 General Von Seeckt devam eder: "Çünkü, haddi zatında sayıları az olan kabiliyetli generaller ya başka türlü görüş sahibi olmaları yüzünden veya siyasi çekişmelerden uzakta kalmak istemelerinden önemli makamlardan ayrılıyorlardı. Böylece, tabiatıyla önderlik makamına gelebilmek için ancak siyasi bakımdan güvenilir veya askerlikle ilgisi olmayan sahada hizmetleri dokunan kimseler iş başına geliyordu." (Raporun başlığı "Türkiye'nin Yıkılmasının Nedenleri"dir. Metin şu kitapçıktadır: Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, s.43. Aynı rapor şu kitapta da yayınlanmıştır: Jehuda L. Wallach, *Age.*, Ek B, s.239–250).

83 Von Seeckt'e göre bu cerayan güneyde Arapların yitirilmesine Doğu'da ise askeri gücün tükenmesine yol açmıştır. (Age, s.46).

84 Mareşal Fevzi Çakmak'ın kanısı: "...Bir millet ölümü göze almak için, iman sahibi olmak lazımdır. Balkan muharebesinde maalesef bunlar yoktu. Türklük fikri inkişaf etmemişti... Osmanlı halitasındaki (bileşimindeki) her milletin dini, vatanı, mefkûresi büsbütün muhtelif (çeşitli) ve mütezad (çelişkili) idi... Bulgar, Rum ve Sırpların kilise münazaaları (çatışmaları) hal ve bertaraf edilerek aleyhimize ittifakları (birleşmeleri) teshil edilmiştir (kolaylaştırılmıştır)" (Garbî Rumeli'nin Suret–i Ziyaı ve Balkan Harbi'nde Garp Cephesi Hakkında Erkân–ı Harbiye–i Umumiye Reisi Müşir Fevzi Paşa Hazretleri'nin Erkân–ı Harbiye Mektebi'ndeki Konferansları, s.4–5). Bu fikirlerde Türkçülük akımının Ziya Gökalp'in terimleriyle yüksek rütbeli bir askeri nasıl etkilemiş olduğu görülmektedir.

85 Adı geçen raporun son satırları. (Akdes Nimet Kurat, Age s.74)

azarlamamalıdır".

Bu satırlar, tarihsel Türk–Alman dostluğunun kanıtı sayılabilir miydi?

İsmet İnönü'nün görüşünün ne kadar doğru olduğu bu soruya da yanıt olabilir: "Almanlar gitmek için gelmemişlerdi."[86]

İttihat ve Terakki, karma bir rejimi (sivil–asker) hem kendi varlığı hem de imparatorluğun devamı için, başından sonuna kadar sürdürmüştür. Ordu politikadan, İttihatçılar da kışladan dışarı çıkmamışlardır.

Balkan Savaşları bu gerçeğin kanıtlama alanı olacaktır.

86 *İnönü'nün Hatıraları (Genç Subaylık Yılları, 1884–1918)*, s.242.

İKİNCİ KESİM

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN PARAMİLİTER YAN KURULUŞLARI VE "TEŞKİLÂT-I MAHSUSA"

İTTİHAT ve Terakki, türdeşlikten uzak yığınsal yapısı içine, yalnız kişileri değil, çeşitli örgüt ve "zümreleri" de alacağını 1913 Kongresi'nde kararlaştırmıştı. Liderler grubu bu görüşü benimsemişti.

Cemal Paşa, daha ileri giderek, Osmanlılık kadrosu içindeki çeşitli "milletlerin ihtilal örgütlerini" de toplama ve kaynaştırma amacından söz etmiş ve başarısızlıktan yakınmıştır. [1]

Özellikle 1913 yılından itibaren, iktidarda yalnız kalmayı başaran ve tek partileşen İttihat ve Terakki, yeni gelişmeleri içinde bu politikayı milli planda uygulamıştır. Her tek parti rejiminde olduğu gibi, kendi patronajı altında çeşitli dernekler kurmuş, kendiliklerinden kurulanları desteklemiştir. İttihat ve Terakki'nin 1913 yılında açıkça milliyetçi (Türkçü) ve militarist eğilimleri bu tür uygulamalara elverişliydi.

Bu kuruluşlardan bazıları kültürel niteliktedirler: Türk Ocağı (1911), Köylü Bilgi Cemiyeti (1914), Osmanlı Maarif Cemiyeti (1915), Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti (1915), Halka Doğru Cemiyeti (İzmir, 1917) gibi. [2]

Esnaf, sanatkârlar ve meslek dernekleri de önemli bir yer tutar: Hamallar Cemiyeti, Osmanlı San'atkâran Cemiyeti (1913), Kalaycı Esnafı Cemiyeti (1915), Osmanlı Matbuat Cemiyeti (1917), Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti (1913), Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi (1916) gibi.

Bu arada ekonomik alanda (Kara) Kemal Bey'in şirketleri ön planda ele alınmalıdır. [3]

Cemal Paşa, ülkeden ayrıldıktan sonra, 1919'da şu satırları yazmıştır: "...Hiçbir milletin siyasi ihtilâl komitelerini İttihat ve Terakki Cemiyeti içine almağa muvaffak olamamıştır. Biz istiyorduk ki, Osmanlı hükümeti nasıl ki bütün Osmanlı milliyetlerinin birleşmesinden husule gelmiş bir hükümet ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti de bütün Osmanlı milliyetlerinin eski ihtilâl cemiyetlerinden mürekkep bir cemiyet haline gelsin." (*Hatıralar,* s.346)

Türkiye'de Siyasal Partiler, C I, kitabımızda bu konuda bilgiler vardır. s.414-497.

Bu konuda Dr. Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918);* Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* C.I (1984), s.490-491.

Yine bazı kuruluşlar, cemiyetle ilişkileri bakımından ilginç tablolar göstermişlerdir: Hilal-i Ahmer (1910), Donanma Cemiyeti (1909), [4] Bakû Müslüman Cemiyeti (1915) gibi.

Bizim üzerinde durmak istediğimiz özellikle, İttihat ve Terakki ile özdeşleşmiş olan *Teşkilât-ı Mahsusa'* dır. Ayrıca paramiliter, yarı askeri, savaşa hazırlayıcı Türk Gücü, Güç ve Genç derneklerine yaklaşacağız. Bunlar arasında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin durumunu saptamaya çalışacağız. (Bk. s.293)

4 Donanma Cemiyeti 6 Temmuz 1325 (1909) de kurulmuştur. Donanma ianesinin şer'an caiz olduğuna dair fetva verilmiştir. (*Salname-i Servet-i Fünun* 1326, s.205). Şûra-yı Devletçe amme menfatine hadim (kamuya yararlı) kabul edilmiş, 2 Mayıs 1335 (1919) tarihli kararname ile Mütareke döneminde feshedilmiştir (Karakoç Serkis, *Tahşıyeli Kavanin*, C.II, s.192).

I

TEŞKİLÂT–I MAHSUSA

Bugünün diliyle "Özel Örgüt" anlamına gelen *Teşkilât–ı Mahsusa*'nın İttihat ve Terakki tarihinde özel bir yeri vardır. İttihatçıların komitacı, eylemci, "fedai" ve hayalci yönünü bu kuruluş simgeler. Bu bakımdan İttihat ve Terakki ile bütünleşmiş, onun alınyazısını belirleyici eylemlerde rol oynamış, onu örten "esrar"ın kalıcı bir öğesi olmuştur ve biraz da Balkanlı bir renk taşır.

1.Kuruluş Sorunları ve Örgütlenme

Türkiye'nin yakın tarihinde böylesine bir rolü olan bu kuruluşla ilgili yeterli belgelere sahip değiliz. Resmi kaynaklar henüz yayınlanmamıştır. Bir iki hatırat dışında, 1919'da Divan–ı Harb–i Örfi'de yargılanan İttihat ve Terakki seçkinlerinin ifadeleri resmi bir kaynak sayılabilir. [5] Fakat nitelikleri bakımından, bu ifadeler yeterli bulunamaz ve kontrol edilmeleri gerekir. Bu da kaynak sorunudur.

Teşkilat–ı Mahsusa'ın kuruluşunu Meşrutiyet öncesine götüren açıklamalar vardır. [6] Meşrutiyet döneminde ilk belirtilerinin 1911–1912 yıllarında, Trablusgarp Savaşı'nda görüldüğü saptanmıştır. İtalyanlara karşı gerilla hareketine girişen küçük bir Osmanlı subay grubu Enver Bey'in (Paşa) önderliğinde büyük başarılar göstermiştir. Daha sonra, Balkan Savaşlarının ilk döneminde cephelere *Teşkilât–ı Mahsusa* adlı kıtalar sürülmüştür. Kıtalar, sayıları beş bine varan mahkûmlardan ve sabıkalılardan oluşturulmuştur. Bunlar arasında işe yarama-

5 Mütarekede, bir ara (Nemrut) Mustafa Nazım Paşa'nın başkanlık ettiği Divan–ı Harp 8 Mart 1335 (1919) tarihli İrade–i Seniyye ile kurulmuştur. Tutanakların başlığı şöyledir: "8 Mart 1335 tarihinde ve İrade–i Seniyye–i Hazret–i Padişahi'ye iktiran eden Kararname ile müteşekkil Divan–ı Harb–i Örfi muhakematı Zabıt Ceridesi" (Takvim–i Vekayi ilavesi olarak yayınlanmıştır). Ayrıca tutanakların bir kısmı *Tarihi Muhakeme* başlığı ile ve tek cilt olarak yayınlanmıştır. (İstanbul 1919) Biz önce bu kitaptan, sonra da mahkeme tutanaklarından izledik (Dip notlarında *DHÖ* olarak geçecektir). Mütareke dönemi için yeniden bu kaynağa başvurulacaktır. Yargılamalar 28 Nisan 1335 (1919) tarihinde başlamıştır.

6 Cemal Kutay başlangıç tarihini 1904 tarihine kadar götürmekte, önce Sultan Hamid'e karşı başlatılan mücadelenin lideri olarak Kuşçubaşızade Eşref Bey'i göstermektedir (*Birinci Dünya Harbi'nde Teşkilât–ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, s.22). Cevat Bey de Divan–ı Harp ifadelerinde Harbiye Nezareti bu teşkilatı kurmadan önce İttihat ve Terakki'nin girişim ve eylemlerinden söz etmiştir (*DHÖ*, s.62) (Bk. not 5),

yanlar "amele taburları" olarak yol ve yapı işlerinde çalıştırılmışlardır. İşe yarayanlardan "Mücahitler Fırkası" (tümeni) kurulmuştur.[7]

Ayrıca çok ilginç bir eylem olmak üzere 4. Ordu emrinde bir Mevlevi taburu kurulmuştur. Yine bir Bektaşi Grubu da Gelibolu'dan Kafkaslara gönderilmiştir.[8]

Kuruluş (1913) ve Kurucular

Teşkilât–ı Mahsusa'nın resmi bir örgüt olarak 1913 yılında, bir İrade–i Seniyye ile kurulduğu ileri sürülmüş ise de bu iddia kanatlanamamıştır.[9] Harbiye Nezareti'ne bağlı resmi bir daire olduğu açıktır.[10] Nitekim Sadrazâm Talât Paşa da Teşkilât–ı Mahsusa'nın bir "devlet dairesi olduğunu" belirtir.[11] Başka bir nezarete bağlı olduğu da belirtilmiştir.[12] Hükümet kararıyla kurulmamış olduğu da kesinlikle söylenmiştir.[13] Bu örgütü "Şube–i Mahsusa" olarak adlandıranlar da olmuştur.[14]

Teşkilât–ı Mahsusa'nın kurucusu Enver Paşa'dır ve daire de kendi döneminde kurulmuş, aynı dönemde son bulmuştur.

Daire, nezarete bağlı olmamakla beraber, merkezi ayrı yerdedir: Cağaloğlu (Nuruosmaniye), Şeref Sokağı, Tasvir–i Efkar Matbaası karşısında No:39.

Bu konuda kesin bir kuruluş tarihi verenler de vardır. Tevfik Bıyıklıoğlu'ya göre Teşkilat–ı Mahsusa 5 Ağustos 1914 tarihinde kurulmuştur.[15] Bu tarihe kadar resmi bir daire niteliği kazanmadığı

7 Cemal Kutay, a.g.e, s. 23–30.

8 P.H.Stoddard, *The Ottoman. Government and the Arabs, 1911–1918: a Preliminary Study of the Teşkilât–ı Mahsusa*, s.72.

9 Cemal Kutay'a göre bir kuruluş İrade–i Seniyye'si vardır. (A.g.e., s.41–62). Bütün araştırmalarımıza rağmen böyle bir belge bulamadık. Divan–ı Harp'te yargılanan eski İttihatçılar da böyle bir belgeden habersiz olduklarını söylemişlerdir. Örneğin, Cevat Bey (*Tarihi Muhakeme*, s.70) ve Atıf Bey'e (a.g.e.,s. 85) göre böyle bir belge yoktur. Ayrıca bk: Ali Bademli, 1917–1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve *Enver Paşa*, s.59.

10 Yargılanan İttihatçıların tümü bu kanıdadırlar. Avukatlarından Celalettin Arif Bey de aynı fikirdedir. "Askeri sebeplerden doğmuştur, resmi bir teşkilâttır" (*Tarihî Muhakeme*, s.11). Ziya Gökalp Bey'e göre "tamamen Harbiye Nezareti idaresinde ve murakabesinde" idi (DHÖ., s.39). Cevat Bey'e göre "resmi bir devlet dairesidir."

11 *Talât Paşa'nın Hatıraları*, s.119.

12 Yusuf Hikmet Bayur, Süleyman Askeri Bey'den bahsederken "Dahiliye Nezareti Teşkilât–ı Mahsusa işleriyle uğraşan bir dairede uğraşıyordu..." demektedir. (*Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, K 1, s. 398, not 35).

13 1918 yılında ve 5. Şube'de sorgusu yapıldığında Maliye Nâzırı Cavit Bey'in ifadesi: "Hükümet kararı ile yapılmış bir şey değildir" (5. Şube, s.262). Stoddard, age.s.47.

14 Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım*, Cilt 1, s.164.

15 Tevfik Bıyıklıoğlu, Cemal Paşa'nın *Hatıralar*'ındaki bir tarih yanlışını belirtmek amacıyla bu tarihi vermiştir. "Türk– Alman ittifakının imzasından üç gün sonra, 5

söylenmiştir. [16]

Bu durum Teşkilât-ı Mahsusa'nın "hafi" (gizli) bir kuruluş olmadığının kanıtı olarak gösterilmiştir. Meclis tutanaklarında [17] ve resmi metinlerde kuruluşun adı açıkça zikredilmiştir. [18]

Kuruculara gelince, Enver Paşa Teşkilat'ın başına ilk olarak çok sevdiği ve beğendiği Süleyman Askeri Bey'i Irak cephesinden çağırarak getirmiştir. Reisin isteği üzerine de yardımcılığına Atıf (Kamçıl) Bey atanmıştır. İki üye daha eklenmiştir: Emniyet-i Umumiye Müdür Muavini Aziz Bey ve Dr. Nazım Bey. Böylece bu dört isim Teşkilât-ı Mahsusa'nın nüvesini oluşturmuştur. Beşinci üye olarak da Dr. Bahattin Şakir Bey eklenmiştir. [19]

Başkan olarak Süleyman Askeri Bey'i Halil Bey (Paşa) ve Cevat Bey izlemiştir. Cevat Bey (Paşa) Teşkilât-ı Mahsusa'nın son başkanı olmuştur.

Teşkilatın üst düzeydeki yönetici kadrosuna bazı ünlü isimler daha eklenmiştir: Yakup Cemil, Rüsuhi Bey [20], Suvari Kaymakamı Hüsamettin (Ertürk), [21] Eşref ve Hacı Sami Kuşçubaşı Kardeşler, (konfe-

Ağustos 1914'te Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın gizli bir emriyle, Teşkilât-ı Mahsusa kurulmuştur" (*Trakya'da Milli Mücadele,* C.I, s.88-89).

16 Stoddard, age., s.52...

17 Meclis-i Mebusan'da pek açık olmamakla beraber mebuslara verilen izinlerden durum anlaşılmaktadır. Örneğin Erzurum Mebusu Seyfullah Efendi için mahalli kumandanlığın telgrafını Katip Bedi-yül Müeyyed Bey okur:
"...Teşkilât-ı Mahsusa Müfrezeleriyle ifay-ı hizmet etmekte olduğundan kendisinin mezun addedilmesine dair mahalli kumandanlığın telgrafnamesi... Reis-Maettakdir Meclis-i Âli kabul ediyor değil mi? (Hay hay sadaları) Efendim yine mücahedeye iştirak buyuran Emir Ali Paşa hazretleri müsade talep ediyorlar. Bu mezuniyeti de tabii terviş buyurursunuz (Hay hay sadaları)" (*MMZC* 1330, s.7). Lâzistan Mebusu Sudi Bey'in telgrafı için bk. *MMZC* 1330, s.18-63.

18 Örneğin Takvim-i Vekayi'de çıkan şu ilan: Teşkilât-ı Mahsusa'dan milli Zabit Vekili Halil Efendi bin Mahmut Karahisar-ı Şarki'nin 6. dereceden icray-ı tekaüdü tensip edilmiştir. 28 Ağustos 1338-1921. (Sayı 4553, 31 Ağustos 1338).

19 Galip Vardar'a göre Süleyman Askeri Bey Teşkilât'ın başına geçtikten sonra şu görev bölümünü yapmıştır:
Karadeniz sahillerindeki Rumların faaliyetlerine mani olmak üzere Hüsrev Sami Bey, Arnavutluk bölgesine Eyüp Sabri Bey, Kafkasya bölgesine Ömer Naci Bey, Erzurum bölgesine Bahattin Şakir ve Ruşeni Beyler, Doğu'daki çetelerin idaresine de Yakup Cemil Bey getirilmiştir (*İttihat ve Terakkı İçinde Dönenler,* s.277).
Süleyman Nazif, Süleyman Askeri, *Harp Mecmuası,* sayı:9, s.130-131. Ayrıca bk. Hamza Osman Erkan, *Bir Avuç Kahraman,* s.21-27.

20 Daha sonra Atatürk'ün başyaveri olmuştur (Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası,* s.117).

21 Teşkilât-ı Mahsusa'nın seçkin yöneticilerindendir. Anılarını *İki Devrin Perde Arkası* adıyla yayınlamıştır. Mütareke döneminde de çok etkin ve ilginç çalışmaları olmuştur.

ransçı) Ömer Naci, Mümtaz Yüzbaşı Rıza, Nuri Paşa (Mataracı), [22] Eyüp Sabri (Akgöl), Bingazi Mebusu Yusuf Şetvan, Sabancalı Hakkı, İzmitli Mümtaz Beyler gibi.

Teşkilat çok geniş olduğu için bu gruba birçok ünlü fedainin isimleri de katılabilir. Bunlardan bazılarına ileride değinilmiştir.

Örgütlenme

Teşkilât-ı Mahsusa'nın İstanbul'da bulunan merkez örgütü, yönetici komisyona bağlı olarak dört masaya (şubeye) ayrılmıştır ve her *masanın* başında bir subay bulunmaktadır. [23] Şöyle ki:

1. Rumeli Masası'na Arif Bey; 2. Kafkasya Masası'na Yüzbaşı Rıza Bey; 3. Afrika, Trablusgarp Masası'na Hüseyin Tosun ve (Tunuslu) Ali Başhamba Beyler; 4. Vilayat-ı Şarkiyye (merkez Erzurum olmak üzere) Masası'na Dr. Bahattin Şakir (ve Ruşeni) Beyler.

Bölümleri (ya da şubeleri) simgeleyen *masaların* sayısı az olmakla beraber ilgilendikleri bölgeler hayli geniştir.

Teşkilât'ın geniş imparatorluk vilayetlerinde şubelerinin olmadığı ileri sürülmüştür. Eski üyelerine göre şubeleri yalnız cephelerde ve sınırlardaydı. Görevleri de savaşa yardımcı olmaktı, gönüllü toplamak da bu cümledendi. [24]

Teşkilât-ı Mahsusa'nın (kısaca: Teşkilât) özelliği gönüllü "müfrezeler" (küçük askeri birlikler) ve "çeteler" kurarak gerillacı bir çalışma yöntemi oluşturmuş olmasıdır. Ayrıca hapishanelerde bulunan mahkûmlardan da "taburlar" kurulmuştur. Ve yine İttihat ve Terakki taşra şubelerinden gönüllü toplanması için yardım istenmiş, çeşitli vilayetlerin valileri de bu kampanyada görev almışlardı. [25]

Teşkilât-ı Mahsusa'nın resmen ve doğrudan doğruya Harbiye Nezaretiyle teması reisi tarafından üstlenilmiştir. *Teşkilât*'ın nezaretin levâzım ve nakliyat daireleriyle, İttihat ve Terakki ile tüm resmi daireler ve milli müesseselerle muhabere yetkisi vardı. Eski üyelerinin ifadelerine göre özel bir şifresi yoktu. Merkez kumandanlığı adına gelen emirlerin birer sureti çıkarılarak üst yönetimine bildiriliyordu.

Gönüllü kıtalar oluşturulduktan sonra, Harbiye Nezareti'nin verdi-

22 Enver Paşa'nın çok sevdiği ve güvendiği yaveri İzmitli Mümtaz. Harbiye Nâzırı olarak özellikle Arap cephelerinde Mümtaz Bey, Enver Paşa tarafından çok önemli ve tehlikeli eylemleri yerine getirmekle görevlendirilmiş. Kendisi bizzat "Biz eylem adamları idik, filozof ya da idareci değiliz" diyerek eylemciliğini vurgulamıştır. (Stoddard, age, s.60). (Galip Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler,* s.284. 361-362)

23 Bu bilgiler Divan-ı Harp'teki ifadelerden derlenmiştir. (Özellikle Atıf Bey'in ifadeleri) *(Tarihi Muhakeme,* s.63-64)- Cevat Bey şubelerden söz etmiştir. (*DHÖ*, s.54-55).

24 Atıf Bey'in ifadelerinden (a.g.e.,s.57) Cevat Bey'in ifadelerinden (*DHÖ,* s.55)

25 Atıf Bey'e göre, yalnız sınır vilayetlerinin valileri bu işlerde görev almışlardır (*Tarihi Muhakeme,* s.31).

ği direktiflerle saptanan yörelerdeki ordu merkezlerine sevkediliyorlardı. Toplananların sayısı "zabitan" tarafından düzenlenen bir defterle kendilerine verilir, menzillerde iaşe edilerek saptanan yerlere giderlerdi.

Asker olmayanların ailelerine İstanbul'da maaş verilirdi. Bir kısmı da askerlik şubelerinden muinsiz maaş alırlardı. Yerlerine vardıktan sonra İstanbul ile bağlantıları kesilir ve muhabere etmemeleri için emir verilirdi.

Bölgelerdeki *Teşkilât-ı Mahsusa* kumandanları İstanbul'a atanmaktaydı. [26]

Teşkilât-ı Mahsusa'nın bütçesine gelince, gerekli para birkaç kez *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*'nden alınmıştır. Ondan sonra, Harbiye Nezareti bütçesinin "tahsisat-ı mesturesinden" (örtülü ödeneğinden) alınacaktır.

Merkez kurulundaki yöneticiler aylık almayarak, "fahri" olarak çalışıyorlardı. Masalardaki subaylar devlet bütçesinden maaş almaktaydılar.

Bordro yapılmıyordu. Karar verildikten sonra masalar tarafından nezarete yazılıyor, kararların bazıları "şifahi" (sözlü) oluyordu. [27]

Bir açıklamaya göre, teşkilât için başlangıçta beş milyon lira kadar para toplanmıştı. [28]

2. *Amaç ve İdeoloji*

Ordunun görevini kolaylaştırmak, bilgi toplamak (istihbarat), düşmanı içinden çökertmek, kısaca gerilla hareketlerine girişmek *Teşkilât'ın* asıl işleviydi. [29]

Fakat *Teşkilâtı* bu kadarla tanımlamak yalnızca ideolojik alanının sınırlarını çizmek demektir. Asıl kapsama gelince, iki ideolojik sütuna dayanır: İslamcılık ve Türkçülük.

Teşkilâtın ünlü kurucularından birine göre, amaç ikilidir: 1. "Bütün İslamları bir bayrak altında toplayıcı Panislamizm; 2. Türk ırkını siyasi birlik (ya da birleşme) içinde bulundurucu Pantürkizm.

"Böylece Enver Paşa'nın bir yandan Ali Emiri Efendi'nin İttihat ve Terakki programındaki Panislamizminden, diğer taraftan da Ziya Gökalp'in Pantürkizminden ilham aldığı muhakkaktı." [30]

Başka bir üyesine göre, kurucu İttihatçıların "ne kadar hayalperest olduklarını" bu girişimden anlamak mümkündü.

26 Bu bölümün bilgilerinin tümü Cevat Bey'in ifadelerinden derlenmiştir (*DHÖ*, s.56-58).

27 Bu kısım Atıf Bey'in ifadelerinden derlenmiştir (*Tarihi Muhakeme*, s.64).

28 Cemal Kutal, A.g.e., s.35. Eşref Bey'in kendi anlatımında bu miktar 4 milyondur. Ayrıca Almanların da gerek doğrudan doğruya gerek Teşkilât-ı Mahsusa aracılığıyla ayrıca altın ve nakit olarak para yardımı yaptıklarını yine Eşref Bey söylemiştir. (H. Stoddard, age., s.59).

29 Atıf ve Cevat Beylerin ifadeleri (not 23) Galip Vardar, a.g.e., s.274.

30 Hüsamettin Ertürk, a.g.e., s.116. Stoddard, a.g.e., 54.

Bu inanılmaz bir proje idi ve iki akım da iç içeydiler: "Her tarafa inanılır, becerikli adamlarımızı göndereceğiz. Gittikleri her yerde Cizvit papazları gibi inatla, ısrarla çalışacaklar. Hindistan'ı Belucistan'ı, İran'ı, Afganistan'ı, Afrika'daki tüm Müslüman ülkeleri ayaklandıracağız. İslam dünyası (İstanbul'daki) halifenin emri altına girecek. İhtilaller, isyanlar birbirini izleyecek. İngiltere ve Fransa, can alacak yerlerinden vurulacakları için feci duruma düşecekler." [31]

Panislamizm dedikleri islamcılık politikası izlendiğini bir üye Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarında tasdik etmiştir.

Kendisi de eski bir *Teşkilât-ı Mahsusa* üyesi olan Divan-ı Harp Reisi Mustafa Paşa sorar:

"Bunlar (müfrezeler) ilan-ı harpten evvel orada bulunan akvam-ı islamiye ile birleşmek üzere bazı tertibat ahzetmişler" (almışlar).

Atıf Bey'e göre haber doğrudur: "İçeriye bazı adamlar saldırarak şayet harp olursa istifade edilmek üzere böyle kanallar filanlar tesis ediyorlardı." [32]

Fakat madalyonun öteki yüzü de vardı:

Osmanlı Türkleri Turancılık politikasının gösterdiği çizgide tüm Kafkasya, Doğu ve Batı Türkistan, Kırım, Rusya'nın bozkırlarındaki Türk kabileleri, "hepsi işaretimize bakacaklardı."[33]

Ziya Gökalp, "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?" adlı makalesini boşuna yazmamıştı. [34] Turan'ın yüzölçümü, nüfusu ve siyasal rejimi nedensiz ortaya atılmamıştı. Ve nihayet Ziya Gökalp Bey'in ideolojisi Divan-ı Harpte yargılanırken, o yine bu tutumunu savunmuştu. [35] (Bk. s.319)

Bu ideoloji İttihatçılık anlayışına tıpatıp uyuyordu. "Burada hâkim olan ruh, bir zamanlar Balkanlarda eşkıya takibinde oluşan ruhun tamamen aynı idi. İttihat ve Terakki erkânı, bütün ömürleri boyunca o havaya sadık kalmışlardı." [36]

Ne var ki bu ideoloji yalnız bir üstyapı niteliğinde değildi. Alman ve İngiliz yöneticilerinin savaş jeopolitiğine de uyuyordu.

Alman genelkurmayı, Almanların doğu cephesindeki yükünü azaltmak için, Osmanlıların Kafkasya üzerinden harekete geçmesini istemişti. Türkçülük politikasının bir de Almancı kökeni böylece billurlaşıyordu. Bu tür jeopolitiğin bir cilvesi olarak, İngilizler (ve Fransızlar) da aynı kanıdaydılar. Türklerin gözlerini Orta Asya'ya çevirmek ve İslamcılık politikasını Arap dünyasından dışarı atmak; bütün bunlar

31 Galip Vardar, a.g.e, s.274.

32 *Tarihi Muhakeme*, s.63.

33 Genellikle Turancı tezlerin ana teması budur.

34 Ziya Gökalp, Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı? *Yeni Mecmua*, Sayı 38, 1918.

35 *DHÖ*, s.78. Bu konudaki makalemiz: Bir İdeolojinin Yargılanması (*Cumhuriyet*, 27 Ekim 1974). *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, s.151-161.

36 Galip Vardar, a.g.e. s.285.- Hüsamettin Ertürk, a.g.e., s.118.

emperyalizmlerine çok uygun düşüyordu. (Bk. s.634)

3. İttihat ve Terakki ile İlişki

1919 yılının sorguya çekilen İttihatçıları, Teşkilât-ı Mahsusa ile İttihat ve Terakki, daha doğrusu Merkez-i Umumi arasında hiçbir "irtibat" (bağlantı) bulunmadığını, bu kuruluşa vücut verenin İttihat ve Terakki olmadığını oybirliği halinde ileri sürmüşlerdir ve buna "ilaveten" *Teşkilât-ı Mahsusa*'nın İttihat ve Terakki'nin taşra "murahhasları" ve "katib-i mesulleri" ile de ilişkilerinin yalnızca birkaç kez, o da gönüllü toplama alanında kurulduğunu söylemişlerdir.[37]

Divan-ı harp heyetinin amacı, *Teşkilât-ı Mahsusa*'nın Merkez-i Umumi kararıyla kurulduğunun kanıtlanmasıydı. Bu durum "ispat edildiği" takdirde, Ermeni "tehcir ve taktili"nin (sürgün ve soykırımının) Merkez-i Umumi kararıyla Teşkilât-ı Mahsusa'ya yaptırıldığı da kanıtlanmış olacaktı. Kararnamede bu iddia çok açık olarak yer almıştı.[38]

Bu suçlamayı reddetmek içindir ki İttihatçılar yargılanmaları sırasında Teşkilât-ı Mahsusa'nın kuruluşunda Merkez-i Umumi'nin dahli olmadığını tekrar tekrar belirtmişlerdir. Bu arada İttihat ve Terakki' nin *Teşkilât*'a hiçbir "muavenette" bulunmadığını, özel bir şifre ile bağlantı kurulmadığını, Ermeni tehcirine karıştığını duymadıklarını yinelemişlerdir. Askeri mahkemenin asıl yanlışı Ermeni sorununu bu bağlantıda aramış olmasıdır.

Gerçekten Teşkilât-ı Mahsusa'nın kuruluş olarak bu meseleye karıştığını kanıtlamak zordur. Kolay olan Teşkilât'ın İttihat ve Terakki'ye bağlı ve onun yarattığı bir "müessese" olmasıdır.

Divan-ı harp reisinin "Dr.Nazım ve şürekâsı" olarak çok açık bir taraflılık öfkesi ile tanımladığı Teşkilât hakkında (Küçük) Talât Bey'e (Muşkara) sorduğu soru bağlılık olgusunun bir köşesini yansıtır: "Dr. Bahattin Şakir, Dr. Nazım, Rüsuhi, Nail ve Atif Beyler, *Teşkilât*'a dahil olduklarına göre, bunda *Teşkilât*'ın İttihat ve Terakki'ce ve de Merkez-i Umumi'ce tasvip edildiği istinbat ediliyor ne dersiniz?"

(Küçük) Talât Bey bu soruya yeterli yanıt verememiştir.[39]

Vermesi de olanaksızdı. Çünkü reisin -nitelikleri ne olursa olsun- parmak bastığı olgu bir gerçeği belirtiyordu.

Bağlantının hatta bağımlılığın ilk kanıtı, İttihat ve Terakki ile

37 Yargılanan İttihatçı liderler grubunun Ziya Gökalp, Cevat, Atıf (Kamçıl), (Küçük) Talât (Muşkara), Rıza, Mithat Şükrü (Bleda) böyle bir bağlantı iddiasını oybirliğiyle reddetmişlerdir.

38 Kararname'den: "...Hapishanelerden tahliye ettirdikleri kavafil-i mücriminin (suçlu kafilelerinin) hareket-i caniyetkâranelerine esas hazırlamak ve bunlara evâmir ve talimât vermek ve bütün bu kabil harekât-ı hafiye ile İstanbul'da iştigal etmek üzere Teşkilât-ı Mahsusa namı tahtında vücuda getirdikleri bir komiteden..." (*Tarihi Muhakeme,* s.9).

39 *DHÖ,* s.126.

Teşkilât-ı Mahsusa arasında bir "şahsi" (kişisel) birliğin varoluşudur. Yalnızca Enver Paşa'nın kuruculuğu, bu girişimin silme bir İttihatçı etiketi taşımasına yeter de artar. Kaldı ki bu fikre Talât Paşa'yı ortak edenler de vardır ve bu iki arkadaş *Teşkilât*'ı Merkez-i Umumi'ye bağlayarak "birbirlerini kırmamak yolunu" bulmuşlardır. Merkez-i Umumi de Teşkilât-ı Mahsusa'nın "çalışma programını ve çalışma esasını" Harbiye Nazırı'nın çizmesini kabul etmiştir.[40] Teşkilât-ı Mahsusa'nın doğumundan dağılmasına değin tanıdığı tek Harbiye Nazırı da Enver Paşa olmuştur ve Enver Paşa, ülke dışına kaçtıktan sonra da bu kuruluşun kendisine bağlı olmasına çalışmıştır. Ve bilinen programı Orta Asya içinde sürdürmek istemiştir.

Teşkilât-ı Mahsusacılar baştan sona İttihatçı ve fedai kalmışlardır.

4. *Eylemler*

Teşkilât-ı Mahsusa'nın çalışmaları fevkalade heyecanlı ve inanılmaz eylemlerle doludur. Bunların tarihini yazmak, resmi kaynaklar yayımlanmadığı sürece olanaksızdır.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın ünlü yöneticilerinden Hüsamettin Ertürk'le, Mütareke döneminde yardımcısı olan Galip Vardar hocamızın kitapları en doğru -fakat resmi olmayan- kaynaklar olarak kabul edilebilir. Bunlardan özellikle yararlanarak eylemlerin ana çizgilerini saptamaya çalışacağız.

Bu eylemler kişisel ve toplu nitelikler taşırlar.

Daha önce de değindiğimiz gibi, kişisel eylemler dışında, toplu hareketler "müfrezeler" ve "çeteler" tarafından gerçekleştirilmiştir.

Müfreze ile çete arasındaki tanım farkını divan-ı harp reisi de anlamak istemiş ve eski Teşkilât-ı Mahsusacılara sormuştur.

Bir bakışa göre çete ile müfreze aynı anlamdadır. Bunların yönetici heyetine de komite denmiştir.

Bu yanıt mahkeme heyetini tatmin etmemiş olacak ki, reis, Harbiye Nezareti'ne ve orduya mensup bir birliğe çete adının verilmesini garip bularak, bunun "sahih" (doğru) olup olmadığını sormuştur.

Aldığı ikinci cevap da tatmin edici sayılamaz. Çünkü bunun bir "zühul" (sürçme) olduğu ileri sürülmüştür.[41]

Müfrezeler ve çeteler gönüllülerden ve de hapisaneden çıkarılan mahkûmlardan oluşturulur. Teşkilât-ı Mahsusa'nın yapısı bu kuruluşlardan oluşmuştur. Müfreze ve çeteler Teşkilât-ı Mahsusa'nın yapısal unsurları olmuşlardır.

Çete teşkili çeşitli bölgelerden, bazı nitelikler aranarak istenmiştir.

40 Galip Vardar, a.g.e., s.274- 275.

41 Divan-ı Harp Reisinin sorusu: "Çete tabirinden maksadınız ne idi? Harbiye Nezaretine ve orduya mensup bir kıt'aya çete tabiri verilmesi sahih midir?
Cevat Bey: "Bu Harbiye Nezareti'nin bir zühulünden ibaret olabilir. Harbiye Nezareti'nden gelen emirlerden aynen bu suretle vaki olmuş, kimisine gönüllü kıtaat denilmiş, kimisine çete denilmiş..." (*DHÖ*, s.65)

İşlem ve isteme örneği, Balıkesir Müfettişi'nin şu telgrafından anlaşılabilir:

"Mithat Şükrü Beyefendiye

Dün aldığım 15 Teşrinisani iş'ârat-ı âliyelerine cevaptır:

Bundan bir hafta mukaddem Dahiliye Nezareti'nden makam-ı mutasarrıfıye varid olan bir tebligatta livam dahilinde Çerkeslerden, mahkuminden (mahkûmlardan) vesaireden Kafkasya'da çetecilik yapabilecek iki yüz nefer istenildiğinden bu yolda teşebbüs olunmuş ve adamların tedarikine başlanılmıştır. Bunlar hakkında bir güna evsaf ve şürut (nitelik ve koşullar) aranılmadığından birkaç gün zarfında cem ve sevk edileceklerdir (toplanıp yollanacaklardır). Halbuki iş'arat-ı aliyelerinde gösterilen evsaf ve şeraiti cami memlekette pek az adam bulunabilir. Kafkas akvamından Karesi livasında yalnız Çerkesler mevcuttur. Lezgi, Çeçen, Gürcü vesaire yoktur. Mevcut Çerkesler'den dahi Ruşça bilen, Kafkas arazisini tanıyan gezmiş olan hemen yok gibidir. Ancak askerliği olmayan, bünyesi, cesareti, ahlakı, arzusu matlup derecede olanlar bulunabilir. Eğer orduların önünde, ilerisinde çetecilik, muhariplik için aranıyorsa bu gibilerden birkaç yüz –üçyüz, dörtyüz– Çerkes tedariki hemen mümkündür. Şayet propagandacılık için mahdud miktar (sınırlı sayıda) kimseler aranıyorsa tahsilleri noksan olmakla beraber Kafkas köylerinden söz söyleyebilecek, tahrik edebilecek beş on adam bulunabilir. Atide (aşağıda) isimleri ve mahalleri muharrer zevat (yazılı kişiler) tansip buyurulduğu takdirde meriy-ül hatır (hatırları sayılan), sözleri sohbetleri yerinde kimselerdir. Emir buyurulursa kendilerini birkaç gün zarfında sevkedebilirim. Ancak Dahiliye Nezareti'nin istediği adamlar ile heyet-i celilelerinin emrettiği ayrı ayrı ise ona göre hareket edilmek üzere serian cevabınızı ve muvazzah (açık) talimatınıza intizar eylerim. Bâki hürmetlerle emirlerinizin bir an evvel itasını ehemmiyetle istirham ederim kardeşim efendim."

"20 Teşrinisani 330 (1914)
Balıkesir Müfettişiniz
Serian Dr. Nâzım Bey, Musa Efendi
kardeşimize takdimolunur.
22 Teşrinisani 330
Mithat Şükrü "[42]

Bu belge niteliğinde başka belgelere rastlanamadığı için, *Teşkilât ı Mahsusa*'nın çete kurma yöntemi ve koşulları hakkında bir genellemeye gitmenin çok zor olduğu açıktır. Yine de bu konuda, az çok bir aydınlığa sahip sayılabiliriz.

Divan-ı harp zabıtlarında buna benzer birkaç belge daha bulunmaktadır.[43]

42 Yargılama sırasında okunmuş olan belgelerden (*DHÖ*, s.97)

43 *DHÖ*, s.98.

Aynı doğrultuda, İzmir İttihat ve Terakki Merkezi'nden çekilen bir telgraf daha vardır ve Çaçan Hamit çetesiyle ilgilidir:

"Muhterem kardaşlar,

Bergama kazasının Reşadiye nahiyesinde mukim (oturan) eşkiya–yı müstemineden (aman dileyen eşkiyadan) Çaçan Hamit Ağa (Kafkasya'nın Nergis Uyus vilayeti ahalisinden olduğundan) buradan götüreceği birkaç hemşerisi ile beraber orduya hizmet edeceğini ve müsaade edildiği takdirde Diyarıkebir'de mühim teşkilat yapıp hududa hareket eyleyeceğini söyleyerek muavenet talep eylemiştir. Merkumun bu suretle hizmet edebileceğini ümit etmekte olduğumuzdan sevkleri memleket için iki suretle fayda temin edecektir. Teşebbüsat–ı vatanperveranede bulunup sevkleri lazım gelip gelmeyeceğine dair telgrafla cevap itasını istirham eder, arz–ı tazimat eyleriz aziz kardaşlar."

23 Teşrinisani 330 (1914)

(İzmir Müftüsü Cevherizade Ahmet Efendi Hoca'ya gönderilen tıbbiye talebesinden iki efendinin mektuplarını aynen takdim ediyoruz. Bu efendilere heyet–i muhteremlerine müracaat etmeleri yazılmıştır. Mümkün muavenetin ifasını istirham ederiz.) [44]

Bu belge ile iki olgu kanıtlanmaktadır.

İttihat ve Terakki Merkez–i Umumisi ile *Teşkilât–ı Mahsusa* arasındaki sıkı bağlantı ve İttihatçıların gerilla eylemleri için her çeşit önleme başvurdukları.

Bazı çeteler Teşkilat–ı Mahsusa'ca atanan kumandanların emrine gönüllü müfrezeler verilerek kurulmuştur. Örneğin Yakup Cemil Bey'in kumandası altına iki bin kişilik bir çete verilmiştir. [45] Ömer Naci Bey'de böyle bir çete ile Kafkasya'dan İran içlerine girmiştir.

Ayrıca profesyonel çetecilerin kumanda ettiği çeteler de vardır. Kürt Alo Çetesi [46], Çeçen Hamit Çetesi [47], elli beş kişilik Artvinli Tufan Ağa Çetesi [48] gibi.

Özellikle İttihat ve Terakki muhalifleri başka çetelerden de söz etmişlerdir. [49]

44 *DHÖ,* s.85.

45 Galip Vardar, a.g.e., s.283.

46 *Tarihi Muhakeme,* s.14.

47 *DHÖ,* s.85.

48 *Tarihi Muhakeme* s.6– *DHÖ,* s.73.

49 Bu arada Çerkes Ahmet çetesinden de söz edilir. Ahmet, Bakırköy'de Gazeteci Zeki Bey'i öldüren kişidir. Sonradan bir çete kurmuş ve Ermeni mebuslardan Vartkes ve Zöhrap Efendileri de öldürmüştür. Nitekim "Birinci Devre–i İctimaiyedeki Meclis–i Mebusan Azası" listesinde bu durum yazılıdır. Tarihçi Ahmet Refik Bey'e göre Çerkes Ahmet ve Halil "Teşkilât–ı Mahsusa marifetiyle gönderilen çete reisleriydi" (*İki Komite İki Kital,* s.39). Çerkes Ahmet, Cemal Paşa'nın isteği üzerine, Şam'a gönderilmiş ve idam edilmiştir. Bu çetenin Teşkilât–ı Mahsusa'ya bağlılığı hakkında resmi bir belgeye rastlamadık.

Mahkûmlar ve Savaşlar

İttihat ve Terakki'nin savaş politikasındaki özelliklerinden birisi de mahkûmların ve maznunların "dar-ül harbe" (savaş alanlarına) gönderilmesi, bu yoldan mahkûm taburları kurmuş olmasıdır. Bu tutumu siyasal muhaliflerince olduğu kadar hukukçularca da ağır eleştirilere uğramıştır.

İlk girişim 1913 yılında olmuş ve "Dar-ül harbe gidecek eşhas hakkındaki takibat ve mücazatın teciline dair Kanun-ı Muvakkat" çıkarılmıştır. [50]

Kanunun 1. maddesine göre, askerlik yaşına girmiş bir yıl veya daha fazla hapis, geçici sürgün (nefy-i muvakkat) cezasıyla veya "mücazat-ı terhibiye"(ağır cezalı suçlar)ile mahkûm bulunanlar ve de askerlik yaşına girmemiş hafif ve ağır cezalı mahkûmlar savaş alanına gönderilmelerini isteyebilirler. Bunlardan ahlak ve vücut bakımından gerekli niteliklere sahip olanlar askeri kıtalara yollanır. Haklarındaki kanuni takibat ya da hükümlerin infazı dönüşlerine kadar ertelenebilir. Ancak ırza geçme ve utanç verici (fiil-i şeni) suçlardan dolayı mahkûm olanlar bu durumdan yararlanamaz. Bu kişilerin seçimi Harbiye, Dahiliye ve Adliye Nezaretleriyle sıhhiye müdiriyet-i umumiyesince kurulacak, adliye mensuplarının ve askeri memurların da katılacakları komisyonlar tarafından yapılır.

Geçici bir kanunla, parlamentosuz bir dönemde yasalaştırılan bu durum İttihatçılara yararlı görünmüş ve Balkan Savaşlarında denenmiştir. Ve işin ilginç yönü bu birliklere *Teşkilât-ı Mahsusa kıtaları* denilmiştir. Sabıkalılar ve ıslah edilemeyecek olanlardan da "Amele Taburları" kurulduğuna değinilmiştir.

Fakat asıl sorun 1332 (1916) yılında geçici kanun lâyihasının kanunlaşması sırasında çıkmıştır ve *Teşkilât-ı Mahsusa* parlamenter çekişmelerin odağında görünmüştür.

"Mahkûmların ve maznunların dar-ül harbe sevkolunması hakkındaki lâyiha"ya Mebusan'da bir güçlük çıkarılmamıştır.[51]

Ayan'da ise Ahmet Rıza Bey'in sert muhalefetiyle karşılaşılmıştır. Fuad Paşa ve Seyyid Bey tasarıyı savunarak mahkûmların dilekçelerle hükümete başvurduklarını anlatmışlardır.

Ahmet Rıza Bey'e göre katiller ve caniler orduda bulunmamalıdır. Eğer "istida" (dilekçe) vermişlerse bu istekleri "cihada gitmek için değil, hapisten kurtulmak içindir."

Harbiye Nezareti Ordu Dairesi Reis Vekili Behiç (Erkin) Bey, bu mahkûmlardan büyük kısmının orduya değil de *Teşkilât-ı Mahsusa* emrine verildiklerini ve bu kuruluşta kendilerinden yararlanılmış oldu-

50 "Dar-ül Harbe gidecek olan eşhas hakkındaki takibat ve mücazatın teciline dair kanun" (TV 25 Şubat 1330-1914, sayı 2105).

51 "Dar-ül Harbe gidecek eşhas hakkında takibat ve mücazatın teciline dair kanun" (*Düstur,* Tertib-i sani, C.9, s.94-95).

ğunu, bu bakımdan kıtalardaki askerlerin ahlakını bozmalarının mümkün olmadığını söyleyince Ahmet Rıza Bey'in tepkisi daha da şiddetli olmuştur:

"O teşkilatın ne olduğunu biliyoruz. İlerde hesabını soracağız."

Adliye Müsteşarı Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk) bu tasarının kapsamını "hukuken caiz" bularak "müstaceliyet" (ivedilik) ile görüşülmesini istemiş ve tasarı kanunlaşmıştır. [52]

Fakat İttihatçıların henüz eskimemiş kuşağı da bu yöntemi sevmemiştir.

Dr. Nazım, bir gün Falih Rıfkı Bey'e:

"Biz çeteleri hapishaneden alıyoruz. Senin gibi genç arkadaşların yeri orası değildir" demişti. Falih Rıfkı'nın yorumu bambaşka yönde idi:

"Bu katiller ordusundan bir şey anlamadım. Kafamdaki harp şiiri söndü." [53]

Eylemlerin Jeopolitiği

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Birinci Dünya Savaşı'nın çeşitli cephelerinde giriştiği eylemler hem ideolojik, hem de -Alman genelkurmayının isteklerine uygun olarak- stratejik alanlarda gelişmiştir ve çok ilginç sahneler yaratmıştır. [54]

Asıl ağırlık noktalarının Kafkasya-İran ve Arap ülkelerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber Teşkilât-ı Mahsusa'nın en fazla önem verdiği ülke Mısır olmuştur.

Bunun da nedeni Mısır'ın hem Suriye ve Kafkasya, hem de Kuzey Afrika arasında olmasıdır. Kafkaslar'dan gelen bir yol Mısır'da Afrika'yla kesişir. Abdülaziz Çaviş İngilizlere karşı "cihad" ve "ittihad-ı İslam" propagandalarının Teşkilât-ı Mahsusa adına önemli bir unsuru olarak Mısır'da çalışmalar yapmıştır. Mısır, Teşkilât-ı Mahsusa planlarına göre milliyetçilik çalışmalarının ve İngilizlerle mücadelenin merkezi sayılmıştır. Mısır'da başarının iki büyük faktörü vardır: İç ayaklanma ve askeri harekât. [55]

Suriye bölgesine Sabancalı Hakkı ve İzmitli Mümtaz Beyler gönderilmiştir. Hicaz bölgesine de Kuşçubaşızade Eşref [56], Erzurumlu Aziz,

52 MMZC 1332, s.132-136.

53 *Zeytindağı*, s.36.

54 Bu bilgiler Hüsamettin Ertürk (a.g.e., s.115-120), ve Galip Vardar'dan (a.g.e., s.243-247) derlenmiştir.

55 Stoddard, a.g.e, s.114-118.

56 Eşref Bey'in ele avuca sığmazlığı ünlü İngiliz istihbarat subayı Lawrence'in de dikkatini çekmiştir. (*Les Sept Pilliers de la Saggesse*, s.195).

P.H. Sdoddart Teşkilât-ı Mahsusa'ya ayırdığı kitabı da en büyük kaynak olarak Eşref Bey ile yaptığı röportajları göstermektedir. Bu bakımdan Eşref Bey'in belleğine ve anlatımlarına dayanan bilgileri bu kitapta öğrenmiş oluyoruz. Kişiliği hakkında aynı kitapta şu gözlemler vardır: "1917 yılında İngilizler Eşref Bey'i yakaladıklarında savaş esiri bir general muamelesi yaptılar" a.g.e. s.200.

Çerkes Ziya Beyler yollanmıştır. Cemal Paşa'nın "bir kral gibi yaşadığı", erlerde dağıttığı paralara ek olarak Teşkilât-ı Mahsusacı'ların "cömertçe armağan ettiği altınlar" geçici başarı sağlamıştır. Kuşçubaşızade Eşref Bey, ekibi ile Hicaz'da yakalanmış ve esir edilmiştir. Aziz Bey "sadakat" yemini ettirdiği bazı şeyhleri İstanbul'a getirmiştir. Enver Paşa'nın buluşu olarak, şeyh çocuklarından bazıları Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okutulmak vaadiyle, "rehine" gibi İstanbul'a getirilmişlerdir.

Bağdat'a mebuslardan Nuri Bey kumandasında 600 kadar er gönderilmiştir. Fakat bu bölgede Teşkilât-ı Mahsusacılar sürekli olarak Lawrence'le karşılaşmışlardır ve başarıları parlak olmamıştır. Bu alanda, yine de, çok ustalık gösterdikleri de açıktır.

Afrika'da Trablusgarp bölgesi özellikle unutulmamıştır. Buradan Mısır, Habeşistan, Sudan'a kadar uzanılmıştır. Program, Nil üzerindeki su depoları ile barajların uçurulması, bu büyük nehrin mecralarının değiştirilmesi olarak saptanmıştı. Ne var ki, İngiliz Intelligence Service'i bu planları haber almış ve ajanlardan bazılarını yakalamıştır.

Çok heyecanlı bir eylem, Bingazi Mebusu Yusuf Şetvan Bey'in, Trablusgarp'tan, 1918 yılında, Şeyh Ahmet El Sünusi'yi getirmesiydi. Bir Alman denizaltısıyla İstanbul'a getirilen şeyhin Arap dünyasındaki etkisinden yararlanılması düşünülmüş, hatta Enver Paşa kendisine halifelik önerisinde bulunmuştur. [57]

Ayrıca Mısır'dan getirilen din adamları Dalaman (Muğla) çiftliğinde konuk edilmişlerdir. 1918 yılının tersine dönen olaylar programın gerçekleşmesini önlemiştir.

Kafkasya bölgesi, Orta Asya seferlerinin atlama tahtası olarak Teşkilât-ı Mahsusacıları fazlasıyla ilgilendirmiştir. Eylemlerin kalkış noktası Trabzon ve bu "havalinin" kumandanı Yüzbaşı Rıza Bey olmuştur. İlk eylem, Teşkilât'ın en büyük çetesinin başında Yakup Cemil Bey'in Batum "fethi" ile başlamıştır. Bu harekete Binbaşı Asım, Lazistan Mebusu Sudi, Yüzbaşı Halit, Şakir (Kesebir), Yüzbaşı (Çerkes) Ethem Beyler de katılmışlardır.

Kafkasya seferleri Trabzon'dan yönetilmiştir. [58] Buraya Çarlık Rusya içine gidecek kişiler gönderilmiştir. Rusya'ya geçişler seferberlik ilan edilmeden önce başlamıştır. Bu iş gece, kayıklarla yapılmıştır. Hopa, Artvin kayıkçıları aslında oralı olan birçok kimseyi Rus sınırları ötesine geçirmiştir. Bu eylemler çok etkili olmuş, geniş sayılan bir "teşkilat" yapılmıştır.

Hareketin amacı, Rusya içlerine, "oranın durumunu bilen vatansever insanları göndermek", bunlar aracılığı ile Osmanlı ordusu oraya girdiği zaman yardımcı bir örgüt kurmaktı. Ayrıca Rus ordusunun harekatını izlemek, depolarını, vesairelerini tahrip etmekti. Bunun için

57 Hüsamettin Ertürk, a.g.e., s.185.

58 Divan-ı Harb-i Örfi'de Rıza Bey'in ifadelerinden (*DHÖ*, s.50,56,61,104,105).

tahrip malzemesi de gönderiliyordu. Ruslar sınırları sıkı tuttukları için istenildiği kadar başarı sağlanamıyordu. Savaştan sonra özel olarak Romanya ve İsveç yoluyla gönderilmişlerdir. En fazla Gürcistan'da, Müslümanların oturduğu yerlere kayıklarla sevkiyat yapılmıştır. "İlk gidenlerden elli kişi kaldı. Fedakârane harbettiler. Kâmilen eridiler."[59]

İdeolojik ve eylemci etkinliklerin kesiştikleri bir bölge olan Kafkas cephesinde iki ilginç hareket Rauf Bey ve Ömer Naci Bey komutalarında düzenlenmiştir. Rauf Bey İran seferine bizzat Talât ve Enver Paşalar tarafından gönderilmiştir. (Bk. s.531) Zamanın "Hamidiye Kahramanı" sayılan ve Mareşal Fevzi Çakmak'ın deyimiyle "Rauf Kaptan" İran seferi ile bu ülkeye girmeyi ve burada karışıklıklar çıkarmayı, buradan Afganistan yolu ile Hindistan'a kadar uzanabilecek bir seferin başlangıcında yer almayı kabul etmiştir. Bu hareketinde Almanlarla işbirliği yapmak zorunda kalmıştır. İran kuzeyde Rusların, güneyde İngilizlerin nüfus bölgelerine ayrılmıştı. Almanlar kuzeyle güney arasındaki tarafsız bölgede çok etkin olarak çalışmışlardır. Elçileri Tahran'da, konsolosları İran'ın öteki kentlerine hâkimdiler. Ayrıca İsveçliler İran jandarmalarını örgütlendirerek Almanlara katılmışlardır. Bu ortak çalışma ile aşiretlerin hatırı sayılır bir bölümünü kendi taraflarına çekmişlerdir. 1915 yılında Rauf Bey'in emrindeki askeri birliğe İranlı, Afganlı ve Hintli askerler de katılmıştır. Bu arada bir kısım mahkûmların da bulunduğunu unutmamak gerekir. Osmanlı birliklerinin Almanlara nazaran İranlılar üzerinde dinsel bakımdan etkileri vardı. Üstelik Türkler Sünni–Şii çatışmasına karşı önlemler almışlardı. Bu durum Almanların kuşkulanmasına neden olmuştur. İçinde Alman uzmanlar ve subaylar bulunan grupta anlaşmazlıklar çıkmış ve bir süre sonra Alman elemanlar grubu terk etmişlerdir.

Almanlar Türklerin İran'a girmelerine karşı koymuşlar, İran Şahı da bu isteği benimsemiştir. Bu sırada Suriye'deki durumu ciddileşince Rauf Bey birliklerinin bir kısmı buraya gönderilmişti. Rauf Bey daha küçük bir müfreze ile İran'a yürüyüşüne devam etmiş, Şah'ın protestosuna rağmen Hanikin kentine girmiştir.

Eylem Almanların da kışkırtması ile diplomatik bir sorun haline gelince Osmanlı Hükümeti hareketi durdurma emrini vermiş, Rauf Bey Afganistan'a gidememiştir. Oysa Afgan Emiri Habibullah Han'a Sultan Reşat'ın cihada davet mektubunu da götürmekte idi.

Rauf Bey geri dönme emrini alınca küçük bir müfrezeyi orada bırakmıştır. Bu müfreze Afganistan'a girmeyi başarmış, bazı elemanlar Hindistan'a gidebilmiştir.[60] Hindistan'a sarkma eylemi bir süre devam etmiştir. Fakat bunlar küçük grup eylemleri olmuştur. Örneğin, Kuşçubaşı Eşref gizli bir görevle Bombay'a gönderilmiştir. Yine İzmir'den bir subay ve üç imam Hindistan'a gönderilmiştir. Bu grup

59 DHÖ, s.31.

60 Larcher, a.g.e s.437, Belen, a.g.e, s.163–165, M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.161–162–Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıralarım*, Cilt 1, s.164–165.

Emrillah Barkın'ın liderliğindeydi. Türkistan'a vardıklarında Kuşçubaşızade Selim Sami'ye katılmışlardır. [61]

Ömer Naci Bey'in [62] serüveni de hayli ilginçtir. Bu konudaki kaynaklara göre Ömer Naci Bey'in komutasındaki gönüllü birlikler (birkaç bin Kürt atlısı ve bin kadar Türk piyadesi) 1915 yılı Ocak'ında Tebriz'e girmişlerdir. Teşkilât–ı Mahsusa kolları Şubat ayında İran'da Hüveyze, Mart ayında da Ahraz'a girerler ve bu son bölgedeki petrol borularını tahrip ederler. [63]

Çarlık Rusya'dan kaçan Alman ve Avusturya esirleri bu bölgede çok etkin olmuşlardır.

Ömer Naci Bey müfrezesi aslında Azerbeycan'ı ayaklandırmaya memur edilmiştir. Fakat başarılı şekilde ilerleyememiştir. Doğu Kafkasya'da Emir Arslan Han Khoiski'yi destekleme işi de başarısızlığa uğramıştır. Bazı Alman askeri yazarları tarafından Ömer Naci Bey "çete reisi" sayılmıştır. [64]

1916 yılında, Alman Scheubner'le beraber Ömer Naci Bey Musul'a geçecektir. Orada çeşitli unsurlardan oluşturduğu bir kuvve–i seferiyenin başındadır. Urmiye Gölü kıyısında Ruslara karşı başarılı savaşlar verir, onları Patlak geçidinde durdurur. 1916 yılında Kerkük Hastanesi'nde ölür. Ziya Gökalp bu şair askeri bir şiirinde ölümsüzleştirir. [65]

61 Stoddard, a.g.e., s.74.

62 İstanbul'da doğan Ömer Naci (1878–1916) Çerkes asıllıdır ve Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinin kapsadığı bölgeleri iyi tanımaktadır. Buraya Meşrutiyet'ten önce gelmiş ve teşkilat kurmakla görevlendirilmiştir. Tutuklanarak idama mahkûm edilmiş,– 1908'de serbest bırakılmıştır. Daha sonra Birinci Dünya Savaşı'nda tekrar bu bölgeye gelmiş, Anadolu'da ve Günaydoğu Anadolu'da konferanslar vermiştir. Gittiği yerlerde sempatiyle karşılanmış ve Kerkük Askeri Hastanesi'nde tifüsten ölmüştür. İhtilalci ve teşkilatçılığının yanısıra şair ve hatipliğiyle ünlüdür ve İttihat ve Terakki'nin ilk on kurucusundan birisidir. Yüzbaşıyken ordudan ayrılmıştır. Ömer Naci Bey'in Kafkasya bölgesine gelişi Merkez–i Umumi'nin onu İstanbul'dan uzaklaştırma isteğinin bir sonucu olduğu da ileri sürülmüştür. Nitekim Rauf Bey için de aynı şey söz konusu olmuştur. Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus– Politik der Mittelmachte,* s.71, 144, 152, 160, 167, 184, 224. Biyografisi için bk. Ömer Naci, *Harp Mecmuası,* sayı 12 s.186–187. Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci,* Hüseyin Cahit Yalçın, Tanıdıklarım (Ömer Naci) *Yedigün* No:173.

63 Larcher, a.g.e., s.433. Bayur, a.g.e., cilt 3, K :, s.386, K 3, s.92. Aydemir, *Enver Paşa, Cilt 3,* s. 174, 175, 200, 201.

64 Guze, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler,* s.75.

65 Gökalp'in "Ömer Naci" başlıklı şiirinin son dörtlüğü:
"O, yalnız bir hatip, bir mert değildi
O, yalnız millete hemdert değildi
Fert olsa yanmazdım bir fert değildi
Milletin şahlanmış imanıydı o!"
Yeni Hayat s.41.

Rauf ve Ömer Naci Beyler'in eylemleri tamamen İttihatçı siyasal eylemlerdir.

Daha sonra Rauf Bey Kafkas devletleriyle Osmanlı Hükümeti arasındaki çeşitli ve sürtüşmeli müzakerelere katılmıştır. [66]

Rumeli'ye (ve Makedonya'ya) gelince, Eyüp Sabri (Debreli) Yüzbaşı Zinnun ve Ömer Naci Beyler Saraybosnalılarla birleşerek sabotaj eylemlerini sürdürmüşlerdir. Eylemcilerden bazıları Malta'ya sürülmüşlerdir.

Teşkilât–ı Mahsusa'nın asıl adının geçtiği en büyük eylem, kuşkusuz Balkan Savaşlarının sonunda Batı Trakya'nın, –İstanbul'a rağmen– işgal edilmesiyle kurulan "Garbi Trakya Hükümet–i Muvakkatesi" olmuştur.

Teşkilât–ı Mahsusa'nın bu olaydaki rolü tartışılmıştır. Fakat bu devletçiğin kurulmasında, uzaktan olsun, yakından olsun, ilgisi olduğu yadsınamaz. Bu konuya ileride değinilmiştir. (Bk. s.470)

Bu eylemlere ayrıca Teşkilât–ı Mahsusa ajanlarının kişisel girişimlerini eklemek gerekir. Hüsamettin Bey'in Alman denizaltılarıyla yaptığı seferler, Bulgar Sadık'ın sabotaj hareketleri Kuşçubaşızade Eşref ve Mümtaz Beyler'in Kanal bölgesindeki eylemleri bu alanın örnekleri sayılmalıdır.

Bütün bu eylemleri başka bir dizi ile tamamlamak tabloya vurulan son fırça olacaktır. Teşkilat ajanlarının inanılmaz ölçülerde kurdukları ilişkiler üzerinde durmak gerekiyor. Mısır'da Abdülaziz Çaviş, Hindistan'da Mahatma Gandi, Mevlâna Mehmet Ali, Sait Han, Şair İkbal, Muhammet Ali Cinnah ile Teşkilât'ın İslam dünyasındaki ihtilalci liderleri etkilemek amacıyla kurdukları bağlantılar ilginç bir inceleme konusudur. [67] Fakat bu alanda da henüz yeterli kaynaklardan yoksunuz.

5. *Son Gelişmeler*

1330 (1914) yılı Teşkilât–ı Mahsusa için bir dönüm noktası olmuştur. Bu Harbiye Nezareti'nin 17.11.1330 tarihli emri üzerine "teşkilatı ikmal edilmiş olan çetelerin mahall–i müretteplerine sevki (saptanmış yerlerine gönderilmesi) sevkedilmişlerin istihdamı (kullanılması) ve çete teşkilatına nihayet verilerek bu gibi efradın muallem ve gayri muallem (talim görmüş veya görmemiş) olduklarına nazaran kıtaata veya depo taburlarına tevzileri (dağıtılmaları) lazımdır." [68]

Dört yıl sonra 1918 yılında Teşkilât–ı Mahsusa'nın eylemleri varlığının kanıtları olmuştur.

Hüsamettin Bey, tarihini belirlemediği bir toplantıda Başkumandan Enver Paşa'nın kendisine verdiği direktifi açıklar: "...şimdiye

66 Örneğin Trabzon konferansındaki tutumu içi bk. Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (1917– 1921), s.94.

67 Bu konuda bk Cemal Kutay, a.g.e., s.63.

68 *DHÖ*, s.28.

kadar vekaleten bakmakta olduğun Teşkilât-ı Mahsusa'ya bundan sonra riyaset edeceksiniz. Emrini yazdırdım... Teşkilât-ı Mahsusa'yı resmen lağvedeceksiniz, fakat hakikatte bu teşkilat asla ortadan kalkmayacaktır. Ahmet İzzet Paşa ile konuştuk. Tamamen mutabık kaldık. Sana lazım gelen bütün yardımı yapacaklar, mestureden para da verecekler." [69]

Enver Paşa Teşkilât-ı Mahsusa'nın dışardan yönetimini üstlenmeyi ve "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı"na bağlanmasını istemiştir. Bu alanda ne dereceye kadar başarılı olduğunu incelemek bugün için olanaksız denecek kadar zordur.

Fakat yeni reisin yönetiminde Teşkilat Anadolu hareketini desteklemiş ve bu hareketin İstanbul'daki temsilcisi olmuştur. Bu desteklemede Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçeceği olgusunun büyük payı vardır. Daha sonra da, "Anadolu'nun malumat ve muvafakatıyla" "Mim Mim"ve müsellah(silahlı)milli kuvetlerin kurucusu olmuştur. [70] Ve mütareke döneminde İstiklal Savaşı'na büyük yardımlarda bulunmuştur. Yalnız şu gerçeği belirtmek gerekir.Her ne kadar Teşkilat ile Ankara arasında sıkı bir bağ kurulmuşsa da İttihatçılığın yaratmış olduğu çete-müfreze yöntemi TBMM Hükümeti'nce benimsenmemiş ve Kuvay-ı Milliye'nin çetecilik olmadığı mebuslar tarafından açıkça belirtilmiştir. [71]

Burada bir konunun açıklanması, herhalde bir sorunun da yanıtlanması gerekiyor. Anadolu'daki milli harekete, Teşkilât-ı Mahsusacılar tüm olarak yardımcı olmuşlar mıdır?

Yine Hüsamettin Bey'in açıklamalarına başvurarak bu durumu aydınlığa kavuşturmak mümkündür. Hüsamettin Ertürk, verdiği bir listede Ankara'ya muhalif ya da kayıtsız kalanların isimlerini vermiştir. [72] Bu sıralamaya göre:

Milli hükümete karşı gerektiğinde silahlı muhalefete geçmiş olan Teşkilât-ı Mahsusacılar:

Ahmet Anzavur (Mütekait Jandarma Binbaşısı-Kuvay-ı İnzibatiye Kumandanı),

Süleyman Şefik Paşa (Kuvay-i İnzibatiye Kumandanı)

(Nemrud) Mustafa Nazım Paşa (Divan-ı Harb-i Örfi Reisi)

(Gönenli) Çerkes Bekir Sıtkı Bey (Damat Ferit Paşa'nın özel teşkilatında görevli)

(Yanyalı) Tahir Bey (Erkân-ı Harp Miralayı, Kuvay-i İnzibatiye Erkan-ı Harp Reisi)

(Düzceli) Çerkes Ali Bey (Jandarma Binbaşısı)

Çerkes Mustafa Bey (Jandarma Yüzbaşısı)

69 Hüsamettin Ertürk, a.g.e., s.181-182.

70 Aynı eser, s.217, 219.

71 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 1, s.266-267.

72 Hüsamettin Ertürk, a.g.e., s.383-387.

Çerkes Ethem, Çerkes Reşit, Çerkes Tevfik kardeşler
(Trablusgarplı) Seyyid Hasan Bey (Piyade Yüzbaşısı)
(Sudanlı) Tarık Bey (Piyade Yüzbaşısı)
(Trablusgarplı) Tarık Bey ((Yüzbaşı)
(Yozgatlı) Remzi Bey (Piyade Yüzbaşısı)
(İstanbullu) Çerkes Yüzbaşı Sadettin Bey (Piyade Yüzbaşısı)
(Gönenli) Çakır Efe
(Tophaneli) Çerkes Hüseyin Bey (Piyade Binbaşısı)
(Kadıköylü) Çerkes Agâh Bey
(Amasyalı) Hilmi Bey (Piyade Zâbiti)
(Darendeli) İsmet Bey (Piyade Yüzbaşısı)
(Trablusgarplı) Naci Bey (Piyade Mülazım-ı Evveli – Kuvay-i İnzibatiyeci)
(Trablusgarplı) Nuri Efendi (Mitralyöz Zâbiti)
Ethem Bey (Jandarma Yüzbaşısı)
(Gönenli) Çerkes Ahmet Bey
Rıfat Bey (Piyade Mülazım-ı Evveli)
(Beyrutlu) Mahmut Bey
(Kalkandelenli) Şerif Bey
Hilmi Bey (Piyade Yüzbaşısı).

Henüz Mondros Mütarekesi imzalanmadan Teşkilât-ı Mahsusa'nın hâlâ etkinliklerinde ısrarlı olduğunu gösteren bazı olaylar vardır. Şöyle ki, Avrupa'da Kafkasya lehinde propaganda yapmak için zamanın iki genç bilim adamı Köprülüzade Fuat ve Halim Sabit Beylerin 500'er liralık tahsisatla Fransa'ya gönderilmeleri kararlaştırılmıştır. Darülfünun idaresi buna izin vermemiştir.[73] Teşkilât-ı Mahsusa'nın İttihat ve Terakki muhaliflerince çok tehlikeli bulunduğu bir gerçektir. Bu suçlama mütareke döneminde de her fırsatta yinelenmiştir. Nitekim Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın tekrar canlanarak kamuoyuna sunduğu bir bildirisinde Teşkilât-ı Mahsusa'nın bir daha geri gelmemesi önerilmiştir.[74]

Bu kadar yoğun eylemi bu kadar kısa bir süre içine sığdırmak ve bunları gerçekleştirmek için kendinden geçercesine, hiçbir atılımdan kaçınmayarak karizmatik bir kaynak tarafından görevlendirilmiş olma inancıyla çalışmak İttihatçılık duygusunun ta kendisidir. Ne var ki o karizmatik kaynağın, yani Enver Paşa'nın ulaşılmaz hayalleri gerçekleşememiştir.

73 *İkdam,* 3 Teşrinisani 1918.

74 Bu muhtıranın dokuzuncu maddesi aynen şöyledir:
"Ordu müntesibininin şikâyat-ı muhikkasının derhal is'afı ile Teşkilât-ı Mahsusa vücuda getirmelerine hacet bırakılmaması". (Bu muhtıra *Alemdar* Gazetesi'nin 24 Kânunusani 1335 tarihli sayısından alınmıştır. Tam metni için bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler,* Cilt 2, s.311-314.)

II

PARAMİLİTER YAN KURULUŞLAR

1. *Müdafaa–i Milliye Cemiyeti*

31 Ocak 1913 günü, İstanbul Darülfünunu'nda, muvafık– muhalif büyük bir kalabalığın alkışları ve ünlü kişilerin heyecanlı nutukları arasında kurulan Müdafaa–i Milliye Cemiyeti'ne partiler dışı (ve üstü) bir nitelik verilmek istenmiştir. [75] Toplantı Balkan Harbi'nin şaşkın ve fırtınalı ortamı içinde yapılıyordu. Durum yabancı diplomatların da dikkatini çekmiştir. [76]

Nizamnamesinin 1. maddesine göre Cemiyet milli terbiyeye, sağlığa, milletin fikri seviyesini geliştirmeye, güçlendirmeye, iş hayatına alıştırmaya çalışacaktı. Bir özelliği daha vardır ve askeri nitelikteydi. Cemiyet, savaşlar karşısında bir yandan insanları savaşa hazırlayacaktı (onlara savaş meydanına koşabilecek gücü, beden terbiyesini verecek eğitimi sağlayacak), bir yandan da halkı savaşlardan koruyacaktı (ıztırapların dinmesine, milletin "refah ve saadetine" elinden geldiğince yardım ederek).

Bir özellik daha: Cemiyet siyasetle uğraşmayacak, hükümete karışmayacak, "politika ve fırka hissiyatından tamamiyle azade (uzak) kalarak, kanunlara daha saygılı olacaktır." (Madde 4). Tabii, bu ilke İttihat ve Terakki için de geçerli olmak gerekirdi.

Trablus Savaşı nedeniyle kurulmuş olan (20 Nisan 1329–1 Mayıs 1913) "Müzaheret–i Milliye Cemiyeti" amacı genişletilerek Mü-

75 Müdafaa–i Milliye Heyeti tarafından yayınlanan kararnameden: "...Adâmızın (düşmanlarımızın) belki yegâne istinatgâh–ı ümidi (tek umut dayanağı) olan dahilen mevcut olan tefrikadır (bölünmedir). Darülfünün konferans salonunda bu tefrika ebediyen defnedildi" (*Nevsal–i Milli* 1329, s.91)– Tevfik Bıyıklıoğlu, Müdafaa–i Milliye Cemiyeti'ni 1918'den itibaren kurulmuş olan milli derneklerin "temeli ve öncüsü" saymaktadır (*Trakya'da Milli Mücadele*, s.66 not 86).–Ayrıca bk. Hüseyin Cahit Yalçın'ın bu konudaki yorumları. *Yedigün*, sayı 196, s.214.sayı 200 s.276.

76 Fransa Büyükelçisi M. Bompard'a göre bu cemiyetin kuruluşu İttihatçıların halka yaklaşma politikasının sonucudur. Dışişlerine gönderdiği 3.2.1913 tarihli raporunda Darülfünün konferans salonunu dolduran bin kadar dinleyici karşısında Hürriyet ve İtilaf reisi Fuat Paşa'nın, Celalettin Arif Bey'in hitabelerinden söz etmekte, Osmanlıların partileşme dışında, vatan duygusunda birleştiklerini belirtmektedir. Elçi toplantıyı biraz da "theatrale" (gösteriş) bulduğunu İttihat ve Terakki'nin kesinlikle durumun hâkimi olacağını yazmaktadır. (AF, 9. cilt, 1911–1914, Turque, Politique Intericoure).

dafaa-i Milliye Cemiyeti adını almıştır.[77]

Müzaharet-i Milliye Cemiyeti'nin kurucu yöneticilerinin tümü İttihatçı değildi.[78] Fakat Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kurucuları, Sultan Reşat müstesna, İttihatçı idiler.[79]

Cemiyet, kısa bir süre içinde örgütlenmiştir.[80] Parasal yardımlarla kabarık bir bütçeye sahip olmuştur.[81] Balkan Savaşları döneminde çok yoğun çalışmalar yapmıştır: Bu çalışmalar arasında, orduya ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın gönüllü taburlarına yardım başta gelmektedir.[82] Yabancı gazetecileri -bu arada Pierre Loti'yi- karşılamak ve cepheleri gezdirmek de çalışmaları içinde yer almıştır. Savaşlar sırasında, "Avrupa aleyhimizdeyken" Osmanlıları haklı gören Jean Jaurès, Edmond Raymond'la da ilişki kurmuş ve teşekkürlerini iletmiştir.[83]

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti giderek milli bir temsilci niteliği kazanmış, ünü artmıştır. Aslında bir hayır ve sosyal yardım kurumu olan Cemiyet, milliyetçi bir kuruluş özelliği kazanmıştır. Yurt dışında da tanınmıştır. 1914 yılında, Şûra-yı Devlet'çe "kamuya yararlı" (menafi-i umumiyeye hadim) bir dernek olarak kabul edilmiştir.[84]

Cemiyet'in dinamik kişiliği, siyasal bir rolü olup olmadığı, özellikle İttihat ve Terakki ile sıkı bir ilişki kurup kurmadığı Mütareke

77 *Tanin*, 15 Haziran 1329, s.2.

78 Müzaharet-i Milliye Cemiyeti'nin kurucuları: Şerif Ali Haydar Bey (Âyan Azası), Hulusi Bey (Eski Nafıa Nâzırı), İsmail Hakkı Bey (Siverek Mebusu), Celalettin Arif Bey (Dava Vekilleri Cemiyet Reisi), Ali Haydar Mithat Bey (Mithat Paşa'nın oğlu), Mustafa Hilmi Bey (Emekli Bahriye Miralayı), (Resmi makamlara sunulmuş olan beyannameden alınmıştır.)

79 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kurucuları: Sultan Mehmet Reşat (Padişah), Talât Bey (Dahiliye Nâzırı), Enver Paşa (Harbiye Nâzırı), Hayri Efendi (Şeyhülislam), Mehmet Sait (Halim) Paşa (Sadrıâzam ve Hariciye Nâzırı), (Çürüksulu) Mahmut Paşa (Nafıa Nâzırı), Cavit Bey (Maliye Nâzırı), Ahmet Cemal Paşa (Bahriye Nâzırı), İbrahim Bey (Adliye Nâzırı), Oskan Efendi (Posta Telgraf ve Telefon Nâzırı), Ahmet Şükrü Bey (Maarif Nâzırı), Süleyman Elbistani Efendi (Ticaret ve Ziraat Nâzırı). (Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivinden alınmıştır).

80 *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Mecmuası*'nda (İstanbul 1329) şubelerin adları yazılıdır. (Hesab-ı Kat'i belgesinde 41 şube adı görülmektedir.)

81 Aynı mecmuadaki Hesab-ı Kat'i belgesine göre gelir 11.867.448 kuruş 27 para olarak gösterilmiştir.

82 19 Kânunusani 1329 yıllık rapordan:"Bunlardan başka iki bine yakın efrad (er) dahi Teşkilât-ı Mahsusa'ya kayıt ve tefrik olunarak Erkân-ı Harbiye binbaşılarından Halil ve Yüzbaşı Nail ve Hacı Sami ve Eşref ve Safer Fevzi Beyler'in kumandasında olarak harbe girmiş..." (s.19), "Teşkilât-ı Mahsusa kıtaatı efradının celp ve sevkleri ile iaşe ve sair masarif-i zaruriyeleri ile sıhhiye teşkilatı masarifi de cemiyet tarafından tesviye edilmiştir." (s.20) (Rapor aynı mecmua içindedir.)

83 Aynı mecmua, s.24- *İkdam* 31 Ocak, 3 Şubat 1913.

84 Serkis Karakoç, age, s.192 (Şûra-yı Devlet'in kararı 31 Temmuz 1330,13Ağustos 1914 tarihlidir).

Divan-ı Harbi'nce araştırılmıştır. Sorguya çekilen eski İttihatçılar böyle bir iddiayı reddetmişlerdir.[85]

Cemiyet'in İttihat ve Terakki ile ilişkisi yadsınamaz.[86] Bununla beraber bir yan ve paramiliter kuruluş olup olmadığı konusunda en yeterli kaynak 1914 (1330) yılında Cemiyet'in savaş durumundaki hukuki statüsünü saptayan padişah iradesidir. Buna göre devletçe seferberlik halinde Cemiyet'in "muamelat ve sarfiyatı ordunun ihtiyaçlarına" göre düzenlenecektir. Bunun için de Cemiyet'in merkez kuruluna Harbiye Nezareti'nden bir memur atanacaktır. Bu memur seferberlik süresince hem Cemiyet'in işlemlerini denetleyecek, hem de çalışanlarını ve kaynaklarını askeri amaçlara uygun olarak yönetmekle görevli olacaktır (Madde 1). Umumi kongre toplandığında, oy sahibi olacaktır (Madde 2).[87] Bu arada Cemiyet'in merkezi ile şubeleri arasındaki işlemlere ilişkin haberleşme ve göndermelerden posta ve telgraf ücreti alınmayacağı da kanunlaşmıştı.[88]

Cemiyet Mütareke döneminde Vahdettin'in himayesine girmişse de,[89] aleyhte propagandaların artması üzerine Donanma Cemiyeti ile beraber, 2 Mayıs 1335 (1919) tarihinde Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından feshedilmiştir.[90]

2. *Yarı Askeri Gençlik Kuruluşları*

İttihat ve Terakki, tek parti olma yolundaki gelişmeleri içinde ve birbirini izleyen savaş koşullarının baskısı altında çeşitli kesimleri örgütlerken gençlik alanına da karışma gereğini duymuştur. Öğrenci olan ve olmayan gençleri hem keşşaflığa (izciliğe) hem de askerliğe hazırlamak amacıyla üç dernek kurmuştur: Türk Gücü Cemiyeti, Osmanlı Güç Dernekleri ve Genç Dernekleri.[91]

85 Yargılanan İttihatçıların tümüne bu durum sorulmuş, kesin olarak reddedilmiştir.

Bir örnek olarak (Küçük) Talât, Midhat Şükrü ve Cevdet Beylerin yanıtlarına bakılabilir (*DHÖ*, s. 33, 43, 207).

86 Hüsamettin Ertürk, a.g.e., s.125

87 "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin 21 Ramazan 1332 (1914) tarihli Nizamname-i Esasisine Müzeyyel Mevad hakkında İrade-i Seniyye" (TV, Sayı 1071, 7 Teşrinievvel 1330, s.2).

88 "Müdafaa-i Milliye Cemiyet Heyet-i Merkeziyesi ile şubeleri arasındaki Umur ve Muamelata Müteallik Muhaberat ve Müraselatın Posta ve Telgraf ücretinden istisnası hakkında kanun (12 Haziran 1330-1914), (TV, sayı 1872, 26 Haziran 1330.)

89 Lütfi Simavi, *Sultan Mehmet Reşat Han'ın ve Selefinin Sarayında Gördüklerim* (Osmanlıca baskı), İkinci kısım, s.148.

90 Serkis Karakoç, a.g.e., s.192 (Cemiyet 2 Mayıs 1335- 1919 tarihli kararname ile feshedilmiştir)- Lütfi Simavi, a.g.e., s.200-202.

91 Bu konuda en derli toplu ve belgesel araştırmayı Dr. Zafer Toprak'a borçluyuz: İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri (*Boğaziçi Üniversitesi* Dergisi, C 7-1979'dan ayrı basım). Adı geçen örgütler hakkındaki bilgilerin hemen tümünü bu

Türk Gücü Cemiyeti

Bu cemiyet 1913 yılında tümü İttihatçı kurucuların eseri olmuştur. Asli Reis–i Umumisi İstanbul Muhafızı Miralay Ahmet Cemal Bey'dir (Paşa).[92]

Bir spor ve izcilik (beden terbiyesi ve sağlık) kuruluşu olan Türk Gücü Cemiyeti'nin amacı "Türk gibi güçlü" atasözüne –beden eğitimi yoluyla– yeniden geçerlik kazandırmaktır: "Terbiye–i bedeniyeden maksat sağlam ve aynı zamanda kahraman bir nesil vücuda getirmek ve mübarek, muazzez, ulu milletimizin varlığını müdafaa etmek ve düşmana saldırmaktır."[93]

Türk Gücü'nün kuruluş nedenleri "Umumi Nizamı"nın giriş bölümünde açıklanmıştır. Önce "acı tecrübeye" dayanan bir gözlem: Askere çağrılan her bin neferden yüzü sağlam, dokuz yüzü hasta ve illetli çıkmaktadır. Bu hal devam ederse: Bir yandan Türk örfü korkunç uçuruma, bir yandan Türk ırkı inhitata (çöküşe) sürüklenmektedir. Bir durumun "siyasi" ve "içtimai" (toplumsal) olmak üzere iki büyük nedeni vardır. Bu millete "taze bir hayat ve kuvvet" vermek gerekir. Cemiyet, bir sağlık ve beden terbiyesi amacıyla ve "Türk'ün gücü her yere yeter" şiarıyla kurulmuştur (Madde 1).

Cemiyet'in örgütlenmesine gelince, genel merkezi İstanbul'dadır. Vilayet, liva ve kazalarda tali (ikincil) merkezler olacaktır. Bu merkezler doğrudan doğruya İstanbul'a bağlı bulunacaktır. İstanbul merkezinin ayrıca hükümete karşı mesul bir murahhası vardır.

Cemiyet, hayli ilginç bir yapıya ve ödeve sahiptir:

Önce yarı askeridir: Sportif eğitimin yanı sıra, "kılavuzluk" usulü ile gençler yetiştirilecek, "terbiye–i askeriye ile de millet yine o silahşör ve o cündi (asker) millet haline getirilecektir." (Madde 1).

Cemiyet'in yapacağı işler arasında şunlar da vardır: Halk için "hıfzıssıhha" (sağlık) kitapları yazmak, sıtma, frengi, çiçek ve veremle savaş için dispanserler açmak, üçten çok çocuklu babalara yardım etmek, ormanlar yetiştirmek, ağaç bayramları yapmak, tütün ve içki aleyhinde etkin propagandalar düzenlemek, çevre kirlenmesini önlemek için caddelerin güneş ve hava cerayanına maruz kalacak surette genişletilmesi için belediyeler nezdinde teşebbüslerde bulunmak ve de Türklüğü mahv ve inkırazdan korumak, gelecek nesilleri kurtarmak. (Madde 1).

araştırmadan aldık. Biz *Türkiye'de Siyasi Partiler* kitabımızda soruna kısaca değinmiştik. (s.203).

92 "Güç'ün işlerinin çığrından çıkmaması ve temellerinin iyice sağlamlaştırılması için müstesna olarak üç sene müddetle iş başında kalacak" öteki üyeler: Atıf Bey, Dr. Tevfik Rüştü Bey, Salim Bey, Falih Rıfkı Bey, Basri Bey, Murahhas–ı Mesul Kuzucuoğlu Tahsin Bey. (Türk Gücü'nün Umumi Nizamı, Madde 29)– Zafer Toprak bu metni tam olarak vermiştir (a.g.e., s.104– 105).

93 Türk Gücü'nün Umumi Nizamı, Giriş Kısmı– Zafer Toprak, a.g.e., s.101.

Cemiyet'in yakın amacı, okul ve medrese mezunu üyelerini sağlık bilgileriyle donatarak muallim (öğretmen) olarak köylere göndermektir. (Madde 8). Güç üyeleri arasında en büyük fazilet aşaması bu olacaktır. (Madde 9).

Jimnastikte Müller ve Mon sistemi kabul edilmiştir. Her üye belirli sürelerle bu jimnastiği yapmaya mecburdur. (Madde 24).

Türk Gücü Cemiyeti'nin kuruluşunda tek partinin kaplayıcı otoritesi ve vesayeti okunmaktadır. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının yarattıkları koşullar bu tür kuruluşları giderek geliştirmiştir.

Osmanlı Güç Dernekleri

1914 yılında, jimnastik eğitimini aşan, Harbiye Nezareti'ne bağlı, bu nezaret elemanlarının kontrolunda gerçek silah ve mermi ile eğitim yapan gençlik kurumları oluşturulmuştur. Yöneticilerinin başında Başbuğ ünvanı ile Enver Paşa vardır. Ziya Gökalp de yönetici kadroda görev almıştır. [94]

Bu kuruluş için Belçika İzciler Birliği Başkanı M. Parfitte Türkiye'ye çağrılmış ve "Kalgay" ünvanıyla çalışarak, kurslar açmıştır. Başarılı olanlara *Oymak Beyi* ünvanı verilmiştir.

Güç Dernekleri'nin organları başbuğu izleyerek şunlar oluyordu: Büyük Orta (kurulu), Oba, Manga, Takım, Bölük. Bunların tümü de Büyük Orta'ya bağlanıyordu.

"Gençleri manen ve maddeten vatan müdafaasına hazırlamak ve ölünceye kadar kavi ve sağlam vatanperver hasletini muhafaza etmesini" sağlamak amacıyla kurulan bu dernekler mecburi ve ihtiyari (isteğe bağlı) olmak üzere iki çeşitti.

Güç Dernekleri, tüm resmi okullarla, medreselerde ve resmi müesseselerde zorunlu olarak kurulacaktı. Cemaat mektepleriyle özel okullarda ve okullar dışı kurumlardaysa ihtiyari idi. Fakat mecburi ya da ihtiyari olsun tümü de Harbiye Nezareti'nin denetiminde olacaktı...

Mekteplerdeki hazırlık şubeleri izcilik dernekleri olacak 12–17 yaş arasındaki gençler alınacaktı. Daha yukarı yaştakiler asıl Güç Dernekleri'nin üyeleri olacaklardı.

Talim ve Terbiye (eğitim ve öğretim) Harbiye Nezareti'nce düzenlenecektir. Nezaret bu derneklere parasız tüfek, mermi ve malzeme verecektir. Zabıt, küçük zabıt ve efraddan (erler) eğitici kadrolar kuracaktır. Başarılı derneklere para yardımı yapılacak ve armağan verilecektir. Gönüllü dernekler bu kuralın dışında kalacaklardır.

İttihat ve Terakki, gençleri savaşa hazırlayıcılık alanının düzenlenmesinde Güç Dernekleri'ni yeterli bulmamıştır. Ve bu oluşuma son bir

94 Büyük Ortanın koldaşlıklarına seçilen öteki üyeler: Dr. Nazım, Eyüp Sabri (Toprak), Atıf (Burdur Mebusu), Sûdi (Lazistan Mebusu), Dr. Rüsuhi Beyler (Zafer Toprak, a.g.e., s.96).- Güç Dernekleri'ne ait bir resim "İdman ve askerliğe hazırlık yapan gençlerin fotoğrafı" alt yazısıyla *Harp Mecmuası*'nda çıkmıştır (Yıl 1, Haziran 1332, s.156).

halka eklenmiştir.

Osmanlı Genç Dernekleri

İttihat ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında gençlere vermek istediği işlev Genç Dernekleri'ni kurmasıyla somutluk kazanmıştır. Enver Paşa, bu sefer Almanya'dan Goltz Paşa'nın yetiştirdiği bir eleman olan Von Hoff adında bir uzman getirtmiş, miralay rütbesiyle Osmanlı Genç Dernekleri Umumi Müfettişliği'ne atamıştır. Yardımcılığına da Selim Sırrı (Tarcan) Bey Mekâtib-i Umumiye Genç Dernekleri Müfettişi göreviyle getirilmiştir. [95]

Osmanlı Genç Dernekleri 1916 yılında, feshedilen Güç Dernekleri yerine [96] çok daha geniş bir genç kitlesini, askeri bir örgüt ve disiplin altında toplamak amacıyla kurulmuştur. Öylesine ki 1916 (1332) yılı Nisan ayının ilk günlerinden itibaren, 12 yaşından askerliğe celbedilecek yaşa kadar, en küçük köyden en büyük kente, öğrenci olsun olmasın, ne kadar erkek çocuk ve genç varsa, tümü bu örgüt içinde Dinç Dernekleri (12–17 yaşları) ve Genç Dernekleri (17'den yukarı) olarak toplanmıştır.

Bu kalabalık gençler kitlesi, doğrudan doğruya Harbiye Nezareti'nin kontrolu altına verilmiştir.

Derneğin amacı "bir kelime ile er oğlu er" (bahadır, işe yarar, cengâver, yenilmez, hakkı ile vatan müdafaasını bilir, sürati intikale mâlik) gençler yetiştirmektir. [97]

Birinci Dünya Savaşı'nın en bunalımlı yılında seferber edilen bu kitlenin özelliği okula gitmeyen özellikle kırsal bölge gençlerini de kapsaması olmuştur.

Von Hoff'un belirttiği gibi yüz gençten yalnız yirmisinin okula gidebildiği bir ülkede, asıl önemli kısmı o yüzde seksen genç oluşturmaktaydı. [98] Genç ve Dinç Dernekleri büyük bir süratle kurulmuş ve ülkeye yayılmıştır. [99]

Genç ve Dinç Dernekleri aynı üniformalar giymekteydiler. "Dağbaşını Duman Almış" marşı Selim Sırrı Bey'in çevirisi ile derneklerin yürüyüş marşı olarak benimsenmiştir. Her iki kol da jimnastik ve

95 Mütareke döneminde 29 Teşrinievvel 1335 (1919) tarihli rapor üslubu ile yazılmış bir belgede 1332 yılında yapılmış olan atamalardan söz edilmektedir. Buna göre Von Hoff'un yardımcılığına Erkân-ı Harp Kaymakamı Asım, Süvari Binbaşısı Tahir. Yüzbaşı İzzet, Tercüman Vedat, Mülazım-ı Sani Münir, İhtiyat sınıf-ı Râbi (4. derece) Şaban Bey ve Efendiler getirilmişlerdir. (Bu belgenin tam metni ve orijinalinin fotokopisi için bk. HTVD, sayı 45, Eylül 1963, 1069 sayılı belge).

96 Genç Dernekleri hakkında Kanun-ı Muvakkat'in (4 Nisan 1332- 1916) 9. maddesiyle Güç Dernekleri feshedilmiştir (C.8, s.898- 900)- Zafer Toprak, a.g.e., s.109.

97 Enver Paşa'nın Beyannamesi (Zafer Toprak, a.g.e., s.110).

98 Zafer Toprak, age., s.99 (Von Hoff'un makalesinden).

99 Zafer Toprak, Temmuz 1917 ortasına kadar vilayet ve müstakil mutasarrıflıklarda kurulan 706 Genç Derneği'nin dizinini vermiştir (a.g.e , s.112-113)

askerlik eğitimi yapmakla ödevli idiler. Tütün, içki ve politikadan korunmaları gerekiyordu.

Genç Dernekleri, önceki kuruluşlardan çok, İttihat ve Terakki'nin kurduğu bir milis örgütü olmuştur. Bu bakımdan yarı askeri (paramiliter) olmaktan öte bir niteliğe sahip olmuşlardır.

Mütareke döneminde bu dernekler hakkında Harbiye Nezareti bazı açıklamalar istemiştir. Aynı zamanda yeni atamalar yapılarak Müfettiş-i Umumiliğe Miralay Halil Sami Bey getirilmiştir. [100]

1920 yılında bu örgütün değeri üzerinde duran Halil Sami Bey, derneklerin dağıtılmamasını ve terhis edilen zabitlerin yönetiminde bunlardan yararlanılmasını Harbiye Nezareti'ne tavsiye etmiştir. [101]

İttihat ve Terakki, artan bir tempoda, toplumun çeşitli kesimlerini denetimi altına almıştır. Gençlik kitlesi özellikle bu düzenleme alanına sokulmuştur.

100 95 sayılı dipnotta saptanan belge.

101 Belge için bk. HTVD, sayı 51, Mart 1965, 1183 sayılı belge

ALTINCI BÖLÜM

İttihat ve Terakki ve İdeolojik Sorunlar

BİRİNCİ KESİM

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN İDEOLOJİSİ

ÇOKULUSLU bir imparatorluğu son demlerinde yönetmiş olan İttihat ve Terakki'nin ideolojisini saptamak kolay değildir. Bu arayış bizi bir çelişkiler yumağına götürebilir. Osmanlı İmparatorluğu çeşitli etnik bölgeleri ve milletleri çatısı altında toplayan çokuluslu bir devletti, bir imparatorluktu. Milliyetlerin çoğulculuğu yanı sıra ulusal ve yerel ideolojilerin de varlığı doğal bir sonuçtur. Osmanlı Türklerinin bu bütün içinde nasıl bir ideolojik araştırmaya yönelecekleri çözümü zor bir sorundu. Buna rağmen bu çalışmalar yapılmıştır. Bu incelemeler ne kadar başarılı olmuşlarsa bu başarıların tümüne de Ziya Gökalp Bey'in egemen olduğu açıktır. Ziya Bey hem partinin lider takımındandır (Merkez-i Umumi Âzası) hem Diyarbekir Mebusudur, hem de ünlü bir sosyologdur, bu sıfatla seçkin bir Darülfünun (Üniversite) hocasıdır ve de Cemiyet'in tek ve vazgeçilmez ideologudur. Ne var ki bir yandan devletin temelini oluşturan –teorik kalsa da– İslamcılık, öte yandan sosyal ve siyasal yapıyı oluşturan ulusların çeşitliliği ideoloji arayışını sınırlamışlar ve tezlerin normal gelişme sağlamalarını engellemişlerdir. Böylece çatışmalar ve çelişmeler Osmanlı düşün hayatını içinden çıkılmaz bunaltılara sürüklemişlerdir. Bu bakımdan İslamcılar, Garpçılar, Meslekçiler ve Sosyalistlerin kurdukları fikir akımları arasında İttihat ve Terakki'nin ideolojisi hayli tartışmalı kalmıştır. Örneğin Ziya Gökalp Bey'in ileri sürdüğü üçlü İslamcılık, Garpçılık, Türkçülük formülü birbirleriyle hiçbir suretle anlaşamayan ve çatışan çelişkili bir fikir yapısı üzerine kurulmuştur. Osmanlıcılık çerçevesi ve sınırları yüzünden Meşrutiyetin ilk yıllarında İttihat ve Terakki milli devlet şeklini savunamamıştır.

Bir zorluk da ideologların kurmaya çalıştıkları model ile siyaset ve parlamento adamlarının her gün çıkan sorunları karşılayarak inşa etmek istedikleri bir imparatorluk düzeni, birbiriyle kaynaşmamıştır. Örneğin ünlü Maliye Nâzırı Cavit Bey'in "bugünü" ile Ziya Gökalp'in "gelecek"i uyum halinde olamamıştı. Burada Ziya Gökalp Bey'in hayalciliği ile Cavit Bey'in güncelliği ve gerçekçiliği çarpışıyor denebilir. Bir zorluk da diğer koşulların yanı sıra İttihat ve Terakki'nin türdeş olmayan (gayri mütecanis) iç yapısında aranmalıdır.

Balkanlardaki ve Arap vilayetlerindeki ideolojik gelişmeler de İttihat ve Terakki'nin toplayıcı "vatan-ı umumi" tablosunun gerçek

öğeleri olamamışlardır. İttihat ve Terakki'yi bu oluşlar içinde izlemek gerekir.

Cemiyet'in kendi başına bir yol izlemesi de bu koşulların baskısı altında olmuştur. Nasıl ki liberal bir rejimden otoriter bir tek parti rejimine kaymışsa, Osmanlıcılıktan Türkçü bir akıma gidişi de bu çizgiye koşut bir gelişme izlemiştir.

Zorluğu artıran diğer bir nokta da bizzat "ideoloji" teriminin tanımındaki çeşitliliktir. Biz ideolojide, fikir, inanç unsurlarıyla eylemselliği bir arada aramaktayız. İdeoloji ne sadece fikir (teori, doktrin gibi), ne de sadece eylemdir. Fakat her ikisinin aralarındaki gerilimlerin, diyalogların oluşturduğu bir bütündür. Fikir kesimiyle eylem kesimi ve bunların zaman içindeki uyuşum ve çatışmaları konumuzun dinamiği olacaktır. Dikkat edilirse, görülecektir ki İttihat ve Terakki çoğulcu ideolojik formülleri daima tercih etmiştir. Örneğin İttihad-ı İslam yahut İttihad-ı Anasır, Turancılık gibi etiketler milli devlet ifade etmeyen formüllerdir. Bunlar milletler ve taraflar arasında -ne kadar yapay da olsa- birleştirici ve toplayıcı terimler olmuşlardır. Hukuk bakımından bu terimler federasyon, konfederasyon ya da kendilerine özgü "mürekkeb devlet" (çoğulcu devlet) şekillerini açıklayıcı formüllerdir. Kuşkusuz tekçi devletten çoğulcu devlete geçilince bir arada yaşamaya mecbur olan ya da mecbur edilen milletleri bir ortak yaşam ideolojisi etrafında toplamak gerekmiştir. Osmanlıcılık bunlardan biridir.

1. Osmanlıcılık ve "Vatan-ı Umumi"

Osmanlı İmparatorluğu'nun XX. yüzyıl başında, XVIII. yüzyılın kurallarına göre yönetilmesi olanaksızdı. "Hakimiyet-i siyasiye" bağlarıyla bir araya getirilmiş etnik unsurları ortak bir politika içinde birlikte yaşatabilmek için İttihat ve Terakki -iktidarda olsun olmasın- bir arayış içinde idi.

Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey Dahiliye Nâzırı olduğu, anarşik bir demokrasiye açılan 1911 yılında "vatan-ı umumi" (ortak yurt) modelini adeta keşfetmiştir:

"...Hükümetin dahili siyasetinde takip ettiği gaye dahili siyasetin esası bütün Osmanlıların siyasal birliğidir (ittihadıdır). Bu birlik siyasetinin gayesi bütün Osmanlıların Osmanlı vatanının her tarafını kendi vatan-ı umumi'si ve yine aynı umumi aşk ve muhabbetle Osmanlı devletini de kendi devleti tanımasıdır" [1]

Halil Bey konuşmasına İttihat ve Terakki hükümetlerini bağlayıcı açıklamalar da ekler:

"...Hükümet, Osmanlıları Türkleştirmek suretiyle yahut başka bir surette, bütün kavmiyetlerini unutturarak bir kavim haline getirmek üzere teşebbüslerde bulunmak ve bu suretle icraatta bulunmayı bu memleket için bir mazarrat (kötülük), bir tehlike telakki eder (alkışlar)" [2]

1 MMZC, D I, Sİ 3, 101.içt., s.3026.

2 Aynı eser, s.3027.

Dahiliye Nâzırı Halil Bey. Osmanlıca alt yazı: "Yer üstünde babam başı!" Fransızca alt yazı:"Mücadele etmek bana vız gelir.200 kilo dünya şampiyonuyum."(Kalem, *No:113, s.6*).

Osmanlı devletinin dokusu *genel* ve *özel* vatan'lardan örülüydü. Huzur ve barış bu iki toplum tipi arasındaki diyaloga dayandırılıyordu. Siyasal bir kadro olan *Vatan–ı Umumi* ile, sosyal ve etnik bir gerçek olan kavmiyetler (bir bakıma: *vatan–ı hususiler*) arasındaki dengelerden doğmalıydı.

Ne var ki, Osmanlı idaresindeki milliyetlere mensup mebusların hiçbirisi bu sisteme ve bu fikirlere inanmıyordu.

Dahiliye Nâzırı, nezaret için örtülü ödenek de istiyordu. 5.000 liralık bir "tahsisat–ı mesture" bardağı taşıran son damla olmuştur. Muhaliflerin söyledikleri sözler çok ağırdı:

"Sabri Efendi (Tokat) – Hafiye parasıdır.

Rıza Nur Bey (Sinop) – Emniyet–i Umumiye Müdüriyetindeki tahsisat–ı mestureye ne lüzum var?

Talât Bey (Ankara) – Çeteler için lâzımdır.

Boşo Efendi (Serfiçe) – Çeteler için lâzım deniyor. Bakınız ne gibi tahsisat–ı mesture lâzım geliyor?

Dahiliye Nâzırı – Çeteler için başkaları ne kadar masraf yapıyor?

Boşo Efendi – Eşkıya için ne kadar masarif–i mesture lazım, ittihad–ı anasır için ne kadar masarif–i mesture lazım, veyahut Cemiyetiniz için ne kadar masarif–i mesture lazım? Mesele asıl oradadır... Cemiyet'e para vermek için böyle bir masarif verilmemeli ("Hangi cemiyete" sadaları, "ispat ediniz" sadaları).

Boşo Efendi – İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (Gürültü. "Reddederiz" sadaları).

...

Dahiliye Nâzırı –Sen ittihad–ı anasırı öyle telakki ediyorsun.

....

Hasan Bey (Piriştine) – Boşo Efendi bu maksatla söylemedi.

Meclis Reisi – Siz Boşo Efendi'nin avukatı mısınız?

Boşo Efendi – Ben bu sui tefehhümlerden (yanlış anlamalardan) korkmuş olsaydım, vaktiyle susardım" [3]

Bu tablo vatan–ı umumi anlayışının başarılı bir politika kuralı olup olamayacağını kanıtlamaya yeter de artar. Bununla beraber "vatan–ı umumi" bir bakıma unsurlar birliği (ittihad–ı anasır) bir "taahhüd" (sözleşme) niteliği taşıyordu. Bu bakımdan doğurduğu en önemli sonuç İttihat ve Terakki'nin başlangıçta resmi ideolojisi olmasıdır ve milliyetçi bir politikanın en büyük yasaklayıcısı haline gelmiştir. Boşo gibi mebuslar istedikleri milliyetçi iddiaları istedikleri kadar söyleme hatta bağırma hakkına sahiptiler. Ama İttihatçılar için "vatan–ı ummumi" ideolojik bağlayıcılığa sahipti. Halil Bey bu sözleri derin bir romantizm üslubuyla söylediği sıralarda, İttihat ve Terakki, aslında milliyetçi politikasını başlatmıştı. Osmanlıcılık İttihatçılar için her biri merkeze pamuk ipliği ile bağlı –aslında kopmuş– bu yapay birliği sürdürmek amacıyla hiç de gerçek ve içten olmayan resmi bir ideoloji olmuştur. Nitekim Balkan Savaşları sürerken Ziya Gökalp yaralı bir topluma sesleniyordu:

"Bir ülke ki toprağında başka ilin gözü yok,
Her ferdinde mefkûre bir, lisan, âdet, din birdir.
Meb'usanı temiz, orda Boşoların sözü yok,
Hududunda evlâtları seve seve can verir;
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!" [4]

Ziya Bey, böylece, 1911'deki umumi–hususi vatanlar dokusunu ve Halil Bey'in çizdiği tabloyu yırtıyor, Osmanlı Devleti'ni milli bir tabana dayandırıyordu.

"Harbi Umumi" son bulup mütareke dönemi tüm bunalımlarıyla başlayınca, Divan–ı Harb–i Örfi Reisi Mustafa Nâzım Paşa, Ziya Bey'e, süngülerin gölgesinde, şu soruyu soruyordu:

"Orada (Yeni Mecmua'da) Turancılık gibi bir makaleniz varmış. Bu makale, Osmanlılık sıfatına Turancılığın tercihi hakkında imiş. Bu baptaki içtihadınızı izah eder misiniz?" [5]

Anlaşılan, Osmanlı fikir akımlarından bir şey anlamayan Mustafa Paşa, Ziya Bey'in şiirlerini de okumamış olacak ki, hep "mış"larla

3 Aynı eser, s.3057.

4 Ziya Gökalp'in "Vatan" adlı şiiri. *Ziya Gökalp Külliyatı 1,* (Hazırlayan F. Abdullah Tansel), s.113.

5 DHÖ, s.77.

konuşuyordu.

Ziya Bey bunun "harsi" (kültürel) bir kavram olduğunu söylemek zorunda kalmıştı.

Reis devam ediyordu:

"...Osmanlılık nam–ı celili altında toplanmış olan akvamın (milliyetlerin) birbirlerine olan bağlarını kuvvetlendirecek yerde onların bazı hususlarda kırılmalarını gerektirecek bu gibi makalelerden ne fayda bekliyordunuz?" [6]

Ziya Bey, verdiği cevaplarda "Osmanlı tâbiri yalnız devletindir. Devlet–i Osmaniye'ye tâbiyiz" diyordu ve şöyle devam ediyordu:

"...Devlet–i Osmaniye içinde çeşitli milliyetler var... Bilakis her milletin milliyetini tasdik ediyor ve Osmanlı Devleti'nin de kuvvetlenmesini temin ediyor. Çünkü Osmanlı Devleti ancak karşılıklı hürmet esasına müstenid bir ittihad–ı anâsıra istinat edebilir. Yoksa hepimiz Osmanlıyız, milliyetimiz yoktur, demekle ittihad–ı anasır olamaz" [7]

Halil Bey'in 1911'deki sözleriyle, Ziya Bey'in 1919'daki sözleri karşılaştırılırsa, birbirine ters iki gelişmenin tanığı olunacaktır. Osmanlı yapısını oluşturan diyaloglar birinde umumi–hususi vatanlar arasında kuruluyordu. Ötekindeyse milli harslar (kültürler) arasında...

Bu bir gelişmenin şemasıdır.

Önce de değindiğimiz gibi, Türkçülük akımının alıp yürüdüğü bir ülkede, Arnavut'undan Arab'ına kadar, kimse İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılığına ve ittihad–ı anâsırcılığına inanmıyordu. Yine geriye dönelim.

Daha 1910 yılında Bulgar Mebus Dalçef Efendi, İttihat ve Terakki'nin Bulgar komitelerine karşı tutumunu eleştiriyordu. [8] Asıl yakınanlar Ermenilerdi. Çünkü İttihat ve Terakki Taşnaksütyun ile birleşik bir liste yaparak seçime giriyordu. Bunu hem Vartkes Efendi itiraf ediyordu, hem de Mithat Şükrü Bey. (Bk.s.148)

Şu sonuca varılabilir: İttihat ve Terakki, parlamento içi ve dışı çalışmalarıyla, milli bir kadroya gitmiştir. Osmanlıcılık, devleti korumak için bir maskeydi. O kadar.

Osmanlı ülkesindeki tüm milletler kendi kimliklerini, özgürlüklerini ve varlıklarını devlet olma girişimlerini ileri sürmekte serbesttiler. Yinelemek gerekirse yalnız Türkler bu girişimin dışında kalıyorlardı. Çünkü bu biçim meselesine ve hakimiyeti siyasiye doktrinine bağlı ve bağımlı kalarak ve kendilerini "millet–i hâkime" ilan ederek artık yok olmaya mahkûm bir çerçeveyi saklı tutmak istiyorlardı. İttihatçıların bu konuda çıkardıkları en ilginç kanun "Kiliseler Kanunu"dur. Buna "Çeteler Kanunu" da eklenebilir. [9]

6 DHÖ, s.78.

7 Şu yazımıza bk.: "Bir İdeolojinin Yargılanması." *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa* kitabımız içinde (ikinci baskı) s.162–163.

8 Bu konuda bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız Cilt 1., s.523.

9 Münaziün fih Kiliseler ve Mektebler Hakkında Kanun, 20 Haziran 1326 tarihli

Burada üzerinde durulacak önemli bir nokta da şudur: Osmanlıcılık formülü Halil Bey'in retoriğine rağmen ne Balkanları ne de Arapları hiçbir zaman tatmin etmemiştir. Özellikle Araplar Jön Türkler olarak adlandırdıkları İttihatçıların politikasını Türkleştirme olarak da tanımlamışlar ve İttihatçılara karşı tavır almışlardır. Buna karşılık Kafkaslarda ve Azerbaycan'da Türkçülük Ziya Gökalpçi yorumlarıyla kutsal ve ideolojik bir değer kazanmış ve sürekli olarak güçlendirilmeye ve yayılmaya çalışılmıştır.

Osmanlıcılık ile ilgili tartışmalar Meclis'in yapısı incelenirken irdelenmiştir. (Bk.s. 172 175)

2. İslamcılık ve "İttihad-ı İslam"

İttihat ve Terakki'nin bir yüzü ne denli Türkçü – milliyetçi ise, öteki yüzü de o kadar İslamcıdır. Yalnız hemen belirtelim ki, çağın bir gerçeği olan milliyetçi – Türkçü akım asıl gerçek yüzüdür. En çok siyasal, en az sosyal ve ekonomik bir akım, İttihat ve Terakki'nin kişiliğini temsil ediyordu. İslamcı akım ise, bir politika meselesi olarak görünür. Milliyetçi akım, İttihat ve Terakki'nin eseridir. İslamcı akıma İttihat ve Terakki iğreti ve zoraki olarak takılmıştır.

İttihat ve Terakki, bir kabuk olarak muhafaza etmek istediği, teokratik bir saltanatın ideolojik tabanı olan İslamcılıktan vazgeçemeyeceği için İslamcı bir yönü benimseme uğraşını sürdürmüştür.

Herhangi bir parti, hele bir iktidar partisi için, İslamcı olmak, İkinci Meşrutiyet koşulları içinde kolay değildir. Çünkü İslamcılık çok yönlü bir meseledir. Fakat hangi parti olursa olsun başarıya ulaşmak için İslamcı olmak zorundaydı.

İttihatçılar da bu politikalarında çok yönlü bir çaba göstermek zorunda kalmışlardır. Şöyle ki:

İlk olarak, İslamcı politika, kuruluş sorunları içinde benimsenmiştir. 1908'den önce ve sonra, şeriat prensiplerine, ihtilalci eylemlere meşruluk verilmek için daima başvurulmuştur. Meşrutiyet rejiminin İslamcı esaslara yabancı olmadığı, aksine dinin meşrutiyeti emrettiği her zaman belirtilmiştir.

Kalkış noktası İslami kılınınca, ister istemez, İlmiye sınıfı ile iyi geçinmek zorunluğu belirmiştir. Nitekim, daha 1908'de İttihat ve Terakki içinde bir İlmiye Şubesi kurulmuştur. Bu komisyonda Musa Kâzım Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, (Âyan Reisi) Mustafa Asım Efendi, (Müterakede Evkaf Nâzırı olan) Hamdi Efendi ve (yine Mütareke Şeyhülislamlarından, Hürriyet ve İtilaf'ın kurucularından ve Tokat Mebusû) Mustafa Sabri Efendi bulunmuşlardır. Amaçları, Meşrutiyet rejiminin İslami olduğunu yaymak olmuştur.

Ne var ki, İlmiyeciler de siyasileşince ve bir kısmı İttihat ve

kanun. *Salname-i Servet-i Fünûn* 1327 İlave Kısmı s.36–37, Meclis-i Umumice Kabul ve Tasdik Edilip Mer'iyyet-i Ahkâmına Bilistizan İrade-i Seniyye-i Cenab-ı Padişahî Şerefmüteallik Buyrulmuş Olan Kavanîn. Bu konuda bk. 1. Cilt s.521.

Terakki'nin karşısına -muhalefete- geçince, İslamcı politikadaki birlik de bozulmuştur. Fakat bu bozulma yalnız İlmiyecilerin bölünmesinde ortaya çıkmış değildir. İttihat ve Terakki'ye hâkim olan "milli ve dini" olma ikiliği, milliyetçilikle dinin bağdaştırılması zorunluğu, İlmiyecileri birçok bakımdan telaşa düşürmüştür. Yozlaşmış bir İlmiyeci ekip, 31 Mart Hareketi'yle İttihatçılara karşı "irticai" (gerici) bir silahlı ayaklanmanın yönetici kadrosu olmuştur. Bu eylemi bastırmak için, silahlı kuvvetlere taviz verilmiştir. Şurası bir gerçektir ki, İttihatçılar için 31 Mart, her zaman bir irtica olayı sayılmıştır. İttihatçılar buna benzer iki vaka ile daha karşılaşmıştır. Bunlar Eskişehir ve İzmir olaylarıdır (Bk.s.408 410).

1908'den 1913 yılına kadar, İttihat ve Terakki iktidarda yalnız olmadığı için, muhalefet saflarında kendisine hücum eden İlmiyeci ve İslamcılar da vardı. 1913 yılından itibaren durum değişmiştir.

1908–1913 yılları arasındaki durum özellikle, parlamento içinde ilginçtir ve iki yönde gelişmiştir. İttihat ve Terakki'nin İlmiyeci mebusları da vardı. Birçok sorunda, bu mebuslar kendi fırkalarının politikasını eleştirmişlerdir. Maarif, medreselerin ıslahı, arazi, evkaf, ceza hukuku bankacılık ve faiz ile ilgili konularda ve tasarılarda "ihtirazi" kayıtlarını ve kuşkularını belirtmişlerdir. Ayrıca, muhalefete mensup İlmiyeli mebuslar, hemen her meselede, İttihat ve Terakki'yi hırpalayacak saldırılar yapmışlardır. Mahmut Şevket Paşa'ya karşı, Kanun-ı Esasi değişimine karşı tutumları hatırlanmalıdır.

Bu dönemde parlamento dışında gelişmiş bir İslamcılık akımı vardır. Kendi içinde, gerektiğinde partilere karşı cephe alabilmektedir.

1913'ten sonra, iş tamamen değişmiştir. İttihat ve Terakki parlamentoya ve siyasi hayata sürekli hâkim olduğu için, her iki yönde de İlmiyecilerle diyaloga girmiştir. Önce, ortaya bir dinde reform meselesi atılmıştır. Türkçü cephe, bizzat çıkardığı *İslam Mecmuası* ile, fırkanın İslamcı ideolojisini saptamak yoluna, yeni bir İslamcılık yorumuna gitmiştir. [10] Ortaya birçok mesele atmıştır: Çok kadınla evlenme (taaddüd-i zevcat), boşanma, cevaz, cihat gibi..

Çoğu zaman, kendi fırkasınca atanan şeyhülislamlara çatmıştır. İttihat ve Terakki'nin özellikle Masonluğa dayanması Mason şeyhülislamların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Hayri ve Musa Kâzım Efendiler gibi). Bu da karşısındaki muhalefet odaklarının sürekli eleştirilerini çekmiştir ve İslamcılık politikası bakımından bir özellik yaratmıştır.

İttihatçılar İslamcılığı da resmi ve mecburi bir ideolojik unsur olarak kabul etme durumunda kalmışlardır. Kendi yorumlarına bağlı İslamcılık akımını daha bir sevecenlikle karşılayacaklardır.

İttihatçıların İslamcılık alanında yenilikler yapma isteklerinin yanı sıra asıl büyük ve reformcu buluşları layiklik ilkesine içten bağlılıkları

10 Bu konuda bk. *İslamcılık Cereyanı* kitabımız, s.109. Örnek olarak taaddüd-i zevcat konusunda bk. *İslam Mecmuası*, 1320 sayı: 8, 9, 11, 12.

olmuştur. Bu da milliyetçilik ilkesinin varabileceği en doğal sonuçtur. Böylece Şer'i–örfi denilen ayırım değişik bir şekil almış, Tanzimatçı ikilik (Sünaiyet) kaldırılmıştır ve ideolojilerinde çok önemli bir hukuk ilkesi olmuştur. Bu maksatla, özellikle muvakkat kanunlar yapmak suretiyle mahkemeler Adliye Nezareti'ne bağlanmış, evlenme boşanmaya ait hükümler dinilikten arındırılmıştır. (Bk.s.386) Lâyiklik prensibinin göz önüne alınması İttihat ve Terakki tarafından çoğulcu dönemden uzaklaşıldığı 1913'ten sonraki yıllarda ve içinde İlmiyecilerin de yer aldığı III. Dönem Meclis çoğunluğuna pek başvurulmadan gerçekleştirilmiştir.

3. Milliyetçilik ve Türkçülük

Ondokuzuncu milliyetçilik yüzyılından, XX. yüzyıla girildiği halde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitli ulusların "milli" ideolojileri yanında, Türkler en sona kalmıştır. Panislavizm, Panelenizm, Pancermenizm, Siyonizm ve türlü akımlar bu milliyetçi oluşları desteklerken Türkler Ziya Gökalp'in deyimiyle "Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat" geçirmekteydiler. [11] O kadar ki milli marşları bile yoktu. 1908 Temmuz'unda Hürriyetin İlanını Fransız milli marşını (Marsailles) çalarak Selanik'te kutlamışlardı (Bk.s. 22). Ve hâlâ 1789'da idiler. Ama Fransız İhtilali'nin ilan ettiği ve ihtilallerin alfabesi olan ilkeler yine de Türklerin hayatına girmiş değildi. Oysa Balkanlarda durum farklıydı. Balkanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun yumuşak karnı idi. Batı'ya karşı açık ve fazlasıyla konukseverdi. O kadar ki sırf "Türkokrasi" dedikleri Osmanlı yönetiminden kurtulmak için Batı'nın emperyalizmine razı olabiliyorlardı. Osmanlılık çatısı onları hiçbir surette tatmin etmemiştir. Büyük devletlere sığınarak Avrupa kamuoyunu önce Bulgarlar sonra da Yunanlılar sömürmekte idiler. Batı edebiyatı da bu konuda yazılan şiirler, kitaplar ve tek yönlü tarih öğretileri yorumlarıyla dolu idi.

Meşrutiyeti ikinci kez ilan ettikleri halde Türkler Osmanlılık fikrine yapışıp kalmışlardır. Kimseyi tatmin etmeyen Osmanlıcılık milli bir ideal olacak güçte ve nitelikte değildi. Osmanlılar "hâkimiyet–i siyasiye" yoluyla kendilerine bağlı sandıkları milletleri çoktan kaybetmişlerdi (Bk.s.394). Ama yine de ısrarla bu ilkeye bağlıydılar. Kapitülasyonların yanında bu da ayrı bir baskı sistemi kuruyordu.

Bu bağ Balkan Harbi'yle koptu. İttihat ve Terakki'nin Türkçülük akımı bu savaşın dumanları içinde sanki fışkırdı. "Ben varım" diyemeyen Türkler bu sözleri Balkan Harbi sonunda söyleyebildiler ve milletleşme platformuna erişebildiler. Milliyetçilik akımı artık bir iç

11 Bu konuda şu kitabımıza bk. *Amme Hukuku Bakımından II. Meşrutiyetin Fikir Cereyanları* (Bu kitap doçentlik tezimiz olarak 1948'de çok az sayıda ve teksirle çoğaltılmıştır. Kitapta bu cereyanla ilişkili olarak bibliyografya vardır. Biz yalnızca bu tezimizin adını vermekle yetiniyoruz ve okuyucu buradaki bibliyografik bilgilere başvurabilir.)

dinamik niteliği kazanmıştı. Balkan Harbi'nin Türk milliyetçiliğine etkisi Türkçüler tarafından olumlu bir gelişme olarak karşılanmıştır. (Bk.s.462). İttihat ve Terakki ile muhaliflerinin geçici de olsa bir milliyetçi uyanış fikri çevresinde birleşme tecrübesi *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*'nin kurulmasında görülmüştür. Kısa sürmekle beraber, Balkan Harbi, Gökalp'in deyimiyle, bir "milli mefkûre"nin (ulusal ideal) somutlaşma koşullarını hazırlamıştır ve ülkenin Türk aydınlarını adeta oybirliğine yaklaştırmıştır. Çünkü Trablusgarp Savaşı'nın bittiği anda Balkanların –büyük devletlerin de yardımıyla– Türklere saldırması Ehl-i Salip (Haçlılar) ruhunun XX. yüzyıl başındaki ortaya çıkışı sayılmıştır. Fakat fikir akımları arasında milliyetçiliği en fazla geliştiren ve iktidar partisinin ideolojisi yapan İttihatçılar olmuştur.

Milliyetçilik İttihatçı anlam ve yorumuyla *Türkçülük* adını alacaktır ve muhalifleri bu anlayışta Ziya Gökalp'ten ve onun yorumlarından milliyetçiliği ayırmaya çalışacaklardır. Fakat İttihatçı Türkçülük cereyanını bu fikir karışıklıklarından ve kavram kargaşasından Ziya Gökalp Bey kurtarmak isteyecektir. Öteki yorumların tersine Durkheim sosyolojisinin uyarlamaları ön plana geçirilecektir ve gelişmelerin hareket noktası olacaktır. Türkçülük'ten başka hiçbir fikir akımında bir "ideolog üstad"ın var olduğu söylenemez.

Aslında, imparatorluk ülkesinde çeşitli milliyetçilik akımları, sürekli çatışma halindeydiler. Bunlar arasında, Türkçülük bütün şimşekleri üzerine çekmiştir ve "Jön Türklerin zoraki Türkleştirme" politikası tüm eleştirilerin hedefi olacaktır.

Osmanlı yönetiminin bu milliyetçi (Türkçü) görünümü başta Araplar olmak üzere büyük tepki ile karşılanmıştır.

Aynı zamanda, İngilizlerce Arapların Türklere karşı kışkırtma aracı olarak da kullanıldığı açıktır.

Balkanların durumu zaten bellidir. 1908'in 23 Temmuz'unun birkaç gün sonrasında Bulgaristan, Bosna-Hersek ayrılmaları, kutlama şenliklerine matem serpintileri getirmiştir.

Osmanlılık'tan hoşnut olmayan Balkanlı siyaset adamları –özellikle Yunanlı ve Bulgar mebuslar (Ermeni mebusların da desteğiyle)– milli bir muhalefetin ayrılıkçı tutumlarını ülke içinde sürdürmüşlerdir. Parlamentoda Türkçe konuşan Rum mebuslar Atina mitinglerinde Yunanlı oluyorlardı ve örneğin İzmir Mebusu Karolidi Efendi Atina üniversitesinde tarih dersleri veriyordu. İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğüne ve Turancılığına karşı yerel milliyetçi akımlar da koşut bir yol izlemişlerdi. Milliyetçi akımlar arasında bir çatışma 1908 hareketiyle beraber çıkmıştır. En azından Meşrutiyet'in ilk seçiminde Rumların ve Ermenilerin etnik temsil diyebileceğimiz savları bu durumun kanıtlarıdır. (Bk.s.162).

Bu çatışma Batılı tarihçilerce yakından izleniyor ve Türkler aleyhinde yorumları ortaya çıkarıyordu. Bu noktada eklenecek bir özelliği gözardı etmemek gerekir. Parlamento ile parlamentodışı milliyetçilik tutumları aynı nitelikte değildir. Çokuluslu bir parlamentoda milliyetçi eleştiriler ve hücumlar genellikle Türklerden gelmemiştir. Balkan-

lılar bu konuda şampiyondur. Parlamento dışında ise her türüyle –siyasal, ekonomik, sosyal– Türk milliyetçiliği yayınların konusu olmuştur. Milli iktisat, milli coğrafya, milli tarih, milli edebiyat, milli müzecilik, milli filmcilik gibi müesseselerin kuruluşları her fırsatta müjdelenmektedir. Haliç'te bir römorkörün denize indirilişi bile bir heyecan yaratmaktadır. Bu bakımdan parlamento dışı yayınlar bu akımın gelişmesinde çok daha büyük rol oynamışlardır.

Parlamentodaki oluşlarda iki sorunu belirlemek gerekir. İlk olarak 1912'ye değin çoğulcu yapılı bir parlamentoda çatışmalar daha açıktır, daha normal ve çeşitli olarak ileri sürülmüşlerdir. 1912'den sonra 1914'te başlayan üçüncü dönem meclislerinde tek parti rejimi gereği, milliyetçi muhalefetin ortaya çıkması daha değişik olmuştur. İkinci sorun, Milliyetçilik akımının devreye girmesi Âyan'da Mebusan'dan daha erken ortaya çıkmıştır. Mebusan'da ise bu konu da mütarekeyi (1918'i) beklemek gerekecektir.

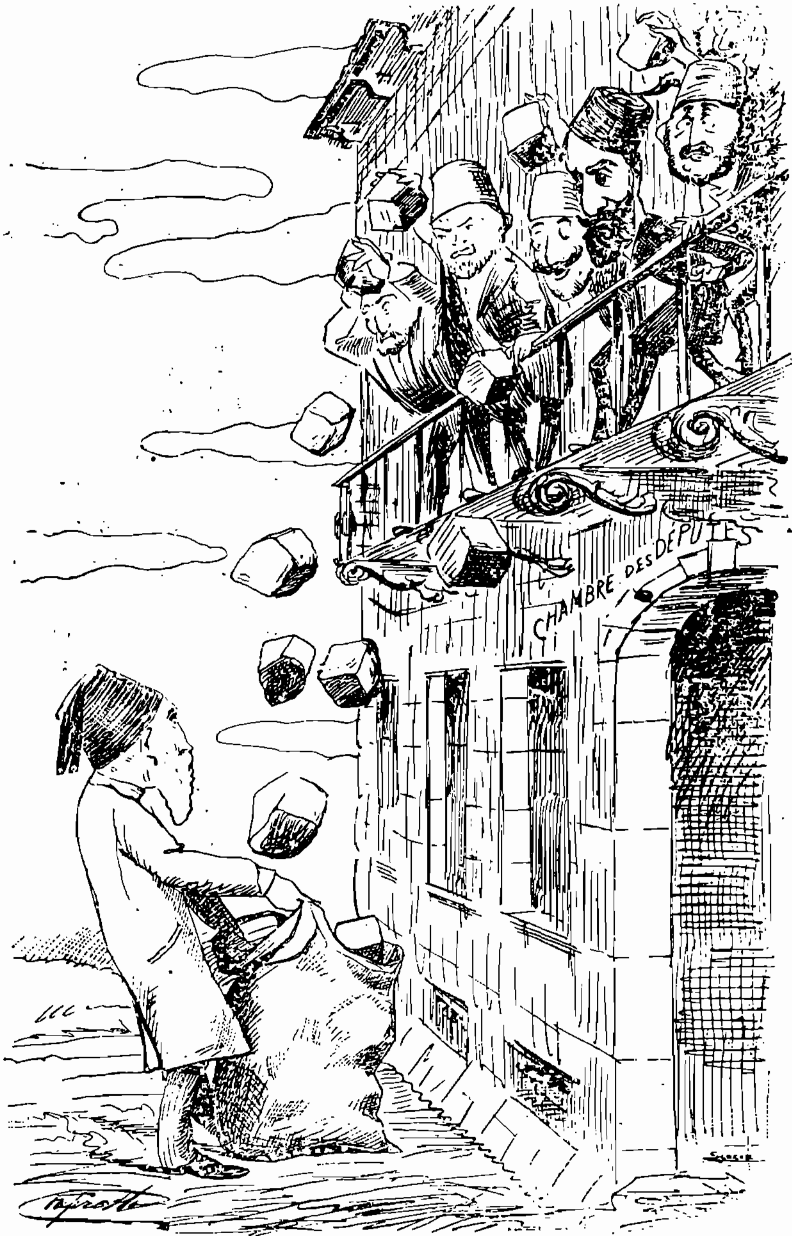
"Yorgiyadis Efendi sorunu" heyecansız ve yaşlı Âyan'da, durgun denizde bir fırtına benzerliği göstermiştir. [12] 28 Haziran 1330 (1914) günü ilk kez Aydın Milli Bankası'nın kuruluşuna ilişkin bir tasarı Âyan'ın gündeminde yer almıştır. (Aydın Milli Bankası hisse senetlerinin 25.000 liralığının Ziraat Bankası'nca satın alınmasına dair Maliye encümeni mazbatası okunmuştur). İlk anda sorun önemsenmez. Fakat kendi deyimiyle "elli yıla yakın Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışmış olan" Yorgiyadis Efendi sorunu bu kadar basit bulmaz, önce hukuki bakımdan eleştiriye geçer: Bir kez ortada somut bir olay yoktur. Aydın Milli Bankası henüz kuruluş halindedir. Ziraatte çalışan insanların parasıyla kurulmuş, bir devlet kurumu olmayan Ziraat Bankası'nın parası ortada görülmeyen bir kurum için sarfedilemez. Bu görülmemiş bir şeydir. Böyle bir yasa tasarısının "reddi değil atılması" gerekir. "Bu tür tasarılar kabul edilemez". Bu sözler üyeleri Yorgiyadis Efendi'ye karşı sert eleştirilere götürmez. Tartışma teknik planda cereyan eder ve çağrılmış olan bir memurun açıklamaları da dinlenir. İttihatçı üyeler tasarıyı överek bir hayır maksadına dayandığını ve Ege halkının başarısı olduğunu savunurlar. Onlar bunun hayırlı ve milli bir eser olduğunu ileri sürerler ve de yardım yapılmadığı takdirde bankanın kurulamayacağını sözlerine eklerler. Aslında banka kurucularının hemen tümü İttihat ve Terakki'ye kayıtlı kişilerdir ve içlerinde muhalif partiler mensupları yoktur ve hiçbir gayrimüslim ismine de rastlanmaz. [13]

Yorgiyadis Efendi yeniden devreye girerek iddialarını kesinleştirir. Ona göre ortada halkın güvenini kazanmış bir kurum yoktur. Bu

12 Olayın oluş şekli hakkında şimdiye dek hiçbir açıklamaya rastlamadık. Bu konuda bk. MAZC, D II, Sİ 2, 17., 18., 19., 25. içtimalar, s.171–301.

13 Gündüz Ökçün, 1909–1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar, s.421 – Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s.159.

Yorquiades Effendi

یورکیادیس افندی (مجلس مبعوثان اوکنده) — بکنمدیکزسه اعاده ایدک بن نرده اولسه صاتارم

— Si cela ne vous a pas plu vous n'avez qu à le rendre ce n'ês pas des clients que me manquet.

"Yorgiyadis Efendi (Meclis–i Mebusan önünde)– Beğenmedinizse iade edin ben nerede olsa satarım." (Kalem, *No:75, s.4*).

müessese gerçek bir banka değildi... Kurulmamıştı, kurulamazdı. Hükümet bunun başka bir kanun tasarısı önererek kurulmasını isteyebilirdi. Bu tartışmalar sonunda tasarı Âyan'da da kabul edilmiştir.

Ertesi celsede (30 Haziran 1330) fırtına ve tartışmalar gazetelerin olaya el koymalarıyla başlamıştır. Bu olaydan önce de Donanma Cemiyeti'ne bırakılan bir maaş hakkındaki kanun tasarısına da muhalefet etmiş olan (Bk.s.195) Yorgiyadis Efendi basında bir Yunan milliyetçisi olarak kamuoyuna tanıtılmıştı.[14] Yunus Nadi Bey başta olmak üzere gazeteler olayı Yorgiyadis Efendi'yi çok ağır şekilde suçlayarak yansıtmışlardır.[15] Celse açılınca reis (Rıfat Bey) sorunu yinelemiş ve Âyan Meclisi için onur meselesi saymıştır. Yorgiyadis Efendi'nin bu sözleri karşısında dahili nizamname gereğince harekete geçilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat Yorgiyadis Efendi bu birleşimde bulunmamıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın ısrarla üzerinde durduğu öneriye, Yorgiyadis Efendi'nin savunmasına ve kendisine haber verilmesine karar verilmiştir. Bu birleşimde dikkati çeken bir nokta üzerinde durmak gerekir. O da Hüseyin Hüsnü Paşa'nın bu mecliste bir "cereyan" olduğunu ileri sürmesi ve bu sözlerin Azaryan Efendi tarafından tepkiyle karşılanması olmuştur.

Üçüncü celsede (1 Temmuz 1330) rüzgarlar daha şiddetle esmiştir. Yorgiyadis Efendi'den savunmasını yapması istenilmiştir. O da sözlerini yinelemiş ve bu sözlerin özür dileme olarak kabul edilip edilmemesini Meclis'e bırakmıştır. Bunun üzerine reis bunun hakaret olduğunu oya koymuş ve dahili nizamname gereğince umumi heyetin kararıyla Yorgiyadis Efendi'ye takbih ve ihraç cezası (Kınama ve Meclis'ten çıkarma) verilmiştir. Bundan sonra söz istemesine rağmen bu isteği reddedilmiş ve reisin sert bir şekilde "dışarı çıkınız" sözüyle dışarıya çırarılmıştır.

Son perde yirmibeşinci içtimada inmiştir (8 Temmuz 1330). Yorgiyadis Efendi ancak ikinci celsede söz alabilmiş ve içini dökme fırsatını bulmuştur. Açıklamalarında imzasız tehdit mektupları aldığını, basın-

14 Yorgiyadis Efendi hakkında ilginç sayılacak bir durumu Mahmut Kemal İnal vermiştir. Buna göre Yorgiyadis Efendi II. Abdülhamit'in hal'i sırasında "yazıktır günahtır" gibi savunucu bir çıkış yapmış ve sert sözlerle karşılanmıştır. Bu olayın doğru olmadığını Mahmut Kemal İnal belirtmiştir (*Osmanlı Devrinde Son Sadrıâzamlar,* Cilt II, s.1081–1082). Böylece Yorgiyadis Efendi'nin özellikle İttihatçıları öfkelendiren bir tutumda olduğu ve bu birikimle suçlandığı da anlaşılmaktadır.

15 Yunus Nadi Bey'in "Hezeyan Hezeyan üstüne" başlıklı başyazısında: "...Yorgiyadis Efendi olamaz olmayacaktır hükümleri ile bu türlü milli müesseselerin olmaması arzularını izhar etmekten başka bir şey yapamadığı meydanda değil midir? Bu Yunanlıca düşüncelerin Osmanlı Meclis-i Âyan'ı salonunda aksendaz olması nasıl kabul edilebilir?" (*Tavir-i Efkâr,* 15 Temmuz 1941). Bu yazı Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni ve tamamen milliyetçi olarak gelişen bir akımın simgesi idi ve bu akım hızla iktisadilik kazanmakta idi.

da hakaret dolu yazılar yayınlandığını ve hele "Sizin burada işiniz yoktur. Burası Türkiye'dir, Yunanistan'a gidiniz" gibi ibareler bulunan bu yayınların kendisini çok müteessir ettiğini fakat bunlardan korkmadığını da söylemiştir. Gönderilen mektuba imzasız olması nedeniyle önem verilmemiş ve bu konuda Meclis'çe hiçbir işlem yapılmamıştır.

Fakat mektupta Rum milletine hakaret iddiası üzerine, bu sefer de Mavrokordato Efendi Rumlar aleyhine bir cereyandan söz etmiş, Aristidi Paşa da bu gibi cereyanlar yaratılmasının doğru olmadığını söylemiştir. Böylece son perde inmeden Yorgiyadis Efendi sorununda, milliyetçilik cereyanlarının ağır başlılar meclisinde nasıl saptandığı ortaya çıkmıştır. Âyan'ın 1915 ikinci dönemi açılırken reis bazı üyelerin, bu arada Yorgiyadis Efendi'nin de ölümünü bildirecektir.[16] Milliyetçilik akımının gelişme süreci içinde Yorgiyadis Efendi olayı bir buzdağının deniz üzerinde görünen kısmı gibi dikkati çekmektedir.

Balkan Harbi döneminin koşulları içinde milliyetçiliğin ideolojik işlevi özellikle İttihatçılar tarafından bir imparatorluğu yıkılmaktan kurtaracak kadar güçlü ve etkin bir tedbir olarak görülmüştür. Bu kitabın yazıldığı yıldan geriye bakılınca Meşrutiyetçi aydınların ve de İttihat ve Terakki'nin tarihin yolunu keşfedip edemediklerini, açıkçası doğru yolu bulup bulamadıklarını araştırmak gerekir. Burada Ziya Gökalp Bey'in önerdiği model ile karşılaşılacaktır. Merkez-i Umumi'den topluma doğru baktığı zaman içinden çıkılmaz bir kargaşayı nasıl birleştirici bir inanç sistemi ile kurtarabileceğini araştırması onu fikir planından eylem planına doğru itecektir. O da buna hazırdır.

İlk önerisi, imparatorluğun içindeki Türklerden başka toplumları, millet yapan ne varsa onları Türklere de kazandırmak olacaktır. Ziya Gökalp bu tarihsel kavşakta gerçekle karşı karşıyadır. Yinelemek gerekirse hüzünlü tablosuyla "Osmanlı ülkesinde şuursuz bir hayat geçiren Türkleri" kurtarmak yolunda hareket noktası budur. Bu andan itibaren İttihatçı yöntemi Ziya Gökalp Bey "Türkleştirecektir". Birinci dönemde Osmanlı Türkleri kalkındırılacaktır. İkinci dönemde yitirilen Rumeli'den ve yitirilecek Arap vilayetlerinden sonra "irredenta" politikasıyla Anadolu'nun kuzeyi ve doğusundan itibaren gidilebilecek yere, Hazer ötelerine kadar Türkçülük fikrinin sonuçlarına varılacaktır. Turan böyle doğacaktır. Fakat İttihatçı milliyetçilik tarihsel yolun keşfedilişinden sonra gerçekçi bir çerçevenin de dışına taşacaktır.

İttihatçı anlamıyla Türkleşmek, içinde bulunulan yüzyılın tabiatından doğmaktadır. Kısaca millet tabii ve gerçek bir olgudur. Bunun için de şuursuz bir kalabalık hayatını milli bir şuura sahip kılmak ve Türkler'in millet halinde birleşmelerini ve yaşamalarını gerçekleştirmek gereklidir. Bu noktada İttihat ve Terakki kadar Ziya Gökalp

16 MAZC. D III, Sİ 1, 26.içt., s.287.

Bey de şanslıdır. Çünkü imparatorluğun son perdesinin oynandığı bir dönemde yeni bir aydınlar grubu ünlü ideologun çevresinde toplanmışlardır. Yeni fikirler yazılmaktadır. *Türk Yurdu, Yeni Mecmua* ve *İslam Mecmuası* gibi reformcu dergiler yeni tezler üretmekte ve gelişen yeni ideolojiyi disipline etmektedirler. *Türk Ocakları* arayış içindeki insanlarla yakın diyalog kurmaktadır. Bu konu da artık Osmanlı İmparatorluğu'nda düşünülmektedir.

Gökalpçi düşünceler gittikçe berraklaşmaktadır. Türkler milli bir hayat kurmak hakkına sahiptirler. Aydınlar belki unutmuşlardır, belki de ruhsuz bir taklit peşindedirler. Ama halk yüzyıllar boyu bir hars (kültür) deposu olarak hâlâ canlıdır. "Deha halktadır". Balkan Harbi' nin felaketli tabloları içinde, Birinci Dünya Savaşı'nın karanlık bulutları arasında, bu fikirler insanları ayakta tutabilme gücünü yaratmaktadır. Fikirler birbiri ardından doğup taşmaktadır. Halk uyanmıştır. Milli mefkûre (ideal), milli şuur (bilinç), milli vicdan kavramları birer kutsal ilke olmuştur. Ziya Gökalpçiler bu ilkelere ideolojik bir atılım ve kendi kendini keşfetme duygusu vermişlerdir. Bunları kutsallaştırmaktan öte bir yaşanan kurallar niteliğine dönüştürmek gerektir. Bu da Tanzimat kafasından kopmak demektir. Dincilerin baskısından kurtulmak, yabancı karşısında aşağılık duygusuna kapılmamak demektir ve kendi kendini yaratmak demektir. Aldatıcı Tanzimat nikabını (örtüsünü) kaldırınca, milli mefkûrenin de yokluğu görülmüştür.

Türkler milliyetlerinin bilincindedirler, Türk milletini kurmaktadırlar ve "kökü mazide olan ati"ye doğru yürüyerek yitirdikleri harslarını (kültürlerini) ve dillerini aramaktadırlar. "Lisan ve harsi müesseseler milli mefkûreyi besleyecek menkıbeleri ve hamle kuvvetlerini tarihlerinde ve mazilerinde bulacaklardır. Bu arayış da Türkçüleri İslamiyet'ten daha evvele, İslamiyet'ten önceki Türklüğe götürebilir."[17]

Yeni Hayat

Bu ilkelere uygun bir yaşam Ziya Gökalp'in üzerinde ısrarla durduğu "Yeni Hayat" önerisidir. Yeni Hayat yeni doğan milli idealin egemenliği ve denetimi altında önce Osmanlı İmpratorluğu için Türkçü prensiplere dayanarak düşünülen yaşam biçimidir. Eskiyi terk etmek yeni bir hayat şekline dönüştürmek. Yeni Hayat şu halde yalnız siyasal değil, aynı zamanda sosyal bir değişim olacaktır ve yine çeşitli yeniliklere ve reformlara dayanması gerekecektir. Dinde yapılacak reformla İslamiyet daha saf ve zamana uygun bir hale getirilecektir. Türkçe, dini işlevlere, ibadete girecek ve Türk insanı hurafelerden bilimsizlikten kurtarılacaktır. Din ile bilim birbirlerinden ayrılacak, hukuk zamanın gereksinmelerine uygun bir nitelik kazanacaktır. İlmiye sınıfının ve medrese skolastiğinin, sosyal hayatın ve düşünce sisteminin bütünü üzerinde kurdukları vesayet kaldırılacaktır. Tanzimatçı ikilik ortadan kalkmış olacaktır. Böylece ve ancak bu şartlarla

17 Not 11'de adı geçen tezimiz, s.157.

bir Türk–İslam kültürü vücut bulacaktır. Lâyiklik ilk kez Osmanlı kişi ve toplum hayatındaki bitmez tükenmez bir derde deva olacaktır ve toplumu tutucu bağlardan koparacaktır.

Devlet sisteminde reform: Lâyikliğe kavuşturulan bu sistemde devlet dinden ayrılacak ve demokrat milliyetperverliğe dayandırılacaktır. Böylece ikilemlerden kurtulmuş devlet sistemi vatan birliğine, dil birliğine, kültür birliğine dayanacaktır. Özellikle Maarif (milli eğitim) ve adalet alanlarında lâyikleşmekden doğan bir bağımsızlık getirilmiş olacaktır.

Bu değişimin yöntemine gelince, Tanzimat'ın iflasını isteyen Türkçüler, Batı karşısında bir iktibas (uyarlama) hareketini bazı koşullara bağlamışlardır: Önce Avrupa'nın siyasal ve sosyal müesseselerini körükörüne almamak ve taklit etmemek, bunları yaratılacak milli kültür ve gelenekler araştırıldıktan sonra değerlendirmeye gitmek. Bunun için de Türkçüler yaratıcı olmayı en önemli varlık şartı kabul edeceklerdir. Böylece, Batı medeniyetine girme yolu açılacaktır. Fakat Ziya Gökalpçi bir gözle Batı medeniyetine girmek, Batılı milletlerle ortak insan hayatı yaşamak demektir ve bu, *milletin* kültürel kurum ve gerçeklerini ortadan kaldırmaz. Bir çözüme varılacaktır: Batılılaşmak "milletleşmek" ile çelişmez.

Burada bir noktayı belirtmek gerekir. Tanzimatçılığın –ikici, uzlaştırıcı ve tavizci olduğu için– iflasını ilan eden Türkçüler, "Türk milletindenim, Batı medeniyetindenim, İslam ümmetindenim" üçlemesiyle eleştirdikleri çelişkili bir konuma kendileri hızla düşmüşlerdir. Sentezci bir görüşle özetlemeye çalışılan Ziya Gökalp'in "Yeni Hayat" görüşleri bu esaslara dayanmaktadır. Bu tezler Osmanlı İmparatorluğu'nda tam manasıyla uygulanamamıştır. Uygulansaydı bile imparatorluğun "millet–i hâkimesi" (egemen milleti) sayılan Türk toplumuna uyarlanması olası değildi. İki tür çoğulculuk bunun en büyük engelleri olacaktı: İmparatorluğun çokuluslu oluşu *dış,* Türk toplumunun çoğulcu (çok partili) bir rejime dayanışı *iç* engelleri olacaklardı.

Bununla beraber Ziya Gökalp tümevarımcı bir düşünce ile bazı sonuçlara varmıştır ve bu yöntemi Türkçülük cereyanının kalıcı olmasını ve daha sonraki Müdafaa–i Hukuk ideolojisinin oluşmasını sağlayacaktır. Bu oluş içinde milli mefkûre fikri "demokratik vatanperverliğe" bağlanacaktır. Demokratik vatanperverlik ise, Türkçü gözüyle bir siyasal rejimin adı, kısaca demokrasidir. Bu orijinal bir formüldür ve yineleyelim tarih içinde gelişme ve kalıcılık gücüne sahip olmuştur.

Bu, Ziya Gökalp'in sadece fikir planında kalmadığını, eylem planında da ilke ürettiğini kanıtlayıcı bir örnektir. Çünkü Ziya Bey milli bir idealin doğuş ve yaratılış açıklamalarını Balkan Savaşları sonrasının tablosunda aramıştır. Şunu söylemek istiyoruz ki Ziya Gökalp spekülatif (kurgusal) olmayı tercih etmemiştir.

Her şey göstermektedir ki Meşrutiyet'ten bugüne kadarki olaylar bütünü içinde Ziya Gökalp düşüncelerini ve kurduğu planı çokuluslu bir devlet içinde doğal sonuçlarına kadar götüremeyecektir. Götür-

meye kalkması imparatorluk formülünü reddetmesi olacaktı. Bu formülü saklı tutmak için imparatorluk lehinde eklemeler yapmış, bazı yerlerde susmuştur. Kendisini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti rejiminde bulduğu zaman da imparatorluk safralarından kurtulamamıştır. Aslında daha önce de değindiğimiz gibi milliyetçilik klasik olarak basit bir sosyolojik açıklamadan ibaret değildi. Türkçüler uzun ve şaşırtıcı bir programı iki dönemde uygulamaya geçirme planını düşünmüşlerdir. Daha önce de belirtildiği gibi önce Türkleşmeyi Osmanlı İmparatorluğu'nda (Türkiye'de), sonra da büyük bir Türk devletinin (adı Turan) kurulmasında gerçekleştirmek..

Önce mi, sonra mı sorunu önemli sayılmamıştır. Çünkü Harb-i Umumi'nin Osmanlı ülkesinde patlaması tarihsel bir zamanlamaya uygun değildi. Bu bakımdan özellikle savaşın başında yavaş olan planın ikinci kısmı 1918 yılında büyük hız kazanmıştır.

4. Türkçülük ve Turan

Geniş programın ikinci bölümü başarısız uygulamalar ve denemelerin konusu olmuştur. Buna savaşlar neden olmuştur. 1918 yılında da Hazer ötesine gitme girişimleri artmış hatta Almanlarla bu konuda şiddetli savaşlar yapılmıştır.

Turancılık Türkiye'de yapılması tasarlanan Yeni Hayat uyarlamalarından çok daha cazip gelmiş, özellikle kumandanlar arasında bu fikir benimsenmiş, nihayet Enver Paşa tarafından da başarısızlıkla denenmiştir. (Bk.s.525)

Osmanlı Türklerinin görevi, Ziya Gökalp'e göre, büyük bir Türk devletinin kurulmasıdır. Çağdaş Türk tarihinin karizması bu olacaktı ve insanları, kumandanları devlet adamları bu Turan "İlhanlığı"nda çıkacaktı.

Bu devlet Osmanlı ülkesi yanında Karadeniz kıyılarından Çin'e kadar Türkçe konuşan Müslüman toplumlardan ibaret irili ufaklı devletlerden oluşacaktır. Turan diye bir ülke yahut ülkeleri kapsayan bir yer var mıdır, sorusu tarih ile coğrafyanın efsaneli açıklamalarına kalmıştır. Genellikle Turan, İran'ın kuzeydoğusundan Çin içlerine doğru uzanan Orta Asya'nın çok büyük bir bölümünü kapsayan bir bölgedir ve Türklerin yurdu olarak tanımlanmıştır. Ufak farklarla çeşitli tanımları da vardır. [18]

Türkçülerin de Turan tanımları vardır ve bunlar aşağı yukarı yabancı Türkologlarınkilere uymaktadır. Türkçülere göre Turan'ı kurmak yeni bir dünya yaratmaktır. Bu dünyanın temel taşı millet gerçeği olacaktır. Çünkü millet bölünmez bir bütündür. Ağaoğlu Ahmet Bey'e göre de "gayr-i kabil-i taksimdir" (bölünemez). [19] Böylelikle Osmanlı kafesi içindeki Türk toplumu Türkçülere göre,

18 Aynı eser, 158-159. Ayrıca bk. Zarevand, *United And Independent Turania,* s.1-3.

19 İslam'da Davayı Milliyet, *Türk Yurdu* 1329, Cilt 4, s.2322. Türkçülük ve Turancılık arasındaki ayırım için bk. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* s.363-364.

belirli dönemleri boşa geçirmeden birdenbire ve Turan sayesinde milli ve medeni bir karakter kazanacaktır. Turan içerdiği devletleri ve devletçikleri kendisine "ilhak etmeyecektir" (katmayacaktır). Ne var ki İttihatçılar Kafkasya'nın coğrafi ve sosyolojik özellikleri itibariyle ikinci bir Makedonya olduğunu anlayamamışlardır ve bu durum kendi aleyhlerine de gelişmiştir. Kafkasya'da da kendisine verilecek Türkçü karakteri önleyici öğeler bol bol mevcuttu. Makedonya koşulları çokuluslu yapıların birinci planda kurulmasına engel oluşturmuşlardır. İkinci girişim bu koşullar hesaba katılmadığı için daha başından hayal kurmaya müsaade etmekte fakat gerçekleri görmezlikten gelmenin sonuçlarına da katlanmayı gerektirmektedir. Değişik devlet şekilleri ve ideolojiler bile bu kuralı ortadan kaldıramamıştır. Bu kuralın gerçekliği uzun süre denenmişliğinden doğmaktadır.[20]

İttihatçılara göre Turan, aslında yeni bir "vatan-ı umumi" olacaktı. Fakat etnik, milli ve çoğulcu bir altyapıya dayanması gerekiyordu. Bu konuda Ziya Gökalp'in Turan'la ilgili açıklamaları ötekilere kıyasla çok daha sistemlidir ve de tutarlıdır. Ama gerçekçi olup olmadığı tartışılabilir.

Ziya Gökalp'in Turan Tezi

Ziya Gökalp Batı sosyolojisinden (özellikle Fransa) aldığı ilhamla Doğu'ya dönük bir uyarlama deneyimine girişmiştir. Ne var ki düşünce sisteminde odak noktası olan Turan'a ait görüşlerini bir teori haline getirdiği söylenemez. Bu fikirler liderin çevresindeki Türkçü yazarlara göre, açıklama bakımından daha bilimsel ve teorik kalmakta iseler de bir teorinin gerektirdiği tutarlılığa ve sistematiğe sahip olamamışlardır. Bu tezler uyarlamaya hazır olarak nasıl bir zamanlama içinde ele alınmıştır?

Brest-Litovsk Antlaşması'yla nihai bir barış dönemine girildiği sanılmıştır. 1905'te Çarlık ülkesi nasıl milli sarsıntılara adem-i merkeziyet, muhtariyet (özerklik) ve istiklal (bağımsızlık) hareketlerine sahne olmuşsa 1918'de de böyle bir durum vardı. Dahası da Çarlık 1917 İhtilali ile yıkılmıştı. İşte bu noktada ayrılıkçı hareketleri başsız bırakmamanın gereği ortaya çıkmıştır. Ziya Gökalp *Yeni Mecmua*'dan taşan öğütlerini ve "ricalarını" istiklalciliğin ve de Turan devletinin kapı eşiğinde bulunulduğunu düşünerek ortaya atmıştır.

Turan, Gökalp'e göre tüm Türklerin müşterek vatanıdır. Milli dilleri İstanbul Türkçesi olan bu geniş toplum, Batı uygarlığı içinde, blok halinde bir Türk milletini oluşturacaktır. O zaman Osmanlılar başı çekmelerine rağmen Kırgızlar, Özbekler, Kıpçaklar gibi bir milli kesim, şube adını alacaklardır. Bu büyük milletin vatanı da Turan olacaktır.

20 1988 yılının özellikle ikinci bölümünde Sovyetler Birliği'nde cereyan eden olaylar (Azerbaycan Karabağ Kırım Kazan ve ayrıca Baltık Cumhuriyetleri) bu durumu güçlendirmektedir.

Bu vatanın "siyasi hudutları" dilleri ve kültürleri nereye kadar uzanırsa oraya kadar yayılacaktır. Böylece Turan çok geniş sınırlara sahip nüfusu fevkalade kalabalık bir devlet olacaktır. Nitekim Türkçü yazarlardan biri, daha ileri giderek somut bir tablo çizecektir. [21]

1918 yılında Turan'ı yeniden kurma olasılığı altıncı kez belirmiştir. O halde "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalıdır?" (Turan devletinin şekli ve özellikleri neler olmalıdır?) [22] Rusya'daki Türkler önce ulusal bağımsızlıklarına kavuşmalıdır. Sonra birer devlet haline gelmelidir yahut da Ziya Gökalp'in deyimiyle bağımsız "hükümetler". Daha sonra ikincil devlet halinde kalmak suretiyle büyük bir devletin kurucuları olmalıdırlar. Birinci aşamada hükümetlerin kuruluşu aşağıdan yukarı olacaktır. Gökalp bunu Selçukname'deki Oğuz Han kuralına dayandırmıştır. Şöyle ki: İntihab ve itaat (seçim ve boyun eğme). Ne var ki boyun eğme tutsaklık değildir. Hükümet reisini seçkinler ve bilgelerin, kısaca halkı manen ve maddeten temsil edebilecek kişilerin seçmesi gerekir ve ona kesin boyun eğme şarttır. Burada, Gökalp çok az değindiği sosyal sınıflar gerçeğini ele alır. Kurulacak hükümetlerin şekilleri (cumhuriyet, meşrutiyet, sultanlık) bir yana bunlar hiçbir zaman sosyal sınıflararası kavga yaratmamalıdırlar. Gökalp bu noktada yeni hükümetin siyasetinden çok ekonomisiyle ilgilenecektir. Türkler yabancıların "muzır cereyanlarına" kapılmadıkları için tamamen Türkçü ve ulusal kaynaklı bir doktrin uygulamalıdırlar. Bu da "tesanütçülük" (dayanışmacılık, solidarisme) olacaktır. [23] Tesanütçülük hakındaki bilgilerde Gökalp kendine özgü bir tutumdadır ve mülkiyet sorununu ele almıştır. Ona göre kişisel ve sosyal mülkiyetlerarası bir mülkiyet anlayışı Türklere özgüdür ve her iki mülkiyet uyum halindedir. Osmanlı Arazi Hukuku'na göre bu mülkiyet şekli aynı zamanda üretim araçlarını da kapsar. Her iki mülkiyet şekli birbiriyle karışım halinde olduklarına göre, Bolşevik uygulamalarına ve kan dökmeye gerek kalmayacaktır. Çünkü "gerçek milletçiler nazarında kolektif vicdanın istediği 'müsavat' mefkûresiyle, sosyal işbölümünün zorunlu kıldığı 'hürriyet' mefkûresi, uyum halindedir". Siyaset planından birdenbire iktisat planına atlayan Ziya Gökalp burada bir istekte bulunur: "Rusya'daki bütün Türk şubelerinden, ifrat ve tefritten ictinab ederek (aşırılıktan kaçarak), bütün halkı memnun edecek olan bu tesanütçülük mesleğini takip etmelerini rica ederiz." Böylece

21 Tekin, *Turan,* s.3,4,64,76–78,111–115..

22 Burada söz konusu edilen fikirler için Ziya Gökalp'in *Yeni Mecmua*'da yayınlandıktan sonra bir broşür haline getirilen şu eserine bk. *"Rusya'daki Türkler Ne Yapmalıdırlar?"*

23 Ziya Gökalp tesanütçülük doktrinini fazla açıklamaya kavuşturmadan benimsemiştir. Bu konuda Cumhuriyet döneminde kısa bir açıklamayı Cavit Bey'in talebesi olan Profesör İbrahim Fazıl (Pelin)'ın şu eserinde görmek mümkündür: *İktisat,* 1. Cilt (1927) s.57–58.

Türkler, Rus dünyasındaki "sosyalizm" cereyanına (bolşeviklik anlamına) kapılarak, lüzumsuz kardeş kanı dökmekten kurtulacaklardır. İkinci dönemde bağımsız hükümetler Turan devletinin inşasına başlayacaklardır. Her hükümetin görevlendirdiği temsilcilerden oluşacak *kongrede* mutlak surette emirlerine boyun eğilecek bir başkan seçilecektir. Turan İlhanlığı'nın başkanı olacak bu kişiye "Sahipkıran" denilecektir. Bu da Timurlenk'e zamanın aydınları ve büyükleri tarafından verilen ünvandır ve Türk töresidir. "Sahipkıran" aynı zamanda başkumandan da olacaktır. Çünkü bu dağınıklık döneminden Türkleri askeri bir hareket kurtarabilir. Başkan yenilikçi, ilerici ve aynı zamanda bir kurtarıcı olarak kabul edilmelidir ve Türklük idealinin temsilcisidir. Belki günün birinde değişebilir fakat görevi başında amiri ve ortağı olmayacaktır. Gökalp asıl meseleye, Sahipkıran'ın nasıl ortaya çıkabileceğine İttihatçı bir davranışla bakmaktadır. Sahipkıran Rusya Türkleri arasından çıkabileceği gibi, Osmanlı ülkesinden de gönderilebilir. Başkanlar başkanının yerini almasıyla federasyon (Turan) kurulmuş olacaktır. Ama eğer onun Osmanlılar tarafından gönderilmesi gerekirse ufukta Enver Paşa görünmektedir. Zaten Gökalp dizelerinde onun kutlayıcı portresini çizmiştir:

"Bugün halk da senin gibi mübeşşer,
Yalnız sana vazıh ona mübhemdir
Semalardan gelen gizli hak sesi
'Türkler artık kurtuluyor!' müjdesi!" [24]

1918 yılına Türkçülük basamaklarını çıkarak gelen Gökalp bu dizeleriyle belki de gelecekteki Sahipkıranı selamlamıştır. Enver Paşa da birkaç kez belirtildiği gibi bu görevin hazırlıklarını Azerbaycan üzerinde planlamış ve yoğunlaştırmıştır. Ne var ki bu yıl (1918) bir yenilgi yılıdır. Bir yıl sonra Enver Paşa yurtdışındadır. Ziya Gökalp İstanbul'da Nemrut Mustafa Divan-ı Harb-i Örfisi'nde bu kadar inandığı ideolojisinin yargılandığını görecek (Bk.s. 561) ve Malta yolculuğuna çıkarılacaktır.

Kendisini Türkiye Büyük Millet Meclisi sıralarında bulduğu zaman Osmanlı İmparatorluğu'na yakıştırdığı ideolojik açıklamalarından atacağı safralar onu da şaşırtacaktır ve bu "Uzak Türkçülük" karşısında onu "Yakın Türkçülük" tercihine, daha tutarlı bir milli devlet anlayışına götürecektir. Acaba "demokratik vatanperverlik", demokrasi önerileriyle son sahipkıranlık imajı arasındaki çelişkileri anımsamış mıdır? Yeni Hayat'tan Turan'a değin gelişen fikirlerin yolculuğu burada son bulmaktadır, eylemlerin gelişmesi ise ayrı bir konudur. (Bk. s.529)

5. *İki Dış Etken: Masonluk ve Sosyalizm*

İttihat ve Terakki ve Masonluk

İkinci Meşrutiyet'in ilanından önceki yıllarda, ıslahat uygulamaları

24 Ziya Gökalp'in "Enver Paşa" adlı şiirinden. Bk. *Yeni Hayat*, s.40.

Rumeli'de belirgin bir özgürlük ortamı yaratmıştı. Bu hava içindedir ki Mason locaları çoğalmış ve çalışmaları yoğunluk kazanmıştır. Ve yine bu iklim içinde, İttihat ve Terakki Masonlukla bütünleşmiş, İttihatçılar Mason localarında siyasal eğitimlerini görmüşlerdir. İngiliz Sefir Edwin Pears bu iddianın abartma olduğunu ileri sürmüştür. [25] Kanımıza göre İttihat ve Terakki Masonlukla –yineliyoruz– bütünleşmiştir ve yaşam felsefesini localarda gerektiğinde tarikatçılıkla birleştirerek oluşturmuştur. Bu kadarı bile Osmanlı ülkesinde Masonluğun rolünü kanıtlamaya yeterlidir. İkinci Meşrutiyet'in hazırlanışı böylelikle, Masonlukla iç içe, kapalı localardaki gizli ve serbest hava içinde gelişmiştir. (Bk.s. 15)

Mason localarının serbest çalışmaları özellikle Selânik, Kosova ve Manastır'daki yabancı kontroluna (kapitülasyonlara) bağlı kalmıştır. Sultan Hamit, kıyafet değiştirerek loca kapılarına yerleştirdiği hafiyelere rağmen, baskılarını bu kentlerde pek ağırlaştıramamıştır. Localara serbest tartışma havası ve disiplini hâkimdi.

1876–1908 yılları arasında Rumeli'de, dokuz loca açılmıştır. [26] Bunların tümü de yabancı "obediyansı" (bağlantısı) altındadır. İtalyan, Fransız, İspanyol ve İngiliz örgütlerine bağlı kalmışlardır.

İttihat ve Terakki, dokuz loca içinde özellikle Selanik'teki Makedonya–Risorta ve Véritas localarıyla iç içedir. Hatta Meşrutiyet'in kuvvetli adamı Talât Bey (Paşa) ve Naki (Yücekök) Bey, her ikisinde de üyedirler. Serez'deki Makedonya locası da çok faaldir. [27] Bu locanın üyesi Serez Mutasarrıfı Reşit Bey, Yıldız'ı telaşa düşüren ünlü telgrafı çekmiştir. [28]

İttihat ve Terakki, Selanik'te adı geçen iki loca içinde gelişmiştir. Mahfile (locaya) kabul edilen üyeler arasından seçilenler Cemiyet'e de alınıyordu. Mason üyelere "liebeveyn kardeş" (ana baba bir), olmayanlara da "lieb kardeş" (baba bir) deniliyordu. [29] Ülke dışı haberleşmeler bu localar kanalıyla yapılıyordu.

Mason localarının İttihatçıları desteklemesi, Türkleri destekleme anlamına alınamaz. Makedonya–Risorta ve Véritas localarıyla, Serez'deki Makedonya locasında Türkler aleyhindeki akım öylesine güçlüdür ki, bu gidişi önlemek için, Türk üyeler çoğaltılarak bir üstünlük sağlanabilmiştir.

25 Selim İlkin–İlhan Tekeli'nin Pears'ın *Forty Years in Constantinople* kitabından (s.259) yaptıkları alıntı ilginçtir. Pears, Masonluğun Osmanlılardaki gelişmesinin bütünüyle İttihat ve Terakki'nin eseri olduğunu ileri sürmüştür. (İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği, s.374.)

26 Kemalettin Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye'de Masonluk Tarihi*, s.35–36. – Fikret Çeltikçi, *Hürmasonluk Tarihinden Notlar*, s.282. - *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s.380–388.

27 Bu localar için bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s.382–384.

28 Bazı telegraf örnekleri için bk. Ahmet Refik, *İnkılâb-ı Azim*. – Cilt 1, s.61–62.

29 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, s.422.

Mason localarının, komitacılarla teması ve onlara yardımı da ayrıca üzerinde durulacak bir konudur. (Bk.s. 13). Makedonya-Risorta locası, bu bakımdan önde gelir. Bu loca, Yunan komiteleriyle temastadır. Drama Metropoliti Hrisostomos'un komite şifreleri burada yakalanmıştır.

Bu iki olay dikkate değer. Çünkü bu dönemde, localar içindeki siyasal ve milliyetçi çekişmeleri göstermektedir. Aynı mahfil içinde, bir yandan Türkçü, bir yandan Helenci akımların nasıl bir arada yürütüldükleri böylece ortaya çıkmaktadır. Varılacak ilk sonuç, Mason localarının, hem siyasal bir nitelik taşıdıkları, hem de türdeş olmayan bir yapıya sahip olabilecekleridir.

Makedonya-Risorta locası, İtalyan Maşrıkına bağlıydı. İtalya'daki Merkez, Selanik şubesine, Türklerin Hıristiyanlara "mezalim" yaptıklarını öne sürerek, bir soruşturma açılmasını istemiştir. Uzun tartışmalardan sonra verilmiş olan cevapta, meselenin gerçek yüzü belirtilmiş ve bazı yabancı hükümetlerin kışkırtması sonunda, Hıristiyanların Türklere baskı yaptığı bildirilmiştir.

Görülüyor ki, Masonlukla adeta bütünleşen İttihatçılar, locaların özgür havasından yararlanmakla beraber, bu örgüt içinde gerektiği oranda rahat çalışamamıştır. Mason locaları, Rumeli'de tamamen siyasal eylemlere dayanan ve gerektiğinde düşman kardeşleri barındıran örgütlerdi.

İttihat ve Terakki ve Sosyalizm

İkinci Meşrutiyet'in 1913 yılına kadar süren çoğulcu siyasal hayatı içinde, tüm fikirler açıkça ortaya konmuş ve tartışılmıştır. Özellikle, ezeli düşman Çarlık Rusya, sosyalizme sahip çıkmadığı için, sosyalizm kelimesi kuşku ve alerji yaratmamıştır.[30] Sosyalizmi benimseyip benimsememek düşünce planında kalmıştır. Nitekim daha 1908'de sosyalizm-komünizm karşılaştırmaları ve bunlar arasında ılımlı bir rejim olan devlet sosyalizminin yeğ tutulabileceğini tartışan yazılar çıkmaktadır.

Bu bakımdan, İttihatçılar, sosyalist olmamakla beraber, sosyalizme ve sosyalistlere karşı kesin bir düşmanlık içinde olmamıştır. Bununla beraber Meşrutiyet sosyalistleri, İttihat ve Terakki'ye karşı ve muhalefet bloku içinde yer almışlardır.

İttihat ve Terakki'nin sosyal yönünü ve partiler yelpazesindeki yerini saptayabilmemiz için, önce sosyalizm sorunundaki tutumunu incelemek gerekir.

İkinci Meşrutiyet parlamentosunda "sosyalizm" sözcüğünün ortaya çıkması, Meclis-i Mebusan'da "tatil-i eşgal" (grev) ve sendikalar

30 Örneğin Abdülaziz Mecdi (Tolun) Efendi'nin bir konuşmasından: "Öyle her kelimeden ürkmeyelim. Vaktiyle Zöhrap Efendi'nin dediği gibi yalnız o tâbirine iştirak ederim. Bu tabir ürkülecek bir şey değil" (MMZC 1327, Cilt 6, D I, Sİ 4, 16.içt., s.319).

kanunu tasarısı görüşmeleri sırasında olmuştur. Dahiliye Nâzırı Avlonyalı Ferit Paşa, ilk kez sorunu Meclis kürsüsüne getirmiştir. (13 Mayıs 1325–26 Mayıs 1909).[31] Bu tarihten sonra, 1913 yılına değin sürekli olarak konuşulacak ve diyaloglar kurulacaktır. 1917 yılında, dört yıllık bir aradan sonra, sosyalizm bir sorun olarak, silme İttihatçı bir mecliste yeniden ortaya atılacaktır.

İttihatçılar, 1913 yılına değin, sosyalizmle üç tür diyalog kurmuşlardır: Önce parlamento içindeki sosyalist mebuslarla, sonra parlamento dışındaki sosyalist eylemler ve Osmanlı Sosyalist Fırkasıyla, ve nihayet ülke dışındaki sosyalist örgütlenmelerle.[32]

Bu arada İkinci Enternasyonal Trablusgarp Savaşı dolayısıyla İttihat ve Terakki ile meşgul olmuş, fakat Balkan Harbi'ne gerekli ilgiyi göstermemiştir (Bk.s.449).

İttihatçı hükümetler ve mebuslar sosyalizmden yana olmadıklarını, bu doktrinin ülke için uygulanamayacağını, hatta tehlikeli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat sosyalistler hakkında herhangi bir baskı rejimi kurdukları da söylenemez.

Maliye Nâzırı Cavit Bey, görüşlerini Vlahof, Vartkes ve Zöhrap üçlüsüne açıkça belirtmiştir.[33] Halil Bey de aynı kanıdadır ve sosyalizmi, yabancı sermayeyi ürkütücü bulmaktadır.[34] İbrahim Hakkı Paşa[35] Babanzade İsmail Hakkı Bey,[36] Ferit Bey (Tek)[37] de, birçok mebus gibi, bu görüşü paylaşmışlardır. İttihatçı gazetelerde de aynı eğilim

31 13 Mayıs 1909 tarihli 80. içtima (TV 1325, No:230, s.13, No:231, s.2) – Sosyalizme ilişkin ikinci uzun çatışma emlak vergisi ile ilgili olarak ortaya çıkmıştır (7 Nisan 1326–20 Nisan 1910 tarihli 70. içtima, MMZC. C.2, D I, Sİ 2).

32 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s.247.262.

33 Zöhrap Efendi'ye, Cavit Bey'in cevabından: "...Bu mesele hakikaten asr–ı hâzırın en mühim bir mesele–i maliyesidir. ve dedikleri gibi Avrupa parlamentolarını elli altmış seneden beri en ziyade meşgul eden bir meseledir... Ben, kendi hesabıma, Zöhrap Efendi'nin tasvir ettiği mesleğin şiddetle aleyhindeyim" (MMZC 1326, C.2, D I, Sİ 2, 76. içt., s.1254).

34 "...Eğer burada bir cemiyetin, Taşnaksütyun Cemiyeti'nin iki mebusu bunu Meclis–i Mebusan'a kabul ettirirse, zannederim kendileri için bir muvaffakiyet ve fakat memleket için müthiş bir esas kabul edilmiş olur... Bizim en büyük derdimiz, memleketin en büyük derdi sermayesizliktir. Eğer sermayeyi mahveden bir usulü burada kabul edecek olursak iktisadı tamamiyle mahvedeceğiz" (MMZC 1326, C.2, D I, Sİ 2, 76. içt., s.1246-1247).

35 "...Ben zannediyorum ki biz sosyalist olmaya muhtaç değiliz" diyen Hakkı Paşa, hükümet programına yapılan sosyalist eleştirilere başka cevaplar da vermiştir (MMZC 1326, D I, Sİ 2, 13.içt., s.355).

36 Askeri mükellefiyet kanunu görüşmelerindeki Abdülaziz Mecdi Efendi'ye cevabından: "...Mecdi Efendi demin iki kelimeyi ortaya savurdular ve bu kelimelerle efkârı tedhiş etmek istedi. Dedi ki bu sosyalist nazariyesidir. Bendeniz sosyalist değilim ve sosyalizmin bilhassa bu memlekette mürevviçlerinden değil muarızlarındanım... Bunun misalini ben tarihte de getiririm. Bizim eski ecdadımız sosyalist değildiler.

okunur.

İttihat ve Terakki'nin bu tutumu, muhalefet partilerince de izlenmiştir. Fakat onlar, örneğin Demokrat ve Sosyalist Fırkaları üyelerinin tutuklanmasını eleştiri konusu yapmışlardır.

İttihat ve Terakki'nin, parlamentodaki tutumu ülke içinde de kendini göstermiştir. Bir yandan Sosyalist Fırkası üyeleri tutuklanırken, bir yandan da, Sosyalist Kulüpler kapatılmış, işçi eylemleri ve grevler, sendika ve işçi dernekleri kurulması yasaklanmıştır. Selanik olayları, bu bakımdan hayli yankı yaratmıştır.[38]

1917 İhtilalinin patlak vermesi dönemin gazetelerinde soğukkanlılıkla izlenmiştir.[39] Bu arada Talât Paşa da Rus İhtilalinin hafife alınır bir şey olmadığını, üstelik Rus Çarlığını çökertmek bakımından bir ağırlığı da bulunduğunu belirtmiştir.

Brest– Litovsk'un açtığı dönem Osmanlı parlamentosunda da Salâh Cimcoz ve Veli Beyler başta olmak üzere bazı mebusları etkilemiştir (Bk.s.520).

Bu arada Nesim Masliyah, Akil Muhtar ve Salâh Cimcoz gibi mebuslar II. Enternasyonal'in Stockholm Kongresi'ne katılmak üzere gönderilmişlerse de Kongreye kabul edilmemişlerdir.[40]

Bu arada tatil–i eşgal kanunu tartışmalarında sendikaların ve grevlerin yabancı sermayeyi ürküttükleri ve dolayısıyla tehlikelerinden söz eden Talât Paşa'nın bir Romanya seyahati dönüşünde Falih Rıfkı Bey'e söylediği şu söz şaşırtıcıdır:

"Bizi ancak Socialisme D'etat (devlet sosyalizmi) kurtarabilir"[41]

Talât Paşa'nın "Sosyalizm Deta" dediği genel anlamıyla müdahaleci bir ekonomik politika idi.[42]

Bununla beraber bu kaideye riayet etmişlerdir. Erbab–ı tımar ve zeamet müdafaa–i vatan için cebeci yetiştirirlerdi" (MMZC– D I, Sİ 4, 16.içt., s.321).

37 "...Alınız size bir sosyalist daha, diyorlar. Bendeniz söylerim ki kat'iyen sosyalist değilim. Ve sosyalistliğin, iştirakiyun'un mesleğine iştirak etmek taraftarlarından da değilim. Esasen tetkik olunacak olursa sosyalistlikte vergi yoktur... Bu suretle meseleyi iştirakiyun mesleğine doğru sevkederek, tahvil–i mecra ettirerek bir tarafa atmak lazım gelmez.
Zöhrap Efendi – İnsafiyyun deyin de anlaşılsın, ben de bundan sonra böyle diyeceğim" (MMZC, D I, Sİ 2, 78. içt., s.1298).

38 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s.250–252.

39 Örneğin *Tanin* bu bakımdan dikkati çekebilir. Özellikle 12, 18, 19, 21, 22, 23 Mayıs, 1, 6, 8, 29, 30 Haziran, 20, 30 Temmuz, 13, 14, 20, 28, 29, 31 Ağustos, 13 Eylül, 23 Teşrinievvel, 4, 8, 11, 12, 13, Teşrinisani 1333 tarihli sayılara bakılabilir.

40 Mete Tunçay'a göre "bir Türk sosyalist partisini temsil etmek iddiasında olan bu 'evcil solcu'. delegeler konferansa kabul edilmemişlerdir (*Türkiye'de Sol Akımlar,* 3.Basım, s.69). Bununla beraber bazı kaynaklarda katılmış görünmektedirler (A. Zevaés, *Le Parti Socialiste de 1904 à 1923,* s.246).

41 Falih Rıfkı Atay, *Batış Yılları,* s.82.

42 İbrahim Fazıl, *İktisat,* Cilt 1, s.52.

Bu sözcükler bir numaralı İttihatçı liderin sanki mirası olarak geleceğin Türkiye Cumhuriyeti lideri tarafından da yinelenecektir:
"Bu içtimai teminlere devlet sosyalistliğine yaklaşarak varılabilir."[43]

6. *"İttihatçılık Şiarı"*

İttihatçılık, İttihat ve Terakki'nin, yalnızca Cemiyet ve Fırka üyesi olmakla tanımlanamayacak kadar karmaşık bir terimdir. Gerçi, İttihat ve Terakki, bir kitle partisi olarak, basit ve alışılagelen koşullar çerçevesinde, herkese açıktı. Ne var ki, İttihatçı olmak, daha başka nitelikleri ve yetenekleri gerektirmiştir. İttihatçılığın ayırıcı nitelikleri ve özellikleri nelerdir?

İttihatçılık her şeyden önce, bir çeşit siyasal tarikattır. İttihatçıyı, İttihatçı olmayandan ayıran özellikler vardır. Cavit Bey'in dolaylı bir yorumuyla bu ayırıcı niteliklere "İttihatçılık şiarı" denir.[44] Bu özelliklere sahip olmayan kişi gerçek İttihatçı sayılamaz.

İttihatçılık, bir karizmatik ideolojiye dayanır. Buna göre, İttihat ve Terakki, Osmanlı Devleti'ni yöneterek kurtaracak tek güçtür. İttihatçı da, bu tümün bir parçasıdır. İttihatçı, Tanrı'dan özel bir görev (mission) aldığına inanan kişidir. Eğer, Osmanlı Devleti yücelecekse, değişecekse, bu oluşun tek aracı[45] kendisi ve kendisi gibi inananlardır. Onun yerine geçecek başka bir güç, bir seçenek yoktur.[46] Bu inanç, çok ağır ve çok sakat bir sonuca götürücü olmuştur. *İttihatçılar gibi*

43 Afet İnan, *Medeni Bilgiler, s.72. (Atatürk'ün elyazısının klişeleri kitapta yer almaktadır.)*

44 Cavit Bey savaşa girme yanlısı olmadığı için Birinci Dünya Savaşı'na giriş kararından haberdar edilmemiştir. Savaş ilan edilince de kabineden istifa ederek ayrılmıştır. Bahriye Nâzırı Cemal Paşa vatanın bu derece tehlikeli durumunda yeniden görev kabul etmesini bir mektupla kendisine bildirir. Cavit Bey'in bu mektuba yanıtından: "İlk sözümü söylediğim gün son kararımı vermiş idim. Kendilerine arkadaşları tarafından özel bir görev verilmiş olmayanların hazırladıkları oldu bittiyi kabul etmeyi "İttihatçılık Şiarı"ndan saymayışıma elbette müsaade edersiniz" (Beşinci Şube, s.219). Benzer bir durum için Musa Kâzım Efendi'nin gösterdiği gerekçe ile Cavit Bey'in tutumu karşılaştırılabilir. Eski şeyhülislam niçin görevden istifa etmediğini soran Divan-ı Harb-i Örfi Reisi'ni yanıtlamıştır (DHÖ, s.95). Sözlükte "belgi" anlamına gelen "şiar" kelimesi biraz daha genişletilerek İttihatçılığın gerek düşünce gerek eylem bakımlarından özelliklerini ifade etmek için kullanılmıştır.

45 Feroz Ahmad çok yerinde bir gözleme varmıştır: "İttihatçılar kendilerini bu evrim içindeki Osmanlı milletinin temsilcileri, değişim aracı sayıyorlardı" (*İttihad Terakki,* s.238). Bu doğru yargıya bir sözcük eklenseydi daha da doğru olurdu. İttihatçılar kendilerini "tek" değişim aracı saymışlardır.

46 Cemal Paşa'nın, 1904 yılında, Erkân-ı Harp binbaşısıyken, "annesi kadar sevdiği ablasına sözlerinden: "...öyle bir sevdaya tutuldum ki, onun uğrunda karımı, çocuklarımı, kendimi ve hepinizi, gözümü kırpmadan fedaya hazırım. Bunu böylece biliniz." (*Hatıralar* kitabına oğlu Behçet Cemal'in önsüzünden, s.3) - Ayrıca Halil Paşa'nın benzer görüşü için (Bk.s.515).

düşünmeyenler vatan haini sayılabilirler. Örneğin Babıâli Vakası, yasadışı değildir. Bir kurtarış atılımıdır. Mahmut Şevket Paşa suikastı ise yasadışıdır. Sorumlular ağır cezalara çarptırılabilirler. İttihatçılar Cumhuriyet rejimi içinde bile, aynı tutumlarını korumuşlardır. İttihatçılık meşru, ona karşı muhalefet gayrımeşrudur tezi de, aynı sonucun bir başka görünüşü olmuştur.

Bu inancı taşıyan İttihatçı, her şeyden önce eylemci ve ihtilalcidir. Fakat, ihtilalcilik, Meşrutiyet boyunca İttihat ve Terakki'yi Osmanlılık çerçevesi dışına çıkartmamıştır. Fırka'nın ideologu Ziya Gökalp Bey dahi bu sınırlar içinde kalmıştır. İttihatçı, 1914 yılında bile, hâlâ 1789 Fransız İhtilâli ilkelerini savunmuştur. Bu tür insanları, Meşrutiyetin her yılı savaşlarla ve iç sarsıntılarla dolu ortamı yaratmıştır. Onlar, bildikleri bir "mazi" (geçmiş) ile, bilmedikleri bir "istikbal" (gelecek) arasında bocalamışlardır.

İttihatçılık, komitacı, (kendi deyimleriyle çeteci) namuslu olmak, arkadaşlarını korumak, hiçbir "şahsi" menfaat beklemeden çalışmak, verilen görevi yapamamak halinde ölmek gibi koşulları da içermiştir.

İttihatçılar arasında, fikir ve eylem adamları vardır. Ziya Gökalp ile Kuşçubaşızade Eşref Bey [47] bu iki kategorinin örnekleridir. Ne var ki, eylemcilik, doktrinci kişilerin de sosyal ve siyasal karakteri olmuştur. "Fedailik" İttihatçılık karakterinin en uç noktasıdır ve resmen 1908'de Cemiyet'in ilk "Teşkilat-ı Dahiliye Nizamnamesi"ne de alınmıştır (Madde 48-55). [48]

Cemiyet'in her üyesi bir fedai sayılır ama asıl fedai olmak isteyenlerin ayrı bir statüsü vardır. Fedailer inanç adamları kategorisine gireceklerine göre Türkçülük, İslamcılık, Osmanlıcılık ve başka doktrinal sorunları tartışan kişiler değillerdir. İttihat ve Terakki'nin ismiyle bütünleşen bu insanlar, verilen emri yerine getiren militanlardır. Ve bu emirleri muhalefete karşı kullanmaları da ayrıca İttihatçı bir yöntem sayılır (Bk.s.415).

Belirttiğimiz gibi, bir yığın partisi olan İttihat ve Terakki, belki herkese açıktı. Fakat *İttihatçılık Şiarı,* kapalı bir sistem yaratmıştır. İttihatçıların eylemsel bilgileri, sosyal alandaki bilgilerinden fazlaydı.

İttihatçılık aslında Balkanlılık'tan doğma bir kavramdır. Fazla derin sayılamaz. İttihatçıların bu kavrama getirdikleri özellik bir kurtarış fikri, Masonluk ve belirli bir dozda da tarikatçılıktır. Bir İttihatçı hem Sünni, hem Nakşibendi, hem de Mason olabilir. Şeyhülislam olsa da. O sıralarda ortalarda dolaşan "İttihatçılıktan ayrılmak İslamdan ayrılmak gibidir" sözü de unutulmamalıdır. Tabanca ve

47 Kuşçubaşı Eşref Bey Amerikalı yazar Philip Hendrick Stoddard'a kendi niteliğini şöyle açıklamıştır: "Biz eylem adamları idik, filozof ya da idareci değil" *(The Ottoman Government and The Arabs, 1911–1918: a Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa,* s.80).

48 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s.55–56.

Kur'an üzerine yemin ederek Cemiyet'e üye olanların oluşturdukları kitle ve bunların eylem aracı olarak kurdukları fedailik örgütü "İttihatçılık şiarı"nın siyasal hayattaki özelliğini açıklayıcıdır.

Kurdukları otoriter rejim icabı açık alternatifi hemen hemen olmayan İttihat ve Terakki'nin, muhaliflerini susturma yöntemleri hatırlanırsa demokratik (Meşrutiyetçi) ve çoğulcu ilkelere de ters düştüğü kolayca anlaşılabilir. Bu tutum gizli bir "muhalefet çığlaşmasına" ve iktidar mücadelesinin *fiili* bir karakter kazanmasına neden olmuştur. İttihatçılık şiarının liderler grubunca üzerinde durulmuş olan nitelikleri, özellikle yargılama dönemlerinde açıkça söylenmiştir. Örneğin Mithat Şükrü Bey'in Mustafa Paşa Divan-ı Harbi'nde reise yaptığı irdelemelerde üzerinde durduğu etkenler genellikle ahlakidir. [49] İttihatçılar aslında Türk Jakobenleri olmuşlardır.

Şiar terimi kısaca İttihatçıların ideolojisini saptamak için kullanılabilir. İttihat ve Terakki'nin tüm ideolojik sorunları bütün düğümleri ve çözümler bu terimin içeriğini oluştururlar.

49 Örneğin reisin Kara Kemal Bey hakkındaki sorusuna cevabı: "Tabii kendisinin iktidarına, namusuna, faaliyetine her vakit itimadım vardır Paşa hazretleri" (DHÖ, s.95)

İKİNCİ KESİM

İTTİHAT VE TERAKKİ'DE EKONOMİK GÖRÜŞLER VE POLİTİKALAR

AZGELİŞMİŞ, ancak en ufak bir yatırımı bile yabancı vizesi ve dış borçlanma ile gerçekleştirebilecek olan bir ülkenin iktidar partisi sosyal ve ekonomik alanda ne kadar serbest ve bağımsız olabilirse İttihat ve Terakki de ancak böylesine bağımsız ve serbestti. Kendi ülkesinde elleri ve kolları baştan sona kadar bağlı kalmıştı. Siyasal rejimde gerçi biraz özgürdü, fakat ekonomik alanda mahkûmdu.

Şu kadar ki II.Meşrutiyet iktisadi bir altyapının baskısı sonucunda ortaya çıkmış bir devrim karakterine sahip değildir. Tersine siyasal bir hareket neticesinde oluşmuş, başlangıçta, yalnızca *mutlak* saltanatı *meşruti* saltanata dönüştürmek amacıyla girişilmiş, boyutları ve yapısı somutlaşmamış bir rejimdir. Bu nedenle siyasal hareket sürekli olarak ekonomik alanda değiştirmeler yapmak isteyecekse de her seferinde biraz daha yenilgiye düşecek ve yarı sömürgeliğin baskısı altında çok az şey yapabilecektir.

İttihatçılar 1908'in daha birinci gününden başlayarak bu durumun bilincine varmışlardır. Fakat bu gelişime uymayan planlar bir rüyadan öteye geçemezdi, geçmemiştir de. Bununla beraber İttihat ve Terakki'nin ekonomik tablosunu Meşrutiyet ekranında büyüterek, bir eğri çizilmesi mümkündür.

Önce Cavit Bey tarzı bir liberalizm, sonra "İktisadın Bismarkı" Frederich List doğrultusunda sanayileşmeye yönelik, kapsamlı bir "milli ekonomi", en sonunda da savaş ekonomisi gündeme gelecektir. 1918'den itibaren geleceğe yönelik projeksiyon bir süre daha dış borçlanma ve müdahaleci ekonomi üzerinde toplanacak ve bunların devam etmesi gerektiği söylenecektir.

Asıl sorun, bu istekler ve değişmeler sürecinde, bir değişmezin, Meşrutiyet ekonomisi üzerinde Demokles'in kılıcı gibi hiçbir zaman kaybolmamış olmasıdır: Kapitülasyonlar ve yan ürünleri (dış borçlanmalar gibi). (Bk. s.343)

Bu borçlanmalar Osmanlı toplumsal yaşamına da yerleşmiş ve Milli İktisat uğraşılarının yanı sıra dışardan borç bulma büyük bir siyasal beceriklilik sayılmıştır. Öyle ki bir zaman gelecek, dış borçlanmada başarılı olamadığı için İttihat ve Terakki beceriksizlikle suçlanacaktır. 1919 Divan-ı Harbi'nde Müddeiumumi Muavini Feridun Bey İttihatçıları şöyle suçluyordu:

"...Bu 600 senelik bir hesabın tetkikidir. İttihat ve Terakki dördün-

cü kuvvet olmuştur... Küçük yaştan beri işittiğimiz yardım meselesi nesillerimizi beslemiştir...36 bankadan 7 milyon lira istikraz edemeyen ve Almanların vahşi mukadderatına bağlanan insanlar..." [1]

Mütareke döneminde vatan haini ilan edilen İttihatçılar, bu nedenle, yani dış borç bulamama nedeniyle suçlanmışlardır.

İttihat ve Terakki için ulusal ekonomi Osmanlı İmparatorluğu'nu kalkındırıcı bir güç sayılmıştı. Fakat İttihatçılar da aynı zamanda dış borçlanmayı bir başarı saymışlardır. Ne var ki milli, yerli üretim ve bundan doğacak kurtuluş reçetesi dış baskılarca kontrol altına alınmıştır. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'na verecekleri borçları zaten kontrol etmekteydiler. İttihat ve Terakki iktisadi alanda başarı sağlayabilmek için iç ve dış iki büyük sorunla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu bir kurtuluş mücadelesiydi. Ve İttihatçılar hiçbir zaman başarının aydınlığına çıkamamışlardır. Bununla beraber birçok ekonomik problemle uğraşmışlardır. Bu alandaki öneriler üç grupta incelenebilir.

1. Ziya Gökalp'in "Yarın"ı

Ziya Gökalp Bey'in yanıtlamak istediği gerçek şudur. Türkçülük evrensel bir doktrindir ve çeşitli alanları kapsayacak, açıklayacak değerdedir. Siyasal– sosyal yönleri olduğu gibi ekonomik yönleri de vardır. Türkçülerin "Milli İktisad"a katkısı daha çok milli bir heyecan ve değişme bilinci yaratma yolunda olmuştur. Bu heyecana, ilkeleri gereği gelecekteki Turan devletinin bazı ögeleri de katılmıştır. Örneğin Türkistan'daki ekonomik gelişmeler çok yakından olmasa ile iletişimin müsaade ettiği oranda izlenmiştir.

Ziya Gökalp Bey imparatorluğun asıl ve egemen öğesi (yani unsur ve hâkim–i aslisı) Türklerin durumunu büyük bir açıklıkla saptamıştır. Türkler, kendi ülkelerinde azınlıkların, dışarıda da hem XX. yüzyıl tekniğinin, hem de kapitalüsyonların tutsağıdır. Bu tutsaklığın doğal sonucu bir çeşit sömürge hayatı yaşamaktadırlar. Parvüs'ün deyimiyle can damarları yabancıların pencesindedir' ve en ufak bir yatırımı bile alacaklılarından izin almadan gerçekleştiremezler. [2]

Ziya Gökalp Bey iktisat alanında şiirseldir– fakat bilimsel olamamıştır. Yeni Hayat doktrininin sosyoekonomik yönünü manzumelerinde dile getirmiş ve ekonomik tezlerini açık bir Türkçe ile anlatmaya çalışmıştır. Üzerinde durduğu konular, kapitülasyon düşmanlığı, milli sermaye yandaşlığı, yabancı mallara boykot, bütçe birliği, "barışta rençber, savaşta asker" olan esnaf övgüsü, "boş ambarları dolduracak" köylü sevgisi olmuştur.

Türklerin çoğulcu bir siyasal hayat içinde kozmopolit dünyalarından kurtarılmadan, kısaca "sosyal bir inkılab" gerçekleştirilmeden "bugün"den sıyrılmadan, içinde bulundukları "rençber ve memurluk" çemberini kırmadan, kurtuluşlarına olanak yoktur. Çünkü rençberlik

1 DHÖ, s.132.

2 *Salname–i Servet–i Fünun 1326,* s.233.

ve memurluk (zihni rençberlik), hayatın yaratıcı unsurlarından yararlanmayı yasaklar. Bu durumda "yarın"ı inşa etmeye de olanak yoktur.

Türkçülük en kalıcı bir doktrin olmakla beraber parlamentoda kendisinden açıkça söz edilmez olduğu için eylem ve yasama planlarında zayıf kalmıştır. Zaten Diyarbekir Mebusu Ziya Gökalp güzel konuşan tartışmacı bir parlamento adamı da olmamıştır. Daha sonra Ziya Bey Türkçülüğe bir iktisadi temel aramış ve bunu tesanütçülükte bulmuştur (Bk. s. 320). Sonunda Turan fikrinin akıbeti tesanütçülüğü de beraberinde sürüklemiştir.

Türkçüler, tüketici bir topluma milli bir kalkınma bilinci aşılamak istemişlerdir. Böylece, milletleşmenin temel unsurlarından birinin de iktisadi ögelerden oluştuğunu kanıtlamak ve Türk unsurundaki yaratıcı potansiyel yolunu seçmişlerdir. Siyasi plandaki uyanıştan az olmakla beraber bunda da başarısız olmamışlardır.

2. Cavit Bey'in "Bugün"ü

İttihat ve Terakki 1908'de devletin yönetiminde ilk adımlarını attığı zaman ekonomik bir görüşten ve politikadan yoksundu. Bu alanda tek adam baştan sona Mehmet Cavit Bey olmuştur. Daha doğrusu Maliye Nâzırı olmadığı zaman da yine maliye ve iktisat tekniğine sahip tek uzman kişi olarak kalmıştır. Özellikle ilk yıllarda konuşmaları zevkle ve dikkatle dinlenmiş ve bizzat "muvafık", "muhalif" mebuslarca, yayınlanması önerilmiştir. Boşo Efendi bunların başında gelir. Cavit Bey çok iyi konuşan, parlamento usullerine hâkim, sert ve mağrur bir tartışmacı, söz düellosunda usta bir parlamento adamı olmuştur.

Cavit Bey'in İttihat ve Terakki içinde Birinci Dünya Savaşı aleyhtarı olmasıyla da bir ikilik yarattığı söylenebilir, savaş ilan edildiği gün iki arkadaşıyla beraber kabineden istifa etmiştir. Cavit Bey sadece güzel konuşmasıyla değil aynı zamanda kalemiyle de kamuoyunu aydınlatma yeteneğine sahipti ve çeşitli dergilerin sahip ve yazarlarındandı. [3] Kültürü bakımından Fransa'ya hayran olan Cavit Bey bu özellikleriyle ancak birkaç parlamenterle kıyas edilebilirdi (Lutfi Fikri Bey bunlardan biridir).

Avrupa piyasalarının ünlü borç arayıcılarından Cavit Bey "istiklal–i siyasi" (siyasal bağımsızlık) yanında "istiklâl–i mali"nin de var

3 Mehmet Cavit Bey, politikacı olmadan önce kısa memuriyetlerde bulunmuş ve özellikle öğretmenlik mesleğini tercih etmiştir. Meşrutiyet ikinci kez ilan edildiği zaman Selanik'te özel bir okulun (Mekteb–i Tefeyyüz) müdürü idi. Ders kitapları Meşrutiyetin ilanından önce dahi, yani Abdülhamit döneminde övülmüştür (Bu konuda bir örnek olarak *"İlm–i İktisat"* kitabıyla ilgili olumlu bir eleştiri yazısı için bk. *Servet–i Fünun,* No:468, s.410, 17 Şubat 1315). 1908'den sonra yayınladığı ve sahiplerinden olduğu *Ulûm–i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* da anımsanmalıdır. Derginin diğer sahipleri Ahmet Şuayip ve Rıza Tevfik Beylerdir.

olduğunu ve bir ülkeye baskıların en büyüğünü yapabileceğini kabul etmiştir ve mali bir istibdadın bir ülkeyi siyasal istibdattan daha fazla sarsacağı kanısındadır. Bu fikirde olan bir insanın, partisinin iktisat politikasında seçeneksiz olduğu açıktır. Bu durumunu 1908–1918 döneminde rakipsiz olarak sürdürmüştür.

Cavit Bey sürekli olarak belirttiği gibi su katılmamış bir liberaldir. Fakat dün ile yarın arasında yer alması dolayısıyla bugünün getirdiği sorunları karşılaması gerektiği için (en azından memur maaşlarının aybaşlarında nasıl verileceği endişesi içinde) fikirlerinde inatçı ve radikal olmamış zamanın gerektirdiği değişiklikleri kolaylıkla yapmıştır. Fikirleri ve önerileri, teorik ve kalkındırıcı olmaktan çok, günün acele çözüm bekleyen sorunlarıyla ilgilidir. Cavit Bey'in iç ve dış baskıları karşılamak amacı güden pratik çözümlere kaydığı açıktır. Basamak basamak oluşturduğu liberalizminden devletçi ve müdahaleci bir ekonomi platformuna geldiği ve bunu savunduğu da açıktır. Bunlar savaşların ve iç isyanların sık olduğu bir ülkede, Osmanlı ülkesinde, Cavit Bey'in iktisadi görüşlerine hâkim unsurlar olmuşlardır.

Hiçbir suretle taraftar olmadığı Harb–i Umumi bittikten sonra da "hürriyet–i iktisadiye" en geniş şekliyle devam edecekti. Ne var ki savaş beklentilere uymamış, sürprizli olmuştu ve bir türlü bitmiyordu.[4]

Türkçülük kesimini gerçeğe davet etmek için olacak, milli iktisat ve milli sanayi gibi alanlarda aceleye kapılmamak gerektiğini belirtmiştir. Hatta Cavit Bey'e göre millilik sermaye birikimi değildir, yaratıcı tek unsur da değildir. Ondan çok daha fazla "sermaye teraкümünü" yaratacak faktör yabancı sermayedir ve onları getirmek için her türlü "teshilatın" (kolaylıkların) gösterilmesinden yanadır. O kadar ki yabancı sermayeyi daha ucuz şartlarla getirmek için bunlar arasındaki rekabeti de alış reçetesine koymak taraftarıdır.

İktisat bilgisinden çıkardığı pratik sonuçla yabancı sermayeyi devletin ve toplumun en büyük kurtarıcısı durumuna yükselten Maliye Nâzırı kapitülasyonların yıkıcı ve insafsız karakterini bir felaket olarak tanımlar. Bu bakımdan yabancıların mali kontrolüne her zaman karşı olmuştur. Ticaret antlaşmalarının değiştirilemezliğinden de yakınmıştır. Kapitülasyoncu baskıların ezikliği altındaki bir toplumun "halet–i ruhiyesine" (psikolojisine) o da sahiptir. Fakat yabancı baskı karşısında yönetimin ilkelerini tayin etmek gibi zor bir durumdadır ve böyle bir politikanın azabını –örneğin İspirtolar Kanunu'nda olduğu gibi– çekmiştir (Bk. s. 343).

Osmanlı Bankası Cavit Bey'e sempatik görünür ve bu bankayı "memleketin ailesi efradından" kabul eder. Düyun–ı Umumiye'nin devlet dairesi olup olmadığı onu da ilgilendirmiştir. Maliye Nezareti'nin böyle bir örgütten yoksun olmasına da üzgündür. Bir devlet

4 MAZC 1334, D III, Sİ 4, 32.içt., s.387.

dairesi olduğu kanısındadır ve herhalde bu dairenin yerli olmadığı, yabancılar tarafından kurulup Osmanlı İmparatorluğu'nun anayasa mekanizmasına sokulduğunun bilincindedir. [5] Bu kurumu gerekli gördüğü söylenebilir. Yaratılmasında Abdülhamit'in büyük payı olduğu bu kökü yabancı kurumun Abdülhamit'i devirmiş olan bir ekibin liderlerinden iyi not alması II. Meşrutiyet'in nasıl bir zemin üzerinde Eski'yi devam ettirdiğini ve ona değişmezlik kazandırdığını göstermektedir.

Cavit Bey milli bankaların ve mali müesseselerin kuruluşlarından yana olduğunu –başta *İtibar–ı Milli Bankası* olmak üzere (zaten bu bankanın kurucularındandır)– bu gibi girişimlerde göstermiştir. Böylece dönemeçli yollardan Ziya Gökalp ve Kara Kemal'le bir buluşma noktasına vardığı düşünülebilir. Fakat bu gibi milli kurumların "şiddetli ve zararlı önlemlerle" kurulmasına da karşıdır. Bu son fikri de "Aşırı nasyonalist" (milliyetçi görüşlere) ve Türkçü tezlere Osmanlı İmparatorluğu iktisat politikası içinde yer verilmemesi için bir uyarı sayılabilir. [6]

Vergiler konusunda ise "merhamete değil, adalete dayanılmasını" savunan Cavit Bey vergilerin eşitlik esasına göre hesaplanmasından yanadır. Ne var ki bu eşitlik sosyalizm anlamına gelmemelidir. Bu konuda Mebusan'da Vartkes ve Zöhrap Efendilerle giriştiği söz düellosunda bu tezini açıklamıştır. (Bk. s. 324)

Cavit Bey'e göre Birinci Dünya Savaşı bir felaketler yumağı idi. "Her altı ayda bir Almanya'ya borçlanarak" yaşanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun iflasını ilan eden de odur. [7]

İflas durumundaki bir devletin cesaretle mali durumunu açıklamadan şu çözüme varılabilirdi: Osmanlı Devleti kendini kurtaracak bir iç dinamiktan yoksundur. O halde itici güç dışta aranmalıydı. Liberal bir felsefeden hareket edilse de bu demekti ki, Osmanlı Devleti'ni kurtarmak, Batı'nın iktisadi baskıları bu şekilde devam ettiği sürece imkânsızdır. Böylece iflasın ilanı sonun başlangıcı olarak kabul edilebilirdi. Fakat İttihatçılar böyle bir sonuç karşısında bile eski bir kuruma yeni bir ruh verilebileceği inancında idiler. Bu iddia, devrimci olup olmadıklarını tartışma alanına getirecektir.

Dıştan gelmesi umulan itici güç dış borçlanmalardı. Ve bunlar

5 MMZC, 1326, D I, Sİ 3, 45.içt., s.1263. Cavit Bey'in bütçe konuşmasından: "...Hazine–i milliye ile Osmanlı Bankası hiçbir zaman birbirinden ayrılamaz. Bir her gün Osmanlı Bankası'nın vesatetine muhtacız."

6 Kendisine nâzırlık teklif eden Talât Paşa'ya Almanya'dan gönderdiği cevap mektubundan: "...bence pek müfrit nasyonalizm siyasetinin devamı men' edileceğine katiyen itimadım yoktur." Cavit Bey bu gerekçeyle nâzırlığı reddetmek eğilimindedir. (Beşinci Şube'deki cevaplarından, s.239).

7 1917 bütçe konuşmasından: "...Bir devlet için iflastan daha vahim safha olamaz. Maalesef mali hayatımızın serüvenleri arasında o da geçti". (MMZC 1333, D III,

yabancı sermayenin ikiz kardeşi idiler. Cavit Bey'e göre de dış borçlanmaların "eğitici" bir erdemi (fazilet-i terbiyetkârânesi) vardı Cavit Bey 8 yıl sonra (1926'da) İstiklal Mahkemesi'nde bu sözlerinden dolayı eleştirilecekti. Bununla beraber kendisi yalnızca iki "istikraz" yaptığını söylemiştir. (Bk. s.559). II. Meşrutiyet dokuz kez dışa borçlanmıştır. Aranan yabancı sermayeler kolay bulunamamıştır. Özellikle İngiliz, Fransız sermaye gruplarının nabız yoklamaları sonuç vermeyince "Doyçe Bankçı" yollara başvurulmuştur. Belirtildiği gibi bu alanda muhalifler İttihat ve Terakki'nin dış borçlanmasını eleştirmemişlerdir. Fakat borçlanmanın niçin o banka değil de bu bankadan (kendilerinin tercih ettiği yerlerden) yapıldığını sert sözleşlerle eleştirmişlerdir. Cavit Bey tercihlerini dile getirmiştir. Ama muhalifler Cavit Bey'in yöneldiği bankalarda -kendisi Selanikli olduğu için- Siyonizm etkisini görmüşlerdir. Bazı yazarlar idamının (1925) geriye alınması için Musevi asıllı kuruluşların başvurusundan söz etmişlerdir. [8]

Savaş İttihatçıların karşısına İngilizlerle Fransızlardan daha güçlü ve yıldırıcı bir düşman çıkarmıştır. O da *ihtikâr sorunudur*.

Yeni bir sikke resmi (Kalem, *30 Mart 1911, No.119)*

Sİ 3, 47. içt., s.628.)

8 Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s.274. Eserde başvurunun ünlü Rothschild ailesi tarafından yapıldığı belirtilmiştir.

Ticaret muahedeleri, kapitülasyonlar, vergi ve gümrük rejimleri 1914'e değin hükümlerini sürdürmüşlerdir ve sürdürdükleri yere Cavit Bey'i de sürüklemişlerdir. Orası Cavit Bey'e göre "atidir", "tarihtir". Ama Cavit Bey bugünü şöyle açıklar ve "bugünü" mazur göstermek ister:

"...Bizler maziden kalmış çürük, hem gayet çürük –herkesin müddeiyatına ve maziyi güzel görmek isteyenlerin iddialarına rağmen söylüyorum ki– tamamen çürük bir binaya vâris olduk, bizler mukadderat–ı milleti elimize aldığımız günden beri o çürük binayı biraz sağlamlaştırmaya çalışan amelelerden başka hiçbir şey değiliz." [9]

3. Kara Kemal ve Esnafın Gücü

Osmanlı Devleti Harb–i Umumi'ye Osmanlı Bankası'ndaki 212.000 liralık bir kredi bakiyesi (artığı) ile girmişti. Abluka altına alındığı için ticaret tamamen felce uğramış, Hüseyin Cahit Bey'in deyimiyle "memlekete bir arşın kumaş, bir arşın patiska girmemiştir." [10] Dışarı satmak için elde sadece ilkel maddeler vardı. Bunların alıcıları da yalnız Almanya ve Avusturya–Macaristan idi. Almanya heyeti satın alınacak malları kendisi, fiyatlarıyla tespit ediyor ve bunun dışında ülkesine mal sokulmasını yasaklıyordu. Avusturya da aynı çizgideydi.

Bu tek taraflı işlemler Osmanlı ülkesinde yıkıcı bir rol oynarken içte de asıl düşman ortaya çıkmıştı. Ne Gökalp Bey'in, ne de Cavit Bey'in çırpınışları ve önerileri tehlikeleri azaltmıyordu. Doğrudan doğruya bu tehlikeler karşısında tamamen İttihatçı bir kaynaktan doğan pratik tedbirler alındı. Bunların yaratıcısı Kara Kemal Bey ve iki yardımcısı gözlerinden rahatsız olduğu için takma adı Kör olan Âli İhsan Bey'le (İloğlu), Memduh Şevket (Esendal) Bey'di. Kendi deyimiyle banka, şirket gibi kuruluşlar kendi "ferdi ve hususi" girişimlerinin eseri idi. [11] Bu durum yapılan işlerin objektifliğini ortadan kaldırırcasına zayıflatıyor ve onlara kişisel bir etiket yapıştırıyordu. Yine kendi ifadesiyle Kara Kemal Bey bu işlemlerini siyasal bir amaçla yapmamıştı, ama bu politik bir savunma idi ve Cavit Bey'in temsil ettiği sermayeci kesimle savaşın bir yöntemi ve iktidara etki yapmanın klasik bir yönüydü. Kara Kemal Bey doğrudan doğruya yerli malı ve biraz da "alaturka" yöntemlerden yararlanmıştır. İdeolojik temel Ali İhsan Bey'den gelmektedir, siyasal cephede de yardımcı Memduh Şevket Bey'dir.

Kara Kemal Bey hiçbir zaman teorisyen olmamıştır. Fakat savaş ekonomisinin ve azgelişmişliğin hastalıklarıyla mücadelede izlenecek usulleri ararken isabetsiz sayılamayacak reçeteleri de yazmak cesaretini göstermiştir. Onun pratik zekâsı atılımcı, komitacı ve fedai karakterinden geliyordu. Bu model tamamen kökü İttihatçılığın içinde olan

9 MMZC 1326, Sİ 3, 56.içt., s.1571.

10 Meşrutiyet Hatıraları, (*Fikir Hareketleri,* sayı:221, s.198).

11 Beşinci Şube'de Kara Kemal'in ifadelerinden, s.326.

bir kaynağın eseridir: Yer yer çıkan alevlere ampirik buluşlarla hücum etmek.

Kara Kemal Bey grubunun içinde bulunduğu savaş tabloları, kurtuluş çarelerinin de boyutlarını belirliyordu. 1332 (1916) Kongresi' nde Kara Kemal Bey gözlemlerini somutlaştırmıştır. Şöyle ki: "İğneden ipliğe kadar" her şeyi dışardan ithal etmeye mahkûm bir devlet, un, bulgur, zeytin, şeker, gaz, kahve gibi "zaruri" maddeleri de, kendisi üretemiyordu. Buğdayı bile, kısmen Anadolu'dan, kısmen de dışardan (Ukrayna ve Romanya) sağlamak zorundaydı. Savaş yılları, fiyatları sıçrama halinde yükseltmişti. Kırk paralık ekmek birdenbire 60 paraya çıkmıştı. Yalnız İstanbul'un günlük un ihtiyacı 25.000 çuvaldı ve ancak 8.000 çuval un sağlanabiliyordu. Bunları da getirebilme araçları çok yetersizdi. Açlık her evin kapısını çalıyordu. Üstelik, "memleketin iktisadiyatı unsur–ı aslisinin (yani Türklerin)" elinde değildi. İstanbul'da zahire ticareti Rumların elinde kalmıştı. Değermenler de onlardaydı.

Osmanlı ekonomik hayatının hâkimi Hıristiyan unsurlardı ve Türklerin ihmali yüzünden, "memur sıfatıyla hareket etmelerinden" ötürü, servet kaynakları Hıristiyanların eline geçmişti.

Bu alanda yasal önlemler alınmıştır: *"Gümrük resminin tadili hakkında kanun–ı muvakkat* (7 Eylül 1914), İaşe Kanun–ı muvakkati (10 Temmuz 1916), Mükellefiyet–i Ziraiye Kanunu (2 Nisan 1917), İhtikârın Men'i hakkında Kanun–ı Muvakkat ve zeyl kanunu, Kanun–ı Muvakkat (26 Nisan ve 18 Haziran 1917), İaşe–i Umumiye Kararnamesi ve Kanunu (18 Ağustos 1333 ve 4 Nisan 1918), İaşe Nezareti Hakkında Kararname (24 Temmuz 1918).

Kara Kemal grubuna göre, bu yasal önlemlerin geçit resmi yararlıydı fakat yetersizdi. Bu grup daha atılımcı saydığı bir önlem dizisini daha fiili ve şahsi şatlara bağlayarak yeni önlemler alacaktır. Önce esnaf cemiyetleri kurularak özellikle küçük esnaf örgütlendirilecektir. Bunlarla Fırka (ya da Cemiyet) arasında organik bağlar kurulacaktır. Bu teşkilatlandırma işlemi hamallara kadar yayılacak ve bu işle Hamal Ferit Bey görevlendirilecektir. Asıl önemlisi bu kuruluşlar içine Hıristiyanlar alınmayacaktır ve dışlanacaktır. Böylece fırka içinde sermayeci olmayan ve tamamen Türklerden menfaat grupları oluşturulmuş olacaktır. Bu gruplar yoluyla ekonomik hayatın büyük bir kesimi kontrol altına alınmıştır. Kemal Bey grubu ticaret planında yeni sayılabilecek ilkeleri uygulamaya geçmiştir ve şu ilkelere dayanan bir ticari hayat çerçevesi çizmiş, Anadolu tüccarını da örgütlendirme çabasına girişmiştir. Önce Anadolu tüccarını genel planda ticari kazançlara ve menfaatlere iştirak ettirmek; tüccarı örgütlendirmek; tüccarı birbiriyle rekabet etmeye yöneltерek köylüden düşük fiyatla zahire alınmasını önlemek; "halkın malı olan" kooperatifler kurmak.

Kara Kemal Bey de böylece devlet eliyle milli tüccar yaratma yolunda büyük bir adım atmıştır. Geri kalan ticaret gruplarını Cavit Bey üzerine almış sayılabilir. Fakat Kara Kemal Bey ticari hayatın büyük bir kısmını da ekalliyetlerin dışlanmasıyla kontrol etme olanağı-

na kavuşmuş oluyordu. Bunları izleyen Kara Kemalci önlemler ve kuruluşlar artık bu temel üzerinde yükselebilirdi.

Önce "Teşkilât-ı Mahsusa-i Ticariye" adıyla bir cemiyet kurulacak ve onu "Kara Kemal Şirketleri"nin belli başlıları izleyecektir:

1. *Anadolu Milli Mahsulat Şirketi* (200.000 lira sermayeli, Anadolu tüccarı ile ortak, buğday ve un işlerini düzenleme amacıyla).

2. *Milli Kantariye Şirketi* (200.000 lira sermayeli, İstanbul bakkallarıyla ortak, şeker, pirinç, yağ, kahve ithalatı ve dağıtım amacıyla).

3. *Ekmekçiler Şirketi* (100.000 lira sermayeli, ekmekçilerle ortak).

Bu şirketlerin kazancından elde edilen 400.000 lira ve halkın iştirakine açık olarak 1.000.000 lira sermaye ile *İktisad-ı Milli Bankası* da II. Meşrutiyet'in ekonomik dünyası içinde yerini almıştır.

Bütün bu birbirini izleyen kuruluşlar Kara Kemal Bey grubunun zaman zaman ticari yoldan siyasi hayatta ön plana geçmelerini sağlamış, giderek sınıfsal bir çatışmayı örtmüş, zaman zaman da ikinci plana düşmelerine neden olmuştur. Siyasal hayatın iniş çıkışları arasındaki bu hareketlilik fırkanın ve genel olarak İttihat ve Terakki'nin içinde sürtüşmeler, rekabetler ve bölünmeler yaratmıştır. (Bk. s.224). Özellikle şirketler kompleksine adını veren Kemal Bey'in, bunları kendisinin özel olarak kurduğunu 1916 Kongresi'ndeki raporunda belirtmesi ilginçtir. [12]

Kara Kemal Bey sonunda İaşe Nâzırı olmuş ve kuruluşları belirli bir oranda devlete mal edilmişse de asli karakterlerini az çok muhafaza etmişlerdir. Savaşın büyüklüğü oranında vagon ticareti ve spekülasyonu, ihtikâr, harp kazançları gibi bir dedikodu yığını altında kalan Mütareke döneminde Damat Ferit Paşa'nın (ve de Vahdettin'in) hışmına uğramışlardır. İaşe Nezareti lağvedilmiş (12 Şubat ve 12 Mart 1919 tarihli kararnameler) ve tüm şirketlere el konmuştur. (20 Temmuz 1919 tarihli kararname). İş bu kadarla kalmamış, kurulduklarından bu satırların yazıldığı tarihe kadar (1988) bir türlü bitmeyen fakat bir türlü de dürüst incelemelerle aydınlanamayan bu dedikodular canlılıklarını korumuşlardır. O kadar ki Beşinci Şubedeki soruşturmalarından başlayarak, divan-ı harpte, İzmir Suikasti Davası'nda, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde en fazla üzerinde durulan noktalar Enver Paşa ile Kara Kemal'in faaliyetlerinde toplanmaktadır. Hatta Kara Kemal Bey'in emellerini gerçekleştirmek için "Siyah Pençe" ya da "Kara Çete" adlı dernekler de kurduğu ileri sürülmüş, fakat aydınlanmamış sorunlar olarak kalmıştır. Şunu belirtmek gerekir ki, Kara Kemal Bey'in şahsından ayrılamayan etkinlikleri II. Meşrutiyet'in yalnız ekonomik değil siyasal hayatında da en büyük fırtınaları kopartan, en tesirli eylemler olmuşlardır.

4. *"İse" Edebiyatı*

Uzun bir istibdat döneminde Batı'dan gelebilecek çağdaş sosyoekonomik fikirleri taşıyıcı yayınların sınırlardan geçmesi yasaklanmıştır.

12 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s.393.

Bu yüzden Osmanlı okumuşları durumu vahim olan hasta imparatorluğun kalkınmasını anlatacak ve çözecek fikirlere sahip olamamışlardır. Bu alanda bir karşılaştırma yapılırsa Rus Çarlığı bu bakımdan daha yumuşaktır. Çünkü Fransız İhtilalinden beri oluşan çağdaş fikirler ve teoriler Çarlık sınırlarından girmiş ve bir aydın kitlesi bu yolla oluşmuştur.[13] Osmanlı İmparatorluğu bu bakımdan daha kapalı ve sert bir tutumda olmuştur. Gerçi Balkanlar Batı'nın ve Batılılık fikirlerinin yapılarına sızmasına daha açık ve yumuşak olmuşlarsa da bu durum Osmanlı aydınlarına çok zor, çok geç ve yarım yamalak nüfuz etmiştir. 1908'de "az bilgi, çok kin" ile açılan dönem "Evropa" karşısında ne kadar geride ve uzakta kalınmış olduğunu o günkü kuşağa açıkça göstermiştir.

Türk–Müslüman okumuşları ve politikacıları bu durum karşısında şaşkınlıklarını gizlemeyecekler ve 1908'in bayram havasından derin bir düş kırıklığına düşeceklerdir. Henüz tam bir uyanış içinde olmayan –ne kadar denebilirse o kadar– "aydın" insanlar geleneksellik ile Batılılık arasında, düşüncelerinde oluşan çelişkili durumu dengeleyemeyeceklerdir. Ekonomik görüşlerde eksiklik ve tutarsızlık insanların yandaşı oldukları kurumlarda da görülür.

İttihat ve Terakki mensupları duygusal hareketleriyle bu durumlarını şöyle bir örnekle kanıtlayabilirler. 1908'de Drama Mebusu Rıza Bey milli bir banka kurulmasını, isminin de "Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası" olmasını önermiştir. Öneri dikkate alınmamıştır.[14] Altı yıl sonra İstanbul Mebusu Şefik Bey'in gözlemi şudur: Beyoğlu'nda Osmanlı Bankası'na gittiğinde, Osmanlı İslam kadınlarının bankaya girdiklerini, faiz istemediklerini, inanılacak bir banka özlediklerini görmüştür. Şu halde bu modelde bir İslam bankası kurulmalıdır. Bu çelişki konuşmacıların kafalarından geleneklerle yüklü olarak, İkinci Meşrutiyet'in sosyoekonomik planına bir yansımadır. Bu sözleri gelecek kuşaklara bırakanlar özlemlerine kavuşsalar bile eşikte yabancı baskısı (kapitülasyonlar, imtiyazlar gibi) beklemektedir. İttihat ve Terakki'nin ideolojisindeki ekonomik bölüm bu gibi unsurlardan oluşmaktaydı.

Bir başka unsur da tozpembe bir gözlükten edinilen gözlemdir. Mebusan Reisi Halil Bey "fırka namına" yaptığı konuşmada, "ise" edebiyatını büyük bir iyimserlikle yapmaktadır:

"...Biz kaniiz ki bizim elimizde bulunan memleket işlenir ise,

13 Boris Mirkine – Guetzevitch bu durumu eski fakat hâlâ değerini muhafaza eden etüdünde ele almıştır. Her iki mutlakiyetçi saltanatın karşılaştırmasını yapmıştır. Bk. "L'influence de la Révolution Françoise sur le développement du droit international dans I'Europe Orientale" (*Recueil des Cours* 1928, II, Tome 22, s.334 vd.).– Daha yeni bir tarihte yayınlanmış bir eser bu konuda daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Franco Venturi, *Les Intellectuels le Peuple, et la Revolution, Histoire du Populisme Russe au XIX Siecle.* Bütün eser bu konuya ayrılmıştır.

14 TV 1324, No: 140, 36.içt., s.13–14.

memleketimizde bulunan kuvâ-yı istihsaliye (üretim güçleri) hal-i faaliyete getirilir ise mevki-i coğrafimizin ehemmiyeti de buna inzimam eder ise(eklenirse) dünyanın en mesut akvâmı arasında mevcudiyetimizi muhafaza edebiliriz." [15]

Bu iki tablo İttihat ve Terakki'nin sosyoekonomik görüşlerinin zamanın koşulları içinde nasıl yaralı ve bunalımlara mahkûm olduğunu göstermeye yeter.

Bu hayallerin yanı sıra İttihat ve Terakki "fiiliyatta", ana çizgilerini vermeye çalıştığımız ekonomik tutumlarla neler yapmıştır.

Ziya Gökalp yüksek, kutsal ve milli bir hareket noktasından hiç de pratik olmayan fakat ekonomik kalkınma için gerekli psikolojik sonuçlara yönelmiştir. Kalkınma onun için bir kurtuluş yolu olmuştur ve bu kurtuluşun heyecan yönünü yaratmayı yüklenmiştir.

Cavit Bey de heyecanlı nutukları sevmekle beraber heyecansız sahnelere doğru bir gidişi yeğlemiştir. Gökalp'e pek dokunmamıştır, ama Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde Cumhuriyetçiler Meşrutiyetin hesabını sorarken, Reis Ali Bey'in (Çetinkaya) sorularına verdiği yanıtlarda Kara Kemal Bey'i şiddetle eleştirecektir. Kara Kemal ve arkadaşları her partiye musallat olan asalaklardı ve kendisi gibi bir maliye uzmanına şirketler ve kurumlar hakkında hiçbir suretle danışılmamıştı. [16]

Kara Kemal Bey bir partizan modeli oluşturmuştur, elinde hortumun bir ucu yangınları söndürmeye, fedai saplantılarıyla koşmuştur. Savaş ekonomisi içindeki yerini başarıyla almış sayılamaz. Bütün bu davranışlar aslında birbiriyle kesişmiş ve mali güçsüzlük, yabancı baskısı, azgelişmişlik koşulları birleşince Osmanlı Devleti kurtulamamıştır.

Bu üç tutum içinde devletin rolünü belirtmek gerekir. Ziya Gökalp'in devleti ötekilere göre daha ağır basıcıdır ve bir bakıma ekonomik hayat içinde düzenleyici bir rol oynar. Cavit Bey'e göre liberal bir devlet ekonomisi parlamenter usuller içinde,devlet rolünü asgariye indirmiştir.Kemal Bey'in devleti yalnızca "milli tüccar" yaratmakla ödevlidir. Bu bütün içinde yalnızca Cavit Bey'ci görüş kendisini demokrasiyle devam ettirebilirdi ve tek parti egemenliğine yol açmayabilirdi. Fakat bu da gerçekleşmemiştir. Ötekiler ise tek parti sistemiyle bağdaşan iktisadi rejimlerdir. Her üç görüşün de dayandığı devlet sosyal değildir. Bununla beraber sosyal bazı ödevlere sahiptir. İttihat ve Terakki kendisine ya da bazı üyelerine mal edilen sosyalizmi kabul etmiş değildir (Bk. s. 321).

Bütün bunlar İttihat ve Terakki'yi "istediğini yapabilen bir güç" olarak kabul ettirebilir miydi? Bu soruyu kesin bir *hayır*'la yanıtlamak gerekir. Bunun nedenlerini İttihat ve Terakki'nin toplum hayatından çıkarıp atamadığı değişmezlerle savaşımız da aramak doğru olur.

15 MMZC, D I, Sİ 3, 14.içt., s.377.

16 Ankara İstiklal Mahkemesi'ndeki sözlerinden.

YEDİNCİ BÖLÜM

İttihat ve Terakki ve İkinci Meşrutiyet'in Sosyoekonomik Değişmezleri

İTTİHAT VE TERAKKİ VE İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN SOSYOEKONOMİK DEĞİŞMEZLERİ

GİTTİKÇE sömürgeleşen Osmanlı İmparatorluğu'ndan pay koparma ve ayrılma olayları, birtakım "müesseseler"in aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bunlar büyük devletlerin Osmanlı gövdesi üzerindeki "asalak yaşam" sürecinin devamını sağlayan unsurlardır. Örneğin kapitülasyon, Düyun–i Umumiye, dış borçlanmalar, ticaret antlaşmaları, reji idareleri, kendi içlerinde şubelere ayrılmış (demiryolları, bankalar, fabrikalar, imtiyazlı şirketler ve tekeller gibi) ve Osmanlı Devleti'nin kalkınmasını önleyici bir yönde gelişmişlerdir. Bu arada alacaklı ülkelerin bazen birleşmeleri, bazen de kendi aralarında çetin menfaat çatışmalarına girmeleri, trajik tablolar oluşturmuştur.

İttihat ve Terakki, bu keşmekeş içinde imparatorluğun son on yılında iktidara gelebilmenin tarihsel davetiyesini almıştır. Bu dönem içinde İttihat ve Terakki'nin programı ne olursa olsun, hatta en ileri kurtarma ve inşa planları yapacak kadroya sahip olsa bile, dış baskıların vesayeti altında, hemen hiçbir şey yapamayacaktır. Osmanlı'nın hapsedildiği bu tarihsel kafes kırılmadıkça bağımsızlık olayının en ufak ışıkları dahi parlamayacaktır.

Bazı örnekler üzerinde durulabilir.

1. *Kapitülasyonlar*

Yasama Üzerinde Yabancı Baskısı Örneği: İspirtolar Kanunu

Bir kanun layihası (tasarısı) kanunlaştıktan sonra, yani Mebusan ve Ayan Meclislerinde görüşülüp kabul edildikten ve son olarak Padişah tarafından tasdik edildikten sonra bir dış baskı neticesi olarak uygulamadan kaldırılabilir mi? Yasama organını ve hatta Padişahın iradesini hiçe sayan hangi baskının gücü olmuştur? İttihat ve Terakki Meşrutiyeti ilan edip kontrolü altındaki ilk hükümeti (Hüseyin Hilmi Paşa kabinesini) kurduktan sonra bu sorunun ezici yanıtıyla baş başa kalmıştır. Bu talihsiz olaydan daha önce söz edilmişti. Burada tamamlayıcı bilgiler verilecektir. (Bk.s. 61).

31 Mart Hareketi'nden 5 ay sonra sarsılmış bir durumda bulunan İttihatçılar "tükürdüklerini yalamakla" suçlanacaklardır. Sorun şudur:

Kısaca *İspirtolar kanunu* tasarısı adıyla anılan bu tasarının maksadı İzmir, Selanik hinterlandlarında yetişen yerli üzümcülüğü korumaktır. Tasarı 1909 Ağustos'unun 15'inci günü Meclise getirilmiştir. İkinci

maddesine göre üzüm ve ürünlerinden başka maddelerden yapılmış olan meşrubat-ı küuliye'nin (alkollü içkilerin) memalik-i Osmaniye'ye ithali memnudur (yasaktır). 20 maddelik bu tasarı tartışmasız kabul edilmiştir. Yalnız İzmir Mebusu Nesim Masliyah Efendi "nizamname" sözcüğü yerine "kanunname" sözcüğünün yeğ tutulmasını önermiştir. İkinci Meşrutiyet Mebusanı'ndaki bu yanlışlığın kalkması gerekirken öneri dikkate alınmamıştır. Daha sonra Âyan Meclisi'nde de kabul edilmiş olan tasarı Padişah tarafından tasdik edilerek yasalaşmış ve yürürlüğe girmiştirdir. Takvim-i Vekayi'de ilan edilen yeni kanunlar arasında uzun adıyla yerini almış ve fiyatının bir kuruş olduğu da belirtilmiştir.

Fakat 5 aya kadar kısa bir süre sonra 5 Kânunuevvel 1325 (18 Aralık 1909) günü Maliye Nâzırı Cavit Bey Mebusan kürsüsünden bu kanunun yürürlükten çekilmesi önerisini getirmiştir. Ünlü Maliye Nâzırı zayıf savunmasını iki noktaya dayandırıyordu. Teknik bakımdan üzümden başka maddelerden (patates, pancar gibi) yapılmış olan ispirtoların kaynağını saptamak zordu. Bunların Osmanlı İmparatorluğu'na ithal serbestliğini ortadan kaldırmak ve sınırlamak yabancı devletlerle ticaret serbestliğini ortadan kaldırmak ve sınırlamak yabancı devletlerle yapılan ticaret muahedelerine aykırıydı. Çünkü 1861'den beri yapılan ticaret antlaşmalarıyla yalnızca, silah, tuz, tütün, barut ve mühimmat gibi maddeler dışında her madde serbestçe Osmanlı Devleti'ne ihraç edilebilirdi ve böylece yabancı devletler kendilerine yapılan bu yasaklama ve sınırlama karşılığında daha ağır önlemler alacaklarını bildirmişlerdi. Maliye Nâzırı'na göre hükümetin bunlar karşısında direnme gücü yoktu. Bunun için bir süre beklemek gerekirdi.

Bu durum Cavit Bey'in unutulmayacak kadar güçlü sözlerini gündeme getirmişti. İstiklal-i siyasi, istiklal-i maliden çok daha kolay elde ediliyordu. Bu durumda hükümet "istiklal-i tam" içinde (bu sözcüklerin 1909 yılında söylenilmesi ilginçtir) hareket etmek yetkisinden Batının hukuk-i düveli adına yoksundu. Bu sözlerin sık sık başka türlerle de yinelendiği bir ortamda muhalefet fırtınalarını güçlendirmeye muvaffak olmuştur. Önce muhalefetin ağır toplarından Ferit Bey (Tek) hükümeti düşüncesizlikle itham ediyor ve Mebusan'ın yasama yetkisini yitirdiğini belirterek bu meclisin kendi kendisine başsağlığı dilemesi gerektiğini söylüyordu. [1]

Boşo Efendi ise kendisinden beklenilmeyecek kadar Osmanlılığı savunuyor ve Batı hukuk-ı düvelini alaycı bir tutumla yerden yere vuruyordu. Muhalefet seli şiddetli sarsıntılarla İttihat ve Terakki'yi sarsmaya devam etmiştir. Aciz durumda kalan hükümeti daha aciz bırakmak için bu fırsat kaçırılmamıştı. Sonunda hükümetin bu kanun üzerinde değişiklikleri yapması kabul edilmiş ve Cavit Bey'in pek de parlamento hukukuna uymayan sözleriyle kanun "geri alınmıştır."

1 TV 1325, No: 413, s.5-6.

İspirtolar Kanunu sorunu bu sefer 1918 yılında ve Mondros Mütarekesi'ne birkaç ay kala ele alınmış ve yeni bir kanun Cavit Bey'in eskiyi hatırlatan konuşmalarından sonra çıkarılmıştır. Bu noktada Ahmet Rıza Bey'in sonu gelmeyen muhalefetiyle karşılaşacaktır.[2]

Bu örnek kapitülasyon giysileri içinde dış baskının ne demek olduğunu çok iyi gösterdiği gibi İttihat ve Terakki'nin ve giderek parlamentonun yabancı bir dünyada nasıl yalnız ve kudretsiz kaldıklarını çarpıcı bir şekilde göstermektedir.

Uygulamaya geçirildikleri günden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nu bir "müstemlekeye" dönüştürmeye çalışan Batılı sistemler İkinci Meşrutiyet yıllarında da çok az fire verdirilerek devam ettirilmiş ve sonunda devlet 1922'de Tevfik Paşa'ya verilmiş olan protesto notasındaki duruma kaynak olmuştur. Paris yakınlarında bir cellat edasıyla yapılmış olan öneriler Osmanlı İmparatorluğu'nun devletlik niteliğini ortadan kaldırıcı idiler. Bu sistemlerin başında kapitülasyonlar gelmekteydi.

"O Cehennem Zebanisi Kapitülasyonlar"

Osmanlıları, tek tek ve toplum olarak, vatandaş ve devlet olarak, her çeşit girişimlerinde elini kolunu bağlayan ve hiç paslanmayan zincir kapitülasyonlardı. Tüm hürriyetsizlik ve eşitsizlik kaynağı olarak kapitülasyonlar, oybirliğiyle milli bir felâket sayılmıştır.

Bu durum, özellikle savaş yılları Mebusan'ında sürekli olarak ileri sürülmüştür. Şark hep bu zinciri kırmaya uğraşıyordu, çünkü kapitülasyonlar, Şarklı insanları kendi vatanlarında, yabancılardan daha aşağı bir duruma sokuyordu.[3]

Bu neye benzerdi? "Evini ateşe verdiğiniz, eli ayağı bağlı bir adama "niye söndür müyorsun?" diye kırbaçlamaya... İnsan haklarından hareket eden Avrupa, "biz de insan olduğumuza göre", niçin bize eşit muamele yapmak istemiyor? Bunu Avrupa'nın kulağına fısıldamak gerekiyordu. Bir devlet, kendi ülkesinde, tabii haklarını almak için, kendi diliyle yalvarmak durumuna sokuluyordu.[4]

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti bu felaketten kurtulmak istemiştir.

1914'de Mebusan'ın III. Dönemi'ni açarken Padişah (V. Mehmet Reşat) durumu açıklamıştır ve kapitülasyonların kaldırılmasını irade etmiştir. O sırada Mebusan'ın görüşü kurtuluşun gerçekleşmesi yoru-

2 MAZC 1334, D III, Sİ 4, 36.içt., s.459–462.

3 İzmir Mebusu Seyit ve Canik Mebusu Mehmet Ali Beylerin konuşmalarından (TV 1325, No: 297 - No: 303, s.21).

4 Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi'nin bu konuşması, bu konuda ilk kez bir Türk mebusunun uzun ve etraflı konuşması sayılabilir. (MMZC 1328, D II, Sİ 1, 24.içt., s.439). Fakat, bu mebusun yakınması şu fikre dayanıyordu: Niçin, yabancılar bizi kendi sermayelerinden yoksun bırakıyorlar?

munda birleşmişti. Basın ve aydınlar da aynı kanıda idiler.[5]

Bu, yeni bir devrin başlangıcı sayılıyordu. Çünkü "o cehennem zebanisi kapitülasyonlar" artık tarihe gömülmüştür.[6] Harb-i Umumi'nin başlangıcında İttihatçılar kapitülasyonların ilgasını bir askeri zafer gibi karşılamışlardır. Donanma Cemiyeti'nin bastırdığı el ilanlarında bu, halkla verilen bir müjde ve ilk zafer şoku sayılmıştır.

1914'te Padişah açıklamasında, "Devletlerarası hukuk esaslarından hiçbirine uymayan ve kapitülasyon adı altında toplanan tüm yabancı imtiyazlarının kaldırılmasını emrederek, başka devletlerde olduğu gibi imparatorluk ülkesinde de yabancılarla ilgili işlemler hakkında devletlerarası hukuk kurallarının uygulanması usulünü koydum" diyordu.[7]

Bu durum önce kapitülasyonların kaldırılmasını bildiren bir iradeyle (26 Ağustos 1330) başlatılmış daha sonra parlamento tarafından yasalaştırılmıştır.[8]

İlginç olan bu arada 1856 Paris, 1878 Berlin Antlaşmalarının da kaldırılmasının ilan edilmiş olduğudur.[9] Almanya ile Avusturya – Macaristan'ın da bu kaldırılışı tanımaları şarta bağlanmıştır. Savaş sonunda bu sorunlar tekrar ele alınacak ve diğer devletlerin kabul etmeleri halinde Almanya ve diğer müttefikler için de kesinleşecektir.

2. Yabancı Sermaye ve Dış Borçlanma

Kapitülasyonlara karşı açılan bu genel savaşa rağmen yabancı sermaye her zaman için zafer taklarının altında heyecanla karşılanacak bir misafir sayılmıştır. Değişmeyen bir düzenin tutarlılığı ile ona alışılmıştı. Yabancı sermaye olmadan kurtuluş ve kalkınma olanağı yoktu. Bu fikir tartışılmaz bir postulat (koyut) olmuştur.

Bu değişmezlik karşısında tek hareketli politika yabancı sermayelerin birbiriyle rakip hale getirilmesine çalışmaktı. Onları ürkütmemek için, Osmanlı işçisinin sendika ve grev hakları bile kısıtlanmıştı. Örneğin Taşnak ve İttihatçılık ilkelerinin savunucusu olarak Vartkes Efendi durumu açıklıkla görmüştür.[10]

5 MMZC 1330, D III, Sİ 1, 1.içt., s.1. – Açış nutkunda anılan belge: İmtiyazat-ı ecnebiyenin (kapitülasyon) ilgasi hakkında irade-i seniyye (26 Ağustos 1330) (Düstur, C 6, s.1273) – Padişah aynı durumu 1916 yılında, 3. dönemi açış nutkunda da tekrarlar. (MMZC 1332, D III, Sİ 3, 1.içt., s.2).

6 MMZC 1334, D III, Sİ 4, 60.içt., s.1028).

7 O zamanın yarı resmi en önemli gazetesi *Tanin*, 1 Teşrinievvel 1330 tarihli ve "Kat'i Adım" başlıklı yazısında kapitülasyonlar için şu ilginç yargıya varmıştı: (Bugünden itibaren "...Tarihe göçmüş eski bir zulüm aracı olmuştur." – Bu konuda bir hayli yayın vardır. Örnek olarak, Kemal Rıza: *Ne Kazandık? İstiklâl ve Necat* (İstanbul, 1332)

8 MMZC 1330, D III, Sİ 1, 1.içt., s.1.

9 Padişah aynı nutkunda bu duruma değinmiştir.

10 Vartkes Efendi'nin grev tasarısıyla ilgili konuşmasından: "...Bizim halkımızın kanını ... terini düşünmüyoruz da, bu sermayedarları düşünüyoruz. Eğer memleketimize hep böyle sermayedarlar gelecekse, Trabzon'dan Erzurum'a kadar şimendifer olma-

Yine de yabancı sermaye isteniyor ve İttihatçı olsun olmasın onu getirmek büyük başarı sayılıyordu. İstikraz denilen bu müessese kapitülasyonlarla yabancı sermayecilerin çocuğudur ve yalnız mali ve ekonomik değil, siyasal ve anayasal bir niteliğe de sahiptir.

Saltanat'ın yapısı değişiyor, Meşrutiyet ve parlamentarizm geliyor, Abdülhamit hal' ediliyor, sadrıâzamlar düşüyor, çok şey değişiyor, ama dış borçlanma aynı sömürücü giysi içinde, yerli yerinde duruyordu. Dış borçlanma artık milli bir gelenek olmuştur. Cavit Bey, daha Maliye Nâzırı değilken, 1908 yılında, Maliye Encümeni adına durumu belirtir:

"1883 yılından 1908 yılına gelinceye dek, Abdülhamit rejimi, bazı yıllar iki defa olmak üzere hiçbir yılı yetim bırakmak istememiştir."[11] Hallacyan Efendi'ye "ortada bir para tüccarlığı var" dedirten olay yine vardı.[12] Meşrutiyet bile bunu değiştirememişti. Batı hâlâ o eski tefeci örgütlerinin kalesiydi.

Hep tekrarlanan bir nasihattaki gibi, siyasi istibdat kolay yıkılıyordu, fakat mali istibdadın yıkılması için yurtseverlik yetmiyordu.[13] Meşrutiyetçiler bunu bayram şenlikleri bitmeden anlamışlardır.

Osmanlı Devleti Osmanlı Bankası'yla anlaşmak zorundaydı. Talât Bey (Paşa) bu zorunluluğu anlamayanlara basitleştirilmiş bir açıklama yapıyordu: "4 milyon lirayı geri verebilirsek bozalım mukaveleyi."[14] İttihatçılar da (muhalifleri de) istikraz geleneğini sürdürmüşlerdir. Borçlanmadan devletin yaşayamayacağını daha ilk günlerde anlamış ve benimsemişlerdir. Mecliste bu konu tartışmaya getirilince mebuslar galeyan halindeydiler. Salonda öylesine bir hareket vardı ki, Reis Ahmet Rıza Bey, mimar Vedat Bey'in uyarısını hatırlatmışlar: Salon bu ağırlığı çekemeyecek durumdaydı. Ona göre hareket edilmesi gerekiyordu.[15]

İttihatçı hükümetler önce Paris – Londra piyasasını, sonra da Alman piyasasını tercih ederek dokuz kez borçlanmıştır.[16]

Büyük savaştan önce 155 milyon lira olan dış borç tutarı savaşın son yılında 388 milyona ulaşmıştı.

Bu durum karşısında bir yabancı iktisatçının şu sözlerini anımsamak gerekir:

masına ve böyle vahşi kalmaya halkımız razı olur. Şimdiye kadar vatanımıza gelen sermayedarlar vatanımızdan yararlandıkları halde, bizim vatanımız onlardan her zaman zarar görmüştür." (TV 1325, No: 275, s.3).

11 Bu konuşma için bk. TV 1324, No: 129, s.6–9.

12 TV 1324, No: 131, s.21.

13 TV 1324, No: 131, s.27.

14 TV 1324, No: 132, s.4.

15 Olay 5 Şubat 1324 tarihli 31. içtimada cerayan etmiştir. (TV 1324, No: 132, s.5.

16 *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku* kitabımızda bu konuda genel bilgiler vardır. (2. Basım, 1968), s.297.

"Türkler borçlanma sanatını çabuk ve iyi öğrenmişlerdir." [17]

Ne var ki Türkler borçlanmanın faturasını gayet iyi öğreneceklerdi. Dış borçlanma bir bakıma "vatanın bir köşesini rehin etme" olarak yorumlanıyordu. İstikraz köylünün sırtına dolaylı olarak yeni bir ağırlık daha yüklemek demekti. [18]

1910 yılında "istikraz devri daha ne kadar sürer?" sorusuna Sadrıâzam İbrahim Hakkı Paşa, "on beş yıldan az olmayacaktır" diyordu. [19] Oysa, Meşrutiyet de Abdülhamit rejimi gibi gelecek kuşaklara ağır borç yükleri bırakarak tarihin koridorlarında kaybolmuştur.

3. *Osmanlı Bankası ve Düyun-i Umumiye*

Önce Osmanlı Bankası (1863), sonra da Düyun-i Umumiye (1881) Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi hayatı üzerindeki klasik rollerini II. Meşrutiyet'te de sürdürmüşlerdir. Meşrutiyetin, daha doğrusu Hürriyetin İlanı, Abdülhamit rejiminin kaldırılması, imparatorluğun demokratik bir atılım yapması Batı maliyecilerini hiç mi hiç ilgilendirmemiştir. Batı'nın Abdülhamit rejimiyle daha iyi anlaştığını söylemek de olasıdır.

Fransız romancı Claude Farrere İstanbul siluetine dayalı tablosu bu durumun açığa vurulmasıdır:

"Eğer bir gün Türkiye'nin mali çöküşünü işitirseniz, şu iki kaleyi hatırlayınız: Galata sırtlarında Osmanlı Bankası, İstanbul sırtlarında Düyun-i Umumiye. Türkiye'nin ölümünü işitirseniz bunları düşününün". [20]

Biraz garip görünmekle beraber Osmanlı politikacılarının bir kısmı aynı kanıyı paylaşmazlar. Bu kurumları daha pembe bir gözlükle değerlendirenlerin arasında Cavit Bey de vardır. Sömürgeleşme süreci içinde bir çıkış yolu aramaya gayret edenler için, bu tutum doğal sayılmasa da pek yadırganamaz. İttihatçıların çoğu tünelin öteki ucunu görememiştir.

Osmanlı Bankası yabancı kontrolunun İngiliz – Fransız kesimince kurulmuş bir borç verme, arama ve bunların yanı sıra bankacılık işleri yapmak için kurulmuş bir müessesedir. Cavit Bey bu bankadan yakınmaz ve hatta olumlu olarak karşılar. [21]

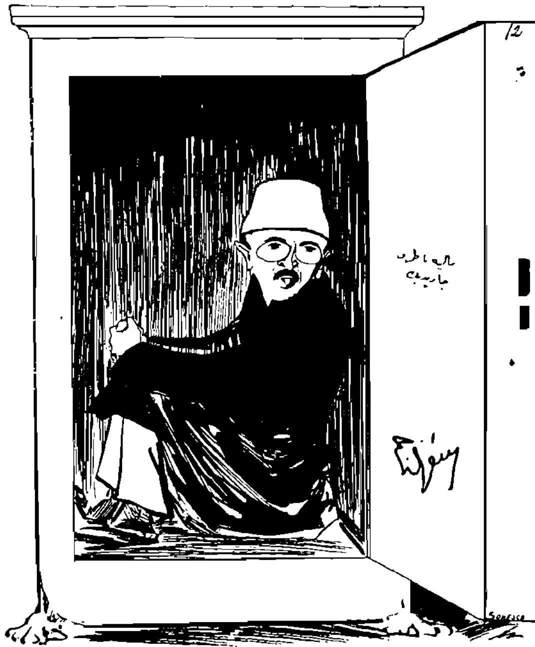
17 Charles Morawitz, *Les Finances De La Turquie*, s.20 – *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa* kitabımız, s.110.

18 Mazuliyet maaşlarına ilişkin bir konuşmadan: "Hafız İbrahim Efendi (İpek) – ...Devlet Hazinesi biçare ve fıkara köylülerin hazinesi demektir. Memurların fazla aldığı maaşlar sefahat uğrunda harcandı... Yine o parayı vatanın bir köşesini terhin edip de bulacağız." (TV 1325, No: 342, s.2).

19 MMZC 1326, D I, Sİ 2, 80.içt., s.1385.

20 *Guide Sam* 1928, s.28.

21 Cavit Bey'in Meclis-i Âyan'da, Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'yla ilgili konuşmasından: "...Bilirsiniz ki memleketimizde devlet bankası imtiyazlarına sahip bir müessese vardır ki, o da Osmanlı Bankası'dır. Fransız ve İngiliz sermayeleriyle kurulmuş bir

"Maliyede en büyük kıymet" (Kalem, *25 Haziran 1325, No:43, s.1*).

Maliye Nâzırı Cavit Bey

Buna karşılık ufuktaki Mütareke döneminin (1918–1922) geleneksel temsilcisi ve Sadrıâzamı Damat Ferit Paşa, aynı kanıda değildir ve Osmanlı Bankası'nın aleyhindedir.[22]

İttihatçılar büyük çoğunluk itibariyle Osmanlı Bankası lehindedirler.

bankadır. Önceleri bu sermayenin yarısı Fransız, öteki yarısı da İngilizlerin elindeyken zamanla büyük kısmı Fransızların eline geçmiş, küçük bir kısmı da İngilizlerin elinde kalmıştır. İdare bakımından banka, Paris'te ve Londra'da mevcut bir komite yolu ile idare olunur. Bankanın Türkiye'de (bu sözcüğe dikkat edilmelidir/T.Z. Tunaya) alacağı önemli tedbirlerle ilgili kararların her biri Paris'teki komiteyle Londra'daki komitenin ortaklaşa oylamasına bağlıdır ve yalnız bu suretle alınan kararlar uygulamaya konulur... İmtiyaz süresi 1924 yılı başlarında galiba son bulacak. Bundan sonra devam eder mi, yaşamaz mı? O zaman düşünülür bu mesele. Umumî harpteki duruma gelince, savaşta oldukları için müdürler memleketlerine gittiler. Yerlerine Osmanlı tabiiyetinde üç müdür tayin ettiler. Harpten bugüne kadar bütün muameleleri gayet muntazam ve korekt olmuştur." (MAZC 1332, D III, Sİ 3, 31.içt., s.348).

22 "...Bendeniz ecnebi düşmanı değilim. Bilakis insanlık dostuyum. Lâkin Bank - ı Osmanî namı altında iki milyon lira ile kurulup az zamanda sermayesini dört beş kat artırmış olan bankadan öteden beri hoşlanmam... Acaba Osmanlı Bankası'nın geri kalan imtiyaz kalıntılarının kaldırılması mümkün olmaz mı?" (MAZC 1332, D III, Sİ 3, 31.içt., s.348).

1911'de bankada bir reforma gidilmiş ve bu durum Cavit Bey tarafından bir kazanç sayılmıştır.[23]
Osmanlı Bankası'nın İttihat ve Terakki ve muhalifleri, hatta doğrudan doğruya İttihatçılar arasında tartışma ve alerji yaratmaya daima hazır bir kurum olduğunu anımsamak gerekir.[24]
Öyle bir devlet bankası ki "her aksiyona 40 frank, ikişer lira şey" verdiği halde, devletin tüm gelir giderlerini kontrol ettiği halde, yalnızca 50 lira temettü (kazanç) vergisi vermektedir. Oysa kendi memurları yani onun yüzbinde biri oranında kazancı olan bir adam 30 lira verir.[25]
Bu banka hakkında çeşitli önergeler verilmiştir.[26] Garip olan, hükümetin bu banka dışındaki çevrelerden borç bulduğu zaman birçok kişinin "niçin Osmanlı Bankası'ndan alınmadı" diye Cavit Bey'i eleştirmiş olmalarıdır. Örneğin Lütfi Fikri Bey bu eleştiriyi yapanlardan biridir.[27]
Yine Osmanlı Bankası'nın, Meşrutiyet ekonomik hayatı üzerindeki etkisini kanıtlayan, bu dönemde yapılmış 9 istikrazın üçünün bu banka tarafından sağlanmış olduğudur.
Parlamento dışında da Osmanlı Bankası aleyhinde eleştiriler eksik olmamıştır. 31 Mart Olayında kasalarını Abdülhamit'e açtığı söylentisi bir örnektir.[28]

Duyun–i Umumiye, Parvüs'ün deyimiyle, Osmanlı Devleti'nin mali tutsaklığını düzenlemiş bir kurum olarak, II. Meşrutiyet'te de rolünü ve etkisini artırmış ve Batı'nın tehditlerini Osmanlılara aktarmıştır. Böylece mali olanlar bir yana siyasal reformlar bu kurumun vizesini almadıkça işlevsizliğe mahkûm olacaktır. Gerçi Düyun–i Umumiye bir banka değildir ama Osmanlı Devlet yapısı içine öylesine yerleştirilmiştir ki, "müstakil bir daire" miydi, yoksa "devletin bir dairesi"miydi, bu soru 1910 yılında mebusları düşündürmüştür. Her iki soruya da

23 Cavit Bey, bu mukavelenin esaslarını, özellikle kendi fırkasından Karasu Efendi'nin katıldığı eleştirilere karşılık, açıklamıştır. (MMZC 1328, D II, Sİ 1, 29.içt., s.567–568).

24 1328 yılı Maliye Nezareti bütçesinin 61. faslı tartışılırken, Cavit Bey–Emanuel Karasu çatışması çıkmıştır. (Aynı eser, s.567–570).

25 Askeri bedel konusunda çıkan bir tartışmada Zöhrap Efendi'nin konuşması. (MMZC 1328, D I, Sİ 1, 16.içt., s.316).

26 Örneğin, Tokat Mebusu İsmail Paşa'nın takriri. (TV 1325, No: 161, s.8).

27 Lütfi Fikri Bey'e göre, borç veren bankalar gruplaşmışlardır. Rusya ile ilgili istikraz: Crédit Lyonnais; Bulgaristan'la ilgili istikraz: Banque de Paris et des Pays–Bas; Osmanlı Devleti ile ilgili istikraz: Osmanlı Bankası. Ve soruyordu: Niçin istikrazı Bank – ı Osmani'den yapmadınız? diye. (MMZC 1326, D I, Sİ 3, 48.içt., s.1352).

28 Osmanlı Bankası Direktörü Panciri Bey'in 13 Nisan günü, banka şubelerini açtırarak Saray'a para gönderdiğini yazmış olan Osmanlı ve Ermenice *Jamanak* Gazetelerinin bu havadisini, bizzat 3. Ordu ve Hareket Ordusu Kumandanlığı Takvim–i Vekayi'de ve resmen yalanlamıştır. (TV, 15 Nisan 1325, No: 194, s.1).

"evet" diyenler olmuştur. Ama uzun konuşmalar bir yana en doğru tanım Parvüs Efendi'nindir:

"Düyun–i Umumiye İdaresi maliye işlerinin her yönünde Maliye Nezareti sırasında gitmekte ve her yerde kendisine yol açmakta olup bu suretle devlet içinde bir devlet olmuştur." [29]

O kadar ki Maliye Nezareti'nin yerine geçebilecek güçtedir. Parvüs'e göre hiç gecikmeden maliye ıslahatı yapılmalı ve bu reformla Düyun–i Umumiye, Maliye Nezareti'ne katılmalıdır. Eğer bu yapılmazsa o Maliye Nezareti'nin yerini alacaktır. [30]

İttihat ve Terakki işte bu reformu yapamamıştır.

Bu kimliğiyle Düyun–i Umumiye'nin işlevi daha kolayca açıklık kazanır. Onun yalnızca mali ve iktisadi bir görevi yoktur, aynı zamanda, yabancı devletlerce Osmanlı Devlet sistemi içine ihraç edilmiş, anayasal bir müessesedir ve devletin yapısal değişmelerine rağmen bir değişmez olarak kalmıştır. [31]

Osmanlı mebusları arasında Düyun–i Umumiye'yi bir "heyula" olarak görenler olmuştur. Bu konuda daha sonra İttihatçıların karşısına geçecek olanlar da vardır. Örneğin İsmail Hakkı Paşa'ya göre o "devr–i sabıkın bir belasıdır." [32]

İlginçtir ki İttihat ve Terakki'nin 1908'de ilk yaptığı işlerden biri Düyun–i Umumiye kolcularının silah taşımalarına izin veren irade–i seniyyenin çıkartılmasına önayak olmalarıdır.

Düyun–i Umumiye'nin II. Meşrutiyet boyunca üzerinde durulan özelliklerinden biri de memur sayısının fazlalığı ve Türk olmayan unsurların kalabalıklığıdır. Aynı zamanda lehine kaydedilecek bir puan olarak vergi toplamaktaki düzenliliği ve ustalığıdır. Öyle ki Düyun–i Umumiye'nin bu niteliğinden ötürü Gümrük İdaresi'nin (bir devlet dairesini) ona bağlanmasını önerenler olmuştur. Fakat Maliye Nâzırı Cavit Bey her iki sorunu da yanıtlamıştır. Maliye Nâzırı'na göre Düyun–i Umumiye devlet teşkilatına katılabilirdi, fakat gümrük idaresi yabancı bir müesseseye ithal edilemezdi. [33]

4. *İmtiyazlar ve yabancı şirketler*

Osmanlı ekonomik hayatına kapitülasyonlar ve yabancı kontrol kurumlarının egemen olması birtakım müesseseler yaratmıştır. "İmtiyazlar" bu koşulların en doğal çocuklarıdır ve böylece imtiyazlı şirketler bu bakımdan Osmanlı ekonomik ve siyasal sahnelerinin ortak başaktörleridir.

29 *Parvüs (Hervè Alphand), Türkiye'nin Can Damarı, Devlet–i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı,* s.36.

30 Aynı eser, s.65.

31 *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku* kitabımız. (3.Baskı, 1975), s.250.

32 MMZC 1327, D I, Sİ 3, 57.içt., s.1617.

33 "Düyun–ı Umumiye kendisini bize terk etse razı oluruz. Fakat Rüsumat'ı Düyun–ı Umumiye'ye katmak istemeyiz." (Aynı eser, s.1628).

Sokaktaki adamın yaşamını ilgilendirdiği kadar, meclislerde de büyük tartışmalar doğurmuş olan bu konular zaman zaman büyük ve heyecanlı görüşmelere de yol açmışlar ve kabinelerin çekilmelerinde etken olmuşlardır.

Denebilir ki "imtiyazlar" gazetelerden çok Osmanlı Meclis–i Umumisi'nde görüşme konusu olmuştur. Çünkü muhaliflerin en hırpalayıcı ve saldırgan kozları olma niteliğindedirler.

İmtiyazlar, üretim ve tüketim alanlarını kapsadıkları gibi ulaşım alanlarını tamamen ellerinde bulundurmak isteyen yabancı devletlerin rekabetine konu olmakta birinci planda rol oynamışlardır.

Yerli İmtiyaz

İmtiyaz sözcüğü anlam bakımından eşitliğe aykırı bir içerik taşır. Bu bakımdan sadece yabancılara özgü olmamış, yerli çevrelerin de yararlandığı bir alan olmuştur. Bu imtiyaz ya da "tahsis" işlemlerinde başrolü *Saray* oynamıştır. Saray bütçesi (Hazine–i Hassa) birçok imtiyaza sahiptir. Örneğin Trablus limanının inşası, Taberiye Gölü'nde vapur işletilmesi Abdülhamit'in sahibi olduğu imtiyazlardan bazılarıdır, [34] yine Haliç'te vapur işletilmesi hanedan mensuplarına ayrılmıştır. Devlet gümrüklerinin de *Hazine–i Hassa*'ya tahsis edildiğini hatırlamak gerekir. [35]

Devletin başı ve merkezi otoritesi, kamu görevlilerinin işletme tekelini, kişisel kâr karşılığında ele geçirdiği bir ülkede, başka tekellerin de yakınlara verilmesi zor bir iş değildir. Padişahın, ailesi ve bendeleriyle camilere, madenlere, büyük topraklara ve çiftliklere, mücevherlere ve yabancı bankalarda para ve tahvillerin yanı sıra, işletme imtiyazlarına da sahip olması onlara büyük bir olanak sağlıyordu: İşletme imtiyazlarının yabancılara devredilmesi mümkündü.

Bunun yanı sıra imtiyazlılık platformuna yeni bir unsur olarak seçkin kişiler de girmiştir. Saray çevresinde böylece bir "etraf" demirperdesi oluşmuştur. Sarayın nimetlerinden yararlanan bu gruptaki insanlar aynı zamanda çeşitli yerlerden ayrı ayrı maaş almışlardır. Bu maaşları verenler arasında yabancı imtiyazlı şirketler de vardır. Reji İdaresi'nde olduğu gibi. Bu suretle devletin büyükleri ve bir kısım memurlar imtiyazlarını yabancı şirketler aracılığıyla ve yabancı çıkarlarla birleştirebilmişlerdir.

İttihat ve Terakki bu çevre ile cepheden mücadele etmekle beraber tam bir başarıya ulaşamamıştır ve zaman içinde bunların bazılarıyla işbirliği olanaklarını aramış, bunda daha başarılı olmuştur. [36]

34 Vasfi Şensözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamit'in Emlaki,* s.69.

35 Sait Paşa hatıratında konuya değinmiştir. *(Sait Paşa'nın Hatıratı,* cilt 2, Birinci Kısım, s.118.

36 Ali Cenani Bey'in (Ayıntap) bu konudaki sözlerinden: "...Bir memur bilfiil üç dört vazife ifa etse de ancak bir yerden maaş alabileceği sarahat–i kanuniye icabından iken Zihni Paşa gibi üç dört yerden fazla fazla maaş alanlara işbu maaşatın cümlesi

Yabancı İmtiyazlar

Yabancı imtiyazlara gelince, bunlar sayılamayacak kadar çoktur. Osmanlı dış politikasının iniş çıkışlarına göre, çeşitli milliyette yabancı şirketler, devlet ağacının köklerini kemiren bir şebeke kurabilmişlerdir. O koca gövde, yabancı sermayeyle beslenir olmuştur.

1908 hareketiyle durum tüm çıplaklığıyla ortaya çıkarılınca sürekli bir yakınma ve tartışma konusuna dönüşmüştür ve de İttihat ve Terakki'nin milliyetçilik (Türkçülük) ideolojisi geliştikçe bu durum milli kuruluş hareketinin temellerini oluşturmuştur.

Bu ideolojik konuma bağlı olarak imtiyazlar, hukuki problemler de yaratmışlardır. Yabancı imtiyaz mukavelelerinin hükümetler tarafından parlamentoya getirilip getirilmeyecekleri gibi yeni konular hükümetlerin düşmesinin nedeni olmuştur. İlk örnek olarak Hüseyin Hilmi Paşa'nın çekilmesi ele alınabilir. (Bk.s. 63)

Bir büyük sorun da imtiyazlar karşısında devletin tutumudur ve sonradan kesin bir İttihat ve Terakki muhalifi olan Necip Draga Bey'in açıkça belirttiği gibi "yabancı sermayesine mecburen arz-ı iftikar eden (adeta dilenir olan) bir devlet" imtiyaz isteklerini kolaylaştırmaya zorunluydu. [37] İttihat ve Terakki hükümetleri de bu çizgiden ayrılamamışlardır.

Balkan Savaşı'na bir yabancı şirketten borç alınarak girildiği ve Babıâli Vakası'nda Kamil Paşa hükümetinin de bir başka şirket temsilcileriyle görüşme halinde bulunduğu unutulmasa gerektir. (Bk.s. 52).

Bir diğer hukuki - siyasi karışımı sorun da Meclis-i Umumi üyelerinin imtiyaz işleri takipçiliği yapıp yapamayacaklarıdır ve bu gibi işlerin Âyan ve Mebusan üyeliği ile bağdaşmayacağı genel bir istek olarak belirtilmişse de olumlu bir sonuca varılamamıştır. [38]

İmtiyazlar üzerinde bunca titizlikle durulmasının nedenleri arasında milliyetçi bir temel görüş bulunduğu çok açıktır. Bu durum Doğu vilayetlerinde yapılması tasarlanan demiryolları dolayısıyla ve Ermenilerin isteklerine karşı belirir. (Bk.s.474). Ayrıca suiistimal nedenlerinin ve hesaplarının göz önüne alındığı anımsanmalıdır. Yine bu nedenle şimendifer tarifelerinin hükümetçe kontrolu istenmiş, [39] madenlerin işletme imtiyazlarının Harbiye Nezareti'ne verilmesi önerilmiş, [40] yabancı şirketlerin işçilere yaptığı insanlık dışı muameleler sık

üzerinden tekaüd maaşı verilmesi bir vechile doğru olamaz." Ali Cenani Bey ayrıca mebusların isteği üzerine bir liste vermiştir. TV 1324, sayı:118. s.8.

37 Necip Draga Bey'in açıklamasından. (MMZC 1326, D I, Sİ 1, 66.içt., s.951).

38 Bu konuda Abdülaziz Mecdi Efendi tarafından bir önerge verilmiştir. (Aynı eser, s.962).

39 Böyle bir bildiri ilanı için bk. TV 1325, No: 386.

40 Öneri 1915 yılında verilmiştir. Antep Mebusu Ali Cenani Bey tarafından verilmiştir. Önerge reddedilmiştir. (MMZC 1331, D III, Sİ 1, 45.içt., s.496-498).

sık dile getirilmiştir. [41]

Bu tartışmaların dışında hiçbir yabancı şirket kalmamıştır. Özellikle imtiyazlardan doğmuş olan alerjik sorunların bazılarına da değinilecektir.

Reji

1908'den 1918 yılına değin yıldırımları en fazla üzerine çekmiş olan yabancı şirket *Tütün Rejisi* (Müşterek–ül Menfaa İnhisar–ı Duhan–ı Devlet–i Osmaniye) olmuştur. Kısaca Reji olarak adlandırılan bu şirketin, hemen herkes aleyhindedir. Daha 1908'de "vazifesini yapamayan bir müessese" olduğu belirtilir. Maliye Nâzırı kendinde cesaret göremediğini itiraf ederken "zaten bir memleket için Reji usulünden daha zararlı bir usul yoktur" diyebilmiştir. [42]

Daha Meşrutiyet başlarken verilen ilk önergelerden biri Reji'nin feshini istemekteydi ve hesaplarını kontrol etmek üzere bir komisyon kurulması birkaç sene sonra istenecektir. [43]

Meşrutiyet başından sonuna kadar İttihatçılar Reji'nin aleyhinde olmuşlardır. Fakat bir şey yapamamışlardır. Nitekim 165 İttihatçı mebus verdikleri bir önerge ile Reji'nin bir ahlaksızlık ve fesat yuvası olduğunu kamuoyuna anlatıyorlardı. Şöyle ki, "Reji bir püsküllü beladır." [44] Bir ahlaksızlık kaynağıdır ve Abdülhamit devrinde hemen her memur Reji'den de ayrı maaş almıştır. [45]

Bununla beraber Reji de her yabancı şirketin yaptığını yapmıştır. Tütüncülüğün ilerlemesini istememesi bir yana, geriletmiştir de... 1908'de, 50 milyon kiloluk tütün ürününden memlekete bir şey kalmamıştır. [46] Hükümete göre Reji gelirlerinin azalmasında hürriyet kavramının yanlış anlaşılması başta gelmişti. [47]

41 Antep Mebusu Ali Cenani Bey meseleyi Mebusan'a getirmiştir. Cenani Bey'e göre, Bağdat şimendifer kumpanyası çalıştırdığı işçiye, ücretinin üçte birini veriyor. Şikâyet eden kırbaçlanıyor. Şikâyet mercii üç yüz kilometre uzaktaki komiserdir, bilse de sesini çıkarmaz. İşçi köprüden suya itilerek boğulmuş. Bölgedeki memurlar –Vali dahil– kumpanyaya çok iyi davranıyorlar. (MMZC 1330, D III, Sİ 1, 38.içt., s.868–870).

42 TV 1324, No: 133, s.9.

43 TV 1324, No: 134, s.12–13.

44 Preveze Mebusu Hamdi Bey'in konuşmasından: "...Ahalinin başına püsküllü bela olan Reji'nin zulümlerinden söz edecek olursam malumu ilam etmiş olurum." (MMZC 1326, D I, Sİ 3, 69.içt., s.2079).

45 Sadrıâzam İbrahim Hakkı Paşa'nın konuşmasından. (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 112.içt., s.3440).

46 Drama Mebusu Rıza Bey'in konuşmasından. (TV 1324, No: 133, s.9).

47 Mebusan'ın açılışından kısa bir süre sonra, Reji gelirinin (hasılatının) neden azaldığı hükümetçe Resmi Gazete'de şöyle anlatılıyordu: Kişi hürriyeti, herkesin istediğini yapabileceği anlamında yanlış yorumlanmış ve bazı çıkarcılar Reji imtiyazının feshedildiğini yaymışlardır. Bildiride, kaçakçıların yakalanması, terk–i eşgal (grev)

Reji aleyhindeki şikâyetler sürekli olarak Meclis'i ilgilendirmiştir. İttihatçı iktidarın yenilgi yılında bile hukuki düzenlemelere rastlanır. Tütün tekeli kanun-ı muvakkatının değiştirilmesi 1918 yılında gündeme geldiğinde Maliye Nâzırı Cavit Bey hâlâ ihtiyat tavsiye ediyordu. Neden olarak da yabancı sermayenin çok kötü bir ürünü olan Reji'ye hücum edilmesinin bu sermaye gruplarını ürküteceğini öne sürmüştür. [48]

Fethi Bey (Okyar) aynı kanıda değildir, Cavit Bey ile arasındaki sürtüşme de bu konuda doğmuştur. Bulgaristan'da elçiliği sırasında edindiği bilgilere dayanarak Reji idaresinin Osmanlı ülkesinde de yeni bir düzenlemeyle tütün tekelinden 120–130 milyonluk bir gelir sağlanabileceğini savunmaktadır. Yoksa burada olduğu gibi Mösyö Ramber gibi sermayedarların çıkar vasıtası olmamalıdır. [49]

1918 bütçesi bir savaş bütçesiydi. Bu şartlar altında bile Fethi Bey, Talât Paşa hükümetinden Reji sisteminin devam ettirilmesini, Cavit Bey'i kızdıracağını bildiği halde istemiştir ve bu konuda bir önerge vermiştir, sürtüşme şiddetlenmiş, fakat başka mebusların araya girmesiyle yatıştırılması zor olmamıştır. [50]

Cavit Bey'e göre, Reji savunulabilir bir durumdaydı. Çünkü, "hiç mecburiyeti yokken" orduya iki buçuk milyon kilo tütün vermeyi kabul etmiştir. [51] Bu arada, Reji hakkında kanuni kovuşturma isteyen bir önerge, sahibinin ısrarlarına rağmen reddedilmiştir. [52] ve mesele kapatılmıştır.

Reji'nin güttüğü politika, üzerinde inceleme yapılacak kadar anlamlıdır. Reji idaresi memurlara ayrı bir maaş vermekte, hükümetlere zor zamanlarını kollayarak kredi açabilmektedir. Kapitülasyonların şemsiyesi altında korunmaktadır. Bu nedenlerle ona dokunmak zor, hatta olanaksız sayılmıştır.

Bu idare sistemi hakkında kamuoyundan gelen şikâyetlerin en büyük kısmı kırsal alandan geldiği için önemsenmişti ve Meclis'te yapılan konuşmalar bu kesimin dertlerini azaltma amacını gütmüş ve kamuoyuna geniş şekilde yansımıştır. Aslında Düyun-i Umumiye'ye kızdıkları halde bir şey söyleyemeyenler Reji'yi daha kolay eleştirmiş-

gibi gösterilerin de yasaklanması emirlerinin Dahiliye Nezareti'nce, verildiği belirtiliyordu. (TV, 29 Kânunuevvel 1324, No: 88, s.1-2).

48 "Kanun-ı muvakkat reddedilmesin, Avrupa sermayedarlarına karşı haysiyet kırıcı olur." (MMZC 1334, D III, Sİ 4, 49.içt., s.771).

49 "Otuz beş senedir tütün içenler, ekenler ve ticaretini yapanlar bunun zararlılığını anlamışlardır. Bu müessese Mösyö Ramber (Rembert) gibi birtakım sermayedarların çıkar vasıtasıdır (vasıta-i teneffüüdür.)" (Aynı eser, s.772).

50 Fethi Bey'e göre, Nâzır ya kabul eder ya da etmez. Etmezse ona göre hareket eder. Aydın Mebusu Veli Bey'le, Divaniye Mebusu yatıştırıcı rol oynamışlardır. Fethi Bey de ısrar etmemiştir. (MMZC 1334, D III, Sİ 4, 64.içt., s.1125-1129).

51 Aynı eser, s.1130.

52 Önerge sahibi Abdullah Azmi Bey'dir. (Aynı eser, s.1130).

lerdir. O da Batı'da tezgâhlanan önlemlerle kendisini korumuştur. Ama İttihatçılar basit sayılan önlemlerle bu müessese karşısında bir zafer kazanmış değillerdir.

5. Alerjik Konular ve Gelişmeler

Üç önemli imtiyaz olayı Meşrutiyet dönemi hükümetlerini ve parlamentoyu uğraştırmış ve karıştırmıştır: 1908'de Bağdat Demiryolu imtiyazı, [53] daha sonra Lynch Şirketi meselesi (1909–1910) ele alınmıştır. Bunları Chester Projesi izlemiştir. Bu konuların her birinde, mebuslar birbirine girmiştir. Âyan da sesiz kalmamıştır.

Daha önce belirtildiği gibi Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde vapur işletme imtiyazı doğrudan doğruya Hazine-i Hassa'ya (Saraya) aittir. Sadrıâzam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Mebusan'da yaptığı açıklamaya göre yalnız Fırat üzerinde, Kaptan Lynch'in idaresinde vapur seferleri 1257 (1840) tarihinde, verilen bir fermana göre başlatılmış. *Lynch Şirketi,* hakkı olmadığı halde Dicle'ye de el atmıştır. Bu durum İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir. 31 Mart Olayı'ndan önce Lynch, Abdülhamit'e başvurarak bir Osmanlı şirketi kurulmasını bazı koşullara bağlayarak, istemiştir ve mukavele de yapılmıştır. 31 Mart Olayı'ndan sonra, Sultan Reşat Hazine-i Hassa'ya ait nafıa imtiyazlarını, devlet hazinesine bağışladığı için, Mr. Lynch'e, bundan böyle Nafıa Nezareti'yle temasa geçmesi bildirilmiştir. Fırat-Dicle gemi işletmesinin bir Osmanlı şirketi kurularak, en yüksek menfaat sağlayacak istekliye ihale edilmesi de kararlaştırılmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, Lynch kumpanyasının rekabetinden de çekinerek yine kendisiyle anlaşmış ve Lynch şirketinin de tüm haklarıyla katıldığı bir Osmanlı şirketinin kurulmasını kararlaştırmıştır. İmtiyaz süresi 75 yıl olarak saptanmıştır. Hükümet bu anlayışı, parlamentoya getirmemiştir. Kıyamet de bundan kopmuştur. Muhaliflerin iddialarına göre Lynch'le anlaşmak gereksizdi ve bu işi yapacak yerli müteşebbisler vardı. Bu kumpanyada hisseleri olan mebuslar vardı ve Basra Mebusu Züheyrzade Ahmet Paşa 50 hisseye sahipti. [54]

Bağdat şimendifer imtiyazı dünya emperyalizmi çerçevesinde değerlendirilmek lazımdır. [55] Bir anayasa hukuku hocası olarak,

53 Asıl tanımı BB (Berlin – Bağdat Demiryolu) olan bu teşebbüsle ilgili kısa bilgiler: Girişim, petrol bölgesi olan Mezopotamya ve Basra Körfezi bölgesine ulaştırıcı emperyalizm yolu açma amacına dayanır. İngilizlerin Londra-Kalküta yolunu gerçekleştirememeleri üzerine, Alman emperyalizmi tarafından ele alınmıştır. 1890'larda başlamıştır ve bir Alman holdingi ilk inşaatı üzerine almıştır. İmtiyaz Almanlara 1902'de verilmiştir. 1903'te, asıl şirket kurulmuştur. Bu hat, zamanın en uzun ve önemli demiryollarından biri sayılmıştır. Hat, Umumî Harp döneminde bitirilmiştir. (Daha fazla bilgi için bk. Tevfik Çavdar: *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu,* s.119–146).

54 TV 1325, No: 406, s.2–4.

55 Önerge sahibi İsmail Hakkı (Babanzade) Bey, uzun hatların insanlık için felaketli

yabancılara verilen bir demiryolu imtiyazının nasıl çoğaldığını, Babanzade İsmail Hakkı Bey, çok ilginç bir analizle açıklamıştır.[56] Lynch imtiyazı, Meclislerde söz alma rekoru kırmıştır.[57] Ve çok sert tartışmaların konusu olmuştur.[58]

En alerjik konu, hiç kuşkusuz *Chester Projesiydi.* Bağdat demiryolu ve Lynch imtiyazları muhalefetle iktidarın sınırlarını pek aşmamıştır. Fakat Chester meselesi, bir bakıma, partilerüstü bir durum yaratmıştır. Çünkü İttihatçılarla İtilafçıları yan yana getirebilmiştir. Bu yönden bakılınca, yalnız bir partinin meselesi olmadığı görülür.

Chester Projesi'nin belli başlı özellikleri şunlardır: Önce, ilk kez Amerika'nın Orta Doğu'daki emparyalist akımlarla paralele girişinin belgesidir. Sonra da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Meselesi'nin yeni bir görünüşüdür.

Chester Projesi, demiryolu imtiyazı elde emek için yapılmış bir girişimdir ve şu esasa dayanır. Sivas'tan başlayarak, Harput, Diyarbekir, Bitlis ve Van Gölü'nün kuzey ya da güneyinden geçirilecek hat, burada ayrılacak, bir bölümü Kerkük, Süleymaniye'ye varacaktır. Bir bölümü de, Ceyhan Vadisi'nden geçerek, Yumurtalık Körfezi'ne ve İskenderun'a uzatılacaktır. Mukavele süresi 99 yıl olacaktır. Ayrıca

olduğunu belirtir ve örnek verir. Ümit Burnu hattından sonra Transvaal Savaşı oldu. Sibirya hattından sonra Rus-Japon savaşı oldu. Bağdat hattında da öyle olmamasını isteyen İsmail Hakkı Bey, Hindistan Valisi "emperyalist fırkasından" Lord Curzon'u Küveyt meselesini çıkarmakla suçluyor ve dikkat tavsiye ediyordu. (TV 1324, No: 138, s.9 vd., No: 139, s.1 vd.) Tartışmalar çok şiddetlenmiştir. Aynı Lord Curzon, 1923-24 yıllarında, Türkiye Cumhuriyeti'nin karşısına, değişmez İngiltere'nin Dışişleri Bakanı olarak çıkacak ve bu sefer yenilgiye uğrayacaktır.

56 Bağdat demiryolu ile ilgili çok yönlü analizinde Bağdat mebusu bir imtiyazın nasıl başka imtiyazlar doğurduğunu şöyle sıralamıştır: 1. Hattın iki yanında yirmişer kilometrelik şeritler içindeki madenleri işletme; 2. Hat boyunca tuğla fabrikaları kurmak; 3. Liman inşa etmek ve işletmek; 4. Nehirlerde de vapur işletmek; 5. Bu arazi içinde bulunacak eski eserleri bedelsiz almak; 6. Elektrik tesisleri kurup işletmek. İsmail Hakkı Bey'e göre 99 yıl, yaklaşık olarak bir yüzyıl süreyle verilmiş imtiyazı geri almak imkânsızdı. Feshetme hakkı da yoktu. Anlaşmada değiştirmeler yapmak gerekiyordu. (TV 1324, No: 139, s.2-3.

57 Manastır Mebusu Pançedoref Efendi'nin iğneli sözü: "Reis Bey söz söylemeyecek olanların isimlerini yazınız." (TV 1325, No: 406, s.1).

58 Mebuslar, Hüseyin Hilmi Paşa'yı, yapılmış olan anlaşmayı Meclis'e getirmediği için, çok sert eleştirilere tâbi tutmuşlardır. Sadrıâzam istifa edeceğini ileri sürünce, Rıza Nur Bey: "Önergeyi kabul ettik, şu halde hükümet düşmüştür" demiştir. İsmail Hakkı Bey hükümetin "intihar halinde" olduğunu söylemiştir. Lütfi Fikri Bey "devr-i sabıktaki gelenekler bugün uygulanamaz" fikrindedir. Zor Mebusu Hızır Lütfi Bey'e göre Lynch imtiyazı "vatanımız için büyük bir tehlikedir." Hükümet direnmiş, tutumu hakkında oylama, İttihat ve Terakki çoğunluğuyla, 8'e karşı 168 oyla kabul edilmiştir. (TV 1325, No: 406, s.1-3, No: 407, s.5-9, No: 409, s.3-8). Oylama sonucuna rağmen, kısa bir süre sonra Hüseyin Hilmi Paşa istifa etmiştir.

yapılan hesaplara göre, 2000 kilometre kadar bir uzunluğa sahip olacak bu demiryolunun her iki yanında 20 kilometrelik iki şerit, hattı yapan şirkete ait olacaktır. Şirket, aynı zamanda, ilk yirmi yıl süreyle bu şerit topraklar içindeki tüm madenleri işletme hakkına da sahip bulunacaktır.

Demiryolu boyunca iki şerit olarak verilen arazi, zamanın Nafıa Nâzırlarından Hulusi Bey'e göre, 80.000 km^2'lik bir alandır ki, bu zamanın Bulgaristan'ına eşit olduğu kadar, Belçika yüzölçümünün de üç katı tutmaktadır. Bu alandaki madenler, ilk planda şunlardır: Ergani kurşun ve bakır madenleri, Musul ve Kerkük petrol kaynakları, Keban gümüş madeni, Van arsenik madeni...[59]

Chester Projesi üç aşamada gelişmiş bir olaydır.[60]

Fransızca alt yazı: "kollarının çizilmesi unutulmuş. Ellerinde eldiven olup olmadığını halk tahmin etsin." (Cem, *No:2, s.5)*

59 Nafıa Nâzır - ı Sabıkı Hulusi, "Çester Projesi'nin Safahatı" (*Yeni İkdam*, 31 Kânunuevvel 1327, s.1).

60 Chester Projesi henüz ciddi bir inceleme konusu yapılmış değildir. Yapılmış olanlar da, yalnızca yabancı kaynaklardan faydalanılarak ortaya konmuştur. Gerçi, İkinci Meşrutiyet boyunca'da, *Tanin* gibi gazetelerdeki yazılardan öteye gidilmiş değildir. Bu konuda başvurulacak kaynak yazı, herhalde uzun süre Nafıa Nezareti Müsteşarlığı, sonra da Nafıa Nâzırlığı yapmış olan Hulusi Bey'in, *Yeni İkdam* Gazetesi'nde "Çester Projesi'nin Safahatı" başlığı ile yayınladığı ve hakkındaki suçlamalara cevap veren 16 makalelik bir dizidir. Ermenice *Azadamard* Gazetesi, Hulusi Bey'in Yüce Divan'a verilmesini istiyordu. Hulusi Bey, meselenin ancak bu suretle açığa vurulabilecek gizli yönleri olduğunu da belirtir. Fakat mahkeme karşısına çıkmadığı için, Chester Projesi'nin de bazı yanları açıklanmış değildir. Ayrıca Âyan ve Mebusan Meclislerinin zabıtlarında da aydınlatıcı bilgiler vardır.

Birinci aşama: 1324 (1908) yılının 25 Şubat'ında ve Mebusan'ın 39. içtimaında 32 mebusun imzasıyla verilmiş olan bir önergede, Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesinin, geri kalmışlığı ileri sürülerek, demiryoluna kavuşturulması istenmiştir. Önerge altındaki imzaların altısı Ermeni mebuslarınındır.[61]

1325 (1909–1910) yılında, Ermenilerin bu hatla ilgili iki girişimi olmuştur. Önce Erzurum Mebusu Karakin Pastırmacıyan Efendi bir broşür yayınlayarak bu demiryolunun gerekçesini açıklamıştır. Doğu Anadolu vilayetlerinde "lokomotif ıslıkları duyulmadan" kakınma olamayacağını ileri sürmüştür.[62] Pastırmacıyan Efendi vaktiyle Bakû'da tanıdığı Dr. Glascow adlı bir Amerikalı'yı Amerikan G.J. White şirketinin temsilcisi olarak, Nafıa Nâzırı Vekili Raif Paşa'ya tanıtmıştır. Bu imtiyazın anılan kişiye verilmesi için ısrar etmiştir.[63]

Yine aynı dönemde, Taşnak partisinden ve eski Jön Türklerden Haçadur Malumyan Efendi Amerika'ya gönderilmiştir. Orada, "10 Temmuz İnkılâbının" üç liderinden birisi olarak tanıtılan ve Agogni takma adıyla da anılan bu kişi, "Türkiye'nin Amerikan sermayesine kesinlikle ihtiyacı olduğunu, Amerika'nın da, uzağı görür (dûrendiş) bir millet olarak, böyle bir fırsatı kaçırmaması gerektiği, propagandasına koyulmuştur.[64] Amerika'da çıkan *Eridasart Hayastan* (Genç Ermenistan) Gazetesi –herhalde karşı partiden olacak ki– Malumyan'la alay etmiştir.

Nafıa Nâzırı Gabriyel Noradongiyan Efendi, Avrupa gezisinden dönünce, Dr. Glascow'la temasa geçerek kendisinden anlaşma koşullarını bildirmesini istemiştir ve 6 Temmuz 1325'te görüşmeler başlamıştır. Mebus Pastırmacıyan Efendi, Amerikalının hem sekreterliğini, hem de tercümanlığını yapmıştır. Varılan anlaşma, 26 Temmuz'da (yirmi gün içinde)[65] Babıâli'ye (hükümete) sunulmuştur ve bir komisyona havale edilmiştir.[66] Hükümet, üç belge halindeki 108 maddelik anlaşma metnini Meclis–i Mebusan'a göndermiştir.

Mesele, Osmanlı parlamentosuna Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin tek maddelik (madde–i münferide) bir tasarısı olarak getirilmiştir. Bu

61 Necip Draga, Encümen sözcüsü olarak, bu önergenin 81 imzalı olduğunu söylerse de (MMZC 1327, D I, Sİ 4, s.380), bu önerge 32 imzalıdır. (Metni için bk. TV 1324, No: 150, s.2). Ve Nafıa Encümeni'ne gönderilmesi kabul edilmiştir. Yine Pastırmacıyan Efendi önergeye imza atan mebus sayısının 55 olduğunu söylemiştir. (MMZC 1327, D I, Sİ 4, 20.içt., s.437).

62 Bu broşürü henüz bulamadık. - Hulusi Bey'in Mebusan'daki konuşması. (MMZC 1327, D I, Sİ 4, 23.içt., s.498).

63 Hulusi, age., (2 Kânunusani 1327).

64 Hulusi, age., (29 Kânunuevvel 1327).

65 Hulusi Bey'e göre, "Amerika'da bile rastlanamayacak bir sürat"ti bu... (age., 4 Kânunusani 1327).

66 Cavit Bey, Nail Bey, Noradongiyan Efendi'den kurulmuştur (aynı eser, 2 Kânunusani 1327).

tasarıya göre, Ticaret ve Nafıa Nezareti, Dr. Bruce Glascow ile anlaşma yapma iznini istiyordu. Nafıa Encümeni ise daha başka isteklilerin aranmasını ve anlaşmanın parlamentoca onanmasını istemiştir. [67]

Bu konuşmalar sırasındadır ki, Meclis Reisi yeni bir telgrafın geldiğini bildirmiştir. Nafıa Encümeni Raportörü İzmit Mebusu Müfit Bey, bu telgrafı okumuştur. Telgraf altındaki imza Şahergiyan Harunyun isimli bir Ermeni'ye aitti ve Chester Projesi'ni temsil ediyordu. [68] Ağır suçlamalı tartışmalar da böylece ortaya çıkmıştır. İstanbul Mebusu Kozmidi Efendi, iki yönlü konuşmaktadır. [69] Nafıa Nâzırı Noradongiyan Efendi de aynı fikirdedir ve yeni Chester teklifini delice bulmuştur. [70] Hüseyin Cahit Bey, Noradongiyan Efendi'yi suiistimalle suçlamıştır. [71] Nâzır *Tanin*'in baskısından yakınmıştır. [72] Cavit Bey de

67 "Dr. Bruce Glascow ile Ticaret ve Nafıa Nezareti'nce tanzim ve Meclis-i Mahsus-ı Vükelâca mütalaa ve tedil kılınan madde-i münferide..." 20 Ağustos 1325 tarihli, bir kanun tasarısıdır. Bu madde ve Nafıa Encümeni'nin mazbata metinleri için bk. TV 1325, No: 365, s.2-3.

68 Şahergiyan, "Banque Franco Turque" adına Mebusan'a başvuruyordu. Türk-Fransız Bankası Sivas-Trabzon bölgesinde 37 kadar çeşitli maden imtiyazına sahip olduğunu bildirerek, bu işin Dr. Glascow'a ilansız rekabetsiz ve acele verilmesinin "menafi-i umumiyeye" aykırı olduğu kadar o bölgede sahip olduğu madenleri de etkilediğini belirtiyordu. (Aynı eser, s.3-4).

69 Kozmidi Efendi, hem hükümeti, hem de Encümeni destekler durumda, uzun konuştuğu için, Kiliseler Kanunu'nu erteletmekle itham edilmiştir. Kozmidi Efendi'nin sözlerinden: "...Görüyorum ki ne yaptığınızı bilmiyorsunuz. Yahut hükümeti bu tarzda bağlamak ve mukavelenameyi bu suretle yutturmak istiyorsanız o başka (gürültü). Ben söylediğimi bilerek söylerim." (TV 1325, No: 365, s.6).

70 Gabriyel Noradongiyan Efendi, İttihatçı değildi ve Âyan azasıydı. Nafıa Nâzırı olarak verdiği cevapta bütün ülkede 17.000 km. kadar demiryolu yapımının planlandığını, Amerikalının (Glascow) beklemek istemediğini ve Chester teklifinin "mecnunane" olduğunu söyler. (Aynı eser, s.4).

71 Hüseyin Cahit Bey, Glascow anlaşmasına karşıdır. Gerekçesi de şu: Bütün Anadolu demiryollarını ve madenlerini veriyorduk. Bunlar telafi edilmez ve geri gelmez bir şekilde elimizden çıkacaktı. Zararını yalnız biz değil, gelecek kuşaklar da çekecekti. Nâzır, daha elverişli tekliflere delice diyemezdi. Burada Vartkes Efendi söze karışır: "Asıl meseleyi söyle. Nafıa Nâzırı ile başka türlü meseleniz varsa, hususi görüşürsünüz." Hüseyin Cahit Bey Noradongiyan Efendi'yi suiistimalle suçluyordu: Nâzır geniş yetki istiyor, Encümen ise vermiyordu. "Bunu anlamak isterseniz, siz de pekâlâ anlarsınız." (TV 1325, No: 367, s.1).

72 Nâzıra göre iş için müracaat edenler, "eğer bu işi yapmazsanız *Tanin*'e gideceğiz, şikâyet edeceğiz diyorlar (teessüf olunur sesleri)... Bendeniz şahsıma ait muameleleri icap eden yerde müdafaa etmeye muktedirim. Ve zannolunmasın ki böyle patırdılarla istifa ederim. Kat'iyen etmem (bravo sesleri, alkışlar, gürültüler)... Efendiler bilirsiniz ki bu Nafıa Nezareti'nin işleri ne kadar müşküldür. Benim memurlarım *Tanin* matbaasında geziyorlar. Oradan talimat alıyorlar. Sermayedar nasıl emniyet etsin?" (Aynı eser, s.2). Fakat Noradongiyan Efendi kısa bir süre sonra istifa

liberal tezi savunup, Glascow'dan yana konuşmuştur.[73] Sonunda Encümen teklifinin kabul edildiğini reis bildirmiştir.[74] Aynı partiden olanlar bölünmüşlerdir.

İkinci Aşama: Bu arada Nafıa Nezareti, yabancı sermaye çevrelerine meseleyi ilan etmiştir ve yedi istekli çıkmıştır.[75]

Fakat, bunlar arasında yalnız birisi önemlidir. O da Amerikalı bir şirkettir: "Manning Maxwell and Moore". Bu şirket adına, Amerikalı Amiral Chester'in oğlu Arthur Chester Jr., elverişli şartlar göstererek, hem nezarete, hem sadrıâzama hem de Mebusan Meclisi başkanlığına dilekçeyle başvurmuştur. İzmit Mebusu Müfit Bey de, Nafıa Nâzırı'na başvurarak, bu projenin "tercihi için iltimasta" bulunmuştur.

Böylece, Glascow-Chester, iki Amerikan firması bir rekabet diyaloğu kurmuşlardır. Glascow'un koşulları daha elverişlidir, fakat her iki temsilciden temsil ettikleri şirketlerin mali güçlerini belgelemeleri istenmiştir. Chester, 100 milyon dolarlık bir mali güce sahip olduğunu ispat etmiştir. Dr. Glascow, ancak beş milyon dolarlık bir sermaye gösterince, depozitosunu geri alarak sahneden çekilmiştir.

Ortada, elverişli koşullarıyla ve büyük sermayesinin temsilcisi olarak Chester tek başına kalmıştır. Mr. Chester ve arkadaşı Collet'le "Ottoman American Development Company"nin (Osmanlı Amerikan Kalkınma Şirketi) temsilcileri olarak konuşmalar başlamıştır. İzmir Mebusu Seyit Bey bu konuşmalarda hazır bulunmuştur. Şartname taslakları Babıâli'ye sunulmuştur (25 Şubat 1325).

Chester Projesinin, Glascow'dan iki önemli farkı vardı: Demiryo-

etmiştir. Mebusan'ın 1911 feshinden sonra, Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinde Hariciye Nâzırı olarak 1912 İttihatçı çoğunluğunun karşısına geçecektir. İstifasından sonra yerini Hallacyan Efendi'ye bırakacaktır.

73 Karasu Efendi de, Cevit Bey de Glascow teklifi lehinde konuşmuşlardır. Ankara Mebusu Talât Bey'in "Maliye Nâzırı Cavit Bey'in mütalaasını dinlemek isteriz, kandırırsa bizi o kandırır" demesi üzerine Cavit Bey, "Görüyorum ki sizi kandırmak o kadar kolay değil" diye söze başlayarak, nasıl olsa biz bunları işletemeyeceğimize göre, "bugün biraz aldanalım, fakat yine kârlı çıkacak biziz" tezini işlemiş, "memleket için bundan daha büyük menfaat olamaz" demiştir. Nail Bey ise "Adam şapkasını alıp kaçıyor" demiştir. Cavit Bey tezini şu prensibe dayandırıyordu: "Hükümet maden işletmez. Hükümet madenci değil, tüccar değil san'atkâr değildir. Hükümet rüsum (vergi) alır." (age., s.4-5).

74 Reis "Encümenin kararı kabul oldu. Şimdi Yemen şimendiferi meselesini müzakere edeceğiz" diyerek konuşmayı kapatmıştır. (age., s.6). Encümen, hükümete kesin bir yetki vermemişti ve yapılacak görüşmelerin ve anlaşmaların yine Meclis'e getirilmesini mazbatasında kararlaştırmıştır. (age., No: 365, s.2-3). Böylece 1909 yılında, Amerikan sermayesi lehine bir karar alınmış değildir.

75 Hulusi Bey'e göre, bunlar arasında Société Générale Belge Bankası'nı temsil eden Kolonel Şefer Bey de vardır. (age., *Yeni İkdam* 31 Kânunuevvel 1327) - Mebusan'daki konuşmasında da bu durumu, Nafıa Nâzırı olarak belirtmiştir. (MMZC 1327), D I, Sİ 4, 18.içt., s.386).

lunu geniş hat olarak yapacaktı, maden vergisini hattın işletilmeye başlandığı tarihten itibaren verecekti.

Fakat, bu konularda tecrübesi olduğu anlaşılan Sadrıâzam İbrahim Hakkı Paşa ve Nafıa Müsteşarı Hulusi Bey, birtakım spekülasyonlardan şüphelenmeye başlamışlardır. Maden tekelinin imtiyaza çevrilmesi üzerine, Mr. Chester, projesinde değişiklik yapmıştır ve geniş hattı, dar olarak inşa edeceğini bildirmiştir.

Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa, demiryolunun mutlaka geniş olmasında ısrar etmiştir. Nafıa Encümeni, bu ısrar üzerine, genişlik farkının devletçe ödenmesini kabul etmiştir. Fakat, "mukavele, döne dolaşa" ağır koşullara bağlanmış oluyordu.

Üçüncü Aşama: Mebuslar projenin niçin hâlâ getirilmediğini sormaya başlamışlardır. 1911 yılının Mayıs ayında, Sadrıâzam Hakkı Paşa, karşı olduğu anlaşmayı Meclis'e göndermiştir. Fakat Sadrıazam, anlaşmanın kabulü için, bir şartın yerine getirilmesini ileri sürmüştür. Amerika, kendi tebaalarının Osmanlı mahkemelerinde yargılanmasını kabul etmiyordu. Oysa, bu anlaşma yerine getirilirse Amerikalıların sayısı artacaktı. Hakkı Paşa, Amerikan sermayesini övmeyi de unutmayarak bu öneride bulunuyordu.

Küçük bir grup, başlarında Zöhrap Efendi olmak üzere, anlaşmanın hemen müzakere ve kabulünü istemiştir. [76] Sadrıâzam, anlaşmayla ilgili görüşmelerin aceleye getirilmemesini, Amerika ile ceza hukuku anlaşmazlığının çözümünden sonraya, gelecek toplantı yılına ertelenmesini önermiştir.Erteleme önergesi zayıf bir farkla kabul edilmiştir.[77]

1911 yılında, I. Sait Paşa hükümeti döneminde önce yapılan konuşmalar da hayli sert olmuştur. Nafıa Nâzırı Hulusi Bey, devletin zararını açıklamıştır. Chester Projesi, yaptığı değişikliklerle hem devleti beş milyon lira zarara sokuyordu, hem de madenler onların eline geçiyordu. Üstelik, şirketin demiryolunu keşif sonunda, yapmaktan cayma hakkı vardı. Hükümete böyle bir hak tanımamıştı. Hükümete bu hakkı tanımak gerekliydi. [78]

76 Mesele yeniden ve Mebusan'ın 113. içtimaında (19 Mayıs 1327) ve 2. celsede ele alınmıştır. Bu sefer söz konusu Chester Projesidir. Pastırmacıyan, Hallacyan, Zöhrap Efendiler meselenin önemine değinerek ivedilikle çıkarılmasını ve gelecek yıla bırakılmamasını önermişlerdir. Zöhrap Efendi'nin konuşmasından: "Bu işi baştan çıkarmak üzere şimdiye kadar Osmanlı ülkesinde emsali görülmemiş yararlı şartlarla kapu kapu iki üç senedir sürünen ve sefaretinin yardımına da dayandığına göre, ciddiliğinden şüphe edilmeyen bu yabancı ve gayet önemli mali müessesenin durumunu ve ruh haletini düşünüyorum. Bugün bir Fransız kumpanyası müracaat etse, onda bir acelecilik görüyoruz (hayır sesleri... Fransız - İngiliz müsavi sesleri). (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 113.içt., s.3056).

77 Önerge 63 oya karşı, 76 oyla kabul edilmiştir. (Aynı eser, s.3512).

78 Hulusi, age., *Yeni İkdam,* 8 Kânunusani 1327 - Mebusandaki konuşması için bk. MMZC 1327, D I, Sİ 4, 19.içt., s.418–419. - Hulusi Bey'e göre "bu, memleketin ölüm kalım meselesidir." (20.içt., s.428). Hallacyan Efendi, Hulusi Bey'in tekliflerine

Konuşmalar, Mebusan'ın beş toplantısını doldurmuştur [79]. Üstelik, Trablusgarp Savaşı'nın sinirliliği Hürriyet ve İttilaf Fırkası'nın güçlü bulunduğu ve Mebusan'ın feshine yaklaşıldığı elektrikli hava içinde

Anadolu Demiryolları Müdürü
(Cem, *8 Aralık 1910, No:5, s.1*).

karşı çıkmıştır.

79 Konuşmalar 1. dönemin, son (4.) içtima yılında, 18. içtimada (7 Teşrinisani 1327) başlamıştır. 19, 20, 23, 29. içtimalarda da devam ederek, beş birleşim boyunca sürdürülmüştür. Hallacyan Efendi'yi, Nafıa Nezareti'nde Hulusi Bey izlemiştir. Bu konuşmalarda mebuslar Cesterci ve Cesterci olmayanlar olarak ayrılmışlardır.

80 Nafıa Nâzırı Hulusi Bey'e göre, tamamen kesin sayılara dayanan açıklamaları Mebusan'ın çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Sait Paşa hükümeti de önceki Hakkı Paşa kabinesi gibi projeyi savunmamıştır. Hulusi Bey, devletin 5 milyon lira zarara girmesini ve Bağdat hattına paralel demiryolu yapımını istemiyordu. Hükümet, şirkete keşfi yaptırmalı, keşif masrafını ödemeli ve istediği şirkete ihale konusunda serbest kalmalıydı. Ve hat mutlaka geniş olmalıydı. Hükümet "al efendi masrafını, haydi git" diyebilmeliydi. (MMZC 1327, D I, SI 4, 20.içt., s.428) –

çatışmalar sertleşmiştir. Nafıa Nâzırı tekliflerinde ısrar etmiştir [80].

Konuşmaların ağırlığı Hulusi Bey'le Pastırmacıyan Efendi diyaloğu üzerinde toplanmıştır. Çok kaba bir dille konuşan Pastırmacıyan Efendi, Nafıa Nâzırını Projeyi baltalamakla suçluyordu. [81] Hulusi Bey ise dürüst ve açık fikirleriyle ve teknik bilgisiyle bu söz düellosundan galip çıkmasını bilmiştir. [82]

Sait Paşa hükümeti, Nafıa Nâzırı tarafından ileri sürülen sakıncaları "Meclis-i Vükelâ"da incelemek gerekçesiyle, geri istemiştir. [83]

Chester Projesi denilen bir felaket de böylece atlatılmıştır. Çünkü Amerikan şirketi, teklifini geri almıştır. 1922'de, bu sefer, Mustafa Kemalci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin karşısına çıkacaktır. Yine başarılı olamayacaktır. [84]

Chester Projesi, iki düşman kampa bölünmüş olan Meşrutiyet mebuslarının, kişisel çıkarlar söz konusu olunca nasıl siyasal gruplarını hiçe saydıklarını ve birbirlerini bir kaşık suda boğacak kişilerin nasıl aynı çıkar çatısı altında gruplaşabileceklerini kanıtlaması bakımından önemlidir. [85]

Ayrıca *Yeni İkdam* (31 Kânunusani 1327).

81 Karakin Pastırmacıyan Efendi, dört yıldır ilk kez söz aldığını belirterek çok kaba bir dille konuşmuştur ve Türkçe bilmeyişinden ötürü özür dilemiştir. "Kumpanya eşek midir ki buldum desin?", "Ben eşek miyim ki?" gibi sözlerin yanı sıra (s.436–439), bir zamanlar sekreterliğini ve tercümanlığını yaptığı Dr. Glascow için "herif" sözcüğünü kullanmıştır (s. 437). Hulusi Bey'i gayet saldırgan sözlerle suçlamıştır: "...Bendenizce Hulusi Bey'in bu teklifi, biraz açıkça söyleyeceğim, bu projeyi uygulamaya geçirmemek için son çaresidir. (s.436). Nafıa Nezareti'nin memurlarını itham etmiş, Kolonel Şefer'in müsteşar Serviçer Efendi'nin akrabası olduğunu söylemiştir (s.436). Ve Glascowculuktan vazgeçerek, Chesterci olduğunu da belirtmiştir (s.438). (Yukarıda verilen sayfalar şu zabıt cildindedir: MMZC 1327, D I, Sİ 4, 20.içt., s.427.vd.)

82 Hulusi Bey'in sözlerinden: "...Ben sayın heyetinize işi enine boyuna anlattım ve işi anladınız. Elinizi kalbinize koyarsınız ya evet ya hayır diye hükmedersiniz, niçin yüce meclisinizin değerli zamanı boş yere kaybedilsin. Tayin-i esami suretiyle oylansın. Eğer benim reyim kabul olunursa pekâlâ, kabul olunmazsa o halde bunun manevi sorumluluğunu yüce meclisiniz kabul ediyor demektir. O halde Nafıa Nâzırı sıfatıyla buna katılamam. Tabii o zaman bu mukavelenamemizi bu suretle imza edecek başka bir Nâzır ararsınız. Niçin vakit kaybediyorsunuz, burada benim lehimde - aleyhimde söyleyeceksiniz? İşte iş açık. Açık oya koyun." (Aynı eser, s.429).

83 Aynı eser, 29.içt., s.623–624.

84 Bay Yahya Sezai Tezel, bir etüdünde, sorunun bu yönünü incelemek zahmetine katlanmadığı için, işin 1922'den sonraki gelişimini haksız bir yargıya bağlamıştır. (Yahya S. Tezel, Birinci Büyük Millet Meclisi Antiemperyalist miydi?, Chester Ayrıcalığı) *AÜSBF* Dergisi).

85 Konuşucular arasında İttihatçı liderlerden yalnız Cavit Bey'in, Hulusi Bey'e karşı, iki kısa konuşması olmuştur. Cesterci konuşmalar yapan mebuslar Pastırmacıyan,

Meşrutiyet'in Âyan ve Mebusan azaları, hukuk müşavirliği, müteahhitlik ve tüccarlık yapıyorlardı ve durum bir tartışma konusu olmuştur.[86]

Yabancı sermaye takipçiliği yapanlar için Glascow ya da Chester tarafını tutmuş, olmak birinden ötekine geçmek önemli değildi. Örneğin Pastırmacıyan Efendi, sonradan "Çesterci" olabilmiştir.[87] Bu arada Arnavut bağımsızlığının şampiyonu olmak isteyen Priştine Mebusu Hasan Bey, Drama– Kavala hattı inşasına talip olmuştur.[88]

Bu eylemler karşısında yabancı sermaye de boş durmamıştır. Glascow– Chester uyuşmasından bile söz edilmiştir.[89]

Chester Projesi'nin bağlandığı problemler burada bitmez. Proje'nin Ermeni ve Siyonizm sorunlarıyla ilişkisi açıktır. Nafıa Nâzırı, Ermeni meselesini açıkça ileri sürmemekle beraber, aralamıştır. Siyonizm meselesi ise gayet açık olarak ortaya konmuştur.[90] İşin içine bir de şeriat karıştırılmıştır.[91] Hatta mesele dış ilişkilere ve Alman taraftarlığına bağlanmıştır.[92]

Dagavaryan, Hallacyan, Artas, Zöhrap, Vartkes Efendiler, Necip Draga (Üsküp), Hasan Tahsin (Kütahya), Müfit (İzmit) Beyler vardır. Proje aleyhinde konuşanlar ve söze karışanlar arasında Asım (Mamuretülaziz), Esat Paşa (Draç), Ali Cenani (Ayıntap), Ferit (Kütahya), Ruhi El Halidi (Kudüs), İsmail Paşa (Tokat) ve İttihatçı liderlerden Seyit Bey (İzmir) vardır. (Aynı eser, 20.içt., s.427 vd.)

86 Âyan ve Mebusan azalığı ile bağdaşamayan işler hakkında sürekli tartışmalar dikkati çekicidir.

87 Hulusi Bey, Pastırmacıyan'a sorar: "Chester'in yapmayacağını nereden biliyoruz?" (s.439). "Burada Chester'in büyüleyici vekili mi var?" (s.435). – Halep Mebusu Nâfi Paşa: "Meclisi kimin hesabına işgal ettiğimizi bilemiyorum" (s.435). (Aynı eser, 29.içt.)

88 Hüseyin Cahit Bey ileri sürmüştür. (MMZC 1325, No: 367, 139.içt., s.1).

89 Hulusi, *Yeni İkdam,* 18 Kânunusani 1327.

90 Meseleyi ilk olarak Pastırmacıyan Efendi, Mebusan'daki konuşmasında açıklamıştır (s.438). Hulusi Bey'e "demedim mi?" diye sataşır ve konuşma şöyle devam eder:
Hulusi– ...Burada Siyonizm meselesi söz konusu edilmedi mi?
Zeynelâbidin (Konya)– Meydanda. Onu kimse inkâr edemez. O kapuyu açma.
Ruhi El Halidi (Kudüs)– Bundan dolayı hükümete teşekkür ederiz.
Vasfi (Karesi)– Hangi iş var ki Siyonizm parmağı dönmesin. (Aynı eser, 23.içt., s.500).

91 Hulusi Bey'in bu "iş ... şer'idir" demesi üzerine:
Vartkes (Erzurum)– Sıkıldıkları zaman şeriata başvuruyorlar.
Osman Fevzi (Erzincan)– Şeriat pek menfurunuz oluyor?
Vartkes– Asla, mukaddes bir şeydir. Ona da riayet ediyoruz. (Aynı eser, 23.içt., s.497).

92 Konuyu ve suçlamayı öne süren Necip Draga Bey'dir. Postdam görüşmesiyle, Almanlarla ve Rusların birbirlerine iktisadi rakip olmayacaklarını kararlaştırdıklarını belirten Üsküp mebusuna göre, beklenmeyen üçüncü rakip çıkmıştı: Amerika. "Biz bu rakibi ekarte edersek, Anadolu'nun siyaseti iktisadiyesini doğrudan doğruya

Chester Projesi, küçük mesele değildir. Bu meseleye bunca yer vermemizin nedeni şudur: İkinci Meşrutiyet siyasal hayatının, 1911 yılında, odağı haline gelen parlementonun, reflekslerini, hangi meseleler karşısında nasıl heyecanlandığını, tepki gösterdiğini ve siyasal partilerin, özellikle İttihat ve Terakki'nin ve muhalefetin nasıl bir ortam içinde oluştuklarını anlatabilmek.

6. *Kalkınma ve Sanayileşme Hayalleri*

Birinci Dünya Savaşı'nda Turancılık hayalleri kalkınma hayalleri yanında zayıf kalabilir. Bütün sorun her tarafından yabancı sicimlerle bağlanmış bir vücudu yeniden canlı, hareketli ve üretici bir duruma getirmekti. Ama nasıl?

Bu çelişkiler diyarının son 10 senelik yaşama uzantısına egemen olan İttihat ve Terakki bu sorunun cevabını herhalde veremeyecekti. Bir kere verdiğimiz yabancı sermaye ve imtiyaz örnekleri sahnenin başaktörleri sayılabilirler ama başka aktörlerin de varlığını unutmamak gerekir. Terkos kumpanyası, Şark Demiryolları, Üsküp– Gostvar Demiryolu, Bursa Tramvay İmtiyazı, Kastamonu Bolu Ormanları, Adana (Çukurova) Mercimek Çiftliği, daha az alerji yaratmamışlardır.

Bu noktada yabancı şirketlerin varlığını ve etkilerini gösteren sade ve pratik bir açıklama kendini göstermektedir. Yabancı şirketler –her ülkede olduğu gibi– Osmanlı İmparatorluğu'nda da toplumsal, kültürel ve ekonomik yönleri olan bir amaçla gelmemişlerdir. Onlardan bunu beklemek tabii ki büyük bir saflık olur. Onlar toplumsal ve çokuluslu yapının geriletici faktörlerini harekete getirerek para kazanma niyetindeydiler. Bunu yapmışlardır. Ancak, gerileticilik uğraşı siyasal bir gücün baskısı altında yaptırılmıştır. Gerileme politikası, bir adıyla da kalkınmayı önleme ve ilerlemeyi durdurma amaçlarına dayandırılmıştır. Her şeyden evvel borç verenler, verdikleri paranın ülkeyi kalkındırıcı yatırımlara değil yalnızca kendi çıkarlarını ve iştahlarını doyurma yoluna gitmesini seçmişlerdir. Bu konuda yüzlerce örnek arasında Adapazarı – Bolu demiryolu hattını kanıt olarak verebiliriz. *Anadolu Demiryolları Şirketi* Müdürü Mösyö Huguenin Abdülhamit döneminin mirası olarak aynı görevine Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Akşamları Beyoğlu'ndaki ünlü bir Alman birahanesinde Sadrıâzam İbrahim Hakkı Paşa ile buluşan bir genel müdür, bir gün trende giderken Nafıa Nâzırı Hulusi Bey'e bir öneride bulunur.

Adapazarı uzantı hattından vazgeçildiği takdirde *Donanma Cemiyeti*'ne 30.000 lira "hediye etmeyi" vaat eder.

Bu geriletici hareket bizzat nâzır tarafından Mebusan'a bildirilmiş, gazetede kendi ifadesiyle yayınlanmış [93] ve müsteşar Sinebyan Efendi

Almanya'nın inhisarına teslim ederiz" (soldan alkış). (Aynı eser, 20.içt., s.434).

93 Hulusi, age.

de bu olaya tanık olduğunu yasama meclisinde yinelemiştir. Olayda görülen çatışma tablosu fevkalade basittir: Yabancı baskısıyla yerli irade... Savaşı İttihat ve Terakki kaybetmiştir. Eğer bugün (olaydan 78 yıl sonra) İstanbul'dan Ankara'ya çoğu kez uzun ve tek hat olan çok, dönemeçli bir demiryolundan gidiliyorsa, bu yabancı bir şirketin çıkarttığı faturadan başka bir şey değildir.

Bu fatura bir çelişkiler dünyasının ürünüdür. Bir yanda 2.000 km'lik bir demiryolu ve XX. yüzyıl başında Batı sanayii harikası lokomotiflerin 35 km gibi bir cehennem hızıyla 12 günde Hindistan'a varacakları hayal ediliyordu. Buna karşılık Ergani madeninden on bin ton bakır ve kurşunu develerle kentlere taşıyordu. Bu bir ünlü İttihatçı mebusun (Pirinçzade Fevzi Bey'in) çıplak itirafıdır. [94]

Denizlerde de özellikle Akdeniz'de bir kısmı şileplerden bozulmuş eski püskü gemiler Trablusgarp'dan Kızıldeniz'e Yemen kıyılarına kadar sözde koruyuculuk ediyorlardı. [95]

İttihatçılar ziraatçı ve gelenekçi bir toplumdan azgelişmişliğin giysisini söküp atarak nasıl sanayileşmeye gideceklerini Haliç'e bir römorkör indirilişindeki heyecanda bulmuşlardır.

Fabrika bacalarının mutlu dumanlarını, şimendifer ıslıklarını dinleyerek seyredebilmek düşü her zaman yaşatılmış ama hiçbir zaman ulaşılamayacak bir ideal olarak kalmıştır.

Milli iktisat formülü bu heyecanın taşlarından örülmüştür.

Teşvik–i Sanayi Kanunu, Mebusan'da büyük umutlarla görüşülüyordu. Ne var ki yabancı imtiyazlar Demokles'in kılıcı idiler.

Bir ara yerli malı kullanımı üzerinde durulmamış değildir. Bulgaristan'da olduğu gibi memurların yerli malı kumaştan elbise giymeleri istenilmiştir. Fakat bu önlemin Bulgaristan'da bile başarısız kaldığını Bulgar asıllı Selanik Mebusu Vlahof Efendi belirtmiştir. [96]

Üstelik her sanayi girişiminde ithalata ihtiyaç vardır. Fes Fabrika–yi Hümayunu'nda Avusturya yapağı işlenmek zorundaydı. [97] Gerçi devletin resmi gazetesindeki (Takvim–i Vekayi) münakaşa (açık artırma) ilanlarında Darülaceze'ye yerli malı aba ihtiyacı yayınlanmaktaydı, ama Meclis–i Mebusan kaloriferleri için yüz ton Kardif kömürü alınacağı da aynı gazetede duyuruluyordu. [98]

Bunun yanı sıra Schneider– Creuzot silah fabrikası müteahhitlerinden Mösyö Charles Chabas'ya İttihatçıların kabineleri kontrol ettiği bir dönemde 4. rütbeden Mecidi Nişanı veriliyordu. [99]

94 MMZC. 1327, DI, Sİ4, 18. içt. s.389.

95 Mahmut Şevket Paşa'nın konuşmasından: (MMZC 1326–1327, C 2, s.420–421).

96 Bu tartışmalar Teşvik–i Sanayi Kanunu görüşmeleri sırasında çıkmıştır. (MMZC, cilt.6, s.48).

97 *Takvimi Vekayi*'deki bir ilandan. (1325, No: 284, s.15).

98 TV'de bu biçim ilanlar çoktur. (1325, No: 402, s.9).

99 TV 1325, No: 424, s.11.

Bilanço bir devrin ekonomik felçlerini anlatacak kadar açıktır. İttihat ve Terakki iktisadi savaştan da –imkânsız olduğu için– yenik çıkmıştır. İttihat ve Terakki kapitülasyonların devam ettiği bir dönemde iktidara geçmiş, Avrupa "sermayedârân"ına 9 kez borçlanmıştır. Yapılmış olan ticaret antlaşmalarından kendisini kurtaramamıştır. İmtiyazların baskısı altında kalmıştır. Rejinin isteklerini yerine getirmiştir. Düyun–i Umumiye üzerinde hiçbir olumlu etki yapamamıştır. Gerçi Osmanlı Bankası'nın statüsüne 1911 ıslahatıyla değişiklikler getirmiş, devlet bankası niteliğindeki İtibar–ı Milli Bankası'nı ve diğer milli bankaları kurmuştur. Sonunda kapitülasyonların kalktığını (Paris ve Berlin Antlaşmaları da dahil) ilan etmiştir. Fakat vahşi bir savaş içinde bu yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Bunların tamamen ortadan kaldırılması bambaşka koşulların ve yeni bir devletin ödevi olacaktır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İttihat ve Terakki ve Geliştirdiği Siyasal Rejim

İTTİHAT VE TERAKKİ VE GELİŞTİRDİĞİ SİYASAL REJİM

1. Abdülhamit ve Robespiyer

JÖN Türklerin dinsel sayılabilecek kadar kesin bir kurtuluş reçetesi vardı: Abdülhamit rejimini yıkmak ve böylesine bir rejimin bir daha geri tepmesini önleyecek siyasal müesseseler mekanizmasını kurmak. Kanun-ı Esasi bu mekanizmanın kuruluş belgesi olduğu için Osmanlı aydınlarının gözünde en yüce ve en değişmez bir müessese oluyordu. Böylece bir anayasa romantizmi doğuyordu.

Ne var ki Osmanlı aydın ve okumuşlar tabakası için anayasanın aktif değil, pasif, statik bir rolü vardı. Kanun-ı Esasi'ye önleyici bir değer vermişlerdi. İleriye gitme değil, geri dönmeyi önleyici bir baraj olarak görüyorlardı. Meşrutiyetçiler için Kanun-ı Esasi'nin sosyal değeri, çok arka planlarda kalmıştır. Onlar, sosyoekonomik düzeni eskisi gibi bırakarak, her şeyi siyasal rejimden beklemişlerdir. Anayasa Jön Türkler için bir program anayasası olmamıştır.

Genellikle bir anayasa, demokratik -o zamanın deyimiyle: Meşrutiyetçi- niteliğiyle dikta rejimlerine karşı bir savaşımın eseridir. Kişisel rejimlerle, istibdatlarla savaşanlar sonunda demokratik bir anayasayı çabalarının senedi sayarlar. Jön Türklerin ortak tutumu da budur. Fakat, eğer, geri kalmış bir ülkenin aydınları ve insanları sefaletle savaşmayı da programlamazlarsa, siyasal rejim doğru dürüst kurulamaz ve sosyoekonomik baskılar altında otoritarizme dönüşebilir ve dejenere olabilir. Adı yine Batılı kalır, kendisi yozlaşarak Doğululaşır, dengesizlikler içinde bocalar. Toplum huzursuzlukları alıp yürür ve yeniden ihtilalci eylemler yaratır.

Jön Türkler bu gerçeği göremediler.

Görebilirler miydi? Kültürleri ve tecrübeleri buna yetmemiştir. Görseydiler, böyle bir planı gerçekleştirebilirler miydi? Cevap ister *evet,* ister *hayır* olsun, böyle bir program çizgisinde yürümüş olsalardı, hiç olmazsa tarih, haklarında daha olumlu bir yargıya varırdı. Sonraki kuşaklara bir örnek bırakmış olurlardı. Oysa, altyapı onlarca meçhuldü. Bilmedikleri, görmedikleri, gidemedikleri bir masal ülkesi gibi...

Meçhul ve tıkalı kalkınma ve sosyal reformlar yanında, İkinci Meşrutiyet gerçek siyasal rejimini de kuramamıştır. Kısa bir parantez dışında İttihat ve Terakki çok partili hayata, çoğulcu ve plüralist siyasal hayata dayanamamış, 1913'ten itibaren tek parti olarak iktidarda kalmıştır. Fakat tek parti durumunda olmadığı zaman baskı

rejiminden faydalanmış, Babıâli Olayı ile de iktidarı zorla ve fiili yoldan tekrar ele geçirmiştir.

İkinci Meşrutiyet'in siyasal hayatında dışta ve içte oluşan iki tıkanıklık üzerinde dikkatle durulmalıdır. Kalkınma yollarını tıkayan Batı emperyalizmi, demokratik yolları tıkayan İttihatçı politika, ki buna muhalefet de başvurmuştur. Meşrutiyet'in bu iki oluşun kesiştikleri noktada kurulması gerekiyordu. Zaten tüm başarısızlıkların kaynağı da bu kavşaktadır. Dış'tan gelen baskıyı kırmak zordu. Çünkü, dünya genelindeki siyasal dengeleri bozmak gerekiyordu. Bunu ancak bir umumi harp gerçekleştirebilirdi. İçten gelen baskıya gelince bunlar geleneksel ve yapısal direnç merkezleriydi. Bunlara karşı İttihat ve Terakki bastırıcı eylemlerin ötesine gidemeyecektir. İttihat ve Terakki'nin iktidar yollarını tıkadığı, siyasal plüralizmi kısıtladığı oranda gerilim artmış, suikastçı eylemler ortaya çıkmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın tüm muhalefeti içerme gücünü göstermesi hukuki bir dirençti. 31 Mart Olayı, Halâskârân Hareketi, "taklib–i hükümet" girişimi ve nihayet Mahmut Şevket Paşa suikastı İttihat ve Terakki'ye karşı fiili direnç eylemleridir.

Parlamentarizm Tutkusu

Anayasa reçetesinde tek tedavi şekli parlamenter rejim olarak gösteriliyordu. Parlamenter rejim bir tepki eseri olarak ortaya çıkarılmıştır. Şöyle ki: Parlamentarizm, yumuşak kuvvetler ayrılığı prensibine ve Yasama–Yürütme eşitliğine dayanır. 1876 Kanun–ı Esasisi'yle hâkim durumda olan padişahın ağır basıcı rolünü ortadan kaldırmak için başlıca iki yol görülüyordu: Ya padişahı kaldırmak ya da karşısına eşit yetki ve güçle donatılmış yasama organını koymak. İkinci yolun seçileceğine şüphe yoktu. Bu yol seçilince, padişahın yetkilerini kısmak Mebusan Meclisi'nin yetkilerini ise artırmak gerekmiştir. Bu ikinci yol, anayasal gelişmeyi parlamentarizme götürmüştür. Bu bakımdan Meclis'e üstünlük tanıyan konvansiyonel rejimle (Meclis hükümeti rejimi), prezidansiyel rejim (başkan hükümeti rejimi) ister istemez siyasal tercihler dışında kalmıştır. [1]

Fakat parlamenter hükümet rejimi tamamen teorik ve kâğıt üzerinde kalmıştır. Bu durum bizi hukuksal paravanın ardındaki gerçeklere götürür. Çünkü parlamentarizm hiçbir zaman içtenlikle istenmiş değildi.

1909'da yapılan anayasa değiştirmeleri sonucu, Yürütme zayıflatılmış Yasama kuvvetlendirilmiştir. Böylece, iki temel organ arasındaki denge, Meclis lehine bozulmuştur. Şu anlamda ki; Meclis'in kabineyi düşürmesi kuralı konmuş ve kolaylaştırılmıştır. Buna karşılık, yürütmenin, yeni seçime gitmek şartıyla, Meclis'i feshetmesi çok ağır koşullara bağlanmıştır.

1 Bu konuda Bk. *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuk* (5. Basım 1983) adlı kitabımız, siyasal rejimler (Kavramsal Analiz), 4.kitap, s.397 vd.

Fakat, İttihatçı kabineler, padişahı avuçları içine alıp, yürütmeyi ele geçirince, karşılarında, durmadan kabaran muhalefeti, giderek Meclis'i, kontrolleri altına alabilmek için 1909'dan sonra 1911'de yeni bir anayasa değişikliği önermişlerdir. Böylece, gerçek parlamentarizm gerektirdiği dengenin kurulacağı ileri sürülmüştür. Muhalefet de, kıyameti koparmıştır. Bu değişiklik, ancak 1914 yılında, hemen tümüyle İttihatçı Mebusan tarafından kabul edilebilmiştir. Ve İttihatçıların hiç de işine yaramamıştır. Ancak, İttihatçılara karşı, Mütareke döneminin başlarında, Vahdettin tarafından kullanılmıştır.

İttihatçıların, Abdülhamit'ten kalma Sadrıâzam Sait Paşa'nın ardına gizlenerek, getirdikleri bu öneri, muhalefete karşı açtıkları bir "cihad"ın değişmez ve ısrarlı konusuydu. 1909'dan 1913 yılına değin hep bu parlamentarizm davasıyla uğraştırılmıştır.

Meşrutiyet'in aydın kadrosuna göre parlamentarizm, çok şey demekti. Hürriyetçi rejim demekti, çok partili rejim demekti, demokrasinin tamamı demekti. Siyaset alanının oyuncuları ve aydınlar, bu oyunu sonuna kadar oynamışlardır.

Beş kurnaz seyirci (İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Çarlık Rusya), bu dramın hem kulisçileri, hem de suflörleri durumundadırlar. Bu on tabloluk melodram (1908-1918) gerçi her zaman istedikleri gibi oynanmamıştır. Fakat onlar, Osmanlı aydınlarının parlamentarizm tartışmaları içinde boğuşmalarını devletin yerinde sayması için yeterli bir etken olarak kabul etmişlerdir ve seyrettikleri sahnelerden memnundurlar. [2]

"Kuvvetli Hükümet" Sorunu ve Ötesi

Padişahtan vazgeçemeyen bir siyasal tercihle, ne Meclis hükümeti, ne de başkan hükümetinden yana olunabilirdi. Klasik ve teorik ayrımda geri kalan tek rejim parlamentarizmdi. O kadar ki; daha 1909 (1325) Kanun-ı Esasi değişikliği yapılmadan, Halil Bey, "Heyet-i Vükelâ bugün parlamenter bir kabinedir" yargısına varabilmiştir. [3] Yine 1909 değişikliğinden sonra, Damat Ferit Ferit Paşa'nın

2 *İkdam*'ın Londra muhabiri Mehmet Sadi, gazetesine gönderdiği "Londra Mektupları"ndan birinde, tarafsız bir Batılının şu sözlerini naklediyor: "...Memleketin ihtiyaçlarını göz önüne almadan büyük ve geniş çapta bir parlamentarizm idaresinin gençler tarafından oluşturulma çabasını seyreden Avrupa, Türkiye için artık başka yıkılma nedenleri hazırlamaya lüzum görmedi. Çeşitli unsurlar, o büyük çaptaki hürriyetle fikirlerini ve amaçlarını daha güzel vesilelerle uygulayabileceklerdi. Memlekette bir siyasi çarpışma başgösterecek ve böylece var olan devletler rekabeti bu partilerden birine yapma bir güleryüz göstererek, partiler arasında savaşın şiddetlenmesine çalışacaktı. Bunların hepsini sizin tecrübesizliklerinizle cehaletinizden yararlanan Avrupa pek kolaylıkla hazırlıyordu. Öte yandan, yönetimin tecrübesiz ellere düşmesi, Türkiye'deki Türk, Kürt, Arnavut, Acem, Ermeni, Rum vb. kavimlerde milliyet duygularını uyandıracak, Avrupalıların hafif cereyanlarla alevlenmeye pek elverişli olan bu ateşi körüklemeleri, yozlaşmış Osmanlı ortamını müthiş alevler içinde bırakacaktı. İşte, Avrupa bu görüşle Meşrutiyetimizi alkışlamıştı" (Felaketlerimizin Esbab-ı Asliyesi, *İkdam* 4 Şubat 1328.)

3 TV 1325, No:166, s.8 -Daha sonra da, hükümetimiz parlamenter bir şekil aldı, diyecektir. (TV 1325, No:251, s.11).

Âyan Meclisi'ne sunduğu bir lâyiha üzerinde konuşan Reis Sait Paşa, parlamentarizm üzerinde tartışılamayacağını çünkü "kesin hükümet şeklinin" (şekl–i kat'î–i hükümetin) bu olduğunu belirtmiştir.[4]

Ne var ki, yıllar arkada bırakıldıkça ve hükümet bunalımlarıyla karşılaşılınca, parlamentarizmin bunlara bir neden olduğu da ileri sürülecektir.[5]

Siyasal iniş çıkışlar öylesine hızlıdır ki, bunlara göre hareket edebilmek için çoğu zaman eski fikirlerden vazgeçmek gerekmiştir. Örneğin 1908'le 1910 yılında İttihatçılar da, muhalifleri de eski düşüncelerine bağlı kalmamışlardır. 1908'de Meclis'in padişah karşısındaki yetkilerinin artırılmasını isteyen muhalifler daha sonraki yıllarda –Meclis'in İttihatçı çoğunluğuna karşı– padişahın yetkilerini güçlendirme yanlısı olmuşlardır.

Yeni fikir ayarlamaları, aslında siyasal "vaziyet almalar"dır. Ve nedeni sorulunca hata ettiklerini söylemişlerdir.

Kanun–ı Esasi'de 1909 değişikliği yapılırken Meclis'le padişah arasında, sadrıazamın azli meselesi çıkmıştı. Padişah sadrıâzamı azledebilecek miydi? Parlamentarizm perdesi ardında İttihatçılar o dönemde yürütmeye hakim oldukları için padişaha bu yetkinin verilmesini, muhaliflerse karşı tezi savunurlar. Bu konuda İttihatçı ve Anayasacı Babanzade İsmail Hakkı Bey'le Erzurum Mebusu Vartkes Efendi arasındaki diyalog ilginçtir:

"İsmail Hakkı Bey –...Çünkü biz hükümdarı, gayri mesul tutuyoruz. İcra–yı hükümet etmediği için hükümdarı gayri mesul tuttuğumuz için azil hakkını ondan geri alıyoruz. Halbuki düşünmüyoruz ki Meclis–i Mebusan da bugün gayri mesuldür. Gayri mesul olan bir kuvvetin hareketlerini sınırlamazsak yine bir mantıksızlığa düşmüş oluyorsunuz. Ve yine denge bozulmuş olur. Bütün kuvveti milletvekillerine, Mebusan Meclisi'ne vermiş olacağız ki dünyanın hiçbir yerinde olmamıştır. Ve ne vakit olmuşsa daima felaket olmuştur. Fransa'da konvansiyon zamanını düşününüz ki ne vahşetler, ne zulümler yapılmıştır. Bugün bütün kuvveti Millet Meclisi'ne verecek olursak emin olunuz ki burada da Robespiyerler çıkacaktır.

Varteks Efendi –Eğer padişaha verirsek Abdülhamitler çıkar."[6]

Bu diyalog, Meşrutiyetçi aydının kafasındaki karışıklığı, değişkenliği,kuşkuyu ve araştırıcılığı da açıklar... O, Abdülhamit'le Robespiyer arasındaki sarkacın içinde bocalayacaktır. Fakat, siyasal çıkarı her şeye hâkimdir. 1906'dan beri Abdülhamit'le savaşan Edirne Mebusu Talât Pey (Paşa), İttihat ve Terakki'nin doruğunda "nüfuzlu" bir

4 MAZC 1325, D I, Sİ 2, 59. İçt., s.297.

5 İstanbul Mebusu Kirkor Zöhrap Efendi'nin konuşmasından: "...Buhran nereden doğdu? Yalnız meşrutiyetçi bir hükümet olmakla yetinmeyerek parlamentarizm usulünü tatbik etmek istememizden doğdu. Hatta bilmem ki o parlamenter şeklini de hakkıyla tatbik ediyor muyuz? Sizi temin ederim ki hakkıyla tatbik etmiyoruz" (MMZC 1326–1327, D I, Sİ 3, s.1205).

6 TV 1325, No·270, D I, Sİ 2 [illegible]

lider olup da Sultan Reşat'a hâkim olunca, milli hâkimiyetin yalnızca Mecliste bulunmadığını bile ileri sürecektir:

"...Hakimiyet-i milliye yalnız Millet Meclisi'nde zannolunur. Böyle bir hata vardır. Halbuki hakimiyet-i milliye yalnız Millet Meclisi'nde değildir. İcra kuvvetinin reisi de ayrıca milletin bir timsalidir. Çünkü milletin bir teşri vazifesi, bir icra vazifesi var. Teşri vazifesini Millet Meclisi'ne, icra vazifesini de icra kuvveti reisi olan hükümdara veriyoruz ve her ikisini de müsavi farz ediyor ve gayri mesul tutuyoruz." [7]

Fırka gayreti, bu sözleri bile söyletebilmiştir.

Bir bakıma, 1911 yılında, Kanun-ı Esasi'nin yeniden değiştirilmesi söz konusu olduğu zaman, İttihat ve Terakki'nin başka bir lideri ve Maarif Nâzırlarından Emrullah Efendi, "1909 tâdilatını" eleştirerek bu değişikliğin sistemi bozduğunu ve "en vahim bir hükümet şekli" kurmuş olduğunu ileri sürecektir. Parlamentarizm yerine kurulmuş olan bu rejim, "Fransızların konvansiyonel dedikleri hükümet şeklidir." ...Biz parlamentarizmi de geçmişiz, konvansiyon devrine gelmişiz, yani memleketin tehlikesi devresine gelmişiz" diyen Emrullah Efendi'ye göre bütün yanlış, hükümetin hukuku ile Abdülhamit'in hukukunu özdeş saymaktan doğmuştu. [8]

Daha sonra 1909 yılında, Mebusan'daki çoğunluğun baskısından yakınmalar başlamış. Ve İttihat ve Terakki çoğunluğunun tehlikeli tutumu ilk kez anlaşılınca, bu sefer muhalefete padişah daha masum görünmüştür.

Serfiçe Mebusu Yorgi Boşo Efendi'ye göre istibdat yalnız padişahtan gelmez. "...Zira milleti batıracak bir şey varsa o da milletin istibdadıdır. Padişahın istibdadı hiç batıramaz milleti..." [9]

Nitekim Prens Sabahattin Bey de Abdülhamit ile İttihat ve Terakki'nin büyük çoğunluğu arasında bir benzerlik bulabiliyordu. [10]

İktidar ve muhalefet, dayandıkları siyasal gücün yasama ve yürütme organları arasındaki yer değiştirişlerine göre kimi zaman Padişahçı, kimi zaman da Meclisçi olacaklardır. Kimi zamanda Âyan Meclisi'nin hakemliği ön plana geçecektir.

Kuvvet tercihleri Kanun-ı Esasi değişikliklerinde tüm açıklığı ile ortaya çıkar.

İttihat ve Terakki kendisine sadık fakat değişken bir çoğunluğa kuvvetli bir hükümeti tercih durumunda kalınca ikinci tutumu tabiatına uygun görmüştür. Tek partiye doğru bir gelişme içinde de bu platforma varmıştır. İttihatçı lider takımından Memduh Şevket (Esendal) Bey'in büyük bir açıklıkla tasvir ettiği ve biraz da mizah

7 TV 1325, No:270, D I, Sİ 2, 102. içt., s.18.

8 MMZC 1327-1328, D I, Sİ 4, 37.içt., s.793, 794; 38.içt., s.797.

9 TV 1325, No:245, D I, Sİ 2, 1.içt., s.7.

10 *Prens Sabahattin, Hayatı ve İlmi Müdafaaları,* (Hazırlayan: Nezahet Nurettin Ege), s.256.

karıştırdığı "kuvvetli hükümet" tablosundaki "sarışın ve altın dişli" mebusun sözleri durumu fevkalade bir açıklıkla canlandırır. [11]

Bu "kuvvetli hükümet" imajına bir de Celal Nuri Bey'in 1911 Kongresi'ne sunduğu "muhtıra"sında şekillendirdiği "kuvvetli hükümet" portresini eklemek yersiz olmaz. Fakat bu rejim aslında anayasal bir anlam taşımamaktadır. İçte ve dışta sözünü geçiren, tepeden inme ıslahat yapabilen bu tür bir hükümet, yazarının deyimiyle "akil ve makuldür" ve de "atıl ve cahil" bir hükümetin yerini almalıdır. [12]

İttihat ve Terakki'nin siyasal tabiatına uygun rejim bu karışıklıklar arasında şeklini kazanacaktır. Ve belirtildiği gibi bu karışıklıkların kurallarına tâbi olarak ortaya çıkacaktır. İttihat ve Terakki çoğulcu bir Meclis'te Yürütme'yi elde edip de Yasama'yı kaybetmeye başladıkça parlamenter rejim soysuzlaşmış ve aslını yitirerek bambaşka bir yönde yol almıştır. Bu 1913'te tek parti rejimine dönüşmüştür ve bu yeni doğrultuda gelişmiştir.

Bunun yanında İlmiyecilerin de bir seçeneği vardır. Musa Kâzım Efendi'nin Divan–ı Harb–i Örfi Reisi'ne anlattığı şekil budur ve adı da "Şer'i Meşrutiyet"tir. [13] Yalnız İttihatçıların her şeyi İttihat ve Terakki'de bulma gayretleri buraya da yetişmiş ve devletin İslamcılığını çeşitli açıklamalarla ancak kendilerinin gerçekleştirebilecekleri kanısı ortaya atılmıştır.

İttihatçılara atfedilen, Cumhuriyet iddiaları bu oluşlar karşısında

11 Memduh Şevket Esendal İttihatçı mebusların bir toplantısındaki sahneleri ve sözleri "Kuvvetli Hükümet" başlıklı öyküsünde şöyle anlatır: "...söz, altın dişleri baştan başa ağzında parlayan, sarışın bir adama verildi. Bu zata, arkadaşları epey kıymet verirler. Kendisi de, kuvvetli bir arkadaşa yamak yazılmıştır, âlim ve sosyolog geçinir, ama, hiç kimse de bunun hakiki değeri ne olduğunu bilmez. Geçmiş günlerde hizmeti dokunmuş mu, nerelerde, hangi işlerde çalışmış, ne fedakârlık etmiş, nerelidir, kimin oğludur? Bunları kimse bilmez. Yalnız zararlı bir adam değildir. Mizahtan anlar, kendisini de sevdiriyor. Söz verilince ayağa kalktı, dedi ki:
– Reis beyefendi, bendeniz zannediyorum ki, arkadaşımız beyin buyurdukları noksan, bir metod noksanıdır. Yalnız metod olsun, kanun olsun, bunların hiçbiri kendi kendine hiçbir şey yapamaz. Hatta, bir mana da ifade etmez. Bunları tatbik edecek bir demir pençe ister. Eğer kuvvetli bir hükümet olmazsa, kanunları kim tatbik edecek? Bu sebeple bendeniz, hükümetin kanunî olmadan evvel kuvvetli olmasını zarurî görürüm. Ve heyet–i muhteremeye bu esas dairesinde müzakere teklif ediyorum." (*Ev Ona Yakıştı,* s.93).

12 1327 *Senesinde Selanik'te münakid İttihat ve Terakki Kongresi'ne, Celal Nuri Bey tarafından takdim kılınan muhtıradır,* s.38–39.

13 Musa Kâzım Efendi'nin Divan–ı Harb–i Örfi'deki sözlerinden: "... Cemiyete intisabım ilan–ı meşrutiyetten sonradır. Cemiyetin bir ilmiye şubesi vardı. Manastırlı İsmail Hoca merhum, şimdiki Âyan Reisi Mustafa Asım Efendi, birkaç kişi o ilmiye şubesinde bulunuyorduk. Meşrutiyetin menafiinden, fevaidinden ve şer'–i şerife muvafakatinden bahsediyorduk. Yani bu yolda talimat ve telkinatta bulunuyorduk. Çünkü biz memleketimizin terakki ve tealisi ancak meşrutiyetin tesis ve tatbiki ile olacağına kani bulunuyorduk. O nokta–i nazardan çalıştık. O vakit birkaç sene çalıştık. Bütün kuvvetimizle uğraştık. Meşrutiyet meşrudur, şeriatımız emretmiştir, nehy etmemiştir. Meşrutiyet usul–i meşveret demektir. Usul–i meşveret ayat ve ahadiste şöyle zikrolunmuştur, böyle zikrolunmuştur diye anlattık" (DHÖ, s.134).

bir düşten öteye geçememiştir. Çünkü onlar 1923 yılında bile Cumhuriyet içinde saltanatı benimsemişlerdir. (Bk.s. 643)

2. Anayasal Sorunlar

Anayasalar, siyasal gelişmelerin "koruyucu melekleri"dir. Varlıklarını ihtilalci eylemlere borçlu olabilirler, fakat kendilerini yaratan bu hareketlerin koruyucuları olurlar ve giderek tutucu bir karakter kazanırlar. Bu durumun süresi, uzunluğu ve kısalığı bir ülkedeki siyasal ve sosyal koşullara bağlıdır. Bundan çıkan sonuç, anayasaların ve değişikliklerin yapılış nedeni, daha doğrusu gerçek maddesi, toplumsal ve siyasal gelişmelerdir. Anayasada yapılan değişiklikler her zaman toplum katındaki gelişmelerle uyum halinde olmayabilir. Bununla beraber anayasalar ve o plandaki hukuk düzenlemeleri birinci derecede önem taşırlar, kendilerini yaratan olayların bugünden geleceğe bekçileri olurlar. Aynı durum II. Meşrutiyet'in 10 yılını kapsar.

Hangi siyasal olaylar 1876 Kanun–ı Esasisi'nin yapılmasını ve sonra da değişikliklere konu olmasını gerektirmiştir. 1876'dan 1924 yılına kadar –bu sürenin bir kısmı teorik de olsa– [14] yürürlükte kalmış olan 1876 Anayasası, Osmanlı ülkesinde gelişen bir hürriyetçi (liberal) akımın eseri olmuştur. [15] O tarihte yayınlanan bir kitapçıktan taşan Osmanlı anayasacılık tezi basitçe şöyle özetlenebilir: Padişah iyidir, "etrafı" fenadır. Bu fenalığı gidermek ve israfın, kötü gidişin, gerilemenin yok edilmeleri için padişahın karşısında bir meclis gereklidir. Bu meclisin kontrol ödevi vardır ve "iyi" padişaha yardımcı olacaktır. İlk Meşrutiyetçilere göre meclis her şeyi halledecek ve pek söylenmemekle beraber, devletin, toplumun ve kişilerin hürriyetlerini, kurtuluşlarını ve gelişmelerini sağlayacaktır. [16]

İlk Meşrutiyet denemesi başarılı olmamıştır ve bu nedenle ancak 6 ay sürebilmiştir ve mebuslar 1868 Şûra–yı Devletinin üyeleri gibi "evet efendimci" olmamışlardır. Meclis'in, Jön Türk belleklerindeki anısı nesilden nesile büyültülerek 30 yıl beslenmiş, geliştirilmiş ve idealize edilmiştir. 10 Temmuz kapısı bu inançla açılmıştır. [17]

14 II. Abdülhamit'in saltanat süresi boyunca 1876 Kanun–ı Esasisi yürürlükte sayılmış ve devlet salnamelerinin başında yayınlanmıştır. Ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nce yapılan 1921 Teşkilat–ı Esasiye Kanunu'nun yanı sıra 1924 yılına kadar 1876 Kanun–ı Esasisi kaldırılmamıştır. Ancak 1924 tarihli Teşkilat–ı Esasiye Kanunu'nun 104. Maddesi ile "ilga edilmiştir".

15 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889–1902)*, Cilt 1, s.69 vd. Bu konuda bk. Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devri'nin İnsanları ve Olayları Arasında*, Cilt I ve II, ayrıca bk. *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku kitabımız* (3. Baskı, 1975), s.252 vd. *Türkiye'nin Siyasal Hayatı'nda Batılılaşma Hareketleri* kitabımız.

16 Esat Efendi, *Hükümet–i Meşruta* adlı risalesinde soru ve yanıtlarla yaptığı açıklamalarda bu tezlere dayanmaktadır.

17 Bu konuda şu yazımıza bk. "İkinci Meşrutiyet", *Vatan*, 23 Temmuz 1950. Bu yazıda geçen Mersin Vapuru olayının aslı böyle değildir ve bugün için daha az heyecanlı olarak söylenmiştir. Bk. *Meclis–i Mebusan*, Cilt 2, s.88 (yayına hazırlayan: Hakkı Tarık Us).

1876'da kurulan anayasal sistem 10 Temmuz'daki beklentilere ve isteklere uymamıştır. Çünkü getirdiği hürriyetler rejimi eksikti ve seçimle gelen tek organ Meclis-i Mebusan seçimle gelmeyen organlar tarafından sarılmıştı. (Âyan, Şûra-yı Devlet, Sadrıâzam, Heyet-i Vükelâ ve Padişah). Üstelik her şeyin hâkimi ve siyasal kararın son mercii de padişah-halife idi. Meclis yine arka planlarda kalıyordu.

Abdülhamit'in anayasada dayandığı ve güvendiği, Meclis ile Heyet-i Vükelâ arasındaki diyalog ve bu arada her iki organ arasındaki uyuşmazlık hali olmuştur. Sarayı temsil eden Heyet-i Vükelâ ile Mebusan arasındaki uyuşmazlık çözülemediği takdirde hakem padişah olacaktı ve dilerse yeni bir kabine kurulmasını sağlayacak ya da Meclis'i feshedecekti. Bu diyalog Kanun-ı Esasi'nin ünlü 35. maddesiyle düzenlenmişti.[18] Bir de unutulmaması gereken 7. maddesine göre padişah, meclisin açılması, kapatılması ve süresinin uzatılması işlemlerine hâkimdi.

10 Temmuz'da durum bu idi. Meşrutiyet inancıyla Hürriyet ilan edenler Kanun-ı Esasi ile çatışır olmuşlardı. İttihat ve Terakki'nin insanları Kanun-ı Esasi tarihinin bu safhasında anayasal bir gelişmeyle karşılaştıklarını kabul edeceklerdir. O zaman topluca yetersizlikleri önleme arzusuyla Kanun-i Esasi'de yeni değişiklikler yapma kararı alınmıştır.İlk planda Kanun-ı Esasi'nin 24.maddesi tâdil edilmiştir.[19]

Mebuslar ve Âyan üyeleri yeni bir anayasa yapamazlar mıydı? Tabii ki yapabilirlerdi. Fakat yapmadılar ve özellikle Babanzade İsmail Hakkı Bey'in sözleriyle bir "Meclis-i Müessisan" (Kurucu Meclis) olmadıklarını ileri sürerek yeni bir anayasa yapamayacaklarını belirttiler. Her anayasa eskinin kötülüklerini önlemek ve bunların bir daha geri gelmemesini sağlamak iddiasında olduğuna göre 1876 Kanun-ı Esasisi de bu ana kuralın dışında kalmamıştır. Fakat mebuslar "mazi"nin çatlaklarını çok iyi hesapladıkları halde çok yakın bir geleceğin sürprizlerini önleyememişlerdir. Onlar da Abdülhamit'in ve Mithat Paşa'nın artık gerçekliği tartışılmaması gereken yolunda gitmişler, en önemli meselenin Heyet-i Vükelâ ile Meclis arasındaki çatışmada olduğunu saptamışlardır. Bu nedenle asıl çözmeye uğraştıkları sorun bu olmuş ve bir daha "93 kâbusunun geri dönmemesi" için 35. maddeye meclis lehine ağırlık vererek yeni bir düzenleme getirmişlerdi. Buna göre padişahın Mebusan'ı fesih yetkisi daraltılmış, Meclis'in hükümeti düşürme yetkisi çoğaltılmıştı.

Oysa mesele çoğulcu siyasal hayatın yapısından doğacaktı. II.

18 Kanun-ı Esasi'nin 35. Maddesi ilk şekliyle şöyledir: "Vükelâ ile Heyet-i Mebus arasında ihtilaf olunan maddelerden birinin kabulünde Vükela tarafında ısrar olunup da mebusan canibinden ekseriyeti arâ ile ve tafsilen esbab-ı mucibe beyanıyla kat'iyyen ve mükerreren reddedildiği halde Vükelânın tebdili veyahut müceddeden müddet-i kanuniyesinde intihap olunmaz üzere Heyet-i Mebusanı feshi münhasıran yed-i iktidarı Hazret-i Padişahîdedir."

19 "7 Zilhicce 1293 Tarihli Kanun-ı Esasi'nin bazı Mevadd-ı Muaddelesine Dair Kanun" (Server Feridun, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, s.28-33).

Meşrutiyet Meclisi'nde en önemli sorun I. Meşrutiyet'in koyduğu icra–teşri çatışması değil, iktidar–muhalefet çatışması idi. Kısaca hiçbir siyasinin parlamento içinde ve dışında da olsa, sezemediği gerçek buydu ve çokuluslu bir devletin çoğulcu siyasal hayatı içinde bu gerçek bir yapı sorunu olarak tüm devleti içte ve dışta sarsmıştır. Olaylar Meclis açıldığı günlerde başlamıştır. Partileşmeler zayıf da olsa o günlerde uç vermiştir ve her şey çoğulculuğun başka devletler için olumlu olsa da Osmanlı için olumsuz, hatta zararlı sonuçlar vermesiyle başlar.

1908'de İttihatçı çoğunluk Mebusan'a hâkimdir ve daha önce de görüldüğü gibi İttihat ve Terakki "cemiyet–i mukaddese"dir, hukuken ve fiilen iktidardadır. Yeni koşullar altında oluşan bu iktidar Meclis'te büyük bir çoğunluk tarafından desteklenmektedir. Böylece hem icra, hem de teşri'e hâkimdir. Padişah, Cemiyet'in nüfuzu ve hatta baskısı altındadır. Meclis'teki sadık ve uslu çoğunluk da bir daha 93 tehlikesini düşünemeyecek kadar rahattır.

Bununla beraber, İttihat ve Terakki'nin öncülüğü ile Kanun–ı Esasi yedi kez değiştirilmiştir. Bu değişikliklerin önemli olanları üzerinde durmak gerekir. [20]

1909 Değişiklikleri

Kanun–ı Esasi'nin değiştirilmesiyle ilgili ilk teklif görüşülerek kabul edilmiştir. [21] İlk çalışmalarla otuz kişilik bir özel komisyon görevlendirilmiştir [22] ve gerekçeli rapor verilmiştir. [23] Araya 31 Mart Vakası girmiş ve daha sonra komisyonun önerdiği maddelerden ancak bir kısmı her iki mecliste görüşülerek kanunlaşmıştır. [24]

1909 değiştirilmeleriyle ilgili gerekçeli mazbatasında komisyon Yürütme karşısında, Yasama'nın güçlenmesini esas almış ve dengeyi Mebusan lehine bozma eğilimi göstermiştir.

20 Bu konuda şu makalemize bakılabilir. "1876 Kanun–ı Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt 1, s.36–38.

21 Reis Vekili (Talât Bey) –Kanun–ı Esasi'nin tâdilini arzu eden elini kaldırsın (sürekli alkışlar). Nizamname–i Dahili'nin 72. Maddesi mucibince Kanun–ı Esasi'nin tâdilinin bilittifak (oybirliği ile) kabul edildiğini heyet–i kirama tebliğ ediyorum (TV 1325, No:91, s.5).

22 Komisyon üyeleri seçilmiş olan mebuslar: Reis: Şefik (Karesi), Zabıt Kâtipleri: Ahmet Nesimi (İstanbul), İsmail (Gümülcine), Mazbata muharriri (raportör): Hamdi (Antalya). Öteki üyeler: Agop Babikyan (Tekirdağ), İsmail Mahir (Kastamonu), İsmail Kemal (Berat), Ebuzziya Tevfik (Antalya), Hüseyin Cahit (İstanbul), Tevfik (Kangırı), Trayan Nali (Manastır), Emrullah (Kırkkilise), Salim (Konya), Recep Tahir (Yemen), Rıfat (Halep), Rıza Sulh (Beyrut), Hayri (Niğde), Ali Cenani (Halep), Sabri (Tokat), Seyit (İzmir), Sait (Kudüs), Sait (Üsküp), Akif Hikmet (Mersin), Adil (Tekirdağ), Arif Fâzıl (Amasya), Ali Münif (Adana), Yusuf Kemal (Mersin), Mustafa Asım (İstanbul), Mustafa Arif (Kırkkilise), Mustafa (Halep) (Tevfik Tarık, *Muaddel Kanun–ı Esası,* s.73–74).

23 Zor bulunan bu mazbata için bk. Tevfik Tarık, age., s.3–74).

24 Kararname, değiştirilen ve değiştirilmeyen maddeler ve öneriler için bk. Tevfik Tarık, age., aynı mezbata. –Server Feridun, age., s.26–32.

Örneğin, padişahın "icra–yı saltanat edip, icra–yı hükümet edemeyeceğini" bir madde olarak önermiştir. [25] Yine, Âyan Meclisi'nin 45 üyeden kurulu olacağı, üçte ikisinin de Mebusan Meclisi'nce seçileceği de bir madde olarak önerilmiştir. [26] Bu öneriler kabul edilmemiştir.

Bu önerilerin yanı sıra mebusların kişisel önerileri de ilginçtir. Öylesine ilginçtir ki, örneğin 1914 yılında değil parlamentoya kabinedeki arkadaşlarının birçoğuna bile haber vermeden Harb–i Umumi'ye girme kararı vermiş olan İttihat ve Terakki Fırkası (Bk.s. 484), 1909'da aynı fikirde değildi. Mebusan'ın güçlenmesi lehine iki ünlü İttihatçı Halil Bey ve Emrullah Efendi, harp ilanı yetkisinin Mebusan' ın tasdikine bağlı olmasını önermişlerdir. [27] Halil Bey fazla olarak af ve ceza hafifletilmesi yetkilerinin de Mebusan'a verilmesini istemiştir. [28]

Buna karşılık Ömer Fevzi Efendi vükelânın şeyhülislamın ve sadrıâzamın padişah tarafından azledilmesini önermiş, Lütfi Fikri Bey'in itirazlarıyla karşılaşmıştır. [29]

Bir başka ilginç öneri de Boşo Efendi'den gelmiştir. Kanun–ı Esasi'ye insan ticaretini yasaklayan bir fıkra eklenmesi. [30]

Henüz 10 Temmuz'un ilk yıldönümü kutlanmıştı. 31 Mart engeli atlatılmıştı. İttihat ve Terakki çoğunluğu sarsıntıda değildi. Abdülhamit yeni iktidardan uzaklaştırılmıştı. Örfi idare rejimi, idamlardan sonra da devam ediyordu.

1909 "tâdilatı" bu ortamda üç ay içinde fakat kısmen tamamlanmıştır. Âyan Meclisi, "kararnamesinde" durumu açıkça belirtiyordu. [31]

1909 tâdilatı kamu hürriyetlerini garanti altına almış, Mithat Paşa'yı sürdüren kayıtları kaldırmıştır. Padişah–Mebusan arasındaki denge, Meclis lehine bozulmuştur. Mebusan'ın kabineyi kolayca düşürmesine karşılık, Yürütme'nin (Padişah + Heyet–i Vükelâ) Meclisi feshetme yetkisi kısıtlanmıştır. [32]

25 Encümenin önerisi şöyleydi: "Altıncı madde: Makam–ı kübra–yı İslâmiye ve hukuk–ı saltanat–ı seniyye–i Osmaniye mukaddes ve masun olarak icraatı hükümetin mesuliyeti vükelâyı devlete aittir" (Tevfik Tarık, aynı eser, s.24).

26 Encümenin önerisi: "Altmışikinci madde: Heyet–i Âyan azasının mecmuu kırkbeş olmak üzere sülüsü (üçte biri) taraf–ı hazret–i padişahiden ve sülüsanı (üçte ikisi) Meclis–i Mebusan tarafından intihap olunur" (Tevfik Tarık, aynı eser, s.53)

27 TV 1325, No:243, s.5 (önerge reddedilmiştir).

28 Aynı eser, s.6

29 aynı eser, s.7–8.

30 Önerge ilgi görmüştür. Boşo şu fıkranın eklenmesini istiyordu: "Memâlik–i şâhânede para ile insan alınıp satılamaz". Ermeni mebuslar özellikle önergeyi savunmuşlardır. Bu arada Ankara mebusu, Ahrar Fırkası kurucularından Mahir Sait Bey'in konuşması ilgi çekmiştir: "...Padişah–ı sabıkın sarayından tutunuz da bütün hafiyelerin konaklarında satılan cariyeler buna delâlet eder". Önerge reddedilmiştir. (TV 1325, No:244, s.26,27).

31 Kararname aynı zamanda *Takvim–i Vekayi* ile de yayınlanmıştır. Değiştirilmiş olan maddeler: 3, 6, 7, 10, 12, 27, 28, 29, 30, 35, 36, 38, 43, 44, 53, 54, 76, 77, 80, 113, 118..., 119. madde kaldırılmıştır. (TV 1325, No:321, s.1–3).

32 35. maddenin eski ve yeni şekillerini karşılaştırmak bu farkları açıkça gösterir, 35.

Yasama'nın üstünlüğü böylece sağlanmış oluyordu.

1911-1914 Değişiklikleri

Osmanlı siyasal hayatını aylarca uğraştırmış olan kısır parti oyunları için bir örnek aranırsa 1327 (1911) yılında Osmanlı parlamentosunda patlak veren tüm ülke yüzeyine yayılan ve "Kanun-ı Esasi tâdilatı" örtüsü ardında ortaya çıkan kavgalardan daha anlamlısı bulunamaz. (Bk.s. 178)

Görünürde İttihat ve Terakki-Hürriyet ve İtilaf adlı iki siyasal partinin bir miras kavgası gibi yarattıkları bu hırçın çatışmalar, Meclis-i Umumi (Mebusan ve Âyan) duvarlarından taşarak, dışarıya, toplumun günlük yaşantısına kadar yayılmıştı. Gerçekte ise asıl neden parlamento dışından, sosyal bozuklukların artmasından doğmuştu. İttihat ve Terakki baskısı altındaki hükümetlerin bu bozulmaların üstesinden gelememesi, huzursuzlukları artırmıştı. Huzursuzluklar arttıkça, şiddet tedbirleri de artırılmış, muhalefetin elindeki kozlar çoğalmıştır.

1909 değişikliğinin yapıldığı koşullarla 1911 değişikliğini gerektirmiş olan koşullar arasında büyük farklar vardır. 1909 yılı henüz Meşrutiyet insanlarını iki büyük kampa bölmemişti. Gerçi çeşitli siyasal partiler vardı. Osmanlı Ahrar Fırkası, Fedakârân-ı Millet Cemiyeti, İttihad-ı Muhammedî Fırkası, Islahat-i Esasiye-i Osmaniye Fırkası gibi siyasal partiler -parlamento içinde ancak birkaç üyeye sahip olmakla beraber- İttihat ve Terakki karşısında muhalefet yuvalarıydı.[33] Ayrıca Ermeni, Rum, Bulgar, Arap vs. bölgeci mebuslar geçici de olsa bazı konularda gruplaşma istidadı göstermişlerdi.

Ne var ki 31 Mart Olayı sonrasında, örfi idare rejimiyle, yarı askeri bir rejim kurulmuş, güçsüz muhalifler sindirilmişti. Bu ortam içinde Kanun-ı Esasi değişikliği zor olmamıştır. Çünkü sorunlara hâkim olan ortak bir görüş vardı; o da "93 kâbusunun" bir daha gelmemesini sağlamaktı. Bu nedenledir ki; değişikliği hazırlamakla ödevli komisyon (Kanun-ı Esasi Encümeni) hiç muhalefet şerhi bulunmayan bir mazbata kaleme alabilmişti.

1909 değiştiricileri, "milletin hukukunu" ön plana alma prensibine dayanarak, Meclis-i Mebusan'ın yetkilerini artırma yoluna gitmişlerdir. Padişahın Meclis'i fesih yetkisi -öteki bazı yetkileriyle birlikte- kısılmıştı. Âyan Meclisi de ikinci plana itilmişti. Tartışmalar, Mebu-

maddenin ilk şekli için bk: not 18, 1909 değişikliği ile şöyledir:
Vükelâ ile Heyeti Vükelâ Mebusan arasında ihtilaf vukuunda Vükelâ reyinde ısrar edip de Mebusan canibinden katiyen ve mükerreren reddedildiği halde Vükelâ ya Mebusanın kararını kabule veya istifaya mecburdur. İstifa takdirinde yeni gelen Heyeti Vükelâ, heyeti sabıkanın fikrinde ısrar eder ve Meclis esbabı mucibe beyanı ile reddederse yedinci madde mucibince intihabata başlanılmak üzere Zatı Hazreti Padişahi Meclisi feshedebilir; fakat heyet-i cedide-i mebusan evvelki heyetin reyinde sebat ve ısrar ederse Meclis-i Mebusan'ın rey ve kararının kabulü mecburî olacaktır. (Server Feridun. a.g.e, s.30- Tevfik tarık, a.g.e, 35-36).

33 *Türkiye'de Siyasal Partiler,* kitabımız, cilt 1, s. 131 vd.

san Meclisi'nde çetin bir iktidar–muhalefet diyaloğuna dayanmamıştı.

20 Nisan 1325'te başlatılan konuşmalar, 3 Ağustos 1325'te kanunlaşabilmiştir. Bu arada Meclis, normal yasama görevini de ihmal etmemiştir.

1911 havası ise bambaşka koşullarla yüklüydü. 31 Mart'ın bulutları dağılmış, İttihat ve Terakki içinde, 1910 yılında bir bölünme olmuştur: (Hizb–i Cedit). Ve Meclis içinde muhalif bir parti, Ahali Fırkası kurulmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi istifa ederek, yerini İbrahim Hakkı Paşa kabinesine bırakmıştır.

İç çekişmeler bu çizgiyi izlerken, Trablusgarp Savaşı patlak vermiştir (28 Eylül 1911). İbrahim Hakkı Paşa aynı gün istifa ederek, yerine Abdülhamit ekolünün ünlü Sadrıâzamlarından Sait Paşa geçmiştir.

Fakat, iç politikada asıl bomba, İtalyan askerinin Trablus'a çıkışından bir ay kadar sonra patlamıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, çığlaşan bir muhalefet yığını yapısıyla kurulmuştur (21 Kasım 1911). Kuruluşundan bir ay geçmeden de İstanbul ara seçimini tek oy farkla kazanmıştır (11 Aralık 1911).

Bu olay, "Kleopatra'nın burnu" gibi, Osmanlı siyasal hayatının dönüm noktasıdır. İttihat ve Terakki Meclis çoğunluğunun gittikçe erimekte olduğunu iyice anlayınca, Meclis içinde baskı olanakları aramıştır.

İstanbul ara seçimi yenilgisiyle aynı hafta içinde, Sait Paşa'nın "1327 (1911) tâdilatını" Mebusan Meclisi'ne getirişi *herhalde* bir rastlantı sayılamaz.

İleride, ayrıntılarıyla görüleceği gibi yeni anayasa değişikliği teklifi, 1909'da yapıldığı ileri sürülen bir yanlışın giderilmesi savına dayandırılıyordu. O zaman 93 istibdadından korkularak, padişahın yetkileri kısıtlanmıştı.

O padişah, Abdülhamit'ti.

Komisyon'un çoğunluğu İttihatçıydı ve bir çelişkiden kurtulamamıştı. Bir yandan yetkileri artırılmış olan Mebusan Meclisi'ni zayıf, güçsüz buluyordu. Bir yandan da bu yetki artırılması sonucu aynı meclisin "müphem, gayrı muayyen, anonim, marazi ve zayıf" bir istibdada yöneleceğini belirtiyordu. Komisyon üyeleri arasında ünlü muhalefet mebusları da vardı.[34]

34 11 Kânunuevvvel, 1327 (24 Aralık 1911) tarihli esbab–ı mucibe layıhası altındaki imzalar: Kanun–ı Esasi Encümeni Reisi Halil (Menteşe), Mazbata muharriri İsmail Hakkı (Babanzade–Bağdat), Zabıt Kâtibi, Ali Cenani (Halep), Hüseyin Cahit (İstanbul), Fuat (Trablusşam), Ali Osman (Çorum), Sait (Saruhan), Mehmet Arif (Gümülcine), Adil (Tekirdağ), Esat (Akkâ), Hasan Fehmi (Sinop), İsmail Mahir (Kastamonu), Tevfik (Malatya), Artas (Selanik), Arif Fazıl (Amasya), Nali (Manastır), Şevket (Debre), isimleri bulunmayan yalnız seçim daireleri gösterilmiş olan mebuslar: Kütahya mebusu, İstanbul mebusu, Kırkkilise mebusu, Antalya mebusu, Dersim mebusu, Berat mebusu, Urfa mebusu. Muhalefet şerhleri verenler: Halep Mebusu *Emirzade Mehmet Bahattin* "*muhalifim*", Tokat Mebusu Mustafa Sabri "şiddetle muhalifim. Meclis'te söyleyeceğim", Gümülcine Mebusu İsmail "Şu teklifin tamamen aleyhindeyim. Binaanaleyh topuna muhalifim, sebebini Meclis–i Umumi'de beyan edeceğim", Karesi Mebusu Vasfi "Mezunen İştip'te bulundum.

İşte bu hava içinde, 3 Kânunuevvel 1327 (16 Aralık 1911)'de tartışmalar başlamıştır. Bu gerçekten bir kavgadır ve tam otuz gün sürmüştür.

Tartışmaların çıkmaza girmesinden sonra, 31 Kânunuevvel tarihli 37. içtimada Emrullah Efendi'nin yeterlik önergesi kabul edilmiştir. Encümenin mazbatası 2/3 çoğunluk olmadığından Meclis'te red sayılmıştır. Ve Mebusan Meclisi ilk olarak feshedilmiştir (5 Kânunuevvel 1327).

Yeni seçimden sonra toplanan 1912 Mebusanı'nda, hemen tümü İttihatçı olan mebuslara, Sait Paşa'nın aynı teklifi iki gün içinde kabul ettirilmiştir.

Bu teklifin dayandığı değişiklik, padişaha ikili bir tercih yetkisi veriyordu. Mebusan'la hükümet arasında bir anlaşmazlık çıktığı zaman, padişah ister yeni bir kabine kuracak, isterse Mebusan Meclisi'ni feshedecekti; isterse de danışma kabilinden, Âyan'ın reyini sorabilecekti.

Padişah, Beşinci Mehmet Reşat'tı.

Daha sonra İttihat ve Terakki, Sait Paşa ile beraber iktidardan çekilmek zorunda kalmıştır. Bu öylesine hızlı bir yuvarlanıştı ki; değişikliğin Âyan'a bile götürülmesine vakit bulunamamıştır. Halâskârân Hareketi bu yuvarlanışın baş nedeni olmuştur.

1911 değişiklikleri ancak 1914'te Âyanca da kabul edilecek ve padişahın tasdikiyle kanunlaşacaktır. İttihatçıların hiçbir suretle işine yaramayacaktır. Çünkü siyasal hayatta hiçbir soruna çözüm getirmemiştir. Bizzat İttihatçılar ve Sait Paşa, 1911'de Meclis'i, değiştirmek istedikleri ve beğenmedikleri 7. ve 35. maddelere göre feshetmişlerdir. Daha sonra, Gazi Ahmet Muhtar Paşa da aynı yola başvurmuştur. İttihatçılar, 1915 yılında meşhur 35. maddenin akıbetini tayin ederek bu maddeyi topyekûn kaldırmışlardır. Bundan, Mütareke'de Sultan Vahdettin yararlanacak ve iki kez Mebusan'ı feshedecektir.

1918 Değişikliği

1876 Kanun-ı Esasisi'nde yapılmış olan son değişiklik "Harb-i Umumi"nin sonuncu yılına rastlamıştır. Şimdiye kadar anayasa hukuku kitaplarında üzerinde bile durulmamış olan bu değişikliğin, tamamen İttihat ve Terakki hakimiyeti altındaki bir dönemde yapılmış olması ilginçtir. Çünkü bu İttihat ve Terakki'nin anayasa teorisine yeni bir unsurun katılması olmuştur.

Talât Paşa hükümetince yapılan bu teklife göre yasama döneminin son "içtima" (toplantı) yılı, savaş haline rastladığı takdirde, her iki mecliste üçte iki çoğunlukla kabul edilecek bir kanunla uzatılacaktır. Böylece, Kanun-ı Esasi'nin 69. maddesine bir fıkra eklenmesi isteni-

Maaheza teklif-i vakiin adem-i kabulü taraftarıyım", Üsküp Mebusu Sait "Âyan'ın ref'-i muvafakatinden maada tâdilata muhalif-i reyim" (Tevfik Tarık, age., s.132-133).

yordu.[35]

Uzun sayılabilecek tartışmalardan ve reddedilen "takrir"lerden sonra hükümetin teklifi iki red oyuna karşı çoğunlukla kabul edilmiştir.[36]

Asıl gürültü Âyan'da kopmuştur. Çünkü Ahmet Rıza Bey, daha önce Kanun-ı Esasi'nin muvakkat kanunlarla ilgili maddesine hükümetin yetkilerini kısıtlayıcı bir fıkra eklenmesini önermişti. Teklif uzun süredir ele alınmamıştı. Ahmet Rıza Bey, 69. maddeyle ilgili değişiklik Âyan'a getirildiği zaman, önce kendi önergesinin ele alınmasını isteyerek, acı ve sert bir konuşma yapmıştır.[37]

Buna rağmen teklifin "müstaceliyetle" görüşülmesi oylanarak kabul edilmiştir.[38] Görüşmeler sırasında Ahmet Rıza Bey ve Damat Ferit Paşa ağır eleştiriler yapmışlardır. Hatta Ahmet Rıza Bey, böyle bir teklifin mebusların çıkarlarına uygun olduğunu da protestolar arasında belirtmiştir.[39]

Âyan, Mebusan'ın kabul ettiği metin üzerinde hafif değişiklikler yapmıştır.[40] Mebusan da bu tâdillere aynen uymayı kabul etmiştir.

Değişiklik çok kısa bir süre içinde kanunlaşmıştır. Bunun üzerinde, ertesi toplantıda hükümet hemen bir kanun tasarısı hazırlayarak Mebusan Meclisi'nin yasama dönemini bir yıl daha uzatma teklifinde bulunmuştur. Tasarı kanunlaşarak yürürlüğe girmiştir.[41]

Bu değişikliğin anlamı ortaya düşündürücü sonuçlar çıkarabilir. Meclissiz bir hükümet etme sistemini siyasal tabiatına daha uygun bulan İttihat ve Terakki'nin, ömrünün son birkaç ayı içinde, yenilgilerin çorap söküğü gibi birbirini izlemesi üzerine, sorumluluğu tek başına yüklenmek istemediği ilk akla gelen neden olabilir. Nitekim sonraki gelişmeler, bu yorumu doğrulayacak değerdedir.

Ama "dikensiz gül bahçesi" Mebusan'la, dikenli Âyan aynı tepkiyi göstermemişlerdir. Âyan'da Ahmet Rıza Bey iğneli eleştirisini esirgememiştir ve istibdat rejimiyle İttihatçı dönem arasında, Abdülhamit

35 Teklif 1334 (1918) yılının 67. toplantısında getirilmiştir (MMZC 1334, D III, Sİ 4, 67.içt., s.1186-1203).

36 197 mebusun katıldığı toplantıda, 195 olumlu oya karşı, 2 red oyu vardır. Reddedenler Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat ve Divaniye Mebusu Fuat'tır (aynı eser, s.1203).

37 "...Benim teklif ettiğim lâyiha bir aydan beri çekmecelerde mahfuz kalıyor... Bu hal Meşrutiyete muhaliftir. Âyan hakkında da bir tahkirdir."

38 Damat Ferit Paşa'nın konuşmasından: "... diyeceğim ki dünden beri cereyan eden müzakeratta gerçek anayasa koruyucusu Mithat Paşa'nın ruhu müteezzi oluyor. Çünkü Mithat Paşa hayatını feda ederek Kanun-ı Esasi'yi aldı ve milletine yadigar bıraktı. Mithat Paşa hiçbir vakit kanunsuz Meşrutiyet tasavvur etmedi" (MAZC 1334, D III, Sİ 4, 41.içt., s.585).

39 Ahmet Rıza Bey'in sözlerinden: "...Hangi Meclis-i Mebusan tasavvur ederseniz ki böyle bir teklifi kolaylıkla kabul etmesin. Çünkü bu menfaate de müteallik bir meseledir". Bu sözlere itiraz edilmiş, geri alınması için ısrar edilmiştir. (MAZC 1334, D III, Sİ 4, 36.içt., s.506).

40 MMZC 1334, D III, Sİ 4, 72. içt., s.1328-1337.

41 MMZC 1334, D III, Sİ 4, 75. içt., s.1382-1430.

lehine, bir parallellik kurmuştur. [42]

Meşrutiyet artık fiilen bitmişti.

3. Geçici Kanunlarla Yönetim ve Lâyikleşme

Kanun–ı Esasi, belirli koşullara uymak zorunluğu altında, hükümete geçici kanunlar (zamanın deyimiyle "kavanin–i muvakkate") yapmak yetkisini vermekte idi. [43] Özellikle İttihat ve Terakki'nin bu yetkisini aştığı ve normal kanundan çok muvakkat kanun yaptığı ileri sürülmüştür. Bir basit incelemeye göre İttihat ve Terakki'nin 1908–1918 yılları arasında yaptığı muvakkat kanunların sayısı binden fazladır. [44]

Yakın tarihimizde İttihat ve Terakki bu yetkisini kötüye kullandığı suçlamasından kurtulamamıştır [45] ve sürekli olarak eleştirilmiştir. İlk sorun bu geçici kanunların çokluğudur. Mebusan'daki eleştiriler bu konuyu daima dile getirmiştir. Bir kere bu bolluğun Kanun–ı Esasi'ye muhalif olduğu ileri sürülmüştür. Aynı zamanda İttihat ve Terakki hükümetlerinin çeşitli ve önemsiz konular için de muvakkat kanunlar çıkarttığı gibi eleştiriler yapılmıştır. [46]

Asıl üzerinde durulacak eleştiri İttihatçıların bu konunlar yoluyla kuvvetler ayrılığı ilkesini bozdukları ve Meclis–i Umumi'nin yasama yetkisini de kullandıkları iddiasıdır. [47] Oysa bu durum, örneğin Ahmet

42 "...Devri sabıkta memleket bir sene değil, senelerce Mebusansız kaldı. Halbuki anarşi bugünden fazla olmadı. İki devir arasındaki münasebet düşünülecek olursa anarşi ve istibdadın hangi tarafta ziyade olduğu meydana çıkar.
Hüsnü Paşa -Devri sâbık kahrolsun, yaşasın devri hâzır.
Ahmet Rıza Bey -O zaten kahrolmuş... Parlamentonun bu eksik şartlar altında toplanmasından bir sene toplanmaması, gerek memleket menfaatleri ve gerek Meşrutiyetin haysiyeti için elbette daha hayırlıdır... Bugün memlekette istibdat vardır. İstibdat belki daha ziyade oluyor" (MAZC 1334, D III, Sİ 4, 36.içt., s.500).

43 1876 Kanun–ı Esasisi'nin ilgili 36. maddesi şöyledir:
"Meclis–i Umumî münakid olmadığı zamanlarda devleti bir muhataradan veyahud emniyet–i umumiyeyi halelden vikaye için bir zaruret–i mübreme zuhur ettiği ve bu babda vaz'ına lüzum görünecek kanunun müzakeresi için Meclis celb ve cem'ine vakit müsaid olmadığı halde Kanun–ı Esasî ahkamına mugayir olmamak üzere heyet–i vükela tarafından verilen kararlar heyet–i mebusanın ictimaıyla verilecek karara kadar ba–irade–i seniyye muvakkaten kanun hükmü kuvvetindedir." Bu maddenin sonuna 1909 değişikliklerinde şu ekleme yapılmıştır: "...hükmü kuvvetinde olup ilk ictimaı heyet–i mebusana tevdi edilmek lazımdır". (Tevfik Tarık, *Muaddel Kanun–ı Esasî*, s. 36–37).

44 Bu konuda bk. *Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku* kitabımız (3. bası, 1975), s.113–114.

45 Nitekim Profesör Sıddık Sami Onar da bu kanıdadır (*İdare Hukukunun Umumî Esasları*, Cilt 1, s.398).

46 Mebusan Meclisi'nde Ahmet Rıza Bey'le reis arasında çıkan bir tartışma örneği: "...Birinci Reis Vekili: ...Mevzuubahsimiz olan kanun–ı muvakkat ne kadar oluyor bilmem, üç dört seneden beri Meclis–i Mebusan'da duruyor. Elbette bir gün çıkacaktır. O çıkıncaya kadar...
Ahmet Rıza Bey –Halkın da canı çıkacaktır." (MAZC, 1333, D III, Si 3, 38. içt., s.471).

47 Örneğin Cavit Bey'den önce Maliye Nâzırlığı'nda bulunmuş olan Âyan'dan Nail Bey bu kanıdadır. (MAZC 1330, D III, Sİ 1, 10.içt., s.66) Mebusan'dan bir örnek olarak

Rıza Bey'e ve de Vartkes Efendi'ye göre mebusların milletin temsilcileri olarak haklarını gasp etmek demektir. [48]

Böylece meclislerin kanun yapma yetkisinin ellerinden alındığı ve hükümetlerin icraatını tartışma bir yana sadece "kayıt ve tescil" aracı durumuna dönüştürüldüğü öne sürülmüştür.

İttihat ve Terakki'nin geçici kanunlar yolunu yeğ tutmasının birtakım nedenleri yok değildir. Örneğin Talât Paşa'nın hatırlattığı gibi Gazi Ahmet Muhtar Paşa 1912'de Mebusan'ı feshettiği zaman Balkan Harbi çıkmış, seçim yapılamamış ve III. Yasama dönemi ancak 1914 yılında başlatılabilmişti. Kendisini Ahmet Rıza Bey'in gölgesinde muhalefete alıştıran Gazi Ahmet Muhtar Paşa o zaman bu gibi kanunlar çıkarmıştı. Bunu unutmamak gerekir. [49] Bu sözler yanlış değildir. Fakat bütün gerçek de bundan ibaret değildi. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında Mebusan ve Âyan'a sunulan muvakkat kanunların sayıları çok ilginçtir. Örnek olarak 1915 yılının 22 Teşrinievvel tarihli meşhur 44. içtimaında 249 parça muvakkat kanun Mebusan'a getirilmiştir. Reis (Hüseyin Cahit Bey) 249 parça muvakkat kanunun Mebusan'a sunulduğunu söylemiş ve bunların görüşülme yöntemini şöyle açıklamıştır: Bunların "hulâsaları" (özetleri) okunacak itiraz edilmeyenler kabul edilmiş sayılacak, itiraz edilenler görüşülmeye alınacaktır. [50] Ertesi günkü toplantıda 249 kanun–ı muvakkat'in 177'si bu usulle toptan kabul edilmiştir. Âyan'da da bu durum farklı olmamıştır. Nitekim kanun–ı muvakkatlar Âyan'da görüşülürken reisin şu sözleri durumu belirticidir: "Bugünlük bu 99 kanun kâfidir. Mütebâkisini gelecek içtimalarımızda okuruz." [51]

İttihat ve Terakki'nin bu kanunlarla yönetim politikası bazı nedenlere dayanmıştır. İlk neden meclissiz dönemlerin kendisine politik bakımdan kolaylık ve sürat sağlaması idi. O kadar ki Enver Paşa'ya atfedilen "yok kanun, yap kanun" sloganı bu yöntemlerin sade bir şekilde dile getirilişi olmuştur. [52]

İkinci nedenine gelince daha önemlidir ve olumludur. Buna en canlı

Mustafa Arif (Kırkkilise Mebusu) gösterilebilir (TV 1325, No:351, s.4).

48 Vartkes Efendi'nin ağır eleştirisinden: "...Hükümetin meclisin içtima etmediği bir vakitte çıkardığı bir vakitte meclisin içtima ettiği bir vakitte tasdik ettirmeyip de ondan sonra mevki–i icraya koymasına müsaade etmek ziyadesiyle kuvve–i icraiyeye kuvvet vermektir. Bu bizim hakkımızı gasbetmektir... Biz kanun–ı esasiyi layıkıyle muhafaza etmek için buraya gelmişizdir... Onun için ben teklif ediyorum ki evvel beevvvel hükümetten gelen muvakkat kanunların müzakeresine başlamalıyız. ("Doğru" sadaları) (MMZC 1328, D II, Sİ 1, 16.içt., s.265).

49 Talât Paşa'nın Âyan'daki konuşmasından: "...Bu memleket iki sene Meclis–i Mebusansız Meclis–i Umumisiz idare olundu. Bu müddet zarfında hükümet kanunsuz idare etmektense kavanin–i muvakkate ile memleketin idaresini eslem–i umur buldu". (MAZC 1330, D III, Sİ 1, 17.içt., s.173).

50 MMZC 1331, D III, Sİ 1, 44.içt., s.463.

51 MMZC 1331, D III, Sİ 2, 12.içt., s.127.

52 Sayın hocamız Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun şu yazısına bk: "Niçin İlle de Hukuk Diyoruz", 19 Haziran 1982, *Cumhuriyet*, s.2.

örnek medeni hukukun önemli bir kısmı olan "Hukuk–ı Aile Kararnamesi"nin bir geçici kanun halinde hazırlanmış olmasıdır.[53] Halil Bey'e göre bundan maksat aile hukukunu yazılı şekle koyarak bir an evvel şeri mahkemeleri ilga etmek ve patrikhanelerin imtiyazlarını savaş koşulları içinde kaldırarak bir oldubitti yapmaktı. Hukuk–ı Aile Kararnamesi böylece meydana gelmiştir."[54] Halil Bey'e göre bu lâyik ve devrimci bir kanunun öncüsü olmuştur.[55] İdare–i Umumiye–i Vilayat Şeri Mahkemelerin Adliye Nezaretine bağlanması gibi kanunlar da biraz farklı olmakla beraber aynı anlayışla yapılmıştır. Çünkü bu anlayış karşısında Şeyhülislam Hayri Efendi görevinden ayrılmış yerine Musa Kâzım Efendi getirilmiştir ve ısrarı üzerine bu konuda kararname ile yetinilmemiş, bir kanun çıkarılmıştır.[56]

Bu ikinci nedenin olumlu niteliği, İttihatçıların otoriter eğilimlerini de kanıtlayıcıdır. İttihat ve Terakki'nin aynı zamanda Padişah İrade–i Seniyelerini de bu politikaları içinde kullandıklarını belirtmek gerekir.

Şimdi bir sonuca varmak gerekirse, II. Meşrutiyet'in parlamento hayatı beş sene bile olmadığına göre, meclissiz yıllar da hesap edilince bu dönemlerde devletin yönetimi için geçici kanunlara başvurulması bir zorunluluk sayılabilir. Bununla beraber normal yasa yapma yolları da ihmal edilmemiştir. Zaten bu kararnamelerin çoğu tahsisat ve münakale konularıyla ilgili olmuştur. Gerçi bir mazeret sayılamaz. Fakat iyi bir hukukçu olan Halil Bey'in açıklamalarından da anlaşıldığına göre İttihatçıların bu yola girmelerinde yalnızca otoriterliği tercih etmelerinin etkisi olmadığı açıktır. Ne var ki, meclissiz hükümet etmeyi tercih ettikleri de bir sır değildir.

Unutulmayacak olan bir sorun da İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet'in hukuk düzenine getirmiş olduğu bir yöntem ve kavramdır. Bu da açık adıyla "lâyiklik"tir. Teokratik esaslardan kurtulamayan ve bunları belirli bir zümreyi tatmin için kullanan hükümetler, iktidarda

53 Yeni bir Kanun (*Tanin,* 29 Teşrinievvvel 1333) –Kararnamenin esbabı mucibe layıhası ve metni için bk. *Tanin,* (2–8 Teşrinisani 1333, s.3)– Kararname'nin tarihi 25 Teşrinievvel 1333. – Ayrıca bu konuda bk. *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları* kitabımız, s.135–136.

54 *Halil Menteşe'nin Anıları,* s.277.

55 Halil Bey'in Beşinci Şube'deki sorular üzerine verdiği yanıttan: "...bu gayet mühim bir kanundur. Hatta diyebilirim ki ve o iddiadayım ki, bu, devletimizde yapılacak ıslahat–ı adliyenin mühim bir mebdeidir. Nitekim Meclis–i Mebusan mehakim–i şer'iyeyi adliyeye rabt etmek suretiyle tevhid–i kuzat esasının devletçe ne kadar mühim bir mesele olduğunu tasdik etmiş ve beni de bir an evvel bu meselenin mevki–i fiile vaz'ına memur eylemişti ki bu hususta söyleyeceğim söz bundan ibarettir. Yalnız şunu da ilaveten zikretmek isterim ki eğer bundan dolayı Divan–ı Harbe gidip mahkum olacak isem ben, bunu tarih–i icraatımın en parlak bir incisi olmak üzere muhafaza eder ve o ilamı ahfadıma mucib–i iftihar olmak üzere mualla bir mevkie talik ettiririm". (Beşinci Şube, s.178)

56 Bilumum Mehakim–i Şer'iye ile Merbutâtının Adliye Nezaretine Tahvil–i irtibatı hakkında kanun (12 Mart 1333) (*Düştur*–2.tertip, No:9 s.270–271. Kanun No:177). Ayrıca bk. 25 Teşrinievvel 1333 tarihli Usuli Muhakeme–i Şer'iye Kararnamesi.

yalnız kalınca bu usulü terk ederek, devrimci bir dönüşümün ilk adımını atmışlar ve lâyikliği hukuk düzenine egemen bir unsur olarak getirmişlerdir.

Böylece İttihat ve Terakki'nin hukuk anlayışında, muvakkat kanunlar sistemi önemli ve ideolojik bir anlam da kazanmıştır. Öyle ki kendi içinden de olsa Meclis'te çoğunlukların engellemesine takılabilecek yasalar özellikle bu yolla çıkarılmaya girişilmiştir. Çünkü içinde bulunulan koşullara göre İttihat ve Terakki çoğunluğunun, lâyikliği bir devlet ilkesi olarak kabul edecek derecede benimsemediği açıktı. İlmiye sınıfının genel olarak lâyikliğe olan alerjisi [57] de göz önüne alındığı takdirde bu yöntemi tercih etmesi tutarlı bir yol sayılabilir. Burada örnek olarak Musa Kâzım Efendi'nin "şer'i meşrutiyet" anlayışı gösterilebilir. [58]

Öte yandan muvakkat kanunların İttihatçılara yüklediği tarihsel suçlama dördüncü kuvvet olarak ileri sürülmüştür. Anayasa mekanizması içindeki üç kuvvetin (İcra, Teşri, Kaza) yanına, partiyi güçlendirerek eklenen yeni bir anayasal organ türünden ve girişiminden resmi belgelerde sözü edilmiştir.

4. *Hürriyetler*

İkinci Meşrutiyet'in sloganı 1789'dan kalmadır: "Hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet (kardeşlik)". Bu kavramların belli başlı özellikleri vardır. Anarşiktirler. Kâğıt üzerinde kalmışlardır. Fiili durumlar hukuksal statüleri silip süpürmüştür. Ve nihayet, kamu hürriyetlerinin topu da siyasal plandadır, sosyal nitelikten yoksun kalmıştır.

İlk hürriyetler, anayasa dışında ve Kanun-ı Esasi değişikliğinden (1909), önce alınmışlardır. 10 Temmuz'u izleyen ilk günlerde, yığın eylemlerinin bayram coşkusu içinde, "hukuki-fiili" karışımı önlemler alınmıştır. Hafiyelik ve sansür kaldırılmıştır. İnsanlar vatandaş olmanın gururu içinde ve her yerde izinsiz toplanabilmekte hatta Babıâli önünde gösteriler yaparak hükümet adamlarıyla doğrudan temas etmektedirler. Bunlar alınan hürriyetlerdi. Bu anarşik hava içinde Abdülhamit'in polisi susmuştur. İttihat ve Terakki bütün hareketlerin yöneticisi olarak –özellikle İstanbul'da– hâkimdir.

Hürriyetsizliğin İlanı

Hürriyetlerin yanı sıra hürriyetsizlikler ya da kontrollü müsaadeler dizisi başlamıştır. Ve Meşrutiyet'e "Hürriyetsizliğin İlanı" dedirtecek bir gerilim böylece yaratılmıştır.

57 Nitekim bu münakehat ve müfarekat kararnamesinin eleştirisi mütareke yıllarında yapılmıştır. *Sebilürreşad* Dergisi bu intikamcı tutumun temsilcisi olmuştur. Kararnamenin kaldırıldığını hatırlamak gerekir. (Sadrettin, "Hukuku Aile ve Usulü Muhekamatı Şer'iye Kararnameleri Hakkında", *Sebilürreşad,* Cilt 18, No:455, 23 Ekim 1335, s.29, 31, *İslamcılık Cereyanı* kitabımız, s.103).

58 DHÖ, s.136. Ayrıca Ankara Mebusu Talât Bey'in de Mebusan Meclisi'ndeki konuşmasında "meşrutiyet-i şer'iyye" terimi kullanılmıştır.

Abdülhamit rejiminin "tasfiyesi" hafiyelik ve jurnalciliğin cezalandırılması anlamına gelmiştir. Buna karşılık da istibdadın kurban ve "mağdur" ettiği insanların mükâfatlandırılması, hiç değilse haklarına kavuşturulması gerekiyordu. Böylece, Meşrutiyet'in siyasal uçları belirlenmiş oluyordu. Bir yandan Yıldız'ın beslemiş olduğu "hafiyeler ve jurnalciler" bir yanda da "mağdurin-i siyasiye" grupları...

İlk günlerde, hatta ilk aylarda fikir ayrılığı görülmez: Hafiyelik en büyük suçtur. Vaktiyle hafiyelik (ve jurnalcilik) yapmış olan kim varsa, ister sadrıâzam, ister en küçük memur olsun, atılmalıdır. Gözler önce Yıldız'a çevrilmiştir. "Sabık hükümet-i Hamidiye enkazının" temizlenmesi yoluna gidilmiştir. Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla, bu kişilerin 10 Temmuz 1324 tarihinden itibaren yaptıkları "intikal ve ferağ muamelatı" nazara alınmamak şartıyla, mal ve mülkleri haciz altına alınmış, rütbeleri kaldırılmış, nişanları ve madalyaları geri alınmış, emeklilik hakları kaldırılmış, ülkenin çeşitli yerlerindeki kalelere sürülmeleri kararlaştırılmıştır. Bir güvenlik tedbiri olarak bunların büyük kısmı İstanbul yakınındaki adalara götürülmüştür. İşin en ilginç yönü Abdülhamit de bu hükmü tasdik etmiştir.

Gazetelerde ve dergilerde, eski paşaların, efendiliğe indirilmiş isimleri ve resimleri bir intikam ve eşitlik tutkusu içinde yayınlanmıştır. Eski Paris Sefiri Salih Münir Efendi, Tophane Müşiri Zeki Efendi, Necip Melhame Efendi, Matbuat Müdürü Kemal Efendi bu gruptan birer örnektir. [59]

Daha sonraki hedef Yıldız Sarayı'dır. Örneğin Mebusan Meclisi'nde cariyelerin serbest bırakılması, [60] padişah emlâkinin müsaderesi, başkatiplerle mabeyincilerin, gösterilen adaylar içinden, Meclis-i Mebusan'ca seçilmesi önerilmiştir. [61] Yıldız Sarayı'nın "duhuliyeli" bir müze yapılması istenmiştir. [62]

Yıldız'ın bu kesin tasfiyesiyle beraber, hafiye ve jurnalcilerin de hesabı görülmek istenmiştir. Tabii bu daha zor bir iş olmuştur. Çünkü nereye bakılsa jurnalci vardı. İstanbul Mebusu Kozmidi Efendi "hepimizin jurnali çıkabilir" demek zorunda kalmıştır. [63]

Hafiyelere karşı açılan kampanya kamuoyuna pek çekici gelmiş olsa gerek, yoğun bir ihbar furyası başlamıştır. O kadar ki, Harbiye Nezareti soyut ihbarları dikkate almayacağını resmen açıklama durumuyla karşılaşmıştır. [64]

59 Örneğin *Nevsâl-i Osmani*'deki fotoğraflar ve listeler (1325, s.132-133).

60 Yıldız Sarayı'ndan çıkarılan cariyelerin listesi ve bunlara tahsis edilen maaşlar için bk. MMZC 1326, D I, Sİ 3, s. 472-474.

61 TV 1325, No:204, D I, Sİ 2, 63.içt., s.14. (Önerge altındaki imzalar arasında şu isimler vardır: Karasu, Emrullah, Talât, Cavit, Hüseyin Cahit vs.).

62 TV 1335, No:204, s.14-15.

63 TV 1325, No:284.

64 Bu konudaki resmi bildiri için bk. TV 1325, No: 439, s.1.

Her yerde hafiye avına çıkılırken, Mebusan önce kendi içindekileri atmak istemiştir. "Devletin o muzır mikroplardan temizlenmesini arz ve teklif ederim" gibi cümlelerle biten önergelerin sayısı azımsanamaz.[65] Çünkü hafiye olmak, "manen ölmek"ti.[66]

İlk hedef Ergani Mebusu Niyazi Efendi olmuştur. Kendisini savunması istenmiş, sonra da oybirliği ile ve hakaretle seçim mazbatası iptal edilmiştir.[67] Daha sonra Yusuf Şetvan ve Şefik El Müeyyed Beyler hakkında görüşme açılmıştır.[68]

1911–1912 yıllarında tartışmalar hâlâ devam ediyordu. Bu konuda Mebusan Meclisi'ne en yetkili bilgi verecek durumda olan Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa idi. Çünkü Abdülhamit'in hal'i sırasında Yıldız'da arama yaptıran o olmuştur. Fakat, jurnalleri açığa vurmak istemediğini açıkça söylemiştir:

"...Birkaç kere jurnallerin neşri mevzuubahis oldu. Ben bunu muvafık görmedim... Artık ne bileyim, böyle yazı yazmasını pekâlâ bilen adamların jurnalleri meydana çıkarsa, memlekette azim bir heyecan çıkar ve belki sonra da memlekette kullanacak adam bulamayız."[69]

Meşrutiyet'in üçüncü yılında, Harbiye Nâzırı'na belki şu soru sorulabilirdi. Peki ama hürriyeti jurnalciler mi getirmiş ya da istemişti. Soru sorulmamıştır.

Mebusan Meclisi, Sadrıâzam Sait Paşa'yı da açık açık jurnalcilikle suçlamıştı, hatta ondan, bütün ayrıntılarıyla servetinin hesabını da sormuştu. (Bk.s. 87).

Sait Paşa, Harbiye Nâzırı'ndan belge isteyerek, bu konuda geniş ve somut açıklama yapmıştır: 10 Temmuz hareketiyle ele geçirilmiş jurnallerin sayısı 22.482 idi ve bunlar 2.000'den fazla jurnalci tarafından verilmişti. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra, Harbiye Nezareti'nde bir komisyon kurulmuştu. İlk görevlilerin topladıkları jurnaller 735 sandık tutmuştu. 553 sandıktaki jurnaller alfabetik bir

65 TV 1325, No:125, s.2.

66 Ankara Mebusu Talât Bey, Ergani Mebusu Niyazi'nin seçim mazbatasının iptali lehindeki konuşmasında şöyle diyordu: "...Niyazi elli bin kişinin vekiliydi. Mebus sıfatını takınarak buraya geldiği halde kemal-i rezaletle çıkarıldı. Yani manen öldürüldü" (TV 1325, No:129, s.3).

67 Niyazi Efendi'nin seçim mazbatası iptal edilmiştir. (TV 1324, No:122, s.7–8,11) – Kendisi 31 Martçı eylemlere karıştığı nedeniyle arandığı, başvurma süresinin uzatıldığı ilan edilmiştir (TV 1325, No:269,) – Niyazi, 1912'de, Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin affettirdiği kişiler arasındadır.

68 Manisa Mebusu Şekip Bey'in, Yusuf Şetvan Bey'le ilgili konuşmasından: "Vatanın, hürriyet ışığı ile tüm güçleri yenilenmiş olan Osmanlıların taşan yurtseverlik kanı içinde irin damlaları olan bunların bulunması doğru değildir. Hiç zannetmem ki, sayın kuruldan yurtseverlik duygusuyla dolmuş olanlar ve olabilir ki yıllarca hapislerde, sürgünlerde inleyenler, yanı başlarında bir casus görmekten kıvanç duysunlar" (TV 1324, No:74, s.5).

69 MMZC 1327–1328, D 1, Sİ 4, 27.içt., s.601.

ayırıma göre sıraya konmuş ve incelenmişti.[70]

Bu açıklamaları, Sait Paşa Sadrıâzam sıfatıyla yapıyordu ve kendisine yöneltilen suçlamaları cevaplıyordu.[71]

Aynı açıklamaları tamamlamak üzere, 31 Mart Olayı sırasında Osmanlı ülkesinde en güçlü ve etkin kişi olan, Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa söz almıştır. Yıldız'ın her köşesinde jurnal bulunduğuna işaretle, yukarıda anılan sözlerini söylemiştir.

1911 yılına gelinceye dek, mebuslar ısrarla bu meselenin çözülmesini istemişlerdir. İlginç nokta, Osmanlı parlamenterlerinin birbirlerinden şüphelenmeleri ve ilk temizliğe her iki Meclis'ten başlamak istemeleriydi.[72] "Tedkik–i Tensikat Komisyonu" bu amaçla kurulmuştu. Emrullah Efendi, bu komisyonun gerekli yetkilerle donatılarak, inceden inceye "tedkikatta" bulunmasını daha 1909 yılında önermişti. Önerge oybirliğine yakın bir çoğunlukla kabul edilmişti.[73]

Ne var ki, sorun çözülememiştir. Sonu gelmeyen bir uçurumdu bu.[74]

1912 yılındaysa, iş tamamen tersine dönmüştür. İttihat ve Terakki iktidardan çekilip, meydan muhaliflere kalınca, Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi, bu sefer öteki uca kaymıştır. Artık hafiyelik de hakaret olmaktan çıkmıştı. Suçlu sayılmak için İttihatçı damgasını yemek yetip de artıyordu.

Bu nedenle Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin ilk işlerinden birisi İstanbul Divan–ı Harbi'nce mahkûm ve sürgün edilmiş olanların büyük bir kısmını affetmek olmuştur. Meşrutiyet'in efendi yaptığı kişiler yeniden paşa olmakta idiler.[75]

Vartkes Efendi'nin sözü doğru çıkmıştı. İntikam hırsı, ortak sayılan

70 Aynı eser, s.595.

71 "...Osmanlı milletinin ahlakını esasından zîr ü zeber eden bu jurnallerin takbihi yolunda bir fikir beyan etmişsem kabahat mi etmişim" (Aynı eser, s.594) – Sait Paşa Meşrutiyetin ilk günlerindeki kabinesinde kendisini jurnal eden "yaşlı" bir üyeden söz ediyor. Bu Kâmil Paşa olabilir (aynı eser, s.599).

72 İpek Mebusu Hafız İbrahim Efendi'nin konuşmasından: "...Jurnaller tetkik olunsun. Hafiyelikle müştehir ne kadar memurîn, mebusan ve âyan, vüzera, vükelâ varsa hepsi çıkarılsın. Umum rüfekayı kiramdan rica ederim. Evvela tensikatı Mebusan'da yapalım (alkışlar).
İsmail Hakkı Bey (Amasya) – Sadrıâzamdan başlamalı" (TV 1325, No:395, D I, Sİ 2, 8.içt., s.9).

73 MMZC, D I, Sİ 2, 7içt. (Yeni harflerle C.1, s.121)

74 Erzurum Mebusu Vartkes Efendi'nin sözlerinden: "...fakat biz öyle bir uçuruma yuvarlanmışız ki, dibini bulamayacağız" (aynı eser s.10).

75 "İstanbul'da müteşekkil Divan–ı Harb–i Örfî mahkumlarından ve idareten nefyedilenlerden mazhar–ı afv–ı âlî olanların esamisidir" (TV 19 Temmuz 1328, No:1193, s.1–2). (Listedeki isimlerden bazıları nasıl bir dönüşün başlattırıldığını göstermek bakımından ilginçtir: Serasker Rıza Efendi, Mekâtib–i Askeriye Nâzırı Zeki Efendi, Bahriye Nâzırı Hasan Rami Efendi, Hicaz Valisi Ahmet Ratip Efendi, Şûra–yı Devlet âzasından Nazif Sürûri Efendi, Başkâtip Tahsin Efendi, Paris Sefiri Münir Efendi, Kâtibi Sani İzzet Efendi, Selim Melhame Efendi, *İkdam* Gazetesi Sermuharriri Ali Kemal Efendi, Diyarbekir mebusluğundan matrut Niyazi Efendi, Tahir Hayrettin Efendi).

düşmanları bile unutturmuştu. Mütareke döneminde ise İttihatçılık, Ocakçılık vatan hainliği sayılacaktır. [76]

Mağdurin-i Siyasiye

"İstibdat artıklarına" hürriyet verilmemesine karşılık, istibdadın isimli isimsiz kurbanlarına nasıl ve ne gibi haklar verilecekti?

"Mağdurin-i siyasiye" olarak adlandırılan bu grup, elleri boş olarak, uzun süre bekletilmiştir. İstibdatçılara hak vermeme konusunda hızlı hareket etmesini beceren insanlar, Abdülhamit rejiminin şerrine uğramış olanların haklarını tanımak için çok, ama çok yavaş davranmışlardır.

Uzun tartışmalar arasında bu insanlar, unutulmanın ve nankörlüğün de kurbanı olmuşlardır. Sadece nutuklarla mükâfatlandırılmışlardır.

Mebusan'ın 1909 toplantılarında mesele ele alınmış, bir komisyon kurulmuştur. Hatta bu konuda önergeler de verilmiştir. Mebusan Meclisi Reisliği bir bildiriyle bu kişilerin gerekli belgeleriyle, anılan komisyona başvurmalarını ilan etmiştir. [77] Örneğin "Şeref vapuru yolcularının" (Trablusgarp'a sürülenlerin) dilekçeleri de bu komisyona gönderilmiştir. [78]

Bizzat Mebusan Reisi bu insanların "açlıktan ölecek dereceye geldiklerini" belirterek acele edilmesini istemiştir. [79] Bir mebusun gözlemi çok acıdır:

"...Vallahi billahi bu yakışmaz. Osmanlı şanına yakışmaz. Herifler sürünüyorlar. Açlıktan ölüyorlar. Bize bu şerefi, bu Meşrutiyet'i kazandıran işte o mağdurin-i siyasiyedir." [80]

Asıl mesele kimlerin istibdat kurbanı olduğundan çıkmıştır. 1911 yılının bol muhalifli ve elektrikli ortamı içinde mebuslar tanımlama konusunda artık ortak değildirler. Bu kişilerin sayısını birkaç kişiye bile indirenler vardır. Jön Türklük döneminde, Abdülhamit politikasına uyup da dönenler ya da görev kabul edenlerin bu gruba sokulması istenmemiştir. [81]

Fakat Meşrutiyet'in olayları öylesine hızlı gelişiyordu ki; Mütareke yılında, jurnalcilerde olduğu gibi iş yine tersine dönmüştür. Bu sefer, İttihatçıların hışmına uğrayanlar "siyaset kurbanı" sayılmışlardır. Ve haklarını aramak için bir yardımlaşma derneği kurmuşlardır: Mağdu-

76 Hafız İsmail Hakkı, *Alemdar,* 1335, No: 494-2794, s.3, -Ayrıca bk: *İslamcılık Cereyanı* kitabımız, s.112.

77 Bildiri metni için bk. TV 1325, No:162, s.13.

78 TV 1324, No:141, s.11

79 MMZC 1327, D I, Sİ 3, 98.içt., s.2926.

80 Şekip Bey'in konuşmasından (TV 1325, No:334, s.3)

81 Bingazi Mebusu Mansur Paşa'ya göre, "asıl mağdurin" Ahmet Rıza Bey gibi "iki, üç kişidir". Çünkü, "Ahmet Rıza Bey sebat etmiştir ve onunla sebat eden birkaç kişidir" (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 100.içt., s.300).

rin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti. [82]

İki karşıt kesimde belirlenen insanlar hürriyetle hürriyetsizlik içinde bocalamışlardır. Koşullar çok değişmiş, siyasal değerlendirmeler farklı kalıplara dökülmüştür.

Meşrutiyetin hürriyetçiliği bu iki nokta arasında anlam kazanır.

Bu tür hürriyetçilik bazı ülkelerde, ihtilallerin çocuksu anlayışına dayanmıştır. Abdülhamit'in yandaşlarına *verdiği* hürriyetlere ve olanaklara karşılık hürriyeti ilan edenler de kendilerini destekleyenlere -ve de kendilerine- birtakım hürriyetler *tanımak* ve böylece toplum içinde bir denge kurmak gereğini duymuşlardır. Aslında zalim olarak tarihe geçmesi istenen bir kişinin hürriyet anlayışı ile zulümden kurtulmuş insanların anlayışları aynı olmamak zorundadır.

İttihat ve Terakki, herkesin kendi çatısı altında toplandığı bir dönemde, daha Kanun-ı Esasi'nin değiştirilmesi gereken maddeleri saptanmadan, siyasal bir gerilim içinde alelacele bu yola sapmak zorunda kalmıştır. Bu durum Yeniçeri isyanlarından farklı ve ilk olarak yığıncı ve Batılı bir şekilde ortaya çıkarılan eylemin geleneksizliğinden doğmuştur. İttihat ve Terakki işe böyle başlamıştır. Modern ihtilallerin Batılı kurumlar olduğunu unutarak, köksüz bir beklenti içinde aradığı hürriyetlerin, istibdadın vermediği "şeyler" olduğunu ve yalnız bunlarla yetinilmesi gerektiğini düşünmüştür. Bunları yavaş yavaş öğrendiği zaman artık onları vermenin de gerekip gerekmediğini tartışacaktır...

Tabloyu yinelemek gerekirse 10 Temmuz'da ve onu izleyen günlerde gazeteleri açanlar Hürriyet'in İlanı'nı şu eylemlere dayandırmak durumunda kalmışlardır: Padişahın bir "ihsan-ı şahanesi" olarak kabul edilen Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması, Meclis-i Umumi'nin açılması, hafiyeliğin ve sansürün kaldırılması.

Bu eylemlerin yarattığı taşkınlıklar da hürriyetlerin en kutsalı sayılmıştır. Bunlar henüz anayasal bir değer taşımıyorlardı. Kanun-ı Esasi mekanizması çalıştırılmaya başlanınca yetersizlikleri de ortaya çıkmıştır. Örneğin 1876 Kanun-ı Esasisi'nde bazı hürriyetler yoktu: Fikir hürriyeti, dernek kurma, toplanma hürriyeti gibi. Bu *yok*'lar karşısında Mithat Paşa'yı sürgüne yollayan meşhur "113. madde" vardı, sansür de vardı.

Bir anayasa yapıcısı olan halk iradesi kendiliğinden harekete geçerek fiili bir şekilde yok'larla var'ların arasında tercihler yapmıştır. Daha sonrasını Meclis-i Umumi'ye, yani temsilcilerine bırakacaktır ve hürriyetlerin anayasal planda elden geçirilmesi süreci böyle başlamıştır. Bu süreç beklenen ve özlenen hak ve hürriyetler sisteminin Osmanlı anayasal sistemine girmesi demekti. Fakat bu değişiklikler küçük bir muhalefet grubunun dışında düşünülmüyordu ve beklenmiyordu. Onun için Batıdaki benzerleri gibi bir gelişmenin eseri değildi. Fakat bir gelenek böyle başlatılmıştır. İttihat ve Terakki'nin bu

82 (24) *Türkiye'de Siyasal Partiler,* Cilt 2, s.374-375.

başlatmada en büyük rolü olduğu açıktır. Fakat Batı soyut hürriyetler sistemini bırakalı hayli olmuştu. Artık sosyal kanunlar, sosyal hakları topluma geri alınamaz bir şekilde yerleştirmişti. Meşrutiyetçiler ise –muvafık ve muhalif– hâlâ 1789 İhtilal müzesinde gezinmekteydiler. İstedikleri hürriyetlerin hiçbir sosyal anlamı yoktu.

5. *Hakimiyet–i Siyasiye* [83]

Hürriyetin ilan edildiği yıl İlmiyeli hoca Ömer Ziyaeddin Efendi *Mir'at–i Kanun–ı Esasi* adlı broşüründe Kanun–ı Esasi'ye teokratik bir yorumla bakarken 1. maddesini aynen sayfalara geçirmiştir:

"Devlet–i Osmaniye memalik ve kıtaat–ı hâzıra ve eyalat–i mümtâzeyi muhtevi ve yekvücut olmakla hiçbir zamanda bir sebeple tefrik kabul etmez." [84]

Hocanın kendi yorumu ise daha geniştir, üstelik daha politik ve eleştiricidir. Birbirinden ayrılması imparatorluk hukuku bakımından mümkün olmayan Osmanlı İmparatorluğu yekvücuttur. Bunlardan bir köye, yahut bir karış toprağa saldırı olursa, düşmana karşı "hasbettaka" (bütün gücümüzle anlamına) koruma ve savaşma farz–ı ayndır (Tanrı'nın her Müslüman'a yüklediği bir ödevdir). Ömer Ziyaeddin Efendi şu fikirleri de ekler: Bazılarına göre bu bir din kavgası değil, toprak kavgasıdır. Oysa bu tür savaşma tamamen Allah'ın kullarına emridir. [85]

Bu sözler ile Hüseyin Cahit Bey'in bir gözlemini karşılaştırmakta yarar vardır:

"...İdare–i müstebide gözleri kapatmış, kulakları tıkamış, dilleri kapamıştı. Bir fazla nefesle, bir fazla dakika sürünmek için her meskenete, her zillete katlanıyordu. Biz hâlâ Bulgaristan bizimdir diye çocuklarımıza okutuyorduk. Bulgaristan çoktan gitmişti." [86]

Bu satırlardan Ömer Ziyaeddin Efendi'ninki hukuki ve resmi (ve de hayali) durumu, Hüseyin Cahit Bey'inki ise fiili ve gerçek durumu kanıtlamaktadırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminde bu büyük çelişki devam etmiş, İttihatçılar –hatta İttihatçı olmayan siyasiler– "Hakimiyet–i Siyasiye" olup bittisini tarihsel bir alışkanlık içinde kabul etmek zorunda kalmışlardır ve adeta Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşamına devam etmesi için anayasal kategoride bir müessese saymışlardır.

Sorun üç taraflıdır ve Osmanlı tarihinin yarattığı bir üçgene dayandırılmıştır: 1. Osmanlı İmparatorluğu, 2. Ayrılıkçı öge, 3. Batılı

83 Bu konuda şu makalelerimize bk: "Hâkimiyet–i Siyasiye ve Ulusal Egemenlik", *Cumhuriyet,* 23 Nisan 1985 – "Nuruosmaniye Emperyalizmi" ve Ulusal Egemenlik", *Cumhuriyet,* 23 Nisan 1983.

84 Maddenin bugünkü dile çevrilişi şöyledir: "Osmanlı Devleti halen elinde bulundurduğu ülkeler ve topraklar ve mümtaz eyaletleri içeren ve tek vücut olup hiçbir zaman ve nedenle ayrılma kabul etmez."

85 *Mirat–ı Kanun–ı Esasî,* s.3.

86 Hüseyin Cahit Yalçın, 10 Yılın Hikâyesi, *Yedigün,* sayı 132, s.20.

devletler. Çok uygulanmış olan bu sistem kanıksanmış olmakla beraber sonunda kaybeden her zaman Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı yazarları ve politikacıları tarafından o derece benimsenmiştir ki bazı hallerde niçin uygulanmadı diye İttihat ve Terakki eleştirilmiştir. [87]

Genellikle hakimiyet–i siyasiye sistemi şöyle işler: İmparatorluğun milliyetleşmelere ve milli kültürlerin gelişmesine müsait siyasal iklimi içinde ayrılık isteyen bir etnik unsur özerklik (muhtariyet) ya da bağımsızlık isteğiyle merkezle savaşımını kritik bir aşamaya getirir; zaten –genellikle Balkanlarda– düzenleyici bir role sahip olmuş Batılı devletler harekete geçerler; sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nu bu ayrılmaya bazı koşullar karşılığında razı ederler. Şöyle ki ayrılıkçı ülke teorik olarak (hâkimiyet bakımından) Osmanlı ülkesine bağlı kalacak, imparatorluk yeni ülkenin idaresini bir kadı, bir idari yüksek memur gibi (vali gibi), bir tayinle sözde elinde bulundurarak Hüseyin Cahit Bey'in gözlemini gerçekleştirecektir. Yeni ülke parçası ile imparatorluk arasındaki ilişki bir iç hukuk ilişkisi olmaktan ziyade aslında bir devletler hukuku ilişkisine dönüşecektir. Bu sistemin garantörü de Batılı devlet ya da devletler olacak ve aynı zamanda denetçilik ve koruyuculuk görevini üstleneceklerdir. Gerçi ayrılan ülke parçası fiilen yeni bir devlet olmuştur, ama belirli bir aşamanın özelliklerinden olarak Osmanlı hâkimiyetinin ufak tefek işaretlerini muhafazaya razı olmuş ve bağımsızlık kapısının eşiğinden içeri girmeye hazırdır. Genellikle muhtariyet döneminde olduğunu kabul etmek mümkündür.

Osmanlı tarihinde "hakimiyet–i siyasiye" diye özel bir adla geliştirilmiş olan bu sistemin örnekleri ve modelleri az değildir. "İmtiyazat–ı mahsusa verilerek hâkimiyet–i siyaside ibka" sistemi iki buçuk yüzyıla yakın uzun bir süre içi boşalmış bir egemenlik formülünü ifade etmiş ve Osmanlı egemenliğini yer yer sıfıra indirerek kendi ülkesinde kiracı durumuna sokmuştur. En anlamlı "tatbikat" Girit için yapılmıştır. Rumeli–i Şarki Vilayeti, Bulgaristan Prensliği, Cebel–i Lübnan Mutasarrıflığı, Kıbrıs, Mısır hâkimiyet–i siyasiye dizisinin örnekleridir.

Özellikle Abdülhamit rejiminin uyguladığı ve merkezle, ayrılmaya hazırlanan bölgeler arasında pamuk ipliğine bağlı bu sistemin, istibdat idaresi devam etseydi, kesin olarak dağılmalara ve kopmalara yol açacağı açıktı. Ve de bu ayrılmaları Abdülhamit tasdik etmek zorunda kalacaktı. Fakat Batıyla olan diyalog ve bunun şartları devam ettiği için tasdik görevi İttihatçılara miras kalmıştır. Ve İttihatçılar 1908'den itibaren –hatta o yıl Meşrutiyeti açarken– Bosna–Hersek'in Avusturya'ya katılması ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi olaylarıyla ilk adımlarını hâkimiyet–i siyasiye alanında atmışlardır. Bu uygulamalar, Sait Paşa'nın eleştirdiği gibi tazminat yoluyla kapatılmıştır (Bk.s.). Daha sonra, 1912 yılında Balkan Savaşı'nın kargaşası içinde Ouchy Antlaşması'yla ilginç bir çözüme varılmıştır.

87 Örneğin, Mahmut Muhtar Paşa (*Maziye Bir Nazar*, s.46) ve Şeyhülislam Cemalettin Efendi (*Hatırat–ı Siyasiye*, s.46–50).

Trablusgarp ve Bingazi'ye tam muhtariyet verildiği ilan edilmiştir. Oysa "tam muhtariyet" anlamı Afrika-yı Osmani'nin İtalyanlara devredilmesi idi. Öylesine sahte bir çözümü sanki hafifletmek ister gibi ve sanki orada büyük bir yüreklilikle çarpışan bir avuç insanla alay eder gibi yayınlanan bir fermanla Osmanlı hâkimiyeti yeniden bir pamuk ipliğine bağlanmış ve bir "naib-i sultan" seçilmesiyle bu bölge İtalyanlara terk edilmiştir (Bk.s. 447).

Balkan Harbi sonunda Edirne meselesi yeni bir uygulamadan öteye gidememiştir (Bk.s. 468). Asıl önemli hâkimiyet-i siyasiye örneği Çarlık Rusya'yı destekleyen Batılı devletlerin 1914 yılında verdikleri örnektir. İttihatçılar 1914 yılında Kâmil Paşa ile aynı çukura düşmüşlerdir. Şöyle ki, 8 Şubat 1914'te Ermeni sorununu çözmek amacıyla Yeniköy' deki Sait Halim Paşa yalısında saptanmış olan bir antlaşma ile Doğu Anadolu'daki 6 vilayetin yönetimi yabancı kontroluna veriliyordu.[88] Yine Batılı devletlerin ve Çarlık Rusya'nın sözlü olarak önerdikleri iki umumi müfettiş geniş yetkilerle bu görevlere getirilmişlerdir. Bunlar, biri Norveçli (Yarbay Hoff), öteki Hollanda'nın sömürgeci bürokratlarından (Doğu Hindistan eski Valisi Westenek) idi ve aylıkları dörtyüzer altın lira olacaktı. Kâmil Paşa'nın tutumunu andırır şekilde Sait Halim Paşa da bu feci antlaşmayı çok beğenmişti. Boğos Nubar Paşa'ya kabinesinde yer vermeyi bile düşünmüştür.[89] Birinci Dünya Savaşı'na çok yaklaşıldığı bir sırada Osmanlı İmparatorluğu hükümeti antlaşmayı uygulamaktan vazgeçmiştir (Bk.s. 540)

İngilizlerin kontrolü altında bulunan Mısır'daki fevkalade komiserlik 1909 senesinde kaldırılmıştır. O tarihten beri üzerinde durulmayan bu ülkenin 1915 yılında "Devlet-i Osmaniye'nin ecza-yı memalikinden" olduğu ve o yıl çıkarılan bir fetva ile eski Hidiv sayılan Hüseyin Kâmil Paşa'nın İngilizlerle de işbirliği yaptığı için en ağır cezalara çarptırılması kabul ve ilan edilmiştir.[90]

En son olarak Sevr Antlaşması açık bir şekilde bu sistemi devam ettirecektir. 1920 yılında antlaşmanın 69. maddesi, Osmanlı-Batı icadı olan hakimiyet-i siyasiye sisteminin bir giyotin gibi İzmir üzerinde işletildiği görülür:

"...İzmir şehri (ve yöresi) Hâkimiyet-i Osmaniye altında kalacaktır. Mamafih Türkiye İzmir şehri ve arazi-i mezkure üzerindeki hukuk-ı hâkimiyetinin icrasını Yunan hükümetine devredecektir."[91]

Hâkimiyet-i Siyasiye teriminin bundan daha açık bir tanımı yoktur. İstanbul'un kaderi de aynı şekilde planlanmıştır.[92]

88 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi,* Cilt 2, Kısım 3, s.169.

89 Aynı eser, s.181. Sait Halim Paşa'nın önerisi Yusuf Hikmet Bayur tarafından Fransızcadan Türkçeye çevrilmiştir: "...Başkanlığını ettiğim hükümette bir nazırlık kabul etmek suretiyle kararlaştırılmış ıslahatın yürürlüğe konulması için bana yurtsevercesine yardımda bulunacak olursanız ekselansınıza minnettar kalırım."

90 TV, No:2038, 17 Kânunuevvel 1330–Bayur, a.g.e., Cilt 3, Kısım 1, s.408–410.

91 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, s.544–545.*

92 Aynı eser, s.545.

DOKUZUNCU BÖLÜM

İttihat ve Terakki ve Muhalefet

İTTİHAT VE TERAKKİ VE MUHALEFET

I. Karizmaya Karşı Muhalefet

"Ne Bulduksa Topladık" Felsefesi

İKİNCİ Meşrutiyet'in çoğulcu siyasal hayatı dönemindeki (1908–1913) muhalefetle, daha sonraki dönemdeki (1913–1918) muhalefet arasında hukuki bakımdan farklar bulunsa da temelde değişmeyen bir kural vardır. Bu da gizlilikten su yüzüne çıkarak Abdülhamit rejimini yıkmanın karizmasına sahip olan ve "cemiyet–i mukaddese" olarak kamuoyunda çok çabuk anıtlaştırılan İttihat ve Terakki'nin muhalefet anlayışıdır. Bu anlayıştan İttihatçılarca çıkarılacak sonuç şu olmuştur. İttihatçılar toplum dışı bir gücün kendilerine verdiği ödevin başka bir deyişle bir "mission"un gerçekleştiricisi idiler. İttihatçılık adeta bir çeşit tanrısal imtiyaz oluyordu. Bu seçkin insanlara muhalefet nasıl yapılabilirdi. Daha başlangıçta siyasal dramın tek kahramanı, en büyük kahramanı, en büyük aktörü olmaya mecbur kılınmışlardı. Vatanı onlar kurtaracaktı. Daha da ileri giderek şu sonuca varılabilirdi. Bu kutsal ve kurtarıcı güce muhalefet etmek, ve onun iktidardan uzaklaşmasını istemek bir çeşit vatan hainliği sayılabilirdi. Her toplum kendi koşulları içinde eninde sonunda bir çeşit kendi muhalefetini yaratacağına göre, insanlar bir süre bu inançla "Niyaziler, Enverler" imajı etrafında coşkuyla toplanmıştır.

Bu koşullar içinde oluşan muhalefet açıktır, çoğulcudur ve 1911 yılına kadar sürecektir. Bu yılda artık "cemiyet–i mukaddese"den istifalar başlayacaktır. 1913 yılında ise İttihatçılar suikastçıların hedefleri haline geleceklerdir ve de muhalefetin artık bir gerçek olduğunu İttihatçılar da kabul edeceklerdir.

Bir noktayı daha burada açığa kavuşturmak gereklidir. 1911 yılında muhalefetin de fikri değişik değildir. Dr. Rıza Nur Bey'in anlatımıyla tablo şudur. Bir sabah Meclis–i Mebusan'da Doktor Rıza Nur Bey, Hüseyin Cahit Bey'e rastlar ve şunları söyler:

"...sizi devirmek için şimdi ne bulursak topladık. Siz düşün, o gün bu fırkayı (Hürriyet ve İtilaf Fırkası) da dağıtacağız... Böyle fırkalar zaten dağılmaya mahkûmdur." [1]

Bu sözler bazı siyasal gözlemleri sergiler. İlk olarak Meşrutiyet'te

Dr. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s.11.

partilerarası ilişkilerin bir din savaşı, ölüm-kalım çarpışması niteliğinde anlaşıldığı açıktır.[2]

Karizmatik rolünü muhafaza eden ve kendilerini memleketin asıl kurtarıcıları kabul eden İttihatçıların her şeye rağmen iktidarı terk etmeme tutumu karşısında, çığlaşan muhalefetin "ne bulduksa topladık" felsefesiyle, güçlü bir iktidarı köklerinden sökebileceğini ileri sürmesi, İkinci Meşrutiyet siyasal hayatının karakteristik siyaset ilkelerini gösterecek değerdedir. Aslında birbirine benzeyen iki kutbun tecrübeleri ve bilgileri de farklı değildi. Ama İttihat ve Terakki siyasal planda mahçupluktan çabuk kurtularak ve eylemciliğini "mazisine" bağlayarak iktidarın acı zevkini tatmıştır. Hürriyet ve İtilafçılar buna bir türlü erişememişler ve yalnızca intikam almanın geçiciliğinde doyum noktasına varmakla yetinmişlerdir. Bu da Mütareke döneminde gerçekleşmiştir.

İttihat ve Terakki'nin muhalefetin oluşmasını kontrol etmek yolunda sarf ettiği gayretlerin yanı sıra, ona kolaylık sağlayan, bu muhalefetin de İttihat ve Terakki'ye benzeyişi ve benzetilişidir. Çünkü Rıza Nur Bey'in sözlerine dikkat edilirse "ne bulursak topladık" iddiasının sonunda çığlaşan muhalefet partisinin de İttihat ve Terakki yıkıldıktan sonra ortadan kalkacağı öngörülmüştür. Bu çarpışmanın galibi olmayacaktır.

Bu bölümde sorunları ele alırken doğal olarak birtakım tekrarlamalar ortaya çıkacaktır. Bununla beraber sorunların tümlüğünü tarihsel açıdan izlemek bu tekrarlamaları gerekli kılmaktadır. Ancak böylece daha sentezci bir tablo verilebilir kanısındayız.

On Yıllık Muhalefet Şeması

1908: İttihat ve Terakki'nin Mebusan'daki grubuna karşı ilk muhalefet küçük gruplaşmalarla başlamıştır.[3] İttihat ve Terakki'nin listesinden kazanan ve Kâmil Paşa kabinesine güvenoyu veren mebuslar, Meclis içinde ilk muhalefet çekirdeğini oluşturmuşlardır. Ayrıca Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, Nesli Cedit Kulübü muhalefet kesimine katılmışlardır.

Bu son iki dernek, parlamento dışındadır.

1909: Resmen kurulan *Osmanlı Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihad-ı Muhammedî Fırkası, Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası* muhalefettedirler. Bunlardan yalnızca Ahrar ve Islahat-ı Esa-

2 Bu konuda en özlü incelemeyi Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Bey şu kitabında yapmıştır: *Muhalefetin İflası*, s. 68-70. Şu makalemize bk. İktidarın Terki (*Vatan*, 26.5.1950)- ayrıca *Vatan* Gazetesi'nde makalelerimize bakılmalıdır: Muhalefetin Lüzumu (11.9.1949); Muhalefetin Teşekkülü (6.1.1950); Meşrutiyette Muhalefetler (21.12.1952).

3 Kâmil Paşa'nın Mebusan'la ilk diyaloğunda bu duruma değindik. İlk muhalefet kıpırdanmaları ilginç olmakla beraber, Fransızca *Independance Belge* Gazetesi'nin yazdığı gibi 120 kişiye çıkmamıştır (*Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 181, not 24).

siye, Meclis–i Mebusan'da temsil edilen iki küçük partiydi.

Bu yıl içinde en sert muhalefet cephesini 31 Mart Olayı ile birlikte kurmuş olan İttihad–ı Muhammedî Fırkası'nın da parlamentoda temsilcileri yoktu. 31 Mart Olayı, İttihat ve Terakki'yi iktidardan uzaklaştırmak için planlanmıştı. Başkenti sarsan olay günlerinde, Prens Sabahattinci grubun da, İttihat ve Terakki aleyhinde olduğunu ve çalıştığını söylemek gerekir. İttihat ve Terakki karşısında birleşmeyi simgeleyen Heyet–i Müttefika–i Osmaniye bildirisi altındaki imzalar günün muhalefetini ve muhaliflerini belirtmişlerdir.[4]

1910: İki siyasal partinin kuruluşu bu tarihtedir. Sayıca küçük Ahali Fırkası, İttihatçı hükümetleri hayli sarsmıştır. Ayrıca, ilk kez Osmanlı Sosyalist Fırkası (Paris şubesiyle birlikte) kurulmuştur. Bu parti de İttihatçıların karşısındadır.[5] Fakat Meclis dışındadır. Çoğulcu bir siyasal hayat gittikçe gelişmektedir.

1911: Parlamento içinde çok canlı ve sert diyaloglar kurulmaktadır. Arap, Arnavut, Balkanlı, Ermeni, Rum mebuslar gruplaşmışlardır. Küçük istisnalar bir yana muhalefet cephesinde, İttihat ve Terakki karşısındadırlar.

Bu yılın sonlarında, Teşrinisani (Kasım) ayının ilk haftasında yılın en büyük siyasal olayı patlak vermiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat ve Terakki'ye muhalif ne kadar kişi, dernek, parti varsa tümünün katılmasıyla kurulmuştur. Hızla büyümeye başlamıştır.

Bu bir kutuplaşma olmuştur. Kuruluşundan bir ay bile geçmeden yapılan ara seçimi kazanmıştır. (Bk.s.164).

Bu sonuç, İttihatçıları, çoğunluğu yitirmemek için, sert önlemler almaya zorlamıştır. Sait Paşa kabinelerinin, Kanun–ı Esasi'yi değiştirme önerileri reddedilince, Meclis feshedilmiştir. (Bk.s.168).

1912: Yapılan genel seçimi kazanan İttihat ve Terakki'nin karşısında ancak on beş muhalif mebus seçilebilmiştir. Sait Paşa, güvenoyu almasından 24 saat bile geçmeden, Halâskâr Zâbitan Eylemi sonucu istifa edince, İttihatçılar iktidarı terk etmişlerdir.

Padişah kabineyi kurmaya, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı memur etmiştir. O da, Mebusan'ı feshederek, seçimleri ertelemiştir. Balkan Harbi patlak vermiştir. Kâmil Paşa ikinci kabinesini kurarak, İttihatçılar hakkında sert önlemler almıştır. (Bk.s.422).

İttihatçılar de Babıâli Baskını ile yeniden ve zorla iktidara geçmişlerdir. Mahmut Şevket Paşa kabineyi kurmuştur. (Bk.s.425).

Hükümeti düşürme girişimi (taklib–i hükümet) başarılamayınca, muhalefet Mahmut Şevket Paşa'yı, bir suikast sonucu öldürtmüştür.

Ve bu olay, çok partili rejimin de sonu olmuştur. Belirttiğimiz gibi, 1913 yılında Emniyet–i Umumiye Müdürlüğü'nce yapılan bir soruşturmada ülkenin hiçbir yerinde İttihat ve Terakki'den ve ona bağlı derneklerden başka, hiçbir parti ve dernek bulunmadığı resmen açık-

4 Bu konuda bk. *İslamcılık Cereyanı* kitabımız, s.117–143.

5 *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1, s.259

lanmıştır.

1913 yılından 1918 yılına değin, muhalefetsiz ya da sindirilmiş bir muhalefetin sesini duyuramadığı, çoğunluğunu yitirmiş bir siyasal hayat içinde, İttihat ve Terakki, tek parti olarak iktidarda yalnızdır. Bu beş yıllık süre içinde tek parti rejimi kurmuştur. Muhaliflerin bir kısmı ülke dışına kaçarak yeni bir cephe oluşturmuşlardır. (Bk.s.430).

Bir durumu yinelemekte yarar var. O da, Mebusan Meclisi'nin "dikensiz gül bahçesi" olmasına karşılık, Âyan Meclisi'nde, eski İttihatçı Ahmet Rıza Bey'in Damat Ferit Paşa ile beraber, bir muhalefet partisi kadar etkin rol oynamış olmasıdır.

1918 Ekim'i sonunda başlayacak Mütareke dönemi, değişik bir tablo gösterecektir.

İttihat ve Terakki'ye Karşı Muhalefet Tezleri

İlk muhalefet, bir çeşit "muvafakat"tan doğmuştur. Kutsal bir dernek (cemiyet–i mukaddese) denerek, Doğu şakşakçılığı ile göklere çıkarılan İttihat ve Terakki adeta ilahlaştırılmıştır.

Fakat, 1911'deki sarsıntılar, muhaliflerin arttığını gösteriyordu. Vaktiyle Cemiyet'e girmek nasıl bir ödev sayılmışsa, istifa etmek de, zamanın deyimiyle "vazife–i vataniye" sayılıyordu. [6]

1918'den sonra, konuşmaya başlayan bir muhalif, şair Cenap Şahabettin Bey, İttihatçılığın bilançosunu şu satırlara dökmüştür:

"...Milletin kanına sabahleyin kendi yüzlerini yıkadıkları tuvalet suyundan fazla önem vermediler; birini lavabonun kovasına nasıl mübalatsız (saygısızca) döküyorlarsa, ötekini aynı kayıtsızlıkla sınırlara boşalttılar; henüz bahçelerde top oynayacak çocuklar [7] silahşör sıfatıyla top ağzına atıldı. Birkaç türedi, koca milleti öldürünceye kadar iktidar mevkiini salıvermedi." [8]

En çok eleştiri, "Hürriyeti ilan eden bir örgütün, Abdülhamit istibdadı yerine başka bir istibdat, Merkez–i Umumi istibdadı" kurduğu idi. [9]

Bu ana muhalefet tezi şu kanıtlara dayandırılmıştır:

İttihat ve Terakki neydi? Cemiyet mi, Fırka mı?

İkilik giderilememişti. Üstelik Fırka, devletle özdeşleştirilmişti. Gizlilik ve komitacılık yöntemleriyle çalışıyordu. Gizli eller, hükümet kuruyor, sadrıâzam harcıyordu. Hele, Cemiyet'e girmek için yapılan "tahlif" meşrutiyetçi siyasal yaşamla asla bağdaşmazdı. [10]

6 Bazı istifa örnekleri için bk.age. Cilt 1, s.124

7 Yazar, İttihat ve Terakki'nin paralimiter bir kuruluşu olan "Osmanlı Genç Dernekleri"ni söz konusu etmektedir.

8 *Yeni Dünya,* 15 Haziran 1919, sayı 1, s.2.

9 Vasfi Efendi (Karesi): "...Meşrutiyet bir fırkaya inhisar ederse istibdat olur". (MMZC, D I, Sİ 3, 44. içt., s.1218).

10 Debre Mebusu Basri Bey'in Mebusan'daki konuşmasından: "...Biz sinesine gönlümüzü bağladığımız İttihat ve Terakki Cemiyeti evvelce pek muhterem, yıkıcı bir

İttihat ve Terakki, sivil bir yönetim de kuramamıştı. Kurmak da istemiyordu. Orduya ve sıkıyönetime dayanan askeri bir meşrutiyetti bu rejimin adı.

İttihatçıları, muhalefet, "suiistimal"le de suçlamıştır. Konu, 1914 yılından önce de ileri sürülmüştür. Örneğin 1911 bütçe konuşmalarında, eski topların, zırhlıların, Taksim kışlasının satışı girişiminde bu biçim suçlamalar yapılmıştır. (Bk.s.409). Ünlü tokatlama olayı da böylesine bir suçlamanın sonucudur. [11] Savaş yılları içinde iaşe ve ihtikâr sorunları, "Kara Kemal Şirketleri" bu konunun baştemaları olmuştur.

İttihat ve Terakki ile muhalifleri arasındaki diyalog, her zaman uygarca olmamıştır. Meclis içindeki ağır sözler, [12] sert tartışmalar, [13] kavgalar ve düello çağrıları, [14] yanı sıra çatışma, gittikçe artan bir

cemiyetti. Biz o yemini 10 Temmuz'dan evvel yapmıştık? Fakat işitiyorum ki 10 Temmuz'dan sonra da Cemiyet'e yeminle girenler varmış. Böyle şey olmaz. Çünkü 10 Temmuz'dan sonra ihtilalci cemiyet yok. Yapıcı yani siyasi bir cemiyet, daha doğrusu gerçek bir siyasi parti olacaktı. Artık siyasi cereyanlara göre değişen cemiyetlere yeminle kimse giremez. Siyasi şahısların hataları memleketi felakete sürüklediği vakit o yemin ne olacak?" (MMZC 1327, D I, Sİ 4, 13. içt., s.252).

11 Meclis'in 1911 bütçe konuşmaları içinde, o günkü elektrikli havasından (21 Şubat 1326):

Hasan Bey (Priştine) – Fakat, her halde bir gün bu mecliste yârânı ağlatacak, ağyârı güldürecek bir vukuat tahaddüs edecek. Namusun değerini, kıymetini maalesef takdir edemiyoruz (gürültü).

....

İsmail Kemal Bey (Berat) –Meclis–i Mebusan'ı da anladık.

Halil Bey (Dahiliye Nâzırı) –Seni divan–ı harbe teslim etmeyen Meclis–i Mebusan mı?

(Bu sırada Serez Mebusu Derviş Bey İsmail Kemal Beyi tokatlar)

İsmail Kemal Bey –Çünkü ben teminat verilmeyerek yapılacak hatlardan komisyon alacaktım" (MMZC 1326, D I, Sİ 3, 31. içt., s. 1481). Bu konuda Meclis–i Mebusan'ca yayınlanan tebliğ için bk. *Tanin,* 22 Şubat 1326, s.3.

12 Örneğin Seyit Bey, Kozmidi Efendi'nin (İstanbul) hükümete "canavar" demesi üzerine: "...Zira kollarından tuttuğumuz gibi dışarı atarız" (MMZC 1327, D I, Sİ 3, 48. içt., s.1346) –Manastırda çıkan *Süngü* Gazetesi İttihatçıydı. 1911 yılı muhalefetini tanımlayan yazısından bir parça: "İstanbul'da muhalefet perdesi altında köpek gibi sürüklenen bir sürü alçaklar, arazi meselesinden dolayı Hüseyin Cahit Bey hakkında yazdığımız fıkralardan yararlanarak, *Süngü* ile *Tanin* ve özellikle Hüseyin Cahit, daha doğrusu *Süngü* yazarlarıyla cemiyet–i muhterem arasında çatışma, muhalefet vardır diyorlarmış" (*Süngü,* 7 Nisan 1327), No: 8, s.2.

13 Halil Bey'e karşı, 14 Mayıs 1909'daki konuşmasından: "...Yeter artık bu haller. Ben de elli bin kişinin vekiliyim. Nedir bu? Meclis'te yaptığınız nedir? Mevkiiniz nedir?. Burada tagallüp, tahakküm, tahkir ediyorsunuz. Reis misiniz, müddeiumumî misiniz, nesiniz?" (TV 1325, No: 233, s.7).

14 Meşrutiyette Kavgalı Meclis Müzakereleri adlı makalemiz.

tempo ile yasallıktan sapmış, suikastlerden idam sehpalarına götürücü çok sert bir ölüm–kalım savaşına dönüşmüştür.

Bu noktada bir sorunu yanıtlamak gerekebilir. Meşrutiyet muhalefetini yaratan, yalnızca İttihat ve Terakki midir?

İttihatçılara yüklenen ağır sorumluluklar vardır. Gizli komitelere dayanan Jakoben bir tutumla, parlamenter bir rejim içinde "çeteleri bastırmak için çete kurmuşlar", [15] İttihatçı olmayanı vatan haini sayma durumuna gelmişlerdir. Yeni bir baskı ve istibdat rejimi yaratmışlardır. [16] Temel hürriyetlere kısıtlama getirmişler ve ortaya tek partili bir Meşrutiyet çıkarmışlardır.

Bu iddialarda da bol bol gerçek payı vardır. Fakat, gördüğümüz özellikleriyle, Meşrutiyet muhalefetini yaratan, yalnızca İttihat ve Terakki miydi?

Kuşkusuz hayır. Hürriyeti ilan ederek Abdülhamit'e isyan bayrağını açanların, Kanun–ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymakla ve padişahı tahttan indirmekle yüzyıllık davaların çözülebileceğini düşünebilmeleri, en hafif deyimiyle "hayalperestlikti." Osmanlı siyasal ve toplumsal yaşantısı üzerindeki kapitülasyon baskısı ve borç yükü kalkmadıkça, devlet kendi ekonomisine egemen olup dışa bağımlılıktan kurtulmadıkça, hükümetler de, parlamentolar da hiçbir şey yapamazdı. Fırkalar, çoğunluklar, sadrıâzamlar ve padişahlar değişse de, tutsaklık sistemi her yeni gelen kişiyi de, takımını da başarısızlığa mahkûm edecekti. Hürriyet ve İtilaf iktidarı da, aynı sona itilecekti. Dış'ın kurduğu büyük oyun içinde İttihat ve Terakki de bir piyondu. İttihatçıların başarısızlıklarında, dış'ın rolü ağır basıcı ve kesin olmuştur. Asıl önemli olan, İttihat ve Terakki'nin –ya da başka bir ekibin– mucize sayılabilecek şeyler yapabileceğine inanma saflığına sahip bir kitlenin ısrarlı bekleyişleridir. Ne var ki, bugünün deyimiyle, azgelişmiş hatta sömürgeleşmiş bir ülke insanlarının anayasa romantizmi ve aceleciliği onları gerçeklerden uzaklaştırmıştır. Muhalifliğin asıl nedeni de bu durumda saklıdır.

Yönetilenlerin bu durumuna karşılık, yöneticilerin acemiliği inatçılığı ve kavgalarındaki kişisellik de baskı politikasını doğurmuştur.

İttihat ve Terakki'nin azınlık ve etnik unsurlarla ilişkisi ve ideolojisi Meşrutiyet muhalefetinin değişmezleri arasında sayılmalıdır. Biz burada, sentezci bir yöntemle, İttihat ve Terakki karşısında oluşan muhalefeti ana çizgileriyle anlatmaya çalıştık. Muhalefetin oluşumunda, halkın rolü ne olmuştur?

Bu soruyu da, kısaca yanıtlamak gerekirse, hemen hemen hiç ya da

15 MMZC 1327, D I, Sİ 4, 12.içt., s.261.

16 Hama Mebusu Abdülhamit Zöhravi Efendi, hafiyelik ruhunun İttihat ve Terakki'de de devam ettiğini Meclis'te söylemiştir: "İttihat ve Terakki namı altında öyle hain memurlar var ki, bu nam ile memlekette türlü türlü fesat çıkarıyordu. Cami içindeki adamların yarısı, diğer yarısı aleyhinde hafiyelik yapıyor." (MMZC 1326, DI, Sİ 3, 12.içt., s.318).

"son derece az" demek doğru olur. İlkel bir ziraat ekonomisi içinde, sosyal ve etnik yapısı belli bir ülke insanlarının genel politika içindeki yeri de çok aşağı düzeydedir. Üstelik, sosyal gelişmeler içinde ağırlığını duyuracak bir işçi kitlesi de yoktu.

Bu yakınmalar Mebusan Meclisi'ne yansımıştır. Ne var ki, kendilerinin köylü olduklarını heyecanla söyleyen mebuslar, aslında birer bürokrattılar. İktidar da, muhalifleri de, bürokrat diyebileceğimiz çevrenin kişileri arasında paylaşılmıştır. Mebusan Meclisi halka, halk da Meclis'e yabancı kalmışlardır.

İttihatçılar, özellikle Mebusan Meclisi'nde, muhalefete "tahammül" gösterememişlerdir. 1911 feshinden sonra, 1912 seçimi –15 mebus bir yana– büyük bir İttihatçı çoğunluğunu yeniden Meclis'e getirmiştir. Fakat belli nedenlerle, Sait Paşa istifa edince, bu çoğunluk "iktidarsız" kalmış, muhalefete teslim olmuştur. Halâskâr Zabitan eyleminin sonucu olarak, İttihatçılar, kısa bir süre için de olsa, muhalefete geçmişlerdir. İttihatçı muhalefet kısa sürecektir.

Değişik Bir Bakış: Açlık ve Muhalefet

İzzet Fuat Paşa aslında tamamen politize olmuş bir askerdir ve de Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucularındandır.[17] Bununla beraber Âyan Meclisi'nde İttihat ve Terakki muhalifidir ve askerin politikaya girmesini eleştirmiştir. İlginç görüşleri II. Meşrutiyet döneminde pek alışılmamış bir muhalefet anlayışında toplanır:

"Aç olan bir toplumda muhalefet olabilir mi."[18]

Bu sosyal bakış İkinci Meşrutiyet için yeni sayılabilirdi. İzzet Fuat Paşa bu görüşünü, Balkan Harbi yenilgisi üzerine belirtmiştir ve kendi muhalefeti için bir köprü başı saymıştır:

"...Muhalefet partisini sindirmek için kamuoyunda mesafe kaybeden İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne güç verebilecek tek unsura başvurmak gerekti: Ordu.

Ordu böylece siyasetin içinde bir tefrika (bölücülük) aleti durumuna düştü."[19]

Oysa:

"...Düş gören uluslar mutsuz uluslardır. Müesseselerimize, mekteplerimize, Batı'da yaşamış vatandaşlarımıza karşın biz Asyalı ve hayalci kaldık."[20]

Bu nedenle paşaya göre, hâlâ "bu güzel medeniyetin" ancak "bekleme odasında" kaldık ve bir türlü içeriye giremedik.[21]

17 Bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s. 263.

18 Fuad Pacha, *Paroles de Vaincu,* s. 18 (İzzet Fuat Paşa, Mağlubun Sözleri anlamına gelen bu kitabını Fransızca olarak 1913'te yayınlamıştır).

19 Aynı eser, s.18.

20 Bir makalemizde bu konuyu ele aldık: "Medeniyetin Bekleme Odası". *Cumhuriyet,* 23 Temmuz 1988 ve *Medeniyetin Bekleme Odasında* kitabımız, s.7–11.

21 İzzet Fuat Paşa, age., s.21.

Paşa'ya göre ilerlemelerin en büyük engeli din olmuştur ve bir engel de eleştirilere kapalılık ve eleştirenleri daha acı bir şekilde suçlamak olmuştur. Bu kişisel görüşlerini İzzet Fuat Paşa genel bir sonuca bağlar:

"...Hudutlarımız değişirken hareket tarzımızı değiştirmezsek on sene sonra değiştirecek hudutlarımız kalmaz." [22]

Paşa ciddi saydığı görüşlerini şu çözüme bağlamayı tercih eder:

"...Birçok dostlarımız gibi bize bir siyasi vesayet lazım diyeceğim, ama maddi ve manevi vesayet zaruretine inanıyorum. Bizim maliye, nafıa, ticaret ve zıraat nâzırları ve şehir valisi Avrupalılardan olmalı ve bizi Avrupalı Osmanlılar olmaya zorlamak gerek. Yoksa ne bir milyon, ne on milyon süngü bizi Avrupa'da tutmaya yetmez." [23]

Bu görüşler II. Meşrutiyet'te bir hayli taraftar bulacak kadar yaygındır. Fakat belli başlı muhalefet partilerinin çatısı altında toplandığı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucu üyelerinden birinin bu şekilde düşünmesi de epeyce ilginçtir. Açlıkla bir çeşit sömürge haline gelmeyi birleştiren bir görüş ana muhalefet partisinin programında yer almalıydı. Paşanın bu yanıtı belirtmediği açıktır ve bundan sonra Goltz Paşa'nın ve Goltzist saydığı Mahmut Şevket Paşa'nın dedikodularına geçmeyi tercih etmiştir.

2. 31 Mart Vakası ve Sonrası

Meşrutiyet henüz birinci yılını doldurmadan, önemli bir gericilik tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. [24]

Olaylar Derviş Vahdeti'nin *Volkan* Gazetesi'nin kışkırtmaları ve İttihad–ı Muhammedî Fırkası'nın örgütlemesiyle gelişmiştir. Sultanahmet Meydanı'nda 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) günü toplanan beş altı bin asker silah sesleriyle İstanbul halkını dehşet içinde bırakmışlardır. "Şeriat isteriz" diye bağıran bu grup, Meclis–i Mebusan'ı kontrol altına almış, Ahmet Rıza Bey'e benzediği için Adliye Nâzırı Nâzım Paşayı ve Lazkiye Mebusu Arslan Bey'i de Cahit Bey sanarak öldürmüştür.

İttihat ve Terakki'ye muhalefet eden çevreler başta Prens Sabahattin olmak üzere bu hareketi desteklemişler, olayı İttihat ve Terakki diktatörlüğünün sonu olarak yorumlamışlardır. [25]

Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi çekilmiş, Tevfik Paşa sadarete getirilmiştir. Padişah Hatt–ı Hümayunu'nda şeriat esaslarına bir kat daha

22 Aynı eser, s. 261.

23 Aynı eser, s. 261.

24 Bu olayla ilgili olarak hayli kabarık bir bibliyografya bulunduğu için kaynaklarımızı burada sınırlı tutuyoruz. Bu kaynaklar için *İslamcılık Cerayanı* kitabımız, s. 129–145.

25 Örneğin Heyet–i Müttefika–i Osmaniye'nin beyannamesi (*Türkiye'de Siyasal Partiler,* Cilt 1, s.148–149). Prens Sabahattin Bey'in *Osmanlı* Gazetesi'nde yayınladığı iki mektup: 1) Sultanzâde Sabahattin Beyefendinin Ulema–i Kirama Hitaben Açık Mektupları; 2) Asker Kardeşlerimize (5 Nisan 1325–1 Nisan 1325).

dikkat olunmasını bildirmiştir. Yeni kabine, vilayatlere gönderdiği bir telgrafta vakayı yumuşak bir görüşle açıklamış ve isyancıların padişahın affına mazhar olduklarını resmen bildirmiştir.[26]

31 Mart Olayı on bir gün sürmüştür. Bu süre içinde İstanbul'a neferler ve "Alaylılar" hâkimdir. Mektepliler, özellikle Harbiyeli öğrenciler bu harekete hiçbir suretle iştirak etmemişlerdir. İsyancılar mektepli insanları birer düşman gibi görmüşler, birçoğunu yaralamış, kimilerini de öldürmüşlerdir. İstanbul hürriyetle şeriatın çarpıştırılmak istendiği kanlı bir meydan haline getirilmiştir.

Olaylar sırasında İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri İstanbul dışına, özellikle Selanik'e sığınmışlardır. İstanbul'da fırka kulüpleri basılmış, *Tanin* ve *Şûra–yı Ümmet* matbaaları yağma edilmiştir.

Olaylar üzerine İttihat ve Terakki teşkilatı Sarayı bir telgraf ve tehdit yağmuruna tutmuş, Selanik'te bir miting düzenlemiştir. Aceleyle kurulan Hareket Ordusu İstanbul üzerine yürümüş, 24 Nisan 1909'da şehre girerek hareketi bastırmıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın kumandasındaki Hareket Ordusu'nun yöneticileri arasında başta Mustafa Kemal Bey olmak üzere, geleceğin yöneticileri (Rauf, Ali Fethi, İsmet Beyler) de bulunuyordu.[27]

Hareket Ordusu'nun düzeni sağlamasıyla kurulan divan–ı harpler geniş ölçüde idam cezaları vermiştir. İstanbul'un belli başlı meydanlarında kurulan sehpalar, başta Vahdeti olmak üzere isyancıların cesetlerini teşhir etmişlerdir.

31 Mart Olayı, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ve yerine Beşinci Mehmet Reşat'ın getirilmesine neden olmuştur. İttihat ve Terakki iktidarı sıkıyönetim ilan etmiş, divan–ı harpler kurmuş, siyasal partilerin ve derneklerin bir kısmını kapatmıştır.

Bu gibi "irtica" hareketleri Meşrutiyet yılları boyunca küçük ve büyük çaplarda devam ettirilmiştir. Bu hareketlerden ilki daha Trablusgarp Savaşı'nın dumanları kaybolmadan, 1912 seçimleri sırasında Eskişehir'de ortaya çıkmıştır. Hareketin 31 Mart Olayı'yla benzerlikler taşıdığı, hatta daha düzenli bir irtica olayı olduğu açıktır.

Eskişehir'de yapılan müntehib–i sâni seçimlerinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın istediği sonuçları alamamasının olaylara neden olduğu ileri sürülmüştür. Eskişehir'in merkezinde oy verme günü Hürriyet ve İtilaf Fırkası Eskişehir Reisi Hacı Veli'nin bayrağı dolaştırılmak istenmiş ve İtilafçılar "Hacı Veli'nin bayrağı nerede ise biz de oradayız" diye bağırmışlardır. Fakat olaylar bastırılmıştır. Bir hafta sonra köylerde oy verme işlemi yapılırken, Eskişehir'e ait bütün seçim bölgelerinde olaylar çıkmıştır. Olaylarda din, bu arada Sünni–Şii çatışması da kışkırtma aracı olarak kullanılmıştır.

Örneğin Seyitgazi'de gericiler "Vurun Jönlere, gâvurlara, bunlara vurmak her İslam için farz–ı ayndır, bu din gavgasıdır" diye bağırmış-

26 *Ali Cevat Beyin Fezlekesi, İkinci Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi,* s. 88–100.
27 Haluk Şehsuvaroğlu, "31 Mart Vak'ası", *Cumhuriyet,* 11 Mayıs 1951.

Namık Kemal Bey– Eyvah bunlar ne yapıyorlar?
Mithat Paşa –İnkılâb–ı kebir tarihini ikmâl ediyorlar!.. (Kalem, *23 Nisan 1325, No:35,*

lardır. Sonradan saptandığına göre, çocuklar ve kadınların üstlerinde saklanan taş, sopa ve silahlar kullanılmıştır. 31 Mart Olayı'nın da tertipçilerinden olan Bakkal Tatar Abdurrahman Hoca ayet ve hadisler okuyarak kalabalığı galeyana getirmiştir. Jandarmaların havaya ateş açması sonuç vermemiş, silahları ellerinden alınmış, seçim kurulu üyeleri de dövülmüştür.

Tandır, Taşköprü, Sakarya ve diğer yakın bölgelerde de olaylar bir merkezden yönetilmiş izlenimini vermektedir. Hareketin lideri bulunan Hacı Veli Eskişehir eşrafından Zeytunoğlu ailesine mensuptur. Aynı zamanda Ticaret Odası'nın da reisidir. Bölgedeki çıkarları İttihat ve Terakki yönetiminin uygulamalarıyla çatışmaktadır. Seçimde kazanarak nüfuzunu artırmak niyetindedir. Halkı çevresinde toplamak için dini kullanmıştır. [28]

İşlediği temalardan en ilginci Kanun–ı Esasi değişikliği ile ilgili olanıdır. İttihat ve Terakki'nin Meclis'e getirdiği ve kabul ettiremediği 7. ve 35. maddeler halka şöyle anlatılmıştır:

"Hükümet 35. maddeyi kaldırmak istiyor. 35. madde nedir, bilir misiniz? 35. madde demek oruçla namaz demektir. Oruç otuz gün, namaz da beş vakit, etti 35. madde!" [29]

Olay büyümüş ve ancak hükümetin örfi idare ilan etmesi ve bölgeye asker sevkiyle önlenebilmiştir. Olayın tertipçileri yargılanmak üzere İstanbul'a getirilmişlerdir.

28 *Tanin* muhabiri Ahmet Şerif, olayı yerinde izlemiştir. Hacı Veli'nin "mütegallibe" olduğunu söylemektedir. (20, 21, 22, 23, 24 ve 28 Mart 1328 tarihli sayılar).

29 Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet Hatıraları, *Fikir Hareketleri,* sayı 166, s. 150.

Böylesine bir kışkırtma kendini İzmir'de de göstermiştir. Buradaki hareketi hazırlayanlar Peygamber'in türbedarı tarafından görüldüğünü ileri sürdükleri bir rüyanın yorumunu yapan bir bildiri bastırmışlar ve bunu yöre halkına yaymışlardır. Hareketlerin bastırılması bir yana, bunları yeniden yaratabilecek kışkırtıcı bir çevrenin varlığının da ortaya çıkması daima mümkün sayılabilmiştir.

3. Parlamentoda Bir Muhalefet Örneği: Taksim Kışlası Sorunu

İttihat ve Terakki'yi Cavit Bey'in kişiliğinde bir suçlama örneği, Taksim Kışlası ve eski topların satılması meselesiyle, bir kez daha ele alınmıştır.

1327 yılı bütçesi konuşmaları çok tartışmalı geçmiştir ve Cavit Bey'i sarsmak için, küçük düşürmek, bilgisizliğini ortaya koymak, ağır biçimde suçlamak gibi yollara başvurulmuştur.

Muhalefeti Kozmidi Efendi, Gümülcineli İsmail ve de Lütfi Fikri Bey temsil etmişlerdir.

Bütçe konuşmaları içinde çok önemli yer tutmuş olan sorun kısaca şudur: Taksim Kışlası (Bugünkü Taksim İnönü gezisi) ve karşısındaki Taksim arsası (Talimhane denilen alan) ile eski gemiler ve topların satılmasına hükümetçe karar verilmiştir. Kıyamet de bundan kopmuştur.

Cavit Bey durumu şöyle anlatır:

Taksim Kışlası'yla Taksim arsası müzayedeye çıkarılmıştır. Çıkarılmadan önce Harbiye Nezareti'nin de fikri ve izni istenmiştir (yazının tarihi 11 Haziran 1325'tir). Bu tarihte Cavit Bey Maliye Nâzırı değildir. Harbiye Nezareti'ne yazılan yazıda, "İşbu Taksim Kışlası ve Talimhanesi"nin yüzölçümü 401.868,5 m^2'dir, o çevredeki arsaların rayiç bedeli bütçeye ve Harbiye Nezareti'ne ayrılacak bölüme konulacaktır deniyordu. "Cihet–i askeriye" de verdiği yanıtta, bu konuda hiçbir sakınca görmediğini bildirmiştir. Bunun üzerine, Şehremanetinden (Belediyeden) hükümetçe seçilen bir heyet haritayı düzenlemiştir. 150.000 m^2'lik kışlanın ve arazinin satılacağı gazetelerle iki ay ilan olunmuştur. Bu süre içinde Nezaret'e yalnız bir kapalı zarf gelmiş ve açılarak istenilen şekle uygun bulunmamıştır. Yeniden müşteri aranmaya başlanmıştır.

Bu 150.000 m^2'lik alanın 50.000 m^2'si yol için bırakılacak, elde 100.000 m^2 kalacaktır.

Bu durum karşısında Fransa'nın en büyük mali kurumlarından biri olan Sosyete Jeneral (Société Générale)'e başvurulmuştur. Bu kurum ünlü mühendis "Blok dö Valua"yı öneriyi incelemekle görevlendirmiştir. İki aylık bir çalışma sonucu mühendis hükümetin istediği 400.000 liraya bu yeri satın almakta hiçbir menfaat bulunmadığına dair şirketine rapor vermiştir. Fakat hükümet özel olarak şirketten bu yerin satın alınmasını istemiş, güzel binalar inşa ederek memlekette şöhretlerini artırabileceğini belirtmiştir.

Bunun üzerine Fransızlar alıcı oldular ve koşullarını bildirdiler, şöyle ki:

"...Taksim Kışlası ve arsasının 152.000 m^2'sinden 50.000 metre

murabbaını yollara tefrik etmek şarttır yani kendilerine 105.000 m^2 yer kalıyor. İkincisi orada bütün lağımları, bütün yolları, sokakları, kaldırımları kendi tarafından yüz bin lira sarf ederek vücude getirmek ve üçüncüsü hükümete buna mukabil dört yüz bin lira vermek. Dördüncüsü gerek ferağ (satış) harcı, gerek kendi namlarına ferağ muamelesi yapılacağı günden itibaren arazi vergilerini tesviye etmek sonra oralarda vücude getirilecek olan mebani (binalar) ve bilumum planlar için Şehremanetiyle ittifak husule getirmek (suretiyle) [30] kendilerini güç bela burasını almaya razı ettik ve son defa da başka bir talepte bulunduk. Bu dört yüz bin lirayı nakden alacağımız yerde yüz bin lirasını bize hisse senedi olarak vermelerini ve bu hisse senetleri mukabilinde hem şirketin temettülerinde hissedar olmaklılığımızı biz *teklif ettik. Bu suretle ne kazandık efendiler?*" [31]

Maliye Nâzırı'na göre, burası bir kere 300.000 liraya satılmış olacaktı. Zamanla değeri artacaktı:

"...On sene sonra iki milyon lira edecekse, bizim aldığımız üç yüz bin lira, on sene sonra altı yüz bin liradır. Eğer orası iki milyon liraya baliğ olacak olursa bugün beş yüz bin liralık bir şirket teşekkül edeceği için beş yüz bin lira iki milyon lira olacak demektir... Demek ki efendiler! Bu on sene zarfında hakikaten oralarının kıymeti iki milyon liraya baliğ olacak olursa bir milyon lirasını biz almış oluyoruz." [32]

Cavit Bey'in geleceğe yansıttığı bu hesap alaylı şekilde eleştirilecektir. Ama o iyimserdir ve sağlanacak çıkarları sayar. Buraya beş altı yüz bin liralık bina inşa edileceği için yılda yirmi, yirmi beş bin lira vergi verilecektir.

"...On sene zarfında bunların baliğ olacağı şeyi de bir defa, rica ederim, hesabediniz... Zannediyorum ki efendiler, hiç merak etmeyiniz hiçbir şey bitmemiştir ve arzu ettiğiniz takdirde mukaveleyi yırtmaya müheyyadırlar (hazırdırlar)". [33]

Cavit Bey bu vazgeçmenin "bilâtazminat" (tazminatsız) olacağını da sözlerine ekler. Bundan sonra başka konulara geçer.

Bu konuyu eleştiren –ve ağır şekilde eleştiren– muhalefet mebuslarının başında Kozmidi Efendi gelir. Ne var ki Kozmidi Efendi satışa çıkarılmış olan eski topları satın alacak yabancı şirket temsilcisinin (Çaliki Efendi) başvurduğu kişidir, o şirketin bir bakıma vekilidir. Cavit Bey de bu kozu kullanacaktır.

Kozmidi Efendi'ye göre bu arsaları "400.000 liraya kapatmak isteyenler" Avrupalı müşterileri tehdit etmişlerdir. Burası alınırsa asker içinden çıkmayacak, ihtilal çıkacak diyecek... İstanbul mebusuna bakılırsa, kendisinin de vekili olduğu grup, buraya 300.000 liradan fazla fiyat verilmesi halinde, farkını vermeye ve devlete faizsiz

30 Bu kelime tutanaklarda eksiktir.

31 MMZC, D I, Sİ 3, 45.içt., s.1250.

32 Aynı eser, s.1250.

33 Aynı eser, s. 1250.

bir borç olarak bırakmaya hazırdı. Öte yandan, Maliye Nâzırı, yalnız taşınması kolay yerlerdeki topları satmakla yetinmiş ve bundan 60.000 lira alınmıştır. Oysa daha uzak yerlerdeki topların satılmasıyla 300.000 lira alınabilirdi. Cavit Bey böylece Hazine'ye 240.000 lira zarar vermiştir. Üstelik etrafındakiler tarafından aldatılmıştır. Maliye Nâzırı aldanıyor ve aldandığından dolayı "istemeyerek bu devlete bâdi–i mazarrat" (zarar nedeni) olmaktadır. Cavit Bey'in yaptıklarını "ne kadar cahil olursa olsun elli bin müvekkil tarafından intihap edilerek buraya gönderilmiş olan bir mebus kabil değil yutmaz"dı. "..Hamiyetlerine havale ederim, pratik işlere madem ki vukufları yok, Maliye Nezareti'nden çekilsinler. Belki bir güzel kontrolör, murakıp olabilirler. Fakat güzel bir idare memuru olmadıklarını anlıyorum."

Kozmidi Efendi eleştirisini yer yer ağırlaştırır:

"...Bu gibi hatalar muvazaneleri temin olunmuş milletlerde olursa bu hataların ashabına (sahiplerine) cani derler. Bendeniz de bizim açık bütçelerimizde bu hataları yapanlara merhametsiz, yüreksiz canavar derim."

Elektriklenmeye hazır Meclis anında karışır, Kozmidi Efendi'ye sözü geri aldırılıncaya kadar sürer. [34]

Kozmidi Efendi bu arsalar yerli şirketlere satılırsa daha çok para getireceği iddiasındaydı. Ve de "anket parlamenter" (Meclis araştırması) istiyordu. Basındaki ve kamuoyundaki dedikodular ancak bu yoldan karşılanabilirdi. [35]

Lütfi Fikri Bey, muhalefet için yaratılmış bir parlamenter olarak, çok daha yırtıcı eleştiride bulunmuştur. Önce "neden bu dedikodular oluyordu." Ve Cavit Bey'i kendi sözleriyle hırpalamaya çaba gösteriyordu:

"...İşte itibar–ı mali nasıl böyle soğuktan, sıcaktan, siyasetten, bilmem neden müteessir oluyorsa, efkâr–ı umumiye de öyledir. O da her şeyden müteessir olur... Bir mahkemede ihticaca salih olmayan (kanıt sayılamayan) şeyler efkâr–ı umumiyeye kâfi gelebilir. İşte bu derece hassas olan efkâr–ı umumiye Maliye Nâzırı beyin muhitinden kuşkulanıyor. Nâzır tecrübesizliği ile bu muhitin taht–ı tesirinde kalıyor."

Lütfi Fikri Bey daha sonra genişleyecek Siyonizm tartışmalarına kapıyı aralayacaktır. Eski birtakım aferist saydığı isimlerden söz edecektir: Haronaçiler, Baba Tahirler gibi... Ve yenilerini de ortaya atar. Tümü de Musevidir:

"...Menaşe ismi, Salem ismi, Ruso ismi... Bunları hep duyuyoruz. Bu isimler efkâr–ı umumiyede aynı şekilde marufturlar."

Ve iğneleyici, alaylı üslubu ile devam eder:

"...O halde yarın Maliye Nezareti Bab–ı Seraskeri'yi (Harbiye Nezareti'ni) satmaya kalkışırsa itiraz edemeyecek miyiz?" Mebuslar

34 MMZC, D I, Sİ 3, 48.içt., s.1341–1342.

35 Aynı eser, s.1343.

gülmektedir. Lütfi Fikri Bey, daha sözlerinin başında, Maliye Nâzırı ile güzel konuşan hatibi ayırmış, alkışların hatibe olduğunu belirtmiştir.[36] Lütfi Fikri Bey, Fransızca sözcüklerden de yararlanarak bir gözlemi belirtir:

"...Her memleketin kendisine mahsus hastalıkları vardır. Bizim memleketimizin bir hastalığı da şudur ki, biz çabuk çabuk mevkiden, memuriyetten çekilemiyoruz! Bu bizim en büyük hastalıklarımızdan biridir. Hiçbir vakitte, hiçbir yerde memurlar, nâzırlar bizim kadar mevkilerinde *krampone* (yapışık) olarak kalmak istemezler."

Lütfi Fikri Bey Avrupa'dan örnekler verir. Sonra da bu durumu Cavit Bey'e uygular. Vaktiyle Maliye Nâzırı Ziya Bey'e söylediği sözü anımsatır:

"...Ben ne yapayım demekle olmaz. Arkadaşlarına söz geçiremeyen nâzır istifa eder, dedim. Aynı sözü bugün Cavit Bey'e de tekrar etmek mecburiyetindeyim. Efendiler! Bir Maliye Nâzırı'nın fevkâlâde hatip olması belki kendisi için lazımdır. Fakat daha ziyade bütçe açığını kapatmak için uğraşır, her şeyden evvel bu bapta tedabir–i lazime ittihazını (gerekli önlemler alınmasını) düşünür bir zat olması memleketin menfaati için daha muvafıktır! Zannederim ki Avrupa'da bir maliye nâzırının en büyük vazifesi olarak bunu telakki ediyorlar ve bu şerait dahilinde bir maliye nâzırı encümenin dediği gibi hatarlı lâkaydiye (tehlikeli ilgisizliğe) düşerse elbette vazifesinin en büyük kısmını ifa etmemiş olur; şu halde o maliye nâzırına düşen şey artık o işe devam etmemek ve istifa ile o vazifeyi daha metanetle idare edecek kimselerin oraya gelmesini temin etmek olmalıdır.[37]

Saldırı devam eder:

"...Mesela siz paltonuzu kaça aldınız dersem, üç yüz kuruşa aldım. Cavit Bey'in hesabınca ben size demeliyim ki hayır dört yüz kuruşa almadın. Bu palto on sene sonra sekiz yüz kuruş edecek, binaenaleyh sen bunu sekiz yüz kuruşa aldın."

Mebuslar gülüşmektedirler. Lütfi Fikri Bey alaylarını sürdürecektir. Fakat bu konuyu kapamadan bir öneride bulunur:

"...Madem ki Cavit Beyefendi Meclis'in bu bapta kararını istiyor. İşin tayin–i esami ile reye konulması için riyasete bir takrir veriyorum."

Ve önergesini başkanlığa verir. Ve istikraz bahsine geçer.

Bu konuda üçüncü ağır top Ahali Fırkası Reisi Gümülcine Mebusu

36 Lütfi Fikri Bey'in sözlerinden: "Efendiler! Maliye Nâzırı Beyefendinin iki gün devam eden ve bize hakikaten büyük bir zevk–i edebi veren nutuklarını Kozmidi Efendi'nin dediği gibi kemal–i lezzetle dinledik ve hitamında bendenizde burada bulunsa idi vâki olan alkışlara tabii iştirak edecektim fakat alkışlar tabii Maliye Nâzırı'ndan ziyade hatıb i muhtereme matuf olacaktı ve zannederim ki arkadaşlarımdan kendilirini alkışlayanlar da Maliye Nâzırı'ndan ziyade hatibi alkışladılar." (aynı eser, s. 1348).

37 Aynı eser, s.1348.

İsmail Bey'dir. Muhalefetin bir çatı altında çığlaşmasını temsil eden Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulmasından önceki dönemde (1908–1911 sonu) küçük muhalefet partilerinden en büyüğü Ahali Fırkası'nın lideri olan İsmail Bey de Cavit Bey'i ağır top ateşine tutmuştur. Ve önce istibdat devri bütçelerini övmek ve savunmakla söze başlamıştır.

"...Benim maksadım şunu söylemekti ki, Maliye Nâzırı'nın burada yaptıklarını ettiklerini süsleyerek, yaldızlayarak verdiği izahatı peşin almayınız. Bunların kısm–ı âzamı hakikatın ya külliyen ya kısmen hilâfıdır." [38]

İsmail Bey, yer yer Edirne Mebusu (Filozof) Rıza Tevfik Bey'in esprileriyle ılımlılaştırmaya çalıştığı hakarete varan eleştirilerinde acımasızdır. Fakat bilgisizdir:

"...Gelin bugün de Maliye Nezareti'nin ahvalini görün. Maliye Nezareti'nden vaktiyle bir ayda çıkan işler bugün altı ayda çıkmıyor. Meşhudun hilâfına delil olmaz (görünene karşı kanıt olmaz)... Fakat emin olunuz ki bugün Maliye sırf Cavit Bey'den evvelki haline gelmek için beş altı ay lazımdır."

Cavit Bey alaylı olarak söze karışır:

"Bir asır, bir asır."

İsmail Bey kızar ve Cavit Bey'e söylenir:

"...Senin aklının ne kadar Maliye'ye erdiği herkesin malûmu. Malûm olan işlerle, istikrazlarla milleti çukura batırdın."

Cavit Bey:

"Keşke millet öyle çukurlara batsa." [39]

İsmail Bey hücumda bir adım daha atacaktır:

"Hâsılı bu Talimhane Meydanı füruhtu (satışı) meselesi sizi gûna gûn (türlü türlü) endişelere, şüphelere, iştibaha sevk edecek bir mahiyeti haizdir ve usul–i müzayede taliplerin müracaatı ve depozitonun geri alınması vesaire mesaili oldukça şayan–ı endişedir." [40]

İsmail Bey, daha sonra endişeli olmadığını açıklar ve bu satış kanunu Meclis'e getirilirse engelleyeceklerini, devlet çıkarının bu arsaların bir şirkete değil, parça parça Osmanlı tebaalarına satılmasında olduğunu belirtir.[41]

İsmail Bey eleştirilerine ideolojik bir renk verecek ve istikrazlar konusunda Siyonizm ve Araplık sorunlarını tartışma ortamına getirecektir. Elektrikli hava daha da kızışacak bu arada İsmail Kemal Bey, Serez Mebusu Derviş Bey tarafından tokatlanacaktır. [42]

Muhalefet İbrahim Hakkı Paşa kabinesini hırpalamak için çetin bir

38 MMZC, D I, Sİ 3, 49.içt., s.1367.

39 Aynı eser, s.1376.

40 Aynı eser, s. 1366.

41 Aynı eser, s. 1367.

42 MMZC, D I, Sİ 3, 52.içt., s.1481. Bu konuda bk. Not: 11 ve *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s. 306–307.

çarpışmaya girişmiştir. Söz alan otuz iki mebus içinde Kozmidi ve Boşo Efendiler, Lütfi Fikri ve Gümülcineli İsmail Beyler muhalefetin ağır toplarıydı ve sürekli olarak desteklenmişler, saldırılarına Cavit Bey'i boy hedefi seçmişlerdir.

Sıra Cavit Bey'dedir. Eleştirileri yanıtlayacaktır.

Cavit Bey, işe başladığı günkü sözlerini hatırlatır ve bundan zevk duyduğunu sözlerine ekler. Yıkmanın bilim ve bilgi ile yapılması halinde yerine bir şeyler koymak mümkün olduğunu yoksa basit bir hareketten ileri gidemeyeceğini hatırlatır. Bugünkü durumu bir yıkıntı ve mezbele olarak tanımlar. Bütçe konuşmalarının 15 günden beri sürdüğünü, herhalde yanıtları sonunda sonuçlanacağını belirtir:

"İşte bunun içindir ki efendiler, tenkit de sanat kadar güçtür dedim ve tenkidin sanat kadar güç olduğunu ve yıkmanın yapmak kadar müşkil olduğunu müsaadenizle sizin sözlerinizle ispat edeceğim."

Maliye Nâzırı, Meclis'te çoğunluk ve azınlık (iktidar–muhalefet) olarak iki akımın birbiriyle karşılaştığını ve azınlığın yıkmak ve yapmak gibi zor göreve sahip olduğunu belirtir. Ne var ki kamuoyunu kazanma gayretini göstermekle yükümlü olan muhalefet görevini yapmamıştır.[43]

Bu görevi yerine getirmemesi bir yana estetiği ve zerafeti olmayan bir şekilde davranmıştır. Nâzır muhalefetin hatiplerine birer birer yanıt verme yolunu yeğlemiştir ve bunun için de geniş kültürünü kullanacaktır. Homeros'un bir eserinden yaptığı alıntıyı değiştirerek Kozmidi Efendi'nin "ağzından zehir akıyor" diyecektir[44] ve bunu ağır bir suçlama izleyecektir:

"...Bir işte menfaat–i hususiyesi (özel çıkarı) olan bir adam bu kürsüde menfaat–i milliye namına söz söyleyemez. Top meselesinde Kozmidi Efendi topları satın almak isteyen adamın komisyoncusu idi... Bütün mebuslar milletin 274 mebusu buraya çıkıp her şeyi söyleyebilir. Fakat menfaat–i hususiye takip eden adam o hakkını, o salahiyetini kendisinden kanunen değilse bile, vicdanen, ahlaken yok etmiş olur."[45]

Nâzır muhaliflerini birer birer ele almaya devam edecektir ve ikinci olarak karşısına Lütfi Fikri Bey'i alacaktır. Nâzır'a göre Lütfi Fikri Bey kendisini hırpalamak için beklediği fırsatı bulmuştur ve "fırtınayı boraya çevirmiştir." Lütfi Fikri Bey bu söze karşılık "Alıştırmak için yaptım" diyecektir.

Nâzır'ın yanıtı:

"Alıştırmaya lüzum yok, zaten alıştırmışsınızdır, bu da siyasi tabiatınızdır. Bu Meclis–i Mebusan'da herkes kürsüye kemal–i ihtiram ile çıkarken ilk defa burada istihfaf ve istihza (hafife alma ve alay etme) usulünü Lütfi Fikri Bey icat ettiler."

43 MMZC, D 1, Sİ 3, 56.içt., s 1572.
44 Aynı eser, s.1573.
45 Aynı eser, s.1573.

Lütfi Fikri Bey: "Yok yok, Avrupa'dan aldım."

Maliye Nâzırı'nın ağır yanıtı:

"Avrupa'dan aldınız, ah keşke istihfaf ve istihzayı onlar gibi yapsanız" ve sözlerine devam ederek alay edecek ve küçümseyecek bir şey bulamazlarsa Lütfi Fikri Bey'in insanların namusuna hücum edeceğini söyleyecektir.[46]

İstifa etmesi istenmesine karşı da hatipliğini kullanacaktır:

"Biz buraya, bu mevkie, İttihat ve Terakki'nin livâ-yı muhteşemi (görkemli bayrağı) altında geldik (şiddetli alkışlar)."[47]

Maliye Nâzırı konuşmalarında ağır suçlamalara devam edecek ve Lütfi Fikri Bey'in nâzırlık hırsı içinde olduğunu da sözlerine ekleyecektir. Görülen odur ki, bu konuşmanın ağırlık noktası muhalefetin ve iktidarın en ağır topları arasındaki çarpışmalar olmuştur. Bu iki siyaset adamının her iki tarafta parlamenter konuşmacı olarak tek olduklarını ileri sürmek yanlış olmaz. Aynı zamanda her ikisinin de benzer bir siyasi tabiata sahip oldukları da belirtilebilir.

Buradaki sahnelerde asıl amaç iktidar ve muhalefet arasındaki savaşım yöntemidir. Bu bakımdan üzerinde durulan sorunların uyandırdığı tartışmalar ve "tokat olayı" gibi eylemlerin cereyan ettiği celseler iktidar-muhalefet çatışması içinde, çatışma şekilleri bakımından çeşitliliklerin sergilenmesi olmuştur. Uzun tartışmalar sonunda iç dökme imkânları bulan her iki tarafın anlaşmaya varabilecekleri düşünülemezdi.

Sonunda eski toplar vesaire satılmış, Taksim Kışlası ise yerinde kalmıştır ve ancak 1940 yılında yıkılmıştır.

4. *Resmi Tabanca ve Tarih*

Kendisine muhalif gazetecileri susturmak için İttihatçılar tek tek "tasfiye etme" (temizleme) yolunu yeğlemişlerdir. Bu yöntemle ve özellikle 1909 Nisan'ından 1911 Temmuz'una değin muhaliflerden üç gazeteci öldürüldüğü için, İttihat ve Terakki ismi bu tarz cinayetlerle bütünleşmiştir.

Böyle olmakla beraber, yargı yoluyla karşı karşıya geldiği ölümle sonuçlanmayan davalar da vardır. Bir örnek olarak 1325 yılı Mart ayının ilk günlerinde başlayan duruşma, *İkdam* "sermuharriri" Ali Kemal Bey'in, İttihat ve Terakki'nin gazetesi *Şûra-yı Ümmet*'e karşı açtığı "zemm ü kadh" (hakaret) davası gösterilebilir. Bu gazetede yayınlanmış olan "İsminden Utanmayanlar Silsilesinden Ali Kemal Bey'in Hakikati" başlıklı yazı dolayısıyla açılmış olan dava aynı yıl Mayıs'ının son günlerinde *Şûra-yı Ümmet* Gazetesi'nin imtiyaz sahibi

46 Aynı eser, s.1579.

47 Cavit Bey konuşmasına şöyle devam eder: "...ve o livanın mevceleri Osmanlı sema-yı itilasında temevvüc ettikçe biz buradayız (medid alkışlar). Biz burada, daima burada namustan, hamiyetten, vatanperverlikten ibaret olan zırhlarımızla ya burada (nazırlara ayrılan sıraları göstererek), veyahut (Mebusan'a ait yeri göstererek) orada, sizin karşınızdayız (alkışlar)". (aynı eser, s.1581).

ve ünlü İttihatçı Dr.Bahattin Şakir Bey'in beraati ile sonuçlanmıştır.[48]

Açılış Töreni: Hasan Fehmi Bey'in Öldürülmesi

Hasan Fehmi Bey *Serbestî* Gazetesi'nin başyazarıdır. Gazeteyi sahibi Mevlânzade Rıfat Bey yönetmektedir. Rıfat Bey o sıralarda kurulmuş olan İttihat ve Terakki'ye muhalif Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin de kurucularındandır. 1909'un başlarında İttihat ve Terakki'ye muhalefetin kabardığı İttihad-ı Muhammedî Fırkası'nın kurulacağının "*Volkan*'ın Lavlarıyla" haber verildiği, 31 Mart Olayı'nın patlamak üzere olduğu anımsanırsa, siyasal yaşamın gerilimi de kolayca saptanabilir.

"Çok yönlü oynamaya alışık" Mevlânzade Rıfat'tan ve adamı Hasan Fehmi'den kurtulmak için ikisini de öldürme kararını vermiş olan İttihat ve Terakki, 6 Nisan 1909 günü kararını uygulamıştır.

O akşam Hasan Fehmi Bey arkadaşı Mülkiye Kaymakamı Şâkir Bey'le Galata Köprüsü'nde yürümektedir. Köprünün iki başında ve ortasında olmak üzere birer polis karakolu vardır. Hasan Fehmi Bey, Mevlanzade Rıfat Bey'e çok benzeyen arkadaşıyla köprü üzerinde ilerlerken arkadan gelen bir kişi "Mevlan" diye bağırır, Hasan Fehmi Bey başını çevirir ve o anda şakağına dayanan revolverden çıkan kurşunla yere serilir. Şâkir Bey'e de ateş edilir, o da yaralı olarak sendeler ve düşer.

Asıl kıyamet olayın ertesi günü kopacaktır.[49]

İstanbul kaynamaktadır. Bir yandan da *Volkan* Gazetesi, "Hacamat-ı Ahrarane" yazısıyla hücum borusu çalmaktadır:

"...Acele et Mizan! Arş ileri Serbestî! İmdat Osmanlı! Hakperest matbuat hep hücum edelim, işte kala-yı istibdat! İşte şehid-i hürriyet, "bize imdat!" diye kollarını uzatıyor... İşte Volkan sancaktarlık vazifesiyle ilerliyor! Arş ileri! Şehit olursam da siz dönmeyiniz!"[50]

Önemli bir kaynama da Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de ortaya çıkar. *Şûra-yı Ümmet'le* davalı,Mülkiye'de siyasal tarih hocası olan Ali Kemal Bey ve Celalettin Arif Bey protesto olarak derslerini vermemiştir. Öğrenciler gittikçe kabaran bir kalabalıkla önce Babıâli'ye Sadrıâzam Hüseyin Hilmi Paşa'ya sonra da Meclis-i Mebusan'a Reis Ahmet Rıza Bey'e isteklerini bildirmeye gitmişlerdir. Olay uzun sayılacak bir süre kamuoyunu, bu arada Mebusan Meclisi'ni etkisi altında tutmuştur. İttihatçıları da çok sarsmıştır. Hüseyin Cahit Bey'in gözlemi durumu açıklar:

48 *Şurâ-yı Ümmet-Ali Kemal Davası* adlı broşüre bk.

49 Örneğin 26 Mart 1325 (8 Nisan 1909) tarihli *Serbestî* Gazetesi'nin ilk sayfası bomboş çıkmış. üzerinde bir tek satır sadece bir tek satır okunmaktadır: "Serbest-i matbuatın ilk kurbanı, ömrünü menfalarda geçirmiş olan evlad-ı hürriyetten Hasan Fehmi Bey'in ruhuna fatiha". Olay Profesör Sina Akşin'in şu kitabından izlenebilir: *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 122-126.

50 *Volkan* 1325, No: 48.

"Siyasette ilk hayal sükûtunu ben bu kurşun sesinde duydum." [51]

Katil kimdi?

Kamuoyuna göre İttihatçılar.

Gittikçe kökleşen bu kanı üzerine İttihat ve Terakki bir bildiri yayımlamak zorunda kalmıştır. [52] Çığlaşma özellikleri gösteren muhalefetin baskısı altında bu savunmaya kimse inanmamıştır.

Olay ve katilleri hâlâ, bugün de bilinmezler içindedir.

Ahmet Samim Bey'in Öldürülmesi

Ahmet Samim Bey (1884–1910) *Sada-yı Millet* Gazetesi'nin başyazarıdır. Sahibi Rum asıllı İstanbul Mebusu Kozmidi Efendi'dir. Gayet güçlü ve iğneleyici kelimeyle İttihatçılara ateş püskürmektedir. İşlediği konular arasında "Divan-ı Harb-i Örfinin gizli işkence usullerini" açığa vurmak, Soma–Bandırma şimendifer imtiyazının "suiistimallerini" ortaya çıkarmak gibi sorunlar vardır. [53] Ayrıca, İttihatçılar onu fazla İngiliz yanlısı bulmaktadırlar. [54]

Bu arada Ahmet Samim Bey'i susturmak amacıyla Dahiliye Nâzırı Talât Bey (Paşa) kendisine mutasarrıflık önermiştir.[55] Fakat Samim Bey "teklifi" yüzgeri etmiştir. [56]

Bunun üzerine izlenmiş ve sürekli tehdit mektupları almıştır. Kendisine öldürüleceği, ölüme hazır olması bildiriliyordu. O, bu korkutmaları soğukkanlılıkla karşıladığını arkadaşı Kıbrıslı Şevket Bey'e yazdığı ünlü mektubunda kanıtlıyordu. [57]

Gittikçe kızışan diyalog bu cinayetle noktalanmıştır.

1910 yılının 9 Haziran Perşembe gecesi, İstanbul'da Bahçekapı

51 Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikâyesi", *Yedigün*, sayı: 156, s. 30.

52 "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumîsinden *Tanin* Gazetesi müdiriyetine

Öteden beri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefetleriyle iştihar eden bazı gazetelerin dün intişar eden nüshalarında *Serbestî* Gazetesi sermuharriri Hasan Fehmi Bey'in katli hususunun Cemiyet'e esmaen isnada teşebbüs olunduğumuz maalesef görüldü. İttihat ve Terakki Cemiyeti bir maksad-ı siyasiye husumet garazıyla tasni edilen bu gibi müfteriyat-ı garazkâranenin red ve tenkidini bîlüzum görmekle beraber efkâr-ı umumiyeye taglitten muhafazaten işbu beyannamenin neşrine karar vermiştir" (*Tanin*, 27 Mart 1325).

53 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi*, s. 57.

54 Mustafa Baydar, "Öldürülen Gazetecilerimiz", *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1967. Sadi Borak, "Türkiye'de Siyasi Suikastler" *Milliyet*, 16 Şubat 1979.

55 Bu iddia, Paris'teki Şerif Paşa muhalefetinin yayın organı olan Fransızca "*Mècheroutiette*" Dergisi'nde, "Un Crime Politico-Financier" başlıklı yazıda, Zeki Bey'in yargılanması sırasında bir tanık tarafından ortaya atılmıştır. Tanık dava vekillerinden Edhem Efendi'dir (Sayı 26, s.17)- Y.K. Karaosmanoğlu da duruma değinmiştir (Aynı eser, s. 53-54).

56 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, aynı eser, s.57.

57 *İştırak* Dergisi'nde yayınlanan klişesinden alınmış olan metnin aslı için şu kitabımıza bk. *Hürriyetin İlanı*, s. 67.

köşesindeki poğaça fırını önünde, arkadaşı Fazıl Ahmet (Aykaç) Bey'le kol kola yürürken, Ahmet Samim Bey, çok yakından ensesine sıkılan bir kurşunla kaldırım üstüne yığılmıştır. [58]

Katil "teşhis" edilememiştir. Belki de hâlâ bilinmezdir. Önce Yakup Cemil üzerinde durulmuş, sonra da ünlü İttihatçı Abdülkadir olduğunda karar kılınmıştır. [59] Fakat daha sonraları –16 yıl sonra– Atatürk'e yapılan İzmir Suikastı mahkemesinde sorumluluk Maarif Nâzırı Şükrü Bey'e yüklenmiştir. [60]

Ahmet Samim Bey olayı, Hasan Fehmi Bey'in ölümü kadar görkemli ve etkili olmamıştır. Naaşı kaçırılır gibi gömülmüştür. Fakat kamuoyu bu tertibin düzenleyicisinin de İttihat ve Terakki olduğuna kesin olarak inanmıştır. Muhalefetin çığlaşmasında bu öldürme çok etkin olmuştur.

Olay çabuk kapanmıştır. Ve bu durum özellikle Lütfi Fikri Bey tarafından Mebusan Meclisi'nde eleştirilmiştir. [61]

Zeki Bey'in Öldürülmesi

Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesinden sonra, "Hürriyetin İlanı"nın üçüncü yıldönümünde (10 Temmuz 1327 – 23 Temmuz 1911) günü Zeki Bey'in "katli" zaten gücünü yitirmiş olan İttihatçıları büsbütün sarsmış ve muhalefetin örgütlenmesinde büyük rol oynamıştır. Çünkü bu olaydan birkaç ay sonra, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* kurulacaktır. [62]

Zeki Bey (1886–1911) "muhalefetin biricik maliye mütehassısı idi" ve İttihat ve Terakki bir yandan ülke içinde, bir yandan da "Avrupa bankalarının gişeleri arasında" bocalıyordu.[63] Ve yine bu gerekçelerle Zeki Bey'in öldürülmesi, ülke dışında "siyasal ve mali bir suç" olarak nitelendirilmiştir. [64]

Olayın daha da ilginç olan yönü, katillerin bulunup yargılanması ve mahkûm edilmiş olmasıdır.

Kolayca anlaşılacağı gibi, Zeki Bey'in muhalefeti maliye alanında

58 Bu sahneyi en iyi anlatan olayın tek tanığı Fazıl Ahmet (Aykaç) Bey'dir; *Kırpıntı,* s.69 Refi Cevdat Ulunay farklı anlatmaktadır. *Sayılı Fırtınalar,* s. 208-218 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, aynı eser, s. 69 vd. Mustafa Baydar, aynı yazı.

59 İncelediğimiz tüm kaynaklar aynı kanıdadırlar.

60 İzmir İstiklal Mahkemesi Müdde-i Umumisi Necip Ali Bey'in okuduğu ithamnameden, (bk. s. 418)

61 Lütfi Fikri Bey, hükümeti en ufak suçlar Örfi İdare makamlarına havale olunurken, Ahmet Samim'in katli âdi mahkemelere havale olunduğu için eleştirmiştir (MMZC DI, Sİ 3, 12.içt., s.296).

62 Bu konuda bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s.261.

63 Y.K. Karaosmanoğlu, age. s.124.

64 Fransızca *Meşrutiyet* Dergisi'ne göre bu "siyasal ve mali" (politico-financier) bir suçtu (No 21, Temmuz 1911, s.11–16). Paris'teki muhalefetin lideri Şerif Paşa'nın yayımladığı bu dergi, Zeki Bey davasını yakından ve sert yorumlarla işlemiştir (25, 26, 27, 28, 29, 31, 32. sayılar).

olduğu ve özellikle Maliye Nâzırı Cavit Bey'i hedef seçtiği için, İttihatçılarca çok önemli ve tehlikeli sayılmıştır.

10 Temmuz 1911 Pazartesi günü akşamı, Zeki Bey başyazarı olduğu *"Şehrah"* idarehanesinden çıkar. Makriköyü'ndeki (Bakırköy' ün eski adı) evine gitmek için Sirkeci istasyonundan trene biner. Kendisini izleyen katiller de aynı trendedirler. Zeki Bey akşam yemeğinden sonra her gün çıktığı kahveye gider. Katiller de onu beklemektedir. Bir süre sonra, evine dönmek üzere yola koyulur. Cevizlik semtindeki ıssız Hûban Sokağı'na girdiği zaman şiddetli silah sesleri insanları uyandırır. Kafatasının üst kısmından giren kurşun beynini parçalayarak kaşları arasından geçmiştir. Düyun-ı Umumiye *İdaresi* memurlarından Zeki Bey kanlar içinde yere serilmiştir.

Katiller üç dört saat içinde yakalanır. Yakalanan Çerkes Ahmet ve Mustafa Nâzım'ın ifadeleri birbirini tutmaz. Nâzım Serez Mebusu Derviş Bey'in kardeşidir. Duruşmalar 29 Eylül'de başlamış, yargılama bir yıldan fazla sürmüştür. Özellikle 7 Kasım celsesi, muhalefet mebuslarının büyük çoğunluğu hazır bulunduğu için, çok kalabalık olmuştur. Sonunda katillerin profesyonel ve sabıkalı oldukları meydana çıkmıştır. Fakat hangisinin tabancayı kullandığı kesinlikle saptanamadığı için on beşer yıl kürek cezasına mahkûm edilmişlerdir. [65]

Kamuoyu karşısında İttihat ve Terakki mahkûm olmuştur. Yargılama sırasında birçok siyasal sorun ele alınmış, basın uzun uzun bu dava üzerinde yayın yapmış, gözler özellikle Cavit Bey'e çevrilmiştir. Maliye Nâzırı'nın olay günü bir Karadeniz seyahatine çıkmış olması da kuşkuları artırıcı olmuştur. Olay Mütareke döneminde Cumhuriyet rejiminin ilk yıllarında da sık sık hatırlanmıştır.

Çok gergin siyasal ortam içinde büyük yankılar yapan olayın kahramanı Zeki Bey'in kişiliği dikkat çekicidir.

Zeki Bey iyi bir öğrenim görmüş, Mülkiye Mektebi'ni birincilikle bitirmiş, Doğu ve Batı kültürüne sahip bir bürokrat ve yazardı. Tarihçi Murat Bey'in koruyuculuğunda Düyun-ı Umumiye'de önemli bir memuriyete atanmıştı. [66] Koyu bir İttihatçı muhalifi idi ve güçlü bir muhalefet partisinin kurulmasını ısrarla istemekteydi.

İttihatçı iktidarı hayli sinirlendiren Zeki Bey'in verdiği bir rapor Selanik'te Merkez-i Umumi'de okunmuş ve fırka liderlerine istifayı öğütlediği açıklanmıştır. Hedef Cavit Bey'di. Nitekim Zeki Bey'in "Komitenin işlediği siyasal suçları açıklarsa Cavit Bey bu memlekette kalamaz" dediği yargılama sırasında "ifşa" edilmiştir.

Duruşmalar iktidarla muhalefetin çarpıştıkları bir "skandallar" havası içinde geçmiştir.

Bu açıklamalar "resmi geçidi" kamuoyunu sürekli olarak İttihat ve

65 Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtal,* s.36-40.

66 Örneğin *Salname-i Servet-i Fünun* 1328 (1912), s. 435'te Zeki Bey'in bir fotoğrafı vardır -*Resimli Kitap* öldürülen gazeteci Zeki Bey'in yargılanmasına ait fotoğraflar yayınlamıştır (Sayı: 40, Mayıs 1328, s.307-308).

Terakki aleyhine çevirmiştir. Çok sayıda tanık arasında ünlü kişiler de vardır (Adliye Nâzırı Necmettin Molla, Tahir Hayrettin Bey gibi) ve bunlar hayli açıklamada bulunmuştur. Şöyle ki:

Zeki Bey'den önce, Lütfi Fikri Bey'in öldürülmesine karar verildiği, görevin "sabık Mülazım Fethi Bey'e" önerildiği açıklanmıştır.

Katillerin beklediği kahvede iki subayın, Mümtaz ve Yüzbaşı Şerafettin Beylerin de bulundukları, hatta olay yerine geldikleri söylenmiştir.

Zeki Bey'in, Cavit Bey için tehlikeli sayılabilecek belgeleri Düyun-ı Umumiye'deki çekmecesinden çalındığı ileri sürülmüştür.

Meymun meselesi ve Brom imtiyazındaki suiistimaller sergilenmiştir.

Tanıklardan Mülazım Şaban Bey'in ifadelerinde mali sorunlar açığa vurulmuştur. Bu ifadelere göre, imtiyaz sahipliği İngiliz Ernst Cassel'e verilen Türkiye Millî Bankası kurdurulmuştu. Cavit Bey'in ilgilendiği bu bankanın Osmanlı Bankası'na karşı, Düyun-ı Umumiye'deki İngiliz delegesi Adam Block tarafından kurulması da istenmişti. 1910 "istikrazında" Cavit Bey bu banka ile Londra ve Paris piyasasında Yahudilerle beraber çalıştığı, Osmanlı Bankası'na cephe aldığı ileri sürülmüştür. [67]

Borçlanma bu banka ile Crédit Mobilier bankasından, özel teminat istenmeden alınmıştı. Cassel'in adamı olan Kalust Gülbenkyan adlı bir Ermeni de, bu paravan banka işine karışmıştı. Cavit Bey'le Adam Block arasındaki ilişkilerin yanı sıra, işe avukat Metr Salem, giderek Siyonizm iddiaları karışmıştı. Cavit ve Talât Beylerin istifaları bu nedenle olmuştur. [68]

Bu çatışmalı yargılamalar boyunca ortaya atılan iddialar doğrulanamamıştır. İttihat ve Terakki'nin hâlâ çözülmemiş "meçhulleri" vardır.

"Resmi Tabanca" ve Tarih

Muhalif kişileri öldürterek ortadan kaldırma yöntemi İttihatçılıkla bütünleşmiştir. Bu kurbanlar grubu içinde gazetecilerin özel bir yeri vardır. Bunlar arasında da Hasan Fehmi, Ahmet Samim ve Zeki Beylerin "fedailer" tarafından öldürülmüş olmaları siyasal dernek ve parti olan İttihat ve Terakki'nin de ötesinde İttihatçılığın yapısal unsuru sayılmıştır. Kamuoyunda oluşan kanıya göre İttihatçılar "katiller" sayılmıştır. [69]

67 *Mecheroutiette*, No: 25, Aralık 1911, s. 41-42.

68 Aynı eser, s.43.

69 Bir ilginç örnek Falih Rıfkı Atay tarafından verilmiştir. Halide Edip Hanım ve Falih Rıfkı Bey bir kompartımanda beraberdirler. Adana civarında bir istasyondan Dr. Bahattin Şakir aynı trene biner. Falih Rıfkı Bey Halide Hanım'a Doktoru tanıtır. El sıkışırlar. Uzun tartışmalar ve konuşmalardan sonra Bahattin Şakir Bey bir istasyonda iner ve Halide Edip Hanım Falih Rıfkı'ya "Bana bilmeyerek bir katilin elini sıktırdınız" der (*Zeytindağı*, s. 78).

1908–1918 arası, baştan sona iktidara hâkim ya da iktidarda olan İttihat ve Terakki'nin bu işlemleri resmilik kazanınca, vuran tabanca da "resmi" olarak nitelendirilmiştir. [70]

Akla gelen ilk soru, öldürülen gazetecilerin sayısıdır. Bu konuda bazı girişimlerden de söz etmek mümkündür. Örneğin İzmir'de Rumca *Proodos* Gazetesi'nin sahibi ve başyazarı Lazar Stamatyadis, Kordon'da yedi sekiz kişi tarafından dövülmüş, öldü sanılarak bırakılmıştır. Yine Selanik'te *Silah* Gazetesi sahibi Silahçı Hasan Tahsin'in 1918 yılında boğdurulması bir gazetecinin öldürülmesinden çok, *Teşkilât-ı Mahsusa* içinde bir hesaplaşma olarak görülmelidir. Merkez-i Umumi binasında Kuşçubaşı Eşref tarafından yerine getirildiği söylenen bu olay, Hasan Tahsin'in gazeteciliği bırakmasından birkaç yıl sonradır. Bu bakımdan "öldürülen gazetecilerimiz" arasında sayılması zordur. [71]

Üzerinde durulması gerekli sorunlardan biri de Hasan Fehmi ve Ahmet Samim'in katillerinin kim olduklarıdır. Belirtildiği gibi bu sorun aydınlanmış değildir. Kamuoyunda olaylar İttihat ve Terakki'den çok İttihatçılara ve fedailerine mal edilmiştir. Fakat herhangi bir yargı kararına dayanan bir açıklama yoktur. Bununla beraber Abdülkadir ve Yakup Cemil'i sahnede gösteren "hatıra" ve yorum türünden anlatımlar vardır. [72]

Zeki Bey olayının bazı özellikleri olmuştur. Katiller yakalanmış, yargılanmış, hüküm giymişlerdir.

Öldürme olaylarını bir de, İttihatçıların genel özellikleri içinde ele almak gerekir. İttihatçılar bilindiği gibi dört kez yargılanmışlardır. Bir yineleme yaparak yargılama tarihlerini yeniden belirtelim: 1918 (Mebusan Meclisi 5. Şube soruşturması); 1919'da başlayan Mütareke Divan-ı Harb-i Örfi yargılaması; 1926 İzmir Suikasti dolayısıyla İstiklal Mahkemesi yargılaması ve 1926 Ankara yargılaması.

1918 dışında, 1919 ve 1926 yargılamalarında, sanık İttihatçılara adı geçen gazetecilerin öldürülmesinin hesabı sorulmuştur. Divan-ı Harb-i Örfi Müddeiumumi Muavini Reşat Bey bir duruşmada İttihatçı ve Mason olan Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'ye bu durumu sormuş ve İttihat ve Terakki'nin gizli örgütünü ve de sorumluluğunu açıklamasını istemiştir. Sorgulamada Zeki Bey'e özel bir yer verilmiştir. [73]

1926'da İzmir'de, İstiklal Mahkemesi Müddeiumumisi Necip Ali (Küçüka) Bey, "ithamnamesinde" eski Serez Mutasarrıfı ve Maarif Nazırı Şükrü Bey hakkında kesin olarak durumu belirtir:

"...Münekkit ve muannit (eleştirici ve inatçı) bir genç olmaktan başka hiçbir kusuru olmayan zavallı Ahmet Samim'in, Hasan Fehmi

70 *Mecheroutiette,* sayı 21, Temmuz 1911, s. 11–16.

71 Mustafa Baydar, Aynı yazı dizisi (*Cumhuriyet,* 29, 30 Temmuz 1967).

72 Refi Cevat Ulunay, *Sayılı Fırtınalar,* s. 208– 209, 217, 218– Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa,* C II, s. 130-131–Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* s. 122.

73 TV. sayı 3590 ilavesi, s. 182, 183, 186, 191.

Bey'in, Zeki Bey'in öldürülmesinde yegâne âmil ve saik Şükrü Bey'dir. Fakat mürur-i zamana (zaman aşımına) tâbi olmuş ve müteaddit aflara mazhar olmuş, hasiyet-i cürmiyelerini kaybetmiş olan bu meselelerden dolayı kendisine bir sual sorulmamasını rica ederim." [74]

5. *Muhalefette İttihat ve Terakkı ve Babıâli Baskını* [75]

1909'daki güvensizlik oyundan sonra, Kâmil Paşa ilk kez, örgütlenmiş İttihatçı kitlesiyle Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinde karşı karşıya gelmiştir. Bu kabinede Şûra-yı Devlet Reisi'dir. Kabine Mebusan Meclisi'ni feshettiği için, karşılaşma yasama alanından hızla dışa kaymış ve İttihatçılara karşı sert önlemler birbirini izlemiştir.

Kısa ömürlü kabine Balkan Savaşı bunalımı içinde istifasını verince, artık Kâmil Paşa'nın bir kez daha denenmesi "emrivâki" olmuş, Sait Paşa unutulmaya terk edilmişti.

İttihatçılar, Muhtar Paşa kabinesindeki bazı nâzırlarla ilişki denemelerine girişmişti. Bunlar arasında anlaşmaya vardıkları Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa olmuştur. O da İttihatçıları korumuştur. Ve sadrıâzamlığı söz konusu olmuştur. [76]

İttihatçılar, Sait Paşa'nın istifası üzerine, Kâmil Paşa ile birkaç kez konuşarak, sadrıâzamlığını istemişlerdir. Bu isteğin ihtiyar devlet adamını harcama planına dayandığı da, torunu tarafından ileri sürülmüştür. [77]

Ne var ki, Kâmil Paşa, İttihatçı desteği ile iş başına gelmemiştir. [78] Ve İttihatçılara karşı baskı önlemlerini artırmıştır.

1909'dan beri köprülerin altından hayli su geçmiş ve çok şey değişmişti. Zaman zaman Kâmil Paşa, Mebusan'da tartışmaların

74 *Yeni Gün, 12 Temmuz 1926.*

75 Bu olay, İkinci Meşrutiyeti çoğulcu ve tekçi olarak ikiye ayırmış ve İttihat ve Terakki'yi yasa dışı yoldan yeniden iktidara getirdiği için, üzerinde çok durulmuştur. Üstelik yanlı olarak durulmuştur. Bu konu ile ilgili kaynakça için bk. *Şeyhülislam Merhum Cemalettin Efendinin Hatıratı Siyasiyesi*- M. Selâhattin, *Bildiklerim*- Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*- Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt II, Kısım II ve Kısım IV- Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Galip Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler* - Hilmi Kamil Bayur, *Kamil Paşa* - Mühim Bir Vesika, Kamil Paşa Aleyhine İttihat ve Terakki Teşkilatına Bir Tamim (*İkdam*, 26 Ağustos 1912)- Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki* - Ahmet Bedevi Kuran'ın Eserleri, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler; İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*- *İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*- Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet* *Cavit Beyin Hatıraları* (Tanin) - Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*...

76 Yukarıdaki notta saptanmış tüm eserlerde bu durum belirtilmiştir. Örneğin Ali Fuat Türkgeldi, Talât Paşa'nın "Biz ona sadaret teklif ettik" dediğini yazar (age, s.77)- Kamil Paşa kabinesinin İttihat ve Terakki'ye karşı aldığı önlemleri en açık olarak, Y. Hikmet Bayur belirtmiştir (age., C II, k. II, s.268-270).

77 Y. Hikmet Bayur, Aynı eser, s. 251.

78 Ali Fuat Türkgeldi, age., s. 64-65.

konusu olmuştu. Örneğin, paşa, 1911 bütçe konumalarının sarsıntıları içinde, övülmüştür.[79] Fakat yerilmiştir de.[80]

Kâmil Paşa, yeni kabinesiyle, İttihatçılara karşı çok sert bir çatışmaya girmiştir. Önce İttihat ve Terakki merkezi aranmış ve kapatılmıştır. Bunu öteki baskılar izlemiştir: Bazı fırka üyeleri takip edilmiş, Kâmil Paşa'ya suikast teşebbüsünden ve asker arasında savaş aleyhtarı propaganda yapmakla suçlanarak geçici olarak tutuklanmışlardır. Tutuklanmayan İttihatçılar, kurtuluşu ülke dışına kaçmakta ya da saklanmakta bulmuşlardır.

Bu arada ilginç sahneler görülmüştür: Cavit Bey, Fransız deniz subayı üniforması giydirilerek, Fransız Elçiliği'nce, Galata rıhtımındaki elçilik stasyonerine bindirilmiştir. İsmail Canbolat Bey, kendisini tutuklamaya gelen bir inzibat erini tabancasıyla öldürüp saklanmıştır.[81]

Dahiliye Nâzırı ve Hürriyet ve İtilaf'ın kurucusu Ahmet Reşit (Rey) Bey, İttihatçılara karşı baskıların daha da şiddetlendirilmesi konusunda Kâmil Paşa ile hemfikirdir. Örneğin, barış yapılıncaya kadar, tüm siyasal parti ve derneklerin çalışmalarını durdurmak, kapatmak ve bazı elebaşıların "idareten ve serian" cezalandırılmasını öngören muvakkat kanun önerisine, kabinede, yalnızca Sadrıâzam ve Dahiliye Nâzırı olumlu oy vermişlerdir. Daha somut olarak, İttihat ve Terakki kulüplerinin kapatılması önerisi de aynı şekilde sonuçlanmıştır.[82] İttihatçı gazeteler kapatılmıştır.

Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki'yi yok ettiği kanısındadır.[83]

Bütün bu gelişmeleri, Beyoğlu'nda Fransız Sarayı'nda (elçilik binası), Elçi Bompard ellerini ovuşturarak seyretmektedir. Elçiye göre Kâmil Paşa'nın artan otoritesi, büyük devletler için yararlı olabilirdi.[84]

79 Gümülcineli İsmail Bey'in 1327 bütçe konuşmasından: "...Belki 324 (1908) senesinin dört beş aylık zamanı ki millet-i Osmanî'de anarşinin hükümferma olduğu bir zamandır... (Bu zamanın şerefi) daha hafif şartları ihtiva etmekte olan yedi milyon küsur bin lira istikrazla hazinenin açığını kapayan ve bu 324 senesini idare eden Kâmil Paşa hazretlerine aittir. Bu şeref, bu iftihar sırf ona aittir" (MMZC, D II, Sİ 4, 49.içt., s.1364).

80 Yine 1911 bütçe konuşmalarında, Ömer Feyzi Efendi, Gümülcineli'ye vaktiyle Kâmil Paşa'yı düşürmek için çalıştığını, "geçen gün ise" övdüğünü hatırlatmıştır (Aynı eser, 54. içt., s. 1594) - Cavit Bey de, aynı nedenle Lütfi Fikri Bey'i uyarmıştır (Aynı eser, s. 56., s.1594).

81 İzmir Suikastı dolayısıyla idam edilmiştir. Ve idamından önce bir inzibat subayı tarafından tokatlanmıştır (Bk. s.593)

82 Y. Hikmet Bayur, age., C II, k. II, s.283, 286–Galip Vardar, age., s. 156–159.

83 Ali Fuat Bey'e nakledilen sözü: "Artık âtisi filân kalmadı, onlar bir fırka-i ihtilaliyesi idi, merkezleri Selânik'ti, Selânik gitti, onlar da defolup giderler" (Ali Fuat Türkgeldi, age., s.76–Y. Hikmet Bayur, age., C II, k. II, s.285).

84 Elçinin 26 Kasım 1912 tarihli bu raporundan: "Türkleri bölen kin çok yüksek bir dereceye fırlamıştır ve bugünkü savaş dolayısıyla, aralarında büyük bir hesaplaşma

Bu sert baskılarla bir köşeye sıkıştırılan İttihatçılar, açık muhalefet olanağını bulamayınca ve cepheden dönen Nâzım Paşa'nın koruyuculuğu fazla bir şey sağlayamayınca, "fiili" yoldan iktidara geçmeyi planlamışlardır. Bu planla belki de bir taşla ikiden fazla kuş vurabileceklerini de hesaplamışlardı.

Planı uygulama nedeni, bugün bile, ülkemizde garip bir şekilde tartışılmaktadır. Bu neden Edirne'nin Bulgarlar tarafından işgali olarak belirlenir.

Balkan Savaşlarına, ilerde daha ayrıntılı olarak değindiğimiz için burada fazla durmayacağız. Büyük devletlerin Edirne'yi de içeren ve Osmanlı'yı Balkanlar dışına kadar (Midye–Enez çizgisine) iten baskıları karşısında, Kâmil Paşa'nın hazırladığı nota tasarısı şu esaslara dayanıyordu: Edirne şehrinin yönetimi büyük devletlerce "kabul ve tasdik edilecek" bir mutasarrıfa havale edilecektir. Şeyhülislamın atadığı bir müftü ve halkın seçtiği bir idare meclisi mutasarrıfın başkanlığında çalışacaklardır. Şehirde gereği kadar polis ve jandarma bulunacaktır. Osmanlı askeri şehirden çıkarılacak ve gereksiz kalan istihkâmlar kaldırılacaktır.[85]

Bu ana çizgilere dayanan tasarı İttihatçılar tarafından kamuoyuna "Kâmil Paşa Edirne'yi Bulgarlara terk ediyor" şeklinde tanıtılmıştır. Bu durumu Dahiliye Nâzırı tüm ülkeye bir genelge ile duyurmuştur.[86]

Kâmil Paşa, meclissiz bir dönemde bulunmakla beraber, ileri gelen sivil–asker bürokratlardan kurulu bir Şûra–yı Saltanat toplamıştır. (22 Ocak 1913).

İttihatçıların da çağrıldıkları Şûra Beşiktaş Sarayı'nın üst katında toplanmıştır. Padişah Sultan Reşat, Veliaht Yusuf İzzettin Efendi ve şehzadelerden Vahdettin ve Abdülmecit Efendilerle beraber, toplantı salonuna bakan bir odada konuşmaları dinlemişlerdir. Âyan Reisi Sait Paşa ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa da toplantıya katılmışlardı. Mahmut Şevket Paşa, katılmayı kabul etmemişti.

Uzun tartışmalar sonunda, savaşa devamın olanaksız olduğuna ve bir an önce barış antlaşması imzalanmasının sağlanmasına karar verildi. Bu karar gereğince, büyük devletlere verilecek notanın, Meclis–i Vükelâ'da görüşülen çizgide hazırlanması Hariciye Nâzırı Gabriyel Noradongiyan Efendi'ye tavsiye edildi.

beklenebilir. Şu sıradaki duruma gelince, Jön Türk Partisinin (İttihat ve Terakki anlamına) yok edilişi belki de hükümetin otoritesini artırma olanağını sağlayacaktır, Kâmil Paşa bu gücü barışı sonuçlandırmak için kullanırsa birbirimizi kutlamak gerekir". Elçi aynı raporda Sait ve Hakkı Paşa kabinelerindeki nâzırların birçoğunun tutuklu olduğunu, divan–ı harpte yargılanacaklarını, Babıâli önündeki gençlik gösterilerinin zayıf olduğunu yazmaktadır (AF, Nouvelle Sèrie, Turquie, Vol: 9, s. 185–186).

85 Bu belgenin ve başkalarının metinleri genellikle Ali Fuat Türkgeldi'den alınmıştır (age., s.97)–Ayrıca *Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin Hatıratı*'na bk. 40–41.

86 Ayrıca gazetelerle yayınlanmıştır. Örneğin *İkdam* (26 Ağustos 1328, s. 3).

Baskın'ın Öyküsü

Ertesi gün Meclis–i Vükelâ Babıâli'de toplandı. Hazırlanan nota Fransızcaya çevrilerek, Hariciye Nezareti tercüme kaleminden gelmişti.

Kâmil Paşa'ya, Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Bey'in (Türkgeldi) geldiği bildirince, sadrıâzam odasına geçti: Başkâtip, Şehzâde Abdülmecit Efendi'nin bir mesajını getiriyordu. [87]

Birkaç dakika içinde, eylemin ilk işaretleri görüldü. İttihatçı liderlеı Babıâli binasını (Bugünkü İstanbul Valiliği) basmışlardı. [88]

Enver Bey, İttihat ve Terakki Merkez–i Umumisi'nin karşısındaki İstanbul Menzil Kumandanlığı'ndan çıkmış, özel olarak hazırlanan bir kır ata binerek, çevresinde İzmitli Mümtaz, Yakup Cemil ve Mustafa Necip Beylerin de bulunduğu bir kortejin ortasında Babıâli'ye doğru ilerlemeye başlamıştır.

Ara sokaklardan birer ikişer, tanınmış İttihatçı da kafileye katılmaktadır. Sokaklar tenhadır.

Tam bu sırada, ünlü İttihatçı hatip eski mebus Ömer Naci Bey, Nafıa Nezareti merdivenlerine çıkarak, ateşli sözler söylemeye başlamıştır. Konuşmacı, "Edirne'mizi Bulgarlara teslime karar veren hükümeti" hedef alıyor, herkesi Babıâli'ye yürümeye davet ediyordu.

Babıâli'nin parmaklıklı kapısından girince, Enver Bey, demir kapıları kapattırmıştır. Şimdi, artık bir insan yığını, yokuştan aşağı, Babıâli binasına doğru coşan bir sel gibi akmaktadır. [89]

"Önlerinde irili ufaklı çocuklar olduğu halde sarıklı sarıksız birtakım adamlar Babıâli'ye doğru gelmektedir." Büyük bir gürültü içinde parmaklıklara tırmanmakta, [90] bastonlarla camları kırmaktadırlar.

Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Bey'le, Kâmil Paşa, Sadaret odasının penceresinden bu oluşu seyretmektedirler.

Babıâli'yi korumakla görevli bir tabur asker (Uşak taburu) bu odanın altında, silah çatmış hiçbir şeye karışmadan hareketsiz beklemektedir.

Deniz tarafındaki elçi odasındaysa, Posta Nâzırı Mosoros Kikis Bey ile "Doyçe Bank" direktörleri, Alman Sefareti baştercümanıyla beraber avans konuşması yapmaktadırlar. [91]

87 Ali Fuat Türkgeldi, age., s.77–*Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin Hatırat–ı Siyasiyesi,* age., s.52.

88 Olayın öyküsü bu konuda not 75'de gösterilmiş kaynaklardan özetlenmiştir.

89 Kalabalıkla ilgili bilgiler, siyasal açılara göre değişiktir. Hüsamettin Ertürk (age., 100) ve Galip Vardar'a (age., s. 114) göre halk sel gibi akmıştır. Cemalettin Efendi, durumu "Şeref Efendi Sokağı'nda düzenlenmiş, tahminen yirmi otuz İttihatçıdan söz eder (age., s.52). Olayın tanıklarından Ali Fuat Türkgeldi'nin görüşü belirtilmiştir.

90 Ali Fuat Türkgeldi, aynı eser, s.77–78.

91 Ali Fuat Türkgeldi'nin kendini kurtarmak için sığındığı odada gördüğü tablo budur. Durumu Cavit Beyin suçlamasıyla karşılaştırmak gerekir (Bk.s.470)

Enver Paşa, Yüzbaşı Yakup Cemil, Mümtaz, Mustafa Necip, Hilmi ve Sapancalı Hakkı Beylerle Babıâli Sadaret kapısından salona girmişlerdi. Talât Bey ve Mithat Şükrü Bey de onları izlemişti.

Meclis-i Vükelâ toplantı halindeydi.

Durumu öğrenmek üzere, İttihat ve Terakki'ye sert muhalifliğiyle tanınmış, Sadrıâzam Yaveri Nafiz Bey odasından dışarı çıkar. Tam bu sırada Şeyhülislam Cemalettin Efendi'yi korumakla görevli komiser öldürülmüştür. Ateş etmeye başlayan Nafiz Bey yaralanarak odasına gidebilmiştir ve İttihatçı Mustafa Necip Bey'i öldürdükten sonra kendisi de ölmüştür. Nafiz Bey'i kurtarmaya gelen, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın yaveri Kıbrıslı Tevfik Bey de bir kurşun isabetiyle yere yığılmıştır.

Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa, olup bitenleri anlamak için, hızla dışarı çıkmıştır. Karşısında, kendisine vaatlerde bulunan İttihatçıları görünce, sert ve küfürlü sözler söyler. [92] Enver Paşa, esas vaziyet alarak Harbiye Nâzırı'na bazı şeyleri anlatmak isterse de, Yakup Cemil Bey, "sağ elini paşanın sırtının gerisinden ani bir şekilde uzatarak sağ şakağına" ateş eder. Ve Nâzım Paşa yere serilmiştir.

1913 yılı Ocak ayının, 23. (Perşembe) günü ikindiye yakın, İttihatçıların baskını gerçekleşmiş ve beş on dakika içinde beş ölü verilmiştir.

İttihatçılar Sadrıâzamı arar. Meclis-i Vükelâ odasına girerler. Nâzırlar çeşitli yerlere saklanmışlardır. İhtiyar Sadrıâzam, tek başına yerinde oturmaktadır. Baskıncıları soğukkanlılıkla karşılar.

Enver ve Talât Beyler, istifasını istemektedirler. Kâmil Paşa, "cihet-i askeriyeden" gelen baskıyı belirterek yazar. Fakat İttihatçılar "ahali" sözcüğünü de eklemesini isterler. Onu da kabul eder. [93]

İstifanameyi alan Enver Bey, hemen bir resmi otomobile atlayarak Saraya koşar. Sultan Reşat, önerisini şaşkın ve alttan alıcı bir iyimserlikle karşılar. Ve Mahmut Şevket Paşa'nın Sadrıâzamlık Hattını Babıâli'ye gönderir.

Mahmut Şevket Paşa, kısa bir süre sonra görevine, merasimsiz başlamıştı. Hat okunurken, galeyana gelmiş olan halk, "Mahmut Şevket Paşa Edirne'mizi kurtar" diye bağırıyordu. Sonra da "Kahrolsun Kâmil Paşa" sesleri geliyordu. [94]

Kâmil Paşa, bir çeşit tutsak olduğu odanın penceresinden bu sesleri

92 Ali Fuat Türkgeldi'ye göre: "P...ler siz, beni aldattınız; bana verdiğiniz söz böyle miydi?" demiştir (age., s.80).

93 İstifa metni için bk. Ali Fuat Türkgeldi, age., s.79.

94 Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Bey, Kâmil Paşa'nın ilk güvenoyu alışında, Ayasofya Meydanı'ndaki kalabalığın "Yaşasın Kâmil Paşa" diye bağırışlarını anlattıktan sonra şu satırları yazar: "O günkü alkışları işiten kulaklarım, üç seneden sonra Babıâli Vak'ası gecesi Binek taşının üzerinde ve toplanmış olan halk karşısında, Mahmut Şevket Paşa da Sadaret odasında tutuklu bulunurken "kahrolsun Kamil Paşa" seslerini de işitti" (age., s.18).

duyuyordu.[95]

Mahmut Şevket Paşa da, Maarif Nezareti'ni verdiği Şükrü Bey'le oturmuş, yeni kabinenin listesini yapıyordu.

Babıâli Baskını, tarihe pek çok şey bırakmıştır. İlginç olan baskın sırasında, Babıâli'yi korumakla görevli askeri birlik, yerinden kıpırdamamıştır. Bu durum, eski bir İttihatçı olan Galip Hoca'yı (Vardar) şu doğal gözleme vardırmıştır:

"Dünyada hiçbir isyan ve ihtilal yoktur ki, asileri tenkile memur edilmiş bir taburun bulunduğu katın üstünde cereyan etmiş olsun da bu kuvvetin hiçbir müdahalesiyle karşılaşmamış bulunsun."[96]

6. *Mahmut Şevket Paşa Olayı ve Çoğulculuğun Sonu*

"Taklib-i Hükümet" Girişimi (Mart 1913)

Babıâli Olayı'ndan henüz bir ay kadar bir zaman geçmişti ki, bir hükümet devirme girişimi haberi alınmıştır. Girişim planı şöyleydi: Edirne düşünce ve Bulgarlar Gelibolu'yu işgal edince, Babıâli yöresinde büyük bir kalabalıkla, bir ihtilal gösterisi düzenlenecekti ve hükümetin çekilmesi istenecekti. Aynı kalabalık Saraya gidecek, Padişahtan hükümetin istifasını kabul ederek, Sadrıâzamın Divan-ı Âliye sevkini sağlaması istenecekti. Tüm İttihat ve Terakki "erkânı" hapsedilecek, bir vapura doldurularak sürgün edilecekti. Ademi merkeziyetçi bir hükümet kurulacaktı.

Tanin'in verdiği bilgiler bunlardı.[97] Bu, genel olarak, olayın içinde yaşayanların açıklamalarına da aykırı düşmemektedir.[98]

Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre, Babıâli Baskını'ndan sonra, muhalefet (özellikle Hürriyet ve İtilafçılar) sinmişlerdi. Fakat, bir karşı hareketten vazgeçmemişlerdi. Çeşitli gruplar halinde çalışıyorlardı. Birbirleriyle gizliden gizliye temastaydılar. Ama taktikleri farklıydı.

Prens Sabahattin ve yakınlarının grubu ile ötekilerin farkı, kanlı bir hareketten yana olmamalarıydı. Bu küçük grup, Mahmut Şevket Paşa'nın başkanlığındaki İttihatçı kabineyi, miting ve bildiri yoluyla devirmek istiyordu.

Hükümet, bunların tümünden de haberdardı.

Prens Sabahattinci grubun başında, "hususi kâtibi" Satvet Lütfi (Tozan) Bey vardı. "Osmanlı milletine ve ordusuna" hitabeden bildirinin Beyoğlu'nda, Tünel Meydanı'nda, Yunan asıllı Pantazi'nin "Anadolu" matbaasında basıldığı öğrenilmişti. Pantazi, basılan bildirileri evine götürmüştü. Bir kısmı matbaada kalmıştı. Polisin takibi sonunda, bildirilerden bir kısmını alarak evine götüren jandarma mülâzımlığından emekli Mustafa Vasfi Efendi'ye baskın yapılarak,

95 Aynı eser,- s 81

96 Galip Vardar, age . s 120

97 *Tanın*, 17 Şubat 1328.

98 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.29 32. Ahmet Bedevi Kuran, *Inkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, s.526 541.

belgeler ele geçirilmiştir. Vasfi Efendi tutuklanmıştır.

Ekibin bazı üyeleri yakalanmıştır. Fedailerin üzerinde Babıâli'nin krokisi çıkmıştır. Bu arada İranlı bir ihtilalci Mehmet Ali tutuklanmıştır. Sabahattin Bey'in evine baskın yapılmıştır ve Satvet Lütfi Bey istenmiştir.[99] Fakat bulunamamıştır. Yakalanamayan kişiler de vardır.[100] Matbaacı Pantazi de kaçmıştır.

Hükümet uzun bir bildiriyle durumu kamuoyuna açıklamıştır.[101] Bir süre sonra da Satvet Lütfi, Ahmet Bedevi Beylerle arkadaşlarının onar yıl hapse ve sürgün cezasına çarptırıldıklarıyla ilgili irade–i seniyye, Mahmut Şevket Paşa'nın imzasıyla yayınlanmıştır.[102]

Mahmut Şevket Paşa Suikasti

12 Haziran 1913 (29 Mayıs 1929) Çarşamba günü öğleye doğru, Beyazıt'ta geçmiş olan bir olay, Meşrutiyet'in siyasal hayatında büyük sonuçlar doğurmuştur. Bu olay, İtilafçı bir grubun Babıâli Baskını'na tepki olmak üzere düzenlediği karşı bir komplo sonunda Sadrıâzam ve Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesidir.

Paşa, otomobili içindeyken, dervişlerin de katıldığı bir cenaze kalabalığı ile karşılaşmıştır. Otomobil durmak zorunda kalmış, suikastçıların kurşunlarıyla delik deşik edilmiştir. Mahmut Şevket Paşa ve yanındakiler vurulmuştur.

Olayın düzenleyicileri arasında Prens Sabahattin, Dr. Nihat Reşat (Belger), eski Sadrıâzam Kâmil Paşa, Damat Salih Paşa, Veliaht Vahdettin, eski nâzırlardan Reşit Bey, eski Stockholm Elçisi Şerif Paşa, eski İttihatçı mebuslardan Gümülcineli İsmail Bey gibi isimlerden söz edilmiştir. Bu kişilerin gerçekten komplo içinde bulunup bulunmadıkları henüz aydınlanmış değildir. Ne var ki, Mahmut Şevket Paşa'yı vuranların kim oldukları bellidir. Asıl yönetici Çerkes Kâzım'dır. Paşayı vuranlar arasında Topal Tevfik ve Abdullah Sefa isimli iki kişiden önemle söz edilmiştir. Başkaları da bilinmektedir.[103]

Komplonun amacı neydi?

Bugüne kadar yapılmış, çoğu yetersiz ve kaynaksız açıklamalara göre, amaç yalnız paşayı öldürmek değildi. Bir karşıt Babıâli Olayı

---

99 *Tanın*. 17 Şubat 1328.

100 Satvet Lütfi Bey, daha sonra Avusturya Sefareti tercümanı Lazar'ın evi basılarak yakalanmıştır Bk. Cemal Paşa, age., s.32 Ahmet Bedevi Kuran, age., s. 529.

101 *Tanin*, aynı sayı, s.5 Bu belgenin bir kısmını Ahmet Bedevi Kuran vermiştir, aynı eser, s.529 530.

102 "...Hükümet i hazırayı vesaiti cebriye ve gayr ı meşrua ile taklip ve ıskat etmek üzere beyinlerinde bir ittifak harbi akdettikleri bilmuhakeme tahakkuk eden... Satvet Lütfi, Serdarzade Sıtkı, Hasan Vasfi, Muşlu Sait ve Ahmet Bedevi ve Haliç İdaresi Müfettişi Sıtkı ve Mülâzım Lütfi Efendilerin dahi onar sene müddetle muvakkaten kalebend edilmelerine ...19 Mayıs 1329" (*Tanin*, 11 Haziran 1329).

103 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 1, s. 283 284.

tekrarlanacaktı. Başta Enver ve Talât Paşalar olmak üzere, öç alma yoluna gidilerek, İttihat ve Terakki'nin önemli kişileri öldürülecekti. Yaratılan terör havası içinde, karşı taraf sindirilecekti. Müşir Şâkir Paşa, sadrıâzam kaymakamı atanacaktı. Daha sonra sadrıâzamlığa Prens Sabahattin ya da Kâmil Paşa getirilecekti.

Eylemin başarılı olacağına inanmış olan Kemal Mithat Bey, yabancı elçiliklere gönderdiği bir bildiride, askerlerini karaya çıkartarak destek olmalarını istemiştir. "Asayişin muhafazası" için bu gerekliydi ve "Avrupa'nın menfaatlerine" uygundu.[104] Bir açıklamaya göre, Sultan Reşat hal'edilecek, yerine Vahdettin getirilecekti.[105]

Olayın düzenleyicisi sayılanların bir kısmı kaçmıştır. Prens Sabahattin, Kemal Mithat bunlar arasındaydı.

Mahmut Şevket Paşa'nın tabutu, yüzelli bin kişilik bir kalabalık içinde Hürriyet-i Ebediye tepesine ilerlerken, divan-ı harpler, sonra da sehpalar kurulmuştur.[106] İttihat ve Terakki muhaliflerinden iki yüz kişiyi aşkın bir grup, Sinop'a sürgün edilmiştir.[107]

Belirttiğimiz gibi, olay bugün de kapanmış değildir. Sorunun bazı yanları ilgi çekicidir.

Önce, olayda yabancı parmağı vardır. İngiltere sefareti baştercümanı Fitzmaurice ile askeri ataşesi Binbaşı Tyrrel'in komplo ile doğrudan doğruya ilişki kurduklarını zamanın Merkez Kumandanı Cemal Bey (Paşa) belirtmiştir. Yine Fransız Sefiri Bompard'a vekalet eden Boppe'un ve Reji Müdürü Weil'in,Damat Salih Paşa hakkında "şefaatte" (bağışlama dileğinde) bulunmaları da Cemal Paşa'nın dikkatini çekmiştir.[108] Ayrıca kapitülasyonların da etkisi olmuştur. Suikastçılardan bir kısmının Beyoğlu'nda sığındıkları ev, yabancı tebaalı birine ait olduğu için, takip işi zorlaşmıştır.

Suikast olayı, hâlâ birtakım sorunları ve soruları karşılıksız bırakmıştır. Bunlardan birisi de, Paşa ile İttihatçılar arasındaki ilişkide düğümlenmektedir. Açıkçası, Paşa ile Fırka arasında, bir anlaşmazlık söylentisi bulunduğuna göre, İttihatçılar suikastin yapılacağını biliyorlardı da, Paşa'dan kurtulmak için, buna göz mü yummuşlardır?

Mahmut Şevket Paşa'nın, İttihatçılarla bozuştuğu kabul edilse bile, bunun bir meydan okumaya dönüşmesi pek gerçeğe uymaz. Çünkü Paşa, başka bir suikast olayına dayanarak, sadrıâzamlığı kabul etmişti. Paşa, 1913'te otoritesini ve tarafsızlığını yitirmişti ve artık İttihatçı

104 Bildiriden: "...Bir tabur serseri ile idare olunan hükümet-i hazırayı ezip kırmak için tertip etmiş olduğumuz planları herçibadabad mevki i fiile getirmeye karar verdik. Asayişin muhafazası için, sefirlerin karaya bahriye askerleri çıkarmasını (asakir i bahriye ihracını) emretmeleri, gerek Avrupa ve gerek umumun menfaati iktizasındandır" (Ziya Şakir, age., s.225).

105 Aynı eser, s.217 218

106 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, cilt 1, s.277.

107 Aynı eser, s.347.

108 Cemal Paşa, age., s. 131.

sayılabilirdi. (Bk.s. 137).

Bununla beraber, suikast girişiminden Fırka'nın da, hükümetin de haberi olduğu gerçektir. Durumun Paşa'ya da iletildiği ve uyarıldığı da açıktır. [109] Fakat, bu konuda asıl açıklama 1330 (1914) yılında, bu yılın bütçe görüşmeleri sırasında yapılmıştır. Konu, hiç beklenmedik bir anda, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü bütçesi konuşulurken ortaya çıkarılmıştır.

Babıâli Baskını'nı yapan cunta içinde yer almış olan Hüseyin Kadri Bey (Karesi), polis işlerinin iyi yürümediğini belirterek, Mahmut Şevket Paşa suikastını örnek göstermiştir. Hükümetin "teşebbüsü" önceden bilip bilmediğini, sorumlular hakkında ne yapıldığını sormuştur.

Dahiliye Nâzırı Talât Paşa'nın verdiği kısa bilgilerden sonra, suikast sırasında İstanbul Polis Müdürü olan Kütahya Mebusu Azmi Bey, daha geniş açıklamalar yapmıştır. Azmi Bey'e göre, hükümetin de, Paşa'nın da haberi olmuştu. Yalnız olayın nerede olacağı bilinmiyordu. Mahmut Şevket Paşa'nın kardeşi Divaniye Mebusu Halit Bey, tedbirlerin eksikliğini ileri sürmüştür.

Azmi Bey'in açıklamalarına göre, hareket "umumi" idi. Sadece Paşa'yı hedef almıyordu. Nerede olacağı da belli değildi. Tartışmalar uzunca sürmüştür. (Bk.s.138).

Mahmut Şevket Paşa suikastı, Meşrutiyet siyasal hayatında bir dönüm noktası olmuştur.

Muhalefetin Ülke Dışına Kayması

Siyasal hayattaki plüralizm susturulunca, İttihat ve Terakki tek parti olarak Osmanlı siyasal gelişmelerini kontrolu altına almıştır. Ve muhalefet olanaklarını da kaldırmıştır.

1913 yılından itibaren, ülke dışı bir muhalefet oluşmuştur. Mahmut Şevket Paşa suikastında mahkûm edilmiş olanların bir kısmı, ülke dışına kaçabilmişlerdi. Bu kişiler yeni bir Jön Türk hareketine girişmek istemişler ve Paris'te bulunan muhaliflerle birleşmişlerdir. Paris'teki muhalefet 1911 yılının sonlarından itibaren örgütlenme çabalarını sürdürüyordu. Bu girişimlerinin sonucu 1913 Temmuz'unda da Hürriyet ve İtilaf Fırkası ya da diğer adıyla Milli Muhalefet Fırkası kuruldu. Fırkanın Başkanı Şerif Paşa idi ve kurucuları arasında Miralay Sadık Bey ve Dr. Refik Nevzat da bulunuyordu.

İlk işaretlerden birini, eski İttihatçı, sonra da Hürriyet ve İtilaf kurucularından emekli Miralay Sadık Bey vermiştir. Ve Rus Çarı'na bir telgraf çekerek, İttihat ve Terakki yönetimine son vermesini istemiştir. Sadık Bey, Avrupa'nın bu rejime göz yummasından yakınıyordu. [110]

109 Aynı eser, s. 131 132.

110 *Tanın*'e gore telgrafın metni: "Haşmetmeab, bütün Türkiye'nin mâzide misli görülmemiş bir korku ve dehşet idaresi altında inlediği şu saatte adalet ve insanlık

Bir başka işareti de, Şerif Paşa vermiştir: La Haye Barış Konferansı'nda, Romanya, İngiliz ve Avusturya–Macaristan delegeleri, Bulgarların 1907 kararlarına aykırı düşen "vahşiliklerinin" açıklanmasını istemişlerdi. Şerif Paşa, İttihat ve Terakki düşmanlığının verdiği cesaretle, "geçmişin üzerine perde çekelim" demiştir. [111]
Yine, Prens Sabahattin Bey'in, Venizelos'la, temasa geçtiği haberleri gelmiştir. [112] Ayrıca Prens, Papa ile bu konuda ilişki kurmuştur. [113]
1915 yılında, Müttefik donanmasının Çanakkale'yi bombardıman edeceği sırada, ülke içinde de bu girişimi desteklemek amacıyla, yeni bir taklib–i hükümet projesinden söz edilmiştir. Hükümet üyelerinin ve Almanların öldürülmesi, bombalı saldırılar, Yavuz zırhlısını torpille havaya uçurmak gibi eylemleri içeren bu proje haber alınmıştır.
Hareketin yöneticileri arasında Prens Sabahattin, Gümülcineli İsmail, Şerif Paşa, Miralay Sadık Beylerin bulunduğu belirtilmiştir. [114]
Ayrıca yine bu dönemde, bazı zorla yer değiştirtme (tehcir) hareketleri de olmuştur. Marmara kıyılarındaki Rumlar, düşman denizaltılarına yardım ettikleri gerekçesiyle başka yerlere sürülmüşlerdir. Durum Meclis'te tartışılmıştır. (Bk.s.477). Aynı nedenle, Doğu bölgesindeki "Ermeni tehciri" adı verilen hareketler de büyük yankılar yaratmıştır. (Bk.s.438). Bu olaylar, İttihat ve Terakki'ye karşı, Batı kamuoyunda girişilen şiddetli bir propaganda kampanyasını oluşturmuştur.

1915 yılında, İtilaf Devletleri, bir yandan Osmanlı ülkesinin gizli taksim planlarını hazırlarken, bir yandan da kendilerini destekleyecek bir İttihat ve Terakki muhalefeti kurmaya çalışmışlardır. İttihatçılara karşı kurulacak ve Genç Türkler arasında ayrılık çıkaracak olan bu yeni cephenin örgütlenmesinde, İstanbul'da uzun yıllar Çarlık Rusyası sefaretinin baştercümanlığını yapmış olan Mandelstham'a görev verildiği anlaşılıyor. [115]
Bu iş için, Prens Sabahattin ve Kemal Mithat Beyler İsviçre'ye gelmişlerdir. Çarlık Hariciye Nâzırı Kont Sasonov (Sazonof), Mandelstham'a gönderdiği talimatta, Müslüman ahaliye dayanan bağımsız

duygularına başvurmak ve medeni Avrupa'nın lüzumundan fazla tahammül ve onayladığı şu hal ve vaziyete bir nihayet verilmesini sağlamak için yüce yetkinizi kullanmanızı rica etmek üzere Müslüman ve Hıristiyan bütün Osmanlıların bana (bendelerine) katıldığına yüce katınızda inanılacağını ümide cüret ediyorum. Sâdık". (*Tanin*, 30 Eylül 1329).

111 *Tanin*, aynı sayı.

112 *Tanin*, aynı sayı.

113 M. Şükrü Hanioğlu, "Prens Sabahattin'in Katolik Kilisesi ile Olan İlişkileri", *İ. Ü. S.B.F. Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan*, Cilt 2, s. 99–119.

114 *Tanin*'in 9 Mayıs 1915 tarihli sayısından naklen *Servetifünun*, 10 Mayıs 1915, No: 253.

115 Bern'deki Rus Elçisi V.R. Bacheracht'tan Hariciye Nâzırı S.D. Sasonov'a 286 sayılı ve 24 Mayıs 1914 tarihli telgraf (*Anadolu'nun Taksimi*, s. 224–225).

bir Türk hükümetinin kurulması gerektiğini bildiriyordu. Bu isteğinin İsviçre'ye gelen kişilere bildirilmesini emretmiştir. Mandelstham, bu direktifler uyarınca, Kemal Mithat Bey'le görüştüğünü bildirmiş, bu zatın "Osmanlı İmparatorluğu'nun saf bir Türk hükümetine dönüştürülmesi fikrine yanaştığını" cevabında belirtmiştir. Aynı iş için Yusuf Rasih ve Asaf Muammer Beylerin Selanik'ten İsviçre'ye çağırıldıklarını da belirtmiştir.[116]

Muhalifler, İngiltere'yle Fransa'nın bu projeye ilgisizliğinden yakınıyorlardı. Bu nedenle "Genç Türk hükümetini" (İtithatçıları) devirmek için, İsviçre'deki Fransız ve İngiliz heyetlerine birer muhtıra sunmuşlardır.[117]

İttihat ve Terakki'nin yapısal gelişmelerine, Batı kayıtsız kalmamıştır. Mandelstham 1332 (1916) Kongresi'nin, "Talât'ın Enver'e karşı bir protesto gösterisi" olduğunu hükümetine bildirmiştir.[118]

Bu arada, Osmanlı ülkesinin güneyinde de, bir şeyler oluyordu. Arap liderleri, Batılılara "İttihat ve Terakki çetesinin boyunduruğundan" kurtulmak üzere olduklarını bildiriyorlardı.[119] Türk Müslümanları "Turan Hükümeti"ne karşı ayaklanmaya çağırılıyordu.[120]

Görülüyor ki, ülke içinde susturulan muhalifler dışta konuşuyorlardı. Siyasal hayat tek yönlü ve iktidara karşı tepkisiz kalmıştır. Buna karşılık Osmanlı parlamentosu daha hareketlidir. Önce de belirttiğimiz bu noktayı hatırlatmakta yarar var.

Meclis–i Mebusan'da, zaman zaman tek tük ses çıkmıştır. Mütareke'ye yaklaştıkça muhaliflerin sayısı artmıştır. Âyan Meclisi'ndeyse, durum tamamen değişiktir. Ahmet Rıza Bey, bir muhalefet liderinin tüm şiddetiyle İttihatçılara karşı koyabilmiştir. Harbe girişten tutalım, en ayrıntılı meselelerde bile İttihat ve Terakki'yi en sert şekilde eleştirmiştir. Bu alanda en yakın yardımcısı, Hürriyet ve İtilaf'ın kurucularından ve eski başkanlarından Damat Ferit Paşa olmuştur. O da, kısık sesiyle, ağır eleştirileri, bütün haşinliğini Osmanlıca'nın ağdalı terimleri içine sıkıştırarak, yapmıştır. Başka muhalifler de vardır.

116 Bern'deki Rus Elçisi V.B. Bacheracht'tan Hariciye Nâzırı S.D. Sasonov'a 371 sayılı ve 26 Haziran 1916 tarihli telgraftan (aynı eser, s.234–235).

117 Aynı telgraftan.

118 Paris'teki Rus Büyükelçisi A.P. Isvolsky'den Başvekil ve Hariciye Nâzırı B.V. Sturmer'e, 752 sayılı ve 24 Ekim 1916 tarihli telgraftan (Aynı eser, s.279–280).

119 Arap hükümetinin Hariciye Nâzırı Şerif Abdullah'tan Rus Başvekil ve Hariciye Nâzırı B.V. Sturmer'e, 127 sayılı ve 29 Ekim 1916 tarihli telgraftan (aynı eser, s. 281).

120 Londra'da Rus Maslahatgüzarı K.D. Nabukov'dan Hariciye Nâzırı M.I. Tereschchenko'ya 474 sayılı ve 29 Haziran 1917 tarihli telgraftan: "Mekke Şerifi ikinci bir beyanname daha neşretmiş olup işbu beyannamede, Türk Müslümanları kendi Turan hükümetlerinin idaresinden ayrılmazlarsa Mekke camiinde her cuma günü yapılan duadan Türk sultanının isminin kaldırılmasını emredeceğini yazmaktadır" (Aynı eser, s. 395–396).

ONUNCU BÖLÜM

İttihat ve Terakki ve Savaşlar

I

TRABLUSGARP VE BALKAN SAVAŞLARI

İTTİHAT VE TERAKKİ VE SAVAŞLAR

İKİNCİ Meşrutiyet savaşlar ve isyanlar dönemidir. 1908–1918 yılları arasında ilk ikisi bölgesel, sonuncusu da genel olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğu, alınyazısını belirleyici üç önemli savaşa girmiştir.

Trablusgarp Savaşı'nda, İttihat ve Terakki'nin etkisi altında kurulmuş olan İbrahim Hakkı Paşa ile Sait Paşa hükümetleri iş başındaydı. İtalya, İttihatçılara karşı savaş ilan etmiş ve bir yıl içinde "Afrika-yi Osmani" (Osmanlı Afrikası) –Mısır bölgesinin elden çıkmasından sonra kalan kısım– Osmanlı ülkesinden koparılmıştır.

Balkan Savaşları'na gelince, İttihatçıların muhalefette bırakıldıkları kısa dönem içinde, Gazi Muhtar Paşa (Büyük Kabine) ve Kamil Paşa kabineleri zamanında patlak vererek gelişmiş, yine, bir yıl içinde –Edirne dahil– "Avrupa-yı Osmani" (Rumeli) Osmanlı'dan ayrılmıştır. Savaşın ikinci döneminde Babıâli Baskını ile yeniden iktidarı ele geçiren İttihatçılar ancak Edirne'yi geri alabilmişlerdir, fakat, Makedonya'ya "elveda" demişlerdir.

Harb-i Umumi'ye gelince, birkaç İttihatçı liderin kararıyla girilmiş olan bu savaş, parlamentoda alkışlandığı için meşrulanma yoluna gidilmiştir. Acı sonuç: Dört yıl sonunda tüm ülke yitirilmiş, Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması'yla yenilgi en aşağılayıcı koşullar içinde kabul edilmiştir.

Bu savaşların tümünün sorumluluk alanı içinde İttihatçıların çok büyük payları vardır.

BİRİNCİ KESİM

TRABLUSGARP SAVAŞI

(İTTİHATÇILAR VE İTALYA)

I. Osmanlı Afrikası ve Mebusan Meclisi

Bin Mil Uzakta

Zamanın deyimiyle "Afrika-yı Osmani", imparatorluk için iktisadi bakımdan pek önemli bir bölge sayılmıyordu. Trablusgarp limanının yapımı imtiyazı 1905'te, İkinci Abdülhamit'e verilmişti. Fakat padişah, buraya bir taş bile koymamıştır. [1]

"İstanbul'a 1.000 mil uzaktaki" bu ülkeye imparatorluğun "son müstemlekesi" diyenler olmuştur. [2] Ama, buraları ülkenin "idari taksimatına" dahildi. [3] Sadrıâzam İbrahim Hakkı Paşa'ya göre de, Osmanlı yüceliğinin bir kanıtıydı:

"...Çünkü bizim Afrika-yı Şimali'de (Kuzey Afrika'da) mevcut olan arazimiz bir milyon kilometreyi aşkındır. Yani Afrika-yı Şimali'de Fransa memleketinin tam iki büyüklüğünde arazimiz vardır. Eğer biz bu araziyi imar ve hüsnü idare edersek ve hayat verirsek bu büyük bir imparatorluktur." [4]

1 Nafıa Nâzırı Hulusi Bey'in bildirdiğine göre Trablus liman inşaatı imtiyazı 15 Ağustos 1314 (1896) tarihli bir İrade-i Seniyye ile Abdülhamit'e verilmiş, fakat hiç bir inşaat teşebbüsünde bulunulmamıştır (TV Sayı 138, 17 Şubat 1324, s. 3) Vasfi Şensözen, *Osmanoğullarının Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlâki*, s.69-Şevket Süreyya Aydemir de bu kanıdadır: "Trablus topraklarında imparatorluğun bir kuruş yatırımı yoktu. Ne inşaat, ne yol, ne ticari faaliyet, ne kültür ve sıhhat tesisleri mevcuttu. Bölgenin savunma işi de aslında Allaha bırakılmıştı" (*Enver Paşa*, C. II, s. 214)- Bir yazımızda bu duruma değinmiştik: Callud'un düşündürdükleri (*Cumhuriyet*, 21 Ocak 1975)- *Medeniyetin Bekleme Odasında* kitabımız, s.57-62).

2 Örneğin Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 82.

3 Trablusgarp Vilayeti (üç sancak içerir: Hums, Cebel i Garbi ve Fizan) ve ayrıca Bingazi Sancağı toplam olarak 1 milyon km²'den biraz fazla yüzölçümündedir. Nüfusları da 1 milyonu az aşkındır. Trablusgarp'te 1 km²'ye 1.2, Bingazi'de 1 kişi düşmektedir. Meşrutiyetin ilanından bir yıl önce basılmış bir atlasta yeraltı servetiyle ilgili şu bilgi vardır: "Vilayetin servet i madeniyesi meçhuldür. Yalnız bazı vadilerinde altın, Fizan'da külliyetle netrun, Kibrit Körfezi taraflarında kükürt bulunmaktadır" (s.272). Bingazi'nin de "madeniyatı hakkında bir malumat olmadığı" belirtmekte (s.275). (Bk. Tüccarzâde Ahmet Hilmi, *Memalik i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul 1323-1907).

4 MMZC, 1327, C I, 86. iç, s. 2548.

İbrahim Hakkı Paşa, her zamanki saf iyimserliğiyle, bu "eğer"li sözleri 1911 yılında söylüyordu. Bu bölgede zengin petrol yatakları olduğundan onun da, herhalde İtalyanların da haberi yoktu. [5]
Oysa, daha 1908'de, bu ülkenin önemsenmesi için sarfedilen tüm gayretler sonuçsuz kalmıştı.

Mebusan'da Durum

Örneğin, "hem paraya hem de araziye muhtaç" bu bölgede, zeytin ağacı yetiştirilmek şartıyla devlet arazisinin satılmasını öngören bir öneri Meclis–i Mebusan'da oylama konusu bile yapılmamıştır. [6] Daha ilginç bir öneri Hicaz, Yemen ve Trablus'ta Türkçe "asla yaygınlaşmamış olduğundan" tayin edilecek memurların bölge dilini bilen kişiler arasından, seçilmelerini istiyordu. O da aynı akıbete uğramıştır. [7]
1910 yılında, Mebusan Meclisi'ndeki bir konuşma ise çok daha anlamlıdır.
Kütahya Mebusu Ferit Bey, İtalya Hariciye Nâzırı Di San Juliano bir konuşmasını ele almıştı. İtalyan Nâzır, Trablusgarp'ta İtalyan baskısı olmayacağını, yalnızca ticari ilişkiler kurulacağını ve eski eserler araması yapacaklarını belirtmişti.
Osmanlı Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa, Ferit Bey'in sözünü keserek, Trablus'ta Osmanlı egemenliğinden başka bir egemenlik tanınmayacağını söylemiştir. Sadrıâzam İbrahim Hakkı Paşa, Hariciye Nâzırı'nı korumak amacıyla söze karışmış, İtalya'nın isteğini haklı bulurcasına konuşmuştur. Çünkü "Paris'te bile üç yüz bin Alman vardır."
Kütahya mebusu uyarısında ısrarlıydı:
"...Trablusgarp'ın İtalya nokta–i nazarından ne merkezde olduğunu zât–ı âliniz benden daha iyi bilirsiniz."
Hariciye Nâzırı'nın yanıtı: "O geçti."
Ferit Bey'in karşılaması: "Maazallah" hiçbir devlet zayıf düşmesindi, "...o zaman tekmil bu kapanmış şeyler tekrar açılır." [8]
Roma "Sefir–i Kebirliğinden" sadrıâzamlığa çağrılan İbrahim Hakkı Paşa yeniden söze karışmamıştır.
Trablusgarp vilayeti ile Bingazi sancağının Osmanlı Mebusan Meclisi'nde sekiz mebusu vardı. [9] Hemen tümü bir fırsatta bu bölgenin geri

5 MMZC 1327–1911, C.5, s. 2548 – 9–14 Ekim 1980 yılında yapılan Türk–İtalyan kültür haftasında bu konuda verdiğimiz bir tebliğde, İtalyanların Trablusgarp'a saldırıları sırasında burada petrol olduğunu bilip bilmediklerini sorduk. Tatmin edici bir cevap alamadık. (*Trablusgarp ve Balkan savaşlarından Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Fırkası*, s.38) (İtalya'da Türkçe olarak basılmış ayrı basım).

6 TV 1324, sayı 140, s.10–11.

7 TV 1324, sayı 142, s.1

8 MMZC 1326–1910, C.3, s.238.

9 Trablusgarp vilâyeti mebusları: Cebel–i Garbi Mebusu Süleyman El Baruni Efendi, Hums Mebusu Mustafa Bin Kadare Bey, Fizan Mebusu Câmi (Baykut) Bey ve Trablusgarp'ın üç mebusu: Sadık Bey, Mahmut Naci Bey. Ferhat Efendi. Bingazi

bırakılmışlığından, Meşrutiyet öncesinden beri devletin kayıtsızlığından yakınmışlar ve hükümetleri uyarmışlardır. Bu konuda en fazla önerge veren bu bölge mebuslarıdır.

Trablusgarp Mebusu Naci Bey bu alanda çok hareketlidir. "Can çekişen" bir Trablus tablosu içinde önergesinde ufuktaki bulutları anlatmıştır.

Naci Bey'e göre, "eğer, bugün (1910 yılı Aralık ayında) tüm iktisadi hayatımız İtalyanların eline geçmişse", bunun baş nedeni "maarif"tir. İslam çocukları okulsuzluğun sefaleti içindeyken, İtalyanlar Trablusgarp'ta ikisi yüksek, geri kalanlar ilk ve orta olmak üzere 12 okul açmışlardı. 30.000'e yakın Musevi nüfusun çocukları "kâmilen İtalyanların elindeydi..." Tabii orada gördükleri terbiye ile "hissiyat–ı Osmaniyeleri" (Osmanlılık duyguları) bozuluyordu. Bu gelişme sonucu 20.000 nüfus İtalyanca konuşuyordu. "Buna mukabil bir buçuk milyon Osmanlı'dan Türkçe bilen 200 adam yoktu." [10]

Yine Naci Bey, seçim bölgesi adına ısrarlıdır. Trablus Ziraat Mektebi'ne muallim yetiştirmek için dışarıya üç talebe gönderilmesini öneren bir "takrir" vermiştir. Bütçeye ek tahsisat istemektedir. Gürültüler arasında dilediğini şöyle savunur: "...Ahalimizin hakkını istiyoruz efendim." [11]

Trablusgarp'ın bir başka mebusu, Sadık Bey, İtalyan Hariciye Nâzırı'nın demecinden bir parçayı hatırlatıyordu. Nâzır "Gelişmiş Tunus'la Mısır arasında Trablusgarp'ın böylesine harap kalmasını istemeyiz" demişti. Demeç, Sadık Bey'e göre gerçeği yansıtıyordu: "...Aksi halde vilayetimizin hayatı çok sürmez." [12]

Bu konuşmalar Trablusgarp Savaşı'ndan bir yıl önce yapılmıştır.

İkinci Meşrutiyet, Trablusgarp bölgesinin değerini anlayamamıştır. Osmanlı okullarında okutulan "Memalik–i Osmaniye" (Osmanlı ülkeleri) başlıklı atlaslarda "vilayetin maden servetleri meçhuldür" denmekteydi. [13]

İlkel bir hayat içindeki bu bölgenin limanlarıyla İstanbul arasında vapur seferleri yoktu. Oysa Trablusgarp, Bingazi, Derne ile Malta ve Sicilya'nın Catania (Katanya) limanlarını İtalyanlar tarifeli seferlerle birbirine bağlamışlardı.

Sancağının iki mebusu: Ömer Mansur Paşa ve Yusuf Şetvan Bey (Osmanlı Mebusları 1324-1328) (Resmi yayın) Birinci Devre–i İçtimaiyedeki Meclis i Mebusan Azası (Resmi Yayın) - Feroz Ahmad, Dankwart Rustow, İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (1908-1918).

10 Takrirden: "...Biz bu hali üç senedir her vakit hükümete arzetmekten geri kalmadık. Maarif istatistiklerine göre Trablusta 25 Rüşdiye bulunması gerekirdi. Sadece 2 rüşdiye var." (MMZC 1326–1910, C.3, s. 422–623).

11 MMZC 1327–1911, C.5, s.2623.

12 MMZC 1326–1910, s.622–623.

13 Bk. not.3.

2. *"En Büyük İtalya" ve "Turan" (Büyük Türkiye)*

Erken ve Geç

İtalya'nın, 1911 Eylül'ünün son haftasında, niçin Osmanlı'ya savaş ilan ettiği ve Trablusgarp kıyılarını topa tutarak, işgale başladığı, o günlerin birdenbire beliren sorunu değildir. Aslında İtalya Krallığı'nda da, Osmanlı İmparatorluğu'nda da bir şeyler oluyordu. Bu oluşlar 1911'de, uzunca bir gelişmenin ürünleri olarak ortaya çıkmışlardır.

Daha 1880'lerde İtalya, büyük bir ekonomik gelişme aşamasına varmıştı. Bismarck Almanyası modelinde, "ekonomik bir Cermenleşme" idi bu. Sanayileşmedeki ilerlemelerle nüfus artışları atbaşı beraber gidiyordu. Çoğalan insanlar, Avrupa ülkelerine ve Amerika'ya göç eden kafileleri kabartıyordu. [14]

Sanayileşme, sosyalizm akımının yerleşmesini ve güçlü sosyalist partilerin kuruluşunu gerçekleştirmişti.

Bu sıralarda Osmanlılar "Düyun-ı Umumiye" egemenliği altına girmekteydiler.

Bir şey daha gelmişti bu hızlı ilerlemeyle, o da sömürge arayışı idi. İtalya'nın gözü Tunus'taydı. Fakat, Abdülhamit'in kötü politikası sonucu Fransa'nın Tunus'a yerleşmesi üzerine, Depretis [15] hükümetinin gözleri Afrika'nın başka yerlerine, Habeşistan'a çevrildi. İtalya Habeşlilere yenildi. Fakat, sömürge olabilecek bölgeler büyük devletler arasında bölündüğü için, İtalya Osmanlı Afrikası ile Habeşistan'ı birleştirerek bir büyük ülke olmanın hayali ile yaşamaya başladı.

İtalya, Avusturya ve Almanya ile birleşip "Üçlü Birleşme"ye girince de, sömürgeci tırmanmasını sürdürdü.

İkinci Meşrutiyet ilan edildiği zaman Giolitti (Colitti) [16] hükümetleri dönemi devam ediyordu (1900-1915). Ve İtalya altın devrini yaşıyordu. Giolitti, 1898'de Fransa ile anlaşarak, Tunus üzerindeki isteklerinden vazgeçmiştir. Fransa da, Trablusgarp'la ilgili projelerinde İtalya'yı serbest bırakmıştır.

14 Goltz Paşa'nın bu fikirleri için bk. Adil Nami, *Osmanlılar Muharebelerini Nasıl Kaybettiler? Şimdi Nasıl Telafi ve Terakkı Edebilirler* (Von Der Golç ve İmhof Paşa'ların Mütalâatı), s.16,17, 18, 23,24.

15 Agostino Depretis (1813-1887), 1876-1887 arası, kısa aralıklar dışında sürekli başbakanlık yapmıştır. Entrika, rüşvet ve nabza göre şerbet vermekle iktidarda kalmayı başardığı söylenir. Almanya ve Avusturya-Macaristan'la "Üçlü İttifak"ın kurucusu sayılır. Eritre üzerindeki sömürgeci savaşların başlatıcısı olmuştur.

16 Giovanni Giolitti (Covanni Colitti) (1842-1928) beş kez İtalya başbakanı olmuştur. Birinci Dünya Savaşı öncesi yıllarda İtalya politikasının en egemen simasıdır. Tüm gruplarda sadık adamları olduğu söylenmiştir. İşçi hareketlerini geniş bir iş mevzuatı ile hafifletmiş, sosyalistlerle Katoliklere politikası içinde yer vermiştir. Her ne kadar Crispi'nin (Bk. not 21) dış politikasından ayrılmışsa da, Trablusgarp savaşına girmekle milliyetçilere ödün vermiştir. Faşizm karşısında tereddütlü kalmışsa da, Mussolini'ye karşı muhalefet saflarında yer almıştır.

Sait Paşa'nın belirttiği gibi, "...Trablusgarp mıntıkasına İtalya, şimdi değil çok vakitten beri göz dikmişti." Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu bu bölgeyi savunmaktan acizdi. "Oranın muhafazasına, kuvve-i askeriye ile değil, başka bir tedbir eylemek lazımdır" diyordu Sait Paşa. Belki de durum devletler arasındaki politikanın gelecekteki değişmelerine bağlı kalacaktır. [17]
İtalya'nın sanayileşme hızı, sosyal bozukluklar yaratmıştı. Fakat, sosyalizm de yeni bir akımla karşılaşmıştı: Milliyetçilik. Militarist ve kolonyalist bir İtalya "güçlü devlet" olarak zaferlere erişmeliydi. Gabriele D'Annunzio [18] gibi şairler bu akımın temsilcileri olmuşlardı. "En büyük İtalya" bu yoldan kurulmalıydı.
"Elleri serbest kalan" İtalya fetihlere Trablusgarp'tan başlayarak, Habeşistan'a doğru yayılmanın gururunu tatmaya hazırdı. Uzun süre, ustaca hazırlanan ve basın tarafından körüklenen kamuoyu, geri dönülmez bir yola girmişti bile. Trablusgarp akını sömürgeciliği örten bir milliyetçilik gösterisi olmalıydı. Başta Banko di Roma olmak üzere, büyük kapital var gücüyle Trablus seferini destekliyordu. Sosyalistler, bu akımı frenlemek bir yana, ona katılmışlardır. İkinci Enternasyonal'deki "kardeşlerinin" savaşı durdurma uyarılarına, genel grev "öğütlerine" uymamışlar, grev kararlarını geri almışlardır.
Gelişmenin ürünü olarak 1910 yılı sonlarında "İtalyan Milliyetçi Birliği" kurulmuştur. "Yitirilmiş Toprakların" Tunus ve Habeş yenilgilerinin acısını Trablus ve "Sirenayik"teki "yeni topraklar"la çıkarmak, tarihten intikam almak, birliğe göre bir ülkü olmalıydı. "Yeni İtalya" Roma'nın, Papa'ların, Venedik ve Cenova'nın topyekün mirasçısıydı. "Sezarların denizi olmalıydı Akdeniz." Libya'ya gelince, Cebelitarık'tan Süveyş'e uzanan yola egemendi. Bu yola sahip olmak Malta'yı etkisiz bırakacaktı. [19]
1908'de "Jön Türkler"in Meşrutiyeti ilan etmeleri İtalyanları çok şaşırtır. Fakat isteklerini durduramamıştı. Sorun, bir zamanlama taktiğine dayandırılmıştır. Tunus bunalımı gevşemeliydi.
1911 yılı İtalya Krallığı'nın ellinci yıldönümüydü.
Fakat Osmanlı İmparatorluğu için de önemli bir yıl olmuştur. İttihat ve Terakki'nin, Osmanlıcılık programı zayıflamış, Türkçülük

17 Sait Paşa; *Hatıratı*, C.2., s.304-305- Coşkun Üçok; *Siyasal Tarih* (1789-1960) s.199. Murat Sarıca, *Siyasal Tarih*, 2. Baskı, s. 256, Fakir H. Armaoğlu, Siyasi Tarih, s. 325-328.

18 *Gabriele D'Annunzio* (1863-1938), kahramanlık ve yücelik şiirleriyle ve heyecanlı, dengesiz yaşamıyla ün salmış bu İtalyan şairi, *F. Nietzshe* (Niçe) hayranı olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na İtalya'nın girmesini desteklemiş, kendisi de pilot olarak katılmıştır. Yararlıklarından ötürü madalyalar almıştır. Viyana üzerine uçması ayrı bir kahramanlık sayılmıştır. Mütarekeden sonra, üç yüz gönüllü ile Fiume'yi işgal etmiş ve on beş ay hükümet etmiştir. Faşizmin ilham kaynağı sayılır.

19 I. Revol: *1911-1912 Türk İtalyan Harbi, s.3-4.*

ve milliyetçilik akımı yoğunluk kazanmıştır. Birkaç yıl sonra "Turan" ülküsüne dökülecektir. Milliyetçi siyasal partiler yanında Türk Ocakları kurulmuştur. Osmanlı Devleti yakın tarihinin siyasal bakımdan en canlı, en anarşik ve eylemli yılını yaşamıştır.

1911 yılı, aslında iki milliyetçilik akımının karşılaşmasından doğan bir şok yılı olmuştur.

İtalya sömürgeci bir devlet olmak isteğini, İtalyanların savaşçı bir ırk haline getirilmesi amacını, hırslı bir milliyetçilik seferberliğine bağlayarak, ilk emperyalizm serüvenine Osmanlı Afrikası'ndan başlamak istiyordu.

Osmanlı'ya gelince, aşınmış, siyasal ve sosyal yapısı çokuluslu bir kitle içinde, uluslaşmakta en geç kalmış Türkleri yeni bir "milli vicdan" ve "mefkûre" (ideal) çevresinde birleştirmek istiyordu. Fakat, o da, güçsüz bir yayılmacılığı yaşamakta direniyordu.

İtalya İtalyanları, Osmanlı da Türkiye'yi yaratmak istiyorlardı. Giolitti ve İttihatçılar karşı karşıya idiler.

İtalya'nın Trablusgarp "seferi" emperyalist bir sömürge savaşından öteye gidemezdi. Ve Osmanlı'ya karşı bulduğu bahaneler, eski bir taktiğin yinelenmesiydi." [20]

Trablusgarp üzerindeki İtalyan iştahlılığına daha önce de değinmiştik. Meziyetlerini asabiliği ve hırçınlıklarıyla yitiren İtalyan başbakanlarından Crispi (Krispi) [21] daha 1890'da Trablusgarp'ın Fransızlar tarafından işgali kuşkusunu İngiltere Başbakanı Lord Salisbury'ye bildiriyor ve bu işi İtalyanların daha önce yapmaları gerektiğini ileri sürüyordu. Salisbury bu fikre yatkındı. Nasıl olsa "Türkiye" (yani Osmanlı Devleti) Akdeniz'in serbestliğini sağlayacak gerekli güce sahip değildi. Lord Salisbury zamanlamanın iyi hesaplanmasından, usta bir avcı gibi hareket etmekten yanaydı. "Geyiği öldürmek ya da yaralamak için onu kaçırmamak, tüfek menziline girmesini beklemek" gerekiyordu. [22]

Crispi iktidardan düşünce, bunu yapacak zamanı Giolitti iyi seçmiştir. 1910 yılından itibaren, artan bir tempo ile İtalyan basını şiddetli hücumlarla kamuoyunu heyecanlandırmaya başlamıştır.

Babıâli bu hazırlanışı sezmiş, büyük devletlerden, İtalya'yı uyarmalarını istemiştir. Elçilere bu konuda direktif verilmiştir.

Ne var ki, İtalyanlar, zırhlıların koruyuculuğunda 80.000 kişilik bir kuvvetle saldırıya hazırdılar. [23]

20 Stephane Piot: *Le Nationalisme Italien,* s.204-221.

21 Francesco Crispi (1818-1901) ihtilalci ve avukat olarak çeşitli savaşlara katılmış ve İtalya başbakanlığına getirilmiştir. Fevri, heyecanlı karakteriyle tanınmıştır. Habeşistan saldırılarını hazırlamış, 1896'da Adua yenilgisi ile siyasal yaşamını yitirmiştir.

22 *Salname i Servet i Fünun* 1328, s.230 231.

23 İtalyanların deniz kuvveti için bk. I. Revol: age, s.82-Yine bk. Osmanlı İtalya muharebesinde tarafeynin kuvâ-yı Bahriyesi (*Salname-i Servet i Fünun 1328,* s.277-281).

Osmanlılar teknolojik bakımdan çok zayıftılar.[24] Bir balon bile uçurulamıyordu.[25] Trablusgarp ve Bingazi Valisi İstanbul'a alınmıştı. Askeri yoktu. Tüm kıyıları yalnızca 2000 kişi savunacaktı. Gariptir, Roma'da bile elçi yoktu.

İtalya İttihatçılara Karşı

İtalya, 23 Eylül 1911 tarihli, Babıâli'ye verdiği, ilk notasında sert bir dil kullanır: Osmanlı subaylarıyla "İttihat ve Terakki'nin adamları", "bağnaz ve cahil Trablusgarp halkını, İtalya aleyhine" kışkırtmışlardır. "İtalyanları anavatana göç etmek zorunda bırakmışlardır."

İkinci notada (28 Eylül 1911), İtalya'nın amaçları daha belirgindir: Trablusgarp ve Bingazi bölgeleri Kuzey Afrika'nın öteki bölgelerindeki (Cezayir'in ve Mısır'ın) ileriliklerinden yoksundurlar. İtalya uygarlık getirmekle ödevli olarak, eşitliği sağlamakla görevlidir ve insancıl görevini yapacaktır.[26]

İttihat ve Terakki, kurtla kuzu olayını anımsatır şekilde ilk kez milletlerarası bir belgede bir devlet tarafından suçlanıyordu. Bu tez, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, Sevr Antlaşması hazırlayıcıları tarafından da benimsenecektir.

Notada, İtalya Babıâli'ye yirmi dört saatlik bir süre tanımıştır. Bu süre sonunda da, bölgeyi ablukaya ve işgale başlamıştır.[27]

Başkent İstanbul'dan böylesine ırak kalmış bir ülkenin imdadına nasıl koşulabilirdi?

Koca imparatorluğun elinde sadece dört taşıt gemisi vardı. "Ama nasıl halde biliyor musunuz? Bir kere Karadeniz'e çıktılar. Buraya gelir gelmez bir ay havuza girdiler. Gemi denecek halde değil. Donanma için başka gemi de yok." Oysa en azından altmış gemiye ihtiyaç vardı.

Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa bu sözlerini şöyle bitiriyordu: "Size memleketin tehlikede olduğunu söylüyorum."[28]

24 Osmanlıların deniz kuvveti için bk. I. Revol, age, s.82-83.

25 Kütahya Mebusu Ferit Bey'in Mebusan'daki sözlerinden: "...Bugün Trablusgarpte düşmanlarımız en mükemmel vesait i harbiye ile, balonlarla bizim mevkilerimizi keşfetmeye çalışıyorlar. Bir balon çıkarabilir misiniz? Çıkaramazsınız efendiler. Çünkü biz bu maarif ve medeniyet yoluna girmek için muktazi (gerekli) hatt ı hareketi bundan yarım asır evvel tesis ve takip etmemişiz" (MMZC 1327-1911, c.6, s.360).

26 Her iki nota metni için bk. *Salname-i Servet-i Fünun 1328*, s.202-205. Bu konudaki resmi belgeler ve eylemler şu dönemli yayında toplanmıştır: *Trablusgarp ve Devlet-i Aliyyet ve İtalya Muharebesi* No 1 (Avanzade M. Süleyman tarafından yayınlanmıştır).

27 İşgalın kronolojisi için bk. Yusuf Hikmet Bayur. *Türk İnkılap Tarihi*, C.2, Kısım 1. s.85, 99, 103.

28 MMZC, 1326-1327 (1910-1911), C.6, s.420-421

Bir Avuç İnsan ve Düyun-ı Umumiye

İtalya, "Tripoletano" seferine askeri bir gezinti diyerek çıkmıştı. Fakat, bir yılı aşkın bir süre beş on kilometrelik bir kıyı şeridinden öteye geçememiş ve bölgenin içine ilerleyememişti.

Çünkü bir "avuç" insan devreye girmişti: Enver, Mustafa Kemal Beyler, Kuşçubaşızade Eşref (Sencer) Bey ve arkadaşları.[29] Oraya büyük güçlüklerle varıyorlardı.[30] Ama, İtalya'nın üstün savaş teknolojisi karşısında düzenledikleri baskınlarla İtalyan ordusunu sahile adeta mıhlamışlardı.

Bu küçük grup, İttihat ve Terakki ile -yani kendi partileriyle- anlaşmışlardı. Çünkü, tüm fırka "teşkilatı", "kanının son damlasına kadar savaştan yana olduğunu yapılan anket sonucu bildirmişti."[31]

Grup adına Enver Bey, Mahmut Şevket Paşa ile durumu görüşmüş, Harbiye Nâzırı gizli olarak yardımcı olacağını belirtmiştir. Daha sonra, fırka merkezinde Halil (Menteşe) Bey'den ve yine Talât Bey'den de aynı güvence alınmış, fakat eylemin resmiyete dökülmemesi özellikle istenmiştir. Enver Bey ve arkadaşları fırka ile sıkı bir ilişkinin kurulması konusunda bazı kararlara varmışlardır. Şöyle ki, fırka "Merkez-i Umumisi"yle temas ve haberleşmeyi, Şükrü Bey sağlayacak, kendisine Kara Kemal Bey yardımcı olacaktır. Haberleşme için bir şifre saptanacaktır. Gidenlerin maaşları ailelerine verilecektir. Kara ve deniz yolları üzerinde güvenilir kişiler merkezle ilişkileri yürüteceklerdir.[32]

Hükümet doğrudan doğruya ve resmen bu eylemle ilgilenmekten

29 Hüsamettin Ertürk'ün verdiği isimler: Berlin Ataşemiliteri Erkân-ı Harp Binbaşısı Enver Bey, Paris Ataşemiliteri Binbaşı Fethi Bey (Okyar), Hareket Ordusu Erkân-ı Harp Reisi Kıdemli Kolağası Mustafa Kemal Bey (Atatürk), Cevat Abbas, Atıf (İsmet Paşa'nın yaveri), Fuat (Bulca), Süleyman Askeri, (Gazzeli) Cemal, (Manastırlı) Nuri, Nihat Sezai, Kuşçubaşı Eşref, Ali (Çetinkaya), (İşkodralı) Ali Rıza, (Müşir Fuat Paşazade) Reşit ve İslam, Jandarma Yüzbaşısı Kadri, Süvari Mülâzımı Fuat, Topçu Yüzbaşı İsmail Hakkı, Mülâzım ı evvel Arif, Yüzbaşı Ali, Yakup Cemil, Yusuf Şetvan (Bingazi Mebusu), Dr. Kaymakam İbrahim Tali (Öngören), Erkân ı Harp Binbaşısı Halil (Paşa), Nuri (Enver Paşa'nın kardeşi) Süleyman el Baruni (Trablusgarp Mebusu), Erkân-ı Harp Miralayı Neşet, Yüzbaşı (Çerkes) Reşit Beyler (age., s. 83), yine Bk. Halil Bey, *Hatıraları*, s. 65. Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, C.III, s.379.

30 Atatürk bu zorlu seyahati şöyle anlatır: "...Nitekim o tarihte biz de Afrikada bulunuyorduk. İstanbula gelmek için Afrika çöllerini garpten şarka, Mısır'a kadar deve ile katettikten sonra İskenderiye ile Trieste arasında bütün Bahr-i Sefid'i (Akdeniz'i) ve Adriyatik Denizini Cenuptan Şimale ve Trieste'den Bükreş'e kadar Avrupayı ve ondan sonra Karadenizi kat ederek aynı karargaha hasıl olmuştuk. Yol bu idi" (*Nutuk*, C.2, s.222).

31 Cemal Kutay, *Trablusgarb'de Bir Avuç Kahraman*, s. 253.

32 Aynı eser, s.32,61-62,92.

çekinmiştir. Fakat karşı da koymamıştır. Üstelik bir süre ayda 15.000 altın vererek eylemleri, sahip çıkmadan desteklemiştir.[33] Buradaki bir avuç savaşçı, Fransız gazeteci Carrère'in (Karer) deyimi ile "...Yakın bir gelecekte imparatorluğun mukadderatına hâkim olacak kişilerdi..."[34] ve yerli halkı örgütleyerek kurdukları küçük askeri birliklerle İtalyanları, gemilerinin toplarıyla korunabilecekleri alanın dışına çıkarmamışlardır. Zamanın aydınları, genellikle, İtalyan seferinin Papa ve Banco di Roma tarafından desteklendiğinin bilinci içindeydiler. Enver Paşa, İtalyanlara acıyor ve ne için çarpıştıklarını soruyordu: "Banco di Roma'nın kasaları daha fazla dolsun için değil mi? Yazık yazık."[35] Bir savaş yazarı da aynı fikirdedir.[36] Düyun-ı Umumiye'den aldığı borçla, İtalya'nın savaşı finanse ettiğini bilmek herhalde onlar için şaşırtıcı olmuştur. Düyun-ı Umumiye İtalya'yı Osmanlı parasıyla desteklemiştir.[37]

Bu arada İtalyan donanması tüm saldırı olanaklarını kullanmıştır. Doğu Akdeniz'de egemenlik kurmak için baskınlar düzenlemiştir. Preveze ve Sait Jean de Medua baskınları, Beyrut ve Çanakkale bombardımanları, Çanakkale kıyılarına akınlar Oniki Ada'nın işgali birbirini izlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun iç durumu ve siyasal tablosu için de, başkaları için de çok umut vericiydi. İngilizler de fırsattan istifade ederek Sollum limanını Mısır'a katmayı başarmışlardır.[38]

3. *Osmanlı Siyasal Hayatı İçindeki Gelişmeler*

Trablus Savaşı, iç politikada çok çetin olayların geliştiği bir sırada cereyan etmiştir. Bu olaylar siyasal yaşamı karıştırdıkları kadar İttihat ve Terakki'nin prestijini de bir hayli sarsmışlardır.

Bir tek yılın (Eylül 1911-Ekim 1912) bir felaketten bir başka felakete ulaştırdığı süre içinde neler olmamıştır ki.

33 Şevket Süreyya Aydemir, age, s.232-234.

34 Cemal Kutay, age, s. 150.

35 Şevket Süreyya Aydemir, age, s. 234.

36 Bu Türk savaş yazarının gözlemi: "...Berlin Kongresinde Trablusgarp hakkında bazı müddeiyata (esassız isteklere) kalkan İtalya murahhaslarına kongre azası gülmüştü. Amerikanın ta âmâk ı kalbine (kalp derinliklerine) salibi sokmaya uğraşan mütaasıplar (bağnazlar) arasında papa henüz arz-ı vücut etmemişti. Nihayet o da meydan-ı siyasete atıldı. Servetinin büyük bir kısmı ile teşkil edilen Banko di Roma Trablus vilayeti dahilinde icra-yı faaliyet edecek... Papa'nın parası işleyecek, serveti artacak, nüfuzu ziyadeleşecek" (Ertuğrul, *Muharebe Mektupları*, s.29-30- Goltz Paşa da bu özelliğe değinir ve aynı fikirdedir. (Bk. not 14).

37 Niyazi Berkes; *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.43'ten: "...Örneğin İtalya Düyun-ı Umumiye'den aldığı borçla Trablus savaşını finanse etmişti! Yani Türk kaynaklarından, halkının emeğinden edinilen kârlarda bir yabancı devlet Türkiye'ye karşı bir savaşı finanse edebiliyordu".

38 *Salname i Servet-i Fünun 1328*, s.297 298, 396 404.

İtalyanların Trablus'a asker çıkarmalarından dört beş gün sonra İbrahim Hakkı Paşa istifa etmiş Divan-ı Ali'ye (Yüce Divan) verilmesi önerilmiştir. (Bk. s. 79). Sait Paşa sekizinci hükümetini kurmuş, (Bk. s. 96) Mahmut Şevket Paşa ünlü "istizah" olayı içinde adamakıllı sıkıştırılmıştır. (Bk. s.123)

Çok önemli bir olay da bir bomba etkisiyle bu süre içinde kamuoyunu çalkalandırmıştır: Tüm muhalefetin birleşmesiyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulmuştur (Kasım 1911).[39] Çok geçmeden İstanbul ara seçimini bu parti tek oy farkla kazanmıştır. (Bk. s.164). [40]

Mebusan Meclisi'ndeki çoğunluğu eksilmeye yüz tutan İttihatçılar adına Sait Paşa Kanun-ı Esasi "tadilatını" meclise getirmiş, Mebusan' ın feshinde karar kılmıştır. 1912 seçimleri sonunda II. yasama dönemi başlamış, Halâskâran Hareketi üzerine Sait Paşa istifa etmiştir.

Bu sırada Balkanları tüm karanlıklarıyla savaş bulutları sarmıştır.

Mahmut Şevket Paşa'nın da çekilmesiyle Sait Paşa yalnız kalmıştır. "Sefir-i Kebirler" İtalya ile barış yapılması için sadrıâzamı sıkıştırmaktadırlar. O da çekilecektir. Yerine geçecek olan büyük kabine de yeni Meclis'i feshedecektir.

Fransız sefiri Bompard (Bompar) kabine içindeki bölünmeleri gözlemekte ve durumu Quai D'Orsay'e (Fransa Hariciyesine) aktarmaktadır. [41]

Cavit ve Hariciye Nâzırı Asım Bey gibi daha genç nâzırlar Sait Paşa ile aynı fikirde değildirler. Onlara göre İtalyanlar galip değildir, karşılarında çekilmek Arapları gücendirecektir. Yeni koruyucu aramaya zorlanacaklardır.

Oysa aramaya başlamışlardı bile.

Ouchy ve Seçeneği

Trablus'ta çarpışan subaylar grubu, önce İtalyanların cepheye havadan attıkları gazetelerden, sonra da resmen -Balkan tehlikesi karşısında- hükümetin barış görüşmelerine giriştiğini öğrenmişlerdir. Ve Balkan Savaşlarına katılmak üzere geri dönmüşlerdir. Fakat Trablusgarp ve Bingazi'yi elden çıkarmamak için burayı bağımsız bir devlet statüsüne kavuşturmak istemişlerdir. İtalyanlarla görüşmelere başlamış olan hükümetin barış önerilerini reddediyorlardı. Kurulmasını istedikleri devletin maliyesini Osmanlı Devletince toplanan "Zekât-ı Şer'i" vergisini geri vererek destekleyeceklerdi. Bu iş için İstanbul'dan güvenilir sivil İttihatçılar çağırılacaktı. Babıâli kendilerini cezalandırmaya gitmesi halinde. Osmanlı vatandaşlığından vazgeçerek yeni devletin vatandaşları olacaklardı. [42]

39 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, CI, s 263 286.

40 *Siyası Müesseseler ve Anayasa Hukuku* kitabımız, 3. bası. s. 431 -435.

41 8 Ağustos 1912 tarihli rapor. AF. Turquie, Politique Interıeoure, 1911-1914.

42 Cemal Kutay, age., s.92 93.

Teşkilât–ı Mahsusa'nın gelecekteki kurucuları yeni devletin başkanını da düşünmüşlerdir. İlk akla gelen Şeyh Ahmed El Sünusi olmuştur. Fakat onun manevi varlığı gölgesinde, Beşinci Murat'ın torunu Şehzade Osman Fuat Efendi üzerinde oybirliğine varmışlardır. Osmanlı hanedanı burada imparatorlukla organik bir bağlantı kurabilecekti. [43]

Osman Fuat Efendi gizlice 1917 yılında Teşkilât–ı Mahsusa aracılığıyla bölgeye gönderilmiştir ve Trablusgarp'taki karışıklıklar ve iç kavgalarda olumlu bir rol oynamıştır.

Olayların Baskısı

İtalyanlarla Lozan (Ouchy) Antlaşması yapılmıştır (17 Ekim 1912). Ve Osmanlı Devleti, yine o meşhur "hakimiyet–i siyasiye" mekanizmasını işleterek 3 Teşrinievvel 1328 (16 Ekim 1912) tarihli Ferman–ı Âli'yi yayınlamıştır: Evkaf Nâzır–ı Esbakı olan Şemsettin Bey Naibissultan tayin edilmiş ve Trablusgarp ve Bingazi'deki Osmanlı menfaatlerini korumakla ve beş sene müddetle görevlendirilmiştir. "Ahkâm–ı Celile–i Şer'–i Şerif'in" sürekli olarak yürürlükte bulunmasını sağlamak için de gerekli olan Kadı tayin edilecektir. [44]

Sultan Reşat'ın fermanı aynı tarihli bir geçici (muvakkat) kanuna dayanıyordu (Trablusgarp ve Bingazi'nin Muhtariyet–i İdaresi Hakkında Kanun suretidir).

Ne var ki, hem kanunun, hem de fermanın temel fikri hayli küçültücüydü: "Madde 2– Trablusgarp ve Bingazi kıt'aları kavanin–i cedide ve nizamat–ı mahsusa ile idare edilecek ve bu kavanin ve nizamatın ihtiyacat ve âdât–ı mahalliyeye muvafık olması için ihzarına vesaya ve irşadatta bulunmak suretiyle ahali–i mahalliye tarafından muavenette bulunulacaktır." [45]

Bu düpedüz kendi kendini inkâr etmekten başka bir şey değildi. Balkanlardaki tehlike çanlarının gürültüleri arasında, bu belgelerin hiçbir değeri kalmamış ve tabii uygulanmamıştır. Uygulansalardı bile sonuç değişik olmayacaktı. Osmanlı Afrikası artık bir İtalyan sömürgesi olmuştu. [46] Ayrıca Oniki Ada da aynı akıbete uğratılmıştı.

Aslında savaş İtalya için bitmemiştir. İtalya ülke içine temelli olarak girememiştir ve yerleşememiştir. Birinci Dünya Savaşı yılları içinde girebildiği yerlerden birliklerini kıyıya çekmiş, bir kısmını da Tunus'a sığındırmıştır. Türklerle beraber Almanlar, yerli "Mücahi-

43 Hüsamettin Ertürk; age., s. 168 Cemal Kutay: age., s.315.

44-45 Her iki belgenin metni için bk. TV, 5 Teşrinievvel 1328, sayı 1258.

46 İtalya kralının Emirnamesinden: "...Trablusgarp ve havalisi ile Bingazi'nin tamamen ve suret–i mutlakada İtalya kraliyetinin hakimiyeti altına girdiğine karar veriyoruz." (5 Teşrinisani 1911)– Di San Juliano da, Hariciye Nâzırı sıfatı ile ve aynı tarihle bir genelge talgrafı çekmiştir. (Her iki metin için bk. *Salname–i Servet–i Fünun 1328*, s.228–229).

din"i örgütlemişler ve koruyuculuğu üstlenen İngiltere ile şiddetli savaşlara girişmişlerdir.

Trablusgarp Savaşı'nın Mondros Mütarekesi'ne kadar sürdürüldüğü açıktır. [47]

4. *Dıştaki Tepkiler*

Avrupa Kamuoyu

Trablusgarp Savaşı dünya kamuoyunda ilginç yankılar uyandırmıştır.

Önce Avrupa basını özellikle bu olayı lehte ve aleyhte yorumlamıştır. [48] Örneğin Fransız *Le Siècle* (Yüzyıl) Gazetesi sert bir yorumda bulunmuştur: Jön Türkler, işledikleri suçun sonucuna katlanmalıdırlar. Şöyle ki; İtalyanların Kuzey Afrika'ya sarkmalarına karşılık, Avusturya'nın Selanik'e doğru inebileceğini ileri sürmüştür. *Journal* Gazetesi, Trablusgarp direnişini övmekle beraber, yenilginin Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu olacağını belirtmiştir. *La Vie Financière* Gazetesi, yeni bir dış borçlanmayı konu edinerek, bunun ancak, şimdiye dek üzerine titrenmiş olan İstanbul gümrükleri karşılığında olabileceğini yazmıştır.

Yalnız birkaç gazetede çıkan bu yazılar, Trablusgarp Savaşı'nın, uyandırdığı milletlerarası tepkilerin ilginçliğini ortaya koymaktadır.

İngiliz gazetelerinde sorun, değişik açıdan ele alınmıştır. Örneğin, *Westminster Gazette,* Girit'tekinin benzeri siyasal egemenlik ilkesini hatırlatarak "Türkiye'nin egemenliğini bozmadan Trablus'ta özel bir durum sağlayabilirdik" tezini yinelemiştir. *Daily Graphic* ise, İtalya'nın ahlakını, açıkça Sicilyalı bir haydudun ahlakına benzetmiştir.

İngilizler, Trablusgarp Savaşı'nın yan tepkilerini düşünerek, Balkanlara sıçrayabileceğinden çekindiklerini saklamışlardır. Ve asıl ilginç olan nokta, gazetelerin bir bölümü İttihat ve Terakki'den söz etme-

47 Mareşal Hindenburg'un da anılarında belirttiği gibi Trablusgarb'ın Almanların stratejik planları içinde de önemli yeri vardır. Mirata Körfezi Alman denizaltılarının üssü olmuştu. Şehzade Osman Fuad Efendi'nin emrinde 60 Türk subayı ve düzenli Sünusi birlikleri vardı. Şeyh İdris, İtalyanlarla anlaştığı halde bağımsız bir devlet (cemahiriye) kurmak istemiş ve Bingazi bölgesine egemen olmuştur. İngilizlerin *Batı Ordusu* (Western Force) Türk-Alman ve Sünusi kuvvetleriyle kanlı savaşlara girişmiştir. Sonunda savaş yenilgi ile bitmiştir. Osman Fuad Efendi Fransızlara, Süleyman el Baruni Efendi İtalyanlara teslim olmuşlardır. Nuri Bey yurda dönmüştür. Sünusiler ülke içine, "geleneksel anarşilerine" dönmüşlerdir. Buradaki kuvvetlere İstanbul'dan silahtan çamaşıra kadar her şey gönderilmiştir. (Bu konuda iyi bir özet için bk. *Larcher: La Guerre Turque Dans la Guerre Mondiale,* s.514-520). Ayrıca bk. Hüsamettin Ertürk: age., s.168-173. Şevket Süreyya Aydemir: age., s.233, not 1- Cemal Kutay: age., s.139.

48 Şerif Paşa'nın Paris'te yayımladığı Fransızca *Mécheroutiette* Dergisi o tarihteki Avrupa gazetelerinden özetler vermiştir. (Sayısı 23, Septembre 1911, s.9-25, *La Tripolitaine et la Presse*). Biz bu özetlerden yararlandık.

mektedirler.

Fakat, *Daily Telgraph* bu tür yorumlamalar dışına çıkarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan etnik unsurların "saçma fikirli bir politikacılar çetesi" tarafından yönetildiğini, bunların denetimsiz hareketlerle, memleketi mahvettiklerini, bir karşı ihtilalin önüne geçilemez olduğunu belirmişler, İttihat ve Terakki hakkında çok ağır bir yargıya varmıştır:

"Bir imparatorluğu düşmanlarından, hatta bir kısım dostlarından kurtarabilirsiniz. Fakat onu kendi kendinden kurtarmaya Tanrı'nın bile gücü yetmez."

Bu tez de, Sevr Antlaşması'na götüren yolda, galip devletlerce sürekli olarak Türklere karşı kullanılacaktır.[49]

Alman ve Avusturya gazetelerine gelince, onlar da, önce, İtalya'ya çatmışlardır. Daha sonra da, çeşitli yorumlara girişmişlerdir. Berliner Zeitung am Mittag'ın yorumuna göre, Türklerin Almanya'ya güvenmeleri doğruydu. Doğruydu, ama iyice düşünülünce, Türkler Almanya' nın tek başına, uluslararası politikada adaleti sağlayamayacağını anlamalıydılar.

Avusturya basını, Balkanlardaki statükonun korunmasını, Avrupa'nın isteği olarak belirtiyordu.

İtalyan gazetelerinin bazıları en çok savaş giderleri üzerinde durmaktaydı.

Venizelos yanlısı *Patris* Gazetesi ise bu savaşı Helenizmin geleceği için yararlı buluyordu.

Görüldüğü gibi, Avrupa basını, Türkler için pek yeni şeyler söylememiştir. Fakat Birinci Dünya Savaşı'na giden yolda, onları suçlayıcı ve bağlayıcı tezlerin tohumlarını yeşertmiştir. Balkan Savaşlarında bu tezler daha da gelişecektir.

İkinci Enternasyonal'in Mesajları

Avrupa basınında, kısaca saptanan bu görüşlerin yanı sıra, Trablusgarp saldırısıyla ilgilenen bir çevre daha vardır. O da, Sosyalist İkinci Enternasyonal'dir. Gerçekten, Avrupa sosyalistleri, Trablusgarp ve Bingazi olaylarıyla hayli ilgilenmişlerdir. Bu durumu, Osmanlı Sosyalist Fırkası Paris Şubesi'nin yayınlarından öğrenmekteyiz.[50]

Sosyalist Enternasyonal Bürosu, 26/27 Eylül 1911 tarihli bildirisiy-

49 Örneğin, 1920 yılında "10'lar Konseyi" Damat Ferit Paşa'nın başkanlığı altındaki Osmanlı delegasyonuna, G. Clémanceau imzasıyla verdiği cevap muhtırasında aynı tezi ileri sürmüştür. (*Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2.Basım, s.224-225).

50 Bu konuda Dr. Refik Nevzat'ın Paris'te taş basması olarak yayımladığı *Beşeriyet* Gazetesi'nden yararlandık. (Sayı 2,3), Ayrıca Basel (Bâle) kongresiyle ilgili olarak Bk. *La Vie Politique Dans les Deux Mondes 1914*, s.609- Alexandre Zévaès, *Le Part Socialiste de 1914 á 1923*, s.77- Henri Nivet-Ragıp Rıfkı, *Avrupa Siyaseti ve Türklerin Felâketi*, s.70-72.

le, Trablusgarp Savaşı'nı, önce sosyalizm adına kınıyordu. Sonra da, bu savaşın Avrupa ile İslam dünyası arasında, bir uçurum açtığını bu durumun Stockholm, Kopenhag ve son Zürih kongrelerinin kararlarına tamamen aykırı olduğunu vurguluyordu. Ve sosyalist güçleri özellikle Avrupa başkentlerinde İtalya'nın bu saldırısına karşı mitingler ve grevler düzenlemeye çağırıyordu. [51]

Bildiride, İttihat ve Terakki'ye bir uyarı da vardı: Gerçi İtalya suçluydu, ama Osmanlı Hükümeti "bir ibret dersi alarak" iç politikasını düzeltmeliydi: Muhalefeti rahatlatarak, işçi sınıfının yakınmalarına kulak vererek, Balkan milletlerinin milli birliklerini kabul ederek gütmeliydi politikasını.

Bildirinin altında en ünlü Avrupa sosyalistlerinin imzaları okunuyordu.

Nitekim, ilk uygulamaya Fransız işçi örgütleri, 5 Kasım 1911 tarihli miting ile harekete geçmişlerdir. "Paris'in hürriyetçi gökyüzünü kaplayan kara bulutlara" ve şiddetli yağmura aldırmayan bin beş yüz iki bin kişilik bir işçi kalabalığı, Saint Paul (Sen Pol) Caddesi'ndeki geniş manejde zamanın ünlü sosyalistlerini dinlemişlerdir.

İlk söz alan, Belçikalı Emil Vandervalde uluslararası siyaseti sosyalist açıdan eleştirdikten sonra, İttihat ve Terakki yönetimini de kınamıştır. Çünkü onlar, işçileri ezmişler, grev hakkını ellerinden almışlardı. Onu,Lauche (Loş), Marcel Sembat (Marsel Samba), De Pressencé (Dö Presanse) izlemişlerdir. [52]

Son olarak konuşan ünlü Jaurés (Jores) de uzun uzun alkışlanmıştır. Paris'ten sonra, hemen hemen bütün Avrupa başkentlerinde de bu tür gösteriler ve toplantılar yapılmıştır.

Paris mitingi ve öteki mitinglerin anlamı, İkinci Enternasyonal'le, her ülkenin sosyalist partileri arasında organik bir ilişkiyi sağlamaktı. Ayrıca, Sosyalist Enternasyonal'in özellikle Stockholm, Kopenhag ve Zürih kongrelerinde benimsenen, sosyalist partilerce alınan savaşı önleme kararlarını uygulama planına çıkarma denemesi yapılmaktaydı.

Trablus Savaşı, Avrupa sosyalistlerince, hiçbir haklı gerekçeye dayanmayan, sömürgeci bir saldırı olarak ilan edilmiştir. Fakat, *La Semaine Illustrée* (Resimli Hafta) adlı mizah dergisinde, ressam Paul Poncet'nin (Pol Ponse) "kapitalist uygarlık devam ediyor" başlığı altındaki bir karikatüründe sergilediği gibi, silahsız Libyalıları, sırtlarından süngüleyerek, "barbarlık nasıl yenilebilirdi?"

Zamanın ünlü Avrupa sosyalistleri, aynı zamanda romantik kişilerdi. Türkleri, Bulgar ve Yunan propagandalarıyla, şairlerin dilinden tanıdıkları için bu genel hava içinde, pek de istemeyerek savunmak

51 Bu kongrelerle ilgili olarak *Türkiye'de Siyasi Partiler* kitabımıza bakılabilir, 1.Baskı, s.229.

52 İkinci Sosyalist Enternasyonal'in bu ünlü isimleri için bk. Jacques Droz, *Histoire Générale du Socialisme* CI. (Dizin'den izlenebilir).

zorunda kalmışlardır. Bu savunmayı da, İttihat ve Terakki'yi kınayıp, şartlı olarak yapmışlardır. Örneğin *L'Humanité* Gazetesi'nde yayımlanan bir makalede, Cavit Bey "sosyalist kıyıcısı" (mangeur de socialistes) olarak nitelenmiştir.

İçlerinde, geniş kültürüyle, soruna değinen tek kişi, Jean Jaurés'ti. O da Osmanlılarca her zaman saygı ile anılmıştır.

Avrupa sosyalistlerinin yarattıkları bu ortam içinde, Dr. Refik Nevzat, "Osmanlı Sosyalist Fırkası Paris Şubesi" tek temsilcisi olarak, çoğunluğu taş basması broşürleri ve *"Beşeriyet"* (*L'Humanité*'nin Türkçeye çevirisi: İnsanlık) adlı gazetesiyle kervana karışmıştır.

Beşeriyet Gazetesi'nin Osmanlı ülkesine sokulmasını yasaklayan hükümet kararı, bardağı taşıran son damla gibi, Dr. Refik Nevzat'ın İttihatçılara karşı kızgınlığını artırmıştır. O da, Avrupa sosyalistleri gibi, bir yandan İtalya'nın temsil ettiği emperyalist "Düvel–i Muazzama"yı, bir yandan da İttihat ve Terakki yönetimini yermiştir.

Bu durum, Avrupa sosyalistlerinin tutumuna uygun düşüyordu. Dr. Refik Nevzat "İtalyan sosyalist arkadaşlarımıza" başlıklı açık mektubunda, İtalya'yı suçlamakta ve onlara en güçlü ihtilalci araca, greve başvurmalarını salık vermektedir. [53] Kazancının tümü "sosyalizm mesleğinin Türkiye'de yayımına ve yayılmasına" ayrılmış bir broşürde de, Alman dostluğunu bir yana bırakarak, Fransa'yla "ittifak"ı ögütlemektedir. Daha sonra, alaylı bir nitelendirmeyle "Cemiyet –i Hayriye–i Milliye ve Mukaddese–i İttihad"ın (Milli ve kutsal hayır derneği olan İttihat ve Terakki'nin), ülkeyi nasıl sattığını açıklamaktadır. [54] Klasikleşmiş Müslümanlara saldıran Avrupa zihniyetini eleştiren Jaurés'in sözlerini, Trablusgarp saldırısına uyarlamaktadır.

Ne var ki, bu yoğun kampanyanın İtalyan tutkuları üzerinde, savaşı durdurucu bir etkisi olmamıştır. Olamazdı da.

5. *İçteki Tepkiler*

Goltz Paşa ve Alman Subayları

Goltz Paşa, her zamanki gibi Türklerle beraberdi ve eleştirilerine bir gözlemle başlıyordu: İtalya Batı uygarlığı getirecekmiş, oysa Trablusgarp'ın İtalya'dan böyle bir isteği yoktu ki... Osmanlı Türkleri için bu savaş kaçınılmazdı. İtalyan askerlerinin karaya çıkması engellenemezdi. Ordusu ve maliyesi güçlü İtalya'nın son sistem zırhlıları karşısında "asr–ı sabıkın 70 senesinden kalmış kısa ve onbeş santimetrelik Krupp topları ile" karşılık verilemezdi. Trablus "tahkim" edilemezdi. Yüzbin Osmanlı askeri olsaydı bile, su ve yiyecek bulmak zordu. Üstelik Türkler bundan dolayı bir şey yitirmiş olmayacaktı. Trablus her yıl Hazine'ye beş milyon marktan fazla masrafa mal oluyordu.

53 *"İtalyan Sosyalist Arkadaşlarımıza Açık Mektup"* (*Beşeriyet*), sayı 2.

54 Refik Nevzat. *Haraç mezat! Satıyoruz* (Paris, 1913).

Goltz Paşa, Enver Bey'i övüyor ve onun kendisine yazdığı mektuptan bir cümlesini açıklıyordu: "Bizim arzumuz istikbalde Trablus kelimesini yüzümüz kızarmaksızın ağza almaya muktedir olmaktır." [55]

İtalyan basını Goltz Paşa'ya ateş püskürüyordu.

Ülke Satılır mı?

İttihatçılar iktidara geçişlerinin üçüncü yılında, ilk kez büyük ve sarsıcı bir dış sorunla köşeye sıkıştırılmış durumdaydılar. İçerdeyse güçlenen muhalefet duruma çok kritik ve acımasız bir ağırlık vermekteydi.

Trablusgarp Savaşı nasıl çözülebilirdi?

Aslında çözümü doğrudan doğruya tarihin kendisi getirmişti. Bu vilayet artık elden çıkacaktı.

İttihatçılar bu tarihsel alınyazısını isyanla karşılamışlardır. Yazgılarına karşı "bir avuç kahraman" tablosu içinde savaşmayı tercih etmişlerdir. Onların –yeni görünümüyle– İtalyan sömürgeciliğinin (ve emperyalizminin) karşısında olduklarını gösteren bir gerçek daha vardı: Bankalar (Banco di Roma gibi) ve Düyun–ı Umumiye'nin bu saldırganlık üzerindeki rolleri gibi. (Bk. s.445)

Çaresizliğin yarattığı bunaltı içinde muhalefet acımasızdı, üstelik İttihatçılardan kurtulmak için bu savaşı fırsat saymıştır.

Bu sırada ortaya bir dedikodu çıkmıştır: İtalya'dan alınacak bir para karşılığında, Trablusgarp ve Bingazi'nin İtalyan egemenliği altına geçmesini kabul etmek. Kaynağı pek belli olmayan bu söylentiyi Sadrıâzam Sait Paşa sert bir tepkiyle karşılamıştır. (Bk. s. 94).

Ne var ki kamuoyuna pek yansımayan bir iki girişimden söz edebilmek artık mümkündür.

Bunlardan birisi doğrudan doğruya *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey tarafından hatıralarında, kısa da olsa, açığa çıkarılmıştır.[56] Kendisi aynı zamanda Duyun–ı Umumiye'de Osmanlı temsilcisidir. Bir gün makamında iken içeri Kont Volpi girer ve bir barış önerisinde bulunur. Kararlaştırılacak bir tazminat karşılığında Trablusgarp ve Bingazi'nin İtalyanlara terkedilmesi önerisidir bu. Bir İttihatçı tepkisiyle Hüseyin Cahit Bey bu öneriyi kabul etmez. Ona göre, bu savaş para meselesi değildir ve Bosna–Hersek çözümü ile herhangi bir benzerliği de yoktur. "Trablusgarp'ı almak isteyen onu ancak harple bizim elimizden alabilirdi. Bizim harpten hiç pervamız yoktu. Zaman bizim için çalışıyordu."

Kont Volpi de ısrarından vazgeçmez. Hüseyin Cahit Bey'e göre bu

55 Adil Nâmi, age., s.57.

56 Hüseyin Cahit Yalçın hatıralarını ilk olarak Meşrutiyet Hatıraları başlığı ile *Fikir Hareketleri* Dergisi'nde 1935 yılında yayınlamıştır. Bu sorunla ilgili olarak bk. sayı 165, s.134 ve sayı 166, s.150– Aynı hatıralar daha sonra *Yedigün* Dergisi'nde yayınlanmıştır. (Sayı 214, s.21)– Ve daha geç bir tarihte *Halkçı* Gazetesi'nde de yayınlanmıştır. Bk. 8.10.1954 tarihli 114. tefrika.

savaş masraflı değildi. Belki de öyleydi. Fakat başyazarın en büyük yanlışı zamanın Osmanlı lehine çalıştığı savıdır. Aksine Trablusgarp Savaşı İttihatçıların istedikleri çözüme bağlanmadığı gibi, istemedikleri ve beklemedikleri bir hızla bir ölüm fermanı olan Balkan Savaşlarını getirmiştir.

Bu olay kendi alanında tek değildir. Çok geç bir tarihte (otuz sekiz yıl sonra) yeni bir girişimden söz edilmiştir. "İfşaatta" bulunan, girişim içinde rol almış bir İtalyan bürokratıdır. Adı Alberto Theodoli (Teodoli) olan yazar, aynı zamanda Düyun-ı Umumiye'de çalışmaktaydı, yazdığı kitapta olaylara "iki asır arasından" bakmaktadır. Başka yabancı kaynaklarda rastlanmayan olayda ünlü İttihatçı Emanuel Karasu Efendi de girişimcilerden biri olarak gösterilmektedir.[57]

Olay kısaca şöyle anlatılmaktadır: Savaşın ilanından sonra yazar Tarabya'da kalmaktadır. İtalyan diplomatları ülkeyi terk ettikleri için İtalyanların işleri Alman elçiliğince yürütülmektedir. (Büyükelçi Baron de (Van) Biberstein'dir).

3 Kasım 1911 günü yazarın deyimi ile "Selanik Yahudisi Sayın Carasso (Karasu), Beyoğlu'ndaki İtalyan Kilisesi'nin (Saint Antoine) mimarı Denari ile beraber, otomobille Tarabya'ya gelirler ve Dahiliye Nâzırı'nın önerisini getirirler. Buna göre, Nâzır "Jön Türk Komitesi" (İttihat ve Terakki için Batı'da hâlâ bu ad kullanılmaktadır) adına Alberto Theodoli'nin derhal Trablusgarp Savaşı'nın durdurulmasının sağlanması için Roma'ya hareket etmesini istemektedir. Von Biberstein'in de izni ile yazar görevli bir arkadaşıyla Babıâli'ye gider. Sadrıâzam (Sait Paşa) ve Harbiye Nâzırı (Mahmut Şevket Paşa) Karasu Efendi'nin önerilerini yinelerler. Bunlar arasında en göze batıcı olanı İtalya'nın Osmanlı Düyun-ı Umumiyesi'ne ve Tütün Rejisine tazminat adıyla on milyon Türk Lirası'nın verilmesi maddesidir.[58]

Yazar çeşitli itirazlarda bulunur. Fakat kendisine Mısır ve Tunus örnekleri gösterilir ve ısrar edilir. Theodoli'nin uzun ısrarları fayda vermez. Sorunun gizli kalması istenir ve kendisine verilecek özel şifre

57 Alberto Theodoli, *A. Cavalli de Due Secoli*. Kitabı bize bildiren ve gerekli bölümün fotokopisini gönderen Sayın Orhan Koloğlu'dur. Kendisi aynı zamanda konu üzerine Fransızca bir makale de yazmıştır. "Une Démarche Pour Régler L'Affaire de Libye Par Paiement En 1911 Et la Connection Maçonnique" (Libya Sorununu Tazminat Yoluyla Çözme Konusunda Masonik Bir Girişim) başlıklı bu yazı Libya Tarih Araştırmaları Merkezi'nin Ocak 1986 sayısında çıkmıştır. Yine kitaptaki bu bölümün bazı sayfaları (s.51-61) Sayın Prof. Dr. Mesut Önen tarafından bizim için çevrilmiştir. İçten teşekkürlerimizi sunarız.

58 Alberto Theodoli'ye göre, Osmanlı hükümeti önerilerine tehditler de eklemişti. Şöyle ki: 1- Kan dökülmesi acele önlenmeliydi;, 2- Osmanlı Devleti'nin egemenlik hakkı bölge üzerinde kalmak koşulu ile bu bölgenin yönetimi İtalya'ya verilebilirdi; 3- Arapların askeri direnci örgütlenebilirdi; 4- İtalyan Hükümeti, tazminat adı altında, Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne 10 milyon Türk Lirası yatırmalıydı; 5- Osmanlı Hükümeti işgali önleyemediğine göre, ülkesindeki İtalyan ürünlerini ve

ile yalnız Karasu Efendi aracılığı ile temas kurması da söylenir.

Yazar Viyana yoluyla Roma'ya varır. Dışişleri Bakanı'nı (Di San Giuliano) görür, Bakan'ın Başbakan (Giolitti) ile görüşmesinden sonra artık geç kalındığı kararına varılır ve girişim sonuçsuz kalır. İtalya'nın, öneriyi reddettiği de özel şifre ile Karasu'ya bildirilir.

İstanbul'a dönüşünde Alberto Theodoli Alman Büyükelçisi tarafından hemen çağırılmış ve çok sert karşılanarak Osmanlı ülkesinden ayrılması istenmiştir. O da ülkeden zorla çıkarılmaktan çekinerek Mısır yolu ile memleketine dönmüştür.

Böyle bir olay olmuş mudur?

Theodoli'nin anlattığı bu hikâyede, abartma bir yana, gerçek dışılık olduğu kesindir. Olayın şimdiye dek tek yorumcusu olan Sayın Orhan Koloğlu böyle bir oluşun tarihsel gerçeklere uygun düşmediğini kanıtlayıcı yorumlar vermiştir. [59]

Kaldı ki Sait Paşa'nın bilinen kesin tutumu da olayın gerçekle bağdaşmadığını ispatlayıcı sayılmalıdır. Tabii bu savımız aksi kanıtlanıncaya kadar geçerlidir. Hemen ekleyelim ki, Başbakan Giolitti'nin hatıralarında böyle bir girişimden söz edilmemiştir. [60]

Karasu Efendi'nin kişiliği ne derece sorunlu olursa olsun böyle bir girişimle ilişkisi de kanıtlanmış değildir.

Bu konuda ilginçliğini koruyan sorun, Mebusan Meclisi'ni karıştıran ve Sait Paşa'yı dahi heyecanlandıran söylentilerin hangi kaynak ya da kaynaklardan çıkmış olduğudur. Sorun hâlâ tartışmaya açıktır. Bütün bu oluşlarda sorunun Mason locaları tarafından ileri sürüldüğünü düşündüren nedenler olabilir.

Osmanlıcı Tepkiler

Osmanlı kamuoyu, Meşrutiyetin ilanından dört yıl sonra, karşılaştığı ilk savaşı büyük heyecanla izlemiştir. Gazetelerin heyecanlı yazıları mebusları gittikçe sertleşen çıkışlara götürüyordu. Zaten Meclis-i Umumi belirli süresinden bir ay önce açılmıştı.

Âyan âzaları padişahın parlamentoyu açış nutkuna verilecek cevabı konuşurlarken, bu savaş için "felâket-i hazıra" mı yoksa, "hâdise-i elime-i hazıra" mı demek gerektiğini tartışmışlardır. [61]

Mebusan Meclisi'nde, Avrupa basınının lehte olan yorumları herhalde memnunluk duyarak okunuyordu. Hariciye Nâzırı Asım Bey, bu konuda açılmış bir müzakerede oradaki ecnebi gazete muhabirle-

girişimlerini her çeşit olanakları ile boykot edebilirdi; 6- Her iki devlet arasında bir dostluk antlaşması yapılmalıydı (age. s.60). İtalyan Başbakanı bu önerileri olumsuz bulmuş ve kabul etmemiştir. Neden olarak da İtalyan kuvvetlerinin üstünlüğünü göstermiştir.

59 Sayın Koloğlu adı geçen makalesinde bir düzine kadar olanaksızlık saptamıştır.

60 Aynı makale.

61 Mebusan Meclisi'nde uzun süren tartışmalardan sonra "felâket" sözcüğü, oy çokluğu ile metinde bırakılmıştır. (MMZC 1327, C.3, s.33-34).

rine "millet namına" teşekkür ediyor ve İtalyanların yaptıkları "zulümlere tahammül edemeyerek muhabirlikten vazgeçtiklerini" belirtiyordu.

Bu görüşmelerde İttihat ve Terakki'nin sesini Talât Bey (Paşa) duyurmuştur:

"Kahrolsun vahşiler, yaşasın insaniyetperverler, mücahitler diyorum ve bütün meclisi hissiyatıma iştirake davet ediyorum." Sözleri "şiddetli ve sürekli alkışlar"la karşılanıyordu. [62]

Fakat hükümetin tutumu pasifti.

"...Bu yalnız takbihten mi ibaret kalacaktır veyahut o heder olan demler (kanlar) telafi edilmeyecek midir? Sorulmayacak mıdır?" [63]

Eleştiriler ve yorumlar hızla birbirini izler. Trablus Harbi "Şark meselesini yeniden meydana getirmektedir." [64], "...İtalya kendi kendine bir iş yapamayacaktı... Bizim düşmanımız Avrupa değil, İtalya'nın arkasında olan Avrupa'dır." [65] "İtalya donanması İstanbul kapısına geldi, hâlâ boş duruyorsunuz." [66] "Muharebe protesto ile olmaz, harp ile olur." [67]

Ve Enver Bey'in telgrafı: "...Yekvücut olarak mahvolacak veya düşmanımızı kâmilen kahr-ü tedmir edeceğiz" (Tek vücut olarak ya yok olacağız, ya da düşmanımızın tümünü ezip tepeleyeceğiz.) [68]

İlginç olan durum, Trablus Savaşı dolayısıyla Mebusan'da iktidar ve muhalefetin memleketin tehlikede olmasına rağmen birlik halinde bulunamamalarıdır. Ve bu durumu İttihat ve Terakki'yi iktidardan atabilmek için elverişli saymalarıdır. [69]

Bununla beraber İtalya'ya karşı önlemler alınmıştır. Başta İtalya için kapitülasyonların kaldırılması ilginçtir. [70] Ayrıca başka sınırlayıcı kanunlar da çıkarılmıştır. [71]

İç politikanın fevkalâde hareketli ve dalgalı olmasından ötürü zaten böyle bir oluş beklenemezdi. Bu durumda İttihat ve Terakki çok sarsılmıştır ve Sait Paşa'nın çekilmesinden sonra muhalefete düşmüştür.

62 MMZC 1327, C.6, s.208.

63 Kangırı Mebusu Tevfik Efendi'nin konuşmasından (Aynı eser, s.208).

64 Debre Mebusu Basri Bey'in konuşmasından (Aynı eser, s.325).

65 Karolidi Efendi'nin konuşmasından (Aynı eser, s.402).

66 MMZC, 1327-1911, C.6, s.326 (Vasfi Efendi'nin konuşmasından).

67 MMZC, 1327-1911, C.6, s.823 (Yorgi Boşo Efendi'nin konuşmasından).

68 MMZC, 1327-1911 (2.Devre'nin 2. içtimaı), s.21

69 Vartkes Efendi'nin konuşmasından: "...Bu İstanbul'un tecellisi böyle imiş, daima böyle ittihatsızlık ve itilafsızlık ile inkıraza varacağız... Böyle muharebe zamanında birbiriyle uğraşmak, boğuşmak ayıptır" (MMZC 1327-1911, C.6, s.770).

70 Adliye Nezareti'nden "Dersaadet ve Taşra Rüesa-yı Adliyesine gönderilen Talimatname"ye göre karar 16 Eylül 1327 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. (metni için bk. *Salname-i Servet-i Fünun*, 1328, s.209-210).

71 Hükümetçe yayınlanan "Beyanname-i Resmi" İtalya Memalikinden Memalik-i

Meclisler protestolarını milletlerarası alanda duyurma olanağını bulmuşlardır. [72]

Dikkat çekici bir durum da, özellikle Trablusgarp ve Bingazi mebuslarının savaş alanına gitmeleri ve hareketlere katılmalarıdır. [73]

Parlamento'nun asabiliği basında ve yayın alanında da yankı bulmuştur. Her iki alanı birleştirici bir durumu Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey sağlamıştır.

Ahmet Rıza Bey Fransız sosyalist partisinin gazetesi olan *L'Humanité*'ye gönderdiği mektupta, bu savaştan yalnız İtalya'yı sorumlu tutmuyordu. Öteki büyük devletlerin de, İtalya kadar sorumlu olduklarını, indirilen darbede onların da payı olduğunu ileri sürüyordu. Avrupa sözünü tutmamıştı. "Verilen sözle yapılan hareket arasındaki bu çelişki, şarklıların gözünde ahlak ve maneviyat açısından bir cinayet sayılıyordu." [74]

Gazetelerde çok ağır yazılar yayınlanıyordu.

Örneğin *Tanin*'e göre, Avrupa uygarlığında hak ve adalet sözcüklerinin yalan şeyler olduğu anlaşılmıştı artık. İtalya karşısında bizi yalnız bıraktıkları için önce Almanya, sonra Avusturya-Macaristan ağır biçimde suçlanıyor, İngiliz politikasına dönüş öğütleniyordu. [75]

Arap dünyasından da Mohammed Farid'in sesi duyuluyordu: İtalya'nın bu eşkiyalık hareketi, Fas'ta ellerinin serbest kalmasını isteyen Fransa'nın suç ortaklığı ile destek buluyordu. Bir askeri gezi sanılan sefer on üç ay sürdü. Eğer Balkan krizi patlak vermeseydi yıllar

Osmaniye'ye gelecek eşyanın kıymeti üzerinden yüzde yüz gümrük resmi alınması hakkında kanun" (5 Mayıs 1327) (TV 1327,1911, sayı 951), (Bu kanun önce 10 Teşrinievvel 1328-1912 tarihli bir kanun-ı muvakkatle, sonra da 8 Haziran 1330-1914 tarihli bir kanunla feshedilmiştir, *Düstur* Tertib-i Sani, cilt 4, s.494-694; cilt 6, s.780. Ganaim-i Bahriye Mahkemeleri kurulması hakkında Meclis-i Vükelâ kararları ve Dahiliye Nezareti'nin vilayetlere 25 Eylül 1327 tarihli telgrafı (*Salname-i Servet-i Fünun 1328*, s.207-208)- Harp kaçağı eşya hakkında Rüsumat Müdir-i Umumiyesi tebliği (TV 1327-1911, sayı 958)- Trablusgarp ahalisinin İtalya tebaası sayılmaması görüşmeleri (MMZC 1331-1915, s.297-298).

72 La Haye Sulh Konferansı'na iştirak eden bütün düvel-i ecnebiyye hariciye nâzırlarına hitaben Hükümet-i Osmaniye tarafından verilen protestoname (*Yeni İkdam*, 27 Teşrinievvel 1327)- Trablus Harbi dolayısıyla Osmanlı Parlamentosu beynelmilel sulh heyetinin bütün düvel-i muazzama meclislerine sunduğu protesto metni (MMZC, C.6, s.244-245-251).

73 Süleyman el Baruni Efendi'nin (Trablusgarp Mebusu) telgrafı (MMZC, c.6, 1327-1911, s.169)- Fizan Mebusu Câmi, Bingazi Mebusu Yusuf Şetvan ve Süleyman el Baruni Bey ve Efendilerin *"Oralarda ve bulundukları mahalde vatani görevlerini son derece ifa ettikleri"* için Meclisçe ailelerine takdirname gönderilmesi teklifi (MMZC c.6, 1327-1911, s.93).

74 Mektup Emile Vanderveld'e gönderilmiş, bu gazetede yayınlanmıştır. (*Beşeriyet*, sayı 4).

75 *Tanin*, Ouchy Antlaşması'ndan sonra bu tür yayınlarını artırmıştır. (1912)

sürerdi..

Farid Bey, *Le Temps*'ın 30 Aralık 1912 tarihli başyazısından bir parçayı da sergiliyordu: "Türkler son yüzyılın tarihinden hiçbir şey anlamamışlardır... Yitirdikleri toprakları hiçbir zaman geri alamamışlardır. Olay budur." [76] Arap seçkinleri Trablus Savaşı'na karşı kayıtsız kalmamışlardır. [77]

Kâmil Paşa, padişaha sunduğu bir "ariz"de, çok sert eleştiriler yapmıştır. İtalya'nın birinci notasında "Devlet–i Aliyye"ye (Osmanlı Devletine) değil de "Cemiyet (İttihat ve Terakki) aleyhinde ilân–ı harb ettiği" olayına parmak basan eski sadrıâzam (ki kısa bir süre sonra tekrar hükümet kurmaya çağırılacaktır) bu durum karşısında, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın "bitaraf" kalmalarını "manidar" buluyordu. İttihatçılar bundan bir ibret dersi almalıydılar. Ellerini hükümetten çekerek kendilerini hayır işlerine vermeliydiler. Yoksa Abdülhamit iktidarına son veren türden "vak'a–i hayriye misillu" bir askeri ihtilal şimdiki İttihatçı istibdadını mutlaka ortadan kaldıracaktı. [78]

Kâmil Paşa'nın "ariza"sını yayınlayan *Salname–i Servet–i Fünun* Hakkı Paşa kabinesini acı acı yargılamıştır: Onun "...mütereddit, beceriksiz, vekarsız, nüfuzsuz hayatını İttihatçılar da tezyif ediyorlardı." [79]

Yıllar sonra, o günü yaşarcasına bir romancı *"Hüküm Gecesi"*nde aynı kanıdaydı: "... (Olay) belki partinin (İttihat ve Terakki'nin) hayatını tehlikeye atmak lazım gelirken Hakkı Paşa'nın istifasıyla kapandı gitti." Hakkı Paşa ki, yazara göre "İttihat ve Terakki balonunda bir fazla safra torbası idi." [80]

Tarihten ders almanın örneğini de bu politika cehenneminin karanlığından kurtulan Mustafa Kemal Bey (Atatürk) verecektir. Libya çölleri, ona sömürgeciliğin gerçek yüzünü göstermiştir. [81]

76 Mohammed Farid Bey, *Etude sur la Crise Ottomane Actuelle*, s.25–52.

77 Örneğin Âyan'dan Süleyman Elbistani Bey'in takriri: Trablus tecavüzünün bütün mütemeddin akvam parlamentoları nezdinde protesto edilmesini teklif eylerim (MAZC 1327–1911, c.3, s.29)– Beyrut Mebusu Rıza El Sulh Bey'e gelen telgraflardan: "Burada efkar–ı Umumiye son derece muhalefet taraftarıdır. Düşmana bir karış toprak bırakmaktansa bütün Osmanlıların ölümünü tercih ediyoruz. Ahali Kemal–i sükun ve itidal ile vekayie muntazırdır. Namus–ı milliyi muhafaza için her türlü fedakârlığa karar vermiştir." (MMZC, c.6, s.190).

78 Ariza'nın tam metni için bk. *Salname–i Servet–i Fünun 1328*, s.232–234– Şevket Süreyya Aydemir de belgeyi önemle ele almıştır. (*Enver Paşa, c.2, s.268–274*)

79 *Salname–i Servet–i Fünun 1328*, s.422.

80 Yakup Kadri Karaosmanoğlu: *Hüküm Gecesi* (1982 baskısı), s.117–118–119.

81 "...Fakat az zaman zarfında bütün dünya hakkın ne tarafta olduğunu teslim edecek ve heyet–i içtimaiyeler birer kitle–i âliye–i beşeriye haline inkılap edeceklerdir. İşte o zaman milletlerin bütün gayesini insaniyet ve muhabbet–i mütekabile teşkil edecektir. Bu harekat–ı dimagiyenin kuvvetli eserlerine Şark'ta, Asya'da tesadüf ettiğimiz gibi, Afrika'da da aynı hareket–i fikriyenin mevcut olduğunu görürüz. Bizzat, bir

Zamanın ünlü yazarı Süleyman Nazif Bey daha da acı ve karamsar yazıyordu: "...Millet Meclisi toplandı. Fakat o topluluğun derinliğinden öylesine bir çatışma çıktı ki, İtalya bile ümitvar oldu. Evet İtalya, ümitvar ol!.. Ümitvar ol ve kahrol." [82]

Aslında "Osmanlıcı" diye nitelenen tepkiler doğrudan doğruya milliyetçi idiler ve Balkan Savaşlarıyla daha da belirgin olacaklardır.

İttihat ve Terakki Trablusgarp Savaşı ile öldürücü bir yara almıştır.

sene devam eden bir muharebe esnasında Afrika'da, o mücadeleyi yapan insanlar arasında bulundum... Afrika insanları belki hürriyet-i şahsiyelerini daha evvel idrak etmişlerdir. Fırsat bulamadılar... Bütün mazlum milletler zalimleri bir gün mah ve nabüt edecektir (yok edecektir). O zaman dünya yüzünden zalim ve mazlum kelimeleri kalkacak, insanlık kendisine yakışan bir halet-i içtimaiyeye mazhar olacaktır." (1922) (Akil Aksan; *Atatürk Der ki*, s.134).

82 *Hak*, 1 Mart 1328-1912 (Kısmen konuşulan dile biz aktardık).

İKİNCİ KESİM

İTTİHAT VE TERAKKİ VE BALKAN SAVAŞI

1. *"Elveda Rumeli"*

Tarih Manzaraları

"...Lüleburgaz savaşı neden kaybedildi? Askerlerin ekmeği, kumandanın telgrafı yok... Abdullah Paşa'nın zabitleri mısır köklerini tırnakları ile kazıyarak, biraz unla kaynatıp kumandanlarına veriyorlardı. 175.000 kişilik bir kuvvet kumandanının yiyecek ekmeği yoktu... Bu bir hastalar ve yaralılar kafilesi değildi, bunlar gerçek insan paçavralarıydı. Yeşilimsi ve yanık yüzlerinde ızdırap gerginliği, acının verdiği perişanlık içinde sürüklenmekteydiler... Kimini arkadaşları taşıyordu, kimi de yük arabaları üzerine asılmışlar, cesetlerle karma karışık yürüyorlardı. Arabalardan feci bir inilti ve hırıltı konseri yükseliyordu. Bu can çekişenler kortejinin arkasında, çamur deryası boyunca, bağırsaklarını toprağa boşaltan iki büklüm gölgeler seçiliyordu... Hayatımda ilk kez korkunun ne olduğunu gördüm ve anladım." [1]

Bu acı tabloya başka bir gözlem ekleyelim.

"...Havanın fenalığı, gıda yokluğu, üniforma uymazlığı, kunduraların biçimsizliği, bitik düşmüş, kötü kumanda edilmiş bu biçarelere Hıristiyan ahali pencerelerden tüfekle ateş ediyordu... Bir ordu ki harp etmeden, önemli kayıplara uğramadan, hatta bir kısmı galip gelmişken dağılıyor, perişan oluyor... Askerler tekerleklere yapışmış et parçaları için birbiriyle kavga ediyor..." "Çerkezköy'den İstanbul'a yirmi saatte" gidilen buralarda "yaralıları yıkamak için su bile yok", "neferler obüslerin açtığı yaraları kendileri pis paçavralar ya da çamaşır parçalarıyla sarmakta." "Acaba tarih buna benzer bir durumu kaydetmiş midir?" [2]

Bir gece, Trakya'nın bir köyünde geceleyen Türk subaylarını ve erlerinin tümünü Bulgarlar katleder. Ve bir gün, Selanik'e Bulgarların girdikleri gün (10 Aralık 1912) bir birlik kumandanı Fransız okulunu ziyarete gider ve müdüre "muzafferane" itirafta bulunur: "Mösyö, bugün biz Selanik'te isek bu, Creusot (Krözo) topları ve özellikle Fransız savaş taktiği sayesinde olmuştur." [3] "Hemen herkes

1 Stéphane Lausanne, *Au Chevet de la Turquie*, s. 106-135-136.
2 Von Hoehwaehter, *Türklerle Muharebe*, s. 30-31
3 Stéphane Lausanne, age. s. 189.

intihar etmek istiyor... Yazık namusa bir kıymet ve ehemmiyet verenlere... Artık Rumeli'nin gittiği muhakkak. Fakat bütün şu kolordular şaşırmış koyun sürüleri gibi, kurşun ve gölge altında kar, çamur ve hastalık içinde mahvolacak. Ah, acaba ondan sonra aklımız başımıza gelecek mi?.. Demek Türklerin yaşamak hakkı yokmuş." [4]

Bu tarih manzaralarının tümü Balkan Savaşlarının birinci dönemini cephede izleyen yabancı gazetecilere ve subaylara aittir. Sonuncusu cephede çarpışarak ilerleyen İttihatçı bir subayın, ünlü hikâyeci Ömer Seyfettin Bey'indir. Balkan Savaşlarıyla ilgili yığınlarca kitap ve yazıyla kabarmış bir kaynakça vardır ve bu tür bozgun ve sefalet gözlemlerinin sayısı ciltler doldurabilir. Ama soru ya da sorun şu: İttihat ve Terakki'nin bu oluşlarla ne ilgisi vardır?

Creusot ve Krupp Sentezi

Trablusgarp Savaşı'nı noktalayan Ouchy (Uşi) anlaşması imzalandığı zaman, 1.Balkan Savaşı başlayalı on gün olmuştur. Trablus Savaşı nasıl bir zamanlamaya bağlanmışsa, Balkanlılar da, Afrika'da yenilen Osmanlı'yı Balkanlardan atma fırsatını ele geçirdiklerine inanmışlardır.

Her şey Balkan Düvel i Müttefikası'nın 30 Eylül 1912 tarihli notasıyla başlamıştır. Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'ın ortak notası altında, 1908'de İstanbul'da Bulgar Kapıkethüdası olan ve elçiler ziyafetine çağrılmadığı için memleketine dönen ve eylemi Bulgaristan'ın "ilân-ı istiklâline" neden olarak kabul edilen Keşof Efendi-'nin (o sırada Başbakan) imzası vardır. Notaya, Avusturya-Macaristan ve Rusya hükümetinin aracılığı ile istenen bir ıslahat listesi de eklidir. Babıâli, haksız ve "mütehakkimane" tutumuyla Balkanlıları birbirine düşürmüştür.

Balkan devletlerinin isteklerine gelince, bu durumun faturası Berlin Antlaşması'nın 23. maddesini uygulamak olmalıydı. [5] Bunun için de, anılan madde ile öngörülen reformlar derhal yapılmalı ve milli unsurları tatmin ilkesi, (tüm sonuçlarıyla) esas alınmalıydı. İlk tatmin şekli, bir çeşit Balkan milletlerine dayanan etnik nisbi temsil usulüne göre, Osmanlı parlamentosuna mebus gönderilmeliydi, yapılması gerekli sayılan ıslahat Düvel-i Muazzama ile Balkan elçilerinin denetimi altında olmalıydı. [6]

4 Ömer Seyfettin, *Balkan Harbı Günlüğü*, s. 60-61 (Bütün Eserleri, Bilgi Yayınevi dizisi: 8).

5 Madde metninden (2. fıkra): "Bu muahede kenduleriçün teşkilât-ı mahsusa tàyin olunmamış olan sair Rumeli eyâlet-i şahanesinde dahi Girid'e Virguce ita olunan muafiyet mustesna olmak üzere ana mümasil ve ihtiyacat ı mahalliyeye muvafık nizamat yapılacaktır. Bab ıâli her eyalette işbu nizamat-ı cedidenin teferrüatını bilmuzakere tertib itmek ve ekseri âzası yerlü ahaliden mürekkep olmak üzre mahsus komisyonlar teşkil edecektir". (Antlaşma metni için bk. Nihat Erim, *Devletler Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, s. 413).

6 Öteki şartlar: Vilayetlere muhtariyet verilmesi; Belçikalı ve İsviçreli valiler tayin

Bu bir ültimatomdu.

Yalnız bu sefer İtalyanlarda olduğu gibi, Balkanlılar İttihat ve Terakki'yi doğrudan doğruya kastetmiyorlardı. Bunun mümkünü yoktu. Çünkü İttihatçılar muhalefette bırakılmıştı. Zaman Büyük Kabine dönemiydi.

Balkanlılar vermiş oldukları notaya "merbut" (ilişik) "izahi (açıklayıcı) nota" da derhal yerine getirilemeyecek koşullar ileri sürüyorlardı. [7]

Nota Sofya ve Belgrat'taki Osmanlı elçilerince kabul edilmemiş, elçiler merkeze çağrılmıştır.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin Düvel-i Muazzama'ya verdiği yanıt (14 Teşrinievvel 1328-1912), çok daha sakin bir üslupla kaleme alınmıştı: Islahat her zaman düşünülmüştür. Eğer yapılamamışsa, bu "tahrikât ve ifsadat" merkezleri yüzünden olmuştur. Hükümet "kendi arzu ve ihtiyarı ile Berlin Muahedesi'nin 23. maddesini ve 1880 Nizamname Lâyihasını" gelecek toplantı dönemi açıldıktan sonra parlamentoya sunma kararını almıştır. Nizamname yayınlanır yayınlanmaz Osmanlı memurları bütün gayretleriyle ve süratle uygulanmasına çalışacaktır. [8]

İlk savaş 8 Eylül 1912'de Karadağ'da başlamıştır. İstanbul'daki büyükelçiler (Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya) verdikleri bir notada Balkanlıların dileklerini destekleyerek bu sorunları "mevki-i müzakereye koyacaklarını" bildirmişlerdir. Bu isteklerin "Devlet-i Osmaniye'nin" ülke bütünlüğüne aykırı düşmeyeceğini de eklemişlerdir.

Savaşlar Osmanlı aleyhine sonuçlanmıştır. Sırasıyla büyük kentler düşmüştür. Yanya (6 Mart 1913), İşkodra (10 Nisan 1913), Kırkkilise (24 Ekim 1913), Selanik (9 Kasım 1913), Manastır (18 Kasım 1913) gibi belli başlı merkezleri imparatorluk yitirmiştir. Yüz elli beş günlük bir direnişten sonra Edirne de düşmüştür. Arnavutluk daha önce bağımsızlığını ilan etmiştir. (26 Mart 1913) [9]

Osmanlılar ve Balkanlılar bir noktada, ortak niteliğe sahiptirler. Hiçbiri, kendi silahlarını kendi üretmiyordu. Tümünü Düvel-i Muazzama'nın teknolojisinden satın alıyorlardı. Almanya ve Fransa satıcıların başındaydılar.

Oluşan tablo gerçekten garip ve hazindi: Alman Krupp toplarıyla, Fransız Creusot topları karşı karşıya idiler. Yabancı silahlarla yerli askerler de karşı karşıya idiler. Kimi zaman tepelerdeki Schneider

edilmesi; Seçimle vilayet meclisleri kurulması; Jandarma teşkilâtı yapılması; Öğretim serbestliği tanınması; askeri milis teşkilâtı kurulması (*Salname-i Servet-i Fünun 1329*, s.72).

7 Bu notaya ek bir "izahi" nota da vardır (Aynı eser, s. 72-76).

8 *Salname-i Servet-i Fünun 1329*, s. 82.

9 Aram Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, s. 402 529.

topları düşman cephesindeki *Schneider*'lerle vuruşuyordu.[10] Kimi zaman Creusot'lara Fransız mermisi bulamayan Osmanlılar, Krupp obüslerine uydurdukları için sevinçliydiler. Osmanlıların satın aldıkları toplarla yüklü bir yabancı gemi, Karadeniz'in bilinmeyen bir yerinde dolaştırılıyor, malı teslim etmiyordu. topları monte edecek uzman Fransız subayı, savaş alanında değildi, Pera Palas Oteli'nde idi. İstanbul'da olan herkes gibi savaş haberlerini limanda demirli Fransız zırhlısı Leon Gambetta'nın telsizi aracılığı ile alıyordu. Bu zırhlıdaki askerler de önemli bir görevle şehre yerleşmişlerdi. Osmanlı Bankası' nın kasasını saldırıdan korumakla görevliydiler. Bankanın Edirne şubesi Türk makamlarının istedikleri krediyi hayli zorlukla vermişti.[11]

Balkan Harbi'nin ilk dönemi sekiz ay sürmüştür.

Savaşların ikinci perdesi Haçlıların kendi aralarındaki çarpışmalarla açılır. (29 Haziran 1913). Dört ay sürer.

Babıâli Baskını ile yeniden iktidara gelen İttihatçılar, bu hareketlerini Mahmut Şevket Paşa suikastiyle ödemek zorunda kaldılar. Enver Paşa'nın liderliğinde harekete geçen ordu Edirne ve Kırkkilise'yi geri aldı. Hükümetin isteksizliğine karşın, Meriç'in öte yanına geçen kıtalar yeni gelişmeler başlattılar.

İkinci Balkan Savaşları dört aylık bir süre içinde üç ayrı antlaşmayla son buldu.[12]

2. *Aydınlar ve Savaşlar*

Hüseyin Cahit Bey, İttihatçı bir fikir adamı olarak 31 Mart Olayı günlerinde Selanik'tedir ve Rumeli'yi tanımlar: "...Rumeli ile İstanbul arasında derin fark vardı. Burada hürriyet ve milli hâkimiyet hükümran oluyordu. Herkes ümit, neşe ve galeyan (coşku) içindeydi."[13]

Daha sonra bir anısını anlatır. Kütahya Mebusu Ferit (Tek) Bey şu öneride bulunur: "Bizi nasıl olsa Rumeli'den kovacaklar. Oradan atılacağımıza kendiliğimizden bırakarak Anadolu'da toplansak daha iyi olmaz mı?" "...Rumeli'den kovulmak... Bu kelimenin o vakit kalbimde hasıl ettiği acıyı hâlâ unutamıyorum... Ferit Bey hükümet başında olsaydı acaba düşündüğünü yapabilir miydi?"[14]

Ama 1913 yılının ortalarında "akla bile getirilemeyen" şeyler olmuştur.

Fikir Akımları Konuşuyor

Balkan Savaşları Osmanlı "entelektüellerini" köklerinden sarsmış-

10 Stéphane Lausanne: age., s. 223-225.

11 *Illustration* savaş muhabiri George (Jorj) Demon'un yazısından (Adil Nami: *Osmanlılar Muharebelerini Nasıl Kaybettiler* kitabı içinde, s. 237).

12 Bükreş Antlaşması (10 Ağustos 1913). İstanbul Antlaşması (29 Eylül 1913). Atina Antlaşması (14 Kasım 1913) (Antlaşma metinleri için bk *Nihat Erim:* age., s. 447–497).

13 10 Yılın Hikâyesi (*Yedigün* No 161, s. 30).

14 Aynı eser, (*Yedigün* No 166, s. 29).

tır. Trablusgarp Savaşı Osmanlılara karşı girişilmiş bir savaştı. Balkan Harbi ise "Salib'in Hilâl'e" (Haç'ın Ay'a) karşı bir haçlı seferi sayılmıştır. Bu "müthiş" savaş Osmanlı aydınlarını da bozguna uğratmıştır. Kamuoyunu afallatmıştır.

Bu savaşın her iki tarafını klasik terimlere ve görüntülere göre yorumlamak yeterli olmaz.

Bir yanda, birleşik bir dış görünüş örtüsü altında komitacılığın yırttığı büyük bir Makedonya vardır. Komitacılık eylemleri artık romantik milliyetçilikle bağdaşamaz.

Bir yanda da tüm sakatlığı "ayan beyan" Osmanlı düzeni, kumandanların politikaya karışmalarıyla büsbütün bozulmuştur. Kalpaklarını bile değişik giyen İttihatçı–İtilafçı subaylar ordunun asıl yenilgi nedeni olmuşlardır.

Bir yabancı gözlemi haklıdır: "...Türk askerinin başında iyi bir kumandan bulunursa neler yapabileceğini öğrenmekte gecikmedim... Bu biçare kıtaatı harp sahnesine sevkedenler bu hezimetin (yenilginin) hakiki mes'ulüdür." [15]

Felaketli savaşlar birbirini izlerken, politika sahnesi de boş durmamıştır. Halâskârlar Hareketi yüzünden İttihatçılar hızla muhalefete itilmiştir. Meclis feshedilmiştir. Büyük kabine acz içindedir. Kâmil Paşa da aynı durumdadır. Ordu Midye–Enez çizgisine çekilmiştir.

Ve Dr. Abdullah Cevdet Bey'in sözleri:

"...Çatalca'da patlayan topların sesleri kulağıma geliyor. Edirne'ye atılan gülleler göğsümü dövüyor. Bunların cümlesine mukavemet edecek (direnecek) kuvvetim yok değil. Fakat beni öldürmek isteyen, amansız pençesiyle beynimi karıştıran bir tereddüt var: Bu tarrakalar (top gürültüleri), bu darbeler bizi uyandırabilecek mi? Yoksa her zaman ve her devirde olduğu gibi birtakım bal kabakları, Anadolu'ya, tek çatışma ve ifsat (bozgunculuk) sahası kalmış olan Anadolu'ya yayılarak halka bozgun sebeplerimizi kendi kafalarına göre anlatmaya koyulacaklar mı?.. Beni korkutan Bulgarların topları değil... Bana, cânım Çatalca'da, Edirne'de yangın varken, devletin hayatı tehlikedeyken, hiç Anadolu filan düşünülür mü? demeyiniz. Hayatımızın her anını Anadolu'dan alıyoruz. O bizim kalbimiz, kafamız ve havamızdır." [16]

Garpçılık Cereyanı'nın lideri bu duygusal satırlarıyla, Meşrutiyet'in kamuoyuna egemen aydınları üzerinde, Balkan Harbi'nin uyandırdığı şaşkınlığı ve karamsarlığı dile getiriyordu. "Romantik Milletler" Osmanlı'yı yenmişlerdi.

İttihat ve Terakki bu "muharebede" yok olurcasına sarsılmıştı. Fakat sımsıkı ve yapayalnız sarıldığı yeni ideolojisi olan Türkçülük böylesine bir bunalımlar örgüsü içinden daha taze, daha güçlü çıkmasını bilmiştir.

15 Von Hoechwaether, age., s.111.
16 *İçtihad*, 31 Kânunusani 1328.

Ziya Bey (Gökalp) Fırka ve Cemiyet'in rakipsiz ideologu olarak, Türklerin kalkınmasında tek ve ilk şartın "milli vicdan ve şuur" olduğu ilkesini koymuştu. Bunun için de dağınık "atomlaşmış" Türkleri Osmanlı kozmopolitliğinin karmaşıklığından sıyırarak Yeni bir Hayat'a kavuşan yeni (milli anlamına) bir toplum durumuna getirme İttihat ve Terakki'nin de *yeni* işlevi oluyordu.

Balkan Savaşları şer (kötü)'den hayr'ı (iyiyi) doğuruyordu. Balkan saldırısı "milli mefkûre"yi uyandıran şoktu. Türkler artık millet olmaktaydılar. Çünkü korkunç tehlikeler anaforunda "ferdiyet" silinmiş, "fert" susmuştu. Milliyetçi Balkanlılarla milletleşen Türklük konuşuyordu. Batı'da Balkanlıların, doğuda Arapların milliyet uğultuları arasında kalan Türkler, birbirlerine daha fazla kenetleniyor, bir yalnız kalabalık olmaktan kurtuluyordu. Milli kin, milli dayanışmayı ve sevgiyi körüklüyor, milli şuurun yaratıcı ve yayılmacı (bir bakıma Turancı) kaynağı oluyordu.

Edirne'nin kurtarılışı Orta Asya'da bile yankılar uyandırıyor, bir bayram havası yaratabiliyordu. [17]

Türkler milliyetlerini algılamakla yok olmaktan kurtulmaktaydılar. Ailenin dar çemberinden, ümmetin uçsuz bucaksız yüzölçümünden sıyrılarak, bundan böyle türdeş bir toplumun, yani *milletin* uğrunda her türüyle özveriye hazırdılar. "Kızıl Elma" ideolojisini "isimsiz kahramanlar" üretmekteydi.

Lider böyle konuşuyordu. [18]

Lider sayısı daha çok olan İslamcılar da bu felaketler savaşını yorumlamıştır. Balkan Harbi "Nasraniyetin" (Hıristiyanlığın) "İslamiyete" öldürücü saldırısı; yeni ve bağnaz bir Haçlı seferiydi.

Mehmet Akif Bey, Beyazıt Camii'ndeki bir "mev'izesinde" (vaazında) Balkan Savaşlarını Allah'ın kendisini toparlamayı bilmeyen topluma ilâhi bir cezası olarak niteliyordu. [19] "Medeniyet denilen tek dişi kalmış canavar" yakın, çok yakın ufuklarda daha sert ve açık olarak şekillenmek üzere, hazırdı.

İslamcılar, bu silip süpürücü yenilgiler dizisinin karşısında, hemen alınacak önlemler bakımından güçlü değillerdi.

Şeyhülislamlığın reçetesi çok basitti: 4444 kere "Allahümme salli salâten ve selmi selâmeten tamen" duasının tüm mekteplerde okun-

17 Azerbaycan şairi Tokayef Enver Paşa için şiir yazmıştır. Çin Türkistanı'nda Edirne'nin geri alınış haberi üzerine halk, galeyan içinde dükkânlarını kapatmış sokaklara dökülerek o günü bayram ilan etmişlerdir. Rıdvan Akın, *"Origins And The Rise of Turkish Nationalism A Case Study: Türk Yurdu"*, ayrıca bk. "Türklük Şuunu: Türkistan-ı Çini de Edirne'nin İstirdadı Bayramı" *Türk Yurdu,* C.5., No: 2 s. 911-912.

18 Bu fikirler için şu etüdümüze bk. *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları,* İstanbul, 1948 (Teksir), s. 153-157.

19 *Sebilürreşad* 1328, Sayı 48-230, s. 374.

masını öneriyordu.[20] Fatih ordularının korkusundan kaçan Bizanslıları hatırlatır gibi...

Ve bir yazar, "felaket önünde", kendi neslini sorumlu buluyordu:

"...Her şey öldü. Parlak, övgüler dolu bir tarihi biz, bugünkü nesil lekeledik. Yakın veya uzak bir gelecekte şüphe yok ki, bu lekeyi yine bu nesil ya da gelecek nesiller temizler, arındırır. Yalnızca siyaset bir toplumu kurtaramaz; bu gerçek ne yazık ki beş senedir anlaşılamamıştır. Düşmemizin ve gerilememizin en başlı etkenlerinden birini evin idaresini düzenlemekten âciz birtakım biçarelerin bu büyük imparatorluğun, bu muazzam hilâfetin muaddalat–ı umurunu... kendilerini unutup gitmelerinde aramalıyız... Siyasal ihtiraslar, siyasetin bilhassa bizdeki tarzı bir milleti öldürmek için en kolay bir yoldu."[21]

Bu savaş bir ideoloji savaşıydı.

3. *İttihatçıların Gözyaşları*

Balkan Savaşları 1912 yılının Ekim ayından 1913 Haziran'ına kadar Osmanlı Devletini bir yıl oyalamıştır. Sonuç: Bir yıl içinde Afrika–yı Osmani'den sonra Avrupa–yı Osmani'de yitirilmiştir.

Toplam nüfusu 6 milyonu çok az aşkın, 173.400 km²'lik, km² başına 36 kişi düşen[22] "Koca Rumeli" Osmanlı aile albümünde bir hatıra fotoğrafı olarak kalmıştı artık.

"Elveda Rumeli"

Uzun bir süre sonunda, Meclis–i Mebusan 3. yasama dönemine başlamıştı (1914–1330). Meclis Reisi seçilen *Halil Bey* ilk konuşmasında gerçekleri "buğulu bir gözlükle" görür:

"...Tarihimizin büyük bir hatası vardır. Ondan bu defa kendimizi korumalıyız. Harbetmek kâh muzaffer, kâh mağlup olmak her millete mukadderdir. Başka milletler harben kaybettikleri vatan parçalarını unutmazlar, gelecek nesillerin önünde onları daima canlı tutarlar. Onlarla birlikte felaket sebepleri de daima yaşar. Bu suretle aynı sebeplerin felaketli neticelerinden geleceği korurlar. Bu yüce kürsüden milletime tavsiye ederim: Unutmamasını! Hürriyet ve Meşrutiyet meşalesi nurunun beşiği olan sevgili Selanik'i, yeşil Manastır'ı, Kosova'yı, İşkodra'yı, Yanya'yı, bütün güzel Rumeli'yi unutmamasını tavsiye ederim. (Unutmayacağız sadaları). Muallimlerimizden, muharrirlerimizden, şairlerimizden, bütün fikir adamlarımızdan hududun öte tarafında kurtarılacak kardeşler, tahlis edilecek vatan parçaları bulunduğunu bugünkü ve yarınki nesiller önünde, dersleriyle, yazıla-

20 Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, s. 24.

21 Ubeydullah Esat, Felâket Önünde (*Resimli Kitap* 1328, Sayı 44, s. 639–640).

22 Faik Sabri (Duran), Balkanlarda Anâsır ve İhtirasat (*Resimli Kitap* 1328, Sayı 45, s. 658–666) (Yazara göre Avrupa–i Osmani'nin nüfusu 6 milyon kadar, km² başına 36 kişi düşmektedir)- Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin Memalik–i Osmaniye Cep Atlası'na göre (İstanbul 1323), nüfus 6 milyon, yüzölçümü 173.400 km²'dir. Bu sayıya, Rumeli–i Şarki Vilâyeti dahil değildir (s. 14).

rıyla, şiirleriyle bütün manevi nüfuzlarıyla daima canlandırmalarını rica ederim. Ancak bu suretle felaketlerimizi, yenilgilerimizi hazırlayan hataların tekrarından geleceğimizi koruyabiliriz." [23]

Ege kıyılarının çocuğu olan Meclis Reisi'nin Rumeli ile kurduğu bu "hicran" diyaloğu İttihatçıların duygusal yanlarını gösterir ve iç dünyalarının "mistik" görünümünü kanıtlar. Halil Bey, hatıra albümünün sayfalarını gözyaşlarıyla ıslatırken, eski vilayetler "vatan parçaları" olmaktan çıkmış Karadağ, Sırbistan, Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya olmuşlardı.

"Tarihten alınacak" derslere gelince, böyle bir şey İttihatçıların da, başkalarının da defterinde yazılı değildi. Hele ızdırapların ve hıçkırıkların tarihin oluşu üzerinde hiçbir etkisi yoktu.

Benzer bir konuşmayı da Maliye Nâzırı Cavit Bey yapmıştır. 1330 (1914) bütçesini sunarken artık Selanik mebusu değildir. Biga mebusudur ve 1912–1913 olaylarının yalnız mali portesini değil, bu olaylarla yaşanan "dikenli ve çamurlu bir hayat"tan sonra, bir iki ay içinde "koca Rumeli kıtasının bir bir elimizden" nasıl çıktığını anlatır:

"...Birer birer o Rumeli'nin bütün kurbanlarını düşmanların eline teslim ettik. Sıra ile göklere değen şahikalarında (doruklarında) Osmanlı tarihinin zafer destanları asırlarca okunmuş olan İşkodra kurbanları, gölünün sessizlik dolu kıyılarında uyuyan Yanya kurbanları, en yüce savaşının güzel hatırasını koynunda saklayan yüce savaşın mübarek şehidi Hüdavendigâr'ı yüzlerce sene koruyan Kosova kurbanları, sonra yeşil dağlarının tepesinden yükselen hürriyet haykırışıyla Osmanlı milletine yaşama ve nefes alma hakkını veren Manastır kurbanları ve daha sonra şu mavi ve açık denizin lacivert incileriyle, zümrüt ve pırlanta gibi sahilleri yıkanan Selanik kurbanları! Bütün bu kurbanları, geçmiş nesillerden miras alarak kalmış olan mukaddes yerleri idaresizlik neticesi iki aydan az bir zaman içinde, şanlı bir mağlubiyetin şerefini bile kazanmaksızın düşmanın pençesine teslim ettik." [24]

Bu acı itirafın vurguladığı gerçek ne olabilirdi? Birincisi, "O koca Rumeli" (bir bakıma Makedonya) beşiği içinde büyüyen İttihat ve Terakki kuşağı hürriyet soluğu almayı burada öğrenmişti. İkinci sorun, Rumeli'nin yitirilme nedeniyle ilişkindir. Kimi yazarlarımızın da katıldığı bir yaklaşıma göre, Abdülhamit Balkanlıları birbirine düşürme politikasını başarı ile izleyebildiği için, Rumeli elden çıkmamıştı. İttihatçıların açtıkları kardeşlik ve bütünleşme süreci Balkanlıların birleşmesine ve Osmanlı'ya karşı savaşmalarına yol açmıştır. [25]

Bu görüşlerdeki doğruluk oranları ne olursa olsun, gerçeği tam

23 MMZC 1330 (1914)– s. 20 (Konuşmayı kısmen konuşulan dile aktarmaya çalıştık).

24 MMZC 1330 (1914), s. 432.

25 P. Risal, *La Ville Convoitée, Salonique,* s. 335–340, Coşkun Üçok: *Siyasî Tarih,* s. 279–280.

olarak açıkladıkları söylenemez. Çünkü, Balkanlı milli devletleri yaratan, Osmanlı baskısından çok, kendi iç dinamikleridir. Bunun yanı sıra, Osmanlı hoşgörü politikası ve de Batı emperyalizmidir. Abdülhamit bu sürecin son aşamasına yetişmiştir ve örneğin Bulgar sorununu çözememiştir. Ve gerek Rumeli'den, gerek ülkenin başka bölgelerinden hayli toprak vermiştir.[26] Üstelik "Hâkimiyet-i Siyasiye"nin biçimsel pamuk ipliğine bağlılık sistemi hiçbir gerçeğe cevap verici değildi.[27] (Bk. s. 394)

Ekonomik Teselliler

Balkan Savaşlarının mali faturası ne olmuştu? Cavit Bey'e göre, gerçi Rumeli'nin tütün "hasılatı" (geliri) tamamen yitirilmişti.[28] Fakat, harp vergisinden tahmin edilen 1.300.000 liralık gelir, Rumeli kıtası elden çıktığı halde daha fazlasıyla sağlanmıştır.[29] Cavit Bey Balkan Harbi'nin bütçede bir azalma yaratmadığını, daha geç bir tarihte ileri sürmüştür.[30]

Maliye Nâzırı'na göre, Rumeli Osmanlı İmparatorluğu'na ortalama 5.280.000 liraya mal oluyordu.[31]

Savaş grafiğine göre, elde yalnız (Arap vilayetleriyle beraber) Anadolu kalıyordu. Balkan Harbi'nin karşılanması zor sonuçlarından biri, dış borç arayışları bakımından Avrupalı bankerleri Anadolu'nun ekonomik gücüne inandırmaktı.

Oysa -yine Cavit Bey'e göre- "...fakir zannettikleri ve bu devleti yaşatamaz zannettikleri bu mübarek Anadolu kıtasında, memleketin

26 Prof. Enver Ziya Karal'a göre "Abdülhamit II'nin devrinde İmparatorluktan ayrılmış olan topraklar kendi devrinden önce ayrılmış olanlarla kendi devrinden sonra ayrılacakların toplamından kat kat fazladır" (*Osmanlı Tarihi,* C. VIII, s. 576) Bu yitikler için de bk. Aynı Eser, s. 571.

27 Hakimiyet-i Siyasiye için bk. *Medeniyetin Bekleme Odasında* kitabımız, s. 150-157

28 1330 Bütçe konuşmasından (MMZC 1330, s. 434).

29 MMZC 1330, s. 430-431.

30 1334 (1918) Bütçe konuşmasından: "...*Balkan Harbi neticesi* olarak, devletin başına gelen felaketler ve memleketimizin mühim kısımlarının elimizden çıkması da, tahsilâta itina olunması ve bazı yeni vergiler ihdası neticesi olarak varidat-ı umumiyemizdeki tezayüde (artışa) bir halel getirmedi. Rumeli vilayetleri elimizde olduğu zamanki varidatımız ne ise, Balkan Harbi'nden sonraki varidatımız da hemen hemen o derecede idi Bu muharebe esnasında ilk iki sene varidat vakıa müteessir oldu. Fakat sonra yine düzeldi. Ve bütçemiz muntazam bir tezayüt takip etmeye başladı". Cavit Bey'e göre, Umumi Harp'ten sonra da aynı artış devam edecekti (MMZC 1334, s. 381).

31 Cavit Bey 1330 (1914) Bütçe konuşmasında bu hesabı verir: 1325'te (1909) 4 milyon lira (Edirne dahil), 1326'da (1910) 5 milyon lira; 1327'de (1911) 6 milyon 400.000 lira (Ortalama 5.280.000 lira). Edirne'nin yıllık masrafını 1,5 milyon lira olarak göstermiştir. Selanik, Kosova, Manastır, Yanya vilayetleriyle Edirne'nin bir kısmı 4 milyon lira (MMZC 1330, s 467)

bugünkü yirmi beş milyonluk nüfusunu değil, ondan daha üç dört misli fazla nüfusu besleyecek ve müreffeh ve mesut besleyebilecek servetler vardı. [32]

Gözler Anadolu'ya çevrilmişti.

Trablusgarp ve Rumeli'den sonra, Osmanlı ülkesinde, örneğin Şarki Anadolu'da da bu sefer Slavların koruyucusu Çarlık Rusya, Ermeniler lehine bir girişime geçecek miydi? Bu savaşların tabloya kazandırabileceği üçüncü bir boyut olurdu. Ve bir de Arap sorunu ortadaydı.

Bu bunalımlar içinde, bunalımların en büyüğü, Harb–i Umumi, koşar adımlarla kapı eşiğine kadar gelmişti.

4. Balkan Harbi'nin Ortada Bıraktığı Sorunlar

Balkan Savaşlarının yarattığı sorunlar Rumeli'nin acısını unutturacak kadar ağır, çeşitli ve çok olmuştur. Özellikle, Çarlık Rusya'nın devreye girerek Ermeni Dosyası'nı, Doğu Anadolu'nun altı vilayetini yeni bir hâkimiyet–i siyasiye şebekesi içine katma girişimi işleri bir süre karıştırmıştır.

Edirne'nin Alınyazısı

Sorunun kısaca ve şematik açıklaması şudur: Balkan Savaşlarının birinci dönemi bitmiştir. Bulgarlar Çatalca önündedir. Edirne'yi işgal etmişlerdir. Yabancı elçiler Kâmil Paşa hükümetine baskı yapmaktaydılar ve Osmanlı'yı Balkanlar dışına (Midye–Enez çizgisine) kadar itmek istemekteydiler.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan sonra hükümeti kuran Kâmil Paşa meclissiz bir dönemdedir. Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin önerisi üzerine, ileri gelen sivil asker bürokratlardan kurulu bir Meclis–i Saltanat (Saltanat Kurulu) toplamıştır (22 Ocak 1913).[33] Kurulu oluşturanlar içinde bazı İttihatçılar da vardır.

Uzun tartışmalar sonunda, savaşa devamın olanaksız olduğuna ve bir an önce barış anlaşmasının sağlanmasına karar verilmiştir. [34]

Karar gereğince, devletlere verilecek notanın Meclis–i Vükelâ'da görüşülen çizgide hazırlanmasıyla Hariciye Nâzırı Gabriyel Noradongiyan Efendi görevlendirilmiştir.

Notaya esas olacak taslak Sadrıâzam Kâmil Paşa tarafından hazırlanmıştı ve şu esaslara dayanıyordu:

Edirne şehri "etrafı ile beraber bitaraf ve hür bir şehir" olacaktır. İdaresi için "Düvel–i Muazzama'nın kabul ve tasdiki ile" bir Müslüman mutasarrıf görevlendirilecektir. Şeyhülislâmca atanacak bir kadı şehir içindeki camilerle vakıflara bakmak, Müslüman halkın şer'i işlerini yürütmekle görevlendirilecektir. Halk tarafından seçilmiş bir idare meclisi de kadı ile beraber çalışacaktır.

Bu meclisin birinci reisi mutasarrıf, ikinci reisi de kadı olacaktır.

32 Aynı konuşmadan.

33 Şeyhülislâm Cemalettin Efendi, age., S. 43-51- Ali Fuat Türkgeldi, age., s. 75.

34 Şeyhülislâm Cemalettin Efendi: age., s. 52-54.

Öteki cemaatlerin ruhani reisleri de bu kurulun üyesi olacaklardır. Şehrin gereği kadar polis ve jandarması olacak, mutasarrıfla bunların maaşları bölge gelirlerinden ödenecektir. Gelirler yetmediği takdirde "Devlet-i Aliyye" tarafından ödenecektir. Kutsal ve resmi günlerde gelenekler devam edecektir. Şehirden Osmanlı askeri çıkarılacaktır. Mühimmatı alınacaktır. Gereksiz hale gelen istihkâmları kaldırılacaktır.[35]

Kâmil Paşa'nın taslağı aslında hâkimiyet-i siyasiye formülünün, tüm zayıflığı ile yeni bir şeklinden başka bir şey değildi. Ve bu formülün gereği Edirne Osmanlı sınırları dışında kalıyor, alınyazısı da büyük devletlere bağlı bırakılıyordu. Tasarı Kâmil Paşa'nın büyük bir diplomat olduğunu kanıtlamayacağı kadar, Osmanlı Devleti için de onurlu bir belge sayılamazdı.

İttihatçılar bu durumdan yararlanarak "Kâmil Paşa Edirne'yi Bulgarlara terk ediyor" propagandasını başlatmışlardı. Dahiliye Nâzırı bunu bir genelge ile belirtmiştir. (Bk. s.424) Konu kamuoyunu derinlemesine ilgilendirdiği için büyük yankılar yapmış ve Babıâli Baskını'na da çok elverişli bir hava yaratmıştır.

Baskın tarihi olan 23 Ocak 1913'ten Edirne'nin geri alınış tarihine kadar (21 Temmuz 1913) arasındaki süre içinde çok şeyler olmuştur. Balkan Harbi'nin ikinci dönemi başlamış ve Bulgarların lehine gelişmemiştir. Bu fırsat büyük zorluklar içinde değerlendirilebilmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey[36] "bu çılgınlık İstanbul'u da kaybettirebilir" türünden tehditli uyarıda bulunmuştu. İttihatçılar, Fransa Cumhurbaşkanı Raymond Poincaré'nin[37] 1913 Rusya gezisinde Çar'a yaptığı vaatleri arasında İstanbul boğazlarının da bulunduğunu bilmekteydiler.[38] Türk dostu olarak, Pierre Loti bile bu olayı hıyanet sayıyordu.[39]

Kabinede Edirne üzerine yürüyüş kararı verildiği zaman devletin ancak 100.000 lirası vardı. Maliye Nâzırı'nın bu fıkaralığı sergilemesi karşısında, Talât ve Halil Beyler Reji müdürüne kabul ettirdikleri bir oldu bitti ile 150.000 lira borç almışlar ve ertesi gün orduya Edirne üzerine hareket emri verilmiştir. Hızlı ve başarılı bir strateji sonunda Edirne geri alınmıştır.

Edirne'nin yeniden Osmanlı sınırları içine sokulması İttihatçıların özellikle Enver Bey (Paşa) ve ekibinin durumlarını güçlendirmiş, Babıâli Baskını'na bir çeşit "meşruluk" sağlamıştır.

35 Ali Fuat Türkgeldi: age., s. 97-98.

36 Halil Menteşe: age., s. 94.

37 Raymond Poincaré (Puankare) (1860-1934), Ünlü Fransız siyaset adamlarındandır. 1893'ten itibaren çeşitli tarihlerde bakanlık, başbakanlık, dışişleri bakanlığında bulunmuştur. Almanya'ya karşı sertlik yanlısı bir politika uygulamıştır. 1913'te cumhurbaşkanı seçilmiştir. Savaşçı bir politika izlemiştir.

38 Halil Menteşe: age., 6.

39 Pierre Loti, *La Mort de Notre Chère France en Orient*, s. 102.

Olay doğrudan doğruya İttihatçı patentini taşıdığı ve onların prestijini artırdığı için, muhalifleri hiçbir surette memnun etmemiştir. Örneğin eski Şeyhülislâm Cemalettin Efendi'ye göre "düşmanın harben elimizden aldığı bir belde-i müstahkemeyi yine kendileri terke muvafakatle o yoldaki muahedeyi imza ettikten sonra düşman askerlerinden hâli olduğu bir zamanda Ordu-yu Hümayun'un silah istimal etmeksizin işgale muvaffak olması hiçbir suretle fatihlik şeref ve meziyetini kazandırmaz"dı ve de İttihatçı kabinelerin -Rumeli'yi kaybetmeye neden olmuşlardı- Edirne işi "seyyiatını" (günahlarını) örtemez ve yok edemezdi. [40]

İttihatçılar da Kâmil Paşa hakkındaki suçlamalarını ve dışa bağımlılığı hakkındaki iddialarını ısrarla yaymışlardır.

Nitekim, bir süre sonra, 1914 yılı bütçe konuşmalarında Cavit Bey hâlâ ısrarlıdır:

"...Size bir vesika-i Tarihiye (tarihsel belge) olarak söylerim ki ve bu kürsüde tekrar ettiğim gibi icabeden mahkemenin huzurunda da tekrar edebilirim ki, memleketin sinesinden kopan hamle-i istiklâl (bağımsızlık atılımı) ile Kâmil Paşa iskat edildiği (düşürüldüğü) gün Meclis-i Vükelâ odasının yanındaki odada bir imtiyaz fermanı verilmek için pazarlıklar cereyan etmekte idi." [41]

Sorun bazı tarihçilere göre, güncelliğini yitirdiği halde, Cumhuriyet rejimi için bir değer taşımamasına rağmen, günümüzde de tartışma konusu yapılmıştır. (Bk. s. 54)

Aslında, Edirne'nin geri alınışı, bir hâkimiyet-i siyasiye bağlantısından çok daha güçlü bir olay niteliği taşır.

Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi

"...Bugün de karar veremezsek Enver yarın kendi başına orduyu alıp yürüyecektir, biz de burada ağzımızı açıp bakakalacağız."

Bu sözleri, Edirne'yi geri almak için orduya hareket emri verip vermeme konusu tartışılırken Talât Paşa, Halil Bey'e söylüyordu. İki İttihatçının bir üçüncü hakkındaki konuşmasından, Türk Jakobenliğinin, bu arada Edirne'ye yürüyüşün niteliği çıkarılabilir. [42]

40 *Şeyhülislâm Merhum Cemalettin Efendi Hazretlerinin Hatırat-ı Siyasiyesi,* s. 53-55.

41 Ali Fuat Türkgeldi de durumu şöyle anlatıyor: "...Hariçteki büyük sofada da şangır şangır camlar kırılıyor, silâhlar atılıyordu. Deniz tarafındaki elçi odasına gittim; orada Maliye Nâzırı Abdurrahman Efendi ve Telgraf ve Posta Nâzırı Mosoros Kikis Bey ile Doyçe Bank direktörleri ve Almanya sefareti baştercümanı avans müzakeresiyle meşgul oluyorlardı" (age., s. 78).

42 Tevfik Bıyıklıoğlu'nun vardığı ilginç gözlem: "...Bununla beraber, bu başarının bu üç zatı, hükümet ve devlet içinde müstesna ve her tehlikeli kararı kendi kendilerine verdirecek bir mevkie çıkarmış olduğunu ve memleket içinde, onları her türlü kontrolun dışında ve üstünde bir kudret ve selâhiyet sahibi yaptığını da görmemek kabil değildir. Diğer taraftan Edirne'nin kurtuluşu, Türk milletine, sırf kendi kuvvetine dayanarak, büyük devletlerin karar ve muhalefetine rağmen, büyük milli

Bu yürüyüş Meriç kıyısına varınca Edirne sorunu çözülmüştür. Fakat Enver Paşa ekibi bu kıyıların ötesine, Batı'ya doğru devam edince ortaya çözülemeyen yeni sorunlar çıkmıştır.

Garbi Trakya Hükümet–i Muvakkatesi (Batı Trakya Geçici Hükümeti) adını taşıyan küçük bir Cumhuriyet bu ortamın ve de İttihatçıların eseri olmuştur.

Babıâli'nin aldığı karar, Osmanlı ordusunun Midye–Enez çizgisini geçerek –Edirne'ye kadar– Doğu (Şarki) Trakya'nın işgali idi. Devletlere verilen notada açık bir yükümlülük vardı: "...Osmanlı Devleti, Meriç hududunu kesin sayar ve onu hiçbir bahane ile aşmamayı taahhüt eder." [43] Osmanlı ordusu sözünde durmuştur. Fakat Bulgar komitelerinin saldırıları üzerine, yeni bir nota ile Babıâli "Batı Trakya'da Bulgar zulüm ve tecavüzlerine uğramakta olan ahaliyi korumak için bu bölgeye bazı ufak birlikler gönderilirse, bunun Meriç'in batısına geçme manasına alınmamasını" duyurmuştu.

Bu konuda raporlar alınınca Enver Bey'in emriyle 116 kişilik (16 subay ve 100 seçme er) bir "çete" (Hurşit Paşa Kolordusu emrindedir), Edirne'den Ortaköy üzerine gönderilmiştir. Çete, "Umum Çeteler Kumandanı" Eşref Kuşçubaşı'nın komutasında idi.

Müfreze (ya da çete), Bulgar çetelerince öldürülen Türklerin cesetleriyle karşılaşınca, cezalandırma amacıyla kendiliğinden daha içerlere sarkmıştır. Bulgar Domuzciyef çetesi yok edilmiştir. Bu çeteden alınan silahlarla, yerel savunma örgütleri kurulmuştur. İşgal edilen üç kazada milli taburlar oluşturulup (Koşukavak, Kırcaali, Mestanlı) her birine yerli hükümet başkanları atanmıştır. Giderek, yine Enver Bey'in emriyle, tüm Batı Trakya işgal edilmiştir. Harekete yeni subaylar katılmıştır. [44]

Gümülcine, sonra da İskeçe işgal edilmiştir. Daha sonra önemli bir ticaret limanı olan Dedeağaç Yunanlılar tarafından teslim edilmiştir. "Garbi Trakya Hükümet–i Muvakkatesi" Gümülcine'nin işgalinden sonra kurulmuştur. Reisliğine Müderris Salih Hoca getirilmiştir.

Ayrıca bir hükümet heyeti, reisle beraber bazı eski memurlardan oluşturulmuştur.

En üst düzeyde bir organ olmak üzere "Garbi Trakya Hükümet–i İcraiyesi" kurulmuştur. Başkanlığına, bu hükümetin Erkân–ı Harbiye–i Umumiye Reisi olan Süleyman Askeri Bey (Süleyman Zeynelâbidin imzasını kullanmaktadır) geçirilmiştir. (Bk.s. 290)Tüm cephe kumandanları kendisine bağlanmıştır. [45]

davaların başariyle neticelenebileceğini göstermiş olması bakımından da hiçbir vakit unutulmaması gereken bir hadisedir" (*Trakya'da Milli Mücadele,* C. 1, s. 72).

43 Tevfik Bıyıklıoğlu: age., s. 69.

44 Aynı eser, s. 75.

45 Öteki kumandanlar: Kuşçubaşı Eşref Bey (Umum Milli Kumandan, Umum Çeteler Kumandanı, Kuvayı Milliye Umum Müfettişi), Kuşçubaşı Hacı Sami Bey (Milli Müfettiş), Çerkes Reşit Bey (Umum Kumandan Vekili), Hüsrev Sami Bey (İdare

Görüldüğü gibi, Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi ülke olarak Koşukavak, Mestanlı, Kırcaali, Gümülcine, İskeçe, Eğridere, Darıdere, Sofulu, Ferecik ve Dedeağaç kazalarıyla Meriç boylarının epeyce büyük bir alanını kapsamıştır.

Bir çeşit kazalar (ilçeler) federasyonu olmuştur.

Başkumandanlık vekâleti, bu hareketin başında olanlara geri dönmelerini emretmiştir. Garbi Trakya Hükümeti'nin yöneticileri bu emre karşı bir tepki olarak "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi"nin istiklalini ilan etmişlerdir. (26 Ağustos 1329-8 Eylül 1913):

"...Muvakkat olarak teşkil eylediğimiz hükümet-i muvakkatemizi Garbî Trakya Hükümet-i Müstakilesi namına (adına) tahvil ve ilân-ı istiklâl eylediğimizi bilcümle hükümetlere ve âlem-i insaniyete ilân etmekle fahr-ü şeref duyduğumuz ilân olunur. Tevfik (başarı) ulu Allahımızındır." [46]

Cümlesiyle son bulan İstiklal Bildirisi'nin altında Süleyman Askeri, Hacı Sami, Eşref imzaları vardı. (12 Eylül 1913).

Ayyıldızlı yeşil, beyaz, siyah renkli, bayrak da büyük törenlerle çekilmiştir. (12 Eylül 1913). [47] Hükümetin resmi bir ajansı kurulmuş, Türkçe ve Fransızca *Indépendant* adlı bir gazete hazırlıklarına girişilmiştir.

Asıl önemlisi hükümetin 5.000 tüfekli bir silahlı kuvvete sahip olmasıdır. Buna bir o kadarlık kuvvetin daha eklenmesi hazırlıkları yapılmıştır. Bu sayıyı 20 binin üstüne çıkaranlar da vardır. [48]

Küçük devletin bütçesine gelince, tümüyle ilgili bilgi olmamakla beraber, özellikle Gümülcine'nin bir yıllık tahminleri üzerinde durulmuştur. [49]

Bulgarların yakarmaları üzerine harekete geçen Paris ve Viyana kabineleri, Osmanlı Hükümeti'nden vaadine sadık kalarak orduyu geri çekmesini, Ruslar aracılığıyla tehdit yollu istemişlerdir. Ayrıca, Batı Trakya işi bitirilmedikçe, Batılı devletlerin borç veremeyeceklerini bildirmeleri, Babıâli üzerinde ayrı bir baskı olmuştur.

İşleri) (Tevfik Bıyıklıoğlu, age, s.77-78).

46 Belge için bk. Tevfik Bıyıklıoğlu, age., C.2, s. 28. Yine bk. Nevzat Gündağ, 1913 *Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi*, s. 128-139.

47 Törenin ayrıntılı haberleri için bk. *Tanin* 8, 20 Teşrinievvel 1329- Bayrağın bir fotoğrafı için bk. Tevfik Bıyıklıoğlu: age., C. 2, Ves. 20. - *Servetifünun* Sayı 1162, 1167, 1168- *İkdam*, 9 Teşrinievvel 1329. *Yeni Batı* Dergisi bayrağı renkli olarak yayınlanmıştır. Ayrıca aynı sayıda İstiklal Beyannameleri yayınlanmıştır. (s. 65, Ağustos 1988).

48 Nevzat Gündoğar'a göre bu sayı 29170'e varabilmektedir. *(1913 Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi*, s. 142)- Ahmet Aydınlı'ya göre iç asayiş için ayrılan kuvvetin sayısı daha düşüktür. (*Yeni Batı Trakya Dergisi*, sayı 5, s. 203).

49 Gümülcine'nin bir yıllık geliri 3.421.521 kuruş, bir aylık gideri 74.780 kuruş olarak hesaplanmıştır. Öteki kentlerle ilgili sayılar da vardır (Tevfik Bıyıklıoğlu, age., s. 83).

Osmanlı-Bulgar barışını düzenleyen İstanbul Antlaşması (29 Eylül 1913) küçük hükümetin sonunu vurgulamıştır. Oysa Yunanistan Venizelos'un ağzından bu küçücük devletin daha'da genişlemesine rıza göstermişti.[50] Bir yıl öncesine kıyaslanamayacak sonuç da ortadaydı: Balkan Savaşlarının ikinci dönemi sonunda 400.000 kişilik bir Türk ordusu, Batı Trakya sınırlarında yürüyüşe hazır bir halde idi.

Aradaki gerilimi azaltmak için İstanbul Muhafızı Miralay Cemal Bey (Paşa) Batı Trakya'ya gönderilmiştir. Ve bu bölge Bulgarlara bırakılmıştır. Hareketin yapıcı ekibi (başta Süleyman Askeri, Eşref ve Hacı Sami Kuşçubaşı kardeşler, Çerkes Reşit olmak üzere), İstanbul'a dönmüşlerdir.

Batı Trakya terk edilmiş ve "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi" (Ağustos 1913 ortalarından Ekim 1913 sonlarına kadar) iki buçuk aylık bir süre sonunda dağılmıştır.[51]

Burada bir sorun çıkıyor.

Başta Cemal Paşa olmak üzere genel bir kanıya göre Batı Trakya Teşkilât-ı Mahsusa tarafından işgal edilmiş, Garbi Trakya Hükümeti de onun eseri olmuştur.[52]

Tevfik Bıyıklıoğlu'ya göre, buna kronolojik bakımdan olanak yoktur. Çünkü -daha önce de değinildiği gibi (Bk. s.276)- Teşkilât-ı Mahsusa'nın, "Batı Trakya işgal edildiği sırada", ne ismi, ne de kendisi vardı. Batı Trakya işleri, başından İstanbul Antlaşması müzakerelerine kadar doğrudan doğruya Enver Bey (Enver Paşa) tarafından idare edilmiştir.[53] Bu ekibi oluşturanların hemen tümünün daha sonra Teşkilât-ı Mahsusa içinde yer aldıkları söylenebilir.

Enver Bey, geçici hükümet dağıldıktan sonra, Batı Trakya ile ilişkisini kesmemiştir. Erkân-ı Harp Kolağası Süleyman Askeri Bey'i İstanbul'da "Muhacirin (göçmenler) Müdürü" tayin ettirerek Rumeli işleriyle görevlendirmiştir. Fuat (Balkan) Bey ve arkadaşları, Batı Trakya'da bırakılmış, Süleyman Askeri Bey'in direktifleri ile hareket etmişler ve oradaki silah ve saireyi muhafaza etmişlerdir. Aynı zaman-

50 Nevzat Gündağ'a göre: "Yunanlılar, Dedeağaç'ı Batı Trakya Türklerine teslim ettikten sonra, Batı Trakya Hükümetiyle temas kurmuşlar ve Mesta Karasu'yu sınır olarak tanımaya hazır olduklarını, hatta Batı Trakya Türklerine silah ve cephane yardımında bulunabileceklerini bildirmişlerdi. Ancak bu vaadleri yazılı, resmî bir vesikaya dayanmamaktaydı. Yunanistan Başbakanı Elevterios Venizelos Yunan Hükümetinin bu kararını, Batı Trakya Hükümetinin Drama üzerinden, Giritli Mollazade Ali Bey aracılığıyla ve Gümülcine Metropolidi Foti Stefanopulos vasıtasıyla bildirmiştir. (age., s. 131-132). Ayrıca Süleyman Askeri Bey'in yorumu için bk. age., s. 134).

51 Ali İhsan Sabis bu olaya kısaca değinir (*Harb Hatıralarım*, C.I., 8.15, 16).

52 Cemal Paşa'nın fikri: "...Bu kıt'ayı işgal eden Teşkilât-ı Mahsusa'nın başında Süleyman Askerî Bey bulunuyor...", "...Teşkilât-ı Mahsusa akıllı ve süratli bir hareketle... bütün Batı Trakya'yı işgale muvaffak oldu". (*Hatıralar*, s. 61).

53 Tevfik Bıyıklıoğlu, age., s. 88.

da Bulgarlarla olan ilişkileri düzenlemişlerdir. Milis örgütü kurmuşlardır.

Batı Trakya'nın terk edilmesinden sonra 200 binden fazla Türk nüfusu buralardan imparatorluk içine göç etmiştir. [54]

Üçüncü Cephe: Doğu Anadolu ve Ermeniler

Osmanlı Afrikası ve Avrupası'ndan sonra sıra Osmanlı Asyası'na gelmişti. Zamanlama mekanizması durmadan çalıştırılıyordu.

Çarlık Rusya Ermeni sorununu, Osmanlı İmparatorluğu'na vurulacak son "darbe" olarak 1912'de ateşlemiştir. Dibi görünmeyen, "Şark vilayetlerinde ıslahat" sorunu bir kez daha –belki de son kez– uluslararası politika sahnesine çıkarılmıştır. Aktörlerde değişiklik yoktur. Dekorlar da aynıdır.

Hemen söylemek gerekir, zaman o kadar iyi seçilmiştir ki, bu vuruş imparatorluğu hemen dağıtabilecek güçtedir. Çünkü, Osmanlı yönetimi (İttihat ve Terakki) Afrika'yı, Balkanları koruyacak gücü nasıl kendinde bulamamışsa, "Vilâyat–ı Şarkıyye"sini koruyacak güçten de yoksundur. Trablusgarp ve Balkan deneyleri bu durumun en güçlü kanıtları olmuşlardır.

Ermenilerin, bitmek bilmeyen "ıslahat" istekleri için için sürerken, Jaurès Paris yakınlarındaki küçük villasının kitaplık salonunda üç ziyaretçi kabul eder (yıl 1912). Üç ziyaretçinin üçü de İttihatçıdır: Halil Bey, Rahmi Bey, Dr.Nâzım Bey. Fransızların ünlü sosyalist lideri, mitinglerde pek lehlerinde konuşmadığı bu Türk Jakobenlerini dinler ve "...Bu gibi felaketler her millet için mukadderdir, meyus olmayınız" der ve o sıralarda başlamış olan Ermenilerin ıslahat propagandasına, ziyaretçilerinin dikkatini çeker: "...Korkarım ki Ruslar son darbeyi vurmak için bunu ele almış olmasınlar... Kendiliğinizden oralarda esaslı ıslahata başlayın, belki tehlikeyi atlatırsınız." [55]

Jaurès'in gözlemi doğruydu. "Şark" (Osmanlı) Asyası gerçekten "son darbe" olacaktı.

Batılı diplomatlar, Trablusgarp ve Balkanlar için sormadıkları soruyu, sanki tarih felsefesi hocası imişler gibi işlemekteydiler. Türkiye'nin geri kalan kısmı yaşama yeteneğine sahip midir? Yoksa çökmeye mi mahkûmdur?

Yanıtı yine kendileri vermişlerdir: Hayır, Asya Türkiyesi'nin kendi gücüyle kendini koruma yeteneği yoktur.

Şu halde: Tek çıkar yol, Türkiye'nin yabancı devletler tarafından "reorganize" edilmesidir.

Aslında düşündükleri "tek yol" bu değildi. Osmanlı ülkesinin parçalanmasıydı. Kaçınılmaz son buydu. Ne var ki, ne İngiltere, ne

54 Bkz. S. 446 not 22 ile karşılaştırılabilir.

55 Halil Menteşe, age., s. 107 –Hikmet Bayur bu pasajı aynen almıştır. (*Türk İnkılâbı Tarihi,* C. 2, K. 3, S. 53–54) (Bayur Menteşe'nin hatıralarında açık yanlışlar olduğunu belirtmiştir, s. 53).

Almanya, ne de Fransa ve Rusya bu operasyonu çıkarları doğrultusunda –o sıralarda– görmüyorlardı. Bu işi gizli ve parçalayıcı anlaşmalara bırakacaklar ve asıl zamanlamayı Mondros Mütarekesi ile uygulayacaklardır.

O vakte değin yapacakları her şey geçicidir. "Şimdilik"tir.

Statükoyu koruyucu gelişmeler şöyle bir şema [56] izlemiştir:

a- Kuzey ve Güneydoğu vilayetlerinde (Van, Bitlis, Mamuret–ül aziz, Diyarbekir, Erzurum, Sivas, Trabzon), ıslahatın İngiliz uzmanlarınca yapılmasından yana olan Sait Halim Paşa Hükümeti, İngiltere'den gerekli elemanları istemiştir.

b- Rusya bu durumdan kuşkulanmıştır. İngiltere de Doğu Anadolu'nun Rus çıkarlarının hâkim bulunduğu bir bölge olduğunu kabul eder. Paylaşma politikası başlar. İngiltere İngiliz subayları göndermeyeceğini bildirecektir.

c- Ermeni isteklerinde temel ilke, Doğu Anadolu'nun yabancı subayların denetimi altında bulunmasıdır. Sürekli şikâyetlerini özellikle Kont Sazonov'a (Çarlık Rusya Hariciye Nâzırı) bildirmektedirler.

d- Rusya'nın hazırladığı Mandelstam tasarısı [57] Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekır, Harput, Sivas'ı içeren bir Ermeni vilâyeti kurulmasını öngörür. Genel Vali (Vali–i Umumi) devletlerin kabulü ile padişah tarafından beş yıl için seçilecektir. Osmanlı Hıristiyan ya da Avrupalı olması zorunludur ve vilayetin yürütme kuvvetinin başıdır. Tüm memurları tayin ve azledebilir. Vilayetin tüm yargıçlarını da o tayin eder. Polis ve jandarma kuvvetleri doğrudan doğruya valiye bağlıdırlar. Düzenin korunması amacıyla, valinin isteği üzerine, askeri kuvvetler valinin emrine verilir.

e- Valiye, danışman göreviyle, bir yönetim konseyi yardımcı olacaktır. Meclisler eşit sayıda Müslüman ve Hıristiyan üyelerden oluşacaktır. 22 bölümden oluşan tasarı, genellikle Berlin Antlaşması'nın 17. maddesine ve benzeri anlaşma ve antlaşmalara uygun olarak hazırlanmıştır.

f- Bu arada Osmanlı hükümeti de bir ıslahat tasarısı hazırlamıştır. İttihatçıların düşüncesi Cavit Bey'in deneyimiyle Doğu Anadolu'da "yeni bir Makedonya" yaratmamaktı ve bunda ısrarlı olmuşlardır. [58] Doğu Anadolu'yu tek bölge bir "ıslahat alanı" olmaktan çıkarmışlar, yabancı müfettişlerin tayininde yetkilerini artırmak istemişlerdir. Özellikle Almanya'dan bu tasarıya dayanılarak anlaşma yoluna gidilmesi istenmiştir.

g- Sonunda ortaya bir Osmanlı–Rus tasarısı çıkar (26 Ocak 1914).

56 Bu şemayı iki eserden izledik. bk. Andrè Mandelstam *Le Sort de l'Empire Ottoman*, S 217 242 Hikmet Bayur, *Turk Inkılâbı Tarihi*, C. 2, K. 3, s. 72 185.

57 Tasarı metni için Bk. Andrè Mandelstam, age , s. 218-224 Hikmet Bayur, Aynı eser, s. 169-177.

58 Cavit Bey'in Hatıraları (22 Defter halinde yazılmış olan bu hatıralar Türk Tarih kurumu'ndadır), Defter 10, s.132, 173, 174.

İlkinden çok farklı değildir. Vali-i Umumi kaldırılmış, yerine iki Müfettiş-i Umumi getirilmiştir. Tek Ermeni vilayeti yerine iki kesim kurulmuştur. Yetkiler azaltılmıştır.

h- Bu tasarı Harb-i Umumi'nin başlamasıyla uygulama planına geçirilememiştir. Ermeniler Osmanlı sınırları içindeki tutumlarına başka şekiller verecekler, Osmanlı-Ermeni ilişkileri de büsbütün sertleşecektir.

Ve bir kez daha, tarihin aydınlattığı gözlem ortadadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini yalnız ve yalnız devletlerin çıkarları saptıyordu. İttihat ve Terakki alın yazısının tarihe yansıyan gölgesi karşısında şaşkındı ve ürkekti. Yalnız ve koruyucusuzdu.

Cihan Harbi'ne beraber gireceği Almanya çıkarlarının bilincindeydi: Almanya, Küçük Asya'da yerleşmekle bazı şeyler kazanacaktı. Bir Akdeniz devleti olacaktı. Türkiye'nin paylaşılması sorunu yakın zamanlarda söz konusu olamazdı. İngiltere ve Fransa gibi hazır değildi. Öyleyse Türkiye'nin çökmesini mümkün olduğu kadar -uzun bir süre olmasa bile- "şimdilik" engellemek gerekirdi.

Almanlar İttihat ve Terakki muhalifi değildirler. İstanbul'daki Büyükelçileri Wangenheim, Sait Halim Paşa ile subayların büyük kısmının Almanya ıslahatçılığını yeğlediklerini Şansölye Bethmann Hollweg (Betman Holveg)'e hissettirmişlerdir. [59] Elçi İttihat ve Terakki'nin üst yönetici kadrosunda en çok Mahmut Şevket Paşa'yı beğeniyordu. Onu güçlü ve kuvvetli bir adam olarak tanımlıyordu. Wangenheim sanki geleceği keşfediyordu: "...Tabii bir suikastçinin kamasına karşı emniyette değildir." [60]

Çarlık Rusya Ermenilerle ağız birliği ediyordu. Doğu Anadolu konsolosları Ermenilere önceden basılmış dilekçeler imzalatarak, Türk "mezaliminden" kaçanların Rus tebası olmak istedikleri oyununu oynatıyordu. Eski Hariciye Nâzırı, İstanbul'daki Büyükelçi *De Giers* (Dö Girs) Ermenilere, ihtilalcilik yerine kendilerini acındırma rolünü tavsiye ediyor, Türklerden ve Kürtlerden sürekli şikâyet etmelerini istiyordu.

Ermeniler öylesine inanmışlardı ki, Bitlis'te evlerinde toplanıp Müslümanların evlerini ve arazilerini aralarında paylaşma planları yapıyorlardı. [61]

Balkan Savaşlarının kabarttığı iştahlara Kont Sazonov fazla umut bağlamıyordu. Ermeniler bağımsız devlet kuramazlardı, çünkü bulundukları yerlerde sayıları % 30'u aşmıyordu. Rusya'ya katılmak da olmazdı. Osmanlı ülkesi içinde ıslahat yapılarak yaşamak durumundaydılar.

İngiltere de, Fransa da taksime karşıydılar. Fakat, devletlerin tümü de Osmanlı'nın artık yaşayamayacağı inancı içindeydiler.

59 Hikmet Bayur, Aynı Eser. s. 87.
60 Hikmet Bayur, Aynı Eser. s. 58-87.
61 Hikmet Bayur, Aynı Eser. s.112-139 165.

Aslında üçüncü cephe açılmıştı. 1913'ten itibaren devletler, Osmanlı ülkesini paylaşma planlarını hazırlamaya başladılar. İttihat ve Terakki de iflasın eşiğindeydi.

Rumlara Zorunlu Göç

Edirne'nin geri alınışıyla oluşan zafer ortamı İttihat ve Terakki'nin durumunu güçlendirmiştir. Bu hava içinde özellikle Talât Paşa, fırka programında gelişen Türkçülük ideolojisinin etkisi altında, Marmara–Ege bölgesindeki Rum nüfusu ülkeyi terk ile Yunanistan'a göç etmeye mecbur etmiştir.

Bu politikanın kulisine gelince, Balkan Savaşları sonunda Bulgarlar, İstanbul Antlaşması sonucu, Edirne ve Kırklareli'den Bulgaristan'a gönderilmişlerdir. Sıra Trakya'daki Rumlara gelmişti.

Yöntem şu olacaktı: Rumlar, İttihat ve Terakki'nin cemiyet örgütünce ürkütülecek, devlet memurları hiçbir suretle eyleme karışmayacaklardır. [62]

Hareket planlandığı gibi gelişmiş, korku Ege ve Marmara Bölgesi'ndeki Rumlara yayılmış, Yunanistan'a göç başlamıştır.

Osmanlı parlamentosundaki gelişmeler izlendikçe, özellikle Rum mebusların, Osmanlılık perdesi ardında Yunan politikası ve ayırımı güttükleri tüm açıklığı ile anlaşılır. [63] Rumlar bu işe daha 1908 yılında başlamışlardır ve Meclis dışında Rum gösterileri devam ederken, Meclis içinde de "Rum mebuslarının programı"ndan söz edilmiştir. [64] Her ne kadar Boşo Efendi gibi aşırılar, Aristidi Paşa gibi daha ılımlılar bulunmuşsa da, Rumlar Osmanlılık kadrosu içinde Türklere –ve de öteki unsurlara– karşı ortak cephe alma yolunu seçmişlerdir. Özellikle Cemiyetler Kanunu'na karşı birlikte hareket açık seçiktir. Kiliseler Kanunu'na karşı, Selanik'te, yapılan mitingde Dimitri Dingas Efendi Rumca konuşmuştur ve Osmanlı Hükümeti'nin Rumlara karşı (Bulgarlar lehine) adaletsizlikleri protesto edilmiştir. Durum Fransız Konsolosu Zarzecki'ye uzun bir rapor yazdıracak kadar ilginç sayılmıştır.[65]

Kozmidi Efendi (İstanbul Mebusu) Rum milliyetçiliğini 1910 yılında Meclis'te dile getirmiştir. [66] Atina Üniversitesi'nde hocalık yapan

62 Halil Menteşe, age., s. 99–101.

63 Osmanlı Mebusanı'nda (1. dönem: 1908–1912) 23 Rum asıllı mebus vardır.

64 Hüseyin Cahit Bey "program" sözcüğüne takılmaktadır. (Rumların Programı, *Tanin* 21 Ağustos 1324)–Rum mebuslarının programı (*İkdam* 29,30 Kânunuevvel 1325, s. 2–6).

65 Liman yakınlarında, iki bin kadar kişinin katıldığı miting Kiliseler Kanunu'nun protesto amacıyla yapılmıştı. Zarzecki'nin raporu 6 Eylül 1909 tarihlidir. (Af, Turquie, Politique Enterioure cilt 62. 1908–1910.

66 Kozmidi Efendi'nin İttihatçı yönetime karşı bir konuşmasından: "...Maalesef icraatınız her vakit gösteriyor ki efrad-ı Osmaniye'ye (Osmanlı kişilere) Osmanlı diyorsunuz. Fakat Kosti'nin Osmanlılığı ile Muhammed'in Osmanlılığı arasında büyük fark görüyorsunuz (Haşa sadaları). Keşke haşa olsa. Haşa demek kolaydır. Fakat bunun tatbikatte göstermeli" (MMZC 1910, C.3, s.220).

İzmir Mebusu Karolidi Efendi de aynı kanıdadır.

1910 yılında Fener Patrikhanesi'nde, hükümetin Rum Meclis-i Milli'sinin toplanmasını yasaklaması işleri büsbütün karıştırmıştır. Lütfi Fikri Bey sorunu Meclis kürsüsüne getirmiştir. [68]

Serfiçe Mebusu Yorgi Boşo Efendi ise hep hücumdadır. [69] Çatışma sürekli sertleşerek devam ederken 1912 yılında Gerenbe metropolitinin öldürülmesi bardağı taşıran damla sayılmış, konuşmalar hem Türkleri, hem de Ulah'ları hırpalama amacını gütmüştür. Sorun "çete" teriminden çıkmıştı.

Boşo'ya göre "çete" devlete ve devlet içinde bir merkeze sıkı sıkıya bağlıdır. "...Fikr-i siyasi yapmak için onların organizasyonu olmalı, onların komite merkezi olmak, nasıl ki biz vaktiyle onları yaptık. Şimdi komite reisleri burada mebus sıfatıyla söz söylüyor. Biz de ortada bir komiteci reis idik. Şimdi mebus olduk, hepimiz böyle." (Gülüşmeler). [70]

Talât Bey (Paşa), Dahiliye Nâzırı olarak metropoliti suçlar: "...(Metropolit) hükümetin tahkikatı veçhile ahali-i mutiayı (sadık halkı) hükümet aleyhine teşvik ediyor. Ya ölüm, ya zafer diyerek metropolithanelerde nutuklar iradediyordu."

Boşo'nun yanıtı: "Bunlara siz de inandınız değil mi? O halde kaldıramadığınız için öldürdünüz" (Gürültüler).

İlginç olan, Arap asıllı Mebus Abdülhamit Zöhravi Efendi, Boşo'yu destekler: "...Bir daha bu gibi ifşaatta bulunmayınız. (Yaşasın böyle Dahiliye Nâzırı sesleri). Şimdi anlaşıldı. Nâzır Bey'in söylediği Boşo Efendi'nin sözlerine vesikadır."

Meclis Reisi söze karışır: "Nâzır reddetti, başka bir şey yapmadı. Bununla mesele bitti."

Zöhravi'nin ağır yanıtı: "Böylelikle memleket bitti."

67 Karolidi Efendi'nin bir konuşmasından: "...Binlerce sene anasır ı muhtelife ile tarih teşkil etmişler, bir vicdan-ı millî yapmışlar Böyle bazı unsurları boğmak isterlerse o vakit de kendilerinin mezarlarını açmış olurlar". (MMZC 1910, C.3, s. 328).

68 Olay 1 Eylül 1326 tarihlidir (*Nevsal-i Osmani* 1327, s. 334)- Lütfi Fikri Bey'e göre: "Patrikhanede Meclis-i Millî teşkil etmesi mugayir i kanun (kanuna aykırı) ise, ertesi gün haklarında takibat yapılır. Yoksa içtimaın men'ine kalkışılmazdı. ...Asker sevki ile Fener sokaklarını abluka altına alarak menetmek değildir. Rumlar tab'-adır... Hükümetin tehevvüre (saldırganca harekete) tehevvürle mukabele etmeye hakkı yoktur" (MMZC 1910, C. 3, s. 288-289)

69 1327 (1911) Dahiliye Bütçesindeki konuşmasından: "...Meselâ Hıristiyanlar umumiyetle diyorlar ki bizim hukuk-ı asliyemize taarruz olunuyor. Meselâ bir kaymakam, bir mektep içine giriyor ve onaltı yaşında olan bir daskaliçaya taarruz ediyor Bugün bütün İzmir ahalısı ayaktadır... İnkâr etmem ki, bir çiftlik sahibinin hakkıdır, ne vakit isterse orada oturan çiftçiyi oradan koğar" (MMZC 1911, C. 5, s 2896).

70 MMZC 1328 (1912), C. 6, s. 111. (*Boşo Efendi*'nin nasıl bozuk bir Türkçe konuştuğu bu sözleriyle de kanıtlanabilir)

Rum–Arap birliği içinde verilmiş olan "sual"in "istizaha" (gensoruya) çevrilmesi önerisi reddedilmiştir. [71]

Bu tablo, 1908–1913 arası Osmanlı parlamentosu içinde, Rum, Arap ve Türk mebuslar arasındaki ilişkilerin kanıtlarından bir tanesidir. Şu anlamda ki, varılan sonuç, beş yıllık bir gelişmenin doğal bir sonucudur. Şaşırtıcı sayılmamalıdır.

1914 yılı Haziran'ında, Mebusan Meclisi açılınca, sorun Rum mebuslar tarafından "sual" konusu yapılmıştır. On mebus verdikleri önergede, Dahiliye Nâzırı'nın (Talât Bey) başta Aydın olmak üzere göç yerlerinden dönmüş olduğundan, durumun düzeltilmesi için alınacak önlemlerin ve "esbab–ı muhaceretin" (göç nedenlerinin) hükümetten sorulması öneriliyordu. [72]

Sözü "takrir"i başta imzalamış olan Aydın Mebusu Emanuelidi Efendi almıştır: "...Oralarda vuku bulan işler tarih–i umumi–i beşeriyete (insanlığın genel uygarlık tarihine) şeref verecek işler değildir. Eskidenberi Avrupa uygarlığına bağlılığı bulunan İzmir havalisini ve bilhassa Foça Kazası'nın harabeye çevrilmiş olduğunu" da belirten mebus, "...Ben burada Yunanistan'ın vekili değilim, Osmanlı vekiliyim ve en büyük emelim de Osmanlı kalmaktır" der. Rumlara karşı boykotu kınar. Hareketinin Balkan felaketine bir tepki olduğunu belirtir ve: "...Bütün Rum milleti hakkında Yunan kafalıdır dediler... O Yunan kafalısına adaletle muamele edilecek olursa, Osmanlı kafası olur." Emanuelidi Efendi yerleştirme politikasını eleştirir: "...Gelen muhacirler Rum köylerine yerleştirildi. Oysa Üsküdar'dan Basra'ya kadar boş arazi var." [73]

Konuşmalar sırasında 150.000 Rum'un Yunanistan'a göç ettiği, 270.000'den fazla Türk'ün de Balkanlardan Osmanlı ülkesine geldiği açıklanmıştır. [74]

Dahiliye Nâzırı Talât Bey'in yanıtı da sert ve ilginçtir: "...Asıl insanlık faciası Balkan Harbi fecialarıdır. Hicret ve tecavüzat hâlâ devam ediyor... Gelen insanları Üsküdar'la Basra arasında çöle yerleştiremezdik... Muhacirlerin sayısı 270.000'i mütecavizdir."

Talât Paşa Doyranlı fırıncının öyküsünü anlatır. [75] Rumlar önce

71 MMZC 1328 (1912), C. 6, s. 117-118.

72 Takrir metni için Bk. MMZC 1330 (1914), s. 473.

73 MMZC 1330 (1914), S. 474-475.

74 Konuşmalar sırasında Rumeli'den göç eden Türkler'in sayısı, örneğin Talât Paşa'ya göre 270.000'den fazladır (MMZC 1330, s. 478). Yunanistan'a göç eden Rumların sayısı da 150.000 olarak gösterilmiştir. Tevfik Bıyıklıoğlu'ya göre batı Trakya'dan çıkarılmış olan Türklerin sayısı 200.000'den fazladır (age., C.1, s. 93).

75 Doyran'lı bir fırıncı Çanakkale'ye gelir. Önüne çıkan bir fırına girerek hemen hamur yoğurmaya başlar ve içerideki fırıncıyı da kapı dışarı eder. Atılan fırıncının sorusuna da "Bilmem nereye istersen git şikayet et. Çünkü oradayken biri gelip fırının içine girdi, kolumdan tuttu attı. Derhal hamuru yoğurmaya başladı. Ben de buraya geldim, aynını yapıyorum" demiş (Handeler) (MMZC 1330, s. 478).

Edirne'den hicret etmeye başlamıştılar. Patrikhane durumu haber vermişti. Fakat önleyememişti. Foça sorunu doğrudur. "Bizzat gittim. Kaymakamı azlettirdim." Sualin istizaha çevrilmesi kabul edilmemiştir.[76] Sert diyalog bu sefer Arap yardımı olmadan kapanmıştır.

"Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiye"sinin (Aşiretler ve Göçmenler Genel Müdürlüğü'nün) 1332 (1916) bütçesine ek tahsisat konması konuşmalarında da benzer bir diyalog kurulmuştur.

İzmir Mebusu Simon Simonaki Efendi alaylı bir dil kullanır: "...Bu hesap pusulasından anlaşılıyor ki, hükümetimiz bazı ahaliyi tebdil-i hava ettirmeye mecbur oldu" diye söze başlar ve kaçanların geri getirilmesini ister.

Talât Bey mebusu tersler: "Evvelâ bir mebusun hükümet hakkındaki kullanacağı dili bilmezliğinden dolayı bu arkadaşa teessüf ederim... Bu sözlerinde bir alay etme niteliği vardı. Bunu reddederim. Hükümet hakikaten böyle bir icraata mecbur olduğundan dolayı cidden müteessirdir. Fakat memlekette vatandaş namı altında yaşayan birtakım kimselerin yine o vatana ihanet ettiğini ve düşman tahtelbahirlerine (denizaltılarına) erzak taşıdığını gördü ve bundan dolayı bu icraata lüzum duydu (alkışlar)... Daha ziyade izahat vermeyeceğim. Çünkü izahat vermeye mecbur olursam pek acı şeyler söylemiş olurum (kâfi sadaları)."

Simonaki Efendi'nin özür dilemesi ana çizgiyi değiştirici olmamıştır.[77]

Rum göçü aslında Balkanlıların (ve de Yunanlıların) ağır muamelelerine bir tepkiydi. Türk-Rum ilişkilerinin beklenen sonuçlarından biri olmuştur. İttihat ve Terakki'nin artan milliyetçi eğilimi (Âyan' da Yorgiyadis Efendi olayı ile) bir kez daha ortaya çıkacaktır. (Bk. s.195). Ve Boşo Efendi de, sonraları Yunan Başbakanı olmak isteyecektir. (Bk. s.173)

"Payitahtın Asya'ya Nakli" Tartışmaları

Hiçbir ciddi çözüm getirmemiş olan Balkan Savaşları sorunları üst üste eklerken, bir tanesi -fantezi görüntüsüne rağmen- dayandığı temeller su altında kaldığı için dikkatleri pek çekmemiştir ve araştırmacıların gözünden kaçmıştır.

Bir yandan Alman yayılmacılığına, bir yandan da, "Elveda Rumeli" sloganının doğurduğu komplekslere dayanan bu sorun Osmanlı başkentinin İstanbul'dan Anadolu ya da Suriye'ye, kısaca Asya'ya taşınması olarak ortaya çıkar.

Üzerinde çok durulmaz. Fakat yine de zamanın kamuoyunu ilgilendirir. Gazetelerde ele alınır. Kitaplar, broşürler yazılır. Yabancı diplomatların raporlarına konu olur.

Sorun Alman "menşelidir" ve ilk olarak, epeyce evvel, Goltz Paşa

76 MMZC 1330, s. 478-481.

77 MMZC 1332, s. 177.

tarafından ortaya atılmıştır.

Von der Goltz Paşa 1897'de yazdığı bir makalede ilginç bir tez ileri sürmüştür: Süveyş Kanalı dünya ticaret yollarını değiştirdiği için İstanbul'un önemi azalmıştır... Memleketinin kurtuluşunu içten ve ciddi olarak arzulayan bir hükümdar başkentin Türk-Arap sınırlarına, mesela Konya ya da Kayseri'ye, yahut daha ileriye güneye taşımalıdır.[78]

Goltz Paşa'nın "Genç Türkiye" olarak simgelediği İkinci Meşrutiyet rejiminin yöneticileri, başta en güvendiği *Mahmut Şevket Paşa* olmak üzere, durumu düşünmeliydiler. Özellikle Balkan Savaşı'ndan sonra düşünmeye mecburdular.

Rumeli (ya da Makedonya) hakkında, Alman siyaset yazarları Goltz Paşa'dan farklı düşünmüyorlardı. Makedonya "hastalıklı, çürük ve kangrenli bir uzuv"du.[79] Onun kopmasıyla fazla bir şey yitirilmiş olunmuyordu. Şimdi Türkiye (Osmanlı ülkesi) daha türdeş bir yapıya sahipti. Şu bakımdan ki Osmanlı ülkesi yalnızca Türk (Türkmen), Arap kesimlerinden ibaret kalıyordu. Kopan kısımlar kalan kısımlara oranla sosyoekonomik planda hayli gelişmiş sayılabilirdi. Halbuki Osmanlı ülkesi baştan başa bir azgelişmişlik diyarı haline gelmişti.

Türkler durumu değerlendiremiyorlardı. Çünkü, Goltz Paşa'ya göre, "Genç Türkiye'nin en müthiş düşmanı yine kendisi"dir.[80] Türkiye bir Asya hükümeti olma zorundadır ve bunun da dört koşulu vardır.[81] Türkiye Asya–İslam (ve Arap) dünyasına çekilmiştir artık. Yeni jeopolitik duruma, yeni bir başkent gerek. Artık her bakımdan Batı'dan gelecek tehlikeye açık bir keyf ve zevk şehri İstanbul'un başkent kalması olanaksızdır. Payitaht Anadolu'ya (Konya ve Kayseri'ye) olmazsa Suriye'ye (Haleb'e veya Şam'a) nakledilmelidir. Goltz Paşa'ya göre bu bir kurtuluş reçetesiydi.[82]

Öneri önce bazı Alman yazarlarınca hararetle desteklenmiştir. Tümü de, sorunu hayalleşmenin doruk noktasında oluşan "Alman–Avusturya–Osmanlı İmparatorluğu" imajı içinde, Haydarpaşa–Bağdat demiryolunun asıl sahipliği açısından görmüşlerdir. Şöyle ki:

Balkan Savaşlarından sonraki Türkiye haritasına bakılınca dengesiz bir durum görülür: "Türkiye bir köşeden memleketini idare etmektedir." Burası yalnızca sınırlı bir ticarete (borsa işleri) elverişli bir bölgedir. Ülke dayanaksız kalmakta... Oysa, uzman kişilere göre: Türkiye Hükümeti, Anadolu'daki hududunun merkez kuvvetini asıl Türklerin yerleşik olduğu alana kaydırmak zorundadır... Bu bölge (en kuvvetli direnme merkezi olarak) doğrudan doğruya Konya Ovası'dır. Başkent de bu bölgelerde olmalı ve Türkmen yoğunluğuna dayanma-

78 *Devlet-i Aliyye'nin Zaaf ve Kuvveti*, s. 53.
79 Dr. Jek (Ernst Jaeckh), *Balkan Harbi'nden Sonra Şark'ta Almanya*, s. 67.
80 Von Der Goltz Paşa, *Genç Türkiye'nin Hezimeti ve İmkân-ı* İtilasî, s. 68.
81 Dr. Jek, age., s. 90–91, 254.
82 age., s. 66.

lıdır. [83]

"*Şark'ta Almanya*"nın yazarı da aynı kanıdadır. [84] Bu görüşü kimi Türk yazarları da paylaşmışlardır. Özellikle Ahmet Ferit (Tek) Bey "*İfham*" ve "*Vazife*" Gazetelerinde sorunu kamuoyu önünde tartışmaya açmıştır ve Kayseri'de karar kılmıştır. [85] *Câmi (Baykut)* Bey de Osmanlılığın "âtisi" (geleceği) için payitahtın taşınmasını güvence saymıştır. Çünkü Hükümet-i Osmaniye her zaman için "Avrupa'da müstemleke sahibi olmuş bir Asya Devleti" sayılmıştır. [86]

Aleyhte olanlar da vardır.

Goltz Paşa'yı "Şark'ın Vambéry'si" olarak tanımlayan A.Ziver şu soruyu sorar: "Mareşal'in aff-ı âilelerine mağruren sormak isteriz ki, tabii ve siyasî durumlar yüzünden bir başkentin başka yere taşınması hangi milletin tarihinde görülmüştür?" Yazara göre, Goltz Paşa soruna Alman açısından bakıyordu. [87]

Ünlü muhalif yazar Ali Kemal Bey de bu fikre karşı çıkmıştır ve soruna Osmanlı tarihi açısından bakmıştır: "...Bu memleketleri (Arap ülkelerini) iyi idareye, imara payitahtımızı bir şehirden öbür şehre nakletmekle çare bulamayız... Bütün bu uzak vilayetlerimizi hür ve akıllıca bir idareye kavuşturmakla buluruz." [88] Mahmut Sadık, Ali Haydar, Mithat Beyler de aleyhtarlar arasındadır. [89] Ve Ermenice *Jamanak* Gazetesi de payitahtın nakli yanlısı değildir. [90]

83 Dr. Frayliç ve Mühendis Rawlig, *Türkmen Aşiretleri*, s. 6-7, 517-520.

84 "...Türkiye'nin bütün kanını çekip..., daima iltihap halinde bulunan ve bu iltihabı bütün cism-i devlete sirayet ettirmek istidadını gösteren Makedonya uzvu beden-i Osmani'ye merbut kaldıkça beden daima hastalıklı, daima cılız kalacaktır. Halbuki bu çürük ve gangrenli uzuv kesilip atıldığı gibi Türkiye kendi vücudunda bir rahatlık ve hafiflik duyacaktır. Türkiye Avrupa'daki mülkünden vazgeçerse Asya'daki arazisinin ancak onda biri kadar vus'atli bir yeri elden çıkarmış olacaktır. Bu kat-ı uzuv (organ kesimi) ameliyesinden sonra Türkiye'nin elinde kalacak yerler -ki Asya'yı- Osmani'den ibarettir- Almanya'nın üç misli kadar vâsidir. Böyle iken burada meskun bulunan ahali Almanya nüfusunun üçte biri bile değildir" (age., s. 67-68).

85 Ahmet Ferit Bey'in görüşleri için bk. A. Ziver, *En Can Alacak Nokta Payıtaht'ın Nakli Meselesi*, s. 25-34.

86 Câmi Bey görüşlerini "*Osmanlılığın Atisi (Geleceği)*" başlıklı bir kitapçıkta açıklamıştır. Şöyle ki: Balkanlar bir düşman ülkesiydi (s. 6). Rumeli "bizim müstemlekemiz idi" (s. 7). "Hükümet-i Osmaniye hiçbir zaman Avrupa devleti olmamıştır" (s. 7). Goltz Paşa'nın görüşleri doğrudur (s. 8). Memleket Türk-Arap ekseriyeti üzerine dayanmalıdır (s. 11). Türk'ün Avrupalılaşmasına yine Avrupalılar mâni olmaktadır (s. 21-22). Câmi Bey'in sonuç öğüdü: "(Osmanlılar) artık toprağınıza çekilmiş ve orada yeni bir cemiyet-i esasi, medine-i istikbalin temellerini kurunuz" (s. 48).

87 A. Ziver, age., s. 9-13.

88 Aynı Eser, s.43.

89 Aynı Eser, s. 57

90 Aynı Eser, s. 44-45.

Sorun kamuoyu önünde alevlenince, büyükelçilerin de dikkatini çekmesi doğaldı. Nitekim Fransa Büyükelçisi, Quai d'Orsay'e gönderdiği raporlarda, önerilen başkentin "bir Konstantin şehri değil, (Kayseri gibi) Türk ilinin kalbinde bir Osmanlı şehri" olduğunu vurgulayarak, İbrahim Hakkı Paşa'nın da bu görüşten yana olduğunu belirtmiştir.[91]

İttihatçılar için koyu koyu düşünme zamanı gelmişti.

Balkan Harbi artık dünya tarihi içindeki yerini almıştı. "Şark Meselesi"ne bir çözüm getirebileceği düşüncesi bir yana, boyutlarını daha da genişletmiştir. İmparatorluk taksim edilmemişti, küçülmüştü. Harb-i Umumi'den parçalanarak çıkacaktır.

5. *En büyük ders: Yenilgi ve Politika*

Balkan Harbi basit bir savaş değildir. Osmanlı Ordusu ve Türk toplumu üzerinde çok derin izler bıraktığı için değildir. "Niçin Mağlup Olduk?" sorusunu araştıran geniş bir literatür de bu nedenle oluşmuştur. Bilimsel ve duygusal yüzlerce makale, broşür, kitap ve inceleme bu amaçla üretilmiş, yerli yabancı, sivil asker, bir o kadar da yazar ortaya çıkmıştır. Bu bir araştırma ve ifşaat edebiyatıdır.

İttihat ve Terakki'nin bu savaşlarla ilişkisi ikinci dönemde, Bâbıâli Vakası'ndan sonra, iktidar ve Edirne'yi geri almasından sonra yoğunlaşır. Rumeli Edirne'de biter, araştırmalar ve soruşturmalar başlar. Çeşitli nedenler üzerinde durulur.

İlk eleştiri en büyük neden olan ordunun yetersizliği konusundadır.

Örneğin Ali Fethi (Okyar) Bey:

"...Makedonya hâdiseleri ve çeteler orduyu askerlikten uzaklaştırmıştır. Orduda talim ve terbiye (eğitim) kurumuştur"[92]

Kimine göre ordu "içi boş bir ağaç"tır ve "ilk esen fırtına ile de sarsılmaya ve devrilmeye mahkûmdur".[93]

Bu büyük nedeni, aynı nitelikte bir başkası izleyecektir. Bu da kumanda kadrosunun yetersizliği ve politize olmasıdır.

İaşe ve lojistik sorunları ayrı felaketlerdir.[94]

Enver Paşa'nın sınıf arkadaşı ve Kafkas cephesinde 3. Ordu Kumandanlığı'na getirdiği Hafız Hakkı Paşa, bozgun türlerini analizci bir gözle incelerken şu kanıdadır:

"...Bu harpte emir ve kumandada azim yokluğu o kadar fazla idi ki, ilim yokluğu adeta unutulmuştu".[95]

91 Rapor 26 Mayıs 1913 tarihlidir ve Goltz Paşa'nın 18 Mayıs 1912 tarihli *Neue Frei Presse* Gazetesi'nde çıkan makalesini ele alarak konuyu objektif bir anlatımla özetlemektedir (AFE, vol: 9, 114 ard).

92 Fethi Bey Ordu'nun durumunu bu gözlemiyle daha 1908'de saptamıştır,(bk.s.250)

93 Yusuf Hikmet Bayur, kaymakam Nihad'ın bu saptayışlarını belirtmektedir (*Türk İnkılab Tarihi* C.I, K.2., s.6)

94 Bu konu için bk. *Balkan Harbi*, (Genelkurmay Başkanlığı yayını) C.1, s. 80 149.

95 *Bozgun*. s.124.

İlginç olan Hafız Hakkı Paşa'nın, bozgun nedenleri arasında politikayı zikretmemiş olmasıdır. Fakat yokluğu Sarıkamış Harekâtı'nda ortaya çıkacaktır.

Zamanın yazarlarına göre bu kumandanlar "kitapsız"dı. Açık ve amaca uygun bir sevk ve idare mesleğinden de yoksundular. [96]

Büyük komutanlar çağdaş sevk ve idare esaslarını uygulayacak nitelikte değillerdi. [97]

Ordunun yapısındaki bozukluklar çok daha belirgindi. Subaylar alaylı ve mektepli olmak üzere iki türdendi. Erat kesimindeki düzensizlikler anlaşılmaz gariplikler yaratıyordu. Subaylar kahvehanelere ve komitelere devam ediyorlardı.

Bazı subaylar da, erlerle beraber ticaret yapmakta, tütün kaçakçılığı etmekteydiler. [98]

Asıl önemli olan Osmanlı Erkân-ı Harbiye'sinin (Genelkurmayı'nın) hiçbir suretle Balkanlarda savaş ihtimalini düşünmemiş olmasıdır. Bu düşüncesizlik sonucu Ağustos ayında, savaş eşiğinde barış mevcudunun dörtte biri kadar sayıda eğitim görmüş er terhis edilmiştir. [99] Mareşal Fevzi Çakmak da aynı hatayı vurgulamıştır. [100] Bir kısmı da Yemen'e gönderilmiştir. [101]

Her tarafı dökülen bu ordunun, Meşrutiyet rejiminden aldığı özellik siyasallaşması olmuştur. Abdülhamit döneminin hafiyeli ordusu, 1908 "inkılâbı" ile birden renk değiştirmiştir. [102]

Siyasallaşma alanına girildiği anda ordunun bu değişikliği İttihat ve Terakki'ye "borçlu" olduğu açıktır. Ama bu Miralay Sadık Bey gibi Hürriyet ve İtilâf mensuplarının da dahil olduğu ilk ve kapsayıcı anlamında İttihat ve Terakki'dir. Siyasal hayattaki bölünmelere koşut olarak ordu da kendini siyasal hayatın cemiyet ve partileri dışında tutamıyacaktır.

Osmanlı Ordusu'nun bu niteliği yabancı kaynaklarca da doğrulanmıştır. Kısaca değindiğimiz Alman gözlemcilerin yanı sıra Balkanlılar da bu fikirdeydiler. [103]

96 Yusuf Hikmet Bayur, age., s. 5-6.

97 *Balkan Harbi*, s.111, 149.

98 *Balkan Harbi*, s.150.

99 Hâdi Paşa'nın Tahkik evrakı (*Balkan Harbi*, s.55-56).

100 "...Seferberlikten evvel Trakya ve Makedonya'daki kuvve-i askeriyemiz düşmanların iki misli idi; seferberlikte bittabi faikiyetimizi muhafaza edecektik. Halbuki düşmanlara aldanarak takriben 70 bin nefer terhis olundu. Bulgaristan ise bu sırada manevra bahanesiyle ordusunu takviye etti. (*Garbî Rumeli'nin Suret-i Ziyaı ve Balkan Harbinde Garp Cephesi*, s. 15).

101 *Balkan Harbi*, s. 131.

102 General Lossow'un gözlemi (Jehuda L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, s.103).

103 "...Sırp ordusu zâbıtanının Osmanlı ordusu hakkında gayr-ı kabil-i red bir iddiası varsa o da bizim ordu zâbitanının siyasiyatla iştigalidir. Bunun bir orduyu içinden

Balkan Harbi ordunun politizasyonu ile eşanlama gelmiştir. Böyle yorumlanmıştır ve yakın tarihteki yeri de budur. Yönetici kadro içinde çok açık olarak görülen bu durum ordu saflarında ne gibi eylemler yaratmıştır?

Bir genelleştirme yapmamız mümkün değildir. Fakat bazı –sayı olarak gayet az– olaylara literatürde rastlanmaktadır. Yazarların hemen tümü 1912 Manastır (Arnavutluk) ve Halâskârlar Olaylarını ilk ve en anlamlı örnek olarak vermişlerdir. [104] Bunun dışında tek tük olaylar da gösterilmiştir. Fırkacılık yüzünden iki subay arasındaki yaralama olayı tektir. [105] Yine bilinçli olduğu şüpheli bir olaydan da söz edilmiştir. [106] Bu alandaki bilgiler yeterli sayılamaz.

Şu gerçeği belirtmek gerekir ki, Balkan Harbi'nde yenilginin çeşitli nedenleri içinde başyeri komuta kadrosundaki yetersizlik ve partizanlık tutmuştur ve bunlar subaylar kitlesi içine –sanıldığının aksine– ağır bir şekilde taşınmış ve yoğun olaylar yaratmış değildir.

Burada önemli bir konu üzerinde durmak gerekiyor. Balkan Harbi' nin daha doğrusu verdiği acı dersin sonuçları, geleceğe olan etkileri izlenebilir mi?

Zaman tüneli içinde bu gelecek çok kısa mesafededir. Balkan Savaşlarının bitim yılından (1913) sadece yedi yıl sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanacak, dokuz yıl sonra Başkumandanlık Meydan Muharebesi kazanılacaktır.

kemirip bitiren bir kurt olduğunu itirafta müttehid-ül lisandırlar" (Selânikli Bahri, *Balkan Harbinde Sırp Ordusu*, s. 51).

104 Örneğin Mareşal Fevzi Çakmak: "...Maateessüf o zamanlar ordumuzda, İttihatçılık, Halâskârlık gibi birtakım siyasi tefrika (ayrılık) hüküm sürüyordu. Yakova telgrafhanesinden 1. Fırka'nın Halâskâr Zâbıtanı Gazi Muhtar Paşa'yı telgraf başına celp ile birtakım metalib-i siyasiye (siyasi istekler) dermeyan ve İstanbul'daki arkadaşlarının da bunu teyidi neticesinde İttihat ve Terakki kabinesi istifa ederek Gazi Muhtar Paşa kabinesi 9 Temmuz 1328'de teşekkül eylemişti" (age., s.88).

105 Bu örneği de veren Mareşal Çakmak'tır: "...17 Mayıs Fiyer'de (Arnavutluk) İttihatçılık ve İtilâfçılık dâvası ile bir yüzbaşı diğer bir zabiti cerhetti (yaraladı) ve tevfik edildi (tutuklandı). Teessüf olunur ki bu kadar mağlubiyetler, sefaletler halen politika illetini Ordu'dan ref'edememişti (kaldıramamıştı). Hatta Yunan esaretinde dahi bu müzmin illet devam etti" (age., s.473).

106 Hafız Hakkı Bey (Paşa)den: "...Bu harpte (Mahmut) Muhtar Paşa Kolordusunun Pınarhisar üzerine hücumlarının, son yılgın günlerinde Anadolu askeri arasında garip bir ruh hâleti görülüyor. (Bize Anadolu'daki dört vilayet kâfidir Rumeli için boş yere kan dökülüyor. Düşman bizi bastı) gibi rivayetler şâyi oluyor. Bu hâlet-i ruhiyenin meydana getirdiği uyukuşukluk, bozgunluk sebeplerinden biri olarak kabulediliyor (age., s.91) Aynı kaynakta Talât Bey'den (Paşa) bir olay daha: "...Çungara muharebesinde Ereğli Fırkasından bir erin gözleri dönmüş, tüfeği havaya atarak kaçmakta olduğunu ve mütemadiyen (Allahını seven ileri gitsin) diye bağırdığını anlatıyor... Fakat (bu asker) hayatını korumak içgüdüsü ile dehşetin içinden kaçıyor" (age., s.57).

Bu alanda ilk karşılaştığımız isim, kuşkusuz Kolağası Mustafa Kemal Bey'dir (Atatürk). Önce de değinildiği gibi Mustafa Kemal Bey 1909 Kongresi'nde azımsanamayacak bir İttihatçı muhalefetle karşılaşmıştır. Geleceğin cumhurbaşkanına göre, asker–siyaset içleşmesi her şeyden önce orduyu zayıf düşürecektir. Cemiyet partileşmeli, asker kışlasına çekilmelidir. Cemiyet içinde çalışmak isteyen subaylar istifa ettirilmeli ve ancak o zaman siyasal hayata karışmalıdırlar. Bu konuda yasal önlemler alınmalıdır. Elektrikli bir hava içinde öneriler derin yankılar yaratmıştır. [107]

Aynı yöndeki girişimler İsmet Bey (İnönü) tarafından da ileri sürülmüştür. İsmet Bey yapılacak ilk işin orduyu mutlaka siyasetten kurtarmak olduğu savındadır. Kendisinden bu konuda bir tasarı hazırlaması istenmiş, tasarı üzerinde arkadaşlarının eklemeleri tamamlandıktan sonra, bunu Mahmut Şevket Paşa'ya kendisinin vermesi kararlaştırılmıştır. Bu görev yerine getirilmiş ve iyi karşılanmıştır. [108]

Benzer bir görüşün sahibi de (Mareşal) Fevzi (Çakmak) Paşa olmuştur. Paşa, Balkan Harbi sırasında ordu içindeki "İttihatçılık–Halâskârcılık gibi birtakım ayrılıklardan" büyük üzüntü duymuştur. Ayrıca Balkan Harbi'nden ders alınarak İstiklâl Savaşı'nda aynı hataya düşülmediğini açıklar. [109]

Asıl dersin, TBMM'deki paşaların mebusluğu ya da askerliği tercih etmek durumunda bırakılmalarıyla, 1924 yılının siyasal koşulları içinde alındığı açıktır. [110]

107 Trablus Ayn–ı Mahsus karargâhından Behiç (Erkin) Beye yazdığı 15 Temmuz 1328 tarihli mektuptan: "...Askerin siyasetle iştigalden men'i için madde–i kanuniye yapmışlar. Ben, iki sene evvel hasbel tesadüf, bulunduğum bir kongrede (askerleri bırakınız) dediğim için, mürteci oldum, idama mahkûm edildim. Zaman her türlü hakayiki (gerçekleri) ispat ve izhar eder, fakat bazan böyle bir darbe–i mühlike indirerek..." (*Cumhuriyet,* 10 Eylül 1925, s.2)- Yine bk. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım,* C.II, s. 506–508; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam,* C.I, s.140–144.

108 *İnönü'nün Hatıraları,* s.80–82.

109 "...Muharebe olmayacak zu'mu (sanısı) ile Hükümet (Gazi A. Muhtar Paşa) düşmanlarımızın istediklerini yapıyordu. Bunlar öyle propaganda siyasetleridir ki mânen ve maddeten bizi dûçar–ı zaaf etmek (zayıflatmak) gayesine mâtuftur. Anadolu harekâtı esnasında bunu Loyd Corc da yaptı.Londra'da Bekir Sami Bey heyeti ile sulh müzakeresi olurken Yunanlılar taarruz hazırlıkları yapıyorlardı. Fakat inanmadık ve aldanmadık. İkinci İnönü zaferiyle Loyd Corc'a cevap verdik" (Age. s.7). Tarihten bir ders daha. Mareşal Sırpları meydan muharebesine zorlama taktiğinin sonucunu şöyle belirtir: "...Daha dağlık ve daha yolsuz bir mıntıkada (bölgede) böyle bir hareketin muvaffakıyetle başarıldığına şahit olduk". Ve alınan dersi de belirtir: "...Afyon–Dumlupınar meydan muharebesi bidayette Eskişehir civarındaki Bozdağ'dan Dumlupınar cenubi garbındaki (güney batısındaki) Banaz'a kadar bir sahada inkişaf etmişti; halbuki yukarıda beyan olunan hareket daha dar bir sahada daha çok kuvvetlerle icra olunacaktır" (Age, s. 67).

110 Gazi Mustafa Kemal Paşa, karşılaştığı bir "komplo"ya karşı Cevat (Çobanoğlu),

Böylece Balkan Harbi'nin verdiği derslerle Türkiye Cumhuriyeti'nde alınan önlemler arasında doğrudan bir bağ kurulması, tesadüflerin eseri olmamıştır ve tarihsel bir gelişmenin olumlu uyarlamalarından biri sayılmalıdır.

Türkiye'nin yakın tarihinde Balkan Harbi kaplayıcı bir başlıktır, yalnızca çeşitli silahlı eylemleri değil, aynı zamanda çeşitli fikirleri, eylemleri ve de özlemleri içeren bir başlıktır. Türkler için bu savaş, Osmanlılık dışında fakat milli oluş içinde bir gelişmenin kilometre taşı olmuştur. Bu nedenle kazanılmamış bir İstiklal Savaşı niteliğine de sahiptir. Kendisini izleyecek Müdafaa-i Hukuk dönemi için gerekli birikimlerin ve deneyimlerin laboratuvarı olacaktır.

"Elveda Rumeli" formülünün altında bu gerçekler yatmaktadır.

Bu gelişmelerin ortaya çıkardığı gerçekler ordunun politikayı dışlaması yanı sıra komutanların hiç olmazsa yenilgilerden ders almaları ve bu dersleri uygulama olanaklarını bulmalarıdır. Nitekim "Bozgun" uzmanları Sarıkamış'ta mağlubiyetin tadını bir kez daha tatmışlardır. Bu Birinci Dünya Savaşı'nda geçmiş bir olaydı. Ama asıl mesele Osmanlı Ordusu'nun toplumdaki gücünü ve işlevini yitirmiş olmasıydı. Balkan Savaşı'nda bir gece yarısı Berat kentine bir esir kafilesi içinde getirilen genç bir subay gecenin saat 10'unda yerde buruşmuş ve parçalanmış bir gazete görür. Alır ve okur. Okuyan subay ünlü yazar Ömer Seyfettin'dir. Okuduğu satırlar da şunlar:

"Sanayi-i nefiseden, sonra ticaretten, ziraatten mahrum olan Türkiye'nin siyasetini idare için bir ordusu vardı. Bu efsane de şimdi uçtu gitti. Onda artık ne kaldı?"[111]

Bu psikolojiyle Birinci Dünya Savaşı'na girmek zamanı gelmişti.

İzzettin (Çalışlar), Ali Hikmet (Ayerdem), Şükrü Naili (Gökberk), Fahrettin (Altay), Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşalardan mebusluktan derhal ayrılmalarını telgrafla istemiştir. Fevzi Paşa daha önce ayrılmıştır. Cafer Tayyar, Cevat Paşalar dışında tüm Paşalar ayrılmıştır. Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir Paşalar da Meclis'te kalmışlardır. Bu konuda bk. *Nutuk* (1934 basımı, C.I, s. 303-313)-Ahmet Mumcu, *Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi* (1. basım, s.131-135).

111 Ömer Seyfettin, age., s. 83.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

İttihat ve Terakki
ve Savaşlar

II

HARB-İ UMUMİ

(Sarıkamış'tan Mondros'a)

BİRİNCİ KESİM

SONUN BAŞLANGICI

I. Sait Halim Paşa'nın Öğütleri

"Yirminci Yüzyılın ikinci yarısına değin insanlık tarihinin yazdığı en büyük savaş" sayılan *Harb–i Umumi* (Birinci Dünya Savaşı), asıl özelliğini ve genişliğini Osmanlı İmparatorluğu'nun katılmasıyla elde etmiştir. Yakın tarihimiz bakımından yarattığı iki büyük sonuçtan birincisi, başından sonuna değin İttihat ve Terakki'nin sorumluluğu altında gelişmesidir. İkincisi, üç büyük imparatorluğu Avusturya–Macaristan, Rus Çarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmasıdır. Her *son* bir *başlangıç* olduğuna göre, İttihatçı Meşrutiyet tarihe gömülmüş, Müdafai–Hukukçu cumhuriyet doğmuştur.

Savaş ve Barış

İslamcılık akımının lider kadrosundan karamsar Sadrıâzam (Mehmet) Sait Halim Paşa savaştan yana değildir. Osmanlı donanmasının başına getirilen (Amiral) Souchon Paşa'nın Karadeniz saldırısı ile savaşı başlatmasından çok kısa bir süre sonra, Vükelâyı ve İttihat ve Terakki'nin Merkez–i Umumi üyelerini Yeniköy'deki "bendehâneye" (evine) davet eder. Davetlilere İbn–i Haldun'un "tavırlar" teorisinden esinlenerek içinde bulunulan koşulların bir tablosunu çizer:

"... Turan ve Mısır fütuhatı (fetihleri), Trablus, Tunus, Cezayir vesaire gibi âmâli (emelleri), rica ederim bırakalım. Biliyorsunuz ki, her milletin üç devri (çağı) vardır. Fütuhat (Fetihler) devri, Tevakkuf (Durma) devri, İnhitat (Çökme) devri. Binaenaleyh inşallah bizimki Devr–i inhitat değildir, fakat herhalde "Fütuhat devri" olmadığı da bellidir ve devrimiz Devr–i Tevakkuf'tur. Hudutlarımızı muhafaza edelim, bu suretle bitaraf (tarafsız) kalırız." [1]

Yazılarında çok kötümser olan alıngan ve evhamlı Sadrıâzam, bu yorumunda tarihin gerçeğini görmezlikten geliyordu. Herhalde asıl inancını saklayarak, birkaç yıllık ömrü kalmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nu zamanın dışında sayarak konuşmuştur.

Balkan Harbi'nin son Atina Antlaşması'yla (1913) Sırp "Narodna Odbrana" ihtilal komitesi üyesi Gavrilo Prinçip'in, Avusturya–Macaristan Veliahdı Arşidük Fransua Ferdinand'ı vurması (28 Haziran 1914) arasında sekiz buçuk aylık bir zaman parçası vardır. Olaylar, bir

1 *Beşinci Şube,* s.11

an önce savaş Tanrısına erişebilmek için, kendilerini zamanından önce doğuran sarsıntılara, hesaplanamayacak bir hızla koşmaktadırlar. Zaten harbe Balkan Harbi'nin yarattığı kompleks içinde girilmiştir.

Cadı Kazanı

Avrupalı devletler epeydir barış hayalleri dışında, hesaplı bir hazırlığın da içindedirler. Savaş bütçelerini çoktan artırmışlardır ve iki bloka ayrılmışlardır: İtilâf (Entente) Devletlerine karşı İttifak (Alliance) Devletleri.

Ve de çok çabuk savaşa girmişlerdir.

Savaş bölgesellikten çıkmış, bir haftada dünya savaşına dönüşmüştür.

Osmanlı Devleti böylesine yaygın bir olayın dışında kalabilir miydi? İttihat ve Terakki iktidar kadrosu bu soruya verilecek yanıt bakımından oybirliğinde değildir. Örneğin Enver Paşa savaştan Cavit Bey tarafsızlıktan yanadır. Ortadoğu jeopolitiğinin en nazik konumundaki Osmanlı İmparatorluğu kurulu düzene sarsıntılar getirebilecektir.

Almanlar bir değişiklik, bir patlama ve Ortadoğu'ya yerleşme programı içindedirler. "Drach Nach Osten" (Doğuya Açılma) politikasını Haydarpaşa–Bağdat lokomotifleri somutlaştırmaktadır. Avusturya–Macaristan Balkanları da içeren bir özleyiş içindedir.

Büyük Britanya İmparatorluğu'nun çıkarları aynı bölgede kesişmektedir ve kurulu dengeden yanadır. Çarlık Rusya da öyle. Aynı zamanda İstanbul ve Boğazların "olgun bir meyve gibi" kucağına düşmesi hayalini canlı tutmaktadır.

Fransa, Alsace–Lorraine'i (Alsas Loren) geri almayı, milli bir "izzet–i nefis" sorunu yapmış ve Ren üzerinde iki düşman ülkenin kıyılarını birbirine bağlayan Kehl Köprüsü'nün girişindeki "Hürriyet Ülkesi Buradan Başlar" levhasını intikamcı bir politikanın simgesi saymaktadır. Ortadoğu'daki milyarlara varan sermayelerinin üzerine bir kuluçka gibi yatmaktadır.

Balkanlarda 1913 yılından sonra bile çeteler vığıl vığıl kaynaşmaktadırlar. Toprak davacılığının kızgınlığı hâlâ hafiflememiştir. Savaşın ilk alevi Saraybosna'da parlayacaktır.

Birinci Dünya Savaşı sanayilerine kaynak, ürünlerine de pazar arayan büyük devletler arasında çıkmıştır. Bunlar arasında Almanya özellikle kendisini Avrupa içinde yayılmaktan yoksun bırakılmış ve Avrupa'nın ortasına sıkıştırılmış bir merkez devleti olarak görüyor ve bu durumdan kurtulmak istiyordu. Osmanlı İmparatorluğu az gelişmiş sosyal yapısıyla, yarı-sömürgeleşmiş durumuyla bu savaştan ne bekleyebilirdi?

2. *"Mukadderat"*

"İşkodra'dan Basra'ya kadar", Osmanlı ülkesi böylesine bir Avrupa'da, iç çatışmalardan bezmiş, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarıyla kolu kanadı kırılmış, Doğu Anadolu'dan fiilen vazgeçmiş, yarı sömürge haliyle bu cadı kazanı içinde nasıl bir rol oynayabilirdi?

Daha doğrusu ve açıkçası bloklardan hangisine yönelmeliydi? Seç-

me şansı var mıydı? Üstelik seçmek savaşa girmekti.

İttihatçılar, 1908'den itibaren dostluğu ve yardımı özellikle İngiltere'de aramışlardı ve umutluydular.[2] Ne var ki, Berlin Antlaşması'ndan beri İngiltere Osmanlı ülkesinin bütünlüğünü koruma politikasını bırakmıştı. Bu harbin öncesinde de İttihatçılara umut vermedi. Osmanlı aydınları, hayranlıkla bağlı oldukları Fransa'ya da başvurdular.[3] Fransızlarınnabzını son kez Cemal Paşa yoklamış, sonuç alamamıştır. Bu arada İngilizler, parasının büyük kısmı ödendiği alde, kendi tezgâhlarında inşa ettikleri "Sultan Osman" ve "Sultan Reşat" zırhlılarını teslim etmemişlerdir...

İlginç olan bir nokta da İttihatçıların Çarlık Rusya ile dostluk aramış olmalarıdır. Bu amaçla Talat ve İzzet Paşalar Ertuğrul gemisi ile Kırım'a gitmişler, Çar Nikola'nın davetine katılıp *Ertuğrul* gemisinde kendileri de bir ziyafet vermişler ve Talât Paşa bu davette Hariciye Nâzırı Sazonov'a sonuçsuz bir "ittifak" önerisinde bulunmuştur.[4]

İttihatçılar katılacakları bloktan çok şey bekliyorlardı. Mali yardım, teknik ve askeri dayanışma bunların başında geliyordu. Bunun yanı sıra kapitülasyonların, ticari baskıların ve gümrük sınırlamalarının kaldırılmasını da şart koşmaktaydılar. Bu arada kapitülasyonlar (iktisadi ve adli) tüm olarak kaldırılmalıydı.

İtilaf Devletleri bu koşulları kabul etmediler ve avutucu önerilerle yetindiler.

1890'dan beri Osmanlı ülkesinde ekonomik etkinliğini artırıcı bir politika izleyen Almanya, bu bekleyişi daha yumuşak karşılıyor, Çarlık karşısında Osmanlı'ya güvence vaat ediyordu. Bu vaadini bir antlaşma ile de gerçekleştirecektir.

"Enverland" böyle gelişecektir. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin *Türkçülük* ve *İslamcılık* gibi ideolojik özlemlerini Kayzer Almanyası kendi yayılması için de yararlı bulacaktır ve destekleyecektir. Hindistan'a kadar uzanacaktı bu seferler.

Almanya, İtilaf Devletleri gibi Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını tercih etmiyordu. Tam tersine, Osmanlı ordusundan etkin yardım bekliyordu. Batı'da tutunabilmek ve Fransa işini birkaç haftada halledebilmek için doğuda Rusları, Mısır'da İngilizleri oyalayacak ve durduracak güçleri, Osmanlı'dan bekliyordu. Ayrıca Galiçya ve Romanya'da da aynı ordu yükleri hafifletecekti. Halife padişah "Cihad" ilan ederek İslam dünyasına kurtarıcılık getirecekti. Fakat cihad koşullarının Hıristiyan "müttefiklerle" bağdaşıp bağdaşmayacağı henüz düşünülmüyordu.

Harbe giriş, bugün bile, yeterli olarak incelenmemiş bir sorundur.

"Mukadderat"

Artık Selânik Mebusu değil de Biga Mebusu olan Maliye Nâzırı

2 Yuluğ Tekin Kurat, "*How Turkey Drifted Into World War I*", s.295.

3 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.115.

4 Y.T.Kurat, a.g.e., s.294

Cavit Bey, 1914 Ağustosunun ilk günlerinde Sadrıâzam Sait Halim Paşa'nın Yeniköy'deki "sahilhanesine" (yalısına) gider. Sadrıâzam masa başına oturmuş yazı yazmaktadır.

Başka bir odada Alman Elçiliği tercümanı Weber (Veber)'i görür. Cavit Bey iki oda arasındaki salonda oturmaktadır.

Bu sırada Talât Bey (Paşa) içeri girer. Cavit Bey havada bir başkalık sezmiştir. Talât Bey'in "bir şey yok!" yanıtını şüphecilikle karşılar: "Bana bir şey var gibi geliyor, sakın Almanya ile ittifak akdetmiyesiniz." Talât Bey "Bir şey söyleyemem" der.

Cavit Bey'in bu sezgisi aldatıcı değildir. O sırada Enver Paşa ile Halil Bey de içeri girerler. Sait Halim Paşa bir süre sonra, yazdığını bir zarfa koyarak Weber'e verir ve o gittikten sonra da yazdığı şeyleri orada bulunanlara okur. Cavit Bey, Sadrıâzam'ın tercümana verdiği yazının Almanya ile yapılmış antlaşmanın metni olduğunu kısa bir süre sonra Talât Bey'den öğrenecektir. Akşam üstü Talât Bey'le tekrardan Sait Halim Paşa'nın yalısına giderken, tüm uyarı ve eleştirilerini yapar. Otomobilden indikleri anda Talât Bey "*mukadderat*" der. [5]

Bu antlaşma imzalandığı zaman Birinci Dünya Savaşı başlayalı bir gün olmuştu. Bir gün önce artık Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş ortağı sayılan Almanya Çarlık Rusya'ya savaş ilan etmişti (1 Ağustos 1914).

2 Ağustos 1914 tarihli antlaşmanın Türkler için en önemli maddesi şuydu:

Osmanlı Devleti tehdit altında kalırsa, Almanya Osmanlı Devletini silahla savunacaktır (Madde 4).

Ve öteki hükümler: Osmanlı Devleti ne zaman savaşa katılacaktır? Rusya, Avusturya ile savaşa girer, Almanya Avusturya-Macaristan'ın yardımına gitmek zorunda kalırsa, o zaman Osmanlı Devleti de savaşa katılacaktır (Madde 2).

Almanya da Osmanlı Devleti de, Avusturya ile Sırbistan arasında çıkacak bir anlaşmazlıkta tam bir tarafsızlık içinde olacaklardır (Madde 1).

İttifak 31 Aralık 1918 tarihine kadar sürecektir. Her iki taraftan biri fesih kararı almadıkça, antlaşma yeniden beş yıllık bir süre daha yürürlükte kalacaktır (Madde 6). [6]

Antlaşma gizli kalacak ve kamuoyuna açıklanması iki taraf arasındaki bir anlaşmaya bağlı olacaktır (Madde 8).

Schliffen planına göre Almanya önce Fransa üzerine saldıracaktı. [7] Fransa'nın işini birkaç hafta içinde bitirdikten sonra, doğuya, Rusya'ya dönecek ve savaşı böyle bitirecekti. Marne yenilgisi ile bu planı gerçekleşememiştir.

5 *Beşinci Şube*, s 197

6 Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.2, Kısım 4, s.643.

Yavuz Geliyor Yavuz

Osmanlı Devleti, Enver Paşa'nın girişimi ile genel seferberlik ilan etti. Osmanlı askeri birlikleri önce Kafkas cephesinde mevziye girdiler. Çanakkale Boğazı'na mayın döşendi. Alman ticaret gemilerine koruma hakkı tanındı.

Almanlar mali yardım niteliğinde bir miktar kredi verdiler. Osmanlılar Liman von Sanders grubunu 70 kişiye çıkardılar.

Bu sırada çok önemli bir olay cereyan etti. Alman bandıralı Goeben ve Breslau zırhlıları, (Daha sonra Yavuz ve Midilli adını alacak) Akdeniz'de uzun bir serüvenden sonra, Çanakkale önünde gözüktüler. Amiral Souchon komutasındaki bu gemilerin, geçişine Enver Paşa izin verdi. Gemilere Alman Amiralinin direnmesine rağmen Türk sancağı çekildi.[8] Alman bahriyelilerine fes giydirildi. Gemilerin satın alındığı ilan edildi. Souchon Paşa da, Osmanlı Deniz Kuvvetleri'ni ıslah için çağırılmış olan İngiliz Amirali Limpus Paşa'nın yerine atandı. Osmanlı donanmasının başına geçirildi.

Bu sırada İstanbul'daki Rus, İngiliz ve Fransız Büyükelçileri Kont de Giers, Louis Mallet ve Maurice Bompard Sadrıâzam Sait Halim Paşa'yı, yapabileceklerinin "azamisini" gösteren bir nota verdiler.

O sırada Alman orduları Belçika ve Lüksemburg'u geçip, Fransa'ya saldırmaktaydılar. Notaya göre:

İtilaf grubu Osmanlı ülke bütünlüğünü tüm olarak garanti etmeyi, Türkiye'nin tarafsız kalması koşuluyla, kabule hazırdı. Kapitülasyonlar, yerine konacak yeni bir rejim bulunarak, kaldırılacaktı. Türkiye'ye mali yardım yapılacak, korunması için askeri alanda önlemler alınacaktı. Türkiye'den istenen, tarafsız kalması ve Alman askeri elemanlarının (Liman ve Souchon gruplarının) geri gönderilmesiydi.

Daha sonra da değinileceği gibi, özellikle Cavit Bey'in bu konudaki ısrarlarına kulak verilmemiştir.

İtilaf Devletleri grubu, daha ciddi olabilirdi. Çünkü bu savaşın çözmesini bekledikleri sorunlar kendi varlıklarıyla ilgiliydi.

Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşı'na girmesi ile Batılıların "menfaatleri" bakımından ortaya çıkan –ve çıkacak– başlıca ölüm kalım sorunları şunlar olabilirdi:

Tümüyle "Şark Meselesi"; savaşın Balkanlar üzerinde yaratacağı sorunlar; Osmanlı Devleti'nin devamı; Batı ile Asya ilişkileri;

7 M.Larcher, *La Guerre Dans La Guerre Mondiale*, s.36-38.

8 Bu konuda yeterli olmamakla beraber, verilen bilgilere göre Alman Amirali Souchon Türk sancağının çekilmesine itiraz etmiştir. O sırada İngiltere'ye sipariş edilmiş olan zırhlıları alamayarak biraz da buruk dönmüş olan Rauf Bey Harbiye Nâzırı'na bir gece Yavuz zırhlısını basarak bu işi gerçekleştirmeyi önermişti. Bunun üzerine kendisine İran ve Afganistan seferine çıkması bildirilmiş ve İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Kâzım Karabekir, *Cihan Harbine Nasıl Girdik*, Cilt 2, s.314 -Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıralarım*, Cilt 1, s.163–165 - Y.T.Kurat, a.g.e., s.304.

Hindistan'ın güvenliği; Rusya'ya besin ve silah gönderilmesi; İtilaf Devletleri sömürgelerinin yönetimi; İslam dinindeki değişmezlik; savaşın kaderi, "bunların tümü terazinin kefesine konmuştu." [9]

Almanya'ya gelince, çok şeye sahip oluyordu. Fakat Fransa planı suya düşünce, uzun vadeli bir savaştan başka almaşık kalmamıştı. Alman genelkurmayına göre, Türkiye hemen savaşa katılmalıydı: 200.000 askerle cephelere ağırlığını koymalıydı. Şöyle ki:

1. Derhal Çanakkale Boğazı'nı kapatmalıydı,
2. Süveyş–Aden deniz yolunu kesmeliydi,
3. Kafkas cephesinde Rus kuvvetlerini, genelde de İngiliz kuvvetlerini hareketsiz hale getirmeliydi,
4. Ve tabloya son fırça olarak "Cihad–ı Mukaddes" (Kutsal Savaş) ilanıyla İslam dünyasını ve sömürgeleri, İtilaf blokuna karşı harekete geçirmeliydi. [10]

Alman dostluğunun ağır ve pahalı faturası en hafif hesaplarla buydu. Ve Almanya Osmanlı'yı kendi anaforu içine çekiyordu. Enver Paşa, Alman zaferine mutlak surette inanmıştı. İttihat ve Terakki'nin doruğunu oluşturan "Triyomvira" (Enver–Talât–Cemal üçlüsü) savaşa katılmayı kolaylaştırmak için ellerinden geleni yapacaklardır. [11] Zaten olayların akışı imparatorluğu savaşa doğru itiyordu.

Bir atılım havası içinde önce "Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun–ı Mukavvat" çıkarıldı (9 Eylül 1330–22 Eylül 1914) ve "İspirtolar Kanunu'nun" intikamı alındı (Bk.s.343)

Sonra da bir bayram coşkusu içinde kapitülasyonların kaldırılması "İmtiyazat–ı Ecnebiyenin İlgası Hakkında İradeyi Seniyye" ile ilan edildi (14 Eylül 1330–27 Eylül 1914). [12] Padişah İradesi daha sonra yasallaştırıldı.

Bir adım daha: Lübnan imtiyazları kaldırıldı. Osmanlı ülkesindeki yabancı postaneler kapatıldı. İtilaf Devletleri gemilerine ambargo kondu, müsadere (zoralım) yoluyla ticaretleri kösteklendi.

Alman asker kişilerinin (topçu, denizçi, işçi) sayısı 5.000'ne çıkarıldı. Bu sırada Kolonel Weber Çanakkale istihkâmlarını güçlendirme görevini yürütürken, Kolonel Von Kress 70.000 kişilik bir kuvvetin, Suriye'de, Mısır'a karşı savaş hazırlıkları içindedir.

Osmanlı seferberliği Ekim sonunda tamamlanmış, ordu birlikleri toplanabildiği kadar toplanmıştır.

Sait Halim Paşa'nın bir dediği iki edilmeyerek, imdada koşuldu. Önce beş milyon liralık, % 6 faizli bir avans açıldı. Sonra da, 26 Ekim'de, Türk nöbetçilerin koruduğu Deutsche Bank İstanbul şubesine dört milyon altın lira yatırıldı. [13]

9 M.Larcher, a.g.e., s.636.

10 Hikmet Bayur, a.g.e., Cilt III, Kısım 1, s.215.

11 M.Bompard, "L'Entree en Guerre De La Turque", *Revue de Paris,* 15 Temmuz 1921, s.261 288.

12 MMZC, D III, Sİ 1, 1.içt., s.1.

Adım adım Amiral Souchon'un bulunduğu platforma varıldı. Amiral bu mali operasyonlardan birkaç gün sonra, (29 Teşrinievvel 1330–11 Kasım 1914) Yavuz ve Midilli ile Karadeniz'e çıktı, Rusların Odessa, Sivastopol, Teodosya, Novorossisk limanlarını bombardıman etti. Savaşı kışkırtıcı "bir şey" [14] artık yapılmıştı. Ok yaydan fırlamıştı.

O günün akşamı İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler. Çarlık ordusu Kafkas cephesindeki mevzilerine girmişti bile...

İttihatçı İktidar Savaşta: "Elcevap Olur"

Osmanlı Devleti aynı tarihli bir beyanname ile Padişah, Tanrı'dan başarı dileyerek (bitevfikat–ı Allahü Taalâ) "mezkûr" (sözü edilen) üç devlet ile hal–i harp ilan eylediğini bildirmiştir. (29 Teşrinievvel 1330–11 Kasım 1914).

Askerler siperlere girerken bir beyanname ve fetva bombardımanı da başlamıştır. "Cihad–ı Ekber" beyannamesini yeni belgeler izleyecektir: Fetvalar (Feteva–yı Şerife), Başkumandanlık Vekâletinin Beyannamesi, Bâb–ı Fetva'da toplanan "Meclis–i Âli" tarafından düzenlenip imzalanmış olan padişahın tüm İslam dünyasında yayınlanıp ilanını emrettiği Beyanname Caferi Müçtehitlerin (Şia'nın bir kolu) Fetvaları, Sünusi "kardeşlerin" Cihad–ı Mukaddes'e katıldıklarını ilan eden belgeler. [15]

Böylesine yoğun bir yayın kampanyasının, İslam dünyasına yönelik olduğu kolayca anlaşılır. Kolayca anlaşılacak başka bir nokta da, İslam ülkelerini ve özellikle Büyük Britanya ve Fransa'nın sömürgelerindeki Müslüman halkı ve de Çarlık Rusya'nın Çin'e kadar uzanan Müslüman nüfusunu etkilemek olduğudur.

Alman Hükümeti ve genelkurmayı bu yayından gerektiğinden çok fazla şeyler ummuştur. Çünkü Halife Sultan'ın İslam dünyası üzerindeki etkisini "büyüteçle" görmekteydi. Yenilgide bu yanlış hesabın büyük etkisi olduğu kuşkusuzdur.

İttihat ve Terakki'nin şeyhülislamları ve diğer ilmiyeci elemanları "ilim"lerini fırka emrine vererek "hizmet arzetmişler", yazış biçimlerini "tefrika yaratmamak" amacına göre ayarlamışlar, bütün ustalıklarını ortaya koymuşlardır.

a. İlk olarak, savaş ilanı beyannamesinde (29 Teşrinievvel 1333) herhangi "İslami" bir iddia yoktur. Yalnız, savaş nedenleri üç devletin (Rusya, İngiltere, Fransa) kışkırtıcı tutumlarına bağlanmaktadır.

b. Aynı tarihli "Orduma, Donanmama" başlıklı Padişah Bildirisi'nde (Beyanname–i Hümayun'unda) "Asker Evlatlarıma" " Dünyanın en cesur ve muhteşem iki ordusuyla silah arkadaşlığı ettiğimizi unut-

13 Hikmet Bayur, a.g.e., Cilt III, Kısım 1, s.192.

14 Aynı eser, s.327.

15 *İslam Mecmuası,* sayı 15, 6 Teşrinisani 1330, s.445..

mayınız" denmektedir. Beyannamede ortaya konulan sorunlar arasına Rusya, İngiltere ve Fransa'nın "zalimane bir idare altında inlettikleri milyonlarca ehli İslamın" diyaneten (din bakımından) ve kalben merbut (bağlı) bulundukları Hilâfet-i Muazzamamıza (Halifeliğimize) karşı her zaman kötü fikir beslemekten vazgeçmedikleri de eklenmiştir.

İlan edilmiş olan "Cihad-ı Ekber"le (Yüce Savaş), Osmanlı hükümdarının hem padişahlığına hem de halifeliğine yönelik saldırılara "inşallah ilelebed" son verileceğini duyurmuştur.

Padişah hem kendi ülkesinin hem de fetvalarla Cihad'a davet ettiği üç yüz milyon "ehl-i İslamın" yaşamlarını Türk askerlerinin düşmanlarına arslanlar gibi saldırmasına bağlıyordu. "Arazi-i mübareke-i Hicaziye" (Kâbe'yi ve Peygamberin kabrini içeren yerler) bu yoldan korunacaktır.

c. Osmanlı ulemasının (Şeyhülislam Hayri Efendi ve o tarihte sağ bulunan tüm şeyhülislamlar, fetva emini dahil) yayınladıkları fetva beş soruyu yanıtlamıştır. [16] İlan edilmiş olan Cihad'a tüm (maddi manevi, hafif ağır) varlıklarıyla katılmaları gerekir mi? Düşman ilan edilen ülkelerde bulunan tüm Müslümanlar için bu hükümetlere karşı cihada girişerek çarpışmaları gerekir mi? Bu kutsal kurala uymayanların cezaya uğramaları gerekir mi? Düşman ülkelerde yaşayan İslam halkları büyük tehlike ve yitikler karşısında olsalar bile, İslam hükümeti askerleriyle savaşmaları halinde cehennem ateşine (nâr-ı cahime) müstahak olurlar mı? Düşman ülkelerle (İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbiye ve Karadağ) yardımcılarının yönetiminde bulunan Müslüman halkların Osmanlı Devleti'ne ve İslam halifeliğine (hükümet-i seniyye-i İslamiye) yardımcı olan Almanya ve Avusturya aleyhine savaşmaları büyük günah olduğuna göre büyük cezaya müstahak olur mu?

Klasik fetva üslubuna göre, bu soruların tümünün altında aynı terimlerle aynı yanıt vardır:

"Elcevap: Olur" (23 Kasım 1914).

d. "Meclis-i Âli-i İlmi"nin yayınladığı bir başka beyanname ile de aynı üslupla, çeşitli âyetlerden çıkarılmış sonuçlar sıralanmıştır. [17]

e. Enver Paşa'nın dostu olan ünlü Arap ihtilalcisi Abdülaziz Çaviş'in, canlı bir üslupla yazdığı bildiri, Bayur'a göre, etkin olmuştur. [18]

f. Şii fetvalarına da bu ara yer verilmiştir. Bunların içinde Necefli bir ilmiye mensubuna ait olanı ilginçtir. Böylece Cihad'ın yalnızca Sünnileri kapsamadığı vurgulanmak istenmiştir. [19]

Bütün bu uğraşılara rağmen "Cihad siyasası iflasa uğramıştır." [20]

g. Aynı türden bir işlem de Mısır için yapılmıştır. "Devlet-i Osmaniye'nin ecza-i memalikinden bulunan Mısır eyaletindeki hâki-

16 Hikmet Bayur, a.g.e., s.320-325.

17 Belli başlı savaş belgelerinin metinleri için bk. *İslam Mecmuası*, aynı sayı, s.437-442.

18 Bayur, a.g.e., s.34.

19 *Tanin*, 22 Ocak 1915.

20 Bayur, a.g.e , s.325.

miyet–i mukaddese–i hilâfetpenahiyi" İngiltere'nin egemenliği altına geçiren "Hidiv–i esbak İsmail Paşazade Hüseyin Kâmil"in (Paşa) nişanları geri alınmış ve divan–ı harbçe yargılanması kararlaştırılmıştır (30 Aralık 1914) (Bk.s.620). Hâkimiyet–i Siyasiye ilk kez bir sınava tabi tutuluyordu. Bu sınavın yanı sıra Şeriat'a dayandırılan zorlama bir edebiyat da oluşturulmuştu ve Ziya Gökalp bu alandaki çalışmalarını, İttihat ve Terakki'nin yayın alanına çıkardığı "*İslam Mecmuası*"nda sergiliyordu. Bu konuda bir yazarlar grubu oluşuyordu.

İKİNCİ KESİM

SAVAŞLAR VE MECLİSLER

1. Savaşa Girme Oyunu

SARAYBOSNA komplosu sırasında Osmanlı parlamentosu (Meclis-i Umumi) açıktı. Haber bir gün sonra her iki Meclise duyurulmuştu. Meclisler de Avusturya-Macaristan parlamentosuna "taziyette bulunulmasına" karar vermişlerdir. Herhangi bir konuşma yapılmamıştır. [1]

İttihatçı doruğun Almanya ile ittifak antlaşması yaptığı gün (2 Ağustos 1330-15 Ağustos 1914) Meclis-i Umumi beş aylık bir ara tatiline sokuluyordu (Bu tatil 14 Ocak 1915'e kadar sürecektir.) [2]

Meclislerin tatilde bulundukları süre içinde köprülerin altından hayli su geçmişti. İttihat ve Terakki yapısındaki dar bir oligarşi -kimi zaman kişiselliğe kadar varabilen- tutumunu yasallaştırmak ve "meşrulamak" için, aldığı kararları Meclis-i Umumi'nin kabulüne sunarak "irade-i milliye"ye mal etme ve başvurma yöntemine yatkın olmuştur. Merkez-i Umumi ve Heyet-i Vükelâ içinde oluşan bir grubun, kararını önce bu kurumlara sonra da "itaatkâr" parlamentoya götürmesi gerekiyordu. İlk iki kurumda zorlukla karşılaşmıştır. Kabinede istifalar olmuştur. Karar ne bir fırka, ne de bir hükümet kararıydı ve onların dışında alınmıştı ve İttihat ve Terakki'nin olmaktan çok İttihatcı bir gruba aitti.

Yabancı politika adamlarını, örneğin Raymond Poincaré'yi, "Talât, Enver, Cemal Wilhelmstrasse'nin adamlarıdır" kanısına vardıran belli başlı olay da bu Umumi Harb'e giriş kararıdır.

Daha sonra, ama yakın bir tarihte, Müdafaa-i Hukukçuların da yargıları bu olacaktır. Bir çeşit Kanun-ı Muvakkat yöntemiydi bu. İttihat ve Terakki ile özdeşleşmiştir. Her zaman en büyük ve affedilmez bir *suçu* (daha da ötesi *günahı*) olarak yüzüne vurulmuştur. Hâlâ da vurulmaktadır.

Liderlerin kuşkuları meclislerde kurdukları diyaloglarda ortaya çıkabilecek sürprizlerdeydi. Gerçi 1330 (1914) Mebusanı seçileli kısa bir süre olmuştu. İttihat ve Terakki'ye cesaret veren, 1. yasama dönemin-

1 MAZC 1330, D III, Sİ 1, 14.içt., s.117.
2 MMZC 1330, D III, Sİ 1, 23.içt., s.401.

deki muhalefetten kurtulmuş olmasıydı. Muhalefetsiz denebilecek –silme İttihatçı sayılabilcek– bir Mebusan'la kurduğu diyaloglarda hiçbir sertleşme olmuştur denemez. Üstelik Arap, Rum ve Ermeni mebusların bulunmasına rağmen. Bu meclis 1918 yılında, yenilgiden hemen sonra, dört yıllık yumuşaklığını inkâr edercesine, muhalif kesilecektir. Âyan'daki durum hayli farklıdır.

Mebusan padişahın açış nutkuyla çalışma dönemini açmış, mebuslardan hiçbir tartışma ve eleştiri gelmemiştir. Ayrıca "Ariza–i Cevabiye"de İcra'yı (Yürütme'yi) kutlamıştır. Ordu ve donanmaya da teşekkür ve kutlayışlarını bildirmiştir.

Mebusan'ın bu tutumu harp kararını tasvip etmesi olarak kabul edilmiştir. Yoksa bir gündem maddesi olarak, gerekli usullere göre "müzakere" edilmiş ve de oylanmış değildir.

Yinelemek gerekirse 1918 yılında yenilginin ilanı tarihine değin –bu yıl dahil– Mebusan'da harbe giriş sorunuyla ilgili tartışmalara rastlanmamaktadır.

Âyan'ın tepkileri hakkındaki farklılığa değinilmişti. Bu Meclis'te sınırlı fakat sert bir muhalefet olmuştur.

Her iki meclisin 1914–1918 (1330–1334) süresini kapsayan 3. döneminde, son İttihat ve Terakki kabinesinin istifasına kadar, bu gelişmeleri izleyeceğiz.

2. Meclis–i Mebusan ve Harb–i Umumi

Meclis, savaş nedeniyle, belirli süresinden bir ay geç açılmıştır. Buna karşılık bu yasama dönemi "temdit edildiği" (uzatıldığı) için normal süresinden daha uzun sürmüştür.

Padişah açış söylevinde (Nutk–u İftitâhi) ve reisinin (Halil Menteşe) ilk konuşmasında Meclis üyelerini bir olup bitti karşısında bırakmışlardır.

Padişah, "Nutk–u Hümayununda" durumu İttihat ve Terakki dilinden anlatır:

"Müsellah bitaraflık ilan edilmişken, Donanma–yı Hümayunumuz Karadeniz'de Rus Donanması'nın tecavüzatına dûçar olmuş" "Düvel–i mezkureye karşı hal–i harbi ilan ile hudutlardaki ileri hareket emrini verdim" diyordu. Durum İslam dinine aykırıydı:

"... Rusya, Fransa, İngiltere Devletlerinin âlem–i İslam aleyhinde öteden beri takip ettikleri siyaset–i imhakâranenin silah kuvvetiyle ref'i faraziya–i diniye hükmü aldığından ısdar olunan fetava–yı şerife mucibince bilcümle Müslimini bunların ve muavini olan devletlerin aleyhine Cihad'a davet eyledim..." [3]

Halife–Padişah Hıristiyan savaş ortaklarını övüyor, "... Muazzam müttefiklerimizin Almanya ve Avusturya–Macaristan Devletlerinin şanlı orduları tarafından müşterek düşmanlara karşı Avrupa'da ihraz olunan muzafferat–ı mütevaliye"den söz ediyordu.

Ve "Şark Meselesi"nin ruhu kapitülasyonların kaldırılmasını da

3 MMZC 1330, D III, Sİ 1, 1.içt., s.1.

müjdeliyordu:

"... Ve kapitülasyon namı altında içtima eden bilcümle imtiyazat-ı ecnebiyenin ref'ini irade ederek düvel-i sairede olduğu gibi Memalik-i Şahanede dahi ecanip ve bunlara müteallik muamelat hakkında hukuk-ı düvel ahkâmının tatbiki usulünü vazeyledim." [4]

Yeni başkanlık seçimi yapılmış ve Halil Bey (Menteşe) seçilmiştir. Yeni reis sert sözlerle görevine başlamıştır: Harp umumileşmişti. "Bugünkü harp... Beka ve mevcudiyet münazaası (ölüm kalım çarpışması)" idi. Reis, kürsüden ilk selamlarını gönderiyordu: "... Bu kürsi-i muallâdan gazilerimize bin selamlar, şühedamıza Fatihalar gönderirim." [5]

Sözleri, kısa bir süre meydan okuyucu olacaktır:

"... Bu harbin en mühim neticesi olarak Kuzey Denizi'nden Hint Denizi'ne vararak koca bir kitle oluşacak ve milyonlarca insanın, milyonlarca servetin yok olmasına sebebiyet veren İngiliz hodgâmlığı (bencilliği), Rus hırsı, Fransız intikamı, İtalyan hainliğine karşı (kahrolsun sesleri) insanlığı ebediyen koruyacaktır." [6]

Mebusan Padişahın nutkunu baştan aşağı tasvip ederek yanıtlamıştır. Önce fetvaların etkisini tasdik etmiştir. Ezilmekte olan milyonlarca Müslüman bu fetvaların çağrısına koşacaktır.

Mebusan Meclisi, İttihatçı liderlerin olup bittisini, böylece ve ayrı bir anayasal işleme başvurmadan kabul etmiş sayılıyordu. Meclis kabulünü hep tepkilerle gösterecektir. Ordu ve donanmaya iletilmek üzere Başkumandanlık Vekâleti'ne yazılan beyanname durumu güçlendirici bir işlemdi.

Enver Paşa'nın yaptığı açıklamalarda özellikle "Rus ordusunu artık bizim için bir tehlike teşkil edemeyecek hale soktuk" demesi "medit" (uzun) ve sürekli alkışlarla karşılanırken, *Mehmetçik* de kutlanmıştır. Bu sözlerin 60.000 insanın yitirilmesiyle sonuçlanan Sarıkamış bozgunundan sonra söylenmiş olması inandırıcı olabilir miydi?

Almanların Ruslara karşı kazandığı Tannenberg zaferi, yapılan öneri üzerine bir telgrafla kutlanmış ve Reichtag başkanından teşekkür telgrafı alınmıştır. [7]

1331 (1915) yasama yılını (sene-i içtimaiyesi) açış konuşmasında, Padişah, "İttifak-ı Müselles" (Üçlü İttifak)'in Bulgaristan'ın katılmasıyla "İttifak-ı Murabba" (Dörtlü İttifak) olduğunu belirtir. Ariza-i Cevabiye'de Mebusan'ın Moskof sözcüğünü kullanması ilginçtir. [8]

1332 (1916) yılının açış nutkunda Padişah Çanakkale ve Irak cephelerinden söz etmiş, Kut-ül Amare'de General Townshend'in esir edilişini vurgulamış ve Rusların İran'ı istila ederek güneye doğru

4 Aynı eser, s.1.

5 Aynı eser, s.4.

6 MMZC 1330, D III, Sİ 1, 35.içt., s.373.

7 MMZC 1330, D III, Sİ 1, 27.içt.

8 MMZC 1331, D III, Sİ 2, 1.içt.

inmesi, Osmanlı ordularının da Tahran yakınlarına gidişi üzerinde durmuştur.[9]

Artık Enver Paşa, Mebusan'ı savaşın ne kadar sürebileceği hakkında aydınlatmaktadır: "... Evvelce de arzettiğim gibi harp, bizim için herhalde düşünenlerin tahmininden daha uzun sürebilir." Harbiye Nazırı vekâlet bütçesine 1 milyar 500 milyon kuruş zam isterken böyle konuşuyor, garp ve şark cephelerinde büyük muharebeler "göreceğiz" diyordu. Kanun tartışmasız ve övgülerle kabul edilmiştir.[10]

Cavit Bey, hayli kötümserdir: "... Maatteessüf harp bir hal-i mutad (alışılmış bir hal) hükmünü aldı."[11]

1333 (1917) yılı açış nutkunda, artık zaferler anlatılmaz olmuştur. "... Âlem-i insaniyet için misli görülmemiş bir felaket teşkil eyleyen bu Harb-i Umuminin... İktisadî harbe karşılık tahtelbahir harbinden" söz edilmesi yanında asıl büyük olay üzerine de, Amerika'nın harbe girmesine, dikkat çekilmektedir. "Papa hazretlerinin" sulh çağrısına cevap verildiği hatırlatılmaktadır.[12]

"Ariza-i cevabiye"de Osmanlı siyaset edebiyatına "İstiklal Harbi" terimi, Harb-i Umumi'nin bir yeni adı olarak girmiştir. "... Bilcümle arazimiz üzerindeki hukuk-ı hâkimiyetimizi mutlak ve kati bir istiklal dairesinde muhafaza etmek..." amacı belirlenmekte, aynı durum, İran için de temenni edilmektedir. Talât Paşa bu konuda kesindir: "... Arıza-i cevabiye'de zikri geçtiği üzere bu millet istiklal ve istihlâs (kurtuluş) harbi yapıyor." Bu yıl içinde Rum "tehcirleri"nden ötürü her zaman büyüyebilecek bir muhalefetin öncüleri görülmüşlerdir.[13]

Hariciye Nâzırı'ndan sonra söz alan Aydın Mebusu ve Hukuk-ı Esasiye Profesörü Veli Bey'in bir mesajı vardır: "... Müttefikler bilmeli ki ve âlem bilmeli ki, biz harbe mevcudiyet-i siyasiyemizi ve istiklalimizi muhafaza için girdik. (Pas pour le Roi de Prusse). Almanların ve müttefiklerimizin güzel gözleri ve kralların hatırı için girmedik." (şiddetli ve sürekli alkışlar).[14]

Hariciye Nâzırı Ahmet Nesimi Bey, imparatorluğun taksimine ilişkin gizli antlaşmaları lanetlemiştir.[15] Ona vekâlet eden Halil Bey: "... Bugün bu harbin mevcudiyet ve istihlâs harbi olduğu hakkında kanaati mütezelzil (sarsılmış) bir tek Osmanlı kalmamıştır." İttihatçıların lider takımından böylesine bir konuda "Osmanlı"nın zikredilmesi ilginçtir. İttihatçılar meydan okuyarak karşılaştıkları Umumi Harb'i

9 MMZC 1332, D III, Sİ 3, 1.içt.
10 MMZC 1332, D III, Sİ 3, 52.içt., s.829.
11 Aynı eser, s.830.
12 MMZC 1330, D III Sİ 4, 1.içt., s.1 2.
13 MMZC 1333, D III, Sİ 4, 6.içt., s.523.
14 MMZC 1333, D III, Sİ 4, 13.içt., s.130.
15 Aynı eser, s 158.

üç yıl içinde bir savunma ve istiklal savaşı niteliğine dönüştürmüşlerdir. Ama yine "Osmanlı"yı düşünerek.

Savaşın son yılında (1334–1918) Mebusan'da, harbe giriş nedenleri üzerinde durulmuştur. Bir an Ağaoğlu Ahmet Bey çok iyimserdir: "... Efendiler, Rusya'nın mağlubiyeti ve işin içinden çıkmasıyla harbi biz kazandık. Şimdi buna benim emniyet–i kat'iyem var. Kanaat–i kâmilem vardır." [16]

Bu sözler İaşe–i Umumiye Kanunu konuşmalarında söylenmiştir. Bu hava Brest–Litovsk Antlaşması görüşmelerinde daha da bayramlaşacaktır. (Bk. s.520)

Ne var ki daha uzun sürmeyecektir ve Mondros'un felaket rüzgârları Meclis'te esecektir. O zaman hiç beklenilmeyen bir muhalefet de ortaya çıkacaktır.

3. Âyan'da Tek Kişilik Muhalefet Fırkası

Mebusan'daki durumun tam tersine Âyan Meclisi'nde sarsıcı bir muhalefet vardır. Partilerin pek açığa vurulmadığı bu "olgunlar" meclisinde, bir kişi, tek başına bir muhalefet partisi kadar güçlüdür ve ağır hücumları üstlenmiştir: Ahmet Rıza Bey.

Onu, kısık sesiyle, klasik kültüründen izler taşıyan uzun tiradlarıyla Damat Ferit Paşa izler. Çürüksulu Mahmut ve Fuat Paşalar da zaman zaman, daha ılımlı olarak, onlara katılırlar. Klasik bir Osmanlı bürokratı olan Yorgiyadis Efendi de yılgınlık göstermeyen tutumuyla bu grup içindeki yerini almıştır. Âyan Meclisi, parlamenter rejimlerde rastlanan sahnelere tanık olmuştur.

Burada da padişahın toplantı yıllarını açış söylevleriyle (Nutk–ı İftitahi) Meclis'çe verilen yanıtlar (Ariza–i Cevabiyeler) ilginç diyalogları içerir.

1914 yılına Âyan, Padişah'a yanıtında "rical–i siyasiye ve askeriyeye teşekküratını beyan etmekle" başlar. Cevabı yazanlar arasında ünlü şair (Şâir–i Âzam) Abdülhak Hâmit Bey de vardır.

Ariza metninde şu cümle de okunur:

"... Beyanat–ı şâhânelerine heyet–i âcizanemiz ve millete muvafık olan bu siyaset–i müdebbiranede devam edildiğine kanaat–i çâkeranemiz vardır." [17]

Âyan izlenen siyasetin devletin ve milletin çıkarlarına uygun ve tedbirli olduğunu belirtiyordu.

Ahmet Rıza Bey savaş dönemi muhalefetinin ilk çıkışını 24 Aralık 1914 günü yapar: "Gerçi böyle bir zamanda hükümete yardım bir vatan görevidir", ama "siyaset–i müdebbirane" (tedbirli siyaset) deyimine karşı çıkar. Ona göre hükümetin "adem–i siyaseti" (siyaset yokluğu) vardır. Bu deyimi benimsemiş görünmeye herhalde "hükümet bile müsaade etmez." Hükümetin siyaseti bilinmediği halde

16 MMZC 1334, D III– Sİ 5, 9.içt., s.1160.

17 MAZC 1330, D III, Sİ 1, 3.içt., s.22.

buna nasıl düşünceli bir siyaset denebilir? Fakat Reis Rıfat Bey'in açıklamaları üzerine itirazını geri almıştır.

Aynı yıl yapılan Kanun–ı Esasi değişikliğinde de (26 Kânunusani 1330–6 Şubat 1914) Encümen üyesidir ve tek muhalif de odur. Bütçe konuşmalarında da tutumu değişmez. Artık eski Jön Türk ve İttihatçı Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey koyu bir İttihat ve Terakki muhalifidir, bir çeşit intikam havasındadır ve eleştirileri Padişah'ı da kapsamaktadır. Başkumandanlığa verilecek tahsisata karşıdır çünkü "böyle şeyleri bilmek için asker olmak lazım değildir." [18] Muvakkat kanunların aleyhindedir. Ermeniler hakkında (ve lehinde) önerge vermiştir. [19]

1915 (1331) yılında Âyan Meclisi yine hareketlidir.

Üyeler Çanakkale cephesindeki izlenimlerini övgülerle anlatırlar.

İttihatçıların karşısında, yine bütün bükülmezliği ile Ahmet Rıza Bey vardır ve Dahiliye Nazırı Talât Bey'le Harb–ı Umumi'nin ilanı üzerindeki tartışmada kendini gösterir: "... Şunu da ilave etmek isterim ki, harb–i hazır milletin reyi ile arzusu ile ilan edilmedi. Hükümet harbe kendi rey–i hodseranesi (dik kafalı tutumu) ile iştirak etti..." [20]

Talât Bey'in karşılaması İttihatçı tezin açıklanmasıdır: "Heyet–i aliyelerince harbe ne gibi şerait (koşullar) dahilinde girildiği ve bu suret–i iştirakin (katılma şeklinin) her iki mecliste ne surette tasvip edildiği malumdur." [21]

Ahmet Rıza Bey yeniden söz alır: "... Dahiliye Nazırı Beyefendi harp hakkında hükümetin kararı Meclis'çe tasvip edilmiştir dediler. Halbuki böyle bir tasvip kararı hatırlamıyorum. Bendeniz herhalde tasvip etmemiştim. Bu sözlerimin zapta geçmesini isterim." [22]

Bununla beraber Ahmet Rıza Bey'in de, öteki üyeler gibi Enver Paşa'yı Çanakkale konusunda "tasvip" ettiği olmuştur.

İttihat ve Terakki ile çatışma sahneleri 1916 (1332) toplantı yılında da hiç eksik olmamıştır. Bu yılın "Ariza–i Cevabiyesi"nde "heyet–i abidanemiz" Âyan, Padişah'a karşı bir saygı olmak üzere bu terimi (kölelerinizden oluşan kurul anlamına) kullanmıştı.

Ahmet Rıza Bey bu konuda coşar: "... Ben Padişahın ve bütün Osmanlıların hâlis ve sadık bir hizmetkârıyım. Lâkin kölesi, kulu değilim. Gerek Padişahımıza ve gerek millet–i Osmaniyeye hürmetim ve muhabbetim fevkalade büyüktür. Lakin lisanım hür ve müstakil bir vicdanın tercümanıdır. Lisan–ı rukıyet (iki büklüm olma lisanı) değildir. Bunun için (heyet–i abidanemiz) yerine ("heyet–i âcizane-

18 MAZC 1330, D III, Sİ 1, 21.içt., s.258.

19 MAZC 1331, D III, Sİ 2, 10.içt., s.92.

20 MAZC 1331, D III, Sİ 2, 23.içt., s.263.

21 Aynı eser, s.263.

22 Aynı eser, s.266.

miz) dense (âciz) kelimesi hakikat–ı hale belki daha muvafık düşer." [23] Öneri kabul edilmemiş, yazılı terim aynen kalmıştır.

İttihatçılara bir eleştiri daha: "... Hakkı Paşa'nın Sadarete tayininden yani beş seneden beri ne erkân–ı hükümet ve ne de İttihat ve Terakki Cemiyeti hiçbir işte benimle istişare etmemiş ve hiçbir işte rey ve mütafaamı sormamıştır. Memleketimizde serbest–i matbuat (basın özgürlüğü) olsaydı o vasıtaya müracaat edecektim." [24]

1916 (1332) yılında da Ahmet Rıza Bey'in muhalefeti ağırlığından bir şey yitirmez: "Diğer vilayetlerimiz nerede? Rumeli yok. Anadolu'nun malum olan vilayetleri yok. O halde bu parayı nereye sarfettiniz? Sizden üç milyon kuruşun hesabını soruyorum." [25]

Damat Ferit Paşa ikinci planda kalmayı yeğler ve Ahmet Rıza Bey'in destekleyicisidir. Örneğin onun iaşe sorunu ile ilgili önerisine can–ı gönülden katılmıştır.

1917 (1333) yılının hazin memleket tablosunu da yine Ahmet Rıza Bey çizer: "... Bir kuru ekmeği almakta bu ahaliye teshilât (kolaylık) gösterilemedi. Suiistimaller, hırsızlık, aleni irtikâp (açıkça yiyicilik), küçük büyük mıkyasta spekülâsyon gittikçe arttı. O derece ki kanunlar, kararlar menafi–i şahsiyeyi temine (kişisel çıkarları sağlamaya) hizmet etmekten başka bir şeye yaramadı. Ahali... Kimin emrine itaat edeceğini bilmiyor." [26]

Ve nihayet 1918 (1334) yenilgisi gelir çatar. Gittikçe zayıflayan İttihatçılar Mondros Mütarekesi'ne değin eleştirilirler.

Bir gün beklenen olay ortaya çıkar.

Ahmet Rıza Bey Âyan'da Düraleytan (yetim mektepleri) bütçesindeki açığın "suiistimalattan" (kötüye kullanmalardan) olduğunu söyler.

Aslında İttihatçı, "fedai" özelliklerine sahip olan Maarif Vekili Ahmet Şükrü Bey bu konuyu yanıtlar:

"... Ahmet Rıza Bey'in bu yolda beyanatta bulunmasını kendi muamelât ve icraatına bakıyorum da muvafık buluyorum. Ahmet Rıza Bey Meclis–i Mebusan reislerine tahsis edilmiş daire eşyasını ve gümüş takımlarını almak suretiyle (gürültüler ve devam sesleri)... Bendeniz, kendilerinin gayr–ı meşru ef'al ve harekâtı (yapıp ettiklerini) olanların, diğerlerinde de (başkalarında da) aynı hali tasavvur etmeleri ihtimalinin mevcut olduğunu arzetmek istiyorum. Ahmet Rıza Bey, Adile Sultan Sarayı, ba irade–i seniyye (Padişahın emriyle) mektebe tahsis edildiği halde el'an o sarayın köşkünden çıkmadığı gibi mahkeme ilâmına mukabil yine çıkmamakta ısrar etmektedir." [27]

23 MAZC 1332, D III– Sİ 3, 5.içt., s.20.

24 Aynı eser, s.18–19.

25 MAZC 1332, D III, Sİ 3, 17.içt, s.151.

26 MAZC 1333, D III, Sİ 4, 7.içt, s.55.

27 MMZC 1334, D III, Sİ 5, 33.içt., s.513.

Üyelerden Haydar Bey "Teessüf olunur" diyecektir.

Şükrü Bey devam eder: "Ahmet Rıza Bey'in bu suretle aleyhine ikame-i dava eden (dava açan) ben olduğum için, bütün infialatı (taşkınlıkları) bundan inbias ediyor (kaynaklanıyor.)"

Ahmet Rıza Bey, Mebusan Melisi'nden gelen bu ağır sataşmayı Âyan'da yanıtlar:

Kız okulu yapmak için Kandilli'de harap, bakımsız Adile Sultan Sarayı'nı istemiştir. Tanınmış otuz üç kişiden oluşan yasal bir dernek kurmuştur. Padişah'ın tasdikine sunulmuş, fakat öylece kalmıştır. Maarif Nâzırı Maarif'e devrine muvaffak olmuştur. Saray'a ait, harem ağalarının oturduğu bir köşkü otuz altı liraya kiralamıştır. Tahliyesi için mahkeme kararının gerektiğini söylemiş. Dava açılmış. "Fazla hakarete maruz kalmamak için" babasından kalan Çengelköy'deki yıkık dökük çiftliğe taşınmıştır. "Mayıs iptidasından beri dağda çiftlikte oturuyorum." [28]

Anılarından hareket eder: "... Devr-i sabıkın keyfi ve istibdatçı yönetimine karşı devam eden savaşımım boyunca sabık Padişah bütün millete yaptığı gibi bana da, aileme de zulmetmişti. İstanbul, Paris, Brüksel mahkemelerine müracaatla siyasi hükümler verdirmeye çalışmıştı. Sultan Abdülhamit'in muamelesinde haksızlık çoktu, fakat bayağılık yoktu. Ailemin haysiyetini ve benim izzet-i nefsimi yaralayacak hiçbir hakareti görülmemiştir. Oysa benim o Padişah'a pek az da olsa özel bir hizmetim, küçük bir yardımım geçmemiştir." [29]

Ahmet Rıza Bey, Draç Mebusu Esat Paşa'nın Arnavutluk ayaklanmasını varkuvvetiyle desteklediği sırada, Şükrü Bey'in "Beni öldürmek ümidi ile bu meseleyi ortaya atmıştır. Eşya okula armağan edilmiştir" savına karşı Ahmet Rıza Bey şöyle demiştir:

"... Gurbette zaruret içinde yaşadığım günlerde bana birkaç kez gönderilen ve bu eşya kıymetinden bin kat fazla olan paraları kabul etmediğim halde, vatanıma dönüşümden ve Mebusan Başkanlığı gibi yüce bir mevkie geçtikten sonra iki üç oda eşyasına tenezzül etmeyeceğimi düşünemeyen veyahut Padişah'ın bu kadarcık hediyesini bana çok gören adamları, selâmet ve saadeti uğrunda mal ve canımı adamış olduğum bir milletin fertleri arasında görmek benim için bir hüzündür. İnsan bu millete kırgın ve pişman olmayarak hizmet edebilmek için, vatananı benim gibi çok, pek çok sevmelidir, sevmezse bu gibi hareketlere, nankörlüklere kesin olarak dayanamaz." [30]

Vahdettin kendisini (1918 yılında) Âyan başkanlığına getirince, "Arıza-i Cevabiye"yi sunmak için saraya gitmiş ve izlenimlerini Meclis'ine anlatmıştır: "... Memalik-i şahanelerinde gerçek Meşrutiyet idaresinin kurulmasıyla hak ve adaletin sağlanacağı hakkındaki isteklerine Heyet-i Âyan'ın her fırsattan istifade ederek hizmete hazır

28 MAZC 1334, D III, Sİ 5, 26.içt., s.276-277

29 MMZC, 1328, D II, Sİ 1, s.747.

30 MAZC 1334, D III, Sİ 5, 26.içt., s.277.

bulunduğunu arzettim." [31]

Tam dört savaş yılı boyunca, Ahmet Rıza Bey tek kişilik bir muhalefet partisi görünümü ve gücü ile Âyan'da İttihatçılara savaş açmıştır. Birkaç arkadaşı ondan çok daha geride kalmışlardır. Her seferinde Jön Türklük mazisinden yararlanmış, hiçbir şekilde de bu mazisi reddedilememiştir. Konuşmaları, bir siyaset retoriği (belâğat) niteliğine bürünmüştür. Genellikle soyut konuşmayı tercih etmiştir.

Mütarekenin imzalanmasından ve belli başlı liderlerin ülkeyi terketmelerinden önce, Âyan'daki muhalefetin gerilimi daha da artacaktır. Ahmet Rıza Bey'in tutumu İttihat ve Terakki tarihine kendine özgü, eşine pek rastlanmayan bir muhalefet türü olarak geçmiştir.

Osmanlı parlamentosunun her iki meclisinde izlediğimiz bu gelişmeler, bazı gerçekleri ön plana çıkarır. Önce İttihatçılar sırtlarında bir kambur gibi büyüyen Harb-i Umumi'ye giriş sorununu hiçbir zaman dürüst ve haklı bir çözüme kavuşturamamışlardır. Kendilerine bağımlı meclislerde, anayasal işlemler yerine, fiili tasvip mizansenlerine başvurma yönteminde ısrar etmeleri tarihsel sorumluluklarını giderek ağırlaştırmıştır.

"Dünya tarihinin gördüğü bu en büyük savaşın" dört bıkkınlık yılı içinde, İttihatçılar, eylemlerinin yanı sıra zaferleri övme, yenilgileri örtme politikası ve de edebiyatı yaşatmışlardır. Sarıkamış'ta başlayıp Mondros'ta kuruyan bu politikanın en büyük özelliği bu trajik savaşın hiçbir şeyi ciddi çözümlere bağlayamayacak kadar yetersiz ve beceriksiz olduğunu kanıtlamış olmasıdır.

31 MAZC 1334, D III, Sİ 5, 1.içt., s.2.

ÜÇÜNCÜ KESİM

CEPHELER VE HAYALLER

1. *"Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?"*

SİLAH altına çağrılan iki milyon sekiz yüz elli bin kişilik "yarı aç, yarı çıplak" bir ordu nüfusu yirmi milyona, yüzölçümü iki milyona yaklaşan[1] Osmanlı ülkesini korumakla ödevlendirilmiştir. Dokuz cephede çarpışarak.

Bunların altısı ülke içindedir (Kafkas, Çanakkale, Irak, Sina, Filistin, Hicaz, Yemen) üçü de ülke dışındadır (Romanya, Galiçya, Makedonya).[2]

1911 yılından beri Trablusgarp, Balkan Savaşlarında, Arnavutluk ve Yemen isyanlarında bir hayli hırpalanmıştır.

Bu savaştan kazançlı çıkmak, Almanya galip gelmiş olsa bile, en uçucu boyutlarıyla bir hayaldi.

Dört yıl sonra, 1918 yılında yıkıntı bir ülke içinde elde kalan asker sayısı beş yüz bini ancak birkaç binlik bir sayı ile aşar. (Bk. s.521).

Burada savaşın teknik ve askeri yönü ön planda ele alınmayacaktır. Öteki savaşlarda yapıldığı gibi, siyasal olaylara ve gelişmelere, İttihat ve Terakki ile ilişki kurularak bakılacaktır. Çünkü bu savaş ideolojik bir savaştır. Yalnızca bir devletin değil, bir iktidar partisinin de savaşıdır. Başından sonuna kadar tam 4 yıl değişmeyen bir iktidar partisinin.

Savaş planının ana çizgileri ideolojik bir yayılma ve soydaşlarla birleşme (irredenta) amaçlarını açıkça kanıtlar.

Osmanlı orduları (dört ordu) esir İslam kitlelerin kurtuluşunu sağlamakla görevlendirilmişti:

1. Süveyş yarımadasını aşarak Kuzey Afrika'daki eski yerleri yeniden ele geçirmek (Bu arada Sünusi müttefiklerle birlikte Cihad çölün güneyine, İtilaf Devletlerinin sömürgelerine götürülecektir).
2. İran ve Afganistan'la birleşip, üçlü bir orduyu İran'da toplayarak Hindistan'ın kuzeydoğu dağlarını aşmak, Hintli Müslümanları ayaklandırmak planlanıyordu.
3. Rusları yendikten sonra, Hazer Denizi'ne varmak, Rus ve İran Azerbaycanı üzerinden Türk Tatarlarla birleşmek, Orta Asya'ya ulaşmak ve bu yolla da Hindistan'a inmek.[3]

1 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt 3, s.90.
2 Mehmet Emin, *Harb-i Umumi'de Osmanlı Cepheleri Vekayii.*
3 Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale.*

Teşkilât-ı Mahsusa'nın bu planın emrinde çalışma durumunda bulunduğu artık daha da somutlaşmaktır. Çünkü İran'dan Azerbaycan'a kadar çarpışan askerlerin yanında bu ilerlemenin anahtar olayı bu teşkilatın çıkaracağı ihtilallere dayandırılmıştır. (Bk. s.275). Başkumandan vekilinin verdiği bu emirlerde ana çizgilerin her üçü de İttihat ve Terakki'nin Türkçülük (Turancılık, Büyük Türkçülük) ve İslamcılık politikalarının planları sayılabilir.

Bu plan bir hayal, ya da bir kumar mıydı?[4]

Soru zamanında sorulduğu gibi bugün de sorulmaktadır. Hâlâ günceldir ve irdelenmeye değer.

O zamanın müttefik kumandanlarından Mareşal Von Hindenburg'un değerlendirmesine uygun olarak bir düş sayılan İslamcılık politikası aynı zamanda "vahim" bir tehlike kabul edilmeli miydi?[5]

Her ne olursa olsun Osmanlı–Türk ordusu baştan sona iki büyük düşmanla boğuşmak zorunda kalmıştır: Kafkasya, İran ve Azerbaycan'da Çarlık Rusya ordularına, Arap cephelerinde ve Süveyş Kanalı bölgesinde Büyük Britanya ordularına karşı.

Savaş taktiğine göre, düşman kuvvetlerin mümkün olduğu kadar çok doğuya çekilmesi ödevi Osmanlı'ya düşüyordu. Bu da Rus ordularını "tecrid ederek" Cihad'ı İngilizlere karşı yoğunlaştırmak ana planına dayandırılmıştır. Balkanlar ve Akdeniz'den gelebilecek tehlikeyi Çanakkale bölgesinde toplanacak kuvvetlerin karşılaması hesaplanmıştır.[6]

Bu "umumi" dünya savaşına, görüldüğü gibi dar bir oligarşi hâkim olmuştur. Ne var ki bu küçük çevre üzerinde de İttihatçı bir üçlü grubun (Talât–Enver–Cemal Paşaların) hâkim durumda olduğu da açıktır. Bu savaşta, –örneğin Trablusgarp Savaşı'nda olanın tersine– Meclislerin rolü hayli önemsiz kalmıştır. Fakat bu savaş yine de Meclisli bir dönemde cereyan etmiştir. Tek parti (İttihat ve Terakki) kontrolü altında.

Fiili karakterli (hukuki olmayan) bu merkeziyetçi yönetim biçimi İttihat ve Terakki'nin ideolojisini oluşturan İslamcılık ve Türkçülük akımlarının uygulama planına geçirilmesi girişimlerini oluşturmuş ve kolaylaştırmıştır. "Türkler bu muharebede ne kazanabilirler?" ve "Rusya' daki Türkler ne yapmalıdırlar?" soruları, bu girişim için elverişli bir ortam oluştuğu inancından kaynaklanmıştır.[7] 1918 yılında, kuzey ve güney cephelerindeki bazı kumandanların düşüncelerinde ve icraatında Turan'ın bir ideal olarak yaşadığı ve eylemleştirilmesi açıkça görülecektir. (Bk. s.525)

Şimdiye kadar söylenenlerin aksine bu Osmanlı ve İttihatçı planı, Almanya ve Avusturya–Macaristan'ın güçlü desteğini kazanmamıştır.

4 Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, s.119.
5 Larcher, *a.g.e*, s.117, n.2
6 Aynı eser, s.916.
7 M.Kohen, *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?* Ziya Gökalp, *Rusya'daki Türkler Ne Yapmalıdırlar?*

1918 yılında özellikle Kafkasya bölgesinde Türk ve Alman askerleri birbirleriyle kıyasıya savaşmışlardır. Arap cephelerinde de özellikle İran ve Afganistan'a yönelme konusunda ciddi anlaşmazlıklar çıkmışsa da, bunlar Almanlarla karşılıklı savaşlara dönüşmemiştir. Bu bakımdan Almanların İttihatçıları Orta Asya macerasında sürekli olarak destekledikleri savı -özellikle Kafkasya bölgesi için- temelsiz kalmaktadır.

Bazı yabancı gözlemcilere göre İtilaf bloku bu savaşa İttifak blokundan -Osmanlı dahil- daha az hazırdı. Fakat "Şark Meselesi"ni tasfiye (Doğu sorununu çözme) düşüncesi, tutkuların itici gücü olmuştur ve Jön Türklerle (İttihat ve Terakki ile) görülecek hesabın kazançları da iştah artırıcı bir yoğunluk kazanmıştır. Sonuçta onların düşüncesine göre Avusturya-Macaristan'la beraber Avrupalı görünen bir Asya devleti (Osmanlı) yok olacaktı. Türkler Anadolu'nun ortasına itilecek, kalan yerler paylaşılacaktı. Sakıncalardan biri İtilaf cephesindeki üç büyük devlet de eşit ağırlıktaydı. Oysa, İttifak cephesinde Almanya'nın üstünlüğü tartışılamazdı.

Sınırlarında güneş batmayan *Büyük Britanya İmparatorluğu* çok geçmeden asıl büyük ve sürekli düşman olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısında somutlaşmıştır ve ana stratejisini saptamıştır. Şöyle ki:

Arap ülkeleriyle Osmanlı'yı birbirinden ayırmak, Çarlık Rusya ile bağlantı kurmak.

1919 yılında, İngiliz belgelerine de dayanan Osmanlı Harbiye Nâzırı İngiliz politikasını şöyle özetlemekteydi:

"...Bir zamanlar İslamiyet siyasetinden kuşkulanarak Türklük siyasetini ehven bulan İngiltere'nin şimdi her iki hedefi dahi Hükümet-i Osmaniye'ye kaybettirecek bir maksadı hedeflediği anlaşılmaktadır. Elimizde bir tek Arap memleketi bırakmadıktan sonra Araplıkla Türklük arasına Adana civarında bir Ermenilik ihdas etmek, elde kalan Türklerle meskûn araziyi de parçalayarak vesayeti altında Kürt hükümeti meydana çıkarmak istedikleri anlaşılıyor."[8]

İngiliz politikası İslamcı-Türkçü politikayı engellemek için elinden geleni yapmıştır ve ana çizgisindeki gelişmelerden ayrılmamıştır.

Buna karşılık, özellikle 1918 yılında, Almanlar Türkleri Kafkas cephesinden uzaklaştırmak için Arap ülkeleri üzerindeki İslamcı politikanın uygulanmasından yana olmuşlardır.

Balkan Savaşları hakkında söylenenler bu savaş için söylenemeyecektir. Bu savaş başka türden bir savaştır.

Bu savaş çoğulcu siyasal görüşlere dayanan bir savaş değildir. Aksine, yineleyerek söylersek artık resmileşmiş bir tek ideolojinin emrindedir. İttihat ve Terakki'nin ve imparatorluğun son şansıdır.

8 Harbiye Nezareti'nden Padişah'a 11 Kânunusani 1335 tarihli ve 176 numaralı yazısına ek olarak gönderilen *İstihbarat-ı Siyasiye Ceridesi*'nde (No: 197, 5 Teşrinisani 1334) İngiliz politikasını savaş koşullarına göre özetleyen ilginç bir yazıdan. (Belge olarak verilmiştir, bk.s.634)

Tüm cephelerde *başlangıç* değişik olsa da *son* aynıdır. Her şey Mondros Ateşkesi'yle 31 Ekim 1918'de, son perdenin inmesiyle, derin bir karışıklık içine gömülür.

2.Kafkas Cephesi: Orta Asya'nın Kapusunu Açabilmek

Cephe böylesine dar bir coğrafya terimi içine sığdırılamaz. Karadeniz'den Rus, İran sınırlarını aşarak Irak sınırlarına dayanan bu bölgeye Doğu Cephesi adını verenler haksız değildirler.

Sarp ve yüksek dağlarla, vahşi bir doğa ile kaplı bu cephe kuzeyden güneye 1000 kilometreden fazladır. Ulaşım bakımından tamamiyle yetersiz, doğru dürüst yoldan yoksun bu cephe, uygulanan kıvrak savaş türleri bakımından ilginçtir. Daha da ilginç yönü, Azerbaycan ve Orta Asya, İran, Afganistan ve Hindistan seferlerini hedefleyen İttihatçıların Turancı politikasının uygulamaları bu cephenin kapsadığı bölgelerde gerçekleştirilmiştir. Bu bakımdan bu cephe *ideolojik* bir cephedir. Böylesi bir özellik öteki cephelerde çok zayıftır.

Amiral Souchon'un Karadeniz olayının hemen ertesi günü (20 Ekim 1914) Ruslar saldırıya geçmişlerdir. Buna karşılık veren Osmanlı–Türk ordusu Köprüköy muharebesinden kazançlı çıkmıştır. (6–12 Kasım 1914).

Ne var ki bu küçük kazanç asıl felaketin eşiği olacaktır. 34 yaşındaki Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın yapısal özelliklerini yansıtan bu kararı Hafız Hakkı Paşa gibi ihtiyatlı sayılan kumandanlar tarafından da desteklenince hiçbir uyarının etkisi olmamış ve Sarıkamış Harekâtı başlatılmıştır. Rus kuvvetleri *1876'dan* beri bu kentteydi. Başkumandan Vekili'nin amacı Türk kuvvetlerini (altı fırkayı) Rus ordusunun sağ kanadı arkasına geçirerek düşmanı çevirmekti.

Savaş tarihin en büyük askeri felaketlerinden biri oldu. 66.000 asker Allahuekber Dağları'nda soğuk, ulaşımsızlık, açlık ve tifüsten yok oldu. [9]

40.000 mevcutlu X. Kolordu'dan 1800 kişi, 20.000 mevcutlu IX.Kolordu'dan da yalnızca 1000 kişi geri dönebilmişti. bunlar, düşman kendilerini izlemediği için kurtulmuşlardı. [10]

Sarıkamış yenilgisi, sonsuz hayaller besleyen İttihatçıları ağır bir düş kırıklığına uğratmıştır. Üzerine çektiği eleştirilerin en ağır olanları doğrudan doğruya kumandanlar tarafından yapılmıştır. Örneğin Mareşal Liman Von Sanders'e göre Başkumandan Vekili'nin aceleci ve yanlış zamanlamasına dayanan taarruz emri asıl yenilgi nedenidir. Kışın bunca şiddeti karşısında saldırı yerine Hasankale'de savunmaya geçme durumu tercih edilmeliydi. [11]

Altmış altı bin kişilik bir ölüm kitlesinin ağırlığı İttihatçıların sorumluluk hesabının ilk sayfasına –ve ilk satırına– bir daha silinmemek üzere yazılmıştı.

9 Maslofski, *Umumî Harp'te Kafkas Cephesi*, s.144 163.

10 Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s.127.

11 Liman von Sanders, *Türkiye'de 5 Yıl*, s.56.

Şaka edercesine, Meclis-i Vükelâ "felaketin telafisi için" beş bin lira ayırmıştır.

Enver Paşa ise hâlâ iyimserdir. Mebusan'da yaptığı konuşmada "Rus ordusunu artık bizim için bir tehlike teşkil etmeyecek hale soktuk" diyebilmiştir.[12] Kendisini alkışlayan mebuslar birkaç ay içinde Rusların Erzurum, Trabzon, daha sonra Erzincan, Van ve Bitlis'i işgal ettikleri haberlerini şaşkınlıkla öğreneceklerdir.

Yenilgi, Turancı ve İslamcı rüyaları suya düşürmüştür.

1914 yılı bir yıl sonrasına felaket üstüne felaket devretmiştir. 1917 yılına değin Karadeniz Bölgesi'nin (Rize gibi) ve Doğu Anadolu'nun (Erzurum, Bayburt, Erzincan, Bitlis gibi) önemli kentleri ve yöreleri işgal edilmiş, bazıları geri alınmıştır. Bu arada İran ve Afganistan'ı Cihad'a çekmek için siyasal propaganda faaliyetlerine girişilmiş, Ermeni sorunu devreye girmiştir.

1917 yılında Rus İhtilali patlak vermiş, Rus orduları bozulmuş ve mütareke yapılmıştır ve Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Ruslar işgal ettiği bölgeler ve kentleri terk etmişlerdir.

Harb-i Umumi son bulduğu zaman Kafkas cephesinin çözülmemiş sorunları ortadaydı. (Bk. s.534).

3. Çanakkale Faktörü

Çanakkale savaşlarının imparatorluk içinde ve dışında ayrı boyutlarda önemi vardır. Önce Batı emperyalizmi bakımından ele alınmalıdır. *Bir İngiliz tarihçisi Georges Young bu durumu canlı bir tablo olarak sergiler:*

"Ne gariptir ki Haydarpaşa'da Boğazları, Ruslara kapamak için ölen İngiliz askerlerinin mezarları, Çanakkale'de de boğazları Ruslara yardım için açmak isteyen İngiliz askerlerinin mezarları vardır."[13]

Zamanın İngiliz Bahriye Nâzırı Winston Churchill'e göre, Çarlık ülkesine en büyük yardım Çanakkale Boğazı'ndan geçilerek yapılacaktı. Bu da Akdeniz'deki İngiliz donanmasının görevi olmalıydı. Çünkü Rusya çok zor durumdaydı. Üç askere bir silah düşüyordu ve Polonya cephesinde Rus ordusu büyük kayıplar veriyordu. Çanakkale geçilirse bu sıkıcı, uzun sürecek savaş hayli kısalacaktı ve aynı zamanda Süveyş bölgesindeki tehlike yok edilecekti. Bu da İttifak grubunun hayali olmuştur. "Harekât" Rusya'nın ısrarlı istekleri üzerine başlatılmıştır. İlk kez Boğazlar bölgesine yerleştirilen 250.000 kişilik Türk kuvveti yalnız zaferi değil aynı zamanda gerçeği de yansıtmıştır. Çanakkale'de deniz ve kara savaşları bir arada ele alınmalıdır. Sonuçlar fevkalade öemli olmuştur. Yalnız 18 Mart 1915'te Boğazdan geçmeye çalışan ortak Fransız-İngiliz donanması 7 büyük kayıp vererek Limni'deki üssüne dönebilmiştir. De-

12 5 Ekim 1915 tarihli bu konuşma için bk. Hikmet Bayur, *Türk İnkılab Tarihi,* cilt 3, kısım 1, s.377.

13 Georges Young, *Constantinople* (Fransızca baskısı), s. 267 - Ayrıca şu makalemize de bk. "İstanbul, Dünya Başkenti", s.78.

nizde başarılı olamayan İngiltere ve Fransa dominyon ve sömürge kanı harcayarak kara savaşlarına girişmişler ve bu umutları da boğazın sularına düşmüştür. 8 ay süren kara savaşları 1916 yılı başında son bulmuş ve müttefiklerin 200.000'i aşkın askerine mal olmuştur. Türk şehitlerinin sayısı 56.000'i biraz aşkındır.

Bu sefer İttihatçılar ve Türkler kazançlıydılar. Sarıkamış felaketi silinmiş, İslam dünyasında çok büyük yankılar yaratılmıştı.

O kadar ki Harbiye Nâzırı Enver Paşa bile 259 gün süren bir cehennem ateşinden sonra Meclislere girebiliyor ve kamuoyunun moralini yükseltici sözler söylüyordu:

"...Gün olmuştur ki askerlerimiz, düşmanın denizden ve karadan bizim elimizde bulunan topların belki yirmi misli fevkinde topla yaptığı ateş karşısında tüfeği elinde durmuş, ezmiş ve mahvetmişlerdir. (Yaşasınlar nidaları, şiddetli alkışlar). Vasati bir tahmine göre İngilizler bu kara muharebesi için şimdiye kadar 500.000 asker kullanmışlardır. Fakat bu kuvvetin hemen yarısına yakın miktarı yani 200.000 kadar ölü ve yaralı olarak burada gömülmüş ve geri dönmüştür... Düşmanlarımızı geldikleri yere, belki daha ilerilere kadar süreceğiz."[14]

Konuşma heyecanla ve alkışlarla karşılanmıştır. İlyas Sami Efendi ve Tevfik Bey övgülerinin ve teşekkürlerinin hükümete ulaştırılmasını önermişlerdir.

Cepheden dönen mebuslar ordunun kahramanlığını anlatmaktadırlar. Bu arada ve ilk kez Mustafa Kemal'den bahsetmişlerdir. Abdullah Azmi Efendi (Kütahya) geleceğin liderini Çanakkale Savaşı içindeki rolüyle ve "Kemalyeri"ndeki kişiliğiyle bu tarihi olay içinde devreye sokmuştur.[15]

Yine savaş alanına gönderilen ressamlar cepheyi ziyaretlerinde yaptıkları tablolarını Meclis'e armağan etmişler ve bunların hemen duvarlara asılması kararlaştırılmıştır.

Edebiyat alanı da bu savaşı yansıtmıştır, biraz geç olarak. Talât Paşa bu gecikmeyi üzülerek anlatır ve Çanakkale'yi över:

"...Biz ne yazdık, ne söyledik? Anadolu'nun gürbüz ve er evlatları sessiz sessiz kanlarını döktüler; büyük cedlerinden mevrus (miras kalmış) kahramanlıklarıyla tevazular içinde dövüştüler."[16]

"Çanakkale" Türk aydınları tarafından da yorumlanmış ve kutlanmıştır.

Nafi Atuf (Kansu) Bey'e göre: "...Şam bir rücu (gerileme) idi; buna mukabil "Kızıl Elma", "Turan" bir istikbal ve bir ümit oldu."[17]

M.Zekeriya (Sertel) Bey'e göre de: "...Çanakkale harbini kazandıran âmil Türk'ün maddî faikiyeti değil, manevi faikiyeti idi. Çanakkale har-

14 MMZC, D III, Sİ 1, 35. içt., s.374.
15 MMZC, D III, Sİ 2, 4. içt., s.28.
16 *Çanakkale*, (*Yeni Mecmua* Yayını), Kitabın sayfa numarası olmayan önsüzünden.
17 Aynı eser, s.49.

bi maneviyetin bugünkü harplerde de müessir olduğunu ispat eden diğer bir delil olmuştur. Aynı zamanda bu harp bize Türk'ün mefkûre sahibi olduğunu göstermiştir."[18]

Necmettin Sadık (Sadak) Bey de şu sonuçta karar kılıyordu: "...5 Mart'ın milli terbiye tarihimizde unutulmaz bir kıymeti vardır. 5 Mart bu milletin büyük mefkûre bayramıdır."[19]

Çanakkale böylece siyaset ve fikir hayatının malı olmuştu. İttihatçılar Çanakkale'yi yitiklerini dengeleyecek bir karşı ağırlık olarak kullanmasını bilmişlerdir.

Fakat bu savaşların asıl önemi herhalde şu soruda düğümleniyor: Boğazlar 1915'te zorlanıp açılsaydı ne ya da neler olacaktı?

Bazı asker ve politikacılara göre Birinci Dünya Savaşı iki ya da üç yıl daha kısalmış olacaktı.

Lloyd George harfi harfine bu kanıdadır.[20] Herhalde Türklere (ve İttihatçılara) kini bu nedenledir. Türkiye'de büyük komutanlık mevkilerine getirilmiş General Erich von Falkenhayn'ın da düşüncesi budur.[21]

Sadece bu iki yargıdan varılacak sonuç, bu takdirde müttefiklerin zaferi Çarlık Rusya'nın yıkılmaması olabileceğine kadar varabilecektir.

Kehanetlerden kaçınarak söylenebilecek en ihtiyatlı söz, Çanakkale Savaşlarının uluslararası bir olay niteliği taşıması, savaşı uzatmış olmasıdır. Bu arada, İttihatçılara, tam zamanında imdatlarına yetişen büyük bir moral destek olduğu ve hem iç, hem de İslam dünyası kamuoyunda prestijlerini artırdığıdır.

Bu prestijin faturası aydın gençlerin hayatıyla ölçülebilir ve değerlendirilebilir. Bir tablo vardır ki olayı tüm boyutlarıyla tarih sahnesine çıkarır. O da bu savaş sırasında İstanbul Darülfünunu Hukuk Şubesi Reisi (dekanı) olan Ahmet Selahattin Bey'in daha geç bir tarihte, 1919 yılında, bu yıl mezunları diploma töreninde verdiği açış söylevidir:

"Ben kendi şubemde askere giden 1650 gence vesika vermiştim. Bundan ancak 300'ü geri döndü. 300 kadarının esir bulunduğunu ümit ediyorum. Geri kalanı vazife uğrunda toprağa karışmıştır."[22]

4. Arap Vilayetleri

Altın Cepheleri ve "Nuruosmaniye Emperyalizmi"

Bu bölgelerde Osmanlı Devleti Irak, Filistin, Yemen, Sina ve Hicaz cephelerinde yerli halk ve de İngilizlerle çarpışma durumuna girmiştir. Başlangıçta –özellikle Irak bölgesinde– başarılı sonuçlar elde edilmişse de Almanların da baskısı altında İran bölgesine kaydırılan Osmanlı kuvvetleri Irak cephesini zayıflatmışlar ve öteki cephelerdeki yenilgiler de artmış, İngiliz kuvvetleri 1918 Ekim'inde Halep'e kadar ilerlemişlerdir.

18 Aynı eser, s.108.
19 Aynı eser, s.115
20 Larcher, *a.g.e.*, s. 104, n.2.
21 Aynı eser, s.104. n.1
22 *İkdam*, 27 Eylül 1335 (1919)

Özellikle Sina cephesinde bir hayal ürünü olan iki kanal hareketini de hatırlamak gerekir. Alman ve İttihatçı fikirlerinin aslında birbirine ne kadar ters düştüğünü ve bir senteze ulaşamadığını kanıtlayan bir tutum bu hareketlerde saklıdır.

Alman Kumandanı Von Kress Kanal üzerindeki her iki seferde de Türk askerlerinin harcanmasını ikinci plana iterek İngilizleri şaşırtıcı hareketlere girişmekte ısrar etmiştir ve başarılı olamamıştır. Arap cephelerindeki en kanlı sahneleri içeren Süveyş Kanalı'nı aşma girişimleri en ilginç hareketlerden sayılır. Birinci sefer 1914'te, ikinci sefer 1916'da yapılmıştır. Her ikisi de yenilgiyle ve binlerce Türk çocuğunun ölmesiyle onuçlanmıştır.

Bu arada Teşkilât-ı Mahsusa'nın ileri gelen üyelerinden bir grup başlarında Eşref Kuşçubaşı olmak üzere Kanal yöresinde akıncı çalışmalarda bulunmuşlardır.

İttihatçı Tablolar

Hemen her cephede İttihatçı bir etiket vardır. Örneğin Basra yakınlarında Şuayyibe yenilgisi yüzde yüz İttihatçı bir tabloyla kapanmıştır. Buradaki kuvvetlerin komutanı ve Enver Paşa'dan sonra Teşkilât-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey savaşın sonucu yenilgiye dönüşünce tabancasını şakağına dayayarak intihar etmiştir.[23]

Almanlar Hindistan'a ulaşmak için İran ve Afganistan'dan geçerek tasarladıkları planı gerçekleştirme ödevini Goltz Paşa'ya vermişlerdir. Bu amaçla da kendisini Altıncı Ordu Komutanlığı'na atamışlardır. İhtiyar mareşalin geleceğe dönük hareketleri Tiflis'e inilinceye kadar sürmüştür. Böylelikle Süleyman Askeri Bey'in yerine tayin edilen Nurettin Bey'in (Paşa) protestoları doğru çıkmış oluyordu.[24] Goltz Paşa'dan boşalan yere Halil Bey (Paşa) tayin edilmiş, bu cephede Alman unsuru azalmış ve yönetim doğrudan doğruya İttihatçı fedai ruhlu bir kumandana teslim edilmiştir.

Kumandanın İttihatçı kişiliği Kut ül Amara olayında açıkça belirir. Olayın ana çizgisi şudur: İngilizlerin işgalinde olan Kut kenti Halil Bey'in komutasındaki kuvvetler tarafından çevrilmiş ve General Townshend yönetimindeki kuvvetler esir edilmiştir. İngiliz generali işgal durumundan kurtarılarak İngiliz kuvvetlerinin serbest bırakılmaları karşılığında Halil Bey'in adına bir milyon İngiliz Lirası vermeyi önermiş-

23 Bu olay İngilizlerle yapılan çarpışmaların üçüncü gününde cereyan etmiştir. Daha evvelki çarpışmalarda bacağından yaralanan ve ata binemeyecek derecede sakatlanan Süleyman Askerî Bey yenilgiye gidildiğini işitince derhal bir arabayla savaş alanına götürülmüş ve çarpışmayı bizzat izlemiştir. Süleyman Askerî Bey Bağdat Valisi ve Irak Cephesi Kumandanı idi. Yerli aşiret kuvvetlerinin yardım vaatlerine güvenmiş fakat bu yardım esirgenince hayal kırıklığına uğramıştır. Süleyman Askerî Bey İttihat ve Terakki'nin atılımcı, heyecanlı ve fedaî karaterini temsil eder. Bk. Hamza Osman Erkan, *Bir Avuç Kahraman*, s. 21-27.

24 Halil Kut, *Bitmeyen Savaş*, s.172.

ti. Halil Bey bu önerileri gayet sert bir şekilde karşılamış ve yargısı şu olmuştur:

"Şahsıma verilecek bir milyon İngiliz Lirasına karşılık İngiliz ordusunun hürriyeti... Kumandan anlaşılıyordu ki Türk subaylarını ve askerini ve *İttihatçıları* tanımamaktadır."[25]

General Townshend'in Türkleri ve İttihatçıları tanımaması gerçeğine ünlü İngiliz istihbarat subayı T.E. Lawrence katılmış ve ikinci bir teklifin Halil Paşa'ya ulaştırılmasıyla görevlendirilmiştir. Gerçi Lawrence Türkleri tanımıyordu ama Arapları az çok tanımaktaydı. Çünkü Araplar Türklere, hatta İngilizlere karşı iki taraflı oyunlar oynayabilmişlerdir. Almanlardan, Türklerden ve İngilizlerden kendilerine verilen altınları değerlendirmesini bilmişler ve "Altın Cepheleri"ni bu yoldan kurmuşlardır.

Aynı pazarlıkları bütün Araplar adına Mekke Şerifi (daha sonra Hicaz Kralı) Hüseyin de denemiştir. Hicaz Krallığı'ndan halifeliğe geçmek ve bütün Arapların üstünde bir egemen rolü oynamak isteyen Şerif Hüseyin İngilizlere de yaranamamış ve oturmaya mecbur edildiği Kıbrıs'ta ölmüştür. Şerif Hüseyin'in hareketleri eskiden üyesi bulunduğu Osmanlı Âyan Meclisi'nde tartışılmış ve bir ilginç sahne de burada oluşmuştur. 1332 (1916) yılında toplantı yılı açılırken padişah nutkunda durumu belirtir:

"...Bütün İslam dünyasının mutluluğu adına savaşla uğraştığımız bir sırada sabık Mekke Emiri'nin düşmanlarımızın yalancılıklarına kapılarak Hilafet makamına karşı isyana kalkışması teessürümüzü mucip oldu. Hıyaneti ortaya çıkan bu kişinin layık olduğu cezayı bulacağına şüphemiz yoktur."[26]

Âyan Meclisi Padişah'ın nutkuna vereceği cevabı konuşurken şu cümleleri kullanıyordu: "...Sabık Mekke Emiri'nin isyana kıyam etmesi... Bu hareket yüce sülaleye *hakaret* ve yüce hilafet makamına ihanet demek olup..."

Bu deyişlere Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları itiraz ederler. O sırada, Osmanlı Âyan Meclisi üyesi ve Mekke Şerifi Hüseyin'in kardeşi olan Şerif Nâsır Bey söz alır ve kullanılan cümlelerin yerindeliğini belirtir:

"...O cihetle biraderim hakkında ne söylerseniz söyleyiniz, buna tamamıyla müstahaktır" der ve salonu terk eder. Çıkarken ağlamaktadır. Sahne heyecan uyandırır. Abdurrahman Şeref Bey: "İşte bu pek ulvi bir harekettir." Reşit Akif Paşa: "Bu hitap cidden bir necabet–i hâşimânedir. Evet hem de aynı zamanda ağlıyorlar."

"Hakaret" sözcüğü metinden çıkarılarak "ihanet" konur.[27]

Osmanlı parlamentosunun Arap asıllı bazı üyeleri de bu sıfatlarına rağmen İngilizlerin cephesine katılarak Harb–i Umumi gelişmeleri içindeki rollerini oynamışlardır. Bunların başında Hakkari Mebusu Seyyid

25 Halil Kut, *a.g.e.*, s. 185.

26 Padişah'ın Nutk–ı İftitahisi, MMZC, D III, Sİ 3, 1, içt. s.2.

27 MAZC, D III, Sİ 3, 5.içt., s.23.

Taha ve Basra Mebusu Ebu Talib el Nakib gelir. Seyyid Taha İngiliz makamlarınca emniyet edilemeyecek bir kişi sayılmıştır. Buna rağmen kendisi İngilizlere ajanlık yapmayı önermiştir.

Bu alanda en ilginç olay Osmanlı ordusunda Binbaşı olan Aziz Ali el Mısri'nin (ya da Masrî) bir savaş senaryosu içindeki eylemleridir. Aziz Ali Bey, aslen Arap değil, Çerkez'dir ve Enver Paşa'nın Harbiye'de devre arkadaşıdır. Önce Aziz Ali Bey İttihatçı bir subaydır. 31 Mart Hareketi'nin bastırılmasında çok gayretlidir ve Tophane kışlasını isyancılardan kurtarmıştır. Ele avuca sığmayan bu subay daha sonra Yemen'e tayin edilmiş oradaki Ordu Kumandanı İzzet Paşa'yı hayli uğraştırmıştır. Oradan Trablusgarp Savaşı'na, bir avuç İttihatçı arasına katılmıştır. Osmanlı Ordusu'nda istediği yüksek bir mevkiyi elde edemediği için talihini Arap dünyasındaki ihtilalci eylemler içinde aramıştır ve önemli bir gizli ihtilal cemiyeti olan El Ahd'ın kurucusudur. Bu tür dernekler içinde yer almış görünmektedir. İngilizlerce ihtiyatla karşılanmış olan Aziz Ali Bey, Şerif Hüseyin'in planlarını kabul etmemiştir ve onunla işbirliği yaptığı tartışmalıdır. Bu Arap ihtilalcisi deneyimlerini bir İttihat ve Terakki fedaisi olarak Osmanlı ülkesinde serbestçe yaptıktan sonra Arap dünyasına mal olacaktır.

1914 yılı başlarında yakalanan Aziz Ali Bey ihtilalci faaliyetlerinden değil de Bingazi'de Enver Paşa'nın kendisine emanet ettiği bir miktar parayı kişisel isteklerine harcadığı için divan–ı harpte yargılanmış ve idama mahkûm edilmiştir. Fakat padişah tarafından hemen affedilmiş ve Mısır'a, siyasete karışmamak şartıyla, gönderilmiştir. Uzun yaşamı içinde Osmanlıcı kalması dikkat çekicidir. Almanya hayranı olan bu eski Osmanlı subayı Avusturya–Macaristan modeli bir saltanat rejiminden yanaydı. Bu bakımdan Şerif Hüseyinci projelere yanaşmadığı söylenebilir.[28]

Arap cephelerinde Birinci Dünya Savaşı'nın en ilginç tablolarından biri kuşkusuz 1916 yılında İttihatçıların en büyüklerinden IV.Ordu Kumandanı ve Bahriye Nâzırı Cemal Paşa'nın emriyle yapılmış olan idamlardır. Bu olayda Âyan azası, asker, yazar, aydın Arap şahsiyetleri vardır.

Âliye Divan–ı Harbinde yargılanırken daha evvel aynı suçu işledikleri ve affedildikleri halde bu eylemlerinde ısrar ettikleri de gözönüne alınmıştı. Fakat divan–ı harp reisi ve üyeleri idam cezalarının sayısını sınırlı olarak saptamışlar, ama Cemal Paşa tek başına bunları çoğaltmış ve reise kızarak "tarih başında parçalansın" karşılığıyla bütün cezaları idama çevirmiştir. Erkân–ı Harbiye Reisi Ali Fuad (Erden) Bey (sonra

28 Bu konuda en ayrıntılı çalışma Majid Khadduri'ye aittir. Prof. Khadduri 1965 yılında henüz sağ olan Aziz Ali Mısrî ile yaptığı görüşmeden yararlanarak bu etüdü yayınlamıştır: "Aziz Ali Mısrî and the Arab Nationalist Movement." – Ayrıca Bahriye Nâzırı Cemal Paşa da *Hatıralar*'ında olayı anlatmıştır. (s.71–76) Mim Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880 1914)*, s. 159 160

Paşa) bu hükme itiraz etmiş, belgeyi imzalamamıştır.[29]

Bağdat düşmüştür. Osmanlı ordusu kenti terk etme hazırlığı ve telaşı içindedir. Kâzımiyye Mahallesi'ndeki askeri hastanede savaş geleneğine uygun olarak hastalar, doktorlar ve hastabakıcılar bırakılmışlardır. Onlar için kurtuluş yolu oldukları yerde kalmaktır. Osmanlı ordusunun çekildiğini gören Araplar hastaların boyunlarına ip bağlayarak sokaklarda süründürerek çekmekte, para ve eşyalarını yağmalamaktadırlar. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa oradadır. Bu sırada Miralay Bekir Sami'nin emriyle halk bir meydanda toplatılmaktadır. Bekir Sami Bey elinde makineli tüfekle halkın üzerine ateş etmektedir. Karabekir Paşa sorar:

"Bekir Bey ne yapıyorsun? Bu halkın ne günahı var?"

Bekir Sami Bey'den aldığı yanıt şu olmuştur: "Dört yüz yıllık Osmanlı tarihinin hesabını görüyorum."[30]

Bazı kentlerin düşmesi Osmanlı kamuoyundan gizlenmiş ve aylarca sonra açıklanmıştır. Aslında bu durum savaşın başlangıç yılından beri uygulanmıştır. Örneğin Erzurum'un düşmesini Sadrıâzam Sait Halim Paşa bile çok geç öğrenmiştir.[31] Özellikle Bağdat'ın 11 Mart 1917'de düşmesi halktan saklanarak aylarca açıklanmamıştır.[32] O kadar ki Mebusan Meclisi'nde Arap vilayetlerinin mebusları (örneğin Hüdeyde Mebusu Hasan Rıza Paşa) Padişah'ın Meclisi açış nutkuna yanıt hazırlanırken bu sorunu ön plana getirmiştir.[33]

1918 yılında Divaniye Mebusu Fuat Bey'in önergesindeki 10 sorudan biri de buydu:

"6) Vakayi-i harbiyeden sevkülceyşe taalluk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhafaza-i mevki daiyesiyle ketm eylemesi ve her gün birer menfi sebebile düşmana çiğnettiği vatan-ı

29 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız Cilt 1'de bu sahnelerden kimileri verilmiştir (s.597 vd.) - Ali Fuat Erden. *Paris'ten Tih Sahrasına,* s.260.

30 İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı,* 1. Kitap, s. 286-287.

31 Sait Halim Paşa: "... Yalnız şunu hatırlıyorum ki, Erzurum'un sukutu niçin ilan edilmediğini Enver Paşa'dan sual ettiğimde bu sukutun ordularımız üzerinde pek suitesir edeceğinden bu suretle hareket eylemek icap ettiğini söylemiş idi."
Ragıp Nişaşibi Bey sorar: "Fakat bu işler Sadrıâzam'dan nasıl saklanır."
Sait Halim Paşa'nın cevabı ilginçtir:
"Cümlenizden saklanacağı gibi". (*Beşinci Şube,* s.33).

32 O kadar ki Bağdat'ın düştüğü günkü gazetelerde yayınlanan Tebliğ i Resmiler'de (11 Mart 1917), Arap cephelerinin dışında haberler verilmekte "sair cephelerde mühim vaka olmadı" denilmektedir. Bir gün sonraki tebliğde "Dicle cephesinde yeni malumat yoktur" denilir. 13 Mart tarihli tebliğde ise "Dicle cephesindeki kıtalarımız Daviye civarındaki yeni mevzilerine çekiliyorlar" denilmektedir. (*Tanin,* 12, 13, 14 Mart 1917 tarihli sayılar). Sait Halim Paşa yazılı yanıtlarında da duruma değinmiştir (s.46).

33 MMZC. D III, Sİ 3, 6. içt. s.44.

muazzez aksamının avakıb-i elimesinden milleti vakt-ü zamanında haberdar etmemesi."[34]

Soru bir sorun olarak çok büyük bir tepki yaratmış ve önergeye cevap vermeye çağrılan nâzırlara komisyonu oluşturan mebuslar çok ilginç sorular sorarak durumun nedenini öğrenmek istemişlerdir. Ne var ki başta sadrıâzam olmak üzere her iki kabinenin tüm üyeleri, biraz da gerçeği sakladıkları hissedilerek, inandırıcı yanıtlar verememişlerdir.[35] Fakat tümü de Harbiye Nazırı'nı bu tutumdan sorumlu saymışlardır.

5. Brest-Litovsk Rüzgârı

Umumi Harb'in en önemli olaylarından birisi 1917 yılında, Çarlık Rusya'nın safdışı edilmesi olmuştur. Çanakkale zaferinden sonra, İttihat ve Terakki'nin en önemli bir kazanç olarak karşıladığı Brest-Litovsk Barış Antlaşması ancak 3 Mart 1918'de sonuçlandırılabilmişti. Mesele, özellikle Mebusan Meclisi'nde, değişen dünya koşulları açısından görülmüştür.

Morali çok bozuk olan İttihat ve Terakki'ye bir toparlanma imkânı vererek esen bu rüzgâr 8 ay kadar sürmüş ve Mondros Mütarekesi'yle dinmiştir.

Meclis-i Mebusan -gazetelerin ve dergilerin güdümlü yayınları dışında- antlaşmaya karşı çok hassas davranmıştır. Antlaşmayı yeni başlayan bir devrin habercisi olarak karşılayan ve Lenin ve Troçki'ye teşekkür eden mebuslar vardır.[36]

Konuşmalar hayli heyecanlı olmuş ve Halil Bey'in demeçleri ve yorumları ön planda görülmüştür. Ona göre Osmanlılar derin bir nefes alabilecekler, bu rahatlık İran'a, Afganistan ve Kafkasya'ya da sıçrayacaktı.[37]

Türkçülüğün de buna bağlı olduğu ve bir açılma içinde bulunduğu belirtilecekti.

Bu bir yıl bile yaşayamayacak olan talihsiz antlaşmanın en önemli özelliği İttihatçılar tarafından, Osmanlı İmparatorluğu'nu hükümeti ve aydınlarıyla yeni bir dünyanın eşiğine getirdiği inancı idi.

İttihat ve Terakki'nin geleceğe yönelik projeksiyonu böylece ortaya çıkabilir.

Gelecek kuşaklara sesleniş Aydın Mebusu Veli Bey'dendir:

"...Bugünkü neslin, bütün şiddet ve fecaatiyle tahammül ettiği açlıklara, dertlere, milyonlarca sakatlıklara, yaralara tahammül ederek göğüs gerdiği bu harbin gayesi bu nesil değil, geleceğin neslidir. O geleceğin nesli... Darüleytama sığınmak zorunda kalan veya bırakılan kimsesizlerden

34 *Beşinci Şube*, s.5.

35 Örneğin eski Adliye Nâzırlarından İbrahim Bey'in yanıtı: "Bu sual Harbiye Nezaretine müteallliktir ve vukuatın ketm ü ihfası (saklanması) meselesinde biz de herkesle beraber aynı vaziyette idik" (*Beşinci Şube*, s.79).

36 Servet Bey'in sözleri (MMZC 1334, D III, Sİ 4, 55 içt., s.900).

37 MMZC 1334, D III, Sİ 4., 63 içt., s.1108.

oluşmuştur (alkışlar)... Bu Meclisi Mebusan'ın tahsisatından bile keserek o yetimlerin doyurulması taraftarıyım (alkışlar)."[38]

Darüleytamlardaki çocuk sayısı 1917'de, on bindir. Bunu Musul Mebusu Hacı Mehmet Emin (Yurdakul) belirtir.

Brest-Litovsk Antlaşması'nın Osmanlıların savaşı kaybetmeleri üzerine İttifak Devletleri tarafından resmen tanınmadığı açıkça ilan edilmiştir. Sovyetler de bu antlaşmaya bağlı kalmadıklarını duyurmuşlardır. Antlaşma böylece tarihe karışmıştır.

6. *Bilanço*

İnsanlık tarihinin en yıkıcı savaşlarından biri olan Birinci Dünya Savaşı'na her iki bloktan seferber edilmiş asker sayısı toplam olarak 83 milyonu aşmıştır.[39] Doğrudan doğruya savaşan asker sayısı ise 65 milyonu bulmuştur.

Bilanço felaketlerle doludur: 65 milyonun 9 milyonu ölmüştür. 22 milyon asker sürekli veya geçici olarak sakat kalmıştır. 5 milyon asker "kayıp" sayılmıştır. Ölülerin üçte ikisi İtilaf Devletleri bloku askerleridir.

Ölen sivil halkın sayısı 9 milyon kadardır. Bunlar açlık, bulaşıcı hastalık ve katliam kurbanlarıdır. Savaş masraflarına gelince, her iki blok için 400 milyar doları bulmaktadır. Savaşın bir saati 10 milyon dolara malolmuştur."[40]

Yapılan barışçıl hesaplara göre iki saatlik savaş için harcanan para, Milletler Cemiyeti'nin bir yıllık bütçesine eşittir. Amerika'nın bu savaş için harcadığı paranın yarısıyla altı buçuk milyon çiftçinin her birine bir otomobil ve bir traktör alınabilirdi.

Birinci Dünya Savaşı için dökülen parayla, Amerika, Kanada, Avustralya, Büyük Britanya, İrlanda, Fransa, Belçika, Almanya ve Rusya'da 5 milyon kütüphane ile 10 milyon üniversite yapılabilir ve 125.000 öğretmenle, 125.000 hastabakıcının maaşları verilebilirdi.[41]

Oysa, dünyanın haritası yeniden çizilerek, ikinci bir dünya savaşı hazırlanmıştır ve çok daha feci bilanço, Birinci Dünya Savaşı'nın uzantısı

38 MMZC 1333, D III, Sİ 4., 42.içt., s.737.

39 Her iki blokta seferber edilmiş olan asker sayısı:

İtilaf bloku		İttifak bloku	
Çarlık Rusya	12.000.000	Almanya	11.000.000
Britanya İmp.	8.900.000	Avusturya-Macaristan	7.800.000
Fransa	8.400.000	Osmanlı İmparatorluğu	2.850.000
İtalya	5.600.000	Toplam	21.650.000
Amerika	5.000.000		
Toplam	39.000.000		

Genel Toplam: 83.200.000 (J.H.Landman and Herbert Wender: *World Since 1914*, s.11).

40 Aynı eser, s.25.

41 Aynı eser, s.25.

olarak insanlığı alt üst etmiştir.[42]

Türkler bu savaşta ne kaybetmişlerdir?

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914'te silah altına aldığı asker sayısı 2.850.000'dir.[43] Şehit sayısı 550.000 kadardır. 2.059.000 yaralıdan 891.634 asker köylerine sakat kalarak dönmüşlerdir. Yalnızca, Sarıkamış seferine katılmış olan 90.000 Türk askerinin 70.000'i soğuk, hastalık ve kötü yönetimden ölmüştür. Kanal seferinde 3.000 Türk genci kaybedilmiştir. Bütün savaş boyunca 129.644 Türk subayı esir düşmüştür.[44]

Malzeme kaybı da bir hayli ağır olmuştur. Kara ve deniz silahlarındaki azalma, daha sonra girişilecek milli bir savaşın ne denli zor koşullar altında yapılabileceğini gösterir.[45]

Savaşın mali portresine gelince, Maliye Nazırı'na göre, savaş masrafları 1918'de 325 milyon Osmanlı Lirasına yükselmiştir.[46]

7. *Ölmek ve Dirilmek*

Sonun başlangıcı olarak 1918 Eylül'ünden itibaren Bulgaristan'ın müttefiklerinden ayrılmasıyla başlayan mütareke çığırı (Brest–Litovsk dışında) Almanya ile kapanmıştır. "Mağlup"lara dikte edilen insan psikolojisini hiçe sayan sözde barış antlaşmaları dönemi 1919 Haziran'ında açılmıştır.

"Zafersiz barış" şampiyonu olarak boy gösteren Başkan Woodrow Wilson'ın "14 Maddesi" bir ara umut ışığı olarak görünmüştür. Fakat çok geçmeden, Amerika'nın da ruhsuz İtilafçı blok liderlerine katıldığı belli olmuştur.

"Wilson Prensipleri"nde, Osmanlı Devleti, kendi kaderinin garantisini görmüştü.[47] Fakat Mondros Mütarekesi'nin ilk uygulamalarındaki

42 İkinci Dünya Savaşı'nda, 1939–1945 arasında 110 milyon asker seferber edilmiştir. 27 milyon asker savaşta ölmüştür. Sivil ölü sayısı 25 milyondur ve 5 milyonu ırk nedenleriyle Hitler rejimi tarafından öldürülmüştür. Bu sayı kayıplarla 55 milyonu bulmaktadır. Sovyetler Birliği'nin kaybı 13.600.000, Almanya'nın kaybı 4.200.000, Amerika'nın kaybı 259.000'dir. (Hans Adolf Jacobsen, *La Seconde Guerre Mondiale*, s.33) (Sayılar çeşitli kaynaklara göre az çok değişmektedir).

43 Daha önce Enver Paşa'nın yaptığı açıklamaya uygun düşüyor. Enver Paşa iki milyondan fazla demişti.

44 Larcher, *a.g.e.*

45 Kara ordusunun malzeme kaybı: Savaşın başlangıcında 3675 toptan, Mondros Mütarekesi gereğince 945 tanesi Yunanlılara ve müttefiklerine verilmiştir. Elde 922 top kalmıştır. Kaybedilen tüfek sayısı 1 milyondan fazladır. Deniz kuvvetlerindeki kayıplar: Savaş ve ticaret filosu kaybı 245.762 tona varmıştır. 1914'te 75.000 tona yükselmiş olan donanma, mütareka sonucu 4.000 tona inmiştir. 94.518 tonilatoluk savaş gemisi henüz inşaat tezgâhlarında iken müsadere edilmiştir (Larcher, a.g.e.).

46 1334 (1918) bütçe konuşmasında Cavit Bey'in açıklamalarından (MAZC 1334, D III, Sİ 4, 32.içt., s. 384).

47 Örneğin İzzet Paşa kabinesinin Meclis'te okuduğu beyannameden: "... Amerika Reisicumhuru tarafından ilan edilmiş olan hak ve adl esaslarına müstenid bir sulhü

adaletsızlikler, henüz toplantı halinde bulunan son Mebusan Meclisi'nde derinlemesine yakınmalar yaratmıştı. İzzet ve Tevfik Paşaların hükümetlerinin programları tartışılırken mebuslar, mütareke zulmünü dile getirmişlerdir.[48] Sait Halim ve Talât Paşalar kabinelerinin Divan-ı Âli'ye götürülmesini önermiş olan Divaniye Mebusu Fuat Bey, bir soruya da cevap vermektedir: Mondros Mütarekesi'ni kabul etmeseydik ne olurdu?

"...Savaşı birkaç ay daha uzatırdık ve ihtimal ki birkaç ay sonra ölürdük. Fakat şerefle ölürdük ve öldükten sonra dirilirdik."[49]

Bu askeri işgal değildi, bir istila idi.[50]

Türk Devrimi'nin yaratıcı ideolojisi Müdafaa-i Hukuk'un, 1918 yılında nasıl filizlendiği bu ve benzeri konuşmalarda açıkça görülür.

Mütareke, Mahmut Şevket Paşa olayından beri örfi idare ve savaş kısıtlamalarıyla sindirilmiş intikam birikimini su yüzüne çıkarmıştı. Hürriyet ve İtilafçılar siyasal hayatın şampiyonları olmuşlardır.

Bir şampiyon çevresi de azınlıklardı. Patrikhaneye ve o yoldan dış kuvvetlere dayanan Rum mebuslar, daha sonra Ermeniler ve Araplar, meselelerini açıkça parlamento kürsülerine getirmişlerdir.[51] Mütareke hükümlerine göre, Türklerin huzursuzluk çıkaracağı yerler işgal edileceği için, çeşitli yerlerde barınan "ekalliyetler" bu iddiayı ileri sürerek, işgali kolaylaştırma girişimindedirler. Techir davaları için, Meclis soruşturmasını yürütmek, Mebusan'ın Beşinci Şubesi'ne -kur-a sonucu- düşmüştür. Divan-ı Harp kurulmuştur. Tamamıyla anti İttihatçı bir ortam yaratılmıştır.

kemal-i hulûs ile kabul edeceğiz. Mösyö Wilson'un Washington'un mezarında irad eylediği nutukta ileri sürülen arazi, millî hâkimiyet, siyasal ilişkiler, iktisadi anlaşmalar meselelerinin kendi dış baskıları veya siyasal üstünlüklerini sağlamak isteyen milletlerin ve kavimlerin menfaatler esasına göre değil, doğrudan doğruya ilgili olan kavim tarafından serbestçe kabul olunacak bir şekilde çözülmesi kuralına tamamen taraftarız" (MMZC 1334, D III, Sİ 5, 2.içt., s.17).

48 Birinci Tevfik Paşa kabinesinin programı tartışmalarında Divaniye Mebusu Fuat Bey'in konuşmasından: "... Bu esasları (Wilson Prensipleri) tespit eden ve henüz mürekkebi kurumamış olan Mutarekenameye karşı taraf uymuyor... Biz beş senedir hayat ve memat harbi yapıyorduk ve ölüm kalım savaşını bir iki ay daha uzatabilirdik. Biz beş senedir şeref harbi yapıyorduk, hürriyet harbi yapıyorduk. Şeref ve haysiyetimizi tehlike altında gördüğümüz bir zamanda felaketimizi yine şeref ve haysiyet dairesinde kabul etmek istidadı vardı" (MMZC 1334, D III, Sİ 5, 13. içt., s.106).

49 Aynı konuşmadan, s.106.

50 Aynı konuşmadan, s.107

51 Örneğin Birinci Tevfik Paşa Kabinesi'nin programı tartışılırken dört savaş yılı boyunca ancak teknik hukuk meselelerinde konuşmuş olan Halep Mebusu Artin Efendi'nin ve Rum Mebus Emanuelidi Efendi'nin konuşmaları (MMZC 1334, D III, Sİ 5, 13. içt., s. 110, 112, 114.)

Bu hava içinde mütareke, kendi çizgisini izlemiştir.

Önce, İstanbul–Anadolu (Heyet–i Temsiliye) diyaloğu kurulmuştur. Bir anlaşma sonucu 1919 genel seçimleri yapılmıştır. Osmanlı parlamentosu 1920 başında toplanmıştır. "Misak–ı Millî Beyannamesi" bu Meclis'in eseridir. 16 Mart'ta İstanbul da işgal edilmiştir. 18 Mart bildirisiyle de "Heyeti Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa", Meclis'in "Anadolu'nun emin bir yeri olan Ankara'da" toplanacağını ilan etmiştir.

Devrimci bir rejim olan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti de, Meclis'in açılmasıyla kurulmuştur. (23 Nisan 1920).

Osmanlı Devleti, İstanbul'daki Halife–Sultan ve çevresinin bitkisel hayatını izleyerek, son iki yıllık karanlığın içine gömülmüştür.

DÖRDÜNCÜ KESİM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN BIRAKTIĞI SORUNLAR

1. *Harb-i Umumiye Giriş Tartışmaları*

İNSANLIK tarihinin en büyük savaşlarından birisi olma karakterini hâlâ –75 yıl sonra ve ikinci bir dünya savaşının ardından– muhafaza eden Birinci Dünya Savaşı'na giriş sorununu ve bunun sorumluluğunu büyük bir dikkatle incelemek ve saptamak gerekir. Kuşkusuz en büyük zorluk sorunun çok yönlü oluşundan doğmaktadır.

Bir kez uluslararası suçlama kesimini bir devleti kendi iç gelişmelerinden ayırdetmek gerekir. Almanya, Avusturya–Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu İtilaf Devletlerini suçlayacaklardır. Karşı blok da Merkez Devletlerini... Böyle de olmuştur.

Fakat Türk–Osmanlı kesiminde farklılıklar da vardır. Bunlar unutulmamalıdır. Örneğin Damat Ferit Paşa grubu başta Vahdettin olmak üzere "Umumi Harb"i cinayet olarak göstermekte ve canilerin de İttihatçılar olduğunu ileri sürmektedirler. Bu bakımdan bu grubun Osmanlı ordusunun savaştığı İtilaf Devletlerini suçlamalarına katıldıkları ve hatta birinci derecede sorumlu olarak ilan ettikleri kişilerin yargılanmaları için işgalci kuvvetlere liste verdikleri ve yakalanmalarına katıldıkları bilinmektedir. Yine bir örnek olarak Damat Ferit Paşa'nın Paris'teki "Onlar Konseyi"ne (Conseil des Dix) verdiği muhtırada savaşın Türk milletinin değil, yalnızca İttihatçıların eseri olduğunu ileri sürmesine karşılık Clemancau'nun yanıtı artık dünya insafsızlık tarihine geçmiştir. Fransız Başbakanı'na göre Türkler de bu savaştan sorumluydu. "Eğer isteselerdi İttihatçı politikaya baş kaldırırlardı." [52] Bu garip yanıttan sonra Damat Ferit Paşa'nın İstanbul'a gitmesi de müttefiklerin bir önlemi sayılmıştır. Burada belirtilmek istenen gerçek, özellikle Birinci Dünya Savaşı konusunda ne kadar doğru olmayan sonuçlara götüren yolların bulunduğunu belirtmektir.

Belirttiğimiz gibi Birinci Dünya Savaşı çok yönlü bir sorumluluk ve suçlama edebiyatı doğurmuştur. İntikam birikimi sonucu olarak İtilaf

52 Bu konuda şu çalışmamıza (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri, s.15) ve şu çalışmamıza (*Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s.80 vd. bakılabilir.)

Devletlerinin vardıkları gözlemler, bunlarla birleşen Damat Feritçi ve Vahdettinci yargılar bir yanda ve Müdafaa-i Hukukçu görüşler de bir yanda toplanabilir. Ve bu tartışmalar son zamanlara kadar devam etmiştir. Biz birisi üzerinde durmak ve örneklemek istiyoruz.

"Müsellah Bîtaraflık" Sorunu

İttihat ve Terakki yöneticilerinin kesin kanısı şu idi. Türkiye'nin kalkınması için güçlü bir devletler grubu içinde yerini alması gerekiyordu. Bu durum dışında Osmanlılık'ın geleceği karanlıktır. Fakat hangi grup içinde yer alınacağı sorunu belki de bir yanlış tercihe yol açmıştır. Umumî Harb'in başlamasından bir süre önce Cemal Paşa, İtilaf grubu içinde Merkez Devletlerini kuşatma zincirindeki boşluğu doldurma teklifini Fransız dışişlerine iletmiş, eli boş dönmüştür. [53]

Tamamen harp aleyhtarı olan Maliye Nâzırı Cavit Bey İtilaf Devletlerinin büyükelçileriyle bu tür girişimleri sürdürmüş ve özellikle kapitülasyonların kaldırılması konusunda çıkan engellemelere karşı tekliflerde anlaşamamıştır. Savaş ilan edilince de nâzırlıktan ayrılmıştır. [54]

Birinci Dünya Savaşı yenilgisinin şaşkınlığı içinde hatıralarını yazan Talât Paşa bu soruna yüzeysel bir şekilde değinmiş ve bu konuda verdiği açıklamaların kısalığı [55] bir yazar olan son Meclis-i Mebusan İstanbul Mebusu Rauf Ahmet Bey'in dikkatini çekmiştir. Rauf Ahmet Bey böylesine önemli bir konunun eski bir sadrıâzam tarafından daha fazla anlatılması gerektiğini ileri sürmekteydi. Rauf Ahmet Bey'in *Hakimiyet-i Milliye*'de yayınlanan makale dizisi ikinci yazıda birdenbire kesilmiştir. Yunus Nadi Bey'e göre dizinin sürmemesini Mustafa Kemal Paşa istemiştir. Rauf Ahmet Bey bu iddiayı reddetmiştir. [56]

53 Cemal Paşa *Hatıralar*, s.118-120.

54 *Beşinci Şube*, s.219.

55 Talât Paşa, *Hatıralar, s.21-28.*

56 "O günlerde öğrendiğime göre, Mustafa Kemal Paşa birinci veya ikinci makalesinden sonra Rauf Ahmet Bey'i çağırtarak:

" -Hakimiyet-i Milliye'deki yazılarınızı gördüm. Üzerindeki rakamlara nazaran bunun bir silsile olacağı anlaşılır. Ancak itikadınca hareket mebdeiniz yanlış olduğu için, bu silsilenin iyi bir akıbete varamayacağına şimdiden hüküm olunabilir. Öyle anlaşılıyor ki, siz Türkiye'nin Umumî Harb'e iştirak etmiş olmasına aleyhdarsınız. Sizin fikriniz böyle olabilir. Fakat ben beyana mecburum ki hakikat böyle değildir. Bana sorarsanız ben ise derim ki Türkiye Umumî Harbe iştirak ederdi ve tarihin zarurî bir sevki ile ancak bu manzume ile iştirak ederdi. Geriye kalır harbe biraz evvel veya sonra iştirak etmek, harbi öyle değil de böyle, böyle değil de şöyle idare eylemek bahisleri ki şüphesiz bu hususların tenkide tahammülleri vardır. Fakat o tenkidlerin zemin ve zamanı şimdi ve burası olmadığı gibi halen mutlak faydaları da melhuz ve mutasavver değildir. Sizin ise mebdebe hatanız vardır. Binaenaleyh beyhude yere yanlış bir fikrin neşrinde ısrar etmiş olmamak için, makalelere devam etmeneniz muvafık olur demiş ve bu makaleler silsilesi

Bu yazılarda Rauf Ahmet Bey Harb-i Umumi'ye girişi bir cinayet olarak niteliyor ve bu cinayetin İttihatçılar tarafından işlendiğini ileri sürüyordu. [57]

1925 yılında hatıralarını yayınlayan *Cumhuriyet* başyazarı Yunus Nadi Bey bu dönemi anlatırken Rauf Ahmet Bey'in İttihatçılara karşı ileri sürdüğü eleştirileri kabul etmemiş ve bu görüşün Anadolu Müdafaa-i Hukukçuları'nın tezlerine zıt olduğunu belirtmiştir [58] ve kısa bir süre sonra Rauf Ahmet Bey, Yunus Nadi Bey'i gazetesine gönderdiği uzun bir yazıyla yanıtlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, örneğin Hollanda gibi, bu savaşta tarafsız kalabileceğini ileri sürmüştür. [59]

Ertesi gün Yunus Nadi Bey gazetesine yazdığı başyazıda bu görüş farkının Anadolu ve İstanbul arasında bir zihniyet mücadelesi olduğunu ileri sürmüştür. Başyazarın kanısınca "Anadolu cidali" Harb-i Umumi'ye ve İttihatçılara bu gözle bakmıyordu. [60]

Bu polemik sürerken Almanya'da eğitim gören gençlerden M.Nermi Bey durumu daha objektif olarak gazeteye gönderdiği bir mektupla değerlendirmeye çalışmıştır. Yazara göre Harb-i Umumi 1914 yılının eseri olmaktan çok Batı'nın Osmanlı Devleti'ne karşı artık klasikleşmiş intikam ve paylaşım politikasının sonucuydu ve kaçınılmazdı. [61]

Sorun Osmanlı parlamentosu içinde de önemle tartışılmış (Bk.s. 515) ve İttihat ve Terakki ilk olarak bu nedenle yargılanmıştır. Divaniye Mebusu Fuat Bey Meclis'e Sait Halim ve Talât Paşa kabinelerinin Divan-ı Ali'ye sevkleri hakkında bir takrir (önerge) vermiş ve ilk soruşturma görevi Meclis Beşinci Şubesi görevlendirilmiştir. Fakat bu soruşturma sürerken Meclis feshedildiğinden için işlemler yasal olarak tamamlanamamıştır.

İlk yargılama sayılan bu takririn 10 maddesi de Harb-i Umumi'ye giriş ve bundan doğan sorunlarla ilgilidir. Demek oluyor ki Meclis-i

hadisesi dahi böylece kapanıp gitmiştir." (Yunus Nadi, "Anadolu Umumi Harbe İştirakimizi Nasıl Görür", Yeni Günden Cumhuriyete Kadar: 283, *Cumhuriyet*, 3 Teşrinievvel 1925). Rauf Ahmet Bey'in aynı sütunda yayınlanan cevabında ise Mustafa Kemal Paşa ile böyle bir görüşmenin olmadığı ve hatta Hâkimiyet-i Milliye'de yayınlanan iki makalenin ("Umumi Harbe Niçin ve Nasıl Girmişiz", 21 ve 23 Mayıs 1921 tarihli sayılar) zaten devamının olmadığı ileri sürülüyordu. (*Cumhuriyet*, 10 Teşrinievvel 1925).

57 *Hakimiyet-i Milliye*, 21 ve 23 Mayıs 1921.

58 Yunus Nadi, adı geçen yazı.

59 *Cumhuriyet*, 10 Teşrinievvel 1925.

60 *Cumhuriyet*, 11 Teşrinievvel 1925.

61 M. Nermi, "Dünya Harbinde Bîtaraf Kalabilir miydik?", *Cumhuriyet*, 4 Teşrinisani 1925.

Mebusan feshedilmeseydi İttihat ve Terakki'den Harb-i Umumi'ye girişin hesabı sorulacaktı ve takririn ilk maddesi de şöyleydi:

İttihat ve Terakki'nin (ya da İttihatçıların) "Vakitsiz ve sebepsiz harbe girmeleri". İttihatçılara en ağır saldırı bugüne kadar bu konuda yapılacaktır.

İlk sorun Müdafaa-i Hukukçularla İstanbul hükümeti arasında bazan sert bir diyalog, bazan da temelli bir çatışma olarak ortaya çıkmıştır. Yerli ve yabancı İttihat ve Terakki muhalifleri Birinci Dünya Savaşı'na girişin bütün yükünü ve sorumluluğunu İttihatçılara yüklemişlerdir. Zamanın ciddi bir yazarı olan Asaf Muammer (Kütayis) Bey'in fikirleri ve suçlamaları bir örnek sayılabilir. Yazar bu savaşta bütün gücümüzü toplayarak tarafsız kalmamız gerekirken İttihatçıların bu durumu gerçekleştirmedikleri için sorumlu olduklarını ağır bir edebiyatla belirtmektedir.[62]

Bütün bu karışıklık içinden gerçek bir sonuca varabilmek için mutlaka Müdafaa-i Hukukçuların kanılarına ve açıklamalarına kısaca da olsa göz gezdirmek zorunludur.

Erzurum Kongresi'nden itibaren Sivas Kongresi'nde ve hatta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bu konudaki ilk işlem üyelerin ve daha sonra mebusların yemin şeklinde kendini göstermiştir. Nitekim Sivas Kongresi'nde yemin metnindeki "İttihat ve Terakki'nin ihya edilmeyeceğine" dair bir cümle uzun tartışmalardan sonra kaldırılmış ve daha sade bir şekilde karar kılınmıştır.[63] TBMM'de üyeler aynı duyarlığı göstermişlerdir.

Sivas Kongresi'nin bitiminden kısa bir süre sonra İstanbul'da bu konuda yaratılan karışıklıklara son vermek amacıyla ve İstanbul hükümetinin beyannamelerle yarattığı bulutları dağıtmak için Heyet-i Temsiliye bir tamim yayınlamıştır. İstanbul hükümetinin kanaati şuydu:

"Devlet-i Osmaniye'nin harb-i umumiye karışması doğru değildi.

62 "... Hemen, ne kadar kuvvet unsurlarımız varsa toplayacak, depolarımızdaki parlak süngülerden, mutfaklarımızdaki paslı şişlere kadar kahredici savaşa yarar neyimiz varsa silahlanarak yüzbinlerce süngü üstünde kurulmuş muhteşem bîtaraflık tahtında yangelip savaşı seyredecektik." (Asaf Muammer, *Harp Mes'ulleri*, s.12).

63 Uluğ İğdemir, *Sıvas Kongresı Tutanakları*, s.3, 5, 18-21.

64 *Nutuk*, Cilt 2 (eski yazı metin, 1927) s. 140-141 (Vesika 141).

65 Mustafa Kemal Paşa'nın yanıtından: "... Onarılması olanaksız felaket ve acı sonuçlar yarattığı için bugün ulusta hoşnutsuzluk doğuran Dünya Savaşı'na katılmamak elbette son derece istenilir bir şeydi. Ama eylemli olarak buna olanak yoktu. Çünkü katılmamak, silahlı bir yansızlığı, yani Boğazlar'ın kapalı bulundurulmasını gerektiriyordu. Oysa ülkemizin coğrafya açısından yeri, İstanbul'un stratejik durumu, Rusların İtilaf Devletleri yanında yer almış olması, bizim seyirci kalmamıza hiç elverişli değildi. Bundan başka, silahlı bir yansızlığın sürdürülmesi için paramız, silahımız, sanayimiz, kısaca gerekli araçlarımız yoktu (*Söylev*, Cilt III, Belgeler) (Basıma hazırlayan Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, s. 146-147).

Müsebbibleri aleyhinde isim göstererek yayında bulunmak ve haklarında takibat yapmak ve yasal cezalara çarptırmak." [64]

Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa imzalı belgeyle (10.10.1919) Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'yı uyarıyor ve İttihatçıların durumunu açıklığa kavuşturmayı amaçlıyordu. [65]

Müdafaa-i Hukukçular bu kanılarında sürekli olarak direnmişlerdir. Buna karşılık İstanbul hükümeti ve onun aleti Divan-ı Harb-i Örfi'de sonraki yargılamalarında tutukladığı belli başlı İttihatçılara aynı soruları yöneltmiştir. Fakat İngilizler İstanbul hükümetlerinin de yardımıyla "mevkufları" Malta'ya sürdüklerinden bu yargılama da yarıda kalmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldığı tarihte Mustafa Kemal Paşa'nın mütarekenin imzalanmasından Meclis'in açılmasına kadar olan olaylar hakkında yaptığı uzun konuşmada aynı kanaati belirttiği görülür ve savaşın ilanını değil, zamanlamasını eleştirir. Bu nokta üzerinde ısrarla durmuş yabancı bilim adamları da vardır. [66] Öyle anlaşılıyor ki, Ankara hükümeti ile İstanbul hükümeti arasında en önemli anlaşmazlıklardan biri bu konuda olmuştur. Daha sonra Amasya Protokollerinde de bu durum gözlenecektir. Malta mahkûmlarının dönüşünde de bu hava sezilecektir.

Daha geç bir tarihte harbe giriş sorunu yeniden güncellik kazanmıştır. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın görüşü de hafif surette farklılaşmıştır. Öyle ki 1923 yılında İzmit'te gazetecilerle sohbet eden Gazi Paşa, Falih Rıfkı Bey'in (Atay) sorusundan esinlenerek Umumi Harb'e girişin tek sorumlusunu Enver Paşa olarak açıkça belirleyecektir ve İttihatçıların Türk ordusunu Almanların baskısı altına sokmuş olmasını da ekleyecektir. [67] Görülüyor ki İttihatçıların sorumlulukları Harb-i Umumi'ye girmelerinde değil, girişi iyi zamanlayamamalarında ve savaşın idaresinde toplanmaktadır. Buna bir de giriş şeklini eklemek gerekir.

2. Turan, Petrol ve Almanlar

İttihat ve Terakki Türkçülük ideolojisinin geliştirilmesini Turancılık amacına bağlamıştır. Bu da Kafkas cephesindeki askeri strateji ile gerçekleştirmek istenmiştir. Bu ideolojinin yapıcısı ve üreticisi olan Ziya Gökalp Bey daha sonra "uzak-Türkçülük" dediği bölümü ayıracak ve "yakın-Türkçülük" fikirlerini yeni Türk devletine yeni bir ideoloji olarak açıklayacaktır.

Aslında Turancılık Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanlar kadar Türkler tarafından da işlenmiş ve Osmanlı kumandanlarınca da büyük bir inançla benimsenmiştir. Birinci Dünya Savaşı yılları içinde daha önce de belirttiğimiz gibi Turancılık fikri bir akım olmaktan çıkarılmış, bir savaş tekniğine bağlanmıştır. Bu iki dönemde olmuştur.

66 Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, s.328.

67 Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmir Konuşmaları*, s.41-42.

1914'ten itibaren Almanlar İran, Afganistan ve Hindistan çizgisi üzerinde Avusturyalılarla beraber çok yoğun çalışmalar yapmışlardır. Çünkü Hindistan'a kadar, Orta Asya yolunu açarak, ilerlemenin en büyük ve etkin aracını Kafkaslarda ihtilaller yapılmasına bağlamışlardır. Kayzer Wilhelm bu ihtilalci eylemler politikasının gerekliliğine inandırılmıştı. Kayzer "yırtıcı bir ihtilal"in Kafkas cephesindeki etkinliğini belirtmiştir. Zaten bu hareketi tavsiye edenler arasında Müsteşar Jagov başta gelmekte, von Moltke de bu fikri kuvvetle desteklemektedir. Kafkasya'daki ihtilal hareketi ve daha ötelere ilerleyiş programı İstanbul'daki von Wangenheim'ın yönetimine verilmiştir. Von Wangenheim Türklere Orta Asya'daki soydaşlarıyla teması sağlamak için sınırlarda düzeltme yapılacağını vaat etmiştir.[68] Ne var ki Alman Kara Kuvvetleri Kurmay Başkanlığı Siyasi Büro Şefi Rudolp Nadolny kısa bir süre sonra Türklerin bu hareketlerin dışında bırakılmalarını Berlin'e önermiştir. Nadolny'ye göre İran ve Kafkasya'daki büyük Türkçülük faaliyetleri durdurulmalıdır ve bu yöndeki çalışmalar Almanlara bırakılmalıdır. Goltz Paşa ise tamamen aksi kanıdadır ve Kafkaslarda çıkarılacak ihtilal hareketlerinin buradaki Türk kuvvetlerinin işbirliğiyle gerçekleştirilebileceğini savunmuştur. İşe büyük sanayici August Thyssen Krupp da karışmış, Kafkasya'nın "Almanya'ya ilhakını" ve ayaklanmanın Gürcülerden başlatılmasını önermiştir.

Türkler bu çalışmalardan kuşkulanmışlar ve Almanlara karşı açıkça cephe almışlardır. Bu çatışma iki müttefikin arasını şiddetli bir geçimsizliğe dönüştürmüştür. Rauf Bey'in İran seferinde bu duruma değinilmişti. Goltz Paşa'nın Bağdat'ta Altıncı Ordu'nun kumandasını ele alması İran'daki Alman isteklerinin gerçekleştirilmesine dayandırılmıştır. Goltz Paşa'nın kendi tezine uygun olarak Arap cephelerindeki Türk askeri kuvvetlerinin İran'a gönderilmesi üzerine İngilizler kolaylıkla ilerlemişler, Bağdat yitirilmiş ve Osmanlı orduları büyük yenilgiye uğramışlardır.

Şunu belirtmek gerekir ki 1914 ile 1918 arasında güney cephelerinde bu gelişmeler sürerken, Mondros Mütarekesi'ne yakın tarihlerde –Brest–Litovsk'tan sonra– Azerbaycan odakta olmak üzere çok ilginç olaylar cereyan etmiştir. Osmanlı orduları Gence, Bakü, Tiflis gibi merkezlerden, Hazer Denizi'ni aşıp Turan'a doğru yol alma durumuna girmişlerdir. Özellikle Tebriz'in alınmasından sonra İttihat ve Terakki adını artık Kafkas ve Türkistan sözcükleriyle birleştirerek faaliyete geçmek isteyecektir ve burada da Almanlarla çarpışılacaktır. Belirtildiği gibi bu cephede herkes, her Türk kumandanı gözlerini Hazer ötesine çevirmiştir. İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğü tatbikata geçirmesi bir milli politika olmuştur. Bu politikanın başmimarı Enver Paşa'dır. daha başlangıçta Enver Paşa'nın Liman Von Sanders Paşa'ya "Afganistan üzerinden Hindistan'a" gideceğini söylemesi Türkçü

68 Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmachte*, s. 56 vd.

bir yayılma programının varlığını kanıtlamıştır. (Bk.s. 320). Üstelik Azerbaycan'a büyük bir kuvvet yığması onu Turan devletinin kurulması bakımından planlamalara sevketmiştir. Amcası Halil Paşa İslam Ordular Grubu Kumandanı olarak güney cephesinden buraya gelmiştir. Kardeşi Nuri Bey, paşa ünvanıyla bir subay heyetiyle İslam Ordusu kumandanlığına getirilmiştir. Bunlar yeni kuruluşlardır.

Enver Paşa'nın planladığı hayallerdeki ana çizgiler Turancılığın en büyük kanıtlarıdır ve Osmanlı İmparatorluğu'nu savaş sonrasında değiştirecek somut nitelikler taşımaktadır. Tabii odakta yine Azerbaycan vardır. [69]

Enver Paşa'nın bu hayal planlarına Türkistanlılar olumlu tepki göstermişlerdir. Nitekim Anadolu'ya girmekten vazgeçip dönüşü olmayan bir yola girip de Buhara'ya ulaştığı zaman halkın "Yaşasın Turan", "Yaşasın Enver Paşa" bağırış ve selamlamaları karşısında belki de bir aşamaya vardığı kanısındaydı. [70] Bunları da "Türkistan raporları"nda görmemiz mümkündür. [71]

Bu durumu kanıtlamak üzere ordunun kumandanları bu planları

69 Şevket Süreyya Aydemir'in Enver Paşa'nın belgelerine dayanarak saptadığı 1918 yılındaki gizli hayalleri:

"a. İran'da ve Almanlarla beraber, harpten sonra nüfuz sahibi olmalıyız.

b. Azerbaycan'da müstakil bir hükümet kurulmalı. Ama bunun başına geçecek olan reis daha doğrusu, bu idare, geçici olmalı. Oraya tayin edilecek hükümdar, Halil Paşa ile kendi arasında sır halinde kalmalı. Bu, belki bir şehzade olabilir. Yahut da belki de, Enver Paşa hanedanından biri. Mesela Nuri Paşa...

c. Hem Kafkasya'da Enver Paşa'nın tasavvurları yalnız Azerbaycan üzerinde değildir. Bir de, Kuzey Kafkasya ve hele Dağıstan Müslümanları var. Onlar da kurtarılacaktır. Hatta ilk heyetlerini İstanbul'a göndermişlerdir.İlk hedef, Dağıstan'da Timurhan Şura şehridir. Ama Çerkezistan'a doğru da yollar açık. Ve buralarda, bir devlet, bir hükümdar hanedanı geleneği yoktur. O halde?..

d. Nihayet bir de gizli Türkistan raporu var. Bu raporu da bir heyet getirmiştir. Enver Paşa'nın elindedir. Bu heyetin de temasları yalnız Enver Paşa'yladır.

e. Kaldı ki Kuzey Afrika'da hâlâ bir Osmanlı Karargâhı ve teşkilatı mevcuttur. İtalyanlarla hâlâ savaşılır. Burası Triyeste–Pola sahillerinden (Avusturya) denizaltılarla beslenir. Genel barışta, yani Osmanlı Devleti ile müttefikleri galip gelince, Libya'da bir problem olacak. Oraya da bir hükümdar lazım gelecek. Mesela zaten orada bulundurulan Şehzade Osman Fuat Efendi. Savaş devresinde, o cephenin fiilen Umumî Kumandanı (Grup Kumandanı) Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'ydı Ama o, şimdi Kafkasya'ya alınmıştır.

f. Harbin sonu zaferle bitince, Osmanlı tahtında da artık, birtakım yaşı geçmiş, kapalı saray duvarları içinde tükenmiş insanlar herhalde bırakılamazdı. Demek ki ileride münhal, yani boşalmış bir de Osmanlı tahtı olacak?.." (Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa,* Cilt III, s. 387–388).

70 Saime Yüceer, "Enver Paşa'nın Yurt Dışındaki Faaliyetleri (1918–1922)", *Askeri Tarih Bülteni,* Şubat 1988. sayı 24. s.83.

71 Bu konuda bk. Şevket Süreyya Aydemir. *a.g.e.* s.455.

özlem uygulamaya hazırdılar. Örneğin Halil Paşa Osmanlı Devleti'nin mutlu geleceğini bu plana bağlamıştır ve tamamen İttihatçı, kişisel bir dil kullanmaktadır ("yapacağız" yerine "yapacağım" diyerek). Orta Asya İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurduğu zaman Türkiyeli elemanlar getirerek buraları Türkleştirmek gerekirse –Kaşgar devleti gibi– yeni devletler kurmak amacındadır. [72]

İstiklal Savaşı sırasında Kâzım Karabekir Paşa bu durumun ele geçen son tarihsel fırsat olduğunu belirtmiş ve "Umumi Harp"te kaçırılan bu fırsatın 1920'de yitirilmemesini Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ısrarla tavsiye etmiştir. [73]

Sabık Reşt Şehbenderi Trabzonlu Yakup Bey de aynı fikirdedir. [74] Kara Vasıf Bey de aynı tarihte Turancılığın gerçekliğine inanmaktadır. [75]

Bütün bu fikirler kısmen somut stratejiler haline getirilmiştir. Turancılık yalnızca bir hayale mi dayanıyordu? İttihatçılar bu sorunun somut ve gerçekçi yanıtını bulduklarından emindirler ve bu da yüzde yüz ideolojik bir madde olan petroldü. Halil Paşa başkumandanına gönderdiği mektubunda bunu Arşimet heyecanıyla bildirmişti. Artık Osmanlı Devleti köşeyi dönmüştü:

"Tanrı'nın bir lütfu olarak elde ettiğimiz bu kaynak, bütün mali sıkıntımızı karşılayacak mahiyettedir" [76]

72 Halil Paşa'nın 11. Fırka Kumandanı Cavit Bey'e gönderdiği mektubun tamamı: "Azizim Cavit. Şimdi istediğim gibi geniş bir vatanla muameledeyim. Türkiye'den aleddevam muallim ve zabit celbi ile buralarda tavzif ediyorum. Buraların işi yoluna girdikten sonra Türkistan'a gideceğim. Kaşgar'da dahi müstakil bir cumhuriyet yapacağım. İnşallah milletimizin âtisi parlaktır" (Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz,* s.627).

73 Kâzım Karabekir'in 28. 4. 1336 (1920) tarihli 3. Fırka Kumandanlığına mektubundan: "Bütün Türklüğün ittihadı gayesi Harbi Umumî nihayetinde husul bulmak ve Türk kardeşler birleşmek fırsatına nail olmak üzere iken fırsat kaçırılmış idi. Tarihin bugün bize tevcih eylediği son fırsatın kaçırılmaması ve İslamiyetin ebedi bir hicrana sürüklenmemesi için, Karabağ'da Ermenilere karşı yapılmakta olan harekâtın gevşememesi ve bilâkis daha azim ve şiddetle takip ve idamesi ve bilhassa bizim tarafımızdan yapılacak harekâtın başlangıcına kadar Ermenilerin meşgul edilmesi lüzumunu Azerbaycan mehafil-i aidesine tebliğ ve ispat ediniz" (*a.g.e.,* s.672).

74 (*A.g.e.,* s. 627).

75 Enver Paşa'nın Cemal Paşa'ya yazdığı 18 Mart 1920 tarihli mektuptan: "... İstanbul'da Kara Vasıf Bey'den bir mektup aldım. Yüzde doksanbeş vaziyete hâkim olduklarını, fakat bütün ümitlerin Panislamizm, Turanizm hareketine bağlı olduğunu... bildiriyor." (Tarihi Mektuplar, *Tanin,* 17 Birinciteşrin 1944).

76 Halil Paşa'nın 15.10.1918 tarihinde Gümrü'den çektiği şifreden Aydemir'in aktardığı bölüm: "Bugün Bakû'daki mahzenlerde toplanmış olan petrol ve mazotun, bugünkü fiyatlara göre kıymeti, yüzlerce milyon lirayı bulmaktadır. Tanrı'nın bir lütfu olarak elde ettiğimiz bu kaynak, bütün mali sıkıntımızı karşılayacak mahiyettedir. Ancak Tiflis Murahhasımız Abdülkerim Paşa'dan aldığım bir telgrafta, dost ve komşu

Bu durum İttihatçıların Birinci Dünya Savaşı'nda "ananevi dost" sayılan Almanlara rağmen çıkardıkları en somut, ekonomik boyutları en büyük sonuçtu. Ne yazık ki bu keşif Mondros Mütarekesi'nden yirmi gün önce olmuştu ve başta Almanlar olmak üzere birtakım devletlerin kıskanç tutumlarıyla karşılanmıştı. Almanya da petrolün bolluğu karşısında işgali altındaki topraklardan bir kısmını geri vermek şartıyla petrolün müşterisi olmuş ve Türklerin Bakü'ye gitmelerini, Ermenilere varıncaya kadar yardım ederek engellemeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Bakü yolu ve Hazer kıyıları 3.000 Türk gencinin kaybına mal olmuştur. O kadar ki bir Alman yazarının gözlemiyle savaş "cihad-ı mukaddes"le başlamıştı, ama bir Haçlı seferi zihniyetiyle bitiyordu. [77]

Osmanlı Devleti ölümün eşiğinde bir hayat iksirine kavuşmuştu. Ne var ki Hazer ötesi artık erişilmez bir hayal olarak İttihatçıların da elinden çıkmıştı.

Enver Paşa bu kaderi tarihe karşı yürüyerek yenmeye çalışacak, fakat tarihin gidişini değiştiremeyecekti. Almanların Orta Asya'da Türklerle Turan kavşağında kader birliği etmeleri onları Asya ortalarına doğru kışkırtmaları İngilizlerin de işine gelmiştir. İttihatçıların Arap ülkelerini İslamcılık politikasıyla kurtarmalarından şüphe etmeleri, Turancılık akımının Hazer ötesinde yayılmasına razı olmaları

hükümetlerin bu hazine üzerinde eşit hak iddiasında bulundukları, hatta bu arada Azerbaycan'ı hiç hesaba katmadıkları anlaşılmaktadır. Bütün bu işlerin Almanlar tarafından çevrilmekte olan fırıldaklardan başka bir şey olmadığını dikkatinize arzederim. Eski Osmanlı sınırları dışında, en küçük menfaatimizi haset gözleriyle görmekte olan Almanların, bu son günlerde, gerek İran'da, gerek Kafkasya'da bize karşı almakta oldukları tavır, bir müttefikin, dostuna alması icabeden tavırdan başka her şeye benzemektedir. Bakû için verdiğimiz iki üç muharebede, üç bine yakın can kaybettik. Binanenaleyh Bakû servetinin en büyük aksamından, fetih hakkı olmak üzere, bizim ve Azerbaycan'ın istifade etmesi icab eder..." (*A.g.e.*, s.448).

77 Dr. Kurt Ziemke, *Die Neue Türkie Politische Entwicklung 1914-1918* s. 474. "Alman askeri yetkililerin Kafkasya'da Ermenileri desteklemek istemeleri büyük bir politik yanlıştı. Seeckt durumu gayet açık olarak görmüş olup hem Türklerle müttefik olmayı, hem de Ermenilerin tarafını tutmanın yanlış olduğunu başlangıçtan beri müdafaa etmişti. Esasen Almanya o sırada kendi sallantılı durumu ile Ermenileri korumayı bir kardinal problem olarak ön plana çıkarmayı başaramadı, bu ancak Türkleri kızdırırdı. Bir Alman diplomatın durumu çok doğru anlatan sözleriyle Almanya mukaddes cihad ile başladığı Dünya Savaşı'nı bir haçlı seferi ile bitiremezdi" (*Dr. Sacit Kutlu* tarafından çevrilmiştir). -- Aynı zamanda Avusturya'nın Osmanlı başkentinde ateşe-militeri olan Pomiankowski'nin kanısı: "Kafkasya'daki Alman harekâtı Türkiye'deki askeri yetkili General Lossow tarafından ve Türkiye'ye tam düşmanca bir şekilde yürütüldü." (*Der Zusammen bruch des Ottomanischen Reiches,* s.336).

sonucunu yaratıyordu. Bu konuda İngiliz istihbarat örgütünün verdiği rapor yayınlanmıştır. (Bk.s. 634)
İttihat ve Terakki bu politikanın uygulayıcısı olarak Kafkas bölgesinde de şubeler açmış ve teşkilatlanma yoluna gitmiştir. Bunlara iki örnek verilebilir:

Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası: 1918'de kurulduğu anlaşılan bu partinin Ziya Gökalpçi bir milliyet doktrinine (din ve dil birliği) ve sosyalizme dayandığı programından anlaşılmaktadır. Parti Bakü içinde ayrı bir örgüt kurmuştur. Üyelerine Türkçe konuşmayı, Ruslaştırılan isimlerini Türkçeleştirmeyi bir ödev olarak yüklemektedir. Fırka ayrıca bir askeri örgüt kurulmasını, buna "obzed" adıyla sivil bir örgütün de eklenmesini öngörmektedir. Fırkanın nizamnamesine göre mali sorunlar ön planda gelmektedir. Fırkanın siyasal hayattaki rolü ve kurucuları hakkında yeterli bilgiden yoksunuz. [78]

Orta Asya İttihat ve Terakki Cemiyeti: Halil Paşa tarafından "Türk boyları içinde" kurulmuştur. Amaç doğrudan doğruya *Turan*'dır. Örnek *Kaşgar Cumhuriyeti*'dir. Turan'ı gerçekleştirme yöntemi de Çin hudutlarından Türkiye'ye kadar arada hiçbir yabancı milletin bulunmadığı bu çok geniş alanda Türk Cumhuriyetleri'nin kurulması ve sonra bunların bir araya getirilmesi olacaktır. [79] Cemiyet nizamnamesi Türk boylarının lehçe ve şiveleri ile yazılıp gizli olarak her tarafa dağıtılmıştır. Cemiyet bütün merkezlerde hızla gelişmiştir.
Bunlar İttihat ve Terakki'ye *İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı* adıyla yayılma hızı vermek isteyen Enver Paşa'nın girişimleridir. (Bk.s. 583)

3. *Kafkas Cephesinden Taşan Sorunlar ve Azerbaycan'ın Dramı*

Her şey Ekim Devrimi'yle başlamıştır. Çünkü bu olay doğurduğu büyük sonuç yanında 1905'ten beri devam eden, Çarlık Rusyası'nda merkezden uzaklaşma sürecine hız vermiştir. İhtilalden sonra parçalanmalar sonucu yerel hükümetler kurulması ve bunların iki dönemde (özerklik ve bağımsızlık dönemleri) gerçekleşmeleri en fazla Kafkas Cephesi'nde –ya da bölgesinde– olmuştur. Önce federasyonlar kurulmuş sonra bağımsız devletler ve devletçikler ortaya çıkmıştır. Bu harekette Çarlıkla olduğu kadar birbirleriyle olan savaşlar da hesaba katılmalıdır.

Kafkas bölgesinin özelliklerine gelince tarihsel, etnik, askeri özelliklerinin yanında ideolojik portresi de ilginçtir. Türkler açısından da durum bu tablo içinde ele alınmalıdır. 1905'ten beri Osmanlı hükümetlerinin dikkatini çeken olaylar yerel bir nitelik gösterir. İttihatçılar da

78 Rahmetli Ahmet Bedevi Kuran tarafından bize sağlanan bu belgeyle ilgili olarak çok az bilgiye sahibiz. Aslından kopya ettiğimiz belgenin yayın yeri ve tarihi Bakû, 1336'dır (Hicri tarih). Fırkanın programının yanı sıra, Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası'nın İç Yasası adıyla 124 maddelik bir tüzük bulunmaktadır. Fırkanın antetini taşıyan Hasan Ruşenî Bey'in bir mektubu belge olarak verilmiştir.(Bk s.629)

79 Halil Kut, *a.g.e.*, s.343.

bu kaynak bölgeye önem vererek burada Türkçe'yi yayabilmek için öğretmenler göndermişlerdir ve yerli idealistlerle birleşilerek güçlü bir fikir ve eğitim hareketi gerçekleştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun milli kültür misyonerleri (*Ahmet Kemal Akünal, Hüseyinzade Ali gibi*) bu hareketin içinde ve başındadırlar.[80] Ve bu gibi çalışmaların eseri olarak bu bölge, Türklere olan sadakati esirgememiş, yapılan halk oylamasında oyların ezici çoğunluğu bunu ifade etmiştir.[81]

Bu bölgedeki devletler arasında Azerbaycan siyasal, ekonomik ve kültürel bakımlardan büyük bir özellik taşır. Bu kuruluşlar sürecinde ilk vücuda getirilen *Mavera-yı Kafkas Federasyonu* içinde yer almış olan Azerbaycan iç çatışmalar nedeniyle Gürcistan'ı izleyerek federasyondan ayrılmıştır. O bölgede Gürcistan, Dağıstan, Ermenistan ve daha başka küçük hükümetlerle beraber bağımsızlığını ilan etmiştir.

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti 28 Mayıs 1918'de kurulmuş, iki yıl kadar yaşayarak 22 Nisan 1920'de son bulmuştur.

Bu bölgede kurulmak istenen her devlet çetin engellerle savaşmak durumunda kalmıştır. Bunlardan ilki komşu devletlerdi (en büyük engel Çarlık'ın yerine kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği idi). Ayrıca bölgede Çarlığı yeniden kurmaya çalışan Denikin orduları da Lenin kuvvetleriyle çarpışma durumundaydı.

İttihatçılar böyle bir karmaşık bölgede tarihsel ve karizmatik saydıkları bir rolü oynamak istemişlerdir. Enver Paşa Azerbaycan'a özel bir önem vermiştir. (Bk.s. 583). Buna karşılık Azerbaycan'da Osmanlı Devleti'ne katılmama eğilimi de güçlü olmuştur.[82]

Azerbaycan'ın kuruluş atılımı önce komünist Sovyetler rejimi tarafından hiç de iyi karşılanmamıştır. III. Enternasyonal'e göre Azerbaycan Cumhuriyeti bir burjuva hükümeti idi. Üstelik milliyetçi eğilimi "geçici bir ruh hastalığıydı." Sovyetler Birliği komünist örgütü bu bölgedeki yeni kurulmakta olan devlet girişimleri içinde iki taraflı bir rol oynuyor, bazan Ermenilere, bazan Gürcülere yardım ediyor ve bu kitlelerin birbirleriyle savaşmasına zemin hazırlıyordu. Azerbaycan bu devletçikler arasında en huzursuzu ve en korunmasızı idi. Çünkü askeri kuvveti yoktu, silahı yoktu ve daha ilginci Çarlık zamanında Azeriler askere alınmadığı için askeri bilgiden ve bir subay kadrosundan da yoksundu. Bu nedenle cumhuriyetin kuruluşu çok ıstıraplı ve zor olmuştur. Birçok Azerbaycan Türkü Ruslar ve Ermeniler tarafından katliam sonucu öldürülmüştür. Bunlar arasında 27–31 Mart 1918 katliamı önemlidir.[83]

80 Osman Ergin, *Muallim Cevdet*, s.98 100.

81 Brest Litovsk Antlaşması'nın gereklerinden olan halk oylaması Ağustos 1918 ortalarında yapılmış ve 1924 muhalif oya karşı 85.000 oyla Kars, Ardahan, Batum'un Türkiye'ye bağlılığı kabul edilmiştir. Bu bölge temsilcileri İstanbul'a giderek Padişah'a bağlılıklarını bildirmişlerdir. (J. Pomiankowski, *a.g.e.*, s.359-375).

82 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s.270.

83 Resulzade Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.99 108.

Bu arada en büyük ve en zengin bir petrol kenti olan Bakü, Azerbaycan'dan ayrılmıştır. *Kuzey Kafkasya Federasyonu*'ndan kopmuş olan ulusal kısımlar da kendilerine birer müttefik ve koruyucu aramaktaydılar. Örneğin Gürcüler Kekeçkuri hükümeti döneminde Almanya ve Rusya ile anlaşma sağlamışlar ve Osmanlı ordusuyla savaşı göze almışlardır. Kuzey Kafkasya formülü içinde Gürcüler, Ermeniler ve öteki devletler Osmanlı İmparatorluğu ile anlaşamamışlardır. İstiklalini ilan eder etmez, Resulzade Mehmet Emin Bey başkanlığındaki bir heyet Trabzon'da İttihat ve Terakki hükümeti temsilcileri ile buluşmuş bir anlaşma imzalamış ve derhal askeri yardım isteğinde bulunmuştur. Adliye Nazırı Halil Bey ve Vehip Paşa Brest–Litovsk'un geçici zafer havası içinde bu isteği kabul etmişlerlerdir. Ne var ki Tiflis ile Bakü arasındaki demiryolu Gürcü topraklarından geçtiği ve Gürcüler de Almanlarla anlaşma içinde oldukları için, Osmanlı ordularının geçişine izin verilmemiş ve Türk askerler "tarihsel dostları" Almanlarla çarpışmak zorunda kalmışlardır. Buna rağmen Bakü kanlı çarpışmalar sonunda geri alınmış ve başkent olmuştur. [84]

Azerbaycan'ın en büyük özelliği kuşkusuz siyasal hayatındaki çoğulculuğudur. Oysa Osmanlı Devleti'nde İttihat ve Terakki 1913'ten beri tek parti rejimi kurmuştu. Azerbaycan'da çok kısa bir süre içinde 6 parti kurulmuştur. Bunlar komünistinden en muhafazakârına kadar bir yelpaze oluşturmuşlardır. [85]

Bu durum fevkalade nazik bir zamanda her an bunalımlar yaratabilirdi ve yaratmıştır. Azerbaycan Milli Meclisi *7 Kânunuevvel 1918* tarihinde toplanıp, parlamenter rejim kurallarına göre açılmış, fakat çalışması kesintili ve kısa sürmüştür. Bu partiler arasında en kuvvetlisi *Müsavat Partisi* olmakla beraber tek başına hükümet kuracak güçte değildi. Bu bakımdan kurulan üç hükümet de Müsavat ağırlıklı koalisyon kabineleri olmuşlardır. [86] Mondros Mütarekesi sonucu Tevfik Paşa hükümeti Türk subay ve askerlerini geri çağırınca Türklerden boşalan yeri İngilizler doldurmak girişiminde bulunmuşlardır. Böylece Sovyetler'de, kurulmakta olan Türkiye devleti arasında, bazı Kafkas devletleri, küçük tampon devletler olarak yerlerini almışlardır. Bu durum *Heyet–i Temsiliye*'nin ve geleceğin TBMM hükümetinin dikkatini bu noktada toplamıştır. Anadolu'nun dışarıyla dostça temas edebileceği ve yardım alabileceği tek yol Kafkasya'dan geçiyordu ve Azerbaycan'a yerleşmiş olan İngilizler ve Ermeniler tarafından kapatılma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. [87]

84 Burhan Oğuz, *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler,* s.321–337.

85 Bu partiler ve üye sayıları: 1. Müsavat (27), 2. Tarafsız Grup (16), 3. İttihad Fırkası (İttihad–ı İslam yanlısı) (11), 4. Sosyalist Blok (10), 5. Ahrar Fırkası (7), 6. Serbest Fikirler (3). (Resulzade Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti,* s.83).

86 1. Karma kabine (İttihad dışında), 2. Kabine: 1. Yusufbeyli Nasip Bey (14 Nisan 1919), 3. Kabine: 2. Yusufbeyli Nasip Bey. (a.g.e, s.87).

87 Bu noktada Ankara'daki Mustafa Kemal Paşa ekibi tarafından hazırlanan ve

Azerbaycan içinde gittikçe artan bunalımlar başgöstermiştir. Bir grup, Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri tarafından bağımsızlığı tanınmış olan Azerbaycan'ın yaşaması ve devam etmesi fikrindedir. Bir grup da Azerbaycan'ın Türkiye'nin önemli savunma yolunu kapayabilecek bir tampon devlet tehlikesini ileri sürmektedir ve Rus ordularının Kars sınırına kadar gelmesi gerektiğini, Azerbaycan'ın bundan zarar görmeyeceğini savunmaktadır. Azerbaycan içinde "dahili komünistler" türemiştir ve de orada bulunan sivil, asker eski İttihatçılar ve Türkiye Komünist Partisi üyeleri bu ikinci gruptadırlar. Bunlar hükümeti, bu arada Müsavatçıları, İngiliz, Fransız, Amerikan yandaşlığı ile itham etmektedirler. Bu durum çok şiddetli ve uzun tartışmalara neden olmuştur ve Türkiye Cumhuriyeti rejimi içinde de devam etmiştir.[88] Nihayet tartışmalar sonucu Sovyet ordularının Azerbaycan topraklarına girmeleri tezi Azerbaycan Meclisi'nde uzun tartışmalar sonucu kabul edilmiş ve hükümet yerini Komünist Parti'nin elemanlarından Neriman Nerimanof'a terk etmiştir ve Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. İlk yıllar komünist yönetimin şiddet yanlısı icraatıyla geçmiştir.

Kafkasya'dan geçen yol Müdafaa-i Hukukçular için yaşamsal önemdeydi ve Mustafa Kemal Paşa bu bölgenin bir "nefes yolu" olduğunu Halil Paşa'ya açıklıyordu. Bu nedenle en stratejik nokta bu yolun bulunduğu bölge idi ve korunması için her şey yapılmak istenmiştir.[89]

Bütün bu gelişmeler Müdafaa-i Hukuk hareketinin oluşturduğu TBMM'nin toplanmasından önceki dönemde meydana gelmiştir. TBMM ilk toplantısını yaptığı zaman Azerbaycan Cumhuriyeti bir gün önce Komünist Blok içine girmişti.

TBMM hükümeti yeni Azerbaycan rejimini bir süre eskisinin bir devamı saymıştır. Niketim Ankara'da 29 Nisan 1922'de Azerbaycan Elçiliği'nde yapılan toplantıda Azerbaycan'ın üçüncü kuruluş yıldönümü kutlanmış ve İzmir Mebusu Yunus Nadi Bey, Elçi Abilof'a ve Sovyet elçisi Aralof'a verdiği yanıtta bu durumu belirtmiştir. Yunus Nadi Bey Türkiye, Sovyet Sosyalist Devletiyle "el ele" ve Azerbaycan'la kucak kucağadır demiştir. Bu sözleri Matbuat Umum Müdürü Ağaoğlu Ahmet Bey Rusça'ya çevirmiştir.[90]

"Vaziyetin Muhakemesi" adını almış olan bir belgeyi önemle incelemek gerekir. Biz şu kitabımızda konuyu ele aldık ve tüm olarak yayınladık. Bk. *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük,* (ikinci baskı), s. 63-64. - Belgenin aslı için bk. Cevdet Kerim (İncedayı), *Türk İstiklal Harbi,* s.29-32. - Sabahattin Selek bu konuya değinmiştir. Bk. *Anadolu İhtilali* (Dördüncü baskı) s.319-323.

88 Bu konuda aksi kanaati savunanların bir örneği için bk. "İstiklal Mahkemesi'nde Azerbaycan Meselesi", *Yeni Kafkasya,* s.2-7 (Azeri imzalı yazı).

89 Halil Kut, *a.g.e.,* s.302.

90 *Cumhuriyet,* 30 Nisan 1922.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş bunalımları içinde ilk kez milli bir çıkış denemesine girişmiş olan Azerbaycan Devleti aslında bu demokratik deneyimi 22 aydan daha fazla yürütememiştir. Daha sonra Türkiye'nin uğraşacağı sorunlarla Azerbaycan karşılaşmış değildir. Yeni Azerbaycan Devleti demokratik kurumlara daha açık ve bunların alınmasında daha serbest kalmıştır. Azerbaycan için çokuluslu bir imparatorluktan ayrılarak milli bir devlete geçiş Türkiye'ye oranla farklı olmuştur. Misak–ı Milli'sinde belirttiği gibi lâyiklik sorununda da bir zorlama olmamıştır. [91] Çünkü Türkçülük ideolojisinin gelişme sürecinin ürünü olmuştur. Türkçülüğü dincilik içinde şekillenmişse de teokrasi engeliyle karşılaşmamıştır. Komşularından bir farkı da, örneğin, Gürcüler gibi "Ne Rusya, ne Türkiye" formülü değil, doğrudan doğruya kurulacağı ufukta görülen Türkiye'ye bağlılık olmuştur. Fakat daha sonra bu durumun devam edip etmediği tartışılacaktır.

Sonunda Türkçü ve Turancı bir merkez durumuna gelen Azerbaycan, iki büyük ve tarih değiştirici olayın kesişme noktasında idi. Bir sonu ifade eden Umumi Harp ile bir başlangıcı belirleyen Türk İstiklal Harbi arasındaki tarih randevusunda yerini aldığı açıktır.

Cenubi–Garbi Kafkas Hükümeti Milliyesi

Balkan deneyiminden 6 yıl sonra İttihatçılar daha değişik koşullar içinde yeni bir geçici devletçik kurma girişiminde bulunmuşlardır. Çekilen Osmanlı ordusu yerine Gürcü ve Ermenilerin geçmemesi ve İngiliz kuvvetlerinin burada yerleşmemesi amacıyla kurdukları *Cenubi-garbi Kafkasya Geçici Hükümeti* bir çeşit Makedonya iklimi içinde çok büyük ölçüde Teşkilât–ı Mahsusa'nın eseri olmuştur. Çünkü kurucularının başında Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) Bey ve arkadaşları vardır. Bu hükümet 18 Ocak 1919'da son bulmuştur. 3 ay kadar yaşayabilmiştir. İngiliz kuvvetleri bu hükümeti tanımakta tereddüt göstermişler, fakat asıl düşman Gürcü ve Ermeni birlikleri olmuştur. Bu hükümetin yönetim birimleri olan milli şûralar kalabalık düşman karşısında ancak çete (ya da gerilla) savaşımına geçmişlerdir.

Bu ilginç deneyim ileride (4. ciltte) daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

4. Ermeni Sorunu

Ermenilerin uluslararası bir sorun yaratarak tarih sahnesinde görünmeleri özellikle 1878 Berlin Kongresi'yle başlatılır. Bu tarihe kadar Ermeni sorunu daha çok sınırlı kalmıştır. İttihat ve Terakki bu sorunun gelişmesine 1908'de resmen ve bir iktidar partisi olarak Berlin Kongresi'nden 30 yıl sonra karışmıştır. Gerçi istibdat rejimine karşı olan savaşımda Ermenilerin Jön Türklerle ciddi bir ortaklığı olmuşsa da bu dönem İttihatçıların II. Meşrutiyet öncesi gizli çalışmaları içinde ele alınabilir. Hürriyetin İlanı ile beraber İttihatçı–Ermeni

91 Mehmedzade Mirza Bâlâ, *Azerbaycan'ın Misak–ı Millîsi*, s.29.

ortaklığı da başlayacaktır.

Örneğin Girit meselesi dolayısıyla Meclis'e ülkenin her yanından destekleyici telgraflar geldiği sırada Vartkes Efendi bu konuda Ermenilerin Türkleri desteklediklerini açıkça söylemiştir.[92]

Bu sorunu yeterli bir etraflılıkla olmasa bile ana çizgileriyle birinci ciltte ele almıştık.[93] Bu bakımdan ana çizgileri bir daha gözden geçirmek gereksiz yinelemelere neden olacağından oradaki açıklamaları anımsamanın yerindeliği kanısındayız.

Ermeni Sorunu'na ilişkin olarak Halil Bey'in Rumların Yunanistan'a gönderilmelerinden sonra, biraz da iyimser bir üslupla belirlediği Jaures'le konuşması neşeli bir atmosfer doğuramamıştır. Aksine bir telaş iklimi yaratmıştır. (Bk.s. 474).

1915 yılında Ruslar da, Ermeniler de özellikle Paris'te hızlı bir çalışma içindedirler. Paris'e gönderilen Ermeni ajanı Zavriev İzvolski'yle temas ederek "Doğu Anadolu Islahatı" üzerine görüşmüş ve Çarlık Rusya'nın yardımı ile Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulacağı konusunda Avrupalıları ikna etmesini istemiştir. Ayrıca bu devletin Fransa ve İngiltere'nin ortak yardımıyla ortaya çıkacağı eklenmiştir.[94] Fakat bundan iki yıl öncesinden (1913'ten) beri bu gibi başvurular eksik olmamıştır. Önemli olan bu devletin hangi koşullar altında ve hangi amaçla vücut bulacağıdır. Ermeniler bir daha yinelemek gerekirse, Kürtlerin hışmından çekindikleri için ve yerleşmek istedikleri toprakların seçiminde büyük güçlüklere uğrayacaklarını hesaplayarak, Osmanlı ülkesi içinde "Hakimiyet-i Siyasiye" sistemini işletmekle yetineceklerdir. Doğu ve güneydoğu vilayetlerinde Anadolu ile İran arasında Batı uygarlığını da koruyucu bir tampon bölge olmayı amaçlamakta fakat henüz bağımsız bir devlet olmayı tasarlamamaktadırlar. Çarlık Rusya Osmanlı'nın doğu kısmının şimdilik kaydıyla Ermenilere "tahsis" edilmesi ve bir süre sonra buraların "tapusuna" sahip olma politikasını gütmektedir. (Bk.s. 475). O kadar ki Osmanlı demiryolları projelerinin bu geniş bölgeye aktarılmasını şiddetle önlemekte ve yapılacak hatların yalnızca Rus kapitali ile gerçekleştirilmesini istemektedir. (Bk.s.356). Görüldüğü gibi bu politikada doğrudan doğruya emperyalizm vardır ve bağımsız bir Ermeni devletinin kurulacağını gösterir işaretler henüz yoktur.

Sait Halim Paşa hükümeti büyük bir gayretle Çarlık Rusya'nın bu iyi niyetlerini durdurabilmek için Yeniköy Antlaşması'nı imzalayacaktır. Garip olan Osmanlı Sadrâzamı'nın bu durumu bir başarı olarak kabul etmesi ve Boğos Nubar Paşa'yı kabinesi içinde yer almaya davet etmesidir. (Bk.s. 396).

92 Vartkes Efendi, Ermenilerin "bu uğurda çalışacaklarını" da sözlerine eklemiştir (TV 1325, No: 297, s.4).

93 Bu konuya ait açıklamalar ve bibliyografya için bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler* Cilt 1, s. 565 598

94 Firuz Kazemzadeh, *Struggle For Transcaucasia*, s 27 31.

Oysa "Şark Islahatı"yla ilgili Osmanlı sadrıâzamlarının böylesine geniş yürekli oldukları söylenemez. Örneğin işbitirici bir görüşle daha evvel Sadarete geçmiş olan Mahmut Şevket Paşa, İttihat ve Terakki'nin isteğine uygun olarak İngilizlerin hakemliği altında bir Şark Islahatı düşünmüştür ve tasarladığı hakem adayları, arasında ünlü Lord Curzon da vardır. [95]

Ermeniler, Yeniköy Antlaşması'nın sevinci içinde fakat çarçabuk "umumileşen" Birinci Dünya Savaşı'nın şaşkınlığına kapılarak Çarlık Rusya tarafını tutmuşlardır.

Bu sorun –daha doğrusu bu sorunsal– üzerinde biraz daha durmakta yarar olduğu kanısındayız. 1914 yılı ortalarında henüz Birinci Dünya Savaşı başlamadan birkaç ay önce Erzurum'da Taşnaksütyun Partisi'nin 8. dört yıllık konvansiyonu (büyük kongresi) toplanmıştır. Kongreye İttihat ve Terakki Fırkası Kâtib–i Umumisi Dr. Bahattin Şakir ile Doğu Kafkasya ve Azerbaycan Müfettişi Ömer Naci Beyler İttihat ve Terakki adına katılmıştır. Kongrenin toplanmasında Dahiliye Nâzırı Talât Bey'in etkisi olduğu söylenir. [96] Ayrıca İttihatçı liderler Ermenilerden bazı şartlarla Rusya'da ayaklanmalar çıkarmalarını istemişlerdir. Daha sonra İttihatçı temsilciler Ermeni liderleriyle ayrı ayrı konuşacaklar, fakat Van'da Ömer Naci–Papazyan konuşmasında olduğu gibi bu görüşmeler de olumlu bir sonuca varmayacaktır. İttihatçıların önerileri Doğu Anadolu'da özerk bir Ermenistan'ın kurulması idi. Türklere karşı bu güvensizlik tarihe bağlanan ve tamamen duygusal açıklamalara dayandırılmıştır. "Yüzlerce yıldır Türklerin iyi efendi olmadıkları" iddiası gibi. Ayrıca bazı tarihçiler duygusallıktan öte siyasal bir iddiadaydılar. Osmanlı Devleti'nin –bir bakıma İttihatçıların– Azerbaycan ve Kafkaslarla doğrudan ilişki kurmak için yol üzerinde engel olan Ermenileri devreden çıkarmak iddiası gibi. Ermeniler İttihatçılar tarafından, Rusya'ya karşı ihtilalci bir tavır alma önerisini "hıyanet" olarak tanımlıyorlar ve böylece Rusya'yla savaşa girmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi ülkesinde Rusya lehine hareketlerle yenilgiye sürüklemek istiyorlardı. "Tehcir" denilen olay bu karışık durum içinde görülmektedir.

Ermeniler 1915 yılında özellikle faaldirler. Mütareke döneminde Fransız işgal kuvvetlerinin başına geçecek olan Fransa'nın Kahire Büyükelçisi De France, dışişlerine çektiği bir telgrafta ilginç haberler vermektedir. Şöyle ki: "Doğu Anadolu'nun bir kısmı Ruslaştırılacak, Fransızlar Adana ve hinterlandını kendi himayelerinde bir manda haline getirmek için Suriye ile anlaşma yoluna gideceklerdir." [97]

95 *Mahmut Şevket Paşa'nın Günluğü*, s.

96 Bu kongre hakkında bilgimiz yeterli değildir. Az olmakla beraber bazı bilgileri iki Ermeni yazarın isimlerinden oluşan tek bir ismi taşıyan şu kitapta bulmak mümkündür: Zarevand (Zaven ve Vartouhie Nalbandian), *United and Intependent Turania Aims and Desings of the Turcs*, s.86–92.

97 AFE, Guerre 1914–1918, Turquie, vol.887, s.87 (30 Nisan 1915 tarihli belge).

Aynı yıl merkezi İsviçre'de olmak üzere Taşnaksütyun Partisi tarafından bir derneğin kurdurulacağı haberleri verilmektedir. Bu derneğin Almanya'daki Ermeni öğrencileri de kapsaması düşünülmektedir.[98]

"Tehcir" olayı ve Rus İhtilali sonrasındaki en önemli haberlerden biri Ermenilerin kuracakları devletin komünizmle ve komünistlerle olacak ilişkileri üzerinedir. İsviçre kaynaklı bu habere göre Tiflis'teki merkez Trabzon'a taşınacak ve "Rusya ve Anadolu Ermenileri Geçici Hükümeti" kurulacaktır.[99]

Kafkas Ordusunda 140.000 kişilik bir Ermeni kuvveti bulunduğu haberi de üzerinde durulacak önemdedir.[100]

Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri Fevkalade Komiseri Amiral Bristol'ün bir muhtırasından "Azerbaycan Tatarlarının Karabağ üzerinden yer vererek Türkiye Ermenistanı'nın bir kısmıyla mübadele etmek" girişimlerinin de var olduğu anlaşılmaktadır.[101]

Bir kez daha bazı noktalar üzerinde durulabilir. Bunların başında Birinci Dünya Savaşı sonunda Türkleri cezalandırmak isteyen İtilaf Devletlerinin tutumu gelir. Bu tutum pek gerçekçi olmayan hesaplara dayandırılmıştır. Ermenilerle Erzurum kenti arasındaki ilişkiyi açıklarken İtilaf Devletlerinin "Erzurum'u yeni Ermeni devletinin bir parçası haline getirmek hususunda verilmiş onur sözü ile bağlı oldukları kanısını" belirtmiştir. Oysa daha önce "Erzurum'da hiçbir zaman Ermenilerin çoğunlukta bulunmadıklarını"söyleyen yine aynı kişidir.[102] Bu da gösterir ki artık öldüğüne inandıkları bir milletin kaderi bu gibi haraç mezat, keyfi sözlere ve düşüncelere bağlanmaktaydı.

Ermeni meselesi Umumi Harp sonuna bırakılmış bir çözümsüzlük içinde gösterilirse de aslında yüzyıllarca bir arada iç içe, dost yaşamış iki milletin arasını açmış olan emperyalist devletlerin karışmasıyla tamamen ters bir yöne döndürülmüştür. 1878'den sonra çözülmüş sayılmaması da ilginçtir ve bu tez bugüne kadar devam ettirilmektedir.

İttihatçılar belirttiğimiz gibi bu gelişmenin küçük bir bölümününe katılmışlardır. İlginç olan yalnız yabancılar tarafından değil aynı zamanda –Özellikle Mütareke döneminde– muhalifleri tarafından da suçlanmış olmalarıdır. Bu çevreler İttihatçıların yargılanmalarını ve cezalandırılmalarını işgal kuvvetlerinden ısrarla isteyeceklerdir. (Bk.s. 555)

98 AFE, Guerre 1914-1918, Turquie, vol.887, s.68 (27 Temmuz 1915 tarihli rapor).

99 AFE, Guerre 1914-1918, Turquie, vol.889, s.196 (25 Ocak 1918 tarihli belge).

100 AFE, Guerre 1914 1918, Turquie, Vol.889, s.197.

101 Dahiliye Nâzırı Mehmet Şerif imzalı 13 Kânunuevvel 335 tarihli ve 8667/277 sayılı rapora göre Amiral Bristol bu amaçla seçilmiş olan üçü Ermeni temsilcinin yola çıktığını ve tutuklandığını ve bu halin devam etmemesini istemektedir. (BBA)

102 Osman Olcay, *Sèvres Antlaşmasına Doğru,* s.512 513.

ON İKİNCİ BÖLÜM

Sona Doğru

BİRİNCİ KESİM

MÜTAREKE'NİN SİYASAL HAYATI İÇİNDE BOY HEDEFİ

BELLİ başlı sorunları ve koşulları üzerinde durmaya çalıştığımız Mütareke dönemi, İttihat ve Terakki'nin bir siyasi parti olarak sonuna tanık olmuştur. Ne var ki, Fırka'nın sonu, İttihatçıların sonu demek değildir. İttihatçılığın asıl "tasfiyesi" Cumhuriyet rejimi içinde 1926 yılında yapılan İzmir Suikasti Yargılamaları sonunda gerçekleşecektir.

Savaşa Almanya grubu içinde girişin ve yenilginin başsorumlusu sayılan İttihat ve Terakki, İstanbul hükümetlerince hem milli, hem de milletlerarası asıl düşman olarak ilan edilmiştir. Özellikle yeniden canlanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve Damat Ferit Paşa kabinelerince işlenmiş olan bu tema, Fırka'ya ve İttihatçılara karşı çıkılan çok şiddetli bir kampanyanın da konusu olmuştur. İşgalci komiserlerin de yardımı ve baskısı ile yoğunlaşan İttihatçı düşmanlığı, son Tevfik Paşa kabinesine kadar sürmüştür.

Başlangıçta yalnızca İttihat ve Terakki'yi hedef alan bu kampanya, giderek Müdafaa–i Hukukçuları da içermiştir. Teşkilât–ı Milliye, İttihatçılıkla kaynaştırılmış, bütünleştirilen ve genişletilen cephe ile savaşılmıştır.

İttihat ve Terakki'yi yok etmek için girişilen savaşın ve alınan tedbirlerin üzerinde durmak, çok ilginç bir gelişimi izlemek olacaktır.

Her şey, Talât Paşa kabinesinin ABD Başkanı Wilson'a, Madrid Elçiliği ile yapılan mütareke teklifiyle başlamıştır. Kamuoyu Amerika'dan cevap bekleyişi içindeyken, Talât Paşa çekilmiştir. Bu istifa ile beraber, İttihat ve Terakki de düşmanlarının kucağına düşmüştür ve 1920 Ağustos'unun başlangıcına –5. Damat Ferit kabinesinin çekilmesine– kadar bütün okların hedefi olmuştur.

İttihat ve Terakki örgütüne ve İttihatçılara karşı girişilen kampanya, hem yasal alanda, hem de eylemsel alanda, birbirini tamamlayan önlemlerle sürdürülmüştür.

1. Osmanlı Parlamentosunda İttihat ve Terakki Aleyhtarlığı

İzzet Paşa kabinesi, bir geçiş hükümetiydi. Bununla beraber, üyeleri arasında, en azından dört ünlü İttihatçı vardı. Ali Fethi Bey (Okyar) Dahiliye, eski Şeyhülislamlardan Hayri Efendi Adliye, Rauf Bey (Orbay) Bahriye, Cavit Bey Maliye Nâzırıydılar.

Mebusan Meclisinde

Bu mecliste görülen ilk olay, İttihatçı çoğunluğun parçalanmasıdır.

Kimi İttihatçılar, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nı kurmaktaydılar. Kimileri de partisiz kalmayı ve "Müstakiller" grubu olarak çalışmayı tercih edeceklerdir.[1] Sait Halim Paşa bile, "Muhafazakâran Fırkası" hazırlığı içinde bulunduğunu basına yansıtmaktadır.[2]

İkinci Meşrutiyetin on yıllık hâkimi olan İttihat ve Terakki son kongresini yaparak tarihe göçtüğünü ilan etmiştir ve yerine "Teceddüt Fırkası"nı bırakmıştır.[3]

Talât Paşa'nın istifasından sonra, Mebusan iki ay on gün kadar çalışabilmiştir. (10 Ekim–21 Aralık 1918). Bu kısacık dönem parçası içinde, İttihat ve Terakki'ye saldırı, giderek milliyetçilik tartışmalarına dönüşmüştür.

İlk hücum Rum mebuslardan gelmiştir. Meclis–i Mebusan'a, 1914 genel seçimiyle on dört Rum mebus seçilmişti. Her ne kadar, 1914 yılında, Rum göçlerinin durdurulmasına ilişkin "takrir" altında bu mebusların imzaları varsa da 1918 yılına değin milliyetçilik tartışmalarına yok denecek kadar az rastlanmaktadır. Yalnızca, Balkan Savaşı'nın iki yanlı felaketleri dile getirilmiştir.

Sorunlar, Talât Paşa'nın, yenilgiyi izleyen istifasından sonra ele alınmıştır. İzzet Paşa kabinesine güvensizlik oyu veren mebuslar arasında on tanesi Rum'dur.[4] Asıl tartışmalar, Enver, Cemal ve Talât Paşaların ülke dışına kaçmalarıyla başlamıştır. (3 Kasım 1918). Kaçışın ertesi günü, Mebusan karışmıştır.

Önce, Aydın Mebusu Emanuelidi Efendi ve iki Rum arkadaşının "hükûmet–i sâbıkanın" (eski hükümetin, Talât Paşa kabinesinin) cezalandırılmasını isteyen önerisi görüşülmüştür. Rum mebuslar, aynı zamanda "Ermeni milleti"ne ve "Arap kavm–i necibine" karşı İttihatçıların "reva gördükleri" zulmün cezasız kalmamasını öneriyorlardı.[5] Yine, Rum mebuslar, Başkanlık Divanı'nın İttihatçılığını ileri sürerek yenilenmesini önermişlerdir.[6] Ve yine Rum mebuslardan Karahisarışarki Mebusu Yanko Efendi ile arkadaşları, "Ayvalık yöresindeki Rumların sürülmesine karışmış olan Liman von Sanders Paşa hakkında hükümetin tutumunu" sormuşlardır.[7] Daha sonra, Çatalca

1 *İkdam,* bu mebusların Teceddüt Fırkası'ndan da ayrılarak müstakil bir grup oluşturduklarını belirtmiştir: Abdullah Azmi (Kütahya), Haydar Bey (Saruhan), Şemsettin Bey (Günaltay) (Ertuğrul), İlyas Sami Efendi (Muş), Hafız Mehmet Bey (Trabzon) (1 Kânunuevvel 1334).

2 Paşa'nın bu konudaki kısa demeci için bk. *İkdam,* 23 Teşrinievvel 1334.

3 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 2, s.92–137.

4 Haralambidi Efendi ve Viktor Bey (İstanbul), Vangel Efendi (İzmir), Yorgi Yovanidi Efendi (Trabzon), Temistokli Efkalides Efendi (Tekfurdağı), Arazoğlu Efendi (Canik), Türkididis Efendi (Çatalca), Ananyas Efendi (Niğde) (MMZC 1334, D III, Sİ 5, 4. içt., s.24).

5 8 maddelik önergenin metni için bk MMZC 1334, D III, Sİ 5, 11. içt., s.81.

6 Emanuelidi Efendi'nin konuşması için bk. MMZC, D III, Sİ 5, 11. içt., s.70–71.

7 MMZC 1334, D III, Sİ 5, 17.içt., s.148.

Mebusu Türkididis ve Tekirdağ Mebusu Temistokli Efkalidis Efendiler "Edirne vilayeti ve Çatalca sancağı Rumlarının tehciri hakkında" bir soru önergesi vermişlerdir. [8]

En sert ve milliyetçiliğe dönüşen tartışmalar, bu belgelerin görüşülmesi sırasında çıkmıştır. En fazla gürültü de, son öneri üzerine kopmuştur. Rum mebuslara göre, İttihatçılar Edirne–Çatalca bölgelerinde üç yüz bin Rum'un taşınır mallarını yağma ettirip, çeteler baskısıyla Yunanistan'a zorla göç ettirmiştir. Bu bir "massacre blanc" (beyaz katliam) idi ve zamanın Edirne Valisi Hacı Adil Bey Meclis–i Mebusan reisi seçilerek, Tekirdağ Mutasarrıfı Zekeriya Bey de Edirne Valiliğine getirilerek mükâfatlandırılmışlardı. Bunların, hâlâ devlet memuriyetinde devam ettirilip ettirilmeyecekleri önerge sahiplerince soruluyordu. [9] Konuşmalara katılan Ermeni mebuslarından Kozan Mebusu Nalbandıyan Efendi, "Ermenilerin pırasa gibi doğrandığını", "Neronların vahşiliğini gölgede bırakan eylemleri" belirterek sözlerini şöyle bağlamıştır:

"...Gerçi Türkler tekrar takrar yapılan zulümlerin, eylemlerin aleyhinde olabilirler.Fakat yapılan mezalim Türkler namına yapılmıştır." [10] Rum ve Ermeni mebuslar, "milletleri" adına konuşmuş ve tezlerini Wilson Prensiplerine dayandırmışlardır.

Dahiliye Nâzırı Mustafa Arif Bey (Tevfik Paşa kabinesi) hükümetin gerekli tedbirleri aldığını ve sorumluların gerekirse divan–ı harbe verileceklerini bildirmiştir. [11] Türk mebuslar gittikçe ağırlaşan Rum iddialarına çok şiddetli tepki göstermişlerdir ve sorunun "istizaha" (gensoruya) çevrilmesini istemişlerdir. Konuşmalar, İttihat ve Terakki'yi aşıp, Türklere saldırı biçimine girince, Türk mebuslar çok ateşli savunmalar yapmışlardır. Özellikle, Hacı Mehmet Emin Bey (Yurdakul), Ziya Gökalp'in ideolojisini ebedileştirerek, o zamana değin rastlanmayan bir vatanseverlik konuşması yapmıştır. [12]

Türk mebuslar, karşı hücuma geçerek Rumların İzmir gösterileri hakkında bir önerge vermişlerdir. Önerge üzerine de çetin tartışmalar olmuştur. [13] Tevfik Paşa hükümetinin güvenoylamasında da bu tür sert tartışmalar çıkmıştır, Maarif Nâzırı Dr.Rıza Tevfik Bey'le, Hariciye Nâzırı (Küçük) Mustafa Reşit Paşa, Türk mebuslar tarafından hayli hırpalanmıştır. [14]

Hıristiyan mebuslara karşı duran Türk ve aslında İttihatçı mebus-

8 Rum mebuslar söz konusu ettikleri olayı Fransızca "massacre blanc" (beyaz katliam) diye nitelendirmekteydiler (MMZC 1334, D III, Sİ 5, 24. içt., s. 236–237)

9 Aynı eser, s.236.

10 Aynı eser, s.263–264.

11 Aynı eser, s.237.

12 Aynı eser, s.243.

13 Önerge her ikisi de Saruhan Mebusu olan Sabri ve Mustafa İbrahim Beyler tarafından verilmiştir. (Aynı eser, s.235–236).

14 MMZC 1334, D III, Sİ 5, 13. içt., s.108, 116–117.

lar da, hele paşaların her şeyi yüzüstü bırakıp kaçmalarından sonra, İttihat ve Terakki'den umutlarını kesmişlerdi. Özellikle, Teceddüt Fırkası kurulduktan sonra, ayrılmalar ve küçük gruplaşmalar artmıştır. Onlar da "harp mesullerinin" bulunmasını ve cezalandırılmasını istemişlerdir.

Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey [15] ve arkadaşları ilk olarak verdikleri önerge ile "Harbi Umumi'ye girişimizin dayandığı belgelerin incelenmesi için onbeş mebustan oluşan bir tahkik heyeti kurulmasını" istemişlerdir. Önerge üç oy farkla kabul edilmiştir. [16]

İlk Yargılama: 5.Şube'ye Düşen Görev

Asıl mesele Divaniye Mebusu Fuat Bey tarafından Mebusan Meclisi'ne getirilmiştir. Fuat Bey, "Sait Halim ve Talât Paşa kabinelerinin Divanı Âli'ye sevki hakkında" on maddelik bir önerge vermiştir. Takrir kabul edilmiş ve Fuat Bey'e çektirilen kura sonucu görev Meclis'in 5. Şubesine düşmüştür. [17]

Fuat Bey'in takririnde Birinci Dünya Savaşı'na giriş nedenleri, hükümetlerin parlamentoya yanlış (ve yalan) beyanatta bulunmaları, savaşın iç ve dış yönetimi, savaştan zengin olanlar, "tehcir ve taktil" sorunları, sansürlerle kamu hürriyetlerinin kısılması, "ihtikâr ve iaşe" gibi tüm sorunlar konusunda iki kabinede sadrıâzamlık ve nâzırlık yapmış kişilerin, gerektiğinde Divan-ı Âli'de yargılanmak üzere, sorguya çekilmelerini istenmekteydi. Sorgular ayrıtılı bir şekilde yapılmıştır. [18] ve uzun cevaplar hayli sorunları aydınlatmıştır. [19]

15 İstiklal Mahkemesi'nce idam cezasına çarptırılmıştır (Bk.s. 595).

16 Aynı eser, 12.içt., s.100-101.

17 Fuat Bey'in "takrir metni" belge olarak verilmiştir (Bk.s.). Haydar Bey (Saruhan), vükelânın usulü muhakemelerine dair lâyihanın "serian" görüşülmesini önermiş, Fethi (Okyar) Bey, yeni bir kanunun geriye işlemeyeceğini belirtmiştir (MMZC 1334, D III, Sİ 5, 11. içt., s.76-77).

18 Soruşturma ile görevlendirilmiş olan Meclis-i Mebusan 5. Şubesinin üyeleri: Reis Abdullah Azmi Efendi (Kütahya), Kâtip: Şemsettin (Günaltay) Bey (Ertuğrul). Azalar: Hüseyin Kadri Bey (Karesi), Hasan Rıza Paşa (Hüdeyde), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan), Mustafa İbrahim Bey (Saruhan), Hilmi Bey (Basra), Halit Bey (Divaniye), Rıza Bey (Bursa), Ragıp Nişaşibî Bey (Kudüs-i Şerif), Sadık Bey (Kütahya), Seyit Ali Haydar Bey (Asir), Şeyh Tayyib Efendi (Ankara), Kâmil Bey ve Salim Bey (Karahisarısahip), İlyas Sami Efendi (Muş), Agop Hırlakyan Efendi (Maraş), Viktor Bey (İstanbul), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum), Harun Hilmi Efendi (Tekirdağ).

19 Şube ilk toplantısını 6 Kasım 1918 Çarşamba günü yapmıştır. Soruşturma tutanakları Necmettin Sahir (Sılan) Bey tarafından tutulmuş, ve bir kitap halinde yayınlanmıştır ve uzun bir başlığı vardır: *Sait Halim ve Mehmet Talât Paşalar kabinelerinin Divan-ı Âli'ye sevkleri hakkında Divaniye Mebusu Fuat Bey (merhum) tarafından verilen takrir üzerine berâ-ı tahkikat kura isabet eden BEŞİNCİ ŞUBE tarafından icra olunan tahkikat ve zaptedilen ifadatı muhtevidir.* – (5. *Şube,* Meclis-i Mebusan, No: 521, Devre-i İntihabiye 3, 1334, İçtima 5). (Kitap başlığının çok uzun olması nedeniyle

Sorguya çekilenler arasında bir eski sadrıâzam (Sait Halim Paşa) ve bir hayli sabık nâzır vardır. [20] Şube ilk toplantısını yaptığı zaman (6 Teşrinisani 1918) Talât Paşa ve arkadaşları ülkeyi terk edeli dört gün olmuştu. 5. Şube üyeleri, her sorumluya aynı soruları sormuşlardır. Ve, Meşrutiyet tarihini aydınlatıcı çok önemli cevaplar almışlardır. Örneğin ilk sorguya çekilen Sait Halim Paşa, Umumi Harbe girmek yanlısı olmadığını ve Türkçülük akımının zararlarını önlemeye çalıştığını, [21] bir sadrıâzamın hiçbir şey yapamayacağını, Enver Paşa'nın niçin ve nasıl başkumandan tayin edildiğini anlatmıştır. [22] Eski Maarif Nâzırı Şükrü Bey [23] tehcir olayının, ordunun isteği üzerine gerçekleştiğini açıklamıştır. [24] Eski Adliye Nâzırı Halil Bey, "münakehat ve müfarekat" (evlenme ve boşanma) kanun–ı muvakkatını tasvip ettiğini ve Kanun–ı Esasi'ye aykırı olmadığını savunmuştur. [25] Eski Maliye Nâzırı Cavit Bey, çok uzun cevapları arasında 1914'te, Osmanlı

dipnotlarında yalnızca "5. *Şube*" olarak gösterilmiştir) - Bu kitabın bir kısmı *Vakit* Gazetesi'ne ilave olan "Hatıralar ve Vesikalar" dizisinin 2.si olarak Hakkı Tarık Us tarafından "*Harp Kabineleri'nin İsticvabı*" başlığı ile 1933 yılında yayınlanmıştır.

20 Sorguya çekilenler: 1. Sait Halim Paşa (Sâbık Sadrıâzam), 2. Çürüksulu Mahmut Paşa (Esbak Nafıa Nâzırı), 3. İbrahim Bey (Sâbık Adliye Nâzırı), 4. Ahmet Şükrü Bey (Esbak Maarif Nâzırı), 5. Ahmet Nesimi Bey (Sâbık Hariciye Nâzırı), 6. Abbas Halim Paşa (Sâbık Nafıa Nâzırı), 7. Halil Bey (Meclis i Mebusan Reisi), 8. Cavit Bey (Esbak Maliye Nâzırı), 9. Ali Münif Bey (Esbak Nafıa Nâzırı), 10. Mustafa Şeref Bey (Esbak Ticaret ve Ziraat Nâzırı), 11. İsmail Canbolat Bey (Esbak Dahiliye Nâzırı), 12. Hüseyin Hâşim Bey (Esbak Posta Telgraf Nâzırı), 13. (Kara) Kemal Bey (Sâbık İaşe–i Umumiye Nâzırı), 14. Hayri Efendi (Esbak Şeyhülislam), 15. Musa Kâzım Efendi (Esbak Şeyhülislam). İlk toplantı 6 Kasım 1918, son toplantı ise 19 Aralık 1918'de yapılmıştır. Böylece, 5. Şube 39 gün çalışmıştır. Zaten, Mebusan Meclisi 21 Aralık 1918'de feshedilmiştir.

21 Sait Halim Paşa'nın ifadesinden: "... Binaenaleyh bilfiil bitaraf kalalım. Turan ve Mısır fütuhatı (fetihleri), Trablus, Tunus, Cezayir vesaire gibi amâli (emelleri), rica ederim, bırakalım. Biliyorsunuz ki her milletin üç devri vardır: Fütuhat devri, tevakkuf devri, inhitat devri. Binaenaleyh inşallah bizimki devr i inhitat değildir, fakat herhalde, fütuhat devri olmadığı da bedihidir ve devrimiz,devri tevakkuftur. Hudutlarımızı muhafaza edelim, bu suretle bitaraf kalırız dedim" (*5. Şube*, s.11).

22 Üyelerden Şemsettin Bey'in sorusu üzerine, Sait Halim Paşa'nın cevabı: "İyi hatırlamıyorum, haydi bunu hükümetin yaptığını farzediniz; malum ya, o vakit ortada, Enver Paşa'dan başka kimse yoktu ve zannederim ki, o zaman kahraman ı hürriyetler ortada dururken siz de başkasını düşünmezdiniz" (Aynı eser, s.24).

23 İzmir Suikasti yargılamasında idama mahkûm edilmiştir. (Bk.s. 593).

24 "... Tehcir Kanunu ve buna dair yapılan kanunlar, müdafaa–i memleket ile uğraşan ordunun emniyetini temin etmek maksadıyla tanzim olunmuştur ve tehcir meselesi, ordu kumandanlarının, karargâhların raporlarıyla yapılmıştır. Çünkü ordu kumandanları "hatt–ı ric'atimiz emin değildir." diye esbab–ı muhtelife serdetmişler ve raporlar göndermişlerdir." (Aynı eser, s.112).

25 Aynı eser, s.176.

Devleti'nin bütçe durumunu açıklamıştır. [26] Eski İaşe Nâzırı (Kara) Kemal Bey, kurduğu şirketlerin "milli bir teşebbüs" olduğunu ve "böyle şirketlerin taahhüd etmemesine (çoğalmamasına) çok teessüf" ettiğini söylemiştir. [27] Örneklemeyi burada durduruyoruz.

Verilen cevaplardaki ortak nokta Enver Paşa aleyhtarlığıdır. Eski nâzırlar, Enver Paşa'nın, kimseye sormadan ve hesap verme gereğini duymadan hareket ettiğini, Devleti Harb-i Umumiye soktuğunu belirtmişlerdir. Cemal ve Talât Paşalar aleyhindeki suçlama eğilimi daha zayıftır.

Mebusan Meclisi'nin feshi üzerine, araştırmanın sonucu alınamamıştır.

Mebusların Tutumu

İttihat ve Terakki'nin tarihe göçmesi karşısında, Türk mebuslar, Meclis'in dağılmasını ve feshedilmesini istemişlerdir. Zira düşük hükümet "arkalarından teneke çalınan" bir hükümetti. O hükümet ki, meclisin manevi kişiliğini de "beraberinde sürüklemişti." Burdur Mebusu Veli Bey, konuşmasını şöyle bitiriyordu:

"...Eğer milletinizi aklamak isterseniz, eğer tarih karşısında mazlum bir milletin, kanını son damlasına kadar dökerek, yaptığı en son fedakârlığı kendi vatanı içinde bir çapulculuk, bir yağmagirlik, bir kefen soyuculuğu derecesinde dünyaya göstermek istemiyorsanız, yeniden yapılacak bir seçimin karşısına alın açıklığı ile çıkınız ve bugün düşük hükümeti sevketmek istediğimiz Divan-ı Âli'nin huzuruna tümünüz çıkmaktan çekinmeyiniz."

Veli Bey'in bu konuyu içeren önergesi, şiddetli gürültülerle karşılanmış, birleşimin kapanacağı belirtilmiştir. [28] İstanbul Mebusu Şefik Bey Fransız İhtilali'ni hatırlatan bir deyişle "Biz buradan ancak süngü ile çıkarız" diye bağırmıştır ve kaçakları ağır eleştirilerle suçlamıştır. [29]

Tartışmaların bu duruma dönüşmesi, Meclis'in feshine başneden olmuştur. Muhalif basın olayı kutlamıştır. [30] Taşlamalar bile yazılmış-

26 Cavit Bey'e göre 21 Temmuz 1914'te, devletin nakit para mevcudu 92.000 lira idi. "Kısmen bu suretle ve kısmen de devletin Osmanlı Bankası'nda mevcut bir buçuk milyon liralık hesabı carisinden istifade ederek üç ay tedvir-i muamele edebildim" (Aynı eser, s. 224-225).

27 "... Bu bir teşebbüs-i millidir... Ben böyle şirketlerin taaddüt etmemesine çok teessüf ediyorum" (Aynı eser, s. 342) -- Daha önce İttihat ve Terakki'nin ekonomik anlayışına değinmiştik, bk.s.).

28 MMZC 1334, D III, Sİ 5, 11.içt., s.71).

29 Şefik Bey'in konuşmasından: "... İşte ben İstanbul Mebusu Şefik'im. Herhangi muhakeme teşekkül ederse etsin, orada isbat-ı vücud etmeye hazırım... Bugün buradan istifa etmek, o kaçan adamlar gibi kaçmak demektir... İşte ben, İttihat ve Terakki'nin mebusuyum... Kaçmak, istifa etmek, kadınların işidir, erlerin işi değil... Biz milletin mebusuyuz. İyi düşünelim... Vekar ve haysiyetimizi muhafaza edeceğiz ve arslanlar gibi burada duracağız. Biz buradan ancak süngü ile çıkarız" (Aynı eser, s.71).

30 *Alemdar* Gazetesi Başyazarı Refi Cevad (Ulunay) Bey'in "Oooh!" başlıklı başyazı-

tır.[31]

Âyan Meclisi'nde

1918 Âyanı, Ahmet Rıza Bey'in başkanlığında apayrı bir özellik kazanmıştır. Zaten, Âyan'ın yeni reisi, İttihat ve Terakki düşmanlığını ilk nutkunda açmıştır. (Bk.s.504). Âyan'daki muhalifler, yenilgiyi çok ağır eleştirilerin konusu yapmışlardır.

Bu konuda en sert eleştiriler, Mebusan'a paralel olarak gelişmiştir. Ahmet Rıza Bey, ilk olarak harekete geçmiştir. Sunduğu önergelerden birisi "cânilerin ortaya çıkarılması" isteğine dayanmaktaydı. "Tüm Osmanlı unsurları hakkında yapılan kişisel zulümler ve cinayetlerden dolayı müddeiumumilikçe kamu adına takibat yapılması" gerekliydi. Önerge "...Bilhassa Arap, Ermeni, Rum vatandaşlara yapılan şimdiye kadar Osmanlı tarihinde emsali görülmemiş zulümler" hakkında Divan-ı Âli'nin dışında kişisel dava açma hakkının tanınmasını istiyordu.[32] Önergeye "Türklere karşı yapılmış olan zulümlerin de tetkiki" kaydının konulmamış olması tartışmalara neden olmuştur.[33]

Ahmet Rıza Bey, belirttiğimiz gibi savaş yılları boyunca tek kişilik bir muhalefet partisi gücüne sahip olduğu için, bu önergesi yenilik sayılmazdı. 1918 yılının Kasım ayında ise intikam saati ele geçmez bir fırsat gibi gelmişti.

Bu durumdan en iyi yararlanmasını bilen Damat Ferit Paşa olmuştur. Ahmet Rıza Bey'in "fevri" tabiatına karşılık, o sadrıâzamlığa, adım adım İttihatçı düşmanlığı yolundan tırmanmasını bilmiştir.

Damat Ferit Paşa, Paris Sulh Konferansı'na sunacağı tezleri, bir yıl öncesinden Âyan'da anlatmıştır. İlk açıklamasında sayılara dayanmıştır. 800.000 Ermeni, 550.000 Rum vatandaş feci felaketlere uğratılmıştı. Bunlara iki milyon Müslüman'ın da eklenmesi gerekince, üç milyonu aşkın insanın "açlıktan, sefaletten, zulümden, kötü idareden öldükleri rivayet ediliyordu."

Bu "fecayiden (facialardan) sorumlu olanlar kimlerdi. Hapisaneleri boşaltan, "hatta bunu bir kanun şeklinde parlamentodan geçiren", hapisane kaçkını bu "eşna-i mahlukatı" (yaratıkların en kötüsünü)

sından: "... Artık mebus olmak için kulüp mensubu olmak, Turan'a uzanmak, yirminci asırda başlara kavuk giyerek sokaklarda zuhuri kolu oynatmak icap etmiyor... Müjde vatandaşlar karanlık gece bitiyor (22 Kânunuevvel 1918, No: 8).

31 Fazıl Ahmet (Aykaç) Bey'in "Vah zavallı Mebusan" başlıklı taşlaması:
"Ketme artık var mı hacet? Ben açıktan söyleyim
Olmadı maksudunun dünyada bir gün vasılı
Eskiden pek çok acırdım. Şimdi el'an öyleyim
Neyse, Allah rahmet etsin, pek gülünçtü hâsılı (*Alemdar*, aynı sayı).

32 MAZC 1918, D III, Sİ 5, 11.içt., s.85-86.

33 "Ferik Rıza Paşa - ... Yalnız bu meyanda bir cihetin zikri unutulmuş, buna teessüf ederim. Takrirde aynı suretle Türklere karşı icra edilen mezâlimin de tetkiki talep edilmek icap eder.
Ahmet Rıza Bey - Rıza Paşa'nın teessüfleri kendilerine aittir." (Aynı eser, s.86-87).

insanları öldürtmekte kullanan sadece "bir iki serseri." Bunlar savaşın da sorumlularıydı. Genellikle "Heyet–i Vükelâ, o zaman memleketi idare edenler ve özellikle Enver Bey yahut Paşa, Talât ve Cemal Paşalar. Öteki adıyla İttihatçılar. İttihatçıların başları, "Osmanlı Bolşevikleridir" diyordu Damat Ferit Paşa ve bu açıklamayı "bilhassa Mösyö Wilson'a hitap ederek" yapıyordu. [34] Ve Harb–i Umumi galiplerini, Osmanlı ülkesini bunlardan temizlemeye çağırıyordu. Aristidi Paşa, Damat Ferit Paşa'ya katılıyor ve "cezâi takibat" istiyordu. Azaryan Efendi de Bolşeviklik suçlamasında Damat Ferit Paşa'yla aynı fikirdeydi. [35]

Damat Ferit Paşa, İttihatçıları yargılayacak fevkalade mahkemelerin kurulmasını öneriyordu. [36] Adliye Nâzırı Haydar Molla, özel kanunlara ihtiyaç duyulduğunu belirtiyordu. [37]

Âyan Meclisi, Mebusan'ın feshinden sonra, bir bakıma iş başında kalmıştır. 1920'de açılan yeni Mebusan'la anlaşamamıştır.

Mondros Mütarekesi'nden sonraki kısa yasama süresi içinde, konuşulan tek önemli konu İttihat ve Terakki olmuştur. İttihatçıların mutlaka mahkûm ve yok edilmeleri, bunun için de özel ve şiddetli tedbirler alınması gerektiği tezini gerçekleştirmek için, İttihatçılara karşı yeni ve kesin tedbirler alınmıştır. İttihatçılar İttihat ve Terakki'yi tarihe gömdüklerini ilan ettikleri halde, yine de intikamcı bir politikanın baskılarından kurtulamamışlardır.

2. Son Kongre ve Fesih

Yarattığı siyasal alerjinin ezikliği içinde, İttihatçılar, İttihat ve Terakki'nin alınyazısını saptamak gereğini duymuşlardır.

Fırkanın son kongresi, 1918 Kasım'ının 1. günü saat 11.00'de, Merkez–i Umumi binasında toplanmıştır. [38] Mondros Ateşkesi'ni izleyen günlerde, istifalar ve yeni parti girişimleri birbirini izlediği için, kongreye 120 kadar üye katılmıştır. Kongre reisliğini Talât Paşa yüklenmiştir. Daha sonra, siyasal hayattan çekileceği de kesinleşince, yerini İsmail Canbolat Bey'e bırakmıştır.

Kongreyi, bir yenilgi, matem ve şaşkınlık havası içinde açan Talât Paşa, bir tasfiye memuru gibi, önce İttihat ve Terakki'nin tarihçesini yapmıştır. Sözlerini şöyle bağlamıştır: "Vaziyetin aldığı şekil üzerine İttihat ve Terakki hükümeti, iktidar mevkiini terk ettiği gibi, Cemiyet rüesası (liderleri) da istifa ediyorlar. Cemiyetin bundan böyle ittihat

34 Aynı eser, s.66, 68.
35 Aynı eser, s.90–91.
36 Aynı eser, 13.içt., s.112.
37 Aynı eser, s.125.
38 Kongre ile ilgili olarak, toplantı tarihindeki gazetelere bakılmalıdır. Örneğin *İkdam* 2–6 Teşrinisani 1334, *Minber,* 2 Teşrinisani 1334, *Zaman,* 6 Teşrinisani 1334 – Kongre hakkında, İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemesi yargılamalarında, eski İttihatçılar da, ilginç bilgiler vermişlerdir. Notlarda, bu bilgilere değinilmiştir.

edeceği hatt-ı hareket hakkında karar vermek, kongrenin hakkıdır."[39]

Kongrenin üçüncü günü Talât Paşa'nın, Cemal ve Enver Paşalarla ülke dışına kaçtığı haberi gelmiştir. Talât Paşa ve arkadaşlarının yurtdışına gitmeleri, sınırlı bir grup içinde kararlaştırıldığı için, haber çoğunluk üzerinde bir şok etkisi yapmıştır.

Kongreye eski İttihatçıların kurdukları "Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası" temsilcilerinin de katılmaları önerilmişse de, bu fırka katılmayı reddetmiştir.[40]

Kongrenin ilk aldığı kararla, eski Merkez-i Umumi'nin yetkileri, Fırka mebusalarından seçilen yirmi beş kişilik bir "Meclis-i İdare"ye devredilmiştir. Ayrıca, bir hesap inceleme kurulu da seçilmiştir.

Yeni Bir Fırkaya Dönüşüm Tartışmaları

İttihat ve Terakki'nin devam ettirilip ettirilmemesi kongredeki tartışmaların başnedeni olmuştur. Bu konuda üç tez çarpışmıştır.

Bir teze göre, itibarını yitirmiş olan İttihat ve Terakki, kendini feshetmeli ve siyaset sahnesinden çekilmeliydi. Yeni bir parti kurulmalı, "siyasi sabıkalılar"ın bu fırka içinde yerleri olmamalıydı.

Karşı teze göre, itibarını yitirmiş olan İttihat ve Terakki değildi. Onu maceralara sürükleyen ünlü İttihatçılardı. Fırka, programı zamanın koşullarına uydurularak, pekâlâ yaşatılabilirdi.

Bir üçüncü tez daha vardı. Savunucularına göre -Kara Kemal, Şükrü Beyler ve Muhittin Paşa bu kanıda idiler- bu kongre hem yersizdi, hem de yasal bakımdan, kararları geçerli olamazdı.[41]

Yeni bir fırka kurulması lehindeki tez galip gelmişti. Tartışmalar, bu sefer, yeni kurulacak partinin adı ve programında yoğunlaştı.

Kimi üyeler, yeni adın, yeni bir kişilikle beraber ortaya çıkmasından yanaydılar. Birinci Dünya Savaşı sonrasının yeniliklerini, Brest-Litovsk Antlaşması sırasında hatırlatmış olan Salâh Cimcoz Bey (İstanbul Mebusu) başta geliyordu. M.Şemsettin (Günaltay) (Ertuğrul Mebusu), Dr.Tevfik Rüştü (Aras), Ömer Seyfettin, Muhittin (Çorum Mebusu) Beyler ve Barsamyan Efendi (Sivas Mensubu) bu önerinin savunucuları olmuşlardır.

İttihat ve Terakki isminden vazgeçemeyenler arasında Hasan Rıza Paşa (Hudeyde Mebusu), Hakkı Bey (Isparta Mebusu), Rıza Bey (Bursa Mebusu), İbrahim Efendi (Kütahya Mebusu) bulunuyordu.

Son 5 Kasım toplantısında, Hasan Rıza Paşa önerisinden vazgeçmiştir. 4 çekimser, 9 muhalif oya karşı, 35 olumlu oyla "İttihat ve Terakki" adının tarihe karıştığı kabul edilmiştir. En çok "Teceddüt" (yenilik anlamına) adı beğenilmiştir. Program komisyonunun acele hazırladığı bir taslak kabul edilmiş, Mütareke'nin bunalımları içinde yeni bir fırka ortaya çıkarılmıştır.[42] Yeni fırkanın, yeni bir görünüş,

39 *Türkiye'de Siyasal Partiler kitabımız,* Cilt 2, s. 62-69.

40 *Minber,* 2 Teşrinisani 1334.

41 Fırka'nın o zamanki Kâtib-i Umumisi Mithat Şükrü Bey'in, Ankara İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadelerinden (*Cumhuriyet,* 4 Ağustos 1926).

42 *Zaman,* 6 Teşrinisani 1334.

yeni bir amaç ve isimle çalışacağı belirtilmiştir. [43]

Yeni fırkanın yönetim kurulu seçilmiş ve İttihat ve Terakki'nin para ve mal varlığı Teceddüt Fırkası'na devredilmiştir. Ülke dışına gidenlere, eski Kâtib–i Mesullere, Malta'ya sürgün edilenlere bir miktar para yardımı, bu hesaptan yapılmıştır. [44]

Kongre bu hava içinde kapanmış, ya da hükümetçe kapatılmıştır. [45]

Kongre, İttihat ve Terakki'nin "tabela" olarak tarihe karıştığını ilan etmiştir. Ne var ki, Damat Ferit Paşa kabinesi, buna inanmamış İttihat ve Terakki'nin taşınır ve taşınmaz mallarına el konulmasını kararlaştırmıştır.

Kongre, bir bakıma İttihat ve Terakki'nin fesih işlemini yerine getirmiştir. Fakat, İttihat ve Terakki'nin sonu, İttihatçıların sonu olmamıştır.

Kongrenin tarihsel ve yasal önemi, İttihatçıların, 1926 yılında, İstiklal Mahkemesi'nin Ankara ve İzmir yargılamalarında yeniden ele alınacaktır. İttihat ve Terakki, bu kongreyle, kendisini feshettiğine ve hukuki kişiliğine son verdiğine göre, onun adına, fırkayı hangi sıfatla temsil ettikleri, bir yargılama konusu olmuştur.

3. İttihatçılara Karşı Sürdürülen Kampanya ve Sonuçları

İşgalcilerin ve Amerikalıların Görüşleri

İttihatçıların son kongreleriyle İttihat ve Terakki adının tarihe karıştığını ilan etmeleri, yeni partiler içinde bölünmeleri, önce Mondros ve Sevr diktacılarına ve Amerikalılara inandırıcı görünmemişti. Onlar için, İttihatçılar, Birinci Dünya Savaşı sonrasının da Jön Türkleri idi. Anadolu'ya ve Müdafaa–i Hukuk'a hâkimdiler. Bir çeşit Bolşevik'tiler. Anadolu bir yana, resmi görüntüsü altında İstanbul'a da, hâkimdiler. 1919 genel seçimini özellikle İstanbul'da büyük ölçüde İttihatçı adayların kazanması diktacı devletleri hayli kuşkulandırmıştır. Ve Sevr Antlaşması'nı, Anadolu'daki hareketin bastırılması koşuluna bağlamışlardır. Bu hareketin yok edilmemesi halinde, antlaşmayı yeniden gözden geçirecekleri ve başkentin Yunanlılara işgal ettirileceği tehdidini, İstanbul hükümetinin başı üzerinde Demokles'in kılıcı olarak kullanmışlardır. Ve de, Müdafaa–i Hukukçuların yok edilmesi için ellerinden gelen yardımı esirgememişlerdir.

Fransız Dışişleri Bakanlığı'na, 1918 yılında gönderilen bir raporda, Meclis–i Mebusan'ın feshinden sonra, İttihatçı mebuslara 5.000 kuruş maaş bağlandığı yazılıydı. Bu para, Anadolu'nun her yönüne dağılarak, İttihat ve Terakki propagandası yapmaları için verilmişti. [46]

43 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 2, s. 94.

44 Dr. Rüsuhi Bey'in Ankara İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadelerinden (*Cumhuriyet*, 8 Ağustos 1926) - Hüseyin Cahit Yalçın da, bu durumu belirtmiştir (*Talât Paşa*, s.49).

45 Mithat Şükrü Bey'in ifadelerinden (*Cumhuriyet*, aynı sayı).

46 Fransız Genelkurmayı 1. Şubesi'nin 14 Şubat 1919 tarihli gizli hebarelma belgesi, İstanbul'dan 17 Ocak 1919 tarihinde verilmiş olan bu bilgiyi içermektedir.

İtilaf Devletlerinin Doğu Orduları Başkomutanı General Franchet d'Esperay, 1919 yılının ortalarında, Fransız Savunma Bakanı'na yazdığı özel bir mektupta şöyle diyordu: "...Canlı ve güçlü olan her şey İttihat partisine ait, ötekiler, ellerinden geleni yapan fakat fazla bir şey yapmayan zavallılar..." [47]

İngilizler çok daha telaşlı ve kesindiler. 1919 yılında, *"The Near East"* Dergisi'nde çıkan bir yazıda, Prens Sabahattin İngilizlerin Lord Reseberry'sine benzetiliyor ve 1919 seçimi sonucu olarak, "belki de bir İttihatçı kabinenin iktidara geleceği" belirtiliyordu. Ve yazarın son satırı: "Şurası unutulmasın ki, İttihatçılar apaşikar (apaçık) İngiliz aleyhtarıdırlar." [48] Resmi İngiliz belgelerinde, Damat Ferit ile İngilizlerin "ortak düşmanı" olarak İttihatçılar gösterilmiştir. Ilımlı da olsa, İttihatçı nitelikte bir hükümetin hem Damat Ferit'çe, hem de İngilizlerce "makbul sayılmayacağı" da belirtilmiştir. [49] Malta sürgünlerinin, Damat Ferit–Amiral Calthorpe anlaşmasına dayandığı ve tutuklama önerisinin sadrıâzamca telkin edildiği açıkça anlaşılmaktadır. [50]

Mütarekede, İttihatçıların İngiliz düşmanlığı, Sıvas Kongresi'nde bile dile getirilmiştir. Kara Vasıf Bey'in bir konuşması durumu örneklendirebilir. [51] Osmanlı ülkesi üzerindeki amaçları pek tutarlı olmamakla beraber, Amerikalıların da İttihatçılarla ilgili görüşleri, bugün daha fazla açıklığa kavuşmuştur. Amerikan gazetecilerine ve yazarlarına göre, İttihat ve Terakki, ticareti İslamlaştırma ve Türkleştirme politikası gütmüştür. [52] İttihat ve Terakki komiteciliğinin tek umudu, Türk milliyetçiliğinin ortadan kalkmakta olduğu "şu sırada", Bolşevizmdi. [53]

Ve nihayet, sayılı bir Türk düşmanı olan İstanbul'daki eski Ameri-

47 General'in 14 Şubat tarihli adı geçen mektubundaki Fransızca ifadesi: "... Tout ce qui est vigoureux appartient au parti unioniste, les autres sont de pauvres diables qui font ce qui'ils peuvent, mais ne peuvent pas grand chose" (AF, 14 Şubat 1919 tarihli belge 3 Mart 1919 tarihli Sous-Direction D'Asie damgasını taşımaktadır). (Belge Generalin elyazısıyla Dışişleri Bakanı'na özel olarak Genelkurmay Başkanı General Charpy tarafından elden götürülmüştür).

48 Bu görüş 1919 genel seçimleriyle ilgili olarak belirtmiştir ve bazı mütareke gazeteleri tarafından kısmen yayınlanmıştır (*İkdam*, 30 Kânunuevvel 1335, s.2).

49 Belli başlı İttihatçıların tutuklanmaları İngiltere ve Fransa tarafından, Damat Ferit Paşa ile varılan anlaşmaya dayandığı, bu ülkelerin gizli belgelerinden açıkça anlaşılmaktadır.

50 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt 2, s.21.

51 Vasıf Bey, kongrede Sir Edvar Hayg'in bir sözünü nakletmiştir: "... Dünyada iki İngiliz düşmanı tanırım: Biri İttihat ve Terakki (yani İttihad-ı İslam ve Etrak (Türkler) diğeri de Bolşevizmdir... Siz bunları men edemezsiniz, bunların ufak zabitleri ve çavuşları vardır ki göze görünmezler" (*Sıvas Kongresi Tutanakları*, s.71).

52 Osman Ulugay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, s.39 (*Morning Post* muhabirinin görüşleri).

53 Aynı eser (44, 45, 80, 261. sayfalardaki belgelere bakılmalıdır.)

kan Büyükelçisi Morgenthau, Talât Paşa ile yaptığı bir konuşmadan, İttihatçıların zihniyetini çıkarıyordu. [54]

Vurgulanacak gözlem odur ki, Batı'dan Mütareke oluşlarını seyredenler, İttihat ve Terakki'ye karşı kampanyayı sürdürenler, fikirlerini ve eylemlerini giderek Türk düşmanlığına dönüştürmüşlerdir. [55]

Galip devletlerin, İttihatçılara karşı tutumlarını, genellikle, savaş suçlularını ağır cezalara çarptırma politikasına bağlamak gerçeğe daha uygun düşer. Alman İmparatoru Kayzer Wilhelm'den başlayarak uygulanmak istenen kampanyanın, İttihatçıları da içermesi istenmiştir. Özellikle İngilizler, ülke dışına kaçan "sekiz"lerin (Talât Paşa ve arkadaşları) mutlaka yakalanmalarını ilk iş olarak ele almışlardır. Bunların, müttefiklerce kurulacak milletlerarası bir mahkemede yargılanmak üzere, yine müttefiklerin eli altında –örneğin Malta'da– tutuklu bulundurulmaları düşünülmüştür. Ne var ki, tutuklamalar, hayli geniş olmuş ve İstanbul'daki işgalci komiserler arasında sürtüşmelere yol açmıştır. [56]

Bu durumun, ünlü İttihatçı liderlerin ülke dışına kaçmalarında etkili olduğu düşünülebilir.

İttihatçılara Karşı Sürdürülen Kampanyanın Ana Çizgileri

İttihat ve Terakki'ye karşı sürdürülen kampanyanın ve alınan tedbirlerin bazı özellikleri vardır. Önce, görüldüğü gibi, bu kampanya tamamen yerli değildir. Büyük devletlerle anlaşılarak, onların yardımıyla yürütülmüştür. Sonra da, İttihat ve Terakki'nin feshedilmesini izleyen süre içinde, İttihatçı avı başlamıştır. Üçüncü özellik de, İttihatçılık içine, "Teşkilât–ı Milliye" de sokulmuş ve her ikisi Bolşeviklikle karıştırılarak, kampanya devam ettirilmiştir. Bu nedenlerledir ki, kampanya yerli değil, her yönüyle kozmopolit, yani yerli–yabancı karmasıdır.

Bir gözlemi daha belirtelim: İttihatçı düşmanlığı, özellikle Damat Ferit Paşa kabineleri dönemlerinde şiddetlendirilmiştir. Devletin resmi Gazetesi olan *Takvim–i Vekayi*'de durumu tüm açıklığı ile izlemek mümkündür. Kampanya, sertliğini 1922 Ekim'ine kadar korumuştur. Bir yıl süren son Tevfik Paşa hükümeti süresinde, "Kuva–yı Milliye"yi suçlamalar bir hayli hafiflediği gibi, divan–ı harp mahkûmiyetleri yalnızca bazı adi suçlarla ilgilidir.

Kampanyayı oluşturan tedbirleri, İttihat ve Terakki'nin tüzel

54 *İkdam*, 21 Şubat 1335. - Bu adam, Birinci Dünya Savaşı sıralarında, İstanbul'da son Amerikan elçisiydi ve Türk düşmanlığının simgesi olmuştur. Müdafaa–i Hukuk bölümünde (Dördüncü Cilt) manda ile ilgili görüşlerine değinilmiştir.

55 Nitekim, Türkiye'de uzun süre kalmış olan Luther R. Foule, bu sefer Türk ülkesinde Bolşevizm tehlikesi olmadığını belirtirken, nedenleri tüm olarak şöyle saptamıştır: "... Kaderci bir insan yığını olup sürü gibi güdülmekten hoşlanan Türklerin, kendi geleceklerine yön verecek bağımsız bir eylem gücünden yoksun oluşları" (Osman Ulugay, aynı eser, s.45).

56 Gotthard Jaeschke, *Türk İstiklal Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.172 vd.

kişiliğine ve İttihatçılara (gerçek kişiler olarak) karşı olmak üzere iki büyük bölümde ele almak mümkündür ve gerçeğe uygundur. Ayrıca, bunlardan bir kısmının yasal yoldan (Kararnamé ve kararlarla),[57] bir kısmının da fiili (örneğin işgal kuvvetleri tarafından) zora dayanılarak alındığı açıktır. Üçüncü bir grup tedbir de, geriye –1908'e doğru– giderek, İttihat ve Terakki etkisi altında yapılmış olan işlemleri, çıkarılmış olan kanunları kaldırarak, kurulmuş müesseselere el koyarak, yönetimlerini değiştirerek ya da "ilga ederek" alınmıştır.

Bunları kısaca gözden geçirmek gerekiyor.

İzzet Paşa kabinesi süresinde: İttihat ve Terakki'ye karşı ilk muhalefet, basında ve parlamentoda başlamıştır. Ateşkes konuşmaları yapılırken, İttihatçılara karşı ilk tedbir de, iki ünlü Polis Müdürü Azmi ve Bedri Beylerin Köstence'ye gitmek üzere bindikleri vapurdan geri çevrilmeleriyle alınmıştır.[58] *Tanin*'in yayın hayatından çekilmesi de bu süre içinde olmuştur.[59] Üç paşanın kaçmasıyla, parlamentoda kopan fırtına sonunda, kabine çekilmiştir.

Tevfik Paşa'nın birinci kabinesi zamanında: İlk olarak "firari" paşaların emlâk ve nukudunun (paralarının) haczi kararnamesi çıkarılmıştır. (2 Şubat 1919), "Tehcir ve Taktil" olaylarını inceleyecek heyetler kurulmasına ilişkin *Meclis–i Vükelâ* kararı (7 Aralık 1918), daha sonra "Örfi idare altında bulunmayan yerlerde tehcir dolayısıyla işlenen suçların sorgu ve yargılama mercileri hakkında kararname çıkarılmıştır. (25 Aralık 1918). Meclisin feshinden sonra, parlamentosuz bir dönemde, genel af kararnamesi çıkarılmıştır. Böylece, Prens Sabahattin, Şerif Paşa, Ahmet Reşit ve Gümülcineli İsmail Beylerin, Mahmut Şevket Paşa suikasti dolayısıyla idama mahkûmiyetleri affedilmiştir.[60]

Milli Mahsulat, Milli İthalat, Milli Mensucat Şirketleriyle, Milli Kalkınma Bankası'nın para ve eşyalarına el konulmuştur. (30 Aralık 1918). İaşe Nezareti lağvedilerek, *İaşe Müdüriyeti Umumiyesi'ne* dönüştürülmüştür.[61]

İttihatçı avına başlanmıştır. İlk olarak Diyarbekır Mebusları Feyzi ve Zülfü Beyler tutuklanmışlardır. (16–19 Ocak 1919). Vehip Paşa'nın yargılanması kararlaştırılmıştır. (15 Ocak 1919). Dr. Reşit Bey hapishaneden kaçmış (16 Ocak 1919), sonra intihar etmiştir. (7 Şubat

57 Parlamento toplanık olmadığı için, Vahdettin de muvakkat kanunlar çıkarmıştır ve bunlara kararname denmiştir (Bk.s.385).

58 Her ikisi de, 27 Temmuz 1918 günü Alman bandıralı Şanzi gemisinden Büyükdere'de indirilmişlerdir (*İkdam*, 28 Temmuz 1334) – Azmi Bey, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılanırken, bu olaya değinmiştir (*Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1926).

59 *Tanin*, 2 Kasım 1918'de yayın hayatından çekilmiştir (*İkdam*, 3 Teşrinisani 1334).

60 *İkdam*, 25 Kânunuevvel 1334.

61 Müdafaa–i Milliye Cemiyeti, Harbiye Nezaretine, Donanma Cemiyeti, Bahriye Nezaretine ilhak edilmiştir (TV, No: 3472, 15 Şubat 1335) – İaşe Nezaretiyle ilgili olarak (TV, No: 3452, 21 Kânunusani 1335) Daha sonra Umum Müdürlük Dahiliye Nezaretine bağlanmıştır (TV, No: 3499, 16 Mart 1335).

1919).[62]

Yirmi beş kişilik İttihatçı liderler grubu tutuklanmıştır. İlk büyük gözaltı böyle başlatılmıştır. (30 Ocak 1919).[63]

Kurulan divan–ı harp'te ilk yargılama, Ermeni tehcirinde elebaşılık ettiği saptanan eski Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in duruşması ile başlamıştır. (5 Şubat 1919).

İttihat ve Terakki'nin parasına, taşınır ve taşınmaz mallarına el konmuştur.[64] Merkez–i Umumi binasıyla öteki emlâkın alınması yanında, bankalarda Teceddüt Fırkası'na devredilen para dondurulmuştur. (2 Şubat 1919). *Donanma* ve *Müdafaa–i Milliye* Cemiyetlerine de el konularak, yeni atamalar yapılmıştır. (3 Şubat 1919).

İttihat ve Terakki'nin ülke dışına kaçan muhalifleri dönmeye başlamışlardır.

Damat Ferit Paşa'nın ilk üç kabinesi süresinde: "İttihat ve Terakki'nin ünlü kişilerini yargılamak üzere, yeni bir divan–ı harp kurulmuştur. (8 Mart 1919) ve İtttihatçıların yeniden tutuklanmalarına başlanmıştır. (9 Mart 1919'dan itibaren). Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey idam edilmiştir. (10 Nisan 1919). İttihatçılar divan–ı harp önüne çıkarılmışlardır. İngilizlere yapılan başvuru üzerine 66 İttihatçı Limni ve Malta'ya sürülmüştür. (28 Mayıs 1919).[65]

Divan–ı harp "firari" İttihatçıların mahkemeye başvurmaları için on günlük süre tanımıştır. Bazı yargılamalar sonuçlanmış ve mahkûmiyet kararları verilmiştir.

İttihatçıların kurduğu ileri sürülen karaborsacı "Siyah Pençe" grubu hakkında yargılamaya geçilmiştir. (3 Eylül 1919)[66]

Yine bu sürede Nizamiye Mahkemeleri teşkilatına ilişkin kanun–ı muvakkat kaldırılmış ve Şer'i Mahkemeler yeniden "Makam–ı Meşihat"e (Şeyhülislamlığa) bağlanmıştır.[67] Ve Aile Hukuku Kararnamesi

62 *İkdam*, 26 Kânunusani 1335'te hapisaneden kaçtığı haberini, 7 Şubat 1335'te de intihar haberini vermiştir. Dr. Reşit Bey'in vasiyetnamesiyle ilgili haber için bk. *Muvakkit*, 10 Şubat 1335 Daha önce, Dr. Reşit'i yakalayanlara nişan verildiği, resmen açıklanmıştır (TV, No: 3527, 20 Nisan 1330).

63 *İkdam*, 31 Ocak 1919.

64 "Mefsuh İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nukut ve emvali menkule gayri menkulesi hakkında kararname" (*Düstur*, 2. Tertip, Cilt 12, s.95).

65 Sürgünler, 28 Mayıs 1919 günü bir İngiliz gemisiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardır (*İkdam*, 29 Mayıs 1335) - Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, Cilt 2, s. 101.- Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.114.

66 *İkdam*, 4 Eylül 1335.

67 Mahakim i Nizamiye Teşkilatı Kanunu Muvakkati'nin 46. maddesini muaddil 11 Muharrem 1335 (1917) tarihli Kanunu Muvakkatin ilgası hakkında Kararname (17 Mayıs 1335) (*Düstur*, 2. Tertip, C.11, s.278), - Bilumum Mehakimi Şer'iyenin Makamı Meşihata iradei irtibatı hakkında kararname (4 Mayıs 1336) (*Düstur*, 2. Tertip, C.12, s.69) - Usulü Muhakeme-i Şer'iyeye dair bazı mevaddı havi kararname (18 Temmuz 1336) (Aynı eser, s. 132).

kaldırılmıştır.[68] İttihatçı lâyikleşmeye karşı savaş açmıştır.

Aynı süre içinde, Anadolu hareketine karşı yasaklayıcı tedbirler alınmıştır.

Anadolu hareketiyle ilişki kurulmuş, Vahdettin ılımlı "Beyanname–i Hümayun"unu yayınlamıştır.

Ali Rıza ve Salih Paşalar kabineleri süresinde: Anadolu'yla kurulan bu kısa diyalog döneminde, 1919 genel seçimi yapılmıştır. Seçim sonucu, İstanbul'da bile, İttihatçı adayların çoğunlukla kazandıkları görülmüştür. Bu dönemde, İttihatçılar hakkında belirli bir hoşgörüyle hareket edilmiştir. Ne var ki, büyük devletler, kuşkularının gerçekleştiğine inanarak, Mebusan Meclisi'ni basmışlar ve bir grup mebusu yeniden Malta'ya sürmüşlerdir.[69]

Damat Ferit Paşa kabinelerinin ikinci dönemi: Başkenti de işgal eden devletler, İstanbul hükümetini bir maşa gibi kullanarak, Anadolu hareketi aleyhine yeni bir şiddet kampanyası açmışlardır. Artık, hedef yalnızca İttihatçılık değildir. Bunlara göre *Müdafaa–i Hukuk*, İttihatçılık ve Bolşeviklik unsurlarını da içermektedir. Alınan tedbirler ve yapılan saldırılar hem İttihatçılığa, hem de Müdafaa–i Hukuk'a yönelik olmuşlardır.

Müdafaa–i Hukuk'la ilgili tedbirleri bu bölümde ele almadan yalnız İttihatçılarla ilgili olanlara değineceğiz.

Dönem, önce Şeyhülislam Dürrizade İbrahim Efendi'nin milli hareketi isyancılık ve eşkıyalıkla suçlayan fetvasıyla başlamıştır. Hükümet, bu belgeye dayanarak izleyeceği şiddet politikasını belirleyen beyannamesini yayınlamıştır ve toplantıları ertelenmiş olan Meclis–i Mebusan'ın, feshi hakkında irade yayınlanmıştır. (11 Nisan 1920).[70]

İki divan–ı harp yanında, Balkan ve Harb–i Umumi sorumlularını araştıracak bir divan–ı harp daha kurulmuştur. (17, 27 Nisan 1920).[71] İstanbul'da bulunan ve Filistin, Medine–i Münevvere, Suriye, Musul, Bağdat, Basra ve öteki yerlerdeki tehcirlerden şikâyetçi olanların ihbarlarının beklendiği ilan edilmiştir.[72]

İngilizlerin büyük desteğiyle Kuva–yi İnzibatiye kurulmuştur. (24 Nisan 1920). Ve Kuva–yi İnzibatiye'ye 1.250.836 lira fevkalade tahsisat verilmesi kararlaştırıldığı gibi,[73] 1. Alayına "3.rütbe Mecidî

68 8 Muharrem 1336 (1918) tarihli hukuku aile kararnamesinin lağvı hakkında kararname (19 Haziran 1335) (*Düstur*, 2. Tertip, C.11, s.299). (TV, No: 3583, 24 Haziran 1335).

69 Bilal Şimşir, a.g.e., s. 192-201.

70 Fesih İrade i Seniyesi 11 Nisan 1336 tarihlidir. (Resmi metini için bk. TV, No: 3826, 13 Nisan 1336) Muhalif basından bir örnek olarak bk. *Alemdar*, 19 Mart 1336 Sorunun hakuki bir incelemesi için şu etüdümüze bk. "Osmanlı İmparatorluğu'ndan TBMM Hükümeti'ne Geçiş."

71 TV, No: 3838, 27 Nisan 1336.

72 TV, No: 3835, 24 Nisan 1336.

73 Kuvayı İnzibatiye hakkında kararname (18 Nisan 1920) (TV, No: 3835, 24 Nisan 1336) Kuvayı İnzibatiye tahsisatı kararnamesi (TV, aynı sayı).

nişan-ı zîşanı" takılması kararlaştırılmıştır. [74]

Divan-ı harpler, sıra sıra idam kararlarını ilan etmişlerdir. [75] Bu arada, Meşrutiyet yıllarında siyasi olaylardan dolayı ölen kişilerin ailelerine vatan hizmeti tertibinden maaş tahsis edilmiştir. [76] Tekaüde sevk işlemlerinin yanı sıra, rütbelerin düzeltilmesi (Tashih-i Rüteb) kararnamesi çıkarılmıştır. [77] Yıldız yağması sanıkları hakkında cezalar verilmiştir. [78] Meşrutiyetin ilanından sonra, sürgüne gönderilmiş olan memurların sürgün, hapis ve kaçaklık sürelerinin emeklilik ve açıkta kalma sürelerine eklenmesi kararlaştırılmıştır. [79]

Milli hareket yanlısı Hahambaşı Naum Efendi'nin istifası kabul edilirken [80] eski İstanbul Mebusu Kozmidi Efendi'nin tekrar Osmanlı tebaalığına alınması da kararlaştırılmıştır. [81]

Tevfik Paşa'nın son kabinesi dönemi: Bir yıl süren bu dönemde, sert tedbirler yoktur. Aksine, eski Divan-ı Harp Reisi Mustafa Paşa'nın askerlikten çıkarılıp emekliye ayrılması gibi tedbirlere rastlamak mümkündür. [82] Vahdettin'in bir doğum yıldönümünü (1 Kasım), "Vilâdet Kandiline" bağlayan güne geçilirken (2 Kasım) Osmanlı Saltanatı TBMM hükümetince kaldırılmıştır. (1/2 Kasım 1922).

İttihatçılara karşı başlayan düşmanlık, giderek Anadolu ihtilalcilerini de içermiş ve bu çarpışmadan saltanat yenik çıkarak tarihe göçmüştür.

74 Kuvayı İnzibatiye Birinci Alayına bir sancak itası ve mezkur sancağa 3. rütbe mecidi nişanı zişânı taliki tensip edilmiştir (29 Nisan 1920) (TV, No: 3851, 12 Mayıs 1336).

75 Divan-ı harplerce idama mahkûm edilen belli başlı İttihatçılardan bir kısmı: Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey (11 Nisan 1919 tarihinde infaz edilmiştir. Talât, Enver, Cemal Paşalar ve Dr. Nâzım Bey (5 Temmuz 1919) (TV, No: 3597, 14 Temmuz 1335) - Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Kara Vasıf Bey, eski Waşington Sefiri Alfred Rüstem Bey, Dr. Adnan Bey ve Halide Edip Hanım (İdare-i Örfiye 1. Divan-ı harbinin 4 Mayıs 1920 tarili kararıyla) (TV, No: 3864, 27 Mayıs 1336) - Kavaklı Fevzi (Çakmak) Paşa (TV, No: 3866, 27 Mayıs 1336) - Kâtib-i Mesul Cemal Oğuz Bey ve arkadaşları (31 Mayıs 1336) (TV, No: 3867, 31 Mayıs 1336) - Salahattin, Fahrettin Yusuf İzzet, İsmail Fazıl Paşalar, Miralay İzmirli İsmet (İnönü), Miralay Bekir Sami, Celalettin Arif, Cami, Hamdullah Suphi, Hakkı Behiç, Dr. Rıza Nur, Yusuf Kemal Beyler (TV, No: 3883, 21 Haziran 1336) - Erzurumlu Mehmet Necati Bey (TV, No: 3924, 8 Ağustos 1336) - Dr. Bahattin Şakir Bey (Diyar-ıbekir Divanı Harbi Örfisi tarafından) - Cemal Azmi ve Nail Beyler (22 Mayıs 1919) idama mahkûm edilmişlerdir.

76 TV, No: 3949, 3970, 4003, 7 Eylül, 2, 12 Teşrinievvel ve 9 Teşrinisani 1336).

77 TV, No: 4003, 9 Teşrinisani 1336.

78 TV, No: 3969, 30 Eylül 1336.

79 TV, No: 3980, 13 Teşrinievvel 1336.

80 TV, No: 3837, 26 Nisan 1336.

81 TV, No: 3957, 16 Eylül 1336.

82 TV, No: 3954, 2 Eylül 1336.

4.İkinci Yargılama: İttihatçılar Divan-ı Harp Önünde

Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi üzerine, Meclisçe (5. Şube tarafından) İttihatçılar hakkında sürdürülen tahkikat da sonuçsuz kalmıştır. Kamuoyundan fazla, Mondrosçu istekleri tatmin etmek ve durumunu güçlendirmek isteyen Damat Ferit Paşa, sadrıâzamlığının üçüncü gününde, 8 Mart 1335 (1919) tarihli kararname ile, (Nemrut) Mustafa Nâzım Paşa'nın başkanlığındaki Divan-ı Harb-i Örfi'nin kurulmasını sağlamıştır.[83]

Tutuklanan İttihatçılar, 27 Nisan 1919 Pazartesi gününden itibaren yargılanmaya başlamıştır.[84]

İttihatçılar, üç gruba ayrılarak yargılanmışlardır: Eski sadrıâzamlar ve nâzırlar,[85] mebuslar[86] ve kâtibi mesuller[87]. Sanıkların avukat

83 "Dersaadet Divan-ı Harbi Örfisi Hakkında Kararname" 8 Mart 1335 tarihlidir. 1. maddesine göre "idare-i kararnamesiyle belirlenmiş olan suçları" yargılamakla ödevliydi ve kararları red ve temyiz edilemeyecekti. Bu mahkemeyi oluşturan üyeler de aynı kararnameyle atanmışlardır. Başkanlığa Ali Fevzi Paşa, üyeliklere Ali Nazım, Mustafa Zeki Paşalarla, Miralay Recep Ferdi Bey getirilmişlerdir. Savcılığa Ticaret-i Bahriye Mahkemesi Reisi Yusuf Ziya Bey, 1. muavinliğe Haralambos Efendi (Adliye Nezâreti Umur-ı Hukukiye Müdürü), 2. muavinliklere, müddeiumumi muavinlerinden Kudretullah ve dava vekili İbrahim Reşat Beyler atanmışlardır. Müstantikliğe eski Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Beyoğlu müstantik azasından Nazif, Misak Megaryan, 2. Mahkeme-i Ticaret azası Dimitraki Efendilerle, İzmit İstinaf Müddeiumumisi Cevat ve Emniyet-i Umumiye Seyri Sefer Müdürü Hüsnü Beyler atanmışlardır.
Fakat, birçok istifa olmuştur. İlk duruşmadaki mahkeme kurulu üyeleri: Ferik Mustafa Nazım Paşa (Reis), Mirliva Zeki Paşa, Mirliva Mustafa Paşa, Mirliva Ali Nâzım Paşa, Miralay Recep Ferdi Bey. Müddeiumumi: Mustafa Nazmi Bey.

84 Bu yargılamaların tutanakları "Divan-ı Harbi Örfi Zabıt Ceridesi" *Takvim-i Vekayi*'e ek olarak, 2540. sayısından itibaren yayınlanmıştır. İlavelerde sayfa numaraları devam ettiğinden, biz bunları belirteceğiz. Ayrıca, tutanakların bir bölümü *"Tarihi Muhakeme"* başlığı ile de yayınlanmıştır. Bu kitabın yalnız 1. cildi, iki kez basılmıştır. 2. cildi çıkmamıştır. Zamanın gazetelerinden, bu yargılamayı izleme olanağı yoktur.

85 Bu grupta vicahen yargılananlar: Esbak Sadrıâzam Sait Halim Paşa, Esbak Şeyhülislam Musa Kâzım ve Hayri Efendiler, eski Nâzırlardan Halil Bey, Ahmet Nesimi Bey, İsmail Canbolat Bey, Abbas Halim Paşa, İbrahim Bey, Ali Münif Bey, Şükrü Bey, Mustafa Şeref Bey, Kemal Bey, Hâşim Bey, Rıfat Bey. Gıyaben yargılananlar: Talât Efendi (Paşa), Enver Efendi (Paşa), Cemal Efendi (Paşa). (Rütbeleri indirildiği için paşalara efendi deniyordu). (*Divan-ı Harbi Örfi Muhakemat Zabıt Ceridesi*).

86 Bu grupta vicahen yargılananlar: Küçük Talat Bey, Rıza Bey, Mithat Şükrü Bey Ziya Gökalp Bey, Cevat Bey (Paşa), Atıf Bey. Gıyaben yargılananlar: Dr. Nâzım Efendi, Dr. Bahattin Şakir Efendi, Dr. Rüsuhi Efendi, Aziz Efendi (*Divan-ı Örfi Muhakemat Zabıt Ceridesi*).

87 Bu grupta yargılananlar: İttihat ve Terakki Cemiyeti Bursa Kâtib-i Mesulu Dr.

tutmalarına izin verilmiştir.[88] İttihatçıların bir kısmı gıyaben yargılanmışlardır. Duruşmalar devam ederken, "vicahen" yargılanmakta olanların bir bölümü, "İngiltere devlet–i fahimesince" Malta'ya sürülen ilk 66 kişilik grup içinde olduklarından, onlar da "gıyaben" yargılanmışlardır.[89] Asıl ve toplu duruşmalardan sonra birtakım yerel ve kişisel yargılamalar da yapılmıştır.[90]

Müddeiumumi ilk iddianameyi, 27 Nisan 1919'da okumuştur. Son suçlaması (iddianamesi), 3 Haziran 1335 tarihlidir.[91]

İttihatçı "rüesa"nın (reislerin) yargılanmaları 7 duruşmada tamamlanmıştır.[92] Karar, 5 Temmuz 1919 günü açıklanmıştır.[93]

Mahkeme, İttihatçıları, "tehcir ve taktil" iddialarını aşan bir görüş içinde yargılamıştır. Mahkeme tutanaklarının tümünden edinilecek ilk ve ana gözlem, İttihatçıların "muhalifleri tarafından" yargılanmış olmalarıdır. Mahkeme Kurulu Başkanı Mustafa Nazım Paşa, sanki

Besim Zühdü Bey, Manisa Kâtib–i Mesulü Avni Bey, Edirne Müfettişi Abdülgani Bey, Halep Kâtib–i Mesulü Mehmet Cemal Bey, Mirgün Şubesi Kâtip Vekili Hüseyin Cevdet Bey, Beyoğlu Kâtib–i Mesulü Salahattin Bey (*Divan–ı Harbi Örfi Muhakemat Zabıt Ceridesi*).

88 Sait Halim Paşa'nın avukatları: Hasan Hayri (Tan) ve Celalettin Arif Beyler, Halil Bey'in avukatları: Esat ve Kâzım Beyler ve Tahsin Efendi, Ahmet Nesimi Bey'in avukatları: Sâki ve Esat Muhlis (Sırmalı) Beyler, Şükrü Bey'in Avukatı: Sadettin Ferit Bey, İbrahim Bey'in avukatları: Mahmut Mahir Efendi, Yusuf Cemal ve Kadri Beyler; (Kara) Kemal Bey'in avukatları: Sadettin Ferit, Ahmet Ramiz, Emin Adil, Hasan Hayri Beyler; Mithat Şükrü Bey'in avukatları: Sadettin Ferit, Ahmet Ramiz, Mahmut Mahir Efendi; Ziya Gökalp Bey'in avukatları: Haydar Rıfat, İsmail Tevfik Beyler; Cevat Paşa'nın Avukatı: Mişon Ventura Efendi; Musa Kâzım Efendi ve Hâşim ve Rıfat Beylerin avukatı: Ali Haydar Bey.

89 1. Muhakemede yalnız Talât, Enver, Cemal Paşalarla, Dr. Nâzım, Dr. Bahattin Şakir, Dr. Rüsuhi ve Aziz Beylerin gıyaben yargılanacakları belirtilmiştir. İttihatçıların bir kısmı Malta'ya gönderilince, yeniden 1. muhakemeden itibaren, sürgüne gidenler de (Sait Halim ve Abbas Halim Paşalar,Halil, Ahmet Nesimi, İbrahim, Kara Kemal, Ziya Gökalp, Şükrü, Mustafa Şeref, Ali Münif, İsmail Canbolat Beyler ve Hayri Efendi) gıyaben yargılanmışlardır. *Divan–ı Harbi Örfi Zabıt Ceridesi*, s.128.).

90 Örneğin Trabzon Techir ve Taktili Muhakemesi (kararı: TV, No: 3616'ya ilavesinde); Yozgat Tehcir ve Taktili Muhakemesi (kararı: TV, No: 3617, 7 Ağustos 1919 ilavesinde); Büyükdere Tehciri Muhakemesi (kararı: TV, No: 3618, 31 Ağustos 1919 ilavesinde); Mamuretülaziz Tehcir ve Taktili Muhakemesi (kararı: TV, No: 3771 ilavesinde). İttihat ve Terakki Kâtib–i Mesullerin Muhakamesi (kararı: TV No: 3772'ye ilave); Sapancalı Hakkı Bey'in Muhakemesi (kararı: TV, No: 3637, 31 Ağustos 1919 ilavesi).

91 DHÖ, s.9 vd.

92 Birinci grup duruşmalarının tarihleri: 27 Nisan, 4, 6, 8, 12, 14, 17 Mayıs 1919 - İkinci grup duruşmalarının tarihleri: 3, 9, 12, 24, 25, 26 Haziran 1919).

93 DHÖ, s.217.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın temsilcisidir ve sorularıyla suç işlenip işlenmediğini araştırmamıştır. Peşin hükümlerle, "işlenmiş saydığı suçların" hesabını, nasıl işlendiklerini sormaktadır. Bu, bir siyasal mahkeme tarafından yürütülen bir çeşit intikamlaşma olmuştur.

Bu tutumun, ilk kanıtı, savcının okuduğu kararnamedir: Buna göre Osmanlı kanunlarının ve vicdanının nefretle karşıladığı, Osmanlı Devleti'nin ve İslam halifeliğinin hiçbir suretle kabul etmediği, öyle suçlar işlenmişti ki, "bu suçları (dile getiricisi ve temsilcisi olduğum) Osmanlı kamu hukuku artık affedemez"di. Savcıya göre, "Osmanlı toprakları üzerinde cezasız kalmış cinayetler Osmanlı kanunlarının tayin ettiği cezayı görecekti." "Osmanlıların padişahı, bütün İslam dünyasının halifesi Altıncı Sultan Mehmet Hazretleri (Vahdettin) İslam adaletinin yeni baştan tecellisine (somutlaşmasına) karar vermişlerdir." [94]

Kararnamede, asıl suçlular olarak, Talât, Enver, Cemal, Cevat Efendiler (Paşalar) ile Dr. Bahattin Şâkir, Dr. Nâzım, Atıf, Rıza, Aziz Beyler gösterilmiştir. "Fer'an zimethal" olarak da Mithat Şükrü, Dr. Rüsuhi, Küçük Talât, Ziya Gökalp, (Kara) Kemal, Ahmet Nesim, Şükrü, Halil Beylerle Sait Halim Paşa gösterilmişlerdir. [95]

Duruşmalar sonunda, savcılık, iddianamesinde, yargılamanın tarihsel boyutlarını, çok daha genişletmiştir: Bu büyük ve tarihsel dava, altı yüz yıldır yaşayan yüce Osmanlı Devleti'ni, çok büyük hatalar yüzünden perişanlığa götüren bir hesabın incelenmesidir; "tehcir ve taktil davası değildir." [96]

Neydi bu suçlar ve niçin bu sanıklar yargılanmışlardır? Savcıya göre, bu, devletin idare ve anayasa müesseselerini bir yana iten İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, "dördüncü bir kuvvet" haline gelmesiydi. O Cemiyet ki, bir türlü partileşememiş, gizlilikten ve "komite" olmaktan kurtulamamış, yönetimini cinayete, korkuya ve dehşete salma yöntemlerine dayandırmıştır.

Savcı (Müddeiumumi Muavini Feridun Bey) İttihat ve Terakki'yi, Adem'le Havva öyküsünden başlayarak suçluyordu:

"...İşte 1855, 1877 tarihlerinde yüce İngiltere Devleti, Osmanlı Devleti'nin ülke bütünlüğünü ve yüksek bağımsızlığını iki önemli tehlikeden kurtarmış ve yüce Fransa Devleti de Osmanlı Devleti'ne küçük yaşımızdan beri işittiğimiz gibi, sürekli borç vererek bizim yoksunluk içindeki kuşaklarımızı beslemiş ve geçindirmiştir. Bu iki devletin üstün bilgiye dayanan öğütlerine ve yol göstericiliklerine, bir savaşa girmemek konusundaki aydınlatmalarına aldırmayarak, otuz altı bankadan yedi milyon lira borç sağlayamayan ve birçok yıldan beri dünyadaki tarihsel ve güzel eserleri, birçok şehir ve kasabayı,

94 DHÖ, s.9.

95 DHÖ, s.219.

96 İddianamenin bu bölümü şöyledir: "Bugün rüyet ve intacı ile mükellef olduğumuz bu tarihi, azim dava, altıyüz seneden beri pâyidar olan şevketli Osmanlı saltanatının azîm seyyiat neticesinde perişanisini mucip olan bir hesabın tetkikidir. Tehcir ve taktil davası değildir" (DHÖ, s.131).

bayındırlıkları yıkmak üzere çalışmış Alman Devleti'nin vahşi alınyazısına talihlerini bağlamışlardır. Ve nihayet memleketimizi de bu felakete sürüklediler."[97]

İttihatçılar, bu acı başlangıç ve son arasında, uzun uzun sorguya çekilmişlerdir. Örneğin, Ziya Gökalp Bey'den Türkçülük ideolojisinin nedenleri sorulmuştur.[98] Hemen her sanık Kara Kemal şirketlerinin hesabını vermek zorunda bırakılmıştır. Sanıklar, bu şirketleri memleket ekonomisi için, yararlı bulduklarını söylemişlerdir. İaşe ve ihtikâr, darlık ve karaborsa sorunları ele alınmıştır.[99] İttihatçılara, İttihat ve Terakki'nin iç yapısı, Teşkilât-ı Mahsusa ile ilişkisi ısrarla ve tekrar tekrar anlattırılmıştır.[100] Babıâli Baskını dahil Harbi Umumiye giriş sorunu da, bu sorgu furyası dışında bırakılmamıştır. Ermeni tehciri, *başta gelen konulardan biri olmuş ve Ermeniler, divan-ı harb'e*

97 Bu bölümün de Osmanlıcası: "... İşte 1855, 1877 tarihlerinde İngiltere devlet-i fahimesi, devlet-i Osmaniye'nin tamamiyet-i mülkiye ve istiklal-i âlisini iki mühim muhataradan kurtarmış ve Fransa devlet-i fahimesi devlet-i aliyye-i Osmaniyeye küçük yaşımızdan beri işittiğimiz vechile mütemadiyen ikrazatta bulunarak, bizim âlem-i imkândaki ensalimizi dahi ittifak ve iaşe eylemiştir. Bu iki devletin nasayih ve irşadat-ı hakîmanelerine, bir muharebeye girmemek hususundaki irşadatlarına adem-i iltifat ile otuz altı bankadan yedi milyon lira istikraz edemeyen ve birçok senelerden beri dünyadaki müesseri kadimeyi, birçok bilâd ve kasabatı, mamureleri yıkmak üzere çalışmış Alman devletinin mukadderati vahşiyanesine rabt-ı talih eylediler" DHÖ, s.132).

98 Ziya Gökalp Bey'i, Mahkeme Reisi, 5. Muhakeme'de (14 Mayıs 1919) sıygaya çekmiştir (DHÖ, s.77). Bu ilginç olayı, Ziya Gökalp'in ellinci ölüm yıldönümünde, *Cumhuriyet* Gazetesi'nin çıkardığı özel ekte (27 Ekim 1974) şu yazımızla ele almıştık: "Bir İdeolojinin Yargılanması" (*İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, s.155-165) - Yine, aynı konuda, *Milliyet* Gazetesi'nin düzenlediği bir açıkoturumda da soruna değinmiştik (27 Ekim 1974).

99 Bu konuda, Sait Halim Paşa aleyhte ifade vermiştir ve reis, örneğin Ziya Bey'e, bu ifadeyi aynen hatırlatmıştır (DHÖ, s.78). Fakat İttihatçıların çoğu lehte konuşmuşlar ve Kara Kemal Bey'in namuslu bir insan olduğunu belirtmişlerdir. Fakat İttihat ve Terakki'nin bu gibi şirketlerle ilişkisi olmadığını da söylemişlerdir. Örneğin Küçük Talât Bey (DHÖ, s.44-45), Atıf Bey (s.47,63), Mithat Şükrü Bey (s.34), Ziya Gökalp Bey (s.38), Salahattin Bey (s.166), Hâşim Bey (s.154), Musa Kâzım Efendi (s.152) Sapancalı Hakkı Bey, ayrı yargılanmasında, tamamen aleyhte ifade vermiştir (3632 nolu *Takvim-i Vekayi* ilavesi, s.1).

100 İttihat ve Terakki'nin iç yapısı mahkemenin ortaya çıkarmak istediği olgu, Merkez-i Umumi'nin egemenliği ve Fırka'nın Yasama, Yürütme, Yargı yanında 4. Kuvvet olduğunu kanıtlamaktır. Teşkilât-ı Mahsusa'ya gelince, sanıklar resmi bir devlet dairesi olduğunu söylemişler, bu konuda bilgilerinin yetersiz olduğunu da eklemişlerdir. Mahkeme ise bir tür çete olduğunu ve terörcülüğüyle, devleti bağlayıcı eylemlerde bulunduğunu ortaya çıkarmak istemiştir. Hukuk dışı saydığı işlemlerin, fiilî organ ve örgütlerce yapıldığı nedeni, kararını dayandırdığı gerekçelerin başında gelmiştir.

çektikleri telgraflarla bazı sanıkların yalan söylediklerini bildirmişlerdir. [101]

Belirttiğimiz gibi, iki ay kadar süren (27 Nisan–26 Haziran 1919) 14 duruşma sonunda mahkeme kararını vermiştir:

"Hal–i firarda" (kaçak) Talât, Enver, Cemal Paşalarla, Dr.Nâzım idama mahkûm edilmiştir. Cavit, Mustafa Şeref Beylerle, eski Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi on beşer yıl süre ile kürek cezasına ve kaçakların medeni haklardan iskatına karar verilmiştir. [103]

Daha sonra, mahkûmiyet kararları, Müdafaa–i Hukukçuları da kapsayarak, birbirini izleyecektir. (Bk.s. 562)

İttihat ve Terakki'nin tüzel kişiliği, onu temsil eden İttihatçılarla beraber, ilk kez tarihsel sorumluluğu, hukuki bir biçim verilerek saptanmış oluyordu.

1908'den beri –belki de daha önce– başlamış olan muhalefet, İttihat ve Terakki'den intikamını almış görünüyordu.

Bu son yargılama değildi.

İttihatçıların büyük bir kısmı, Müdafaa–i Hukuk örgüt kadrosunda, TBMM içinde ve dışında, "Milli Mücadele"ye katılmışlardır. Bir bölümü de, Halk Fırkası'na (CHF) karşı, bir muhalefet cephesi oluşturacaklar ve 1926 yılında, İzmir Suikasti nedeniyle, İstiklal Mahkemesi'nce, bir kez daha yargılanacaklardır. (Bk.s. 593). Mütareke sorularından çoğu, kendilerine bir kez daha sorulacak ve mahkûmiyetlerine esas olacaktır.

101 DHÖ, s.205.
102 DHÖ, s.219.

İKİNCİ KESİM

İTTİHATÇILAR ÜLKE DIŞINDA

1. *Ülke Dışına Çıkış Sorunları*

BİRİNCİ Dünya Savaşı yenilgisi, İttihat ve Terakki'nin yenilgisiydi. Talât Paşa kabinesinin istifasıyla birlikte iktidarı bırakmak zorunda kalan İttihatçılar bir çeşit panik içinde kalmışlardır. Son kongreyle Teceddüt Fırkası'na dönüşüm, ağır sorumluluklardan kurtulmaya yetmemiştir.

Bir kısım İttihatçılar –başta Talât, Enver ve Cemal Paşalar olmak üzere– yurtdışına kaçmışlardır.

Mondros Mütarekesi'nden sonra, ülke dışına kaçışın nedenleri, bu "büyük firar"la ilgili olarak araştırılmıştır. Bu konuda, çeşitli kaynaklarda, yeterli sayılabilecek bilgi bulunabilir. Fakat bunlar arasında İzmir Suikastı dolayısıyla 1926'da kurulan İstiklal Mahkemesi sorgulamalarında, bazı ünlü İttihatçıların verdikleri bilgileri en sağlıklı saymak gerekir.

Kaçış nedenleri birkaç ana çizgide özetlenebilir. İlk neden, Mütarekenin imzalanmasından sonra, İstanbul'un, özellikle Beyoğlu kesiminde, azınlıkların işgalci kumandan, subay ve erlerle kol kola yaptıkları taşkınlıklardır. İstanbul henüz işgal edilmeden işgalci rolünü benimseyen bu iç–dış unsurlar birleşimi boğucu bir intikam ortamı yaratmıştır. Eylemlerin gelişmesi, İttihatçıların nasıl bir hırpalanmaya uğrayacaklarının habercisi sayılmıştır.

İttihatçıların,belirli bir süre memleket içinde –belki de Anadolu'da– saklanmak ve sonra yargılanmayı göze alarak, ortaya çıkmak istedikleri de söylenmiştir. Fakat Dr. Nazım Bey'in verdiği bilgilere göre bu fikir de kabul edilmemiştir. Çünkü işgalcilerin, Saray'la da anlaşarak, işgallerini serbest kalan bölgelere de yayabilmeleri ve Anadolu'da bir ihtilal çıkarabilmelerinden korkulmuştur. [103]

Paşalar grubunun kaçışı, Merkez-i Umumi'de yapılan sınırlı bir toplantı sonunda kararlaştırılmıştır. Kaçmalarında ısrar eden Kara Kemal Bey'in "gidin sonra gelirsiniz" tezini savunduğu ve ısrar ettiği

103 Dr. Rüsuhi Bey'in, Ankara İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadeleri (*Cumhuriyet*, 8 Ağustos 1926).

ileri sürülmüştür.[104] Bir bakıma, kaçışın yararlı olacağı da düşünülmüştür. Tüm düşmanlıklar kaçanlar üzerine yöneltilecek, İttihat ve Terakki'nin ülke içinde kalanları daha az hırpalanacaktı. İşgalci devletlerin yazışmalarından, bu düşüncenin gerçeğe uygunluğu anlaşılmaktadır.[105] Bununla beraber, kalanlar da rahat bırakılmamıştır. Vahdettin–Damat Ferit ikilisinin öğütlerine uygun işgalciler, İttihatçıları zor kullanarak Malta'ya sürmüşlerdir (Bk.s. 559). Ayrıca, divan-ı harp, değindiğimiz gibi belli başlı İttihatçıları yargılamıştır.

Kaçan liderlerin kişisel amaçları ve eylemlerine ayrıca değinilmiştir. Ne var ki; kaçanlar yalnızca bu gruptan ibaret değildir. Örneğin, Cavit Bey ve Tevfik Rüştü Paşa gibi tek başına kaçanlar da vardır.[106] Yurtdışına kaçan İttihatçıların sayısı kabarık değildir.[107] Daha sonra, Malta sürgününden kaçan ve serbest bırakılanların küçük bir kısmı da Avrupa'da kalmışlardır.[108]

Fakat kamuoyu üzerinde şok etkisi yapan ve İzzet Paşa kabinesini sarsan, hatta istifaya götüren kaçış, 2 Kasım 1918 gecesi olmuştur. Üç paşa ve arkadaşlarından (Tâlat, Enver, Cemal Paşalarla iki eski Vali ve Polis Müdürü Bedri ve Azmi ve Dr. Bahattin Şakir, Dr. Nazım ve Dr. Rüsuhi Beyler) oluşan ünlü grup, istimbotla bir Alman torpidosuna binerek Karadeniz'e açılmışlardır.[109] Yolcular Sivastopol'a çıkmışlardır.[110] Oradan da –Enver Paşa dışında– Berlin'e hareket etmişlerdir.

104 Mithat Şükrü Bey'in, Ankara İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadeleri (*Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1926).

105 Arif Cemil, "İttihat ve Terakki Rüesasının Diyar-ı Gurbet Maceraları" (*Tevhid-i Efkâr* Gazetesi'nde, 14 Mayıs–13 Temmuz 1922 tarihleri arasında yayınlanan yazı dizisi).

106 Cavit Bey, uzun bir süre (100 günden fazla), İstanbul'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası Reisi Nuri Bey'in evinde saklandıktan sonra, Avrupa'ya kaçmıştır. Uzun süre İsviçre'de, daha sonra Fransa'da kalmıştır. Avrupa'daki hayatı, eylemci olmamıştır.

107 Bu sayıyı kesin olarak saptamak bugünkü kaynaklarla olanaksızdır. Fakat, herhalde 20'yi aşmayacağı kanısındayız.

108 Sait Halim Paşa, Roma'da öldürülmüştür. Hüseyin Cahit, Kara Kemal Beyler, bu arada sayılabilir.

109 Bu konuda garip bir anlaşmazlık içindedir. Zamanın gazetelerine göre, çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Örneğin paşaların Alman üniformaları giyerek, Alman Elçiliği'nin stasyoneri Lorelei'a binerek kaçtıkları söylenmiştir (*İkdam*, 4 Teşrinisani 1334). Şevket Süreyya Aydemir'e göre, bir Alman U67 denizaltısıyla kaçmışlardır (*Enver Paşa*, C.3, s.497) – *İslam Ansiklopedisi*'nin İngilizce 2. baskısında Enver Paşa maddesini yazan Prof. Dankwart A.Rustow bir Alman savaş gemisinden (a German naval wessel) söz etmektedir. Oysa kaçan grup içinde bulunan, Dr. Rüsuhi Bey, Ankara İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadelerinde "torpido ile gittik" demiştir (*Cumhuriyet*, 8 Ağustos 1926). Bizzat giden kişinin sözlerine inanmakta kendimizi haklı buluyoruz.

110 Bu konuda da anlaşmazlık vardır. Dankwart A. Rustow'a göre (aynı yazı) grup

Görüldüğü gibi ülke dışına giden İttihatçıların sayısı çok azdır. Geri kalanlar, sürgündekilerin büyük bölümü dahil, yurt içinde kalmışlardır ve bir kısmı Anadolu hareketini destekleyecek ve bu harekete katılacaklardır.

Bununla beraber, ülke dışına çıkmış olan İttihatçıların, girişimleri ve eylemleri, Türkiye'nin siyasal gelişmeleri bakımından çok önemlidir. Bu açıdan, özellikle paşaları, 1918 Kasım'ından 1922 Ağustos'una değin, dört yıla yakın bir zaman parçası içinde izlemek zorundayız.

2. Talât Paşa ve Berlin'den Yönetilen Çalışmalar

Adı, İttihat ve Terakki'nin simgesi olan Talât Paşa, 1909 yılında, amansız İttihatçı düşmanı, Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'le bir tartışmasını şu sözlerle kapıyordu:

"...Vatanı terk etmeyiz... Ölünceye kadar çalışırız." [111]

Ne var ki, bu sözleri söylemesinden sekiz yıl sonra, Karadeniz'e açılırken, siyasal hayatı da sönüyordu.

Sadrıâzam İzzet Paşa'ya bıraktığı mektupta, Talât Paşa, ülkeyi terk ediş nedenlerini açıklayarak, gerektiğinde memleket içinde yargılanmaya ve verilecek cezayı çekmeye hazır olduğunu bildirmiştir. [112] Ülkeyi terk ettikten sonra hakkında alınan tedbirler ve "gıyabi" yargı kararları birbirini izlemiştir. [113]

Talât Paşa'nın ülkeyi iki şartla terk etmeyi kabul ettiği ileri sürülmüştür. İttihat ve Terakki kongresinin yapılarak hesapların incelenmesi, Mütareke koşullarının açıklanması. [114] Ayrılmadan önce, İttihatçılara düşman olmayan ve iki İttihatçı bakanı içeren İzzet Paşa kabinesinin kurulmasını sağlamıştır. [115]

Enver Paşa'sız grup, Alman sınırına geldiğinin ertesi günü (8

Odesa'ya ya da Evpatorya'ya çıkmıştır. (a.g.e, s.498). Dr. Nâzım Bey'le, Dr. Rüsuhi Bey "Sivastopol'a gittik" demişlerdir (Aynı ifadeler). Böylece, Sivastopol'a ya da yakınına çıktıkları kesinlik kazanıyor.

111 Lütfi Fikri Bey'in, Franko'nun Portekiz'den kaçarak vatanını terk ettiğini söylemesi üzerine geçen konuşma:
"Dahiliye Nâzırı (Talât Bey) - Biz terk-i vatan etmeyiz, ölünceye kadar çalışırız.
Lütfi Fikri Bey - Sizi tebrik ederim.
Dahiliye Nâzırı- Hiç şüphesiz, ölünceye kadar çalışırız." (MMZC 1910, D I, Sİ 3, 12.içt., s.293-294).

112 Bu mektubun metni için bk. İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrâzamlar,* C.4, s.1943-1944 - Şevket Süreyya Aydemir, aynı eser, s.495-496.

113 "Seyyiat-ı idaresinden dolayı" vezaret rütbesinin ve taşıdığı nişanlar ve madalyaların, yabancı hükümetlerin verdikleri dahil, kaldırılması ve taşınmasının yasaklanması kararı (TV, No: 3501, 20 Mart 1919).

114 Arif Cemil, aynı yazı.

115 Tevfik Paşa, bu isteği kabul etmediği için kabineyi kurmaktan vazgeçmiştir. Bu konu için bk. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s.180 - İbnülemin Mahmut Kemal, aynı eser, s. 1942.

Kasım 1918), Almanya'da cumhuriyet ilan edilmişti. Berlin, bir savaş meydanına dönmüştü. Pasaportsuz yolcular, hayli sıkıntı çekmişler, ancak Cumhurbakanı Friedrich Ebert'in yardımıyla pasaport alabilmişlerdir. Talât Paşa, Ali Sâi adını kullanmaya başlamıştır.

Talât Paşa ve arkadaşlarının ilk karşılaştıkları engel, Osmanlı Elçisi Rıfat Paşa'dan gelmiştir. Büyükelçi, İttihatçıların geri verilmesini istemiştir. Ayrıca, bir yandan Türk Kulübü Başkanı Hamdullah Suphi Bey, bir yandan da Saffeti Ziya Bey İttihatçıların geri verilmeleri için Almanya'daki Türk öğrencileriyle gösterilerde bulunmuşlar, baskı yapmışlardır.

Alman hükümeti isteği reddedince, bu sefer Talât Paşa'nın adi hırsızlık suçundan ötürü geri verilmesi istenmiştir. Alman hükümeti verdiği sert cevapta, bu isteği de reddetmiş ve Talât Paşa'yı övmüştür.[116] Alman sosyalistleri ve basını İttihatçılar aleyhinde kampanya açmışlardır.

Talât Paşa, Berlin içine taşınmış, evinin yanı başında bir büro açmıştır. Doğuluları bir araya toplamak amacıyla "Şark Kulübü"nü kurdurmuştur.[117] Ayrıca, *"Réveil d'Orient"* (Doğu'nun Uyanışı) adlı bir gazete çıkarma hazırlığı yapılmıştır.[118] Bu arada kısa bir "hatırat" yazmıştır.[119]

Talât Paşa çalışmalarını üç ülke üzerinde toplamıştır: 1– Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında anlaşma sağlamak; 2– İngiltere ve öteki batılılarla ilişki kurma yoluna gitmek;[120] 3– Anadolu hareketini desteklemek.

Çalışmalarını bu yönde sürdürmüş, Danimarka, İsveç, İsviçre ve iki kez de İtalya'ya gitmiştir.

Basel'de sadrıâzamlık peşinde koşan Şerif Paşa ile Roma'da Kont Sforza ile görüşmüştür. Nesim Masliyah Efendi'nin aracılığıyla Hollanda'da temaslar yapmış, Lloyd George'a yazdığı mektuba cevap alamamıştır. Türkler aleyhindeki akımı durdurmak için İngilizlerle ilişki kurmuştur.[121] Ve daha önemlisi, Berlin'de komünist liderlerden Karl Radek'le yaptığı görüşme sonucu, Moskova'ya bir heyet gönde-

116 Arif Cemil, aynı yazı – Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.173.

117 Kulübün başkanlığına Emir Şekip Arslan, ikinci reisliğine de Şeyh Abdülaziz Çaviş getirilmiştir (Arif Cemil, aynı eser).

118 Yazı Kurulu yöneticiliğini Mehmet Başhemba'nın üstlenmesi kararlaştırılmışsa da, kalp sektesinden ölmüştür (Arif Cemil, aynı eser).

119 Bu anılar, 1958 yılında Enver Bolayır tarafından yayınlanmıştır: *Talât Paşa'nın Hatıraları* (Hüseyin Cahit Yalçın'ın önsözüyle).

120 Arif Cemil (aynı yazı), Talât Paşa'nın, yurtdışı çalışmalarını, üç ilkede toplamıştır. Fakat, 2. ilke, sansür tarafından çıkarılmıştır. Bu satırı biz yazdık.

121 Dr. Nâzım Bey'in Ankara İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadelerinden (*Cumhuriyet*, 9 Ağustos 1926).

rilmesi kararlaştırılmıştır. Bahattin Şakir Bey'in, Talât Paşa'nın temsilcisi olarak, Enver Paşa ile beraber Moskova'ya gitmesi kararlaştırılmıştır. Enver Paşa'nın uçak yolculuğu girişimleri bilinen talihsizliklerle sonuçlanınca, Bahattin Şakir Bey, Cemal Paşa ile yola çıkmıştır.

Gelişmenin bu aşamasında, Talât Paşa, 15 Mart 1921 günü, Berlin'de Tarliryan isimli bir Ermeni komitacı tarafından vurulmuştur.[122]

Ne var ki, zamanın Avrupa kamuoyu da Türklere karşıt olarak eğitilmiş ve şartlandırılmıştı. Nitekim Talât Paşa'nın katili Harb–i Umumi'nin müttefiki Alman mahkemesinde beraat ettirilmiş ve bu karar dolayısıyla Batı dünyasından övgüler almıştır.[123]

Bir yıl sonra, 18 Nisan 1922'de de yine Berlin'de ve Ermeni komitacıları tarafından Dr. Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Beyler öldürülmüşlerdir.[124] 1921 yılının bir İttihatçı kurbanı Sait Halim Paşa

122 Arif Cemil'e göre, Paşa'nın naaşı iki saat kaldırım üzerinde kalmıştır. Daha sonra Charlottenburg morguna taşınmıştır. Parlak bir cenaze merasimi düzenlenmiş ve tabut Berlin İslam Mezarlığı içindeki binaya konulmuştur (Aynı sayı) – Naaş 25 Şubat 1944'te İstanbul'a getirildi ve askeri merasimle Hürriyet–i Ebediye tepesindeki mezarına konuldu (Ayrıntılı bilgiler için bk. İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrâzamlar,* C.3, s.1956–1949) – Ayrıca bk. Dr. Nazım Bey'in tarihsiz bir mektubu (Tarihi Mektuplar, *Tanin,* 9 İkinciteşrin 1944).

123 Alman kanunlarına göre, Talât Paşa için avukat tutma olanağı yoktu. Tek savunucu, savcı olmaktaydı. Tarliryan'ın, verem olduğu ileri sürülmüş, fakat doktor muayenesi sağlam olduğunu kanıtlamıştır. Ermeni ve Alman tanıklar, Ermeni sorununu, Ermeniler açısından anlatmışlardır. Bu arada, Türk düşmanı bir papaz Johannes Lepsius'ün aleyhteki tanıklığı mahkeme heyetini etkilemiştir (Gotthard Jaeschke'ye göre bu papazın kitabı *"Deutschland und Armenien, 1914–1918"* başlıklıdır ve 1919 yılında yayınlanmıştır (a.g.e., s.173, not 3). Talât Paşa'nın Ermeni katline ilişkin telgraflar gösterilmiş, fakat bunları reddedecek hiç kimse bulunamamıştır. Jüri bu belgelere inanmış, ertesi gün katil beraat etmiştir ve büyük gösteriler arasında serbest bırakılmıştır (Arif Cemil, aynı yazı) – Paşanın öldürülmesi yıldönümünde, Ermenilerce katile bir milyon mark yardım topladıkları havadisi için bk. *Tevhid–i Efkâr,* 16 Mart 1338 – Liman von Sanders'in *"Talât Paşa Davası"* adıyla bir kitap yayınladığı haberini de aynı gazete vermiştir. Ayrıca Arif Cemil Bey'in de bu konuda Almanca bir kitap yayınladığı bilinmektedir. Bu kitapları bulamadık.

124 İki ünlü İttihatçının öldürülmesi haberi, İstanbul gazetelerinde hayli yankı yaratmıştır. Her ikisi de, Berlin'de, Charlottenburg'da Ohland Sokağı'nda gece yarısı, Ermeniler tarafından vurulmuşlardır. Alman hükümeti katili (ya da katilleri bulana 50.000 mark verileceğini, duvarlara yapıştırılan bildirilerle ilan etmiştir. Sosyalist gazeteler, Ermenileri savunmuşlardır. İki İttihatçının naaşları, 24 Nisan 1922 günü, morgdan alındıktan sonra, büyük bir cenaze merasimi ile ve kalabalık bir Doğulu cemaatinin katılmasıyla, Hayzethayde'deki mezarlığa defnedilmiştir. Tabutlar Türk bayrağı ile örtülmüştür. Sanık olarak, iki Ermeni talebesi tutuklanmış ve Leipzig'ten Berlin'e getirilmişse de, sonuç aydınlanmamıştır. Liman von Sanders Paşa, verdiği

da Roma'da vurulmuştur. (6 Aralık 1921) [125]

3.Cemal Paşa

1914 yılının 21 Kasım akşamı, 4. Ordu kumandanlığına tayin edilen Bahriye Nâzırı Cemal Paşa, Haydarpaşa istasyonunda uğurlanırken kendisinden zaferler beklendiği yolundaki şöyle sözlere karşılık veriyordu: Görevi yüceydi, ağır zorluklarını biliyordu: "Ben ve maiyetime verilen kahramanlar, Kanal'a (Süveyş'e) yapacağımız hücumda muvaffak olamayarak, cesetlerimizi Kanal'a dökecek olursak, arkada kalan vatanperverlerin cesetlerimiz üzerinden geçerek İslam'ın açıkça malı olan Mısır'ı saldırganların elinden kurtaracaklardır." [126]

Dört yıl sonra, yine bir kasım ayında, Alman torpidosuyla Sivastopol'a çıkmış olan Cemal Paşa, Halit Baboviç ismine çıkardığı bir pasaportla Berlin'den İsviçre'ye, Davos kentinin küçük bir dağ köyü olan Klosters'e yerleşmişti. Burada yaveri İsmet (Karabağ) Bey'in Fransızca'ya çevirdiği "Hatıralarını"yazmış, Anadolu hareketiyle yakından ilgilenmiştir. [127] Bu arada Başkan Wilson'a bir mektup yazmıştır. [128]

Cemal Paşa'nın amacı Afganistan'a gitmekti. Berlin'deki grupla yazışma üzerine ve Radek'le yapılan anlaşma sonucu Moskova'ya gidecek kafileye, Enver Paşa ve Dr. Bahattin Şakir'le beraber katılması kararlaştırılmıştır.

Enver Paşa'nın uçakla Moskova'ya ulaşma girişimleri başarısız kalınca, Dr. Bahattin Şakir'le beraber, yurtlarına dönen Rus esirleri arasında, Reval–Stettin yolunu tercih etmiştir.

Moskova'da Hariciye Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan'la

bir konferansta, gerçekleri anlatmıştır (*Tevhid-i Efkâr*, 20, 21, 27 Nisan, 3, 4 Mayıs 1338).

125 Sait Halim Paşa (1863 1921). Malta dönüşü, Roma'da yerleşmiştir. Bu kentte, 6 Aralık 1921'de, evinin kapısı önünde, bir Ermeni komitacısı tarafından vurulmuştur. Naaşı İstanbul'a getirilerek, büyük merasimle Sultan Mahmut türbesine defnedilmiştir. (Paşa ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İbnülemin Mahmut Kemal, aynı eser, s.1912 vd.).

126 Cemal Paşa, anılarında, bu nutuk olayını değerlendiriyor: "... Şimdi haber alıyorum ki, muhterem muhaliflerden birçokları, o zamanki sözlerimi şahit tutarak: "Cemal Paşa Suriye'den ne yüzle döndü? Hani ya İngilizleri Mısır'dan kovacak yahut öldürülecekti? Neden ölmedi?" gibi, aleyhinde birçok safsatalar icat ediyorlarmış... Ben Kanal seferinde ölmemek için hiçbir tedbire müracaat etmedim" (*Hatıralar*, s. 155–156) - Tanınmış Türk düşmanı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki son Amerika Büyükelçisi Henri Morgenthau, bu sahnenin tanığı olmuştur ve yorumlamıştır (*Mémoires de l'Ambassadeur Morgenthau*, s.157–158).

127 Cemal Paşa'nın, o zaman yaverliğini yapmış olan, İsmet Karabağ ile 6 Şubat 1976 günü, Kandilli'de bir konuşmamız oldu. Paşa ile ilgili bazı değerli bilgileri o günkü konuşmamızda edindik. Teşekkürlerimizi tekrarlıyoruz.

128 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, C.3, s.526.

ilişki kuran Cemal Paşa, projesi için gerekli para ve silah yardımını sağlamıştır. Ve eski Polis Müdürü Bedri ve yaveri ile beraber Afganistan yolunu tutmuştur. Bir süre Taşkent'te kalarak, bu bölgede bulunan Türk subaylarını karakol komutanı, öğretmen olarak örgütlemiştir.

Cemal Paşa, Afganistan'da "Serdar Ahmet Cemal Han" unvanıyla, askeri reformlar yapmıştır. Orduyu yeniden düzenlemiş, bir piyade ve süvari alayı, bir topçu taburu kurmuştur. [129] Yabancı basın durumu açıklamıştır. [130] Ayrıca, adalet ve içişleri alanlarında da düzenlemeler yapılmıştır.

Cemal Paşa, bu çalışmalarında Kabil'deki Sovyet Rusya Büyükelçisi Suriç'le işbirliği yapmıştır. Fakat en önemli engel İngilizler olmuştur.

Afganistan'ın Sovyetlerle antlaşması, Cemal Paşa'nın ısrarlı çabalarıyla imzalanmıştır.

Bu gelişmeleri, Enver Paşa'dan gelen bir buluşma önerisi altüst etmiştir. Cemal Paşa ile görüşmek isteyen Enver Paşa, gerektiğinde Afganistan'a da gelebileceğini bildirmekteydi. Olumsuz birtakım olayları önlemek amacıyla Cemal Paşa, Çarçuy kentinde buluşmayı kabul ederek tarihsel randevusuna gitmiştir. Fakat Enver Paşa'yı saptanan yerde de Taşkent'te de bulamamıştır. Bu sefer Moskova'ya giderek, Sovyetler Dışişleri'nden 19.000 kişilik bir kuvvet ve bazı askeri fabrika malzemesi istemiştir. İsteği kabul edilmiş ve hazırlanmıştır.

Bu sırada Enver Paşa'nın Batum'da olduğu öğrenilmiş, Moskova'ya çağrılmışsa da gelmemiştir. Cemal Paşa, Berlin'e hareket edeceği sırada, Enver Paşa'nın ava çıkma bahanesiyle Taşkent'ten ayrıldığı haberini almıştır.

Bu olay, Sovyetler Birliği liderlerinin İttihatçılara karşı güvenini temelinden sarsmıştır. Ankara'nın İttihatçılara tutumu da bu kararda etkili olmuştur.

Cemal Paşa, bu olaydan sonra Avrupa'da, bir çeşit Afganistan temsilcisi olarak görülmüştür. Berlin ve Münih'ten sonra, Paris'e gitmiştir. Fransa başkentinde Raymond Poincaré, Aristide Briand ve Franklin Bouillon'la görüşmeler yapmıştır. İtalya'da Kont Sforza ile buluşmuştur.

Moskova'ya dönüşünde, Sovyetler, Cemal Paşa'yı çok soğuk bir şekilde karşılamışlardır. Çeka, sorguya çekmiştir. *Izvestia* Gazetesi,

129 Kandemir, *Cemal* Paşa'nın Son Günleri (*Yedigün* Dergisi'nde, yazı dizisi, C.3, No: 73, 1 Ağustos 1934'te başlamış ve 84. sayıda, 17 Ekim 1934'te tamamlanmıştır. Yazı dizisi, İsmet Bey ve Paşa'nın eşi Seniha Hanım'la yapılan röportajlarla son bulmuştur. Bu yazıdaki bilgilerin gerçeğe uygun olduğunu, İsmet Karabağ konuşmamızda belirtmiştir.)

130 Ünlü *L'Illustration* Dergisi, Cemal Paşa'nın Türk danışmanlarının yardımlarıyla, Afganistan'ın çağdaş bir devlet şeklini aldığını, resimlerle belirtmiştir. (*Tevhid–i Efkâr* 17 Mart 1922).

paşanın Enver Paşa'yı yeren uzun bir konuşmasını yayınlamıştır. [131] Buna rağmen, Bolşevikler her tür yardımı kesmişlerdir. Fakat paşanın misafir muamelesi göreceğini, istediği yere gitmekte serbest olduğunu da bildirmişlerdir.

Paşa, Afganistan'a dönmeye karar vererek Tiflis'e gelmiştir. Fakat bu arada, Mustafa Kemal Paşa ile görüşme zemini hazırlaması için yaveri İsmet Bey'i Anadolu'ya göndermiştir.

Bütün ısrarlara rağmen Tiflis'te cevap bekleyen Cemal Paşa, bu şehirde, TBMM hükümeti temsilciliği binasından çıktığı sırada, 22 Temmuz 1922 gecesi, tabancalı kişiler tarafından, iki yaveri ile beraber öldürülmüştür. Cenazeler, Erzurum'a götürülerek defnedilmiştir.

Cemal Paşa'nın ölümü üzerindeki esrar perdesi hâlâ belgesel bir şekilde aralanmış değildir. Bolşevikler tarafından öldürüldüğü gerçeğe daha uygun düşmektedir. [132] İstanbul basınında bu bilinmezlik açıkça görülmektedir.

Cemal Paşa, ülke dışında öldürülen İttihatçıların beşincisi olmuştur.

4. *Enver Paşa*

Enver Paşa, ülke dışındaki İttihatçıların en eylemcisi ve maceracısı olmuştur. Amcası Halil (Kut) Paşa da ona yakın oranda bir eylemcidir. Ayrıca, Hacı Sami (Kuşçubaşı), Küçük Talat ve Halil Paşa'nın yaveri Naim Cevat Bey de Enver Paşa çevresinde oluşan eylemlerin etkili elemanları olmuşlardır.

Enver Paşa, Sivastopol'da arkadaşlarından ayrıldıktan sonra, Kafkasya'ya gitmek planını kurmuştu. Bunun asıl nedeni, "Şark'ta" kurduğu iki ordu ile oluşan "kuvvet menbaı"nın (güç kaynağı) başına geçmekti. [133] Bakü merkez olmak üzere geçici bir hükümet kurmaktı.

131 Joseph Castagné, Cemal Paşa'nın 28.6.1922 tarihli *İzvestia*'da yayınlanan bu konuşmadan bir bölümünü Fransızca çevirerek vermiştir (*Les Basmatchis*, s.53-54).

132 Halil Paşa, anılarında, Sovyetler Birliği Dışişleri'nden bir görevlinin, kendisine Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildiğini, özel olarak söylediğini belirtiyor. Ayrıca, Atatürk'ün 1936'da, Ankara'daki Sovyetler Birliği elçisine yaptığı uyarıyı da hatırlatıyor. "Sovyetler Birliği Merkez Şûrası"nda üye olan ve Halil Paşa ile dostluk kurmuş olan bu kişi, Paşa'ya şu sırrı veriyor: "Şûra merkezinde Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildi... Ancak bu, Moskova'da tatbik edilmeyecek, Tiflis'te yerine getirilecek. suikastı yapanların da Ermeniler olduğu ilan edilecek." Halil Paşa, bu uyarıyı Cemal Paşa'ya ilettiğini, fakat Paşa'nın önemsemediğini de ekliyor (*Bitmeyen Savaş*, s.368-369.).

133 Enver Paşa, Moskova'da Ali Fuat Paşa'ya planını şöyle anlatmıştı: "... Harbin 1918'de aleyhimize olarak nihayet bulacağını tahmin etmemiştim. Bizden ve Almanya'dan evvel Bulgarların ve Avusturyalıların çökeceğini ve memleketimizin bundan sonra garpten bir yardım bekleyemeyeceğini düşünmüştüm. Bu sebeple şarkta memleketimiz için bir dayanak, bir kuvvet menbaı aramaya mecbur oldum. Bu maksadı temin edebilmek için de iki ordu kurarak Kafkasya'ya ve Acemistan'a doğru sevketmiştim. Eğer cephelerimizin çökmesi felaketi birkaç ay sonraya kalmış

Ve kendi deyimiyle "ana vatanı kuvvetleriyle restore etmeye" çalışacaktı.[134] Talât Paşa grubundan bu nedenle ayrılmıştı.[135]

Fakat bir talihsizlik sonucu, bindiği yelkenli şiddetli bir fırtınaya tutularak, onu tekrar Kırım kıyılarına atınca, 1918 yılı sonlarında, Denikin ordularının kalıntıları içinden geçerek, Berlin'e gitmiştir. 1919 Mart'ında, hava yoluyla Moskova'ya geçmeyi planlamıştır. Ve her biri başlı başına bir macera romanı konusu olan altı uçak yolculuğu girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[136] Sonunda, Estonya sınırını aşarak, Moskova'ya varmıştır.[137]

1920 yılı ortalarında Sovyet Rusya başkentine vardığı zaman, Kafkasya Bolşevik egemenliği altına girmişti. Cemal Paşa, Bedri Bey'le Afganistan'a geçmişti. Dr. Bahattin Şakir ve Halil Paşa oradaydılar. Mustafa Suphi de bir engel olarak karşısına çıkmaktaydı.

Enver Paşa, Bolşevik liderlerince, büyük bir konukseverlikle karşılanmıştır. Kendisine, seçkin konuklar için ayrılan bir konak ayrılmıştır. Enver Paşa burada en ünlü komünist liderler tarafından kabul edilmiştir. (Lenin, Radek, Çiçerin, Zinovyev gibi.)[138]

Ankara temsilcilerinin henüz görünmedikleri bir sırada, Bolşevikler,

olsaydı, hem şarkta temine çalıştığım ikmal menbalarını temin ve hem de Anadolu'nun ortalarında kuvvetli ihtiyatlar yığınağı vücude getirecektim. Birincisini temin ederken, hem müttefiklerimiz ve hem de biz mağlup olmuştuk" (*Millî Mücadele Hatıraları*, s.24).

134 Yine, Ali Fuat Cebesoy, Enver Paşa'nın şu sözünü belirtiyor: "... Kafkasya'daki ordularımızın kuvvetine güvenerek, merkezi Bakü olmak üzere, muvakkat bir hükümet teşkil edecektim. Düşmanlarımızın yapacakları tazyik ve bize teklif edecekleri sulh şartlarının ağırlığı derecesine göre, anavatanı kuvvetlerimle restore etmeye çalışacaktım... Ayağa kalktığım zaman, tasavvurlarımı, tatbik edebilecek bir kuvvet ortada yoktu" (aynı eser, s.43).

135 Dr. Nâzım Bey, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde durumu şöyle anlatmıştır: "Kırım'a gittik. Orada Almanya için trene bindik. İstifadan evvel Enver Paşa'nın bir projesi vardı. Kafkasya'daki bir fırkaya 100.000 silah göndermiş, halka tevzi edilmek üzere 800.000'de lira göndermiş. Enver Paşa, Halil Paşa'ya göndermiş. Fakat İzzet Paşa, yoldan, Halil Paşa'yı, İngilizlerden korkarak geri aldırmış. Enver Paşa oraya teveccüh etti (yöneldi)" (*Cumhuriyet*, 9 Ağustos 1926) Yine bk. Halil Kut, *Bitmeyen Savaş*, s.227, 250, 251, 253, 349).

136 Gördüğümüz kadarıyla Enver Paşa ile ilgili kitap ve incelemelerde, bu konu açıkça ele alınmış değildir. Yalnız Arif Cemil, bu girişimlerin altı kez yapıldığını saptamıştır (aynı eser). Ayrıca Dr. Nâzım Bey de, bu sayıyı adı geçen ifadelerinde belirtmiştir (*Cumhuriyet*, aynı sayı). Bunlar içinde, Şevket Süreyya Aydemir, Reval ve Kovno maceraları üzerinde durmuştur (*Enver Paşa*, Cilt 3, s.519). Halil Paşa da, anılarında, olayları tam olarak hatırlayamamaktadır. Tekin Erer de konuyu, gerçek tablo içinde ele almış değildir. (*Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı*, s.21vd.).

137 Moskova ve sonrası gelişmeleri, çeşitli kitaplardan özetledik.

138 Azade-Ayşe Rorlich, Fellow Travellers: Enver Pasha and the Bolshevik Government 1918-1920, *Asian Affairs* CLXIII Part III, Ekim 1982 s. 292.

Enver Paşa'nın atılganlığına ve heyecanına da bağlı olarak, paşa ile İngiliz emperyalizmine karşı ortak bir strateji planında anlaşmışlardır. Böylece "Ali Bey (Enver Paşa'nın kullandığı isim) operasyonu" adı verilen strateji de oluşmuştur.

Berlin'de temeli atılan *İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı*, Enver Paşa'nın başkanlığında Sovyetler başkentinde somutlaşmıştır. Paşa, Bolşevik liderlerle (Zinovyev, Bela Kun, Radek) beraber, Bakü'ye gitmiş ve *Doğu Halkları Kongresi*'ne bu cemiyetin temsilcisi olarak katılmıştır.

Bakü'den, 1920 Ekim'inde Moskova'ya, oradan Berlin'e ve Roma'ya gitmiştir. Yine Berlin ve Moskova yoluyla Batum'a dönmüştür ve Anadolu'ya geçişi tasarlamıştır.

Ankara'nın tutumu ve Trabzon Vali Vekili Sami Sabit (Karaman) Bey'in (daha sonra Paşa) aldığı tedbirler –ve Sakarya Zaferi– üzerine, Anadolu'ya geçemeyen Enver Paşa, dönüşü olmayan seferine başlamıştır. Önce, Ruslarla birlik olarak Orta Asya'ya yönelmiştir. Tiflis, Bakü, Aşkabad, Merv yoluyla Taşkent'e gelmiştir (Ekim 1921). Ve 8 Kasım günü, otuz kişilik bir kafile ile ava çıktığını söyleyerek, bu kentten ayrılmıştır.

Bu ayrılıştan itibaren, Paşa Ruslara karşı, Türkistan milli hareketlerini yönetmeye başlamıştır. Doğu Buhara'da, yarı haydut, yarı ihtilalci *Basmacı* aşiretlerinin başına geçmiştir. İlk çarpışmalar başarılı olmuştur. Ne var ki, başarılar çok sürmemiş ve 4 Ağustos 1922 günü, Düşenbe (bugünkü adıyla Stalinabad) kenti yakınında, Bolşevik birliklerine karşı yaptığı bir saldırı sırasında vurulmuştur. Mezarının yeri bilinmemekte ya da gösterilmemektedir.

Enver Paşa, yurt dışında öldürülen İttihatçıların altıncısı ve sonuncusu olmuştur.

İttihatçıların bu en atılgan ve en ihtiraslı kumandanının amacı üzerinde durmak gerekir.

Enver Paşa'nın, dört yıla yakın (3 yıl 8 ay) bir süre içinde, bin bir macerayla dolu ideolojik tutumu üç noktada toplanabilir: 1– Anadolu'ya geçerek, "Milli Mücadele"nin lideri olmak; 2– Bolşeviklerle birlikte İngilizlere karşı savaşmak; 3– Ruslara karşı, Türkistan'da milli bir hareketi yönetmek.

Bu eylemlerden, birincisiyle üçüncüsünün başı olmak istediği açıktır. Ruslarla ortak olarak yapacağı ve yaptığı çalışmalardaysa Bolşevik sahnesinde ikinci planda bir aktör rolünde kalmıştır.

Anadolu ile İlişki

Enver Paşa'nın asıl amacı, kuşkusuz, Anadolu'ya dönerek, kurtuluş hareketinin başına geçmekti. Kafkaslarda ve Doğu Anadolu'da hazırlamış olduğu kuvvet birikimi bu planın ilk aşaması sayılmalıdır. Daha sonra, amcası Halil Paşa aracılığı ile Ruslardan istediği Müslüman Türk er ve subaylardan oluşan birkaç süvari tümeniyle, planını gerçekleştirmek istemiştir. Bu "azami" (maksimal) plan Bolşevik

liderlerce kabul edilmemiştir.[139] O zaman, yurda dönen esirler arasında, tanınmadan kuzeydoğu sınırını geçmeyi planlamıştır. Bu istek de gerçekleşmemiştir.[140]

Enver Paşa'nın, Batum'dan Trabzon'a gelmesi, *Trabzon Müdafaa–i Hukuk Cemiyeti* üyelerince beklenmiştir. Halil Paşa, daha sonra Küçük Talat Bey de dönüş hazırlıklarında faal olmuşlardır. Ardahan Mebusu Hilmi Bey, Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey bu dönüşü desteklemişlerdir.[141] Enver Paşa'nın, Halil Bey'in birliklerine katılacağı da belirtilmiştir.[142] Ne var ki, Trabzonda kurulan köprübaşı yıkılmış ve paşa Anadolu'ya girememiştir. Sorun, TBMM'ye yansımıştır.[143]

Enver Paşa projelerine genellikle örgütsel bir nitelik vermek istemiştir. Önce *"İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı"*nı, daha sonra bu cemiyete bağlı ve onun bir çeşit Türkiye kolu olarak *Halk Şûralar Fırkası*'nı kurmuştur. İttihatçılığı devam ettirmek amacıyla, bu Fırka'ya iç isim olarak İttihat ve Terakki adını vermiştir. Batum'da Fırka'nın bir kongresini yapmıştır.

Bolşeviklerle Ortak Eylemler

Enver Paşa'nın, Ruslarla –daha doğrusu Sovyetler Birliği yöneticileriyle– olan ortak girişimleri ve eylemleri, yalnızca İngiliz emperyalizmi ile olan savaşım programını açıklamaz. Aynı zamanda, Anadolu'da

139 Halil Kut, a.g.e., s. 350 – Sami Sabit Karaman, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa,* s. 106–108, 113–115, 117–119. – Kâzım Karabekir, *Enver Paşa ve İttihat ve Terakki,* s. 259.

140 Yine, Dr. Nâzım Bey'in ifadelerinden: "... Enver Paşa, nefer kıyafetinde gönüllü olarak girecekti. Batum'da bazı lazlarla, takacılarla temasta bulunmuş." Mahkeme Reisi Ali Bey'in "Bizi arkadan vurmak istiyordunuz" demesine karşı, Dr. Nâzım Bey'in cevabı: "Efendim, hakikat namına arzediyorum... Enver Paşa, hatası yüzünden, Türklük için ölmüş, şehit olmuş, eski bir inkılap arkadaşımdır. Onun ruhunu ta'zip etmek istemem. Eğer Anadolu sadık bir adamını Enver Paşa'nın nezdinde bulundursaydı, Ankara'ya benden fazla hizmet etmiş olurdu." (*Cumhuriyet,* aynı sayı).

141 O zaman Ardahan mebusu olan ve sonra (1926) idam edilen, Hilmi Bey'in, Trabzon Vali Vekili Sami Sabit (Karaman) Bey'le konuşmasından: "... Biz BMM'de mütesanit ve müttehit kırk İttihatçıyız. İstediğimiz anda M.Kemal'i alaşağı ederiz. Enver'i onun yerine geçirebiliriz... Zamanı henüz müsait bulmuyoruz... Enver'le görüşmeye gidiyorum". Sami Sabit Bey, durumu Karabekir Paşa'ya, o da Ankara'ya bildirmiştir ve Hilmi Bey'e Batum'a gitme izni verilmemiş, geri, Ankara'ya dönmesi istenmiştir. (Kâzım Karabekir, aynı eser, s.220 vd. – Sami Sabit Karaman, aynı eser, s.39–44).

142 Sami Sabit Karaman, aynı eser, s.30–31.

143 Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey, Dahiliye Vekaletine "Trabzon Müdafaa–i Hukuk Cemiyeti hakkında 11 maddelik" bir istizah takriri vermiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, C. XX, s.268, 289, 304, 311–320, 327, 328). Bu konu Müdafaa–i Hukuk bölümünde (Cilt 4) ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

gelişen ulusal kurtuluş hareketiyle kurduğu diyaloglarla da ilgilidir. Bu dönemde Enver Paşa artık sosyalist, İslamcı ve değişmeyen taibatı icabı ihtilalcidir.

Bu oluş içinde, Enver Paşa, Bolşevizm ideolojisini ve stratejisini benimsemiş bir İttihatçıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisiyle beraber çökmekte olan emperyalizmine bağlı başkumandanının, Leninist ve Troçkist ekiple bağdaşmak istemesi, onu çelişik bir durumda bırakmıştır. Nitekim, Bakü Kongresi'nde okunan yazılı bildirisinde, Sovyetler rejimini övmüş ve benimsediğini belirtmiştir. Bakü Kongresi'yle ilgili bölümde soruna değinilmiştir. Kişisel yazışmalarında, eski İttihatçıların "yoldaş" olarak adlandırılmaları ilginçtir.[144]

Rus stratejisi içinde, Enver Paşa, Bolşevik politikalarının bir piyonudur. Bolşevikler, kendileriyle ilişki kuran İttihatçılar içinde, en fazla Enver Paşa'yı beğenmişlerdir. Yürekliliği, dinmek ve durmaz bilmez hareketliliği, Rus ihtilalcilerinin taktiklerine uyumlu düşmekteydi.

Her ne kadar Ruslar Enver Paşa'dan özellikle Türkistan'da yararlanmak niyetinde olmuşlarsa da, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bir seçenek olarak yararlanmak da istemişlerdir.

Anadolu'da bir ikilik çıkmasından yana olmayan Ruslar, Dışişleri Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan'ın ağızlarından Enver Paşa'ya bazı tavizler vermişlerdir. Nitekim, Mustafa Kemal–Enver çatışmasını, Türkiye'nin bir iç sorunu sayacaklarını açıkça ve birkaç kez bildirmişlerdir.

Fakat bir yandan Ankara'nın Moskova üzerindeki baskısı ve aldığı tedbirler üzerine, Sovyetler Enver Paşa'yı yalnız bırakınca, o da Türkistan seferine çıkmıştır.

Bolşeviklere Karşı Eylemler: Türkistan Seferi

Kafkasya ve Orta Asya (kısaca: Türkistan) Türkleriyle ilişki İttihatçılar tarafından, zayıf da olsa, 1911'den sonra kurulmuştur. Yusuf Akçura Bey, tanınmış bir Türkçü'ydü. Hüseyinzade Ali Bey, Merkez-i Umumi üyesiydi. Türk Ocakları, bu ilişkiyi pekiştirmiştir.

Bilindiği gibi asıl ideolojiyi, Merkez-i Umumi üyesi, Ergani Mebusu, Darülfünun Türk Medeniyeti Tarihi Müderrisi Ziya Gökalp Bey'in çevresinde gelişen bir Türkçü grup oluşturmuştur. Bu akım, Osmanlı ülkesi içinde atomlar halinde yaşayan Türklere bir "milli şuur" kazandırma amacını güdüyordu.[145] Fakat özellikle 1913–1918 yılları arasında, ülke dışındaki Türkleri de kapsayıcı bir genişlik kazanmıştır. Ve ortaya "Turan Devleti" tezi çıkarılmıştır. Bu, bütün Türkleri sınırları içinde toplayan, Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan bir

144 Bu konuda bazı örnekler için bk. Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s.570 vd.

145 Bu konuda özet bilgi için bk. Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar,* s.45. – Şu kitabımız, *Türkiye'nin Siyası Hayatı İçinde Batılılaşma Hareketleri,* s.87.– Prof. Niyazi Berkes'in şu eserleri: *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler,* s. 105 vd. – *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* s. 370 vd. – *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?,* s.52 vd.

imparatorluk olacaktı. Yüzölçümü bile saptanıyordu.[146]

Brest–Litovsk Antlaşması ile Rus Çarlığı devre dışına çıkınca, Ziya Gökalp Bey, artık eyleme geçme zamanının geldiğine inanmıştır. 1918 yılında, *"Rusya'daki Türkler Ne Yapmalıdırlar?"* başlıklı kitapçığı bir plan çizmekteydi.[147]

Turancılık akımı, Alman emperyalizmine de uygun düşüyordu ve Almancı bir "etik"de içeriyordu.[148]

Ziya Gökalp'in, şiirlerinde işlediği büyük adam teması, Enver Paşa'yı da içermiştir. Şair Ziya Gökalp, Enver Paşa'nın, geleceğin "Sahipkıran"ı olarak portresini, karizmatik bir çerçeve içine yerleştirmiştir.[149]

Kafkasya ve Türkistan öyküsü, Meşrutiyet yıllarında başlamıştır. Ne var ki, Türkçülerin, tüm çabalarına karşın, bilmedikleri ve öğrenemedikleri bir şey vardı: Genellikle "Türkistan" denen Orta Asya'nın sosyal, siyasal ve kültürel durumu. Bir zamanlar, ondokuzuncu yüzyılda Rusların eline geçmişti. Çarlık baskısı altında ezilen Türkistan, 1917 Rus İhtilali'ne umut bağlamıştı. Fakat Bolşevikler de yeni bir istila hareketini başlatmışlardı.

Sürekli kaynaşma halindeki Türkistan'ın halk kitleleri içinde, en hareketli bölge Buhara idi. Basmacılar adını alan dağınık gerillalar 1917 yılında, Bolşevikler için büyük bir tehlike olmuşlardı. Enver Paşa, bölgede kumandayı ele almak istemiştir. Ve Türkistan'a, İttihatçı, Türkçü–İslamcı, bir Turan imparatorluğu idealinin taşıyıcısı olarak gitmiştir.

1921 yılında Türkistan, eski uygarlığın zerresini bile taşımamaktaydı.[150] Enver Paşa'nın mektuplarındaki gözlemler ilginçtir.[151]

Kaldı ki feodal bir yapı içinde yaşamaya alışmış olan Basmacılar,

146 Tekin, *Turan,* s.3–4, 76–78, 111–113. – Ömer Seyfettin, *Yarınki Turan Devleti,* s.65–66. – Niyazi Berkes, *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?* s. 69–70.

147 *Rusya'daki Türkler Ne Yapmalıdır?*

148 Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler,* s.119–122.

149 Ziya Gökalp'in Enver Paşa başlıklı manzumesinden:
"Siyasette ittifaklar dokudun
Yedi Çara birden meydan okudun
Biz hepimiz şüphelerin içinde
İken, vardı sende büyük itmi'nan
Arştan sana ya ilâhî bir müjde
Verilmişti, yahut kudsî bir ferman
......
Semalardan gelen gizli hak sesi
Türkler artık kurtuluyor müjdesi"
(*Tanin*, 1 Eylül 1331 – Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyatı: 1. Şiirler ve Halk Masalları,* s.145).

150 Birinci Dünya Savaşı sonrası Türkistan'ın siyasal ve sosyal durumu için bk. Joseph Castagné, a.g.e., s.11–34 Geoffrey Wheeler, *The Modern History of Soviet Central*

Kırbaşı denilen ve birbiriyle çekişen büyük arazi sahiplerinin bölüştükleri küçük topraklar üzerinde yaşamaktaydılar. Bunların devlet görüşü, feodal ve sınırlı boyutlardan öteye geçmiyordu.

Enver Paşa'nın öncülük ettiği, büyük bir Türk–İslam devleti fikri, küçük bir aydınlar grubu bir yana, Türkistanlılara tamamen yabancı bir ülküydü.

Enver Paşa, 1921 yılı sonlarına doğru, bu feodal anarşi ortamı içinde, Basmacılara güvenmiştir. İngilizlerin de kışkırtmasıyla, Doğu Buhara'da Osman Hoca başkanlığında kurulmuş olan rejim, 1918'den beri Bolşeviklere karşı savaşıyordu.

Bolşevik liderleri, durumu lehlerine çevirmek için Enver Paşa'yı sahneye çıkarmışlardır. "Ali Bey Misyonu" diye adlandırılan bu strateji, Enver Paşa'nın Bolşeviklerle eylem birliği çerçevesinde oluşturulmuştur. [152]

1921 yılı Ekim'inde, Anadolu'ya gitmekten vazgeçen Enver Paşa, bu amaçla Batum, Bakü, Aşkabad, Merv ve Buhara'ya gittiği zaman, büyük bir düş kırıklığına uğramıştır. Her gittiği yerde, Bolşeviklerin basit yönetim örgütleriyle karşılaşıyordu. Bunlar, ülkeye yabancı Bolşevik memurlardı ve kendi rejimlerini yerleştirme uğraşındaydılar.

Enver Paşa, İttihatçı ve Gökalpçi "Sahipkıran" adayı olarak, Buhara'da ayrıldığı zaman, zorlukların Pamir tepeleri kadar aşılmaz olduğunu kolaylıkla anlamıştır. Ziya Gökalp, o sırada Anadolu'daydı.

Basmacı beylerinin çatışmaları arasındaki büyük macera umut verici olmamıştır. Bunlardan birisi (İbrahim Lâkay) onu haftalarca hapsetmiştir. İlk aşamada, Enver Paşa, Basmacıları örgütlendirerek, bazı savaşları kazanmıştır.

Enver Paşa'nın eylemleri, kendi arkadaşları tarafından bile "delice" sayılmaktaydı. [153] Trabzon'da çıkan *Tezel* Gazetesi onu, "Müslüman dünyasının vebası" ilan ediyordu. [154]

Asia, s.65-97, 179-225 - Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s. 624 vd.

151 Enver Paşa'nın mektuplarından çıkarılan bazı satırlar ve gözlemler: "Bu insanlar, okuma yazma bilmiyorlardı", "Kuran okumasını dahi bilmiyorlardı", "İyi asker değildiler, silah kullanmasını bilmiyorlardı", "Su içer gibi yemin ediyorlardı", "Burada âdeta bir esir gibiyim", "Bazı kişilerin eğlencesi olduk" (Bu satırlar, Şevket Süreyya Aydemir'in *Enver Paşa* kitabının çeşitli sayfalarındaki mektuplarından alınmıştır. (s.644, 652, 653, 654).

152 Cemal Paşa, *İzvestia* Gazetesi muhabiri ile 28 Haziran 1922'de yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "Enver Paşa tarafından girişilmiş olan savaş, birleşik Müslüman cephesinde bir gedik açmıştır. İngiliz emperyalizmi, bundan yararlanmasını bilecektir... Asya İslam dünyası, kendisine bağımsızlığını, yalnız ve yalnız Sovyet hHükümetinin sağlayacağına, derinliğine inanmıştır..." (Joseph Castagné, a.g.e., s.53-54) - Halil Kut, a.g.e, s.366-368.

154 Castagné'nin kitabında *Tezel* Gazetesi'nin 15 Temmuz 1922 tarihli sayısında çıkan yazıdan uzunca bir bölüm de vardır (s.54-55)

"Yeni bir Timurlenk'ten korkan Ruslar", Kızıl Ordu birliklerini artırarak, tüm ağırlıklarını Güney Buhara'ya kaydırdılar. Ve bir kurban bayramı günü kendilerine, atı Derviş'in üzerinde kılıcını çekerek hücum eden Enver Paşa'yı mitralyöz ateşine tutarak, hayatına son verdiler. [155]

Ölümünden sonra, Enver Paşa'nın heyecan dolu öyküsü, efsaneleşmişti. Kendisine bağlı birkaç arkadaşı, bir süre daha eylemlerini sürdürmüşlerdir. [156]

Enver Paşa önderliğindeki hareket, Moskova'yı sarsmıştı. İttihatçı grup, Sovyetler Birliği'ni terke zorlanmıştır. [157] Cemal Paşa ise Tiflis'te bu hareketin sonucu olarak öldürülmüştü.

Osmanlı Meşrutiyeti'nde, İstanbul'da çeşitli nedenlerle, ülke dışına yönelik olarak geliştirilen bir teori, Türkistan gerçekleri içine, böylece gömülmüştür.

Halil Paşa

Enver Paşa'nın eylemleri, amcası Halil (Kut) Paşa'dan ayrılmaz. Halil Paşa, yeğeninin doğrultusunda olmakla beraber, onu zaman zaman frenleyebilmiş tek insandır denebilir.

Birinci Dünya Savaşı'nda, Çanakkale Zaferi kadar büyük bir zaferin, Kut–ül Amara zaferinin kahramanı, 6. Ordu Komutanı Mirliva Halil Paşa'dır. Ve bu kenti zaptederek İngiliz Komutanı General Townshend'le 13.000 askerini esir almıştır (29 Nisan 1916). [158] Daha sonra, sayısı artan düşman kuvvetleri karşısında, Bağdat düşmüş, o da kuvvetleriyle geri çekilmiştir (29 Mart 1917). Halil Paşa'nın askeri, siyasi eylemleri, 1918 yılında ilginç biçimlerde görülür: Şeyh Mahmud'u, Süleymaniye Sancağı ve havalisinin azlolunmaz emiri tayin ederek, Güney Doğu Anadolu'da, bir devletçik kurmuştur (Nisan 1918). [159] Şark Orduları Grubu kumandanlığına atanarak, Kafkasya'ya geçmiş, Bakü'yü İngilizlerin, Rusların ve Ermenilerin elinden alarak zaptetmiştir (Eylül 1918).

Halil Paşa'nın gerçekleştirmek istediği plan şuydu: Hazer Denizi'nde Osmanlı egemenliği kurmak, Bakü'yü kurtarmak, Enzeli–Kavzin–Hamedan yolunu izleyerek, Basra'ya inmek ve Irak'taki tüm İngiliz kuvvetlerini kuşatmak ve İngiliz donanmasını besleyen petrol merkezlerini kontrol altına almak. Böylece, İngilizler Irak'tan çekilecek, bu da savaşın akışını değiştirecekti. [160]

155 Bu olay için bk. Joseph Castagné, a.g.e., s.60–61 (Bu sayfalarda *Pravda*'nın bu acı sahneyi anlatan 11.10.1922 sayısındaki yazıdan kısa bir bölüm vardır) – Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s. 675–676, 683–686.

156 Joseph Castagné, a.g.e., s.61–64.

157 Halil Kut, a.g.e., s.367.

158 Aynı eser, s.184-190.

159 *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabımız, Cilt II, s.161.

160 Halil Kut, a.g.e., s.220

Halil Paşa, İran ve Erivan çizgisi üzerindeyken ve Kafkasya'da "Şimali Kafkas" konfederasyonu kurulma çalışmaları yapılırken, Mütareke gelip çatmıştır. İstanbul'a dönen paşa, tutuklanarak bir "İttihat ve Terakki Kulübü haline getirilmiş olan" Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilmiştir.

Paşanın macerası, Bekirağa'dan kaçıp Sivas'a gitmesiyle başlamıştır. Kongre ortamı içinde, beraber geldikleri Küçük Talat Bey'le, Sivas'ta görülmeleri uygun bulunmamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Halil Paşa'ya, Doğu'daki ününden yararlanarak, Sovyetler Birliği'nden para ve silah yardımı sağlama görevini vermiştir ve Doğu'da bir "nefes yolu" açılmasında önayak olmasını istemiştir. [161]

Kâzım Karabekir Paşa da, Halil Paşa'ya gönderdiği bir şifrede, Enver, Halil ve Nuri Paşaların "başta gelen" görevlerini şöyle belirtiyordu: "Sovyet idaresini Türk hududuna kadar ulaştırmak." [162]

Halil Paşa, Moskova'ya, 1920 Haziran'ında varmış, O da seçkin konuk olarak karşılanmıştır. Lenin, Çiçerin ve Karahan'la, TBMM Hükümeti adına görüşmüştür. Görüşmeler sonunda, Anadolu'ya kısa zamanda topçu ve piyade mühimmatı gönderilmeye başlanmıştır. Kendisi de birer tonluk dört külçe altını, Karaköse'de Doğu Cephesi Kumandanlığı Kurmay Başkanı Kâzım (Orbay) Bey'e teslim ederek, Moskova'ya dönmüştür. [163]

Moskova'da, Bakü Kongresi'nden dönen Enver Paşa ile buluşmuştur. Ali Fuat Paşa heyeti de bu sırada Moskova'ya gelmiştir. Daha sonra Türkistan'ın başkenti Taşkent'e gitmiştir.

Enver Paşa'nın, Rusların yardımıyla askeri birlikler kurarak Anadolu'ya girme arzusu konusundaki görüşmeler Halil Paşa tarafından yönetilmiştir.

Halil Paşa, daha sonra Trabzon'a gelmiş ve birkaç ay kalmıştır. Burada, Küçük Talat Bey'in de desteklediği, Enver Paşa yanlısı, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'yle ilişki kurmuştur. Ankara'nın isteği üzerine, Enver Paşa'nın ısrarını dinlemeyerek Batum'a dönmek zorunda kalmıştır. [164] Küçük Talat Bey'in Enver Paşa'nın Trabzon'a gelişini

161 Halil Kut, a.g.e. 304 - Mazhar Müfit Kansu, duruma değişik bir açıdan bakmıştır. (*Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,* C I, s.340-342).

162 Naim Cevat Bey'in Ankara İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadeleri konuya açıklık ve kesinlik getirmiştir. (*Cumhuriyet,* 17 Ağustos 1926). Bu konu ayrıca, Müdafaa-i Hukuk Cildi'nde de ele alınmıştır. Yine bk. Rasih Nuri İleri, *Atatürk ve Komünizm,* s.79 vd.

163 Halil Kut, a.g.e., s.330.

164 Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu bölgede çok faal bir rol oynamış olan Küçük Talât Bey, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde verdiği ifadelerde, Halil Paşa'yı, "Enverci" hareketin ajanı olarak göstermiştir. Bu açıklamalara göre, Halil Paşa, Enver Paşa'nın isteğine rağmen Trabzon'u terk etmiştir. Fakat, "Batum'da Ankara'ya suikast fikrinin" varlığını da belirtmiştir. (Bk.s. 588)

hazırladığı ve Halk Şûralar Fırkası'nın temsilciliğini yaptığı gibi iddialar hâlâ kesinlik kazanmamıştır. Bununla beraber, Trabzon'da bulunan İttihatçıların, daha sonraki "bir ifşaatta", "Ankara hükümetine karşı, bir suikast fikrinden" bile söz ettikleri unutulmamalıdır. [165]

Yeniden Moskova'ya dönen Halil Paşa, Enver Paşa'yı eylemlerinden caydırmak için Bolşevik liderlerine öneride bulunmuşsa da kabul edilmemiştir ve Rusya'yı terk etmesi istenmiştir. (Bk.s. 579) Kendisine Cemal Paşa'nın Çeka tarafından öldürüleceği haberi, özel olarak verilmiştir. (Bk.s. 580)

Moskova'dan Almanya, Macaristan ve Avusturya'ya giden Halil Paşa, Türkiye'ye dönmüş ve 1957 yılında İstanbul'da ölmüştür.

165 Küçük Talât Bey'in ifadelerinden (*Cumhuriyet*, aynı sayı).

ÜÇÜNCÜ KESİM

ÜLKE DIŞINDA ÖRGÜTSEL ÇALIŞMALAR

ÜLKE dışındaki İttihatçılar tarafından kurulmuş olan dernekler, yapılan kongreler ve bunlara katılmalar, üzerinde ilgi ile durulacak olayların aydınlanması bakımından önemlidir. Ne yazık ki, bu gelişmeler, aradan bunca yıl geçtikten sonra, hâlâ aydınlanmış değildir.

Bu tür çalışmalar boyunca, ilk gözlem odur ki, yine Enver Paşa, arkadaşlarına oranla, en hareketli ve en teşkilatçı olanıdır. Fakat bu niteliği, eylemlerini kişisellikten çıkarmak şeklinde görülmemektedir. Aksine, başı ve özü kendi olmak üzere, bir ekip kurmak ve geniş bir eylemin temsilcisi olarak hareket özgürlüğü kazanmak amacına yöneldiğini kanıtlamaktadır.

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı

Cemiyetin, Berlin'de 1919 yılında kurulduğu anlaşılıyor.[166] Program Talât ve Enver Paşalar ve arkadaşları tarafından hazırlanmıştır.[167] Cemiyetin reisliğini Enver Paşa üstlenmiştir. Merkez-i Umumi üyeleri de Talât, Enver Paşalar, Dr. Nazım, Dr. Rüsuhî, Dr. Bahattin Şakir, Dr. Fuat (Sabit), Azmi, Cemal Azmi, Şekip Arslan Beylerdir.[168] Cemiyet genellikle eski "Teşkilât-ı Mahsusacılar" tarafından kurulmuştur.

Kuruluş amacı, İslam ülkelerinde, ihtilal eylemleri çıkararak, Ankara'nın yükünü hafifletmek, İngilizlerle Fransızların cephelerini genişletmek olarak düşünülmüştür.[169] Cemiyetin çalışma alanı; Fas, Tunus, Cezayir, Trablusgarp olarak görülmektedir. Bu arada, Enver Paşa'nın Trablusgarp'ı bir silah deposu haline getirmek için oraya çağırıldığı, fakat gitmediği de belirtilmiştir.[170]

166 Bu konuda, zaten pek doyurucu olmayan kaynakların yanı sıra, Ankara İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadeler, bizce en önemli ve gerçek sayılmak gerekir. Bu bakımdan, bunlara sık sık başvuruyoruz.

167 Azmi Bey'in ifadelerinden (*Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1926).

168 Dr. Rüsuhi Bey'in ifadelerinden (*Cumhuriyet*, 8 Ağustos 1926).

169 Cemiyet programının metni belge olarak verilmiştir.

170 Dr. Nazım Bey'in ifadelerinden (*Cumhuriyet*, 9 Ağustos 1926).

Kurucular, cemiyetin Berlin'de çalışamayacağını, Moskova'nın daha elverişli olduğu kararına vararak Sovyetler Birliği başkentine taşınmışlardır. Bu nedenle cemiyet programında, bazı değişiklikler yapılmasını gerekli görmüşlerdir. [171] Değişikliklerin neler olduğu bugün bilinemiyor. Fakat bazı açıklamalara göre cemiyet yalnızca ve geniş anlamda İngiliz emperyalizmine karşı, İslam ülkelerinde harekete geçecekti. Kafkasya, İran, Afganistan, Hindistan'da eylem alanına girecekti. Dernek, Türkistan'ı temsil edemeyecekti. [172] Cemiyet, çeşitli İslam ihtilalcilerini bir araya getirme amacını da gütmüştür ve Enver Paşa'nın değişen eğilimlerini yansıtmaktadır. [173]

Bakü Doğu Halkları Kurultayı'na, Enver Paşa ve arkadaşları (Azmi Bey, Dr. Nazım gibi) bu cemiyetin temsilcileri olarak katılmışlardır. [174]

Cemiyetin 1921 yılında, Moskova'da bir kongresi yapılmıştır. Ayrıca komünistlerle de temasta bulunmuştur. [175]

Cemiyetle ilgili olarak, Ankara ile de ilişki kurulmuştur. TBMM Hükümeti'nin, Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Enver Paşa'nın isteği üzerine Ankara'nın cemiyet hakkında görüşünü sormuştur. [176] Ankara'nın cemiyetten haberi vardı. [177] Küçük Talat Bey cemiyetin "Türkiye sefiri" olarak çalışmıştır ve teşkilat yapmaya "memur edilmiştir." Bu amaçla Trabzon'a gitmiştir. [178]

Derneği oluşturan üyeleri bir fotoğraftan öğreniyoruz: Osman Bedri Bey (İstanbul eski Polis Müdürü), Fahri Paşa (daha sonra TBMM Hükümeti Kâbil Elçisi), Emir Şekip Arslan (Suriyeli Arapların temsilcisi), Dr. Nâzım Bey, Osman Bey Tokumbet (Tatar, Enver Paşa'nın özel sekreteri), Fevzi Nuri Bey. Ayrıca üyeler arasında Mısırlı Dr. Fuat Selim Bey'le, Abdülaziz Çaviş de vardır. Eski Teşkilât-ı Mahsusacılardan bir kısmı daha sonra Enver Paşa'nın milliyetçi eğilimini kınayarak, ayrılmışlardır. [179]

171 Azmi Bey'in ifadelerinden.

172 Joseph Castagné, a.g.e., s.49. Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e, s. 559.

173 Enver Paşa'nın düşünceleri arasında değişmeyen İslamcılık sosyalizm akımıyla kaynaştırılmak istemiştir (Tarihi Mektuplar, *Tanin*, 16 Birinciteşrin 1944).

174 Azmi Bey, ifadelerinde, Batum'da (Bakû olacak), Enternasyonal'e dinlemek için gittiğini, rey beyan etmediğini söylemiştir. Reis Ali Bey, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı adına, Enver Paşa'nın, Bahattin Şakir Bey'le beraber katıldığını belirtmiştir.

175 Tarihi Mektuplar, *Tanin*, 2 İkinciteşrin 1944.

176 Sami Sabit Karaman, a.g.e, s.139-141 - Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.157. vd. - Mete Tunçay, *"Mesai", Halk Şûralar Fırkası Programı*, s.9.

177 Dr. Rüsuhi Bey'in ifadelerinden.

178 Küçük Talat ve Azmi Beylerin ifadelerinden.

179 Joseph Castagné, a.g.e., s.VIII, 49 - Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s.587.

Bakü Birinci Doğu Halkları Kongresi (1–8 Eylül 1920)

Belirttiğimiz gibi Enver Paşa grubu, İslam İhtilal Cemiyetleri adına bu kongreye katılmıştır. Yine Türkiye Komünist Partisi'ni Mustafa Suphi Grubu, TBMM Hükümeti'ni de İbrahim Tali Bey başkanlığındaki bir heyet temsil etmişlerdir.

Bir kez daha belirtilmesi gerekli olay, Enver Paşa'nın, kongrede konuşma yapmamış olduğudur. [180] Paşa'dan, kongreye bir bildiri göndermesi istenmiştir. Bu metin Zinovyev'in başkanlık ettiği 4 Eylül 1920 oturumunda, itirazlar ve gürültüler arasında "Yoldaş Ostrovski" tarafından okunmuştur. [181]

Enver Paşa, bildirisinde, İngiliz emperyalizmi kadar, Alman emperyalizmini de suçlamıştır. [182] Enver Paşa Bolşevik Rusya'ya olan yakınlığını, kişisel olarak değil, Osmanlı İmparatorluğu adına şöyle açıklamıştır:

"...Yoldaşlar; sizi temin ederim ki, eğer bugünlerin Rusyası o çağda da olmuş olsaydı ve savaşı şimdiki amaçları için yapmış olsaydı, şu anda olduğu gibi o zaman da onun yanında yer almış olacaktık. Eğer Karadeniz'in fırtınaları, geminin direklerini alıp götürerek beni yolumdan alıkoymamış olsaydı, eğer Kovno ve Reval hapishanelerinin parmaklıkları ve bindiğim uçakların düşmesi beni engellemeseydi, Rusya'nın en sıkıntılı anlarında, yanınızda olacaktım ve bütün bu gereksiz şeyleri bazı yoldaşlara anlatmak zorunda kalmayacaktım." [183]

Enver Paşa, III.Enternasyonalcidir ve tüm İslam ülkelerini de Bolşeviklere bağlamaktadır:

"...Bizi III.Enternasyonal'e iten yalnızca bir destek bulmak umudu değil, fakat ilkelerinin bizimkilerle olan yakın benzerliğidir... Yoldaşlar, burada temsil ettiğim Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan İhtilal Cemiyetleri İttihadı, bu sorunun çözümünde tamamen sizlerle işbirliği halindedir." [184]

Enver Paşa, vaktiyle savaşa sürüklediği Osmanlı İmparatorluğu adına ve eski başkumandan olarak konuşmuştur. Osmanlı Devleti adına söylediği, gerçeklere yüzde yüz aykırıdır. Çünkü önce de belirttiğimiz gibi Brest–Litovsk Antlaşması ile ilgili, Mebusan Meclisi'nde, kendi fırkası adına yapılan konuşmalarda bile yeni Rus rejimine ve

180 Durum zaten, kurultay tutanaklarından açıkça anlaşılmaktadır. Bazı anılarda, bu yanlış yapılmıştır. Örneğin Ali Fuat Cebesoy (a.g.e., s. 25).

181 Bu kurultayla ilgili tutanak fotokopilerini ilk olarak, biz şu kitabımızda vermiştik (*Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s.48–60). - Kurultay tutanakları yalnızca, Fransızca olarak yayınlanmıştır: *Le Premier Congres des Peuples de l'Orient*, Bakou, 1 8 Septembre 1920 Tutanakların Türkçesi de yayınlanmıştır: *Birinci Doğu Halkları Kurultayı* (stenoyla tutulmuş tutanak, Ali Alev çevirisi) Yine bk. Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3, s.570.

182 Fransızca metin, s.107 Türkçe metin, s.121.

183 Her iki metin aynı sayfalar.

184 Fransızca metin, s.109 Türkçe metin, s. 123.

komünizme en ufak bir yakınlıktan söz edilemez. Bu konuda, savaş sonrası için öneride bulunan tek mebus Salâh Cimcoz Bey olmuştur. (Bk.s. 520) Kaldı ki, Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasından, Mondros Mütarekesi'ne kadar geçen süre içinde, Bolşeviklerle böyle bir yakınlaşma çabası da İttihatçılar tarafından gösterilmiş değildir.

İttihatçılar, kongre bittikten sonra, aynı Bolşevik liderler konvoyu ile Moskova'ya dönmüşlerdir. Ruslar Enver Paşa'yı, İslam ülkelerinin temsilcileriyle tanıştırmak ve sonra da kendi politikalarında görevlendirmek istemişlerdir. Yoksa, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın, gerçek bir tabana dayanmadığı açıktır.

Orta Asya İttihat ve Terakki Cemiyeti

Halil Paşa'nın Difsul-Şuşter petrol bölgelerine sızarak Basra Körfezi'ne sarkma planını kabul eden Bolşevik liderleri, onun Taşkent'e gitmesine izin vermişlerdir. Paşa, merkezi Taşkent olmak üzere, *İttihat ve Terakki İhtilal Cemiyeti*'ni kurmuştur. Gizli cemiyete, yemin merasimi ile girilme şartı konmuştur. Cemiyet nizamnamesi, Türk boylarının lehçe ve şiveleriyle yazılıp, gizli olarak tüm bölgeye dağıtılmıştır. Cemiyetin bir adı da *Orta Asya İttihat ve Terakki Cemiyeti* olarak gösterilmiştir.[185] Cemiyetin 1920 yılında kurulduğu anlaşılmaktadır.

Halk Şûralar Fırkası

Halk Şûralar Fırkası 1921 yılında kurulmuştur. Moskova'da kurulduğu belirtilmiştir.[186] Fırkanın kurucuları Enver Paşa, Halil Paşa, Dr. Nazım ve Bedri Beylerdir. Fırka'nın programı antiemperyalist ve antikapitalist bir ideolojiye göre biçimlenmiştir.

Bir bakıma, Fırka, "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı"nın Türkiye "şubesi" olarak kabul edilebilir.

Fırkanın kuruluşu, oluşmakta bulunan *Anadolu Müdafaa-i Hukuk* ideolojisinin gelişmesiyle bir paralellik ve rakiplik göstermektedir. Ve Ankara'yı, programını saptamaya zorlamıştır. Bu, Enver Paşa çevresindeki İttihatçılar grubunun, dıştan içe (Anadolu'ya) karışması olarak kabul edilebilir. Enver Paşa bu cemiyetin adını İttihat ve Terakki'ye çevirmek için teşebbüse geçtiğini bildirmiştir.[187]

TBMM iki genel seçimle oluşmuştu (1919 ve 1920 seçimleri). Seçilen adaylar arasında, İttihatçıların sayısı tam olarak bilinmemekle beraber, tahminler 40-80 arası yürütülmüştür.[188] Zaten, daha sonra

185 Halil Kut, a.g.e., s.343 345.

186 Küçük Talât Bey'in ifadeleri (*Cumhuriyet*, aynı sayı).

187 Enver Paşa'nın Cemal Paşa'ya 11 Eylül 1921 tarihli mektubu (Tarihi Mektuplar, *Tanin*, 6 İkinciteşrin, 1944).

188 Ardahan Mebusu Hilmi Bey 40 mebustan söz etmiştir (Bk.s.). Fakat Ali Şükrü Bey'in "istizah"ına olumlu oy verenler, bu sayıya ulaşmamıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, C.XX, s.268-328) Cemal Kutay'a göre İttihatçı mebusların son Osmanlı Mebusanı'ndaki sayısı 43'tü, TBMM'dekilerse "rahatça 80'i aşıyordu" (*Tarih*

Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki Birinci Grup'un, karşısında olarak kurulan İkinci Grup'u, genellikle bu mebusların vücuda getirdikleri söylenebilir. Bu grup üyelerinin, Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesini istediklerini belirtmek gerçeklere uygun düşer.

Halk Şûralar Fırkası'nın, dışarda basılan programları Nail Bey, Enver ve Halil Paşaların yaveri Naim Cevat ve Küçük Talat Beyler tarafından Anadolu'ya getirilmişlerdir. Bu kişiler Fırka'nın Anadolu'da örgütlenmesiyle görevlendirilmişlerdir. Şûracılar, Trabzon'da üslenmişler ve Enver Paşa'nın gelişini beklemişlerdir. Küçük Talat Bey'e, İstiklal Mahkemesi Reisi Ali Bey (Çetinkaya), Trabzon'da İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın şubesini açtığını söyleyince, Talat Bey, inkâr etmemiş, Gazi Paşa'ya Zinovyev'in sözlerinden bahsederek, örgütü bir mektupla kendisine bildirdiğini cevap olarak söylemiştir.[189] Küçük Talat Bey, ayrıca Trabzon'da üç dört kişiyi "tahlif" ettiğini (fırkaya giriş yemini ettirdiğini) de ifadesinde açıklamıştır. Bunlardan birisi de müfettiş Dr. Sadrettin Bey olmuştur.[190] Enver Paşa, Talat Bey'in, Trabzon'daki çalışmalarından memnun olmadığı için Hacı Sami Bey'i göndermiştir. Yine Talat Bey, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde lider rolü oynamış, Hacı Ali Ömer ve Hakkı kardeşlerle, Barutçuzade Ahmet, Urfalı Fethi Bey, Kâtip Hoca Ahmet Efendi, (Gâvur) İmam'la işbirliği yapmıştır ve bu kişileri toplamıştır. Trabzon'da "Bozuk Parti" kurulmuştur.[191] Halil Paşa, Trabzon'dayken, Enver Paşa'dan Rusça bir telgraf almış, fakat okuyamadığı bu telgrafta, Enver Paşa'nın, Halil Paşa'ya Trabzon'u terk etmemesi direktifini verdiği belirtilmiştir. Trabzon'dan İstanbul'a, oradan da Enver Paşa ile buluşmak üzere Batum'a geçen Talat Bey, Moskova'dan Bedri Bey'in imzasıyla gelen telgrafta, Fırka'ya "Halk Şûralar Fırkası" adının konduğunu öğrenmiştir. Talat Bey'e göre, "Batum'da Ankara hükümetine suikast fikri vardı." Enver Paşa'nın Trabzon'a geçmesi önlenmiştir. O da daha sonra bu fikrinden caymıştır. Dr. Nazım'a göre, Ankara, Enver Paşa'dan yararlanabilirdi.[192]

Küçük Talat Bey'den sonra Halk Şûralar Fırkası'nın örgütlenme işinde Nail ve Naim Cevat Beyler görev almışlardır. Nail Bey, 40–50 kadar fırka programını, Ankara'ya getirmiş ve birini de İhsan Bey'e (daha sonra Bahriye Vekili) vermiştir. O da Gazi Paşa'ya iletmiştir. Mustafa Kemal Paşa kendisini çağırmış ve konuşmuştur.[193]

Naim Cevat Bey'e gelince, fırkayı örgütlendirmek için motorla İstanbul'a doğru yola çıkmış ve Amasra'ya yakıt almak üzere uğradı-

Konuşuyor, C.4, sayı 20, Eylül 1965, s.1640).

189 Küçük Talât Bey'in ifadelerinden.

190 Aynı ifadelerden. - Reis Ali Bey, bu sayının 12 olduğunda ısrar etmiştir. (*Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1926).

191 Sami Sabit Karaman, a.g.e., s.133-134.

192 Küçük Talât ve Dr. Nazım Beylerin ifadelerine daha önce değinmiştik.

193 Kör Ali İhsan ve Nail Beylerin ifadelerinden (*Cumhuriyet*, 4, 14 Ağustos 1920).

ğını söylemiştir. Oysa, liman komutanı, motorda yakıt bulunduğunu görünce şüphelenmiş ve Naim Cevat Bey'i tutuklamıştır. Naim Cevat Bey'in Karadeniz kıyıları boyunca Halk Şûralar Fırkası programını dağıtmakla görevli olduğu anlaşılmıştır.[194] Moskova–Batum–Trabzon çizgisi üzerinde oluşan öğretmenlerin yanı sıra İstanbul'da da Kara Vasıf Bey'in kurduğu *Karakol Cemiyeti*, Enver Paşa ile ilişki kurmuş ve ona parasal yardımda bulunmuştu. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa çevresini kuşkulandıran bazı eylemlere girişmişti.[195]

Yıllar sonra, eski İttihatçıların –ne kadar kalmışlarsa– hesap verme durumunda yaptıkları açıklamalardan anlaşıldığına göre, ülke dışındaki İttihatçılar,siyasi hayatlarının devam ettiği kanısında ısrarlıydılar ve Anadolu'daki gelişmeleri kontrol altına almak istiyorlardı. Trabzon'un yanı sıra Ankara da "Enverci" gruba kayıtsız kalmamıştır. Önce, TBMM içinde *Halk Zümresi* kurulmuştur. Bu grubun *Mesai Fırkası* adıyla kurulacak bir partinin çekirdeği olması planlanmıştır. Daha sonra, Mesai yerine *Halk Şûralar Fırkası* kurulmuştur.[196] Bu gelişmelerden, dolaylı olarak Mustafa Kemal Paşa haberdar edilmiştir. Fakat Karabekir, Ali Fuat Paşalar ve çevreleri henüz Birinci Grup'tan kopmuş değildiler.

Mustafa Kemal ekibi, bu gelişmeler karşısında, bir yandan Enver Paşa ve arkadaşlarının ülkeye sızmalarını fiilen önlemiş, bir yandan da Moskova üzerinde resmen baskı yapmıştır.

Bir yandan da TBMM içinde, çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Yeni bir anayasa (Teşkilât–ı Esasiye Kanunu) arayışı içinde, önce *Halkçılık Beyannamesi* (1921) yayınlanmıştır. Teşkilât–ı Esasiye Kanunu'nun metni dışında, TBMM Hükümeti'nin ideolojisini saptayan ana çizgilerin belirtildiği beyannamede, ülke dışı ve içi İttihatçıların metinlerinde yer almış birçok ilke ve kavram vardır.

Resmi diyebileceğimiz *Türkiye Komünist Fırkası* da bu maksatla kurulmuştur. Ve "Enverist" rekabet, bu yoldan önlenmeye çalışılmıştır.[197] Müdafaa–i Hukuk döneminde, bu oluşlar ayrıntılı olarak incelenmiştir. Yalnız, hemen ekleyelim: Halk Şûralar Fırkası ve ortaya çıkardığı olaylar, Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından unutulmamıştır ve 1926 İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemeleri'nce, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı girişilen fiili muhalefet ve onu devirme eylemlerinin başlangıcı sayılmıştır. Bu harekete karışmış olanların bazıları idama mahkûm edilmiştir.

"Aslına Dönüş": Batum Kongresi

Mustafa Kemal Paşa ile yarışmaktan vazgeçmeyen Enver Paşa,

194 Dr. Nâzım ve Naim Cevat Beylerin ifadelerinden.

195 Mazhar Müfit Kansu, a.g.e., C.2, s.139–141. – Rasih Nuri İleri, a.g.e., s.73–77., – Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s. 374 - 376.

196 Mete Tunçay, *"Mesai"*, s.8-9.

197 Halil Paşa, bu konuda, Dr. Tevfik Rüştü (Aras) Bey'le bir konuşmasını anlatmıştır

İttihat ve Terakki'yi, parti olarak yeniden su yüzüne çıkarmak ve devreye sokmak istemiştir. Zamanın koşullarına ve Bakü Kongresi'ndeki tutumuna uygun olarak değiştirilmiş bir programla Halk Şûralar Fırkası'nın iç (dahili teşkilât) adını "İttihat ve Terakki"ye çevirmiştir.[198]

Yeni oluşu perçinlemek ve TBMM içinde yerleştirmek amacıyla, Batum'da 5-8 Eylül tarihleri arasında bir kongre girişimi yapılmıştır.

Bu toplantının, gerçekten bir kongre olup olmadığı, *Ankara İstiklal Mahkemesi*'nin başsorunlarından biri olmuştur.

Yargılamada sorguya çekilen eski İttihatçılar bu konuyu bazı yönlerinden aydınlatmışlardır. Şöyle ki: Enver Paşa, ısrarla Batum'da bir İttihat ve Terakki kongresi yapılmasını istemiştir. Hatta bir torba içinde, Türkiye'deki birçok İttihat ve Terakki şubesinin mühürlerini getirmiştir. Bu arada, fırka teşkilatı olmayan Dersim'in bile mührü vardı.[199]

Kongre'de, Küçük Talat, Nail, Dr. Nazım, Halil Paşa bulunmuşlardır. Böyle bir toplantı yapmaya ve İttihat ve Terakki adına hareket etmeye hakkı olmadığını Enver Paşa'ya yazanlardan birisi de Dr. Rüsuhi Bey olmuştur.[200] Bu toplantının kongreye benzer bir şey olmadığı ve iki üç kişinin konuşmasından ibaret olduğu da söylenmiştir.[201] Batum'dan gönderilen programın İttihat ve Terakki mührü ile mühürlendiğini görenler olmuştur.[202]

Varılabilecek sonuç odur ki, Batum kongresi denilen toplantı, aslında bir kongre olmaktan çok uzaktır. Amaç; belirdiği kadarıyla, Enver Paşa'nın ısrarı üzerine, İttihat ve Terakki'nin tarihe göçmediğini ve TBMM içinde varlığını kanıtlamaktı. Kongrede, Merkez-i Umumi adına okunan raporda,[203] durum açık açık gösterilmiştir:

"...ve buna nazaran kongre, Büyük Millet Meclisi'ndeki cemiyet azalarının, kavanin-i hazıraya tevfikan (yürürlükteki kanunlara uygun olarak) İttihat ve Terakki namı altında serbest bir surette faaliyet-i siyasiye geçebilmelerine intizar eder."

Raporda, Ankara hükümetinin Enver, Talât, Halil Paşalarla, öteki İttihatçılara karşı tutumu eleştirilmiştir. Bu arada Enver Paşa'nın, Anadolu'ya girmesinin yasaklanması üzerine, Mustafa Kemal Paşa'ya

(a.g.e., s.339-340).

198 Bu konuda Dr. Nazım Bey'in ifadeleri önemlidir. Yine, bu konu birçok anı ve incelemede işlenmiştir. Mete Tunçay (a.g.e., s.12), aynı zamanda bibliyografik bilgi de verilmektedir.

199 Küçük Talât Bey'in ifadelerinden.

200 Dr. Rüsuhi Bey'in ifadelerinden.

201 (Kör) Ali İhsan Bey'in ifadelerinden.

202 Hilmi Bey'in ifadelerinden (*Cumhuriyet*, 16 Ağustos 1926).

203 Belge olarak verilmiştir. (Bk.s.639).

yazdığı ağır bir mektup da vardır [204]

Enver Paşa'nın Türkistan'daki sonu, ülke dışındaki İttihatçıları dağıtmıştır.

204 Bu konuda bk. S.S.Karaman, age, s.117-119- Kâzım Karabekir, *Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, s.286.

DÖRDÜNCÜ KESİM

CUMHURİYET REJİMİ VE İTTİHATÇILARIN YAZGISI

1. *Yeni Koşullar İçinde*

İSTİKLAL Savaşı'nın kurtuluşla sonuçlanması üzerine, İttihatçılar kendilerini boşlukta saymış olsalar gerektir. Dışardakiler geri gelmişlerdir. Savaş yıllarını İsviçre ve Fransa'da geçirmiş olan Cavit Bey, Düyun-ı Umumiye'ye Dâyinler Vekili seçilerek, dönmüştür.[205] Kara Kemal Bey, yeniden şirketlerinin başına geçmiştir, eski arkadaşlarıyla Mes'adet Hanı'ndaki yazıhanesinde buluşmakta, işsiz kalan arkadaşlarını kollamaktadır. Eski Maarif Nâzırı Şükrü Bey, Trabzon Valiliği'ne getirilmiş, sonra da 1923 seçiminde Halk Fırkası listesinden İzmit Mebusu seçilmiştir. Mahmut Celâl (Bayar) Bey İş Bankası Genel Müdürü'dür. Memduh Şevket (Esendal) Bey Tahran Sefiri'dir. İsmail Canbolat Bey, İstanbul Mebusu'dur. Bunlar sadece birkaç örnektir.

Eski İttihatçılar, kamu hayatına yabancı kalmamaktadırlar. Siyasi hayattan bekledikleri de vardır. İçlerinden bir grup, Halk Fırkası'nın, 1923 genel seçimleri için ilan ettiği "9 umde"sine karşılık, onlar da "9 maddelik" bir program taslağı hazırlamışlardır. Bu program, geçirilen deneylerden sonra, hafif sosyal bir renk taşımaktadır.[206]

İlk çatışmaların İstanbul–Ankara gazeteleri arasında başladığı açıktır. Bu çatışmalar, yer yer başgösteren karşı devrim hareketleriyle de sertleştirilmiştir.[207] İstanbul'un basında somutlaşan muhalefetini yalnız *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey temsil etmiyordu. Örneğin, eski bir parlamenter ve Hürriyet ve İtilafçı olan Lütfi Fikri Bey, Ankara'nın kurduğu siyasi rejimi kökünden eleştiriyordu.[208] *Tevhid–i Efkâr* başyazarı Ebuzziyazade Velid Bey'in bir başyazısının başlığı "Bizi korkutan kırmızı cumhuriyet paçavrası mıdır?" idi.[209]

205 Cavit Bey, 3 Temmuz 1922'de, Paris'ten Köstence yoluyla İstanbul'a dönmüş ve doğru Serkl Doryan'a (Cercle d'Orient) gitmiştir. *Tevhid-i Efkâr* muhabiri onu "kır düşmüş şakakları ve bıyıklarıyla, eski canlılığını pek az kaybetmiş gözleriyle biraz yaşlanmış" buluyordu. (*Tevhid-i Efkâr,* 4 Temmuz 1338).

206 Belge olarak verilmiştir. (Bk.s.643).

207 *İslamcılık Cereyanı* kitabımızda bu ortama değinilmiştir, (Bk.s.158–162).

208 Lütfi Fikri Bey, *Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mesuliyet ve Tefrik–i Kuva Mesaili.*

209 *Tevhid–i Efkâr,* 1 Teşrinisani 1923.

İstanbul, Ankara'nın attığı her adımı alaylı ve küçültücü bir muhalefetle karşılamaktaydı. Bu tutumunu çoğulcu ve hürriyetçi bir siyasi hayatın koşulları içinde serbestçe yapabiliyordu. [210]

En büyük çatışma Ağa Han'ın, İsmet Paşa'ya gönderdiği, Saltanat'ın kaldırılmasını kınayan mektubunu bazı gazetelerin yayınlamasıyla başlamıştır. [211] İstanbul'a gönderilen Cebelibereket Mebusu İhsan (Yavuzer) Bey'in başkanlığındaki İstiklal Mahkemesi'nde [212], ünlü gazeteciler yargılanmıştır. [213] Lütfi Fikri Bey yargılanmış, mahkûmiyeti özel bir kanunla affedilmiştir. [214] Gazetecilerden Velid, Cahit, Ahmet Cevdet, Hayri Muhittin, Ömer İzzettin Beyler 1923 yılı sonunda yargılanmışlar, 1924 yılı başında beraatlerine karar verilmiştir. [215] Hüseyin Cahit Bey'in savunması heyecan yaratmıştır. [216]

210 Örneğin, Ahmet Emin Bey'in Rauf Bey'le röportajı. (*Vatan*).

211 8 Kânunuevvel 1923 günü tutuklanan gazeteciler: *İkdam* Başyazarı Ahmet Cevdet, *Tanin* Başyazarı Hüseyin Cahit, *Tevhid-i Efkâr* Başyazarı Velid Ebuzziya Beylerle, *İkdam* ve *Tevhid-i Efkâr* "müdir-i mes'ulleri" (sorumlu müdürleri) Ömer İzzettin ve Hayri Muhittin Beyler. 13 Kânunuevvel'de Baro Reisi Lütfü Bey, *Tanin* Yazıişleri Müdürü Bey ve Yaver Ekrem Bey tutuklanmışlardır. 16 Kânunuevvel'de tutuklamalar genişletilmiştir: Rize Oteli yöneticisi Ali Osman, kâtibi Şükrü, Komünist Mehmet, Binbaşı Dayı Mesut, Rusumat müfettişlerinden İlyas Sami ve Kör İbrahim Efendiler, 23 Kânunuevvel'de de Ankaralı Hacı Devezade İbrahim Edhem Efendi tutuklanmıştır. (*Millî Nevsal,* 1340-1924, s.315, 317).

212 Mahkeme Heyeti: Cebelibereket Mebusu İhsan Bey (Reis), Azalar: Konya Mebusu Refik Bey (Koraltan), Hakkâri Mebusu Asaf Bey, Kütahya Mebusu Cevdet (İzrap) Bey, Saruhan Mebusu Vâsıf (Çınar) (müddeiumumi).

213 Ali Haydar Bey, Hüseyin Cahit Bey'i, Ali Galip ve Talha Beyler, Velid ve Hayri Muhittin Beyleri, Haydar Rıfat ve Sadettin Ferit Beyler de Ahmet Cevdet Bey'i savunmuşlardır (aynı eser, s.319).

214 Lütfi Fikri Bey, 19, 21, 24 Aralık 1923 celselerinde yargılanarak, Cumhuriyet ilanına karşı geldiği gerekçesiyle, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre, 5 yıl kürek cezasına mahkûm edilmiştir. Daha sonra kendisinin ve İstanbul Barosu'nun da TBMM'ye başvurmaları üzerine, özel bir kanunla affedilmiştir (aynı eser, s.319-320).

215 Üç başyazar (A.Cevdet, H.Cahit, V.Ebuzziya Beyler) 15, 17, 22, 25 Aralık 1923 tarihlerinde yargılanmışlardır. Savunmaların "birer ilmi konferans niteliğinde olduğunu" zamanın gazetecileri belirtmişlerdir (aynı eser, s. 321).

216 Eski Meclis-i Mebusan salonunda yapılan yargılama sonunda Hüseyin Cahit Bey savunmasına şu sözlerle başlar: "Reis Beyefendi, söze başlarken kendimi hem bir mahkeme karşısında, hem tarih huzurunda hissediyorum" ve savunmasını şöyle tamamlar: "Reis Beyefendi hazretleri, müdafaamı bitirirken son birkaç söz söyleyeceğim. Bugün işgal buyurduğunuz şu kürsüden vaktiyle ben mukadderat-ı vatana hâkim olan millet meclisine riyaset ettiğim oldu. Ben fırka adamı idim. Fakat ben kürsüye çıkarken butün fırka hislerini aşağıda bırakır, orada yalnız kanunun, adaletin, usulün nizamın hükmünü tatbik ederim. Siz bugün o kürsüye fırka adamı olarak değil, kanun ve adaleti temsil ederek çıkıyorsunuz. Hükmünüzü verirken vicdanınızın dünyevi ihtirasları, iğbirarları, kinleri silinmiş olacağınızı ümit ederim.

İstiklal Mahkemesi, eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey ile, eski İstanbul Mebusu Şükrü ve Dayı Mesut Beyleri de yargılamıştır. "Harekât-ı milliye esnasındaki hidamât-ı vatanperveraneleri" belirtilerek ve "şekl-i idareyi tebdil ve hükümeti taklip" gibi hıyanet-i vataniye suçlarını işledikleri hususunda inandırıcı delililer bulunmadığı içni haklarında beraat kararı verilmiştir. Abdülkadir ve Şükrü Beyler bulunamadıkları için, karar gıyaben verilmiştir.[217]

1924 yılında, muhalefet, TBMM içinde oluşmuştur ve "eski an'anelere riayetkâr" Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Yeni fırka ile, Ali Fuat, Karabekir Paşalar, Rauf, Dr. Adnan Beyler gibi ünlü isimler, M.Kemal Paşa karşısında ağırlığı olan bir muhalefet oluşturmuşlardır.[218] Yeni fırkada eski İttihatçılar ve eski İkinci Grup üyeleri vardır. Fırkanın örgütlenmesinde, eski Ankara Valisi Abdülkadir, 1. Dönem Lazistan Mebusu Ziya Hurşit, İzmit Mebusu, İttihat ve Terakki'nin eski Maarif Nâzırı Şükrü Beyler çalışmışlardır. Fırka mecliste enerjik bir muhalefet yapmaktadır. Şeyh Sait İsyanları'nın çıkması üzerine, Takrir-i Sükun Kanunu ile, İstiklâl Mahkemeleri çalışmaya başlamış, muhalefet susturulmuştur. Terakkiperver Fırka, Vekiller Heyeti kararıyla kapatılmıştır. (5 Haziran 1925). Daha sonraki bir yargılamada, Hüseyin Cahit Bey, sürgün cezasına çarptırılmıştır.[219]

TBMM. içinde, muhalefet sönmüş sayılamaz. Afyonkarahisar Mebusu Ali (Çetinkaya) Bey, Meclis'te çıkan bir kavga sonucu Halit Paşa'yı tabancasıyla öldürmüştür. (14 Şubat 1925).[220]

2. Sonun Başlangıcı: İzmir Yargılamaları

Hiçbir zaman gerginliğini kaybetmeyen siyasal hava, 1926 yılının 16 Haziran sabahı, gazetelerde çıkan kısa bir haberle, büsbütün elektriklenmiştir: Bu kısa habere göre, İzmir'de, Reisicumhur Gazi

Çünkü cumhuriyetimizin şeref ve haysiyetini, asri bir devlet olarak medeniyet dünyası içinde yaşamaya hak ve kabiliyetini bütün cihan-ı adalet derece-i adaletinizle ölçecektir. Mahkeme-i aliyyenizde, efkâr-ı umumiyeye ve milletimin tarihine hitap ederek diyorum ki: "Ben hain-i vatan değilim!". (*Hüseyin Cahit Bey, İstiklal Mahkemesi Huzurunda Nasıl Müdafaa Edildi*, s. 3, 87-88). - Ö. Faruk Huyugüzel, *Hüseyin Cahit Yalçın'ın Hayatı ve Edebi Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, s. 33 vd. - Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar* (Baskıya Hazırlayan: Rauf Mutluay), s. 278.

217 *Millî Nevsal*, s.323-324.

218 Bu fırka için bk. *Türkiye'de Siyasi Partiler* kitabımız (1. baskı), s. 606-622.

219 İstiklal Mahkemesi'ndeki ikinci yargılama 26 Nisan 1925'te başlamıştır ve 7 Mayıs 1925'te son bulmuştur. Bu yargılama sonucu sürgün cezasına çarptırılmıştır (*Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1925) - 1926'da Ankara'da İstiklal Mahkemesi'nce beraatine karar verilmiş ve sürgün cezası da kaldırılmıştır (26 Ağustos 1926). Genel olarak 1938 yılına kadar siyasal hayattan çekildiği söylenebilir (Ö.F. Huyugüzel, s.38).

220 Halit Paşa'nın öldürülmesi ve Paşa'nın biyografisi için bk. *Millî Nevsal 1341/1925*, s.335-336.

Mustafa Kemal Paşa'ya karşı tertiplenen bir suikast ortaya çıkarılmış, tertipçiler tutuklanmıştır. [221]

Afyon Mebusu Ali Bey'in başkanlığındaki Ankara İstiklal Mahkemesi derhal İzmir'e gelmiştir. [222] Mahkeme üyeleri Kılıç Ali Bey (Gaziantep Mebusu) ve Dr. Reşit Galip Bey'di (Aydın Mebusu). Müddeiumumiliğe Necip Ali Bey (Küçüka), (Denizli Mebusu) seçilmiştir. [223]

İlk olarak 14 kişi tutuklanmıştır. [224] Tutuklamalara, daha sonra devam edilmiştir.

İstiklal Mahkemesi başkanı ve üyeleri, kararlarından önce ve sonra, suikast girişiminden İttihatçıları, TBMM 1. dönemindeki İkinci Grup üyelerini ve nihayet Terakkiperver Fırka yöneticilerini sorumlu tutmuşlardır. Zaten, tutuklananlar da bu üç zümrenin insanlarıydılar. İstanbul Mebusu Hüseyin Rauf Bey, Avrupa'da olduğu için tutuklanamamıştır. Kara Kemal Bey de bulunamamıştır. [225]

İlk duruşma, 26 Haziran Cumartesi günü saat 14.00'te İzmir Elhamra Sineması salonunda başlanmıştır. 11 Temmuz'da Savcı Necip Ali Bey iddianamesini okumuştur. 13 Temmuz'u 14 Temmuz'a bağlayan gece, TBMM üyesi altı mebusla beraber, toplam olarak 12 kişinin idam cezaları yerine getirilmiştir. [226]

221 Bu konu, henüz, etraflı bir şekilde, incelenmiş değildir. Yazılmış olan makale ve kitaplar hem çok azdır, hem de sorunu dar bir şekilde ele almışlardır. Bu konuda, sınırlı olmakla beraber iki kitap yayınlanmıştır. Kandemir, *İzmir Suikastının İçyüzü* ve Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri* – Her iki kitaptan yararlanmakla beraber, biz, olayları ve yargılamaları *Cumhuriyet* Gazetesi'nden izledik.

222 İstiklal Mahkemeleri, Kurtuluş Savaşı döneminde, bu dönemin koşullarına göre, kurulmuş, olağanüstü yargı organlarıdır. İlk olarak "Firariler Hakkında Kanun"la (11 Eylül 1336) kurulmuşlardır. Daha sonra "İstiklal Mehakim-i Kanunu" çıkarılmıştır (31 Temmuz 1338). (*TBMM Kavanin Mecmuası* 1341-1925, s.22,295). Bu mahkemeler, TBMM tarafından seçilen mebuslardan oluşmuştur. Kuruluşları, büyük tartışmalar doğurmuştur. Bu mahkemelerin yargılama konusu çok geniş olduğu için siyasal nitelikte olmuşlardır. Kılıç Ali Bey'e göre "açık inkılâp" mahkemelerinden farklıydı (Kılıç Ali Bey'in Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Çiçerin'le yaptığı bir konuşma için şu kitabına bk. *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, s.8-9).

223 Kılıç Ali, a.g.e., s.8.

224 Tutuklananlar ya da tutuklanmasına karar verilenlerin bir bölümü TBMM'ye bildirilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, C.28, 4.içt. senesi, 2. intihap devresi, 2. içt., s. 18).

225 Yukarıdaki isimler dışında: Cavit Bey, Ziya Hurşit, Hilmi Bey, Refet (Bele) Paşa, Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, Hafız Mehmet Bey, Çolak Selahattin (Köseoğlu), Bekir Sami (eski Tokat Mebusu, Hariciye Nâzırı), Cemal Paşa (Mersinli), Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Sarı (Edip) Efe, Çopur Hilmi, Rasim (emekli veteriner albay).

226 İdam edilen TBMM üyeleri, İstiklal Mahkemesi'nce Meclis'e bildirilmişlerdir

Yargılama, açıkça Halk Fırkası'yla, İttihatçıların hesaplaşması olmuştur. Yargılamada, özellikle eski Maarif Nâzırı Şükrü ve eski İaşe Nâzırı Kara Kemal Beyler üzerinde durulmuştur.

Yargılama suikast girişimini aşarak genişletilmiş, İttihatçıların, 1908– 1918 dönemindeki politikalarının hesabı sorulmuştur. Reis Ali Bey, İttihatçıların on yıllık eylemlerini, zaman zaman kızarak, hakaret ederek, alay ederek didik didik etmiştir. İkinci Meşrutiyet döneminde gazetecilerin öldürülmesinden Şükrü Bey sorumlu tutulmuştur.[227] Birinci Dünya Savaşı'na giriş sorunu üzerinde durulmuş ve "İttihat ve Terakki, bu mağlubiyetle iftihar edebilir mi?" diye sorulmuştur. Mütarekedeki kaçış olayları, alaylı şekilde eleştirilmiştir.[228] Sanıkların avukat tutmalarına izin verilmemiştir.[229]

Suikast girişiminde, Cavit Bey'in evindeki toplantılar, ilk adım sayılmıştır. Eski İttihatçılardan, 1918 Kongresi'yle feshedilmiş bir partiyi, hangi yetki ve sıfatla temsil ettikleri sorulmuştur.[230]

(Ayıcı) Arif Bey (Eskişehir), Şükrü Bey (İzmit), Halis Turgut Bey (Sıvas), İsmail Canbolat Bey (İstanbul), Abidin Bey (Saruhan), Rüştü Paşa (Erzurum) (*TBMM Zabıt Ceridesi*, aynı cilt, s.19) - İdam edilen öteki kişiler: Sarı (Edip) Efe, Hafız Mehmet Bey, Ziya Hurşit Bey, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Rasim (İdam cezaları 13 Temmuz 1926 sabaha karşı infaz edilmiştir). Abdülkadir ve Kara Kemal Beyler, bulunamadıkları için, gıyeben idam cezasına çarptırılmışlardır. Hükümler, 1 Temmuz 1926'da yürürlüğe giren Ceza Kanunu'nun 57. madde, 1. fıkrasına göre verilmiştir (Karar özetleri için bk. Kandemir, a.g.e., s.111–113. – Azmi Nihat Erman, a.g.e., s.155–156.

227 Müddeiumumi Necip Ali Bey'in talepnamesinden: "... Şükrü Bey'e gelince: O, Meşrutiyetin başından beri siyasi cinayetler hazırlamış ve onları tatbik mevkiine koydurmuştur. Serez Mutasarrıfı Halil İbrahim, miralay emeklisi Mustafa Kemal'i öldürmüştü. Onu bu cinayete teşvik eden Şükrü Bey'dir. Gazeteci Muharrir Ahmet Samim, Hasan Fehmi Beylerle, Zeki Bey'i öldürten de odur" (Azmi Nihat Erman, a.g.e., s.140–141) – Bizim, inceleyebildiğimiz kadarıyla, mahkeme, sanığa bu olaylarla ilgili soru sormuş değildir. Dava ile ilişkisi olmayan bir suçlama yapılmış olmaktaydı.

228 Reis Ali Bey'in, Cavit Bey'e cevaplarından: "... İşte o vakit bir takımlarınız, vatanı felakete sürükledikten sonra kaçtı. Birtakımlarınız ise kaçmayarak İngilizlere teslim oldunuz. daha sonra da, bu millet canıyla malıyla fedakârlıklar ederek sizin Anadolu'ya gelmenize imkân verdi. Dehâlet ettiniz.

Cavit Bey:

– Evet, o sayede geldik.

Reis – "Geldiniz, ama rahat durmadınız. İttihat ve Terakki erkânıyla bir toplantı yaptınız, izah ediniz, bakalım" (Azmi Nihat Erman, a.g.e., s.131).

229 Şükrü Bey'in "avukat tutacağım" demesi üzerine, Reis'in cevabı: "İstiklal Mahkemeleri avukatların cambazlığına gelmez. Mahkememizin derecatı yoktur. Millet hükme intizar ediyor, ne söyleyecekseniz açıkça söyleyiniz. Avukatlarla falan geçirilecek vaktimiz yok." (aynı eser, s. 112).

230 Aynı eser, s 132.

Mahkeme, bir bakıma siyasi bir nitelik taşıyordu: İttihatçılara, memleketi kurtarmış olanlara karşı, nasıl harekete geçtikleri sorulmuştur.[231]

Mahkeme, suikast girişiminin yargılanmasında değişik bir yol izlemiştir. Önce suikaste götüren aşamaları saptamıştır. İttihatçıların, ülke dışına kaçtıktan sonraki girişimleri başlangıç noktası sayılmıştır. Terakkiperver hareketinin, İkinci Grup'la ve İttihatçılarla ilişkisi kurulmuştur. Gazi, CHF ve hükümetine karşı bu yoldan oluşturdukları muhalefetin, kanun yollarından saparak, nasıl suikast aşamasına vardıkları kanıtlanmak istenmiştir.

Savcı, davayı ikiye ayırmıştır. Suikast davasının İzmir'de görülmesini, rejimi yıkmaya yönelik olayların ve girişimlerin de Ankara'da yargılanmasını önermiştir. Öneri kabul edilmiş, idamların infazından sonra Ankara'ya gidilmiştir. Cavit Bey'le arkadaşları da başkente gönderilmişlerdir.

CHF'li mebusların oluşturduğu TBMM'yi temsil eden İstiklal Mahkemesi'nin, İttihatçılarla ve Terakkiperverlilerle kurduğu diyalogların ilginç yönleri olmuştur.

Örneğin, İttihatçı Şükrü Bey'in verdiği cevaplarda, "muhalefetsiz demokrasi ve cumhuriyet olamayacağını", "Halk Fırkasının programı olmadığını, umdelerin program sayılmayacağını" belirtmişti.[232] 1913–1918 döneminde tek partili bir İttihat ve Terakki rejimini zorla kurmuş olan bir ekip mensubunun, kendisini savunurken muhalefet müessesesini meşrulaştırmak istemesi hayli ilginçtir.

Buna karşılık, Terakkiperver lideri Kâzım Karabekir Paşa'nın sorgulamasında Reis Ali Bey, çok partili rejimin yandaşı görünmemiştir ve memleketin bu gibi fırkalara tahammülü olmadığını söylemiştir.[233]

İstiklal Mahkemelerinin İzmir yargılamaları, yakın tarihin, İkinci Meşrutiyet yıllarının bilinmezlerini ortaya çıkarmak, bu yoldan İttihat

231 Aynı eser, s.145.

232 Reis'le Şükrü Bey diyaloğundan:

"Reis–Halk Fırkasının programını kabul eden siz değil miydiniz?"

– Halk Fırkasının programı yoktu ki... Hâlâ yoktur.

– Umdeleri var ya...

– Umdeler siyasi fırka programı değildir.

– Uzun yıllar boyunca harap olmuş memleketi imar eden, kurtaran, canlandıran bir fırkaya karşı koymak için mi yeni bir fırka kurdunuz?

– Beni, fırkamdan dolayı itham etmek için mi, karşınıza çıkardınız?

– Fırka prensiplerine bürünerek bir suikastın mücrimi, birinci derecede sanığı olarak karşımda bulunuyorsunuz.

–O halde onu sorunuz." (Aynı eser, s.106–107). - Ayrıca Erik Jan Zürcher bu diyaloğu kitabında kullanmıştır. (*Millî Mücadelede İttihatçılar,* s.266–267).

233 Aynı eser, s.121–122.

ve Terakki'nin yanlış ve zararlı yöntemlerini kamuoyu önünde sergileyerek, İttihatçıların yasal sorumlulukları yanında tarihsel sorumluluklarını da kanıtlama amacına dayanmıştır. Bir tek parti rejimi (CHF), kendinden önceki tek parti rejimini (İttihat ve Terakki) yargılamıştır. Ve onu yalnız 1926 yılındaki suikast olayından suçlamıyor, 1908 Temmuz'undan, 1926 Temmuz'una değin, on sekiz yılın hesabını soruyordu. Ve 1926 Temmuz'unda acı bir rastlantı eseri, bazı İttihatçılar, idam ediliyordu.

Ankara yargılamalarında, bu durum daha da açıktır.

3.Son Vuruş: Ankara Yargılamaları

Aynı üyelerden kurulu İstiklal Mahkemesi, ilk duruşmasını 1 Ağustos 1926'da yapmış ve 45 İttihatçı ve Terakkiperverliyi sorguya çekerek, görevini 31 Ağustos'ta bitirmiştir. Yargılama 30 gün sürmüş ve 47 duruşma yapılmıştır.

Bu grup içinde, İttihatçı olmayan iki gazeteci de, Velid Ebuzziya ve Ahmet Emin (Yalman) Beyler de yargılanmış ve beraat etmişlerdir.

Sanıklar, Ankara'da Çukurhan'da *enterne* edilmişlerdir.

Bu yargılama, CHF basınında, bir bakıma "İttihat ve Terakki belasından kurtuluş" ve bir çeşit "tasfiye" hareketi sayılmıştır. Yargılanması gereken, tüm İttihatçılar mıydı, yoksa rejimi yıkmak girişiminde bulunanlar mı? CHF kadrosu içinde, eski İttihatçılar da yer almıştı ve ileri mevkilerdeydiler. *Cumhuriyet* Gazetesi başyazarı Yunus Nadi Bey'le, *Hakimiyet-i Milliye (Ulus'un* eski adı) başyazarı Falih Rıfkı Bey arasında, bu konuda açılmış olan polemik, kısa bir süre sonra kapatılmıştır. Sonuç olarak, rejim düşmanı sayılanların muhakemesi üzerinde durulduğu belirtilmiştir. [234]

İttihatçılardan Kara Kemal Bey, yakalanacağı sırada, intihar etmiştir (27 Temmuz 1926). [235] Eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey, Bulgaristan'a kaçacağı sırada yakalanmış, en son olarak yargılanmış ve idam edilmiştir. Rauf ve Adnan Beyler, Avrupa'da oldukları için, haklarındaki kararlar gıyabi olmuştur. Dr. Adnan Bey beraat etmiştir.

234 Yunus Nadi Bey'in İstiklal Mahkemesi heyeti ile mülakâtı ve Falih Rıfkı Bey'le tartışma (*Cumhuriyet,* 27 Temmuz 1926 ve 1 Ağustos 1926), (*Hakimiyet-i Milliye,* 30 Temmuz 1926) - Yine bk. Kandemir, a.g.e., C 2, s.3-7.)

235 Kara Kemal Bey, İstanbul'da Cerrahpaşa'da, Cambaziye Mahallesi'nde, Tatlıkuyu Sokağı'nda 10 Numaralı sarıboyalı bir evin selamlık kısmında gizlenmişti. Ev, sâbık Posta Müdürü İhsan Bey'e aitti. Yoldan geçen bir şahıs, pencereden şüpheli bir adam görmüş ve polise haber vermiştir. Evi basan polisler, girdikleri odada yanmakta olan bir sigara görünce, bahçeye de çıkmışlardır. Kemal Bey, yakalanacağını anlayınca, saklandığı tavuk kümesinde, tabancasını beynine sıkarak intihar etmiştir. Mahkeme Reisi Ali Bey, Ankara'da Rus Sefareti'nde verilen ziyafette bulunan Başvekil İsmet Paşa'ya haberi ulaşmıştır (*Cumhuriyet,* 28, 29 Temmuz 1926).

Rauf Bey, on yıl sürgün cezasına çarptırılmıştır.

Ankara yargılamalarında, İstiklal Mahkemesi heyeti İttihatçılara karşı, daha da sertleşmiştir. Amacı, İttihatçıların tarihsel ve güncel sorumluluğunu kamuoyu önünde belgelemekti. [236]

Mahkeme, İttihat ve Terakki'nin, 1926 yılında, suçlu ve sorumlu temsilcilerinin başları olarak, özellikle Cavit ve Kara Kemal Beyler üzerinde durmuştur.

Eski İttihatçıların, sorgularında, bazı konuları iyi hatırlamadıkları açıktır. Mahkeme heyetinin de, gerekli tarihsel bilgilere ve belgelere sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Yargılayanlar, yargılananlara, çoğu kez kişisel anılarına ve rivayetlere dayalı sorular da sormuşlardır. Bununla beraber İttihatçıların, özellikle, ülke dışı girişimleri ile ilgili sorunlar belirli bir aydınlığa kavuşturulmuş sayılabilir.

Mahkeme, daha sonra kararlarına esas olacak bir gelişme çizgisinin saptamak istemiştir: İstiklal Savaşı yıllarında Enver Paşa grubunun, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı hareketi ve Halk Şûralar Fırkası'nın TBMM'nin 1. döneminde İkinci Grup'la, bu amaçla kurmaya çalıştığı ilişkinin uzantıları olarak Terakkiperver hareketi ve İzmir suikastine varış.

Bu bakımdan, ülke dışında çalışmış olan İttihatçılar (Naim Cevat Bey gibi), bazı İkinci Grup ve Terakkiperver Fırka üyeleri (Hüseyin Avni Bey, Karabekir Paşa gibi) sorguya çekilmiş ve yüzleştirilmişlerdir. Hareketin çekirdeği olarak da Cavit–Kara Kemal ikilisi etrafında oluşan İttihatçı grup alınmıştır. Özellikle, Kara Kemal şirketleri "Kara Çete" olarak nitelenmiş ve bu şirketlerin bazı yönetici ve memurları da yargılanmış; bunlardan ikisi mahkûm edilmiştir.

Mahkeme heyetinin üzerinde durduğu ve aydınlanmasını istediği sorunların bir kısmı, Mütareke Divan-ı Harbi'nde ele alınmıştı. (Bk.s. 561)

Belirttiğimiz gibi, bu sorunlar, "yıkıcı gelişmenin" işaret taşları sayılmıştır: Talât Paşa'nın istifası ve nedenleri, yurt dışına kaçış, ülke dışında ve "Milli Mücadele" sırasındaki Sovyetler Birliği ile ilişkiler, girişimler ve bunların daha sonraki uzantıları. İaşeci Kara Kemal'in şirketleri ve hesapları, ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Sanıkların avukat tutmalarına, İzmir yargılamasında olduğu gibi, izin verilmemiştir. [237] Duruşmaları, büyük bir kalabalık ve yerli–yabancı basın temsilcileri izlemiştir. Zamanın ünlü yazarları tarafından yorumlanmıştır (Örneğin Aka Gündüz, Yunus Nadi, Falih Rıfkı). Mahkeme Başkanı Ali Bey'in ve üyelerin demeçleri, bildirileri, fotoğ-

236 Reis'in Dr. Rüsuhi Bey'e kaçış olayını sorarken söyledikleri: "... Bizim asıl acıdığımız vatan ve milletin senelerce sizin gibi adamların elinde kalmasıdır. Ona acıyoruz, yoksa vatan şimdi kurtulmuştur", "... Nasıl seciye ve ruhta olduğunuzu millet görsün, asıl dava ile bunun alakâsı yok..." (*Cumuriyet*, 8 Ağustos 1926)

237 Durum Cavit Bey'in isteğine karşı belirtilmiştir.

rafları kamuoyuna yansıtılmıştır. Sanıkların mahkeme içi ve dışı davranışları, uğraşıları, ifadeleri ve savunmaları yorumlu ve yorumsuz olarak yayınlanmıştır.[238]

Reis Ali Bey, çoğu zaman, verilen cevapları, kendi bildiği ve gördükleriyle yalanlama yolunu seçmiştir. Ve, İttihatçıları, zaman zaman azarlamıştır.

Örneğin, eski Polis Müdürü Azmi Bey'i kaçışı dolayısıyla azarlamıştır ve şarlatanlıkla suçlamıştır.[239] Kara Kemal'in, yakın arkadaşı Kör Ali İhsan Bey'den "Kara Çete"nin hesapları sorulurken, ona da sert davranılmıştır.[240] Hamdi Baba'ya, "Kâmil Paşa hükümeti karşısında bulunmadığı" hatırlatılmıştır.[241]

İttihat ve Terakki'nin "köhne ve pis siyaseti"ne sık sık değinilmiştir.[242]

Reis, her sanığa, İttihat ve Terakki'nin "hukuken" var olup olmadığını sormuş, aldığı cevaplar çok ilginç olmuştur.[243]

Mahkemenin asıl ilginç tabloları, hayattaki birkaç liderin yargılanmasıdır. Alman torpidosuyla kaçan ve ülke dışındaki girişimlerde görev almış olan İttihatçılar çok yakın bir tarihi, son kez yaşamışlar ve yaşatmışlardır.

Cavit Bey'in, muhakemesi "salonu hıncahınç dolduran" bir dinleyici (ve seyirci) kalabalığı önünde yapılmıştır. Reis Ali Bey, ilk sorgusu yapılırken, uyarıda bulunmuştur. Duruşma sırasında, elleri cebinde yüksek sesle konuşan Cavit Bey, reisin sert tepkisiyle karşılaşmıştır.[244]

Mahkeme heyetine göre, Cavit Bey, suikast girişimi ötesinde, "her ne pahasına olursa olsun" İttihat ve Terakki'yi "ihyaya niyet etmiş"

238 Cavit Bey kitap okumakta, 1926 bütçesini isteyerek incelemekte, Hüseyin Cahit Bey Stuart Mill'in *"Hürriyet"*ini çevirmekte, Salâh Cimcoz Ankara'da oturduğu sırada, buradan daha iyi odası bulunmadığını belirtmekte, Tırnakçı Salim de büyük korku içinde bulunmaktadır (*Cumhuriyet,* 4 Ağustos 1926).

239 "Şarlatanlık yapıyorsun. Biz sizin maksadınızı hep biliriz" (*Cumhuriyet,* 4 Ağustos 1926).

240 *Cumhuriyet,* 5 Ağustos 1926.

241 "Sen karşında Kâmil Paşa Hükümeti mi var zannediyorsun? Bu hükümet senin efendilerinden hepsini hıyanetlerinden dolayı asmıştır..." (*Cumhuriyet,* 12 Ağustos 1926).

242 Dr. Rüsuhi Bey'in duruşmasında (*Cumhuriyet,* 8 Ağustos 1926).

243 Örneğin Kara Vasıf Bey'in cevabı üzerine:
"Reis – O halde siz, Kara Vasıf Bey değilsiniz.
– Kara Vasıf olduğuma bin kere pişmanım, keşke olmasaydım."(*Cumhuriyet,* 20 Ağustos 1926).

244 2 Temmuz 1926, yüzleşmesinde, hüviyetini bildirirken elleri cebinde, yüksek sesle konuşması üzerine, Reisin uyarısı: "Bir milleti temsil eden bir heyet-i hâkime karşısında terbiyeni muhafaza et, elini cebinden çıkar" (*Cumhuriyet,* 3 Temmuz 1926).

bir grubun başında sayılmıştır: Evinde, dar ve geniş kadrolu, fakat sürekli, gizli ve komitacı usulü toplantılara başkanlık etmişti. Bir gazeteciye göre, Cavit Bey "âli (Yüksek) komitacılık" yapmıştı.[245] "9 Umde"ye karşı, İttihatçıların hazırladıkları "9 Madde", bu toplantılarda kaleme alınmıştı. Bu program üzerinde sorgulama sürerken, reisin de, Cavit Bey'in de, "radikal parti" konusunda gerçeğe varamadıkları açıktır.[246]

Fakat bazı gerçekler de ortaya çıkmıştır. Cavit Bey, reisin Fransız yandaşlığı iddiasını reddetmiştir.[247] Fakat Savcı, Cavit Bey'in verdiği cevapları, "ikna edici" bulmadığını söylemiştir.

Bu muhakemenin en canlı ve ilginç savunmasını, kuşkusuz, Cavit Bey yapmıştır. Meşrutiyetin, elektrikli parlamento konuşmalarındaki "hitabeti" ile, ismi üzerinde birikmiş olan dedikodu ve söylentileri ele almış ve cevaplamıştır.[248]

Cavit Bey, savcının sorunu ele alış şeklini eleştirmiştir.[249] "Harb–i Umumi"ye girişte hiçbir sorumluluğu olmadığını belirtmiştir.[250] Kara

245 Aka Gündüz, "Âli Komitacılık" (*Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1926).

246 *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1926.

247 Mütarekeden sonra saklandığını söyleyen Cavit Bey'e, reisin sözü: "Fransızlar size söylemiştir, herhalde siz bir ecnebinin evinde saklıydınız." Cevap: "Hayır, Reis Bey Hürriyet ve İtilaf Fırkası Reisi Nuri Bey'in evinde saklıydım" (*Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1926).

248 Aka Gündüz'ün "İbretengiz Sahne" başlıklı yazısından: "...Yalnız, Cavit, herhangi bir cezaya çarptırılırsa, bu ceza yalnız kendi şahsına münhasır olmayacaktır. Cavit'le beraber Cavidizm ve Cavidistler de mazarrat ika edemeyecek bir vaziyete irca edilmiş olacaklardır... Cavidizm demek, her milletten insanların Türkiye aleyhtarlığı demektir. Cavidist demek, kendi efendileri memleketin başına yeniden musallat oluncaya kadar memlekete sermaye, sanat, dost, iş sokmamak; vatanı asayişsiz, devleti kontrolsüz gösterenler demektir. İşte bunu bilen Cavit, maddesini işitince parmaklığa yaslandı. Herkes çıktı, Cahit'le yalnız kaldılar. Memurlar kendisini dışarıya davet ettikleri halde işitmiyor, dalgın dalgın düşünüyordu. Nihayet Cahit dayanamadı, sağ elinin işaret parmağı ile dürttü, dışarıya çıkmasını söyledi. Yirmi beş seneden beri Cavit aynı şahadet parmağı ile Cahid'e ölümü işaret etmişti." (*Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1926).

249 63 gündür tutuklu olduğunu söyleyerek Cavit Bey, savunmasına şöyle başlamıştır: "Müddeiumumi Bey, biraz düşmanca, tasvirimi yaptı. Şahıslarımızın bir ehemmiyeti olmayabilir. Fakat vaktiyle işgal ettiğimiz mevki dolayısıyla biraz itina edeceklerdir" (*Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1926).

250 "... Hâkim efendiler, harp yapanlara, Mısır'ı alacağız diyenlere bizim ruhumuzda biri Adana, diğeri Irak gibi iki Mısır vardır dedim. Kafkasya'yı istila edeceğiz diyenlere, toprak almakla ne kazanacaksınız? dedim. Türk mefkûresinin en büyük müddeilerinden biri olan Ziya Gökalp'in hazır olduğu mecliste, harbi teshil etmediğim söylendiği zaman, bu memleketin muhtaç olduğu toprak değil, insandır, dedim. Bu ziya (kayıp) karşısında, bunu telafi edecek hangi zafer, hangi muvaffa-

Kemal Şirketleriyle ilgilenmediğini ve bunlardan yana olmadığını açıklamıştır.[251] Partilerin "başına musallat olan haşarat"tan yakınmıştır.[252] "Borçların terbiyet-i faziletkâranesi" diye bir söz söylemediğini, ancak bütçe açığından söz ettiğini anlatmıştır.[253] Ve, yaptığı "istikraz"ları açıklamıştır.[254] Nihayet kişisel serveti, Mondros Mütarekesi ve Anadolu'ya geçmemesi hakkındaki iddiaları cevaplandırmıştır.[255] Ve sözlerini şöyle bitirmiştir:

"Vereceğiniz karar, en mesut zamanınızda bir istifham (soru) işareti ve sual şeklinde vicdanınızı rahatsız etmesin. Sözlerime inanmış iseniz pekâlâ. İnanmamışsanız, ne yapayım, mukadderatım"[256]

Bu büyük savunması yanında, Cavit Bey, evindeki toplantıları, hazırladıkları "9 Madde"yi inkâr etmemiştir. Bunların, siyasal hayatın gereklerinden olduğunu ileri sürmüştür. Suikastçilere parasal yardımda bulunmadığını söylemiştir. Mahkeme Reisi "bu ifadelerin mahkemeyi ikna etmediğini" ileri sürmüştür.[257]

Sürgünden getirilen Hüseyin Cahit Bey de, ezik bir ifade ile, komitacılık ve gizli çalışmalarla ilişkisi olmadığını, hele yalancılıkla

kiyet vardır, dedim. Suallerim cevapsız kaldı... Hulasa üç ay onlar benimle, ben onlarla uğraştım... Türlü tehlikelere maruz kaldım. Beni öldürmek istediler... (*Cumhuriyet,* aynı sayı).

251 "Bendeniz İttihat ve Terakki'nin bir iktisat mütehassısı ve belki de memleketin zayıf bir iktisat mütehassısı olduğum halde bunlar (şirketler) hakkında bir fikir sormadılar ve teşvik etmedim... Kemal Bey'in para işlerine ne yakın, ne de uzaktan alakâdar olmadım (*Cumhuriyet,* aynı sayı).

252 "...Beyefendiler, bunlar her zaman her fırkanın başına musallat olan tufeylî haşarattır ki, yaptıklarının mesuliyetini hem fırkalarına, hem de milletlerine çektirirler" (aynı sayı).

253 "... Müddeiumumi bey, bütün hayat-ı siyasiyemi tatsız bir cümle ile izah ederek başladılar, borçların terbiyet-i faziletkârîsini ileri sürdüler. Bütün on senelik maliyeci hayatımdan kalan bu muydu? Hem ben böyle söylememiştim. Bütçe açığının terbiyet-i faziletkâranesi vardır demiştim" (Aynı sayı). Daha önce, bu söze değinilmiştir (Bk.s.334).

254 "... Garip bir tecelli, bir istikraz meselesi çıksa, arkasından Cavit'in ismi zikrolunur. Halbuki bütün hayatımda iki istikraz yaptım. Hâsılı 12 milyon liradır. Yüzde 4 faizle akdettiğim bi istikrazın 4 milyon lirasını Abdülhamit'in bıraktığı borçların temizliğine hasrettim. 5 milyon lirasını, ordumuzun teçhizatına ait olmak üzere, Mahmut Şevket Paşa'nın emrine verdim. Mütebakisini de, ilk defa olarak, dağ taş başlarında her memura günü gününe maaş verdim. Müteahhitleri paramız bankada kalacağına hazine-i maliyede kalsın, diyecek raddeye getirdim. Bu istikrazları, hayatımın en büyük iftiharı olarak, Kırım Muharebesi'nden beri görülmemiş şartlar dahilinde yaptım" (Aynı sayı).

255 *Cumhuriyet,* aynı sayı.

256 Aynı sayı.

257 *Cumhuriyet,* 11 Ağustos 1926.

asla itham edilemeyeceğini söylemiştir. [258]

Mahkeme heyetinin, İzmir yargılamasından beri vardığı sonuç, uzun bir tertibin "tesbitinde" toplanmıştır. [259] Mahkeme heyetine göre bu tertip, İttihat ve Terakki'nin, Cumhuriyet rejimi içinde iktidara getirilmesi amacıyla, beş aşamadan geçilerek oluşturulmuştu: 1. TBMM'deki Birinci ve İkinci Grupları birleştirerek, her iki yandaki İttihatçıları toplamak ve Rauf Bey'in de yardımı ile, birleşen grupların yönetim kurulunda ve Vekiller Heyeti'nde etkin duruma geçmek; 2. Bu yapılamazsa, İttihat ve Terakki adına on beş yirmi kişilik bir mebus listesini, HF içine, şüphe yaratmadan ve yine Rauf Bey'in yardımı ile sokabilmek; 3. Bu da olmazsa, doğrudan doğruya İttihat ve Terakki adıyla, "9 Umde'ye meydan okuyan", "9 Madde"lik programa dayanan bir fırka kurarak, açık savaşa geçmek; 4. Bu da gerçekleştirilemezse, HF adına seçtirdiği üyelerle, Meclis'te muhalif bir fırka kurarak, HF'nı parçalamak. Nitekim Terakkiperver Fırkası bu amaçla kurulmuştu ve "heyet–i hafiye" (gizli heyet) üyelerinin tümü bu partiye "toptan girmişlerdir"; 5. Fırkanın kapatılmasından ve Takrir–i Sükun Kanunu'nun çıkarılmasından sonra, Cavit Bey'in evinde devam edilen gizli komitenin çalışmaları, Gazi Paşa'yı hedef almış ve çeşitli planlamalardan sonra İzmir Suikasti girişiminde karar kılınmıştır.

Mahkeme heyetinin ilk iddianame, talepname ve kararnamesinde dayandığı esaslar bunlar olmuştur. [260]

Mahkeme heyetine göre, parti kurmak, parlamento içi ve dışı siyasal çatışmalara atılmak, kanunlarca yasak edilmemiştir. Ne var ki, kendi kendini feshetmiş ve kanunen var olmayan İttihat ve Terakki partisi adına, kongreler yaparak, bu isim altında yeni programlar ve gizli örgütler kurmak, kanuna aykırıdır. İlk denemeleri, Ankara ve Bursa'da düşünülen ve İzmir'de yapılmasından pek az önce haber alınan ve uygulanamayan suikast girişimi, en ağır suçlardan olduğuna göre, gizli cemiyetin sorumlularından bir bölümü hakkında, verilmiş olan ölüm cezaları İzmir'de infaz edilmiştir.

Mahkeme, bu eylemsel gelişmede, Cavit, Dr. Nâzım, Hilmi ve Nail Beyleri, birinci derecede sorumlu bularak idama mahkûm etmiştir. Cezalar, kararların verildiği 26 Ağustos Perşembe günü saat 23.00'te infaz edilmişlerdir.

İkinci derecede suçlu oldukları saptanan Rauf, Rahmi, Vehbi,

258 "... Bendenizi, ilan–ı hürriyetten beri yazılarımı, uzaktan yakından tanırsınız. Bendenize her şey isnat edilebilir. Fakat, yalancılık yapıyorsun denemez... Diğer arkadaşlarım başka türlü söylemiş olabilirler. Fakat, bendeniz hakikati söylüyorum" (*Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1926).

259 İzmir'de, Reis Ali Bey Cumhuriyet Gazetesi'ne verdiği demeçte, bu aşamaları az çok belirtmişti (*Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1926).

260 Müeddiumuminin 2 ve 23 Ağustos 1926 tarihli iddianame ve talepnamelerinde bu gelişme belirtilmiştir (*Cumhuriyet*, 3 ve 24 Ağustos 1926).

Hüsnü, İbrahim Ethem Beyler de, Ceza Kanunu'nun 58. Maddesi gereğince onar yıl kalebentliğe mahkûm edilmişlerdir. Daha başka cezalar da verilmiştir.[261]

Son olarak yakalanan ve Ankara'ya getirilen Abdülkadir Bey, 31 Ağustos günü, yeniden yargılanarak, ölüm cezasına çarptırılmıştır ve aynı gece saat 23.00'te idam edilmiştir.

Yargılananların büyük kısmı beraat etmiştir ve hemen serbest bırakılmışlardır.

Böylece, Cumhuriyetin ilanından üç yıl kadar sonra, CHF, İttihatçıların üzerine, tarihin perdesini indirmiş oluyordu.

Ankara yargılamaları, İzmir'in devamı olmuştur. 1913'ten itibaren, tek parti olarak, Mondros Mütarekesi'ne değin, çalışmış olan İttihat ve Terakki'nin, 1926'daki temsilcileri, "9 Madde"leriyle "tevazün–i kuvva" (kuvvetler ayrılığı), siyasal hürriyetler gibi tezlere dayanarak, kendilerini savunmuşlardır. Bu ilkeler, vaktiyle uygulamak istemedikleri şeylerdi. Anayasa hukuku açısından, aynı yapıdaki CHF karşısında, böyle bir savunma yersizdi. Ve kendi anayasa teorilerine de yabancıydı.

Henüz bir cumhuriyet kuşağı yetişmeden –1923'te doğanlar daha üç yaşındaydılar– görülen bu tabloda, aynı kuşağın insanları çarpışmaktaydılar.[262] Tümü de, İkinci Meşrutiyet'in bunalımlı ve savaşçı ortamında yetişmiş bir kuşağın insanları, "biten"le "başlayan"ın, "dün"le, "yarın"ın çarpışma şokunda karşılaşmışlardır.

CHF liderlerinin, bir İttihatçı bütün içinden geldikleri, kuşkusuz ileri sürülebilir. Fakat, Türk Devriminin oluşları, emperyalizmle savaş, insanları imparatorluk kafasından hayli uzaklaştırmıştı. Ve başkenti yeniden İstanbul'a döndürmek isteyen İttihatçılardan, çoktan ayrılmışlardı. Ve, yeni bir yolda, yeni bir araştırma içindeydiler. Ankara, çok sert bir savaş vermiş ve kazanmıştı.

Müdafaa–i Hukuk'un devamı olarak, CHF, sürekli bir İttihatçı muhalefeti ile uğraşmak zorunda kalmıştı ve çok ihtiyatlı bulunmak gereğini duymuştur.[263] Ve bir sembiyoz yaşantısı da, böylece sona ermiştir.

261 26 Ağustos 1926 tarihli kararname metni için bk. *Cumhuriyet,* 27 Ağustos 1926 – Kandemir, a.g.e., s.108 vd.

262 Mustafa Kemal Kemal Atatürk ile Enver Paşa'nın aynı yıl doğmuş oldukları da hatırlanmalıdır.

263 İsmet İnönü, yarım yüzyıla yakın bir süre sonra durumu şöyle değerlendirmiştir: "... Ama uzaktan işittiklerimden ve Atatürk'ün vakit vakit gösterdiği endişelerden anladığım, İttihatçılar, Anadolu hareketini kendi eserleri gibi değerlendirmeyi ve bundan zorla istifadeyi düşünmüşlerdir"... "Buna ait misaller ve işaretler de vardır. Dış âleme firar edenler bilhassa Rusya'da toplandıktan sonra, Anadolu'daki muharebelerin ümitsiz zamanlarında hudutta beklemişler ve kendilerinin girmelerine imkân ve fırsat ümit etmişler..." "... Mizaçları ve tabiatları itibarıyla tehlikeli insanlar..." "... Yani kendi iktidarlarının avdet etmesini düşünebilecek kadar ümitli haller

Ne var ki, CHF, CHP olarak, çok geçmeden, 1926'da yargıladığı kişiler dahil olmak üzere, eski muhalifi İttihatçıları ve Terakkiperverlileri yeniden parti ve Meclis yapısı içine almıştır. Kara Kemal Bey'in yardımcılarından Memduh Şevket (Esendal) Bey, parti genel (1943–1945) sekreterliğine atanmıştır. Rauf Bey'e, eski hakları tanınmış ve mebus seçilmiştir.[264] Ve birçok eski İttihatçı, Meclis'e girmiştir.[265]

Eski bir İttihatçı olan Mahmut Celal Bey (Bayar), Atatürk döneminin son başbakanı olmuştur ve 1945'te de CHP'ye karşı en etkin muhalefet partisini -Demokrat Parti'yi- kurmuş ve genel başkanlığını üstlenmiştir.[266] 1950 seçimleri sonucu, DP iktidara gelince, 1960'a değin on yıl cumhurbaşkanı olarak kalmıştır. DP'nin kuruluşunda bir kısım eski İttihatçıların bir araya gelmesi söz konusu edilmiştir.

İttihatçılar ve Terakkiperverliler, İsmet İnönü'nün giriştiği bütünleşme hareketleri içinde erimeye yüz tutmuşlar,[267] yakın tarih müzesindeki yerlerini almışlardır.

gösterirlerdi. Atatürk idaresi, bunlara karşı daima ihtiyatlı idi" (Sabahattin Selek, *İnönü'nün Hatıraları,* henüz kitap halinde basılmamış kısım).

264 Cumhuriyetin 10. Yılı (1933) affından sonra yurda dönmüştür (1935). Başvurusu üzerine İzmir Suikastı'yla ilgisi olmadığı Askeri Yargıtay kararıyla saptandı. 1939 yılında Kastamonu milletvekili seçildi.

265 Ankara İstiklal Mahkemesi yargılanmasını izleyen yıllarda mebus seçilen eski İttihatçılardan bazıları: Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Mersinli Cemal Paşalar, Mithat Şükrü Bleda, Hüseyin Cahit Yalçın.

266 *Türkiye'de Sıyasi Partiler,* (1. baskı), s.646–691.

267 İsmet İnönü durumun çözümünü ve eski muhaliflerle bütünleşmeyi şöyle değerlendirir: "... Otorite bakımından, birinin diğerine uyması icap eder. Uymayı kabul edersen, beraber olursun, uymayı kabul etmezsen ve siyaset hayatında kalırsan, karşısına geçip mücadele ediyorsun. Bu mücadele yapılırken, medeni ve ileri bir seviye mevcutsa. ayrılık makul ölçüler içinde kalabiliyor ve taraflar münasebette bulunabiliyorlar. Siyasi seviye olgun değilse, aradaki ayrılık tamir edilmez bir istikamette düğümleniyor. Tabiat hadisesi olarak, sosyal hadise olarak, siyasi çatışmaların seyri budur. Uzun tecrübelerden, birçok misallerden sonra, bende bu kanaat hasıl olmuştur. Ve onun için Terakkiperver Fırka ayrılığı, birçok kırgınlıklar geçirdikten sonra, Reisicumhur olduğum zaman, kendilerini cemiyete iade etmek imkânı var mıdır diye düşündüm ve herbiri ile görüştüm. Makul hudutlar içinde muvafakatlarını alarak, tekrar beraber çalışmayı tecrübe ettim." (Sabahattin Selek, age.)

SON TABLO

Tarih Önünde

TARİH ÖNÜNDE

Kurtarıcının Dehası

"Kötü bir hükümet için en tehlikeli an kendini ıslaha kalktığı andır."

Bu sözler ünlü Fransız düşünür ve devlet adamı vinkont Alexis de Tocqueville'e aittir.[1] Aynı zamanda büyük bir gözlemci olan yazar bu konuya daha da açıklık getirir. Öyle zaman olur ki, en bunaltıcı kanunları hissetmiyormuş gibi sinesine çeken halk, yükü hafifler hafiflemez, onları şiddetle silker atar. Uzun bir baskı sonunda tabandaki halkın yükünü hafifletmek isteyen bir prensi (yöneticiyi) ancak üstün bir deha kurtarabilir. Uzun bir süre bitmeyeceğine inanılan baskı kurtulmak istenildiği anda, dayanılmazlaşır. Devr–i sabıktaki kötülüklerinden dolayı atılanlar, sayıları ne kadar olursa olsun, daha başka suiistimallerin ortaya çıkarılmasını kolaylaştırır.

Tocqueville bu satırları XIX.yüzyılın ortasında (1856'da) sanki Abdülhamit rejimi için yazmıştır. Eğer Tocqueville, Abdülhamit rejimini tanısaydı, üstün bir dehanın Abdülhamit'te olmadığını ve İttihat ve Terakki'nin, imparatorluğun kendi kendini düzeltme sancıları içinde nasıl doğduğunu da görecekti. Aynı zamanda İttihatçıların da kurtarıcı bir dehadan yoksun olduklarını mutlaka belirtecekti. Bu sarsıntının imparatorluk içinden geldiği kadar, dışından da yaratıldığı açıktır. Özellikle uzun süren Jön Türk hareketinin bu süreçte rolü olmuştur ve imparatorluk Mürszteg programının disiplini altında Makedonya'da ıslahata başladığı anda, İttihad–ı Osmani (Terakki ve İttihad Cemiyeti) asıl kişiliğiyle ve Jön Türklerin Paris havası dışında doğmuştur.

Otuz üç yıl insanların kişiliğini ezen bu sistemde belki de Tocqueville'in unuttuğu bir nokta vardır. O da azgelişmiş bir sosyal yapı içinde ortaya çıkan bir intikamlaşma olgusudur. Bu koşullarda, birden demokratik bir rejime geçme kararı verilince, bunun gerçekleşmesini önleyen tüm engeller ortaya çıkmıştır.

İhtilalci Çocuk

İttihat ve Terakki bu sorunlarla yüklü bir ortamın ihtilalci çocuğudur. Ne var ki, bütün güçlükleri karşısına aldığı halde, yine de kendi sorunsalının farkında olmamıştır. Meşrutiyet rejimi (bugünün deyimiyle demokratik rejim) tüm sorunları çözecek bir güce sahip

1 *L'ancien Régime et la Révolution*, s.277–278.– (Alfred Sauvy, *La Nature Sociale*, s.110.

miydi? Aslında denenen siyasal sistem değil, İttihat ve Terakki'nin kendisi idi. Çünkü, Tazminat'tan (1839) ve Büyük Şûra-yı Devlet deneyiminden sonra (1868) 6 aylık I.Meşrutiyet parantezi dışında ele alınacak herhangi bir uygulama yoktu. Her şeyi ilk defa o yaratacak, varolanları da ilk kez o uygulayacaktır.

En büyük zorluk emperyalizm ağına yakalanmış bir devlet içinde yapılacak ıslahatın II.Meşrutiyet'in ilanıyla ortaya çıkmış olmasıdır. Gerçi II.Meşrutiyet'in ihtilal mi, inkılâp mı olduğu tartışmaları yapılmamış değildir. Ama sorulacak soru bu değildi ve hürriyetçi bir rejimin –otuz yılı aşkın bir istibdattan sonra– en ufak bir demokratik tecrübesi olmayan bir örgüt tarafından kurulup kurulamayacağı sorusu sorulmalıydı. Bu soru sorulmamıştır. Bu acemi insanlar grubu –yani İttihatçılar– sanki kaldıkları yerden devam ediyormuşçasına yönetimi ele geçirmişlerdir.

Bu durum daha başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu içinde reform yapmak isteyenlerin nasıl bir imkânsızlıkla karşı karşıya kaldıklarının ve hemen hemen hiçbir köklü değişim yapamamaya mahkûm olduklarının kanıtıdır. Batı bu durumu görmüş, hatırlatmış ve bundan yararlanmıştır.

İttihat ve Terakki'nin, bu imkânsızlıklar dünyası içinde Osmanlı kalkınmasını sağlayacak nesi vardı? Ardına sığındığı efsanesinden (karizmasından) başka hiçbir şey. Bu karizma halk içinde onu tek kurtarıcılığa kadar yükseltmiştir.

İttihat ve Terakki Nasıl Bir Parti idi?

İttihat ve Terakki'yi normal bir çokpartili rejim içinde çalışan bir siyasal parti olarak görmek gerçeğe uygun düşmez. İttihat ve Terakki, kendisinden önce demokratik siyasal hayatın bulunmadığı, fakat kendisiyle başladığı bir tarih dönemi içinde kurulmuştur.

I.Meşrutiyet meclisinde siyasal partiler yoktu. Ayrıca 1889'dan beri Abdülhamit'e karşı açılan Jön Türklük sürecinde bir parti deneyimi kazanılamamıştı. Masonluk dışında, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez gizlilikten su yüzüne çıkarak kurulmuş olan siyasal örgüt İttihat ve Terakki olmuştur. Karizmasının kaynağı Osmanlı anayasa romantizmidir. Aslında bu romantizmi başlatan da kendisidir. "Ya Kanun–ı Esasi ya ölüm" sloganıyla her şeyin eski bir anayasanın yeniden yürürlüğe girmesiyle, "mucizevi" bir mekanizmayla düzeleceği inancını başlatan da odur.

Uzun bir savaşım sonunda Kanun-ı Esasi yeniden "meriyete" girince İttihat ve Terakki bu hareketin baş mimarı sayılmış ve kendisine kutsallık tanınmıştır (*Cemiyet-i Mukaddese*).

II.Meşrutiyet dramının ilk perdesi bu hava içinde açılır ve aynı hava içinde yer yer başka siyasal partiler de kurulur. İttihat ve Terakki adeta bu irili ufaklı plüralist iklim içinde bir vesayet partisi kimliği kazanmak istemiş, 31 Mart Hareketi sonunda bu platforma yerleşmesi kolaylaşmıştır.

Bu durum 1911 yılına kadar sürmüştür. Balkanların komitacılığından başka hiçbir örnek ve deneyimi olmayan İttihatçılar parlamentoda en büyük çoğunluğa sahiptir. Ancak 1911 yılında Hürriyet ve İtilaf

Fırkası kurulunca bir çeşit bozguna uğrayacaktır. İttihatçılar, güçleri, itibarları ve heyecanları sarsılmış olarak, çok geçmeden parlamentoda üstünlüğe sahip oldukları halde, iktidarı terk etmişler, yaklaşık 6 ay muhalefette kalmışlardır. 1913 başında Babıâli Vakası'yla tekrar iktidara geçecek ve bu tarihten harb-i umumi yenilgisine kadar süren tek parti rejimini kuracaklardır. Açık bir siyasal rejimin baş unsuru iken kapalı bir rejimin kuruculuğuna dönüşen İttihat ve Terakki'nin macerası, bu ana çizgi üzerinde gelişmiştir.

Gerçi İttihat ve Terakki bir açık rejimin kurulması, Hürriyetin İlan edilmesi için varolmuştu, ama onun varlık nedeni tamamen tersine dönüşmüştür. Önce kutsallığını, sonra kurtarıcılığını, daha sonra da saygınlığını yitirerek tarihsel işlevini yerine getirememiştir.

Nasıl olmuştur da o zamanın demokratik rejim kurucuları antidemokratik bir sonuçta karar kılma durumuna gelmişlerdir. Meşrutiyetin alfabesini bilmeyen inançlı bir grubun oluşturduğu Balkanlı örneği bir komitenin, kabararak geniş bir tek partiye dönüşmesi pek uzun sürmemiştir. Bu, Osmanlı tarihinin sonunda görülmüş olan en ilginç olaylardan biridir. Abdülhamit'in sarsılmaz mevkiini tuzla buz eden İttihatçılar grubunun kurduğu parti her şeyden evvel türdeş olmayan ve ülkenin kültürel düzeyini yansıtan bir topluluktu. Bu karışıklık İttihat ve Terakki'nin sosyal tutumunu da etkilemiştir.

İttihat ve Terakki'nin bu görüntüsü ile bir kitle partisi olduğu açıktır. Osmanlıcılık ve "vatan-ı umumi" idealini 1911 yılından itibaren terk eden İttihat ve Terakki zamanla milliyetçi (Türkçü) bir ideolojide karar kılmış ve bu tutumunu Turancılık anlayışına kadar genişletmiştir. Fakat İttihat ve Terakki'nin asıl karakteri kendi karizmasına herkesten önce kendisinin inanmasında ve bu inancı Abdülhamit rejimine bir karşı ideoloji olarak yaymasında aranmalıdır.

Muhalefet = Vatan Hainliği

İttihatçılık, Osmanlılığı kurtarmanın en yüksek planda tecellisiydi ve buna karşı gelmek (muhalefet etmek) vatanperverliğin tamamen karşısında bir hareketti, bağnazlıktı, giderek vatan hainliğiydi, büyük bir suçtu. Gariptir ki bu suçtan İttihatçılar da yargılanmışlardır. İttihatçıların sonu ve tarihsel suçlaması bu inancı sürdüren inatçı bir tutuma bağlanmıştır ve kaçınılmaz sonlarını hazırlamıştır.

İttihat ve Terakki'nin yarattığı siyasal iktidar kategorisi ve bunun anayasal mekanizmaya yansıma biçimleri, muhalefet anlayışı ile beraber ele alınmalıdır. Muhalefet, kavram ve kurum olarak, İttihat ve Terakki'nin inandığı şeylerden değildir. Değindiğimiz gibi, bir kere kendisi 1912 yılında yaklaşık 6 ay muhalefete çekilmiştir. Bu anlaşılmaz ve garip tutum herhalde yalnızca Sait Paşa'nın ürküntüsüne mal edilemez. İttihatçılar ihtiyar sadrıâzamın istifasından sonra da iktidarda kalabilirlerdi. İktidardan çekilmek İttihatçılara çok ağır gelmiştir.

Gerçek odur ki İttihat ve Terakki kendisini muhalefette ispat edebilmiş bir parti değildir. Zaten çekildiği ortam içinde çok rahatsız bir durumdadır. Gazi Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşalar, İttihat ve Terakki'yi yok etme havası içine girerek muhalefet ve Meşrutiyet hakkındaki anlayışlarını ortaya koymuşlardır. Buna karşılık, Babıâli

Vakası'yla Mahmut Şevket Paşa komplosu arasında sıkışan İttihatçı muhalefet meşrutiyetçi rejimi nasıl anladığını kanıtlamıştır.

İttihat ve Terakki'nin bağlandığı tek kavram ve amaç iktidardır. Hiçbir iktidar giysisi İttihat ve Terakki'ye bol gelmemiştir. O, hürriyetler, seçimler, Meclisler, muhalefetler ve bunlara bağlı her şeyi kolaylıkla unutabilmektedir. İttihat ve Terakki'nin muhalefet anlayışı, iktidara büyük bir kıskançlıkla bağlılığı gözönüne getirilirse, çok sert ve çok antidemokratiktir. İttihat ve Terakki, küçük ve istisnai konuşmalar dışında, Osmanlı ülkesinde kendisine karşı bir muhalefeti hiçbir zaman alternatifi olarak görmemiştir. Büyük bir inkılâbı gerçekleştirmiş olması inancından çıkardığı mistik sonuçlara göre, kendisi iktidarın sürekli sahibi kalmalıydı. Çünkü böyle bir iktidar geçici olmamalıydı, olamazdı. Onun heyecanlı bir atılımla iktidarı "feshetmesi" karşısında muhalefet bu inkılâpçı ve kutsallaşmış iktidara karşı çıkmamalıydı.

Böyle olunca da İttihatçılar alternatif bir ideolojiyi muhalefet olarak kabul etmemişlerdir ve temsil ettikleri sosyal konum karşısında muhalefeti demokratik bir unsur saymamışlardır. Oysa, İkinci Meşrutiyet döneminde fikir hayatında bir çoğulculuk kolaylıkla yerleşebilmişti ve çeşitli fikir akımları gelişmekteydi.

Çokulusluluğun Cadı Kazanı

Bir nokta gözden hiçbir zaman uzaklaştırılmamalıdır. O da Meşrutiyet muhalefetinin ülkenin yapısal durumuna bağlı olmasıdır. İmparatorluklar çokuluslu devlet şekilleri olduklarından, kapsadıkları ulusların birbirleriyle ve merkezle olan çatışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nda da alabildiğine vardı. "Hâkimiyet-i Siyasiye" sisteminden doğan savaşımlar en önüne geçilmez muhalefet şekillerini yaratmıştır. Bunlara yabancı devletlerin karışmaları da eklenince tarihin büyük cadı kazanlarından biri oluşmuştur ve bu durum Osmanlı parlamentosuna da yansımıştır.

İttihat ve Terakki bu tür muhalefetle 5 yıl çatışmıştır. Tabii olarak ülke içinden doğan koşulların yarattığı muhalefet sorunları da bunlara eklenince imparatorluktaki merkez-çevre çatışmaları kolaylıkla anlaşılabilir.

İttihat ve Terakki'nin şekillendirdiği siyasal iktidar türü, muhalefetin milliyetçi karakteri karşısında kendini gösterecektir. Araplar ve Balkanlılar gizli, muhtariyetçi –ve de bağımsızlıkçı– dernekleriyle İttihat ve Terakki'nin karşısına dikilince İttihatçılar da en son olarak Balkan Savaşları içinde milliyetçi bir politikayı ve ideolojiyi ilan etmişlerdir. Gerçi bu yıla değin 1911'den başlayarak böyle bir tutumun izleyicisi olmuşlardı. Ama ilk defa ve resmen sanki kendileri de bir azınlıkmış gibi milli bir ideolojiyi, o zamanki adıyla Türkçülüğü benimsemişlerdir. Bu eylem iki ana çizgi olarak İttihatçılıkla bütünleşmiştir.

İlk olarak sınırlarının dışına doğru çekilen Türkçülük, Turancılığa dönüştürülmüştür. 1914–1918 arası, Orta Asya'ya kadar olan bölge, Türkçülere, bugünün insanlarına göründüğü kadar uzak değildi. İttihatçılar Hindistan'ın kapularında idiler. Bu bölge de savaş alanı

içindeydi. Oralara Türkçülük bayrağını götürmek İttihatçı ideolojinin bir parçası olmuştur.

Daha sonra milliyetçilik lâyiklikle birleştirilerek geliştirilmiştir. Bu çizgide İttihat ve Terakki'nin kendisini izleyecek olan Türkiye Cumhuriyeti'ne olumlu bir örnek bıraktığını söylemek mümkündür. Çünkü bir saltanat kadrosu içinde milli devlet formülüne en büyük yaklaşımı –hatta girişimi– getirmişlerdir.

Dördüncü Kuvvet Teorisi

Ülkeyi parçalamaya yönelik milliyetçi muhalefet akımlarına ve eylemlerine bir de ülke içinde artan düşmanlık eklenince İttihatçıların karşılaştıkları blokun büyüklüğü ve genişliği kolayca anlaşılır. Bu düşmanlık İttihat ve Terakki'yi ağır bir otoritarizmle suçlamaktaydı ve her şeyden sorumlu tutmaktaydı. Bu durum İttihat ve Terakki'yi tarihe göçüş noktasına kadar izleyecektir. Örneğin en yansız olması gereken askeri yargı organları bile İttihat ve Terakki'ye karşı bir "Dördüncü Kuvvet" teorisi oluşturmuşlardır.

Bu teori genelleşince ortaya birden fazla "dördüncü kuvvetler" çıkarılmıştır. Örneğin, sıkıyönetimin yürütme, yasama, yargı kuvvetlerine ek olarak gerektiğinde onları kontrol edebilen bir dördüncü kuvvet olduğu ileri sürülmüştür. Aynı gerekçe Teşkilât–ı Mahsusa için de kullanılmış ve nihayet asıl suçlamanın hedefi doğrudan doğruya Merkez–i Umumi olmuştur.

Bu suçlamaların İttihat ve Terakki gerçeğini ortaya çıkarıp çıkaramayacağı konusundaki payı dikkatle ele alınırsa, İkinci Meşrutiyet'in askeriliği noktasında düğümlendiği düşünülmelidir. Çünkü İttihatçı iktidarın "hamurunda" bu özellik açıktır. Adı ne olursa olsun bu tür iktidarın oluşma sürecinde bu karakter ister istemez egemen olacaktır. Muhalefet de iktidara geçseydi, ordu içinden kendi paşalarını bulacaktı. Çünkü İkinci Meşrutiyet tablosunun baş aktörleri bunlardı.

Halk Hareketi mi?

İttihat ve Terakki ile İkinci Meşrutiyet rejimi arasındaki bağlantı bir çeşit bütünleşme olmuştur. Çünkü "İmparatorluğun en uzun 10 yılı"[2] bütün olarak kaderini İttihat ve Terakki'ye bağlamıştı. En ilginç soru İkinci Meşrutiyet'in bir halk hareketi olup olmadığıdır. Açıkça Osmanlı halkı bu hareketi bekliyor muydu?

İkinci Meşrutiyet'in halkın katkısıyla gerçekleştirilmiş bir hareket olduğunu ileri sürmek zordur. Aslında bu hareket 1908 yılının ortalarında ülke içi ve dışı koşullara uyularak Osmanlı ordusunun doğrudan doğruya girişimi sonucu gerçekleşmiştir ve Osmanlı ıslahat hareketlerinin tepeden inmeci niteliğini taşır. Gerçi özellikle Rumeli'de, kısmen de Anadolu'da böyle bir hareketin uyandırdığı sınırlı çevrelerin bir beklentisi vardı. Fakat bir halk hareketi denecek kadar genişliğe ve ağırlığa sahip olmamıştı. Bununla beraber kendisinden önceki ıslahat eylemlerinin en birikimlisi ve halkçısı olduğu da yadsınamaz. Bu

2 Bu deyim İlber Ortaylı'nın ilhamıyla Şükrü Hanioğlu'ya aittir

nedenle İttihatçılar Türk Jakobenleri olarak tarihe geçeceklerdir.

Önemli bir sorun da bu gibi eylemlerin yapıldıktan sonra geniş kitle tarafından benimsenebilmesidir. Bu geniş kitle 1908 yılında yalnızca Türkler'den ibaret değildir ve II.Meşrutiyet'in kendisi de milliyetçi bir hareket olarak kabul edilemez. O zamana göre, Osmanlıcı bir "vatan-ı umumi" teorisine dayanan bir harekettir. Dağlardan Selanik ve Manastır sokaklarına inen çeteciler bile bu hareketin içtenliğine inanmıyorlardı. Kimi kesimler için bu bir muhtariyet veya bağımsızlık basamağı sayılacaktı.

Darbeciliğin Boyutları

İttihat ve Terakki'nin İkinci Meşrutiyet yılları içinde başvurduğu iktidarı elde etme türlerinden biri de kuşkusuz darbeciliktir. Çok yakın bir "mazi"ye dayandırdığı meşruluk savı ile Babıâli Vakası'nı yapmış olmaları tarih içinde İttihatçılara iyi bir yer kazandırmamıştır. Hatta Edirne'yi geri almalarından daha gürültülü ve aleyhlerine bir hükümle sonuçlanmıştır. Bu duruma bazı gözlemlerin eklenmesi açıklayıcı olabilir.

İttihat ve Terakki sımsıkı ve rakipsiz olarak sarıldığı kurtarıcılık ve kutsallık karizmasına heyecanla bağlı bir ötgüt olarak hatırlanacaktır. Ne var ki yalnızca heyecan ve içtenlik bir ideoloji yaratmak için yeterli olmamaktadır. Osmanlı Devleti'ni ve toplumunu kurtarmanın zorluğunu hesaplamadan işe girişmenin bir bayram havası içinde ne gibi sonuçlar vereceğini kestirmek zordu. İttihatçılar, bu gerçeği itiraf etmemiş olsalar da, bir yerde kendileri tarafından başarma umudu kalmadığını kabul etmemekle, en büyük tarihsel yanlışlarını yapmışlardır. Bunda alternatiflere açık bir ortamın yaratılmasını benimsemeyen İttihatçı zihniyetin büyük etkisi olmuştur.

Darbeciliğin kısa süren bir eylem olduğunu unutarak ona adeta edebilik tanımak da bu hatanın yarattığı bir sonuç olmuştur. Gerçekte bir darbenin büyük bir inkılâp sayılması da İttihatçı düşüncenin bir başka yüzüdür. Aslında darbe ve kurtarıcılık eyleminin nereye kadar gidebileceğine, nerede durdurulması gerekeceğine karar vermek de İttihatçı düşünce içinde yer almamıştır. Bir İttihatçı kurtarılan insanlara nereye kadar sahip olabileceğini kendi kendisine sormaz bile. Başarısızlık dalgaları üzerinden atlaya atlaya elinde varolmayan bir hürriyetçiliğin bayrağı ile sonu görünmeyen, belirsiz ufuklara doğru koşmak... Sarıkamış'tan Mondros'a kadar Çanakkale Zaferi'ni tekrarlaya tekrarlaya hep böyle gidilmiştir.

Darbecilik İttihat ve Terakki için anayasal bir kurum haline getirilmiştir. Bunun kuşakları kapsayan koruyuculuğu da Kanun-ı Esasi'ye yerleştirilmek istenmiştir. Yerleştirilmek mümkün olmadığı zaman da fiili bir rejim ortaya çıkmıştır.

İttihat ve Terakki'nin birbirine karşıt iki yönü üzerinde son bir kez daha durmakta yarar var. Meşrutiyet'in ilk yarısında kozmopolit, Osmanlıcı bir idealin peşinde, demokratik ve çoğulcu bir siyasal hayat içinde çalışan İttihat ve Terakki başkadır; Meşrutiyet'in ikinci yarısında tek parti olarak siyasal hayata egemen olan ve milli bir devlet idealine bağlı İttihat ve Terakki ise başkadır.

Bir siyasal örgütün kişiliğindeki bu çatışma ve çelişmeler büyük suçlamaları üzerine çeken bir durum olmuştur. Daha önce de söylediğimiz gibi "İttihat ve Terakki hem bir devri, hem de bir kuşağı kapsar ve hayale kadar varan isteklerin gerçekleştiricisi olmaya çalışan bir siyasal partinin de adı olmuştur."[3]

3 *Cumhuriyet* Gazetesi'nde 24 Şubat 1983'te yayınlanan konuşma (*Medeniyetin Bekleme Odasında* kitabımız, s.260).

BELGELER

BELGE 1

Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'nın İstifanamesi

Harbiye Nezareti
Tahrirat Dairesi
Şifre Kalemi

Marûz-i Çâker-i Kemineleridir

Ordu-yu Hümayûn mensubininin siyasetle men'-i iştigalinin kanunen te'yidine âhiren lüzûm hâsıl olması üzerine bu babda askerî ceza kanunnâme-i hümayûnuna tezyîl edilmek üzere taraf-ı çâkerânemden takdim kılınan lâyiha-i kanuniye Meclis-i Meb'usanca kabûl edildiği gibi bu günde Meclis-i Âyânca tasdik edilmiş olduğundan kariben kesb-i kat'iyyet ederek ahkâm-ı münîfesine ibtidar olunacakdır. Ancak üç seneye karîb bir zamandan beri Harbiye Nazırlığı'nda bulunmakda olduğum cihetle ahkâm-ı cedide-i kanuniye tatbikatının bir nazır-ı cedid vesatetiyle icrasını maslahaten daha muvafık görüyorum.

İşte gerek bu sebebden ve gerek eyyâm-ı âhirede kesret-i iştigâl ile hisseylediğim fevkâlâde yorgunlukdan dolayı Harbiye Nezareti'nden istifa ediyorum.

Maiyet i fehametpenâhîlerinde bulunduğum dokuz mahı mütecaviz zaman zarfında cenâb ı âl i dâverîlerinden hakk-ı çâkerânemde bîderîğ buyurulan teveccühatdan ve umur-i me'mure-i âcizânemin ifasında irae buyurulan teshilât ve muavenetden dolayı zat-ı samî-i fahimânelerine arz minnet ve şükran eder ve istifa-yı çâkerânemin kabûlünü istirham ile devam-ı muvaffakiyât-ı celilelerine dua eylerim. Olbabda emr ü ferman hazret-i men leh ül emründür.

fî 24 Receb 330 ve fî 26 Haziran 328
Harbiye Nâzırı
Mahmud Şevket
(İmza)

BBA. Kabineler Dosyası.

معروض چاکر کمینه‌لریدر

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

استعفا ایدیورم

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

BELGE 2

İmtiyazat-i Ecnebiyenin (Kapitülasyon) İlgası Hakkında İrade-i Seniyye

Memalik-i Osmaniyede mukim teb'a-i ecnebiye hakkında dahi hukuk-i umumiye-i düvel ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere elyevm câri ve mâli ve iktisadî ve adlî ve idarî (kapitülasyon) namı altında bilcümle imtiyazât-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellid bilcümle müsâ'adât ve hukukun fîmâba'd ref' ve ilgası Meclis-i Vükelâ kararıyla tensib olunmuştur.

İşbu irade-i seniyye 18 Eylül 1330 tarihinden itibaren mer'iyülahkam olacaktır.

İşbu irade-i seniyyemizin icrasına heyet-i vükela memurdur.

17 Şevval 1332 26 Ağustos 1330
Mehmet Reşâd

Şeyhülislam ve Evkaf-ı Hümayun Nâzırı
Hayri

Sadrıâzam ve Hariciye Nâzırı
Mehmed Said

Adliye Nâzırı ve Şûra-yı Devlet Reisi Vekili
İbrahim

Dahiliye Nazırı
Talât

Harbiye Nâzırı
Enver

Ticaret ve Ziraat Nâzırı
Süleyman Elbustanî

Nafıa Nâzırı
Mahmud

Maliye Nâzırı
Cavid

Bahriye Nâzırı
Ahmed Cemal

Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı
Oskan

Maarif Nâzırı
Ahmed Şükrü

Takvim-i Vekayi
No: 1938 26 Şevval 1332 4 Eylül 1330

BELGE 3

Gümrük Resminin Ta'dili Hakkında Kanun-ı Muvakkat

Madde: 1 Elyevm kıymet-i muhammeneleri itibariyle yüzde on bir gümrük resmine tâbi tutulan emti'a ve mahsulattan 17 Eylül 1330 nısfülleylinden itibaren idhal olunanlardan kezalik kıymetleri itibariyle yüzde on beş gümrük resmi ahz olunacaktır.
Madde: 2 Elyevm kıymet-i muhammeneleri itibariyle yüzde sekiz gümrük resmine tâbi tutulan emti'a ve mahsulâttan 17 Eylül 1330 nısfülleylinden itibaren idhal edilenlerden kezalik kıymetleri itibariyle yüzde on iki resm ahz olunacaktır.
Madde: 3 Elyevm rüsum-i mütefavite tarife-i mahsusasına tâbi tutulan evani-i sîm ü zer ve zî-kıymet ahcar hakkında kemâkân mezkûr tarife vech ile muamele olunacaktır.
Madde: 4 17 Eylül 1330 nısfülleylinden itibaren idhal edilecek olan emti'a-i ticâriye ve mahsulâttan işbu kanunun tarih-i mer'iyetinden mukaddem Memâlik-i Osmaniye limanlarına ihraç edilmek üzere yola çıkarılmış olanlar yola çıkarıldıkları zaman carî olan gümrük rüsumuna tâbi tutulacaktır. Ancak işbu maddenin hükmü bu kanunun tarih-i mer'iyetinden evvel yola çıkarıldıkları mürselünileyhler tarafından rüsumât idarelerine 18 Teşrinievvel 1330 tarihine kadar usulen haber verilmiş olan emti'a ve mahsulâta münhasır olacaktır.
Madde: 5 17 Eylül 1330 nısfülleylinden itibaren idhal edilecek olan emti'a-i ticariye mahsulattan işbu kanunun tarih-i neşrinden mukaddem teati edilmiş olan bir muvakelename mucibince yola çıkarılanların gümrük rüsumunu bâyileri tediyeye mecbur oldukları takdirde mukavelenamenin hîn-i teatisinde carî olan rüsum ile emti'anın gümrükten ihraç edileceği zaman tâbi tutulacağı rüsum beynindeki farkı mukavelenamede muharrer fiyata zam ve ilaveye haiz-i hakk u selahiyet olacaklardır.
Madde: 6 İşbu kanun 17 Eylül 1330 nısfülleylinden itibaren mer'î olacaktır.
Madde: 7 İşbu kununun icrasına Maliye Nâzırı memurdur.

Meclis-i Umumî'nin ictima'ında kanuniyeti teklif edilmek üzere işbu layıha-i kanuniyenin muvakkaten mevki-i mer'iyete vaz'ını ve kavanin-i devlete ilavesini irade eyledim.

29 Şevval 1332 7 Eylül 1330

Mehmet Reşad

Sadrıâzam
Mehmed Said

Maliye Nâzırı
Cavid

Takvim -i Vekayi No: 1943 9 Eylül 1330

BELGE 4

Rusya Fransa ve İngiltere Devletleriyle Hâl–i Harb İlânı Hakkında İrade–i Seniyye

Şehr–i hâlin on altıncı günü Donanma'yı Hümayunun bir kısmı tarafından Karadeniz'de manevra icra edilmekte olduğu sırada Karadeniz boğazına torpil dökmek vazifesi ile hareket ettiği bilahare anlaşılan Rusya donanmasından bir takımı manevraları ihlal ve müte'akiben izhar–ı muhasame ile boğaza doğru hareket etmeleriyle, donanma–yı hümayun tarafından mukabele olunmakla beraber, şayan–ı teessüf olan şu hadise hakkında hükümet–i seniyyece Rusya devletine müracaat ile tahkikat icrası ve vak'a esbabının zahire ihracı teklif ve bu suretle bîtaraflığı muhafazaya ihtimam edilmiş olduğu halde Rusya devleti müracaat–ı vâkıaya cevab ita etmeksizin sefirini geri celb eylediği gibi kuvâ–yı askeriyesi de Erzurum hududunu nukat–ı muhtelifeden tecavüz etmesine ve bu sırada Fransa ve İngiltere devletleri dahi sefirlerini geri çağırdıktan başka İngiliz ve Fransız donanmaları müştereken Çanakkale'ye ve İngiliz krovazörleri Akabe'ye top atmak suretiyle bilfiil muhasamata ibtidar ve ahiren de düvel–i mezbure devlet–i Osmaniye ile hal–i harbde bulunduklarını ilan eylediklerine binaen hükümet–i Osmaniyece de müsteniden bitevfikat ullahı teala mezkûr üç devlet ile hâl–i harb ilanını irade eyledim.

Bu irade–i seniyyenin icrasına heyet–i vükelâ memurdur.

22 Zilhicce 1332 29 Teşrinievvel 1330

Mehmet Reşad

Harbiye Nâzırı
Enver

Şeyhülislam ve Evkaf–ı Humâyun Nâzırı
Hayri

Sadrıâzam ve Hariciye Nâzırı
Mehmet Said

Adliye Nâzırı ve Şura–yı Devlet Reis Vekili
İbrahim

Dahiliye Nazırı ve Maliye Nâzır Vekili
Talât

Maarif Nâzırı ve Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzır Vekili Nafıa Nâzırı
Şükrü

Bahriye Nâzırı
Ahmed Cemal

Ticaret ve Ziraat Nâzırı
Ahmed Nesimi

Takvim–i Vekayi 23 Zilhicce 1332 ve 30 Teşrinievvel 1330 No: 1990

BELGE 5

Eski Mısır Hidivi Hüseyin Kâmil Paşa Hakkındaki Fetva

Mevadd-ı Umumiye
Min-hüt-tevfik

Bu mesele beyânında eimme-i hanefiyeden cevab bu vechiledir ki, Zeyd-i müslim hilâfet-i İslâmiye aleyhine harb etmekde bulunan İngiltere hükûmetiyle birleşerek Devlet-i Osmaniye'nin ecza-i memalikinden bulunan Mısır Eyaleti'ni kalemrev-i hilâfet-i İslâmiyeden ihraca ve İngiltere memaliki idadına idhale bittasaddi hükûmet-i mezkûrenin himayesinde tasallutin eylese Allahu zül azâme ve'l celâle ve resûl-i kibriyaya ve cemaat-i müslimine hıyanet-i şeni'ada bulunmuş olur mu beyan buyurula: Elcevab: Allahu teâlâ âlem olur.

Ketebehu el-Fakir illallah-ı teâlâ
Hayri bin Avni ufiye anhüma

Bu suretde Zeyd bağî olarak izâlesi vâcib olmağla tasaddi etdiği da'vadan rücu' itmeyüb Halife-i Müslimine itaatden iba' ederse "fe kâtilû'l-letî tebğî hattâ tefie ilâ emrillah" nass-ı kerîmi mucibince kıtali âmme-i müslimine vâcib olur mu beyan buyurula: Elcevab: Allahu teâlâ âlem olur.

Ketebehu el-Fakir illallah-ı teâlâ
Hayri bin Avni ufiye anhüma

Bu suretde Zeyd bu harekât-ı faziha ve ef'al-i şen'ia ve fesadiyesinin cezası olan eşedd ukûbata ve hattâ katle müstehak olur mu buyan buyrula: El cevab: Allahu teâlâ âlem olur.

Ketebehu el-Fakir illallah-ı teâlâ
Hayri bin Avni ufiye anhüma

Devlet-i Osmaniyenin ecza-i memalikinden bulunan Mısır eyâletindeki hakimiyet-i mukaddese-i hilâfetpenâhîyi ihlâle ve eyâlet-i mezkûriye İngiltere'nin taht-ı hakimiyetine idhale bâdi olacak hareket-i menfuresinden dolayı Hidiv-i Esbak İsmail Paşazâde Hüseyin Kâmil hakkında terettüb eden ahkâm-ı şer'iyeyi muhtevî olarak bilistifta sâdır olan feteva-yı şerife bâlâya derc olunmuş ve kendisinin haiz ve hamil olduğu rütbe ve nişanların ref' ve istirdadına da devletce karar verilmiş ve merkumun bulunduğu Mısır kıt'ası Dördüncü Ordu-yu Hümayûn mıntıkası dahilinde idüğünden Divan-ı Harbce muhakemesinin icrası mezkûr ordu kumandanlığına iş'ar kılınmışdır.

Takvim-i Vekayi, no.2037,17 Kânûn-i evvel 1330-12 Safer 1333, s.1.

مواد عموميه

بو مسئله بیاننده الموفق ائمه حنفیه دن جواب اولو حکمه درکه

زيد مسلم خلافت اسلاميه عليهنه حرب ايتمكده بولنان انكلتره حكومتيله برلشه‌رك دولت عثمانيه‌نك اجزاء ممالكندن بولنان مصر ايالتنى قلمرو خلافت اسلاميه‌دن اخراجه وانكلتره ممالكى عدادينه ادخاله بالتصدى حكومت مذكوره‌نك حمايه‌سنده تسلطن ايلسه الله ذو العظمة والجلاله و رسول كبريايه و جماعت مسلمينه خيانت شنيعه‌ده بولنمش اولورمى

الجواب الله تعالى اعلم

اولور

بو صورتده زيد باغى اوله‌رق ازاله‌سى واجب اولمغله تصدى ايتديكى دعوادن رجوع ايتميوب خليفهٔ مسلمينه اطاعتدن ابا ايدرسه «فقاتلوا التى تبغى حتى تفئ الى امر الله» نص كريمى موجبنجه قتالى عامهٔ مسلمينه واجب اولورمى

الجواب الله تعالى اعلم

اولور

بو صورتده زید بو حرکات فضیحه وافعال شنیعه و فسادیه‌سنك جزاسی اولان اشد عقوباته وحتی قتله مستحق اولورمی

الجواب ... الله تعالی اعلم

اولور

∴

دولت عثمانیه‌نك اجزاء ممالکندن بولنان مصر ایالتنده‌کی حاکمیت مقدسهٔ خلافتپناهی‌یی اخلال ایله و ایالت مذکوره‌یی انکلتره‌نك تحت حاکمیتنه ادخاله بادی اوله‌جق حرکت منفوره‌سندن طولایی خدیو اسبق اسماعیل پاشازاده حسین کامل حقنده ترتب ایدن احکام شرعیه‌یی محتوی اوله‌رق بالاستفتا صادر اولان فتوای شریفه بالایه درج اولنمش و کندیسنك حائز و حامل اولدیغی رتبه و نشانلرك رفع و استردادینه‌ده دولتجه قرار ویرلمش و مرقومك بولندیغی مصر قطعه‌سی دردنجی اردوی همایون منطقه‌سی داخلنده ایدوکندن دیوان حربجه محاکمه‌سنك اجراسی مذکور اردو قوماندانلغنه اشعار قلنمشدر .

BELGE 6

Emanuel Karasu Efendi'nin İtalyan Tebaası Şayılmak İçin Yaptığı Başvuru'nun Reddine Dair Meclis-i Vükelâ Kararı

Meclis-i Vükelâ
Müzâkerâtına Mahsus Zabıtnâme

Sıra Numerosu: 45
Tarihi: 27 Cemaziy'ülevvel 1339
6 Şubat 1337

Hülâsa-i Meâli

Selânik Meb'us-i esbakı Emanuel Karasu Efendi'nin ced-be-cedd İtalya devleti teb' asından olduğu beyânıyla Hükûmet-i Seniyyece mümaileyh hakkında o sıfatla muamele ifası İtalya fevkâlâde komiseri tarafından iltimas kılındığı ve Karasu ailesinin bin sekiz yüz seksen senesinde Selânik İtalya Konsülatosunca kaydları terkîn olunarak İspanya Konsülatosuna kayd edilmiş ve ba'dehu mümaileyh Karasu Efendi İspanyalı sıfatıyla tabiyet-i Osmaniyeye dehalet etmiş ise de mukaddema haiz olduğu ecnebî tabiyetlerinden terkin-i kaydını icab ettiren müstenidât hakkında tedkikat icrasına imkân husûlüne kadar bir müddet-i muvakkate içün yalnız kendisi hakkında Osmanlı muamelesi ifa edilmemesi münâsib olacağı Hariciye Nezaretinden bildirildiğinden bahisle üç def'a icra kılınan intihabat-ı umumiyede Selânik ve İstanbul meb'usluklarına intihab edilmek suretiyle ta'biyet-i Osmaniyesi tahakkuk etmiş olan Karasu Efendi hakkında iş'ar-ı vaki' vechile muamele ifasında tereddüd olunduğuna dair Dahiliye Nezareti Vekâleti'nin 31 Kânûn-i sânî 1337 tarihli ve 24198/69 numerolu tezkeresi okundu.

Kararı

Mümaileyh Karasu Efendi'nin tabiyet-i Osmaniyesi hakkında dermeyân olunan müstenidâta karşı ecnebi tanınmasına imkân olmadığının nezaret ve vekâlet-i müşarünileyhaye tebliği tezekkür kılındı.

(İmzalar)

تبليغ اولنديغى دوائر	مجلس وكلا مذاكراتنه مخصوص ضبط نامه	تاريخى

خلاصهٔ مآلى

[illegible]

قرارى

[illegible]

BELGE 7

Emanuel Karasu Efendi'yi İtalyan Tebaası Kabul Eden Meclis–i Vükelâ Kararı

Meclis–i Vükelâ
Müzakeratına Mahsus Zabıtnâme

Tebliğ Tarihi 21 Temmuz 337 Tebliğ Olunduğu Devair Hariciye
Zabıtnâme Tarihi 13 Zilkade 1339–20 Temmuz 1337
Hülâsa–i Meâli

Selânik Meb'us–i esbakı Emanuel Karasu Efendi'nin ta'biyet–i Osmaniyesi hakkında sebk eden karar ve tebliğe cevaben Hariciye Nezareti'nden varid olan 14 Temmuz 337 tarihli ve 217 numerolu tezkere okundu.

Kararı

Tezkere–i mezkûrede: İtalya fevkâlâde komiserliğince mümaileyhin ta'biyeti meselesine suret–i kat'iyede bir netice vermek pek ziyade arzu olunduğu ve kendi ile efrad–ı ailesi Selânik İtalya General Konsulatınca mukaddema idareten ve bâzı ihbarat–ı gayr–ı sahiheye binaen kayıdları terkîn eylemiş isede muahharen konsulâto defâtirine ale–l–usûl tekrar kayd eylemiş olduklarından İtalya ta'biyeti hiçbir suretle şâyân–ı münakaşa ve kabil–i itiraz olmadığı gibi mümaileyhin İtalya tabiyetinin tasdiki emrinde hükümet–i seniyece vuku'bulan mümanaat olsa olsa muvakkat bir mahiyeti haiz olup çünki Sevr muahedesi tasdik edilince yüz yirmi altıncı maddesi mucibince ta'biyet–i mezkûrenin tanınması lâzım geleceği ve mülâhazât–ı anifeye binaen–mukaddema Hariciye Nezareti'nden yazılan notada münderic–kuyûd–i ihtirâziyeden sarf–ı nazarla Karaso Efendi'nin İtalya ta'biyetinin suret–i kat'iyede tanınması için memuriyet–i müteallikkesine ta'limat itasına bâ–takrîr beyân ve iltimas edildiğinden ve kendisinin Osmanlı ta' biyetinde bulunduğu şübheden vâreste ise de İtalya mümessilliğinin bu meseleye dair bir seneyi mütecaviz zamandan beri şifahen ve tahriren vuku'bulan teşebbüsatı semeresiz bırakıldığı takdirde mümaileyh hakkında mehakim–i Osmaniye'de rü'yet eylemekde olan da'va neticesinde verilecek hükümlerin mecki'–i icraya vaz'ına mümanaat edileceği gibi bu hâl haysiyet–i hükûmetin ihlâline sebeb olacağından ve Sevr Muahedesinde tadilini taleb eylediğimiz tabiyete aid mevaddında ilâhaliha ibkasıyla taraf–ı hükümet–i seniyeden kabûlüne bir vesile teşkîl edeceğinden bahs ile ehemmiyet–i mahsusa kesb etmiş olan işbu meselenin Meclis–i Vükelâca tekrar tezkereyle bir karara rabtı lüzûmu dermeyân olunmuşdur.

Ta'biyet–i Osmaniyesi her dürlü şekk ü tereddüdden âzâde olan mümaileyhin Hariciye Nazırı Paşa tarafından esnâ–yı müzâkerede vaki olan ifadât ve verilen izahata nazaran mücerred İtalya hükümetine karşı bir muamele–i mücamilekârî ibrazı ve hükümet–i müşarileyhanın şu sırada idame olunacak müveddetinden devletçe fevaid te' mini içün emsâl teşkil etmemek üzere İtalya ta'biyetinde bulunduğunun kabûlü zarurî göründüğünün cevaben nezaret–i müşairileyhaya iş'arı tezekkür kılındı.

(He'yet–i vükelâ imzaları)

BBA. Meclis–i Vükelâ Müzekeratına Mahsus Zabıtname.

مجلس وكلا

[illegible]

قراری

[illegible]

BELGE 8

5.Şube Evrakının Divan–ı Harb Müddeiumumiliğine Verilmesi Hakkında Tezkere Sureti

Meclis–i Âyân

Makam–ı Sadaretden Meclis–i Âyân Riyaset–i Celilesine Vârid olan 26 Mart 335 tarih ve 17 numerolu tezkere suretidir.

Sabık hey'et–i vükelânın mes'uliyet–i siyasiyesini taharri zımnında Meclis–i Meb' usanın beşinci şu'besince icra kılınmış olan tahkikat evrakı meyanında divan–ı harbin ta'kibine me'mur olduğu ceraime müteallik bir takım evrak bulunduğu haber alınmakla zikr olunan evrakın divan–ı harb–i örfiye irsâli hakkında divan–ı mezkûr reis–i umumiliğince sebk eden müracaat üzerine vârid olan tezkere–i aliyyeleri bu hususa müteallik bâzı ifadatı mutazammın mezbur müdde–i umumilikten meb'us tezkere ile birleşdirilerek Meclis–i Vükelâ'da led–el–mütalâa tezkere–i aliyyelerinde evrak–ı mezkûrenin itası kavanin ve usûl–i mer'iye ve müttehizeye muvafık olamayacağı ve ecnebi müelliflerinden Eugen Pierre'in dahi aynı mütalâda bulunduğu gösterilmekde ise de divan–ı harbî müdde–i umumiliğinin tezkere–i mebhûse inhasında dahi dermeyân kılındığı vechile evrak–ı mezbûre divan–ı harbin me'mur–i ta'kibi olduğu ceraime müteallik bir takım ifadat ve beyânât ve şehadaâtı ve ceraim–i vakıanın delil–i maddisini teşkîl eden vesaiki muhtevî olarak bu gibi evrakın her nerede bulunursa bulunsun müdde–i umumî ve müstantik tarafından taharri ve ahz edileceği usûl–u muhakemât–ı cezaiye kanununun ahkâm–ı mahsusasından olmasına ve sarahat–ı kanuniyeye karşu Eugen Pierre'in mütalâası şâyân–ı bahs olmakla beraber müellif–i müşarileyhin mütalâası evrakın adem–i itası merkezinde bulunmamış ve zaten evrak–ı mebhûs nin aksam–ı mühimmesi Meclis–i Meb'usan tahkikat şu'besinin talebiyle devair–i hükümetden gönderilmiş olduğuna ve mahiyet–i hâzırası ve lüzûm ve ihtiyac cihetiyle kavanin–i adliye tarafından taleb edilmekde olan evrak–ı mezbûreden esbâb–ı subutiye–i cürmiye teşkîl edecek olanlarının müdde–i umumiliğe tevdi'i hukuk–i umuminin ta'kib ve izharını te'hir ve binnetice zarar–ı âmm ü mühimmi müstelzim olacağına binaen bittedkik müdde–i umumî–i mümaileyh tarafından lüzum gösterilecek evrakın hemen mezkûr müdde–i umumiliğe itası hususunun savb–ı âlilerine iş'arı meclis–i mezkûrca tezekkür kılınmış olduğu beyanıyla tezkere–i senaverî terkîm kılındı efendim.

Sadr–ıâzam

Damad Ferid

BBA. Siyasi Kısım.

[illegible]

صدر اعظم
داماد فريد

BELGE 9 (*)

Büyük Türkiya ve İttihad-ı İslam
Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası
Merkez-i Umumî
21 Şubat 1334
aded: hususî

Vehib Paşa Hazretlerine,

Muhterem Paşam!

Geçen sene İstanbul'da serî' ve muhteşem otomobilinizle Beyoğlu'ndan geçerken gördüm. Tabii o anda durduramaz ve konuşamaz idim. Halbuki ertesi günü Sadaretin ve Harbiye Nezaretinin emriyle Kafkas'a hareket ediyor idim. Onun içün maalesef o vakit görüşemedim. İşte, takriben beş aydan beri Bakû'de bulunuyorum. İki üç ay, buradaki fırkaların tevhidiyle millî bir hükümetin teşkiline ve bu hükümetle Türkiye arasında münasebat-ı resmiye tesisine çalışdımsa da maalesef fırka reislerinin ihtirasatı bu emele mâni oldu. Ondan sonra mücahedenin şeklini değiştirmeye karar verdim. Ve en mühim simaları toplayarak âmâlimize muvafık hakiki bir millî fırka teşkiline başladım. Bu fırkanın yirmi kadar programını takdik ediyorum. Tâli' beni muhatab-ı muhteremin maiyetinde bir kolordu kumandanı yapmadıysa da onun karşısında ona yardımcı bir mücahid yaptığından dolayı müteşekkir ve bahtiyarım. Fırkamız, serî' ve büyük adımlar atmakdadır. Muvaffakıyetler pek büyük görünüyor. Benim bildiğim Vehib Paşa, taşıdığı büyük ruh ile bu büyük fırsatlarda büyük ve tarihi işler görecek ve komiteci Ruşenî de ona parlak istikballer hazırlayacaktır.

Paşam!

Vaziyet pek müsaiddir. Sizi temin ederim ki Afganistan'a kadar yol açıktır. Yalnız Gence'ye kadar ileriler ve bendenize beşyüz değerli zabit verirseniz iki ayda yarım milyon asker hazırlayacağıma ve Kafkas'ın her yerinde Osmanlı bayrağını çekdireceğime söz veririm.

Sizi hürmetle deraguş eder ve sizin içün cenâb-ı haktan büyük muvaffakıyetler ve nihayetsiz şerefler dilerim efendim.

bildiğiniz
Ruşeni

(*) Erol Şadi Erdinç'in özel arşivinden.

erol sadi erdinç

بویول تورکیا اتحاد اسلام

قافقاس اتحاد و ترقی فرقه‌سی

مرکز عمومی

۲۸ شباط ۱۳۳٤

عدد خصوصی ....

وهیب پاشا حضرتلرینه

محترم پاشام!

گچن سنه استانبولده سریع و محتشم اوتوموبیللر ایله بابعالیدن گچرکن
گوردم. طبیعی او آنده دوه دوه ده قونوشاماز ایدم. حالبوکه ایرتسی
گون صدارته رجب نظارتیله ارزروم قفقاسیه حرکت ایدیور ایدیم. انتخابین
مع الاسف او وقت گوره‌مدم. ایشته، تقریبا سنه‌لر آذربایجانده بولنیورم
آلتی آیدن بری، بو آره‌ده فرقه‌لری توحید ایله ملی بر حکومت تشکیلنه
و بو حکومتله ترکیا آره‌سنده مناسبات سیاسیه تأسیسنه چالیشدم. ده
مع الاسف فرقه رئیسلرینک اختلافاتی بو امره مانع اولدی. اوندن صوکره
بی هده‌نک شغلی ترک ایدرک قرار ویردم. بو الامام سیاسی طوپلایه‌رق
آمالنه موافق حقیقی بر ملی فرقه تشکیلنه باشلادم. بو فرقه‌نک تکریک قدر
بروغرامنی تقدیم ایدیورم. طالع، بنا مخاطب محترملک سفینه‌سنده بر قول اردو
قوماندانی یا یاولیه ده اولمق رشیسنده اوکا یاردمجی بر مجاهد یا بینمدن
روادی تسنیه و بحثیامم. فرقه‌مز سریع و بوایک آدمیله آتمقده در.

موفقیتله بویله بو یولی کوریورسکز . بنم بیلدیکم وحیب پاشا المان سفیری
بو یولک روحی ایله بو یولک نهایتلرنده بو یولی و تاریخی اشتراککز جلب
و قومیتجی روحنده اوکا یاردمه استقبالده حاضرلایجقدر .

پاشام !

وضعیتمز ساعددر . سزی تأمین ایدرمکه افغانستانه قدر
یول آچیقدر . ایکی کنجه قدر ایلرولر و بندهکز اشبو ذکرلی
ضابطلر ویرهرز آلتی آیده ایکی میلیون عسکر حاضرلایجغز و قفقاسیه
حدودنده عثمانلی بایراغنی چکیلدیکنه سوز ویریرم .

سزی دیرینده دآغوشه ایدر سزک ایچون جناب حقدن بویله موفقیتلر و
... شرفلر دیلرم افندم

بیلدیککز
...
رفیقکز

BELGE 10

"İslamiyet ve Türklük Hakkında İngiliz Siyaseti" Başlıklı Belgeye İlişkin Harbiye Nâzırı'nın Padişaha Sunduğu Rapor

Osmanlı Ordu-yu Hümayûnu
Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi
Şube
2
Numero 176
243

Maruz-i Çâker-i Kemineleridir.

Altıncı Ordu Kumandanlığından ve Yıldırım Kıtaatı Müfettişliğinden mevrud şifre suretleri merbuten takdim kılınmıştır. İngilizlerin Süleymaniye, Irak ve Adana cebhelerindeki teşkilât ve faaliyetlerinin nazar-ı dikkate şâyân bir safhaya girdiği malûm-u samileridir. Ta'kib etdikleri siyasetin evvelce çizilen bir plân dairesinde inkişâf etdiği vaktiyle neşr edilen 5 Teşrin-i Sânî 326 tarihli Ceride-i Siyasiye'de (İslâmiyet ve Türklük hakkında İngiliz Siyaseti) serlevhasıyla muharrer müstahberât-ı mevsukanın tedkikiyle de tebeyyün etmekdedir. Bu ceridden bir nüshası merbuten arz-ı hazret-i samîleri kılınmışdır. Bir zamanlar İslâmiyet siyasetinden kuşkulanarak Türklük siyasetini ehven bulan İngiltere'nin şimdi her iki hedefi dahi hükümet-i Osmaniyeye kayb etdirecek bir maksadı istihdaf etdiği anlaşılmakdadır. Elimizde bir tek Arab memleketi bırakmadıkdan sonra Arablıkla Türklük arasına Adana civarında bir Ermenilik ihdas etmek elde kalan Türklerle meskûn araziyi de parçalayarak vesayeti altında Kürd hükümeti meydana çıkarmak istedikleri anlaşılıyor.

Ordular kendilerince mümkün olan tedabirin ittihazına müsaraat ediyorlarsa da bittabi' vaziyet-i hâzıra muvacehesinde bu tedabirin semere vermesi pek az muhtemel olduğundan bu mesail hakkındaki idarî ve siyasî muktezanın ifasının dahi icab edenlere emr buyurulması müsterhamdır. Olbabda emr ü ferman hazret-i men leh ül emründür.

11 Kânûn-i sânî 335
Harbiye Nâzırı
(İmza)

عثمانلی ایمپراطورلغی
خارجیه نظارتی

۱۷۶ نومرو
۶۲

معروض چاکر کمینه‌لریدر.

آتنه ... [illegible] و ... [illegible] مقتطفاتندن [illegible] رپورطی تقدیم قلنمشدر.
انگلتره‌نک سیاسی ، عسکری و آلمان حربیه‌سنک تشکیلات و فعالیتنک نظر دقته شایان بر صورتده
تدقیقی [illegible] ساحه‌دیر. [illegible] سیاستک اوطه جریانه بر پرده داره‌سنده انکشاف
ایتدیکی وقتله نشر ایدیلن ۵ - تشرین ثانی - ۳۲۹ تاریخلو جریدهٔ سیاسیه‌ده [اسلامیت و ترکیه حقنده
انگلتره سیاستی] عنوانلی [illegible] موقعیتک تدقیقنده [illegible] ایتمکده‌در. بو جهتله ده
بر نسخه‌سی رپورطه ربطاً [illegible] قلنمشدر. بو مقاله اسلامیت سیاستنده [illegible]
ترکیه‌نک سیاستی [illegible] هدفی حکومت عثمانیه‌یی [illegible]
بر مقصدی استهداف ایتدیکی [illegible]. [illegible] بر حرب [illegible]
موقعیت [illegible] آلمانیا [illegible] احداث ایتمک [illegible]
[illegible] آچیق [illegible] ایستدیکی [illegible].
[illegible] تدابیرک [illegible] ایدیلمسی [illegible]
[illegible] حقنده‌کی [illegible]
[illegible] امر و فرمان حضرت من له الامرکدر.

۱۱ - تموز - ۳۲۵

حربیه ناظری

BELGE 11

İslamiyet ve Türklük Hakkında İngiliz Siyaseti (*)

006. Müstehbarat-ı Mevsuka 6/25 - Rus hükümet-i muvakkatesinin sukutuyla Rusya inkıraza yüz tuttuktan sonra İngiliz siyasiyûnu şark-ı karîb mesailine ve Türkiye'nin siyasetine bir kat daha ehemmiyet atf etmeye başladılar. En ziyade şayan-ı tedkik gördükleri nokta Türkiye hükûmet-i hazırasının İslamiyet ve Türklük siyasetleriyle ne derecede alakadar bulunduğunu ve bunlardan hangisini tercih ve tatbik ettiğini anlamak meselesidir. İstikbalde bu siyasetlerin iktisab edecekleri şekle nazaran ittihaz-ı tedabir edeceklerdir.

Bu meseleye aid olmak üzere geçen sene Teşrinisani ortalarında İngiltere hariciye nezaretine bir rapor verilmiş ve bu raporun münderecatına ehemmiyet verilmiş olmalı ki istinsah edilerek tedkik ve mütalaa olunmak üzere "Intelligence"ın muhtelif şu'belerine ve ezcümle İran, Kafkas ve alelumum Asya'daki siyaset-i İslamiye mesailiyle iştigal etmek üzere Petersburg'da bulunan İngiliz istihbarat memurlarına gönderilmiştir. Bu rapor münderecatı bervech-i atidir:

"Rapor evvela Türkiye'deki siyasi cereyanlardan umumî bir surette bahsettikten sonra bu cereyanlar arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ittihaz eylediği vaziyete ve bu vaziyetin iktisab eylediği muhtelif şekillere nakl-i kelam ediyor. Ezcümle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin inkılâb ferdâsında ta'kib eylediği siyasetin "Osmanlılık" siyaseti olduğunu ve "Türklük ve Turanîlik" siyaseti tarafdarlarının Cemiyet içerüsinde bulunanları mevcud olmakla beraber Cemiyet haricinde olanlarında umumiyet itibariyle ekalliyet teşkil eylediğini kayd ve böyle siyaseti devlet-i Osmaniye'nin o vakit henüz Avrupa'da ehemmiyetini gaib etmemiş bir vaziyette bulunduğu bir esnada tatbika çalıştığını izah eyliyor ve diyor ki: Avrupa'daki memalik-i Osmaniye etrafında tevellüd eden meseleler İttihad ve Terakki hükümetinin bütün dikkatini celb eylediği içün devletin Asya ve Afrika'daki mevki'iyle merbut olan İslamiyet ve Türklük siyasetleri ikinci derecede kalıyordu. Binaenaleyh İttihad ve Terakki Cemiyeti ve bâhusus onun nüfûzlu bir kısmı esasen "Turanîlik" siyasetini devlet için badî-i tehlike addettiğinden onu tahsin etmekten pek uzak idi. Binaenaleyh Cemiyet dahilindeki "Türkçü"ler nazariyât yürütmekle iktifaya mecbur kalıyorlardı. Devletin siyaseti ise onlardan ayrı idi.

Trablusgarb muharebesi siyaset-i islamiyenin Türkiye içün haiz bulunduğu ehemmiyet hakkında birçok fikirler uyandırmıştı. Onu ta'kib eden Balkan muharebesi Osmanlılığa siyasetini büsbütün itibardan iskat etmişti. Devletin Avrupa'daki mevki'i gaib oldukça ve o mevki'i bir gün iade etmek fikri artık beslenmedikçe Türkiye Osmanlılık siyasetinde daha ziyade "ısrar" edemezdi. Zira devletin Türk veya İslam olmayan anasırını devlete bağlamak hususlarındaki ümîdlerin yanlış olduğu fikri birleştiği gibi zaten Balkan muharebesi neticesinde bu gayr-i Türk ve gayr-i müslim anasırın devletin hududu dahilinde kalan adedi o derece eksilmiş idi ki, ehemmiyet-i siyasiyeleri pek ziyade tenakus etmiş ve Türk müslim anasırın ehemmiyeti ise o nisbetinde artmıştı. Binaenaleyh İttihad ve Terakki Cemiyeti dahi Osmanlılık siyasetinin hatalı olduğuna kanaat getirerek İslamiyet ve Türklük siyasetlerinden birini intihab etmek zaruretinde bulundu.

(*) Karargâh-ı Umumi İkinci Şube, İstihbarat-ı Siyasiye Ceridesi, 5 Teşrinievvel 1334, Numara: 197.

Balkan muharebesinin ferdâsında Türk matbû'âtında, İstanbul'un mütefekkir sınıflarında ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin â'zâsı arasında Türklük cereyanı Kat'iyen galebe çalmış gibi idi. Türk Ocağı teşkilatının pek ziyade inkişafı o zamana aiddir. Bunu kaydetmekle beraber rapor sahibi yine Türklük cereyanının galebe-i kat'iyesinin o zaman dahi vuku' bulmadığını ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin asıl başında bulunanların o vakit Türklük siyasetine tamamen iltihak etmemiş olduklarını iddia ederek buna delil olmak üzere 1913 senesinde İttihad ve Terakki hükümetinin Suriyelilerle akdeylediği İtilafı, Suriye Arablarına bahş olunmuş müsa'adâtı zikrediyor. Türkiya Rumlarının muhacerete icbarı dahi Türklük siyasetinden ziyade İslamiyet siyasetinin birincisi olduğu kanaatinde bulunuyor.

Türklük siyasetinin en büyük inkişafı Türkiye'nin harb-i umumîye müdahale etmesinden sonra başlıyor. Ermenilerin tehciri Anadolu-i şarkî'de mukavemet-i milliyesi pek za'îf olan Kürd unsurundan başka bir unsur bırakmadığı için Türkiye Türkleriyle Kafkas ve Azerbaycan Türklerinin birleşmelerini izhar etmek esasları bu siyasetin ilk büyük tecellisi gibi telakki edilmelidir. Cemal Paşa'nın Suriye'deki icraatı, Suriyeli birçok mütefekkirlerin idâmı 1913 senesi itilafı mucibince Arablara bahşolunmuş müsa'adâtın ibtali Türklük siyasetinin ikinci mühim hatvesini teşkil etmektedir.

Bugün ise başlayan Rus inkırazı "Turanîlik" nazariyesi mürevviclerinin en geniş emellerine, en imkânsız görünen ümidlerine imkân yolları açtığı için bu cereyana yeni bir kuvvet verildi, İttihad ve Terakki hükümetinin artık büsbütün Türklük siyasetine iltihak ettiği tezahür ediyor gibi görünmeye başladı.

Rapor sahibi burada "Turanîlik" naziriyesini uzun uzadıya tahlil ettikten sonra Türk siyasetinin atîde alacağı şekle dair kendi mütelalâtını bervech-i ati serd ediyor!

İttihad ve Terakki hükümetinin büsbütün Türklük siyasetine sülûk eylemiş olmasını müvakkat ve zahiri bir hal gibi telakki eylemelidir. İttihad ve Terakki hükümeti bugünkü zevahire rağmen Türklük siyaseti uğrunda İslamiyet siyasetinden sarf-ı nazar edemez ve etmeyecektir. Türkiye hiçbir vakit, İslamiyetin merkezi olmak itibariyle haiz olduğu vaziyeti yalnız Türk âleminin merkezi olmak için tercih edemez. Rusya'daki hareket-i milliye ne kadar kuvvetli olursa olsun Rusya'nın inkırazı ne kadar derin olursa olsun yine Rusya Türklerinin Türkiye için arz eyleyecekleri ihtimaller "Turanîlik" fikrinin mürevviclerince zannolunduğu kadar geniş olamaz. Olsa olsa Türkiye Azerbaycan ve Cenubî Kafkas Müslümanlarının kendisine iltihakını temin edecektir. Ondan ötesine varmak imkân haricindedir. Zira orada, merkezî Asya'da Türkiye muzaffer bir Almanya'nın bile iktiham edemeyeceği müşkilâta, galebe edemeyeceği rekabetlere tesadüf edecektir.

Türk hükümetinin böyle za'îf ihtimallere kapılarak bu hayal uğrunda İslamiyet âlemindeki ve garb memalikindeki nüfûzundan sarf-ı nazar edeceğini farz etmek hata olur. İttihad ve Terakki hükümeti er geç İslamiyet siyasetine rücû edecektir. Daha doğrusu her iki siyaseti birden ta'kib etmeye teşebbüs edip şimal-i şarkîde Rusya'ya karşı Türklük siyasetini, cenûb-i şarkî Arabistan ve Irak'ta İngiltere'ye karşı İslamiyet siyasetini tatbik eylemek isteyeceği aşikârdır. Bu suretle İttihad ve Terakki Cemiyeti Arabları tekrar kendine celb etmek teşebbüsünde bulunacaktır. Zaten böyle bir siyaset İngiltere'yi herçibâdâbâd şark-ı karîbden çıkarmak isteyen Almanya'nın menâfi'ine muvâfık olduğu için Türk hükümeti bu siyasete kendiliğinden avdet etmese bile Almanya bunu tervic ettirmek için i'mal-i nüfûz eyliyecektir.

Bu mülâhazâtı yürüttükten sonra rapor sahibi İngiltere'nin bu ihtimallere karşı ta'kib eylemesi lâzım gelen siyaset hakkında mütala'âtını şu suretle beyan ediyor:

İstanbul hükümetinin Arablarla ihtilaf eylemesi, Cemal Paşa'nın şiddetli bir siyaset tatbik etmesi, alelumum Arabların ve bilhassa Hicaz ve Suriye Arablarının İstanbul'a

karşı tahik edilmiş olmaları İngiliz menafiine pek muvafık idi. Arabların Türk hükümetine karşı hisseyledikleri husumet sayesindedir ki İngiltere Arab âlemindeki nüfûzunu tahkim edebildi ve Türk nüfûzuna karşı kuvvetli bir Arab cereyanı vücude getirerek Mekke'de Arab istiklâlinin esaslarını vaz' eyledi. Lakin İngiltere'nin Arab âlemindeki mevki'ini pek de emîn zannetmek hata olur. İngiltere'nin siyaset–i Arabiyesi iki taraflı bir kılıncdır. Bu kılınc günün birinde tekrar İstanbul hükümetinin eline düşüp İngiltere'ye karşı isti'mâl olunabilir. Vaziyetin İngiltere aleyhine dönmesi içün Türkiye'nin Arablar'a karşı 1913 senesinin siyasetine avdet eylemesi kâfidir. Zira Arabların İstanbul siyasetinin ciddi bir surette tebeddül eylediğini görüp Türklere karşı hissettikleri husumeti unuttuktan sonra Türkiye'yi istinaden İngiliz nüfûzuna karşı areket eylemeleri pek melhuzdur.

Türkiye Almanya'nın elinde bir siyaset aleti olmamış olsa idi, Türk nüfûzunun arkasında Alman nüfûzu bulunmasa idi, Türkiye'nin tekrar Arabları kendine celb eylemesinde bir mahzur bulunmayabilir idi. Zira Türkiye hadd–i zâtında siyaseten kuvvetli bile olsa İngiltere'nin menafi–i iktisadiyesi içün bir tehlike teşkil etmez. Lakin Türkiye Almanya'nın müttefiki ve ânın vasıta–i nüfûzu oldukça İstanbul hükümetinin tekrar Arabların manevi ve siyasi bir merkezi olmasına İngiltere rû–yi rızâ gösteremez.

Böyle bir hale meydan vermemek içün müracaat edilecek iki tedbir vardır. Birincisi: Türk–Arab itilafının husulünü imkânsız kılmak içün Türkiye'de Türklük cereyanının bütün şidetiyle hâkim kalmasına mümkün olduu kadar muavenet etmek. İkincisi: Türkiye'nin Arablar hakkında daha mülâyim bir siyaset ta'kib eylemesine fiilen imkân bırakmamak. Bu da ancak Türkiye'nin idaresinde kalmış olan harb memleketlerini yani Şimalîyülcezîreyi ve Suriye'yi bir an evvel işgal edip Türkiye'den ayırmakla mümkündür. Zira Türkiye'nin elinde tek bir Arab memleketi bulundukça İstanbul hükümeti orada itilafcûyâne bir siyaset ta'kib edebilecek bir vaziyette bulunacaktır. Bu ise diğer Arab memleketlerine tesir icra edecek ve bu tesir İngiltere'nin mevki'–i manevisine sekte verecektir. Bu takdirde Arabların nezdinde İngiltere'nin ta'kib eylediği bugünkü siyaset birdenbire ihlal olacaktır. Çünkü Arab âleminde Türk düşmanlığı cereyanı kuvvetli ise de İngiliz düşmanlığı cereyanları da az değildir. Türkiye'nin harb senelerinde Arablara karşı ta'kib eylemiş olduğu şiddet siyasetinin tesiri mümkün olduğu kadar muhafaza edilmeli ve onun diğer tesirler tarafından izale edilmesine meydan verilmemelidir.

BELGE 12

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Nizamnamesi (*)

A- Cemiyetin maksadı

Emperyalist ve kapitalistler tarafından tahtı tahakküm ve esarete alınarak köle gibi kullanılmakta olan islâmları, başta Türkiye olduğu halde, esaretden tahlis ile kendi millî medeniyetleri dahilinde hür ve müstakil olarak teşekküllerini temin etmek ve mukadderatlarına sahip ve hâkim kılmaktır. Bu gayenin temini için İslamları manen ve maddeten yükseltip birleşdirerek istihsali maksad içinteşkilâtı lâzıme vücuda getirmek cemiyetin gayesidir. İslâmların ekalliyetde bulundukları mahallerde hukuku medeniyelerinin teminine çalışır.

B- Teşkilat

1- Cemiyetin bir merkezi umumisi ve muhtelif memalikde birer muhtar merkezi ve bu merkezlere merbut icabı kadar şubeleri vardır.

2- Merkezî umumî müessislerden 3-7 zatla teşkilâta dahil her merkezin birer vekilinden mürekkeptir. Merkezi umumî heyeti umumiyesine arz edilecek hususatı takrir etmek üzere bir sene müddetle bir reis ve bir kâtib, bir de sandık emini intihab olunur. Bunların gaybubetinde vazife görmek üzre birer de namzet ekseriyeti ârâ ile seçilir. Evraka reis ve kâtib veya reis ve sandık emini cemiyet mührünün yanına imza ederler.

3- Merkezî umuminin vazifesi:

Cemiyetin muhtelif memalikde teessüsünü temin ve teşkilâtını teftiş, aralarındaki vahdeti temin, İslamdan gayrı olup hürriyetlerini istihsal için çalışan diğer mağdur millet ve sınıflarla teşriki mesai ve onlarla temini münasebatı tanzim, umumî kongreyi davet ve kongre mukarreratını tatbik etmektir. Umumî tezahürat, teşebbüsat ve icraat merkezi umuminin muvaffakiyetiyle icra olunur.

4- Merkezî umuminin âzâsının sülüsü her kongrede tebdil olunarak yerlerine yenisi tayin olunur. Çıkan âzânın tekrar intihabı caizdir.

5- Merakiz:

Hududu coğrafisi muayyen her bir memleket muhtar bir merkez tarafından müstekilen idare olunur. Her bir merkez 3-7 âzâdan mürekkeptir. Âzânın tebdili merkezi umumî âzâları gibi icra olunur, vezaifi aynı suretle taksim olunur.

6- Merkezlerin vazifesi:

Kongrelerde tesbit ve merkezi umumice tayin edilmiş esasat dahilinde mıntıkalara dahilinde elzem her nevi teşkilatı tesis ve müstekilen idare eder.

7- Şubeler:

Her memleketin taksimatı mülkiyesine göre bir takım mıntıkalara ayrılır ki bunlara (şube) denir. Şubeler aid oldukları merkez veya fevk şube tarafından müntehep 3-7 âzâdan mürekkep bir heyet tarafından idare olunur.

Âzânın veazifi merkezlerdeki gibi ifa olunur. Şubeler her nevi evamir ve tâlimatı merkez veya fevk şubeden alır.

C- Kongreler:

8- Memalik kongreleri:

Her merkez senede bir kere muayyen zamanda şubelerden gelecek murrahhaslarla

(*) Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, s.121-125.

kongre halinde içtima ederek kendi teşkilâtına aid bütün mesaili tezekkür ile ittihazı mukarrerat eyler. Umumî kongre için senelik icraat vaziyeti umumiyesi, hesabat raporu gibi ilh... istihzaratda bulunur. Umumî kongreye gönderilecek murahhas ve merkezlerin yeni âzâsını intihab eyler.

10- Umumî kongre:

Merkezî umumî tarafından muayyen zaman ve mahalde muhtelif memalik murahhaslarıyla merkezi umumi büyük kongre halinde toplanır. Gelecek murahhaslar adedi ne kadar çok olursa olsun her memleket bir reye malikdir.

11- Kongreler dağıldıktan sonra merkezi umumi ve muhtelif merkezler, mesuliyeti kendilerine raci olmak üzere mukarreratında kongre selâhiyetini haizdir.

12- Umumî kongre, merkezi umuminin raporunu dinler, cemiyetin hesabat ve icraatını tedkik eder, bütçeyi tasdik icabında nizamnameyi tâdil siyasiyat ve icraat programının hududu umumiyesini tayin ve merkezi umumî âzâsını intihab eder.

D- Efrad

13- Cemiyetin maksadına hizmet edecek her ferd kabul olunur. Efrad arasında mevki ve itibar farkı yoktur. Hepsi kardeş ve müsavidir.

14- Bir ferdin cemiyete girmesi için eski efraddan ikisinin teklif ve kefaleti muktezidir. Bu teklif şubeler tarafından tedkik ve kabul olunduktan sonra usulü dairesinde tahlif muamelesi yapılır. Cemiyete giren ferd hayatıyla taahhüdüne bağlanmıştır. Ve bir daha cemiyetden çıkamaz.

15- Her kardeş, kabiliyetine göre cemiyet tarafından tevdi olunacak vazifeyi ifadaya ve cemiyete malen ve bedenen her suretle yardıma mecburdur.

E- Yemin sureti

Allah'a kasem eder ve namusum üzerine söz veririm ki mazlum kardeşlerimizi esaretden kurtarmak, manen ve maddeten yükseltmek için kudretimin yetdiği her vazifeyi canımla ve malımla yapacağım, esrarı cemiyeti muhafaza edeceğim vallahi.

BELGE 13

Batum Kongresi Belgeleri (*)

S U R E T

Ahvali hazıranın gösterdiği lüzuma ve işlerin son derece nezaket ve ehemmiyet kesbetmiş bulunmasına mebni cemiyetin tarihi teşekkülü olan 5 Eylül'de fevkalâde ictima eden kongrede ittihaz edilen mukarrerat suretleri leffen gönderiliyor. Merkezi umuminin mufassal raporunu ve merbutu lâyihalar tabettirildikten sonra irsal edilecektir.

1. Mukarrerat, sureti umumiyede üç kısmı ihtiva etmektedir: a) Cemiyetin hattı hareketine ve kabul ettiği prensiplere dair. b) Büyük Millet Meclisi'ne tebliğ edilecek mevad. c) Nizamnamei dahiliye ve tarzı mesaiye ve muamelâta dair...

Rapor, bervechiati mevaddan bâhistir:

A) Mütarekeden beri tahaddüs eden memleket ahvaline umumi bir nazar.

B) Anadolu mücadelesi ve İttihad ve Terakki'nin bu mücadeleye nisbeti.

C) Vatan haricindeki mesai ve İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı ve Sovyet Rusya ve bilhassa Üçüncü Enternasyonalile münasebet.

D) İttihad ve Terakki'nin tekrar faaliyeti siyasiyeye geçmesine saik olan esbab ve İttihad ve Terakki'nin İslâm ihtilâl Cemiyetlerinde vaziyeti.

E) Garpte sınıfî mübareze, siyasî ve iktisadî buhran.

F) Düveli Mütelife siyasetine ve ahvali dahiliyesine bir nazar ve buna nazaran Türkiye'nin vaziyeti.

G) Sovyet Rusya ve Şark memleketlerinin ahvali hazırası.

H) İslâm memleketlerindeki mücadele ve buna nazaran İttihad ve Terakki'nin tarzı hareketi.

İ) Aslî teceddüt ve islâhatı esasiyenin lüzum ve ehemmiyeti.

J) İttihad ve Terakki'nin memleketteki anasır ve sınıflara karşı vaziyeti.

K) İttihad ve Terakki'nin memleketteki fırakı muhtelifeye karşı tarzı hareketi.

L) Umumi teşkilât ve program mes'eleleri.

M) Anadolu Hükûmetinin İttihad ve Terakkiye karşı vaziyeti ve Cemiyetin şimdiye kadar ittihaz ettiği tarzı hareket ve Millî Mücadeleye yaptığı muavenet.

N) Maksada vüsul için cemiyetin bundan sonra intihab edeceği vesait ve tarzı hareket.

O) Şühedaya fatiha ve Talât Paşa merhumu tebcil.

2. Büyük Millet Meclisi'ne ait olan mevad, bir nüshası Şark Cephesi Kumandanlığı, bir nüshası Trabzon vilâyeti ve bir nüshası da Meclis azasından olup Moskova'dan Ankara'ya giden Tevfik Rüştü ve Fuat Beyler vasıtasile tebliğ edilmiştir.

8 Eylül 1921
İttihad ve Terakki Cemiyeti
Merkezi Umumi
Mührü

(*) A.g.e., 151–156.

A– İttihad ve Terakki Kongresi Mukarreratı
(Cemiyetin hattı hareketine ve kabul ettiği prensiplere dair)

(5 Eylül 1921)'de fevkalâde ictima eden İttihad ve Terakki kongresi, merkezi umumi tarafından, memleketi ve cemiyeti sıkı bir surette alâkadar eden muhtelif mesaili mühimmeye ve mütarekeden beri tekevvün ve tahaddüs eden vekayi ve hâdisata ve son zamanlardaki icraatına dair tanzim edilen raporu dinledikten sonra bervechiati mukarreratı ittihaz etmiş ve vatan ve milletin bugünkü mücadelesinde muvaffakiyeti tammeye mazhariyetini temenni ve harbin memleket nef'ine el muvafık bir tarzda neticeleneceği hakkındaki iman ve kanaatini izhar ile 8 Eylül'de dağılmıştır.

1– Cemiyet, kendisini İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadının Türkiye'deki mümessili ad ve mezkûr İttihad nizamnamei esasisinin (A) maddesindeki maksadı kendisine hedef ittihaz ile Türkiye'deki hattı hareketini buna nazaran tanzim eder. (İslâm İhtilâl Cemiyetleri Nizamnamesi. A– Cemiyetin maksadı: Emperyalistler tarafından tahtı tahakküm ve esarete alınarak köle gibi kullanılmakta olan İslâmları, başta Türkiye olmak üzere esaretten tahlis ile kendi hududu coğrafiyeleri ve millî medeniyetleri dahilinde hür ve müstakil olarak teşekküllerini temin etmek ve mukadderatlarına sahip kılmaktır. Bu maksadın temini için İslâmları ruhan ve maddeten yükseltip birleştirerek istihsali maksat için teşkilâtı lâzime vücude getirmek cemiyetin gayesidir. İslâmların ekalliyette bulundukları mahallerde hukuku medeniyelerinin teminine çalışılıyor.)

2– İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı ile "Sovyet" Rusyası ve hassaten komünist partileri arasında emperyalizmine karşı müşterek hareket hususunda teessüs etmiş bulunan samimi hüsnü münasebat tasvip edilmiştir. Cemiyet içtimaî ve iktisadî akide ve mefkûreleri itibarile komünist olmamakla beraber kat'i surette halk hakimiyetinin tesisini ve birinci derecede Türkiye'nin halâsı noktai nazarından emperyalizm ile fiili mücadeleyi ve bu meyanda dini ve millî an'anelara tevfikan saltanat ve hilâfet makamını muhafaza etmeyi esas meslek olarak kabul eder.

3– Tarihin ve icabatı hayatiyenin idarei umumiyede, icrasını istilzam ettiği ıslahatı esasiye zaruretlerine rağmen el'an tanzimatçı ruh ve zihniyetle hareket eden idarei mevcudenin sistem itibarile kat'iyyen iflâs ettiğine ve sınıfı müdiranın, halk tabakalarının hayati menfaatleri zararına taazzuv etmiş (füzulî bir hey'eti müntefia) mahiyetinde tecelli etmekte bulunmuş olduğuna kani olan cemiyet, çalışan halk tabakalarının bilhassa iktisaden ve irfanen serbest ve amelî bir surette inkişafını temin, hürriyeti hakikiyeyi tesis ve refahı ammeyi tahsil edecek yegâne idare vesaitinin, en tabii ve rehakâr bir idare sistemi olan halkçılık idaresi tarzında mevcut bulunduğunu teemmül ile geniş halk tabakalarının fiilî ve hakiki iştirakine müstenit bir idarenin memlekette tatbikini bir umdei esasiye ittihaz eder.

4– 1920 senei içtimaında takarrür eden "Meslek ve gaye" mukaddemesile yazılan ve muvakkaten "mesai" unvanını alan program ile daha sonra tanzim ve kabul edilen "Halk Şûralar Fırkası" programı tetkik edilmiş ve bunların bazı noktai nazar farklarile aynı esasları ihtiva etmesine mebni son programın cemiyetin esas programı addedilmesi; mamafi Türkiye'nin içinde bulunduğu hal ve ilcaatı siyasiye nazarı dikkate alınarak umde ittihaz olunan esaslar dahilinde yapılması icabeden tadilâtın ilk fırsatta memlekette in'ikad edecek umumi kongrede teemmül ve tezekkür olunması musip görülmüştür.

5– Tedricen kavanini mevcude ihlâl edilerek şahsî diktatörlüğe ve bu sebeple halkın ve memleketin menafii hakikiye ve siyasiyesile gayrı kabili telif mühlik harekâta yol açan idarei hazıraya karşı münhasıran "hali harp" dolayısile şimdiye kadar sükûti bir vaziyet almış olan cemiyet, "10 Temmuz"la başlayan tarihî ve millî vazifesini ifa için kıymetli ve samimî evlâtlarını hür ve namuskâr bayrağı altına davet ederek âtideki

esbabtan naşî artık faaliyete geçmeye karar vermiştir:

a) En iyi ve müsait şerait dahilinde bir sulh akdedilebilmek için halkın maddi ve manevi mücadele kuvvet ve kabiliyetini tezyid ve maksat etrafında tevhid eyleyecek en müessir ve emniyet bahş bir tarzı idare ve mesai vücude getirebilmek ve bu suretle cephe gerisini heran için kuvvetli bulundurmak;

b) Şimdiye kadar idarî ve siyasî müstakar ve muayyen bir meslekî olmadığı muhtelif vesilelerle tezahür eden ve aynı zamanda bir taraftan kuvvei müsellahaya istinad ederek fikri hürriyti ve ruhu meşrutiyeti darbelemek suretile maksattan inhiraf eyleyen ve diğer taraftan lüzumsuz bir kudreti cebbarane ihsas edilmek zâmile, Meclisi Millînin dahi hüsnü niyetini ve hissiyatı vatanperveranesini suiistimal ile kuvvei milliyeyi israf eden hükûmeti sureti ciddiyede mürakabai milliyeye tabi bulundurmak;

c) Çalışan halk tabakalarının kendi menafii ve inkişaf ve halâsı zararına ika edilen yolsuzluklara mani olmak ve harbin daha uzun müddet devam etmesinden tahassul edebilmesi melhuz olan anî ve müessif hâdiselere karşı kuvvayı memleketi inhilâlden vikaye etmek.

6– Kongre, mütarekeden beri muhtelif sevaik altında cemiyet içinde zuhur etmiş olan gruplar arasındaki ufak tefek noktai nazar farklarının ref'i suretile cemiyetin vahdetini temin ve aynı zamanda teşkilâtı tesvi hususunda merkezi umuminin ikdamatını takdir etmekle beraber şimdiye kadar gerek memlekete karşı ve gerekse hariçte takip etmiş olduğu siyaseti tasvib ederek kendisine beyanı itimad ve gelecek kongreye kadar selâhiyeti kâmile ita eder.

7– Yağmager– Fütühatçılara karşı açılan Millî Mücadele, halkın mukaddes davayı bir galebeî kâmile ile tetvic edebilmesi imkânını ihzar ve temin maksadile memleketten gelen yardım nidalarına hasri nefs ederek, bugün netayici meşkûresi cephelerin muvaffakiyetleri üzerinde mahsus olan maddî muavenetlerin teminine fiilî surette delâlet eden Halil Paşa ile Talât Bey vesair cemiyet azaları hakkında yapılan hodserane muameleye şiddetle beyanı teessüf eden kongre, bu gibi hak ve hürriyeti tahditeden muamelâta nihayet verdirmek üzere teşebbüsatı lâzımede bulunulmasını icra bürosundan talep eder. Bununla beraber kongre ümit eder ki, halkın arzusuna tebaiyet ve hürriyet ve meşrutiyete müddeatın esas muvaffakiyete bir ziman teşkil edeceğini nazarı dikkate alması lazımgelen Anadolu Hükûmeti, bu örfî ve gayrı kanunî harekâta nihayet vermek suretile vatanın muhtaç olduğu bir zamanda prensip ve mefkûreye müstenit teşkilâtların meşru ve kanunî bir tarzda çalışmalarına muvafakat eder. Ve buna nazaran kongre, Büyük Millet Meclisi'ndeki cemiyet azalarının kavanini hazıraya tevfikan "İttihad ve Terakki Fırkası" namı altında serbest bir surette faaliyeti siyasiyeye geçebilmelerine intizar eder.

8– Kongre, Merkezi Umumî hesabatını tetkik ettiği sırada gerek Malta da ve gerek hariçte maksadı cemiyet uğrundaki fedakârlıkları sebebile elîm bir vaziyette bulunan cemiyet erkân ve azasına yapılan muavenetleri kemâli memnuniyetle kabul eder ve devamını muvafık görür.

9– Kongre, gerek Anadolu'da ve gerek Fas, Hindistan vesair İslâm memleketlerinde hürriyet ve istiklâl için fedayı nefseden şühedayı tebcil ve takdis ve emperyalistlere karşı nihayetsiz husumet ve nefretlerini beyan eder. Ve bu meyanda Kongre, gerek meşrutiyetin istihsalinde ve gerek vatanın halâsı emrinde gösterdiği fevkalâde ikdamat, zekâ ve liyakat, azim ve fedakârlık gibi şahsında birçok hasaili âliyeyi cem'etmiş olması itibarile Cemiyetin en mühim ve en kıymettar bir rüknü olan Talât Paşa merhumun büyük namını kemâli hürmet ve sitayişle yad ve tezkâr ile ruhu mübarekine fatihalar ittihaf ve Alman hey'eti hâkimesinin bu hususta ibraz etmek küçüklüğünde bulunduğu kayıtsızlık ve nankörlüğe alenen izharı telehhüf eyler ve aynı zamanda merkezi umumiden bu gibi

caniyane, hareketlere mani olacak en müessir tedbirin ittihaz olunmasını talep eder.

10- Emperyalizmin vaziyeti hazırasına göre, İslâm camiasına dahil bulunan mazlum milletlerin istiklâlini, ancak, bir taraftan kendilerinin ilim ve irfan ile techiz edilmesi, diğer taraftan bu mukaddes maksat uğrunda ruhen fedakârlığa alıştırılması suretile ve aynı zamanda hakiki menfaatlerinin tesanütte ve yekdiğerini sıkı bir surette alâkadar eden maddî ve manevî rabıtalara sarılmakta olduğunu idrak ederek mütehhiden hareket etmelerile istihsal edebilecekleri hakkında İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadının noktai nazarına temamile iştirak eden Kongre, esas nizamnamesine tevfikan, bütün ittihada dahil teşkilâtlar gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından da mezkûr ittihad merkezi umumisine Türkiye vekili olarak Doktor Nazım Beyi intihab eder. 8 Eylül 1921

Kongre İcra Bürosu
Talât Nazım Halil

C- Cemiyetin muamelâtına, Nizamnamei dahilî'ye ve tarzı mesaiye dair ittihaz olunan mukarrerattan müstahreç.

1- Memleket dahilinde yapılacak ilk umumî kongrede: a) Fırkanın nüfuzu tarihîsini iade, b) Fırkanın halk arasındaki mevkiini tarsin, c) Fırka zaptüraptini yeniden tesis ve takviye, d) Fırkayı mütecanis bir mahiyete irca etmek noktai nazarından âtideki karar ittihaz edilecektir:

(Gerek Harbiumumî esnasında ve gerek mütarekeyi müteakip "Suiidare, suiistimal, ihtikâr, gasp vesaire" gibi muhtelif sebeplerle halkı ve devleti izrar ve Fırkanın şeref ve menfaatini ihlâl edenlerin mutlak surette cemiyetle alâkaları kat'edilecek ve aynı zamanda millet ve tarih muvacehesinde eşhasın kanunî mes'uliyetleri kemali ciddeyetle nazarı dikkate alınacaktır.)

8 Eylül 1921
İcra Borusu
Talât Nazım Halil
İttihad ve Terakki Cemiyeti
Merkezi Umumî
Mührü.

BELGE 14

Cavit Bey'in Evinde Hazırlandığı İleri Sürülen 9 Maddelik İttihat ve Terakki Programı (*)

1. Madde: İttihat ve Terakki, bütün hürriyetlere taraftar, radikal bir fırkai siyasiyedir. Hukuku esasiyei efrada taaddi eden ahkâm ve kavanin bu gayeye göre tâdil ve ıslah olunacaktır.

2. Madde: Hâkimiyet ve saltanat münhasıran milletindir.

3. Madde: Kuvayi hükümetin tevhidine değil, tefrik ve tevziine taraftardır.

4. Madde: Kuvvei teşriiye milletçe müntehap iki meclisten terekküp etmelidir. Mebusan intihabatı reyyiâm ile olmalıdır.

5. Madde: Kuvvei teşriiyenin terekküp edeceği iki heyet, badelsuh bir meclisi müessisan halinde içtima ederek, memleketin malî, iktisadî, siyasî ve idarî istiklâlini teminden başka bir emeli yoktur.

6. Madde: Merkezi hükümet İstanbul şehridir.

7. Madde: İttihat ve Terakki Fırkası düşmanı haricî karşısında, bütün vatandaşlar arasında katî bir ittihadı tam teminini bir vazifei vataniye bilir. Sulh meselesinde, memleketin malî, iktisadî, siyasî ve idarî istiklâlini teminden başka bir emeli yoktur.

8. Madde: İttihat ve Terakki Fırkası, her şeyden evvel, memlekette muntazam ve asrî bir devlet mekanizması vücude getirmek lüzumuna kani bulunduğu cihetle nazariyat ve hayalât peşinde dolaşmayarak muntazam bir iş hükûmeti yapmak, teşettütü efkâra meydan verecek mücadelâtı siyasiyeden ictinap etmek, memleketin bütün sunuf ve efradı arasında vifâk ve muhadenet hislerini fiilen tesisine, ağraz ve ihtirasatın teskinine çalışmak azmindedir.

9. Madde: Bu devrei teşriiyede İttihat ve Terakki Fırkası, bir taraftan memlekette muntazam bir idare teşkiline sarfı gayret edeceği gibi vilalâtı müstahlâsanın imarı ile melcesiz kalmış ahalinin iskânını da akdem vezaif bilecek ve bu uğurda hiçbir fedakârlıktan geri kalmayacaktır.

(*) *Cumhuriyet Gazetesi'nin, 9 Ağustos 1926 tarihli sayısında 1. sayfada yayınlanan bu belge, aynı gazetenin, eklediği not ve yoruma göre, Dr. Nâzım Bey'in evrakı arasında bulunmuştur ve Cavit Bey'in itirafına göre, kendi evinde hazırlanmıştır. Program İzmir suikast yargılanmasında ve Ankara İstiklal Mahkemesi'nde daimi olarak söz konusu edilmiştir. Cumhuriyet'in yorumu: "Bu fırka programı, 338 (1922) senesinde tanzim edildiğine göre, bunun tanzimi ve muhteviyatı, Müddeiumumî'nin de söylediği gibi, kanunî bir suç teşkil etmez. Ancak gizli kalmış olan bu program etrafında gizli bir komitenin icrayı faaliyet etmesi, yani cemiyeti hafiye teşkili bir suç sayılmaktadır. Mahkeme bunu meydana çıkaracaktır."*

BELGE 15

Ankara İstiklâl Mahkemesi Müddeiumumîsi Necip Ali Bey'in Okuduğu İddianame

Öteden beri en ince nukat ve teferruatına kadar tasavvur ve tasmim edilerek ve bu hususta Ankara ve Bursa'da bâzı tecrübeler yapıldıktan sonra nihayet Reisicumhur hazretlerinin İzmir seyahatleri esnasında tatbik edilmeye karar verilen suikast meselesinin Ziya Hurşit ve hempaları tarafından müşarünileyh hazretlerine herhangi bir kin ve garazın tevlid ettiği ağrazı nefsaniyeden ziyade merkumların taklib-i hükûmet gayei menfuresiyle teşekkül etmiş bir cemiyeti hafiyyei mahsusa tarafından tahrik ve teşvik edildikleri bu kanlı cemiyette, Terakkiperver Fırka'ya mensup olup mücrimiyetleri tahakkuk eden birçok eşhastan maada mukaddema memleketin mukadderatını ölüm ve harabiye sevkeden mefsuh İttihat ve Terakki Cemiyeti rü'esasının bâzılarının da alâkadar bulunduğu ve ancak maznun sıfatıyla tahtı tevkife alınmış olan bu eşhasın vaziyeti cürmiyelerini suikast meselesiyle irtibat ve alâkaları görünmekle beraber, daha vâsi ve şâmil faaliyeti siyasiyede bulundukları mahsus olmuş olduğundan, başlı başına bir mevzu teşkil eden bu dâvanın ayrıca rüyet edilmesi hakkında makamı âcizinin vâki olan talebi heyeti alilenizce muvafıkı hal ve masla'hat görülerek dokuzuncu mahkemenin ikinci celsesinde, 6 Temmuz 1926 tarihli karar ile işbu davanın davayı esasîden tefriki ile Ankara'da hal ve intacı karargir olmuştur.

Bilcümle evrakı dâvanın serâpa tetkikinden ve bu bapta ceryan eden tahkikattan istihsal kılınan neticeye nazaran, işbu cemiyeti hafiyenin reis ve bânini bulunan Kara Kemal'in bidayetten beri ifa ettiği rol ile cemiyeti hafiyenin mahiyetini tamamıyle tenvire medar olmak üzere, ne suretle taazzuv ve teşekkül ve ne gibi safahat ve eşkâle inkılap ettiğini maznunların ifadesine ve elde edilen delâile nazaran bervechi âtî arzeylerim:

Mülga Kanunu Esasî'nin gösterdiği şekil ve usul hilâfında ve tamamen keyfi bir karar ile Türk milletini cihan harbinin alevleri içine atanlar, milletin gösterdiği harikulâde esâtiri kahramanlıklara rağmen, maalesef tâlii harbin bütün dehşet ve fecaatiyle aleyhimizde inkişaf ettiğini artık anlamaya başlamışlardır.

Talât Paşa'nın ısrar ve ibramı ile nihayet iktidar mevkiinden çekilen kabinenin sukutu, Cavit Bey'in ifadatı mazbutasında pek güzel itiraf ettiği veçhile ve başka müstağni bir mahiyeti haizdi. Kabine ile birlikte Merkezi Umumî ve nihayet İttihat ve Terakki de son yaptığı kongre ile infisah etmekte idi.

O zaman Merkezi Umumî'de âzâ sıfatıyla bulunupta, bu dâva münasebetiyle tahtı tevkife alınmış olan zevatın aleddderecat ifadelerine göre, kabinenin sukutunu takibeden günlerdeki Merkezi Umumî içtimaında, Talât Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa gibi Fırka liderlerinin hemen memleketi terkeylemeleri hususu, en ziyade İstanbul Kâtibi mes'ulü ve sâbık İaşe Nâzırı Kara Kemal Bey'in ısrarı üzerine olmuş ve Enver Paşa'nın tedarik eylediği, Almanlar emrinde bulunan bir torpido ile firar etmişlerdir. Kara Kemal Bey'in maksat ve gayei esasisi, kendisinin şimdilik başka bir nam altında çalıştıktan ve ahval ve vaziyetin inkişafından sonra, harp mesuliyeti ile alâkadar bulunan liderleri tekrar mevkii iktidara getirebilmek endişesinden ibaretti.

1. Cumhuriyet, 3 Ağustos 1926, s.3 (Belgenin daha rahat okunabilmesi amacıyla, paragraflara ayırdık ve gerekli noktalamaları yaptık).

İşte, kongre kararıyla infisah eden Fırka'yı ihya etmek için Kara Kemal Bey'in ilk teşebbüsü buradan başlamış ve tabancayı dimağına tevcih ettiği dakikaya kadar, gayesine vâsıl olmak için menfi ve karanlık yollardan giderek bir an âmâlinden feragat etmemiştir.

Alman torpidosu ile Karadeniz'in korkunç emvacı arasında meçhul ufuklara doğru giden liderler, en ziyade mütesanit bulunmaları icap eden bir an ve zamanda dahi maalesef işbu tesanüdü muhafaza edemeyerek, Enver Paşa Kırım şibbiceziresine ve diğerleri de Sivastopol'a çıkmışlardır.

Enver Paşa, Kafkas istikametine, diğerleri de Berlin'e gitmişlerdi. Esasen memleketten çıkmak istemeyen ve nihayete kadar harbin idamesinde musır kalan Enver Paşa, Erzincan ve Kafkasya ahalisi ile terhis edilmiş ordudan teşkil edeceği bir kuvvetle Kars havalisinde teşkil edeceği bir hükümeti muvakkatenin başında bulunmak istiyordu. Enver Paşa, bu emniye altında hayli sağa sola çarpmış ve fakat ahval ve vaziyetin ve bilhassa tâli'in kendisine makûs gelmesi ümidini kırarak Moskova'ya doğru tebdil ve tevcihi istikamet eylemiştir. Evrakı tahkikiyede mevcut ifadatı mufassaladan müsteban buyurulacağı üzere, bir müddet Moskova ve Berlin'de hayli maceralar geçirdikten ve Şark İslam milletlerinin de iştirak ettikleri üçüncü Enternasyonal'de ispatı vücut ettikten sonra, Anadolu'ya girmek ve öteden beri dimağında bir hayal şeklinde dolaşan âmâli tahakkük ettirebilmek için, ruhunda, her zamankinden ziyade, derin bir iştiyak uyanmıştı.

Memlekette emperyalist milletlere ve ecnebî boyunduruğuna zelilâne mutavaat gösteren sultanlar hükûmetine, Türk milleti Gazi Paşa'nın riyasetinde ilanı ihtilâl eylediği halde, her nasılda Enver Paşa ve rüfekası "Baku İslâm İhtilal Cemiyetleri İttihadı" namıyle bir fırka tesis ve badehu Moskova'da bulunduğu zaman "Halk Şuralar Fırkası" namıyle bir fırka teşkil etmiş ve bunu İttihat ve Terakki Fırkası'na kalbetmek istemiştir.

Batum'da dört kişinin yaptığı bir meşverete muazzam bir kongre süsü vererek, mukarreratının propagandasını, Anadolu'ya kadar teşmil etmek üzere, hususî adamlarla, istiklâl mihrabı olan Ankara'ya kadar tevsi eylemiş olduğu indeltahkik anlaşılmaktadır.

Anadolu'nun bu esnadaki manzarası Papulas'ın taarruzuyla orduların Altıntaş, Eskişehir ve Afyon hattını terkettiği, Türk milletinin tâli ve mukadderatına çizeceği en hayatî ve çetin mücadeleye hazırlandığı heyecanlı günlere tesadüf eder. Türk milletinin en hayatî ve çetin mücadele ile meşgul bulunduğu bir zamanında büyük bir ihtiras ve sırf mevkii iktidara gelmek için yapılan bu macera, Enver Paşa tarihçesinin Sarıkamış hezimetinden daha çok çirkin ve hazin manzarası olduğu maznunların da ikrarı ile sâbittir. Memleketten gelen mukavemet karşısında ric'ate mecbur kalan Enver Paşa'nın tafsilâtı evrakı tahkikiyede mevcut ve münderiç daha büyük harekâtta bulunduktan sonra, ruhu ateşîn ve harisini Türkistan steplerinde ebediyen istirahate tevdi eylediği ve hariçten dahili memlekete nüfus suretiyle vâkî olan faaliyetin bu suretle hitama erdiği tebeyyün etmektedir.

Liderleri Moda sahillerinde uğurlayan Kara Kemal evvelce çizdiği faaliyet sahasına geçmek istemişse de, vaziyetin pek buhranlı ve müşevveş olması ve teşekkül edecek Teceddüd Fırkası'nın çalışmasına imkân ve zaman bulunamaması ve bilâhare İstanbul işgali meş'umu ile Malta'ya İngilizler tarafından nefyii tağrip edilen birçok zevatla beraber bulunması dolayısıyla, Kara Kemal, ilk fikirlerini tatbike muvaffak olamamıştı. Malta'dan onaltı refiki ile birlikte firar eden Kara Kemal, bir müddet Berlin ve Almanya'nın bâzı memleketlerini dolaştıktan sonra, henüz düşman işgali mürtefi bulunmadan İstanbul'a gelmiş olduğu ve vaktiyle İaşe idarei mahsusasında bulunduğu

zamanda, zahire mevadının bey ve füruhtundan muhassıl meblâğın bir kısmını bir hilei şer'iye ve muvazaai vakfiyyeye tevfikan vakfedip o mebaliğ ile teşkil ettiği Millî Mahsulât, Millî Kantariye, Millî Ekmekçiler Şirketleri ve Millî İktisat Bankası'nın serveti mecmuu Harbi Umumi'nin devam ettiği zamanlarda bir milyon dört yüz bin liraya kadar tereffü ettiği ve Ferit Paşa kabinesi mevkii iktidarda bulunduğu zaman yapılan bir kanunu muvakkat ile bu şirketlere hükümet vaz'iyet ederek sermayesinin mühim bir kısmını Hürriyet ve İtilaf namı altında karar veren eşhasa tevzi eylediği, işbu müessesatın heyeti umumiyesinin sermayesi yüzyirmi bin liraya kadar tenezzül ettiği bir zamanda kanunun devamı müddetinin muktazi olmaktan ve millî mücadeledeki muvaffakiyetten bilistifade Kara Kemal'in mezkûr müessesatın başına geçmiş olduğu ve bu iktisadi müesseselere fevkalâde atfı ehemmiyet etmesi, gayei siyasisine vâsıl olabilmek için eski avenisini etrafına toplamak fikrinden münbais bulunduğu meşhut ve mahsus olmaktadır.

Yine, Mücadelei Milliyenin ilk âsârı muvaffakıyatından olmak üzere kurtulan eşhas, mevkii iktidara avdet etmek ameliyle faaliyete başladıkları ve sureti haktan görünerek memleketin halâskâr ve müncisinin bayrağı altında çalışmayı taahhüt ettikleri meclisteki iki grubu "füzyon" yapmak ve bu suretle mülga İttihat ve Terakki'ye mensup bulunan efradın Gazi Paşa hazretleriyle teşriki mesai etmek için müracaat eyledikleri ve Gazi Paşa'nın cevabı muvafakat verdiği, fakat Ardahan mebusu Hilmi'nin saçma ve bîmâna tekliflerinden müteessir olarak başka bir zamanda Gazi Paşa'ya af ricasında bulunmaya karar verip ve bu meselenin bu suretle akîm kaldığı Ali İhsan Bey'in cümlei ifadatındandır ve badehu Reisicumhur hazretlerinin İzmit'i ziyaretleri esnasında Kara Kemal Bey kendisiyle hali temasa geldiği, Kara Kemal'in intihabata dair müzakere etmek istediği zaman Gazi Paşa Kara Kemal'e eğer bir zümre namına kendisiyle temasa geliyorsa kendisiyle müzakereye girişemeyeceğini ve eğer bir ferdi vatan sıfatıyla konuşuyorsa kendisiyle müdavelei efkârda bulunabileceğini beyan buyurması üzerine, Kara Kemal bir fert sıfatıyla konuştuğunu söylemiş ve Gazi Paşa hazretleri bu suretle Kara Kemal'in ifadatını istima etmiş olduğu, Kara Kemal Bey İstanbul'a avdet ettiği zaman Maliye Nâzırı esbakı Cavit Bey'in Şişli'deki hanesinde Cavit Bey'in riyasetinde Kara Kemal, İsmail Canbulat, Şükrü, İzmir valii sâbıkı Rahmi, Hüseyinzade Ali, Doktor Nâzım, Ahmet Nesimî, eski Kâtibi Mes'ullerden Vehbi, Edhem, Nail Beylerden ve saireden mürekkep olarak içtimalar yapıldığı ve bu içtimaların dört beş defa tekerrür ettiği ve nihayet İzmir'de Doktor Nâzım'ın hanesinde elde edilen programın bu içtimalar esnasında tesbit edildiği Cavit Bey'in cümlei itirafatındandır.

İşbu içtimalarda yalnız intihabat meselesi mevzuu bahsolunduğu ve başka hususata mütedair mesâilin müzakere edilmediği ve nihayet zümre itibariyle intihabata iştirakin kendi ifadeleri veçhile, memleketin halâskârına karşı kadri nâşinasî olacağı ve ancak kuvvei intihabiyeleri olduğu ve hayatı siyasiyeye atılmak isteyen bulunduğu takdirde Müdafaai Hukuk zümresi meyanında ferden namzetliklerinin vaz'ı münasip olacak hususatın tezekkür edildiğini, içtimada hazır bulunan maznunlar beyan ve ifade etmişlerse de, mahiyeti itibariyle bu kadar basit bir meselenin gece içtimaları da dahil dört içtimaa hacet hissetmeyeceği en basit bir mahukame ile anlaşılmakla beraber, Cavit Bey'in Nâzım Bey'de bulunan programın mevaddının yegân yegân müzakere ve hemen ittifakı ârâ ile kabul edildiğine dair ifadesi bu içtimada yalnız intihab meselesi müzakere edilmeyip hususatı sairenin konuşulduğu vâzıhan taayyün etmektedir.

Bir sureti elde edilen programın ihtiva ettiği mevad, mahiyeti kanuniyesi itibariyle bahşedilen serbestii tefekkür ve hürriyeti vicdan noktai nazarından bir cürmü kanunî teşkil etmeyeceği bedihî ise de, programda tespit edilen esasatı, fikir halinden hakikata inkılâp ettirebilmek için hafî faaliyetlere başlanması, Hüseyin Cavit Bey'in gazetesiyle

ve Doktor Nâzım Bey'in halk arasında kendi efkârı zâtiyeleri mahsulü imiş gibi muayyen bir sistem dâhilinde propaganda etmeleri ve nihayet daha amelî ve kat'î yoldan yürümek isteyen Kara Kemal Bey'in suikastleş tertibi ile gayeye vâsıl olmak istemesi, kanun nazarında elbet bir cürümdür.

Filhakika işbu içtimaları müteakip, Kara Kemal Bey'in esrarlı bir hayatı faaliyete geçmesinin Şükrü, Cavit, Cahit Beylerin teşvik ve iğvasıyla vâki olduğu İzmir'deki muhakeme ile de tebeyyüm ettiği veçhile bütün faaliyet mekanizmasının rüesâyı esasiyesinden biri bulunan Kara Kemal Bey'in, Ali İhsan Bey'in bir gün odacı Hasib'in içerde Efendi'nin meşgul bulunduğu Ziya Hurşit ve Hâfız Mehmet Beylerle birkaç Şark mebusu olduğu ve gayet hafî esasat üzerinde müzakerede bulundukları cihetle içeriye girmesinin mümkün olamayacağını ifade etmiş olması ve suikast âmilleri arasında Ziya Hurşit ve Hafız Mehmet'in bulunduğu tebeyyün eylemesi üzerine, konuşulan ve müzakere edilen mevad ve hususatın doğrudan doğruya suikast meselesi olduğu muhakka ve bedihîdir.

Binaenaleyh Talât Paşa'nın istifası ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın infisahı ile başlayan günlerden itibaren bir müddet başka nam altında çalıştıktan sonra, tekrar mevkii iktidara gelmek noktasında karar kılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Kara Kemal Bey'in tamamen hafî ve siyah faaliyete geçmezden evvel Terakkiperver Fırka teşkilinde âmili mühim olduğu ve Terakkiperver Fırka teşekkül etmezden evvel Rauf Bey delâletiyle Çolak Selâhattin Bey, Kara Vasıf Bey gibi zevatla hali temasa gelerek temini faaliyet etmiş olduğu ve program müzakere ve münakaşasında Kara Kemal Bey ile hayli müdavelei efkârda bulundukları ve Fırka'nın teşekkülünde Kara Kemal'in en kuvvetli âmil olduğu halde Fırkaya girdiği takdirde mânevî zâmirini izhar ve Terakkiperver Fırka'nın mefsuh İttihat ve Terakki'nin bir şekli istihalesi olduğu tebeyyün edeceği ve bu hususta şahsiyeti malûme mütezelzil olacağı tefekkür ve teemmül ile resmen fırkaya dâhil olmayarak perde altında çalışmayı münasip gördüğü ve fakat Terakkiperver Fırka'nın programında irae ile diğer sahadan gayrı, gayrı meşru faaliyette bulunduğu bilmuhakeme sâbit olmuş olduğuna, Fırka'nın muhakeme kararıyla seddi üzerine işbu hafî heyeti fesadiye faaliyetine daha ziyade germi vermiş olduğu anlaşılmaktadır.

Dâvanın umumî manzarasına göre, gerek Cavit Bey'in hanesinde içtimada bulunan ve gerek öteden beri gayri meşru faaliyete iştirak ve gayri meşru emeller altında Terakkiperver Fırka'yı teşkil eden ve maksadı ticariden ziyade, siyasî gayeye vâsıl olmak için çalışan müessesatı ticariyesindeki müdiranın işbu heyeti hafiye ile aledderecât nisbet ve alâkaları görülmüş bulunduğundan mumaileyhimden Doktor Nâzım, Câvit, Kör Ali İhsan, Ardahan mebusu sâbıkı Hilmi, Küçük Talât, Polis Müdiri esbakı Azmi, Sivas mebusu sâbıkı Kara Vasıf, Erzurum mebusu sabıkı Hüseyin Avni, Mersin mebusu sabıkı Salâhattin ve Nail, Ergani mebusu İhsan ve Tanin Gazetesi sahip ve başmuharriri olup başka bir maddeden dolayı müebbeden nefye mahkûm olmuş olan Hüseyin Cahit Bey'le, İttihat ve Terakki Kâtibi Umumisi Mithat Şükrü Bey ve kendilerine alelusul tebligat icra edildiği halde, dâveti vâkıaya henüz icabet etmeyen Rauf, Adnan ve Rahmi Beylerin subutu cürümleri takdirinde gerek tarihi ikai cürme ve gerek yeni kanunu cezada buna taaddül eden 171. maddenin ihtiva ettiği ahkâmı cezaiyenin daha ağır olmasına ve muhaffifi ceza olması itibariyle yeni kanunu ceza'nın makabline şümulu olmayacağı derkâr bulunmasına binaen eski kanunu ceza'nın elli beşinci maddesi delâletiyle 58. maddesine tevfikan ceza tâyin ve tahdidine, Doktor Hüseyinzade Ali, Hamdi Baba namıyla meşhur Hamdi Bey, Posta ve Telgraf Müdiri sâbıkı Hilmi, Sabık Fatih Kâtibi mes'ulü Vehbi, Bakırköy Kâtibi mesulü İbrahim Edhem, Hamal Ferit Bey, sabık Merkezi Umumî azalarından Eyüp Sabri, Doktor Rüsuhî, Hariciye nâzırı esbakı Ahmet Nesimî, Salâh Cimcoz, Erkanıharp

mütekaidi Rıza, İttihat ve Terakki Kâtibi mes'ullerinden Hüsnü, Ordu ve Donanma Pazarı Müdürü Naim Cevat, Tırnakçı Salim, Yakup Cemil'in biraderi Seyyit, Ali Osman Kâhya, Salih Reis, Komiser Câvit, Düyunu Umumiye müfettişlerinden Nâzım, Kaymakam mütekaidi Çerkes Bey, Ekmekçiler Şirketi müdürü İzzet, sabık Üsküdar Belediye Reisi Rıfat, Kara Kemal'in hademesi Hasip, Bakırköy Kâtibi mes'ulü Ahmet Muhtar, esbak Bakırköy Kaymakamı Neşet, Gözlüklü Büyük Mithat, İktisat Bankası Müdürü Mehmet Ali, ser veznedar Rıza, Sadettin Rıza, Kantariye Müdürü Bekir Sıtkı, Millî Ticaret İzmit Mümessili İhsan, Millî Mahsulât'tan Hasan Fehmi Beylerin keza subutu cürümleri takdirinde elli sekizinci madde delâletiyle 45. maddenin fıkrai mahsusasına tevfikan tahdidi cezaları talebiyle evrakı dava riyaseti celileye takdim olunur.

BELGELER

KAYNAKÇA

A. ESERLER, ETÜDLER, BROŞÜRLER VE YAZI DİZİLERİ

A. Ziver, Payitahtın Nakli Meselesi (İstanbul, 1329)
ABDURRAHMAN Şeref, Harb–i Hâzırın Menşei (Dersaadet, 1334)
Tarih Muhasebeleri (İstanbul, 1339)
AFET İnan, Medeni Bilgiler, (Ankara, 1968)
AHMAD, Feroz, İttihat ve Terakki, 1908–1914 (İstanbul, 1971)
(ve DANKWART, A Rustow), İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (İ.Ü. **Edebiyat Fakültesi Güney–Doğu Araştırmaları Dergisi**, Sayı 4–5, İstanbul, 1976)
ADİL Nami, Osmanlılar Muharebelerini Nasıl Kaybettiler? Şimdi Nasıl Terakki Edebilirler? (İstanbul, 1331)
AHMET Rasim, İki Hatırat Üç Şahsiyet (İstanbul, 1332)
AHMET Refik, İki Komite İki Kıtal (İstanbul, 1919)
İnkılab–ı Azim (Dersaadet, 1324)
AHMET Rıza Beyin Anıları (İstanbul, 1988)
AHMET Şerif, Anadolu'da Tanin (İstanbul, 1910)
AKGÜN, Seçil, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu (İstanbul, 1981)
AKIN, Rıdvan, Origins and the Rise of Turkish Nationalism, A Case Study. Türk Yurdu (BÜ, basılmamış yüksek lisans tezi, 1988)
AKŞİN, Sina, 31 Mart Olayı (Ankara, 1970)
Jön Türkler ve İttihat ve Terakki (İstanbul, 1980)
İttihat ve Terakki Üzerine (**AÜ SBF Dergisi**, sayı 26, Ankara, 1971)
Yüz Soruda İttihat ve Terakki (İstanbul, 1980)
ALİ Cevat Bey'in Fezlekesi, II.Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Hadisesi (Ankara, 1960)
ALİ Fethi, Bolayır Muharebesinde Adem–i Muvaffakıyetin Esbabı (İstanbul, 1330)
ÂLİYE Divan–ı Örfisinde Tetkik Olunan Mesele–i Siyasiye Hakkında İzahat, (4.Ordu–yu Hümayun tarafından hazırlanmıştır) (İstanbul, 1334)
AMCA, Hasan, Doğmayan Hürriyet (İstanbul, 1958)
ANADOLUNUN Taksimi (Şuralar İttihadı Cumhuriyeti Hariciye Halk Komiserliği Neşriyatından) (Hüseyin Rahmi çevirisi), (2.baskı, İstanbul, 1926)
ANDONYAN, Aram, Balkan Harbi Tarihi (Türkçesi: Zaven Biberyan) (İstanbul, 1975)
APAK, Kemalettin, Ana Çizgileriyle Türkiye'de Masonluk Tarihi (İstanbul, 1958)
ARİF Cemil, İttihat ve Terakki Rüesasının Diyar–ı Gurbet Maceraları (Tevhid–i Efkâr, 14 Mayıs–13 Temmuz, 1922)
ARMAOĞLU, Fahir, Siyasi Tarih (1789–1966) (Ankara, 1973)
ATAY, Falih Rıfkı, Batış Yılları (İstanbul, 1963)
Zeytindağı (İstanbul, 1938)
AYDEMİR, Şevket Süreyya, Suyunu Arayan Adam (4.baskı, İstanbul, 1967)
Enver Paşa, cilt I, II, III (İstanbul, 1970, 1971, 1972)
BADEMLİ, Ali, 1917–1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa (İstanbul, 1975)
BARDAKÇI, İlhan, Bir İmparatorluğun Yağması (2.baskı, Ankara, tarihsiz)
BAYKARA, Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi (İstanbul, 1975)
BAYTIN, Arif, İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi (İstanbul, 1946).
BAYAR, Celâl, Ben de Yazdım, C.I (İstanbul, 1965)
BAYDAR, Mustafa, Öldürülen Gazetecilerimiz (Cumhuriyet, 27 Temmuz 1967)
BAYUR, Hilmi Kâmil, Sadrıâzam Kâmil Paşa (Ankara, 1954)

BAYUR, Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi (Ankara, 1983, 2.baskı)
BEHRAM Lûtfi, Kanlı Kitap, Rumeli'nin Dertleri (İstanbul, 1975)
BEKİR Sıtkı, Garp Ordusu Harekâtı (İstanbul, 1331)
BELEN, Fahri, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi (8 cilt, Ankara, 1967-79)
BENNETT, Ernest N., With The Turks in Tripoli (London, 1912)
BERKES, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma (İstanbul, 1974)
BIYIKLIOĞLU, Tevfik, Trakya'da Milli Mücadele (Ankara, 1956)
BIHL, Wolfidieter, Die Kaukasus-Politik Der Mittelmachte (Teil I, Wien 1975)
BLEDA, Mithat Şükrü, İmparatorluğun Çöküşü (İstanbul, 1978)
BOMPARD, Maurice, L'Entrée en Guerre de la Turquie (Revue de Paris, 15 Temmuz 1921)
BORAK, Sadi, Türkiye'de Siyasi Suikastler, (Milliyet, 16 Şubat 1979)
BULGARİSTAN Müslümanların İstida-i Hak ve Hürriyetleri (Dersaadet, 17 Şubat sene 1324)
CASTAGNÉ, Joseph, Les Basmatchis (Paris, 1927)
CAVİT Bey, Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Beyin Hatıraları (Tanin, 3 Ağustos 1943 22 Aralık 1946, İstanbul)
CEBESOY, Ali Fuat, Milli Mücadele Başlarken (İstanbul, 1953)
Moskova Hatıraları (İstanbul, 1955)
Siyasi Hatıralar, I, II (İstanbul 1957-1960)
CELAL NURİ, 1327 Senesinde Selanik'te Münakid İttihat ve Terakki Kongresine Celal Nuri Bey tarafından takdim kılınan muhtıradır (İstanbul, 1327)
CEMAL Paşa, Hatıralar (İstanbul, 1959)
CİHANGİR Zeyneloğlu, Azerbaycan Tarihi (İstanbul, 1924)
CUMALI, Necati, Makedonya 1900 (İstanbul, 1981)
ÇAKMAK, Fevzi, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri (Genelkurmay Başkanlığı X.Şube yayını, Ankara, 1936)
ÇAVDAR Tevfik, Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu (İstanbul, 1969)
ÇELTİKÇİ Fikret, Hür Masonluk Tarihinden Notlar (İstanbul, 1952)
DANİŞMEND, İsmail Hami, Osmanlı Tarihi Kronoloji (4 cilt, İstanbul, 1955)
DAVİSON Roderic, Reform in the Ottoman Empire (Princeton, 1963)
DEDE, Abdürrahim, Balkanlarda Türk İstiklâl Hareketleri (İstanbul, 1978)
DOLLEAUS, Edouard, Histoire du Mouvement Ouvrier (Paris, 1953)
(ve CROZİER, Michel), Mouvements Ouvrierset Socialistes (Paris, 1950)
DROZ, Jacques, Histoire Générale du Socialisme, C.2 (De 1875 à 1918) (Paris, 1974)
DÜZDAĞ, Ertuğrul, Türkiye'de Masonluk Meselesi (İstanbul, 1977)
EARLE, Edward Mead, Bağdat Demiryolu Savaşı (İstanbul, 1972)
ERMAN, Azmi Nihat, İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri (İstanbul, 1971)
ERER, Tekin, Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı
ERTUĞRUL, Muharebe Mektupları (İstanbul, 1328)
ERDEN, Ali Fuat, Paris'ten Tih Sahrasına (Ankara, 1949)
Suriye Hatıraları (İstanbul, 1954)
EMİR Şekip Arslan, Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları (Samsun, 1948)
EMRULLAH Efendi, İzahname (İstanbul, 1330)
ESATLI, Mustafa Ragıp, İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi (İstanbul, 1975)
ERİM, Nihat, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Ankara, 1953)
ERTÜRK, Hüsamettin, İki Devrin Perde Arkası (İstanbul, 1957)
ESENDAL, Memduh Şevket, Ev Ona Yakıştı (Ankara, 1971)
EGE Nezahat Nurettin (Haz.) Prens Sabahattin, Hayatı ve İlmi Müdafaaları.
FUAD Pacha, Paroles de Vaincu (Paris, 1913)
GHÉNOFF G.P., *Le Traite de Paix de Neuilly* (Sofia 1927)
GOLTZ Paşa, Genç Türkiye'nin Hezimeti ve İmkân-i İtilâsı (İstanbul, 1332)
GÖZTEPE Tarık Mümtaz, Vahideddin Mütareke Gayyasında
GUİDE Sam 1928
GUICHONNET Paul, Histoire de l'İtalie (Paris, 1969)
GUZE, Büyük Harpte Kafkas Cephesindeler Muharebeler (Ankara, 1928)
HALİL Menteşe'nin Anıları (İstanbul, 1986)
HANİOĞLU M.Şükrü, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902) Cilt 1) (İstanbul, 1985)
Prens Sabahattin'in Katolik Kilisesi ile Olan İlişkileri (İÜ SBF, Prof.Dr. Ümit

Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan, C.2, s.99–119).
HAFIZ Hakkı, Bozgun (İstanbul, tarihsiz)
HAMİT ve Muhsin, Türkiye Tarihi (İstanbul, 1930)
HÜSEYİN Hakkı, Payıtahtımızı Nasıl Tehdit Ettiler? (İstanbul, 1332)
Melâl–i Tarihi (İstanbul, 1329)
HÜSEYİN Hüsnü Emir (Erkilet), Yıldırım (İstanbul, 1337)
HASAN Bedrettin, İtalya Nedir? (Dersaadet, 1329)
HASAN Sırrı, Hukuku Düvel Noktai Nazarında Osmanlı–İtalya Muharebesi (Konstantiniyye, 1330)
HARB–İ Umumî'nin Bir Senelik Hulasa–i Vukuatı, Sene 1914–1915 (Almanya'da Osmanlıca baskı, tarihsiz)
HASAN Safi, Trablusgarp (İstanbul, 1328)
HELFFERİCH Karl, Harbi Umumînin Menşeleri (Talât Paşa'nın Önsözüyle) (Türkçesi Reşit Saffet) (İstanbul, 1915)
Les Origines de la Guerre Mondiale (Berlin, 1915)
HÖSCH Edgar, The Balkans (Stuttgart, 1968)
HOECHWAETHER, Türklerle Muharebe (Dersaadet, 1331)
HÜSEYİN Cahit Bey İstiklâl Mahkemesi Huzurunda Nasıl Müdafaa Edildi.
İBRAHİM Fazıl (Pelin), İktisat I (İstanbul, 1927)
İLKİN Selim, (ve TEKELİ İlhan), (Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsil–i Mesleki Programı (**Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları** kitabı içinde)
İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği (**Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)**, (Ankara, 1987)
İNÖNÜ'nün Hatıraları (Sabahattin Selek tarafından hazırlanan, basılmamış metin).
JEK (Ernst Jaeckh), Balkan Harbinden Sonra Şarkta Almanya (İstanbul, 1931)
JAESCHKE, Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Ankara, 1970).
Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri (Ankara, 1971).
KANDEMİR, İzmir Suikastının İçyüzü (İstanbul, 1955).
KAMİL Paşa, Hatırat (Konstantiniyye, 1913).
KARAMAN, Sami Sabit, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa (İstanbul, 1949)
KARABEKİR, Kâzım, İstilâl Harbimiz (İstanbul, 1960)
İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı (İstanbul, 1967)
İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896–1908 (İstanbul, 1982)
KARAKOÇ Serkis, Tahşiyeli Kavanin (İstanbul, 1339)
KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi C.V. VI, VII (Ankara, 1947, 1954, 1956)
KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, Hüküm Gecesi (Üçüncü baskı, İstanbul, 1982)
KAUTSKY, Karl, Comment S'est Déclanchée la Guerre Mondiale (Fransızcası Victor Dave) (Paris, 1921)
KAZAMZADEH, Firuz, The Struggle for Transcaucasia (1917–1921) (Princeton, 1951).
KEMAL Rıza, Ne Kazandık? İstiklâl ve Necat (İstanbul, 1332)
KENIS, C.M., Versay Sulhunun Netayic–i İktisadiyesi (Türkçesi Ali Fethi), (Ankara, 1338).
KHADDURİ M., Aziz Ali and the Arab Nationalist Movement.
KILIÇ Ali, İstiklâl Mahkemesi Hatıraları, (İstanbul, 1955)
KOÇU, Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar (İstanbul, 1934)
KURAN Ahmed Bedevi, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki (İstanbul, 1948)
İnkılâp Tarihimiz ve "Jön Türkler" (İstanbul, 1945)
Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele (İstanbul, 1956)
KURAT Yuluğ Tekin, How Turkey Drifted into World War I. (Studies in International History, Londra, 1967)
KURTOĞLU Fevzi, Çanakkale ve 18 Mart 1915 (İstanbul, 1935)
KUSHNER, David, The Rise of Turkish Nationalism 1876–1908 (Londra, 1977)
KUT Halil, Bitmeyen Savaşı (İstanbul, 1972)
KUTAY Cemal, Birinci Dünya Harbinde Teşkilat–ı Mahsusa (İstanbul 1962)
Trablusgarp'de Bir Avuç Kahraman (İstanbul, 1963)
Bilinmeyen Tarihimiz, (İstanbul, 1974)

LANDAU Jacob, Panturkism in Turkey. A Study in Irredentism (Londra 1981).
LANDEMONT Comte de, L'Elan d'un Peuple, La Bulgaire (Paris, 1914)
LARCHER M., La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale (Paris 1926)
LAUSANNE Stéphane, Au Chevet de la Turquie (Paris, 1913).
LAWRENCE, T.E., Les Spet Pilliers de la Sagesse (Paris, 1941)
LA VIE Politique Dans les Deux Mondes (6e année, 1912–1913) (Paris, 1913)
LA VIE Politique Dans les Deux Mondes (7e année, 1912–1913) (Paris, 1914)
LEBAH (Profesör) (Osmanlıca okunuşu), Türkiye Ne İçin Harbediyor? (mütercimi Habil Adem) (İstanbul, tarihsiz)
LÜTFİ Fikri, Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mesuliyet ve Tefrik–i Kuvva Mesaili (İstanbul, 1338)
Selanik'te Bir Konferans (İstanbul, 1328)
LÜTFİ Simavi, Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim (İstanbul, 1340)
MAHMUT Muhtar Paşa, Maziye Bir Nazar (İstanbul, 1341)
MAHMOUD Moukhtar Pacha, Evénements d'Orient (Paris, 1908)
MAHMUT Şevket Paşa ve Esbab–ı İstifası (İstanbul, 1330)
MAHMUT Şevket Paşa'nın Günlüğü (İstanbul, 1988)
MANDELSTAM, André, Le Sort de l'Empire Ottoman (Paris, 1917)
MATTER Paul, Les Elections İtaliennes (Octobre–Novembre 1913) **(Revuedes Sciences Politiques,** Tome XXXI, Février 1914) (s.1–12)
MEHMET Ali Nüzhet, 1912 Balkan Harbinde (İstanbul, 1331)
MEHMET Emin, Harb–i Umumîde Osmanlı Cepheleri Vekayii (İstanbul, 1338)
MEHMET Tahir (Bursalı), Menakıbı Harb (Dersaadet, 1333)
Osmanlı Müellifleri (İstanbul tarihsiz, latin harfleriyle)
MEHMET Tevfik, Manastır Vilayetinin Tarihçesi (Manastır 1327)
MİRZA Bala, Azerbaycan Misak–ı Milli'si (İstanbul, 1927)
Sovyet İstilası Altında Azerbaycan (Milliyet ve Bolşevizm kitabı içinde s.48–72, İstanbul, 1928).
MORAWİTZ, Charles, Les Finances de la Turquie.
MOURRE, Michel, Dictionnéire des Personnages Historiques de Tous les Temps (Paris, 1972).
NİVET, Henry, La Croisade Balkanique (1913)
Avrupa Siyaseti ve Türklerin Felaketi (Türkçesi Ragıp Rıfkı) (İstanbul, 1329–1331)
NİYAZİ (Resneli, Kolağası), Hatırat–ı Niyazi (İstanbul, 1326)
NORADOUNGHİAN, H., Vers la Guerre Balkanique (İstanbul, 1950)
OĞUZ, Burhan, Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler (İstanbul, 1983).
OKANDAN, Recai, Umumi Amme Hukukumuzun Ana Hatları (İstanbul, 1968)
OKDAY, İsmail Hakkı, Yanya'dan Ankara'ya (İstanbul, 1975)
ONAR, Sıddık Sami, İdare Hukukunun Umumi Esasları (İstanbul, 1966)
ORTAYLI, İlber, İkinci Abdülhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu (Ankara, 1981).
ÖGE, Ali Rıza, Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları (Bursa, 1957).
ÖKÇÜN, A. Gündüz, 1909–1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar (Türkiye İktisat Tarihi Semineri kitabı içinde, Ankara, 1972).
ÖKE, Mim Kemal, Siyonizm ve Filistin Sorunu (İstanbul, 1982)
II.Abdülhamit, Siyonistler ve Filistin Meselesi (İstanbul, 1981).
ÖMER Seyfettin, Yarınki Turan Devleti (İstanbul, 1918).
ÖMER Ziyaeddin, Mirat–i Kanun–ı Esasi (İstanbul, 1324).
PARVUS, Türkiye'nin Can Damarı (İstanbul, 1330).
PHOTIADES, Constantin, La Victoire des Alliés en Orient (Paris, 1920)
PINON, René, L'Europe et L'Empire Ottoman (Paris, 1908).
La Question de Macédoine et des Balkans (Les Questions Actuelles de Politique Etrangêre en Europe kitabı içinde) (Paris, 1911).
L'Europe et la Jeune Turquie (Paris, 1913).
PIOT, Stéphane, Le Nationalisme İtalien (Revue des Sciences Politiques, Tome XXVII, Mars, 1912).
POMIANKOWSKI, Joseph, Der Zusammenbruch des Ottomanishen Reickes: Erinnes-

rungen an die Türkei aus der zeit des Weltkrieages (Wien, 1928).
PUAUX, René, De Sofia a Tchataldja (Paris, 1913).
RABAUT, Jean, Jaurés (Paris, 1971).
RAMSAUR, Ernest Edmonson, The Young Turks (Princeton, New Jersey 1957) (Türkçe çevirisi: Jön Türkler ve 1908 İhtilali) (2.baskı, İstanbul, 1982).
RAWLİNSON, Alfred, Adventures in the Near East (Londra, 1923).
REFİK Nevzat, Siyaset–i Hazıra–i Meşume (Paris, 1911).
Haraç, Mezat! Satıyoruz (Paris, 1913).
Ne Bekliyorsunuz? (Osmanlı Muhalefet Fırkasının İkinci Beyannamesi), (Paris, 1913).
RESULZADE Mehmet Emin, Azerbaycan'ın Misak–ı Millisi (İstanbul, 1927).
Azerbaycan Cumhuriyeti, Keyfiyet–i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti (İstanbul, 1339–1923).
Bolşeviklerin Şark Siyaseti (Milliyet ve Bolşevizm kitabı içinde, s.28–47, İstanbul, 1928).
REVOL, I., 1911–1912 Türk İtalyan Harbi (Askeri Mecmua Yayını) (Türkçesi Emekli Tümgeneral Kadri Demirkaya) (İstanbul, 1940).
RIZA Nur (Dr.), Meclis–i Mebusan'da Fırkalar Meselesi (İstanbul, 1325).
Hayat ve Hatıralarım (C.I, II, III) (İstanbul, 1334).
Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü (İstanbul, 1334).
RISAL, Paul, Salonique la Ville Convoitée (Paris, 1917).
RORLICH, Azade–Ayşe, Fellow Travellers: Enver Pasha and the Bolshevik Government 1918–1920 (**Asian Affairs**, vol.XIII, Part III, October 1982).
SABİS Ali İhsan, Harp Hatıralarım (C.I, İstanbul, 1943) (C.II, Ankara 1952).
SADIK Ulvi, Tahsin Paşa Ordusu ve Selâniğin Teslimi (Dersaadet, 1332).
SAFA, Peyami, Türk İnkılâbına Bakışlar, (İstanbul, 1944).
SAGAY, Reşat, Milletlerarası Önemli Meseleler (İstanbul, 1972).
SAİT Paşa, Sadr–ı Sabık Sait Paşa'nın Gazetelerde Neşrettiği Mektupların Suretidir (İstanbul, 1908).
Gazeteci Lisanı (İstanbul, 1911).
Sait Paşa'nın Kamil Paşa'nın Hatıratına Cevapları (İstanbul, 1327).
Sait Paşa'nın Hatıratı (Dersaadet, 1912).
SAİT Halim ve Talât Paşa Kabinelerinin Divan–ı Âli'ye Sevkleri Hakkında Divaniye Mebusu Fuat Bey Merhum Tarafından Verilen Takrir Üzerine Bera–yı Tahkikat Kur'a İsabet Eden BEŞİNCİ ŞUBE Tarafından İcra Olunan Tahkikat ve Zaptedilen İfadâtı Muhtevidir (İstanbul, 1334) (Meclis–i Mebusan Tarafından Yayınlanmıştır).
SANDERS, Liman von, Türkiye'de Beş Yıl (İstanbul, 1968).
SARICA, Murat, Siyasal Tarih (2.baskı, İstanbul, 1983).
SELAHATTİN M., Bildiklerim (Mısır el Kahire, 1334).
SELÇUK, İlhan, Yüzbaşı Selahattin'in Romanı I–II (İstanbul, 1973–1975).
SFORZA (Comte), Pachitch et l'Union des Yougoslaves (Paris, 1938).
SOYSAL, İlhami, Türkiye ve Dünya'da Masonluk ve Masonlar (2.baskı, İstanbul, 1978).
SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemali, Hariciye Hizmetinde 30 Sene, IV.Cilt, (İstanbul, 1955).
STODDARD, P.Hendrick, The Ottoman Government and Asabs, 1911–1918: a Preliminary Study of the Teşkilat–ı Mahsusa (Princeton, 1963).
SWIETOCHOWSKI, Taduesz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe, Rus Azerbaycanı (İstanbul, 1988).
ŞEHBENDERZADE Filibeli Ahmet Hilmi, Muhalefetin İflası (İstanbul, 1331).
ŞEMSETTİN, Makedonya, Tarihçe–i Devr–i İnkılâb (Dersaadet, 1324).
ŞEYHÜLİSLAM Merhum Cemalettin Efendi Hazretlerinin Hatırat–ı Siyasiyesi (Dersaadet, 1336).
ŞENSÖZEN, Vasfi, Osmanoğullarının Varlıkları ve II.Abdülhamit'in Emlaki (Ankara, 1982).
ŞİMŞİR, Bilal, Malta Sürgünleri (İstanbul, 1976).
ŞURA–YI Ümmet Ali Kemal Davası (İstanbul, tarihsiz).
TAHSİN Paşa, Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları (İstanbul, 1931).
TALÂT Paşa'nın Hatıraları (İstanbul, 1952).

TANİN'in Tarihçe-i Siyasisi (1 Mart 1328 tarihli sayıya ek).
TARİHİ Muhakeme (İstanbul, 1919).
TEVETOĞLU, Fethi, Ömer Naci (Ankara, 1973).
TEVFİK Tarık, Muaddel Kanun-ı Esasi ve İntihab-ı Mebusan Kanunu (İstanbul, 1330).
TOPRAK, Zafer, İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri (**Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, C.7, 1979)
Türkiye'de Milli İktisat (1908–1918) (İstanbul, 1983).
TOPUZLU, Cemil, 80 Yıllık Hatıralarım (İstanbul, 1951).
TOCQUEVİLLE, Alexis de, l'Ancien Régime et la Revolution, (Gallimard, Paris, 1967)
TRUMPENER, Ulrich, Germany and the Ottoman Eupire 1914–1918 (Princeton, 1968).
TUKSAVUL, Muammer, Doğudan Batıya ve Sonrası (İstanbul, 1981).
TUNÇAY, Mete, Türkiye'de Sol Akımlar (1908–1925) (İstanbul, 1967)
Mesai (Ankara, 1972).
TÜCCARZADE, Ahmet Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası (İstanbul, 1323).
TÜRKGELDİ, Ali Fuat, Görüp İşittiklerim (Ankara, 1951).
UÇAROL, Rıfat, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi (İstanbul, 1976).
ULAGAY, Osman, Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı (İstanbul, 1974).
UNAT, Faik Reşit, Atatürk'ün İkinci Meşrutiyet İnkılabının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge (**Belleten** 26, 1962).
UŞAKLIGİL, Halit Ziya, Saray ve Ötesi (İstanbul, 1940–1941).
Kırk Yıl (İstanbul, 1969).
UZER, Tahsin, Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi (Ankara, 1979).
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar (**Belleten** 20, s.103–174, 1956).
ÜÇOK, Coşkun, Siyasal Tarih, (Ankara, 1978).
ÜLMAN, Haluk, Birinci Dünya Savaşına Giden Yol (Ankara, 1972).
VARDAR, Galip, İttihat ve Terakki İçinde Dönenler (İstanbul, 1960).
VALLUY, J.E., La Premiere Guerre Mondiale (Paris, 1968).
VELAY, Charles, Bahrisefit Meselesi (Türkçesi Fuat Münir), (İstanbul, 1331).
VENTURİ, Franco, Roots of Revolution (Londra, 1964).
WAGNER H., Bulgar Ordusu ile Muzafferiyete Doğru (Türkçesi: Mülazımısani Sait), (İstanbul, 1328).
WALLAH Jehuda, Bir Askeri Yardımın Anatomisi (Ankara, 1977).
YALÇIN Hüseyin Cahit, 10 Yılın Hikâyesi 1908–1918 (Yazarın ilk yazı dizisi **Yedigün** dergisinde yayınlanmıştır, C. V, sayı 121, C. X, sayı 250).
Meşrutiyet Hatıraları (**Fikir Hareketleri** Dergisi'nde yayınlanmıştır, 28.2.1935–5.2.1938).
Meşrutiyet Devri ve Sonrası (**Halkçı** Gazetesi'nde yayınlanan dizi, 13.6.1954–31.12.1954).
Talât Paşa (İstanbul, 1943).
Siyasal Anılar (İstanbul, 1976).
YALMAN Ahmet Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim (İstanbul, 1970).
YUNUS Nadi, İhtilal ve İnkılâb-ı Osmanî (İstanbul, 1325).
YÜCEER, Saime, Enver Paşanın Yurt Dışındaki Faaliyetleri (**Askeri Tarih Bülteni**, Şubat 1988, sayı 24, s.83).
ZAREVAND, United and Independent Turania. Aims and Designs of the Turcs. (Leiden, 1971).
ZENKOVSKY Serge A., Panturanism and Islam in Russia (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1960).
ZİEMKE, Kurt, Die neu Türkei (Stuttgart, 1930).
ZİYA Gökalp, Külliyatı I, (Hazırlayan Fevziye Abdullah Tansel), (Ankara, 1965).
ZİYA Şakir, Mahmut Şevket Paşa (İstanbul, 1945).
Talât, Enver ve Cemal Paşalar (İstanbul, 1944).
ZÜRCHER, Erik Jan, The Unionist Factor (Leiden, 1984).

B. MAKALELER

AKA Gündüz, İbretengiz Sahne (**Cumhuriyet**, 24 Ağustos 1926).

AYAN Reisi Sait Paşa'nın Kendi Kendisiyle Mülakatı (**Tanin**, 4 Şubat 1325).
BABANZADE İsmail Hakkı, Kabinenin Şekl–i Hazırı ve Bazı Nazariyat–ı Siyasiye (**Tanin**, 31 Kânunusani 1324).
Kanuna İttiba ve Şayan–ı İmtisal Bir Hareket (**Tanin** 16 Teşrinievvel 1325).
Buhran–ı Vükelamız (**Tanin**, 17 Kânunuevvel 1325).
Buhran–ı Vükelamızın Hitamı (**Tanin**, 18 Kânunuevvel 1325).
Kabine ve Fırka (**Tanin**, 30 Kânunuevvel 1325).
BAYDAR Mustafa, Öldürülen Gazetecilerimiz (**Cumhuriyet**, 27 Temmuz 1967).
DAMAT Ferit Paşa Hazretlerine Açık Mektup (**İkdam**, 6 Şubat 1325).
DAMAT Ferit Paşa Layıhası Meselesi (**İkdam**, 7 Şubat 1325).
DAMAT Ferit Paşa Layıhası (Anket) (**İkdam**, 8 Şubat 1325).
DURAN Faik Sabri, Balkanlarda Anasır ve İhtirasat (**Resimli Kitap**, 1328, sayı:45, s.658–666).
EBUZZİYA Tevfik, Sait Paşa Hazretlerine (**Asker**, sayı:1, 21 Ağustos 1324, s.30).
İttihat ve Terakki Fırkasının Hal–i Hâzırı (**Yeni Tasvir–i Efkâr**, 7 Mart 1910).
FERİT Paşa Layıhası Münasebetiyle (**İkdam**, 5 Şubat 1325).
FERİT Paşa Layıhası Hakkında (**Tanin**, 18 Şubat 1325).
GALİP Kemali, Tarih–i Siyasimizden Birkaç Sayfa (**İstiklal**, 2 Mart 1925).
GOLTZ Paşa, Golç Paşa ve Fuad Bey'in Mektubu ve Birinci Makalesi (**Asker**, 1324–1325, s.71–88).
Golç Paşa'nın İkinci Makalesi (**Asker**, s.91–96).
Keşf–i İstikbal, Şarkın Maneviyatı (**Asker**, s.113–122).
Bir Mukayese–i Tarihiyye (**Asker**, s.219–224).
Türkiye'de İnkılab–ı Siyasi–i Dahili (**Asker**, s.513–524–561–574).
HAKKI Behiç, Samimi Şikâyetler (**Salname–i Servet–i Fünun 1325**, sayı:295, s.231–234).
HULUSİ (Naifa Nazır–ı Sabıkı), Chester Projesinin Safahatı (**Yeni İkdam**, dizi yazı, Kânunuevvel 1327).
HÜSEYİN Cahit (Yalçın), Rumların Programı (**Tanin**, 21 Ağustos 1324).
Adem–i Merkeziyet (**Tanin**, 6 Eylül 1324).
Anasır–ı Osmaniye'nin Birleşmesi (**Tanin**, 21 Teşrinisani 1324).
Sadrıâzam ve Meşrutiyet (**Tanin** 21 Kânunusani 1324).
Heyet–i Vükelanın Sükûtu (**Tanin**, 1 Şubat 1324).
Teşebbüs–i Şahsi ve Adem–i Merkeziyet Programı (**Tanin**, 24 Şubat 1324).
Tehlike (25 Şubat 1324).
Kâmil Paşa'nın İzahnamesi (**Tanin**, 22 Mart 1325).
Ferit Paşa Layıhası (**Tanin**, 5 Şubat 1325).
İttihat ve Terakki Fırkası (**Tanin**, 30 Mart 1325).
Cemiyet ve Fırka (**Tanin**, 31 Mart 1325).
Selanik Kongresi Münasebetiyle (**Tanin**, 13 Teşrinievvel 1325).
Askerler ve Cemiyet (**Tanin**, 25 Teşrinievvel 1325).
Fırkada (**Tanin**, 15 Kânunuevvel 1326).
İttihat ve Terakki Cemiyeti Ne Yaptı? (**Tanin**, 18,22 Şubat 1327).
Türk Unsuru (**Tanin**, 2 Mayıs 1327).
Türk Unsurunun Kabiliyeti (**Senin**, 9 Mayıs 1327).
Muhalefetin Hakiki Çehresi (**Tanin**, 18 Mart 1328).
Muhtaç Olduğumuz Muhalefet (**Tanin**, 19 Mart 1328).
Muhalefet ve Gençlik (**Tanin**, 20 Mart 1328).
Yaşasın Cumhuriyet (**Tanin**, 31 Teşrinievvel 1339).
Ömer Naci (Tanıdıklarım), (**Yedigün**, sayı:173).
Lütfi Fikri (Tanıdıklarım) (**Yedigün**, sayı:175).
İHTAR–I Mahsus, (**İttihat ve Terakki**, 13 Ağustos 1324).
İLHAN, Attila, Goltz Paşa'nın Sicili (**Milliyet**, 1 Kasım 1983).
İNKILAB–I Ahirde Osmanlı Ordusunun Politikaya Suret–i Müdahalesi (**Asker**, 1324, s.126–127).
İSTİKLAL Mahkemesinde Azerbaycan Meselesi (**Yeni Kafkasya**, s.2–7).
KONGRENİN Mukarreratı (**Tanin**, 1,2 Teşrinievvel 1333).
LEVEND, Agah Sırrı, İttihat ve Terakki Kongreleri (**Memleket**, 16 Aralık 1947).
L'Expérience de Hakki Pacha (**Mécheroutiette** 1913, sayı:40).
LÜTFİ Fikri, İttihat ve Terakki Kongresi (**Tanzimat**, 19 Nisan 1325).

Hakkı Paşa ve Divan-ı âli (**İfham,** sayı:74-258).
Hazret-i Padişahi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti (**Merih,** 28 Haziran 1325).
Sadr-ı Esbak Kâmil PAşa ile Mülakat (**Matbuat** 1327, No:6-68).
Kanun-ı Esasinin 9.Maddesi ve Vahim bir Mütalaa (**Tanzimat,** 20 Nisan 1326).
Kanun-ı Esasi Meselesi (**Tesisat,** 1327, No:162).
Ahmet Rıza Bey'in Mesuliyeti, Müverrihlerin Nazar-ı Dikkatine (**Teşkilat,** 1327, No:186).
Namuslu Muhalefete Selam (**Tanzimat,** 1327, No:329).
Osmanlılık (**Tanzimat,** 1328, No:339).
Üç Katlı Bir Fırka (**Tanzimat,** 1328, No:350).
Ne İttihat Ne İtilaf (**Tanzimat** 1328, No:383).
M.Nermi, Abdülhamit'in Diplomatlığı (**Cumhuriyet,** 17 Mart 1925).
Dünya Harbinde Bitaraf Kalabilir miydik? (**Cumhuriyet,** 4 Teşrinisani 1925).
MECLİS-İ Mebusandaki Konferans (**İkdam,** 22 Kânunuevvel 1327).
MECLİS-İ Ayanda Ferit Paşa Layıhası (**İkdam,** 10 Şubat 1325).
MEHMET Rauf, Bir Senelik İnkılâp, Ne Yaptık Ne Yapmadık (**Resimli Kitap,** 1325, sayı:10, s.973).
MEHMET Sadi, Felaketlerimizin Esbab-ı Asliyesi, (**İkdam,** 4 Şubat 1328).
MÜHİM Bir Vesika, Kâmil Paşa Aleyhine İttihat ve Terakki Teşkilatına Bir Tamim (**İkdam,** 26 Ağustos 1328).
OSMAN Nuri, Tilsit Muahedesi ve Prusya İnkılâbı (**Asker** 1324, s.248-252).
OSMAN Senai, Von der Goltz Paşa Hazretlerine (**Asker,** s.252-254).
ÖRİK, Nahid Sırrı, Meşrutiyetin İlk Padişahı (**Tasvir,** 23 Mart 1948).
5.Sultan Mehmed'e Ait Hatıralar (**Tasvir,** 30 Nisan 1948)
5.Sultan Mehmet İçin Son Sözler (**Tasvir** 17 Mayıs 1948).
RAUF Ahmet, Umumi Harbe Niçin ve Nasıl Girmişiz (**Hakimiyet-i Milliye,** 21, 23 Mayıs, 1921).
REFİ Cevat, Oooh! (**Alemdar,** 22 Kânunuevvel 1918).
Talat ve Enver Paşa Hazeratı (**Alemdar,** 30 Teşrinisani 1920).
REFİK Halit (Karay), Gittiler (**Zaman,** 4 Teşrinisani 1918).
Kaçanların Macerası (**Alemdar** 1920, sayı:426-2726).
SADRETTİN, Hukuk-ı Aile ve Usul-i Muhakemat-ı Şeriye Kararnameleri Hakkında, (**Sebilürreşat,** cilt 18, No:455, 23 Ekim 1335, s.29).
SADRIÂZAM Paşa'nın Nutuklarından (**Tanin,** 26 Eylül 1333).
SADRIÂZAM Sait Paşa Hazretlerine (**Servet-i Fünun,** 22 Temmuz 1324).
ŞEHSUVAROĞLU, Haluk, 31 Mart Vakası, (**Cumhuriyet,** 11 Mayıs 1951).
Padişah Mehmet Vahdettin'in Hayatı ve Firarı (**Resimli Tarih Mecmuası,** sayı:11, s.404-407).
TÜRKİSTAN-I Çini'de Edirne'nin İstirdadı Bayramı (**Türk Yurdu,** C. 5, sayı:2, 911-912).
UMUMA İhtar (**İttihat ve Terakki,** No:2, 27 Temmuz 1324).
UN Crime Politico-Financier (**Mécheroutiette,** sayı:26, s.17).
333 Kongresi (**Tanin,** 19 Eylül 1333).
VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, Niçin İlle de Hukuk Diyoruz (**Cumhuriyet,** 19 Haziran 1982).
YUNUS Nadi, Hezeyan Hezeyan Üstüne (**Tasvir-i Efkâr,** 1914).
Yeni Günden Cumhuriyete Kadar: 283 (**Cumhuriyet,** 10 Teşrinievvel 1925).

C. DÖNEMLİ YAYINLAR

Gazeteler

Akşam
Alemdar
Ati
Beşeriyet
Cumhuriyet
Efkâr-ı Umumiye
Hadise
Hak
Hakimiyet-i Milliye
Halkçı
Hikmet
Hilal-i Ahmer
Islahat
İdrak
İfham
İkdam
İktiham
İnsaniyet
İttihad
İttihat ve Terakki
Jön Türk
Memleket
Meslek
Milliyet

Minber
Moniteur Orientale
Osmanlı
Peyam-ı Sabah
Renin
Sabah
Senin
Serbesti
Siper-i Saika
Son Posta
Söz
Süngü.
Şûra-yı Ümmet
Tan
Tanin
Tanzimat
Tashih-i Efkâr
Tasvir
Tasvir-i Efkâr
Teminat
Tercüman-ı Ahval
Tevhid-i Efkâr
Üç Gazete
Vakit
Vatan
Yeni Gazete
Yeni Gün
Yeni İkdam
Yeni Tanin
Zaman

Dergiler

Asker Mecmuası
Batı Trakya
Belgelerle Türk Tarihi
Belleten (TTK)
Birikim
Büyük Mecmua
Fikir Hareketleri
Gündüz
Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (İÜ Edebiyat Fakültesi)
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
Hikmet
Hukuk Fakültesi Mecmuası (İÜ)
(L') Illustration
İslam Mecmuası
İstanbul Barosu Mecmuası
İştirak
Jön Türk
Küçük Mecmua
Mécheroutiette
Mecmua-i Ebuzziya
Mimar Sinan
Resimli Kitap
Resimli Tarih Mecmuası
Sebilürreşad
Sırat-ı Müstakim
Siyasi İlimler Mecmuası
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (AÜ)
Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası
Tarih Dünyası
Tarih ve Toplum
Türk Yılı Türk Yurdu Yedigün Yurt ve Dünya
Yeni Asır

Ansiklopedik Yayınlar ve Yıllıklar

Ayın Tarihi
Aylık Ansiklopedi
ENCYLOPEDİA of Social Sciences
İNÖNÜ Ansiklopedisi
İSLAM Ansiklopedisi
İZAHLI Osmanlı Tarihi Kronolojisi (İsmail Hami Danişmend)
MİLLİ Nevsal (1338, 1340)
MUSAVVER Muhit-ül Maarif
MUSAVVER Salname-i Servet-i Fünun (1326, 1327, 1328, 1329).

NEVSAL-İ Osmani (1325)
NEVSAL-İ MİLLİ (1329, 1330)
SOSYALİST Kültür Ansiklopedisi (May Yayınları, İstanbul, 1980)
TAHŞİYELİ Kavanin (Karakoç Serkis)
TANZİMATTAN Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi (İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1985).
TÜRK Meşhurları (İbrahim Alaeddin Gövsa, İstanbul, 1946)

Tutanaklar

TAKVİM-İ Vekayi (TV)
MECLİS-İ Mebusan Zabıt Caridesi (MMZC)
MECLİS-İ Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC)
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıtları (TBMMZC)
DÜSTUR (Tertib-i Sani)
MECLİS-İ Mebusan Zabıt Ceridesi (Yeni harflerle) (MMZCB).

D. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Arşivi (BBA) (Özellikle Babıâli Evrak Odası (BEO) Siyasi Kısım)
Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi (EGM)
Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri (AF)
Hoover Institution (Palo Alto, California)
İçişleri Bakanlığı Arşivi
İngiltere Devlet Arşivi (PRO)
T.C Londra Büyükelçiliği Arşivi (LBA)
T.C Paris Büyükelçiliği Arşivi (PBA)
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)
Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK)

DİZİNLER

I
GENEL DİZİN

A

B

C

Ç

D

E

F

G

H

I

İ

KİŞİ ADLARI DİZİNİ

S

Ş

Z

"Siyasal partiler tarihi, bir ülkenin iktidarlarının, muhalefetlerinin, hürriyetlerinin, kısaca uygarlığının tarihidir. Siyasal parti, yapısal bakımdan diğer kurum ve kuruluşlardan ayrılır. Örgütlenmesi, disiplini, üyeleri, seçmenler ve seçtirdiği kişiler üzerindeki etkisi, gücünü halktan almış olması, siyasal anlaşmazlıklarda, yine halkı en yüksek hakem olarak benimsemesi bu farklılığın başlıca nedenlerini oluşturur. Bu bakımdan, siyasal partiler, kişilerin ve toplumların en gizli yanlarına kadar gider. Onların güçlerini ve güçsüzlüklerini oluşturan 'malzemeleri', duyguları, fikirleri, tutkuları, çıkarları, gelenek ve töreleri, geçmişe bağlılık ve geleceğe olan özlemlerini bir araya getirip eylemleştirir. Siyasal partilerin kullandığı bu olağanüstü harç, yapılarının ideolojik niteliğini de saptar. Parti, bütün bu malzemeyi sıraya koyar, siyasal hayatı tümüyle kapsar; etkilenir ve etkiler..."

...diyen Prof.Tarık Zafer Tunaya, üçüncü cildini sunduğumuz bu geniş kapsamlı incelemeyi, "İmparatorluğun en uzun on yılı" olan İkinci Meşrutiyet'le bütünleşmiş İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin irdelenmesine ayırmıştır. Yazarın kanısına göre, üzerinde çok konuşulmuş ve çok yazılmış olan bu konunun gerçeklerini aydınlatmak ancak nesnel bir yöntemle mümkün olabilir. Bu cemiyetin yapısal analizi, anatomisi ve tarih içindeki yerini anlayabilmek izlenen yöntemin sağlamlığına bağlıdır.

Tümü 6 ciltte (İkinci Meşrutiyet Dönemi/Mütareke Dönemi/İttihat ve Terakki/ Müdafaa-i Hukuk Dönemi/ Cumhuriyet Rejimi I, 1923-1960/Cumhuriyet Rejimi II, 1960-1980) tamamlanacak Siyasal Partiler Tarihi, sunduğu belgelerle, 20.yüzyıl Türk siyasal hayatını incelemek isteyenlerin vazgeçemeyecekleri bir başvuru kitabı niteliğini taşıyor.